ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΟΥ

Ἡ ἐπανέκδοση τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος *ἦταν καθολικὸ αἴτημα ὅσων ἀσχολοῦνται μὲ τὸ Βυζάντιο. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, μὲ τὴ συμπλήρωση τῶν 20 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀναστασίου Κ. Ὀρλάνδου, ἐκπληρώνει τὸ αἴτημα αὐτό, γιατὶ πιστεύει ὅτι τὸ Ἀρχεῖον εἶναι στύλος τῆς ἐπιστήμης, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου,* Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος, Τὰ ὑλικὰ δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική.

Τοὺς τόμους 1-12 ποὺ ἐπανεκδίδονται θὰ ἀκολουθήσουν καὶ ἄλλοι, μὲ τὴ συλλογὴ τῶν διεσπαρμένων σὲ περιοδικὰ μελετῶν τοῦ Ἀναστασίου Κ. Ὀρλάνδου, στὶς ὁποῖες πραγματεύεται ζητήματα τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ
ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

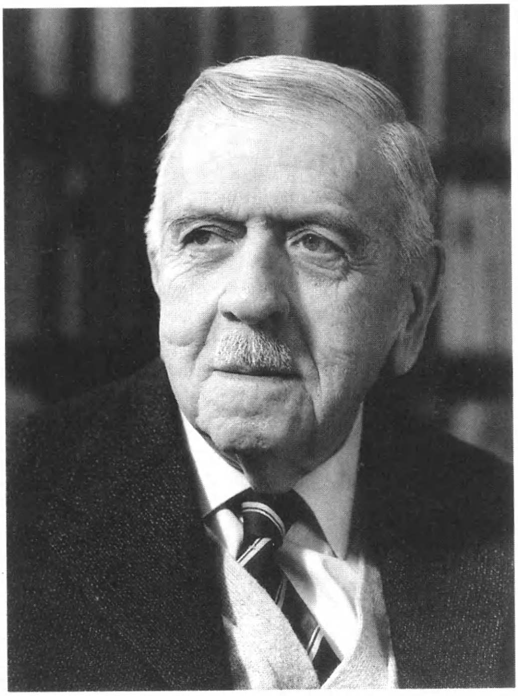

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΚΙΜΩΝΟΣ ΟΡΛΑΝΔΟΣ
(23 Δεκεμβρίου 1887 – 6 'Οκτωβρίου 1979)

Σύμβουλος τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας (1927-1951) καὶ γραμματεύς της (1951-1979). Γεννήθηκε στὴν 'Αθήνα καὶ καταγόταν ἀπὸ τὸν 'Ιω. 'Ορλάνδο, πρόεδρο τοῦ Βουλευτικοῦ κατὰ τὸν 'Αγώνα. Σπούδασε ἀρχιτεκτονικὴ (1908) καὶ φιλολογία (1915) στὴν 'Αθήνα καὶ διετέλεσε μαθητὴς τοῦ Dörpfeld, τοῦ Karo, τοῦ Heberdey καὶ τοῦ A. von Premerstein. Διετέλεσε κατὰ τὸ διάστημα 1910-1917 ἀρχιτέκτων τῆς 'Αναστηλώσεως τῶν ἀρχαίων μνημείων τῆς 'Ακροπόλεως ὑπὸ τὸν Ν. Μπαλᾶνο, διευθυντὴς 'Αναστηλώσεως τῶν ἀρχαίων μνημείων τῆς 'Ελλάδος (πλὴν 'Ακροπόλεως) κατὰ τὸ διάστημα 1920-1942, διευθυντὴς 'Αναστηλώσεως τῶν ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων τῆς 'Ελλάδος ἀπὸ τὸ 1942 ὡς τὸ 1958, τακτικὸς καθηγητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφολογίας καὶ ρυθμολογίας τοῦ Πολυτεχνείου (1919-1940), τακτικὸς καθηγητὴς τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Πολυτεχνείου (1943-1958) καὶ τακτικὸς καθηγητὴς τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν (1939-1958), ἱδρυτικὸ μέλος τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, πρόεδρος τῆς 'Ακαδημίας τὸ 1950 καὶ γενικὸς γραμματεὺς τῆς 'Ακαδημίας ἀπὸ τὸ 1956 ὡς τὸ 1966.

Γιὰ τὸ βιβλιογραφικό του ἔργο βλ. *Χαριστήριον εἰς 'Αναστάσιον Κ. 'Ορλάνδον* τ. Α' (1965) ιζ-λδ' καὶ *'Αναστάσιος Κ. 'Ορλάνδος, ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργον του*, ἔκδ. τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν (1978) 49-64.

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΣ

Εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ «᾿Αρχείου τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς ῾Ελλάδος» μὲ ὤθησε κυρίως ἡ ἐπιθυμία τῆς εἰς κοινὴν χρῆσιν παραδόσεως τοῦ ἀφθόνου ἀρχιτεκτονικοῦ καὶ ἄλλου ὑλικοῦ, ὅπερ συνέλεξα ἐπὶ εἰκοσαετίαν περιερχόμενος τὴν ῾Ελλάδα.

῾Ο κύκλος τῶν ἐν τῷ «᾿Αρχείῳ» δημοσιευθησομένων μνημείων δὲν θέλει περιορισθῇ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς κυρίως βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ θὰ περιλάβῃ καὶ μνημεῖα τῆς τε παλαιοχριστιανικῆς καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου, θρησκευτικά τε καὶ λαϊκά.

῾Εκάστου μνημείου ἡ ἐξέτασις δὲν θὰ γίνεται μόνον ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς πλευρᾶς· θ' ἀποτελῇ βεβαίως ἡ ἀρχιτεκτονικὴ σπουδαῖον μέρος τῆς μελέτης, θὰ συνεξετάζωνται ὅμως μετ' αὐτῆς ἥ τε ζωγραφικὴ καὶ ἡ γλυπτικὴ τοῦ μνημείου διακόσμησις. Θ' ἀναγράφωνται πρὸς τούτοις συντόμως καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐξεταζομένου μνημείου πηγαὶ ὡς καὶ τὰ βοηθήματα καὶ θὰ παρατίθενται, μετὰ βραχέων ὑπομνημάτων, αἱ τυχὸν συνοδεύουσαι ἐπιγραφαί. ῾Εκάστην μελέτην θὰ παρακολουθῶσι σχέδια ἐκτελεσμένα διὰ τῆς χειρὸς τοῦ συντάκτου ὡς καὶ φωτογραφικαὶ ἀπεικονίσεις, οὕτως ὥστε νὰ παρέχεται ἑκάστου μνημείου κατὰ τὸ δυνατὸν πλήρης καὶ ἀνάγλυφος ἡ εἰκών. Δὲν ἔχω ἐν τούτοις τὴν ἀξίωσιν νὰ προσφέρω πάντοτε τελείως ἐπεξειργασμένην ὕλην ἢ θέματα ἀπολύτως λελυμένα. Οὐχὶ σπανίως θὰ παρέχω ὑλικὸν ἀνεπεξέργαστον, λίθους δι' ὧν ἄλλοι περαιτέρω θὰ οἰκοδομήσωσιν.

῞Εκαστος τόμος τοῦ «᾿Αρχείου τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς ῾Ελλάδος» (Α. Β. Μ. Ε.), θ' ἀποτελῆται ἐκ δύο ἑξαμηνιαίων τευχῶν,

διακοσίων περίπου σελίδων ἐν συνόλῳ. Ἐν τέλει τοῦ 2ου τεύχους ἑκάστου ἔτους θὰ δημοσιεύωνται εἰδήσεις σχετικαὶ πρὸς εὑρήματα ἢ ἐργασίας σχετικὰς πρὸς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα ὡς καὶ βιβλιοκρισίαι δημοσιευμάτων ἡμεδαπῶν ἢ ἀλλοδαπῶν ἀναγομένων εἰς τὸν κύκλον τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Μὲ τοιοῦτον πρόγραμμα ἐκδιδόμενον τὸ «Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος» εὐελπιστῶ ὅτι θέλει τύχει ὑποστηρίξεως καὶ ἀποβῇ χρήσιμον ἐπιστημονικὸν βοήθημα εἰς τοὺς περὶ τὴν μεσοχρόνιον ἡμῶν τέχνην ἀσχολουμένους.

Ἀθῆναι Ἰανουάριος 1935.

ΑΝΑΣΤ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

ISBN 1105 - 7785
ISBN 960-7036-89-1
960-7036-88-3 (set)

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι,
Fax (01) 3644 996
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 186

ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΙ Α΄ 1935 - Β΄ 1936 - Γ΄ 1937

ΑΝΑΤΥΠΩΣΙΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1999

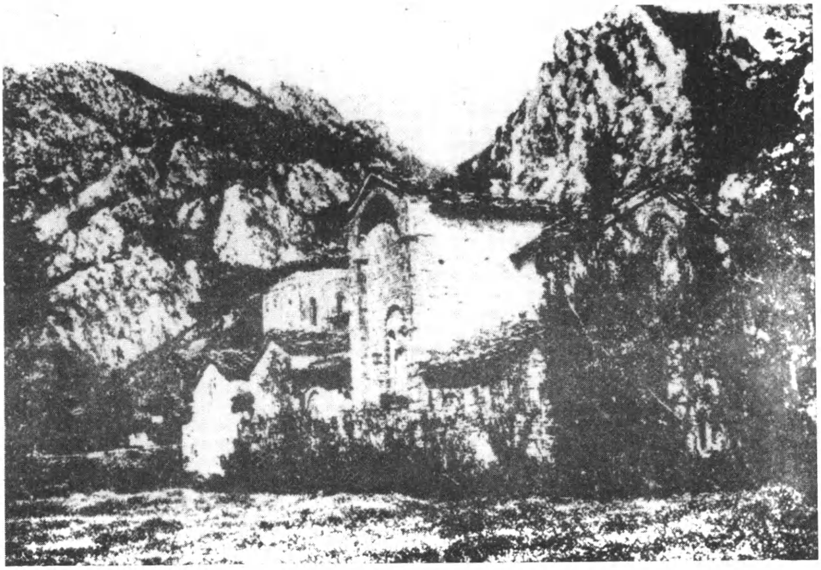

Η ΠΟΡΤΑ-ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Εἴκοσι περίπου χιλιόμετρα ΝΔ. τῶν Τρικκάλων, παρὰ τὸ στόμιον γραφικῆς καὶ ἀποτόμου τῆς Πίνδου διασφάγος, ἀποτελούσης μεγαλοπρεπῆ πύλην ἐξόδου πρὸς τὴν πεδιάδα τῆς δυσβάτου πλὴν συντόμου [1] ὁδοῦ, ἥτις, ὑπερπηδῶσα τὸν Ἀχελῷον, συνδέει τὴν Ἤπειρον πρὸς τὴν Θεσσαλίαν, εὑρίσκεται μικρὸν χωρίον ὀνομαζόμενον, λόγῳ τῆς θέσεως αὐτοῦ, *Μεγάλη Πόρτα* ἢ καὶ ἁπλῶς *Πόρτα*, ἐνίοτε δὲ καὶ *Πόρτα - Παζάρι*, ἕνεκα τῆς παρ' αὐτὸ κατ' ἔτος τελουμένης σπουδαίας ἐμποροπανηγύρεως.

Τὸ χωρίον, κείμενον ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ ἀπὸ τῆς διασφάγος καταρρέοντος χειμάρρου Πορτιάτου, συνῳκίσθη κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, μετὰ τὴν καταστροφὴν ἄλλου ἀρχαιοτέρου, ἱδρυμένου ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ ρεύματος εἰς μικρὰν πρὸς τ' ἀνάντη ἀπόστασιν. Τὸ παλαιότερον τοῦτο χωρίον

[1] Λόγῳ τῆς συντομίας, ἣν παρεῖχεν ἡ διὰ τῶν στενῶν τούτων ἐπικοινωνία τῆς Ἠπείρου πρὸς τὴν Θεσσαλίαν, πολλάκις ἐχρησιμοποιήθη ἡ διασφὰξ τῆς Πόρτας πρὸς διέλευσιν ρωμαϊκῶν ἰδίᾳ στρατευμάτων Livius XXXVIII 1, 12. XXXIX 25, 17. Ὅρα σχετικῶς καὶ J. Kromayer, Antike Schlachtfelder Berlin 1907 II σ. 136.

καλούμενον πάλαι ὑπὸ μὲν τῶν λογίων *Μεγάλαι Πύλαι* ὑπὸ δὲ τοῦ λαοῦ *Μεγάλη Πόρτα*, ὑπῆρξε πατρὶς τοῦ ποτὲ μητροπολίτου Λαρίσης Ἁγίου Βησσαρίωνος[1] (1490-1540), κατεστράφη δὲ τὸ 1822, τῶν κατοίκων του διασκορπισθέντων εἰς Θεσσαλονίκην, Σέρρας καὶ Ἅγ. Ὄρος[2]. Σῴζονται ἐν τούτοις μέχρι σήμερον πενιχραί τινες οἰκίαι τῆς παλαιᾶς Πόρτας, μεταξὺ τῶν ὁποίων προβάλλει ἐν μέσῳ ἀγρίας βλαστήσεως μέγας βυζαντινὸς ναὸς (εἰκ. 1) γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα Πόρτα - Παναγιὰ ἢ Παναγιὰ τῆς Πόρτας.

Ὁ ναὸς οὗτος κείμενος σχεδὸν ἐντὸς τῆς κοίτης τοῦ χειμάρρου, ὅστις συχνὰ τὸν κατακλύζει[3], ἀπετέλει ποτὲ τὸ καθολικὸν πλουσίας σταυροπηγιακῆς μονῆς, κτισθείσης ἐπὶ τῆς θέσεως ἀρχαίου ἱεροῦ[4], ὡς μαρτυρεῖ ἥ τε παρὰ τὸν ναὸν παρουσία τριῶν κορμῶν κιόνων καὶ ἡ ἐν τῇ τοιχοδομίᾳ του ὕπαρξις λίθων τῆς ἀρχαίας ἐργασίας, μετὰ τόρμων, συνδέσμων καὶ ἀναθυρώσεων, ἀκόμη δὲ καὶ ἐπιγραφῶν[5]. Ἡ παλαιὰ μονή, τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Παναγίας Θεοτόκου, διελύθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας—ἄγνωστον ἀκριβῶς πότε— τῶν κτημάτων της περιελθόντων εἰς τὴν κυριότητα τῶν κατοίκων Πόρτας, τοῦ δὲ ναοῦ της προσηλωθέντος διὰ σιγιλλιώδους γράμματος τοῦ 1843 εἰς τὴν μίαν περίπου ὥραν πρὸς βορρᾶν τῆς Πόρτας, ἐν θέσει ἀσφαλεστέρᾳ, παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Κότζιακα, κειμένην βυζαντινὴν μονὴν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, ἥν, ἐλαττωθεῖσαν, ἐπανίδρυσε λαμπρὰν τὸ 1523 ὁ Ἅγιος Βησσαρίων. Ἐν τῇ μονῇ ταύτῃ τοῦ Σωτῆρος, ἐπονομαζομένῃ καὶ «τοῦ Ντούσκου», ἀπὸ τοῦ ὁμωνύμου γειτονικοῦ χωρίου, μετεκομίσθησαν μετὰ τὴν διάλυσιν καὶ διατηροῦνται μέχρι σήμερον τὰ ἱερὰ σκεύη τῆς Πόρτα Παναγιᾶς ὡς καί τινα τῶν βιβλίων της[6].

Καίτοι δ' ἡ παλαιὰ μονὴ τῆς Πόρτας διελύθη, ὅμως ὁ ναὸς τῆς Παναγίας ἐξηκολούθησε νὰ λειτουργῇ ἐπιτροπευόμενος ὑπὸ κατοίκων τοῦ παλαιοῦ χωρίου, οἵτινες καὶ ἐξετέλουν κατὰ καιροὺς ἐν αὐτῷ διάφορα «ἐξωραϊστικὰ» ἔργα. Οὕτω π. χ. ἐκ σημειώματος ὑπάρχοντος ἐν τῷ πρωτοκόλλῳ («κώδικι») τῆς μονῆς Ντούσκου μανθάνομεν ὅτι «*Εἰς τοὺς 1767 ἔγεινεν ὁ τέμπλος*[7] *εἰς*

[1] Περὶ τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος ὅρα τὴν ἐμβριθῆ μελέτην τοῦ καθηγ. Νίκου Βέη ἐν Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher Τόμ. IV σελ. 351-400.

[2] Ὅρα σχετικῶς Ν. Χ. Ζωγίδην ἐν Περιοδικῷ Ἑστίᾳ τοῦ ἔτους 1894 σ. 333.

[3] Πβλ. A. Philippson, Thessalien und Epirus, Berlin 1897 σ. 127.

[4] Τὴν ἐνταῦθα ὕπαρξιν ἀρχαίου κτηρίου ἐσημείωσαν ἤδη καὶ οἱ Heuzey-Daumet, Mission archéologique de Macédoine, Paris 1876 σ. 413.

[5] Ἀρβανιτόπουλλος, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1911 σελ. 284.

[6] Τὰ σπουδαιότερα τῶν παλαιῶν χειρογράφων βιβλίων μετεκομίσθησαν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1883 εἰς τὴν Ἐθν. Βιβλιοθήκην Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Καλογερᾶ.

[7] Πρόκειται βεβαίως περὶ μεταγενεστέρου ξυλίνου εἰκονοστασίου· διότι τὸ σωζόμενον μαρμάρινον εἶναι τῶν χρόνων τῆς ἱδρύσεως τοῦ ναοῦ. Τὸ ξύλινον τοῦτο εἰκονοστάσιον θὰ ἦτο τοποθετημένον πρὸ τοῦ μαρμαρίνου, ὅπερ οὕτω κατώρθωσε νὰ διαφύγῃ τὴν καταστροφήν.

τὴν Παναγίαν Πόρταν καὶ ἐκούστησεν γρόσια 1200 καὶ μετὰ 20 χρόνους τὸν ἐπώλησαν οἱ χωριανοὶ εἰς τὸ μοναστῆρι Δούσικον» κλπ.

Τὸ 1854 ἢ 1855 ὁ ναὸς τῆς Πόρτας ἔπαθε μεγάλην ζημίαν, κατ' ἄλλους μὲν λόγῳ σεισμοῦ κατ' ἄλλους δ' ἐκ πυρκαϊᾶς [1]. Κατέπεσε δηλ. ἡ θολωτὴ στέγη τοῦ μεσαίου κλίτους του συμπαρασύρασα καὶ τοὺς κάτωθεν αὐτῆς ἱσταμένους κίονας. Ἡ ζημία ἐπηνωρθώθη ταχέως, ἀνακατασκευασθείσης τῆς στέγης καὶ ἀναστηλωθέντων τῶν κιόνων, ἐφ' ὧν ὅμως, θραυσθέντα, δὲν ἐτέθησαν πλέον τὰ παλαιὰ κιονόκρανα [2], ἀλλ' ἕτερα κακότεχνα. Ἔκτοτε ὁ ναός, ἔρημος καὶ ἐγκαταλελειμένος, διακονεῖται ὑπὸ πιναροῦ τινὸς κανδηλανάπτου ψευδοκαλογήρου.

Περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς τέχνης τὴν Πόρτα-Παναγιᾶς οὐδεμία μέχρι τοῦδε ἐδημοσιεύθη εἰδική, συστηματικὴ μονογραφία. Βραχείας μόνον ἱστορικὰς πληροφορίας παρέσχον περὶ αὐτῆς ὁ Ν. Γεωργιάδης [3], ὁ Γ. Ν. Χ. Ζωγίδης [4] καὶ ἔν τινι ὑποσημειώσει τῆς περὶ Ἁγ. Βησσαρίωνος μελέτης του, ὁ Νῖκος Βέης [5]. Περὶ δὲ τῆς τέχνης τοῦ μνημείου διέλαβον ἐκ μὲν τῶν ἡμετέρων συντομώτατα ὁ Γ. Λαμπάκης [6] καὶ ὁ Κ. Ζησίου [7], ἐκ δὲ τῶν ξένων μνείαν τοῦ ναοῦ ἐν παρόδῳ ἔκαμον μόνον ὁ G. Millet [8] καὶ ὁ O. Wulff [9]. Τέλος ὁ Kondakov [10] ἐδημοσίευσε τὰς ἐν τῷ ναῷ ψηφιδωτὰς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, συνοδεύσας αὐτὰς διὰ βραχυτάτης περιγραφῆς.

Πηγαί. Κυριώταται ἱστορικαὶ πηγαὶ περὶ τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

α') Χρονικὸν σημείωμα ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἵδρυσιν τῆς μονῆς γεγραμμένον τὸ 1788 ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 793 (φ. 1 β) κώδικος τῆς Ἁγιορειτικῆς μονῆς τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος [11].

[1] Heuzey, Rev. Ét. Grecques 1919, 303 Γ. Χ. Ζωγίδης, Ἑστία 1894 σ. 333.

[2] Ἓν τῶν παλαιῶν κιονοκράνων ἀπόκειται ἔξωθεν τοῦ ναοῦ. Ὅρα κατωτέρω.

[3] Ἡ Θεσσαλία ἔκδ. α' Ἀθῆναι 1880 σ. 308-309, ἔκδ. β' ἐν Βώλῳ 1894 σ. 202.

[4] Θεσσαλικά, Περιοδ. Ἑστία 1894 σ. 332-334 καὶ 346-349 μετὰ κατόψεως εἰς πολλὰ σημεῖα ἐσφαλμένης.

[5] Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher τόμ. IV σελ. 391 σημ. 8.

[6] Δελ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σελ. 27 καὶ Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902 σ. 47 εἰκ. 89 καί σελ. 74 εἰκ. 141.

[7] Πρακτικὰ τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας τοῦ 1916 σ. 70.

[8] L'école Grecque dans l'architecture byzantine, Paris 191 σποράδην.

[9] Altchristliche und byzantinische Kunst II, 493, 513.

[10] Iconografija Gospoda Boga i spasa našego Jisusa Christa Πετρούπολις 1905 σ. 33 εἰκ. 50 καὶ Iconografija Bogomateri Πετρούπολις 1914 (ρωσιστὶ) σελ. 283 εἰκ. 154.

[11] Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Σπ. Π. Λάμπρου ἐν Καταλόγῳ Ἑλλην. Κωδίκων Ἁγ. Ὄρους Β, 435 καὶ ἐν Ν. Ἑλληνομν. τόμ. Ζ', 138 ἀρ. 44. Τὸ αὐτὸ περίπου σημείωμα

β΄) Χρυσόβουλλον τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ νεωτέρου [1], τοῦ ἔτους 1331.

γ΄) Ὁρκωμοτικὸν γράμμα τοῦ χωροδεσπότου Μιχαὴλ Γαβριηλοπούλου [2], τοῦ ἔτους 1342.

δ΄) Συνοδικὸν γράμμα [3] τοῦ ἔτους 1382.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω πηγῶν παραθέτω ἐνταῦθα μόνον τὸ χρονικὸν σημείωμα, ὡς τὸ σπουδαιότατον, κρίνων περιττὴν τὴν ἀναδημοσίευσιν τῶν λοιπῶν, αἵτινες καὶ μακραὶ τυγχάνουσι καὶ ἐλάσσονος σημασίας πληροφορίας παρέχουσιν.

Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ σημείωμα τοῦ Ἁγειορειτικοῦ κώδικος:

«*Τὸ ἔτος τῆς ἐκκλησίας τῆς μεγάλης Πόρτας· ἀνηγέρθη ὁ πάνσεπτος καὶ θεῖος ναὸς τῆς Παναγίας μου καὶ πανάγνου ἀειπαρθένου Μαρίας καὶ Θεοτόκου ἐκ βάθρων, παρὰ συνδρομῆς κοὶ ἐξόδου τοῦ πανευτυχεστάτου σεβαστοκράτορος Κομνηνοῦ Ἰωάννου Ἀγγέλου τοῦ Δούκα· ἔτει ,ςψϙαᵠ ἰνδικτ. ια* [4] *ἔτος ,ασπγ*ᵚ· *μέχρι τῆς σήμερον καθ᾽ ἣν ἄγομεν ,αψπη΄ συνάγονται χρόνοι ,φε΄*».

Κατὰ τὸ ἀνωτέρω σημείωμα—ὅπερ ἀντιγράφει πιθανώτατα τὴν ποτὲ ὑπάρξασαν ἐν τῷ ναῷ κτητορικὴν ἐπιγραφὴν [5]—κτήτωρ τῆς μονῆς, τιμωμένης εἰς ὄνομα τῆς Παναγίας, ἐγένετο ὁ σεβαστοκράτωρ Ἰωάννης Ι. Ἄγγελος Κομνηνὸς ὁ Δούκας [6]. Οὗτος ἦτο, ὡς γνωστόν [7], νόθος υἱὸς τοῦ δεσπότου τῆς

ὑπάρχει καὶ ἐπὶ χειρογράφου εὐαγγελίου ἀνήκοντος ποτὲ εἰς τὴν μονὴν τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς, ἀποκειμένου δὲ σήμερον ἐν τῇ Ἐθν. Βιβλιοθήκῃ ὑπ᾽ ἀρ. 81. Τὸ δεύτερον τοῦτο σημείωμα ἐδημοσιεύθη ὑπὸ L. Heuzey καὶ E. Daumet ἐν Mission archéologique de Macédoine, Paris 1876 σ. 449 ὑπ᾽ ἀρ. 241.

[1] Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ περιοδικῷ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως III, 1867, σ. 36-37 καὶ ὑπὸ Σ. Ἀριστάρχου, Ἔκθεσις ἐπὶ τῶν διαγωνισμάτων Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου. Κωνσταντινούπολις 1865, σ. 56.

[2] Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Heuzey-Daumet ἐν Mission arch. de Macédoine σ. 455 καὶ Miklosich-Müller, Acta et diplomata V, 260-261. Ἀποσπάσματά του ἐδημοσίευσε καὶ ὁ Σπ. Π. Λάμπρος ἐν Ν. Ἑλληνομν. τόμ. Δ΄ (1907) σ. 15 καὶ Ϛ΄, 242. Πάντες οὗτοι χρονολογοῦσι τὸ ἔγγραφον ἀπὸ τοῦ 1295 ἐν ᾧ, ὡς ἀπὸ μακροῦ ἐσημείωσεν ὁ Ἀντωνῖνος (Iz Rumelij, 399) καὶ ὁ Ν. Βέης (Ἔκθεσις παλαιογρ. καὶ τεχνικῶν ἐρευνῶν ἐν ταῖς μοναῖς τῶν Μετεώρων 1910 σ. 51 καὶ Byz. Zeitschr. XXI [1912] 170) τὸ ἔγγραφον εἶναι τοῦ ἔτους 1342.

[3] Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ L. Heuzey ἐν Revue des Études Grecques 1919 [XXXII] σ. 306-314.

[4] Ἀτόπως ὁ Σπ. Π. Λάμπρος (Ν. Ἑλληνομν. Ζ΄ 138) παρετήρησεν ὅτι τὸ ἔτος ,ςψϙα΄ (=1283) δὲν συμπίπτει πρὸς ἰνδικτιῶνα ια΄ ἀλλὰ πρὸς ς΄. Τὸ 1283+3 διαιρούμενον διὰ τοῦ 15 δίδει ὑπόλοιπον 11=ια΄

[5] Πβλ. Ν. Βέην, Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie Nr 1 σ. 5.

[6] Ὁμοίως καὶ ἡ σύζυγος τοῦ Ἰωάννου εἶχεν ἱδρύσει καὶ εὐεργετήσει τὴν παρὰ τὸ Φανάριον τῆς Θεσσαλίας μονὴν τῆς Λυκουσάδος, ἐν ᾗ ὕστερον καὶ ἐμόνασεν ὑπὸ τὸ ὄνομα Ὑπομονὴ (Miklosich-Müller, Acta τ. V, 253 ἑ.).

[7] K. Hopf, Chroniques Gréco-romanes, Berlin 1873, σ. 529. Κ. Παππαρρηγοπούλου, Ἱστορία τοῦ Ἑλλην. Ἔθνους Ἀθῆναι 1896 τόμ. V, 116

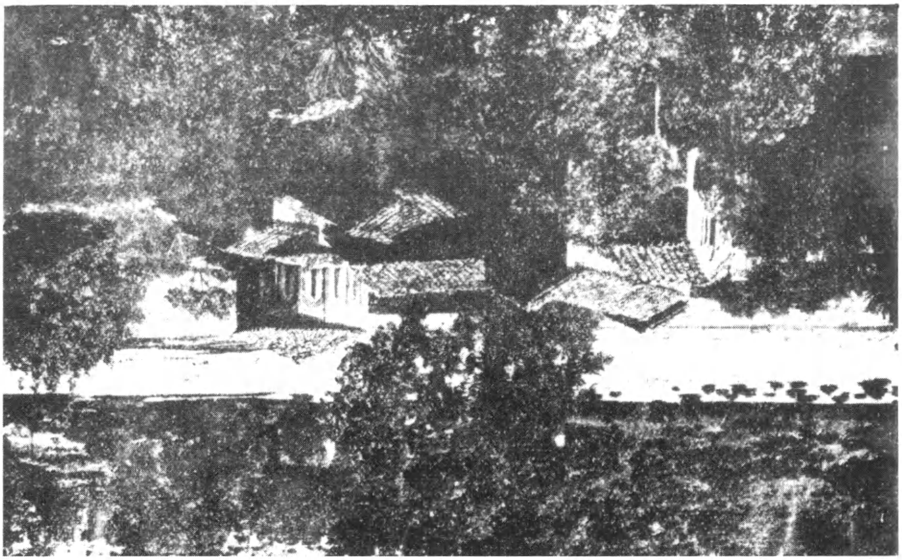

Εἰκ. 2. Ἄποψις τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς ἀπὸ βορρᾶ.

Ἠπείρου Μιχαὴλ Β΄ τοῦ Δούκα. Εἰς τὸν Ἰωάννην, ἐμπειρότατον περὶ τὰ στρατιωτικά[1], εἶχεν ὁ πατὴρ παραχωρήσει ἅπασαν τὴν Θεσσαλίαν ἤ, ὡς ἐλέγετο τότε, τὴν Μεγαλοβλαχίαν, ἀκόμη δὲ καὶ τὰς πρὸς νότον αὐτῆς καὶ ἀνατολικῶς τῆς Αἰτωλίας χώρας μέχρι τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου. Παρὰ δὲ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Παλαιολόγου ἔλαβεν ὁ Ἰωάννης τὴν προσωνυμίαν τοῦ σεβαστοκράτορος. Ἦρξε δ' ὁ Ἰωάννης Α΄ Δούκας ἀπὸ τοῦ 1271 μέχρι τοῦ 1289[2]. Πίπτει ἄρα ἡ ἐν τῷ σημειώματι χρονολογία (1283) περὶ τὰ μέσα τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ.

Ἐκ τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ νεωτέρου πληροφορούμεθα ὅτι ἡ Παναγία τῆς Πόρτας ἔφερεν ἰδιαιτέρως τὸ ἐπίθετον τῆς *Ἀκαταμαχήτου* καὶ ὅτι ἡ μονὴ ἐπεκαλεῖτο τῶν *Μεγάλων Πυλῶν*[3]. Σπουδαία ἦτο ἡ περιουσία τῆς παλαιᾶς μονῆς εἴς τε κειμήλια καὶ εἰς κτήματα, παραχωρηθέντα αὐτῇ ὑπό τε τοῦ κτήτορος καὶ ἄλλων ἔπειτα εὐσεβῶν ἀφιερωτῶν. Τῶν πολλαχοῦ τῆς Θεσσαλίας κειμένων κτημάτων τούτων τὴν

[1] Μηλιαράκη, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Ἀθῆναι 1898, 530.

[2] Ὁ Hopf ἔ. ἀ. ἀνάγει τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου εἰς τὸ ἔτος 1296, ὁ δὲ Buchon (Nouvelles Recherches sur la principauté françaίse de Morée Paris 1843 τόμ. 2 πίν. IV) εἰς τὸ 1290. Ἐσχάτως ὁ Ι. Βογιατζίδης (Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. Α΄ σ. 148) ἀπέδειξεν ὅτι ὁ Ἰωάννης εἶχεν ἤδη ἀποθάνει τὸ 1289.

[3] Ὁμοίως ἀποκαλεῖται ἡ μονὴ καὶ εἰς τὸ συνοδικὸν γράμμα τοῦ 1382.

κατοχὴν εἶχεν ἡ μονὴ διασφαλίσει διὰ χρυσοβούλλων τῶν *μακαρίων εὐσεβῶν αὐθεντῶν καὶ βασιλέων* τοῦ Βυζαντίου καὶ συγκεκριμένως τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Γέροντος[1]. Τοῦ παλαιοῦ δὲ τούτου χρυσοβούλλου τὴν ἰσχὺν ἀνανεώνει τὸ σωζόμενον χρυσόβουλλον Ἀνδρονίκου τοῦ νεωτέρου, τοῦ ἔτους 1331, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀναγράφονται ἓν πρὸς ἓν τὰ μετόχια τῆς μονῆς καὶ τὰ κτήματα αὐτῆς καὶ ἄλλα στοιχεῖα πολύτιμα ἀπό τε τοπωνυμικῆς καὶ γλωσσικῆς καὶ ἄλλων ἀπόψεων.

Ἐκ δὲ τοῦ ὁρκωμοτικοῦ τοῦ Μιχ. Γαβριηλοπούλου γράμματος πληροφορούμεθα ὅτι κατὰ τὸ 1342 ὁ δυνάστης οὗτος ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς κατοίκους τοῦ γειτονικοῦ κάστρου Φαναρίου νὰ κατέχωσι *τὴν μονὴν τῆς Μεγάλης Πόρτας* μετὰ πάσης τῆς κτηματικῆς αὐτῆς περιουσίας.

Τέλος ἐκ τοῦ συνοδικοῦ γράμματος τοῦ 1382 μανθάνομεν ὅτι ὑπερμεσοῦντος τοῦ 14ου αἰῶνος ἡ μονὴ τῶν Μεγάλων Πυλῶν εἶχε περιέλθει εἰς ἐλάττωσιν οὐ μόνον λόγῳ ἀφαιρέσεως τῶν θείων αὐτῆς κειμηλίων ἀλλὰ καὶ ἕνεκα σημαντικῆς κολοβώσεως τῆς κτηματικῆς περιουσίας της ὑπὸ ἁρπάγων γειτόνων, *ἀνδρῶν οὐ θεοφρόνων*. Μὴ ἀνεχόμενοι τὴν περαιτέρω ἁρπαγὴν τῆς περιουσίας των κατέφυγον ὀλοφυρόμενοι οἱ μοναχοὶ τῶν Μεγάλων Πυλῶν πρὸς τοὺς τότε ἄρχοντας τῆς Βλαχίας, Ἀλέξιον τὸν Ἄγγελον[2] καὶ τὴν σύζυγον αὐτοῦ Μαρίαν, πρὸς οὓς διεξετραγώδησαν τὴν θλιβερὰν κατάστασιν τοῦ μοναστηρίου των. Οἱ δὲ εὐσεβεῖς οὗτοι *καίσαρες* συγκινηθέντες ἐκ τῆς ἐκκλήσεως τῶν μοναχῶν, οὐ μόνον ἐπροίκισαν τὴν μονὴν διὰ νέων κειμηλίων, εἰς ἀντικατάστασιν τῶν κλαπέντων, ἀλλὰ καὶ ἐμερίμνησαν περὶ συγκλήσεως ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου, ὅπερ συνελθὸν ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἐξέδωκεν ἀπόφασιν, δι᾿ ἧς οἱ ἅρπαγες τῶν κτημάτων τῆς μονῆς ὑπεχρεώθησαν νὰ ἐπιστρέψωσιν αὐτὰ εἰς τὴν παλαιάν των κτήτορα.

Τοιαῦται καὶ τοσαῦται αἱ ἱστορικαὶ περὶ τῆς Πόρτα Παναγιᾶς εἰδήσεις, ἃς ἠδυνήθην νὰ συλλέξω. Εἰς ταύτας βεβαίως ἄλλοι εἰδικώτεροι ἴσως προσθέσωσι καὶ νέας. Ἀρκούμενοι πρὸς τὸ παρὸν εἰς ταύτας μεταβαίνομεν εἰς τὸ κύριον θέμα τῆς μελέτης ταύτης ἤτοι τὴν ἐξέτασιν τῆς τέχνης τοῦ μνημείου ἀρχόμενοι ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικήν του.

[1] Τοιοῦτο χρυσόβουλλον ἀναφέρεται ῥητῶς ἐν τῷ τοῦ νεωτέρου Ἀνδρονίκου χρυσοβούλλῳ· «*διὰ χρυσοβούλλου τοῦ ἀοιδίμου καὶ μακαρίτου ἁγίου μου αὐθέντου καὶ βασιλέως, τοῦ πάππου τῆς βασιλείας μου*».

[2] Heuzey, Rev. des Études Grecques 1919 σ. 306.

[3] Ὁ καῖσαρ Ἀλέξιος Ἄγγελος, γνωστὸς ἐξ ἐγγράφων τῶν Μετεώρων καὶ ἐκ τοῦ χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων ὑπῆρξε, κατὰ τὸν Jireček, ὁ τελευταῖος χριστιανὸς ἄρχων τῆς Θεσσαλίας, ἥτις κατελήφθη τὸ 1394 ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Βαγιαζίτ (Jireček, Archiv für slavische Philologie 1912, 587 καὶ Byz. Zeitschr. 18,585). Ἐν τούτοις τελευταῖος χριστιανὸς ἄρχων τῆς Θεσσαλίας ἐγένετο, ὡς ἀπέδειξεν ὁ Ν. Βέης, ὁ συγγενὴς τοῦ Ἀλεξίου, Μανουὴλ Ἄγγελος Φιλανθρωπινὸς (Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte III Heft 2, 1912) ὅστις ἀναφέρεται ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1392, (Βέης, Σερβικὰ καὶ Βυζαντινὰ γράμματα Μετεώρου Βυζαντὶς τόμ. Β΄ σ. 39) ὡς *ἅγιος αὐθέντης καὶ πανευτυχέστατος καῖσαρ*.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ὁ ναὸς ἐκτισμένος, ὡς ἤδη ἐλέχθη, σχεδὸν ἐντὸς τῆς κοίτης τοῦ Πορτιάτου, (εἰκ. 2) περιβάλλεται σήμερον πανταχόθεν ὑπὸ βαθείας αὔλακος, ἥτις συλλέγουσα ἀποχετεύει τὰ ὑπόγεια τοῦ χειμάρρου ὕδατα ἐμποδίζουσα ταῦτα νὰ εἰσέρχωνται καὶ κατακλύζωσι τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἐκκλησίας.

Τὸ ὅλον κτήριον συνίσταται ἐκ δύο σαφῶς κεχωρισμένων μερῶν: α΄) τοῦ πρὸς ἀνατολὰς *κυρίως ναοῦ*—σημειουμένου ἐν τῇ κατόψει (εἰκ. 3) διὰ μελανοῦ χρώματος—καὶ β΄) τοῦ πρὸς δυσμὰς προσκεκολλημένου *ἐξωνάρθηκος*, σημειουμένου διὰ διαγραμμίσεως.

α) Ὁ κυρίως ναός. Γενικὴ διάταξις. Ὁ κυρίως ναός, καλύπτων ὀρθογώνιον ἐπιφάνειαν διαστάσεων 11.00×16,22, παρουσιάζει ἐν κατόψει καὶ τομῇ (εἰκ. 3, 4) τὴν μορφὴν τρικλίτου θολωτῆς βασιλικῆς, ἧς αἱ ἐκ τριῶν κιόνων συνιστάμεναι δύο κιονοστοιχίαι συνεχίζονται πρὸς τὸ ἱερὸν διὰ παχέων, ὑπὸ μικρᾶς μόνον θύρας διατρυπωμένων τοίχων, χωριζόντων τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Τό τε μέσον καὶ τὰ ἄκρα κλίτη καταλήγουσι πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὰς ἐσωτερικῶς, τριπλεύρους δ᾽ ἐξωτερικῶς κόγχας.

Τὸν δυτικὸν κίονα ἑκατέρας τῶν κιονοστοιχιῶν ἀντικρύζει ἰσχυρῶς ἀπὸ τοῦ μακροῦ τοίχου προβάλλουσα παραστάς, δι᾽ ἧς τὸ πρὸς δυσμὰς τμῆμα τοῦ κυρίως ναοῦ μορφοῦται εἰς ἀνοικτὸν κατὰ πλάτος (ἐσω)νάρθηκα. Τὸν ὡς νάρθηκος δὲ χαρακτηρισμὸν τοῦ πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον τμήματος τοῦ ναοῦ οὐ μόνον δικαιολογεῖ ἡ κατὰ τὸν νότιον αὐτοῦ τοῖχον ὕπαρξις ἀρκοσολίου (εἰκ. 3 καὶ 4), καλύπτοντος τὸν εἰς τὸν νάρθηκα συνήθως τοποθετούμενον τάφον τοῦ κτήτορος, ἀλλὰ καὶ ἰδιαιτέρως ἐνισχύει ὁ διάφορος τρόπος στεγάσεως, ὃν δεικνύουσι τὰ ἄκρα δυτικὰ τμήματα τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἅτινα, ἀντὶ νὰ καλύπτωνται δι᾽ ἀσπίδων (calottes), ὡς τὰ γειτονικά των, φέρουσιν ὡς κάλυμμα ὑψηλὰ τοποθετημένας ἐγκαρσίας καμάρας, ἐμφανιζομένας πρὸς μὲν τὸ ἐξωτερικὸν δι᾽ ἀετωματοειδοῦς στέγης (εἰκ. 5) πρὸς δὲ τὸ μέσον κλῖτος διὰ μετωπιαίου τόξου πολὺ ὑψηλοτέρου ἀπὸ τὰ γεφυροῦντα τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων κενὰ (ὅρα τομὴν εἰκ. 4).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν στέγασιν τῶν λοιπῶν μερῶν τοῦ ναοῦ παρατηροῦμεν ὅτι ἡ μὲν πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν καλύπτονται διὰ χαμηλῶν κατὰ μῆκος βαινουσῶν καμαρῶν, τὸ δὲ μέσον κλῖτος δι᾽ ὑψηλὰ τοποθετημένης κατὰ μῆκος καμάρας, ἥτις ὅμως δὲν προχωρεῖ συνεχὴς ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ διακόπτεται ὑπὸ ἄλλης στενῆς, ἐγκαρσίως βαινούσης καμάρας, ἥτις διήκει καθ᾽ ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ προβάλλουσα κατά τι καὶ πρὸς τὰ ἔξω καὶ εἶναι τοποθετημένη ὑπεράνω τῆς κλειδὸς τῆς κατὰ μῆκος καμάρας. Καλύπτει δ᾽ ἡ ἐπικαθημένη αὕτη ἐγκαρσία καμάρα στενὴν λωρίδα τοῦ ναοῦ περιλαμβανομένην μεταξὺ τῶν μετώπων τῶν διαχωριζόντων τὸ ἱερὸν τοίχων καὶ τῶν ἀνατολικῶν κιόνων τῶν κιονοστοιχιῶν.

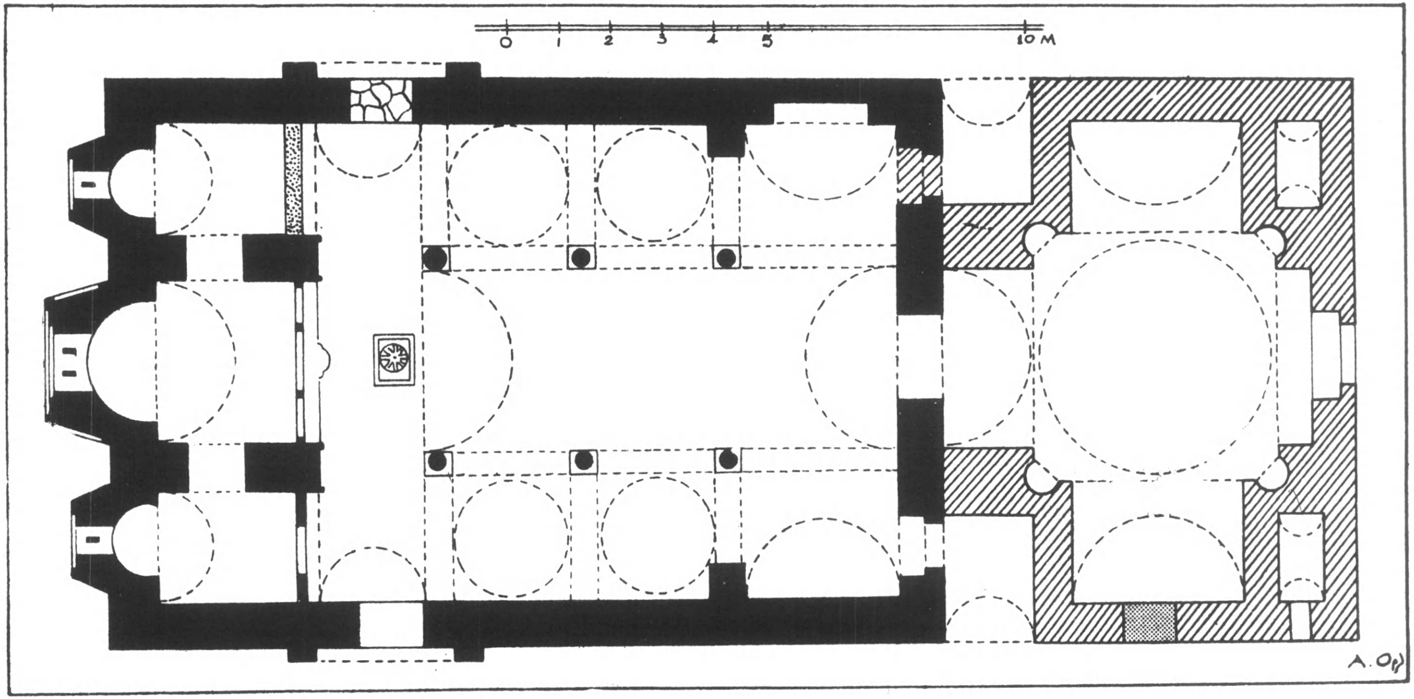

Εἰκ. 3. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς.

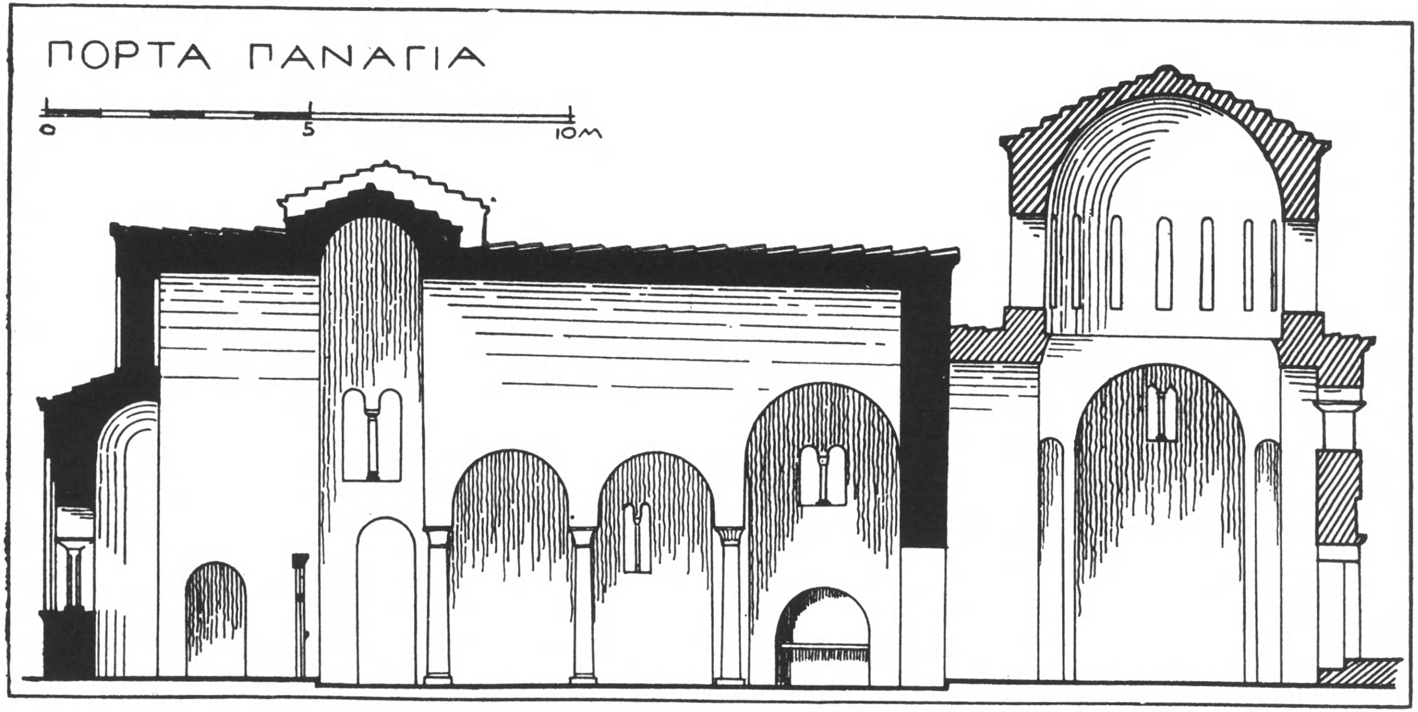

Εἰκ. 4. Τομὴ κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς.

Ἡ ὕπαρξις ἐγκαρσίας καμάρας τοποθετημένης ὑπεράνω τῆς κατὰ μῆκος τάσσει τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν λεγομένων «σταυρεπιστέγων», τύπου ἐνδιαφέροντος, οὗτος τὴν γένεσιν, τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὰς παραλλαγὰς θέλομεν ἐν τῷ ἑπομένῳ ἄρθρῳ μελετήσει διεξοδικώτερον, μεταβαίνοντες πρὸς τὸ παρὸν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων τοῦ κυρίως ναοῦ.

Εἰς τὸν προσβλέποντα ἐξωτερικῶς τὸν κυρίως ναὸν τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς (εἰκ. 2) ἐντύπωσιν ἐμποιεῖ ἡ πλαστικότης του, ἐπιτευχθεῖσα διὰ τῆς εἰς ποικίλα ὕψη τοποθετήσεως τῶν στεγῶν τῶν διαφόρων αὐτοῦ τμημάτων. Πράγματι ὑπὲρ τὰς λίαν χαμηλὰς μονοκλινεῖς στέγας τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ καὶ τὰς ὀλίγον ὑψηλοτέρας τούτων, μονοκλινεῖς ἐπίσης, στέγας τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἃς διακόπτουσι τὰ ἀετώματα τοῦ ἐσωνάρθηκος, προβάλλουσιν ὑψηλαὶ εἰς τὸ διάστημα αἱ στέγαι τῶν δύο μεγάλων καμαρῶν—τῆς κατὰ μῆκος καὶ τῆς ἐγκαρσίας—σχηματίζουσαι πελώριον ὕπτιον σταυρὸν σκέποντα τὴν ἐκκλησίαν. Διὰ τῆς ποικιλίας ταύτης τῶν σχημάτων καὶ τοῦ ὕψους τῶν στεγῶν κατώρθωσεν ὁ ἀρχιτέκτων νὰ προσδώσῃ εἰς τὴν μᾶζαν τοῦ κτηρίου κίνησιν καὶ πλαστικότητα, ἣν δύναταί τις νὰ ἐκτιμήσῃ ἐν τῇ παρατιθεμένῃ εἰκόνι 2.

Πάντα τὰ ἐσωτερικὰ μέρη τοῦ ναοῦ ἐκφράζονται ἐξωτερικῶς σαφῶς καὶ ἀληθῶς. Δύο μόνον παρατηροῦνται μικραὶ ἀναλήθειαι: α') Τὰ δύο προβάλλοντα σκέλη τῆς ἐγκαρσίας καμάρας—ὧν ἕκαστον διαλύεται εἰς δύο στενὰ ποδαρικὰ συνενούμενα ἄνω διὰ τόξου (εἰκ. 5)—δὲν ἀνταποκρίνονται κατὰ πλάτος πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν κύλινδρον, ὃν ὑποτίθεται ὅτι ἀντιπροσωπεύουσι· διότι ἐκ τῶν δύο εἰρημένων ποδαρικῶν μόνον τὸ ἀνατολικὸν εἶναι τεθειμένον εἰς τὴν ὀργανικήν του θέσιν, τὸ δυτικὸν ὅμως ἀντὶ νὰ κεῖται ἐπὶ τῆς γραμμῆς τῶν ἐσωτερικῶν ἀνατολικῶν κιόνων, εἶναι κατὰ 0.40 μετατεθειμένον πρὸς δυσμάς· φαίνεται δ' ἡ μετάθεσις αὕτη σαφῶς κατὰ τὴν συνάντησιν τοῦ μετωπιαίου τοίχου μετὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς ἐγκαρσίας καμάρας (εἰκ. 4).

Ἡ γενομένη διαπλάτυνσις τῆς ἐξοχῆς τοῦ ἐγκαρσίου σκέλους ὀφείλεται ἀναμφιβόλως εἰς αἰσθητικοὺς λόγους. Πράγματι ἐπειδὴ τὸ ὕψος τῆς ἐγκαρσίας καμάρας εἶναι μέγα τὸ δὲ πλάτος αὐτῆς ἐσωτερικῶς μικρόν, ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις αὐτῆς θὰ τὴν παρουσίαζε πολὺ στενόμακρον· τούτου ἕνεκα ὁ ἀρχιτέκτων ἠναγκάσθη νὰ κάμῃ τὴν μνημονευθεῖσαν μετάθεσιν τοῦ δυτικοῦ ποδαρικοῦ εἰς βάρος τῆς ἀληθείας τῆς κατασκευῆς. Ἡ δὲ δευτέρα ἀναλήθεια συνίσταται εἰς τὴν κατὰ 0.50 ὑπερύψωσιν τοῦ ἀετώματος, ὅπερ στέφει τὴν προεξοχὴν τοῦ ἐγκαρσίου σκέλους τοῦ σταυροῦ, ὑπὲρ τὴν στέγην, ἥτις καλύπτει τὸν κύλινδρον. Τοιαῦται ἐξάρσεις εἶναι σύνηθες ἀρχιτεκτονικὸν τέχνασμα ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, ἀπαντῶσαι εἰς μνημεῖα τῆς περιοχῆς τῆς Ραβέννας[1]. Ἰδιαιτέρως δὲ ἀγαπῶσιν αὐτὰς οἱ ἀρχιτέκτονες

[1] G. Galassi, L'architettura protoromanica nell'esarcato di Ravenna 1928 εἰκ. 3, 8, 9, 10, 13, 27, 28, 31, 38. G. Gerola, Le chiese deuterobizantine del Ravennate ἐν Art Studies τοῦ 1931 σελ. 216 εἰκ. 1-8.

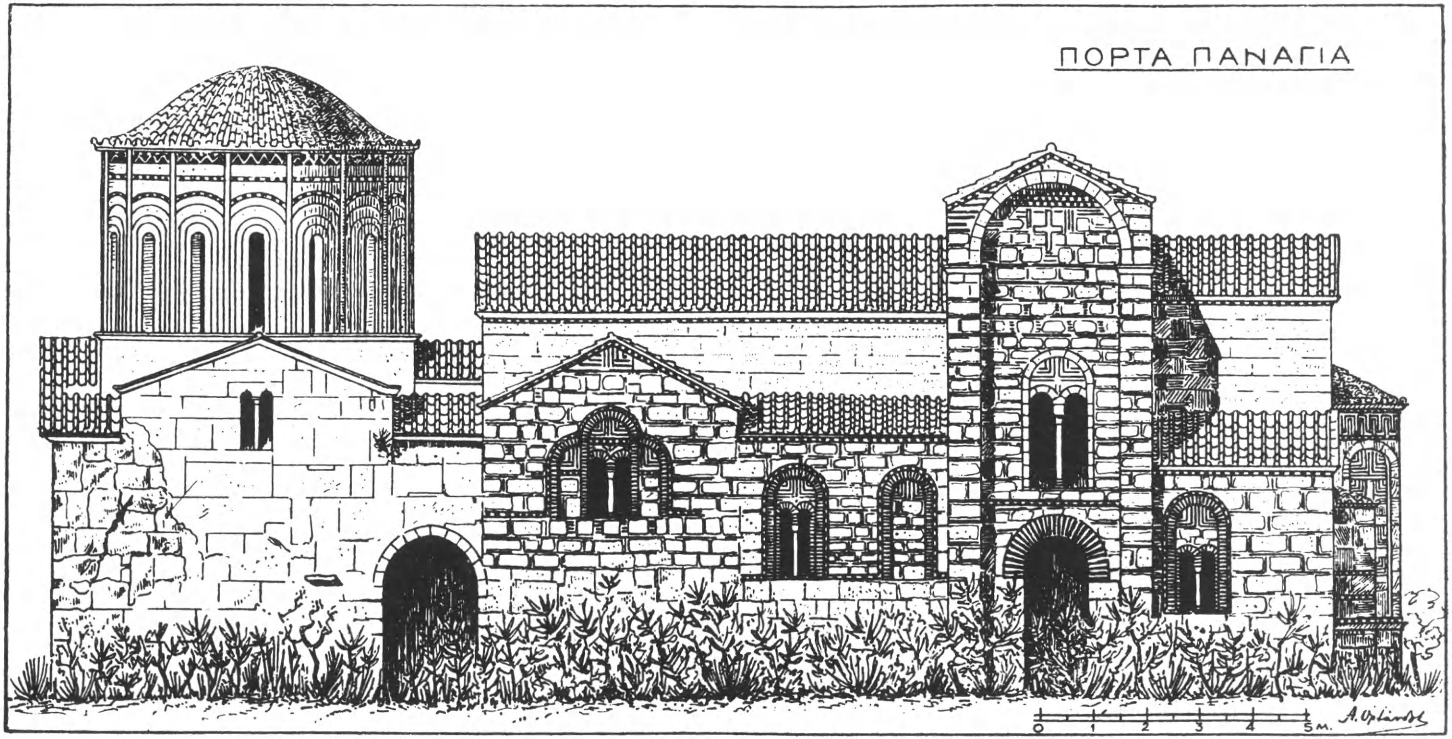

Εἰκ. 5. Νοτία ὄψις τοῦ ναοῦ τῆς Πόρτα Παναγιᾶς.

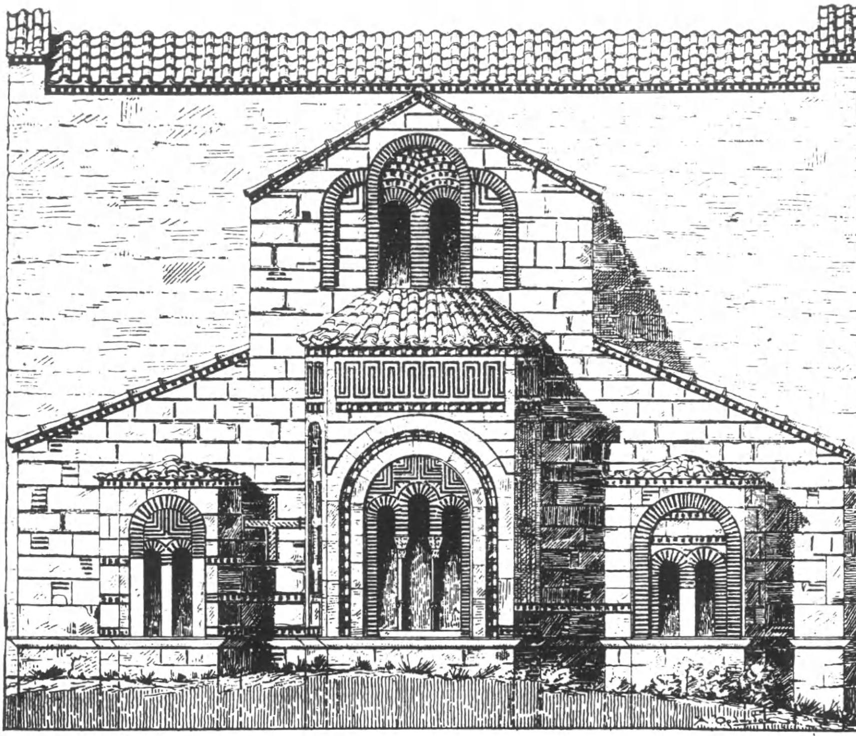

Εἰκ. 6. Ὄψις τοῦ ἱεροῦ τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς.

τῶν ναῶν τῆς Θεσσαλίας [1], Ἠπείρου [2] καὶ Ἄρτης [3] πρὸς οὕς, ὡς θὰ ἴδωμεν, στενὴν συγγένειαν παρουσιάζει ἡ Πόρτα Παναγιά. Εἶναι ὅμως περίεργον πῶς ἀφοῦ διὰ νὰ μετριάσῃ τὴν ἀναλογίαν τοῦ ὕψους πρὸς τὸ πλάτος ηὔξησεν ὁ ἀρχιτέκτων, καθ' ὃν τρόπον εἴδομεν, τὸ ἐξωτερικὸν πλάτος τοῦ ἐγκαρσίου σκέλους, ὑπερύψωσε καὶ τὸ ἀέτωμά του, ηὔξησε δηλαδὴ πάλιν τὸ ὕψος του.

Ὁ ἀνωτέρω περιγραφεὶς ναὸς τῆς Πόρτα Παναγιᾶς ὁμοιάζει καταπληκτικῶς ὡς πρός τε τὴν κάτοψιν καὶ τὴν τομὴν πρὸς τὸν ἐν Ἄρτῃ, ἐν τῇ συνοικίᾳ τῆς Κάτω Βρύσεως κείμενον ναὸν τῆς Κάτω Παναγιᾶς. Ἡ μόνη διαφορὰ τοῦ ἑνὸς ναοῦ ἀπὸ τοῦ ἄλλου ἔγκειται 1) εἰς τὸ ὅτι ἡ Κάτω Παναγιὰ φέρει ὑπὲρ τὴν ἐγκαρσίαν καμάραν, διακοπτομένην ὑπὲρ τὸ μέσον κλῖτος,

[1] Βασιλικὴ τῆς Καλαμπάκας Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. Τόμ. Ϛ' σελ. 291 εἰκ. 2. Ὑπερύψωσιν ἀετωμάτων ἔχομεν καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ εἰς τὸ Καζαντζιλὰρ καὶ τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique Paris 1918 Πίν. LIII καὶ LXVI.

[2] Ἁγ. Θεοδώρα Ἄρτης Λαμπάκης, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑταιρ. τεύχ. Γ' (1903) σελ. 82, Κάτω Παναγιὰ Millet, École Grecque σελ. 51 εἰκ. 23.

[3] Ναὸς Κωστάνιανης Εὐαγγελίδης, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ Ϛ' (1931) 265.

ἑτέραν, ἐγκαρσίαν ἐπίσης, μικρὰν καμάραν, ἀναδύουσαν ἐν εἴδει τρούλλου (τρουλλοκαμάρα) καὶ 2) εἰς τὸ ὅτι τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τῆς κατὰ μῆκος καμάρας τῆς κάτω Παναγιᾶς εἶναι πολὺ χαμηλότερον τοῦ δυτικοῦ.

Ἡ ὁμοιότης τῶν δύο ναῶν εἶναι εὐεξήγητος· ὁ ἱδρυτὴς τῆς Πόρτα Παναγιᾶς Σεβαστοκράτωρ Ἰωάννης ἦτο, ὡς εἴπομεν (σελ. 8), στενὸς συγγενὴς τῶν δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου, οἵτινες εἶχον κοσμήσει τὴν πρωτεύουσαν τοῦ δεσποτάτου Ἄρταν διὰ περικαλλῶν ναῶν, χρησιμευσάντων φυσικά, ὡς πρότυπα διὰ ναοὺς γειτονικῶν ἐπαρχιῶν. Ὁ Σεβαστοκράτωρ λοιπὸν τῆς Θεσσαλίας Ἰωάννης εὔλογον εἶναι νὰ ἐξέλεξεν ὡς πρότυπον διὰ τὸν ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθέντα ναὸν τῆς Παναγίας τῶν Μεγάλων Πυλῶν, τὸν ἐν Ἄρτῃ ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, Μιχαὴλ Β΄ τοῦ Δούκα, ἀνεγερθέντα ναὸν τῆς Παναγίας τῆς Βρύσεως (Κάτω Παναγιᾶς).

Τ ο ι χ ο δ ο μ ί α. Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη τὸν τρόπον κατασκευῆς τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων. Οὗτοι μέχρι μὲν ὕψους 2 μέτρων ἄνωθεν τῆς περιθεούσης τὸ κτήριον εὐθυντηρίας εἶναι κατεσκευασμένοι διὰ μεγάλων φαιῶν ὀρθογωνίων ἀσβεστολίθων, εἰλημμένων ἐξ ἀρχαίου κτηρίου καὶ ἡρμολογημένων διὰ κονιάματος. Τινὲς τῶν λίθων τούτων, ἰδίᾳ τῆς βορείου πλευρᾶς, εἶναι οὕτω πως τοποθετημένοι, ὥστε νὰ σχηματίζωσι μεγάλους κατακορύφους σταυρούς. Τοιοῦτοι διακοσμητικοὶ λίθινοι σταυροὶ παρατηροῦνται συχνὰ εἰς βάθρα μεσοβυζαντινῶν ἰδίᾳ ναῶν ὡς π. χ. ἐν Καπνικαρέᾳ, Δαφνίῳ [1], Χώνικᾳ καὶ Ἀρείᾳ τῆς Ἀργολίδος [2], ἐν Βαράσοβᾳ τῆς Αἰτωλίας [3], ἐν Κίττᾳ Μάνης [4] κλπ. Ἀπὸ δὲ τῶν δύο μέτρων καὶ ἄνω οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ εἶναι ἐκτισμένοι διὰ μικρῶν σχετικῶς ὀρθογωνίων πωρολίθων ἰσοδόμως τεθειμένων, ὧν ἕκαστος περιβάλλεται κατά τε τοὺς ὁριζοντίους καὶ τοὺς κατακορύφους αὐτοῦ ἁρμοὺς διὰ μιᾶς πλίνθου. Ποῦ καί που ἀντὶ μιᾶς πλίνθου φέρουσιν οἱ κατακόρυφοι ἁρμοὶ πολλὰ μικρὰ ὁριζοντίως τὰ μὲν ἐπὶ τῶν δὲ τεθειμένα τεμάχια πλίνθων (νάρθηξ, ἐγκάρσιον σκέλος, διακονικὸν εἰκ. 5 καὶ 6). Ἡ τελευταία αὕτη διάταξις ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου [5], ὡς καὶ εἰς μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης [6].

Ἀ ν ο ί γ μ α τ α. Ὁ κυρίως ναὸς ἔφερεν ἀρχικῶς πέντε θύρας [7], ὧν τρεῖς

[1] M i l l e t, Le monastère de Daphni Paris 1899 πίν. V, 2.

[2] A d. S t r u c k, Athen. Mitteilungen 1909 πίν. VII, 2. IX, 4. 5 καὶ XI, 4.

[3] Ναὸς Ἁγ. Δημητρίου δημοσιευθησόμενος προσεχῶς ἐν τῷ Ἀρχ. Βυζ. Μνημείων.

[4] T r a q u a i r, Annual of the British School 1908-9 σ. 186 εἰκ. 3.

[5] Παναγία Βελλᾶς Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τόμ. Β΄ σελ. 157, εἰκ. 4, Ἅγ. Δημήτριος Κωστάνιανης Ε ὐ α γ γ ε λ ί δ η ς, Ἠπειρωτικὰ Χρον. Τόμ. ϛ΄ σελ. 266.

[6] Ἅγ. Ἀπόστολοι D i e h l, L e T o u r n e a u, S a l a d i n, Les monuments chrétiens de Salonique Paris 1918 πίν. LXV.

[7] Ἡ μικρὰ παρὰ τὴν βόρειον γωνίαν τοῦ (ἔσω)νάρθηκος θύρα, δι' ἧς γίνεται σήμερον ἡ εἴσοδος εἰς τὸν κυρίως ναόν, φέρει παρὰ τὸ κατώφλιόν της ἐστρωμένην ἀρχαίαν ἐνεπίγραφον ἐπιτύμβιον πλάκα, ἡ δὲ παρὰ τὴν νοτίαν γωνίαν ἐφράχθη μεταγενεστέρως. Ἐπὶ δὲ τῆς βορείου πλευρᾶς οὐδὲν ἄνοιγμα ὑπῆρχε, ἀλλὰ μόνον δύο κόγχαι εἰς μίμησιν

ἐν τῇ δυτικῇ πλευρᾷ καὶ ἀνὰ μία εἰς τὰ ἄκρα τοῦ ἐγκαρσίου σκέλους (πλ. 1.25). Καὶ αἱ μὲν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς θύραι ἔφερόν ποτε μαρμάρινα ὀρθογώνια πλαίσια, ὧν ἕν, ἀφαιρεθὲν ἀργότερον, ἐκόσμησε τὴν βόρειον θύραν τοῦ ἐξωνάρθηκος (ὅρα εἰκ. 11), αἱ δὲ τῶν μακρῶν πλευρῶν ἔφερον πλίνθινα τοξωτὰ ὑπέρθυρα, (εἰκ. 5), εἶναι δὲ σήμερον ἀμφότεραι πεφραγμέναι.

Τὰ φωτίζοντα τὸ ἐσωτερικὸν παράθυρα εἶναι ἄλλα μὲν δίλοβα, ἄλλα δὲ τρίλοβα καὶ εἰς ποικίλα ὕψη τοποθετημένα. Οὕτω ὁ ἐσωνάρθηξ φέρει κατὰ τὰ πλάγια ἀνὰ ἓν δίλοβον, ὑψηλὰ τοποθετημένον, παράθυρον ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου εἶναι προσκεκολλημένον ἐξωτερικῶς ἀνὰ ἓν πτερύγιον ἀπολῆγον ἄνω εἰς τεταρτοκύκλιον (εἰκ. 5). Τὰ πλάγια κλίτη φωτίζοντ. δι᾽ ἑνὸς λίαν στενοῦ διλόβου παραθύρου, συμμετρικῶς τοῦ ὁποίου κατεσκευάσθη ἐπὶ τῆς Ν καὶ Β πλευρᾶς κόγχη μιμουμένη μονόλοβον παράθυρον. Τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος φωτίζεται ἐπίσης διὰ διλόβου παραθύρου τοποθετημένου καθ᾽ ἑκάτερον τῶν σκελῶν αὐτοῦ, εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους του (εἰκ. 5). Ἡ μεγάλη κατὰ μῆκος καμάρα εἶναι τυφλή, διατρυπωμένη μόνον κατὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτῆς τύμπανον ὑπὸ διλόβου παραθύρου ὁμοίου τοῖς τοῦ νάρθηκος, ἤτοι μετὰ τυφλῶν πτερυγίων (εἰκ. 6, 7). Αἱ κόγχαι τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ φέρουσιν ἀνὰ ἓν δίλοβον παράθυρον μὲ πωρίνους σταθμοὺς [1] καὶ κιονίσκον καὶ τέλος ἡ μεγάλη κόγχη τοῦ ἱεροῦ φέρει ὡραῖον τρίλοβον ἄνοιγμα (εἰκ. 7) ἔχον τὸν μέσον λοβὸν ὑψηλότερον. Γενικῶς οἱ διαχωριστικοὶ κιονίσκοι τῶν παραθύρων ἀποτελοῦνται ἐκ μαρμαρίνου κορμοῦ μετὰ κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος.

Πάντα τὰ παράθυρα περιβάλλονται ὑπὸ ἐξεχόντων πλιθίνων ἢ πωρίνων τοξωτῶν πλαισίων, ἅτινα ἀρχόμενα ἀπὸ τῆς ποδιᾶς, ὑψοῦνται ὑπὲρ τοὺς λοβοὺς τῶν ἀνοιγμάτων. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου καὶ τὸ ἄνοιγμα ἐξαίρεται καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου διακοσμεῖται. Τὰ πλαίσια τῶν παραθύρων τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ τῆς μεγάλης κόγχης περιβάλλονται ἐξωτερικῶς ὑπὸ ὀδοντωτῶν ταινιῶν συνενουμένων κάτω ὁριζοντίως. Διὰ τῆς ὑπερυψώσεως δὲ τῶν πλαισίων ὑπὲρ τοὺς λοβοὺς τῶν ἀνοιγμάτων γεννῶνται τύμπανα, ἅτινα διακοσμοῦνται συνήθως μὲν διὰ πλίνθων διατεταγμένων κατ᾽ ἀντινώτους ὀρθὰς γωνίας (εἰκ. 7), ἐνίοτε δὲ καὶ δι᾽ ὀδοντωτῶν ταινιῶν ὁριζοντίων (παράθυρον προθέσεως εἰκ. 6) ἢ καμπύλων ὁμοκέντρων πρὸς τὰ γεφυροῦντα τοὺς λοβοὺς τόξα (παράθυρον ὕπερθεν κόγχης ἱεροῦ εἰκ. 7). Αἱ πλίνθοι δι᾽ ὧν εἶναι κατεσκευασμένα τὰ πλαίσια καὶ αἱ διακοσμήσεις τῶν παραθύρων ἔχουσι πάχος 0,025 - 0.03.

παραθύρων, προφανῶς πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἐκεῖθεν εἰσβαλλούσης ἀπὸ τῆς κλιτύος ὑγρασίας

[1] Οἱ σήμερον ὑπάρχοντες χονδροειδεῖς πώρινοι κιονίσκοι τῶν παραθύρων τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ ἦσαν βεβαίως ἄλλοτε μαρμάρινοι. Ἐπίθημα μετὰ ἐπιπεδογλύφου παραστάσεως πτηνοῦ ἐν μέσῳ ἀνθεμίων, ἀπερριμένον παρὰ τὸν ναόν, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἀνῆκε ποτὲ εἰς ἕνα τῶν κιονίσκων τούτων.

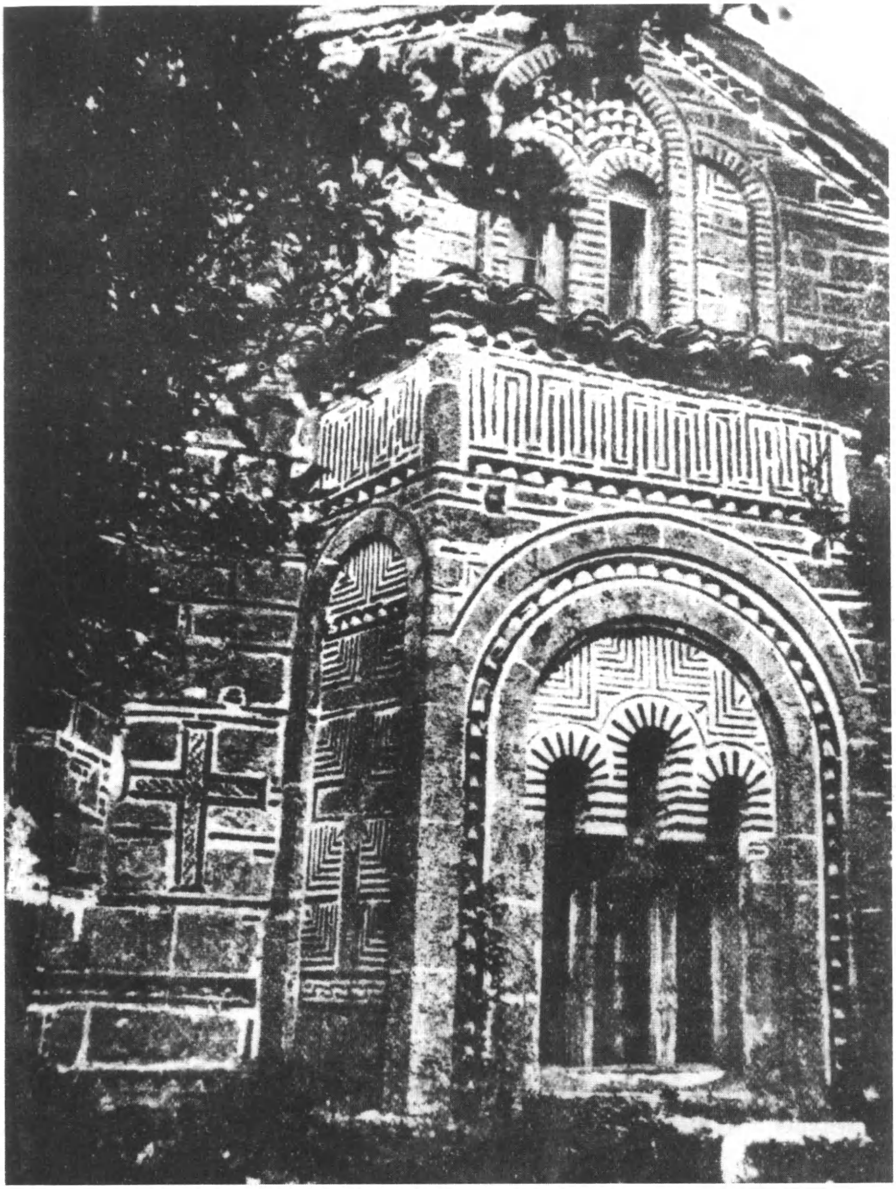

Εἰκ. 7. Ἄποψις τῆς μεσαίας κόγχης τοῦ ἱεροῦ τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς
(Φωτογρ. Λαμπάκη).

Κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις. Πλὴν τῶν πλαισιουσῶν τοὺς πωρολίθους πλίνθων, τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ τῶν πλινθίνων διακοσμήσεων τῶν τυμπάνων τῶν παραθύρων καὶ ἄλλαι τινὲς πήλιναι διακοσμήσεις ἐμψυχοῦσι τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ κτηρίου· εἶναι δ᾿ αὗται: α΄) ὀδοντωταὶ ταινίαι τοποθετημέναι εὐθὺς ὑπὸ τὰ πώρινα λοξότμητα γεῖσα ἢ κάτωθεν τῶν ποδιῶν τῶν παραθύρων (παράθυρον ἐγκαρσίου σκέλους) ἢ διασχίζουσαι τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ ὁριζοντίως ἢ τέλος τεθειμέναι εἰς ἐπαλλήλους σειρὰς κάτωθεν τοῦ μετωπιαίου τόξου τοῦ ἐγκαρσίου σκέλους (εἰκ. 5). β΄) Μαίανδρος τοποθετημένος δίκην ζωφόρου εὐθὺς κάτωθεν τοῦ γείσου τῆς κόγχης καὶ περιλαμβανόμενος μεταξὺ δύο ὀδοντωτῶν ταινιῶν (εἰκ. 6, 7). γ΄) Ζώνη διακοσμητικὴ ἀποτελουμένη ἐκ δύο σειρῶν πηλίνωνκοσμημάτων τοῦ παραπλεύρως εἰκονιζομένου σχεδίου (εἰκ. 8) καὶ τέλος δ΄) δύο πήλινοι σταυροί, ὧν ὁ μὲν κεῖται εὐθὺς ὑπὸ τὸ μετωπιαῖον τόξον τοῦ νοτίου ἐγκαρσίου σκέλους (εἰκ. 5) ὁ δὲ ἐν τῷ μεταξὺ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ τοίχῳ (εἰκ. 7). Ἐκ τούτων ὁ μὲν πρῶτος εἶναι ἁπλοῦς, ἐκ κυματοειδῶς λαξευμένων πλίνθων συνιστάμενος, ὁ δὲ δεύτερος παχύτερος ἐξωτερικῶς μὲν σχηματιζόμενος διὰ μεγάλων πλίνθων ἐσωτερικῶς δὲ φέρων σειρὰν πηλίνων κοσμημάτων τοῦ γνωστοῦ ἐν σχήματι διπλοῦ ἔψιλον σχεδίου (εἰκ. 7, 9). Σημειωτέον δ᾿ ὅτι καὶ ἄλλοι μεγάλοι ἀλλὰ πώρινοι, διπλοῖ αὐτοί, σταυροὶ (Σταυρώσεως) διακοσμοῦσι τὰς κατὰ τὰς πλαγίας πλευρὰς τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ σχηματιζομένας ἀβαθεῖς κόγχας. Τὰ δὲ μεταξὺ τῶν κεραιῶν τῶν ἐνλόγῳ σταυρῶν κενὰ πληροῦνται πάλιν δι᾿ ἀντινώτων παραλλήλων ὀρθῶν γωνιῶν σχηματιζομένων διὰ πλίνθων, ὡς ἐμφαίνεται ἐν τῇ εἰκόνι 7.

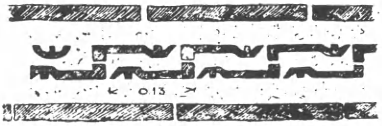

Εἰκ. 8. Κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα.

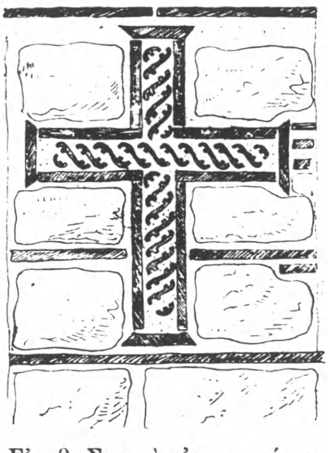

Εἰκ. 9. Σταυρὸς ἐκ κεραμίνων κοσμημάτων

Αἱ μνημονευθεῖσαι κεραμοπλαστικαὶ διακοσμήσεις ἀπαντῶσι καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναούς, ἰδίᾳ δὲ τῆς Ἄρτης. Οὕτω π.χ. ἡ ὑπὸ στοιχεῖον γ εὑρίσκεται εἰς τὴν Κάτω Παναγιάν [1], τὰ δισέψιλον εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν [2] καὶ τὴν Κάτω Παναγιάν [3].

[1] Λαμπάκης, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑτ. τεῦχ. Γ΄ (1903) εἰκ. 22, ὅθεν Millet, École Grecque εἰκ. 121. Τὸ αὐτὸ κεραμοπλαστικὸν κόσμημα ἀπαντᾷ καὶ εἰς πολλοὺς ναοὺς τῆς Πελοποννήσου.

[2] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 5 (1919) σελ. 21 εἰκ. 8.

[3] Λαμπάκης ἔ. ἀ. εἰκ. 23.

β) Ὁ ἐξωνάρθηξ (εἰκ. 3). Εἰς τὸν κυρίως ναὸν εἶναι προσκεκολλημένος πρὸς Δ. εὐρύχωρος ἐξωνάρθηξ, ἐσχηματισμένος ἐν εἴδει σταυρικοῦ μετὰ τρούλλου ναοῦ ἐγγεγραμμένου ἐντὸς ὀρθογωνίου διαστάσεων 11,00 × 8.00. Ὁ ὑπὸ τὸν τροῦλλον χῶρος τοῦ ναοῦ τούτου ἔχει τὴν μορφὴν τῶν «ὀκταγωνικῶν» μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐνταῦθα τὸ ἐν τῷ βασικῷ τετραγώνῳ ἐγγεγραμμένον ὀκτάγωνον δὲν ἔχει τὰς πλευρὰς αὐτοῦ περίπου ἴσας πρὸς ἀλλήλας ἀλλ' ἐναλλὰξ μεγάλας καὶ μικράς, κατ' ἀναλογίαν μήκους 1 : 4, ἐν ᾧ εἰς τοὺς γνωστοὺς ὀκταγωνικοὺς ναοὺς ἡ ἀναλογία αὕτη οὐδέποτε ὑπερβαίνει τὸ 1 : 1,15 [1]. Καὶ κατὰ μὲν τὰς τέσσαρας μεγάλας πλευρὰς τοῦ ὀκταγώνου ἐκβάλλουσιν ὑψηλαὶ κυλινδρικαὶ καμάραι, κατὰ δὲ τὰς μικρὰς κατεσκευάσθησαν κόγχαι κυλινδρικαὶ καλυπτόμεναι διὰ τεταρτοσφαιρίων, ὧν αἱ κλεῖδες εὑρίσκονται εἰς ὕψος πολὺ χαμηλότερον τοῦ τῶν κλειδῶν τῶν καμαρῶν (εἰκ. 4). Τὰ τεταρτοσφαίρια ταῦτα παίζουσιν ἐδῶ τὸν ρόλον τῶν ἡμιχωνίων (trompes) μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐν ᾧ τὰ ἡμιχώνια τῶν μεγάλων ὀκταγωνικῶν ναῶν γεφυροῦσιν ὑψηλὰ τὰς διέδρους γωνίας τοῦ βασικοῦ τετραγώνου, τὰ τεταρτοσφαίρια καλύπτουσι ἡμικυλινδρικὰς κόγχας διηκούσας μέχρι τοῦ ἐδάφους. Τοιαύτας γωνιαίας ἡμικυλινδρικὰς κόγχας ἐφήρμοζε συχνὰ ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη, ἰδίᾳ εἰς τὰ βαπτιστήρια. Ἀλλὰ καὶ ἡ βυζαντινὴ τέχνη δὲν τὰς περιεφρόνει. Ἰδιαιτέρως μάλιστα ἐχρησιμοποίησεν αὐτὰς εἰς ναοὺς τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος τῆς Ἀρμενίας καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Καυκάσου [2], ἀργότερον δὲ καὶ ἐν Χάλκῃ [3] (1341 - 1372), Ἄρτῃ [4] καὶ ἐν Βοιωτίᾳ [5]. Ἀλλ' ἐν ᾧ εἰς τὰ παραδείγματα τῆς Ἀρμενίας αἱ κόγχαι ἐκδηλοῦνται συχνὰ ἀναγλύφως ἐν τῷ ἐξωτερικῷ τοῦ κτηρίου, εἰς τὰ λοιπὰ παραδείγματα ἐγγράφονται πάντοτε ἐντὸς τῆς κυβικῆς μάζης τοῦ ναοῦ.

Οἱ μεταξὺ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ περιγεγραμμένου ὀρθογωνίου χῶροι κατεσκευάσθησαν ἐνταῦθα τελείως ἀνεξάρτητοι. Ἐκ τούτων οἱ μὲν πρὸς ἀνατολὰς διεμορφώθησαν ὡς θολωταὶ δίοδοι προσπελάσεως πρὸς τὰς πλαγίας θύρας τοῦ κυρίως ναοῦ, οἱ δὲ πρὸς δυσμὰς ὡς ἀποθῆκαι ἢ σκευοφυλάκια, ἴσως καὶ ὡς χωνευτήρια. Καλύπτονται δὲ πάντες ὑπὸ κυλινδρικῶν

[1] Ἐν Ὁσίῳ Λουκᾷ καὶ Ἁγ. Σοφίᾳ Μονεμβασίας ἡ ἀναλογία αὕτη κατέρχεται καὶ κάτω τῆς μονάδος ἤτοι ἡ διάμετρος τῶν καμαρῶν εἶναι μικροτέρα τῶν ἑκατέρωθεν αὐτῆς πλευρῶν τοῦ ὀκταγώνου.

[2] Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa τόμ. I εἰκ. 67, 68 καὶ 72. Tschubinaschwili, Die kirchliche Baukunst des Kaukasus, Monatshefte für Kunstwissenschaft XV (1922) 221. Bachmann, Kirchen und Moscheen von Armenien und Kurdistan Leipzig 1913 πίν. 28, 31, 32.

[3] N. Brunov, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher VI (1928) 510 πίν. 31.

[4] Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης Ἀρχ. Δελτ. 5, (1919) σελ. 31 εἰκ. 19.

[5] Καθολικὸν τῆς μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς παρὰ τὸ Δερβενοσάλεσι. Περὶ τοῦ ναοῦ τούτου θέλω πραγματευθῆ προσεχῶς ἐν τῷ Ἀρχ. Βυζ. Μνημείων.

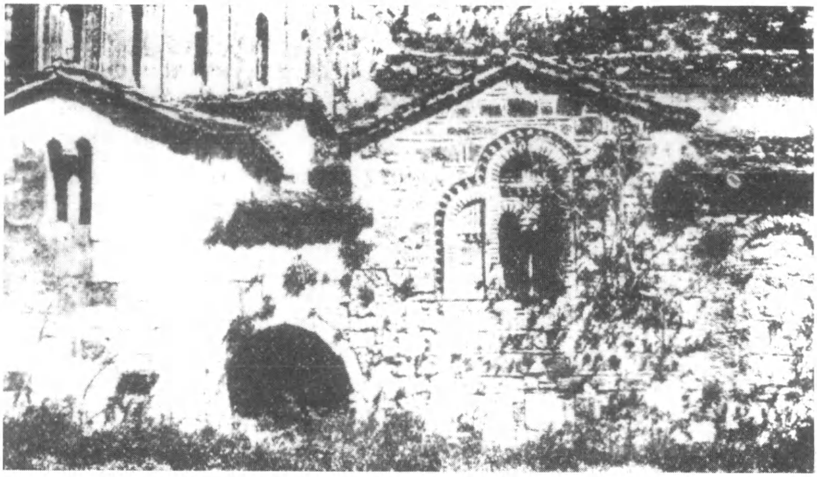

Εἰκ. 10. Νοτία ὄψις τοῦ ἐξωνάρθηκος καὶ τοῦ ἐσωνάρθηκος.

καμαρῶν (εἰκ. 3), αἵτινες παρουσιάζουσι διατομὴν ἐλαφρῶς τεθλασμένων τόξων [1] (εἰκ. 5 καὶ 10).

Ὁ τροῦλλος τοῦ κτηρίου κατεσκευάσθη, ὡς εἰς τοὺς ὀκταγωνικοὺς ναούς, πολύεδρος, (16πλευρος), φέρων ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς ἀνὰ ἓν τοξωτὸν παράθυρον κατὰ δὲ τὰς ἀκμὰς ἰσχνοὺς πλινθίνους κιονίσκους (εἰκ. 5).

Τοιχοδομία τοῦ ἐξωνάρθηκος. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ ἐξωνάρθηκος αὕτη εἶναι τελείως διάφορος τῆς τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἀντὶ μικρῶν πλινθοπεριβλήτων πωρολίθων ἐχρησιμοποιήθησαν ἐνταῦθα μεγάλοι τετραγωνισμένοι ὑποκύανοι καὶ σκληροὶ ἀσβεστόλιθοι, ἁπλῶς ἡρμολογημένοι διὰ κεραμοκονίας (κουρασάνι) ἀλλ' ἄνευ πλίνθων κατὰ τοὺς ἁρμοὺς (εἰκ. 5). Ἦσαν δ' οἱ τοῖχοι ἐξωτερικῶς κεκονιαμένοι, ὡς ἀποδεικνύουσι μεγάλα σῳζόμενα τεμάχια ἐπιχρίσματος. Μόνος ὁ τροῦλλος εἶναι κατεσκευασμένος διὰ πλίνθων, αἵτινες ὅμως ἐκαλύφθησαν ἀργότερον δι' ἐρυθρωποῦ κεραμοκονιάματος, ὅπερ ἀφίνει ὁρατὰς μόνον τινὰς ὀδοντωτὰς ταινίας ὁμοκέντρους πρὸς τὴν ἄντυγα τῶν παραθύρων (εἰκ. 5) καὶ ζωφόρον ἐκ πλίνθων, τοποθετημένων κατὰ γραμμὴν τεθλασμένην εὐθὺς κάτωθεν τῶν κεράμων τῆς στέγης [2] (εἰκ. 5).

Ἀνοίγματα τοῦ ἐξωνάρθηκος. Ὁ ἐξωνάρθηξ συγκοινωνεῖ πρὸς

[1] Τεθλασμένων τόξων κάμνει ἐνίοτε χρῆσιν καὶ ἡ βυζαντινὴ τέχνη. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα βλέπε ἐν τῇ περὶ τῆς Παρηγορητίσσης τῆς Ἄρτης μελέτῃ μου Ἀρχ. Δελτ. 5 (1919) σ. 50.

[2] Ὁμοίως τοποθετημένας πλίνθους εὑρίσκομεν συνήθως εἰς Ἠπειρωτικῶν ναῶν τρούλλους πβλ. Βερσάκην, Ἀρχ. Ἐφημ. 1916 σ. 114 εἰκ. 8α.

τὸν κυρίως ναὸν διὰ μεγάλης θύρας. Ἐκ δὲ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἦτο προσιτὸς διὰ δύο θυρῶν, ὧν ἡ μὲν εὑρίσκετο ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἡ δὲ ἐν τῷ μέσῳ τῆς βορείου. Ἀμφότεραι αἱ θύραι αὗται ἦσαν ὀρθογώνιοι καὶ ἔφερον ὑπεράνω τεθλασμένα ἀνακουφιστικὰ τόξα ἐκ μαλακοῦ κιτρινωποῦ πωρολίθου, μὲ διατομὴν ἐνθυμίζουσαν φραγκικὰ τόξα (εἰκ. 8, 11). Καὶ τῆς μὲν δυτικῆς θύρας τὸ ὀρθογώνιον πλαίσιον ἀντικατεστάθη ἀργότερον διὰ κτιστοῦ τοξωτοῦ περιβλήματος (εἰκ. 11). Τῆς δὲ βορείου σώζεται τὸ μετὰ πολλαπλῶν ἐσοχῶν μαρμάρινον πλαίσιον, ὅπερ ἀσφαλῶς ἀφῃρέθη ἀπό τινος τῶν ἐσωτερικῶνθυρῶν τοῦ κυρίως ναοῦ ἵνα τοποθετηθῇ ἐνταῦθα.

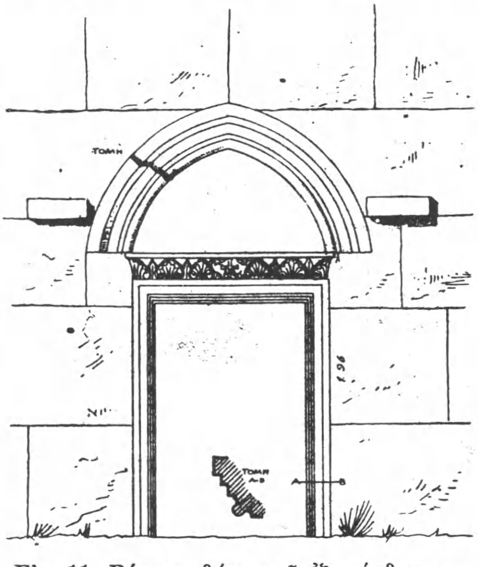

Εἰκ. 11. Βόρειος θύρα τοῦ ἐξωνάρθηκος.

Τὸ φῶς εἰσήρχετο εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν διὰ τῶν 16 παραθύρων τοῦ τρούλλου — ἐσχηματισμένων δι᾽ἐπαλλήλων ἐξεχόντων πλαισίων κατὰ τὸ σύστημα τῆς Κωνσταντινουπόλεως — ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ διὰ δύο διλόβων παραθύρων ἀνὰ ἓν τῶν ὁποίων εὑρίσκεται εἰς τὴν Β. καὶ τὴν Ν. κεραίαν καὶ ἑνὸς τριλόβου ἀνοιγομένου εἰς τὴν Δ. κεραίαν. Τὰ τοξύλλια τῶν παραθύρων τούτων δὲν εἶναι ἡμικυκλικὰ ἀλλ᾽ ἔχουσιν ἄντυγα μὲ ἀραβικὸν διπλῆς καμπυλότητος τόξον (εἰκ. 5, 10).

Χρονολογία κατασκευῆς τοῦ ἐξωνάρθηκος. Ὁ προσβλέπων ἐξωτερικῶς τὸ σύνολον τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ ἐξωνάρθηκος ἀντιλαμβάνεται εὐκόλως ὅτι τὰ δύο ταῦτα μέρη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι σύγχρονα. Πράγματι ὄχι μόνον τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας των εἶναι τελείως διάφορον ἀλλὰ καὶ ἡ κλῖμαξ τῆς κατασκευῆς ἑκατέρου μαρτυρεῖ περὶ ἐντελῶς διαφόρου πνεύματος. Εἶναι ἀδύνατον εἷς καὶ ὁ αὐτὸς ἀρχιτέκτων νὰ συνέθεσε τὰ κομψὰ καὶ μικροκαμωμένα ἀετώματα τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς τὰς ἁδρὰς μάζας καὶ τὸν βαρὺν σχετικῶς τροῦλλον τοῦ ἐξωνάρθηκος (εἰκ 10). Ἀποβλέπων εἰς τὴν ἄνευ πλίνθων τοιχοδομίαν, τὴν κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν τοῦ τρούλλου καὶ τέλος εἰς τὸ σχῆμα τοῦ τοξυλλίων τῶν παραθύρων καὶ τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου τῆς βορείου θύρας συμπεραίνω ὅτι ὁ ἐξωνάρθηξ θὰ προσετέθη εἰς τὸν ναὸν τὸ ἐνωρίτερον κατὰ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος. Ὅσον δ᾽ἀφορᾷ τὴν φραγκικὴν τομὴν τῶν ὑπὲρ τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν θύραν ἀνακουφιστικῶν τόξων (εἰκ. 11), αὕτη εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐγένετο κατὰ φραγκικὴν ἐπίδρασιν ἐλθοῦσαν κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα διὰ τῶν Δουσὰν καὶ τῶν Νεμάνια

εἰς Θεσσαλίαν μέσῳ Σερβίας, ἧς πλεῖστα μνημεῖα παρουσιάζουσι ζωηρὰν τὴν ἐπίδρασιν τῆς δυτικῆς τέχνης [1].

Στοά. Πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐξωνάρθηκος ὑπῆρχε πιθανώτατα χαμηλὴ κιονοστήρικτος στοά, ἥτις κατεστράφη ὁλοσχερῶς [2]. Σώζονται μόνον τμήματα κονιαμάτων τοιχογραφιῶν (εἰκ. 5, 10) αἵτινες ἴσως θὰ ἐστεγάζοντο ὑπ' αὐτῆς. Ἡ ἀκριβὴς διάταξις τῆς στοᾶς μόνον δι' ἀνασκαφῆς θὰ ἠδύνατο νὰ καθορισθῇ· διότι πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὑπάρχει νῦν ἱκανὴ ἐπίχωσις.

Εἰκ. 12. Κιονόκρανον παραθύρου μεσαίας κόγχης ἱεροῦ.

Ο ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη τὸν γλυπτόν, ψηφιδωτὸν καὶ γραπτὸν διάκοσμον τοῦ ναοῦ.

α') Τὰ γλυπτά. Ἐκ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου ἀναφέρω ἐν πρώτοις τὰ κιονόκρανα, ἅτινα ἔστεφόν ποτε τοὺς κίονας τῶν κιονοστοιχιῶν. Ταῦτα καταστραφέντα ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1855 ἀντικατεστάθησαν δι' ἄλλων ἀτέχνων. Ἐσώθη ἐν τούτοις ἓν τῶν παλαιῶν ἀποκείμενον πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο εἶναι κορινθιακόν, εἰλημμένον πιθανώτατα ἐξ ἀρχαίου κτηρίου, φέρει δὲ κάτω μὲν σειρὰν 8 φύλλων ἀκάνθης, ἄνω δὲ φύλλα καλάμου [3]. Ἡ κάτω διάμετρός του εἶναι 0,42.

Εἰκ. 13. Διακόσμησις κιονοκράνου παραθύρου βορ. πλευρᾶς.

[1] Millet, L'ancien art serbe Paris 1919 σ. 88.

[2] Στοαὶ ξύλιναι κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ τὰς συνεχομένας αὐτῇ μακρὰς πλευρὰς τοῦ ναοῦ συνειθίζονται καὶ εἰς ναοὺς τῆς Ἄρτης (Βλαχέρναι, Παρηγορήτισσα Ὀρλάνδος Ἀρχ. Δελτ. 5, 1919 σ. 14 καὶ Βουλγαρίας (Τίρνοβο) Protitch, Bulgarcka istoricecka biblioteca τόμ. III σ. 178 καὶ 179.

[3] Ὅμοια κιονόκρανα ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ ἐν τῇ Μητροπόλει καὶ τῷ Βροντοχίῳ τοῦ Μυστρᾶ Millet, Monuments byz. de Mistra Paris 1910 πίν. 46 1, 2, 3, 4 καὶ 55 6, 7, 8.

Ἀνέφερα ἀνωτέρω τοὺς μαρμαρίνους διαχωριστικοὺς κιονίσκους τῶν παραθύρων. Τούτων οἱ κορμοί, τὰ κιονόκρανα καὶ τὰ ἐπιθήματα φέρουσι ποικίλην διακόσμησιν. Οὕτω λ. χ. οἱ κιονίσκοι τῆς μεσαίας κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἔχουσι τοὺς κορμοὺς αὐτῶν οὐχὶ ἁπλοῦς, ἀλλ᾽ ὡς δέσμην στελεχῶν συνδεομένων ἐν τῷ μέσῳ περίπου τοῦ ὕψους των διὰ σχοινίνου κόμβου (εἰκ. 6, 7). Τὰ δὲ κιονόκρανα καὶ τὰ ἐπ᾽ αὐτῶν ἐπικαθήμενα ἐπιθήματα κοσμοῦνται δι᾽ ἀναγλύπτων πλοχμῶν καὶ ἁλύσεων ἐκτεινομένων ἐπ᾽ ἀμφοτέρων τῶν μελῶν ἐν συνεχείᾳ (εἰκ. 12). Ἡ διακόσμησις συνοδεύεται καὶ ὑπὸ τοῦ συντομογραφήματος IC XC. Ἐπὶ δὲ τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς βορείου πλευρᾶς εἰκονίζεται ἐν ἐπιπεδογλύφῳ μακρόλαιμον καὶ μακρόπουν πτηνὸν (πελαργός;)[1] ἐν μέσῳ φυλλωμάτων (εἰκ. 13). Ἀλλὰ τὸν μεγαλύτερον γλυπτικὸν πλοῦτον παρέχει τὸ ἀρτίως σωζόμενον μαρμάρινον τέμπλον τοῦ ναοῦ (εἰκ. 14), ὅπερ σήμερον ἐκτείνεται μόνον πρὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ μέσου κλίτους, τοῦ διακονικοῦ φρασσομένου διὰ τοίχου ἐφ᾽ οὗ εἶναι ἐζωγραφημέναι μορφαί, πιθανῶς μελῶν τῆς οἰκογενείας τοῦ ἱδρυτοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου. Καὶ τῆς μὲν προθέσεως τὸ τέμπλον ἀποτελεῖται μόνον ἐξ ἑνὸς ἐπιστυλίου τοποθετημένου εἰς ὕψος 2,30 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους· τοῦ δὲ μέσου κλίτους τὸ τέμπλον εἶναι συνθετώτερον. Τούτου τὸ ἐπιστύλιον, τομῆς τραπεζοειδοῦς (εἰκ. 14), βαίνει ἐπὶ τεσσάρων στηριγμάτων, ὧν τὰ μὲν δύο ἄκρα ἔχουσι τομὴν τριῶν τετάρτων ὀκταγώνου, τὰ δὲ δύο μέσα ἔχουσι τὴν μορφὴν δέσμης τεσσάρων κιονίσκων συσφιγγομένων διὰ σχοινίνου κόμβου[2]. Τὸ κάτω ἥμισυ πάντων τῶν στηριγμάτων διαμορφοῦται ὡς πεσσίσκος. Τὰ μεταξὺ τῶν ἄκρων πεσσίσκων κενὰ ἐφράσσοντο ἄλλοτε διὰ μαρμαρίνων θωρακείων, ὧν σήμερον διατηρεῖται μόνον ἡ ἰσχυρῶς ἐξέχουσα κυματωμένη στέψις. Τὸ δὲ μεσαῖον μετακιόνιον, σχηματίζον τὴν Ὡραίαν Πύλην, φέρει ἑκατέρωθεν δύο μικροτέρους πεσσίσκους ἀπολήγοντας ἄνω εἰς μηλομόρφους λαβὰς (πόμμολα εἰκ. 14).

Εἰκ. 15. Κιονόκρανον τοῦ τέμπλου.

[1] Πελαργὸς εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ τοῦ μαρμαροθετημένου δαπέδου τῆς ἐν Κορινθίᾳ μονῆς τῆς Λέχοβας, περὶ ἧς θὰ πραγματευθῶ προσεχῶς ἐν τῷ Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ.

[2] Κόμβοι συνδέοντες ἐν τῷ μέσῳ κιονίσκους ἀπαντῶσι συχνὰ εἰς μεσοβυζαντινοὺς ναοὺς ὡς καὶ εἰς παλαιότερα λομβαρδικὰ ἔργα Πβλ. Toesca, Storia dell'arte italiana Torino 1927 τόμ. II εἰκ. 527 καὶ 547.

Οἱ δύο μέσοι κιονίσκοι ἔχουσι κιονόκρανα λεβητοειδῆ κοσμούμενα κατὰ τὰς τρεῖς πλευράς των διὰ περικόμψου ἐπιπεδογλύφου διακοσμήσεως. Ἀμφοτέρων αἱ κύριαι ὄψεις εἰκονίζουσι τὸν διπλοῦν σταυρὸν (Σταυρώσεως) ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἀναβλαστάνουν ἑλικοειδῆ ἀνθέμια, ἐν ᾧ ρόδακες κοσμοῦσι τὰς δύο ἄνω γωνίας (εἰκ. 17). Ἐπὶ δὲ τῶν πλευρῶν τῶν αὐτῶν κιονοκράνων εἰκονίζονται ἄλλοτε μὲν ἁπλοῖ ρόδακες, ἄλλοτε δὲ συνθετώτερα θέματα ὡς π. χ. ὁ δικέφαλος ἀετὸς μετὰ στέμματος (εἰκ. 15)—σύμβολον τῆς βασιλικῆς καταγωγῆς τοῦ κτήτορος—ἐν μέσῳ δύο ροδάκων ἢ δύο ἀντιμέτωπα πτηνὰ μὲ λαιμοὺς συμπλεκομένους (εἰκ. 15). Τὸ τελευταῖον τοῦτο θέμα εἶναι

Εἰκ. 16 καὶ 17. Κιονόκρανα τοῦ τέμπλου.

σύνηθες εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην· τὸ ἐπανευρίσκομεν ἀνάγλυπτον μὲν εἰς τὸ τέμπλον τῆς παρὰ τὴν Ἄρταν μονῆς τῶν Βλαχερνῶν [1] καὶ εἰς τὴν ξυλόγλυπτον θύραν τῆς Ἀχρίδος [2], γραπτὸν δὲ ἐπὶ ἀρμενικοῦ εὐαγγελίου [3] τοῦ ἔτους 1198. Τοῦ αὐτοῦ θέματος χρῆσιν κάμνει καὶ ἡ ἀνατολικὴ τέχνη εἰς τὴν διακόσμησιν τῶν ἀγγείων καὶ αὐτῶν τῶν κιονοκράνων [4].

Πλουσιώτατα διακεκοσμημένον εἶναι τὸ ἐπιστύλιον τοῦ μέσου κλίτους, ὅπερ στέφεται ὑπὸ χαμηλῆς ὁριζοντίως αὐλακουμένης πλακὸς καὶ φέρει ἄνω καὶ κάτω ἰσχυρῶς ἀνάγλυπτον ἀστράγαλον. Μεταξὺ τῶν δύο ἀστραγάλων ἁπλοῦται πυκνὸν ἐπιπεδόγλυφον κόσμημα ἐκ συμπλεκομένων ἀνθεμίων ἀναπτυσσομένων ἑκατέρωθεν κεντρικοῦ σταυροῦ περιβαλλομένου ὑπὸ κύκλου (εἰκ. 18). Τὸ βάθος, ἐφ᾽ οὗ τὸ κόσμημα διατηρεῖ ἀκόμη ἐπὶ τῆς τραχείας ἐπιφανείας του ἴχνη ἐρυθρᾶς κηρομαστίχης, ἥτις ἐπλήρου τὸ ἐκβαθυσμένον πεδίον

[1] Εἰκὼν παρὰ Millet, L'ancien art serbe, Paris 1919 εἰκ. 153.

[2] Diehl, Manuel d'art byzantin Paris 1910 εἰκ. 417, Millet, L'ancien art serbe, Paris 1919 εἰκ. 168.

[3] Strzygowski, Altai-Iran und Völkerwanderung, Leipzig 1917 εἰκ. 228. Ἡ αὐτὴ εἰκὼν καὶ παρὰ Springer, Kunstgeschichte τ. II 1919 εἰκ. 95.

[4] Μουσεῖον Βαλεντίας.

(sfondo) [1]. Τὸ ὁλικὸν ὕψος τοῦ μέσου τέμπλου εἶναι μόλις 2.60, μὴ περιλαμβανομένης τῆς μιᾶς καὶ μόνης χαμηλῆς βαθμίδος ἐφ' ἧς βαίνει. Ὁμοίαν πρὸς τὸ κεντρικὸν ἐπιστύλιον διακόσμησιν φέρει καὶ τὸ τῆς προθέσεως. Μόνον τὸ σχέδιον τοῦ ἐν τῷ μέσῳ σταυροῦ εἶναι ἐν τούτῳ συνθετώτερον.

Τὸ σχέδιον τοῦ τέμπλου συμπληροῦται καὶ διὰ τῶν δύο μαρμαρίνων προσκυνηταρίων, ἅτινα ἐπενδύουσι τὸ μέτωπον τῶν δύο τοίχων, οἵτινες χωρίζουσι τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τὰ παραβήματα. Τὰ προσκυνητάρια ταῦτα, στενὰ καὶ ὑψηλά, βαίνουσιν ἐπὶ ἐλαφρῶς κυματωμένης βάσεως ἀποτελοῦνται δ' ἕκαστον ἀπὸ δύο κιονίσκους δεσμοειδεῖς συσφιγγομένους ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὕψους

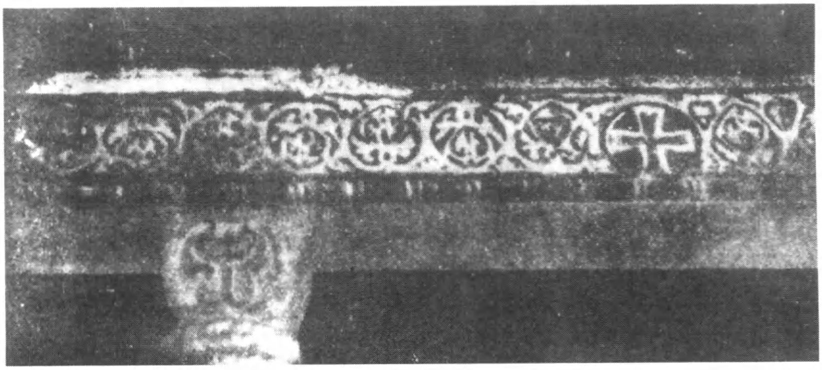

Εἰκ. 18. Ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου.

των διὰ κόμβου (εἰκ. 14) ἐφ' ὧν βαίνει ἡμικυκλικὸν τόξον ἐγγεγραμμένον ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου. Τὸ σύνολον ἀποτελεῖ κομψὸν ἅμα καὶ πολυτελὲς πλαίσιον ὁλοσώμων ψηφιδωτῶν εἰκόνων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, περὶ ὧν θὰ εἴπωμεν κατωτέρω. Μαρμάρινα πλαίσια εἰκόνων ἐπὶ τῶν πεσσῶν τοῦ τέμπλου συναντῶμεν συχνὰ εἰς τοὺς μεσοχρονίους βυζαντινοὺς ναούς [2]. Εἶναι δὲ πάντοτε ταῦτα ὑψηλότερον τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοποθετημένα καὶ συνήθως μικροτέρων ἢ ἐνταῦθα διαστάσεων, ὡς π. χ. ἐν τῷ πλευρικῷ ναῷ τῆς Παναγίας

[1] Ὁμοία διὰ κηρομαστίχης διακόσμησις εὕρηται καὶ ἐπὶ τοῦ τοξωτοῦ ὑπερθύρου τῆς ἐν Ἄρτῃ Παρηγορητίσσης Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης Ἀρχ. Δελτ. 5. (1919) σελ. 75.

[2] Ὅμοιον περίπου πρὸς τὸ ἡμέτερον εἶναι τὸ πλαίσιον τοῦ ἐν Μεσσηνίᾳ ναοῦ τῆς Σαμαρίνας Βερσάκης, Ἀρχ. Ἐφημ. 1919 σελ. 91 εἰκ. 4. Εἰς ἄλλους ναοὺς τοιαῦτα πλαίσια ὁλοσώμων εἰκόνων ἀπαντῶσιν καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων ὡς π. χ. ἐν Ἁγ. Σοφίᾳ Μονεμβασίας ἐν τῇ μονῇ τῆς Χώρας Rüdell, Die Kachrie Djamissi in K/pel 1908, F. Schmitt, Kachrie Djami Μόσχα 1906 ρωσσ. πίν. LXXVII κλπ.

τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ [1], ἐν Μυστρᾷ [2] καὶ ἀλλαχοῦ. Τὰ ἐν σχήματι κολούρου πυραμίδος κιονόκρανα τῶν κιονίσκων κοσμοῦνται διὰ συμπλεκομένων φυλλωμάτων, τὸ δὲ πλαίσιον τοῦ περιβάλλοντος τὸν Χριστὸν τόξου κοσμεῖται προσθέτως καὶ διὰ τοῦ παραπλεύρως εἰκονιζομένου γεωμετρικοῦ μαρμαροθετήματος ἐξ ἐρυθρῶν καὶ πρασίνων τεμαχίων [3], ἐν τῷ ὁποίῳ παρεμβάλλονται δύο ὀρθοὶ ἀντωποὶ λέοντες μετ᾽ ἀνακεκαμμένης οὐρᾶς καταληγούσης εἰς ἀνθέμιον (εἰκ. 19). Ὁμοίως διαμορφωμένας οὐρὰς λεόντων — χαρακτηριστικὰς διὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων — συναντῶμεν καὶ εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν τῆς Ἄρτης [4], εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς εἰσόδου τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ [5], εἰς τὴν ξυλόγλυπτον θύραν τῆς μονῆς Ρίλας [6] καὶ ἀλλαχοῦ. Τῆς δὲ Παναγίας τὸ πλαίσιον φέρει εἰς τὰ γωνιαῖα ὑπὲρ τὸ τόξον τρίγωνα ρόδακα καὶ ἄλλο κυκλικὸν πεπλεγμένον κόσμημα ἀνάγλυπτον, κατὰ δὲ τὴν παρυφὴν μόνον γεωμετρικὸν μαρμαροθέτημα.

Εἰκ. 19. Μαρμαροθετικὴ διακόσμησις τοῦ βορείου προσκυνηταρίου.

β) Τὰ ψηφιδωτά. Τὴν ψηφιδωτὴν διακόσμησιν τοῦ ναοῦ ἀποτελοῦσι — προφανῶς λόγῳ οἰκονομίας — μόνον δύο ὁλόσωμοι εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, τοποθετημέναι ἐντὸς τῶν ἀνωτέρω περιγραφέντων μαρμαρίνων πλαισίων. Ὡς δὲ ἤδη παρετηρήθη καὶ ὑπ᾽ ἄλλων [7], αἱ εἰκόνες αὗται εἶναι ἐνταῦθα κατ᾽ ἀντίστροφον τῆς συνήθους τάξιν τοποθετημέναι, ἤτοι ἀριστερᾷ μὲν (πρὸς Β) ἡ τοῦ Χριστοῦ, δεξιᾷ δὲ ἡ τῆς Παναγίας.

[1] Schulz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis London 1901 πίν. 25. Wulff, Altchristl. und byzantinische Kunst II εἰκ. 389.

[2] Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 43.

[3] Μαρμαροθετήματα ἐν τῇ αὐτῇ θέσει παρουσιάζει καὶ τὸ προσκυνητάριον τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ Millet ἔ. ἀ. πίν. 43 καὶ 45, 1.

[4] Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης Ἀρχ. Δελτ. 5 (1919) εἰκ. 54.

[5] Millet, ἔ. ἀ. πίν. 30, 2 καὶ 4.

[6] B. Filov, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919 πίν. XXXV.

[7] Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ', σελ. 27. Ζησίου, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1916 σελ. 71.

Ὁ Χριστὸς (εἰκ. 20) εἰκονίζεται ὄρθιος, σχεδὸν ἐντελῶς κατὰ μέτωπον. Πατῶν ἐπὶ ὑποποδίου στηρίζει τὸ βάρος τοῦ σώματος ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ποδὸς ἔχων ἐλαφρῶς κεκαμμένον πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὸν δεξιόν. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εὐαγγέλιον, ἐν ᾧ ἀναγράφεται ἡ γνωστὴ εὐαγγελικὴ ρῆσις (Ἰωάν. η´ 12) «Ἐγώ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου, ὁ ἀκολουθῶν [ἐμοὶ οὐ μὴ περιπατήσει ἐν τῇ σκοτίᾳ, ἀλλ᾽ ἕξει τὸ φῶς τῆς ζωῆς]. Διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς, ἣν φέρει ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους, εὐλογεῖ. Ἡ κεφαλὴ περιβαλλομένη ὑπὸ πλουσίας χρυσῆς κόμης περικλειομένης ἐντὸς μέλανος περιγράμματος, πλαισιοῦται ὑπὸ χρυσοῦ ἐνσταύρου φωτοστεφάνου ἐπὶ τῶν κεραιῶν τοῦ ὁποίου ἀναγινώσκεται: Ο ΩΝ. Ἡ ἔκφρασις τοῦ ᾠοειδοῦς προσώπου εἶναι ἤρεμος καὶ γλυκεῖα.

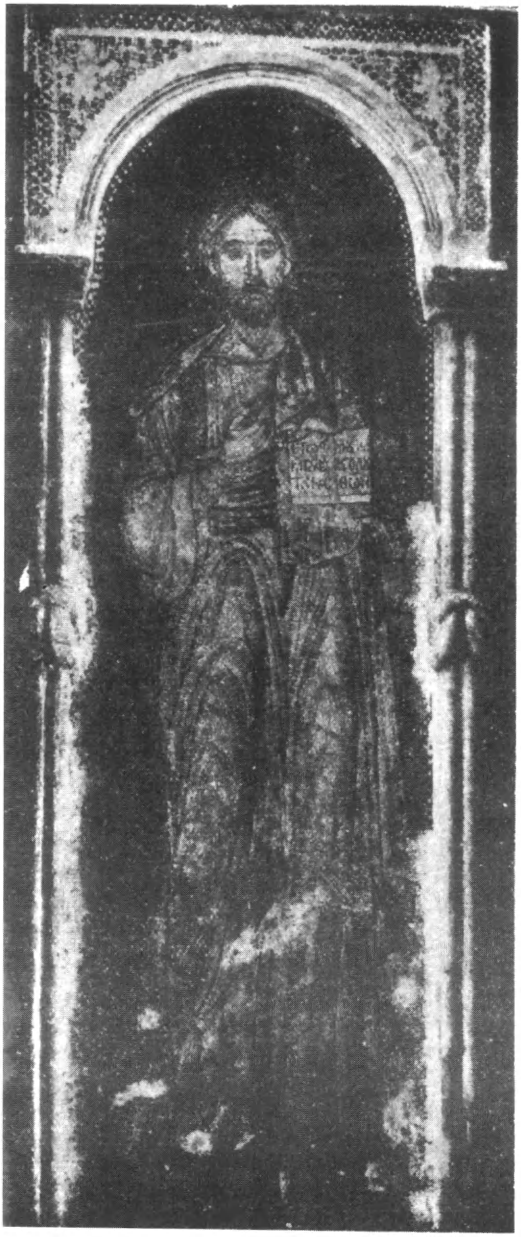

Εἰκ. 20. Ψηφιδωτὴ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ.

Ὁ Κύριος εἶναι ἐνδεδυμένος μακρὸν σιτόχρουν χιτῶνα, ἐζωσμένον καὶ χειριδωτόν. Στακτοπράσινον ἱμάτιον καλύπτει τὴν ράχιν Του, καταπίπτον καὶ ἐμπρὸς ἀπὸ τῶν ὤμων. Αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων δηλοῦνται γραμμικῶς διὰ μελανῶν ψηφιδωτῶν γραμμῶν.

Ἀντιστοίχως πρὸς τὸν Χριστὸν εἰκονίζεται ἐντὸς χρυσοῦ πεδίου καὶ ἡ Παναγία (εἰκ. 21) ὀρθία καὶ κατὰ μέτωπον, κρατοῦσα τὸ παιδίον Ἰησοῦν ἐν ταῖς ἀγκάλαις. Δυστυχῶς

τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνος ταύτης εἶναι κατεστραμμένον. Ἡ Θεοτόκος φορεῖ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ σύνηθες συριακὸν μαφόριον, ὅπερ καταπίπτον ἐμπρὸς εἰς κυματοειδεῖς πτυχὰς πλαισιώνει τὸ λεπτὸν αὐτῆς παρθενικὸν πρόσωπον. Τὸ ἐπὶ τοῦ μακροῦ, ἀνοικτῶς ροδίνου χιτῶνος της καταπίπτον ἱμάτιον ἔχει ἀπόχρωσιν ποικίλλουσαν ἀπὸ τοῦ λευκοῦ εἰς τὸ φαιόν. Τόσον τὰ περιγράμματα ὅσον καὶ αἱ πτυχαὶ δηλοῦνται καὶ ἐδῶ διὰ μελανῶν γραμμῶν. Ἡ Θεομήτωρ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χειρὸς περιβάλλει τὸ σῶμα τοῦ Παιδίου, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς καμπτομένης ἐμπρός, κρατεῖ τὸν ἕτερον τῶν ποδῶν αὐτοῦ. Ὁ δὲ Ἰησοῦς, καθήμενος ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ πήχεως τῆς Θεοτόκου, διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς κρατεῖ τὸν συνήθη κύλινδρον (rotulus), ὃν στηρίζει ἐπὶ τοῦ μηροῦ· διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς εὐλογεῖ. Φορεῖ πολύπτυχον χιτῶνα μὲ χρυσᾶς ἀνταυγείας, ὅστις ἀφήνει ἐλευθέρας τὰς κνήμας καὶ τὰς χεῖρας μέχρι τῶν ἀγκώνων. Ἡ κεφαλή του εἶναι παχουλή, σφαι-

Εἰκ. 21. Ψηφιδωτὴ εἰκὼν τῆς Παναγίας.

ροειδής, μὲ ἀραιὰς τρίχας, τὸ δὲ βλέμμα του στρέφεται πρὸς τὸν θεατήν.

Ὁ περιγραφεὶς εἰκονογραφικὸς τύπος ἀνήκει εἰς τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν τύπων τῆς Θεοτόκου Ὁδηγητρίας [1], ὧν ἀπεικονίσεις βλέπει τις παρὰ Kondakov [2], ὅστις περιλαμβάνει καὶ τὸν ἡμέτερον θεωρῶν αὐτὸν ὡς λίαν προσεγγίζοντα πρὸς ἀνάλογα ἔργα τῆς πρωίμου Ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως (14ου αἰῶνος), διὰ τοὺς κάτωθι λόγους: α) ἕνεκα τοῦ στρογγύλου, παιδικῶς φουσκωμένου προσώπου τοῦ Χριστοῦ, ὅπερ εἰκονίζεται τοιοῦτον καὶ μὲ ἀραιὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς ὑπὸ τῶν ζωγράφων τῆς Ἀναγεννήσεως. β) λόγῳ τῆς χειρονομίας τῆς Θεοτόκου κρατούσης διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τὸν πόδα τοῦ Ἰησοῦ. γ) ἕνεκα τοῦ ἐξαιρετικῶς νεανικοῦ προσώπου τῆς Θεομήτορος. Κατατάσσει δὲ ὁ Kondakov χρονολογικῶς τὸ μωσαϊκὸν τῆς Πόρτα - Παναγιᾶς εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος [3]. Σημειώνων τὴν στενωτάτην συγγένειαν τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς πρὸς ἔργα τῆς πρωίμου Ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως ἀφήνει ὁ Kondakov μετέωρον τὸ ζήτημα ἂν τοῦτο μιμεῖται ἐκεῖνα ἢ ἐκεῖνα μιμοῦνται τὸ βυζαντινόν. Ἐν τούτοις ἐπειδὴ χρονολογεῖ αὐτὸ ἀπὸ τοῦ α´ ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος πρέπει νὰ ὑπολάβωμεν ὅτι θεωρεῖ τοῦτο μιμούμενον ἐκεῖνα, ὡς ὑποστηρίζει ὅτι γίνεται καὶ δι᾽ ἄλλα βυζαντινὰ ἔργα τοῦ 14ου αἰῶνος. Νομίζω ὅτι δὲν συμβαίνει οὕτω. Τὰ στοιχεῖα ἐφ᾽ ὧν ἐστηρίχθη ὁ Kondakov συναντῶνται μὲν καὶ εἰς ἔργα τῆς πρωίμου ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως [4], ὧν ἡ πρὸς τὰ βυζαντινὰ συγγένεια εἶναι ἀναμφισβήτητος [5], εἶναι ὅμως παλαιόθεν ἐν χρήσει καὶ ἐν τῇ βυζαντινῇ τέχνῃ. Οὕτω π.χ. τὸ στρογγύλον παχουλὸν πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὴν ἀραιὰν κόμην εὑρίσκομεν ἐν Ἁγ. Ὄρει, Βενετίᾳ, Ὁσίῳ Λουκᾷ κλπ. Ἡ χειρονομία τῆς Παναγίας εἶναι σχεδὸν ἀκριβῶς ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῆς συναπτούσης τὰς χεῖρας κάτωθεν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἣν συναντῶμεν εἰς πολὺ ἀρχαιότερα βυζαντινὰ ἔργα [6]. Μὲ νεανικὸν δὲ πρόσωπον οὐχὶ σπανίως εἰκονίζεται ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν ἁγιογράφων ἡ Θεοτόκος [7]. Ἑπομένως ὡς τόσα ἄλλα χαρακτηριστικὰ καὶ χειρονομίας τῶν βυζαντινῶν παρέλαβον οἱ ζωγράφοι τῆς Ἀναγεννήσεως, οὕτω ἐμιμήθησαν καὶ τὰ τῆς ἡμετέρας

[1] Ὁ Miatev (Seminarium Kondakovianum V, 43) θεωρεῖ τὸν τύπον τοῦ ἡμετέρου ψηφιδωτοῦ ὡς συγγενῆ τοῦ τύπου τῆς Ὁδηγητρίας καὶ συμβολίζοντα τὴν χάριν τῆς σωτηρίας ἡμῶν θυσίαν τοῦ Ἰησοῦ ὑπὸ τῆς Παναγίας (Ἰησοῦς ἄρτος).

[2] Iconografija Bogomateri, Πετρούπολις 1915 (ρωσιστὶ) τόμ. II σελ. 283.

[3] Ἐντελῶς ἐσφαλμένη εἶναι ἡ χρονολόγησις τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Πόρτα Παναγιᾶς ἀπὸ τοῦ 11ου-12ου αἰῶνος, ἣν παρέχει, ἄνευ αἰτιολογίας ὁ Wulff ἐν Altchristliche und byzantinische Kunst II, 513.

[4] Toesca, Storia dell'arte Italiana, Torino 1927, II εἰκ. 665, 678, 708, 712.

[5] Πβλ. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile Paris 1916 σελ. 625.

[6] Βοῦλλα ἐπισκόπου Ζωίλου (6-7ου αἰ.) Kondakov, ἔ.ά. II εἰκ. 71 Σεργίου τοῦ ἀπὸ ἐπάρχων (9ου αἰ.) ὁ αὐτὸς ἔ.ά. II εἰκ. 73.

[7] Ἅγ. Μᾶρκος Βενετίας, Torcello, Μακρυνίτσα κλπ.

εἰκόνος ἢ μᾶλλον τοῦ ἀρχαιοτέρου πρωτοτύπου, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἡμετέρα εἰκὼν τὰ ἤντλησε. Ἄλλως τε δὲ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Πόρτα Παναγιᾶς εἶναι πιθανώτατα προγενέστερα τοῦ 14ου αἰῶνος· διότι θὰ κατεσκευάσθησαν βεβαίως ζῶντος τοῦ κτήτορος τοῦ ναοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου, ἤτοι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1283 καὶ 1289. Εἰς τὴν παραδοχὴν ταύτην ἄγουσιν ἡμᾶς καὶ στυλιστικοὶ λόγοι. Ἀμφότεραι αἱ μορφαὶ τῆς Πόρτα - Παναγιᾶς, παρασταθεῖσαι κατ' αὐστηρὰν μετωπιαίαν στάσιν, στεροῦνται ζωῆς καὶ κινήσεως. Ἡ ἔκφρασίς των δὲν ἔχει ἔντασιν οὔτε πνευματικότητα. Εἰς τὴν ἄκαμπτον καὶ ἤρεμον στάσιν των οὐδόλως ἀνευρίσκομεν τὸν νατουραλισμὸν καὶ τὴν γραφικότητα, τὴν νευρώδη ζωντάνιαν, ἥτις χαρακτηρίζει τὰ ἔργα τοῦ 14ου αἰῶνος. Ἔχουσιν ἐντούτοις αἱ εἰρημέναι μορφαὶ ἀρκετὴν πλαστικότητα, ἀκόμη δὲ τοὺς ἐλαφροὺς - φαιδροὺς τόνους, οὓς συνηθίζει ὁ 14ος αἰών. Ἀλλὰ παρ' ὅλον τὸ καλόν των σχέδιον, τὴν εὐγένειαν καὶ τὴν τρυφερότητα ποὺ δεικνύουν, δὲν κατορθώνουν νὰ συγκινήσουν τὸν θεατήν. Δὲν ἔχουν τὴν βαθεῖαν θρησκευτικότητα καὶ πνευματικότητα παλαιοτέρων ἔργων. Διὰ τοὺς λόγους τούτους εἶναι πιθανώτερον νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Πόρτα - Παναγιᾶς κατεσκευάσθησαν περὶ τὸ 1285, ἴσως διὰ τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου, ὅστις ἐξετέλεσε καὶ τὰ σύγχρονα ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου τῆς Παρηγορητίσσης [1], ἅτινα δεικνύουσι τὰς αὐτὰς πρὸς τὰ ἡμέτερα ἰδιότητας, τὴν αὐτὴν ἰδίᾳ ἠλαττωμένην ἔντασιν ἐκφράσεως [2].

γ) Αἱ τοιχογραφίαι. Ἐκ τῶν παλαιῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ διετηρήθη μόνον ἡ κτητορική, τῶν ὑπολοίπων καλυφθεισῶν ὑπὸ παχέος στρώματος ἀσβεστοκονιάματος. Τοὐναντίον εἰς τὸν νάρθηκα διατηρεῖται ὅλη σχεδὸν ἡ ἱστορία, ἥτις μεγάλως ἔχει βλαβῆ καὶ ἐξακολουθεῖ δυστυχῶς νὰ βλάπτεται λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς ὑγρασίας.

Ἡ κτητορικὴ εἰκὼν (εἰκ. 22) κοσμεῖ τὴν ἡμικυκλικὴν κόγχην (arcosolium) ἥτις ἀνοιγομένη ἐν τῇ νοτίᾳ πλευρᾷ τοῦ ἐσωνάρθηκος ἐστέγαζε τὴν κάτωθεν τεθειμένην καὶ τὰ ὀστᾶ τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς μονῆς περιέχουσαν σαρκοφάγον, ἥτις σήμερον δὲν ὑπάρχει πλέον. Ἡ εἰκὼν εἶναι δυστυχῶς σκοτεινὴ καὶ ἐν μέρει βεβλαμμένη, τὸ δὲ πεδίον της (sfondo) ἔχει ἀδαῶς ἐπιχρισθῆ μεταγενεστέρως δι' ἰνδικοῦ ὑδροχρώματος. Ἡ τοιχογραφία παρουσιάζει τὴν ἑξῆς σύνθεσιν: Ἀριστερᾷ ἐπὶ θρόνου καμπύλου κάθηται ἡ Θεοτόκος φέρουσα ἐν τοῖς κόλποις της τὸν μικρὸν Χριστόν. Καὶ ἡ μὲν Παναγία ἐνδεδυμένη κυανοῦν χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸν μαφόριον προσκλίνει τὴν κεφαλήν, ὁ δὲ Χριστὸς προσβλέπει πρὸς μέγαν δεξιᾷ ἐν στάσει τριῶν τετάρτων εἰκονιζόμενον ἄγγελον, ὅστις ἐλαφρῶς προσκλίνων φέρει τὴν μὲν δεξιὰν πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἐν σχήματι δεήσεως, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀπὸ τῆς χειρός, ἵνα παρουσιάσῃ πρὸς τὴν θείαν Δυάδα, ἄνδρα γενειοφόρον, προφανῶς τὸν κτήτορα

[1] Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης Ἀρχ. Δελτ. 5 (1919) σελ. 57 ἑ.

[2] Diez - Demus, Byzantine mosaics in Greece, Cambridge Massachusetts 1931 σ. 97.

καὶ προστάτην τῆς μονῆς Ἰωάννην Α΄ Κομνηνὸν τὸν Δούκαν [1]. Ὁ ἄγγελος φορεῖ λευκοπράσινον χειριδωτὸν χιτῶνα ἐζωσμένον καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ πορφυροῦν ἱμάτιον, ὁ δὲ ἀνήρ, ὃν χειραγωγεῖ, εἰκονιζόμενος καὶ αὐτὸς ἐν στάσει τριῶν τετάρτων, εἶναι περιβεβλημένος ἐσωτερικῶς μὲν ἐρυθρὸν χιτῶνα ἐξωτερικῶς δὲ τὸν μέλανα μακρὸν μανδύαν τοῦ μοναχοῦ, φέρων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τὸ κουκούλιον. Τὴν ἀριστεράν του χεῖρα φέρει πρὸ τοῦ στήθους εἰς δήλωσιν

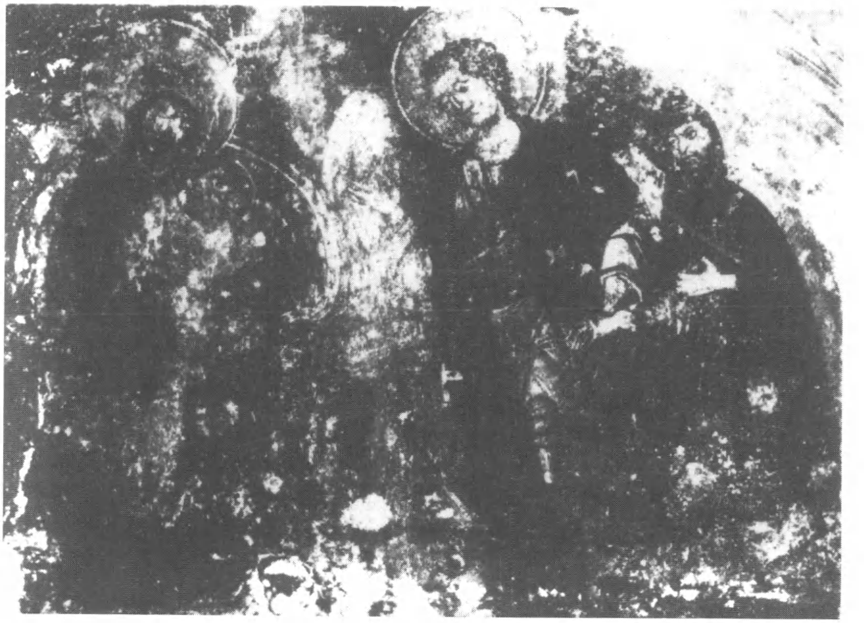

Εἰκ. 22. Ἡ τοιχογραφία τοῦ ἀρκοσολίου.

σεβασμοῦ ἅμα καὶ εὐχαριστίας. Καίτοι δὲ οὗτος ἐμφανίζεται εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον, ὅμως, ὡς θνητός, εἰκονίζεται εἰς πολὺ μικροτέραν κλίμακα τῶν λοιπῶν προσώπων. Ἰδιαιτέρως ζωηρὰ διετηρήθησαν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κτήτορος: μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοί, καμπύλαι συναπτόμεναι ὀφρύες, ρὶς γρυπή, χείλη σαρκώδη, γένειον ἀραιὸν καὶ ψαρρὸν (εἰκ. 23). Ἡ τοιχογραφία τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς ἔρχεται νὰ προσθέσῃ μίαν ἀκόμη προσωπογραφίαν εἰς τὰς ὀλίγας διατηρηθείσας μελῶν τῆς οἰκογενείας τῶν Κομνηνοδουκάδων [2].

[1] Ὁ Σεβαστοκράτωρ Ἰωάννης περιεβλήθη πιθανώτατα τὸ μοναχικὸν σχῆμα ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του. Κατὰ τὴν αὐτὴν δ᾽ ἐποχὴν ἤτοι τὸ 1289 καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ εἶχε γίνει μοναχή, μετονομασθεῖσα διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος εἰς Ὑπομονήν. (Miklosich - Müller, Acta V, 253 ἑ.).

[2] Προσωπογραφίας πολλῶν Κομνηνῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρέχει ἐν μικρογραφίᾳ τὸ ἐν Ὀξονίῳ (Oxford) χειρόγραφον τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Lincoln College

(Βλ. συνέχεια σημ. σελ. 36).

Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ἀντίθεσις ἣν παρουσιάζει ἡ τεχνικὴ τοῦ **πορτραίτου ἀπὸ** τὴν τῶν ἄλλων προσώπων τῆς εἰκόνος. Ἐν ᾧ δηλαδὴ **ταῦτα παρουσιάζουν** ἀνάγλυφον ἐντύπωσιν ἐπιτυγχανομένην μὲ βαθέως **πρασίνας**

Εἰκ. 23. Λεπτομέρεια τῆς κτητορικῆς εἰκόνος.
(Φωτογρ. παραχωρηθεῖσα ὑπὸ Α. Ξυγγοπούλου).

σκιὰς καὶ λευκὰς ἐντόνου φωτὸς κηλίδας, ἡ προσωπογραφία παρουσιάζει ἓν σχεδὸν ὁμοιόμορφον πεδίον ἐπὶ τοῦ ὁποίου λεπταὶ γραμμαὶ τοῦ χρωστῆρος προσδίδουν ἓν ἐλαφρότατον πλάσιμον. Ἐν ἄλλοις λόγοις διὰ μὲν τὴν προσωπογραφίαν ἐφηρμόσθη ἡ κοσμικὴ ζωγραφικὴ τοῦ ὀκρίβαντος (chevalet) διὰ δὲ τὰ ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα ἢ διὰ τοὺς ναοὺς καθιερωμένη μνημειώδης ζωγραφική [1].

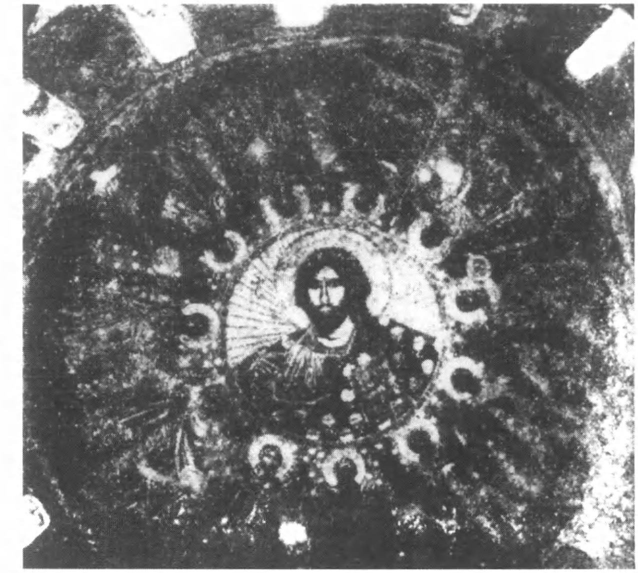

Εἰκ. 24. Ὁ Παντοκράτωρ τοῦ τρούλλου.

Τοῦ δὲ ἐξωνάρθηκος αἱ τοιχογραφίαι εἶναι διατεταγμέναι κατὰ τὴν ἑξῆς τάξιν. Ἐν τῷ ἡμισφαιρίῳ τοῦ τρούλλου εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ (εἰκ. 24) κρατῶν, ὡς συνήθως, διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν. Ἡ κεφαλή του φέρει πλουσίαν κόμην, τὸ δὲ ἱμάτιον περιβάλλει ἄκομψος πορφυροῦς μανδύας πεποικιλμένος διὰ ῥοδίων. Τὸ περὶ τὸν φωτοστέφανον πεδίον χαρακώνουσι χρυσαῖ ἀκτῖνες, τὸν δὲ ὅλον κύκλον τοῦ Παντοκράτορος περιβάλλει ἐπιγραφή. Ἐν τῇ κάτωθεν τοῦ Παντοκράτορος ζώνῃ εἰκονίζεται καθ' Ἁγιορειτικὰ πρότυπα τοῦ 16^{ου} αἰῶνος [2] ἡ Θεοτόκος δεομένη ἐν μέσῳ τῶν ἀγγελικῶν ταγμάτων. Ἕκαστος τῶν δέκα εἰκονιζομένων ἀγγέλων

H. O. Coxe, Catalogus codicum mss qui in collegiis aulisque Oxoniensibus hodie asservantur Oxonii 1852 τόμ. I ἀριθ. XXXV. Πρβλ. καὶ H. Omont, Revue des Études Grecques XVII, 361 ἑξ. Εἰδικῶς τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου τοῦ Α΄ ἀπεικόνισιν εὑρίσκομεν μόνον ἐπὶ νομισμάτων W. Wroth, Catalogue of the coins of the empires of Nicaea, Trebizond and Thessalonica London 1911, 227 σημ. 1. P. Lambros, Revue Numismatique 1869-70, 188 πίν. IX.

[1] Πβλ. ὁμοίαν ἀπόδοσιν προσωπογραφιῶν τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Monuments byzantins de Mistra πίν. 97 Revue de l'art chrétien 1911 τεῦχ. Νοεμβρίου - Δεκεμβρίου) Μεγάλου Σπηλαίου (Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτ. τ. 4 σελ. 36) κλπ.

[2] Καθολικὰ μονῶν Λαύρας, Κουτλουμουσίου, Διονυσίου, Δοχειαρίου, Ἰβήρων Millet, Monuments de l'Athos. Les peintures πίν. 115, 159, 195, 255.

κρατεῖ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς σκῆπτρον διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν. Μεταξὺ τῶν ἀγγέλων εἰκονίζονται κάτω τὰ πολυόμματα Χερουβεὶμ καὶ τὰ ἑξαπτέρυγα Σεραφείμ. Τὸ πεδίον καταστίζεται δι' ἀστέρων. Ἡ ὅλη σύνθεσις εἶναι ἐκτελεσμένη κατὰ καθαρῶς κρητικὴν τεχνοτροπίαν τοῦ $17^{ου}$ πιθανῶς αἰῶνος. Πρὸς τοιαύτην δὲ χρονολογίαν ὁδηγοῦσι καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ μανδύου τοῦ Χριστοῦ καὶ αἱ περὶ τὸν φωτοστέφανον ἀκτῖνες[1]. Ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλλου εἰκονίζονται μεταξὺ τῶν παραθύρων ὁλόσωμοι οἱ προφῆται.

Ἡ δὲ κάτω τοῦ τρούλλου εἰκονογραφία ἀκολουθεῖ τὴν ἑξῆς γενικὴν διάταξιν: Κάτω μὲν καὶ μέχρις ὕψους 2,60 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους εἰκονίζονται κατὰ σειρὰν ὁλόσωμοι ἢ ἔφιπποι μεγάλης κλίμακος ἅγιοι· ἐπὶ δὲ τῶν καμαρῶν καὶ τῶν τυμπάνων των, εἰκονογραφικαὶ συνθέσεις ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου. Οὕτω ἔχομεν τὰς ἑξῆς κατὰ σειρὰν παραστάσεις: Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς καμάρας, ἐν τῷ τυμπάνῳ, ἡ εἰς Ἅδου κάθοδος (Ἀνάστασις, εἰκ. 25) ἐν ᾗ διακρίνεται ὁ Ἰησοῦς ἐν τῇ συνήθει ὁρμητικῇ στάσει ἀνασύρων ἀπὸ τοῦ τάφου τὸν Ἀδάμ. Ὑπεράνω τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται ἱπτάμενοι δύο ἄγγελοι, ὧν ὁ μὲν κρατεῖ τὸν διπλοῦν σταυρόν, ὁ δὲ σπόγγον ἐπὶ καλάμου, σύμβολα τοῦ πάθους. Κάτωθεν τῆς Ἀναστάσεως καὶ ἑκατέρωθεν τῆς εἰς τὸν ναὸν ἀγούσης θύρας, παρίστανται ἀριστερᾷ μὲν ἡ Παναγία ὁλόσωμος κρατοῦσα διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸν Χριστὸν ἐν ταῖς ἀγκάλαις, δεξιᾷ δὲ ὁ Χριστὸς ὁλόσωμος ἐπίσης. Καὶ παραπλεύρως μὲν τῆς Παναγίας, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος, εἰκονίζεται εἰς μεγάλην κλίμακα ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ, παραπλεύρως δὲ τοῦ Χριστοῦ, ἐπὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος, ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Δὲν εἶναι δὲ βεβαίως ἄνευ σημασίας ἡ ἐνταῦθα παράστασις τῶν ἀρχαγγέλων, προστατῶν τῶν φερωνύμων δεσποτῶν τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου.

Ἐν τῇ μικρᾷ Ν. Α. κόγχῃ σώζεται, ἀρκετὰ εὐκρινής, ἡ εἰκὼν τῆς Ἁγ. Μαρίνας, ἐπὶ δὲ τοῦ παραπλεύρως τοιχώματος τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ἔφιππος ὁ Ἅγ. Γεώργιος. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τυμπάνου τῆς αὐτῆς κεραίας παρίστανται ὁλόσωμοι ἀσκηταὶ ἅγιοι, ἐν οἷς ὁ ἅγιος Ἀμβρόσιος καὶ ὁ μακροπώγων ἐρημίτης ἅγ. Ὀνούφριος.

Ἀντιστοίχως πρὸς τὸν Ἅγ. Γεώργιον εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχώματος τῆς βορείου κεραίας ὁ Ἅγ. Δημήτριος ἔφιππος λογχίζων ζῷον ἐπιτιθέμενον κατὰ γυναικός. Ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς αὐτῆς κεραίας παρίσταται ἄνω μὲν ἡ Ἀποκαθήλωσις, κάτω δὲ ὁ Ἰησοῦς παρὰ τὴν κλίμακα. Τέλος ἐπὶ τῆς δυτικῆς κεραίας εὕρηται ἡ εἰκὼν τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς καὶ μοναχοῦ τινος Ὁσίου φέροντος κουκούλιον, ἐπὶ δὲ τοῦ ὕπερθεν θόλου διακρίνεται ἀμυδρῶς ἡ παράστασις τοῦ Σίμωνος φέροντος τὸν σταυρόν.

[1] Ὅμοιαι περίπου ἀκτῖνες ἀπαντῶσι καὶ εἰς τὸν Παντοκράτορα τῶν Μονῶν Δοχειαρίου καὶ Ἰβήρων Millet, Monuments de l'Athos πίν 221 καὶ 255.

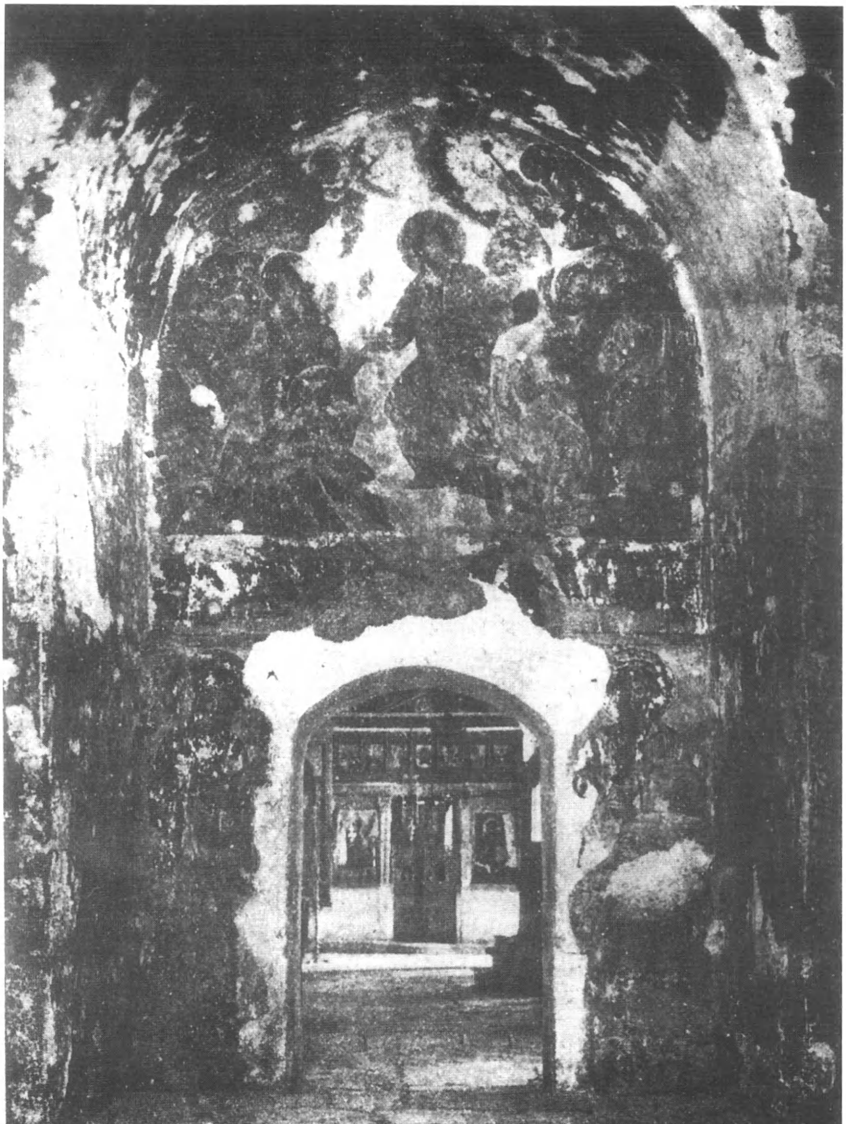

Εἰκ. 25. Τοιχογραφίαι τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ ἐξωνάρθηκος.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τέχνην τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἐξωνάρθηκος παρατηροῦμεν ὅτι, ἐξαιρέσει τῶν τοῦ τρούλλου, αἵτινες εἶναι κατὰ κρητικὴν τεχνοτροπίαν ἐκτελεσμέναι, πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ἀκολουθοῦσι τὴν λεγομένην Μακεδονικὴν σχολήν, βαδίζουσαι πιθανώτατα ἐπὶ προτύπων τοῦ περιφήμου Πανσελήνου. Ἄλλως τε δὲ καὶ ἡ κίνησις τῶν μορφῶν καὶ τὸ πλάσιμον τῶν προσώπων καὶ τῶν ἐνδυμάτων μαρτυροῦσι σαφῶς ὅτι εὑρισκόμεθα πρὸ ἔργων τῆς Παλαιολογείου ζωγραφικῆς ὧν ἡ κατασκευὴ δύναται μετὰ πιθανότητος νὰ τεθῇ τὸ ἐνωρίτερον εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, ὀλίγον δηλ. μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἐξωνάρθηκος. (Ὅρα ἀνωτέρω σελ. 23).

Εἰκ. 26. Ἐπιγραφὴ τῆς βορείου πλευρᾶς.

Ἐπιγραφή. Ἀναφέρω ἐν τέλει τὴν μόνην ὑπάρχουσαν ἐν τῷ ναῷ ἐπιγραφὴν (εἰκ. 26). Αὕτη εὑρίσκεται κεχαραγμένη ἐπὶ πλακὸς διαστάσεων 0.40×0.25, ἐντετειχισμένης ὑπὸ τὸ βόρειον τόξον, εἰς ὃ καταλήγει ἡ ἐγκαρσία καμάρα, ἤτοι εἰς ὕψος 9 περίπου μέτρων ἀπὸ τοῦ ἐδάφους. Αἱ λέξεις τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης εἶναι, περιέργως, γεγραμμέναι ἀντιστρόφως· ἀναγινώσκονται δηλαδὴ ἐκ τῶν δεξιῶν πρὸς τ᾽ ἀριστερὰ (εἰκ. 26). Μία τοιαύτη χάραξις ἐξηγεῖται μόνον ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ λαξεύσας τὴν ἐπιγραφὴν τεχνίτης, ἀγράμματος ὤν, ἀντέγραψε τὸ δοθὲν αὐτῷ ἐπὶ διαφανοῦς χάρτου πρωτότυπον ἐκ τῆς ὀπισθίας ὄψεως. Πράγματι ἀντιστρέφοντες τὴν ἐπιγραφὴν (εἰκ. 27) ἀναγινώσκομεν τὰ ἑξῆς:

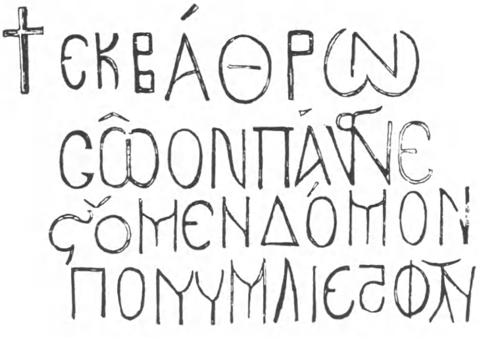

Εἰκ. 27. Ἀντίστροφος τοποθέτησις τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς.

+ ἐκ βάθρων | σωον, πάναγνε, | στομεν δόμον, | πονυμα ιερον.

Τὸ σωον εἶναι προφανῶς συντετμημένη γραφὴ τοῦ σω(τήρι)ον. Ἐκ τῆς λέξεως στομεν ἐξέπεσε πιθανώτατα τὸ ἀρχικὸν ἰῶτα· πρέπει ἄρα νὰ ἀναγνώσωμεν [ἱ]στο(ῶ)μεν = ἀνιστῶμεν, ἀνεγείρομεν.

Διὰ τοῦ ἐπιθέτου πάναγνος προσφωνεῖται ἡ Θεοτόκος καὶ ἐν τῷ σημειώματι, ὅπερ, ὡς εἶπον ἐν ἀρχῇ (σελ. 8), ἀντιγράφει πιθανώτατα τὴν

ὑπάρξασαν ποτὲ ἐν τῷ ναῷ κτιτορικὴν ἐπιγραφήν. Τὴν τελευταίαν λέξιν τῆς ἐπιγραφῆς ἀναγινώσκω μετ' ἐπιφυλάξεως ἱερόν. Φαίνεται ἐν τούτοις ὅτι αἱ ἐντὸς τοῦ ὄμικρον καὶ τοῦ νῖ γραμμαί, ἃς δεικνύει τὸ ἀντίγραφον, εἶναι μᾶλλον ραγάδες τοῦ λίθου. Ἀμφίβολος ὁπωσδήποτε εἶναι ἡ μορφὴ τοῦ ρῶ.

Κατὰ ταῦτα ἡ ἐπιγραφὴ λέγει: «Πάναγνε (Θεοτόκε), ἀνεγείρομεν ἐκ βάθρων τὸν σωτήριον οἶκον Σου, ἔργον ἱερόν». Ἀφιερωταὶ τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι πιθανῶς οἱ μαΐστορες τοῦ ναοῦ.

ΟΙ ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ὡς ἀνωτέρω (σ. 14) εἴπομεν ἡ Πόρτα-Παναγιὰ ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ναῶν ἐκείνων, οἵτινες χαρακτηρίζονται διὰ μιᾶς κυριαρχούσης, ὑψηλὰ τοποθετημένης ἐγκαρσίας καμάρας. Ἡ καμάρα αὕτη διακόπτουσα καθέτως τὴν κατὰ μῆκος, διαγράφει μετ᾽ αὐτῆς ἐπὶ τῆς στέγης τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ, λόγῳ τοῦ ὁποίου καὶ ὠνομάσθη ὁ τύπος οὗτος τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Γ. Λαμπάκη «σταυρεπίστεγος».

Ὁ τύπος τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν ἀπαντᾷ συχνότατα ἐν Ἑλλάδι, ἔνθα ἐφηρμόσθη μετ᾽ ἐπιμονῆς ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας καὶ μὲ διαφόρους μορφάς, περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ εὐθὺς κατωτέρω λόγος.

Ὁ πρῶτος εἰδικώτερον ἀσχοληθεὶς μὲ τοὺς σταυρεπιστέγους ναοὺς καθηγητὴς G. Millet παρεδέχθη ἀνατολικὴν (μεσοποταμιακὴν) τὴν προέλευσίν του[1], τὴν γνώμην του δὲ ταύτην ἠκολούθησαν καὶ ἡμέτεροι[2]. Δὲν ἀρνοῦμαι τὸ βάσιμον τῆς θεωρίας, καθ᾽ ἣν ἡ θολωτὴ ἐν γένει βασιλικὴ ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Ἀνατολῆς καὶ δὴ μέσῳ Κρήτης[3], ὑποστηρίζω ὅμως ὅτι ὁ τύπος τοῦ μετ᾽ ἐγκαρσίου κλίτους θολωτοῦ ναοῦ, δυνατὸν νὰ προῆλθεν ἐκ τοῦ τρουλλάιου δι᾽ ἁπλοποιήσεως, ὡς κατωτέρω θέλω ἀναπτύξει.

Οἱ ἀρχαιότεροι μέχρι τοῦδε εὑρεθέντες σταυρεπίστεγοι ναοὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 13ου αἰῶνος[4]. Δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἀδύνατον ἢ νὰ εὑρεθῇ εἰς τὸ μέλλον ἄλλος ἀρχαιότερος σταυρεπίστεγος ἢ ἐξεταζομένων ἀκριβέστερον τῶν γνωστῶν νὰ καταταχθῇ τις ἐξ αὐτῶν εἰς ἕνα τῶν προηγουμένων αἰώνων.

[1] G. Millet, L'école Grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 47.

[2] Γ. Σωτηρίου Ἡμερολόγιον Μ. Ἑλλάδος τοῦ 1925 σ. 187. Εὐαγγελίδης, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τ. 6 σελ. 270.

[3] Τὴν ἐξ Ἀνατολῆς μέσῳ Κρήτης προέλευσιν τῆς θολωτῆς βασιλικῆς ὑπεστήριξα καὶ περαιτέρω ἐνίσχυσα διὰ νέων παραδειγμάτων θολωτῶν βασιλικῶν ἐν τῷ περὶ ἀνατολιζουσῶν βασιλικῶν τῆς Λακωνίας ἄρθρῳ μου ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. Δ' 346.

[4] Ἁγ. Τριὰς Κρανιδίου (1245) Σωτηρίου Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τόμ. Γ (1926) σ. 193. Ναὸς Κάτω Παναγίας Ἄρτης (1246-1271). Ἐν Παλαιᾷ Σερβίᾳ ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς τοῦ Ἁγ. Πέτρου ἐν Bjelo Pole χρονολογεῖται μεταξὺ 1197 καὶ 1199. Millet, L'art byzantin chez les Slaves I Paris 1930 σελ. 150 εἰκ. 77.

Ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὰς διαφόρους κατηγορίας τῶν σταυρεπιστέγων. Πρώτην ἁδρομερῆ κατάταξιν αὐτῶν ἐπιχείρησε πρό τινων ἐτῶν ὁ Δ. Εὐαγγελίδης[1], ὅστις διέκρινε τὰς ἑξῆς 4 κατηγορίας: 1) τοὺς μονοκλίτους σταυρεπιστέγους 2) τοὺς μὲ κάτοψιν ἐλευθέρου σταυροῦ 3) τοὺς δικλίτους καὶ 4) τοὺς τρικλίτους. Ἐκ τῶν 4 τούτων διαιρέσεων πρέπει ν' ἀπαλειφθῇ ἡ δευτέρα· διότι τὸ μόνον παράδειγμα, ὅπερ ἐδικαιολόγει τὴν ὕπαρξίν της—τὸ Παλιομονάστηρο τῆς Ἁγ. Λαύρας τῶν Καλαβρύτων — ἀπεδείχθη, κατὰ πρόσφατον ἐξέτασίν μου, ὅτι δὲν κατεσκευάσθη ἀρχικῶς ὡς δίκλιτος σταυρεπίστεγος ἀλλ' ὡς μονόκλιτος, ὅστις ἐπηυξήθη ἀργότερον χάριν ἐπεκτάσεως, ἥτις ὅμως, λόγῳ τοῦ κρημνοῦ, δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ γίνῃ κατὰ μῆκος καὶ διὰ τοῦτο ἐγένετο κατὰ πλάτος, τοῦ ναοῦ ἀποβάντος οὕτω δικλίτου.

Ἑκάστη τῶν κατηγοριῶν παρουσιάζει ἐνδιαφερούσας παραλλαγάς, ἃς δὲν ἐσημείωσεν ὁ Εὐαγγελίδης· ταύτας θὰ μελετήσωμεν κατωτέρω ἐπὶ τῇ βάσει καὶ πολλῶν νέων, ἀνεκδότων εἰσέτι, μνημείων καὶ θὰ προσπαθήσωμεν στηριζόμενοι ἐπὶ διαφόρων στοιχείων νὰ καθορίσωμεν κατὰ προσέγγισιν τὴν χρονολογικὴν περίοδον καθ' ἣν ἑκάστη παραλλαγὴ ἐφηρμόζετο.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α΄

Ἂς ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὴν πρώτην κατηγορίαν δηλ. τὴν τῶν μονοκλίτων σταυρεπιστέγων. Ταύτης διακρίνομεν τρεῖς παραλλαγάς. Ἡ ἁπλουστάτη ($Α_1$) (εἰκ. 1) μᾶς παρουσιάζει μίαν ὀρθογώνιον κάτοψιν ἐν τῇ ὁποίᾳ οὐδόλως σημειοῦται ἡ ὕπαρξις τῆς ἐγκαρσίας καμάρας· διότι οἱ μακροὶ τοῖχοι τοῦ ναοῦ συνεχίζονται ἰσοπαχεῖς καὶ ἀδιάσπαστοι καθ' ὅλον αὐτῶν τὸ μῆκος. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται οἱ πλεῖστοι τῶν μονοκλίτων σταυρεπιστέγων. Παραδείγματα:

1) *Κρανίδι:* (Ἀργολίδος) Ἁγ. Τριὰς (1245) Σωτηρίου Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν Γ΄ (1926) 193. εἰκ. 1, 2, 5.
2) *Γαλαξεῖδι:* (Δωρίδος) Μεταμόρφωσις (1246-1271) Λαμπάκης Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. Γ΄ (1903) 69. Millet, École Grecque. σ. 298 εἰκ. 138.
3) *Ἀνδροῦσα:* (Μεσσηνίας) Ἅγ. Γεώργιος (13ου αἰ.) Expédition scientifique de Morée τόμ. 1 πίν. 18. Couchaud, Choix d'églises byzantines en Grèce πίν. 28.
4) *Γυμνό:* (Εὐβοίας) Ἅγ. Γεώργιος (13ου αἰ.) Φωτ. Λαμπάκη ὑπ' ἀριθ. 1679-1681.
5) *Βάθεια:* (Εὐβοίας) Παναγίτσα Millet, École Grecque εἰκ. 22 (12ος-13ος αἰ.).
6) *Βάθεια:* (Εὐβοίας) Μεταμόρφωσις (ἀδημ.).
7) *Αὐλωνάρι:* (Εὐβοίας) Ἁγ. Θέκλα (Ἅγ. Δημήτριος) (13ου αἰ. ἀδημ.).

[1] Ἠπειρωτ. Χρονικὰ τομ. 6 σ. 270.

8) *Πυργί:* (Εὐβοίας) Μεταμόρφωσις (14ου αἰ. ἀδημ.).

9) *Ὀξύλιθος:* (Εὐβοίας) Ἅγιος Νικόλαος Ριντζάνων Π. Ζωγράφος Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. 1927 σ. 9 εἰκ. 4 (1304).

10) *Σπηλιές:* (Εὐβοίας) 1311. Αἱ τοιχογραφίαι παρὰ Σωτηρίου Ἑλληνικὰ Α (1928) 95 ἑ.

11) *Ἀχρίς:* Ἅγιος Κωνσταντῖνος, Mavrodinov, Église bulgare εἰκ. 20. καὶ 21 (13ου αἰ.).

12) *Ἀχρίς:* Ναὸς πλησίον Ἀχρ. Mavrodinov, ἔ. ἀ. εἰκ. 22.

13) *Μετέωρα:* (Θεσσαλίας) Καθολικὸν Μ. Ὑπαπαντῆς (1366) Σωτηρίου Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν Θ΄ σ. 393 εἰκ. 11.

14) *Σοφικόν:* (Κορινθίας) Ἁγ. Τριάς. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδ. Α΄. (13 - 14ου αἰ.).

15) *Λεοντάρη:* (Ἀρκαδίας) Ἅγ. Ἀθανάσιος (14ου αἰ. ἀδημ.) εἰκ. 1.

16) *Λεοντάρη:* (Ἀρκαδίας) Μητρόπολις - Ἅγ. Πάντες (14ου αἰ. ἀδημ).

17) *Λεοντάρη:* (Ἀρκαδίας) Ταξιάρχης (ἀδημ.)

18) *Γεράκι:* (Λακωνίας) Θεοφάνεια (ἀδημ.).

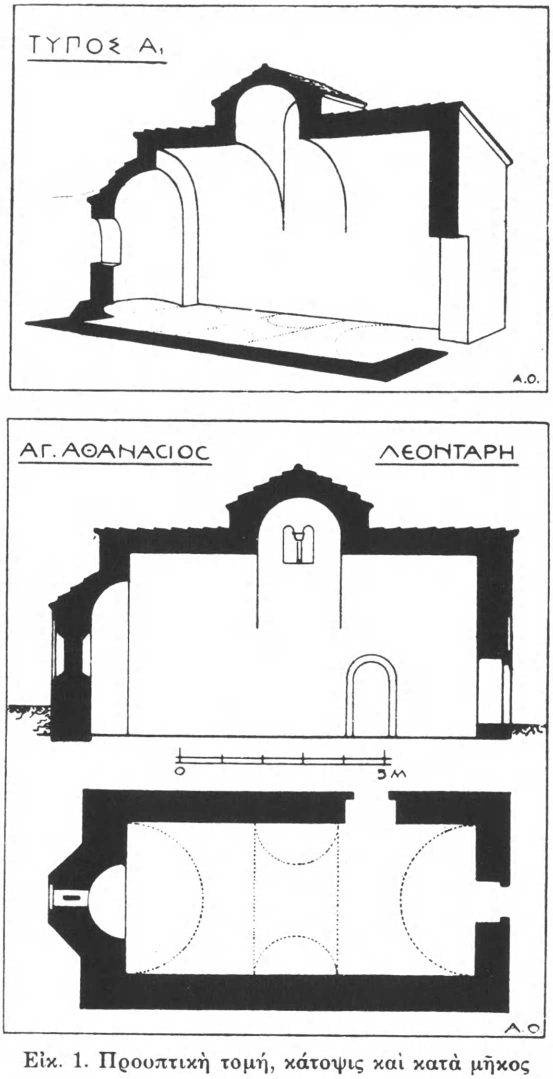

Εἰκ. 1. Προοπτικὴ τομή, κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τύπου Α₁.

19) *Γεράκι:* (Λακωνίας) Ἅγ. Θεόδωρος (ἀδημ.).

20) *Μυστρᾶς:* (Λακωνίας) Ἁγ. Παρασκευὴ Millet, Monuments byz. de Mistra πίν. 6, 2 καὶ 11, 4.

21) *Ἁγ. Λαύρα:* (Καλαβρύτων) Παλιομονάστηρο Σωτηρίου, Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος 1925, σ. 186 εἰκ. 4.

22) *Τρύπη*: (Λακωνίας) Ἁγ. Ἰωάννης Πρόδρομος (ἀδημ.).
23) *Ὀσφίνο*: (Μεσσηνίας) Expéd. Scient. de Morée 1 πίν. 9.
24) *Ὠρωπός*: (Ἀττικῆς) Ἅγ. Νικόλαος Ὀρλάνδος, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. περ. Β΄ τόμ. Δ. (1927) εἰκ. 13 καὶ 14.
25) *Οὔζντίνα*: (Ἠπείρου) Κοίμησις Θεοτόκου Εὐαγγελίδης, Ἠπειρωτικὰ Χρον. 6 (1931) σ. 274 εἰκ. 9.
26) *Οὔζντίνα*: (Ἠπείρου) Ἅγ. Ἀθανάσιος Εὐαγγελίδης, ἔ. ἀ. σ. 276 εἰκ. 11.
27) *Παγαί*: (Ἀλεποχώρι Μεγαρίδος) Μεταμόρφωσις Σωτῆρος (ἀδημ.).
28) *Ἁγινόρι*: (Κορινθίας) Ἅγ. Ἀνάργυροι (ἀδημ.)
29) *Ἁγινόρι*: (Κορινθίας) Ἅγ. Ἰωάννης (ἀδημ.).
30) *Σκῦρος*: Ἅγ. Γεώργιος Χαριλάου (ἀδημ.).
31) *Σκῦρος*: Ἅγ. Γεώργιος Μετόχι (ἀδημ.).

Εἰς πάντα τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα τὸ ἐγκάρσιον κλῖτος εἶναι πάντοτε στενώτερον τοῦ κατὰ μῆκος καὶ πλησιέστερον πρὸς τὸ ἱερὸν ἢ πρὸς τὴν εἴσοδον τοποθετημένον.

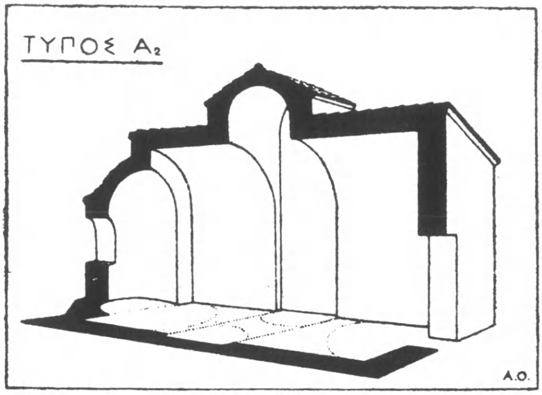

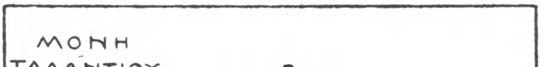

Εἰκ. 2. Προοπτικὴ τομή, κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τύπου A_2.

Ἡ δευτέρα παραλλαγὴ (A_2) σημειώνει ἐπὶ τῆς κατόψεως τὴν ἐγκαρσίαν καμάραν διὰ μικρᾶς ἐσωτερικῆς ἐσοχῆς ἤτοι ἐλαττώσεως τοῦ πάχους τῶν μακρῶν τοίχων εἰς τὸ ἀντίστοιχον πρὸς τὴν ἐγκαρσίαν καμάραν τμῆμα (εἰκ. 2). Ἡ ἐλάττωσις αὕτη τοῦ πάχους εἶναι λογική· διότι τὸ κάτωθεν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τμῆμα τῶν μακρῶν πλευρῶν

δὲν ἐργάζεται ὡς ἀντηρὶς τῶν ὠθήσεων τῆς κατὰ μῆκος καμάρας, ἀλλ' ὡς ἁπλοῦν τύμπανον ἀποφράξεως· δὲν ὑπῆρχε ἑπομένως λόγος νὰ κατασκευασθῇ ἰσοπαχὲς πρὸς τὸ ὑπόλοιπον τμῆμα τῶν μακρῶν τοίχων, οἵτινες δέχονται τὰς ὠθήσεις τῆς κατὰ μῆκος καμάρας· ἡ εἰρημένη ἐσοχὴ εἶναι συνήθως μικρά· ποικίλλει ἀπὸ 0.10 ἕως 0.30 μ. Παραδείγματα τῆς παραλλαγῆς Α 2 ἔχομεν τὰ ἑξῆς:

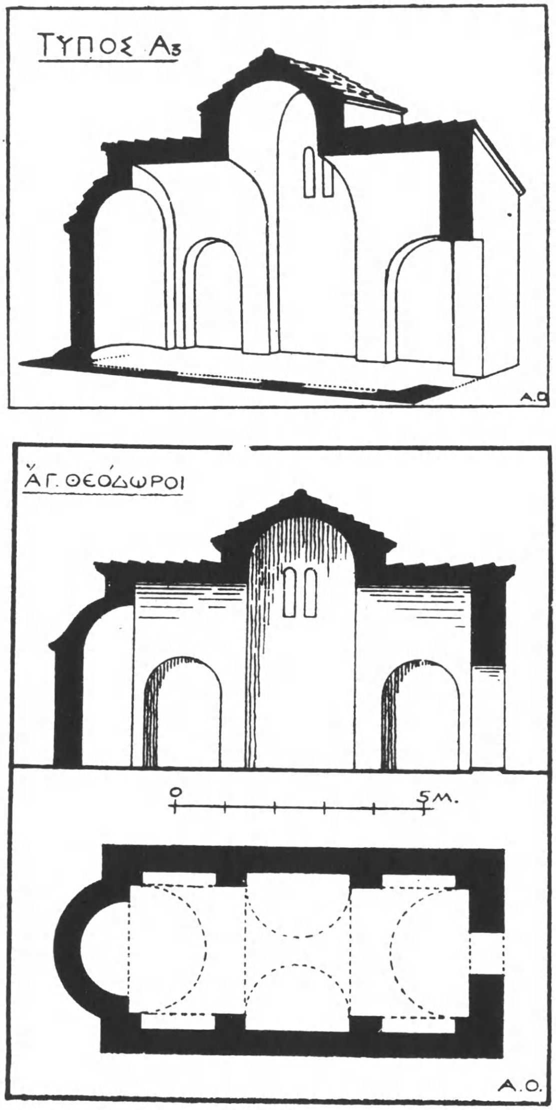

Εἰκ. 3. Προοπτικὴ τομή, κάτοψις καὶ τομὴ κατὰ μῆκος τοῦ τύπου Α 3.

1) *Ὀξύλιθος Εὐβοίας:* Κοίμησις Θεοτόκου Χατζηριάνων Ζωγράφος, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1927 σ. 10 εἰκ. 6.
2) *Καλύβια τῆς Χασιᾶς:* Ἅγ. Ἰωάννης νηστευτής, (ἀδημοσίευτον).
3) *Ἀνατολικῶς Μεγάρων ἐπὶ ὑψώματος:* Ἅγ. Γεώργιος Καρδατᾶ (ἀδημ.).
4) *Βασιλικὰ* (Σικυὼν Κορινθίας): Ἁγία Βαρβάρα (ἀδημ.).
5) *Καθολικὸν Μονῆς Ταλαντίου Ἀργολίδος:* (ἀδημ.).
6) *Γεράκι Λακωνίας:* Ταξιάρχης (ἀδημ.).
7) *Γεράκι Λακωνίας:* Ζωοδόχος Πηγὴ (ἀδημ.).
8) *Πλάτσα Μάνης:* Ἁγία Παρασκευὴ Traquair, Annual of the British School 1908-9 πίν. XV.
9) *Μουρὶ Κρήτης:* Ἅγιος Νικόλαος Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta II εἰκ. 239, 240.

Ἡ τρίτη παραλλαγὴ (Α 3) ἐμφανίζει εἰς τοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ ναοῦ

οὐ μόνον τὴν εἰρημένην ἐσοχὴν κάτωθεν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας ἀλλὰ καὶ δύο τυφλὰς ἁψῖδας, ἀνὰ μίαν ἑκατέρωθεν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, ἧς ἡ εἰς τὸν μακρὸν τοῖχον ἐσοχὴ ἐξισοῦται πρὸς τὸ βάθος τῶν τυφλῶν ἁψίδων (εἰκ. 3) Παραδείγματα τῆς παραλλαγῆς A_3 ἔχομεν τὰ ἀκόλουθα:

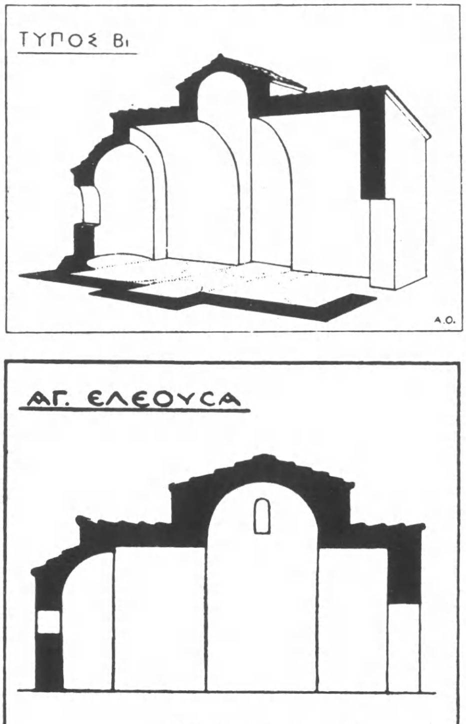

Εἰκ. 4. Τομὴ προοπτική, κάτοψις καὶ τομὴ κατὰ μῆκος τύπου B_1.

1) *Ἀθῆναι:* Ἁγ. Τριὰς Κεραμεικοῦ Ξυγγόπουλος, Εὑρετ. Μεσ. Μνημ. τεῦχ. Β´ σ. 84 εἰκ. 84.

2) *Πάρνης:* Ἁγ. Τριάς. Ὀρλάνδος, Εὑρετ. Μεσ. Μνημ. τεῦχος Γ´ σ. 208 εἰκ. 278.

3) *Ἀνατ. Μεγάρων:* Ἅγιος Δημήτριος (ἀδημ.)

4) *Ἀργολίς:* Ἅγ. Θεόδωροι (ἀδημ.) εἰκ. 3.

5) *Ἄργος:* Ἅγ. Βασίλειος (ἀδημ.).

6) *Κατσίγρι:* Ἅγιος Ἁδριανὸς καὶ Ναταλία (ἀδημ.) 1743.

7) *Ἀλίφειρα* Ἀρκαδίας: Ἅγ. Νικόλαος (ἀδημ.).

8) *Σπανιάκο Κρήτης:* Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta εἰκ. 238.

9) *Ἀνύδρι Κρήτης:* Gerola, ἔ. ἀ. εἰκ. 237.

10) *Εὐγενικὴ Κρήτης:* Παναγία Gerola, ἔ.ἀ. εἰκ. 278.

Ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν τριῶν παραλλαγῶν τῆς Α κατηγορίας συνάγομεν, ὅτι τὰ πλεῖστα καὶ ἀρχαιότερα μνημεῖα — 13^{ου} καὶ 14^{ου} αἰ. — περιλαμβάνει ἡ παραλλαγὴ A_1. Τοὐναντίον ἡ A_3 περιλαμβάνει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μνημεῖα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, καθ' ἣν αἱ τυφλαὶ ἁψῖδες τῶν μακρῶν πλευρῶν ἐφαρμόζονται συνήθως καὶ εἰς τὰς μονοκλίτους θολωτὰς βασιλικάς. Καὶ τὸ σύστημα δὲ τῆς τοιχοδομίας ποικίλλει· τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίβλητον συναντῶμεν συχνὰ εἰς ναοὺς τοῦ τύπου A_1 ἀλλ' οὐδέποτε τοῦ A_3, ὅστις χρησιμοποιεῖ μόνον τὴν διὰ κοινῶν λίθων τοιχοποιίαν.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β΄.

Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ἡ ἐγκαρσία καμάρα προβάλλει ἑκατέρωθεν τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, οὕτως ὥστε νὰ διαγράφεται ἐν κατόψει τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ [1]. Τῆς κατηγορίας ταύτης διακρίνομεν δύο παραλλαγάς. Ἡ πρώτη (B_1) φέρει τὴν ἐγκαρσίαν καμάραν προβάλλουσαν ὀρθογωνίως ἑκατέρωθεν (εἰκ. 4) συνήθως τόσον ὅσον εἶναι τὸ πάχος τῶν κατὰ μῆκος τοίχων ἐνίοτε ὅμως καὶ πολὺ περισσότερον.

Παραδείγματα:

1) *Μαροῦσι:* (Ἀττικῆς) Ἅγ. Γεώργιος (Νεκροταφείου) Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον Μεσ. Μνημείων τεῦχ. Γ. σ. 203 εἰκ. 273.
2) *Κηφισιά:* Παναγία Ξυδοῦ. Ὀρλάνδος, Εὑρετ. Γ΄σ. 204 εἰκ. 274.
3) *Ὑμηττός:* Ἁγ. Ἐλεοῦσα παρὰ Μονὴν Θεολόγου. Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον Γ΄ σελ. 170 εἰκ. 227.
4) *Κρήτη:* Παναγία Μουχτάρη Gerola, Monumenti Veneti II εἰκ. 174.
5) *Κρήτη:* Παναγία Ἀλαγνὴ Gerola, ἔ. ἀ. εἰκ. 175.
6) *Κρήτη:* Βιγλὶ παρὰ τὴν Βουλισμένην, Ἅγιος Μιχαὴλ καὶ Παναγία Gerola ἔ.ἀ. εἰκ. 176.

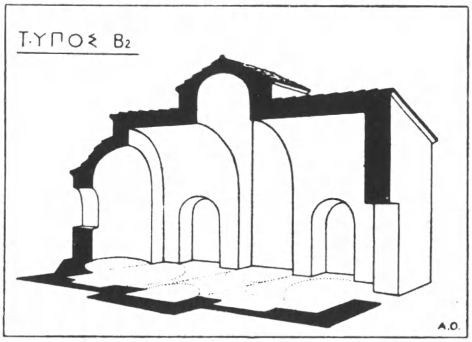

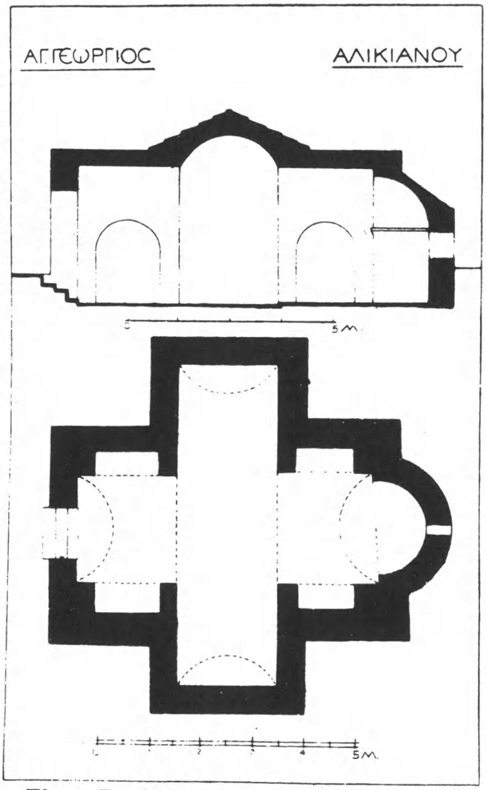

Εἰκ. 5. Τομὴ προοπτική, κάτοψις καὶ τομὴ κατὰ μῆκος τύπου B_2.

[1] Ὁ Εὐαγγελίδης ἔ. ἀ. κατατάσσει εἰς τὴν κατηγορίαν Β καὶ τοὺς ναοὺς ἐκείνους, οἵτινες ἔχουσι τὰ προεξέχοντα τμήματα τῆς ἐγκαρσίας καμάρας κεκαλυμμένα διὰ χαμηλοτέρων καμαρῶν. Ἡμεῖς τοὺς τοιούτους ναοὺς κατατάσσομεν εἰς τοὺς μετ᾽ ὀρθογωνίου τρούλλου (τρουλλοκαμάρας), περὶ ὧν θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω ἐκτενέστερον.

7) *Κρήτη:* Ἀρκαλοχῶρι, Ἅγ. Μιχαήλ. Gerola ἔ.ἀ. εἰκ. 252.

Ἡ δευτέρα παραλλαγὴ (B_2) φέρει ἐπὶ τῶν μακρῶν τοίχων ἑκατέρωθεν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας ἀνὰ μίαν τυφλὴν ἁψῖδα.

Παραδείγματα:

1) *Κρήτη:* Ἀλικιανοῦ Ἅγ. Γεώργιος Gerola, Monumenti Veneti εἰκ. 209, ἔνθα ὅμως παρέχεται μόνον ἡ κάτοψις τοῦ ναοῦ.

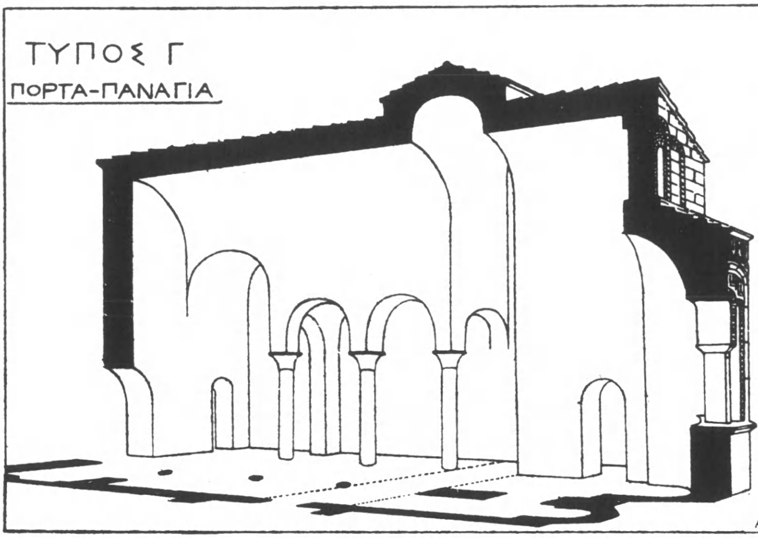

Εἰκ. 6. Προοπτικὴ τομὴ τοῦ τύπου Γ_1 (Πόρτα - Παναγιά).

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ΄.

Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται οἱ τρίκλιτοι ναοὶ εἰς τοὺς ὁποίους ἡ ἐγκαρσία καμάρα διακόπτει τὰς καμάρας τῶν τριῶν κατὰ μῆκος κλιτῶν πρὸ τοῦ τέμπλου, αἰρομένη ὑψηλότερον τῆς κλειδὸς τοῦ μεσαίου κλίτους καὶ ὁτὲ μὲν ἐκδηλουμένη ἐπὶ τῶν πλαγίων ἐξωτερικῶν τοίχων διὰ δύο στενῶν καὶ ὑψηλῶν ποδαρικῶν, συνενουμένων ἄνω διὰ τόξου, ὁτὲ δὲ μὴ ἐκδηλουμένη ποσῶς.

Ἀναλόγως τοῦ εἴδους (κίονες ἢ πεσσοὶ) καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν στηριγμάτων, ἅτινα χωρίζουσι τὰ κλίτη, διακρίνομεν καὶ ἐνταῦθα παραλλαγὰς καὶ δὴ α) τὴν παραλλαγὴν Γ_1, (εἰκ. 6) καθ᾽ ἣν ἔχομεν πλείονας τοῦ ἑνὸς κίονας (ἢ πεσσοὺς) ἐφ᾽ ἑκατέρας κιονοστοιχίας ἤτοι κάτοψιν βασιλικῆς. Εἰς τὴν παραλλαγὴν ταύτην ὑπάγονται οἱ ἑξῆς ναοί:

1) *Θεσσαλία:* Πόρτα - Παναγιὰ (ὅρα κάτοψιν καὶ τομὴν εἰς σελ. 12 καὶ 13).

2) *Ἄρτα*: **Κάτω Παναγιὰ Κάτοψις παρὰ** Millet, École Grecque σελ. 51 εἰκ. 24. Τομὴ Orlandos, Byz. Zeitschr. XXX (1930) σ. 578. Ὁ ναὸς οὗτος φέρει προσθέτως καὶ τρουλλοκαμάραν, περὶ ἧς κατωτέρω.

Εἰς τοὺς δύο ἄνω μνημονευομένους μεγάλους ναοὺς ἡ ἐγκαρσία καμάρα ἐκδηλοῦται ἐξωτερικῶς εἰς τὰ πλάγια διὰ ποδαρικῶν συνενουμένων ἄνω διὰ τόξου. Ἀμφότερα τὰ παραδείγματα φέρουσι καὶ ἐσωτερικὸν νάρθηκα (πβλ. σελ. 11).

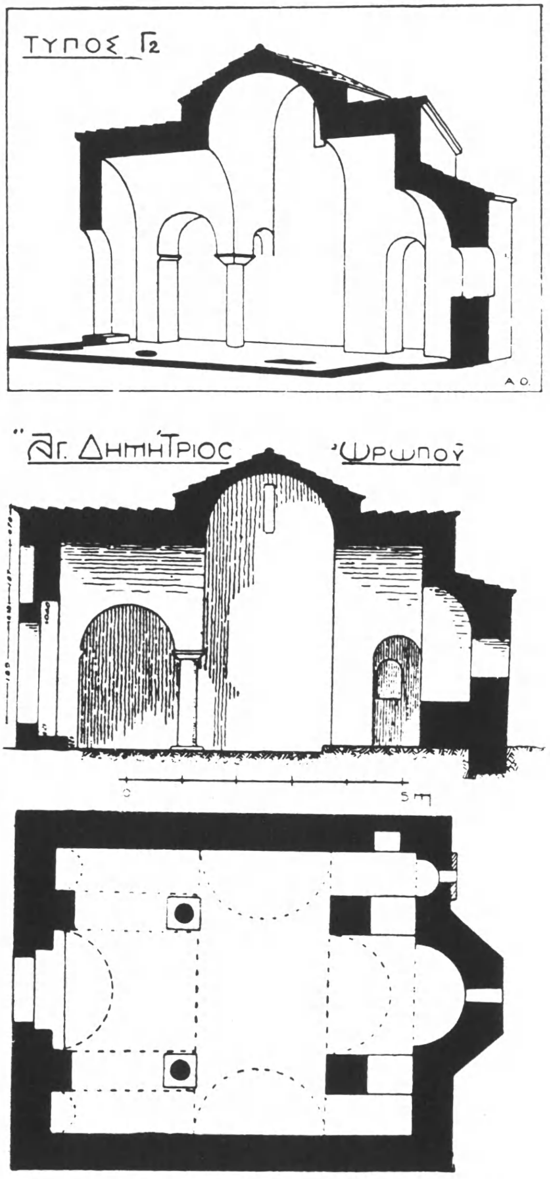

Εἰκ. 7. Προοπτικὴ τομή, κάτοψις καὶ τομὴ κατὰ μῆκος τύπου $Γ_2$.

β) τὴν παραλλαγὴν $Γ_2$ καθ᾽ ἣν αἱ κιονοστοιχίαι συνεπτύχθησαν εἰς ἓν καὶ μόνον στήριγμα (κίονα ἢ πεσσόν), ὁπότε ἡ κάτοψις τοῦ ναοῦ ἀπέβη αὐτὴ αὕτη ἡ τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν καὶ δὴ τῶν δικιονίων. Εἰς τὴν παραλλαγὴν ταύτην ἡ ἐγκαρσία καμάρα δὲν ἐκδηλοῦται ἐξωτερικῶς διὰ ποδαρικῶν, οὔτε δὲ καὶ νάρθηξ ὑπάρχει. Παραδείγματα:

1) *Ὑμηττός*: Ἅγ. Στυλιανὸς Ὀρλάνδος, Εὑρετ. Μεσ. Μνημ. Γ′, εἰκ. 270.

2) *Ὠρωπός*: Ἅγ. Δημήτριος (κίονες) εἰκ. 7.

3) *Κάλαμος*: Ὠρωποῦ Ἅγ. Νικόλαος Νεκροταφείου (πεσσοί, ἀδημ.).

4) *Ἄργος*: Ἅγ. Νικόλαος Νεκροταφείου (κίονες. Τὰ δυτικὰ πλάγια κλίτη καλύπτονται διὰ τεταρτοκυλίνδρων. Ἀδημοσίευτον).

Εἰκ. 8. Ἐξωτερικὴ ὄψις τῶν σταυρεπιστέγων.

5) *Κωστάνιανη*: Ἠπείρου Ἁγ. Ἰωάννης Πρόδρομος (πεσσοὶ) Εὐαγγελίδης Ἠπειρωτ. Χρονικὰ 6 (1931) σ. 260 εἰκ. 1 - 5.

6) *Κρήτη*: Σταμνὶ Πεδιάδος Ἅγ. Σωτὴρ Gerola, Mon. Veneti εἰκ. 236.

ΤΡΟΥΛΛΟΚΑΜΑΡΑΙ

Εἰς πάσας τὰς μέχρι τοῦδε ἐξετασθείσας κατηγορίας σταυρεπιστέγων ναῶν ἡ ἐγκαρσία καμάρα ἔχει μῆκος ἢ μεγαλύτερον ἢ τοὐλάχιστον ἴσον πρὸς τὸ ἐλάχιστον πλάτος τοῦ ναοῦ. Ὑπάρχουσιν ἐν τούτοις καὶ περιπτώσεις — ἃς ἐπίτηδες ἀφήκαμεν ἀνεξετάστους μέχρι τοῦδε — καθ' ἃς ἡ ἐγκαρσία καμάρα ἔχει μῆκος μικρότερον τοῦ ἐλαχίστου πλάτους τοῦ ναοῦ καὶ δὴ ἴσον πρὸς τὸ πλάτος τοῦ μέσου κλίτους. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ ἐγκαρσία καμάρα ἐμφανίζεται ἐξωτερικῶς τε καὶ ἐσωτερικῶς ὡς εἷς ὀρθογώνιος τροῦλλος, δι' ὃ καὶ ὠνόμασα αὐτὴν ἄλλοτε τρουλλοκαμάραν [1]. Περὶ τῆς τρουλλοκαμάρας ὡς παραλλαγῆς

[1] Ὀρλάνδου, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922 σ. 39.

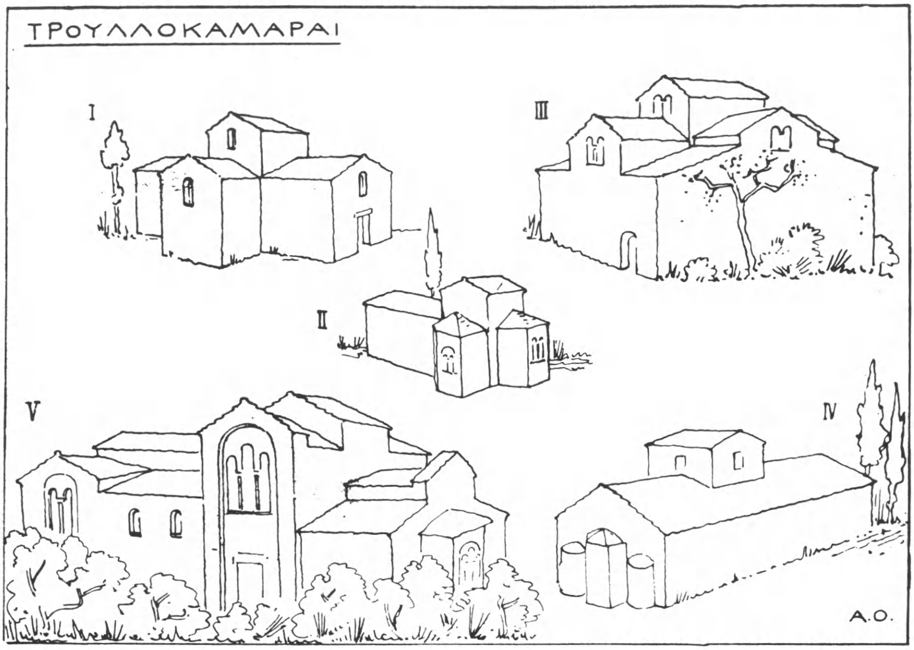

Εἰκ. 9. Ναοὶ μετὰ τρουλλοκαμάρας.

τρούλλου ἐπραγματεύθην λεπτομερέστερον ἐν τῷ 30ῷ τόμῳ τῆς Byzantinische Zeitschrift (σ. 577-582), ἔνθα ἀπέδειξα ὅτι ἐφηρμόσθη:

1) Εἰς ναοὺς μονοκλίτους σχήματος ἐλευθέρου σταυροῦ (Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος παρὰ τὸ Εὐπάλιον τῆς Δωρίδος). Εἰκ. 9, ι.

2) Εἰς τρικλίτους σταυρεπιστέγους τοῦ τύπου $Γ_1$ (Κάτω Παναγιὰ Ἄρτης). Εἰκ. 9, v.

3) Εἰς βασιλικὰς τρικλίτους (Παναγία Λεβειδίου Ἀρκαδίας) Εἰκ. 9, ιv καὶ

4) Εἰς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους, τύπου Ἁγ. Θεοδώρων Ἀθηνῶν (Ἅγ. Νικόλαος παρὰ τὸ Αἴγιον). Εἰκ. 9, ιιι.

Προσθέτω ἤδη ὅτι ἡ τρουλλοκαμάρα ἐφηρμόσθη καὶ εἰς τοὺς μονοκλίτους τρικόγχους, ὧν παραδείγματα προσάγω α) τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ τὸ Αὐλωνάρι μονῆς τῶν Λευκῶν, μὲ κόγχας ἐξωτερικῶς ἡμιεξαγώνους (εἰκ. 8 καὶ 9, ιι) καὶ β) τοὺς ναοὺς Προδρόμου ἐπὶ τῆς νησῖδος τῶν Ἰωαννίνων [1] καὶ Ἁγ. Ἀποστόλων εἰς Ἀπάνω Μούλια τῆς Κρήτης [2], μὲ κόγχας ἡμικυκλικάς. Σημειώνω ἐπίσης ὅτι εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μετὰ τρουλλοκαμάρας ναῶν δύνανται νὰ ὑπαχθῶσι καὶ οἱ μονόκλιτοι σταυρεπίστεγοι τῶν τύπων A_1 καὶ A_2.

[1] Ἀρχιμ. Ἀντωνῖνος, Iz Rumelij πίν. XII. Ξυγγόπουλος, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ 1 σ. 56 εἰκ. 2.

[2] Gerola, Monumenti Veneti II εἰκ. 177.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω γίνεται φανερὸν ὅτι οἱ μετὰ τρουλλοκαμάρας ναοὶ πρέπει μὲν κυρίως νὰ λογισθῶσιν ὡς παραλλαγαὶ τῶν μετὰ τρούλλου ναῶν, δύνανται ὅμως συγχρόνως νὰ θεωρηθῶσιν καὶ ὡς *συνεπτυγμένη μορφὴ* τῶν σταυρεπιστέγων. Ἀποτελεῖ ἑπομένως ὁ τύπος τῶν τρουλλοκαμάρων ναῶν τὸν σύνδεσμον μεταξὺ τρουλλαίων καὶ σταυρεπιστέγων. Ἐντεῦθεν γεννᾶται ἡ εὔλογος εἰκασία μήπως ὁ τύπος τῶν σταυρεπιστέγων προῆλθεν ἐκ τῶν μετὰ τρούλλου, εἰς οὓς ἀρχικῶς — χάριν εὐκολίας τῆς κατασκευῆς καὶ οἰκονομίας — τὸ μὲν κυλινδρικὸν τύμπανον ἀντικατεστάθη δι᾿ ὀρθογωνίου, ὁ δὲ ἡμισφαιρικὸς θόλος δι᾿ ἡμικυλινδρικῆς καμάρας (τρουλλοκαμάρας). Ἡ καμάρα αὕτη βαίνει κατὰ γενικὸν κανόνα[1] ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον καὶ εἶναι φυσικὸν νὰ προεξετάθη μέχρι τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων δι᾿ ὑπερυψώσεως τῶν καμαρῶν τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ὁπότε ἐδημιουργεῖτο πλέον, ἡ συνεχὴς ἐγκαρσία καμάρα τῶν σταυρεπιστέγων.

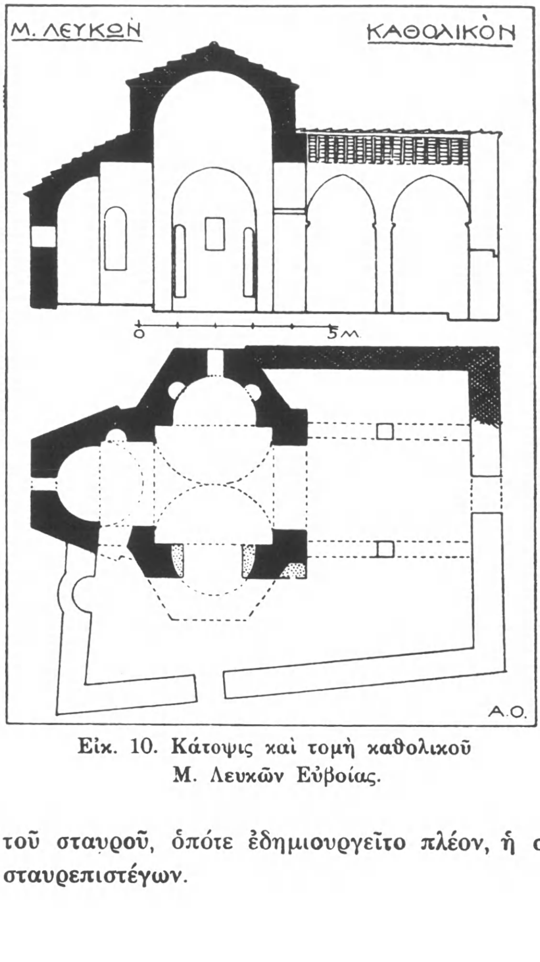

Εἰκ. 10. Κάτοψις καὶ τομὴ καθολικοῦ Μ. Λευκῶν Εὐβοίας.

[1] Εἰς μίαν μόνην περίπτωσιν (Ταξιάρχας Πολυγώνου Ἀθηνῶν Orlandos, Byz. Zeitschr. XXX 581 εἰκ. 6 Εὑρετήριον Μεσ. Μνημ. τεῦχ. Γ' σελ. 132 εἰκ. 169 ἡ τρουλλοκαμάρα διευθύνεται ἀπ' Α πρὸς Δ. Εἰς δὲ τὸν Ἀστράτηγον τῆς Κρήτης Gerola Monumenti Veneti II εἰκ. 178 ἔχομεν πάλιν τρουλλοκαμάραν βαίνουσαν ἀπ' Α. πρὸς Δ. καὶ προέκτασιν αὐτῆς καὶ μετατροπὴν εἰς μακρὰν κατὰ μῆκος ὑψηλὴν καμάραν.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Ἀσχολούμενος ἀπὸ τριετίας εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ εὑρετηρίου τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Κορινθίας ἐπεσκέφθην κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1933 τὴν ἀνατολικὴν αὐτῆς πλευράν, ἧς ἐμελέτησα τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα. Ἐκ τούτων δημοσιεύω κατωτέρω τὰ μᾶλλον ἐνδιαφέροντα, τῇ προθύμῳ ἀρωγῇ τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κορινθίας Κυρίου Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ ἐκ Σοφικοῦ ὁμογενοῦς κ. Δήμου Δανιήλ, οὓς θερμῶς καὶ ἐνταῦθα εὐχαριστῶ.

Τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος μνημεῖα εὑρίσκονται ἄλλα μὲν ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἐπὶ τῶν νοτιοδυτικῶν ὑπωρειῶν τοῦ πευκοφύτου ὄρους Τσάλικα κειμένης κωμοπόλεως Σοφικοῦ, ἄλλα δὲ πρὸς ἀνατολὰς αὐτῆς παρὰ τὴν θάλασσαν τοῦ Σαρωνικοῦ (Στείρη) καὶ ἄλλα νοτανατολικῶς τοῦ Χιλιομοδίου (Παλαιὰ καὶ Νέα μονὴ Φανερωμένης).

Τὰ πλεῖστα τῶν δημοσιευομένων μνημείων εἶχεν ἤδη ἐπισκεφθῇ πρὸ τριακονταετίας ὁ ἀκάματος Γ. Λαμπάκης, ὅστις ὅμως ἁπλῶς τὰ ἀνέφερε ἐν τῷ ἐντύπῳ καταλόγῳ τῶν φωτογραφιῶν του, χωρὶς νὰ διατρίψῃ περὶ αὐτὰ λεπτομερέστερον. Ἐσχάτως ἐπεσκέφθη τοὺς αὐτοὺς ναοὺς καὶ ὁ κ. Νικ. Καλογερόπουλος, ὅστις καὶ ὡμίλησε περὶ αὐτῶν ἐν συνεδρίᾳ τῆς Ἑταιρ. Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Ἡμᾶς ἐνταῦθα θ' ἀπασχολήσῃ εἰδικώτερον ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν μνημείων εἰς ἥν, ὡς πάντοτε, θὰ παραζεύξωμεν καὶ πᾶσαν σχετικὴν περί τε τοῦ γλυπτοῦ καὶ τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τῶν ναῶν πληροφορίαν καὶ κρίσιν.

Α΄. ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΣΟΦΙΚΟΥ

Τὰ ἀρχαιότερα καὶ σπουδαιότερα μνημεῖα τῆς περιοχῆς Σοφικοῦ εὑρίσκονται εἰς τὰς πέριξ τῆς κωμοπόλεως μικρὰς κοιλάδας, εἰς μιᾶς περίπου ὥρας ἀπ' αὐτῆς ἀπόστασιν. Ἐντὸς δὲ τοῦ Σοφικοῦ ὑπάρχουσι μόνον μεταβυζαντινοί τινες ναοί, ὧν σπουδαιότεροι εἶναι:

1) Ὁ ναὸς τῶν *Ταξιαρχῶν* κείμενος ἐπὶ τῆς πρὸς τὰ ΒΔ. ὀρθουμένης κλιτύος. Ὁ ναὸς οὗτος ἔχει τὸ σχῆμα ἐπιμήκους μονοκαμάρου βασιλικῆς, ἧς ἡ βόρειος πλευρὰ εἶναι κεχωσμένη εἰς τὸν βράχον τῆς κλιτύος. Ἀρχικῶς ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν ἦτο μικρὰ μονοκάμαρος βασιλικὴ ἐσωτερικοῦ πλάτους 3μ. καὶ

μήκους 4.20. Εἰς ταύτην προσετέθη ἀργότερον πρὸς δυσμὰς στενώτερος θολωτὸς χῶρος, φέρων ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τυφλὰς ἁψίδας. Τελευταῖον δὲ προσετέθη πάλιν πρὸς δυσμάς, ἕτερον ἐπίμηκες θολωτὸν διαμέρισμα μετὰ ἐνισχυτικῶν ζωνῶν. Τὰ δύο πρῶτα τμήματα καλύπτονται ἐξ ὁλοκλήρου μὲ ἀξιολόγους τοιχογραφίας, τοῦ 16ου πιθανώτατα αἰῶνος, κάτωθεν τῶν ὁποίων διακρίνεται καὶ παλαιότερον ἀκόμη στρῶμα. Εἶναι δ' αἱ παραστάσεις διατεταγμέναι κατὰ ζώνας ὡς ἑξῆς:

Εἰκ. 1. Τοιχογραφία τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.

Κάτω μὲν εἰκονίζονται εἰς μεγάλην κλίμακα ἅγιοι ὁλόσωμοι, ἄλλοι ἔφιπποι (Ἅγ. Γεώργιος καὶ Δημήτριος) καὶ ἄλλοι ὄρθιοι κατὰ μέτωπον (Ἁγ. Μαρίνα, Ἅγ. Παῦλος, Ἁγία Θεοδοσία, Ἅγ. Θεόδωρος Στρατηλάτης, Ἅγ. Ἀνδρέας (εἰκ. 1)[1] καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος οἱ Ταξιάρχαι, ἐξ ὧν ὁ Μιχαὴλ εἶνε ἐνδεδυμένος ὡραῖον πορφυροῦν μανδύαν κεκοσμημένον μὲ λευκοὺς δικεφάλους ἀετοὺς ἐντὸς κύκλων. Ὑπεράνω τῶν ἁγίων ἐκτείνεται στενὴ ζωφόρος ἐκ στηθαρίων λεπτότατα εἰργασμένων ἁγίων[2], μεθ' οὓς ἄρχεται ἡ καμάρα, ἡ ἐπὶ τῆς ὁποίας διάταξις τῶν θεμάτων ἔχει ὡς ἑξῆς: Ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ἐχωρίσθη δίκην τρούλλου μέγα τετράγωνον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίσθη ὁ Χριστὸς μὲ τὰ 4 σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν εἰς τὰς γωνίας. Ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ καὶ κατὰ μῆκος τῆς κλειδὸς τοῦ θόλου ἐκτείνεται μακρὰ ζωφόρος ἐκ προφητῶν κρατούντων εἰλητάρια καὶ προσβλεπόντων τὸν Χριστόν.

[1] Αἱ ἐν τῷ ἄρθρῳ τούτῳ φωτογραφίαι τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι ἔργα τοῦ καλλιτέχνου φωτογράφου κ Γ. Τσίμα.

[2] Τῶν ἑξῆς κατὰ σειράν: Ἐπὶ τοῦ Ν. τοίχου: Ὁσία Μαρία ἡ Αἰγυπτία, Ἅγ. Ζωσιμᾶς, Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος, Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, Ἀλέξιος ὁ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ, Εὐφρόσινος, Ἐφρὲμ ὁ Σῦρος, Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης, Νέστωρ, Δαμιανός, Γρηγόριος Παλαμᾶς. Ἐπὶ δὲ τοῦ Β. τοίχου: Προκόπιος, Εὐστάθιος, Μερκούριος, Ἀνανίας, Λαυρέντιος κλπ.

Οἱ προφῆται αὐτοὶ εἶναι πλήρεις ἐκφράσεως, μὲ ζωηρὰς κινήσεις καὶ χειρονομίας. Ἑκατέρωθεν δὲ τῶν προφητῶν εἰκονίζονται συνθέσεις ἐκ τοῦ Χριστολογικοῦ κύκλου, ἤτοι πρὸς νότον μὲν ἡ Γέννησις, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Βάπτισις καὶ ἡ Μεταμόρφωσις, πρὸς Β. δὲ ἡ Ἀνάληψις καὶ ἡ Πεντηκοστὴ καὶ παρ' αὐτὴν ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Ὅμοιαι μικρᾶς κλίμακος συνθέσεις εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν τῆς ἐν τῷ μέσῳ ζωφόρου τῶν Προφητῶν καὶ ἐπὶ τῆς καμάρας τοῦ δευτέρου τμήματος, ὡς π. χ. ἡ Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα (εἰκ. 2) κλπ. Τέλος ἐν τῷ ἱερῷ ἐν μὲν τῇ κόγχῃ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Πλατυτέρα καὶ κάτωθεν αὐτῆς τέσσαρες ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες, ἐπὶ δὲ τοῦ Βορείου τοίχου κάτω μὲν τὸ ὅραμα τοῦ Ἁγίου Πέτρου Ἀλεξανδρείας (εἰκ. 3), μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «*Τίς σου τὸν χιτῶνα Σῶτερ διεῖλε;*» ἄνω δὲ τὸ ἐν Χώναις θαῦμα τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαὴλ μὲ τὸν Ἀρχάγγελον ἀριστερᾷ διανοίγοντα διὰ τοῦ δόρατος ὀπὴν εἰς ἣν εἰσρέει τὸ ὕδωρ τοῦ ποταμοῦ, ὅστις ἠπείλει νὰ καταστρέψῃ τὸν ἄνω δεξιᾷ εἰκονιζόμενον ναὸν αὐτοῦ ἐν Χώναις. Κάτω δὲ τοῦ ναοῦ εἰκονίζεται ὁ μοναχὸς Ἄρχιππος, εἰς στάσιν ἱκεσίας προσβλέπων τὸν ἀρχάγγελον.

Εἰκ. 2. Ἡ προδοσία τοῦ Ἰούδα.

Ἐνδιαφέρουσα καὶ χαρακτηριστικὴ τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων εἶναι οὐ μόνον ἡ εἰς μικρὰ τετράγωνα χωριζόμενα δι' ἐρυθροῦ πλαισίου διάταξις τῶν εἰκόνων ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνικὴ αὐτῶν, ἥτις χρησιμοποιεῖ πηκτὰ χρώματα ἰδίᾳ εἰς τὰς σάρκας, τὰς ὁποίας δὲν ἐκτελεῖ στρωτὰς καὶ μονοχρώμους ἀλλ' ἀνωμάλους, ἵνα ἀποδώσῃ τὴν ρυτίδωσιν τοῦ δέρματος. Ἀξιοσημείωτος δ' ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ χρῆσις ἐρυθροῦ πρὸς τὸ πορτοκαλλόχρουν χρώματος ἐπιτιθεμένου εἰς κηλίδας ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τῆς σιαγόνος.

Ἡ τέχνη τῶν εἰκόνων εἶναι θαυμαστὴ (εἰκ. 3). Αἱ μεγάλαι μορφαὶ τῆς κάτω ζώνης (εἰκ. 1 καὶ 3) διατηροῦν εἰς τὴν μνημειώδη στάσιν καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τοὺς τύπους τῆς παραδόσεως. Ἡ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων των εἶναι ἐντόνως γραμμικὴ τῶν δὲ προσώπων τὸ πλάσιμον παρουσιάζει ἀποτόμους μεταπτώσεις σκιᾶς καὶ φωτός. Εἶναι ἔργα τῆς αὐστηρᾶς κρητικῆς τέχνης μὲ μεγάλην διακοσμητικὴν δύναμιν εἰς τὸ σχέδιον καὶ ἤρεμον καὶ βαθεῖαν ἀσκητικὴν ἔκφρασιν πβλ. εἰκ. 2 καὶ 3). Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἀξία εἶναι καὶ ἡ τέχνη τῶν μικρῶν εἰκόνων τῶν στηθαρίων, ἡ ὁποία ὁμοιάζει πρὸς τὴν τέχνην τῶν φορητῶν εἰκόνων. Τέλος αἱ μικρότεραι συνθέσεις καλὰ σχεδιασμέναι καὶ ζυγισμέναι μέσα εἰς τὸ τετράγωνόν των πλαίσιον ἔχουν ἁρμονικοὺς χρωματισμοὺς καὶ παρουσιάζουν τοῦτο τὸ χαρακτηριστικόν: κεφαλὰς καὶ σώματα μακρὰ καὶ ἐπιμήκη ἐνθυμίζοντα ζωηρῶς τεχνοτροπίαν Θεοτοκοπούλου (εἰκ. 2).

Εἰκ. 3. Κεφαλὴ τοῦ Ἁγ. Πέτρου Ἀλεξανδρείας.

2) Ὁ ἐν τῷ μέσῳ περίπου τοῦ χωρίου ὀρθούμενος ἐνοριακὸς ναὸς τοῦ *Ἁγ. Γεωργίου* (εἰκ. 4). Οὗτος εἶναι μονόκλιτος βασιλικὴ μετὰ τρούλλου, παραπλεύρως τῆς ὁποίας κατεσκευάσθη ἀργότερον τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγ. Χαραλάμπου. Ὁ κυρίως ναὸς φέρει ἐσωτερικῶς τοιχογραφίας πολὺ μετρίας τέχνης, ἀμαυρὰς ἐκ τῆς αἰθάλης τῶν κηρίων. Ἐπιγραφὴ γεγραμμένη ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς ἀγούσης εἰς τὸ παρεκκλήσιον θύρας πληροφορεῖ ἡμᾶς, ὅτι

ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἐκτίσθη καὶ ἐζωγραφήθη κατὰ τὸ ἔτος 1700. Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν κείμενον:

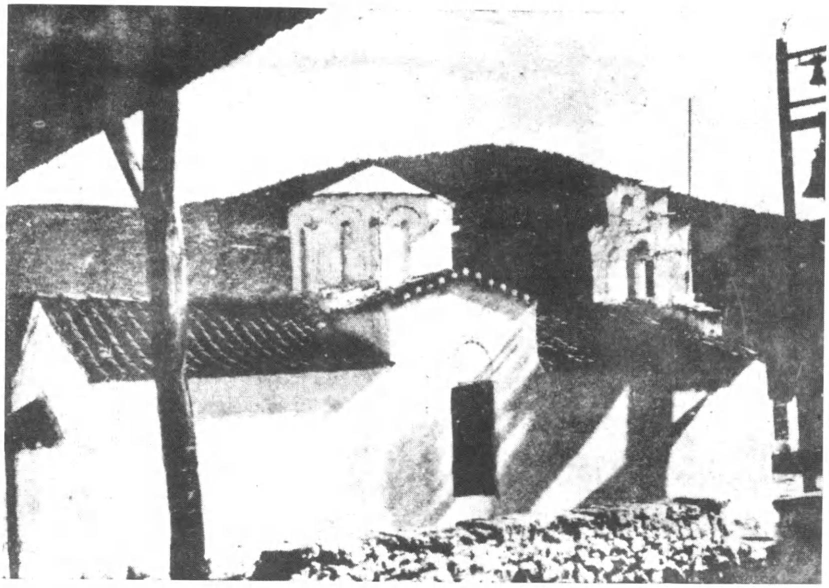

Εἰκ. 4. Ἅγ. Γεώργιος Σοφικοῦ. Ὄψις ἀπὸ Β.

«Ανηγερθη και ηστωριθη ο θυος ουτος και πανσεπτος ναος του αγιου ενδοξου μεγαλωμαρτηρος Γεωργηου του τροπεωφορου δηα σηνδρομης κοπου τε και εξοδου παρα παντον των ευσεβον και ορθωδοξον χρηστιανον τον κατηκουντων εν τω χορηο τουτο ης ψυχηκην αυτον σοτηριαν. Ετη απω Χ͞Υ αψ απο αδαμ ,ζσν΄ Αγουστου κδ.»

Ἐνδιαφέρων εἶναι ὁ τρόπος καθ᾽ ὃν ἐστηρίχθη ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ, διότι εἶναι διάφορος τοῦ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐφαρμοσθέντος Αἱ βυζαντιναὶ τρουλλαῖαι μονόκλιτοι βασιλικαὶ μᾶς παρουσιάζουσι τὸν τροῦλλον των μὲ διάμετρον ἴσην πρὸς τὴν διάμετρον τῆς κατὰ μῆκος καμάρας ἤτοι βαίνοντα, πρὸς Β. καὶ πρὸς Ν. ἐπὶ τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ὅπως λ. χ. εἰς τὸν ναὸν τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (Μεσοσπορίτισσα) τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ [1], εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς Ἁγ. Βαρβάρας τῆς Καπνικαρέας [2] καὶ ἀλλαχοῦ [3]. Ἡ λύσις αὕτη παρουσιάζει τὰ ἑξῆς δύο μειονεκτήματα 1) ὅτι

[1] Ὀρλάνδος, Ἀθηνᾶ τόμ. ΛΕ΄ σελ. 177 εἰκ. 9.

[2] Ξυγγόπουλος, Εὑρετήριον Μεσ. Μνημ. τεῦχ. Β΄ εἰκ. 57 σελ. 69.

[3] Ὅρα ὅσα σχετικὰ παραδείγματα κατέλεξα ἐν Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. τόμ. Δ΄ (1927) σελ. 42.

ὁ τροῦλλος ἐμφανίζεται μὲ πολὺ μεγάλον ὄγκον ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὅλον κτήριον καὶ 2) ὅτι δὲν ἔχει ἀρκετὰ ἀντερείσματα. Τὰ δύο ταῦτα μειονεκτήματα ἐπεχείρησαν νὰ μετριάσουν οἱ ἀρχιτέκτονες τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἐφαρμόσαντες τὴν ἑξῆς λύσιν: Κατεσκεύασαν τροῦλλον μικροτέρας διαμέτρου ἀπὸ τὴν διάμετρον τῆς κατὰ μῆκος καμάρας, ἐστήριξαν δ' αὐτὸν ἀφ' ἑνὸς μὲν (πρὸς Α. καὶ Δ.) ἐπὶ τῆς κατὰ μῆκος καμάρας, ἀφ' ἑτέρου δὲ (πρὸς Β καὶ Ν.) ἐπὶ δύο ἐγκαρσίων καμαρῶν, αἱ ὁποῖαι ζευγνύουσι τὰ δύο τμήματα (Α. καὶ Δ.) τῆς κατὰ μῆκος καμάρας, τὰ ἔξω τοῦ τρούλλου εὑρισκόμενα ἀποτελοῦσαι συνάμα ἀντερείσματα τοῦ τρούλλου. Αἱ ἐγκάρσιαι ὅμως αὗται καμάραι, ἐὰν αἱ κλεῖδες των τοποθετηθῶσιν — ὡς συνήθως συμβαίνει — εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος πρὸς τὴν κλεῖδα τῆς κατὰ μῆκος καμάρας, ἐμφανίζονται πρὸς τὸν τροῦλλον ὡς χαμηλωμένα τόξα ἤτοι ὡς ἀσθενὴς μορφή, τῆς ὁποίας τὴν χρῆσιν συστηματικῶς ἀπέφευγον οἱ βυζαντινοὶ μαΐστορες. Τὴν μετὰ χαμηλωμένου τόξου λύσιν εὑρίσκομεν ἀρκετὰ συχνὰ καὶ ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Σοφικοῦ[1] καὶ ἐν Γορτυνίᾳ[2] καὶ ἐν Γυθείῳ[3] καὶ ἐν Ἀβύσολᾳ τῆς Μάνης[4]. Διὰ ν' ἀποφύγῃ τὴν χρῆσιν τοῦ χαμηλωμένου τόξου ὁ πρωτομάστορας τοῦ Σοφικοῦ μετεχειρίσθη ἄλλο τέχνασμα. Ἐτοποθέτησε τὴν κλεῖδα τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν ὑψηλότερον τῆς κατὰ μῆκος καμάρας καὶ οὕτω μᾶς παρουσίασε τὸ μέτωπον τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν μὲ τὸ πατροπαράδοτον σχῆμα τοῦ ἡμικυκλίου.

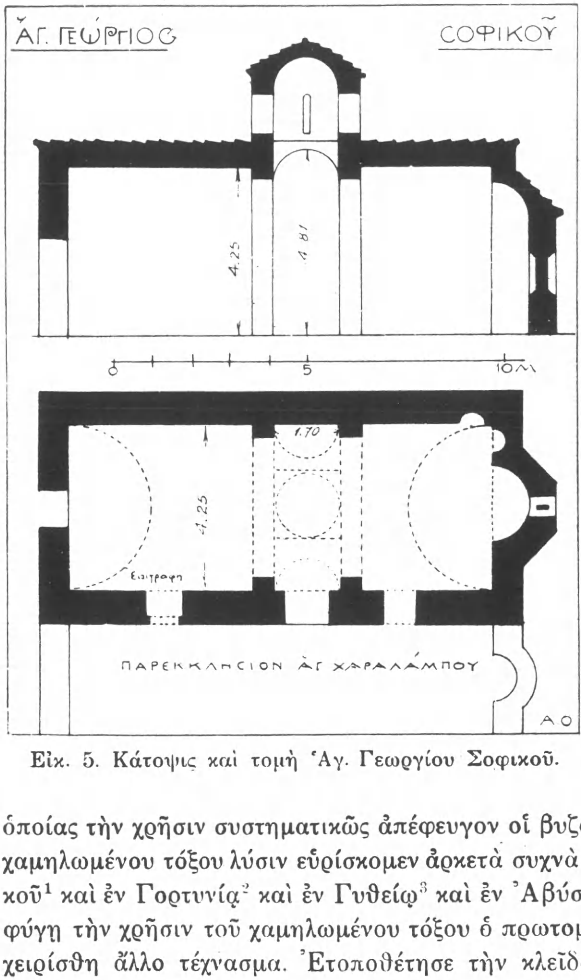

Εἰκ. 5. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἁγ. Γεωργίου Σοφικοῦ.

[1] Ναὸς Ὑπαπαντῆς καὶ Ἁγ. Ἀντωνίου (εἰκ. 15 καὶ 16), περὶ ὧν κατωτέρω.

[2] Ἅγ. Ἀνδρέας παρὰ τὸν Λούσιον Ζάχος, Ἀρχ. Δελτ. 1923 σελ. 71.

[3] Ναὸς Παναγίτσας, ἀδημοσίευτος.

[4] Traquair, B. S. A. 1908-9 πίν. XV. Ἅγ. Ἠλίας, ὃν ἀτόπως ὁ Millet (École Grecque σελ. 50 σημ. 10) κατατάσσει εἰς τοὺς σταυρεπιστέγους.

Πράγματι, ὅπως βλέπομεν εἰς τὰ παρατιθέμενα σχέδια κατόψεως καὶ τομῶν (εἰκ. 5 καὶ 6), ἐν ᾧ ἡ κατὰ μῆκος καμάρα ἔχει πλάτος 4.25 καὶ ὕψος ὁμοίως 4.25, αἱ ἐγκάρσιαι ἔχουν πλάτος μόνον 1.70—ὅσην διάμετρον ἔχει καὶ ὁ τροῦλλος—καὶ ὕψος 4.81 ἤτοι κατὰ 0,56 ὑψηλότερον ἀπὸ τὴν κλεῖδα τῆς κατὰ μῆκος καμάρας. Πρὸς τούτοις χάριν ἐνισχύσεως τῶν τμημάτων ἐκείνων τῆς κατὰ μῆκος καμάρας, ἐφ᾽ ὧν θὰ ἡδράζετο ὁ τροῦλλος, κατεσκεύασεν ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ Ἁγ. Γεωργίου δύο ἐνισχυτικὰς ζώνας κάτωθεν, πλάτους 0.55, δι᾽ ὧν κατώρθωσε καὶ τοῦτο: νὰ μετριάσῃ τὴν δυσάρεστον ἐντύπωσιν, ἣν παράγει εἰς τὸν θεατὴν ἡ ταυτόχρονος θέα ἀνισοϋψῶν τόξων ἀνεχόντων τὸν αὐτὸν τροῦλλον.

Ἐξωτερικῶς ὁ ναὸς λόγῳ τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν παρέχει τὴν ὄψιν σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου (εἰκ. 4). Ὁ τροῦλλος του εἶναι ὀκτάγωνος φέρων κατὰ τὰς ἀκμὰς μαρμαρίνους κιονίσκους κατὰ μίμησιν παλαιοτέρων ἐντοπίων προτύπων, ἅτινα κατωτέρω θὰ γνωρίσωμεν. Ὁ διὰ τῶν στεγῶν σχηματιζόμενος ἐξωτερικῶς σταυρός, λόγῳ τῆς ὑπερυψώσεως τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν παρουσιάζει τὴν ράχιν τούτων ὑψηλοτέραν ἀπὸ τὴν ράχιν τῆς κατὰ μῆκος καμάρας· ἀλλὰ τὸ μειονέκτημα τοῦτο εἶναι μικρὸν ἀπέναντι τοῦ πλεονεκτήματος τῆς κομψοτέρας ἐμφανίσεως τοῦ τρούλλου ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὅλην μᾶζαν τοῦ κτηρίου. Ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ εἶναι τρίπλευρος, τὸ δὲ παράθυρον αὐτῆς δίλοβον μὲ ἐξαιρετικὰ στενοὺς λοβούς, ὡς συνηθίζετο ἐπὶ Τουρκοκρατίας, καὶ μὲ τοξωτὸν πλαίσιον ἐξ ὀδοντωτῆς ταινίας διηκούσης μέχρι τῆς ποδιᾶς. Παράθυρα εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ναοῦ δὲν κατεσκευάσθησαν κατὰ τὴν ἐπικρατήσασαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας συνήθειαν. Μόνον δὲ τὸ τύμπανον τῆς ἐγκαρσίας καμάρας διετρυπήθη ἀπὸ ἕν, δίλοβον πιθανῶς, παράθυρον τοῦ ὁποίου σῴζεται σήμερον μόνον τὸ ἐξ ὀδοντωτῆς ταινίας ἡμικυκλικὸν πλαίσιον (εἰκ. 4). Ἡ τοιχοποιΐα τοῦ ναοῦ ἦτο ἀκανόνιστος. Σήμερον καλύπτεται διὰ λευκοῦ παχέος ἐπιχρίσματος.

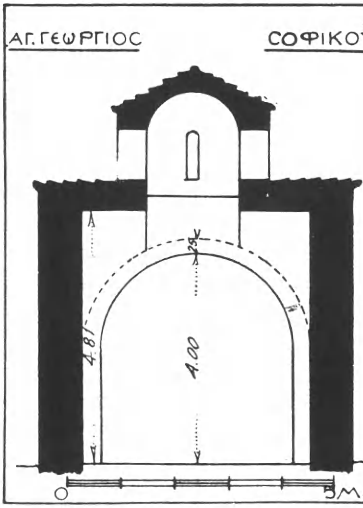

Εἰκ. 6. Κατὰ πλάτος τομὴ Ἁγίου Γεωργίου Σοφικοῦ.

Ἐξερχόμενοι τῆς κωμοπόλεως καὶ βαδίζοντες πρὸς ἀνατολὰς συναντῶμεν μετὰ 3/4 τῆς ὥρας μικρὰν κοιλάδα ἐπὶ τῶν δύο κλιτύων τῆς ὁποίας ὑπάρχουσι παλαιοὶ ναοί. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς πρὸς Ν. κλιτύος εὑρίσκεται ἡ διαλελυμένη μονὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ παρ᾽ αὐτὴν ὁ ναΐσκος τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς, ἐπὶ δὲ τῆς πρὸς Β. ἡ Ὑπαπαντὴ καὶ ὁ νεώτερος Ἅγ. Ἰωάννης.

Σπουδαιότερος πάντων εἶναι ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως, ὅστις διετηρήθη σχεδὸν ἀλώβητος, ἀσβεστωθεὶς ὅμως δυστυχῶς πρό τινων ἐτῶν καὶ ἀπολέσας οὕτω τὴν χρωματικὴν ἁρμονίαν τοῦ ἐξωτερικοῦ του.

Περίβολος τετράπλευρος ἐπὶ τοῦ ὁποίου διακρίνονται πολλαχοῦ λείψανα κελλίων, περιβάλλει τὸ ἐν τῷ μέσῳ τῆς περιοχῆς ὀρθούμενον καθολικὸν τῆς μονῆς (εἰκ. 7) εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι προσκεκολλημένον πρὸς Β. καμαρωτὸν

Εἰκ. 7. Ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Κοιμήσεως.

ὀρθογώνιον κτήριον, πιθανῶς ἡ μεταγενέστερα τράπεζα τοῦ μοναστηρίου.

Τὸ καθολικὸν ἀποτελεῖται ἐκ κυρίως ναοῦ καὶ νάρθηκος, ὅστις προσετέθη ἀργότερον, ὑποστὰς καὶ αὐτὸς περαιτέρω μεταβολήν, περὶ ἧς κατωτέρω.

Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα περίπου τετράγωνον (εἰκ. 8) ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλει πρὸς ἀνατολὰς μία μόνη τρίπλευρος κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Εἶναι ναὸς σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου, ὃν στηρίζουσιν ἐσωτερικῶς δύο κίονες ἀντικρύζοντες τοὺς δύο κατὰ μῆκος τοίχους, οἵτινες χωρίζουσι τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ὁ δικιόνιος οὗτος τύπος, συνηθέστατα ἐφαρμοζόμενος ἐν Ἑλλάδι, εἶναι ἐν ἀποκλειστικῇ σχεδὸν χρήσει ἐν Κορινθίᾳ. Ἐκ τῶν τεσσάρων μικρῶν χώρων, οἵτινες συμπληροῦσι τὰ κενὰ τοῦ σταυροῦ οἱ μὲν πρὸς ἀνατολὰς καλύπτονται διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, οἱ δὲ πρὸς δυσμὰς διὰ τετάρτων κυλίνδρου, ὡς ἐμφαίνεται ἐν τῇ παρατιθεμένῃ κατὰ πλάτος τομῇ (εἰκ. 9). Δι᾽ ὁμοίου σχήματος θόλων καλύπτονται τὰ πλάγια κλίτη καὶ ἄλλων ναῶν τῆς Κορινθίας (Ταξιάρχου, Παλ. Μ. Φανερωμένης) καὶ τῆς Ἀργολίδος (Ἁγ. Μαρίνα Λῃγουριοῦ) καθὼς καὶ ἄλλων

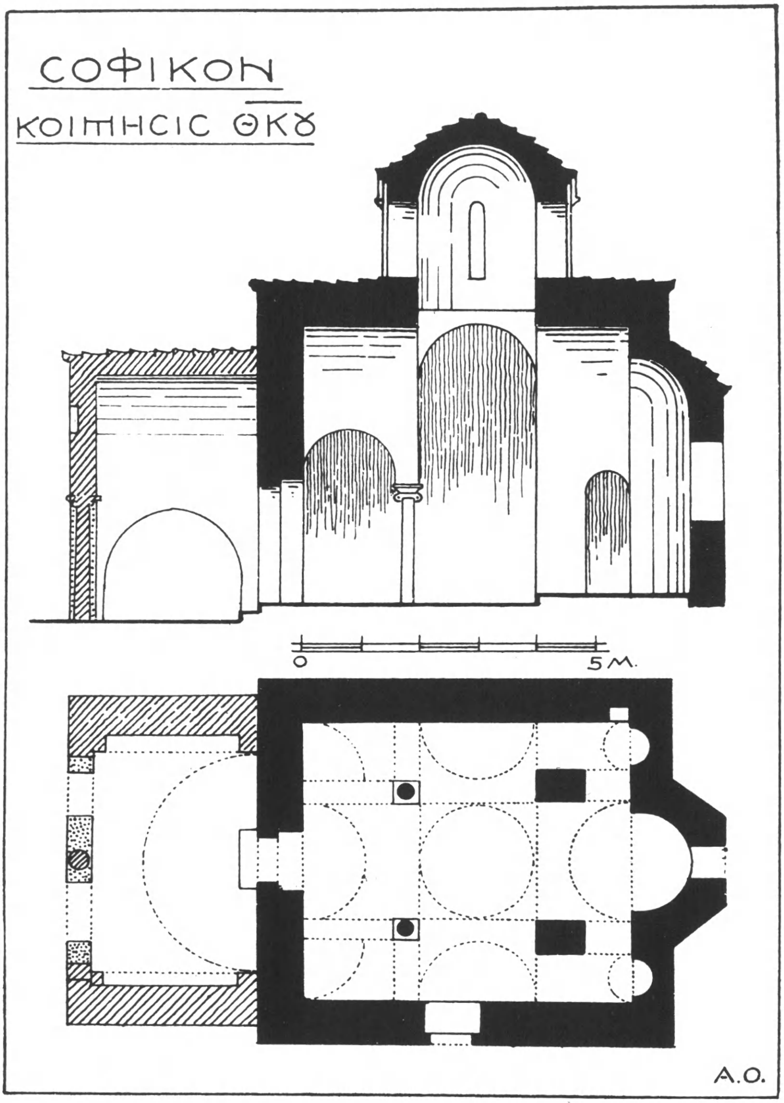

Εἰκ. 8. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Κοιμήσεως.

μερῶν τῆς Πελοποννήσου [1] καὶ τῆς Ἠπείρου [2]. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ χρῆσις τετάρτου κυλίνδρου εἶναι βυζαντινὴ καὶ ἄσχετος πρὸς φραγκικὴν ἐπίδρασιν.

[1] Βλαχέρναι τῆς Ἠλείας Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Ἐφ. 1923, 14 Πλάτσα BSA, XV σελ. XV.
[2] Οὔζντίνα, Ἠπείρου. Εὐαγγελίδης, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τόμ. 6 σελ. 261 Βλαχογοραντζῆ, Ἠπείρου Βερσάκης, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1914 σ. 246.

Σημειωτέον δ᾽ ὅτι τὰ πρὸς τὰς κεραίας τοῦ σταυροῦ μέτωπα τοῦ τεταρτοκυλίνδρου ἐμφανίζονται οὐχὶ ὡς τεταρτοκύκλια ἀλλ᾽ ὡς ἡμικύκλια (εἰκ. 9).

Οἱ βαστάζοντες τὸν τροῦλλον δύο κίονες εἶναι ἀρράβδωτοι καὶ ἐκ μελαψοῦ μαρμάρου, φέρουσι δὲ λευκὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα μετ᾽ ἐπιθήματος. Τὰ κιονόκρανα ταῦτα ἐλήφθησαν πιθανώτατα ἔκ τινος ἀρχαίου κτηρίου τῆς περιοχῆς, ἐν ᾗ σῴζονται τὰ λείψανα ἀρχαίων κτισμάτων [1]. Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τοῦ νοτίου κίονος διακρίνονται καὶ ἱκανὰ χαράγματα δι᾽ ἀκίδος. Ἐκ τοῦ ἀρχαίου μαρμαρίνου τέμπλου, ὅπερ ἔχει ἀντικατασταθῇ διὰ ξυλογλύπτου ἐπιχρύσου τοῦ 1801, σώζεται μόνον μαρμάρινος πεσσίσκος πλάτους 0,23 καὶ ὕψους 0.90 ἐστρωμμένος εἰς τὸ δάπεδον τοῦ ἱεροῦ εὐθὺς πρὸ τῆς Ὡραίας πύλης. Ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως αὐτοῦ φέρει ὁ πεσσίσκος τὸ παραπλεύρως εἰκονιζόμενον κόσμημα (εἰκ. 10).

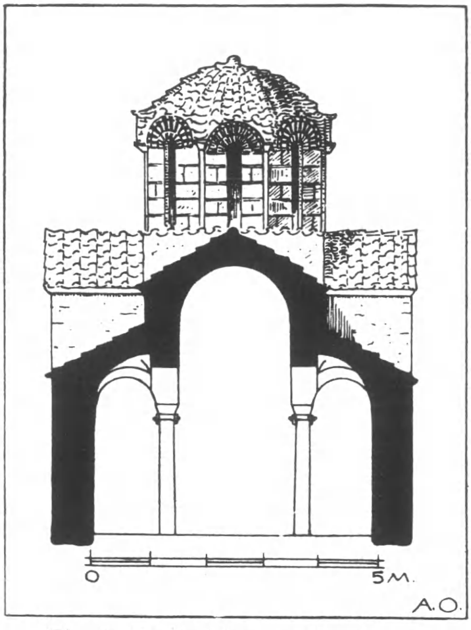

Εἰκ. 9. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως.

Εἰκ. 10. Γλυπτὸν κόσμημα τοῦ τέμπλου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ ναοῦ, αὕτη εἰς μὲν τὰς μεγάλας ἐπιφανείας εἶναι ἐκτελεσμένη —ἐφ᾽ ὅσον δύναταί τις νὰ διακρίνῃ διὰ μέσου τοῦ παχέος νεωτέρου ἀσβεστοκονιάματος—δι᾽ ἀκανονίστων λίθων παραμεμιγμένων μετὰ τεμαχίων πλίνθων, κατὰ δὲ τὰς μικροτέρας πρισματικὰς ἐπιφανείας, τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ τρούλλου, διὰ κανονικῶν πλινθοπεριβλήτων πωρολίθων.

Εἰς τὴν νότιον καὶ βόρειον κεραίαν τοῦ σταυροῦ ἀνοίγεται ἀνὰ ἓν δίλοβον στενὸν (0.37) καὶ ὑψηλὸν παράθυρον περιβαλλόμενον ὑπὸ πεταλοειδοῦς ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 11). Εἰς τὸ ὑπεράνω τῶν λοβῶν τύμπανον ὑπάρχει εἰς μὲν τὸ νότιον παράθυρον ἀνάγλυπτος ῥόδαξ, εἰς δὲ τὸ βόρειον «ρόδιον» πινάκιον. Ὅμοια δὲ «ρόδια» (μικρασιατικὰ) διακοσμητικὰ πινάκια

[1] Πβλ. Μηλιαράκην, Γεωγραφία ἱστορικὴ καὶ πολιτικὴ τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας Ἀθῆναι 1888 σελ. 144 ἔνθα ἀναφέρονται καὶ οἱ ἄλλοι ναοὶ τῆς περιοχῆς.

Εἰκ. 11. Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως

ἐτέθησαν ἀνὰ ἓν ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 11).

Κομψότατος εἶναι ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ. Ἐφ᾿ ἑκάστης τῶν ὀκτὼ αὐτοῦ πλευρῶν ἀνοίγονται ἐναλλὰξ στεναὶ φωτιστικαὶ θυρίδες καὶ ἀβαθεῖς ὀρθογώνιοι κόγχαι περιβαλλόμεναι ἄνωθεν διὰ διπλῶν τοξωτῶν πλινθίνων πλαισίων καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 11) ὑπεράνω τῆς ὁποίας θὰ ὑπῆρχε βεβαίως καμπύλον λοξότμητον γεῖσον. Κατὰ τὰς γωνίας εἶναι τοποθετημένοι κιονίσκοι ἐκ λευκοῦ μαρμάρου φέροντες λίαν ἐξέχοντα ἐπιθήματα κολουροπυραμιδοειδῆ, ἅτινα ἐσωτερικῶς κατεσκευάσθησαν κοῖλα, ὥστε νὰ χρησιμεύωσι καὶ ὡς ὑδρορρόαι ἐκτοξεύουσαι μακρὰν τὰ ἀπὸ τοῦ τρούλλου καταρρέοντα ὕδατα τῶν βροχῶν. Οἱ κορμοὶ τῶν κιονίσκων κοσμοῦνται δι᾿ ὡραίου πλεκτοῦ κοσμήματος. Ἡ ὁμοιότης τῆς διατάξεως καὶ τῶν ἀναλογιῶν τοῦ τρούλλου τούτου πρὸς τοὺς τῶν μνημείων τῆς Ἀττικῆς εἶναι πρόδηλος, ὡς εἶναι ἐπίσης προφανὴς καὶ ἡ ἀπομίμησις τοῦ τρούλλου τῆς Κοιμήσεως ὑπὸ τοῦ τρούλλου τοῦ ἐν Σοφικῷ Ἁγ. Γεωργίου (εἰκ. 4).

Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος ἐκ καλῶς διατηρουμένων καὶ καλῆς τέχνης τοιχογραφιῶν, πιθανώτατα τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰῶνος, ἐκτελεσμένων καθ᾿ Ἁγιορειτικὰ πρότυπα.

Αἱ τοιχογραφίαι εἶναι διατεταγμέναι εἰς δύο καθ᾿ ὕψος ζώνας ἐξ ὧν ἡ μὲν κάτω περιλαμβάνει ὁλοσώμους ἁγίους εἰς μεγάλην σχετικῶς κλίμακα,

ἡ δὲ ἄνω συνθέσεις. Συνθέσεις ὁμοίως διακοσμοῦσι καὶ τὰς ἐπιφανείας τῶν κυλινδρικῶν θόλων τοῦ σταυροῦ Ἐπὶ τῆς κάτω ζώνης, ἀριστερᾷ μὲν τῆς εἰσόδου, εἰκονίζονται οἱ ἱδρυταὶ τοῦ ἀσκητισμοῦ Ἅγιοι Σάββας, Ἀντώνιος καὶ Θεοδόσιος, μεθ' οὓς ἔρχονται ἡ Ἁγ. Παρασκευὴ[1] καὶ ὁ Ἅγ. Γεώργιος. Δεξιᾷ δὲ τῆς εἰσόδου παρίστανται οἱ Ἅγιοι Πέτρος καὶ Παῦλος ἐνηγκαλισμένοι, ὁ Ἅγ. Θεόδωρος ὁ Τίρων, ὁ Ἅγ. Δημήτριος καὶ ὁ Ἅγ. Προκόπιος. Ὑπεράνω δὲ τῶν ἁγίων ὑπάρχουσιν αἱ ἑξῆς συνθέσεις: Πρὸς Β. μὲν ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ, πρὸς Ν. δὲ ἡ Σαλώμη φέρουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰωάννου. Ἐπὶ δὲ τῶν τυμπάνων τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ὑπάρχουσιν αἱ ἑξῆς παραστάσεις: Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ, ἤτοι ὑπεράνω τῆς εἰσόδου, ἡ Σταύρωσις καὶ κάτωθεν αὐτῆς ὁ Ἐπιτάφιος θρῆνος. Ἐπὶ τοῦ βορείου, τὰ Εἰσόδια καὶ κάτωθεν ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου ὑπὸ τὴν ὁποίαν ὁλόσωμος ὁ Ἄρχων Μιχαὴλ[2]. Ἐπὶ τοῦ νοτίου ἡ Γέννησις. Τέλος ἐπὶ τῶν καμαρῶν Δυτικῶς μὲν αἱ Μυροφόροι καὶ ἡ Βαϊοφόρος, ἀνατολικῶς ἡ Ἀνάληψις, βορείως ἡ Προσευχὴ τοῦ Ἰωακεὶμ καὶ ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεομήτορος Ἄννης ἐν τῷ κήπῳ καὶ Νοτίως ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ φυγὴ εἰς Αἴγυπτον. Ἐν τῇ προθέσει ἀριστερᾷ μὲν ἡ ἄκρα ταπείνωσις, ἐν δὲ τῇ κόγχῃ ὁ Ἅγ. Νικόλαος ὁλόσωμος καὶ ἐπὶ τοῦ τοίχου ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων. Ἐπὶ τῶν πλευρῶν τῆς εἰς τὸ ἱερὸν θύρας οἱ διάκονοι Στέφανος καὶ Λαυρέντιος. Ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων τοῦ κυρίως ἱεροῦ, ὑπεράνω μὲν τῶν θυρῶν εἰκονίζεται ἑκατέρωθεν ἡ Πεντηκοστὴ καὶ παραπλεύρως ὁ Ἅγ. Πολύκαρπος. Εἰς τὸ τοίχωμα τῆς νοτίας θύρας ἑκατέρωθεν οἱ Διάκονοι Τίμων καὶ Παρθένιος. Τέλος ἐν τῷ διακονικῷ εἰκονίζεται ἐν μὲν τῇ κόγχῃ ὁ Πρόδρομος ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου τοίχου ὁ ἄγγελος Γαβριὴλ μὲ τὸν Ἅγ. Παχώμιον καὶ ἀπέναντι αὐτῶν οἱ ἅγιοι Παντελεήμων καὶ Ἑρμόλαος[3].

Ὁ νάρθηξ. Ὁ ἀρχικὸς ναὸς δὲν ἔφερε νάρθηκα. Οὗτος φαίνεται ὅτι προσετέθη βραδύτερον. Εἶχε δ' ὁ νάρθηξ σχῆμα ὀρθογώνιον καὶ ἀνοικτὴν κιονοστήρικτον πρόσοψιν ἐν εἴδει διβήλου. Ἀργότερον ἡ ἀνοικτὴ στοὰ ἐφράχθη διὰ τοίχου ἐφ' οὗ ἠνοίχθη θύρα καὶ παράθυρον. Διακρίνονται ὅμως σαφῶς καὶ ὁ ἐντετοιχισμένος κίων τοῦ διβήλου καὶ τὰ τόξα ἅτινα ἡδράζοντο ἐπ' αὐτοῦ. Ἐν τῇ κατόψει (εἰκ. 8) αἱ διάφοροι περίοδοι διεκρίθησαν διὰ διαγραμμίσεως ἡ παλαιοτέρα καὶ διὰ στίξεως ἡ νεωτέρα. Εἰς τὰς δύο στενὰς πλευρὰς τοῦ νάρθηκος κατεσκευάσθησαν τυφλαὶ ἁψῖδες. Ὁ νάρθηξ καλύπτεται διὰ μεγάλης κυλινδρικῆς καμάρας.

Ὡς ὁ ναὸς κοσμεῖται καὶ ὁ νάρθηξ διὰ τοιχογραφιῶν, καλῶς σωζομένων

[1] Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνος ταύτης εὕρηται ἡ ἐπιγραφή: *Δεισις της δουλις σου Βασω Παστίρενα.*

[2] Κάτωθεν ἡ ἐπιγραφή: *Δεισις του δούλου σου Καλημανη και Ρουση Παπαδα.*

[3] Αἱ ἐπιγραφαὶ γράφουσι *Παντενεημων* καὶ *Ἑρμόναος.*

καὶ εἰς δύο ζώνας διατεταγμένων. Καὶ κάτω μὲν εἰκονίζονται προφῆται καὶ ἅγιοι (Γεδεών, Ἅγ. Γεώργιος, Θεόδωρος Στρατηλάτης, προφήτης Ἠλίας (εἰκ. 12) ὁσία Μαρία ἡ Αἰγυπτία καὶ Ἀββᾶς Ζωσιμᾶς), ἄνω δὲ καὶ ἐπὶ τῆς καμάρας οἱ 24 οἶκοι τοῦ Ἀκαθίστου (εἰκ. 13) διατεταγμένοι πέριξ τῆς εἰκόνος τῆς Παναγίας, περιβαλλομένης ὑπὸ προφητῶν. Τέλος ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχώματος εἰκονίσθη ἡ Δευτέρα Παρουσία. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος εἶναι ἀνωτέρας τέχνης τῶν τοῦ ναοῦ καίπερ μεταγενέστεραι πιθανῶς ἐκείνων, ὡς κατεσκευασθεῖσαι μετὰ τὴν φράξιν τοῦ διβήλου.

Εἰκ 12. Προφήτης Ἠλίας.
Τοιχογραφία τοῦ νάρθηκος τῆς Κοιμήσεως

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει τὸ ξυλόγλυπτον ἐπιχρυσωμένον τέμπλον τοῦ ναοῦ ὄχι τόσον διὰ τὴν τέχνην του, ἥτις εἶναι ζωηρῶς ἐπηρεασμένη ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ barocco, ὅσον διὰ τὰς ἐπιγραφὰς τὰς ὁποίας φέρει. Ἡ μία ἐξ αὐτῶν εἶναι γεγλυμμένη ἐπὶ τοῦ ξύλου καὶ λέγει:

Εταλιαριστη το παρον δια χειρος Σπυρηδου ιερεως του εξ Αθηνων και ηγουμενευοντος του πανοσιοτατου Δαμιανου του ιερομοναχου αωα´ (=1801)

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης μανθάνομεν ὅτι οὐ μόνον ἁγιογράφοι ἦσαν οἱ ἱερωμένοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀλλ᾽ ἐνίοτε καὶ ξυλογλύπται.

Ἡ δὲ δευτέρα ἐπιγραφὴ γεγραμμένη διὰ κοκκίνης βαφῆς ἐπὶ τοῦ στηθαίου κάτωθεν τῆς γλυπτῆς εἶναι ἔμμετρος καὶ ἐκτείνεται καθ᾽ ὅλον τὸ πλάτος τοῦ τέμπλου ἔχουσα οὕτω:

Ναος εκ σινδρομεις παντηας εκ πονου τε και υδροτος
θερμεις επιμελιας καθηγουμενου του [Δαμιανοῦ]
αυτον δι
ανοκιπ
προτιστη δε Ιοακιμ ομου και Δομετηο | Νικάνδρο κιριονιμε επακουσον των ιμνον Βαρθολομεο
το κλινο συν το Διονησιο Δαμασκηνον Αρσενηον
ηερεων
οσιων

Εἰκ. 13. Δύο ἐκ τῶν οἴκων τοῦ Ἀκαθίστου.

και παντων δε των μοναχων
δεσποτα παντωκρατωρ αξιοσον εκ δεξιον των λο
γικον προβατων ινα υμνουσιν λεγωντες δοξα
κιριε πάντων
. . λιο . .
. . παρ . .
εν ετη ΑΩΑ κατα μινα οκτομβριον
ιπο χειρως Πρατηκου Νικολαου και Γεωργιου
των αυταδε
λφων (Σ)ιφνεον.

Ἐκ τῶν δύω ἀνωτέρω ἐπιγραφῶν μανθάνομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι ἡ μονὴ εὑρίσκετο εἰσέτι ἐν λειτουργίᾳ τῷ 1801, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἐν αὐτῇ ἀσκουμένων μοναχῶν καὶ τοῦ ἡγουμένου των Δαμιανοῦ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ καθολικοῦ παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς: Ὁ μὲν κυρίως ναός, ἂν κρίνῃ τις ἐκ τοῦ τρόπου τῆς τοιχοδομίας αὐτοῦ, τῶν ἀναλογιῶν καὶ τῆς γλυπτῆς διακοσμήσεως θὰ κατεσκευάσθη κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 12ου αἰῶνος. Ὁ δὲ νάρθηξ θὰ προσετέθη κατὰ τὴν ἀνακαίνισιν τῆς μονῆς, ἣν ἀναφέρει ἐπιγραφὴ χαραχθεῖσα ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς (0.43×0.25) ἐντειχισμένης εἰς τὴν ἀριστερὰν παραστάδα τῆς πύλης τοῦ περιβόλου.

Εἰκ. 14. Τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς.

Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη πληροφορεῖ ἡμᾶς ὅτι:

† ανακενηστη ο θειος οικος ουτος
παρα του πανιερωτατου Μητροπολιτου Κ(υρ)ου
[Νεο]φυτου Κοντοχυνη προην Διδιμοτειχου
ετους ζπδ ινδ(ικτιῶνος)

ἤτοι ἐν ἔτει 1576, ὁπότε θὰ ἐξετελέσθησαν πιθανώτατα καὶ αἱ σωζόμεναι τοιχογραφίαι τοῦ κυρίως ναοῦ.

Ὀλίγον ὑπεράνω τῆς μονῆς τῆς Κοιμήσεως, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, εὑρίσκεται μικρὸς παλαιὸς ναός, τιμώμενος εἰς μνήμην τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς, χρησιμεύσας δ' ἄλλοτε ὡς ναΐσκος τοῦ Νεκροταφείου τῆς μονῆς τῆς Κοιμήσεως. Τὸ ναΰδριον, διαστάσεων 4.30×6.40, εἶναι βασιλικὴ μονόκλιτος θολωτὴ φέρουσα ἐσωτερικῶς ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν ἀνὰ δύο τυφλὰς ἁψῖδας. Ὅλη ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνειά του (τοῖχοι καὶ καμάρα), εἶναι κατάγραφος ἀπὸ καλῶς διατηρουμένας τοιχογραφίας, αἱ ὁποῖαι ἐξετελέσθησαν τὸ 1617, ὅπως μανθάνομεν ἀπὸ τὴν ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου γραπτὴν ἐπιγραφήν, τῆς ὁποίας δυστυχῶς τὸ κατεστραμμένον τέλος μᾶς ἐστέρησε τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου. Ἰδοὺ πῶς ἔχει ἡ ἐπιγραφή:

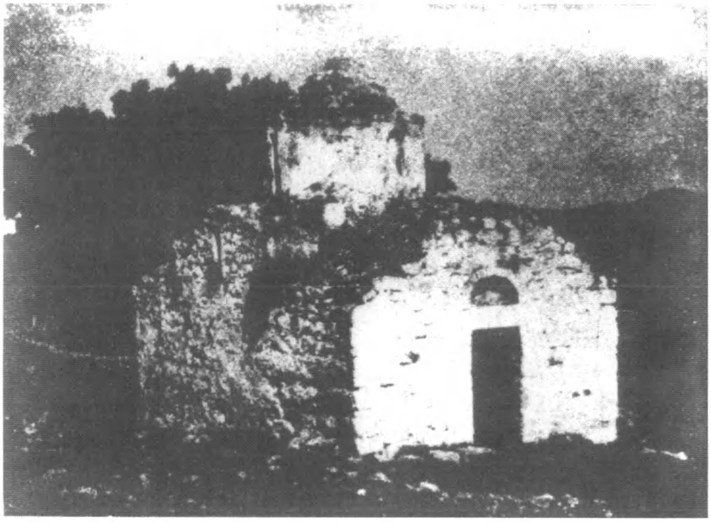

Εἰκ. 15. Ὁ ναὸς τῆς Ὑπαπαντῆς.

Ἀνιγέρθη ἐκ βάθρων καὶ ἀνιστορίθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος τῆς Ἁγίας ὁσιομάρτυρος καὶ ἀθλιφόρου τοῦ Χ͞Ν Παρασκευῆς διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου καὶ κοπου πολοῦ. Τίνος τὸ ἔργον ἐ(ν)γράμασ[ιν οὐ λέγω] ο επα..ων . . . . ,ΑΧΙΖ' . . . ἐκ χειρὸς . . . .

Καὶ ἐπὶ μὲν τῶν τοίχων καὶ τῶν τυφλῶν ἀψίδων εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ἅγιοι, ἐπὶ δὲ τοῦ θόλου, πέριξ τοῦ ἐν τῷ μέσῳ κύκλου ποὺ περιβάλλει τὸν Χριστόν, τὸ «αἰνεσάτω τὸν Κύριον πᾶσα πνοή», παράστασις λίαν ἀγαπητὴ εἰς τοὺς ζωγράφους τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνων.

Ἐκ τῶν πολλῶν σκηνῶν αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὴν εἰκονογράφησιν τοῦ «Αἰνεῖτε» καὶ αἵτινες μὲ θαυμαστὴν ἑνότητα χρώματος καὶ κλίμακος ἁπλώνονται ἐπὶ τῆς καμάρας καὶ τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ παραθέτω ἐδῶ μίαν (εἰκ. 14) ποὺ ἀποπνέει βαθὺ φυσιολατρικὸν αἴσθημα: Τὸν «συρτὸν» χορὸν τῶν νεανίδων, ποὺ ἐκτυλίσσεται μὲ ἀφέλειαν καὶ χάριν εἰς ἕνα τοπεῖον ἀντιγράφον τὴν πέριξ φύσιν μὲ τὰ πραγματικὰ μικρὰ βουνὰ ποὺ γεμίζουν ὅλην τὴν περιοχὴν τοῦ Σοφικοῦ. Σημαντικὴ εἶναι ἡ εἰκὼν αὐτὴ ὅπως καὶ ἄλλαι τοῦ «αἰνεῖτε» ὄχι τόσον ἀπὸ τεχνικῆς ὅσον ἀπὸ λαογραφικῆς ἀπόψεως (ἐνδυμασίαι, μουσικὰ ὄργανα, σκεύη κλπ.).

Ὁ ναὸς φέρει καὶ τέμπλον κτιστὸν ζωγραφηθὲν τὸ 1737, ὅπως μανθάνομεν ἀπὸ τὴν σχετικὴν ἐπ' αὐτοῦ χρονολογίαν (,ΑΨΛΖ').

Τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναϋδρίου παρουσιάζει κοινὴν ἀκανόνιστον τοιχοποιίαν καὶ κόγχην τρίπλευρον. Στερεῖται παραθύρων καὶ ὡς μόνην διακόσμησιν

Εἰκ. 16. Ὁ Ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου ἀπὸ ΝΔ.

φέρει τρία «ρόδια» πινάκια τοποθετημένα πέριξ τῆς μικρᾶς κόγχης ποὺ περιέβαλλε τὸν εἰκόνα τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς, ἐπάνω ἀπὸ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου.

Ἐπὶ τῆς νοτίας κλιτύος τῆς χαράδρας καὶ εἰς ἀρκετὸν ὕψος εὑρίσκεται ὁ ναὸς τῆς *Ὑπαπαντῆς* (εἰκ. 15). Ἐκ πρώτης ὄψεως ὁ ναὸς οὗτος φαίνεται ὡς σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου· ἐν τούτοις ἀνήκει καὶ αὐτὸς εἰς τὸν ἴδιον ἀρχιτεκτονικὸν τύπον, εἰς ὃν καὶ ὁ Ἅγ. Γεώργιος τοῦ Σοφικοῦ· εἶναι δηλ. μονόκλιτος βασιλικὴ μετὰ συνεσταλμένου τρούλλου, στηριζομένου ἐπὶ δύο ἐγκαρσίων χαμηλωμένων τόξων (εἰκ. 17). Εἰς τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τύπον ἀνήκει καὶ τρίτος ναὸς τῆς περιοχῆς, ὁ ἡμίσειαν περίπου ὥραν ἀνατολικῶς, ἐν θέσει Τούρλα ἢ Ζάρακα, κείμενος ναὸς τοῦ *Ἁγ. Ἀντωνίου* (εἰκ 16). Ἀμφότεροι οἱ ναοὶ οὗτοι εἶναι ἐκτισμένοι δι᾽ ἀκανονίστου τοιχοποιίας καὶ ἔχουσι κυλινδρικοὺς τοὺς τρούλλους μετὰ μικρῶν παραθύρων. Ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου φέρουσιν ἀμφότεροι ἡμικυκλικὴν βάθυνσιν (εἰκ. 15 καὶ 16) διὰ τὴν εἰκόνα τοῦ τιμωμένου ἁγίου. Εἰς τὸν ἅγ. Ἀντώνιον ἡ κόγχη αὕτη περιβάλλεται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας καὶ φέρει ἑκατέρωθεν κοιλότητας διὰ «ρόδια» πινάκια. Ἐν δὲ τῷ ἐσωτερικῷ διατηρεῖ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τὴν καλῆς τέχνης εἰκόνα τοῦ ἁγίου. Ἀμφότεροι οἱ ναοὶ εἶναι κτίσματα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Πάντως ὁ Ἅγ. Ἀντώνιος εἶναι κατά τι προγενέστερος ($17^{ου}$ αἰ. ;) τῆς Ὑπαπαντῆς.

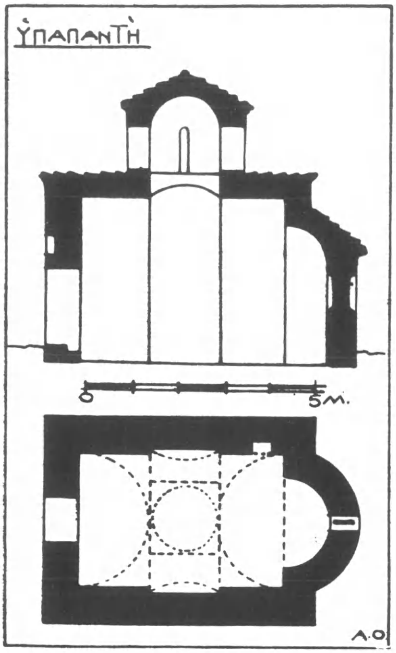

Εἰκ. 17.
Κάτοψις καὶ τομὴ ναοῦ Ὑπαπαντῆς.

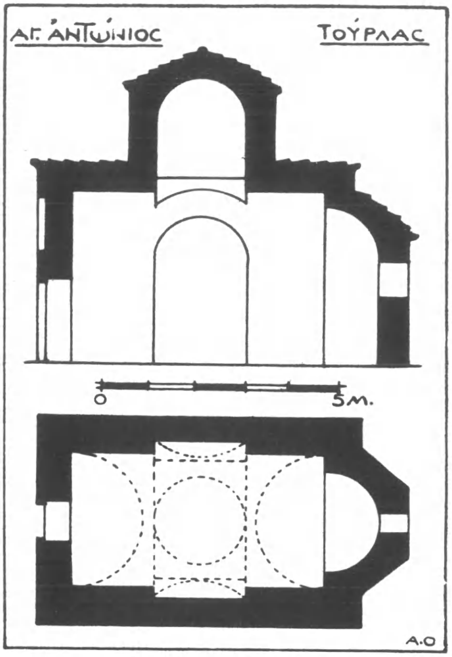

Εἰκ. 18.
Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου.

Τρεπόμενοι ἤδη πρὸς νότον συναντῶμεν εἰς ἀπόστασιν ἡμισείας ὥρας, ἐν τῇ μικρᾷ πεδιάδι Λαρίσι, τὸν περικαλλῆ βυζαντινὸν ναὸν τῶν *Ταξιαρχῶν* (εἰκ. 19). Ὁ ναὸς οὗτος «ἀνακαινισθεὶς» ἐπ' ἐσχάτων ἐπεχρίσθη ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς διὰ κονιάματος. Καὶ τὸ μὲν ἐσωτερικὸν κονίαμα κατέστρεψεν ἀνεπιστρεπτὶ πᾶν λείψανον τοιχογραφίας, τὸ δὲ ἐξωτερικόν, μὴ εὑρὸν καλὴν πρόσφυσιν ἐπὶ τῶν παλαιῶν λίθων, κατέπεσε σχεδὸν ὅλον καὶ οὕτω ὁ ναὸς ἀπέκτησε πάλιν τὴν παλαιὰν ὡραίαν ὄψιν, ἣν παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 14 τῆς συλλογῆς Λαμπάκη (ἀριθ. φωτογρ. 6536).

Ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν εἶναι πανομοιότυπος ὡς πρὸς τὴν διάταξιν (εἰκ. 17) καὶ τὰς διαστάσεις τῆς κατόψεως (6.20×7.00 μ.) πρὸς τὸν ἀνωτέρω περιγραφέντα ναὸν τῆς Κοιμήσεως. Ἀνήκει δηλ. καὶ αὐτὸς εἰς τὸν τύπον τῶν δικιονίων. Αἱ μόναι μικραὶ διαφοραὶ ἃς παρουσιάζει ἀπὸ τῆς Κοιμήσεως εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) Ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς παρὰ τὴν Ν. Δ. γωνίαν φέρει μικρὰν θύραν μετὰ ἡμικυκλικῆς ὕπερθεν κόγχης καὶ 2) Τὰ κιονόκρανα τῶν δύο ἐσωτερικῶν ἰωνικῶν κιόνων, εἶναι ἐδῶ κατὰ 90° ἐστραμμένα, οὕτως ὥστε τὰ προσκεφάλαια αὐτῶν νὰ βλέπωσιν πρὸς Β. καὶ πρὸς Ν. Ἡ στροφὴ αὕτη δὲν ἐγένετο ἄνευ λόγου. Πράγματι ἐπειδὴ τὰ κιονόκρανα εἶναι ὀρθογώνια ἡ τοποθέτησις τῆς μακρᾶς πλευρᾶς των κατὰ τὴν διεύθυνσιν Β-Ν. διηυκόλυνε

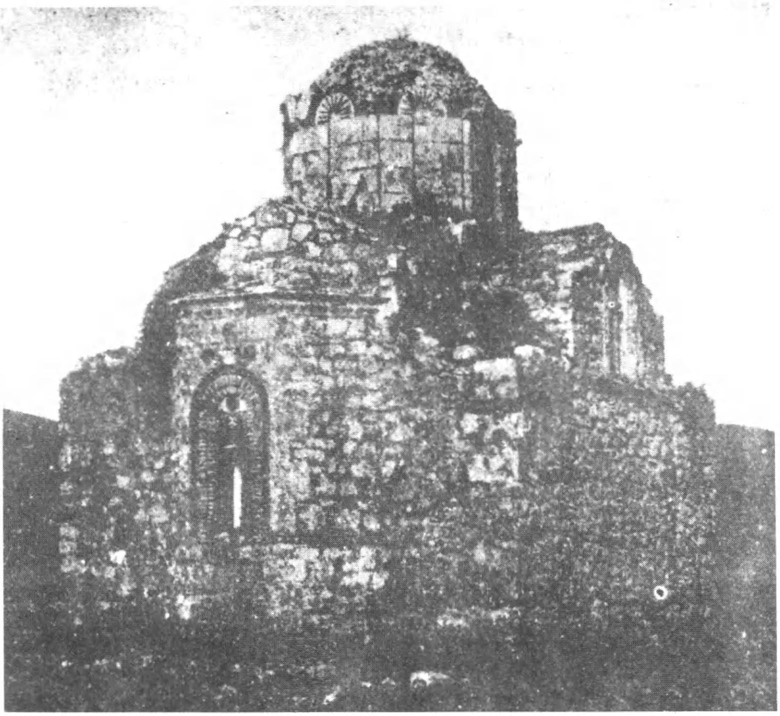

Εἰκ. 19. Ἄποψις ναοῦ Ταξιαρχῶν ἀπ' Ἀνατολῶν.

τὴν ἕδρασιν τοῦ μετωπιαίου τόξου τῶν τετάρτων κυλίνδρου, δι' ὧν καλύπτονται

Εἰκ. 20. Κατὰ πλάτος τομὴ Ταξιάρχου.

καὶ ἐνταῦθα τὰ δυτικὰ διαμερίσματα τῶν πλαγίων κλιτῶν (εἰκ. 20). Κοσμοῦνται δὲ τὰ ἐπιθήματα τῶν κιονοκράνων τῶν Ταξιαρχῶν δι' ἀναγλύπτων φύλλων καλάμου καὶ ἀκάνθης, ἐν ᾧ τῆς Κοιμήσεως εἶναι ἀκόσμητα. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τομὴν τοῦ ναοῦ παρατηροῦμεν ὅτι αἱ κεραῖαι καὶ ὁ τροῦλλος τῶν Ταξιαρχῶν ἐτοποθετήθησαν εἰς μεγαλύτερον ὕψος ἀπὸ τὰς τῆς Κοιμήσεως. Ἡ τοιχοποιία τῶν Ταξιαρχῶν εἶναι, ὅπως καὶ εἰς τὴν Κοίμησιν, κανονικὴ καὶ λαξευτὴ μὲν εἰς τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ καὶ τὸν τροῦλλον, κοινὴ δὲ εἰς

πάσας τὰς λοιπὰς ἐπιφανείας. Ἡ ἀπουσία κονιάματος ἐν τῷ ναῷ τούτῳ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ γνωρίσωμεν καλύτερα τὴν διαμόρφωσιν τῶν παραθύρων καὶ τὴν διακόσμησιν τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν.

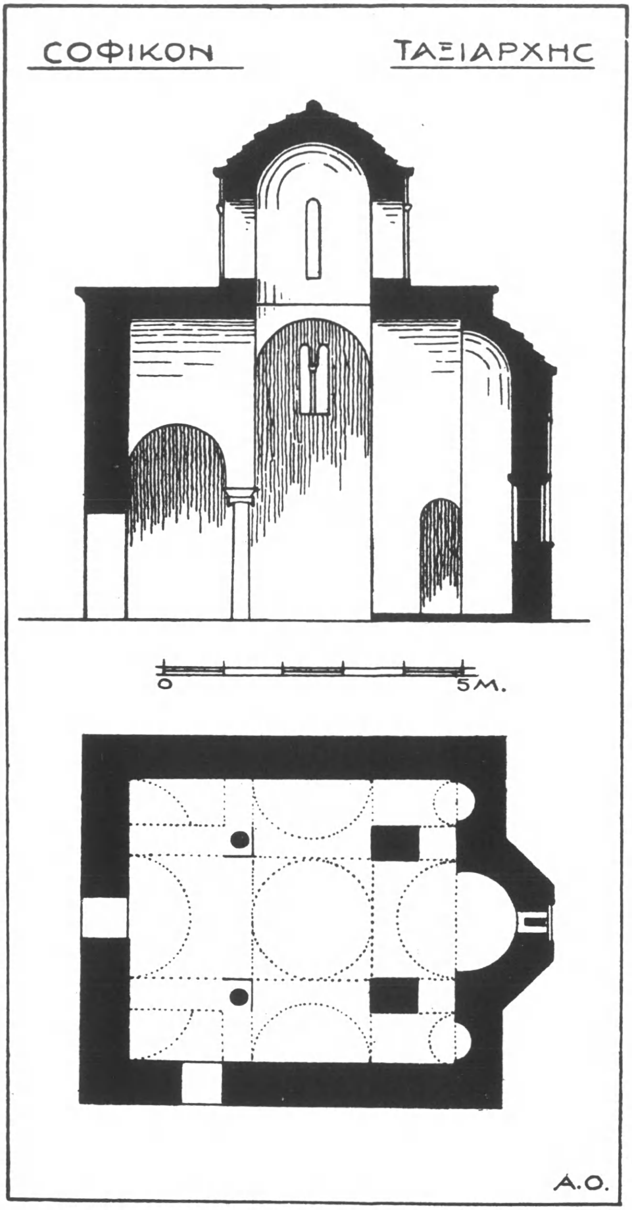

Εἰκ. 21. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν.

Ἄς ἴδωμεν ἐν πρώτοις τὰ παράθυρα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 22 καὶ 23). Ταῦτα εἶναι σχετικῶς στενὰ καὶ ὑψηλά. Περιβάλλονται δὲ τοῦ μὲν ἱεροῦ ὑπὸ πλινθίνου πλαισίου καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας καταβαινούσης μέχρι τῆς ποδιᾶς καὶ συνεχιζομένης ὁριζοντίως καὶ ἐπὶ τῶν δύο παρακειμένων πλευρῶν τῆς κόγχης, εἰς ἀντικατάστασιν τῆς ἐνταῦθα συνήθως τοποθετουμένης μαρμαρίνης λοξοτμήτου ζώνης, τῶν δὲ κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ὑπὸ δύο πωρίνων πλαισίων, ὧν τὸ ἐξωτερικὸν εἶναι ἐλαφρῶς κοῖλον. Πώρινον δ' ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ ὑπεράνω τῶν λοβῶν τύμπανον. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιον εἶναι τὸ ὑπεράνω τῆς δυτικῆς θύρας μικρὸν δίλοβον παράθυρον τοῦ ὁποίου οὐ μόνον τὸ τύμπανον ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ ὀδοντωτὴ ταινία εἶναι πωρίνη, ἀπομιμουμένη

τὴν πλινθίνην. Ὑπὸ τὰ παράθυρα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ὑπάρχουσι πώριναι ζῶναι κοῖλαι, ὕψους 0.14. Ὁμοία δὲ ἀλλ᾽ ὑψηλοτέρα (0.17) ζώνη στέφει καὶ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ φέρουσα κάτωθεν καὶ ὀδοντωτὴν ταινίαν (εἰκ. 22).

Ὁ τροῦλλος, κατεσκευασμένος κατὰ τὸ πλινθοπερίβλητον ἰσόδομον σύστημα, εἶναι ὀκτάγωνος φέρων κατὰ τὰς γωνίας ἐσφηνωμένους μαρμαρίνους μετ᾽ ἐπιθημάτων κιονίσκους. Μεταξὺ τῶν κιονίσκων ὑπῆρχον ἄλλοτε τόξα ἐκ λοξοτμήτων γείσων. Ἐφ᾽ ἑκάστης πλευρᾶς ἠνοίγετο ἐναλλὰξ παράθυρον καὶ ἀβαθὴς ὀρθογώνιος κόγχη μετὰ τοξωτοῦ πλινθίνου ὑπερθύρου καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 23).

Ἄφθονος χρῆσις ἐγένετο ἐν τῷ ναῷ τῶν Ταξιαρχῶν διακοσμητικῶν κοίλων πινακίων, ὧν σήμερον σώζονται δυστυχῶς μόνον αἱ κοιλότητες. Οὕτω συναντῶμεν τοιαῦτα 1) Εἰς τὰ τύμπανα τῶν παραθύρων (εἰκ. 23). 2) Ἑκατέρωθεν τῶν παραθύρων ἐπὶ τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 23). 3) Ὑπεράνω τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ, διατεταγμένα εἰς σχῆμα τριγώνου (εἰκ. 22) 4) Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ (μεγάλων διαστάσεων). 5) Ἑκατέρωθεν τοῦ μικροῦ παραθύρου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ τέλος 6) Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ τῆς μικρᾶς θύρας τῆς νοτίας πλευρᾶς (εἰκ. 23).

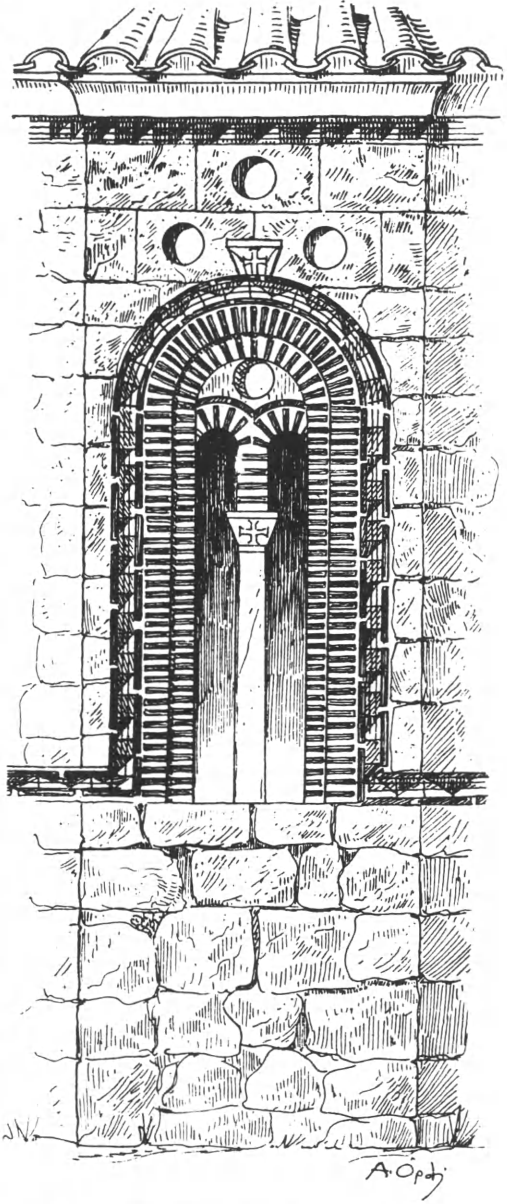

Εἰκ. 22. Παράθυρον ἱεροῦ Ταξιάρχου.

Ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν λόγῳ τῆς ἀφθόνου χρήσεως πωρίνων πλαισίων εἰς τὰ παράθυρα ἀντὶ τῶν πλινθίνων

Εἰκ. 23. Νοτία ὄψις τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν.

θὰ πρέπει νὰ καταταχθῇ πιθανώτατα εἰς τὸ 2ον ἥμισυ τοῦ 12ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰῶνος. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ ναὸς ἀνηγέρθη ἐπὶ προϋπάρχοντος ἐνταῦθα μεγάλου παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου. Τοῦτο τουλάχιστον μαρτυρεῖ οὐ μόνον ἡ χρῆσις μεγάλων λαξευτῶν καισαρίων εἰς τὰ ὑπέρθυρα, τοὺς σταθμοὺς τῶν θυρῶν καὶ τὰς γωνίας, ἀλλὰ κυρίως ἡ παρουσία παλαιοχριστιανικῶν μαρμαρίνων γλυπτῶν, ὧν ἄλλα μὲν ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν ἁγ. Τράπεζαν (εἰκ. 24), ἄλλα δὲ ὡς ἐπιθήματα τῶν κιονοκράνων καὶ ἄλλα ὡς κιλλίβαντες στηρίξεως τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ παλαιοῦ τέμπλου, σωζόμενοι εἰσέτι κατὰ χώραν.

Εἰς μικρὰν ($^1/_4$ ὥρας) πρὸς τὰ Ν. Α. τῶν Ταξιαρχῶν ἀπόστασιν εὑρίσκεται ἐπὶ ἐξάρματος ὁ ναὸς τῆς *Ἁγ. Τριάδος* (εἰκ. 24). Οὗτος εἶναι μικρὸς (4.05×5.90) σταυρεπίστεγος ναὸς τοῦ τύπου A_1 (ὅρα ἀνωτέρω σελ. 42) φέρων πρὸς ἀνατολὰς τρίπλευρον κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Εἶναι ἐκτισμένος δι' ἀκανονίστου τοιχοποιίας μετὰ μικρῶν τεμαχίων πλίνθων. Ἐπὶ τῆς βορείου καὶ νοτίας πλευρᾶς τῆς ἐγκαρσίας καμάρας ὡς καὶ εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ φέρει

ἀνὰ ἓν μονόλοβον παράθυρον περιβαλλόμενον εἰς μὲν τὰς κεραίας ὑπὸ πλινθίνου τοξωτοῦ πλαισίου εἰς δὲ τὸ ἱερὸν διὰ πωρίνου. Ὀδοντωτὴ ταινία περιβάλλει τὰ πλαίσια τῶν παραθύρων μὴ ἐκτεινομένη ὅμως καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων. Εἶναι δὲ τὰ πλαίσια καὶ ἡ ταινία μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας κατεσκευασμένα διὰ λεπτῶν πλίνθων πάχους 0.02 μ.

Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ διατηροῦνται ἐφθαρμέναι, ἀλλ᾽ ὅμως σπουδαιόταται ἀρχαιότροποι τοιχογραφίαι διατεταγμέναι ὡς ἑξῆς:

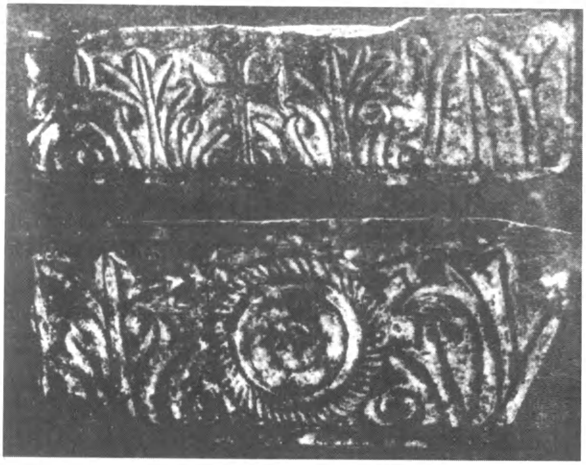

Εἰκ. 24. Δύο πλευραὶ μεγάλου παλαιοχριστιανικοῦ ἐπιθήματος ἐν τῷ ναῷ τῶν Ταξιαρχῶν.

Ἐν τῷ δυτικῷ τμήματι τοῦ ναοῦ ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου τυμπάνου ἐτοποθετήθη μνημειώδης παράστασις τῆς Σταυρώσεως (εἰκ. 27). Δεξιᾷ, ἤτοι ἐπὶ τοῦ πρὸς Ν. τοίχου εἰκονίσθη ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ἀπέναντι δ᾽ αὐτῆς ἤτοι πρὸς Β. ἅγιοι κατὰ μέτωπον, ὁλόσωμοι, στρατιωτικοὶ καὶ ἀσκηταί. Ἐπὶ τῆς ὑπεράνω καμάρας, διαιρουμένης κατὰ μῆκος εἰς δύο, παριστάθησαν πρὸς Ν. μὲν ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Βαϊοφόρος, πρὸς Β. δὲ ἡ Ἀνάστασις (εἰς Ἅδου κάθοδος). Εἰς τὸ μέσον τμῆμα τοῦ ναοῦ τὸ στεγαζόμενον ὑπὸ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας εἰκονίσθη ἐπὶ μὲν τοῦ Ν. τοίχου ὁ Εὐαγγελισμός, ἐπὶ δὲ τοῦ Β. κάτω ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ, οὗτινος, δυστυχῶς, διασώζεται μόνον ἡ ἐπιγραφή. Ἐπὶ δὲ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, διαιρουμένης κατὰ μῆκος διὰ κοσμήματος εἰς δύο, εἰκονίσθησαν πρὸς ἀνατολὰς μὲν ἡ Γέννησις καὶ ἡ Ὑπαπαντή, πρὸς Δ. δὲ δύο ἄλλαι παραστάσεις, ἃς δὲν ἠδυνήθην, λόγῳ τῆς μεγάλης φθορᾶς, νὰ καθορίσω. Εἰς τὰ τέσσαρα μικρὰ τρίγωνα, ἅτινα δημιουργοῦνται μεταξὺ τῆς κατὰ μῆκος καὶ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, εἰκονίσθησαν ἐν προτομῇ οἱ 4 Εὐαγγελισταί. Τέλος ἐν τῷ ἀνατολικῷ τμήματι (τῷ ἱερῷ) παρεστάθη ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου τοίχου ἡ Παναγία ἐν τῷ ναῷ τρεφομένη ὑπὸ τοῦ ἀγγέλουκαὶ κάτωθεν οἱ γονεῖς αὐτῆς, Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννα, ὁδηγοῦντες τὴν Θεοτόκον εἰς τὸν ναόν. Τὴν δὲ ὑπεράνω καμάραν κατέλαβεν ὁλόκληρον ἡ παράστασις τῆς Ἀναλήψεως. Τέλος εἰς τὸ φουρνικὸν τῆς ἀψῖδος ἐτοποθετήθη ὡς συνήθως, ἡ Πλατυτέρα μεταξὺ τῶν δύο ἀρχαγγέλων.

Τοιαύτη ἡ διάταξις τῶν θεμάτων. Ὡς πρὸς δὲ τὸ εἰκονογραφικὸν αὐτῶν μέρος ἀναβάλλοντες εἰς ἄλλοτε τὸν σχετικὸν περὶ ἑκάστου θέματος λόγον θὰ περιορισθῶμεν ἐνταῦθα νὰ ἐξετάσωμεν μόνον τὸ θέμα τῆς Σταυρώσεως, ὅπερ, μετὰ τῆς Ἀναλήψεως, ἀποτελεῖ τὰς δύο σπουδαιοτέρας παραστάσεις τοῦ ναϋδρίου.

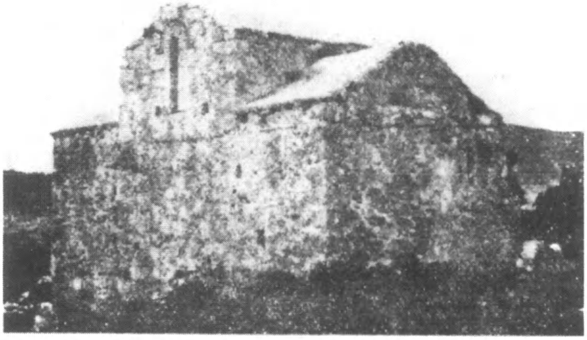

Εἰκ. 25. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Τριάδος.

Ἡ μνημειώδης παράστασις τῆς Σταυρώσεως (εἰκ. 27) εἰκονίσθη ἐνταῦθα κατὰ τὸν μετὰ πολλῶν προσώπων ἀφηγηματικὸν τρόπον. Ὡς κεντρικόν της θέμα ἔχει τὸν Χριστόν, ἐσταυρωμένον ἐπὶ πλατέος σταυροῦ, ἄνωθεν τοῦ ὁποίου εἶναι προσηλωμένος ὀρθογώνιος πίναξ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν Ο ΒΑΣΙΛΕΥC ΤΗC ΔΟΞΗC. Καμπύλαι ταινίαι, ἐναλλὰξ σκοτεινοῦ καὶ ἀνοικτοῦ χρώματος, εἰκονίζουσαι τὸν οὐρανόν, ἀποτελοῦσι τὸ ὑπεράνω τῆς ἐγκαρσίας κεραίας τοῦ σταυροῦ βάθος. Ὁ Χριστὸς ἔχει ἤδη ἀποθάνει. Ἡ κεφαλή του μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς κλειστοὺς ἔχει κλίνει ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ του ὤμου. Τὸ γυμνὸν σῶμα του ἔχει καμπυλωθῆ εἰς μέγα τόξον σχηματίζον δευτέραν, ἀντίστροφον καμπύλην ἀπὸ τὸ τόξον τὸ ὁποῖον ἡ κεφαλὴ σχηματίζει μὲ τὸ σῶμα. Διπλῆν δ' ἐπίσης καμπύλην σχηματίζουν καὶ αἱ μακραὶ χεῖρες, προσηλωμέναι ἐπὶ τῆς ὁριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ. Ἑκατέρωθεν τοῦ ἐσταυρωμένου δύο ἰσόρροποι ὁμάδες προσώπων πληροῦσι τοὺς ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ χώρους. Ἀριστερᾷ, παρὰ τὸν

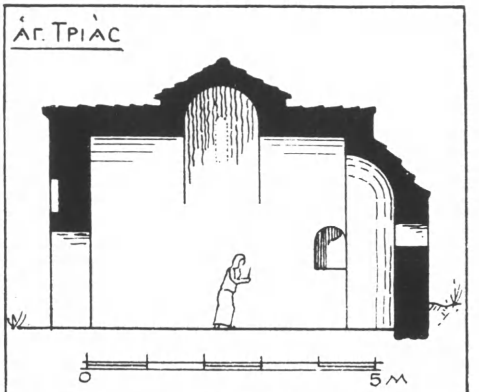

Εἰκ. 26. Κάτοψις καὶ τομὴ ναοῦ Ἁγ. Τριάδος.

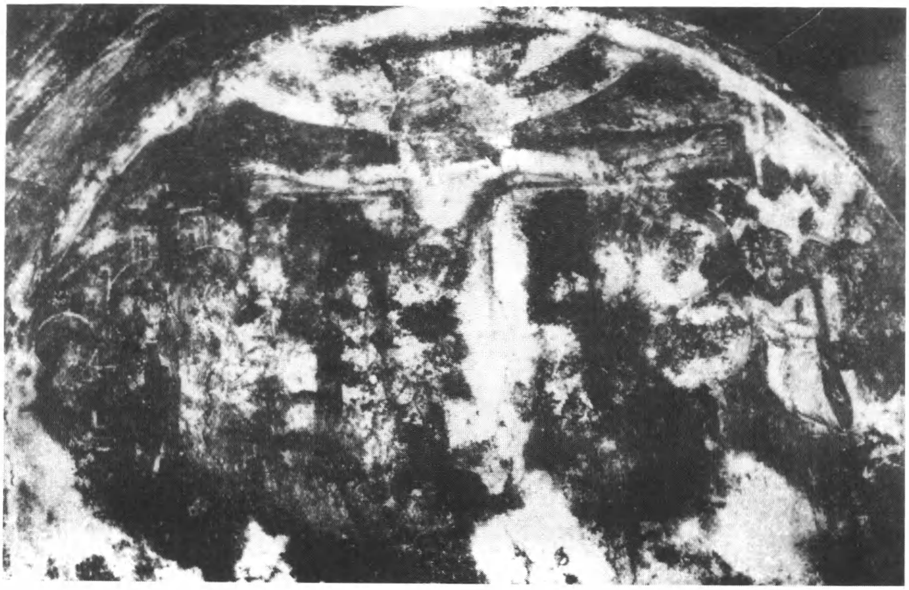

Εἰκ. 27. Ἡ τοιχογραφία τῆς Σταυρώσεως.

Χριστόν, εἰκονίζεται ὁ κεντήσας μὲ τὴν λόγχην στρατιώτης, περαιτέρω δ' ἡ Παναγία ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Ἰωάννου—οὗτινος κρατεῖ τὰς χεῖρας—καὶ τῆς ἀδελφῆς της Μαρίας τοῦ Κλωπᾶ (Ιω. ιθ', 25). Εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν ἐσταυρωμένος παρίσταται ἀλλ' εἰς μικροτέραν κλίμακα καὶ μὲ φωτοστέφανον, ὁ δίκαιος ληστὴς μὲ τὰς χεῖρας περασμένας ὄπισθεν τῆς ὁριζοντίας κεραίας.

Δεξιᾷ δὲ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται, πάρισος τοῦ λογχίζοντος, ὁ φέρων τὸν κάλαμον μὲ τὸν σπόγγον στρατιώτης καὶ περαιτέρω ὁ Ἑκατόνταρχος (Κεντηρίων) μὲ τὴν κατάκοσμον στρογγύλην ἀσπίδα του καὶ τὴν κουστωδίαν τῶν στρατιωτῶν του, φερόντων κωνικὰ κράνη. Εἰς τὸ ἄκρον δεξιόν, πάρισος τοῦ δικαίου, παρίσταται ὁ ἄδικος ληστὴς ἄνευ φωτοστεφάνου κρεμασμένος καθ' ὅμοιον τρόπον μὲ τὸν δίκαιον. Τὸ βάθος ἀμφοτέρων τῶν ὁμάδων ἀποτελοῦσιν οἰκίαι προοπτικῶς εἰκονιζόμεναι.

Ὁ τρόπος τῆς παραστάσεως τῶν διαφόρων στοιχείων τῆς ἡμετέρας συνθέσεως παρουσιάζει χαρακτηριστικά, ὧν ἄλλα μὲν ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἄλλα δ' εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν. Οὕτω τὸ ἰσχυρῶς καμπυλούμενον σῶμα τοῦ Σωτῆρος χαρακτηρίζει τὰ ἔργα τῆς μακεδονικῆς σχολῆς ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος, ὡς καὶ τὰς πολυπληθεῖς σταυρώσεις τῆς Δύσεως [1]. Ἡ θέσις τοῦ Ἰωάννου ἐν ἀμέσῳ ἐπαφῇ πρὸς τὴν Παναγίαν εἶναι παλαιότατα ἐν χρήσει

[1] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916 σελ. 413.

Εἰκ. 28. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἐσταυρωμένου.

ἐν τῇ Ἀνατολῇ [1] συνεχισθεῖσα μέχρι τοῦ 12ου αἰῶνος, ὁπόθεν παρελήφθη ὑπὸ τῶν ζωγράφων τῆς Δύσεως. Ὁμοίως οἱ λησταὶ παρίστανται κρεμάμενοι μὲ τοὺς βραχίονας περασμένους ὄπισθεν τῆς ὁριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ κατὰ παλαιὰ ἀνατολικὰ (συριακὰ) πρότυπα [2], ἅτινα ἐμιμήθησαν ὡσαύτως οἱ δυτικοὶ ἁγιογράφοι. Τουναντίον αἱ συνοδεύουσαι τὴν Παναγίαν γυναῖκες, ὁ Ἑκατόνταρχος μὲ τὴν σπεῖραν τῶν στρατιωτῶν κλπ. εἶναι καθαρῶς βυζαντιναὶ προσθῆκαι.

Ἡ τεχνοτροπία τῆς Σταυρώσεως ἔχει ζωηρὰν δραματικότητα ἰδιάζουσαν εἰς τὴν ἀνατολικὴν παράδοσιν, ἥτις ἐκφράζει ἐντόνως τὸ πάθος, παριστάνει τὰ πρόσωπα πλέον ἀνθρώπινα καὶ δὲν διστάζει νὰ παραμορφώσῃ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου των διὰ νὰ ἀποδώσῃ πραγματικώτερα τὴν ὀδύνην. Οὕτω καὶ εἰς τὴν ὑπ᾿ ὄψιν σταύρωσιν τὸ σῶμα καὶ αἱ χεῖρες τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι ἀπαθῆ καὶ ἄκαμπτα, ὡς εἰς τὰ ἑλληνιστικὰ παραδείγματα, ἀλλὰ καμπυλοῦνται εἰς ἰσχυρὰ δυναμικὰ τόξα τονίζοντα ζωηρῶς τὴν προηγηθεῖσαν τοῦ θανάτου πάλην. Ἀποκρυσταλλώνουν τρόπον τινὰ τὸν τελευταῖον σπασμὸν πρὸ τοῦ θανάτου. Ἡ κεκλιμένη πρὸς τὰ πλάγια κεφαλὴ ἔχει τὰς ὀφρῦς λοξὰ συνεστραμμένας ἐκ τῆς ὀδύνης, οἱ δὲ πλόκαμοι τῆς κόμης καταπίπτουν μὲ ἀνέκφραστον ρυθμικότητα ἐπὶ τῶν ὤμων. Μὲ μεγαλυτέραν ρεαλιστικὴν ὠμό-

[1] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Paris 1916 σελ. 429.
[2] Millet, ἔ. ἀ. σελ. 425. Ὁμοίως εἰκονίζονται οἱ λησταὶ καὶ ἐν Μυστρᾷ.

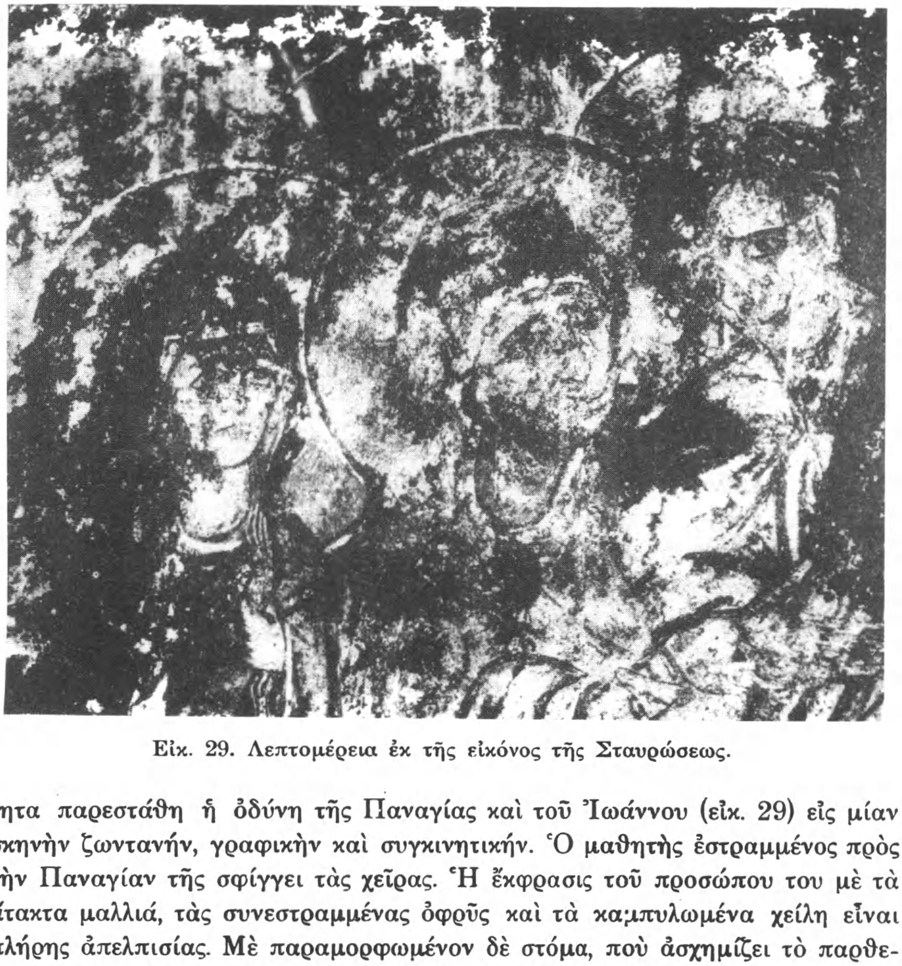

Εἰκ. 29. Λεπτομέρεια ἐκ τῆς εἰκόνος τῆς Σταυρώσεως.

τητα παρεστάθη ἡ ὀδύνη τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἰωάννου (εἰκ. 29) εἰς μίαν σκηνὴν ζωντανήν, γραφικὴν καὶ συγκινητικήν. Ὁ μαθητὴς ἐστραμμένος πρὸς τὴν Παναγίαν τῆς σφίγγει τὰς χεῖρας. Ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου του μὲ τὰ ἄτακτα μαλλιά, τὰς συνεστραμμένας ὀφρῦς καὶ τὰ καμπυλωμένα χείλη εἶναι πλήρης ἀπελπισίας. Μὲ παραμορφωμένον δὲ στόμα, ποὺ ἀσχημίζει τὸ παρθενικόν της πρόσωπον, εἰκονίζεται κλαίουσα καὶ ἡ Παναγία.

Ὁμοία δραματικότης χαρακτηρίζει καὶ τὰς Σταυρώσεις τοῦ 13ου καὶ ἑξῆς αἰῶνος ἐν τῇ Δύσει. Ὁμοία καμπύλη τοῦ σώματος τοῦ ἐσταυρωμένου, ὁμοία καὶ ἔτι μείζων ἀπελπιστικὴ ἔκφρασις τῆς Παναγίας. Ἀλλὰ καὶ μορφολογικῶς μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ Σταύρωσις τοῦ Σοφικοῦ πρὸς τοὺς ἐσταυρωμένους τῆς Δύσεως, τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ 13ου αἰῶνος, ὥς π. χ. τοῦ Bonaventura Berlinghieri [1] καὶ ἄλλων [2] καίτοι ἡ τεχνική των διαφέρει πολὺ τῆς

[1] Πβλ. λόγου χάριν τὴν Σταύρωσιν τῆς Accademia καὶ τοῦ Chiostro delle Oblate τῆς Φλωρεντίας παρὰ Oswald Sirén. Toskanische Maler im XIII. Jahrhundert, Berlin 1922 πίν. 19 καὶ 21.

[2] Ἐσταυρωμένος τοῦ μουσείου τοῦ S. Gimignano Toesca, Storia dell' arte Italiana, Torino 1927 II σ. 1002 εἰκ. 702.

ἡμετέρας. Εἶναι προφανὲς ὅτι καὶ ὁ ἡμέτερος τεχνίτης καὶ ὁ Δυτικὸς ἀντλοῦσιν ἀπὸ κοινῆς, ἀνατολικῆς πηγῆς. Τὰ εἰκονογραφικὰ ἄλλως τε θέματα διὰ τῶν φορητῶν εἰκόνων καὶ τῶν ἱστορημένων χειρογράφων μετεδίδοντο ἀπὸ τῆς Ἀνατολῆς καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν Δύσιν, οἱ δὲ τεχνῖται ἑκασταχοῦ προσέθετον εἰς αὐτὰ τὴν ἀτομικήν των δημιουργικότητα ἐφαρμόζοντες ἕκαστος τὴν προσωπικήν του ἢ τὴν ἐντοπίαν τεχνικήν. Τὴν ἀνατολικὴν ἄλλως τε ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς Σταυρώσεως τοῦ Σοφικοῦ ἀνακαλύπτομεν ὄχι μόνον εἰς τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν καθαρῶς σημιτικὸν χαρακτῆρα τῶν μορφῶν, εἰς τὰς δυσαναλόγως μεγάλας κεφαλάς, εἰς τοὺς μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς κλπ. Εἶναι ἀφ' ἑτέρου λίαν πιθανόν, ὅτι ἡ Δύσις παρελάμβανε τὰ ἀνατολικὰ στοιχεῖα μέσῳ τῆς Ἑλλάδος, ἧς αἱ τοιχογραφίαι ἐχρησίμευσαν ὡς πρότυπα διὰ τοὺς δυτικοὺς ζωγράφους. Διὰ τοῦτο καὶ χρονολογῶ τὰς τοιχογραφίας τῆς Ἁγ. Τριάδος ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 13^{ου} μ. Χ. αἰῶνος.

Ὑπολείπεται νὰ λεχθῶσι τινὰ καὶ περὶ τῆς τεχνικῆς. Περὶ ταύτης παρατηροῦμεν ὅτι τὰ πρόσωπα εἶναι μονόχρωμα μὲ ἕνα γενικὸν τόνον ὤχρας ἐπὶ τοῦ ὁποίου σχεδιάζονται διὰ τοῦ χρωστῆρος ἔντονα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου διὰ καστανοῦ χρώματος. Μὲ βαθύτερον δὲ καστανὸν χρῶμα ἀποδίδονται καὶ αἱ σκιαί. Ἐν γένει εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Ἁγ. Τριάδος γίνεται χρῆσις ὀλίγων μόνον χρωμάτων καὶ τούτων οὐδετέρων.

Β΄. ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΛΙΑΣ ΤΟΥ ΣΑΡΩΝΙΚΟΥ

Ἀπὸ τῆς Ἁγ. Τριάδος μέχρι τῆς θαλάσσης τοῦ Σαρωνικοῦ ἡ ἀπόστασις εἶναι περίπου διώρος. Ὁ δρόμος διασχίζει ἀτελείωτον δάσος ἀπὸ πεῦκα γιγαντόσωμα ἀλλὰ καταπληγωμένα χάριν τῆς συλλογῆς τῆς ῥητίνης, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ κύριον εἰσόδημα τῆς περιφερείας. Παρὰ τὸν γραφικὸν κολπίσκον εἰς τὸν ὁποῖον καταλήγει ὁ δρόμος ὀλίγα ἁπλοϊκὰ σπίτια σχηματίζουν τὸ χωρίον Κόρφος, μακρυνὸν ἐπίνειον τοῦ Σοφικοῦ.

Ἀκολουθοῦντες τώρα τὴν παραλίαν τοῦ Σαρωνικοῦ πρὸς τὰ ΒΑ. καὶ ἀνερχόμενοι μίαν ἀπότομον κλιτὺν φθάνομεν, μετὰ ἡμίσειαν περίπου ὥραν, εἰς ἓν ὕψωμα ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὀρθοῦται ἔρημον ἐξωκκλήσιον, ὀνομαζόμενον τοῦ *Στείρη*. Ἡ ὀνομασία αὕτη προκαλεῖ ἀκουσίως τὴν συσχέτισιν τοῦ ναοῦ πρὸς τὴν πληροφορίαν, ἣν ἔχομεν ἐκ τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου [1], ὅτι ὁ Ὅσιος διέτριψεν ἐπὶ μακρὸν ἐν Κορινθίᾳ. Εἶναι ἆρα γε ὁ ναὸς ἵδρυμα τοῦ μεγάλου ἐκείνου ἀσκητοῦ; Ἂς ἐξετάσωμεν τὴν τέχνην τοῦ μνημείου ἵνα συναγάγωμεν σχετικὰ πορίσματα.

Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα περίπου τετράγωνον (8.40×8.85) πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ὁποίου προβάλλει μία καὶ μόνη τρίπλευρος ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ

[1] Γ. Κρέμου Βίος Ὁσίου Λουκᾶ, Προσκυνητάριον 1874 σ. 39.

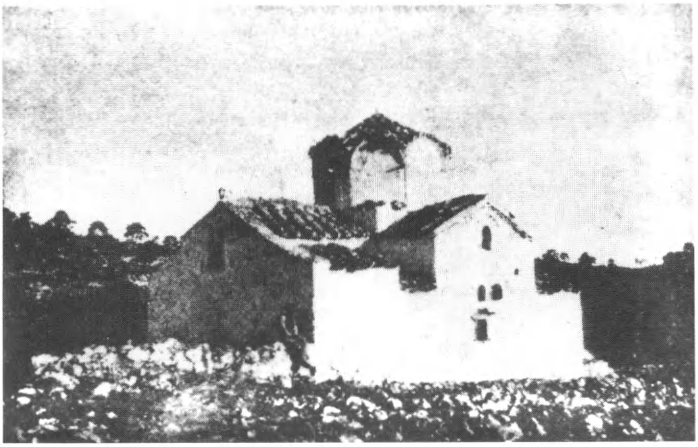

Εἰκ. 30. ΝΔ ἄποψις τοῦ ναοῦ τοῦ Στε ρη.

(εἰκ. 31). Ἀποτελεῖται δὲ ἐκ δύο μερῶν: τοῦ νάρθηκος καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ.

Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐσωτερικῶς οὐχὶ ἐπὶ κιόνων ἀλλ᾽ ἐπὶ δύο τμημάτων τοίχων, ἅτινα προβάλλουσι, δίκην μεγάλων παραστάδων, ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Παρομοίαν ἄστυλον διάταξιν συναντῶμεν καὶ εἰς τοὺς Ἁγ. Θεοδώρους τῶν Ἀθηνῶν, οἵτινες ἀποτελοῦσι τὸν τελευταῖον σύνδεσμον μεταξὺ τοῦ τύπου τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ καὶ τοῦ σταυροειδοῦς [1]. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν μὲ τοὺς Ἅγ. Θεοδώρους ὑπάγεται ἀναμφιβόλως καὶ ὁ ναὸς τοῦ Στείρη, ὡς ἀποδεικνύει προσθέτως καὶ ἡ ἀναλογία τοῦ πλάτους τῶν διὰ κυλινδρικῆς καμάρας καλυπτομένων πλαγίων κλιτῶν του πρὸς τὸ πλάτος τοῦ μέσου δρόμου, ἥτις εἶναι 1: 1,66, ὅσον δηλ. καὶ εἰς τὸν κυρίως ἀντιπροσωπευτικὸν τύπον τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς (1: 1, 69) ἐν ᾧ ἡ ἀντίστοιχος ἀναλογία τῶν ἐξετασθέντων ἀνωτέρω δικιονίων σταυροειδῶν εἶναι εἰς μὲν τὴν Κοίμησιν 1: 2,50 εἰς δὲ τὸν Ταξιάρχην 1: 3,40.

Ὁ εἰς τὸν κυρίως ναὸν προσκεκολλημένος νάρθηξ εἶναι ἰσοπλατὴς πρὸς τὸν ναὸν καὶ καλύπτεται κατὰ μὲν τὰ πλάγια δι᾽ ἐγκαρσίως βαινουσῶν καμαρῶν κατὰ δὲ τὸ μέσον διὰ κατὰ μῆκος καμάρας ἰσοπλατοῦς καὶ ἰσοϋψοῦς πρὸς τὴν καμάραν τοῦ δυτικοῦ κυλίνδρου τοῦ κυρίως ναοῦ. Καὶ τὰ μὲν πλάγια τμήματα καλύπτονται ἐξωτερικῶς διὰ μονοκλινῶν στεγῶν ὑψηλοτέρων ἀπὸ τὰ γειτονικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ κυρίως ναοῦ, τὸ δὲ μέσον διὰ δικλινοῦς στέγης, ἥτις συνεχίζει τὴν στέγην τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ ναοῦ ἐπι-

[1] Μαρ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1931, 137.

μηκύνουσα τὴν δυτικὴν κεραίαν τοῦ σταυροῦ, τὸν ὁποῖον σχηματίζουν αἱ στέγαι τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 30)[1].

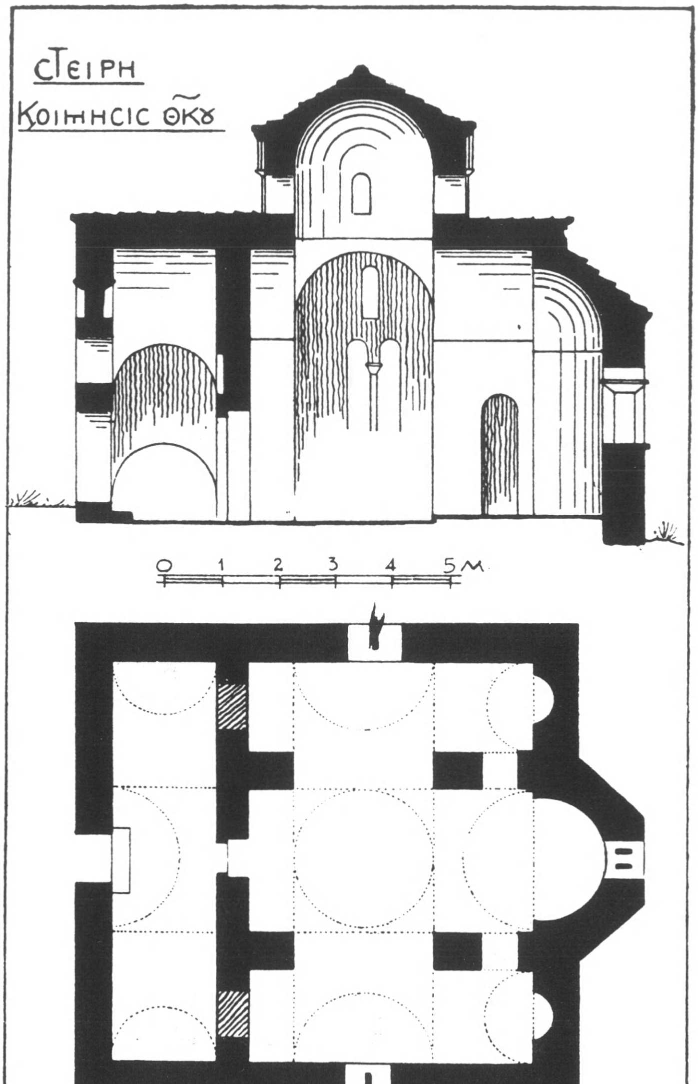

Εἰκ. 31. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Στείρη.

[1] Εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ὁ δυτικὸς τοῖχος τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ νάρθηκος ἀνυψωθεὶς ἀπετέλεσε προέκτασιν τῶν κεκλιμένων πλευρῶν τοῦ μέσου τμήματος,

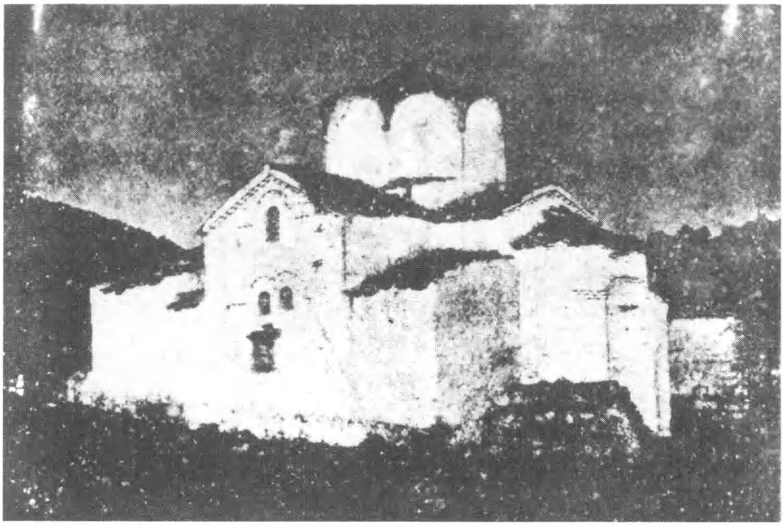

Εἰκ. 32. ΝΑ. ἄποψις τοῦ ναοῦ τοῦ Στείρη.

Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ εἶναι ὀκτάγωνος φέρων κατὰ τὰς ἀκμὰς μαρμαρίνους κιονίσκους ἀνέχοντας ὀκτὼ μαρμάρινα τοξωτὰ γεῖσα. Πλὴν δύο, τὰ στενὰ καὶ ὑψηλὰ μονόλοβα παράθυρά του εἶναι σήμερον φραγμένα (εἰκ. 32).

Ἐξωτερικῶς ὁ ναὸς ἔχει ἐξ ὁλοκλήρου καλυφθῆ δι' ἀσβεστοχρώματος, ὅπερ ἐντούτοις ἐπιτρέπει νὰ διακρίνωμεν τὸ ἐξ ἀκανονίστων πλακοειδῶν λίθων μετὰ παρεντεθειμένων τεμαχίων πλίνθων σύστημα τῆς τοιχοδομίας του. Διακρίνονται δ' ὡσαύτως καλῶς καὶ τὰ ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ φραγμένα παράθυρα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 32). Οὕτω εἰς τὴν Β. καὶ Ν. κεραίαν ὑπάρχουσιν ἄνω μὲν ἀνὰ ἓν μονόλοβον κάτω δὲ ἀνὰ ἓν δίλοβον παράθυρον. Τά τε μονόλοβα καὶ τὰ δίλοβα περιβάλλονται ὑπὸ ἁπλοῦ πλινθίνου πλαισίου, ὅπερ ὅμως δὲνπροχωρεῖ μέχρι τῆς ποδιᾶς ἀλλὰ περιορίζεται μόνον εἰς τὸ ἡμικυκλικὸν ὑπέρθυρον συνοδευόμενον ἐξωτερικῶς ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας καμπτομένης ὁριζοντίως κατὰ τὰς γεννήσεις τοῦ τόξου ἔνθα καὶ διακόπτεται Τοῦ δὲ ἱεροῦ τὸ παράθυρον (εἰκ. 33) εἶναι τρίλοβον, μὲ τοὺς τρεῖς λοβοὺς ἰσοϋψεῖς—ὅπως εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Καπνικαρέας—καὶ μὲ πλίνθινα πλαίσια εἰς τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα συνοδευόμενα ὑπὸ ἐξεχούσης ὀδοντωτῆς ταινίας. Οἱ κιονίσκοι των εἶναι μαρμάρινοι, τομῆς τετραγώνου, φέρουσι δὲ κιονόκρανα κοσμημένα δι' ἀναγλύπτου σταυροῦ ἐν μέσῳ φύλλων ἀκάνθης (εἰκ. 33). Τέλος ὑπὸ τὸ ἀέτωμα τοῦ νάρθηκος ἔχομεν πάλιν δίλοβον, ὁμοίως ἐσχηματισμένον παράθυρον μετὰ μαρμαρίνου κιονίσκου (εἰκ. 30 καὶ 31).

ὡς ἐὰν ὅλος ὁ νάρθηξ ἐκαλύπτετο διὰ μιᾶς καὶ μόνης δικλινοῦς στέγης. Ἡ ὑπερύψωσις εἶναι ὁρατὴ εἰς τὴν εἰκόνα 30.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν κεραμίνην διακόσμησιν τοῦ ναοῦ αὕτη εἶναι πολὺ λιτή. Πλὴν τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν τῶν παραθύρων καὶ τῶν ὑπὸ τὰ ἀετώματα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, μόνον ἑκατέρωθεν τῶν μονολόβων παραθύρων τῆς Β. καὶ Ν. κεραίας συναντῶμεν ἁπλᾶ τινα κεράμινα κοσμήματα ἐσχηματισμένα διὰ μικρῶν τεμαχίων πλίνθων, ἄνω μὲν κατ᾽ ἀπομίμησιν τοῦ γνωστοῦ ἐν σχήματι 2 κουφικοῦ κοσμήματος, ὑποκάτω δὲ σταυροὺς (εἰκ. 34). Πρέπει δὲ νὰ σημειωθῇ ἡ παντελὴς ἐκ τοῦ ναοῦ τούτου ἀπουσία διακοσμητικῶν πινακίων, τῶν ὁποίων, ὡς εἴδομεν, τόσον γενναία ἐγένετο χρῆσις εἰς τοὺς ἐξετασθέντας ναοὺς τῆς Κοιμήσεως καὶ ἰδίᾳ τοῦ Ταξιάρχου.

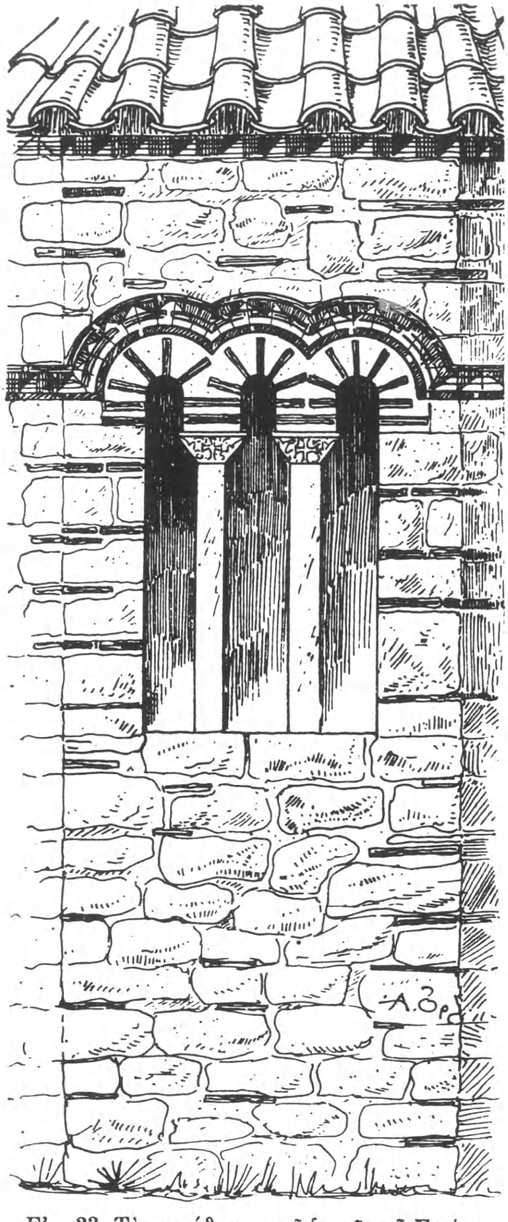

Εἰκ. 33. Τὸ παράθυρον τοῦ ἱεροῦ τοῦ Στείρη.

Ὁ ναὸς διατηρεῖ εἰσέτι εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ὄπισθεν τοῦ νεωτέρου εἰκονοστασίου, τὸ μαρμάρινον ἐπιστύλιον τοῦ παλαιοῦ τέμπλου, κοσμούμενον δι᾽ ἀναγλύπτων ἀνθεμίων καὶ σταυρῶν. Εἰς δὲ τὸ δάπεδον τοῦ ἱεροῦ του διασώζεται ἱκανὸν τμῆμα τοῦ ἐκ πολυχρώμων τεμαχίων μαρμαροθετήματος, δι᾽ οὗ ἦτο ἐστρωμένον ἄλλοτε τὸ δάπεδον.

Οἱ τοῖχοι τοῦ κυρίως ναοῦ καλύπτονται σήμερον διὰ πολὺ μετρίας τέχνης τοιχογραφιῶν τοῦ 1668, ἔργων τοῦ ἐκ Ναυπλίου ἱερομονάχου Θεοδούλου Κακαρᾶ. Τοῦτο μανθάνομεν ἐκ τῆς ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου γραπτῆς ἐπιγραφῆς, ἥτις λέγει:

Ἀνιστορίθη ὁ θῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς Ἡπεραγίας Δεσπίνης ἡμῶν

Θκῦ καὶ αὐπαρθένου Μαρίας διὰ σηνδρομῆς κόπου τε καὶ ἐξόδου Παρισίου μοναχοῦ εἰς ψιχηκὺν αὐτοῦ σοτηρίαν. Διὰ χειρὸς καμοῦ τοῦ ταπηνοῦ Θεοδούλου ἱερομονάχου τὸ ἐπίκληον Κακαρᾶς ἐκ πόλεος Ναυπλίου. ἔτι σοτηρίο ͵ΑΧΞΗ΄ ἐν μηνὶ Αὐγούστου 11.

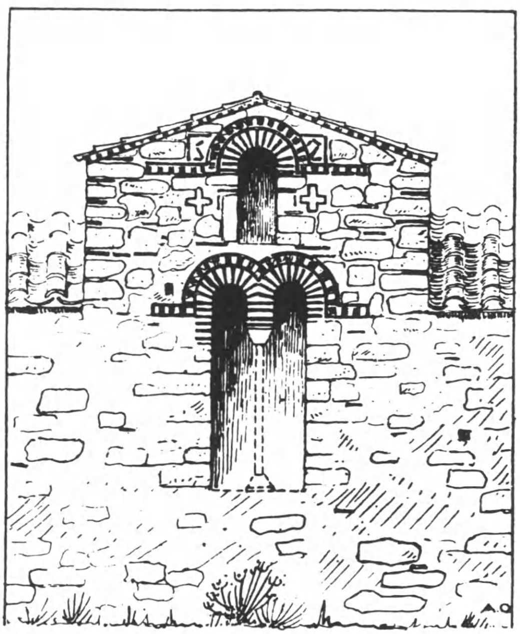

Εἰκ. 34. Ἡ βόρειος κεραία τοῦ ναοῦ τοῦ Στείρη.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ταύτην δυνάμεθα νὰ ἀναγάγωμεν εἰς τὸν 11ον καὶ δὴ τὸ α΄ ἥμισυ αὐτοῦ α) ἐκ τοῦ τύπου τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ, ὅστις εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν τῶν Ἁγ. Θεοδώρων Ἀθηνῶν. β) Ἐκ τῆς μορφῆς τῶν παραθύρων, διλόβων καὶ τριλόβων, ἅτινα εἶναι ἐλεύθερα ἤτοι ἄνευ τόξου περιβάλλοντος τοὺς λοβούς. γ) Ἐκ τοῦ μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου του. δ) Ἐκ τῆς παρουσίας κουφιζούσης διακοσμήσεως καὶ ε) ἐκ τῆς παντελοῦς ἀπουσίας διακοσμητικῶν πινακίων.

Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς ἂν δὲν εἶναι κτίσμα αὐτοῦ τούτου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, εἶναι πιθανώτατον ὅτι κατεσκευάσθη ἑκατὸν περίπου ἔτη μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἴσως εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἐνταῦθα ποτὲ παραμονῆς τοῦ μεγάλου Ἀναχωρητοῦ. Κατ᾽ ἀκολουθίαν δὲ καὶ ἡ ὀνομασία τοῦ *Στείρη* δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ τυχαία συνωνυμία πρὸς τὴν ἐν Φωκίδι Στεῖριν, ἐν ᾗ ἡ μεγάλη μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ἀλλὰ σχετικὴ πρὸς τὴν ἐν Κορινθίᾳ παραμονὴν τοῦ Στειριώτου ἀσκητοῦ.

Γ΄. ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣ Ν.Α. ΤΟΥ ΧΙΛΙΟΜΟΔΙΟΥ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

Τὴν περιοχὴν τοῦ Σοφικοῦ χωρίζουν ἀπὸ τῆς τελευταίας ἐξετασθησομένης ἐνταῦθα περιοχῆς βουνὰ καὶ χαράδραι δύσβατοι. Διὰ τοῦτο εὐκολωτέρα εἶναι ἡ ἐπίσκεψις ταύτης μέσῳ Χιλιομοδίου. Ἡμίσειαν μόλις ὥραν πρὸς τὰ ΝΑ. τῆς κωμοπόλεως αὐτῆς εὑρίσκεται ἐν μέσῳ δάσους πεύκων, ἐπὶ ἐλαφροῦ ἐξάρματος, ἡ μεταγενεστέρα *μονὴ Φανερωμένης*. Τὸ καθολικὸν αὐτῆς, ἀνεγερθὲν κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, οὐδὲν παρέχει τὸ ἐνδιαφέρον. Ὑπάρχει ὅμως ἐκτός τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς πρὸς δυσμὰς ἀξιόλογον ναΰδριον τιμώμενον εἰς μνήμην τῆς μάρτυρος Μαρίνης, ὅπερ εἶναι κατάγραφον ἐκ τοιχογραφιῶν.

Τὸ ναύδριον τοῦτο εἶναι μονόκλιτος βασιλικὴ μετὰ τριπλεύρου ἀψῖδος ἱεροῦ (εἰκ. 35). Οἱ τοῖχοι του εἶναι ἐξ ἀκανονίστων λίθων μετὰ μικρῶν πλίνθων κατεσκευασμένοι ἔχουσι δὲ μέγα πάχος, 1.15 μ., ὅπερ ὑποδηλοῖ ὅτι ὁ ναὸς εἶχεν ἀρχικῶς κτιστὴν θολωτὴν στέγην καὶ οὐχὶ ξυλίνην, ὡς ἔχει σήμερον. Πότε ἔπεσεν ἡ θολωτὴ στέγη ἀγνοοῦμεν· πίπτουσα ὅμως συμπαρέσυρε καὶ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ νοτίου τοίχου, ὅπερ ἀνεκτίσθη μὲν ἀργότερον ἀλλ' οὐχὶ συμφώνως πρὸς τὸν μὴ καταστραφέντα βόρειον τοῖχον. Ἡ ἐξέτασις τῆς βορείου πλευρᾶς παρουσιάζει τὰ ἑξῆς ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα: α) Παρὰ τὴν εἴσοδον τυφλὴν ἀψῖδα, ὕψ. 1.68, καὶ εὐθὺς μετ' αὐτὴν β) βάθυνσιν ὀρθογώνιον 0.30, πλάτους 1.35, προχωροῦσαν ἄνω μέχρι τῆς ξυλίνης στέγης ἤτοι μέχρις ὕψους 3.00 μ. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου σώζεται ἀντιστοίχως πρὸς τὸν βόρειον ἡ ἀνατολικὴ ἀκμὴ ὀρθογωνίου βαθύνσεως, ἥτις ὅμως κατὰ τὴν ἀνακατασκευὴν τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεός του κατεσκευάσθη μὲ πλάτος πολὺ μεγαλύτερον. Ἡ ὕπαρξις τῶν ὑψηλὰ ἀνερχομένων βαθύνσεων τούτων ὑποδηλοῖ σαφῶς ὅτι τὸ ναύδριον ἦτο σταυρεπίστεγον, ἡ δὲ συνύπαρξις καὶ τυφλῆς ἀψῖδος ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, ὁμοία τῆς ὁποίας θὰ ὑπῆρχε καὶ ἐπὶ τοῦ νοτίου, κατατάσσει τὸν ναὸν εἰς τὴν κατηγορίαν A_3 τῶν σταυρεπιστέγων (ὅρα ἀνωτέρω σελ. 43).

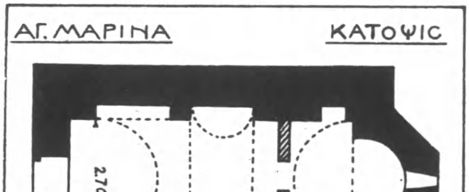

Εἰκ. 35. Κάτοψις ναοῦ Ἁγ. Μαρίνης.

Αἱ καλύπτουσαι τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τοιχογραφίαι εἶναι τοῦ 1607. Ἐπειδὴ δὲ αὗται καλύπτουσι καὶ τὸ ἐπισκευασθὲν νότιον τμῆμα, συνάγομεν ὅτι τὸ ναύδριον εἶναι ἀρχαιότερον τοῦ 17^{ου} αἰῶνος. Αἱ εἰκόνες εἶναι ἔργα τοῦ «*ζωγράφου Δημητρίου Κακαρᾶ*» ὡς διδάσκει ἡ ἄνωθεν τῆς Ὡραίας πύλης τοῦ τέμπλου γραπτὴ ἐπιγραφή, ἥτις λέγει:

Ανεκαινισθη και οιστοριθη ο θειος και πανσεπτος ναος ουτος της αγιας και αθλοφορου μαρτυ | ρος του Χ(ριστο)υ Μαρηνας δια συνδρομης καὶ εξοδου εν γραμασιν υυ λεγω Θ(εο)ς γαρ ιδ | εν ο ερ(ευν)ων καρδιας. Ετους ζριε' ι·· δ. ε εν μηνι Αυγουστω κα' Χειρ Δημητριου Κακαρα του ζωγραφου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν διάταξιν τῶν παραστάσεων σημειοῦμεν ὅτι ἐπὶ τοῦ ὕπερθεν τῆς θύρας τοίχου εἰκονίζεται ἡ Σταύρωσις ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου τοίχου ἄνω μὲν ἡ Ἀνάστασις καὶ ἡ Πεντηκοστή, κάτω δὲ καὶ ἐντὸς τῆς τυφλῆς ἀψῖδος οἱ ἰατροὶ Ἅγιοι Κοσμᾶς καὶ Δαμιανὸς καὶ παρ' αὐτοὺς ἡ Ἁγ. Κυριακή. Ἐν τῇ βαθύνσει τῆς ἐγκαρσίας καμάρας παρίσταται ἄνω μὲν ἡ Κοίμησις τῆς

Θεοτόκου κάτω δὲ οἱ Ἅγιοι Ἀνδρέας, Δημήτριος καὶ Γεώργιος. Τέλος παρὰ τὸ τέμπλον εἰκονίζεται ἡ Ἁγία Μαρίνα. Ἐν τῇ προθέσει τοῦ ἱεροῦ ὑπάρχει τὸ ἑξῆς ἐνθύμημα: *Μνήσθητι Κυριε Θεονᾶ μοναχοῦ Δημητρίου.*

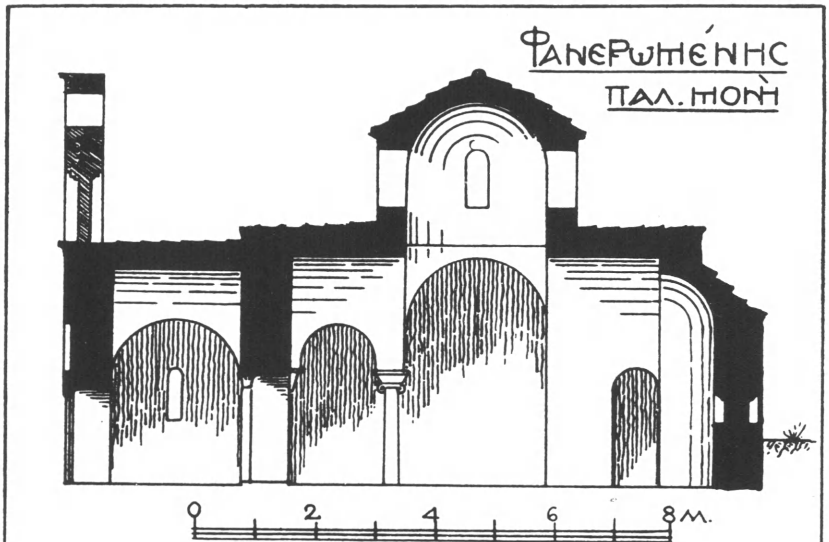

Εἰκ. 36. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς παλαιᾶς Μ. Φανερωμένης.

Αἱ τοιχογραφίαι τῆς Ἁγ. Μαρίνης εἶναι ἔργα καλῆς ὁπωσδήποτε τέχνης δουλευμένα κατὰ τὸν Κρητικὸν τρόπον, ὁ δὲ ζωγραφήσας αὐτὰ Δημήτριος Κακαρᾶς εἶναι πιθανῶς πρόγονός τις τοῦ Ἱερομονάχου Θεοδούλου τὸ *ἐπίκλην*

Κακαρᾶ ἐκ πόλεως Ναυπλίου, ὅστις 60 περίπου ἔτη ἀργότερον (1668) ἐτοιχογράφησε τὸν ναὸν τοῦ Στείρη (ὅρα ἀνωτέρω σελ. 85).

Συνεχίζοντες τὴν πρὸς τὰ νοτιοανατολικὰ πορείαν καὶ ἀκολουθοῦντες τὴν κοίτην μικροῦ τινος χειμάρρου, συναντῶμεν, μετὰ μίαν περίπου ὥραν ἀναβάσεως, ἄθροισμα ἠρειπωμένων κτηρίων ἅτινα, ἵστανται ἐγκαταλελειμμένα ἐν τῇ ἀπεράντῳ σιωπῇ μιᾶς ἐρήμου καὶ ἀγόνου χώρας. Τὰ κτήρια ταῦτα ἀπήρτιζον τὴν ἀνθοῦσαν ποτὲ παλαιὰν *μονὴν τῆς Φανερωμένης*, ἥτις ἐγκατελείφθη ἴσως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως, τῶν μοναχῶν της μετοικησάντων εἰς τὴν χαμηλοτέραν καὶ προσιτωτέραν τοποθεσίαν τῆς Ἁγ. Μαρίνης, περὶ ἧς ἀνωτέρω εἴπομεν.

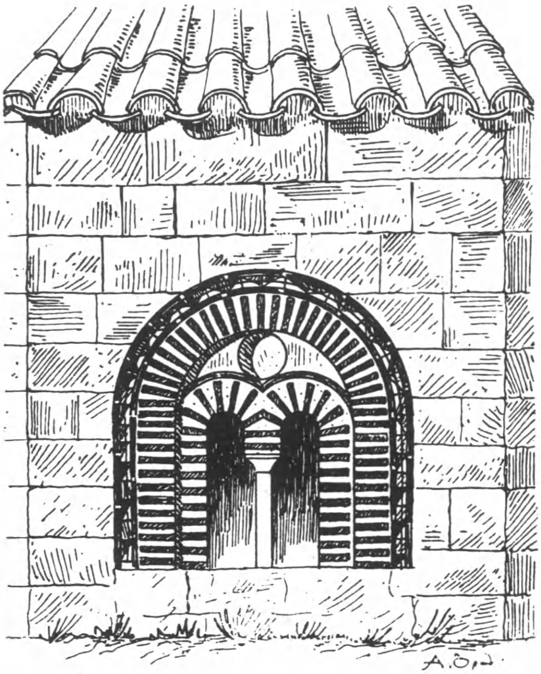

Εἰκ. 37. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ τῆς Φανερωμένης.

Ἐκ τῶν ἀποτελούντων τὴν παλαιὰν μονὴν κτηρίων, ἐξαιρέσει τοῦ καθολικοῦ, πάντα τὰ λοιπὰ εἶναι κτίσματα τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Καὶ αὐτὸ δὲ τὸ καθολικὸν ἔχει ὑποστῆ ἐπισκευὰς καὶ προσθήκας κατὰ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων ἀσβεστωθὲν ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς ἐφοδιασθὲν δὲ ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ διὰ διλόβου κωδωνοστασίου κοσμουμένου διὰ ῥοδίων πινακίων καὶ ὀρθουμένου ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου.

Ὁ κυρίως ναὸς (εἰκ. 36) περίπου τετράγωνος (7.50×7.70) καὶ μὲ μίαν μόνην τρίπλευρον κόγχην ἱεροῦ, ἔχει πρὸς Δυσμὰς προσκεκολλημένον ἰσοπλατῆ νάρθηκα. Ὁ ναὸς εἶναι σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ δύο ἐσωτερικῶν κιόνων, οἵτινες φέρουσιν ἰωνικὰ μετ᾿ ἐπιθημάτων κιονόκρανα ἐστραμμένα πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα, ὅπως καὶ τὰ τῆς Κοιμήσεως (εἰκ. 8). Τὰ δύο ἑκατέρωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ διαμερίσματα τοῦ ναοῦ καλύπτονται καὶ ἐδῶ διὰ τεταρτοκυλίνδρων, ἔχουσι δὲ μετωπιαῖα τόξα ἡμικυκλικὰ βαίνοντα ἐπὶ λοξοτμήτων ὑφαψιδίων (εἰκ. 38). Ἐπὶ ὁμοίων δὲ ὑφαψιδίων βαίνουσιν ἐνταῦθα καὶ αἱ γεννήσεις τῶν τόξων,

ἅτινα ζευγνύουσι τὸν δυτικὸν τοῖχον πρὸς τοὺς κίονας (εἰκ. 36). Ὁ τροῦλλος εἶναι ὀκτάγωνος, ἔχει ὅμως ὑποστῇ πολλὰς ἐπισκευάς. Φαίνεται οὐχ ἧττον ὅτι ἀρχικῶς ἔφερε καὶ αὐτὸς μαρμαρίνους κιονίσκους εἰς τὰς γωνίας του συνενουμένους πρὸς ἀλλήλους διὰ μαρμαρίνων ἡμικυκλικῶν γείσων.

Ὁ νάρθηξ καλύπτεται καθ᾽ ὅμοιον καὶ ὁ τῶν ἤδη ἐξετασθέντων ναῶν τρόπον ἤτοι ἐν τῷ μέσῳ μὲν δι᾽ ὑψηλῆς κατὰ μῆκος καμάρας κατὰ δὲ τὰ πλάγια διὰ χαμηλοτέρων ἐγκαρσίων καμαρῶν (εἰκ. 36).

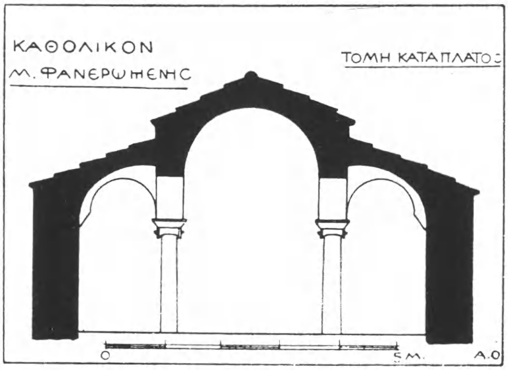

Εἰκ. 38. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Φανερωμένης.

Ἡ τοιχοποιία τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος εἶναι ἐξ ἀκανονίστων λίθων μετὰ μικρῶν τεμαχίων πλίνθων κατασκευασμένη, ἐν ᾧ τουναντίον ἡ τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ ἀποτελεῖται ἐξ ἰσοϋψῶν κανονικῶν δόμων πωρολίθων ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων (εἰκ. 37). Ἡ κόγχη δ᾽ αὕτη διατρυπᾶται ὑπὸ διλόβου παραθύρου (εἰκ. 37) περιβαλλομένου ὑπὸ πλινθίνου πλαισίου καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας διηκούσης μέχρι τῆς ποδιᾶς. Τὸ μεταξὺ τῶν λοβῶν καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ πλαισίου τύμπανον τοῦ παραθύρου ἐκοσμεῖτο διὰ «ροδίσου» πινακίου, οὗτινος σήμερον σῴζεται μόνον ἡ κοιλότης (εἰκ. 37).

Ἡ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος θύρα εἰσόδου φέρει ὡραῖον σύνθετον περιθύρωμα καὶ ὑπεράνω κόγχην ἡμικυκλικὴν μετ᾽ ὀδοντωτῆς ταινίας, περιβάλλουσαν τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου. Ἡ δὲ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν θύρα φέρει ἑκατέρωθεν ἐντετειχισμένους δύο κιονίσκους Ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ δαπέδου ἐτοποθετήθη ὡς ὀμφάλιον μαρμάρινον ἀνάγλυφον θωράκιον φέρον εἰς διπλοῦν τὸ ἐν τέλει τοῦ παρόντος ἄρθρου εἰκονιζόμενον βυζαντινὸν κόσμημα.

Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ ἔφερον ἄλλοτε ἀρίστης τέχνης τοιχογραφίας, ὧν λείψανα διατηροῦνται κατὰ τὴν Ν. Δ. γωνίαν, ἔνθα διακρίνονται αἱ μορφαὶ τῶν Ἁγίων Σάββα, Θεοδώρου καὶ Ἀρτεμίου.

Συγκρίνοντες τὰς ἀναλογίας τοῦ καθολικοῦ τῆς Φανερωμένης πρὸς τὰς τῶν λοιπῶν ἐξετασθέντων ναῶν εὑρίσκομεν ὑφισταμένην μεγάλην διαφοράν. Ἐν ᾧ δηλ. ἐκεῖνοι — μάλιστα ὁ τῶν Ταξιαρχῶν — παρουσιάζουσιν ἀνάτασιν, ἡ Φανερωμένη παρουσιάζεται πεπλατυσμένη. Τοῦτο δύναταί τις ν᾽ ἀντιληφθῇ παραβάλλων τὴν κατὰ πλάτος τομὴν τῆς Φανερωμένης (εἰκ. 38) πρὸς τὰς ἀντιστοίχους τῶν Ταξιαρχῶν (εἰκ. 20) καὶ τῆς Κοιμήσεως (εἰκ. 9). Ὁμοίως

πεπλατυμένον ἐμφανίζεται καὶ τὸ παράθυρον τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ τῆς Φανερωμένης (εἰκ 37), εἰς τὸ ὁποῖον ἡ ἀναλογία τοῦ πλάτους πρὸς τὸ ὕψος εἶναι 1 : 1, ἐν ᾧ εἰς τοὺς Ταξιάρχας ἡ ἀναλογία τοῦ αὐτοῦ παραθύρου εἶναι περίπου 1 : 2. Ἕνεκα τῶν πεπλατυσμένων τούτων ἀναλογιῶν ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου ἕνεκα τῆς χρήσεως ἰσοδόμου τοιχοποιίας μὲ ἁρμοὺς τελείως ἐφαπτομένους καὶ ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων, ὅπως συνηθίζεται κυρίως εἰς τὰ φραγκικὰ κτήρια, θεωρῶ τὴν Φανερωμένην ὡς κτίσμα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 13ου αἰ.

Ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν ναῶν, οἵτινες περιλαμβάνονται ἐν τῇ μικρᾷ περιοχῇ τῆς ἀνατολικῆς Κορινθίας μαρτυρεῖ περὶ τῆς πυκνῆς καὶ συνεχοῦς οἰκήσεως τῆς χώρας ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἀπὸ τοῦ 11ου μέχρι τοῦ 18ου αἰῶνος. Ἀλλὰ πλὴν τῶν ναῶν καὶ ἱκανὰ τοπωνύμια — Κατακάλι, Ἀγγελόκαστρον, Κοντοστάβλου, Φωκᾶ κλπ. — μαρτυροῦσι καὶ αὐτὰ ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ οὐ μόνον εἰς τὴν Κόρινθον καὶ τὴν περὶ αὐτὴν εὔφορον χώραν εὐρέως ἐγκατεστάθησαν ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ὀρεινὰς αὐτῆς περιφερείας μεγάλως ἐξετάθησαν καὶ ἐπὶ μακρὸν ἐκεῖ ἐβίωσαν.

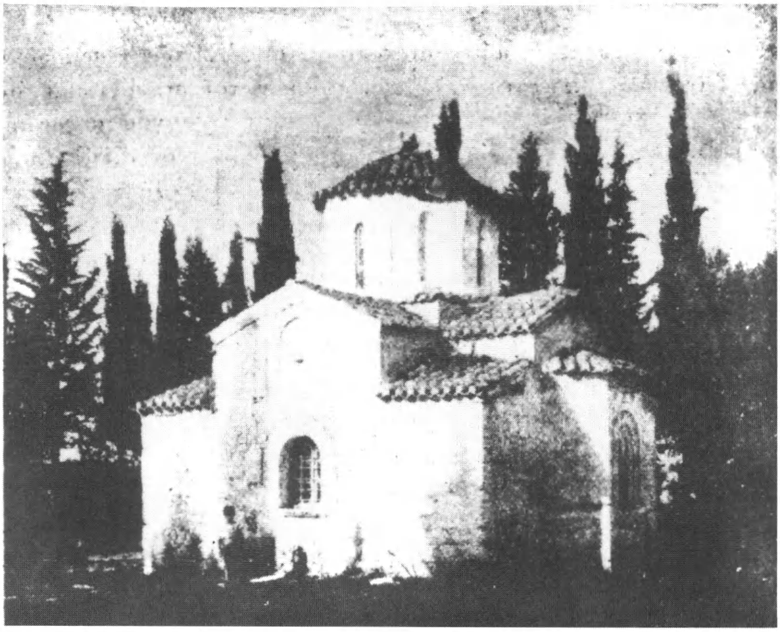

ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΩΝ ΤΑΡΣΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΕΧΟΒΑΣ

Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τοὺς ἐξετασθέντας ναοὺς τῆς Ἀνατολικῆς Κορινθίας παραθέτω κατωτέρω δύο ἄλλους ἐνδιαφέροντας ναοὺς εὑρισκομένους ἐν τῇ μέσῃ Κορινθίᾳ καὶ παρουσιάζοντας τὸν αὐτὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον: τὸν ναὸν τῶν Ταρσινῶν καὶ τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τῆς Λέχοβας.

Ὁ ναὸς τῶν Ταρσινῶν (εἰκ. 1)—χωρίου κειμένου πρὸς νότον τοῦ Κοκκωνίουσυνοικισθέντος δὲ τὸ 1836 διὰ κατοίκων τοῦ παλαιοῦ χωρίου Ταρσοῦ τοῦ δήμου Φενεοῦ—τιμᾶται σήμερον εἰς μνήμην τῆς *Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος* (Ἁγία Σωτήρα) καὶ χρησιμεύει ὡς ἐκκλησία τοῦ νεκροταφείου τοῦ χωρίου.

Ὁ ναὸς (εἰκ. 2) στερούμενος νάρθηκος, ἔχει σχῆμα ἀκριβῶς τετράγωνον (6.18×6.25) μὲ μίαν μόνον πρὸς ἀνατολὰς προβάλλουσαν τρίπλευρον ἀψῖδα ἱεροῦ. Εἶναι τοῦ τύπου τῶν δικιονίων ἤτοι τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ δύο κιόνων. Οἱ κίονες οὗτοι εἶναι μαρμάρινοι, ἀρράβδωτοι, φέροντες ἀρχαῖα ἰωνικὰ μετ᾽ ἐπιθημάτων κιονόκρανα,

ἐστραμμένα πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ. Ἐκ τῶν τεσσάρων μικρῶν χώρων, οἵτινες ὑπολείπονται μεταξὺ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου οἱ μὲν πρὸς ἀνατολὰς στεγάζονται διὰ καμαρῶν, οἱ δὲ πρὸς δυσμὰς διὰ φουρνικῶν (calottes) (εἰκ. 2).

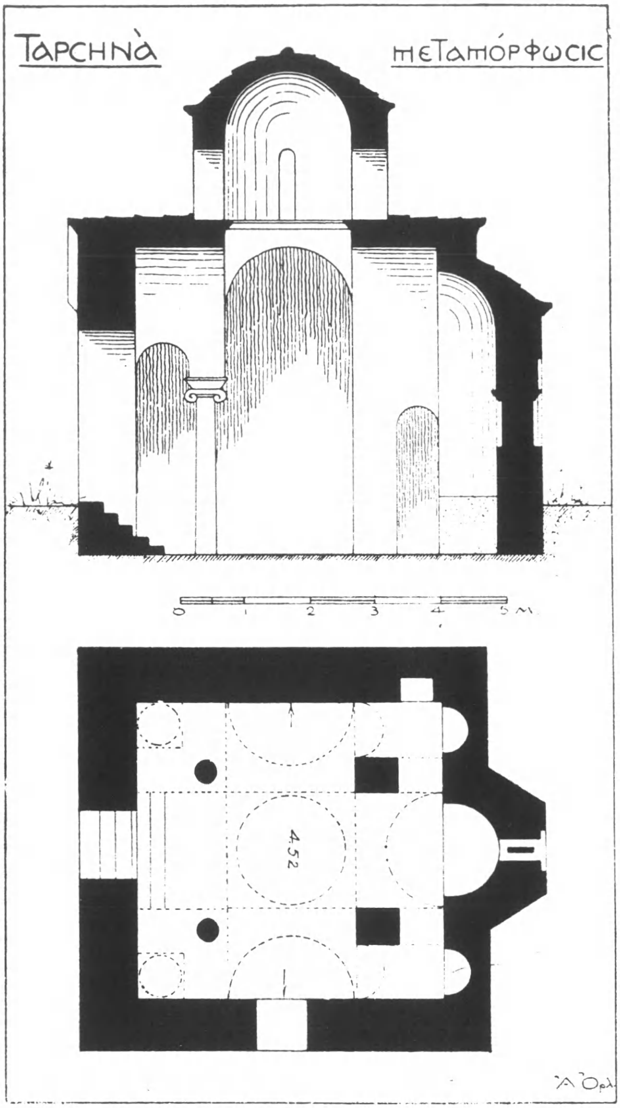

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ ναοῦ Ταρσινῶν.

Ὁ ναὸς εἶχε πιθανώτατα ἀρχικῶς μίαν μόνην θύραν, τὴν πρὸς νότον, φέρουσαν ὑπεράνω πωρίνην ἡμικυκλικὴν κόγχην, μετ' ὀδοντωτῆς ταινίας, περιβάλλουσαν τὴν εἰκόνα τῆς Μεταμορφώσεως (εἰκ. 3). Ἀργότερον ἀνοιχθείσης ἑτέρας θύρας εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἡ νοτία ἐφράχθη, τῆς ὑπεράνω κόγχης μετατραπείσης εἰς παράθυρον (εἰκ. 1). Τῆς παλαιᾶς νοτίας θύρας διατηροῦνται ἐντετειχισμένα τεμάχια τοῦ μαρμαρίνου πλαισίου ὡς καὶ τὸ μετὰ τριῶν σταυρῶν κεκοσμημένον ὑπέρθυρον (εἰκ. 3).

Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ εἶναι ἐκτισμένοι διὰ μεγάλων σχετικῶς κανονικῶν πωρολίθων ἀλλ' οὐχὶ πλινθοπεριβλήτων. Τοῦ συστήματος τούτου κάμνουν ἐνίοτε χρῆσιν καὶ οἱ Βυζαντινοὶ[1] ἀλλὰ συχνότερον τοῦτο μᾶς παρουσιάζεται ἀπὸ τοῦ 13ου

[1] Ναὸς Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἐν Θήβαις Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1924

αἰῶνος προφανῶς κατ᾽ ἐπίδρασιν τῶν Φράγκων [1]. Πλίνθοι ἐχρησιμοποιήθησαν ἐνταῦθα μόνον διὰ τὰ πλαίσια τῶν παραθύρων καὶ τὰς διακοσμητικὰς ὀδοντωτὰς ταινίας. Εἶναι δὲ αὗται ἀρίστης κατασκευῆς καὶ πάχους μόνον 0.022.

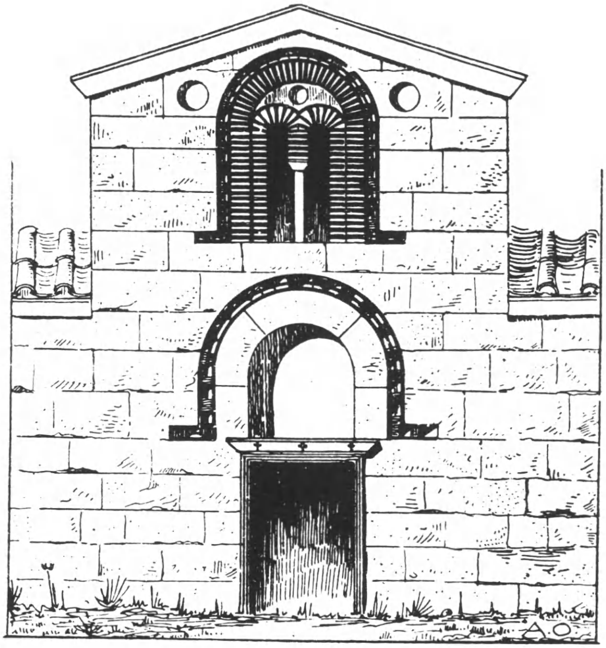

Εἰκ. 3. Τμῆμα τῆς νοτίας ὄψεως τοῦ ναοῦ τῶν Ταρσινῶν μὲ ἀναπαράστασιν τῆς θύρας.

Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ εἶναι ὀκτάγωνος ἀλλ᾽ ἄνευ κιονίσκων κατὰ τὰς γωνίας. Τὸ γεῖσον του εἶναι εὐθύγραμμον, ὁριζόντιον ὡς τὸ τῆς Καισαριανῆς. Ἐφ᾽ ἑκάστης τῶν ὀκτὼ πλευρῶν αὐτοῦ ἀνοίγεται ἐναλλὰξ μονόλοβον παράθυρον καὶ ἀβαθὴς κόγχη, ὅπως καὶ εἰς τοὺς ἀνωτέρω ἐξετασθέντας ναοὺς τῆς Ἀνατ. Κορινθίας.

Ὁ ναὸς ἐφωτίζετο καὶ διὰ δύο διλόβων παραθύρων ἀνοιγομένων ὑπὸ τὰ ἀετώματα τῆς βορείου καὶ νοτίας καμάρας τοῦ σταυροῦ, ὡς καὶ δι᾽ ἑτέρου διλόβου ἀνοιγομένου εἰς τὴν μέσην πλευρὰν τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ. Πάντα τ᾽ ἀνωτέρω παράθυρα ἔχουσι λίαν ραδινὰς ἀναλογίας (εἰκ. 4) φέρουσι δὲ πλίνθινα πλαίσια περιθεόμενα ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις διήκουσα κάτω

σελ. 5 Ἁγ. Νικολάου ᾽στὰ Καμπιὰ Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis London 1901 πίν. 56 καὶ ἀλλαχοῦ.

[1] Ὄμορφη Ἐκκλησιὰ Αἰγίνης (1282) Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. 1925, Β, 243.

μέχρι τῆς ποδιᾶς, κάμπτει ὁριζοντίως καὶ διακόπτεται. Ὀδοντωτὴ ταινία εὑρίσκεται καὶ ὑπὸ τὸ πώρινον λοξότμητον γεῖσον τοῦ ἱεροῦ.

Μεγάλη χρῆσις παρατηρεῖται καὶ ἐνταῦθα «ροδίων» διακοσμητικῶν πινακίων. Τρία τοιαῦτα εἰς γραμμὴν ὁριζόντιον κάτωθεν τοῦ γείσου τοῦ ἱεροῦ κοσμοῦσι τὴν μέσην πλευρὰν τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 4), δύο ἄλλα εἶναι τοποθετημένα εἰς τὴν νότιον καὶ βόρειον κεραίαν τοῦ σταυροῦ ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου, οὗτινος πάλιν τὸ τύμπανον κοσμεῖ ἄλλο μικρότερον πινάκιον (εἰκ. 3). Τέλος μεγαλύτερον σκυφωτὸν ἀγγεῖον—οὗτινος σώζεται μόνον ἡ κοιλότης—ἐκόσμει τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τεθειμένον εὐθὺς ὑπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ ἀετώματος.

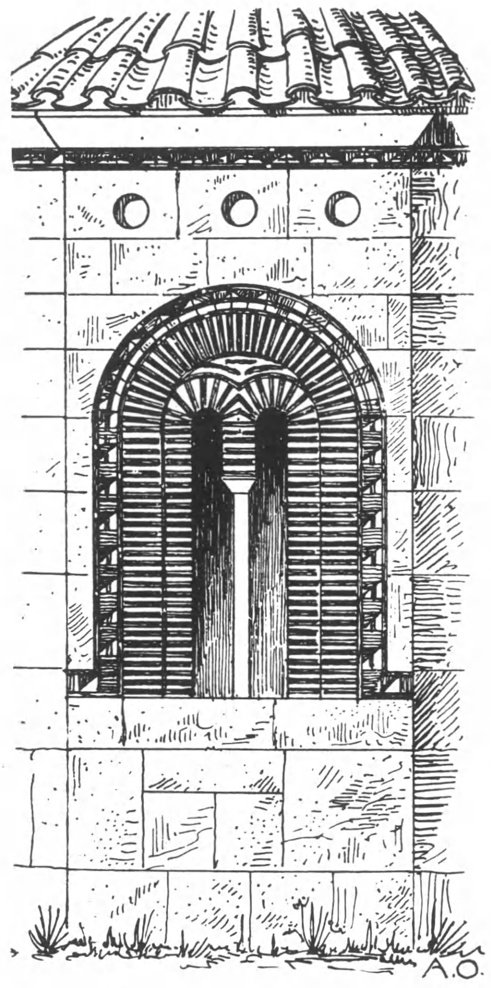

Εἰκ. 4. Τὸ παράθυρον τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τῶν Ταρσινῶν.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ ἔχει δυστυχῶς σήμερον καλυφθῇ δι᾿ ἀσβεστοκονιάματος. Ἐκαλύπτετο ὅμως ἄλλοτε διὰ τοιχογραφιῶν, ὧν διατηροῦνται ὀλίγα λείψανα μετὰ κοσμημάτων εἰς τὰ τοιχώματα τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς παρατηροῦμεν ὅτι ὁ ναὸς τῶνΤαρσινῶν ἀφ᾿ ἑνὸς λόγῳ τοῦ αὐστηρῶς τετραγώνου σχήματος αὐτοῦ καὶ ἀφ᾿ ἑτέρου λόγῳ τῆς εἰς τὰ δυτικὰ πλάγια κλίτη αὐτοῦ χρήσεως φουρνικῶν (calottes), φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι μεταγενέστερος τοῦ 13ου αἰῶνος.

Ὀλίγον νοτιώτερον τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως, πρὸς τ᾿ ἀνάντη, ὑπάρχει καὶ ἄλλος ναός, τιμώμενος σήμερον μὲν εἰς μνήμην τῆς Εὐαγγελιστρίας, ἄλλοτε δὲ τοῦ *Ἁγ. Ἑρμολάου*. Ὁ ναὸς οὗτος ἐρειπωθεὶς ἀνακατεσκευάσθη πρὸ τεσσαρακονταετίας, οὐχὶ ὅμως μὲ τὸ ἀρχικὸν του σχέδιον, τὸ ὁποῖον περιελάμβανε βεβαίως καὶ τοὺς σήμερον ἔξω τῆς βορείου πλευρᾶς ἱσταμένους

γρανιτικοὺς κίονας. Τὸ δάπεδον τοῦ παλαιοῦ ναοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ μαρμαροθετήματος ἐκ τοῦ ὁποίου διατηροῦνται ὀλίγα μόνον λείψανα, ἐν οἷς πτηνὸν σπαράσσον ὄφιν (εἰκ. 9) καὶ τὸ μετὰ 5 κύκλων ἐν τετραγώνῳ σύνηθες

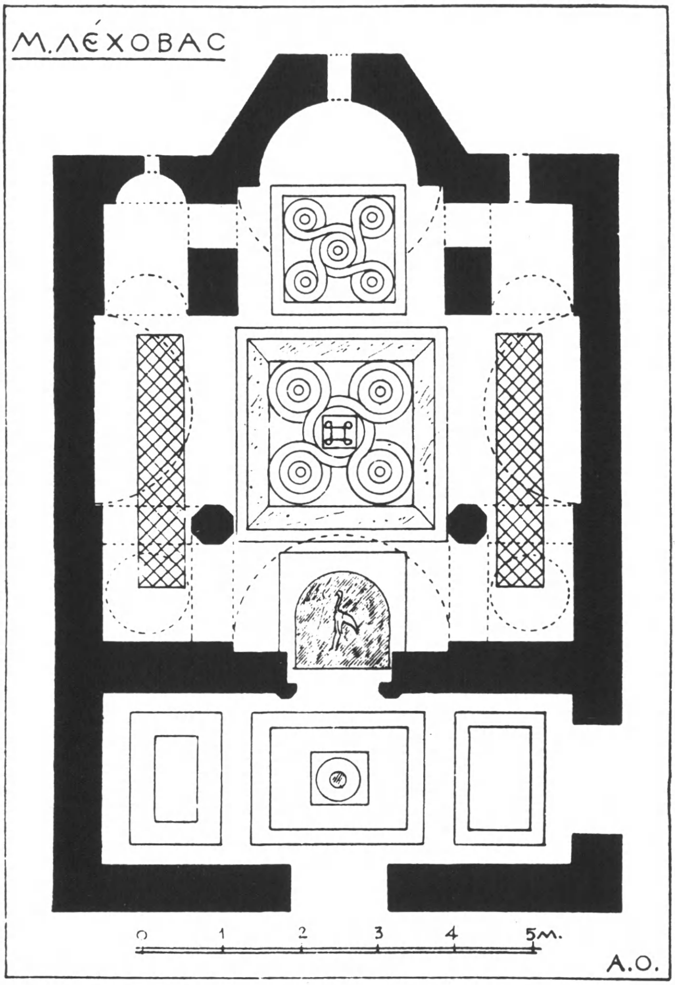

Εἰκ. 5. Κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τῆς Λέχοβας.

βυζαντινὸν κόσμημα, οὗτινος τὰ κενὰ ἐπληροῦντο διὰ πολυχρώμων μικρῶν τεμαχίων μαρμάρων.

Ὁ δεύτερος ναός, τιμώμενος εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἀποτελεῖ τὸ καθολικὸν τῆς μεταξὺ τῶν ὀρεινῶν χωρίων Μάτσανι καὶ Βοϊβοντᾶ

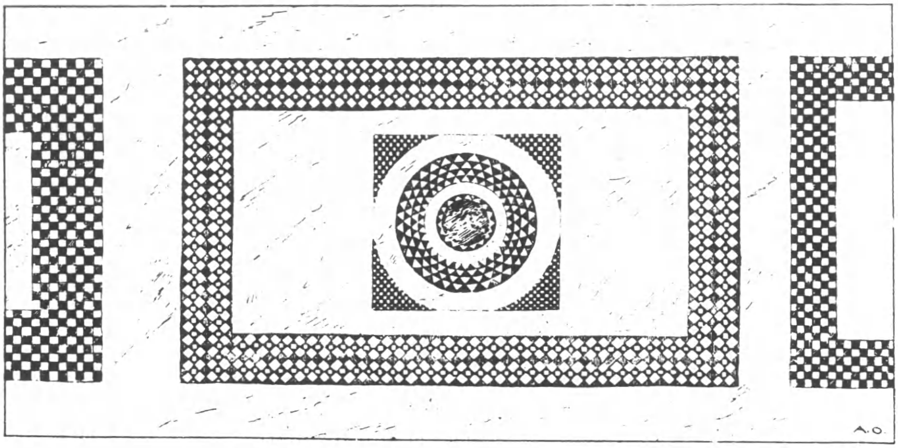

Εἰκ. 6. Τὸ μαρμαροθέτημα τοῦ νάρθηκος

(ἀρχαίας Τιτάνης) ἐπὶ δασώδους βουνοῦ κειμένης *μονῆς τῆς Λέχοβας*. Τοῦ ναοῦ τούτου παρέχομεν ἐνταῦθα μόνον τὴν κάτοψιν (εἰκ. 5) διότι ἡ τομὴ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ληφθῇ ἀσφαλῶς, καθόσον αἱ ὀροφαί, ἐρειπωθεῖσαι ὑπὸ τοῦ χρόνου, καλύπτονται σήμερον διὰ φύλλων τζίγκου. Ὡς παρατηρεῖ τις πρόκειται καὶ ἐνταῦθα περὶ ναοῦ δικιονίου, ἤτοι σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου, ὅστις ὅμως δὲν στηρίζεται ἐπὶ μαρμαρίνων κυλινδρικῶν κιόνων, ὡς πάντες οἱ μέχρι τοῦδε ἐξετασθέντες ναοὶ τῆς Κορινθίας, ἀλλ᾽ ἐπὶ κτιστῶν ὀκταγώνων πεσσῶν. Τὴν ἐξαιρετικὴν μορφὴν ὀκταγώνων στηριγμάτων δὲν συναντῶμεν μόνον ἐνταῦθα ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς ὡς π.χ. ἐν τῇ μονῇ Μάρκου τῆς Παλαιᾶς Σερβίας [1], ἐν τῷ ἐσωνάρθηκι τοῦ καθολικοῦ τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου [2] καὶ ἀλλαχοῦ.

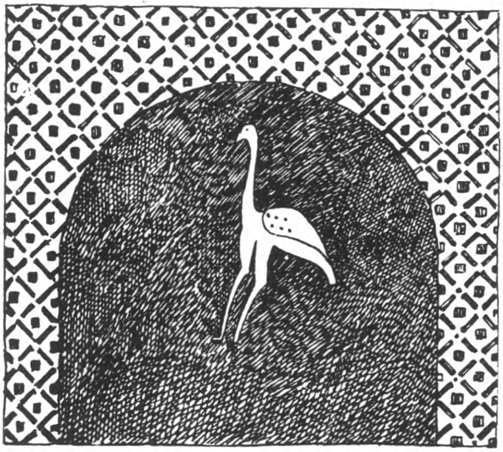

Εἰκ. 7. Μαρμαροθέτημα πρὸ τῆς πύλης τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ.

[1] Kondakof, Makedonija Πετρούπολις 1909 σελ. 183 εἰκ. 119. Petcovič-Tatič, Markob Manastir 1925 εἰκ. 2.

[2] Ὀρλάνδος, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναις 1927 εἰκ. 7.

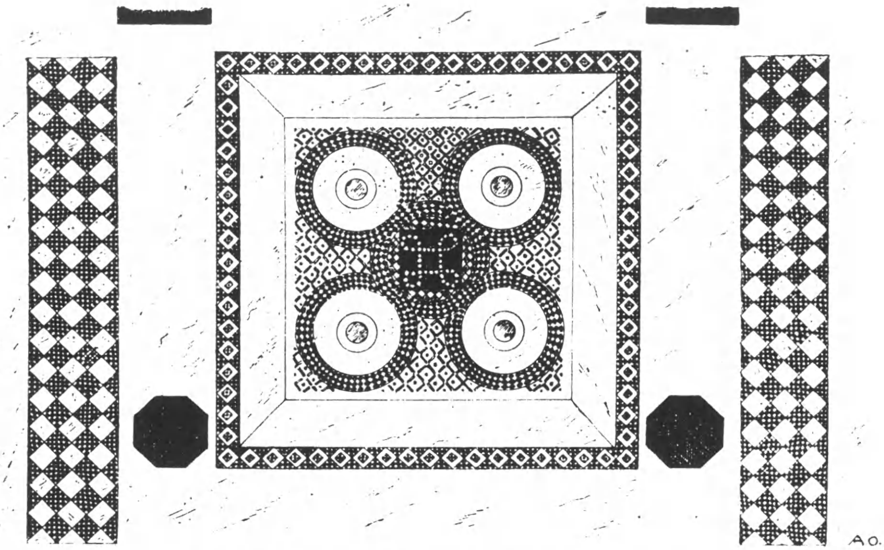

Εἰκ. 8. Τὸ μαρμαροθέτημα τοῦ κυρίως ναοῦ.

Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι ἐν κατόψει ἀκριβῶς τετράγωνος (7.20×7.25), φέρων πρὸς ἀνατολὰς μίαν μόνην τρίπλευρον ἁψῖδα ἱεροῦ, πρὸς δυσμὰς δὲ ἰσοπλατῆ νάρθηκα, βάθους 2.26, μὲ μίαν θύραν ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ μίαν κατὰ τὴν νοτίαν, στενὴν αὐτοῦ πλευρὰν (εἰκ. 5). Ἐκ τῶν τεσσάρων μικρῶν χώρων τῶν ἔξω τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ κειμένων, οἱ μὲν πρὸς ἀνατολὰς καλύπτονται διὰ κυλινδρικῶν θόλων, οἱ δὲ πρὸς δυσμὰς διὰ φουρνικῶν (calottes) ὅπως καὶ εἰς τὸν ναὸν τῶν Ταρσινῶν. Σημειωτέον δ' ὅτι ἐνταῦθα αἱ τέσσαρες κεραῖαι τοῦ σταυροῦ εἰσδύουσιν εἰς τὸ πάχος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων κατὰ 0.10 - 0.12 (εἰκ. 5) ὡς καὶ εἰς τοὺς σταυρεπιστέγους τοῦ τύπου A_2 (ὅρα ἀνωτέρω σελ. 45) καὶ διὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς λόγον.

Ἀλλ' ἐκεῖνο ὅπερ καθιστᾷ πολύτιμον τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς τῆς Λέχοβας εἶναι τὸ δάπεδον αὐτοῦ, ὅπερ καλύπτεται ὁλόκληρον δι' ὡραίου μαρμαροθετήματος διατηρουμένου ἐν καλῇ σχετικῶς καταστάσει καὶ ἔχοντος τὴν ἑξῆς διάταξιν: Εἰς τὸν νάρθηκα σχηματίζονται τρία αὐτοτελῆ ὀρθογώνια, ὧν τὰ μὲν ἄκρα περιβάλλονται ὑπὸ πλαισίων κοσμουμένων διὰ ζατρικιοειδοῦς κοσμήματος, τὸ δὲ μέσον φέρει ὡραῖον πράσινον δίσκον περιβαλλόμενον ὑπὸ φολιδωτοῦ κυκλοτεροῦς πλαισίου (εἰκ. 6). Εἰς δὲ τὸν κυρίως ναὸν ἐτέθη εἰς τὸ μέσον, ὑπὸ τὸν τροῦλλον, τὸ καὶ ἄλλοθεν γνωστὸν[1] σύμπλεγμα τῶν πέντε

[1] Μονὴ Βλαχερνῶν Ἄρτης, Νέα Μονὴ Χίου Orlandos, Monuments byzantins de Chios Ἀθῆναι 1930 πίν. 21. Ἁγία Σοφία Μυστρᾶ Millet, Monuments byzantins de Mistra πίν. 42, 2 κλπ.

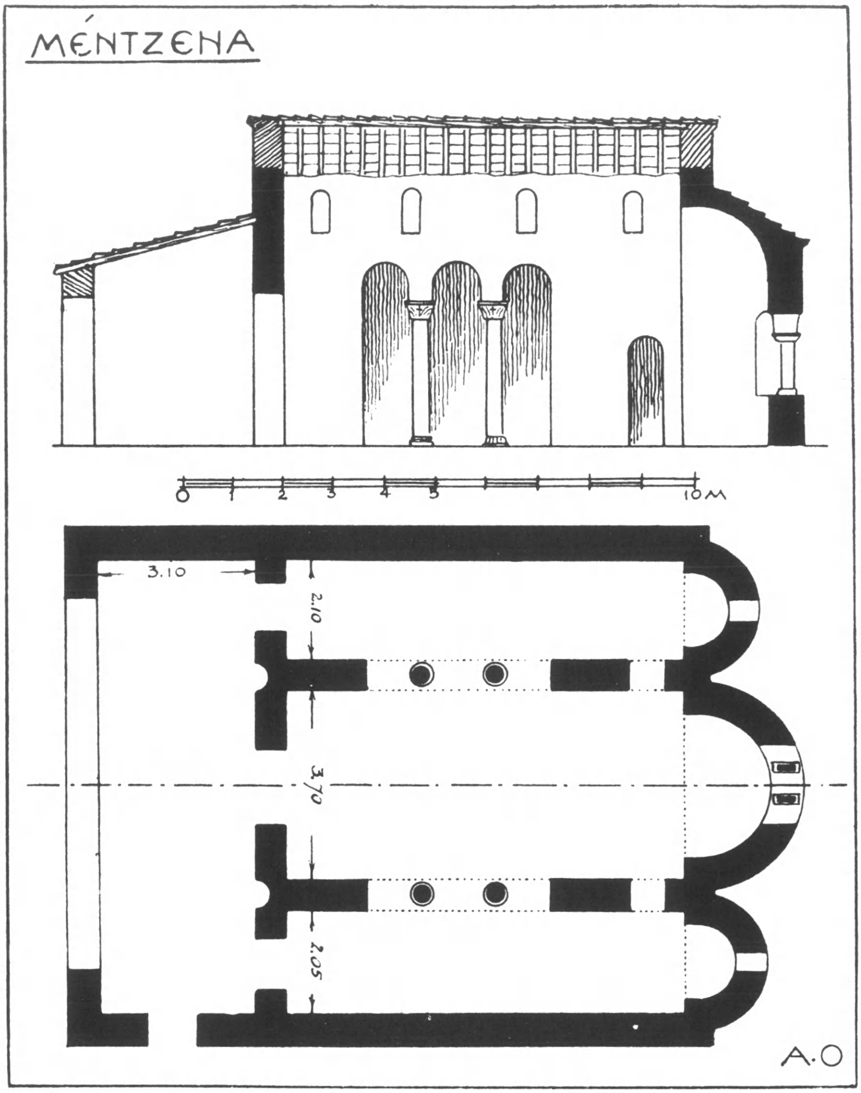

Εἰκ. 1. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Μέντζενας.

πλαγίων κλιτῶν καὶ φέρουσιν ἑκατέρωθεν ἀνὰ τέσσαρα μονόλοβα παράθυρα (εἰκ. 1). Ἡ στέγη τοῦ τε μέσου καὶ τῶν ἄκρων κλιτῶν ἦτο ἀρχικῶς, ὡς καὶ σήμερον, ξυλίνη. Τοῦτο γίνεται φανερὸν οὐ μόνον ἐκ τοῦ μικροῦ πάχους τῶν τοίχων ἀλλὰ καὶ ἐξ ὀπῶν ὀρθογωνίων σωζομένων εὐθὺς κάτωθεν τῶν παραθύρων ἐπὶ τῶν πρὸς τὰ πλάγια κλίτη παρειῶν τῶν τοίχων, ἐφ' ὧν ἀνοίγονται αἱ κιονοστοιχίαι. Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς παρουσίαζεν ἐν τομῇ τὸ ἐν εἰκ. 2 παρι-

στάμενον, σχέδιον. Ἔχομεν λοιπὸν εἰς τὴν Μέντζεναν μίαν τρίκλιτον βασιλικὴν ἑλληνιστικοῦ τύπου, ξυλόστεγον, μὲ εὐρὺ καὶ ὑπερυψωμένον μέσον κλῖτος καὶ φωταγωγόν. Τοιούτου τύπου βασιλικὰς ἐν Πελοποννήσῳ ἐγνωρίζομεν μέχρι τοῦδε μόνον δύο: 1) τὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βλαχερνῶν ἐν Ἠλείᾳ[1], ἥτις ὅμως ἔχει ὑποστῆ μετασκευὰς καὶ παρουσιάζει σοβαρὰς ἀνωμαλίας[2], καὶ 2) τὴν μετεσκευασμένην μητρόπολιν τοῦ Μυστρᾶ[3]. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ναοὺς τούτους ἡ βασιλικὴ τῆς Μέντζενας διατηρεῖται ὡς ἀρχικῶς κατεσκευάσθη.

Ἡ εὕρεσις τῆς ἐξεταζομένης βασιλικῆς ἐν Ἀχαΐᾳ, ἐπαρχίᾳ ἐν ᾗ ἐπὶ μακρὸν διετηρήθη ἡ Φραγκικὴ κυριαρχία, εὐνοεῖ τὴν γνώμην τοῦ Millet, καθ' ἣν ἡ ξυλόστεγος βασιλικὴ μετεδόθη εἰς Ἑλλάδα μέσῳ τῶν Φράγκων[4]. Οὐχ ἧττον πιθανωτέρα φαίνεται ἡ γνώμη, ἣν ὑπεστήριξε καὶ ὁ Σωτηρίου[5], ὅτι ἡ ξυλόστεγος ἑλληνιστικὴ βασιλικὴ μὲ ὑπερυψωμένον μέσον κλῖτος οὐδέποτε ἔπαυσε νὰ εἶναι ἐν χρήσει ἐν Ἑλλάδι, καὶ ὅταν δηλ. ἀκόμη ἡ ἀνατολικὴ θολωτὴ βασιλικὴ διεδόθη εὐρύτερον εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Ἂς ἐλπίσωμεν ὅτι συντόμως θὰ εὑρεθῇ καὶ ἄλλη ξυλόστεγος βασιλική, αὕτη εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, ἥτις θὰ δικαιώσῃ πληρέστερον τὴν ἄποψιν ταύτην.

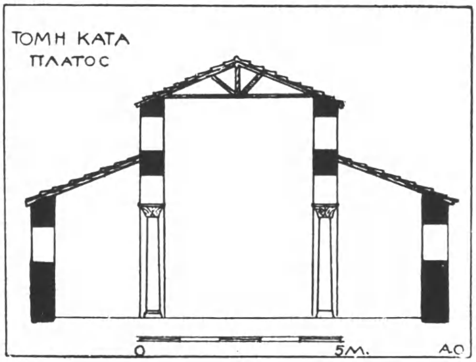

Εἰκ. 2. Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Μέντζενας.

Ὡς πρὸς τὰ διαστάσεις καὶ τὴν διάταξιν τῆς κατόψεως καὶ τομῆς ἡ βασιλικὴ τῆς Μέντζενας παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τρεῖς ναοὺς τῆς Βορείου Ἑλλάδος: Τοὺς Ταξιάρχας τῆς Καστοριᾶς[6], τὴν Ἁγ. Θεοδώραν τῆς Ἄρτης[7] καὶ τὸν Ἅγ. Εὐθύμιον, παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης[8]. Εἰς πάντας τοὺς ναοὺς τούτους ἔχομεν κιονοστοιχίας μὲ δύο μόνον κίονας καὶ ἀνυπαρξίαν μικροῦ θολωτοῦ τμήματος πρὸ τοῦ ἱεροῦ, οἷον συναντῶμεν εἰς τὰς Βλαχέρνας τῆς Ἠλείας[9] καὶ εἰς τὴν ἀρχικὴν Μητρόπολιν τοῦ

[1] Ὀρλάνδος, Αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἠλείας, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1923 σ. 33. εἰκ 59.
[2] Π. χ. ἔχει κτιστὴν καὶ χαμηλοτέραν καμάραν εὐθὺς πρὸ τοῦ ἱεροῦ.
[3] Millet, Monuments byzantins de Mistra πίν. 17.
[4] Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 21.
[5] Byzant. Zeitschrift 1930 XXX σ. 573.
[6] Κάτοψις παρὰ Millet, École grecque σ. 25 εἰκ. 9.
[7] Κάτοψις παρὰ Λαμπάκῃ, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σελ. 85.
[8] Σωτηρίου, Ἀρχαιολ. Δελτίον 1918 Παράρτ. σ. 29.
[9] Ὀρλάνδος, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1923 σ. 8 εἰκ. 3.

Μυστρᾶ πρὸς οὓς ναοὺς κατὰ τἆλλα μεγάλως ὁμοιάζει ἡ βασιλικὴ τῆς Μέντζενας.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ ἐξετάσωμεν τὸν διάκοσμον τοῦ ναοῦ, δυστυχῶς μόνον τὸν γλυπτόν, διότι τοιχογραφίαι ἐσωτερικῶς δὲν ὑπάρχουσι. Ἐν πρώτοις τὰ κιονόκρανα καὶ τῶν τεσσάρων κιόνων ἔχουσι μορφὴν ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος (εἰκ. 3), ἧς ἑκάστη τῶν τεσσάρων παρειῶν κοσμεῖται δι᾿ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἁπλοῦται ἀκανθοειδές τι φύλλωμα ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ (εἰκ. 3).

Εἰκ. 3. Τὸ ἀνάγλυπτον κιονόκρανον

Ἐκ δὲ τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ ναοῦ διετηρήθησαν τεμάχια τοῦ ἐπιστυλίου, ὅπερ δεικνύει τὴν ἐν εἰκ. 4 συνήθη εἰς τέμπλα τομήν. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ἐφαπτομένων κύκλων περιβαλλόντων ρόδακας τετραφύλλους ἢ ὀκταφύλλους καὶ σταυρούς. Μεταξὺ τῶν κύκλων τούτων καταλείπονται μικραὶ τετράγωνοι, ἐπιφάνειαι ἁδρῶς εἰργασμέναι, ὑποδηλοῦσαι τὴν τὴν θέσιν τῶν κιονίσκων. Ἐπὶ δὲ τῆς πρὸς τὰ ἔξω βλεπούσης κεκλιμένης ἐπιφανείας, ἥτις φέρει κάτωθεν καὶ συνεχῆ ἀνάγλυφον ἀστράγαλον, (εἰκ. 4) ὑπάρχει

ἡ ἑξῆς ἀνάγλυπτος τρίμετρος ἰαμβικὴ ἐπιγραφή, ἧς σώζεται μόνον ἡ ἀρχή.

† *Ἀνδρῶν κακίστων ἐξελοῦ με παμμάκαρ | καὶ θραῦσον αὐτῶν . . . .*

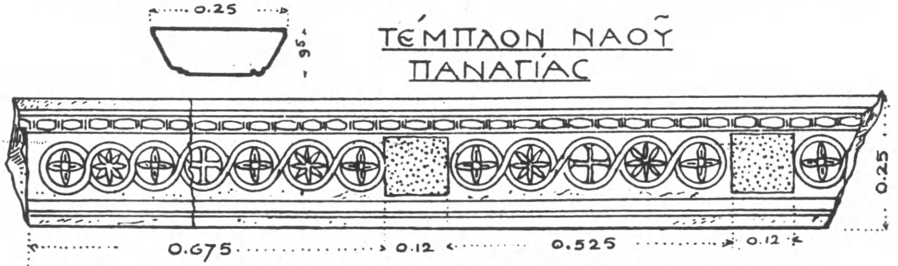

Εἰκ. 4. Τὸ ἀνάγλυπτον ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου καὶ ἡ ἐπ᾿ αὐτοῦ ἐπιγραφή.

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει ὅτι τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἐκοσμεῖτο διὰ μαρμαροθετήματος, οὗτινος διεσώθησαν δυστυχῶς μικρὰ μόνον τμήματα παρὰ τοὺς βορείους κίονας ἐν τῷ μέσῳ κλίτει.

Ἂν ἀποβλέψωμεν ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν τοιχοδομίαν τοῦ ναοῦ ἀφ' ἑτέρου δ' εἰς τὸν γλυπτὸν αὐτοῦ διάκοσμον καὶ εἰς τὸ μαρμαροθετημένον αὐτοῦ δάπεδον δὲν δυνάμεθα νὰ καταβιβάσωμεν τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς αὐτοῦ κάτω τοῦ 1400.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΘΥΡΑ ΤΕΓΕΑΣ

Μεταξὺ τῶν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ μουσείου Τεγέας ἀποκειμένων ἀρχαίων εὑρίσκεται καὶ ἡ ἐνταῦθα δημοσιευομένη σιδηρᾶ θύρα (εἰκ. 1) πολύτιμον ἀπόκτημα, δεδομένης τῆς σπάνιος σιδηρῶν παλαιοχριστιανικῶν ἀντικειμένων. Ἡ θύρα προέρχεται, καθ' ἃ μ' ἐβεβαίωσεν ὁ παλαιὸς φύλαξ τῆς Τεγέας Βασίλ. Γιαννῆλος, ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς, εἶναι δὲ κατεσκευασμένη ἐκ σφυρηλάτου σιδήρου πάχους 0.01 μ. Τὸ σχῆμα της εἶναι ὀρθογώνιον, ὕψους 1.23 καὶ πλάτους 0.54. Κατὰ τὴν δεξιὰν κατακόρυφον πλευρὰν αὐτῆς διατηροῦνται τρεῖς δακτύλιοι, δι' ὧν τὸ φύλλον ἐκρεμᾶτο ἀπὸ τῶν ἀντιστοίχων ἀξόνων τοῦ σταθμοῦ. Τὸ ὀρθογώνιον πεδίον διαιρεῖται εἰς δύο καθ' ὕψος τμήματα, ἀμφότερα διάτρητα. Ἐκ τούτων τὸ ἄνω φέρει ὡς διαίρεσιν ἰσοσκελῆ σταυρὸν μετὰ κύκλου, θέμα λίαν σύνηθες κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν. Κατὰ τὴν συνάντησιν τῆς ἄνω κεραίας τοῦ σταυροῦ μὲ τὸν κύκλον λεπτὸν ἔλασμα σχηματίζει δεξιὰ τὸ λατινικὸν γράμμα R, ὅπερ μετὰ τοῦ X τοῦ σταυροῦ ἀποτελεῖ τὸ λεγόμενον χρῖσμα (μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ). Γράμμα δὲ πιθανώτατα καὶ δὴ τὸ Ωμεγα σχηματίζουσι καὶ τὰ ἀνὰ δύο κολλητὰ ἡμικύκλια τὰ εἰς τὰς 4 γωνίας τοῦ σταυροῦ, ἅτινα ἀποτελοῦσι συνάμα καὶ κόσμημα. Εἰς τὰ παλαιοχριστιανικὰ γλυπτά, τοῦ 4-6ου αἰῶνος, συχνάκις τὸ χρῖσμα συνοδεύεται ὑπὸ τοῦ Α καὶ τοῦ Ω τῆς Ἀποκαλύψεως.

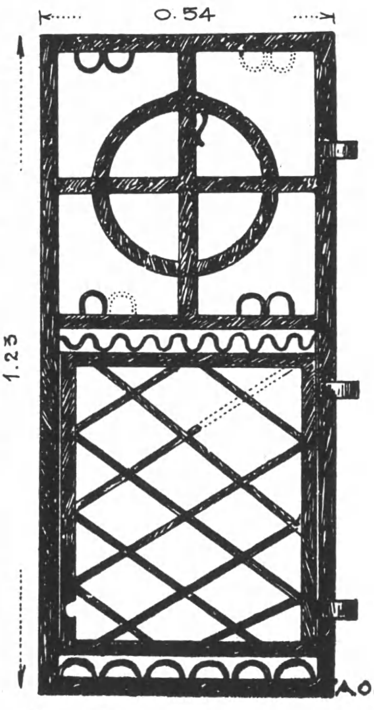

Εἰκ. 1. Τὸ σωζόμενον θυρόφυλλον.

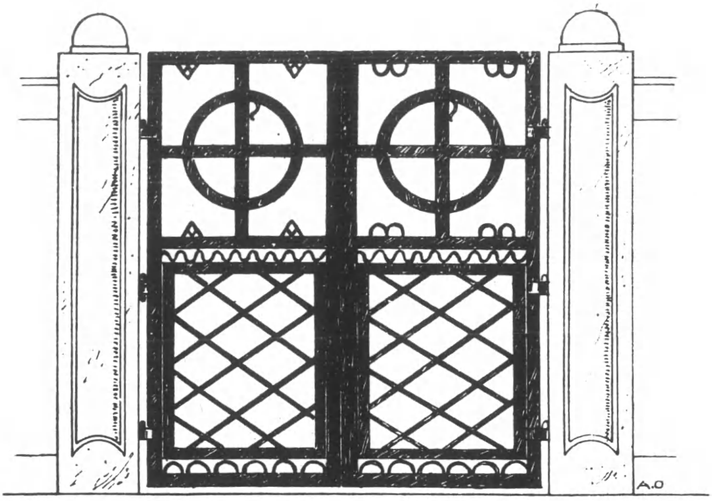

Εἰκ. 2. Ἀναπαράστασις τοῦ βημοθύρου.

Τὸ δὲ κάτω τμῆμα τῆς θύρας σχηματίζει διὰ λοξῶς βαινόντων ἐλασμάτων δικτυωτὴν διαίρεσιν, οἵαν ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὰς σιδηρᾶς κιγκλίδας τῶν τέμπλων καὶ εἰς ἀνάγλυπτα παλαιοχριστιανικὰ θωράκια. Ἡ τοιαύτη μάλιστα δικτύωσις διετηρήθη καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ Κ. Πορφυρογεννήτου [1]. Τέλος μεταξὺ τῶν δύο τμημάτων ὡς καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ θυροφύλλου ἐτέθη διακοσμητικὸν ἑλικοειδῶς συστρεφόμενον ἔλασμα.

Εἶπον ἀνωτέρω ὅτι τὰ σιδηρᾶ παλαιοχριστιανικὰ ἀντικείμενα εἶναι σπάνια ἐν Ἑλλάδι. Ἐν τῇ Δύσει διετηρήθησαν ἀφθονώτερα· χαλκῆ θύρα ἀποκειμένη σήμερον ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Wiesbaden παρουσιάζει τὸ αὐτὸ πρὸς τὴν ἡμετέραν δικτύωμα, ἀλλ' εἰς τὸ ἄνω μέρος [2]. Ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τῆς ἡμετέρας θύρας ἢ μᾶλλον θυροφύλλου — οἷον ἐπιβάλλει νὰ τὸ παραδεχθῶμεν τὸ μικρόν του πλάτος (0.54) — παρατηρῶ ὅτι καὶ λόγῳ τῶν διακοσμητικῶν του θεμάτων καὶ λόγῳ κυρίως τῶν μικρῶν του διαστάσεων, πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τέμπλον παλαιοχριστιανικῆς ἐκκλησίας, ἴσως ἐκείνης εἰς ἣν μετεσκευάσθη ὁ ἀρχαῖος ναὸς τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς [3]. Πρόκειται λοιπὸν πιθανώτατα περὶ *βημοθύρου*, οὗτινος ἔχομεν τὸ δεξιὸν φύλλον. Τὸ ἐλλεῖπον ἕτερον φύλλον θὰ ἔφερε ἀριστερᾷ τοὺς σχετικοὺς δακτυλίους κρεμάσεως καὶ εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ σταυροῦ, τὸ ἀντίστοιχον πρὸς τὸ Ωμέγα τοῦ δεξιοῦ φύλλου Αλφα, κοσμηματοποιημένον, ὡς ἐμφαίνεται ἐν τῇ σχετικῇ ἀναπαραστάσει (εἰκ. 2).

[1] Πβλ. Ebersolt, Le grand palais de C/ple, Paris 1910, 107.

[2] R. Jäger, Jahrbuch des Instituts 45 (1930) σ. 109 εἰκ. 21.

[3] Dugas-Clemmensen, Le sanctuaire d'Athéna Aléa à Tégée Paris 1924 σ. 13.

Εἰκ. 1. Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

Ο ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΤΗΣ ΒΑΡΑΣΟΒΑΣ

(ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΜΟΝΟΚΛΙΤΟΥΣ ΤΡΙΚΟΓΧΟΥΣ ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ)

Εἰς τὴν βάσιν τοῦ λόφου τῆς Βαράσοβας, ἀποτελοῦντος τὴν δυτικωτέραν τῶν δύο κυανῶν πυραμίδων, αἵτινες ὀρθοῦνται ἐπὶ τῆς ἀκτῆς τῆς Ρούμελης κατέναντι τῶν Πατρῶν, ὑπάρχει μικρὸν παράλιον χωρίον, κατοικούμενον καὶ συχναζόμενον ὑπὸ ἁλιέων καὶ φέρον τὸ ὄνομα Βασιλική. Ἡμίσειαν ὥραν πρὸς δυσμὰς τοῦ χωρίου τούτου σώζονται, ἐπὶ τῆς πετρώδους ΒΑ κλιτύος τῆς Βαράσοβας, ἐν θέσει Σαμακούλα, τὰ σημαντικὰ λείψανα ἠρειπωμένου βυζαντινοῦ ναοῦ, ὃν ἡ παράδοσις φέρει τιμώμενον εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Δημητρίου (εἰκ. 1).

Ὁ ναὸς ὑψοῦται εἰς τὸ ἄκρον τῆς ἐπιπέδου κορυφῆς λοφίσκου καὶ εἰς τὸ βάθος μικρᾶς πλατείας, ἐφ᾽ ἧς διακρίνονται τὰ θεμέλια καὶ ἄλλων παλαιῶν κτισμάτων, δικαιολογούντων τὴν ποτὲ ὕπαρξιν μονῆς, ἧς ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου θ᾽ ἀπετέλει τὸ καθολικόν.

Τοιχοδομία. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ, σωζόμενοι ἐνιαχοῦ μέχρις ὕψους 4 μέτρων ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, εἶναι ἐπιμελῶς ἐκτισμένοι διὰ λίθων τοῦ ἐγχωρίου

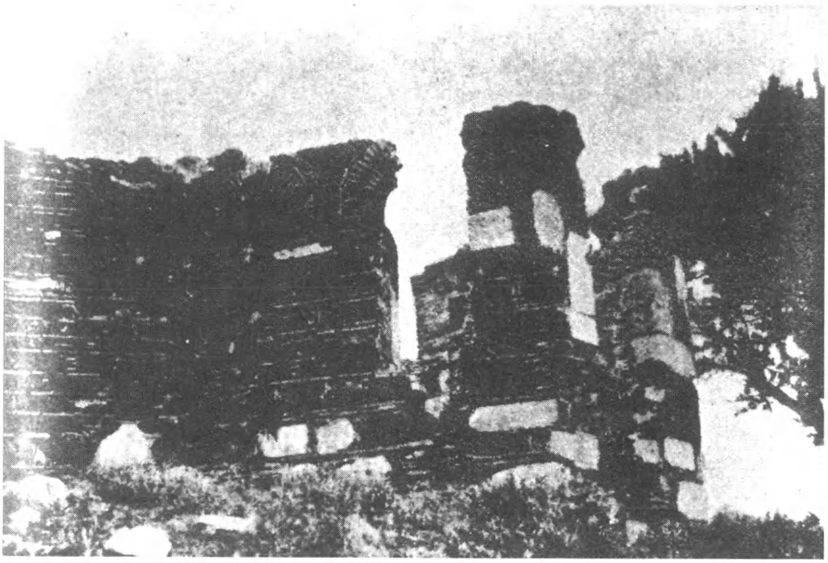

Εἰκ. 2. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου ἀπὸ νότου.

πρασινωποῦ ἀσβεστολίθου, οὐχὶ τελείως λείων ἀλλ' ἁπλῶς σφυροκοπημένων, τοποθετημένων ὅμως κατὰ ὁριζοντίας μὲν ἀλλ' οὐχὶ πανταχοῦ ἰσοϋψεῖς στρώσεις ἐναλλασσομένας πρὸς συνεχεῖς ἐπίσης σειρὰς πλίνθων. Διὰ τῶν συνεχῶν τούτων πλινθίνων στρώσεων ἐτονίσθησαν ἰσχυρῶς οἱ ὁριζόντιοι ἁρμοὶ τῆς δομῆς. Τοὐναντίον οἱ κατακόρυφοι ἁρμοὶ ἐλάχιστα ἐσημειώθησαν καὶ δὴ κατὰ διαφόρους τρόπους, ἤτοι ποὺ μὲν διὰ μονῶν κατακορύφων πλίνθων, συνηθέστερον δὲ διὰ μικρῶν ἐπαλλήλων ὁριζοντίων τεμαχίων πλίνθων, ἐνιαχοῦ δέ, τέλος, διὰ συνδυασμοῦ κατακορύφου πλίνθου πρὸς δύο ἀπὸ τοῦ μέσου αὐτῆς, δεξιᾷ ἢ ἀριστερᾷ μὲ κλίσιν 45° διευθυνομένας μικρὰς πλίνθους, αἵτινες σχηματίζουσιν ἄλλοτε δεξιόστροφον καὶ ἄλλοτε ἀριστερόστροφον τὸ γράμμα κάππα. Ἀποτελεῖ δὲ τοῦτο καὶ τὴν μόνην κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν τοῦ ναοῦ, ἀπὸ τοῦ ὁποίου παντελῶς ἐλλείπουσι καὶ αὐταὶ αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι. Ἡ σφυροκόπησις τῶν ἐπιφανειῶν τῶν λίθων ἀφ' ἑνὸς καὶ ὁ πολλαπλοῦς τρόπος μορφώσεως τῶν κατακορύφων ἁρμῶν ἀφ' ἑτέρου ἔθραυσαν τὴν μονοτονίαν, ἣν συνήθως παρουσιάζει τὸ κανονικὸν πλινθοπερίβλητον σύστημα καὶ κατέστησαν γραφικὴν τὴν ὄψιν τῆς τοιχοποιίας. Ἐπαυξάνεται δ' ἡ γραφικότης αὐτῆς καὶ διὰ τῆς χρωματικῆς ἁρμονίας τῶν πρασίνων λίθων πρὸς τὰς ζωηρῶς ἐρυθρὰς πλίνθους, μεθ' ὧν συνδυάζονται.

Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ ἐντὸς τῆς τοιχοποιίας παρεμβολὴ μεγάλων

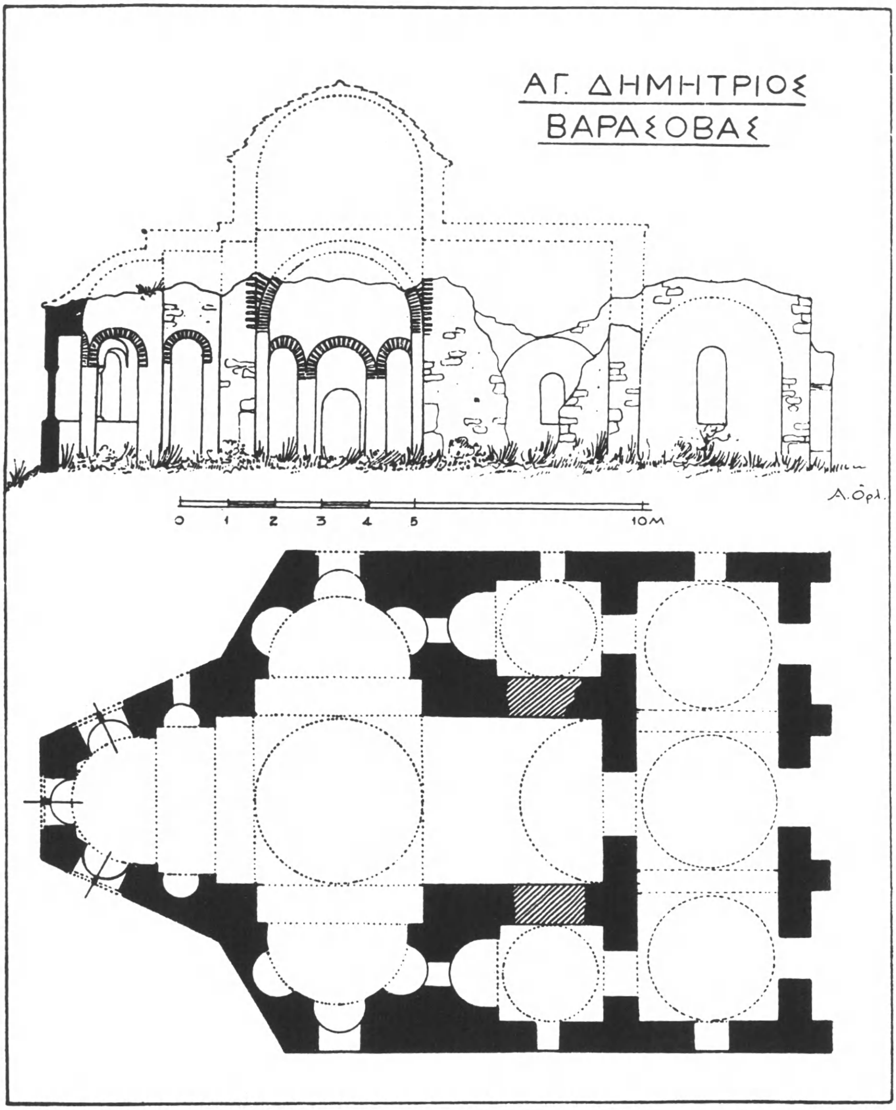

Εἰκ. 3 Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

σταυρῶν [1] (εἰκ. 1) σχηματιζομένων διὰ καλῶς κατειργασμένων ὑποκυάνων μεγάλων ὀγκολίθων εἰλημμένων προφανῶς ἐξ ἀρχαίου κτηρίου, ὡς μαρτυροῦσιν οἱ ἐπ' αὐτῶν σύνδεσμοι καὶ τόρμοι.

[1] Ἕτερα παραδείγματα σταυρῶν ἐν τῇ τοιχοποιΐᾳ τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων βυζαντινῶν ναῶν κατελέξαμεν ἤδη ἐν σελ. 17 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων. Εἰς ταῦτα προσθετέος καὶ ὁ ἐν Ἀμφίσσῃ ναὸς τοῦ Σωτῆρος.

Ἰδιαιτέρας τέλος μνείας ἀξία εἶναι ἡ ἐκ καθαρωτάτου πηλοῦ σύστασις τῶν πλίνθων καὶ ἡ κανονικότης καὶ λειότης τῶν ἑδρῶν αὐτῶν μὲ πάχος ποικίλλον ἀπὸ 0.02 ἕως 0.035. Ἐχρησιμοποιήθησαν δ' αἱ πλίνθοι οὐ μόνον εἰς τοὺς ἁρμοὺς τῆς ὁρατῆς τοιχοποιίας ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα τῶν παραθύρων ὡς καὶ εἰς τὴν δομὴν πάντων τῶν ἐσωτερικῶν θόλων, ὧν σώζονται δυστυχῶς μόνον ὀλίγα τμήματα παρὰ τὰς γεννήσεις (εἰκ. 3 καὶ 4).

Περιγραφὴ τῶν μερῶν τοῦ ναοῦ. Τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3) παρουσιάζει κατὰ μὲν τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τὸν τύπον ναοῦ τρικόγχου μονοκλίτου μετὰ τρούλλου κατὰ δὲ τὸ δυτικὸν τὴν μορφὴν ναοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ νάρθηκος. Πρὶν ἢ ἐξετάσωμεν τὴν γένεσιν τοῦ τύπου τούτου ἃς ἴδωμεν λεπτομερέστερον τὰ ἀπαρτίζοντα τὸν ναὸν στοιχεῖα.

Πέριξ ἑνὸς κεντρικοῦ τετραγώνου ὑπεράνω τοῦ ὁποίου ὑψοῦτο ὁ πρὸ πολλοῦ καταπεσὼν τροῦλλος ἐτοποθετήθησαν τέσσαρες κυλινδρικαὶ καμάραι (διαμ. 3.66), αἵτινες ἐστήριζον αὐτόν. Ἐκ τῶν καμαρῶν τούτων αἱ μὲν τρεῖς (Ἀν., Βόρ. καὶ Νοτία) ἔχουσι μικρὸν μῆκος (0.85), ἡ δὲ τετάρτη, ἡ Δυτική, εἶναι ἐπιμήκης (3.95) συνεχιζομένη μέχρι τοῦ νάρθηκος. Συνεχόμεναι πρὸς τὰς τρεῖς μικρὰς καμάρας ἀλλὰ μὲ κατά τι μικροτέραν διάμετρον (3.16) κατεσκευάσθησαν κατὰ μὲν τὴν Β. καὶ Ν. πλευρὰν ἡμικυκλικαὶ κόγχαι, καλυπτόμεναι διὰ τεταρτοσφαιρίων, κατὰ δὲ τὴν ἀνατολικὴν στενωτέρα κυλινδρικὴ καμάρα καταλήγουσα καὶ αὐτὴ εἰς ἡμικυκλικὴν κόγχην καλυπτομένην διὰ τεταρτοσφαιρίου, μικροτέρας κατά τι διαμέτρου τῶν δύο ἄλλων κογχῶν (2.80), λόγῳ τῶν ἀλλεπαλλήλων στενώσεων. Ἐφ' ἑκάστης τῶν πλαγίων κογχῶν ἀνοίγονται ἀνὰ τρεῖς μικρότεραι κόγχαι καλυπτόμεναι διὰ τεταρτοσφαιρίων. Ἐκ τῶν μικρῶν δ' αὐτῶν κογχῶν αἱ μὲν κατὰ τὸν ἐγκάρσιον ἄξονα τοῦ ναοῦ ἀνοιγόμεναι χρησιμεύουσιν ὡς θύραι ἐξωτερικαὶ τοῦ ναοῦ, αἱ δὲ πρὸς δυσμὰς διατρυπῶνται ὑπὸ ἀνοιγμάτων τοξωτῶν βλεπόντων πρὸς δύο μικρὰ ἑκατέρωθεν τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ σχηματιζόμενα διαμερίσματα. Μικρὰς ἡμικυκλικὰς κόγχας φέρει ὁμοίως καὶ τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ ναοῦ, ἤτοι ἀνὰ μίαν μὲν ἑκατέρωθεν ὑπὸ τὴν ἐνδιάμεσον κυλινδρικὴν καμάραν,—ὧν ἡ πρὸς νότον διατρυπᾶται ὑπὸ στενοῦ παραθύρου ἐν ᾧ ἡ πρὸς βορρᾶν, ἐκτελοῦσα προφανῶς χρέη προθέσεως, εἶναι τυφλὴ — τρεῖς δὲ ἄλλας ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ. Αἱ τελευταῖαι ὅμως αὗται διαφέρουσι τῶν λοιπῶν, καθόσον μόνον τὰ κάτω αὐτῶν μέρη (αἱ ποδιαὶ) εἶναι κυλινδρικῶς διαμορφωμένα, μέχρις ὕψους 0.72, τὰ δὲ ἄνω, καλυφθέντα διὰ κυλίνδρων, διεμορφώθησαν ὡς ὀρθογώνια δίλοβα παράθυρα (εἰκ. 17), περὶ ὧν θέλομεν εἴπει πλείονα κατωτέρω.

Ἐπὶ τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ εἶναι προσκεκολλημένος νάρθηξ, προεκτεινόμενος ἑκατέρωθεν οὕτως, ὥστε αἱ στεναὶ αὐτοῦ πλευραὶ νὰ ἔρχωνται εἰς τὴν προέκτασιν τῶν μέσων πλευρῶν τῶν πλαγίων κογχῶν, πρὸς ἃς καὶ συνενοῦνται διὰ τοίχων. Γεννῶνται δὲ διὰ τῆς συνενώσεως ταύτης δύο τετράγωνοι πλευρικοὶ χῶροι καταλήγοντες πρὸς ἀνατολὰς εἰς κόγχας συγκοινωνούσας

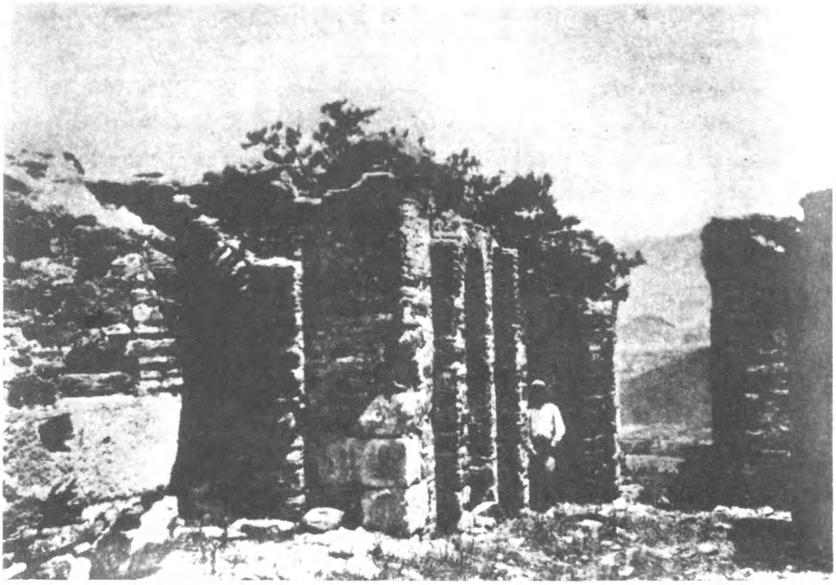

Εἰκ. 4. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

πρὸς τὰς πλαγίας μεγάλας κόγχας διὰ τοῦ ρηθέντος στενοῦ τοξωτοῦ παραθύρου. Οἱ παράπλευροι οὗτοι χῶροι, σχηματίζοντες τρόπον τινὰ παρεκκλήσια, ἐκαλύπτοντο διὰ φουρνικῶν, ὧν ἐσώζοντο εἰσέτι κατὰ τὴν πρώτην μου εἰς Βαράσοβαν ἐπίσκεψιν (1933) ἱκανὰ τμήματα κατὰ χώραν. Ὅσον δ᾽ ἀφορᾷ τὸν κυρίως νάρθηκα, οὗτος ἔφερε τρεῖς θύρας εἰσόδου κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ τρεῖς ἄλλας ἀντιστοίχως κατὰ τὴν ἀνατολικήν, δι᾽ ὧν συνεκοινώνει πρὸς τὸν κυρίως ναὸν καὶ τοὺς παραπλεύρους χώρους (εἰκ. 3). Κατὰ δὲ τὰς στενὰς αὐτοῦ πλευρὰς ἠνοίγετο ἀνὰ ἓν μονόλοβον τοξωτὸν παράθυρον (εἰκ. 3). Ἡ στέγη τοῦ νάρθηκος ἔχει καὶ αὐτὴ καταπέσει, μόνον δ᾽ αὐτῆς λείψανον διατηρεῖται ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τὸ ἴχνος ἑνὸς τόξου μετώπου (εἰκ. 3). Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ὑπάρχουσι τέσσαρες ἀντηρίδες (εἰκ. 3) ἐκτισμέναι δι᾽ ὀγκωδῶν κανονικῶν λίθων, τοποθετημέναι δ᾽ εἰς ἴσας ἀπ᾽ ἀλλήλων ἀποστάσεις. Αἱ ἀντηρίδες αὗται βοηθοῦσιν ἡμᾶς εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς ὀροφῆς τοῦ νάρθηκος, περὶ ἧς θέλομεν εἴπει κατωτέρω.

Κατάταξις τοῦ τύπου τοῦ ναοῦ. Ὁ περιγραφεὶς ναὸς ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μονοκλίτων τρικόγχων μετὰ τρούλλου. Ὁ τρίκογχος ναὸς ὁρμηθεὶς ἀπὸ τῶν πρωτοχριστιανικῶν κοιμητηρίων (cellae trichorae) ἐφηρμόσθη κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν εἰς ναοὺς τῆς Β. Ἀφρικῆς,

τῆς Συρίας[1], καὶ τῆς Ἀρμενίας[2]. Ἀργότερον ἀποκλειστικὴ αὐτοῦ χρῆσις ἐγένετο εἰς τὰ καθολικὰ τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους[3] ὁπόθεν μετεδόθη κατὰ τὴν 2^{αν} χιλιετηρίδα εἰς Ἑλλάδα, Σερβίαν καὶ Ρουμανίαν. Εἰς τὰς δύο μάλιστα τελευταίας ταύτας χώρας ἀπετέλεσεν ὁ τρίκογχος ἕνα τῶν θεμελιωδῶν ἀρχιτεκτονικῶν ἐκκλησιαστικῶν τύπων. Ἡμᾶς ἐνταῦθα θέλει εἰδικῶς ἀπασχολήσει ἡ μορφὴ ὑφ' ἣν παρουσιάζεται ὁ μονόκλιτος τρίκογχος ναὸς ἐν Ἑλλάδι κατά τε τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδον.

Τύποι τρικόγχων. Τρίκογχοι μονόκλιτοι ναοὶ ὡς καὶ μονόκλιτοι ἐλεύθεροι σταυροὶ — ὧν οἱ τρίκογχοι ἀποτελοῦσιν ἁπλῆν παραλλαγὴν διὰ προσθήκης κογχῶν εἰς τὰ τρία σκέλη τοῦ σταυροῦ — κατεσκευάζοντο ἐν Ἑλλάδι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μὲ μικρὰς διαστάσεις κατά τε τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν μεταβυζαντινὴν ἐποχήν. Ὄντως τῶν πλείστων μέχρι τοῦδε γνωστῶν μονοκλίτων τρικόγχων ναῶν τῆς Ἑλλάδος — ὧν παραθέτω κατόψεις μετὰ τομῶν (εἰκ. 5—10)—τὸ βασικὸν τετράγωνον (= τὸ ὑπὸ τὸν τροῦλλον) ἔχει πλευρὰν μὴ ὑπερβαίνουσαν τὰ 3.00 μ.[4]. Ἐφ' ἑκάστης τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ βασικοῦ τούτου τετραγώνου κατεσκευάζοντο συνήθως, ἀνέχουσαι τὸν τροῦλλον, τέσσαρες καμάραι, ὧν αἱ μὲν πρὸς βορρᾶν καὶ νότον ἦσαν πάντοτε πολὺ μικραί[5], αἱ δὲ δύο ἄλλαι (ἀνατολικὴ καὶ μάλιστα ἡ δυτικὴ) μακρότεραι, ἵνα λάβῃ ὁ ναὸς τὸ σχῆμα ἐπιμήκους σταυροῦ. Εἰς τὰς τρεῖς τῶν καμαρῶν (Α, Β καὶ Ν) προσκολλῶνται ἡμικυκλικαὶ κόγχαι, μὲ διάμετρον πάντοτε κατά τι στενωτέραν τῶν καμαρῶν, καλυπτόμεναι διὰ τεταρτοσφαιρίων. Ἐξωτερικῶς αἱ τρεῖς κόγχαι διαμορφοῦνται κατὰ ποικίλα σχήματα. Συνήθως κατασκευάζονται ἡμιεξάγωνοι: Ἅγ. Ἰωάννης Σαλαμῖνος (εἰκ. 5, α), Ἅγ. Δημήτριος Σαρωνικοῦ (εἰκ. 5, γ), Ἅγ. Σώζων Σκριποῦς (εἰκ. 5, δ), Ναὸς Καστρίτσας (εἰκ. 9). Συχνάκις ἐπίσης γίνονται ἡμικυκλικαί: Κουμπελίδικη Καστοριᾶς (εἰκ. 8), Ἅγ. Νικόλαος Μεθάνων (εἰκ. 7), Προφήτης Ἠλίας Γερακίου, ναοὶ

[1] Περὶ τοῦ τρικόγχου τύπου τῆς πρώτης χιλιετηρίδος καὶ τῆς καταγωγῆς αὐτοῦ ὅρα Vincent, ἐν Revue Archéologique 1920, I σ. 82 καὶ ὡσαύτως Weigand ἐν Byz. Zeitschrift. XXIII (1914) 167 ἑ. πρβ. καὶ Zeitschrift für christl. Kunst 1916.

[2] Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918 τόμ. I σ. 160 Ginhart ἐν Byz-Neugr. Jahrbücher I σελ. 222.

[3] Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀναφέρονται τρίκογχοι ναοὶ τοῦ 505 καὶ 564 (Θεοφάν. 159 καὶ 264 De Boor) καὶ ὑπὸ τοῦ Συνεχιστοῦ τοῦ Θεοφάνους (III, 9 Βόννης 98 15), καὶ τοῦ Κεδρηνοῦ (109 σημ. 1 Βόνν.) τρίκογχος ναὸς κατασκευασθεὶς περὶ τὸ 835 π. Χ. ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου.

[4] Ἅγ. Σώζων Σκριποῦς 2.23 (εἰκ. 5, δ), Ἅγ. Νικόλαος Κορωπίου 2.25 (εἰκ. 5, β), Ἅγ. Ἰωάννης Σαλαμῖνος 2.30 (εἰκ. 5, α), Ἅγ. Ἰωάννης Ἐλαιῶνος 2.55 (εἰκ. 6), Ἅγ. Δημήτριος Σαρωνικοῦ 2.60 (εἰκ. 5, γ), Ἅγ. Νικόλαος Μεθάνων 2,10 (εἰκ. 7), Κουμπελίδικη Καστοριᾶς 1.90 (εἰκ. 8).

[5] Εἰς τὸν Ἅγ. Σώζοντα τῆς Σκριποῦς (Εἰκ. 5, δ), καὶ εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Καστρίτσης (εἰκ. 9) καὶ τῆς Κρήτης (εἰκ. 10) τοιαῦται καμάραι δὲν ὑπάρχουσι.

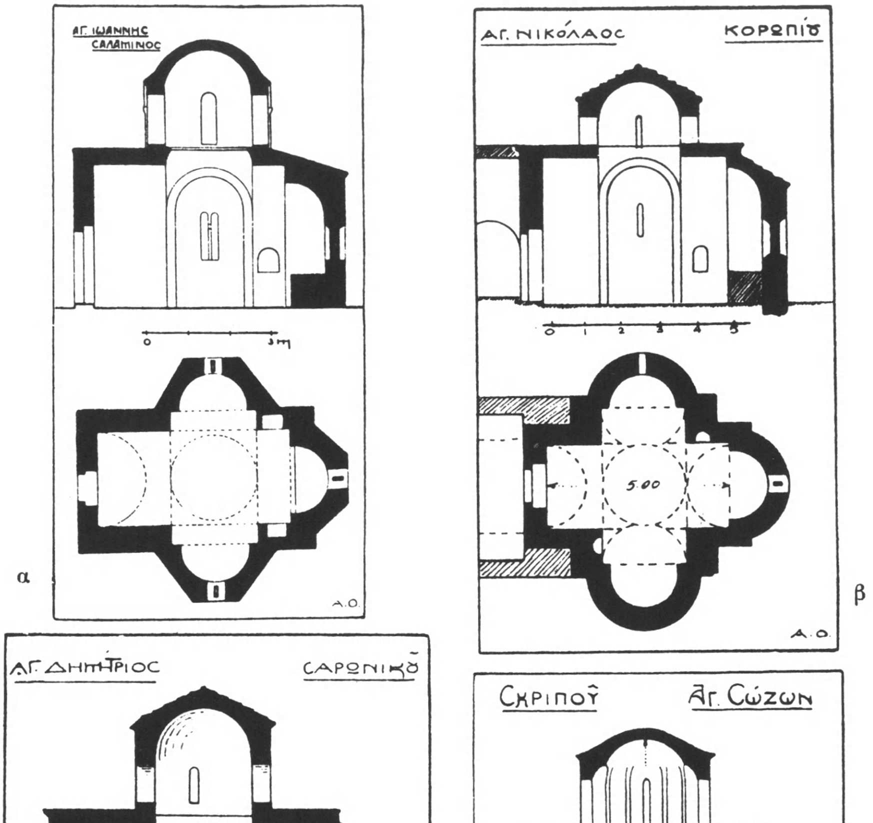

Εἰκ. 5. Μονόκλιτοι τρίκογχοι ναοὶ Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας.

τῆς Κρήτης (εἰκ. 10). Ἔστιν ὅτε δ' ἀπαντῶνται τὸ ἑξάγωνον μετὰ τοῦ ἡμικυκλικοῦ ἐν τῷ αὐτῷ κτηρίῳ: Ἅγ. Ἰωάννης Ἐλαιῶνος (εἰκ. 6). Τέλος σπανιώτατα ἀπαντῶνται καὶ κόγχαι ὀρθογώνιοι[1]: Κυργιανὰ Κρήτης (εἰκ. 10). Πεντάπλευροι κόγχαι, οἵας συναντῶμεν ἐν Μ. Ἀσίᾳ[2], Ἀρμενίᾳ[3], Σερβίᾳ[4] καὶ ἰδίως Ρουμανίᾳ[5] δὲν εὑρέθησαν εἰς μονοκλίτους τρικόγχους ἐν Ἑλλάδι.

Εἰς τοὺς μικροὺς μονοκλίτους ναοὺς τῆς Ἑλλάδος δὲν προσετίθετο συνήθως νάρθηξ ἢ ὁσάκις κατεσκευάζετο τοιοῦτος εἶχε σχῆμα ὀρθογωνίου προσκολλωμένου κατὰ προέκτασιν εἰς τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ. (Κουμπελίδικη Καστοριᾶς εἰκ. 8). Συνήθως ὅμως οἱ ὑπάρχοντες εἰς τοὺς μονοκλίτους τρικόγχους τῆς Ἑλλάδος[6] νάρθηκες εἶναι μεταγενέστεραι προσθῆκαι[7].

Τὰ ἀνωτέρω σημειωθέντα χαρακτηριστικὰ ἐφαρμόζονται καὶ διὰ μονοκλίτους τρικόγχους μεγαλυτέρας κλίμακος, ἤτοι πλευρᾶς βασικοῦ τετραγώνου μεγαλυτέρας τῶν 3 μ. Εἰς τούτους ὅμως ὁ νάρθηξ διαμορφοῦται διαφοροτρόπως. Πράγματι, ὡς παρατηροῦμεν εἰς τὰ τρία διασωθέντα παραδείγματα μεγάλων τρικόγχων, ἤτοι τὸν Ἅγ. Νικόλαον τῶν Σερρῶν (εἰκ. 11)[8], τὸν Ἅγ. Νικόλαον εἰς τὸ Πλατάνι τῆς Ἀχαΐας (εἰκ. 12) καὶ τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Βαράσοβας, ὁ νάρθηξ εἰς μὲν τὸν πρῶτον, καλυπτόμενος διὰ τριῶν ἰσομεγέθων φουρνικῶν, περιορίζεται μόνον εἰς τὸ πλάτος τοῦ δυτικοῦ σκέλους σταυροῦ, ὅπερ σημαντικῶς συνεστάλη, εἰς δὲ τοὺς ἄλλους δύο ἐξέχει πρὸς τὰ πλάγια, ὡς οἱ νάρθηκες τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Ἡ ἐξοχὴ ὅμως αὕτη τοῦ

[1] Ὀρθογώνιον κόγχην ἔχει καὶ ὁ ἐν Ταλὶν τῆς Ἀρμενίας ναὸς Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, τόμ. I, εἰκ. 188 καὶ 189. Ὡσαύτως ὁ παρὰ τὰς Συρακούσας ναὸς τοῦ Ἁγ. Πέτρου ad Baias (κάτοψις παρὰ Cecchelli, Studi Bizantini e Neoellenici τόμ. IV σ. 24.

[2] Ναὸς ἐν Ὀρτάκιοϊ τῆς Καππαδοκίας Rott, Kleinasiatische Denkmäler Leipzig 1908, εἰκ. 48.

[3] Ναὸς ἐν Ἀλαμὰν Strzygowski, ἔ. ἀ. τ. I σ. 160 εἰκ. 185, 186.

[4] Millet, L'ancien art serbe, Paris 1912, εἰκ. 177, 190, 211, 218.

[5] Ghika-Budesti, Evolutia Arhitecturii in Muntenia si in Oltenia 1933, εἰκ. 138, 149, 164, 167, 174, 193, 213, 244, 260, 271, 282, 285, 292, 315, 318, 331, 339, 346. Jorga-Bals, L'art roumain πολλὰ παραδείγματα G. Bals, Bisericile si Manastirile Moldovenesti, Bucuresti 1933 πολλὰ παραδείγματα ἐν οἷς καὶ ναοὶ μεθ' ἡμικυκλικῶν καὶ τετραγώνων κογχῶν.

[6] Οἱ μονόκλιτοι τρίκογχοι ναοὶ τῆς Παλαιᾶς Σερβίας φέρουσι καὶ αὐτοὶ νάρθηκα ἰσοπλατῆ πρὸς τὴν δυτικὴν κεραίαν τοῦ σταυροῦ, οὐχὶ ὅμως ὀρθογώνιον ἀλλὰ τετράγωνον, καλυπτόμενον δι' ἑνὸς φουρνικοῦ ἢ σταυροθολίου φέροντος ὑπεράνω τυφλὸν τροῦλλον ἢ πύργον κωδωνοστασίου: Millet, L'ancien art serbe Paris 1919, εἰκ. 190, 211, 218. Ὁμοίως καὶ οἱ ναοὶ τῆς Ρουμανίας (17ου αἰῶνος): Ghika-Budesti, Evolutia Arhitecturii in Muntenia si in Oltenia 1933, εἰκ. 139, 149, 164, 203, 244, 318, 331.

[7] Ναὸς Ἁγ. Ἰωάννου Ἐλαιῶνος (εἰκ. 6).

[8] Τὸ σχέδιον τῆς παρατιθεμένης κατόψεως τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῶν Σερρῶν (εἰκ. 11) ὀφείλω εἰς εὐγενῆ παραχώρησιν τοῦ κ. Ξυγγοπούλου.

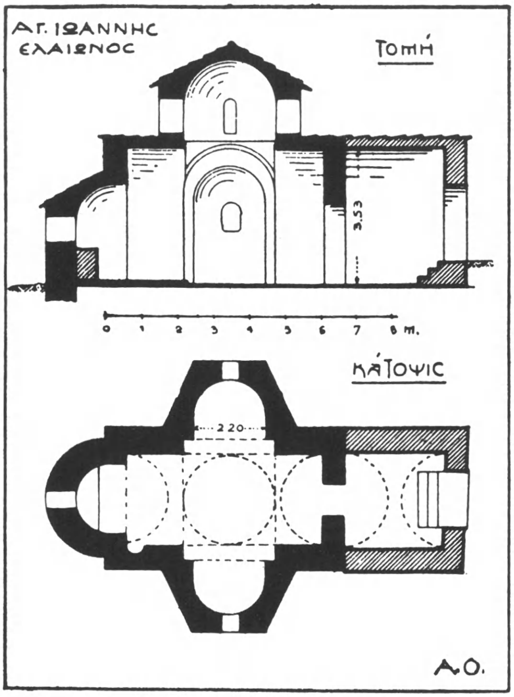

Εἰκ. 6. Ἅγ. Ἰωάννης Ἐλαιῶνος.

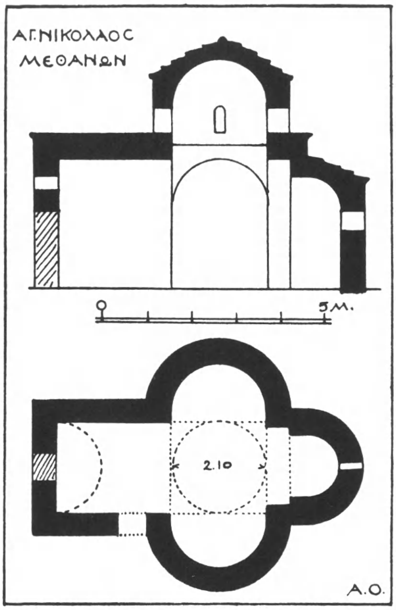

Εἰκ. 7. Ἅγ. Νικόλαος Μεθάνων.

νάρθηκος ἐγέννα ἓν ἀρχιτεκτονικὸνπρόβλημα: τὸ τῆς συνενώσεως τοῦ κυρίως ναοῦ μετὰ τοῦ ἐγκαρσίου νάρθηκος. Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐλύθη ὑπὸ τῶν βυζαν-

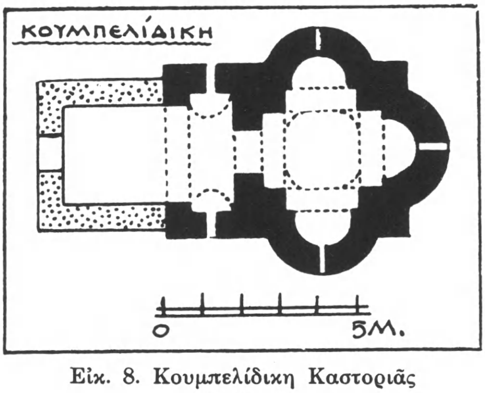

Εἰκ. 8. Κουμπελίδικη Καστοριᾶς (Millet).

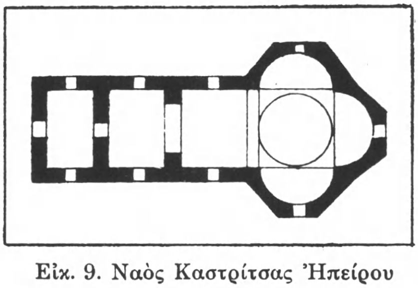

Εἰκ. 9. Ναὸς Καστρίτσας Ἠπείρου (Ἀρχιμ. Ἀντωνῖνος).

τινῶν κατὰ δύο τρόπους: Ὁ ἁπλούστερος αὐτῶν, ὅστις ἐφηρμόσθη εἰς τὸ Πλατάνι (εἰκ. 12), συνίστατο εἰς τὴν ἁπλῆν προσκόλλησιν τοῦ νάρθηκος εἰς τὸ

δυτικὸν σκέλος τοῦ τρικόγχου. Ἀλλ' ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως ἡ διάταξις αὕτη, μὴ οὖσα ὀργανική, παρουσιάζει τὸ μειονέκτημα τῆς δημιουργίας νεκρῶν εἰσεχόντων γωνιωδῶν χώρων μεταξὺ τῶν κογχῶν καὶ τοῦ

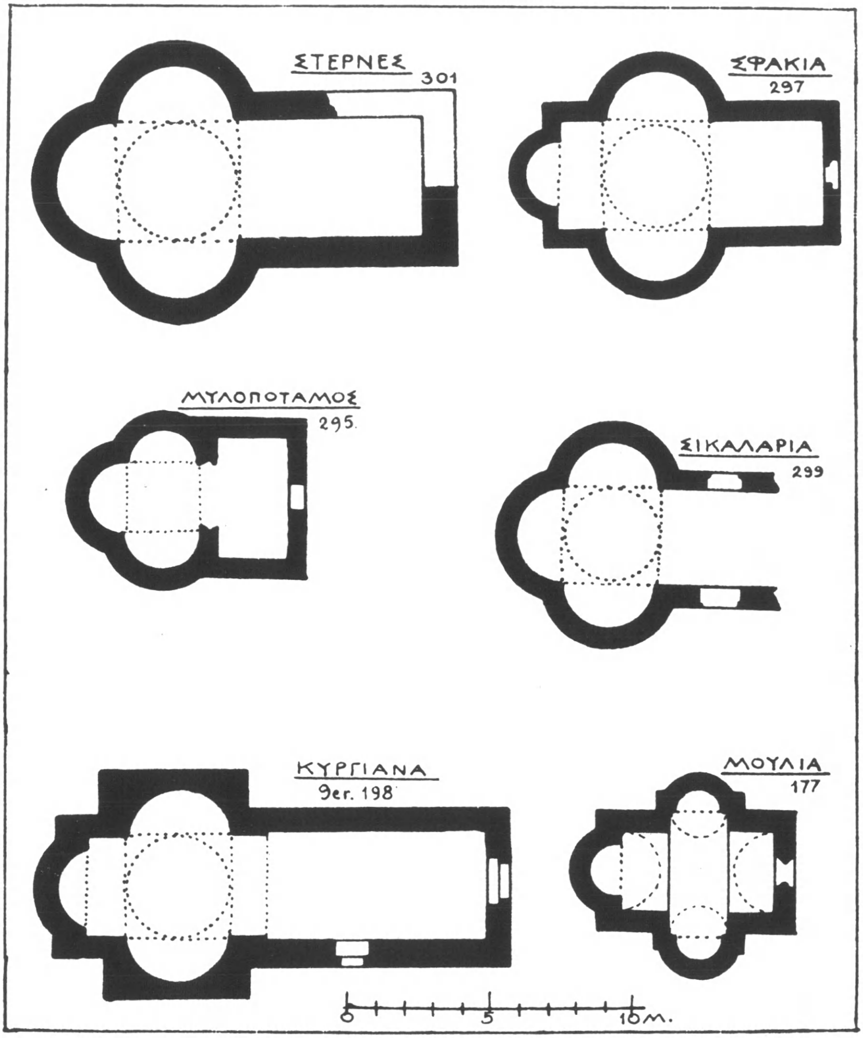

Εἰκ. 10. Μονόκλιτοι τρίκογχοι ναοὶ τῆς Κρήτης (κατὰ Gerola, Monumenti Veneti τόμ. II).

ἐξέχοντος νάρθηκος. Τὸ ἄτοπον τοῦτο ἐθεράπευσεν ἡ ἐν τῷ Ἁγ. Δημητρίῳ τῆς Βαράσοβας ἐφαρμοσθεῖσα λύσις, ἥτις ἐχρησιμοποίησε τοὺς νεκροὺς χώρους τῆς πρώτης ἐγγράψασα αὐτοὺς ἐντὸς ὀρθογωνίου σχηματιζομένου διὰ προεκτά-

σεως τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ νάρθηκος, ἀγομένων ἐπὶ τῆς αὐτῆς γραμμῆς πρὸς τὰς μέσας πλευρὰς τῶν κογχῶν. Προέκυψαν οὕτω ἑκατέρωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ δύο παράπλευροι χῶροι, οἱονεὶ πλάγια κλίτη, ἅτινα ὅμως δὲν συγκοινωνοῦσι πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ἀλλὰ μόνον πρὸς τὸν νάρθηκα.

Ὁ οὕτω προκύψας τύπος ναοῦ δύναται νὰ ὀνομασθῇ σταυροειδὴς ἡμιεγγεγραμμένος. Συγγενεῖς πρὸς τὸν τύπον τοῦτον ναοὺς εὑρίσκομεν εἰς τοὺς ἐξ ὁλοκλήρου ἐγγεγραμμένους ναούς: 1ον) τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων ἐν Ani τῆς Ἀρμενίας[1] καὶ 2ον) τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Αὐλίδος (εἰκ. 13), ὃν ὀρθῶς ὁ Weigand κατέταξεν εἰς τοὺς τρικόγχους[2] καὶ 3ον) εἰς τὸν ἀτελῶς σωζόμενον ναὸν τῆς Βίνενης, παρὰ τὴν λίμνην τῆς Πρέσπας[3] (εἰκ. 14). Τὸ σχέδιον τῶν δύο τούτων ναῶν προκύπτει ἐκ τοῦ ἡμετέρου διὰ προεκτάσεως τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου καὶ πέραν τῶν κογχῶν πρὸς ἀνατολὰς καὶ καμπῆς αὐτῶν εἰς τὴν γραμμὴν τῆς γεννήσεως τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ὁπότε γεννῶνται ἑκατέρωθεν καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους παράπλευροι χῶροι. Ἀποτελεῖ κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς τῆς Βαράσοβας ἕνα μεταβατικὸν τύπον μεταξὺ τοῦ ἐλευθέρου καὶ τοῦ ἐγγεγραμμένου τρικόγχου.

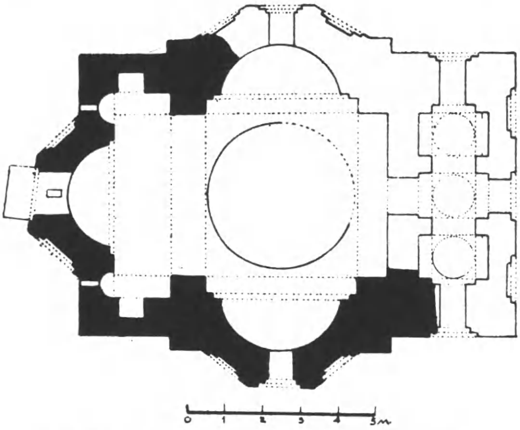

Εἰκ. 11. Κάτοψις Ἁγ. Νικολάου Σερρῶν.

Τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς μὲ τὸν ναὸν τῆς Βαράσοβας περίπτωσιν συνενώσεως ἐπιμήκους νάρθηκος πρὸς ναὸν ὅμως οὐχὶ τρίκογχον ἀλλ᾽ ἐλεύθερον σταυρόν, ἀπαντῶμεν ἐν Ἠλείᾳ, εἰς τὴν Παλιοπαναγιὰν τῆς Μανολάδος, ἧς παραθέτω τὴν ἀκριβῆ κάτοψιν καὶ τομήν (εἰκ. 15), διότι ἡ ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Λαμπάκη δημοσιευθεῖσα κάτοψις[4] καὶ ἀτελὴς εἶναι καὶ ἔν τισιν ἐσφαλμένη. Ὡς βλέπει τις ἐκ τοῦ σχεδίου σχηματίζονται καὶ ἐνταῦθα ἑκατέρωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, δύο παράπλευροι χῶροι στεγαζόμενοι διὰ φουρνικῶν, οἵτινες

[1] Lynch, Armenia τ. I σελ. 385 πρβλ. Millet, École Grecque σελ. 71 σημ. 5.

[2] Byz. Zeitschrift XXIII (1914) σ. 188.

[3] Miljukof, Izvestija Ρωσ. Ἰνστ. K/λεως τ. IV σ. 55. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπαχθῶσι καὶ οἱ ἐν Κρήτῃ ναοὶ Γωνιᾶς Κισσάμου καὶ Χρυσοπηγῆς Χανίων, ἐὰν εἴμεθα βέβαιοι ὅτι τὰ παράπλευρα διαμερίσματά των δὲν προέρχονται ἐκ μεταγενεστέρων προσθηκῶν (Gerola, Monum. Veneti τόμ. II εἰκ. 303 καὶ 305).

[4] Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902, σελ. 19 εἰκ. 21.

ὅμως ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν συγκοινωνοῦσι διὰ θυρῶν πρὸς τὰ ἐγκάρσια σκέλη τοῦ σταυροῦ, δίκην ἀληθῶν πλαγίων κλιτῶν, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ εἶναι καὶ ἐξ ὁλοκλήρου ἀνοικτοὶ πρὸς τὸν νάρθηκα, μεθ᾽ οὗ ἀποτελοῦσιν ἕνα ἑνιαῖον χῶρον. Ἀλλ᾽ ὁ ναὸς τῆς Παλιοπαναγιᾶς εἶναι εἰς ἡμᾶς πολύτιμος καὶ ἀπὸ ἄλλης ἀπόψεως: διότι διασώζων ἀνέπαφον τὴν θολωτὴν ὀροφὴν τοῦ νάρθηκος αὐτοῦ μᾶς φωτίζει ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς στεγάσεως τοῦ νάρθηκος τῆς Βαράσοβας. Πράγματι, ὡς βλέπει τις ἐν τῇ κατόψει, ὁ νάρθηξ τῆς Παλιοπαναγιᾶς εἶναι κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τριμερής, ἑκάστου διαμερίσματος αὐτοῦ καλυπτοπτομένου διὰ φουρνικῶν. Καθ᾽ὅμοιον τρόπον πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι θὰ ἐκαλύπτετο καὶ ὁ νάρθηξ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Βαράσοβας τοῦ ὁποίου αἱ σῳζόμεναι ἀντηρίδες προωρίζοντο ἀναμφιβόλως ν᾽ ἀντιμετωπίζουν τὰς ὠθήσεις τῶν μεταξὺ τῶν φουρνικῶν κατασκευαζομένων τόξων μετώπου. Ὁμοίαν περίπου κάλυψιν καὶ γενικῶς διαμόρφωσιν τοῦ νάρθηκος πρέπει νὰ δεχθῶμεν καὶ διὰ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Παναγίαν τὴν Μουχλιώτισσαν, ἧς σώζεται καὶ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ περιγεγραμμένου ὀρθογωνίου καὶ τὸ κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν φουρνικόν [1]. Ἐνταῦθα ὅμως φαίνεται ὅτι

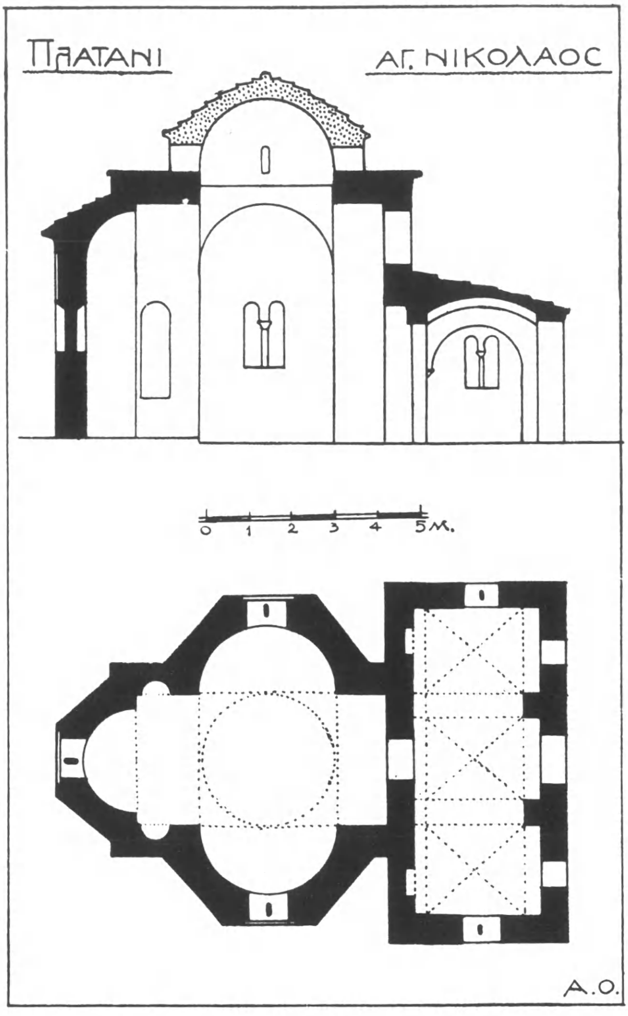

Εἰκ. 12.
Κάτοψις καὶ τομὴ Ἁγ. Νικολάου εἰς Πλατάνι Ἀχαΐας

[1] Ὅρα τὴν κάτοψιν παρὰ Millingen, Byzantine churches in C/pel, London

τὸ μέσον διαμέρισμα τοῦ νάρθηκος ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικῆς καμάρας. Προσθέτω δ' ἐν τέλει ὅτι ἀπόπειραν παρομοίας διαμορφώσεως τοῦ νάρθηκος πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν καὶ διὰ τὸ καθολικὸν τῆς ἐν Εὐβοίᾳ μονῆς τῶν Λευκῶν[1], ἐφαρμοσθεῖσαν ὅμως οὐχὶ ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ κατά τινα μεταγενεστέραν ἐπέκτασιν τοῦ ναοῦ, περὶ ἧς πιθανώτατα ὁμιλεῖ ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος ἐντετειχισμένη ἐπιγραφή.

Χρονολογία κατασκευῆς. Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τοῦ ναοῦ τῆς Βαράσοβας,

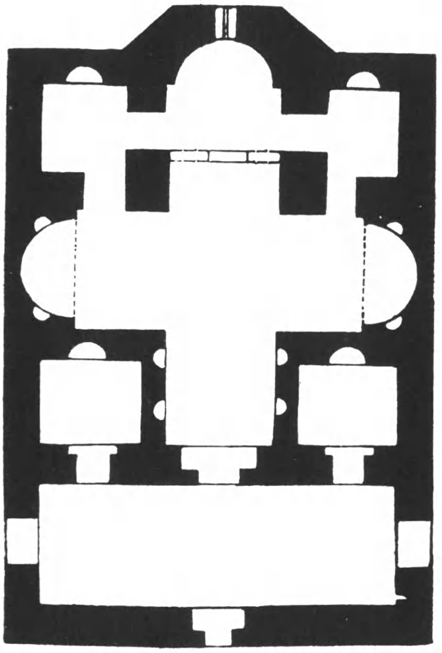

Εἰκ. 13. Κάτοψις Ἁγ. Νικολάου Αὐλίδος (Λαμπάκης).

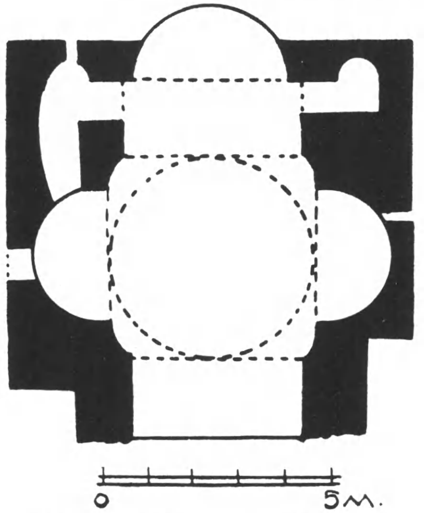

Εἰκ. 14. Κάτοψις ναοῦ Βίνενης (Miljukof).

ἐρχόμεθα εἰς τὸ ζήτημα τῆς χρονολογίας κατασκευῆς αὐτοῦ. Πρὸς ἐξακρίβωσιν αὐτῆς θὰ καταφύγωμεν, ἐλλείψει γραπτῶν μαρτυριῶν, εἰς τεχνικὰ κριτήρια.

Ἐν πρώτοις ὁ τύπος τοῦ ἡμιεγγεγραμμένου τρικόγχου εἶναι φυσικὸν νὰ προηγήθη τοῦ ἐξ ὁλοκλήρου ἐγγεγραμμένου τοιούτου· ἐπειδὴ δὲ δύο παραδείγματα ἐγγεγραμμένου τρικόγχου, ἅτινα ἔχομεν, ἤτοι οἱ Ἅγ. Ἀπόστολοι Ani Ἀρμενίας καὶ ὁ Ἅγ. Νικόλαος Αὐλίδος, χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 10ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου αἰῶνος[2], εἶναι φυσικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ ναὸς τῆς Βαράσοβας εἶναι ἀρχαιότερος κατά τι ἐκείνων, ἀποτελῶν ἕνα μεταβατικὸν

1912 εἰκ. 96. Προφανῶς δ' ἐκ παραδρομῆς ἐν εἰκόνι 97 ἀναγράφει ὁ Millingen τὴν κάτοψιν τοῦ Πλατανίου ὡς τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῶν Μεθάνων.

[1] Ὅρα τὴν κάτοψιν τοῦ ναοῦ τούτου ἐν σελ. 52 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου.

[2] Millet, École Grecque σελ. 84.

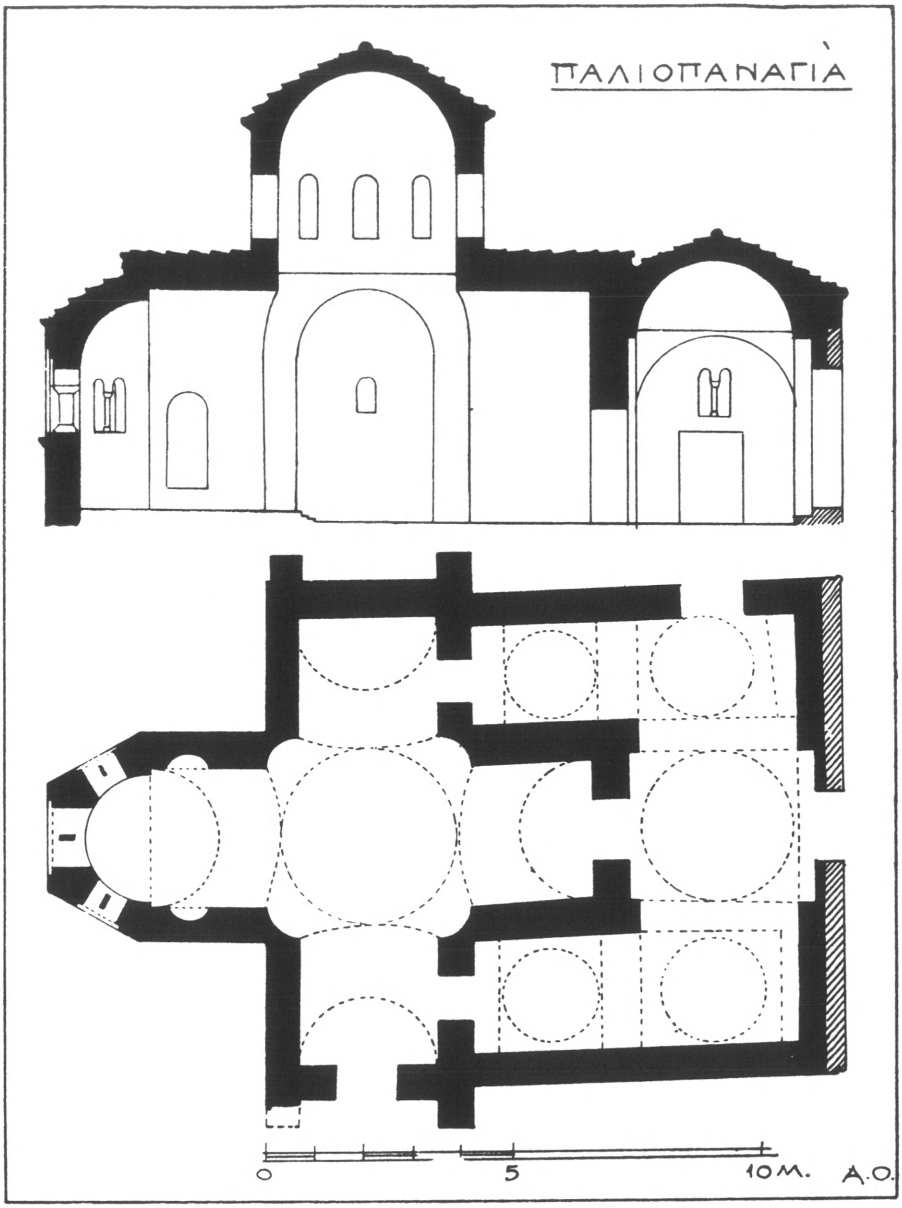

Εἰκ. 15. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παλιοπαναγιᾶς παρὰ τὴν Μανολάδα.

τύπον μεταξὺ ἐλευθέρου καὶ ἐγγεγραμμένου τρικόγχου, ἐκτὸς ἐὰν πρόκειται περὶ καθυστερημένης ἐμφανίσεως παλαιοτέρου τύπου. Πρὸς τοιαύτην τινὰ παλαιὰν ἐποχὴν κατασκευῆς συμφωνοῦσι καὶ ἄλλα στοιχεῖα. Οὕτω π. χ. ἡ ἀποκλειστικὴ χρῆσις πλίνθων διὰ τοὺς θόλους ἰδιάζει εἰς ναοὺς παλαιοτέρους [1], ἔπειτα ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ μὲ τοὺς οὐχὶ κανονικοὺς δόμους της καὶ τοὺς κατακορύφους ἁρμοὺς σχηματιζομένους κατὰ τὸ πλεῖστον δι᾿ ὁριζοντίως στιβαγμένων τεμαχίων πλίνθων, ἐπανευρίσκεται εἰς μνημεῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου αἰῶνος ὡς π. χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς ἐν Φωκίδι μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ [2]. Χαρακτηριστικὴ δ᾿ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ παντελὴς ἀπουσία ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες δειλὰ ἐμφανίζονται εἰς τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς, μετὰ φειδοῦς δὲ μεγάλης ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὸν Ὅσιον Λουκᾶν. Πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο μνημεῖον παρουσιάζει ὁ ναὸς τῆς Βαράσοβας καὶ ἄλλας σημαντικὰς ὁμοιότητας, ἤτοι ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν τὴν χρῆσιν τῶν μονολόβων μὲ διπλᾶ τοξωτὰ πλαίσια παραθύρων καὶ ἀφ᾿ ἑτέρου τὴν μορφὴν τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ ἱεροῦ, ἅτινα ἔχουσι τοξωτὰ πλαίσια περιβάλλοντα τοὺς δύο λοβοὺς ἀλλὰ

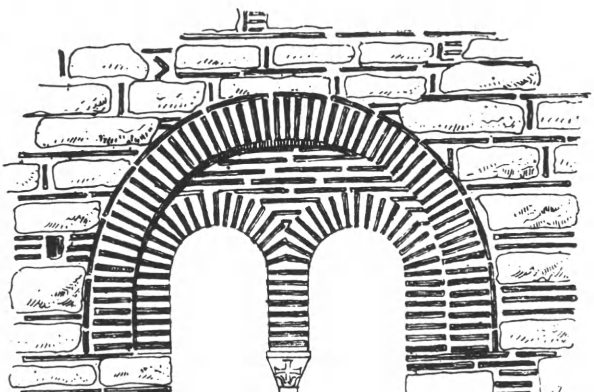

Εἰκ. 16. Ἐξωτερικὴ ὄψις παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου (ἀναπαράστασις).

[1] Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 244.

[2] Schultz and Barnsley, The monastery of St. Luke of Stiris, London 1901, πίν. 8.

μὴ ἐξικνούμενα μέχρι τῆς ποδιᾶς, φθάνοντα δηλαδὴ μόνον μέχρι τῶν γεννήσεων τῶν λοβῶν (εἰκ. 16). Οὐ μόνον δ' ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τῶν παραθύρων τῆς Βαράσοβας ἀλλὰ καὶ ἡ ὅλη κατασκευὴ αὐτῶν ὁμοιάζει πρὸς τὴν τῶν παραθύρων τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Πράγματι οἱ χωρίζοντες τοὺς λοβοὺς μαρμάρινοι κιονίσκοι ἦσαν εἰς ἀμφοτέρους τοὺς ναοὺς τοποθετημένοι εἰς τὸ ἔξω μέρος τοῦ τοίχου, τὰ δὲ ὑπεράνω αὐτῶν ἀναπηδῶντα τόξα ἐσχημάτιζον ἰσχνὸν σχετικῶς πρὸς τὸ μέγα πάχος τοῦ τοίχου τύμπανον, ὡς δεικνύει ἡ ἐν εἰκόνι 17 ἀσφαλὴς ἀναπαράστασις. Ἡ μόνη δὲ διαφορὰ συνίσταται εἰς τὸ ὅτι εἰς μὲν τὸν ναὸν τῆς Βαράσοβας ἡ ποδιὰ κοιλαίνεται ἐσωτερικῶς, ἵνα σχηματίσῃ κόγχην, ἐν ᾧ εἰς τὸν Ὅσιον Λουκᾶν προχωρεῖ καθ' ὅλον τὸ πάχος τοῦ τοίχου εἰς τὴν στάθμην τῆς βάσεως τῶν κιονίσκων [1].

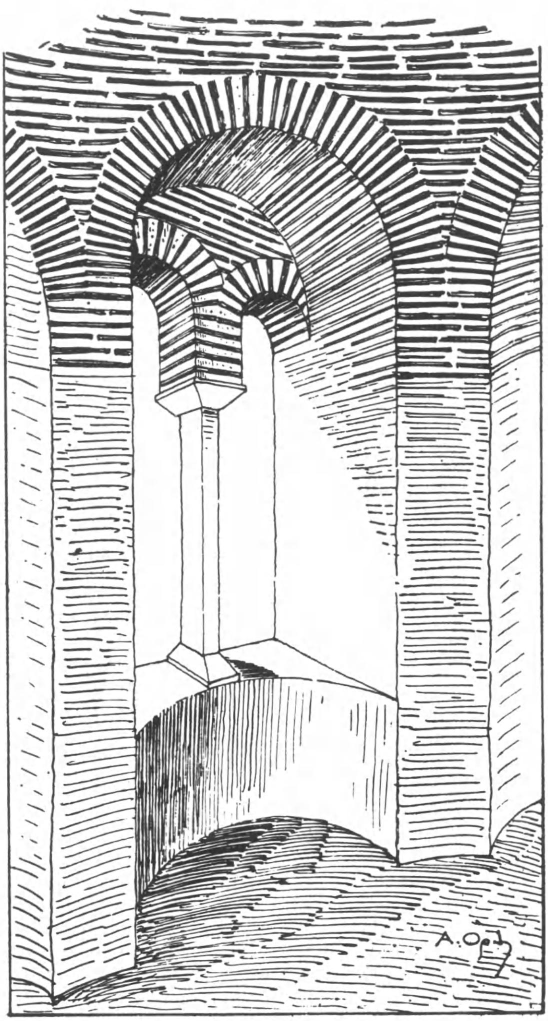

Εἰκ. 17. Ἐσωτερικὴ ὄψις παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (ἀναπαράστασις).

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω στοιχείων εἰκάζω ὅτι ὁ ναὸς τῆς Βαράσοβας θὰ ἀνηγέρθη κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 10ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου μ. Χ. αἰῶνος.

[1] Στοιχεῖα διὰ τὴν παρατιθεμένην ἀναπαράστασιν παρέσχον ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ σωζόμενα τμήματα τῶν πλινθίνων λοβῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ δύο ἐπιθήματα μαρμάρινα σχήματος κολούρου πυραμίδος. Ταῦτα φέρουσιν ἐπὶ τῆς στενῆς αὐτῶν πλευρᾶς ἀνάγλυπτον σταυρὸν ἐν μέσῳ φυλλωμάτων, ὅμοιον πρὸς τοὺς εἰς τὸ τέμπλον τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ καὶ τὴν κρύπτην αὐτοῦ εὑρισκομένους. (Schulz - Barnsley, ἔ. ἀ. πίν. 27 καὶ εἰκ. 24). Εἰς τὴν τομὴν τοῦ ναοῦ τῆς Βαράσοβας (εἰκ. 3) οἱ κιονίσκοι παρεστάθησαν ὡς ὑπάρχοντες κατὰ χώραν, ἐν ᾧ πράγματι ἔχουσι καταπέσει.

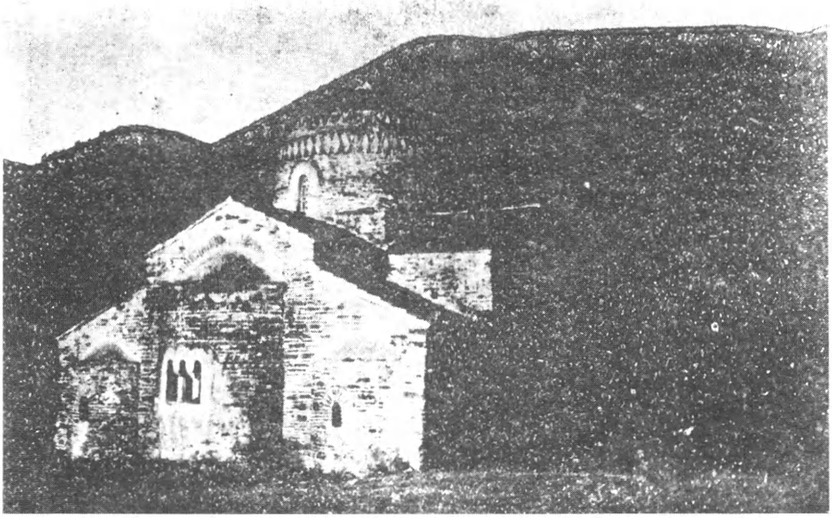

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς Παναξιώτισσας ἀπὸ ΒΑ.

Η ΠΑΝΑΞΙΩΤΙΣΣΑ ΤΗΣ ΓΑΥΡΟΛΙΜΝΗΣ

Δύο περίπου ὥρας πρὸς τὰ ΒΔ τοῦ ἐν τῷ προηγουμένῳ ἄρθρῳ ἐξετασθέντος ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου συναντᾷ ὁ ταξιδιώτης τὸν ὀλίγον ἔξωθεν (20΄ ΝΔ) τῆς Γαυρολίμνης, ἐν μέσῳ δενδροφύτου κοιλάδος κείμενον ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἐπιλεγομένης Παναξιώτισσας[1] (εἰκ. 1). Οὗτος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἠρειπωμένον Ἅγ. Δημήτριον, διατηρεῖται, ἐξωτερικῶς τοὐλάχιστον, ἀνέπαφος, διαφυγὼν ὡς ἐκ θαύματος τὴν ἀσβεστόχρισιν εἰς ἣν ὑπέκυψαν αἱ ἐσωτερικαὶ ἐπιφάνειαι. Ἡ μόνη μεταβολή, ἣν ὑπέστη ὁ ναὸς ἐξωτερικῶς, εἶναι ἡ ἀντικατάστασις τῶν παλαιῶν κοίλων βυζαντινῶν κεράμων του διὰ νεωτέρων ἐπιπέδων (Γαλλικῶν).

Τοιχοδομία καὶ θολοδομία. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ ἀποτελοῦνται ἐξ ἐπιμήκων πλακοειδῶν λίθων τοῦ ἐγχωρίου πρασινωποῦ πετρώματος, τεθειμένων δι' ἀφθόνου ἀμμοκονιάματος κατὰ στρώσεις ὁριζοντίας, χωριζομένας ἀπ' ἀλλήλων διὰ συνεχῶν σειρῶν ἐξ ὀπτοπλίνθων (εἰκ. 1). Ἀλλ' ἐν ᾧ οἱ ὁριζόντιοι ἁρμοὶ ἐτονίσθησαν διὰ τῶν πλίνθων, οἱ κατακόρυφοι οὐδόλως ἐση-

[1] Τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ ἐπιθέτου τούτου τῆς Παναγίας δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω. Εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ κ. Κουκουλὲ (Ἡμερολόγ. Μ. Ἑλλάδος 1931 σ. 431) δημοσιευθέντα κατάλογον τῶν ἐπιθέτων τῆς Παναγίας δὲν περιλαμβάνεται ἡ Παναξιώτισσα.

μειώθησαν, παρεμβληθέντος κατὰ τοὺς ἁρμοὺς μόνον κονιάματος. Οἱ δὲ θόλοι τοῦ ναοῦ πάντες, ὡς καὶ ὁ τροῦλλος, κατεσκευάσθησαν ἐξ ὁλοκλήρου δι᾽ ὀπτοπλίνθων. Τὸ τύμπανον μάλιστα τοῦ τελευταίου φέρει ἐσωτερικῶς καὶ πλινθίνας νευρώσεις (εἰκ. 2).

Μορφὴ τοῦ ναοῦ. Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 2) σχῆμα ὀρθογώνιον (10.95×13.78) ἀποτελεῖται δ᾽ ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς Δ. αὐτοῦ προσκεκολλημένου νάρθηκος. Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου ὑψουμένου ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, ὅστις διαγράφεται ζωηρῶς εἰς τὰς στέγας· διότι τὰ πλάγια κλίτη ἐτηρήθησαν χαμηλότερα. Καὶ τὰ τρία κλίτη τοῦ ναοῦ καταλήγουσι πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὰς κόγχας (εἰκ. 2) ἐξ ὧν ἡ μὲν μέση, μεγαλυτέρα τῶν ἄλλων, διατρυπᾶται ὑπὸ τριλόβου παραθύρου, αἱ δὲ ἄκραι διὰ στενῶν μονολόβων ἀνοιγμάτων. Ἀνὰ δύο ἐπίσης μονόλοβα τοξωτὰ ἐπάλληλα ἀνοίγματα φέρουσι καὶ τὰ τύμπανα, εἰς ἃ καταλήγουσιν ἡ βόρειος καὶ ἡ νοτία καμάρα τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 2). Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ εἶναι κυλινδρικὸς μὲ ὑψηλὸν τύμπανον διατρυπώμενον ὑπὸ τεσσάρων μονολόβων τοξωτῶν παραθύρων, τοποθετημένων ὑπεράνω ἑκάστης κεραίας τοῦ σταυροῦ.

Ὁ δὲ νάρθηξ, συγκοινωνῶν πρὸς τὸν κυρίως ναὸν διὰ 3 θυρῶν, καλύπτεται κατὰ μὲν τὰ ἄκρα ὑπὸ χαμηλῶν κυλινδρικῶν θόλων διευθυνομένων καθέτως πρὸς τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ναοῦ, κατὰ δὲ τὸ μέσον ὑπὸ ὑψηλοτέρου κυλινδρικοῦ θόλου, διευθυνομένου κατὰ τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ ναοῦ ἀλλὰ μὴ ἔχοντος τὸ αὐτὸ πλάτος πρὸς τὴν καμάραν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Ἐξωτερικῶς τὰ μὲν πλάγια τοῦ νάρθηκος ἐμφανίζονται ὡς δικλινεῖς στέγαι καταλήγουσαι πρὸς Β. καὶ πρὸς Ν. εἰς ἀετώματα, τὸ δὲ μέσον τμῆμα διὰ δικλινοῦς ἐπίσης ὑψηλοτέρας στέγης καταληγούσης εἰς ἀέτωμα βλέπον πρὸς Δυσμάς. Ὁμοία διάταξις παρατηρεῖται καὶ εἰς τοὺς Ἁγ. Θεοδώρους Ἀθηνῶν.

Διακόσμησις. Ἡ διακόσμησις τοῦ ναοῦ εἶναι λιτοτάτη. Αἱ κατακόρυφοι ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων ἐκτισμέναι, ὡς εἴπομεν, καθ᾽ ὁριζοντίας στρώσεις μετὰ πλίνθων, οὐδεμίαν φέρουσι κεραμικὴν διακόσμησιν. Ἐξαίρεσιν κάμνει μόνον ἡ μεσαία κόγχη τοῦ ἱεροῦ, ἥτις φέρει πέριξ τοῦ τριλόβου παραθύρου της ὀδοντωτὴν ταινίαν κατερχομένην μέχρι τῆς γεννήσεως τῶν τόξων τοῦ παραθύρου καὶ συνεχιζομένην ἔπειτα εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος καὶ ἐπὶ τῆς ὑπολοίπου κυλινδρικῆς ἐπιφανείας. Ἀφθονωτέραν διακόσμησιν δεικνύει ὁ τροῦλλος, ὅστις οὐ μόνον φέρει πέριξ τῶν τόξων τῶν παραθύρων του συνεχῆ ὀδοντωτὴν ταινίαν ἀλλὰ καὶ παρουσιάζει ὑπεράνω αὐτῶν συνεχῆ ζωφόρον ἐξ ἐπιμήκων ὀρθῶν ρόμβων καὶ ἔτι ἀνωτέρω ζώνην ἐκ πλίνθων τοποθετημένων κατὰ συνεχῆ τεθλασμένην γραμμήν. Τοιαῦται τεθλασμέναι γραμμαὶ ἐκ πλίνθων συναντῶνται συνήθως εἰς ναοὺς τῆς βορείου Ἠπείρου [1] καὶ τῆς Μακεδονίας· ἡ ἐκ ρόμβων ὅμως ζωφόρος, ἀπαντῶσα ἐπίσης ἐν Ἠπείρῳ [1] ἀλλὰ

[1] Βερσάκης, Ἀρχ. Ἐφημ. 1916 σ. 114 εἰκ. 8α.

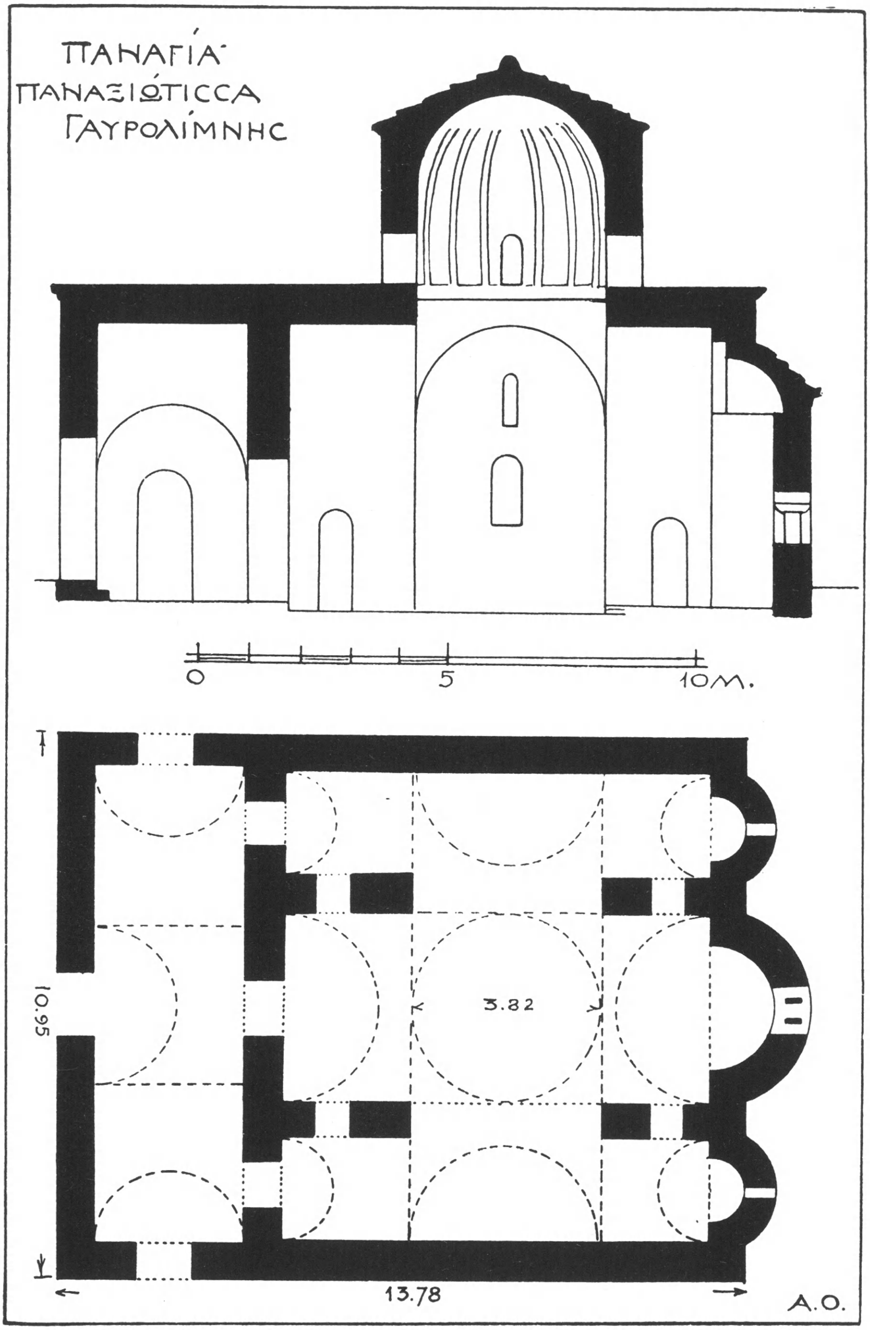

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παναξιώτισσας.

διὰ τετραγώνων πλακῶν εἶναι ἐσχηματισμένη ἐνταῦθα διὰ πλίνθων περιβαλλουσῶν ῥομβοσχήμους λευκοὺς λίθους καὶ δύναται νὰ ἔχῃ ὡς μακρυνὸν παράλληλον τὴν δικτυωτὴν διακόσμησιν τῆς Παρηγορητίσσης τῆς Ἄρτης[1].

Χρονολογία κατασκευῆς. Πρὸς εὕρεσιν τῆς χρονολογίας κατασκευῆς τοῦ ναοῦ θὰ βοηθηθῶμεν κυρίως ἐκ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου του καὶ ἐξ ἄλλων τεχνικῶν ἐνδείξεων. Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὁ ναὸς ἀνήκει εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους, ἐκείνους δηλαδή, οἵτινες ἀπέρρευσαν ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ πρὸς τὴν ἀνατολικὴν θολωτὴν βασιλικήν[2], τῶν ὁποίων σπουδαῖον καὶ λίαν παλαιὸν δεῖγμα παρέχει ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς[3]. Πράγματι, ὡς παρατηρεῖ τις ἐν τῇ κατόψει καὶ ἰδίως ἐν τῇ τομῇ, τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ διατηρεῖ καὶ ἐδῶ ἀκόμη συνεχεῖς τοὺς τοίχους αὐτοῦ, οἵτινες διατρυπῶνται μόνον ὑπὸ δύο μικρῶν τοξωτῶν θυρῶν, ὅπως καὶ εἰς τὴν Σκριποῦν. Ἀλλ' ἐνταῦθα τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ δὲν εἶναι πλέον, ὡς ἐκεῖ, ἐπιμήκη, ἀλλ' ἔχουσι συσταλῆ, οὕτως ὥστε ὁ ναὸς νὰ ἐγγράφεται πλέον εἰς τετράγωνον. Ἀποτελεῖ ἑπομένως ἡ Παναξιώτισσα μίαν περαιτέρω βαθμίδα ἐξελίξεως τοῦ τύπου τῆς Σκριποῦς καὶ πρέπει διὰ τοῦτο νὰ θεωρηθῇ μεταγενεστέρα τοῦ 9ου αἰῶνος.

Μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζει ὁ ναὸς τῆς Γαυρολίμνης καὶ πρὸς τὸν Ἅγ. Ἰωάννην τῆς Μεσημβρίας[4], ὅστις χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 10ου μ. Χ. αἰῶνος[5]. Ἀμφότεροι οἱ ναοὶ ἔχουσι κοινὰ πρὸς τὴν Σκριποῦν ἀρχαϊκὰ στοιχεῖα: τὰς ἡμικυκλικὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, τὸ τρίλοβον μὲ τοὺς ἰσοϋψεῖς λοβοὺς παράθυρον τῆς κόγχης, τὰ πλάγια κλίτη καλυπτόμενα διὰ κυλινδρικῶν κατὰ μῆκος καμαρῶν κλπ. Ὁμοιάζουσι δὲ πρὸς ἀλλήλους καὶ κατὰ τὸν ὑψηλὸν κυλινδρικὸν τροῦλλον μὲ τὰ μικρὰ μονόλοβα παράθυρα. Δύνανται ἑπομένως νὰ θεωρηθῶσι σύγχρονοι, δηλ., νὰ ταχθῇ καὶ ἡ Παναξιώτισσα εἰς τὸν 10ον αἰῶνα. Πρὸς τοιοῦτον δὲ χρονικὸν καθορισμὸν συμφωνεῖ α) τὸ σύστημα τῆς τοιχοποιΐας β) ἡ ἐξ ὁλοκλήρου χρῆσις πλίνθων διὰ τοὺς θόλους καὶ τὸν τροῦλλον της καὶ τέλος γ) αὐτὴ ἡ μορφὴ καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ τρούλλου της, ἥτις ὁμοιάζει τὴν τοῦ τρούλλου τῆς Κουμπελίδικης τῆς Καστοριᾶς, ἣν ὁ Millet θεωρεῖ ὡς οὐχὶ μεταγενεστέραν τοῦ 11ου αἰῶνος[6]. Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς τῆς Γαυρολίμνης πρέπει νὰ κατεσκευάσθη πιθανώτατα κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 10ου μ. Χ. αἰῶνος.

[1] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 16 εἰκ. 5. Ἐναλλαγὴ λευκῶν λίθων καὶ πηλίνων τετραγώνων.

[2] Millet, L' école grecque dans l' architecture byzantine Paris 1916 σ. 85.

[3] Μαρία Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1931 σ. 133 ἑ.

[4] A. Rachenov, Les églises de Mésemvria, Sofia 1932 σ. 89.

[5] Mavrodinov, L'église à nef unique et l' église cruciforme en pays Bulgare, Sofia 1931 σ. 75.

[6] Millet, L'école grecque σ. 94.

ΕΚ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΠΙΔΕΩΝ[1]

Πραγματευόμενος ἐν τῷ Δ΄ τόμῳ (1927) τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν περὶ ἀνατολιζουσῶν βασιλικῶν τῆς Λακωνίας, ὡμίλησα μεταξὺ ἄλλων καὶ περὶ τῆς ἐν Ἀπιδιᾷ, τοῦ τέως δήμου Ἕλους, σωζομένης μεγάλης βασιλικῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἧς παρέσχον τὴν κάτοψιν καὶ τὴν κατὰ πλάτος τομήν, δείγματος δὲ χάριν, καὶ λεπτομέρειαν τοῦ κοσμοῦντος αὐτὴν ὡραίου μαρμαρίνου τέμπλου, περὶ τοῦ ὁποίου καὶ ὑπεσχέθην τότε ὅτι θὰ κάμω ἀλλαχοῦ μακρότερον λόγον[2]. Ἐκτελῶν νῦν τὴν ὑπόσχεσίν μου ἐκείνην παρέχω ἐνταῦθα λεπτομερῆ σχέδια καὶ ἀπεικονίσεις τοῦ εἰρημένου τέμπλου καὶ ἐπεκτείνων τὴν ἔρευναν τῶν κατὰ τὴν Ἀπιδιὰν βυζαντινῶν λειψάνων πραγματεύομαι ἐν τῷ παρόντι ἄρθρῳ περί τινων ἄλλων ἐνδιαφερόντων γλυπτῶν ἐντετειχισμένων ἐν τῇ βασιλικῇ τῆς Κοιμήσεως καὶ τῷ παρακειμένῳ αὐτῇ νεωτέρῳ κωδωνοστασίῳ ὡς καὶ περί τινος μικροτέρου ἀλλ᾽ οὐχ᾽ ἧττον σημαντικοῦ ναοῦ, τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, κειμένου 5΄ Β. Δ. τοῦ χωρίου.

1. ΤΟ ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΝ ΤΕΜΠΛΟΝ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

Ὡς πάντα τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ μαρμάρινα βυζαντινὰ τέμπλα οὕτω καὶ τὸ τῆς Ἀπιδιᾶς ἔχει τὴν μορφὴν ἐλαφρᾶς καὶ χαμηλῆς[3] κιονοστοιχίας[4] σχηματιζούσης ἐγκάρσιον διάφραγμα, δι᾽ οὗ χωρίζεται τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ. Τὰ μετακιόνια διαστήματα τῆς κιονοστοιχίας ταύτης δὲν εἶναι ἴσα μεταξύ των. Τὸ κεντρικὸν διαφέρει συνήθως τῶν ἄκρων· ἐνταῦθα

[1] Ὑπὸ τὸν πληθυντικὸν τύπον «τῶν Ἀπιδέων» (—εῶν) ἀπαντᾷ τὸ σημερινὸν χωρίον Ἀπιδιὰ εἰς τὸ ἀργυρόβουλλον τοῦ Δεσπότου Θεοδώρου Β΄ τοῦ Παλαιολόγου (1407-1443) Miklosich- Müller, Acta et diplomata V σ. 172 καὶ 173.

[2] Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν Δ΄ σ. 350 σημ. 3.

[3] Εἴς τινας μικροὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τὸ ὕψος τοῦ τέμπλου κατέρχεται μέχρι 2.28: Ἅγ. Πέτρος Καλυβίων Κουβαρᾶ (Ὀρλάνδος, Ἀθηνᾶ τόμ. 35 σ. 187). Τὸ ὑψηλότερον γνωστόν μου βυζαντινὸν μαρμάρινον τέμπλον εἶναι τὸ τοῦ Πρωτάτου τοῦ Ἁγ. Ὄρους.

[4] Ὑπὸ τῶν συγγραφέων ὀνομάζονται αἱ κιονοστοιχίαι διάστυλα, Μεσσαρίτης (ἔκδ. Heisenberg 35) Συμεὼν Θεσσαλονίκης Migne, Patr. Gr. Τόμ. 155 στ. 35 καὶ 764. Ὁ ὅρος τέμπλον ἀπαντῶν ἤδη παρὰ τῷ Στουδίτῃ Migne, P. G. 127, 1769 ἐπεκράτησε βραδύτερον ἐξ ὁλοκλήρου. Ὁ Κωδινὸς κάμνει χρῆσιν τοῦ ὅρου εἰκονοστάσιον Migne, Patr. Gr. 157, 61. Περὶ τῶν ὅρων τούτων καί τινων ἄλλων ὅρα Braun, Der christiche Altar II, München 1924, σ. 649.

π. χ. (εἰκ. 2) ἔχομεν ἐν μὲν τῷ μέσῳ κλίτει τὸ κεντρικὸν μετακιόνιον πολὺ μικρότερον τῶν ἄκρων ἐν ᾧ τοὐναντίον εἰς τὰ πλάγια κλίτη τὸ μέσον ἄνοιγμα εἶναι μεγαλύτερον τῶν ἄκρων (εἰκ. 1). Οἱ κίονες στηρίζουσιν ἐλαφρὸν ἐπιστύλιον, ὅπερ, συνδέον αὐτοὺς ὁριζοντίως, κλείει τὸ πλαίσιον τοῦ σκελετοῦ τοῦ

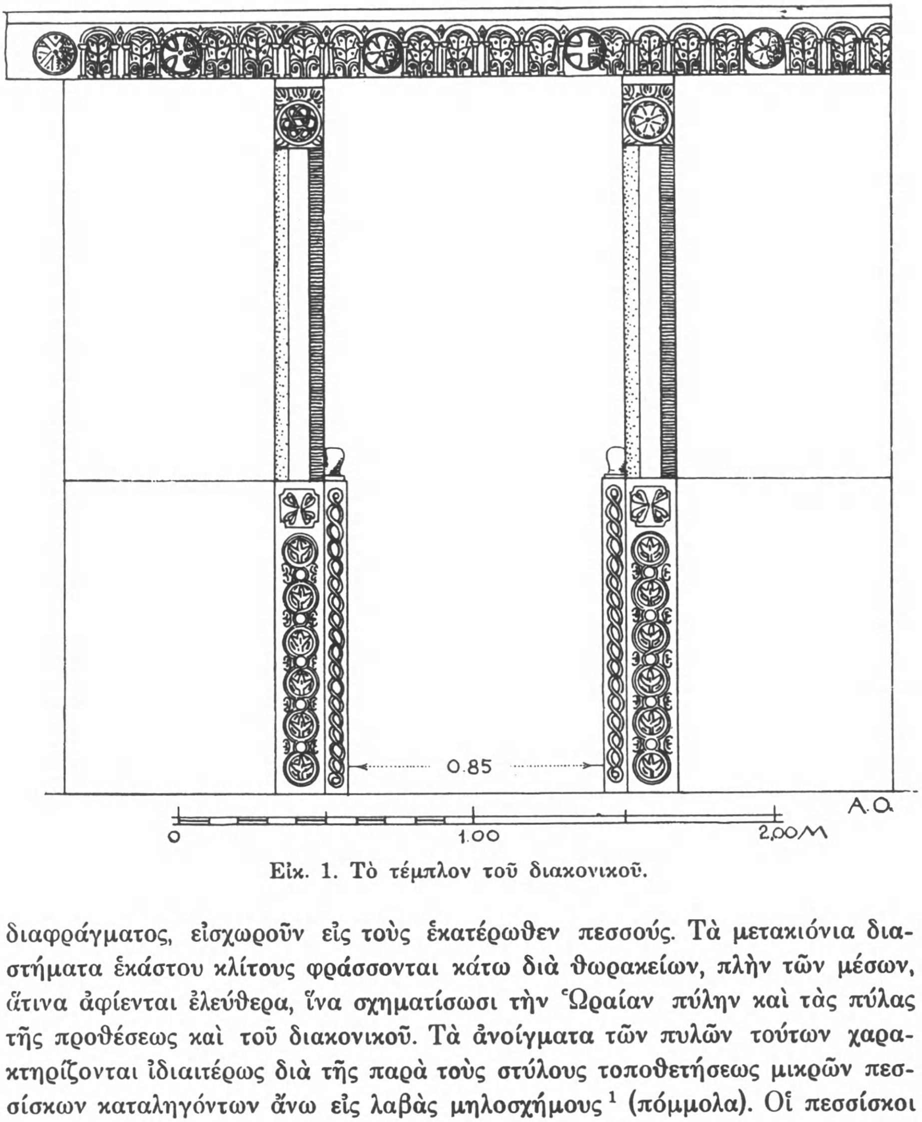

Εἰκ. 1. Τὸ τέμπλον τοῦ διακονικοῦ.

διαφράγματος, εἰσχωροῦν εἰς τοὺς ἑκατέρωθεν πεσσούς. Τὰ μετακιόνια διαστήματα ἑκάστου κλίτους φράσσονται κάτω διὰ θωρακείων, πλὴν τῶν μέσων, ἅτινα ἀφίενται ἐλεύθερα, ἵνα σχηματίσωσι τὴν Ὡραίαν πύλην καὶ τὰς πύλας τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Τὰ ἀνοίγματα τῶν πυλῶν τούτων χαρακτηρίζονται ἰδιαιτέρως διὰ τῆς παρὰ τοὺς στύλους τοποθετήσεως μικρῶν πεσσίσκων καταληγόντων ἄνω εἰς λαβὰς μηλοσχήμους [1] (πόμμολα). Οἱ πεσσίσκοι

[1] Εἴς τινας περιπτώσεις κάτωθεν τῆς μηλοσχήμου λαβῆς συναντῶμεν ὁμοίωμα χειρὸς σφιγγούσης τὸ ἄνω μέρος τοῦ πεσσίσκου ὡς π. χ. ἐν τῷ τέμπλῳ τοῦ ἐν Ἀμφίσσῃ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος.

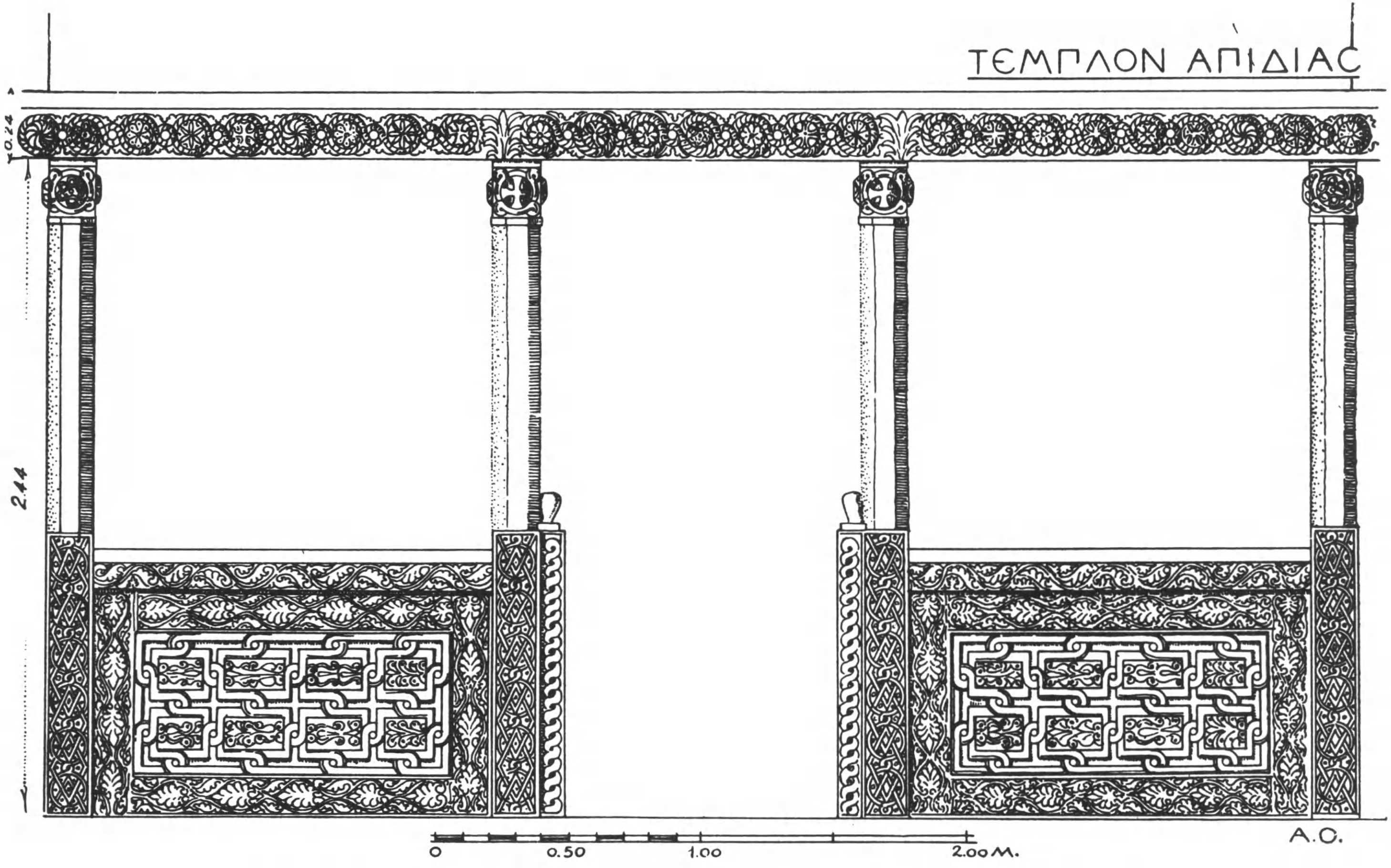

Εἰκ. 2. Τὸ μαρμάρινον τέμπλον τοῦ μέσου κλίτους τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως ἐν Ἀπιδιᾷ.

οὗτοι κοσμούμενοι δι' ὡραίου ἁλυσοειδοῦς πλέγματος (εἰκ. 1 καὶ 2) ἐχρησίμευον ὡς σταθμοὶ διὰ τὰ χαμηλὰ βημόθυρα, ἅτινα ἔκλειον τὰς πύλας. Οἱ ἀπαρτίζοντες τὰ διάστυλα κιονίσκοι εἶναι ῥαδινοὶ καὶ ἐσχηματισμένοι τὰ μὲν κάτω μέρη ὡς τετράγωνοι πεσσοὶ - πλουσίως διὰ γεωμετρικῶν ἐπιπεδογλύφων κοσμημάτων ἐκ συμπλεκομένων ῥόμβων καὶ κύκλων διακεκοσμημένοι (εἰκ. 1 καὶ 2) — τὰ δὲ ἄνω μὲ τομὴν ὀκτάγωνον. Τὰ στέφοντα αὐτοὺς κιονόκρανα ἔχουσι τὸ σχῆμα κύβου ἀφ' ἑκάστης κατακορύφου πλευρᾶς τοῦ ὁποίου προβάλλουσι ἡμισφαιρικαὶ ἀποφύσεις (cabochons) διακοσμούμεναι ὁτὲ μὲν διὰ

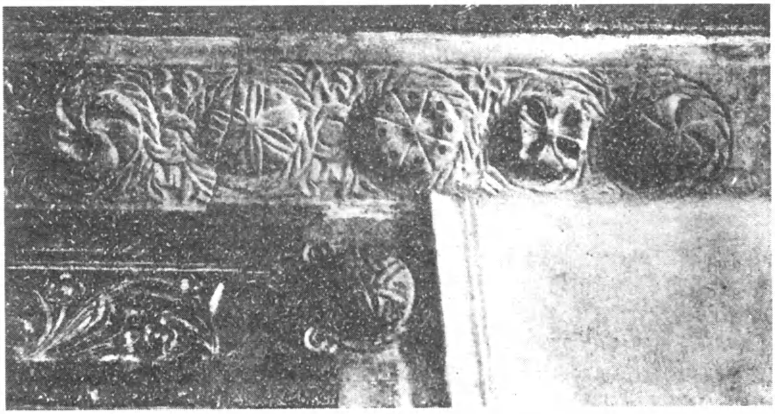

Εἰκ. 3. Τμῆμα τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ μέσου κλίτους.

σταυροῦ, ὁτὲ δὲ διὰ πλεγμάτων καὶ περιβαλλόμεναι ὑπὸ σχοινίου σχηματίζοντος εἰς τὰς γωνίας τέσσαρας κόμβους (εἰκ. 2). Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 3 παρέχει ἄποψιν ἑνὸς τοιούτου κιονοκράνου.

Τὸ συνδέον τοὺς κίονας ἐπιστύλιον ἔχει ὁλικὸν ὕψος 0.235 - 0.240 καί, ὡς συνήθως, τομὴν λοξότμητον. Ἡ κεκλιμένη ἐμπροσθία του ἐπιφάνεια κοσμεῖται ἐν τῷ μέσῳ διὰ συνεχοῦς κοσμήματος ἀπαρτιζομένου ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐξ ἡμισφαιρικῶς προεχόντων κομβίων, διαμορφουμένων ἄλλοτε ὡς ῥοδάκων ἄλλοτε ὡς σταυρῶν καὶ ἄλλοτε ὡς πυροστροβίλων (εἰκ. 3), ἀφ' ἑτέρου δὲ δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου κοσμήματος καλύπτοντος τὸ βάθος τῶν κομβίων. Ἀποτελεῖται δὲ τὸ κόσμημα τοῦτο ἐν μὲν τῷ μέσῳ τμήματι τοῦ τέμπλου (εἰκ. 2 καὶ 3) ἐκ σχοινίου περιβάλλοντος τὰ κομβία καὶ συνενουμένου εἰς κόμβους κατὰ τὰ ἐνδιάμεσα τῶν κομβίων διαστήματα καὶ ἐκ τριφύλλων πληρούντων τὰ δημιουργούμενα τριγωνικὰ μεταξὺ τῶν κομβίων κενά. Εἰς δὲ τὰ ἄκρα κλίτη τὰ μεταξὺ τῶν κομβίων κενὰ πληροῦνται δι' ἄλλων κοσμημάτων καὶ δὴ εἰς μὲν τὴν πρόθεσιν διὰ συριακῶν τροχῶν περιβαλλόντων ἀνθέμια ἢ ῥόδακας ἢ πυροστροβίλους, εἰς δὲ τὸ διακονικὸν διὰ συνεχῶν τοξυλλίων

στηριζομένων ἐπὶ διδύμων κιονίσκων, μεθ᾽ ὧν σχηματίζουσι πλαίσιον περιβάλλον ἐσχηματοποιημένον φύλλον ἀκάνθης (;) (εἰκ. 4).

Ἐξαιρετικῶς ἐπιμελὴς εἶναι ἡ διακόσμησις τῶν θωρακείων, ἐξ ὧν σῴζονται εἰς ἀρίστην κατάστασιν μόνα τὰ τοῦ μεσαίου κλίτους. Ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ θωρακείου ὡς καὶ ἡ τοῦ στέφοντος αὐτὸ λοξοτμήτου γείσου [1] καλύπτεται διὰ κοσμημάτων (εἰκ. 5). Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ γείσου ἔχομεν τὸν συνήθη ἑλικοειδῆ βλαστὸν μετὰ τοῦ ἀνακαμπτομένου ἀνθεμίου, ἐπὶ δὲ τῆς πλακὸς τοῦ θωρακείου ἔχομεν ἓν ἐπίμηκες ὀρθογώνιον κοσμούμενον διὰ μικροτέρων ὀρθογωνίων

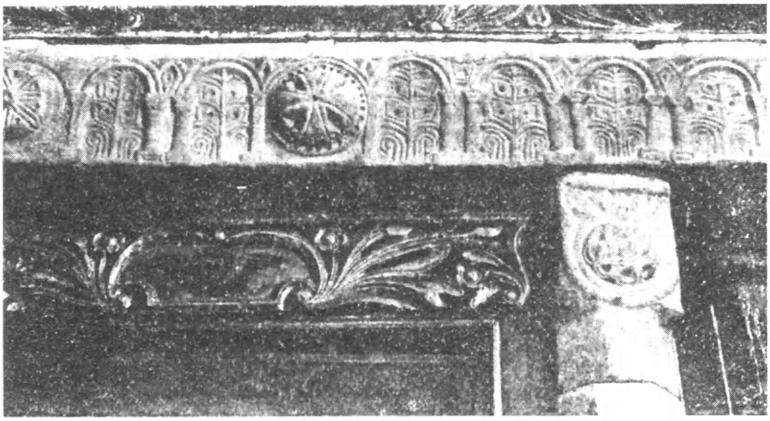

Εἰκ. 4. Τμῆμα τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ διακονικοῦ.

συμπλεκομένων διὰ κόμβων (εἰκ. 2 καὶ 5). Ἐντὸς τῶν μικρῶν ὀρθογωνίων ἐτέθησαν ἐσχηματοποιημένα φύλλα διευθυνόμενα ἐναλλὰξ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τ᾽ ἀριστερὰ (εἰκ. 2 καὶ 5). Τὸ ἐσωτερικὸν μέγα ὀρθογώνιον περιβάλλει εὐρὺ πλαίσιον κοσμηθὲν καὶ αὐτὸ δι᾽ ὁλοκλήρων ἀνθεμίων ἐντὸς ἕλικος. Τὸ γεῖσον καὶ τὸ πλαίσιον τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀρθογωνίου ἔχουσι τὸ κόσμημα εἰργασμένον κατὰ τὸν ἐπιπεδόγλυφον τρόπον δηλ. δι᾽ ἁπλῆς ἀφαιρέσεως τοῦ βάθους, ἐν ᾧ τὰ μικρὰ ὀρθογώνια καὶ τὸ ἐντὸς αὐτῶν φύλλον εἶναι εἰργασμένα πλαστικῶς μὲ μεγαλύτερον βάθος.

Χρονολογία κατασκευῆς. Τὸ περιγραφὲν τέμπλον ἀνήκει προφανῶς εἰς τὴν 2αν τοῦ ναοῦ περίοδον [2]· τοῦτο ὑποδηλοῦσι σαφῶς οὐ μόνον ἡ γενικὴ μορφή του ἀλλὰ καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα, ἅτινα συναντῶνται ἐπ᾽ αὐτοῦ. Ἐκ τούτων τὰ πλεῖστα συναντῶνται ἀπὸ τοῦ 10ου καὶ ἑξῆς αἰῶνος.

[1] Τὸ γεῖσον τοῦτο περιέργως ἐξέχει τῆς ἐπιφανείας τῶν πεσσίσκων (εἰκ. 5), τοῦθ᾽ ὅπερ ἀποτελεῖ ἀρχιτεκτονικὸν σφάλμα.

[2] Περὶ τοῦ ἀρχικοῦ σχήματος τοῦ ναοῦ ὅρα τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην μου ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. Δ΄ σελ. 347.

Οὕτω π. χ. τὰ ἐπὶ τῶν διδύμων κιονίσκων βαίνοντα τοξύλλια, ἀποτελοῦντα τὸ ὑπὸ τοῦ Strzygowski ἀποκληθὲν «Μικρασιατικὸν» θέμα [1], εὑρίσκονται ἤδη τὸν 10^{ov} αἰ. Τὰ ἐξέχοντα κομβία ἀπαντῶνται πανόμοια εἰς τὸ τέμπλον τῆς ἐν Φωκίδι μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ [2], ὁ δὲ μετ' ἀνακαμπτομένου ἀνθεμίου κυματοειδῶς ἑλισσόμενος βλαστὸς εἶναι ἐν χρήσει καὶ αὐτὸς ἀπὸ τοῦ 11^{ov} καὶ 12^{ov} αἰῶνος [3]· ἐντούτοις, ἐπειδὴ τὰ θέματα ταῦτα δὲν ἐξέλιπον καὶ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους [4], συνηθέστατα δ' ἀπαντᾶται εἰς Μυστρᾶν καὶ

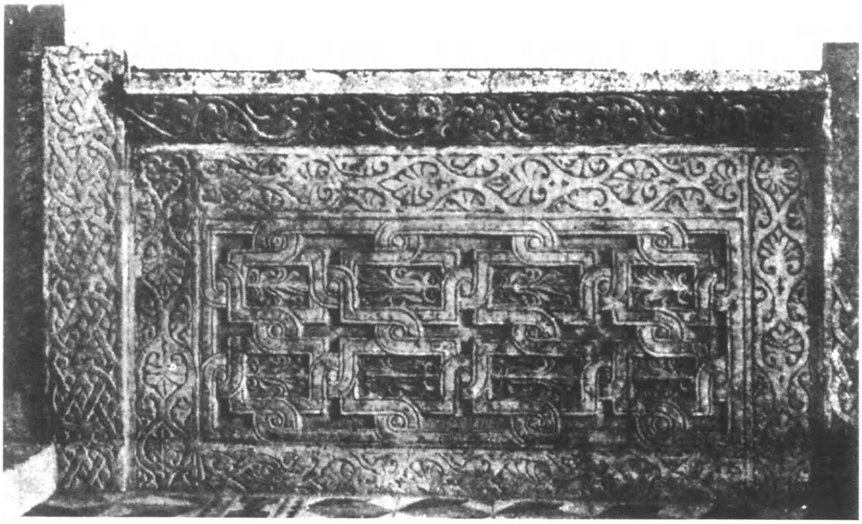

Εἰκ. 5. Θωράκιον τοῦ μέσου κλίτους.

τὸ ἀνακαμπτόμενον ἑλικοειδὲς ἀνθέμιον ἐν ἐπιπεδογλύφῳ τεχνικῇ καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἐκτύπως εἰργασμένα θέματα [5], δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν μετὰ πολλῆς πιθανότητος ὡς χρόνους κατασκευῆς τοῦ τέμπλου τῆς Ἀπιδιᾶς τὰ τέλη τοῦ $13^{ου}$ ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14^{ov} αἰῶνος. Πρὸς τοὺς χρόνους τούτους συμβιβάζεται καὶ ἡ χαλαρὰ ἐκτέλεσις τοῦ γλυπτοῦ βάθους τοῦ ἐπιστυλίου (εἰκ. 3).

[1] Wiener Studien τ. XXIV σ. 1 ἑ. καὶ πίν. V. (Πέργαμον καὶ Μαγνησία).

[2] Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901 πίν. 22, ἔνθα καὶ τοξύλλια ἐπὶ κιονίσκων.

[3] Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1933, 111.

[4] Π. χ. τὰ τοξύλλια συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ τέμπλον τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Monuments byz. de Mistra Paris 1910 πίν. 48 εἰκ. 5 καὶ 6) καὶ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τοῦ Λεοντάρη (Orlandos, Revue des Études grecques τ. XXXIV σ. 174 εἰκ. 6). Τὸ γεωμετρικὸν κόσμημα τῶν πεσσίσκων ἀπαντᾷ ὡσαύτως ἐν Μυστρᾷ.

[5] Millet, Monum. byz. de Mistra, Paris 1910 πίν. 51, 52.

2. ΕΤΕΡΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΕΜΑΧΙΑ

Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶπον ὑπάρχουσιν ἐν τῷ ναῷ τῆς Κοιμήσεως δύο ἄλλα ἐνδιαφέροντα γλυπτὰ ἐντειχισθέντα κατὰ νεωτέρας ἐπισκευὰς τὸ μὲν ὕπερθεν τῆς νοτίας θύρας τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ, τὸ δὲ ἐπὶ τοῦ κωδωνοστασίου. Τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 6) εἶναι μαρμάρινον ἐπιστύλιον, ὅπερ φέρει ἐπὶ τῆς προσθίας αὐτοῦ ὄψεως σειρὰν κύκλων συνενουμένων διὰ κόμβων. Ἐντὸς ἑνὸς τῶν κύκλων εἰκονίζεται ἰσοσκελὴς σταυρὸς τοῦ ὁποίου τὰ τέσσαρα διαμερίσματα πληροῦνται διὰ τριφύλλων, πάντων δὲ τῶν λοιπῶν κύκλων τὸ ἐσωτερικὸν πληροῦται διὰ διπλοῦ ἀνακαμπτομένου ἡμιανθεμίου. Παραπλεύρως τοῦ φέροντος τὸν σταυρὸν κύκλου ὑπῆρχε μονογράφημά τι ἢ σῆμα, ὅπερ

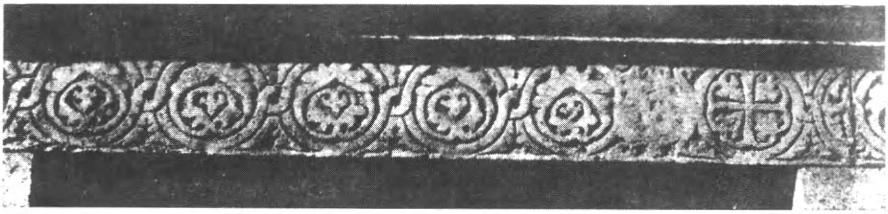

Εἰκ. 6. Ἀνάγλυπτον ἐπιστύλιον.

ἀργότερον ἀπεξέσθη (εἰκ. 6). Τὸ ἐπὶ τοῦ ἐξεταζομένου ἐπιστυλίου κόσμημα εἶναι κατ' ἐπιπεδόγλυφον τεχνικὴν ἐκτελεσμένον, ὡς πρὸς δὲ τὸ θέμα εἶναι πανομοιότυπον πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ τέμπλου τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς ἐπιπεδόγλυφον ὁμοίως κόσμημα [1]. Δύναται ἑπομένως μετὰ πιθανότητος νὰ χρονολογηθῇ καὶ αὐτὸ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνος [2].

Σπουδαιότερα εἶναι τρία ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου γλυπτὰ τεμάχια ἐντειχισμένα εἰς τὸ κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως ὑψούμενον νεώτερον κωδωνοστάσιον. Τὰ δύο ἐξ αὐτῶν συναπαρτίζουσι τὴν μίαν τῶν μακρῶν πλευρῶν πλουσίως διακεκοσμημένης σαρκοφάγου, τὸ δὲ τρίτον τὴν ἑτέραν τῶν στενῶν πλευρῶν αὐτῆς. Προστιθεμένων δὲ τῶν μηκῶν τῶν δύο πρώτων τεμαχίων προκύπτει ὅτι τὸ ὁλικὸν μῆκος τῆς σαρκοφάγου ἦτο 2,12 τὸ ὕψος (ἄνευ τοῦ καλύμματος) 0.86, τὸ δὲ πλάτος 0.42. Ἡ μία τῶν μακρῶν πλευρῶν ἔφερεν ἀνάγλυπτον διακόσμησιν (εἰκ. 7) ἀποτελουμένην 1) ἐξ ἑνὸς κεντρικοῦ σταυροῦ - βαίνοντος ἐπὶ βαθμιδωτοῦ ὑποβάθρου — ἀπὸ τῆς ῥίζης

[1] Ὅρα εἰκόνα τούτου ἐν σελ. 28 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου.

[2] Κατὰ πληροφορίας κατοίκων τῆς Ἀπιδιᾶς τὸ ἀνωτέρω περιγραφὲν ἐπιστύλιον προέρχεται ἐκ τοῦ ὀλίγον ἔξωθι τοῦ χωρίου κειμένου ἐν ἐρειπίοις ναοῦ τῆς Ἁγ. Τριάδος, ἐνετειχίσθη δὲ κατά τινα οὐχὶ πολὺ παλαιὰν ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως.

τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἑλικοειδῶς ἀνελισσόμενοι πλόκαμοι καταλήγοντες εἰς ἀνθέμια, 2) ἐκ δύο ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ πλεγμάτων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς κύκλων καὶ 3) ἐκ μιᾶς ταινίας στεφούσης τὴν πλάκα καὶ κοσμουμένης δι᾽ ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ μετ᾽ ἀναδιπλουμένου ἀνθεμίου. Τόσον τὰ κυκλοτερῆ πλέγματα ὅσον καὶ τὸ κόσμημα τῆς στέψεως ἐπανευρίσκονται πανόμοια ἐπὶ τοῦ ἐξετασθέντος τέμπλου, εἰκάζω δ᾽ ὡς ἐκ τούτου ὅτι ἡ σαρκοφάγος θὰ κατεσκευάσθη συγχρόνως μὲ τὸ τέμπλον, ἀφ᾽ οὗ ἄλλως τε καὶ ἡ τεχνική των εἶναι ἡ αὐτή. Ἀλλ᾽ εἰς ποῖον ἄρα γε ἀνήκει ἡ μεγαλοπρεπὴς αὕτη σαρκοφάγος,

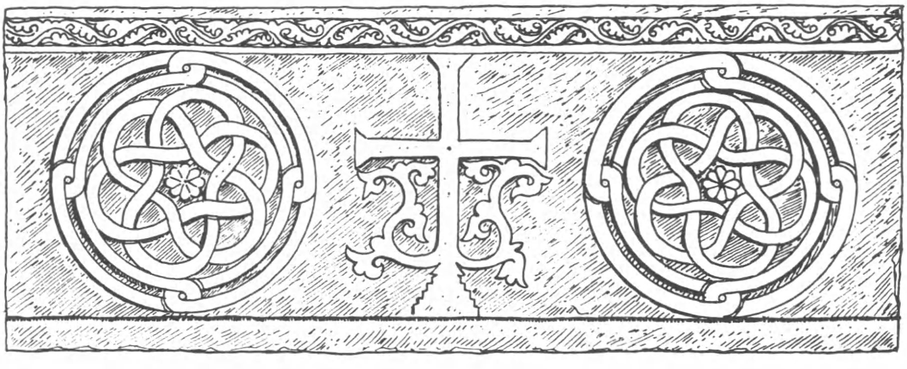

Εἰκ. 7. Ἡ μία τῶν πλευρῶν τῆς μαρμαρίνης σαρκοφάγου.

ἥτις, κατὰ μαρτυρίας τῶν ἐντοπίων, ἔκειτο ἄλλοτε ἐντὸς τοῦ ναοῦ τῆς Κοισεως ἐν τῷ βορείῳ κλίτει; Καὶ ποῖος εἶναι ὁ δωρητὴς τοῦ συγχρόνου αὐτῇ πολυτελεστάτου τέμπλου; Προφανῶς ἀμφότερα τὰ γλυπτὰ ταῦτα ἔργα εἶναι βασιλική τις δωρεά, πιθανώτατα δὲ τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ τοῦ Παλαιολόγου, ὅστις πολλαχῶς εὐηργέτησε τήν τε Μονεμβασίαν καὶ τὴν περιοχὴν αὐτῆς[1]. Ἀφ᾽ οὗ δὲ καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν γλυπτῶν συμφωνεῖ πρὸς τοὺς χρόνους τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Β΄ (1282-1328) δὲν εἶναι τολμηρὸν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ τέμπλον θὰ κατεσκευάσθη δαπάναις τοῦ φιλοθρήσκου τούτου αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου. Διὰ τὴν σαρκοφάγον μάλιστα σώζεται ἀκόμη ἐπὶ τόπου ἡ παράδοσις ὅτι ἀνῆκεν εἰς τὸν πενθερὸν τοῦ Ἀνδρονίκου, ὅστις φέρεται ἀποθανὼν ἐν

[1] Τὴν ἐξαιρετικὴν εὔνοιαν τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ πρὸς τὴν Μονεμβασίαν καὶ τὴν περιοχὴν αὐτῆς μαρτυροῦσιν οὐ μόνον ὁ Φραντζῆς, ὅστις μάλιστα καὶ παραθέτει ἐν τῇ Ἱστορίᾳ του (IV, XVI σ. 399 Βόνν). ὁλόκληρον τὸ κείμενον σχετικοῦ χρυσοβούλλου, ἀλλὰ καὶ τρία ἄλλα διατηρηθέντα ἔγγραφα τοῦ αὐτοῦ Αὐτοκράτορος, δι᾽ ὧν λαμβάνονται προστατευτικὰ μέτρα ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας τῆς Μονεμβασίας, τῶν ἐμπόρων αὐτῆς κλπ. Τὰ ἔγγραφα ταῦτα εὑρίσκει τις συνηγμένα παρὰ Miklosich-Müller, Acta et Diplomata τόμ. V σελ. 154-155 (ἔτ. 1284) σελ. 155-161 (ἔτ. 1293), σ. 161-165 (ἔτ. 1301), σελ. 165-168 (ἔτ. 1317) = Φραντζῆς σ. 399. Βόνν.

Ἀπιδιᾷ «κατά τινα κυνηγετικὴν ἐκδρομήν, ἣν ἐπεχείρησε εἰς τὰ πέριξ μετὰ τοῦ ἐξορίστου τότε εἰς Μονεμβασίαν γαμβροῦ του Ἀνδρονίκου». Πόθεν προῆλθεν ἡ παράδοσις αὕτη δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω.

3. Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Πλὴν τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως, εὑρισκομένου εἰς τὸ νοτιοδυτικὸν κράσπεδον τοῦ σημερινοῦ χωρίου τῆς Ἀπιδιᾶς, πλῆθος μικροτέρων ναΐσκων [1], σωζομένων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐν ἐρειπίοις, εἶναι διεσπαρμένοι πρὸς τὰ βόρεια καὶ τὰ ΒΔ τοῦ χωρίου. Μεταξὺ αὐτῶν ἄξιος ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ὁ ἡμιηρειπωμένος ναὸς τοῦ Ἁγίου Βασιλείου (εἰκ. 8).

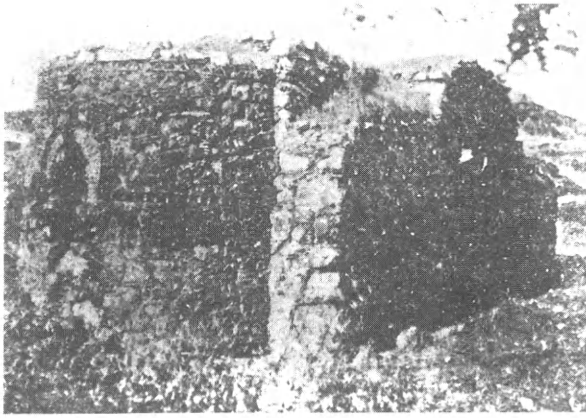

Εἰκ. 8. Ὄψις τοῦ Ἁγ. Βασιλείου ἀπὸ ΒΑ.

Ἀρχιτεκτονικὸς τύπος. Ὁ ναὸς ἐκτισμένος δι᾽ ἀκανονίστου τοιχοδομίας παραμεμιγμένης μετὰ θραυσμάτων πλίνθων εἶναι ἐπιμήκης μονόκλιτος τρουλλωτὴ βασιλική, καταλήγουσα πρὸς Ἀνατολὰς εἰς μεγάλην ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα (εἰκ. 8 καὶ 9).

Ἐφ᾽ ἑκάστου τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἀνοίγονται ἐσωτερικῶς τρεῖς ὀρθογώνιοι κόγχαι, βάθους 0.56, ἐξ ὧν αἱ μὲν κατὰ τὰ ἄκρα εἶναι χαμηλαὶ (εἰκ. 9), αἱ δὲ μεσαῖαι ὑψηλαὶ καὶ δὴ ἰσοϋψεῖς πρὸς τὴν καλύπτουσαν τὸν ναὸν κατὰ μῆκος καμάραν, μεθ᾽ ἧς καὶ ἐσχημάτιζον σταυρόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑψοῦτο ὁ πρὸ πολλοῦ δυστυχῶς καταπεσὼν τροῦλλος (εἰκ. 8). Ὁ σταυρὸς ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔβαινεν ὁ τροῦλλος δὲν εἶναι ἐμφανὴς ἐν τῇ κατόψει, γίνεται ὅμως ἀνάγλυφος εἰς τὰς στέγας τοῦ ναοῦ, διὰ τοῦ ἑξῆς τεχνάσματος: αἱ δύο

[1] Ἐκ τῶν ναΐσκων τούτων ἐσημείωσα τοὺς ἑξῆς: α) τὸν ἅγ. Βασίλειον, μονόκλιτον θολωτὴν βασιλικὴν μετὰ τρούλλου β) τὴν ἁγ. Κυριακὴν μονόκλιτον καμαροσκεπῆ γ) ἁγ. Τριάδα, ἀποτελουμένην ἐκ τριῶν μονοκλίτων ναῶν προσκεκολλημένων δ) ἅγ. Ἰωάννην εἰς θέσιν Ζαμανίτσα ε) ἅγ. Κωνσταντῖνον εἰς θέσιν Παλιάχουρο, διασῴζοντα καὶ τοιχογραφίας ς) ἁγ. Ἐλεοῦσαν εἰς θέσιν Πριπίφτη ζ) Ναΐσκον εἰς θέσιν Χαμόσπηλο η) ναΐσκον εἰς θέσιν Μαγγούλιζα καὶ θ) ναΐσκον εἰς θέσιν Ἐκκλησίτσα.

κατὰ μῆκος καμάραι τοῦ σταυροῦ (ἀνατολ. καὶ δυτικὴ) ἀντὶ νὰ βαίνουν ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ πάχους τῶν ἑκατέρωθεν μακρῶν τοίχων στηρίζονται μόνον ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἡμίσεος αὐτοῦ ἤτοι ἐπὶ τῶν ἄκρων τυφλῶν ἁψίδων, τοῦ ἐξωτερικοῦ ἡμίσεος τοῦ τοίχου ὑψουμένου μόνον μέχρι τῶν γεννήσεων τῶν καμαρῶν, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς ἀντηρὶς κατὰ τῶν ὠθήσεων αὐτῶν [1]. Ἀλλ' ἡ εἰς χαμηλότερον ὕψος τήρησις τῶν τοίχων τούτων, παρουσιάζουσα αὐτοὺς ἐξωτερικῶς ὡς ἀντιπροσωπεύοντας φανταστικὰ πλάγια κλίτη, ἀναδεικνύει ταυτοχρόνως καὶ ἀνάγλυφον τὸν σταυρὸν τῶν καμαρῶν, ἐφ' ὧν ὑψοῦται ὁ τροῦλλος. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου παρουσιάζεται ὁ ναὸς ἐσωτερικῶς μὲν ὡς μονόκλιτος βασιλικὴ μετὰ τρούλλου, ἐξωτερικῶς δὲ ὡς σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος, οἷος καὶ πράγματι εἶναι· διότι ἡ προκειμένη περίπτωσις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς προκύπτουσα ἐκ τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς διὰ μηδενίσεως τοῦ ἀνοίγματος τῶν πλαγίων κλιτῶν, ὁπότε οἱ ἐξωτερικοὶ πλάγιοι τοῖχοι τοῦ ναοῦ ἔρχονται εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὰ τέσσαρα στηρίγματα τοῦ τρούλλου δηλ. ἐνταῦθα πρὸς τὰ τέσσαρα μεταξὺ τῶν τυφλῶν ἁψίδων ποδαρικά. Ἡ περιγραφεῖσα λύσις ἐφαρμοσθεῖσα καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Προδρόμου τῆς γειτονικῆς Ζαραφώνας, ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸν ἐν Χίῳ ναὸν τῆς Σικελιᾶς [2], ὅστις ὅμως ἔχει ἐσωτερικῶς πλείονας τυφλὰς ἁψῖδας.

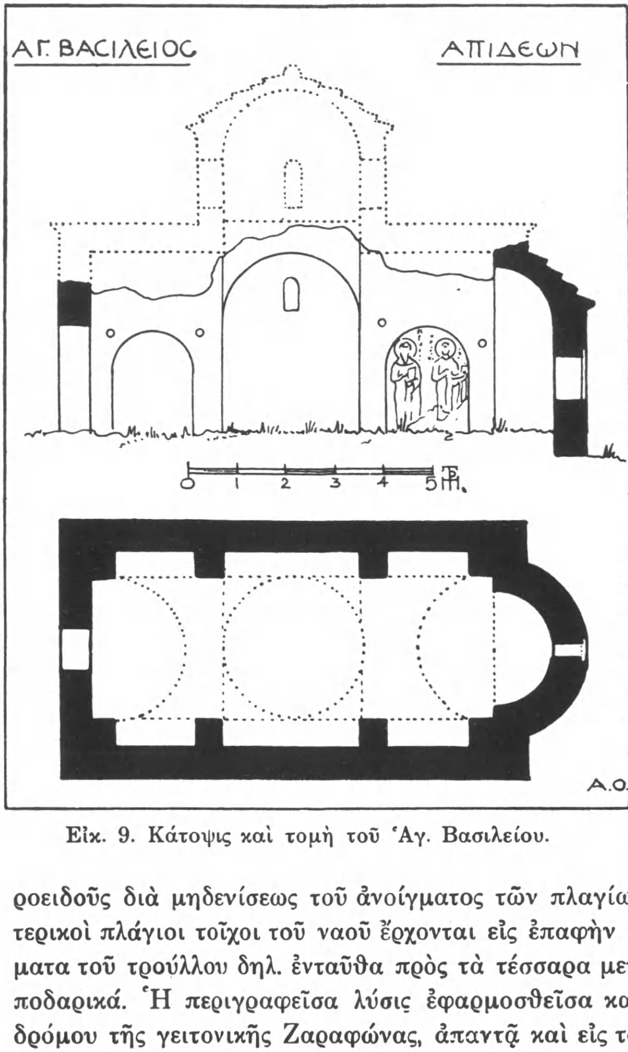

Εἰκ. 9. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

[1] Πρὸς ἀποφυγὴν εἰσδύσεως τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἡ ἄνω ἀπόληξις τοῦ τοίχου κατεσκευάσθη κεκλιμένη (εἰκ. 10).

[2] Orlandos, Monuments byzantins de Chios. Athènes 1930 πίν. 44-48.

Διακόσμησις. Ἡ ἐξωτερικὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ εἶναι λιτοτάτη: ὀλίγαι ὀδοντωταὶ ταινίαι περιβάλλουσαι τὰ πλίνθινα πλαίσια τῶν ἐπὶ τῆς

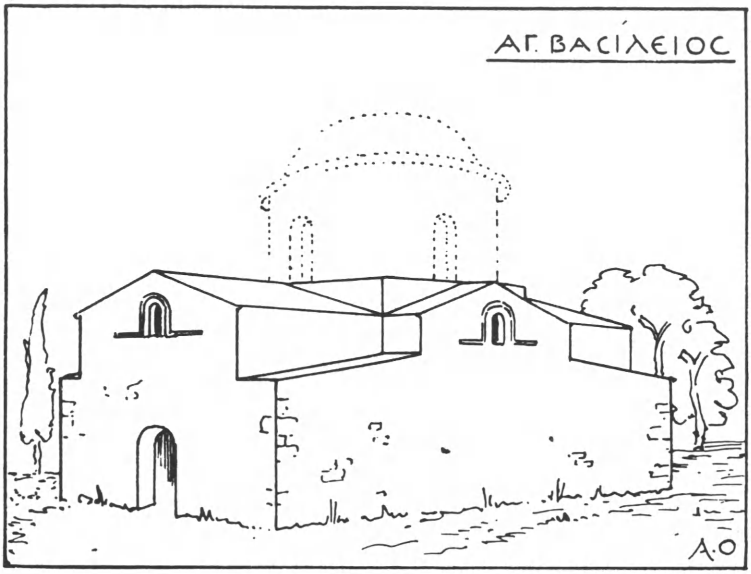

Εἰκ. 10 Ἀναπαράστασις τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν τυμπάνων τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ἀνοιγομένων μονολόβων παραθύρων, μία ζώνη ἐκ πλίνθων τεθειμένων κατὰ γραμμὴν τεθλασμένην κάτωθεν τοῦ γείσου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 8) καὶ μερικὰ «ρόδια» πινάκια[1] ἐντειχισμένα εἰς τὴν κορυφὴν καὶ τὴν ποδιὰν ἑκάστου τῶν μνημονευθέντων παραθύρων, ἀποτελοῦσιν ὅλον τὸν κεράμινον καὶ ἄλλον διάκοσμον τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ. Τοὐναντίον ὅλοι οἱ ἐσωτερικοὶ αὐτοῦ τοῖχοι ἐκαλύπτοντο ἄλλοτε διὰ λαμπρῶν τοιχογραφιῶν, τῶν ὁποίων ὀλίγα μόνον λείψανα διετηρήθησαν εἰς τὰς δύο ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τυφλὰς ἁψῖδας. Καὶ εἰς μὲν τὴν βόρειον ἐξ αὐτῶν εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ὁ ἱερομάρτυς Ἅγ. Θεράπων, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς εὐαγγέλιον καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν (εἰκ. 12) καὶ ὁ Ἅγ. Στέφανος ὁ πρωτομάρτυς ἀγένειος, ὡς πάντοτε, καὶ κρατῶν διὰ τῆς κεκαλυμμένης ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καταπίπτοντος ὀραρίου ἀριστερᾶς ἀρτοφόριον (εἰκ. 12). Εἰς δὲ τὴν νοτίαν κόγχην εἰκονίζεται

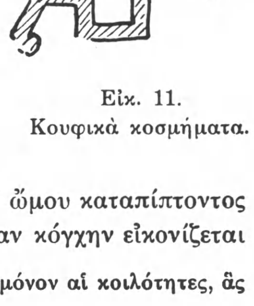

Εἰκ. 11.
Κουφικὰ κοσμήματα.

[1] Τῶν πινακίων τούτων σώζονται καὶ ἐνταῦθα δυστυχῶς μόνον αἱ κοιλότητες, ἃς ἀφῆκαν ἐπὶ τοῦ κάτωθεν κονιάματος.

Ἅγιος ἐν στολῇ διακόνου κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς θυμιατήριον, οὗ διακρίνονται μόνον αἱ ἁλύσεις, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς, καλυπτομένης ὑπὸ τοῦ ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καταπίπτοντος ὀραρίου, ἀρτοφόριον. Τοῦ προσγεγραμμένου

Εἰκ. 12. Ὁ Ἅγ. Θεράπων καὶ ὁ Ἅγ. Στέφανος.

εἰς τὸν Ἅγιον τοῦτον διὰ λευκοῦ χρώματος ὀνόματος διεσώθη μόνον ἡ κατάληξις ... ΝΟϹ. Ἐκ τῶν διακόνων ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας, ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὸν ἐν τῇ βορείῳ κόγχῃ εἰκονιζόμενον Ἅγ. Στέφανον, ὑπολείπονται μόνον δύο ὧν τὰ ὀνόματα λήγουσιν εἰς -νός, εἶναι δὲ οὗτοι ὁ Ἅγ. Ρωμανὸς καὶ ὁ Ἅγ. Ρουφῖνος. Ἐκ τούτων ὁ μὲν Ἅγ. Ρουφῖνος εἰκονίζεται γενειοφόρος, ὁ δὲ Ἅγ. Ρωμανὸς ἄλλοτε μετὰ μικροῦ γενείου καὶ ἄλλοτε ἀγένειος [1], ὡς ἐνταῦθα.

[1] O. Tafrali, Monuments byzantins de Curtéa de Argès, Paris 1931, πίν. XLIII, 2.

Εἶναι ἑπομένως πιθανόν, ὅτι ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἁγ. Βασιλείου εἰκονίζει τὸν διάκονον Ρωμανὸν τὸν Μελωδὸν τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ἄνωθεν τοῦ γράμματος νῦ διακρίνεται ἀρκετὰ σαφῶς τὸ γράμμα μῦ.

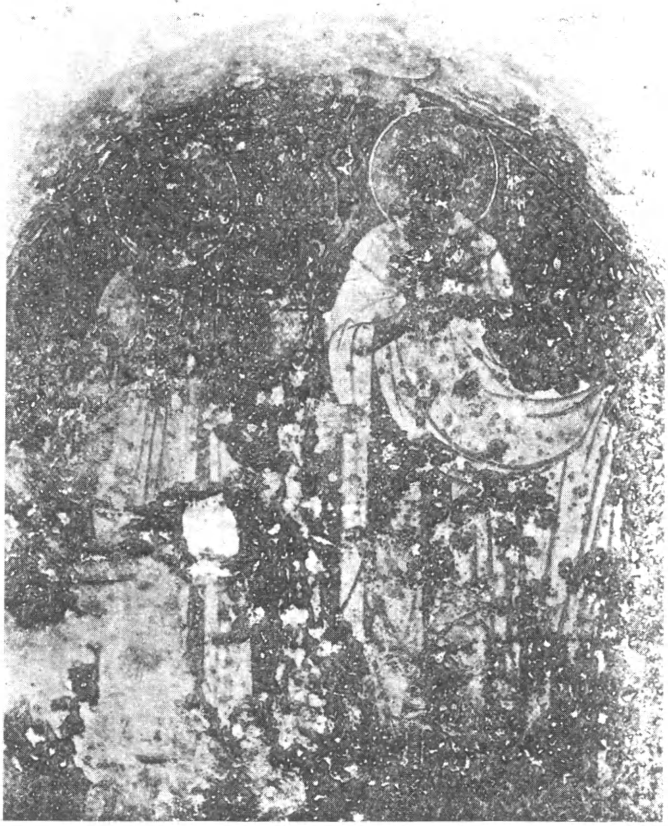

Εἰκ. 13. Ὁ Ἅγ. Ρωμανὸς καὶ ὁ Ἅγ. Οὐαλεριανός.

Παρὰ τὸν Ἅγ. Ρωμανὸν εἰκονίζεται ὁ Ἅγ. Οὐαλεριανὸς κρατῶν εὐαγγέλιον διὰ τῆς κεκαλυμμένης ὑπὸ τοῦ φελονίου ἀριστερᾶς, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν. Ἡ στάσις τοῦ ἁγίου τούτου μὲ τὴν πλαγίως τεταμμένην ἀριστερὰν χεῖρα κάμνει νὰ πίπτῃ τὸ λευκόν του φελόνιον κατὰ τρόπον πληροῦντα ἐπιτυχέστατα τὴν κενὴν ὑπόλοιπον ἐπιφάνειαν τῆς κόγχης. Ἐπὶ τῶν πρὸς ἀνατολὰς τῆς Β. καὶ Ν. ἁψῖδος τμημάτων τοίχου διακρίνεται καὶ ἡ παράστασις στυλιτῶν ἁγίων, ὑπεράνω δὲ τῆς βορείου ἁψῖδος ἐζωγραφημένα διὰ μέλανος χρώματος μετὰ κιτρίνου βάθους, κουφικὰ κοσμήματα ἔκ τινος διακοσμήσεως

(εἰκ. 11). Τέλος ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ διακρίνονται ἀμυδρὰ τὰ λείψανα ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Ὑπαπαντῆς.

Οἱ Ἅγιοι προβάλλουσι μὲ λευκὰ ἱμάτια ἀπὸ βαθέως κυανοῦ πεδίου ἐνθυμίζοντος ζωηρῶς τὸ ὁμοιόχρωμον βάθος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ γυναικωνίτου τοῦ Ἀφεντικοῦ (Μυστρᾶ). Τὸ περίγραμμα τῶν λευκῶν ἀμφίων καὶ αἱ πτυχαὶ αὐτῶν ἐδηλώθησαν διὰ ζωηρῶν σκοτεινῶν γραμμῶν — βαθέως καστανῶν, μελανῶν ἢ πρασίνων. Ἐλαφρὰ διαβάθμισις τοῦ λευκοῦ τῶν ἱματίων πρὸς τὸ στακτὶ καὶ τὸ ρόδινον πλάττει ἑκάστοτε τοὺς ὄγκους [1]. Εἰς τὰ πρόσωπα ἡ σκίασις χρησιμοποιεῖ ζωηρῶς πράσινον τόνον· καὶ αὐτὴ ἡ γενειὰς τοῦ Ἁγίου Θεράποντος ἔχει ἐξ ὁλοκλήρου πράσινον προπλασμὸν ἐπὶ τοῦ ὁποίου τὰ λευκὰ γένεια ἐτέθησαν ὡς ψιμμυθιές. Γενικῶς τὸ σχέδιον τῶν μορφῶν εἶνε πλατὺ καὶ ἄνετον, ἡ δὲ πλαστικὴ ἀπόδοσις τῶν λευκοφόρων ἁγίων τόσον εἰς τὰ ἐνδύματα ὅσον καὶ εἰς τὰ πρόσωπα ἐνθυμίζει ἀναλόγους τοιχογραφίας τοῦ $14^{ου}$ αἰῶνος τοῦ Μυστρᾶ, πρὸς τὰς ὁποίας εἶναι πιθανῶς σύγχρονοι αἱ εἰκόνες τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

Ἠχητικὰ ἀγγεῖα. Ἐπὶ τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ καὶ ὀλίγον ὑπεράνω τῶν χαμηλῶν κογχῶν (εἰκ. 9 τομὴ) εἶναι ἐντειχισμένα μικρὰ πήλινα ἀγγεῖα σχήματος ἡμισείας στάμνου. Ἡ διάμετρός των εἶναι 0.13 τὸ δὲ βάθος 0.20. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ἐχρησίμευον πιθανώτατα πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἤχου [2].

[1] Δυστυχῶς λόγῳ τῆς εἰς τὰ ὕδατα τῶν βροχῶν ἐκθέσεώς των αἱ ἄνω τοιχογραφίαι ἔχουσιν ἀποβάλει κατὰ τὸ πλεῖστον τοὺς λεπτοὺς ἐκείνους καὶ διαφανεῖς ὠχρολεύκους ἢ ροδίνους τόνους, οἱ ὁποῖοι κατ' ἐξοχὴν προσδίδουσι τὴν πλαστικότητα.

[2] Αἱ ἐν τῷ παρόντι καὶ τῷ ἀμέσως ἑπομένῳ ἄρθρῳ φωτογραφίαι ὀφείλονται εἰς τὴν δεξιότητα τοῦ εἰδικοῦ φωτογράφου κ. Γ. Τσίμα.

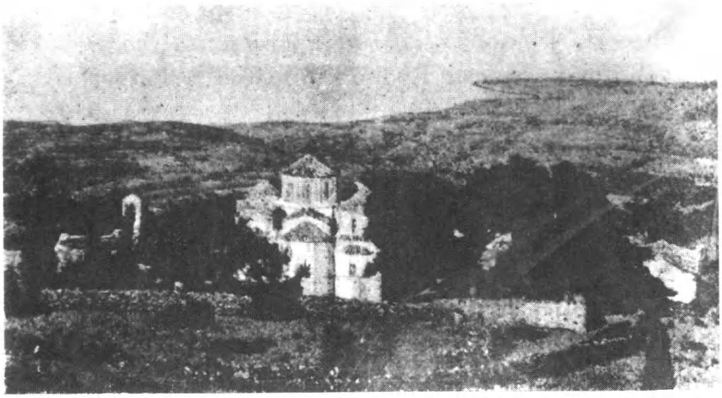

Η ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ ΤΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ

Μετὰ τετράωρον περίπου πορείαν πρὸς νότον τῆς Μονεμβασίας φθάνει τις, διὰ μέσου χαραδρῶν καὶ τραχέων ὑψωμάτων, εἰς τὸ φιλόξενον χωρίον Γερουμάνα, κείμενον ἐπὶ ἀποτόμου κλιτύος, ἥτις νεύει πρὸς τὸν Λακωνικὸν κόλπον. Ὀλίγον ὕπερθεν τοῦ χωρίου τούτου σώζεται ἐν καλῇ καταστάσει ὁ παλαιὸς βυζαντινὸς καὶ ἐν λειτουργίᾳ εἰσέτι διατελῶν ναὸς τῆς Παντανάσσης[1]. Ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὴν γενομένην ἐσωτερικῶς ἀσβεστόχρισιν τῶν τοίχων καὶ τὴν μερικὴν διὰ γαλακτώματος ἀσβέστου ἐπίχρισιν τῶν κάτω μερῶν τοῦ Δυτικοῦ, Βορείου καὶ Νοτίου τοίχου ἐξωτερικῶς, κατὰ τὰ λοιπὰ ὁ ναὸς τῆς Παντανάσσης διασῴζει ἀρτίως τὴν παλαιὰν αὐτοῦ ὄψιν (εἰκ. 1, 3 καὶ 4).

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ. Ὡς παρατηρεῖ τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τομῆς (εἰκ. 2) ὁ ναὸς τῆς Παντανάσσης ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν: τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ προσκεκολλημένου χαμηλοῦ νάρθηκος, ὅστις, ὡς ἀποδεικνύει ἡ εὐτελὴς αὐτοῦ τοιχοποιία καὶ τὸ τρίφυλλον ὑπέρθυρον τῆς εἰσόδου, εἶναι προσθήκη μεταγενεστέρων χρόνων.

Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει τὸν τύπον σταυροειδοῦς, ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τετραγώνου πλευρᾶς 10,60 μ. Ἀπὸ τοῦ τετραγώνου τούτου προβάλλουσι πρὸς ἀνατολὰς τρεῖς ἁψῖδες, ἐξ ὧν ἡ μὲν μέση, μεγαλυτέρα τῶν ἄλλων, εἶναι ἐξωτερικῶς πεντάπλευρος, αἱ δὲ δύο πλάγιαι τρίπλευροι. Τὰ φέροντα τὸν τροῦλλον τέσσαρα στηρίγματα κατεσκευάσθησαν ἐνταῦθα ὡς ἰσχυροὶ τετράγωνοι

[1] Τὴν γνῶσιν τοῦ ναοῦ τούτου, ὃν ἐπεσκέφθη πρὸ εἰκοσιπενταετίας καὶ πλέον ὁ μακαρίτης Κ. Ζησίου, ἀντιγράψας τὴν ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος ἐπιγραφὴν (Βυζαντὶς Α΄ 125), ὀφείλω εἰς τὸν ἐνθουσιώδη ἐρευνητὴν τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Λακωνίας πανοσιολογιώτατον ἀρχιμανδρίτην κ. Μελέτιον Γαλανόπουλον, ὃν καὶ ἐνταῦθα θερμῶς εὐχαριστῶ.

(1.00×1.00) πεσσοί, ὧν αἱ δύο πρὸς τοὺς τοίχους πλευραὶ ἀντικρύζουσιν ἰσοπλατεῖς παραστάδας ἐξεχούσας ἀπὸ τῶν τοίχων καὶ τοῦ ἱεροῦ, εἶναι δ' ἄξιον σημειώσεως ὅτι πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔρχεται ὁ σταυρός, καθ' ἑλλαδικὴν

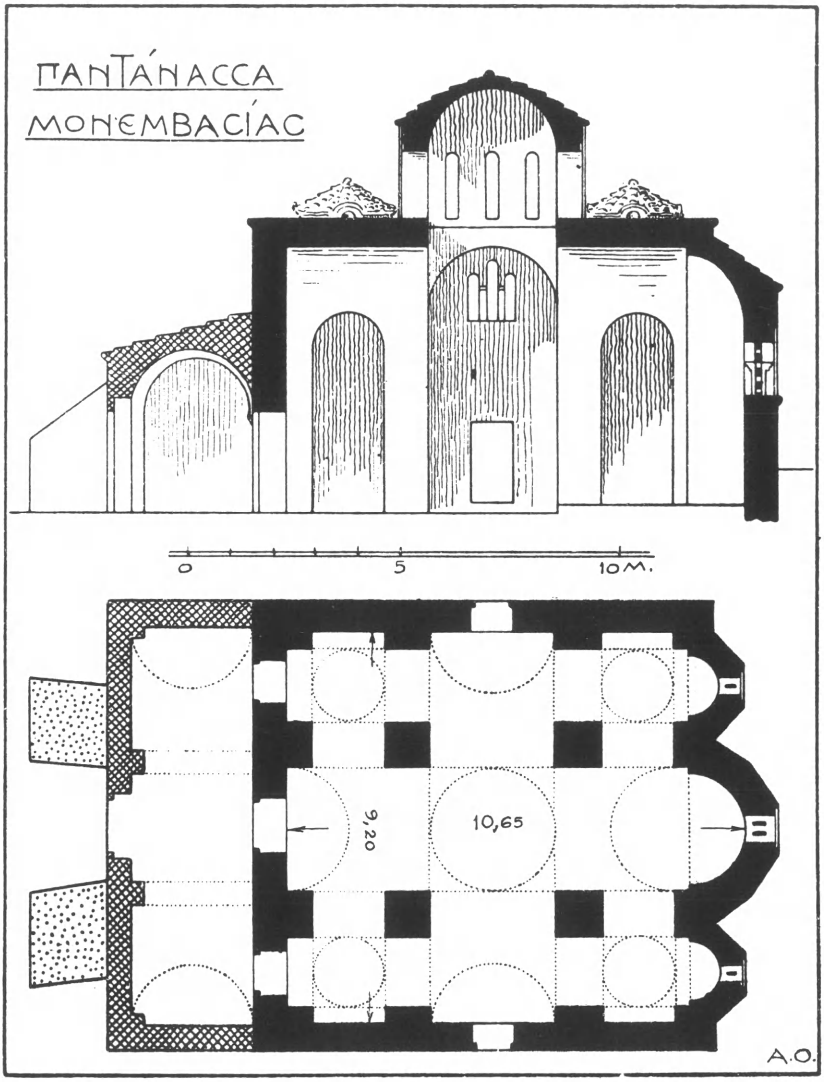

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης.

συνήθειαν, εἰς ἄμεσον ἐπαφήν, ἄνευ δηλαδὴ τῆς μεσολαβήσεως χαμηλοτέρου κυλινδρικοῦ θόλου, ὡς συμβαίνει εἰς τοὺς ναοὺς τῆς σχολῆς τῆς Κ/πόλεως. Ὑπεράνω ἑκάστου τῶν ἔξω τοῦ σταυροῦ κειμένων τεσσάρων γωνιαίων δια-

μερισμάτων ὀρθοῦται ἀνὰ εἷς τρουλλίσκος, χαμηλότερος καὶ μικρότερος τοῦ κεντρικοῦ. Ἐμφανίζονται λοιπὸν ἐξωτερικῶς πέντε ἐν ὅλῳ τροῦλλοι (εἰκ. 1), εἷς μέγας ἐν τῷ κέντρῳ τοποθετημένος ὑψηλά, ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, καὶ τέσσαρες ἄλλοι κατὰ τὰς γωνίας, μικρότεροι καὶ χαμηλότεροι τοῦ κεντρικοῦ καὶ οἱονεὶ δορυφόροι αὐτοῦ. Ἔχομεν λοιπὸν εἰς

Εἰκ. 3. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης.

τὴν Παντάνασσαν ἓν εἰσέτι παράδειγμα ναοῦ πεντατρούλλου καὶ δὴ τοῦ γνησίου βυζαντινοῦ τύπου, ἐν τῷ ὁποίῳ δηλαδὴ οἱ μικροὶ τροῦλλοι δὲν εἶναι ἁπλῶς διακοσμητικοὶ ἀλλ' ἐπιτελοῦσιν ὀργανικὴν ἕκαστος λειτουργίαν, ἀντιδρῶντες διὰ τοῦ βάρους των κατὰ τῶν διὰ τῶν καμαρῶν τοῦ σταυροῦ μεταδιδομένων εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ πλευρικῶν ὠθήσεων· ὄντως δέ, ὡς βλέπει τις μάλιστα ἐν τῇ κατὰ πλάτος τομῇ τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3), ἕκαστος τῶν γωνιαίων τρούλλων βαίνει ἐπὶ τεσσάρων ἰσοϋψῶν τόξων, ὧν τὰ μὲν δύο ἀποτελοῦνται ἐκ τῶν συνδεόντων τοὺς τετραγώνους πεσσοὺς πρὸς τὰς παραστάδας τοῦ τοίχου τόξων, τὰ δ' ἄλλα δύο ἐκ στενωτέρων τόξων γεφυρούντων τὸ μεταξὺ τῶν παραστάδων τῶν τοίχων καὶ τῶν κατὰ τὰς γωνίας κατεσκευασμένων ἡμιπαραστάδων κενόν.

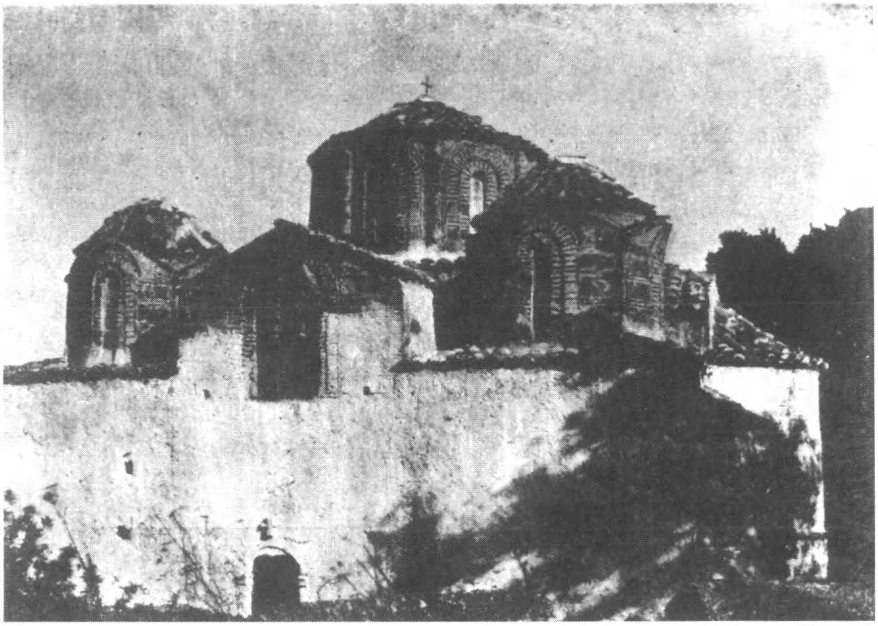

Εἰκ. 4. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης ἀπὸ Ν. Α.

Τοιχοδομία, τροῦλλοι καὶ παράθυρα. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ (Β. καὶ Ν.) εἶναι ἐκτισμένοι κατὰ μὲν τὰ κάτω αὐτῶν μέρη δι' ἀκανονίστου τοιχοποιΐας παραμεμιγμένης μετὰ τεμαχίων πλίνθων, κατὰ δὲ τὰ ἄνω διὰ πώρων κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίβλητον σύστημα. Κατὰ τὸ αὐτὸ σύστημα εἶναι ἐκτισμέναι καὶ αἱ ἀψῖδες τοῦ ἱεροῦ ἕως κάτω ὡς καὶ τὰ τύμπανα τῶν τρούλλων, εἰς τὰ ὁποῖα ὅμως παρατηροῦμεν ὅτι ἐγένετο χρῆσις καὶ διπλῶν σειρῶν ὁριζοντίων πλίνθων, ἐν ᾧ εἰς τὰς ἁψῖδας ἐτοποθετήθησαν πάντοτε ἁπλαῖ πλίνθοι εἴς τε τοὺς ὁριζοντίους καὶ τοὺς κατακορύφους ἁρμούς.

Ἐκ τῶν τρούλλων ὁ μὲν κεντρικὸς εἶναι ὀκτάπλευρος καὶ ἔχει τὰς ἀκμὰς τονισμένας διὰ πωρίνων ἡμικιόνων διηκόντων ἄνω μέχρι τοῦ ὁριζοντίου γείσου. Ἡ ἀρκετὰ μεγάλη διάμετρος τῶν ἡμικιόνων τούτων δίδει εἰς αὐτοὺς μορφὴν ἀνάλογον πρὸς τοὺς ἡμικίονας τοῦ τρούλλου τῆς ἁγ. Σοφίας τῆς Μονεμβασίας[1] καὶ τῶν ἄλλων ὀκταγωνικοῦ συστήματος ναῶν (Ἅγ. Θεόδωροι Μυστρᾶ, Δαφνί), οὓς προφανῶς μιμοῦνται οἱ τῆς Παντανάσσης. Οἱ δὲ γωνιαῖοι τροῦλλοι εἶναι τετράπλευροι ἀλλὰ μὲ πλευρὰς καμπύλας εἰς τὴν συνένωσιν τῶν ὁποίων ὀρθοῦνται κιονίσκοι. Ἐπὶ τῶν κιονίσκων τούτων ἔβαινον

[1] Ὅρα εἰκόνα παρὰ Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 191 εἰκ. 95.

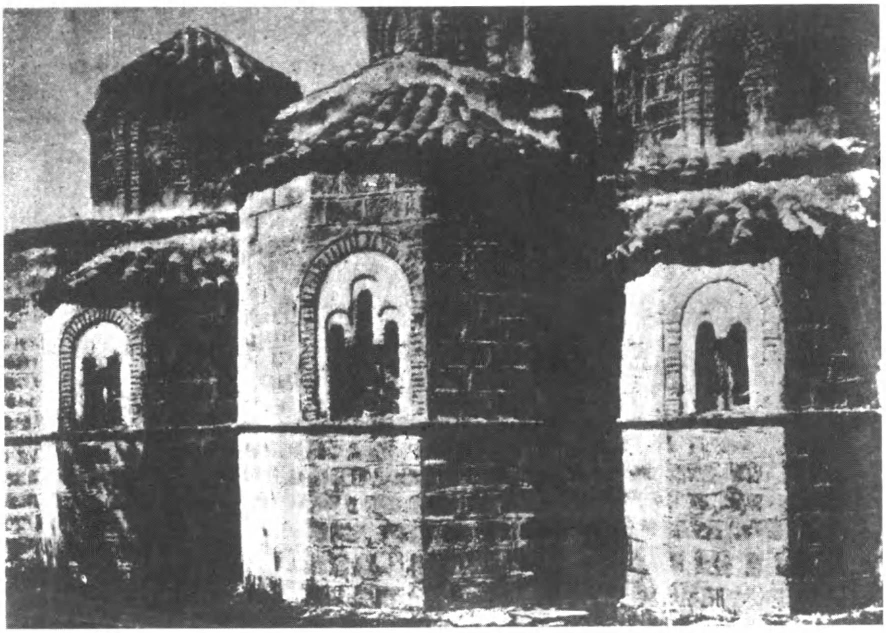

Εἰκ. 5. Τὸ ἱερὸν τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης.

ἄλλοτε 4 τοξοειδῆ γεῖσα (εἰκ. 4). Σήμερον κατόπιν διαφόρων προσθηκῶν καὶ ἀνυψώσεων τὸ γεῖσον τῶν μικρῶν τρούλλων ἀπέβη ὁριζόντιον (εἰκ. 4).

Ἐφ᾽ ἑκάστης πλευρᾶς τῶν τρούλλων ἀνοίγεται ἀνὰ ἓν μονόλοβον τοξωτὸν παράθυρον, περιβαλλόμενον ὑπὸ διπλοῦ πλινθίνου τοξωτοῦ πλαισίου. Τὸ ἄνοιγμά των φράσσεται διὰ πωρίνων πλακῶν φερουσῶν ἀνὰ τρεῖς κυκλοτερεῖς ὀπάς. Πλὴν δὲ τῶν ἐπὶ τῶν τρούλλων ἀνοιγομένων παραθύρων ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα, ὧν τὰ μὲν ἀνοίγονται ἐπὶ τῶν τυμπάνων τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίου κεραίας τοῦ σταυροῦ [1], τὰ δὲ ἐπὶ τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ. Τὰ πρῶτα ὡς καὶ τὸ τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἶναι τρίλοβα, τὰ δὲ τῶν πλαγίων κογχῶν δίλοβα. Τὰ τρίλοβα παράθυρα παρουσιάζουσι τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα α) τοξωτὸν περίβλημα ἐκ πλίνθων διῆκον μέχρι τῆς ποδιᾶς β) τὸν μέσον λοβὸν πολὺ ὑψηλότερον τῶν ἄκρων γ) κιονίσκους πωρίνους, ὧν τὸ κιονόκρανον ἔχει τὴν ἐν τῇ παραπλεύρως εἰκόνι 6 μορφὴν καὶ δ) πώρινα φράγματα μετὰ στρογγύλων ὀπῶν φωτισμοῦ. Οἱ κιονίσκοι καὶ τὰ φράγματα τῶν παραθύρων προέρχονται πιθανώτατα ἐκ μεταγενεστέρας ἐπισκευῆς, ἴσως ἐκείνης καθ᾽ ἣν προσετέθη ὁ μετὰ τοῦ τριφύλλου ὑπερθύρου νάρθηξ. Εἰκάζω δὲ τοῦτο ἐκ τῆς μορφῆς τῶν κιονοκράνων φερόντων ἐπάλληλα κυμάτια, ἅτινα συνηθίζονται κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἑνετοκρατίας ἢ τῆς Τουρκοκρατίας.

[1] Ἐπὶ τῆς δυτικῆς δὲν ὑπάρχει παράθυρον.

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς οὐδεμίαν φέρει κεραμοπλαστικὴν ἢ ἄλλην διακόσμησιν, ἐλλείπουσι δὲ μάλιστα ἀπ' αὐτοῦ καὶ αὗται αἱ τόσον συνήθεις εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς ὀδοντωταὶ ταινίαι.

Πρὸς χρονολόγησιν καὶ τυπολογικὴν κατάταξιν τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν καὶ τὰ λοιπὰ σῳζόμενα παραδείγματα πεντατρούλλων ναῶν, ὧν καὶ θὰ ἐπιχειρήσωμεν δι' ὀλίγων τὴν εἰς διαφόρους κατηγορίας διαίρεσιν.

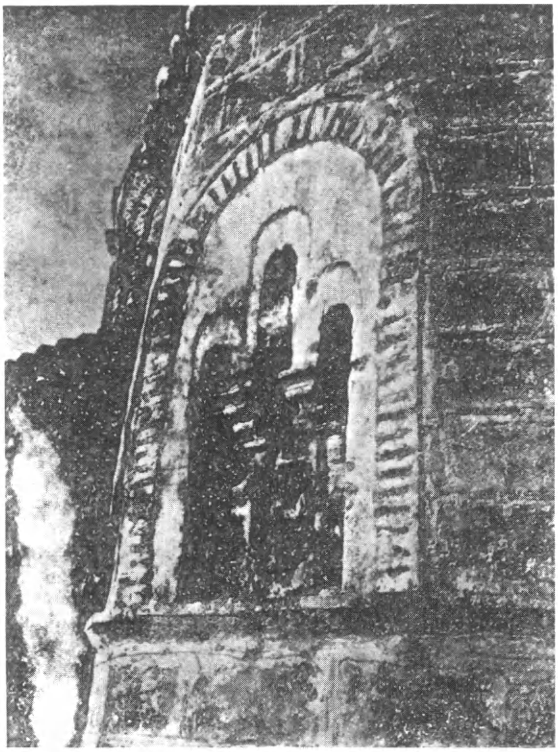

Εἰκ. 6.
Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Πεντάτρουλλοι ναοὶ κατεσκευάσθησαν ἤδη ἀπὸ τοῦ 6ου καὶ 7ου μ.Χ. αἰῶνος, ὡς ἀποδεικνύει ὁ ἐν Ρούσαφᾳ - Σεργιοπόλει ναός[1]. Κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα πεντάτρουλλος κατεσκευάσθη ἡ περίφημος-Νέα τοῦ Βασιλείου Α΄ τοῦ Μακεδόνος[2],

[1] Spanner und Guyer, Rusapha - Sergiopolis (Forschungen zur Islamischen Kunst IV) Berlin 1926 πίν. 31, Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 71.

[2] Θεοφ. Συν. V, 85. Βόνν. σ. 326. Strzygowski, Kleinasien σ. 138. Wulff, Koimesiskirche zu Nicäa, Strassburg 1903 σ. 134 σημ. 3. Ebersolt, Le grand Palais de C)ple, Paris 1910, πίν. 44. Εἰκόνα τῆς Νέας, μὴ ἀνταποκρινομένην βεβαίως καθ' ὅλα πρὸς τὴν πραγματικότητα, εὑρίσκομεν πιθανῶς εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 1162 Ἑλλ. χειρόγραφον τοῦ Βατικανοῦ (εἰκὼν προχείρως παρὰ Diehl, Manuel d'art Byzantin [2] Paris 1925 σ. 436 εἰκ. 199) ἣν ὅμως ὁ Heisenberg (Grabeskirche und Apostelkirche zu K/pel, Leipzig 1908 τόμ. II σ. 200), ἀποδίδει εἰς τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους, ἐν ᾧ ὀρθῶς ὁ Wulff, (Altchristliche und byzantinische Kunst II 455), θεωρεῖ αὐτὴν ὡς εἰκονίζουσαν τὴν Νέαν. Πρβλ. καὶ Wulzinger, Byz. Baudenkmäler zu K/pel, Hanover 1925 σ. 58 σημ. 1. Εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀνωτέρω εἰκὼν τοῦ ὑπ' ἀρ. 1162 Ἑλλ. χ/φου τοῦ Βατικανοῦ δὲν παριστᾷ τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους ἀλλ' ἄλλην μεταγενεστέραν ἐκκλησίαν, μὲ πληροφορεῖ ὅτι κατέληξε, ἐπὶ εἰκονογραφικῶν στηριζόμενος λόγων, καὶ ὁ κ. Ξυγγόπουλος.

ἐγκαινιασθεῖσα τὸ 881. Κατὰ τὸν 10ον καὶ 11ον αἰῶνα μικροὶ ὑπόγειοι ναοὶ τῆς Καππαδοκίας παρουσιάζουσι τὴν μορφὴν πεντατρούλλων[1]. Ἐντεῦθεν ἔπειτα ὁ τύπος οὗτος μετεδόθη εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, τὴν Σερβίαν καὶ τὴν Νότιον Ἰταλίαν (Καλαβρίαν). Γνωστὰ δὲ μέχρι σήμερον παραδείγματα πεντατρούλλων ναῶν, ἀνεξαρτήτως τύπου, ἔχομεν τὰ ἀκόλουθα[2] κατὰ γεωγραφικὴν τάξιν ἀρχομένην ἀπὸ Νότου.

1) Πελοπόννησος: περιοχὴ Μονεμβασίας, Παντάνασσα[3].
2) Πελοπόνησσος: Μυστρᾶς, Παναγία Βροντοχίου (Ἀφεντικό)[4].
3) » : Μυστρᾶς, Μητρόπολις (Ἅγ. Δημήτριος)[5].
4) » : » , Παντάνασσα[6].
5) » : Νύκλι, (Τεγέα) Παλαιὰ Ἐπισκοπή, Κοίμ. Θεοτόκου[7].
6) Ἤπειρος: Ἄρτα, Παρηγορήτισσα[8].
7) Μακεδονία: Θεσσαλονίκη, Ἅγ. Ἀπόστολοι[9].
8) » : » Ἅγ. Αἰκατερίνη[10].
9) Βόρειος Μακεδονία: Νερέζ, Ἅγ. Παντελεήμων[11].
10) Θράκη: Βήρα (Φερετζὶκ) Παναγία Κοσμοσώτειρα (Ἁγ. Σοφία εἰκ. 12)[12].
11) Καλαβρία: Στῦλος, Καθολική[13].
12) » : Rossano, Ἅγ. Μᾶρκος[14]

[1] Ἰδίᾳ ὁ τοῦ Κελετζλὰρ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, πίν. 43.

[2] Περιέργως ὁ Diehl (Manuel d'art byzantin, Paris 1925 τ. I σ. 445) ἀναφέρων παραδείγματά τινα πεντατρούλλων ναῶν, περιλαμβάνει μεταξὺ αὐτῶν τὴν Καπνικαρέαν τῶν Ἀθηνῶν, τὸν Παντοκράτορα καὶ τὸ Κιλισσὲ-τζαμὶ τῆς Κ)πόλεως, ἐν ᾧ οἱ ναοὶ οὗτοι δὲν φέρουσι 5 τρούλλους.

[3] Ὁ ἐνταῦθα δημοσιευόμενος ναός.

[4] Millet, Monuments byzantins de Mistra Paris 1910 πίν. 23,4 Struck, Mistra, Wien und Leipzig 1910 εἰκ. 37.

[5] Millet, ἔ. ἀ. πίν. 17,4 Struck. ἔ. ἀ. εἰκ. 30.

[6] Millet, ἔ. ἀ. πίν. 35,6 Struck, ἔ. ἀ. εἰκ. 58.

[7] Ἄποψις τοῦ ἐξωτερικοῦ πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ 1880 παρὰ Σπ. Λάμπρῳ, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος τ. Ϛ΄ σ. 901, μετὰ δὲ τὴν ἀναστήλωσιν παρὰ Millet, L'école grecque σ. 270 εἰκ. 127, καὶ Struck, Mistra εἰκ. 9 σελ. 22. Τὴν ἀδημοσίευτον κάτοψιν καὶ τομὴν τοῦ ναοῦ τούτου παρέχομεν κατωτέρω (εἰκ. 14).

[8] Ὀρλάνδος, Ἀρχαιολ. Δελτ. 1919 σελ. 31 εἰκ. 19.

[9] Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique Paris 1918 πίν. LXII - LXVI.

[10] Diehl, Le Tourneau, Saladin ἔ. ἀ. πίν. LVIII - LXI.

[11] N. Kondakof, Makedonija, Πετρούπολις 1909, εἰκ. 109. B. Ivanova, Annuaire du Musée National de Sofia 1926 σ. 512 (κάτοψις κατὰ Pokryschkin).

[12] Uspenski, Izvestija τοῦ Ρωσσικοῦ Ἰνστιτ. Κων)πόλεως τ. 12 σ. 22-27 πίν. 5. Ὀρλάνδος, Θρακικὰ τ. Δ΄ σελ. 9 εἰκ. 2.

[13] Bertaux, L'art dans l' Italie méridionale Paris 1904 σ. 120. Horia Teodoru, Ephemeris Dacoromana IV σ. 149 ἑ.

[14] Diehl, L'art byzantin dans l' Italie méridionale σ. 190. H. Teodoru, ἔ.ἀ.

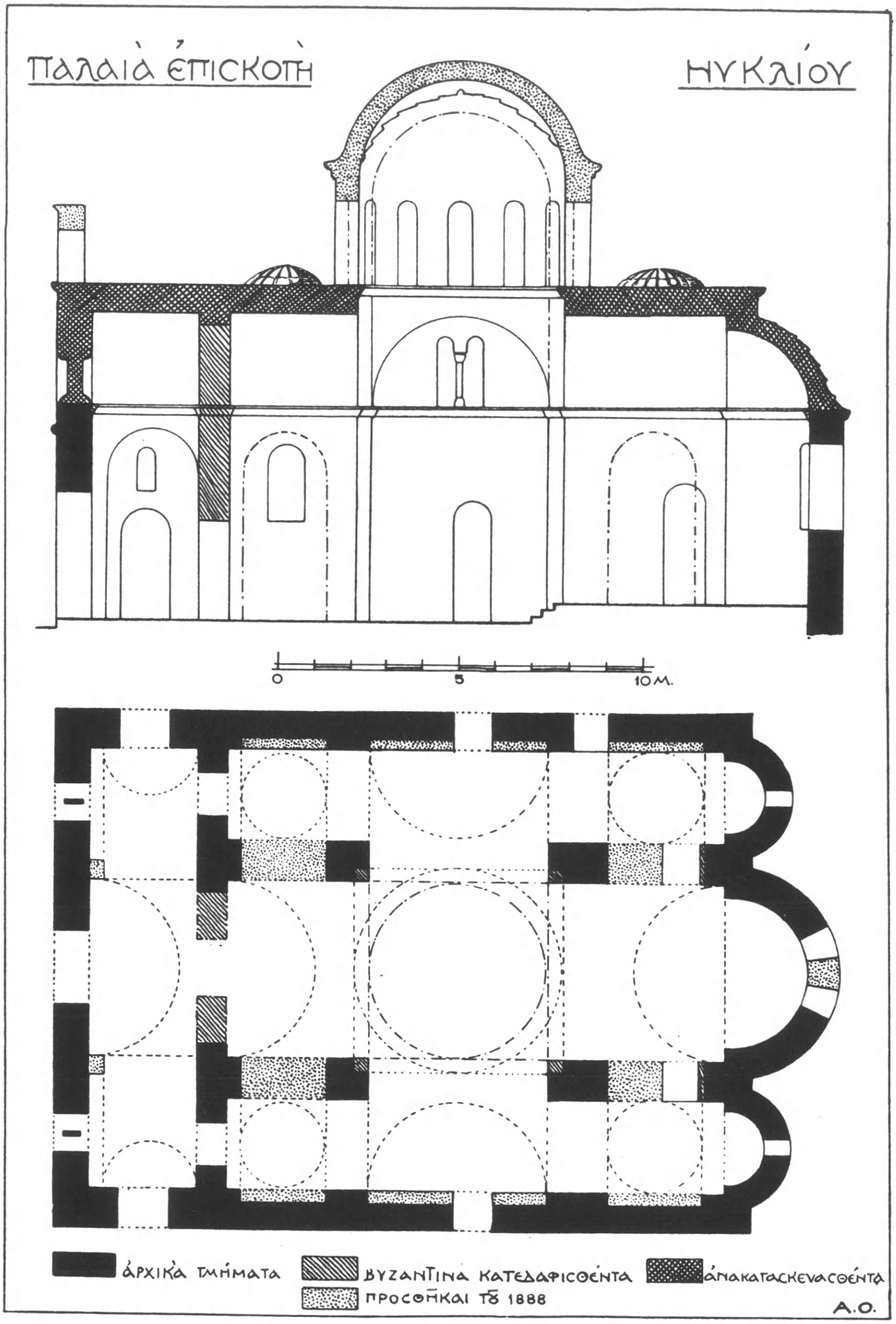

Εἰκ. 7. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Νυκλίου (Τεγέας).

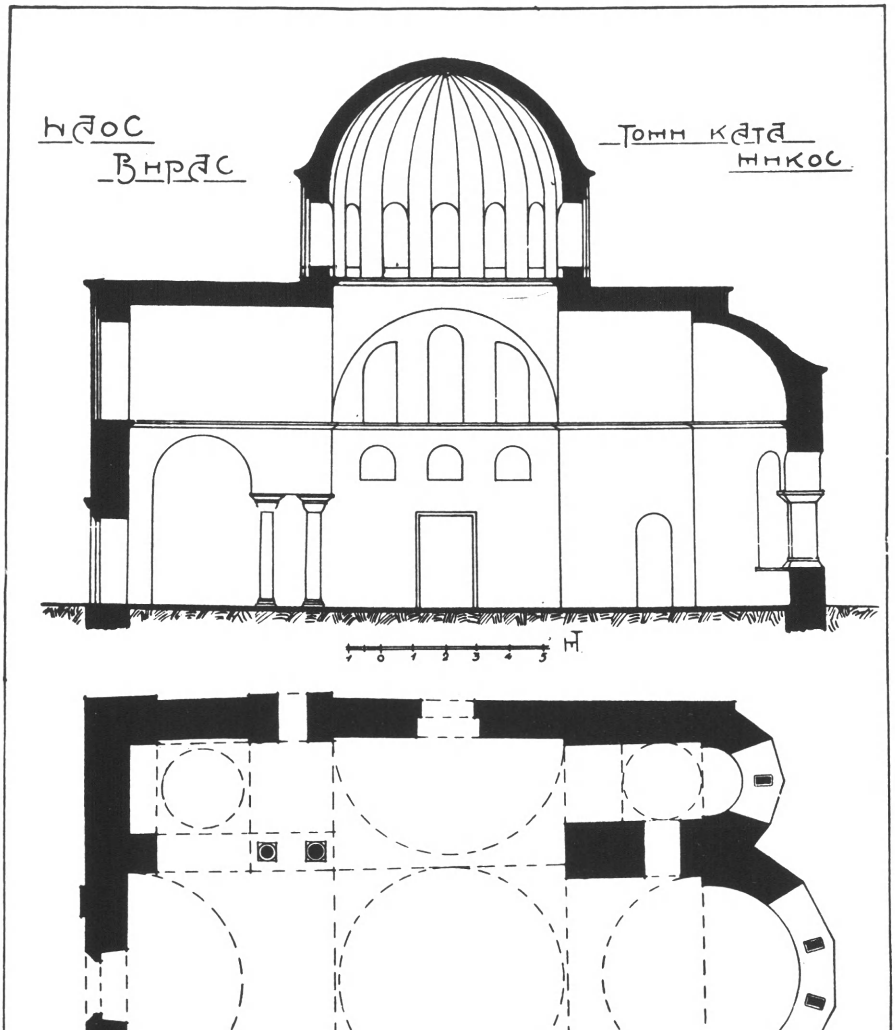

Εἰκ. 8. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Βήρας.

13) Παλαιὰ Σερβία: Nagoricino [1].
14) » » : Graçanica [2].
15) » » : Mateijic [3].
16) » » : Ravaniça [4].
17) » » : Manaçija [5].

Εἰς τὸν ἄνω κατάλογον θὰ ἠδυνάμεθα νὰ συμπεριλάβωμεν καὶ τὴν Μητρόπολιν τοῦ Μυλοποτάμου Κρήτης (Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta τ. II Le chiese εἰκ. 41 σελ. 80). Ἐπειδὴ ὅμως οὗτος φέρει μόνον ἡμισφαιρικὰ φουρνικὰ ἀντὶ τρουλλίσκων, προετιμήσαμεν νὰ ἀφήσωμεν αὐτὸν ἐκτὸς ἐξετάσεως.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω καταλεχθέντα παραδείγματα πεντατρούλλων ναῶν ἔχουσι κοινὸν χαρακτηριστικὸν μόνον τὴν ἐπὶ τῶν στεγῶν ἐμφάνισιν πέντε τρούλλων, ἐξ ὧν εἷς μέγας ὑψοῦται πάντοτε εἰς τὸ κέντρον καὶ τέσσαρες μικρότεροι εἰς τὰς γωνίας. Ἡ θέσις ὅμως τῶν τελευταίων τούτων ἐν σχέσει πρὸς τὸν κεντρικὸν τροῦλλον δὲν εἶναι εἰς πάντας ἡ αὐτή· διότι ἄλλοι μὲν ναοὶ 1) ἔχουσι τοὺς τρουλλίσκους προσκεκολλημένους εἰς τὰ πλευρὰ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, εὐθὺς παρὰ τὰς γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου (εἰκ. 9, 10), ἄλλοι δὲ πάλιν 2) ἔχουσιν αὐτοὺς εἰς τὸ ἔξω ἥμισυ τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων τοῦ σταυροῦ ἤτοι μακρὰν τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου (εἰκ. 11) καὶ τέλος ἄλλοι 3) ἔχουσι τοὺς τρουλίσκους ὑπεράνω τῶν γωνιῶν περιπάτου [7] δηλ. κλειστῆς στοᾶς (ambulatory) περιβαλλούσης τὸν ναὸν κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς (βόρειον, δυτικὴν καὶ νοτίαν) (εἰκ. 12). Ἔχομεν κατὰ ταῦτα τρεῖς διαφόρους κατηγορίας πεντατρούλλων ναῶν, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον οἱ τῆς πρώτης ἔχουσι τοὺς τρουλλίσκους ὀργανικῶς καὶ πλήρως ἐργαζομένους ἀντιδρῶντας δηλ. διὰ τοῦ βάρους των κατὰ τῆς πλαγίας ὠθήσεως, ἣν αἱ καμάραι τοῦ σταυροῦ μεταδίδουσιν εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ. Τῶν δὲ λοιπῶν δύο κατηγοριῶν οἱ τρουλίσκοι ἢ ὀλίγον ($2^{α}$ κατηγορία) ἢ οὐδόλως ($3^{η}$ κατηγορία) ἐργάζονται κατὰ τῶν ἐκ τοῦ βάρους τοῦ κεντρικοῦ θόλου προερχομένων ὠθήσεων, ἀποβαίνοντες αὐτόχρημα διακοσμητικοί.

Ἐκ τῶν καταλεχθέντων πεντατρούλλων ναῶν εἰς τὴν $1^{ην}$ κατηγορίαν ὑπάγονται οἱ ἑξῆς ἐννέα:

[1] Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919, εἰκ. 95-100.
[2] Millet, ἔ. ἀ. εἰκ. 105-110.
[3] Millet, ἔ. ἀ. εἰκ. 126-127. B. Ivanova, Annuaire 1922-25 σ. 517 εἰκ. 338. A. Derocco, Starinar τ. VIII-IX (1933-34) σ. 85.
[4] Millet, ἔ. ἀ. εἰκ. 179-184.
[5] Millet, ἔ. ἀ. εἰκ. 237-241, Stanojevitch-Mirkovitch-Bochkoritch, Manastir Manaçija, Beograd 1928, εἰκ. 5 καὶ 6.
[7] Ὁ ὅρος εἶναι τοῦ Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, Περὶ βασιλείου τάξεως II 18,600 πρβλ. Richter, Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte σ. 355.

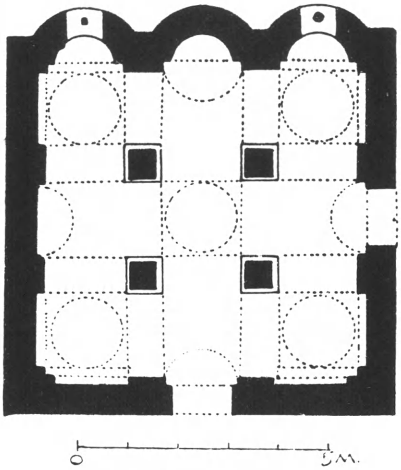

Εἰκ. 9. Τύπος 1α
Ναὸς Ἁγ. Μάρκου ἐν Rossano
τῆς Καλαβρίας.

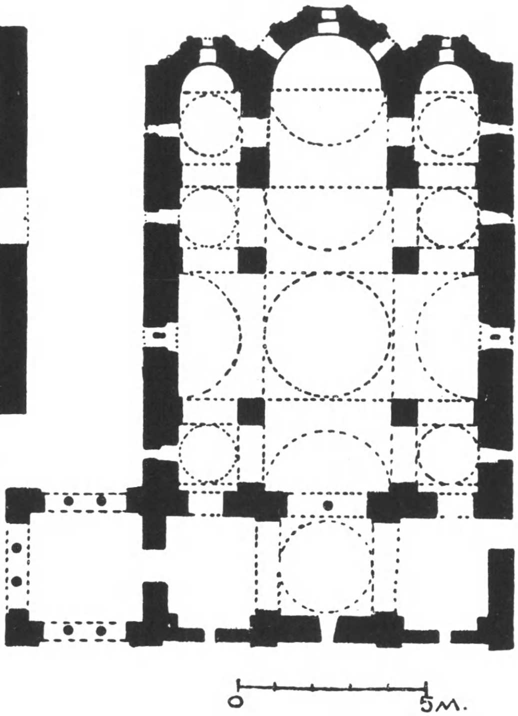

Εἰκ. 10. Τύπος 1β
Ὄροφος Παντανάσσης Μυστρᾶ.

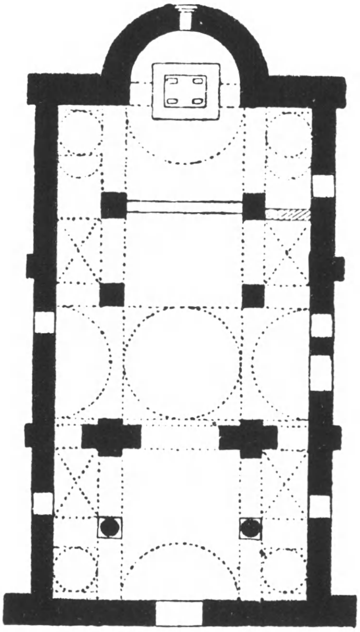

Εἰκ. 11. Τύπος 2.
Ναὸς Nagoricino Π. Σερβίας.

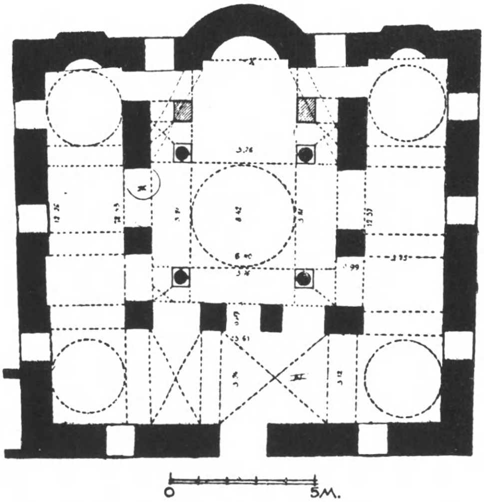

Εἰκ. 12. Τύπ. 3. Ἁγ. Αἰκατερίνη Θεσ/νίκης.

1) Ἡ Παναγία Κοσμοσώτειρα τῆς Βήρας (Θράκης) ἔτ. 1152 (εἰκ. 8).
2) Ὁ Ἅγ. Παντελεήμων τοῦ Νερέζι Β. Μακεδονίας (ἔτ. 1164).
3) Ἡ Καθολικὴ τοῦ Στύλου ἐν Καλαβρίᾳ (12^ου^ αἰ.)
4) Ὁ Ἅγ. Μᾶρκος τοῦ Rossano ἐν Καλαβρίᾳ (12^ου^ αἰ. εἰκ. 9).
5) Ἡ Παλαιὰ Ἐπισκοπὴ τοῦ Νυκλίου (Τεγέας) (12^ου^ αἰ. εἰκ. 7).
6) Ἡ Παντάνασσα τῆς περιοχῆς Μονεμβασίας (εἰκ. 2).
7) Ἡ Παναγία τοῦ Βροντοχίου τοῦ Μυστρᾶ (ἀρχῶν 14^ου^ αἰ.).
8) Ἡ Μητρόπολις τοῦ Μυστρᾶ (ἡ μετασκευὴ ἀρχῶν 15^ου^ αἰ.).
9) Ἡ Παντάνασσα τοῦ Μυστρᾶ (2^ου^ ἡμίσεος 14^ου^ αἰ. εἰκ. 10).

Ἡ κάτοψις τῶν 6 πρώτων ναῶν, (ὁμὰς α΄) οἵτινες εἶναι καὶ οἱ ἀρχαιότεροι, εἶναι ἀκριβῶς τετράγωνος. Πᾶσαι αἱ κεραῖαι τοῦ σταυροῦ εἶναι ἰσομήκεις, τὰ δὲ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας μικρὰ διαμερίσματα τετράγωνα (εἰκ. 9) καλυπτόμενα διὰ τρουλλίσκων ἀναλογίας ἐξωτ. διαμέτρου πρὸς ὕψος περίπου 1:1. Τῶν δὲ τριῶν τελευταίων ναῶν, (ὁμὰς β΄) οἵτινες εἶναι καὶ νεώτεροι, ἡ κάτοψις ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον προερχόμενον οὐ μόνον ἐκ τῆς προσθήκης νάρθηκος ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς παρεμβολῆς μεταξὺ σταυροῦ καὶ ἱεροῦ ἰδίων χαμηλοτέρων χώρων (εἰκ. 10). Καὶ τούτων ὅμως τὰ μικρὰ γωνιαῖα διαμερίσματα εἶναι τετράγωνα καλυπτόμενα διὰ τρουλλίσκων τῆς αὐτῆς ἀναλογίας διαμέτρου πρὸς τὸ ὕψος (1:1).

Εἰς τὴν 2^αν^ κατηγορίαν ὑπάγονται 4 ναοὶ εὑρισκόμενοι πάντες ἐν Παλαιᾷ Σερβίᾳ. Εἶναι δὲ οὗτοι:

1) Ὁ ἐν Nagoriçino (1312-1313).
2) Ὁ ἐν Mateijic (ὀλίγον μετὰ τὸ 1355).
3) Ὁ ἐν Ravaniça (2^ου^ ἡμίσεος 14^ου^ αἰ.)
4) Ὁ τῆς μονῆς Manasija (ἀρχῶν 15^ου^ αἰ.).

Οἱ ναοὶ τῆς κατηγορίας ταύτης ἔχουσιν ἐν κατόψει σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου (εἰκ. 11), ὅπερ προκύπτει ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς ἐπιμηκύνσεως τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἅτινα κατασκευάζονται πολὺ μεγαλύτερα τῶν λοιπῶν, ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ ἐκ τῆς προσθήκης ἐνίοτε λίαν εὐρυχώρου νάρθηκος (Manasija). Τὰ τέσσαρα κατὰ τὰς γωνίας τοῦ σταυροῦ διαμερίσματα ἀποβαίνουσιν εἰς τοὺς ναοὺς τούτους λίαν στενὰ καὶ ἐπιμήκη ὀρθογώνια (εἰκ. 11), καλυπτόμενα κατὰ μὲν τὸ μεγαλύτερον μέρος καὶ δὴ τὸ πρὸς τὸν τροῦλλον εἴτε διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν εἴτε διὰ σταυροθολίων κατὰ δὲ τὸ πρὸς τὰς γωνίας διὰ μικρῶν καὶ ὑψηλῶν τρουλλίσκων ἀναλογίας ἐξωτερικῆς διαμέτρου πρὸς ὕψος περίπου 1:2.

Τέλος εἰς τὴν 3^ην^ κατηγορίαν ἤτοι τῶν μετὰ περιπάτου (ambulatory) ναῶν ὑπάγονται οἱ ἑξῆς 4 ναοί:

1) Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης (τέλους 13^ου^ αἰ.).
2) Οἱ Ἅγ. Ἀπόστολοι τῆς Θεσσαλονίκης (ἀρχῶν 14^ου^ αἰ.).
3) Ἡ Ἁγ. Αἰκατερίνη τῆς Θεσσαλονίκης (14^ου^ αἰ;).

4) Ὁ ἐν Graçanica τῆς Π. Σερβίας (πρὸ τοῦ 1321).

Οἱ ναοὶ οὗτοι παρουσιάζουσι μὲν λόγῳ τῆς προσθήκης τοῦ περιπάτου τετράγωνον μορφὴν ἐν κατόψει (εἰκ. 12) ἀλλ' οἱ τρουλλίσκοι των δὲν δρῶσιν ἀπ' εὐθείας ἀλλ' ἐμμέσως κατὰ τῶν ὠθήσεων τῶν καμαρῶν τοῦ σταυροῦ. Εἶναι ἑπομένως καὶ οὗτοι μᾶλλον διακοσμητικοί.

Ἐπανερχόμενοι νῦν εἰς τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν τῆς Παντανάσσης παρατηροῦμεν, ὅτι οὗτος ὑπάγεται εἰς τὴν $1^{ην}$ κατηγορίαν, τῶν ὀργανικῶν δηλονότι πεντατρούλλων, καὶ δὴ εἰς τὴν πρώτην αὐτῶν ὁμάδα (ἤτοι τῶν ἀρχαιοτέρων)· διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶναι τετράγωνος καὶ μονώροφος, ἀφ' ἑτέρου δὲ στερεῖται καὶ νάρθηκος.

Παρουσιάζουσι δὲ οἱ τῆς πρώτης ὁμάδος ναοὶ πλὴν τῶν ἀνωτέρω καταλεχθεισῶν καὶ ἄλλας διαφορὰς ἀπὸ τῶν τῆς δευτέρας. Πράγματι ἐν ᾧ οἱ 6 πρῶτοι ἔχουσι πάντες τὸν σταυρὸν ἀπ' εὐθείας προσκεκολλημένον εἰς τὰς ἁψῖδας τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 6, 7 καὶ 9), εἰς τοὺς δευτέρους (εἰκ. 10) παρεμβάλλεται μεταξὺ τῶν δύο τούτων μερῶν χαμηλότερόν τι διαμέρισμα, ὅπερ χαρακτηρίζει τὰ μνημεῖα τῆς σχολῆς τῆς πρωτευούσης [1]. Ἐπίσης ἐν ᾧ οἱ τῆς πρώτης ὁμάδος ναοὶ παρουσιάζουσι ἐπιπέδους τὰς ἐξωτερικάς των ἐπιφανείας, οἱ τῆς δευτέρας ἔχουσι κλιμακώσεις καὶ πλαστικὴν διάρθρωσιν, ἥτις πάλιν εἶνε χαρακτηριστικὴ τῆς σχολῆς τῆς Κ)πόλεως [2]. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐπίδρασις τῆς Πρωτευούσης εἰς κτήρια τῆς Πελοποννήσου εἶναι αἰσθητὴ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ $13^{ου}$ αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν (Μυστρᾶς, Λεοντάρη) ὁ δὲ ἐξεταζόμενος ναὸς τῆς Παντανάσσης οὐδὲν παρουσιάζει σημεῖον τοιαύτης ἐπιδράσεως, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν αὐτὸν ὡς προγενέστερον τοῦ 1250 καὶ δὴ πιθανῶς ὡς ἔργον τοῦ τέλους τοῦ $12^{ου}$ αἰῶνος. Πρὸς τοιοῦτον δὲ χρονολογικὸν καθορισμὸν συμβιβάζεται ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ πλινθοπερίβλητον σύστημα τῆς τοιχοδομίας του, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ σχῆμα τῶν τριλόβων παραθύρων του, ἅτινα ἔχουσι τὸν μέσον λοβὸν πολὺ ὑψηλότερον τῶν ἄλλων. Δὲν ἀντιτίθεται δέ, ὡς ἠδύνατο νὰ ὑποτεθῇ, τὸ πεντάπλευρον σχῆμα τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἀφ' οὗ τὸ σχῆμα τοῦτο ἐπανευρίσκεται εἰς τὸν ἐν Μάνῃ, ναὸν τοῦ Σωτῆρος τῆς Γαρδενίτσας [3], ὅστις χρονολογεῖται, κατὰ τὸν Megaw, ἀπὸ τοῦ $11^{ου}$ αἰῶνος.

[1] Millet, École grecque σ. 55.

[2] Millet, ἔ. ἀ. σελ. 146.

[3] Κατ' εὐγενῆ ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Megaw ὁ ναὸς οὗτος δὲν ἔχει τρίπλευρον τὴν μέσην ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ, ὡς σχεδιάζεται κατὰ παραδρομὴν ὑπὸ τοῦ Traquair, (British School Annual 1908-9 XV πίν. XI) ἀλλὰ πεντάπλευρον.

Η ΟΡΘΟΜΑΡΜΑΡΩΣΙΣ ΤΟΥ ΕΝ ΜΥΣΤΡΑ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑΣ
(ΑΦΕΝΤΙΚΟΥ)

Γνωστὴ εἶναι ἡ μεγάλη ἀγάπη, ἣν πρῶτοι οἱ Ρωμαῖοι ἐπέδειξαν πρὸς τὴν διὰ πολυχρώμων μαρμαρίνων πλακῶν ἐπένδυσιν τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τῶν τε δημοσίων καὶ τῶν ἰδιωτικῶν αὐτῶν κτηρίων. Ἡ ἐπένδυσις αὕτη δημιουργοῦσα διὰ τοῦ μαρμάρου πολυτελῆ ἐμφάνισιν τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἐπέτρεπε τὴν χρῆσιν εὐτελεστέρων ὑλικῶν διὰ τὸν πυρῆνα τοῦ τοίχου (πλίνθων ἢ κοινῆς λιθοδομῆς ἢ χυτῆς τοιχοποιΐας) ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κλασσικὴν λίαν δαπανηρὰν συνήθειαν τῆς ἐξ ὁλοκλήρου διὰ μαρμάρου κατασκευῆς τῶν τοίχων τῶν ναῶν. Τὴν διὰ μαρμάρων ἐπένδυσιν τῶν τοίχων, ἥτις ἐκαλεῖτο κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους σκούτλωσις ἢ σκούτλα[1], ἐκληρονόμησαν παρὰ τῶν Ρωμαίων οἱ Χριστιανοὶ ἐφαρμόσαντες αὐτὴν συχνὰ εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῶν βασιλικῶν των. Τὰ διατηρηθέντα μνημεῖα τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου, (Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης κλπ.), ἰδίᾳ δὲ τὰ Ἰουστινιάνεια (Parenzo, Ἁγ. Σοφία) μαρτυροῦσι τρανῶς περὶ τῆς πυκνῆς χρήσεως τῶν πολυχρώμων μαρμάρων, ἣν ἄλλως τε καὶ οἱ συγγραφεῖς συχνάκις ἀναφέρουσι[2], διά τε τὰ δάπεδα καὶ τοὺς τοίχους. Ἡ σκούτλωσις τῶν κατακορύφων ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων, ὀνομαζομένη ὑπὸ τῶν χριστιανῶν συγγραφέων ὀρθομαρμάρωσις[3], ἢ καὶ ἁπλῶς μαρμάρωσις[4] ἐξηκολούθησε νὰ ἐφαρμόζεται

[1] Εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Du Cange (Gloss. inf. graecitatis) ἀναφερόμενον χωρίον τοῦ Ἥρωνος (Στερεομ. II 22, Γεωμ. 106, 3) ἔχω νὰ προσθέσω τὰ ἑξῆς χωρία ἐπιγραφῶν ἀναφέροντα τὴν σκούτλωσιν ἢ τὸ ρῆμα σκουτλῶ: Σκούτλωσις, Lanckoronski, Städte Pamphyliens und Pisidiens, Wien 1892 II σ. 207 ἐπιγρ. 75 καὶ σ. 226 ἐπιγρ. 200. Σκούτλα, J. Keil, Ephesos III 97 ἐπιγρ. 5 καὶ 148 ἐπιγρ. 65. Σκουτλῶ, Heberdey, Österr. Jahreshefte VII 1904 Beibl. 47. Sterrett, Athen. Mitt. VIII, 329. G. Cousin, B.C.H. 1904, 45 *(ἐπαγγειλάμενοι σκουτλώσειν ἀπὸ ἐδάφους μέχρις ὀρόφου τὴν στοὰν τοῦ Ἁδριανείου Ἀντωνινείου γυμνασίου)* πρβ. Wilhelm, Arch. Epigr. Mitt. XX, 85. P. Tannery, Rev. Archéol. XXX (1897) 78. Ἡ λέξις παράγεται ἐκ τοῦ λατινικοῦ scutula, ὅπερ, κατὰ Βιτρούβιον (De architectura VII, I, 4 ἔκδ. Krohn σ. 151) σημαίνει πλάκα δαπέδου ρομβοειδῆ.

[2] Π. Σιλεντιάριος, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας στ. 617-646. Προκόπιος, Περὶ κτισμ. 178, 23. 204, 18 (Βόνν.).

[3] Κεδρηνὸς II 31, 19 Κωδινὸς 140, 14. 141, 19 (Βόνν.).

[4] Ἐπιγραφὴ Ὁσ. Λουκᾶ Φωκίδος Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris, London 1901 σ. 28.

εἰς τοὺς μεγάλους ἰδίᾳ ναοὺς καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους μέχρι τοῦ 12ου αἰῶνος. Πράγματι, πάντες σχεδὸν οἱ σωζόμενοι μεγάλοι ναοὶ τοῦ 11ου αἰῶνος (Ὅσιος Λουκᾶς, Νέα Μονὴ Χίου, Ἅγ. Μᾶρκος Βενετίας, Δαφνὶ κλπ.) διασώζουσι ἢ εἶναι βεβαιωμένον ὅτι εἶχον τὰ κατακόρυφα αὐτῶν τοιχώματα μέχρι τῶν γεννήσεων τῶν θόλων κεκαλυμμένα διὰ ποικίλων πλακῶν μαρμάρου, τοὺς δὲ θόλους κεκοσμημένους διὰ ψηφιδωτῶν παραστάσεων. Ἀπὸ τοῦ 12ου ὅμως αἰῶνος καὶ ἑξῆς, εἴτε διότι τὸ σύστημα τοῦτο ἦτο δαπανηρόν, εἴτε διότι ἐθεωρήθη προτιμότερον νὰ χρησιμεύσωσιν αἱ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων τῶν ναῶν πρὸς τὴν δι' εἰκόνων θρησκευτικὴν διδασκαλίαν τοῦ κοινοῦ, ἀντικατεστάθη ἥ τε ὀρθομαρμάρωσις καὶ ἡ ψήφωσις διὰ τῆς τοιχογραφίας, κατελθούσης νῦν μέχρι τοῦ δαπέδου. Ἐξαίρεσιν τοῦ μέτρου τούτου ἀποτελεῖ ὁ ἐν Μυστρᾷ ναὸς τῆς Ὁδηγητρίας (Ἀφεντικό), οὗτινος τὸ ἰσόγειον φέρει ὀρθομαρμάρωσιν, καὶ ταύτην ὅμως οὐχὶ ἁπλῆν ἀλλὰ συνδεδυασμένην πρὸς τὴν τοιχογραφίαν. Τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ Ἀφεντικοῦ διατηροῦνται σήμερον ἐλάχιστα μόνον τμήματα, δυνάμεθα ὅμως μετ' ἀπολύτου ἀσφαλείας νὰ συναγάγωμεν τὴν ἀρχικὴν διάταξιν εἰς πάσας σχεδὸν τὰς λεπτομερείας αὐτῆς ἐκ τῶν ἀποτυπωμάτων, ἅτινα αἱ πλάκες ἀφῆκαν ἐπὶ τοῦ κονιάματος δι' οὗ προσεκολλήθησαν ἐπὶ τοῦ τοίχου[1]. Τοῦτο δὲ εἶναι καὶ τὸ θέμα τοῦ παρόντος ἄρθρου, δεδομένου ὅτι ἡ ἐν λόγῳ διάταξις δὲν εἶχε μελετηθῆ καὶ σχεδιασθῆ μέχρι τοῦδε, ἀφ' οὗ ἢ οὐδόλως ἢ ἀτελῶς καὶ ἐσφαλμένως ἐμφανίζεται εἰς τὸ σχέδιον τῆς κατὰ μῆκος τομῆς τοῦ ναοῦ ὑπὸ τοῦ Struck[2] καὶ τοῦ Millet[3]. Ὡς γνωστὸν ὁ ναὸς τῆς Ὁδηγητρίας ἔχει εἰς μὲν τὸ ἰσόγειον τὴν μορφὴν βασιλικῆς, εἰς δὲ τὸν ἄνω ὄροφον τὸν τύπον ναοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ πέντε τρούλλων[4]. Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἰσογείου, εἶναι τρίκλιτος, τῶν κλιτῶν χωριζομένων ἀπ' ἀλλήλων διὰ τριῶν κιόνων συνενουμένων πρὸς ἀλλήλους διὰ τόξων. Εἰς ἕκαστον κίονα ἀντιστοιχοῦσιν ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ παραστάδες, ἐξοχῆς 0,12, συνενούμεναι πρὸς ἀλλήλας καὶ πρὸς τοὺς ἀντιστοίχους κίονας διὰ τόξων. Κατατέμνεται κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἕκαστον πλάγιον κλῖτος εἰς 4 διαμερίσματα, εἰς τὰ ὁποῖα προστίθεται πρὸς ἀνατολὰς πέμπτον, κείμενον εὐθὺς πρὸ τῆς κόγχης τῆς προθέσεως ἢ τοῦ διακονικοῦ. Ἕκαστον τῶν εἰρημένων διαμερισμάτων στεγάζεται δι' ἀσπίδος (χαμηλωμένου φουρνικοῦ, calotte), ἥτις ἐκοσμεῖτο διὰ τοιχογραφίας. Ὁμοίως διὰ τοι-

[1] Διὰ τὸ κονίαμα τῶν ὀρθομαρμαρώσεων συνιστᾷ ὁ Κωδινὸς (140, 7) τὴν μετ' ἐλαίου ἀνάμιξιν αὐτοῦ χάριν μείζονος στερεότητος. Ἀγνοῶ ἂν ἐν Μυστρᾷ ἐφηρμόσθη ὁ παλαιὸς οὗτος κανών, καίτοι ἡ σκληρότης τοῦ σωζομένου κονιάματος καὶ ἡ μέχρι σήμερον διατήρησις αὐτοῦ καθιστῶσι πιθανὴν τὴν ἐν προκειμένῳ ἐφαρμογήν του.

[2] Struck, Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt, Wien und Leipzig 1910 σ. 94 εἰκ. 37. Ὁ Struck ἀναφέρει δι' ὀλίγων τὴν ὕπαρξιν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἐν σελ. 98.

[3] Millet, Monuments byzantins de Mistra Paris 1910 πίν. 23,1.

[4] Ὅρα περὶ τοῦ τύπου τούτου τὰ ἐν τῷ προηγουμένῳ ἄρθρῳ γραφέντα.

χογραφιῶν ἐκοσμοῦντο καὶ τὰ ὑποβαστάζοντα τὴν ἀσπίδα τόξα ὡς καὶ τὰ ὑπεράνω καὶ μεταξὺ τῶν παραστάδων ἡμικυκλικὰ τύμπανα τοῦ τοίχου. Κάτωθεν τῶν τόξων ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων ἐκαλύπτετο δι' ὀρθομαρμαρώσεως,

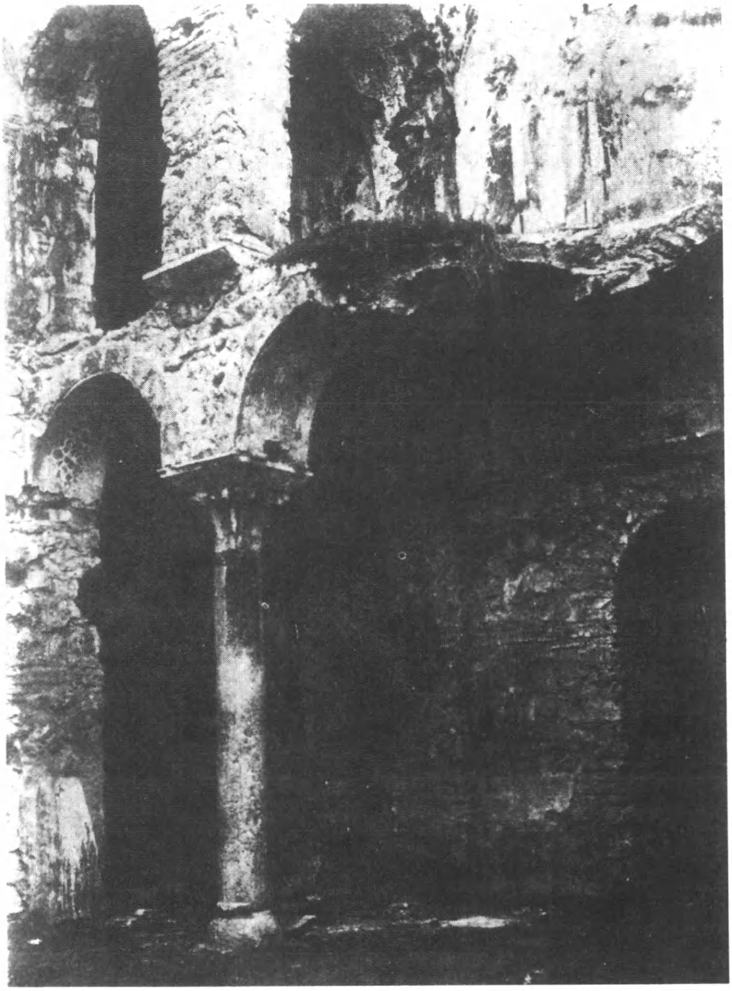

Εἰκ. 1. Ἄποψις τμήματος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Ἀφεντικοῦ (φωτ. Γεωργιάδου).

κατὰ τὸ σύστημα, ὅπερ παρίσταται ἐπὶ τοῦ παρατιθεμένου σχεδίου γενικῆς ἀναπαραστάσεως καὶ λεπτομερείας αὐτῆς (εἰκ. 3). Ὡς παρατηρεῖ τις ἡ διὰ μαρμάρων καλυπτομένη ἐπιφάνεια τῶν τοίχων, ἀκολουθοῦσα τὸν κλασσικὸν κανόνα, διαιρεῖται καὶ ἐνταῦθα εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας. Ἐκ τούτων ἡ μὲν κατωτάτη ἀπετελεῖτο ἐξ ὀρθοστατῶν ἤτοι μεγάλων ὀρθῶν πλακῶν, ὕψους ὡς

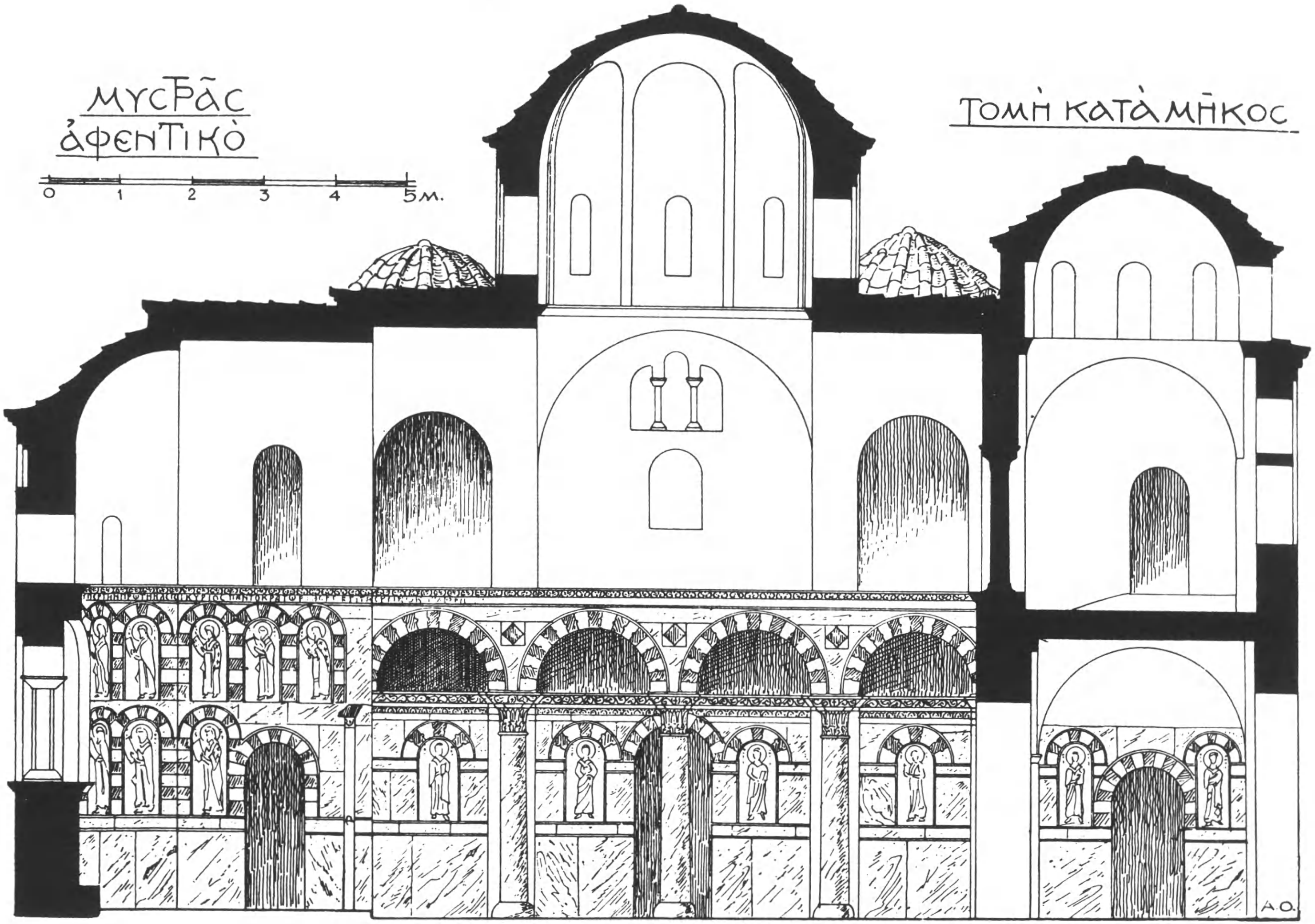
Μυστρᾶς
ἀφεντικό
Τομὴ κατὰ μῆκος
0 1 2 3 4 5μ.
Α.Ο.

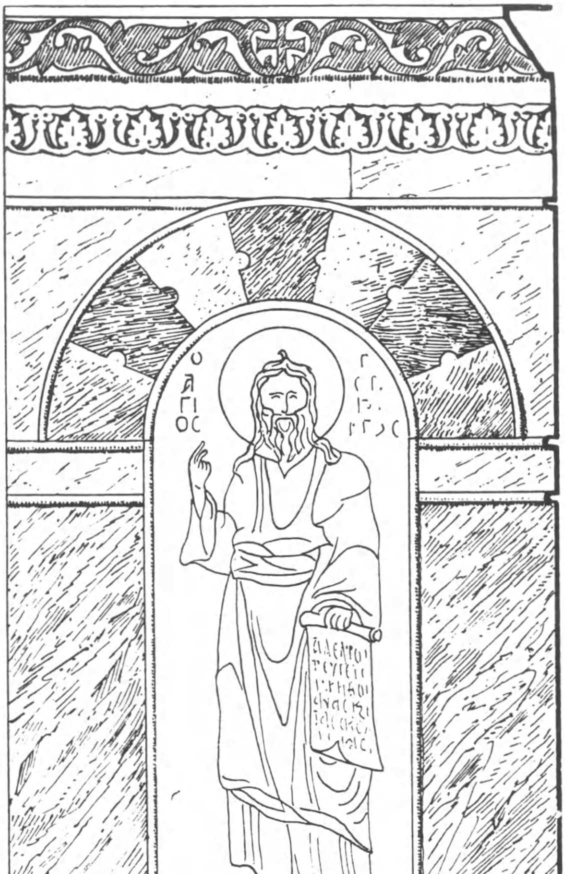

ἔγγιστα 1.30 μ. Ἡ ὑπεράνω μεσαία ζώνη, ὕψους 1.60 μ., ἔφερεν ἐν ἑκάστῳ τῶν εἰρημένων διαμερισμάτων ἐπένδυσιν διὰ μικροτέρων πλακῶν καὶ ἐν τῷ μέσῳ ἐπίμηκες τοξωτὸν πλαίσιον, περιβάλλον τὴν τοιχογραφίαν ἑνὸς ἁγίου· (πλάτος εἰκόνος 0.50, ὕψος 1.20).

Ὁ συνδυασμὸς οὗτος μαρμάρου καὶ τοιχογραφίας εἶναι πρωτότυπος ἅμα καὶ περίεργος· διότι εἰς τὸ μνημειῶδες ὑλικὸν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως θ' ἀνέμενέ τις μᾶλλον τὴν χρῆσιν ψηφιδωτῆς διακοσμήσεως, ὡς συμβαίνει ἐν τῷ ἐν Κ/πόλει ναῷ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας[1]. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἐπειδὴ ἡ χρῆσις ψηφιδωτοῦ εἰς τὸ ἰσόγειον θὰ συνεπήγετο καὶ τὴν χρῆσιν ὁμοίας μεθόδου καὶ διὰ τὸν ἄνω ὄροφον καὶ τοὺς θόλους, τοῦθ' ὅπερ θ' ἀπέβαινε λίαν δαπανηρόν, ἐγένετο καὶ εἰς τὸ ἰσόγειον χρῆσις τοιχογραφίας.

Τὰ τοξωτὰ περιβλήματα τῶν εἰκόνων ἀπετελοῦντο ἐκ τραπεζοειδῶν θολιτῶν, οἵτινες ἐστερεοῦντο πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὸν τοῖχον μὲ ἐξαιρετικὰς προφυλάξεις. Οὕτω ἕκαστος τῶν

[1] Millingen, Byzantine churches in C/pel σ. 306 πίν. LXXXVI.

θολιτῶν ἔφερε κατὰ μὲν τὸν ἕνα αὐτοῦ ἁρμὸν ὥσεως ἡμικυκλικὴν ἀπόφυσιν κατὰ δὲ τὸν ἄλλον ὁμοίαν ἡμικυκλικὴν ἐγκοπὴν (εἰκ. 4), οὕτως ὥστε ἡ ἀπόφυσις τοῦ ἑνὸς θολίτου νὰ εἰσέρχεται εἰς τὴν ἐγκοπὴν τοῦ ἄλλου. Ἐπὶ τοῦ ὀπισθίου δὲ μέρους ἑκάστης ἀποφύσεως ἐνεπηγνύετο, στρεφομένη κατ' ὀρθὴν γωνίαν, ἡ κεφαλὴ μακροῦ σιδηροῦ ἥλου, (εἰκ. 4) οὗτινος ἡ αἰχμὴ εἰσέδυεν εἰς ὀπὴν τοῦ τοίχου, ἐνσφηνουμένη ἐν αὐτῇ τῇ βοηθείᾳ μικρῶν τετραγώνων λίθων, ὧν πλεῖστοι σώζονται κατὰ χώραν (εἰκ. 1).

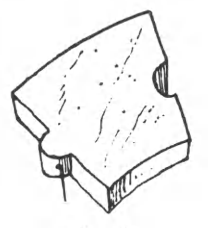

Εἰκ. 4.
Μορφὴ τῶν θολιτῶν

Ἕκαστον τόξον ἀπετελεῖτο ἐξ ἑπτὰ θολιτῶν, μήκους 0.18, περικλειομένων ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ὑπὸ λεπτῶν ἐξεχόντων βεργίων ἐκ λεπτοῦ λευκοῦ μαρμάρου τομῆς ἡμικυκλικῆς καὶ πάχους 0.02, ἐκτεινομένων μέχρι τῆς βάσεως τοῦ πλαισίου. Τοιούτων βεργίων εὑρέθησαν κατὰ τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως τοῦ ναοῦ ἱκανὰ τεμάχια προερχόμενα ἐκ τῶν εὐθέων τμημάτων. Ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν ἐκαλοῦντο ταῦτα *ζεύξεις*[2]. Οἱ θολῖται δὲν ἦσαν πάντες ὁμοιόχρωμοι. Ἐκ τῶν τριῶν εὑρεθέντων τεμαχίων ἓν ἔχει χρῶμα ἰῶδες, ἕτερον εἶναι κυανοῦν καὶ τὸ τρίτον εἶναι λευκόν.

Εἰκ. 5. Τὸ ἐπιπεδόγλυφον κόσμημα τῆς ζωφόρου.

Ἡ ἐναλλαγὴ διαφόρων χρωμάτων θολιτῶν ἦτο ἐν χρήσει ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, ὡς διδάσκει ὁ Ἅγ. Δημήτριος τῆς Θεσσαλονίκης[1]. Ἦτο δ' ἐπίσης ἐν μεγάλῃ χρήσει καὶ ἐν τῇ μουσουλμανικῇ ἀρχιτεκτονικῇ,

[1] Diehl-Le Tourneau-Saladin, Mon. chrét. de Salonique πίν. XVIII.
[2] Κωδινὸς σ. 144 Βόνν. «*τὰς ζεύξεις τῶν ὀρθομαρμάρων*».

ἥτις μάλιστα ἐφήρμοζε τὸ αὐτὸ σύστημα κλειδώσεως, ὅπερ συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ Ἀφεντικό [1].

Ἡ τρίτη καὶ ἀνωτάτη ζώνη τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἀπετελεῖτο ἐκ μιᾶς μαρμαρίνης ζωφόρου καὶ τοῦ ὕπερθεν αὐτῆς λοξοτμήτου γείσου. Ἡ ζωφόρος ἀπετελεῖτο ἐκ πλακῶν, ὧν τὸ ὕψος κατὰ μὲν τὸ νότιον κλῖτος ἦτο 0,23 κατὰ δὲ τὸ βόρειον 0,13. Εἰς τὸ κάτω αὐτῆς μέρος ἔφερε ζεῦξιν (βεργίον) ἐξέχουσαν, πάχους 0.025. Ἐκοσμεῖτο δ' ἡ ζωφόρος διὰ τοῦ παρατιθεμένου ἐπιπεδογλύφου κοσμήματος, ὕψους 0.10, (εἰκ. 5) ὅπερ ζωηρῶς ἐνθυμίζει καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα καὶ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν τὰ ἀραβουργήματα. Τεμάχια τῆς ζωφόρου διετηρήθησαν τινὰ μὲν κατὰ χώραν ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ διακονικοῦ, (εἰκ. 5) ἄλλα δέ, καταπεσόντα, συνεκεντρώθησαν ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Μυστρᾶ.

Εἰκ. 6. Ὑφαψίδιον.

Τέλος τὸ γεῖσον ἀπετελεῖτο ἐκ λοξοτμήτου ταινίας ὕψους 0,13 ἥτις ἐπὶ μὲν τῶν παραστάδων—ἔνθα σχηματίζει τὰ ὑφαψίδια—ἦτο ἐκ μαρμάρου, φέροντος ὡραίαν ἀνάγλυπτον ἐξ ἑλικοφύλλου ἑκατέρωθεν σταυροῦ διακόσμησιν (εἰκ. 6), κατὰ δὲ τὸν τοῖχον ἐκ κονιάματος προσκολλωμένου ἐπὶ δύο σειρῶν πλίνθων ἐν ἐπεξοχῇ, σωζομένων εἰσέτι κατὰ χώραν. Ἐπὶ τοῦ ἐκ κονιάματος γείσου τούτου εἶχε ζωγραφηθῇ, δι' ἐρυθροῦ πιθανώτατα χρώματος, τὸ αὐτὸ ἑλικόφυλλον κόσμημα, ὅπερ φέρουσι καὶ τὰ ἐπίκρανα τῶν παραστάδων.

Ταῦτα ὅσον ἀφορᾷ τὰ πλάγια κλίτη. Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὸ μέσον, ὅπερ περιλαμβάνει α) τὴν μεγάλην κόγχην τοῦ ἱεροῦ καὶ β) τὴν κιονοστοιχίαν.

Τῆς μεγάλης κόγχης ἡ ὀρθομαρμάρωσις εἶχε τὴν αὐτὴν τριμερῆ διαίρεσιν, ἣν καὶ τὰ πλάγια κλίτη μὲ τὰς ἑξῆς μόνον διαφοράς: 1) Ὅτι ἔφερεν ἀντὶ μιᾶς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς τοξωτῶν πλαισίων, περιβαλλόντων τὰς εἰκόνας ἱεραρχῶν στρεφομένων πρὸς ἀνατολὰς εἰς στάσιν $^3/_4$ καὶ κρατούντων ἀνοιγμένα εἰλητάρια (εἰκ. 7). Τὰ πλαίσια ταῦτα ἀπετελοῦντο καὶ ἐνταῦθα ἐκ κλειδωτῶν θολιτῶν καὶ ζεύξεων. 2) Ὅτι ἀντὶ κοσμήματος ἡ μαρμαρίνη ζωφόρος ἔφερεν ἐνταῦθα ἐπιγραφὴν διὰ μεγάλων χαρακτῶν γραμμάτων (ὕψ. 0.11) καὶ κάτωθεν αὐτῆς ἐξέχουσαν ζεῦξιν (εἰκ. 7). Τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης διετηρήθη μόνον τὸ ἑξῆς μικρὸν τμῆμα... Υ.. CXATH ΥΠ..... ἀποκαθίσταται ὅμως ἐξ

[1] Ὅμοιον σχῆμα κλειδώσεως ἀλλὰ μετὰ διπλῆς εἰς ἕκαστον ἁρμὸν ἀποφύσεως, μιᾶς εἰσεχούσης καὶ μιᾶς ἐξεχούσης, εὑρίσκεται εἰς τὸ τόξον τοῦ μιχρὰβ τοῦ συγχρόνου περίπου πρὸς τὸ Ἀφεντικὸ τζαμιοῦ τοῦ Καλαοὺν ἐν Καΐρῳ Rivoira, Architettura musulmana, Milano 1914 σ. 103 εἰκ. 91.

αὐτοῦ εὐκόλως τὸ ὅλον· διότι ὁμοία ἀκριβῶς ἐπιγραφή, ψηφιδωτὴ ὅμως αὕτη, περιέβαλλε τὴν ψηφιδωτὴν εἰκόνα τῆς Πλατυτέρας ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ναοῦ τοῦ Δαφνίου[1]. Ἡ ἐπιγραφὴ δ᾽ αὕτη εἶναι εἰλημμένη ἐκ τῶν προφητειῶν τοῦ Ἀγγαίου (β΄ 9) καὶ λέγει: *Μεγάλη ἡ δόξα τοῦ οἴκου τούτο]υ [ἡ ἐ]σχάτη ὑπ[ὲρ τὴν πρώτην λέγει Κύριος Παντοκράτωρ*[2].

Τέλος ἡ ὀρθομαρμάρωσις τῶν ὑπεράνω τῶν κιόνων μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ γυναικωνίτου τμημάτων ἀπετελεῖτο ἐκ θολιτῶν μὲν διὰ τὰ τόξα, ἐκ πλακῶν δὲ μαρμάρου διὰ τὰ μεταξὺ τῶν τόξων τρίγωνα (εἰκ. 2). Οἱ θολῖται τῶν τόξων, ὧν τρεῖς διετηρήθησαν κατὰ χώραν εἰς τὴν γέννησιν τοῦ ἄκρου πρὸς ἀνατολὰς τόξου τῆς νοτίας κιονοστοιχίας, ἦσαν μεγαλύτεροι (0.19), ἔφερον δὲ ὁμοίαν πρὸς τὰς ἄλλας κλείδωσιν καὶ ἐξωτερικὴν ζεῦξιν. Ἐκ τῶν τριῶν σωζομένων θολιτῶν ὁ εἷς ἔχει βαθέως κυανοῦν, σχεδὸν μέλαν, χρῶμα, ὁ δεύτερος λευκόν, ὁ δὲ τρίτος ἰῶδες[3]

Εἰκ. 7.
Εἰκόνες ἐπισκόπων ἐκ τῆς μεγάλης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

[1] Ὅρα εἰκόνα τῆς Πλατυτέρας ταύτης παρὰ Diez-Demus, Byzantine mosaics in Greece, Cambridge Massachusetts 1931 εἰκ. 74.

[2] Ἡ ἐπιγραφὴ παρὰ Γ. Λαμπάκη, Ἀρχαιολογία τῆς Μονῆς Δαφνίου, Ἀθῆναι 1889 σ. 136.

[3] Ἐναλλαγὴν χρωμάτων παρουσιάζουσι καὶ οἱ θολῖται τῶν τόξων τοῦ ἱεροῦ βήματος τοῦ ναοῦ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, οὗτινος τὴν ὀρθομαρμάρωσιν ὁ Millingen ἀνάγει εἰς τὸν 11ον αἰῶνα (Byz. churches in C/pel πίν. LXXXVII). Ὁμοίως ἐναλλαγὴν χρωματιστῶν θολιτῶν συναντῶμεν καὶ εἰς τὰ τόξα τοῦ γυναικωνίτου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος (Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris London 1901 πίν. 39, 41 κλπ., Diez-Demus, Byzantine mosaics in Greece, Cambridge Massachusetts 1931 εἰκ. 3, 4, 5).

Ὑπεράνω τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἐκτείνεται λοξότμητον γεῖσον, *ὁ κοσμήτης* [1], κοσμούμενον δ' ἀναγλύπτου κοσμήματος ἐξ ἐναλλασσομένων ἀνθεμίων [2].

Πλὴν τοῦ κυρίως ναοῦ ὀρθομαρμάρωσιν ἔφερε καὶ τὸ ἰσόγειον τοῦ νάρθηκος. Ἡ διάταξις ἐνταῦθα ἦτο ἡ αὐτὴ πρὸς τὰ πλάγια κλίτη μὲ ταύτην τὴν διαφορὰν ὅτι πλαίσια τοξωτὰ δι' ἁγίους ἐτέθησαν ἐνταῦθα καὶ ἐπὶ τῶν παραστάδων, ἐν ᾧ εἰς τὰ κλίτη οὐδὲν ἴχνος τοιούτου παρατηρεῖται ἐπὶ τῶν παραστάδων. Οἱ θολῖται τῶν τοξωτῶν πλαισίων τοῦ νάρθηκος ἦσαν ὁμοίως κλειδωτοὶ ἀλλὰ μικρότεροι (μήκους 0.13) καὶ ἔφερον ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ζεύξεις. Ἐν ὅλῳ ἐν τῷ νάρθηκι ὑπῆρχον 16 τοξωτὰ πλαίσια. Πλὴν δὲ τῶν τοίχων καὶ τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα, δι' ὧν ὁ ναὸς ἐπεκοινώνει πρός τε τὰς ἐξωτερικὰς (βόρειον καὶ νότιον) στοὰς καὶ πρὸς τὸν νάρθηκα ἔφερον ὀρθομαρμάρωσιν διὰ πολυχρώμων κλειδωτῶν θολιτῶν.

Εἰκ. 8. Ὁ ὑπεράνω τῆς τοξοστοιχίας κοσμήτης.

Τὰ κυλινδρικὰ ἐσωρράχια τῶν τοξωτῶν τούτων ἀνοιγμάτων παρουσίαζον ἀπομίμησιν ἐπενδύσεως διὰ ἐζωγραφημένου κονιάματος ἀκολουθοῦσαν τὴν διαίρεσιν τῶν 17 θολιτῶν τοῦ μετώπου. Ἡ ἀπομίμησις δ' αὕτη διετηρήθη ζωηρὰ εἰς τὰ δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα, δι' ὧν τὰ πλάγια κλίτη συγκοινωνοῦσι πρὸς τὸν νάρθηκα.

[1] Κ. Πορφυρογέννητος, Περὶ βασιλ. τάξεως II, 15 σ. 582 (Βόνν).

[2] Ὅμοιον ἀκριβῶς κόσμημα φέρει καὶ ἡ στέφουσα τὴν ὀρθομαρμάρωσιν τοῦ ναοῦ τῆς χώρας ζώνη (Millingen, Byzantine churches in C/ple. σ. 305 εἰκ. 99.

Η ΕΠΙ ΤΟΥ ΚΙΘΑΙΡΩΝΟΣ ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ – ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ

Ὁ ἀνερχόμενος τὸν μαλακὸν πρόβουνον τοῦ Κιθαιρῶνος ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι ἐκτισμένη ἡ γνωστὴ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου, ὁδεύων πρὸς βορρᾶν πέραν τῆς μονῆς, ἐπὶ ἀτραποῦ ἑλισσομένης διὰ μέσου χλοεροῦ πευκῶνος, φθάνει μετὰ πορείαν τριῶν τετάρτων τῆς ὥρας εἰς μίαν κορυφογραμμήν, ἔνθα οἱ κατακορύφως ἑκατέρωθεν τῆς ἀτραποῦ κεκομμένοι βράχοι σχηματίζουσι κολοσσιαίαν φυσικὴν πύλην, καλουμένην ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων Πόρτες. Ἀπὸ τοῦ μέρους τούτου ἡ πρὸς βορρᾶν ἄποψις παρουσιάζει τοπίον τελείως διαφόρου χαρακτῆρος τοῦ πρὸς νότον. Τὸ χαρωπὸν πράσινον πεῦκον ἐπάνω εἰς τὸ ἐρυθρὸν χῶμα ἀντικαθίσταται ἀποτόμως ἀπὸ χαμηλοὺς ἀγρίους θάμνους προβάλλοντας ἀπὸ ἔδαφος τεφρόν, τραχύ, βραχῶδες. Αἱ γραμμαὶ τῶν βουνῶν δὲν ἔχουν τὴν ἁπαλότητα τῶν βουνῶν τῆς Μεγαρίδος. Τὸ τοπίον εἶναι ἐν συνόλῳ βαρύτερον καὶ μελαγχολικώτερον, ἁγνῶς Βοιωτικόν. Ἡ κορυφογραμμὴ ἀποτελεῖ πράγματι τὸ ὅριον Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας. Πέραν πρὸς βορρᾶν μία βαθεῖα, πολύπτυχος κοιλὰς ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τοῦ προβούνου, διασχιζομένη ἀπὸ μικρὰς ράχεις καὶ περιβαλλομένη ἀπὸ τὰς ὑψηλὰς βουνοσειρὰς τοῦ Κιθαιρῶνος. Εἰς μίαν ἀπὸ τὰς πτυχὰς τῆς κοιλάδος αὐτῆς, ἡμίσειαν περίπου ὥραν ἀπὸ τὸν αὐχένα πρὸς τὰ βορειοανατολικά, εἶναι κεκρυμμένη μικρὰ βυζαντινὴ μονὴ ἐγκαταλελειμμένη, τῆς ὁποίας πού καί που λειτουργεῖ ὁ πρὸ πεντήκοντα περίπου ἐτῶν, φροντίδι τῶν εὐσεβῶν κατοίκων τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Δερβενοσάλεσι ἀνακτισθεὶς ναός, τιμώμενος εἰς μνήμην τῆς Παναγίας καὶ ἐπονομασθεὶς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, προφανῶς λόγῳ τοῦ ἐντὸς τῆς μονῆς ἀναβλύζοντος πηγαίου νάματος.

Τὴν μονήν, ἄγνωστον εἰς τοὺς περὶ τὴν βυζαντινὴν τέχνην ἀσχολουμένους [1], ἐπεσκέφθην τὸ πρῶτον τὸ 1926 καθ' ὑπόδειξιν τοῦ ἐκ Δερβενοσάλεσι καθηγητοῦ κ. Μιλτ. Παπαμελετίου, ἐδημοσίευσα δὲ τὸν ἐν αὐτῇ βυζαντινὸν λουτρῶνα ἐν τῇ Μοναστηριακῇ ἀρχιτεκτονικῇ μου [2]. Ἤδη προβαίνω εἰς τὴν δημοσίευσιν καὶ τῶν ὑπολοίπων αὐτῆς κτισμάτων, ἅτινα παρουσιάζουσιν οὐχὶ μικρὸν ἐνδιαφέρον.

[1] Εἰς τὸν χάρτην τῆς Ἀττικῆς Ἐλευθερουδάκη οὐδόλως σημειοῦται ἡ μονή, εἰς δὲ τὸν χάρτην τοῦ κ. Ι. Σαρρῆ (ἔκδ. Ζηκάκη) ὑπάρχει ἐν τῇ θέσει της σημεῖον ἐκκλησίας ἀλλ' ἄνευ ὀνόματος.

[2] Ἀθῆναι 1927 σ. 59 καὶ εἰκ. 92 καὶ 93.

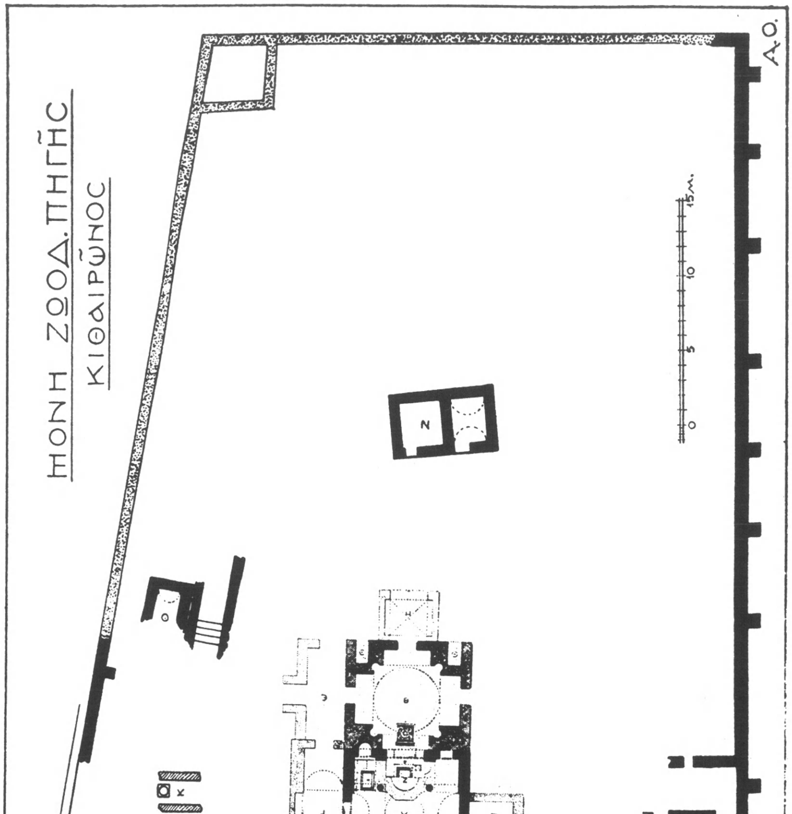

Εἰκ. 1. Γενικὸν διάγραμμα τῆς μονῆς τῆς Παναγίας, Ζωοδόχου Πηγῆς.

Ὡς παρατηρεῖ τις ἐκ τοῦ παρατιθεμένου γενικοῦ διαγράμματος (εἰκ. 1) ἡ μονὴ περικλείεται, ὡς συνήθως, ἐντὸς περιβόλου, οὗτινος ἄλλα μὲν τμήματα, σημειούμενα ἐν τῷ σχεδίῳ διὰ μέλανος χρώματος, εἶναι ἀρχικά, ἄλλα δὲ πάλιν,

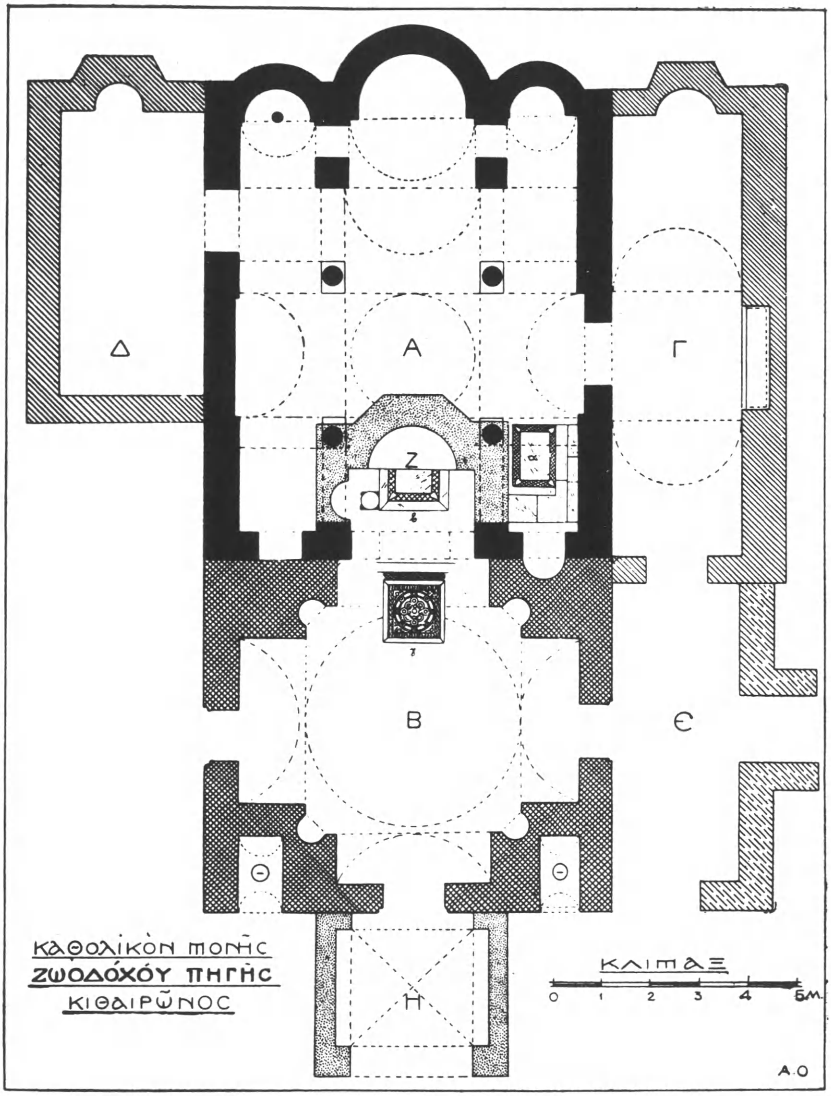

Εἰκ. 2. Κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. τῆς Παναγίας μετὰ τῶν παραρτημάτων αὐτοῦ.

σημειούμενα διὰ στιγμῶν, μεταγενέστεραι ἀνακατασκευαὶ καταπεσόντων τμημάτων τοῦ περιβόλου. Τὸ σχέδιον τοῦ περιβόλου εἶναι κατὰ προσέγγισιν ὀρθογώνιον, διευθυνόμενον ἀπ᾽ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς καὶ ἐμβαδοῦ ὡς

ἔγγιστα 3600 τετρ. μέτρων. Ἐπειδὴ τὸ ἔδαφος ἐφ' οὗ εἶναι ἱδρυμένη ἡ μονὴ ἦτο κεκλιμένον πρὸς βορρᾶν, κατεσκευάσθη ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ περιβόλου ἰσχυροτέρα τῶν λοιπῶν διὰ τῆς προσθήκης ἰσχυρῶν ἐξωτερικῶν ἀντηρίδων (εἰκ. 1) ἐκτισμένων ἀνὰ 5 περίπου μέτρα διὰ μεγάλων λίθων καὶ πλίνθων. Ἡ εἴσοδος φαίνεται ὅτι ἦτο καὶ πάλαι ὡς καὶ σήμερον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ περιβόλου, ἥτις εἶναι καὶ ἡ μᾶλλον προσιτή. Ἐν τῷ κέντρῳ τῆς περιοχῆς ὑψοῦτο τὸ καθολικόν, πέριξ τοῦ ὁποίου θὰ ὑπῆρχον τὰ κελλία τῶν μοναχῶν, ἐξ ὧν σήμερον διακρίνονται μόνον δύο πρὸς δυσμὰς (εἰκ. 1)· τὸ ἓν

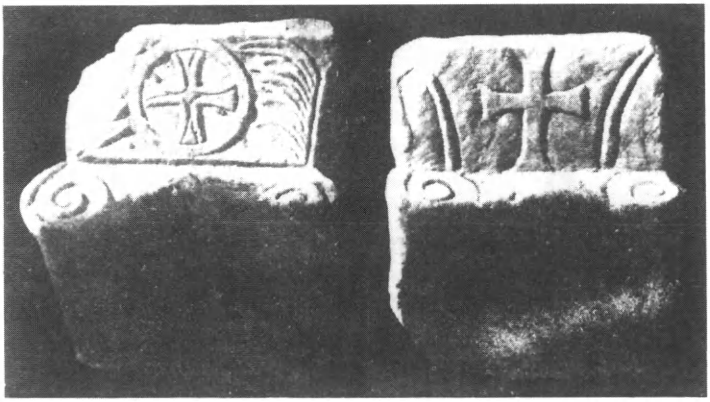

Εἰκ. 3. Κιονόκρανα τοῦ καθολικοῦ.

μάλιστα τούτων διατηρεῖ καὶ τὴν θολωτὴν ὀροφήν του. Πρὸς Β. τοῦ καθολικοῦ καὶ πλησίον τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου ἦτο ἱδρυμένος ὁ λουτρών, (εἰκ. 1, Η) πρὸς νότον δὲ τοῦ ναοῦ διεσώθησαν τὰ στόμια δύο κινστερνῶν, ὡς καὶ τὰ λείψανα κρήνης[1] (εἰκ. 1).

Θὰ ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὸ καθολικόν, οὗτινος διασώζονται τὰ λείψανα ποὺ μὲν εἰς ὕψος ὀλίγων ἑκατοστῶν ὑπὲρ τὸ ἔδαφος (βόρειος πλευρά), ποὺ δὲ εἰς ὕψος 3,50 περίπου μέτρων (νότιον παρεκκλήσιον).

Τὸ καθολικὸν ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν ἑξῆς τριῶν μερῶν α) τοῦ κυρίως ναοῦ β) τοῦ πρὸς δυσμὰς τοῦ ναοῦ προσκεκολλημένου εὐρυχώρου νάρθηκος καὶ γ) ἐκ τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ ναοῦ, πρὸς Β. καὶ Ν., προστεθειμένων παρεκκλησίων.

Ὁ κυρίως ναὸς (εἰκ. 2) ἐκτισμένος δι' οὐχὶ κανονικῶν λίθων καὶ ὁριζοντίως παρεμβαλλομένων πλίνθων, εἶναι σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου φερομένου ὑπὸ τεσσάρων κιόνων (εἰκ. 2). Ὅτι ὁ ναὸς δὲν ἦτο βασιλικὴ συνάγεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἀντιστοίχως πρὸς τὸ τετράγωνον τῶν

[1] Τὰ ἀνωτέρω σημειούμενα μέρη εἶναι τὰ μόνα σήμερον ὁρατά. Ἀνασκαφὴ ἐνεργουμένη ἐνταῦθα θὰ παρουσιάση ἀσφαλῶς καὶ ἄλλα κεκρυμμένα κτίσματα.

κιόνων ὑπάρχουσι ἐπί τε τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοίχου βαθύνσεις (εἰκ. 2), οἷαι παρουσιάζονται συχνὰ εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς οὐδέποτε ὅμως εἰς τὰς βασιλικάς. Λόγος τῶν βαθύνσεων τούτων εἶναι, προφανῶς, ἡ ἕνεκα τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν ἐλάττωσις τοῦ πάχους τοῦ κάτωθεν τοίχου, χάριν οἰκονομίας ὑλικοῦ. Ἕκαστον τῶν κλιτῶν καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὰς κόγχας μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ τρούλλου παρεμβάλλεται ἰδιαίτερος χῶρος. Ἀνήκει κατὰ ταῦτα ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν Κωνσταντινουπολιτικῶν τετρακιονίων. Ἐκ τῶν τέσσαρων ἔξω τοῦ σταυροῦ διαμερισμάτων τὰ μὲν ἀνατολικὰ θὰ

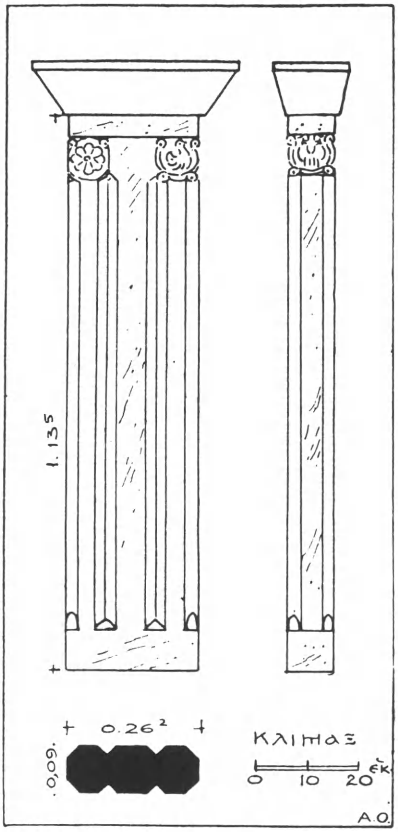

Εἰκ. 4. Ἀμφικιονίσκος παραθύρου.

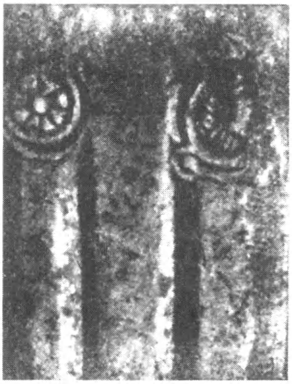

Εἰκ. 5. Ἀνάγλυπτος ρόδαξ καὶ πτηνὸν ἐπὶ κιονίσκου.

ἐκαλύπτοντο ἐν μέρει μὲν διὰ κυλινδρικῶν θόλων ἐν μέρει δὲ διὰ σταυροθολίων ἢ ἀσπίδων, ὅπως εἰς τοὺς ναοὺς τῆς πρωτευούσης. Δι᾽ ὁμοίων δὲ θόλων θὰ ἐκαλύπτοντο καὶ τὰ δύο πρὸς δυσμὰς διαμερίσματα, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ τετραγώνου αὐτῶν σχήματος. Κατὰ ταῦτα τὸ καθολικὸν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς παρουσιάζει κάτοψιν καθ᾽ ὅλα ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς γειτονικῆς, συγχρόνου περίπου, μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου[1].

Οἱ φέροντες τὸν τροῦλλον κίονες ἦσαν μονόλιθοι ἐκ φαιοῦ γρανίτου. Τούτων θραυσθέντων εἰς δύο διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ χώραν τὰ κάτω μέρη (ὕψ. 1,30) καὶ δὴ τῶν μὲν δύο ἀνατολικῶν ἐλεύθερα, τῶν δὲ δύο δυτικῶν

[1] Ὀρλάνδος, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ Ἀθῆναι 1927 εἰκ. 7.

ἐντετειχισμένα ἐν τῷ πρὸ πεντηκονταετίας περίπου κτισθέντι ἱερῷ τοῦ ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος ἀνεγερθέντος ναΐσκου (εἰκ. 2). Πλὴν ὅμως τῶν κατὰ χώραν τεμαχίων διασώζονται ἐντὸς τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ περιβόλου τέσσαρα ἄλλα τεμάχια κιόνων, ἅτινα μετὰ τῶν κατὰ χώραν συναπαρτίζουσι μῆκος κορμῶν ἐν

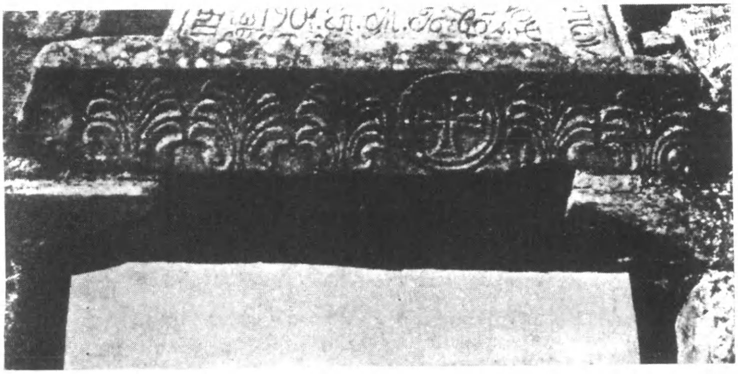

Εἰκ. 6. Παλαιοχριστιανικὸν ἐπιστύλιον καὶ ἐπιθήματα κιονίσκων παραθύρων ἐντειχισμένα εἰς τὴν πύλην τοῦ νεωτέρου περιβόλου.

ὅλῳ 13,60 μ. τοῦθ᾽ ὅπερ διαιρούμενον διὰ τοῦ 4 παρέχει ὕψος κορμοῦ ἑκάστου κίονος 3.40 μ.

Ἐπὶ τῶν κορμῶν, φερόντων ἄνω πλατεῖαν ταινίαν, ἔβαινον κιονόκρανα μαρμάρινα ἰωνικὰ μετ᾽ ἐπιθήματος, ἐξ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ λίθου εἰργασμένου (εἰκ. 3). Ὁ ἐχῖνος τοῦ κιονοκράνου φέρει ἓν μόνον ᾠὸν μεταξὺ φύλλων, εἰς δὲ τὰ πλάγια παρουσιάζονται τὰ κλασσικὰ προσκεφάλαια. Τοῦ ἐπιθήματος κεκοσμημένη εἶναι μόνον ἡ μία τῶν στενῶν κεκλιμένων πλευρῶν, πιθανῶς ἡ κάθετος πρὸς τὸ μέσον κλῖτος. Συνίσταται δὲ τὸ κόσμημα αὐτῆς εἰς δύο μὲν κιονόκρανα ἐκ σταυροῦ τεθειμένου ἐντὸς κύκλου, ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου εὑρίσκεται ἀνὰ ἓν ἡμιανθέμιον (εἰκ. 3), εἰς δύο δ᾽ ἄλλα ἐκ σταυροῦ μεταξὺ δύο φύλλων καλάμου (εἰκ. 5). Τὸ ὁλικὸν ὕψος, κιονοκράνου καὶ ἐπιθήματος, εἶναι 0.32.

Εἰκ. 7. Κυβικὸν κιονόκρανον.

Ὁ ναὸς ἐφωτίζετο διὰ παραθύρων, διλόβων ἢ τριλόβων, ὧν διεσώθησαν οἱ μαρμάρινοι διαχωριστικοὶ ἀμφικιονίσκοι. Ἕνα τούτων, ἔχοντα τὴν συνήθη ὁριζοντίαν τομὴν παρέχει ἡ εἰκών 4. Τὸ ἄνω μέρος του φέρει συμφυὲς τὸ κιονόκρανον ἐφ᾽ οὗ εἰκονίζεται ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ῥόδαξ ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ πτηνὸν

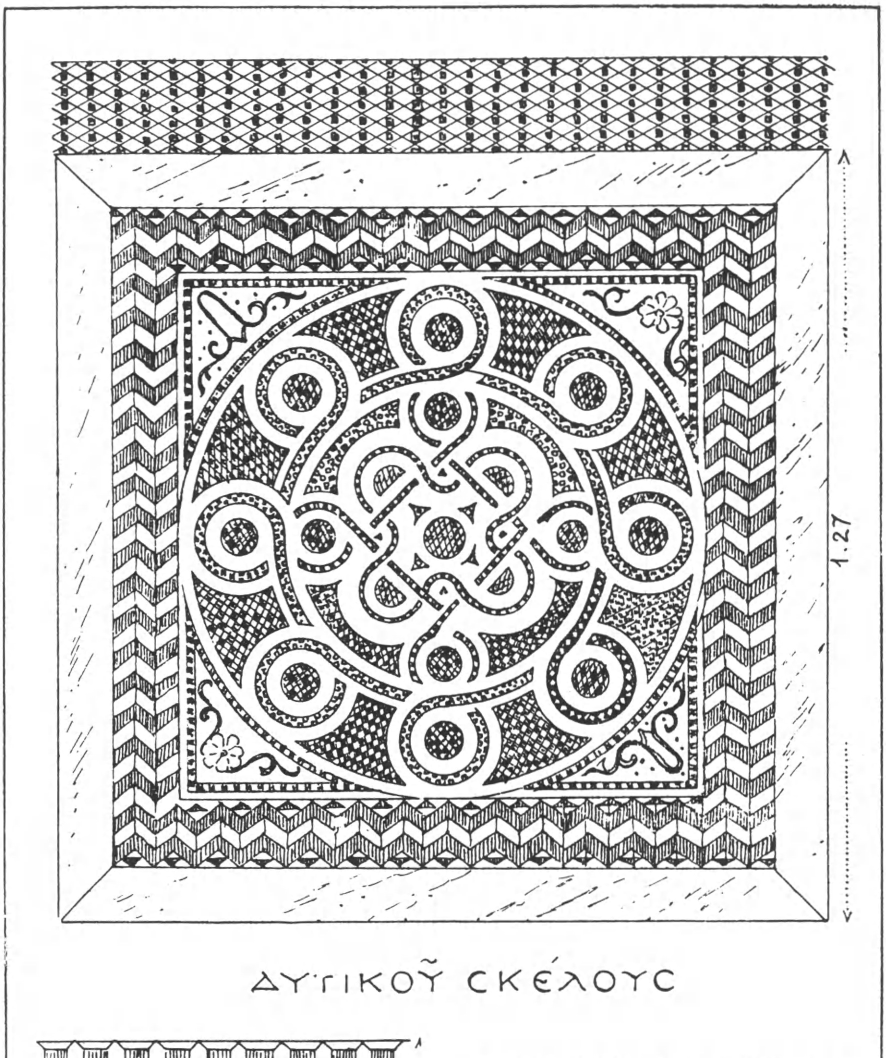

Εἰκ. 8. Μαρμαροθετήματα τοῦ δαπέδου τοῦ καθολικοῦ.

(εἰκ. 5). Ἐπὶ τῶν κιονίσκων ἔβαινον κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, ὧν δύο — μὴ ἀνήκοντα εἰς τὸν σχεδιασθέντα κορμόν, ἀλλ᾽ εἰς ἄλλους μικροτέρους — εἶναι ἐντετειχισμένα ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἀνατολικῇ πύλῃ τοῦ περιβόλου (εἰκ. 6). Τὰ ἐπὶ τῆς στενῆς αὐτῶν πλευρᾶς κοσμήματα εἶναι ῥόδακες. Ἰδιαιτέρου λόγου ἄξιον εἶναι καὶ ἄλλο ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κυβικὸν κιονόκρανον, πλευρᾶς 0.22, ἐφ᾽ οὗ εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς ὄψεως δύο πτηνὰ ἑκατέρωθεν περιρραντηρίου (εἰκ. 7), ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης ὀκτάφυλλος ῥόδαξ. Εἰς ποῖον κιονίσκον ἀνῆκε τὸ κιονόκρανον τοῦτο δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω.

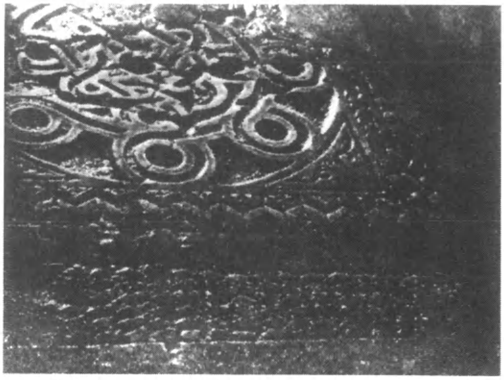

Εἰκ. 9. Τὸ μαρμαροθέτημα γ.

Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ μαρμαροθετήματος. Ἐκ τούτου διετηρήθησαν κατὰ χώραν τεμάχιά τινα, ἐξ ὧν ἓν ἐν τῷ νοτιοδυτικῷ διαμερίσματι (εἰκ. 2, α) καὶ δύο ἄλλα ἐν τῷ δυτικῷ σκέλει τοῦ σταυροῦ καὶ ἔξω αὐτοῦ (εἰκ. 2 β, γ). Τὰ λοιπὰ τμήματα, ἀφαιρεθέντα πρὸ πεντηκονταετίας ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς στρῶσις τοῦ νάρθηκος, ὅστις, ὡς εἴπομεν, ἐχρησιμοποιήθη ὡς ναὸς εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ παλαιοῦ, ἐρειπωθέντος. Ἐκ τῶν τριῶν κατὰ χώραν σωζομένων μαρμαροθετημάτων τὸ μὲν τοῦ νοτιοδυτικοῦ διαμερίσματος ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον καὶ τὸ ἐν εἰκόνι 2 σχέδιον διὰ *συγκοπῶν*[1] μαρμάρου κυανοῦ καὶ κιτρίνου μὲ 4 καρδίας κατὰ τὰς γωνίας (εἰκ. 2, α)· ἐκ δὲ τῶν δύο ἐν τῷ δυτικῷ σκέλει τοῦ σταυροῦ τὸ μὲν ἀνατολικώτερον (εἰκ. 2, β) εἶναι τετράγωνον φέρον ταινίαν μετὰ τοῦ παρατιθεμένου δικτυωτοῦ σχεδίου καὶ καρδίας κατὰ τὰς γωνίας, τὸ δὲ δυτικὸν εἶναι στρογγύλον μετὰ συνθέτων πλοκῶν ποικιλλομένων διὰ συγκοπῶν λεπτοτάτης τέχνης (εἰκ. 8, 9). Τὸ τελευταῖον τοῦτο θέμα ἀποτελεῖ συνδυασμὸν δύο ἐν τῷ καθολικῷ τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ εὑρισκομένων μαρμαροθετημάτων[2].

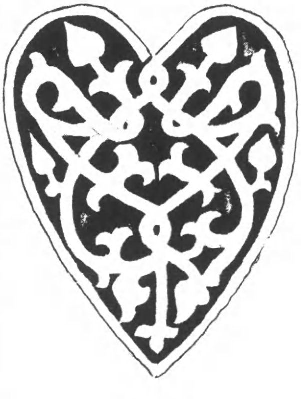

Εἰκ. 10.
Καρδιόσχημον κόσμημα.

[1] Ὁ ὅρος εἶναι βυζαντινός. Εὑρίσκεται παρὰ τῷ Συνεχιστῇ τοῦ Θεοφάνους 3, 7: *ἐκ συγκοπῶν δὲ καὶ διαφόρων χροιῶν τὸ ἔδαφος πᾶν.*

[2] Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris, London 1901 εἰκ. 19 καὶ πίν. 31.

Περὶ τῶν θεμάτων τῶν ἄλλων διαμερισμάτων τοῦ ναοῦ, ἅτινα ἀποσπασθέντα πρὸ πεντηκονταετίας μετεφέρθησαν μᾶλλον ἢ ἧττον ἀλώβητα εἰς τὸν νάρθηκα, σαφῆ ἰδέαν παρέχουσιν ἡμῖν αἱ εἰκόνες 8 καὶ 9. Ἰδιαιτέρας μνείας ἀξία εἶναι ἡ συχνὴ χρῆσις καρδιοσχήμων τεμαχίων κατὰ τὰς γωνίας τῶν ὀρθογωνίων θεμάτων. Αἱ καρδίαι αὗται, εἶναι ἄλλοτε μὲν ἀκόσμητοι (εἰκ. 2, α) ἄλλοτε ὅμως καὶ κοσμοῦνται δι' ἐπιπεδογλύφων κοσμημάτων εἴτε ἐκ συμπλεκομένων ἀνθεμίων (εἰκ. 10) ἢ καὶ ἐξ ἀντωπῶν λεόντων (εἰκ. 11).

Εἰκ. 11.
Ἀντωποὶ λέοντες.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ κυρίως ναοῦ παρατηροῦμεν ὅτι ἡ μὲν τοιχοδομία αὐτοῦ, ἐκτελεσμένη δι' ἀκανονίστων λίθων καὶ ὁριζοντίων στρώσεων πλίνθων δὲν εἶναι ἀσφαλὲς κριτήριον· διότι δυνατὸν εἶναι νὰ ἀνήκῃ τόσον εἰς τὸν 10ον ὅσον καὶ εἰς τὸν 13ον ἢ 14ον αἰῶνα. Ἄλλως τε δὲ τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ σώζεται ἐλάχιστον μόνον τμῆμα ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, εἶναι δὲ δυνατὸν τὰ ἄνω μέρη νὰ ἦσαν διαφόρως ἐκτισμένα, ὡς συμβαίνει π. χ. εἰς τὴν Ὅμορφην Ἐκκλησιάν, ὅπου κάτω μὲν ἔχομεν ἀκανόνιστον ἄνω δὲ κανονικὴν τοιχοδομίαν [1]. Περισσότερον δύνανται νὰ βοηθήσωσιν ἡμᾶς τὰ ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα τῶν τεσσάρων ἐσωτερικῶν κιόνων, τὰ ὁποῖα διασώζουσιν ἀκόμη τὸν παλαιοχριστιανικὸν τύπον, ὅστις, ὡς γνωστόν, διετηρήθη μέχρι τοῦ 10ου μ. Χ. αἰῶνος ἂν καὶ ἡ παρουσία καὶ ἄλλων παλαιοχριστιανικῶν γλυπτῶν ἐν τῇ μονῇ ὡχ π. χ. τοῦ ἐπιστυλίου της εἰκόνος 6 καθιστᾷ πιθανὴν δευτέραν αὐτῶν χρῆσιν. Κυρίως χρήσιμα διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ μνημείου εἶναι τὰ σωζόμενα γλυπτὰ τεμάχια—κιονόκρανα (εἰκ. 7), πεσσίσκοι (εἰκ. 12), κυκλικὸν πλαίσιον ἡλιακοῦ ὡρολογίου (εἰκ. 13) κλπ.,—ἅτινα ἐνετειχίσθησαν εἰς νεωτέρους τοίχους. Τόσον τὰ ἐπὶ τῶν γλυπτῶν τούτων τεμαχίων θέματα, ὅσον καὶ ἡ τεχνικὴ αὐτῶν ἐκτέλεσις ὑποδηλοῦσιν ὡς χρόνους κατασκευῆς αὐτῶν τὸν 11ον αἰῶνα τελευτῶντα. Εἰς τὸν αὐτὸν τέλος αἰῶνα πρέπει νὰ ταχθῶσι καὶ τὰ λαμπρὰ μαρμαροθετήματα τοῦ δαπέδου, ἰδίᾳ τὸ ὑπὸ στοιχεῖον γ, ὅπερ, ὡς εἴπομεν, παρουσιάζει συνδυασμὸν δύο ἐν τῷ καθολικῷ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ εὑρισκομένων θεμάτων. Ἔχων λοιπὸν ὑπ' ὄψει μου πάντα τ' ἀνωτέρω ἀποκλίνω νὰ παραδεχθῶ, ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναὸς θὰ κατεσκευάσθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου αἰῶνος [2].

Εἰκ. 12. Πεσσίσκος ἐντειχισμένος.

[1] Α. Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ Ὅμορφη Ἐκκλησιὰ Ἀθῆναι 1921 εἰκ. 6 καὶ 7.

[2] Ὅτι ἡ μονὴ ὑφίστατο πάντως κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ πρὸ ἐτῶν εὑρέσεως ἐξ χρυσῶν νομισμάτων τοῦ Ἀλεξίου Γ' τοῦ Κομνηνοῦ

β) Ὁ νάρθηξ (εἰκ. 2 Β,). Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κυρίως ναόν, ὅστις κατεστράφη σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου, ὁ πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ προσκεκολλημένος νάρθηξ ἠρειπώθη μὲν καὶ αὐτός, καταπεσόντων τῶν ἄνω αὐτοῦ μερῶν, διετήρησεν ὅμως μέχρι τοῦ 1890 τὰ τειχώματα αὐτοῦ μέχρις ὕψους 3 περίπου μέτρων. Ἐπωφελούμενοι δὲ τῆς μέχρι τοσούτου ὕψους διασώσεως τῶν τοιχομάτων αὐτοῦ προέβησαν οἱ φιλόθρησκοι κάτοικοι τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Δερβενοσάλεσι εἰς τὴν μετατροπὴν τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος εἰς ναόν, συμπληρώσαντες αὐτὸν ἀφ᾿ ἑνὸς διὰ τῆς πρὸς ἀνατολὰς προσθήκης τριπλεύρου ἁψῖδος ἱεροῦ ἐξιχθείσης μέχρι τῶν δύο δυτικῶν κιόνων τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, οὓς καὶ περιέλαβεν ἐν τῇ τοιχοποιΐᾳ της (εἰκ. 2, Ζ) ἀφ᾿ ἑτέρου δὲ διὰ τῆς ἀνυψώσεως τῶν σωζομένων τοιχωμάτων (εἰκ. 13), τῆς ἀνοικοδομήσεως τῶν καμαρῶν καὶ τοῦ τρούλλου καὶ τέλος τῆς προσθήκης κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ὑψηλοῦ προστῴου (εἰκ. 2, Η). Ἐπειδὴ δὲ ὁ παλαιὸς νάρθηξ ἐστερεῖτο στρώσεως ἐχρησιμοποιήθησαν χάριν αὐτῆς, ἐξαχθέντα ἐκ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, τὰ μαρμαροθετήματα τοῦ δαπέδου, ἅτινα ἐτοποθετήθησαν ἐν τῷ νάρθηκι μεθ᾿ ἱκανῆς σχετικῶς ἐπιμελείας ἀλλὰ καὶ μετά τινος ἀταξίας περὶ τὴν διάταξιν, μαρτυρούσης τὴν μὴ ἀρχικὴν αὐτῶν ἐν τῷ νάρθηκι χρῆσιν [1].

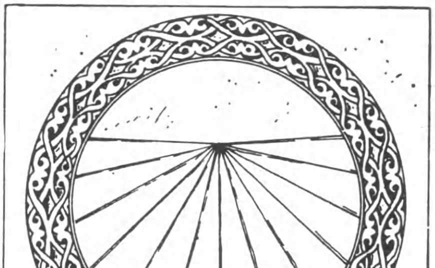

Εἰκ. 13. Ἡλιακὸν ὡρολόγιον.

Ἡ εἰς ἱκανὸν ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὕψος διάσωσις τῶν τοιχωμάτων τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος ἀπεσόβησε τὴν κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν αὐτοῦ ἀλλαγὴν τοῦ σχεδίου τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος, ὅστις, ὡς βλέπει τις ἐν τῇ κατόψει, (εἰκ. 2, Β) ἔχει διάταξιν ἀκριβῶς ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ περιγραφέντος ἐν σελ. 21 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου, ἐξωνάρθηκος τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς

(1195-1203). Ἓν τῶν νομισμάτων τούτων μοὶ ἐπέδειξεν ὁ ἐφημέριος τοῦ ἐν Δερβενοσάλεσι ναοῦ Κωνσταντῖνος Παπαμελετίου. Ἔχει δὲ τοῦτο βάρος μὲν 4,40 γρ., διάμετρον δὲ 0,029 καὶ φέρει ἐπὶ μὲν τῆς κυρτῆς αὐτοῦ ὄψεως τὴν ἐπιγραφὴν ΚΕ ROHΘΕΙ, ἐπὶ δὲ τῆς κοίλης ΑΛΕΞΙΩΔΕϹ Τ/Ο ΚΕΙΚΟΜΝ (=*Κ(ύρι)ε βοήθει Ἀλεξίῳ Δεσ(πότῃ) τῷ Κ(υ)ρί(ῳ) Κομν(ηνῷ)*. Τὸ νόμισμα εἶναι παραλλαγὴ τῶν ὑπ᾿ ἀριθ. 5 καὶ 6 τῆς σελ. 600 νομισμάτων ἐν Wroth, Imperial byzantine coins, London 1908.

[1] Περὶ τῆς μεταφορᾶς τῶν μαρμαροθετημάτων τοῦ παλαιοῦ ναοῦ καὶ χρήσεως αὐτῶν πρὸς στρῶσιν τοῦ νάρθηκος μ᾿ ἐβεβαίωσεν ὁ παραστὰς κατ᾿ αὐτὴν αἰδεσιμώτατος ἐφημέριος τοῦ ἐν Δερβενοσάλεσι ναοῦ Κωνσταντῖνος Παπαμελετίου, ὅστις καὶ μοὶ ἐτόνισε ὅτι μόνον τὰ δύο ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τοῦ νεωτέρου ναοῦ εὑρισκόμενα μαρμαροθετήματα (εἰκ. 2 β καὶ γ) εἶναι ἐν τῇ ἀρχικῇ των θέσει, πάντα δὲ τὰ λοιπὰ προέρχονται ἐκ τῆς ῥηθείσης μεταθέσεως.

τῆς Θεσσαλίας[1]. Παρουσιάζει δηλαδὴ καὶ οὗτος μικρογραφίαν ὀκταγωνικοῦ ναοῦ, μὲ τέσσαρας καμάρας ἐν σταυρῷ καὶ τέσσαρας μικρὰς ἡμικυλινδρικὰς κόγχας παρεμβαλλομένας μεταξὺ τῶν καμαρῶν ἐν τετραγώνῳ. Εἰς τὰς δύο πρὸς δυσμὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου κατεσκευάσθησαν καὶ ἐνταῦθα ὀρθογώνιοι θολωταὶ κόγχαι (εἰκ. 2, Θ) μὲ ἔξοδον πρὸς δυσμάς. Αἱ κόγχαι δ᾽ αὗται ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ ἐνταῦθα ὡς τάφοι ἢ χωνευτήρια. Ἀποδεικνύεται δὲ τοῦτο ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς ὑπάρξεως θωρακείου, ὕψους 0,80, φράσσοντος τὴν εἴσοδον τῆς κόγχης, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ ἐξέχοντος λοξοτμήτου στηρίγματος κατασκευασθέντος εἰς τὸ ὕψος τοῦ θωρακείου καὶ προοριζομένου, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων γνωρίζομεν, ἵνα βαστάσῃ τὴν καλυπτήριον πλάκα τῆς διὰ τῶν τοιχωμάτων τῆς κόγχης καὶ τοῦ θωρακείου σχηματιζομένης σαρκοφάγου.

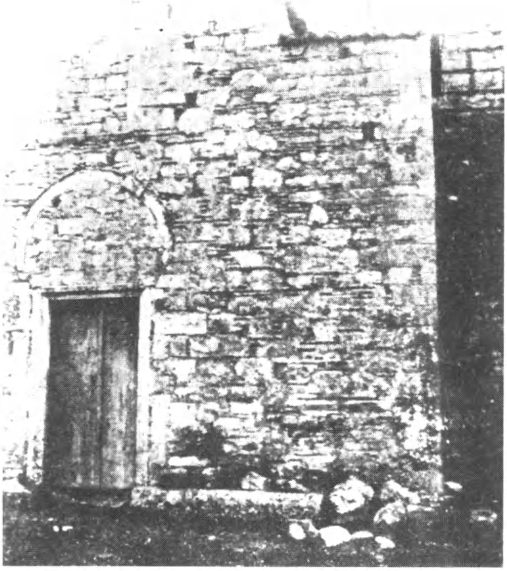

Εἰκ. 14. Βόρειος πλευρὰ τοῦ νάρθηκος.

Ἐφ᾽ ἑκάστης τῶν τριῶν ἐλευθέρων πλευρῶν τοῦ νάρθηκος ἀνοίγεται θύρα, διαστάσεων 1.20×2.10 (εἰκ. 14), περιβαλλομένη ὑπὸ ἀναγλύπτου μαρμαρίνου πλαισίου, ἄριστα διατηρουμένου. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 15 παρέχει ὁριζοντίαν τομὴν τοῦ πλαισίου. Ὑπεράνω ἑκάστης θύρας διακρίνεται ἐν τῇ τοιχοποιίᾳ ὑπερημικυκλικὸν ἀνακουφιστικὸν τόξον (εἰκ. 14).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ νάρθηκος ἔχω νὰ παρατηρήσω, ὅτι καίτοι ἡ τοιχοδομία τῶν παλαιῶν αὐτοῦ μερῶν συνδέεται ὀργανικῶς καὶ ὁμοιάζει πρὸς τὴν τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀδυνατῶ νὰ θεωρήσω αὐτὸν σύγχρονον πρὸς τὸν ναόν· διότι αἱ δύο πρὸς ἀνατολὰς ὀγκώδεις γωνίαι τοῦ νάρθηκος φράσσουσι τὰς πλευρικὰς θύρας τοῦ παλαιοῦ ναοῦ (εἰκ. 2). Αἱ θύραι αὗται ἔφερον ἀρχικῶς πρὸς ὀρθογώνιον νάρθηκα, ὅστις ἐρειπωθεὶς ἢ κατεδαφισθεὶς ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ σωζομένου. Εἰς τὸν παλαιότερον δὲ τοῦτον νάρθηκα ἀνήκει ἀναμφιβόλως τὸ διασωθὲν ἔξω τοῦ δυτικοῦ σκέλους

[1] Ὅρα κάτοψιν καὶ τομὴν τοῦ ἐξωνάρθηκος τῆς Πόρτα Παναγιᾶς ἐν σελ. 12 καὶ 13 τοῦ παρόντος Α΄ τόμου τοῦ Ἀρχείου.

τοῦ σταυροῦ μαρμαροθέτημα (εἰκ. 2, γ) ὅπερ, ὡς εἴπομεν, διετηρήθη κατὰ χώραν. Ὁμοίως καὶ τὰ εἰς τὰς θύρας τοῦ νεωτέρου νάρθηκος τοποθετηθέντα μαρμάρινα πλαίσια θὰ προέρχονται ἐκ τῶν τριῶν θυρῶν τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς τὸν παλαιὸν νάρθηκα, ἐξ ὧν ἡ μὲν μέση διηυρύνθη, αἱ δὲ πλάγιαι ἠχρηστεύθησαν. Κατὰ ταῦτα ὁ σήμερον σωζόμενος νάρθηξ εἶναι μεταγενέστερος τοῦ ναοῦ, κατασκευασθεὶς πιθανῶς τὸν 13ον ἢ 14ον αἰῶνα. Ἡ δὲ ὁμοία τοιχοδομία καὶ σύνδεσις, ἣν παρουσιάζει πρὸς τὰ μικρὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι τὰ παρὰ τὸν νάρθηκα τμήματα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ ἀνακατεσκευάσθησαν, ἵνα συνδεθῶσι καλύτερον πρὸς τὸν νέον νάρθηκα.

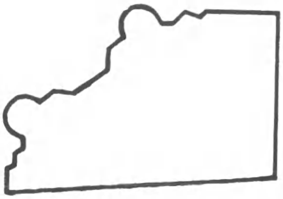

Εἰκ. 15. Ὁριζόντιος τομὴ πλαισίου θυρῶν νάρθηκος.

γ) Τὰ παρεκκλήσια (εἰκ. 2, Γ, Δ). Πρὸς βορρᾶν καὶ νότον τοῦ κυρίως ναοῦ προσεκολλήθη ἀνὰ ἓν παρεκκλήσιον, συγκοινωνοῦν πρὸς τὸν ναὸν διὰ θύρας. Ἀμφότερα τὰ παρεκκλήσια εἶναι μονόκλιτα καταλήγοντα πρὸς ἀνατολὰς εἰς μικρὰν ἡμιεξάγωνον κόγχην. Ἐκ τῶν δύο παρεκκλησίων τοῦ μὲν βορείου σώζονται μόνον τὰ θεμέλια, ἐν ᾧ τοῦ νοτίου διατηρεῖται ὁλόκληρος ἡ νοτία πλευρὰ μέχρις ὕψους 3.50 μ. Εἶναι δὲ τὸ νότιον παρεκκλήσιον πολὺ μακρότερον τοῦ βορείου καὶ διαιρεῖται εἰς τρία μέρη, ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο ἄκρα ἐκαλύπτοντο διὰ κατὰ μῆκος καμαρῶν, ὧν σώζονται τὰ παρὰ τὰς γεννήσεις τμήματα, τὸ δὲ μέσον πιθανῶς δι' ἐγκαρσίας καμάρας τοποθετηθείσης κατὰ προέκτασιν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ κυρίως ναοῦ. Κάτωθεν δὲ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ παρεκκλησίου κατεσκευάσθη ἐν τῷ μεγάλῳ πάχει (0,90) τοῦ νοτίου τοίχου (εἰκ. 2) ἀρκοσόλιον καλύπτον τάφον, πιθανῶς τοῦ κτήτορος. Τοῦ τάφου δὲ τούτου, διαμορφωμένου ὡς σαρκοφάγου (εἰκ. 16), διατηρεῖται εἰσέτι κατὰ χώραν ἡ προσθία ἐξ ἰσχρόου

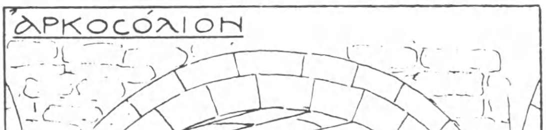

Εἰκ. 16. Τὸ ἐν τῷ νοτίῳ παρεκκλησίῳ ἀρκοσόλιον.

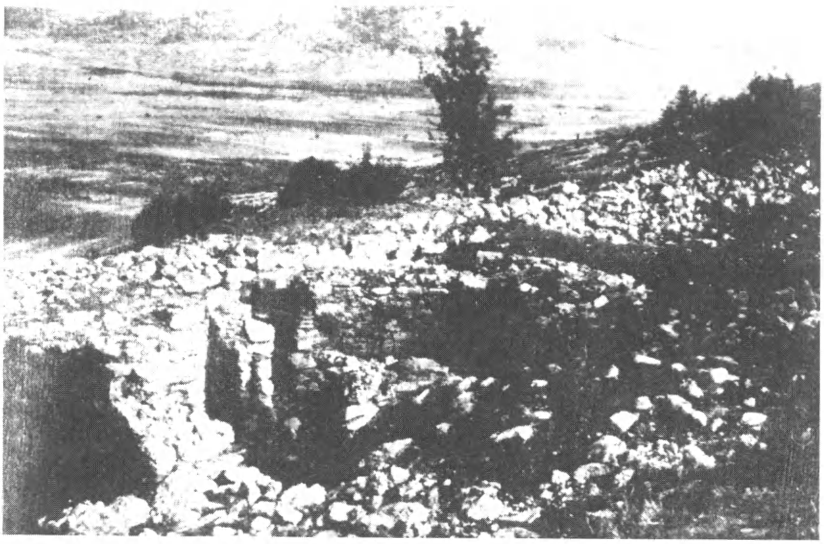

Εἰκ. 17. Ἄποψις τοῦ λουτρῶνος ἀπὸ ΝΔ.

λίθου[1] πλὰξ (ὕψ. 0.875) φέρουσα ἐν τῷ μέσῳ, κάτωθεν ἡμικυκλίου, ἐλαφρῶς ἀνάγλυπτον σταυρὸν ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἀναφύονται ἀνθέμια (εἰκ. 16). Διασώζεται δ' ἐπίσης ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων τοῦ ἀρκοσολίου καὶ τὸ ἐξέχον λοξότμητον στήριγμα τῆς ἐλλειπούσης καλυπτηρίου πλακὸς τοῦ τάφου.

Εἰς τὸ νότιον παρεκκλήσιον προσετέθη ἀργότερον πρὸς δυσμὰς εὐρύχωρος νάρθηξ φέρων θύραν πρὸς νότον καὶ πρὸς δυσμὰς (εἰκ. 2, Κ). Πότε ἀκριβῶς προσετέθησαν τὰ παρεκκλήσια δὲν δύναταί τις νὰ εἴπῃ. Ἴσως νὰ εἶναι σύγχρονα πρὸς τὸν νάρθηκα.

Ὁ λουτρών. Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ καθολικοῦ ὑπολείπεται νὰ ὁμιλήσω καὶ περὶ τοῦ παρ' αὐτὸ λουτρῶνος, περὶ οὗ ἐπραγματεύθην καὶ ἐν τῇ Μοναστηριακῇ Ἀρχιτεκτονικῇ (σ. 59 κέ.).

Ὁ λουτρὼν εὑρίσκεται εἰς ἀπόστασιν 10 περίπου μέτρων πρὸς βορρᾶν τοῦ καθολικοῦ ἔχει δὲ τὸ δάπεδον αὐτοῦ περὶ τὰ δύο μέτρα χαμηλότερον τοῦ ναοῦ, λόγῳ τῆς πρὸς βορρᾶν κλίσεως τοῦ ἐδάφους. Τὸ κτήριον εἶναι κατεσκευασμένον δι' ἐγχωρίων ἀργῶν λίθων μετὰ πλίνθων παρεμβαλλομένων ὁριζοντίως ἀλλ' οὐχὶ κατὰ συνεχεῖς σειράς. Ἡ πρὸς λουτρῶνα ταύτισίς του εἶναι βεβαία, ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῶν στυλίσκων τῶν ὑποκαύστων, οὓς φέρει κάτωθεν τῶν δαπέδων του, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς ὑπάρξεως πηλίνων σωλήνων ἀγωγῆς ὕδατος, οἵτινες διατρυπῶσι ἐνίους τοίχους τῶν διαμερισμάτων του.

[1] Ὁ ἰόχρους λίθος προερχόμενος ἐκ τοῦ παρὰ τὸ γειτονικὸν χωρίον Κακονισκίρι λατομείου, ἐχρησιμοποιήθη εὐρέως καὶ εἰς τὴν μονὴν Ὁσίου Μελετίου ὡς καὶ ἐν τῇ στρώσει τοῦ παλαιοῦ ναοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς.

Ὡς βλέπει τις ἐν τῇ παρατιθεμένῃ κατόψει (εἰκ. 18) ὁ λουτρὼν ἔχει σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, διαστάσεων 7.45×3.05, βαίνοντος ἀπ᾽ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς καὶ φέροντος ἐν τῷ μέσῳ δύο ἐξέχοντα ἡμιεξαγωνικὰ πτερύγια. Ἐσωτερικῶς τὸ κτήριον διαιρεῖται εἰς τρία διαμερίσματα, ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο ἄκρα (Α καὶ Γ) εἶναι ὀρθογώνια, τὸ δὲ μέσον (Β) τετράγωνον φέρον κατὰ τὰς τρεῖς τῶν πλευρῶν αὐτοῦ—ἀνατολικήν, βόρειον καὶ νοτίαν—κόγχας χαμηλωμένας. Καὶ τὰ μὲν ἄκρα ἐκαλύπτοντο διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, ἐν μέρει σωζομένων, τὸ δὲ μέσον θὰ ἐκαλύπτετο ἀναμφιβόλως διὰ σφαιρικοῦ θόλου, εἴτε τυφλοῦ εἴτε μετὰ τυμπάνου φέροντος φωτιστικὰς θυρίδας.

Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν λουτρῶνα ἐγίνετο διὰ τῆς εἰς τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ διαμερίσματος Α εὑρισκομένης μόνης θύρας. Θρανία κτιστά, πλάτους 0.40 καὶ ὕψους 0.38, ἔχοντα τὰς παρειὰς ἐπενδεδυμένας διὰ χονδρῶν πλίνθων, περιέθεον τοὺς τοίχους τοῦ τε διαμερίσματος Α καὶ τοῦ Β, ἅτινα συγκοινωνοῦσι πρὸς ἄλληλα διὰ στενοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος. Ἀμφότερα τὰ διαμερίσματα (Α καὶ Β) ἔχουσι τὸ ἐκ χονδρῶν πηλίνων πλακῶν δάπεδον αὐτῶν ἐστηριγμένον ἐπὶ τετραγώνων κτιστῶν στυλίσκων, διατομῆς 0.55×0.40, ὧν τὸ ὁλικὸν ὕψος λόγῳ τῆς ἐπιχώσεως καὶ τῆς σωρευθείσης ἐν τῷ ὑπογείῳ τέφρας δὲν δύναται ἀκριβῶς νὰ ὁρισθῇ. Οἱ κιονίσκοι οὗτοι εἶναι διατεταγμένοι εἰς μικρὰς ἀπ᾽ ἀλλήλων ἀποστάσεις, ὡς ἐμφαίνεται ἐν τῇ παρατιθεμένῃ κατόψει καὶ κατακορύφῳ τομῇ τοῦ λουτρῶνος (εἰκ. 18).

Τὸ τρίτον διαμέρισμα (Γ) διαφέρει τῶν λοιπῶν· διότι οὔτε θρανία κτιστὰ ἔχει παρὰ τοὺς τοίχους οὔτε κάτωθεν τοῦ δαπέδου αὐτοῦ στυλίσκους ὑποκαύστων, οὔτε δὲ καὶ συγκοινωνεῖ διὰ θύρας πρὸς τὸ Β ἀλλὰ μόνον διὰ μικρᾶς, ὑψηλὰ τοποθετημένης θυρίδος. Οἱ τοῖχοι καὶ τὸ δάπεδον αὐτοῦ εἶνε ἐπικεκαλυμμένοι διὰ σκληροῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος, αἱ δὲ εἰσέχουσαι ἀκμαὶ αὐτῶν, τόσον αἱ κατακόρυφοι ὅσον καὶ ὁριζόντιαι, φράσσονται διὰ σκληροῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος τομῆς τετάρτου κύκλου. Πλὴν τῆς πρὸς τὸ Β βλεπούσης θυρίδος φέρει τὸ διαμέρισμα τοῦτο καὶ ἀνὰ μίαν ἄλλην ἡμικυκλικὴν κατὰ τὰς δύο στενὰς αὐτοῦ πλευράς. Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ διαμέρισμα Γ ἐχρησίμευεν ὡς δεξαμενή. Ἐπικυροῦται ἄλλως τε τοῦτο καὶ ἐκ τῆς παρουσίας δύο πηλίνων, κυκλικῆς τομῆς σωλήνων, διαμέτρου 0,08, ὧν ὁ μὲν διατρυπᾷ τὸν νότιον τοῖχον τοῦ διαμερίσματος παρὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ γωνίαν εἰς ὕψος 1.00 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, ὁ δὲ τὸν βόρειον ἐν τῷ μέσῳ καὶ εἰς ὕψος 0.70 ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Λόγῳ τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς τῶν δύο σωλήνων εἶναι πρόδηλον, ὅτι ὁ μὲν πρὸς νότον ἐχρησίμευεν ὡς σωλὴν εἰσροῆς τοῦ ὕδατος, ἐρχομένου ἀπὸ τῆς πρὸς νότον εὑρισκομένης πηγῆς (εἰκ. 1), ὁ δὲ πρὸς βορρᾶν ὡς σωλὴν ἐκροῆς αὐτοῦ καὶ διοχετεύσεως εἰς ἑτέραν μικρὰν δεξαμενήν, εὑρισκομένην πρὸς βορρᾶν τοῦ διαμερίσματος Β, ἧς πήλινος σωλὴν διατρυπᾷ τὸ ἀνατολικὸν τοίχωμα (εἰκ. 18).

Ἐκ τῆς γενομένης περιγραφῆς ἐννοεῖ τις ὅτι τὸ μὲν διαμέρισμα Α ἀπε-

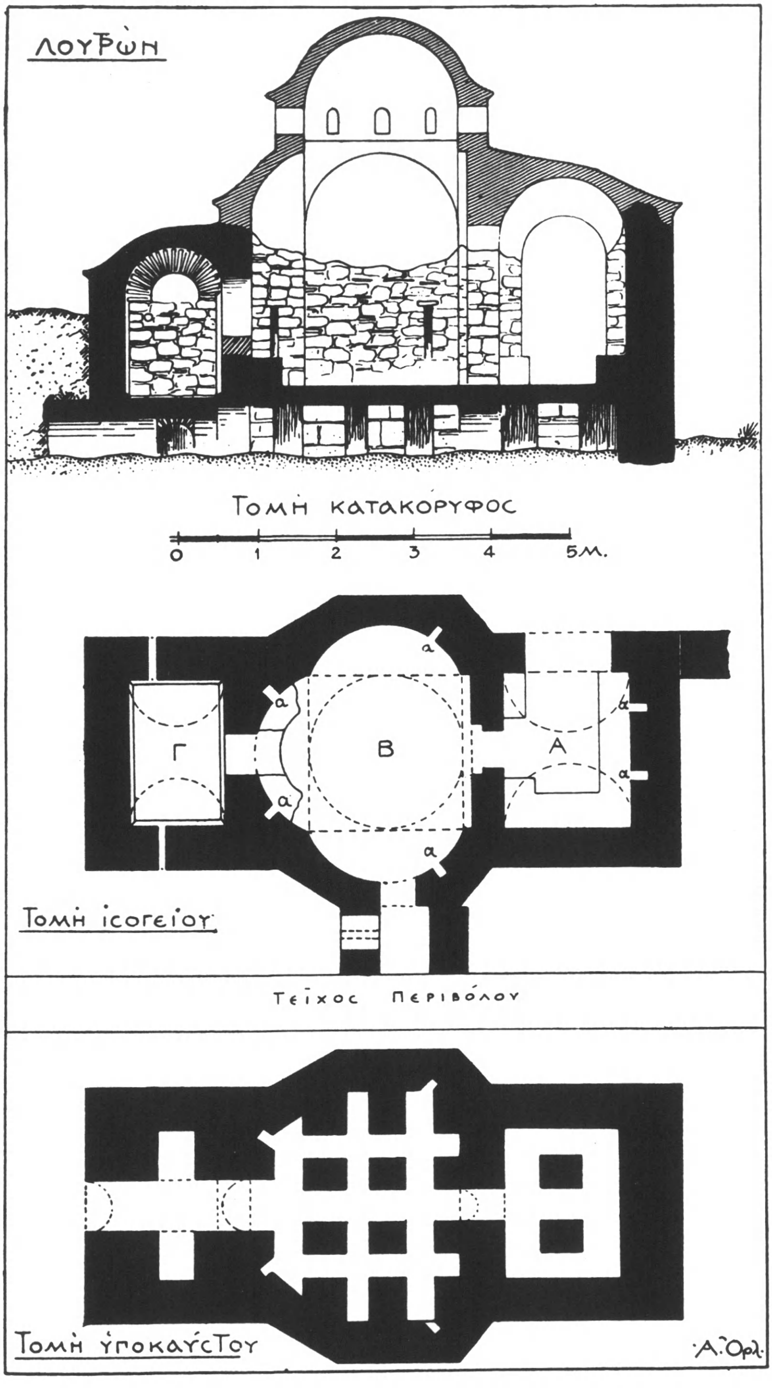

Εἰκ. 18. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ λουτρῶνος τῆς Μ. Παναγίας.

τέλει τὸ *ἀπόδυτρον*[1], ἤτοι τὸν προθάλαμον τὸ δὲ Β τὸ *θερμόν*. Ἀντιστοιχοῦσι δηλ. τὸ μὲν Α πρὸς τὸ tepidarium, τὸ δὲ Β πρὸς τὸ *caldarium* τῶν Ρωμαίων. Τέλος τὸ Γ ἀπετέλει δεξαμενὴν ὕδατος, πιθανῶς τὴν *ἐμβατὴν*[2] εἰς ἣν εἰσήρχοντο ἢ ἐξ ἧς ἤντλουν οἱ ἐν τῷ θερμῷ λουόμενοι μέσῳ τῆς θυρίδος, ὅπως ἐπίσης ἤντλουν, μέσῳ θυρίδος, καὶ ἐκ τῆς πρὸς βορρᾶν μικροτέρας δεξαμενῆς. Τὸ εἰς τὸ διαμέρισμα Γ εἰσρέον ὕδωρ ἐθερμαίνετο· διότι κάτωθεν τοῦ Γ διέρχεται ὁ ἀπὸ τῆς θερμάστρας (praefurnium) ἀναχωρῶν κτιστὸς κυλινδρικὸς ὀχετός,

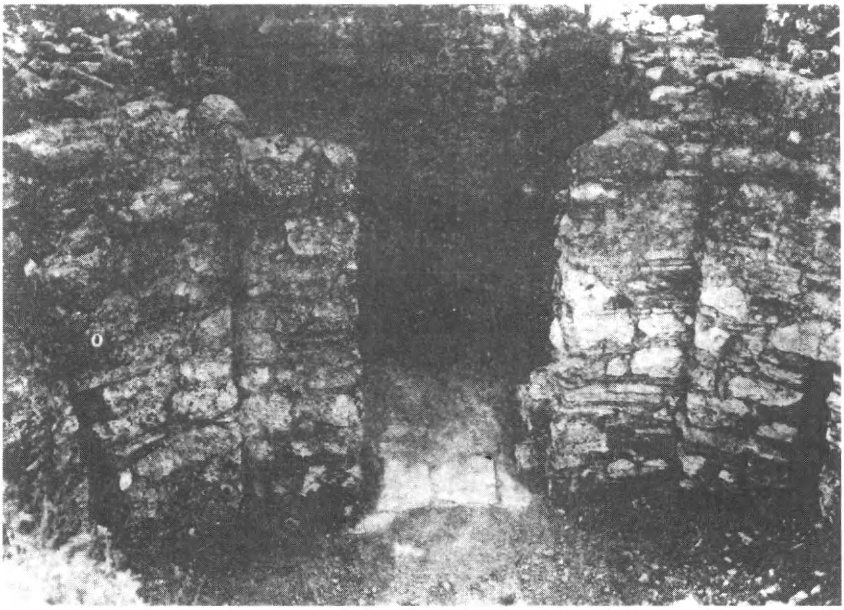

Εἰκ. 19. Ἄποψις τοῦ ἀποδύτρου ἀπὸ τοῦ θερμοῦ.

δι᾿ οὗ ὁ θερμὸς ἀὴρ εἰσήρχετο εἰς τὰ κάτωθεν τῶν διαμερισμάτων Α καὶ Β ὑπόκαυστα. Ποῦ ἔκειτο ὁ χῶρος ἔνθα ἠνάπτετο τὸ πῦρ (θερμάστρα, praefurnium) δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὁρισθῇ πρὶν ἢ δι᾿ ἀνασκαφῆς ἀπομακρυνθῇ ἡ μεγάλη ἐπίχωσις, ἥτις τὸν καλύπτει, πάντως ὅμως θὰ ἔκειτο πρὸς ἀνατολὰς τοῦ λουτρῶνος· διότι ὁ κατὰ μῆκος κυλινδρικὸς ὀχετὸς προχωρεῖ ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ κτηρίου. Ὁ διὰ τοῦ ὀχετοῦ εἰς τὰ ὑπόκαυστα ἐρχόμενος θερμὸς ἀὴρ ἐθέρμαινε τὰ δάπεδα τῶν διαμερισμάτων Α καὶ Β δι᾿ ἀγωγῶν δὲ κατακορύφων, οἵτινες καταλήγοντες ἄνω εἰς τὸ ὕπαιθρον ἐνήργουν τὸ ἕλκυσμα τοῦ πυρός, εἰσήρχετο καὶ εἰς τοὺς χώρους Α καὶ Β, διὰ τμήματος αὐτῶν

[1] Νικ. Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 194, 8 Πβλ. Κουκουλέν, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. ΙΑ΄ σ. 220.

[2] Πβλ. Φ. Κουκουλέν, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΑ΄ σ. 210 καὶ τὰς αὐτόθι παραπομπάς.

ἀνοικτοῦ ὑπὲρ τὰ θρανία (εἰκ. 18 καὶ 19). Οἱ ἀγωγοὶ οὗτοι εἶναι ἐγκεκομμένοι ἐντὸς ιῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τῶν διαμερισμάτων Α, καὶ Β, δύο μὲν ἐν τῷ Α, τέσσαρες δὲ ἐν τῷ Β (εἰκ. 18 α, α καὶ εἰκ. 19). Πρόκειται λοιπὸν κυρίως περὶ ἀτμολούτρου ἢ λουτροῦ ἐφιδρώσεως (Dampfbad, Schwitzbad).

Τὸ σχέδιον τοῦ λουτρῶνος τῆς μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ὁμοιάζει πρὸς τὰ τῶν τελευταίων ρωμαϊκῶν χρόνων ἁπλῶν λουτρώνων, ἅτινα συνέλεξεν ὁ Pfretzschner[1]. Ἡ εὕρεσίς του εἶναι σπουδαιοτάτη· διότι ἀφ᾽ ἑνὸς μᾶς παρέχει τὸν καλύτερον ἐν Ἑλλάδι σωζόμενον βυζαντινὸν μοναστηριακὸν λουτρῶνα, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ καὶ διότι ἐγένετο ἀφορμὴ πρὸς ταύτισιν ὡς λουτρῶνος καὶ τοῦ ὁμοιοσχήμου πρὸς νότον τοῦ καθολικοῦ τῆς ὁμοίως φυσικὴν πηγὴν ἐν ἑαυτῇ περικλειούσης βυζαντινῆς μονῆς τῆς Καισαριανῆς.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ λουτρῶνος τῆς μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ συστήματος τῆς τοιχοποιΐας του καὶ ἐκ τεμαχίων ἀγγείων εὑρεθέντων κατὰ πρόχειρον καθαρισμὸν αὐτοῦ καὶ φερόντων κίτρινον γάνωμα μετὰ γεωμετρικῶν, καστανῶν ἐγχαράκτων σχεδίων, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι δὲν εἶναι μεταγενέστερος τοῦ 13ου αἰῶνος.

Καὶ ἤδη περαίνων τὸν περὶ τῆς μονῆς τῆς Παναγίας λόγον ἀναφέρω ὅτι τὸ ἐπίθετον Ζωοδόχος Πηγὴ φαίνεται ὅτι ἐδόθη εἰς τὴν μονὴν ἐσχάτως. Πάντως βέβαιος εἶναι ὁ παλαιὸς πλοῦτος της, ὅστις παρ᾽ ὅλην τὴν σύλλησιν, ἣν ἡ μονὴ ὑπέστη καὶ ὑφίσταται δυστυχῶς εἰσέτι, προσπίπτει εὐθὺς εἰς τὰ ὄμματα τοῦ ἐπισκέπτου.

Καθολικὸν πολυσύνθετον, λουτρών, γλυπτὰ καὶ μαρμαροθετήματα λεπτοτάτης τέχνης μαρτυροῦσι περὶ τῆς παλαιᾶς αἴγλης τῆς μονῆς. Τὸ μνημεῖον εἶναι πιθανώτατα βασιλικὸν κτίσμα, ἴσως δὲ τῶν Κομνηνῶν, ὧν τὸ ὄνομα διετήρησε παρεφθαρμένον γειτονικὸν βυζαντινὸν ἐρείπιον ναοῦ καλούμενον ὑπὸ τῶν ἐντοπίων *Κομηνό*. Ἀλλὰ διηρωτώμην, εἶναι δυνατὸν μιᾶς τόσον πλουσίας καὶ ἀνθηρᾶς μονῆς νὰ μὴ διετηρήθη που τὸ ὄνομα; Μία ὑπόνοια μοι ἐγεννήθη: μήπως ἄρα γε ἡ ἐξετασθεῖσα μονή, κειμένη ἐν τῇ γειτονείᾳ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῶν Θηβῶν εἶναι ἡ μονὴ τῆς Θεομήτορος, ἣν κατὰ τὸν βιογράφον τοῦ Ὁσίου Μελετίου Θεόδωρον Πρόδρομον[2], ἐλθὼν ἐκ Θηβῶν ᾠκοδόμησεν ὁ Ὅσιος Μελέτιος; Ἡ χρονολογία τῆς κατασκευῆς καὶ ἡ θέσις τῆς μονῆς οὐδόλως ἀντιβαίνουσι πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην· καὶ τὸ σημερινὸν δ᾽ αὐτῆς ὄνομα «τῆς Παναγίας», καίπερ προσλαβὸν ἀργότερον καὶ τὸ ἐπίθετον τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, συμφωνεῖ ἀπολύτως, ὥστε

[1] E. Pfretzschner, Die Grundrissentwickelung der römischen Thermen, Strassburg 1909, 40 πίν. IX εἰκ. 2, 3, 7.

[2] Νικολάου Ἐπισκόπου Μεθώνης καὶ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου, Βίοι Μελετίου τοῦ νέου ἔκδοσις Β. Βασίλειεβσκη ἐν Pravoslavnij Palestinskij Sbornik τ. VI τεῦχ. 2 σ. 48, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου ὁ Ὅσιος Μελέτιος «ὁ Νέος» ἐν Ἀθήναις 1935 σ. 74.

μετὰ πολλῆς πιθανότητος νὰ δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὴν ἐξετασθεῖσαν μονὴν ὡς ἓν τῶν ἱδρυμάτων τοῦ μεγάλου ἀναμορφωτοῦ τοῦ μοναχικοῦ βίου Ὁσίου Μελετίου, βοηθηθέντος πιθανώτατα πρὸς διακόσμησιν αὐτοῦ παρὰ τοῦ βασιλικοῦ αὐτοῦ φίλου καὶ προστάτου Ἀλεξίου Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ.

Η ΚΑΤΟΨΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΗΛΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Πᾶσα νεωτέρα δημοσίευσις μνημείου ὑποτίθεται κατ' ἀρχὴν ὅτι βελτιώνει ἢ προσθέτει νέα στοιχεῖα εἰς προηγουμένας αὐτοῦ ἐκδόσεις. Δυστυχῶς δὲν δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι τοῦτο συμβαίνει καὶ διὰ τὸν προφήτην Ἠλίαν τῆς Θεσσαλονίκης. Τοῦ μνημείου τούτου ἡ κάτοψις ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον —πλὴν ἐσφαλμένως—ἐν ἔτει 1864 ὑπὸ τῶν Ch. Texier καὶ R. P. Pullan ἐν τῷ περὶ βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς συγγράμματι αὐτῶν [1]. Ἐκ τούτου παρέλαβον αὐτὴν ἀργότερον εἰς τὰ περὶ βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐγχειρίδιά των ὁ Simpson [2], ὁ Holtzinger [3] καὶ ὁ Jackson [4] Ἀργότερον (1908) ὁ N. Kondakov ἐδημοσίευσεν ἐν τῷ περὶ **Μακεδονίας** ἔργῳ του, νέαν, ὀρθοτέραν τοῦ ναοῦ κάτοψιν [5]. Τέλος τὸ 1918 οἱ συγγραφεῖς τοῦ ἀξιολόγου περὶ τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης ἔργου—Diehl, Le Tourneau καὶ Saladin [6]—ἀντὶ νὰ προσαγάγωσιν, ὡς ἔπραξαν διὰ τόσα ἄλλα μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, νέαν λεπτομερῆ κάτοψιν τοῦ προφήτου Ἠλία ἀναπαρήγαγον, παραδόξως, τὴν παλαιὰν κάτοψιν τοῦ Texier «διωρθωμένην—ὡς γράφουσι—ὑπὸ τοῦ H. Saladin κατὰ τὰς σημειώσεις καὶ φωτογραφίας τοῦ M. Le Tourneau». Μοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ καθορίσω ποῖαι «διορθώσεις» ἐπηνέχθησαν ὑπὸ

[1] Ch. Texier et R. P. Pullan, Architecture byzantine, Londres 1864 πίν. LII.

[2] F. M. Simpson, A history of architectural developpment, London 1905 I σ. 241 εἰκ. 163.

[3] H. Holtzinger, Altchristliche und byzantinische Baukunst, Leipzig 1909 σ. 169 εἰκ. 273.

[4] Th. Gr. Jackson, Byzantine and romanesque architecture, Cambridge 1913 I σ. 136 εἰκ. 33.

[5] N. Kondakov, Makedonija, Πετρούπολις 1909 (Ρωσ.) σ. 116 εἰκ. 54.

[6] Ch. Diehl, M. Le Tourneau, H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique Paris 1918 σ. 203 εἰκ. 81.

τῶν τελευταίων ἐκδοτῶν εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Texier[1]· τοῦτο μόνον δύναμαι νὰ βεβαιώσω, ὅτι ἡ προσφερομένη ὑπὸ τῆς τελευταίας δημοσιεύσεως κάτοψις τοῦ προφήτου Ἠλία περιέχει πολλὰς ἀνακριβείας. Οὕτω π.χ. ἵνα τὰς σπουδαιοτέρας ἀναφέρω: α) οἱ κατὰ τὴν ΝΔ. καὶ ΒΔ. γωνίαν τοῦ ναοῦ σχεδιαζόμενοι ὄγκοι τοιχοποιίας (εἰκ. 1) δὲν ὑπάρχουσι, τῆς χορδῆς τῶν πλευρικῶν χορῶν εὑρισκομένης ἁπλῶς εἰς τὴν προέκτασιν τῶν πλευρικῶν τοῦ ναοῦ τοίχων, ὡς

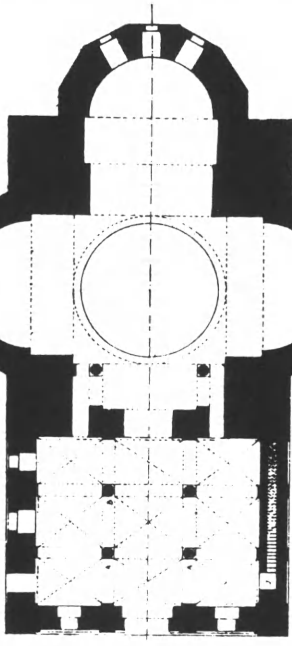

Εἰκ. 1.

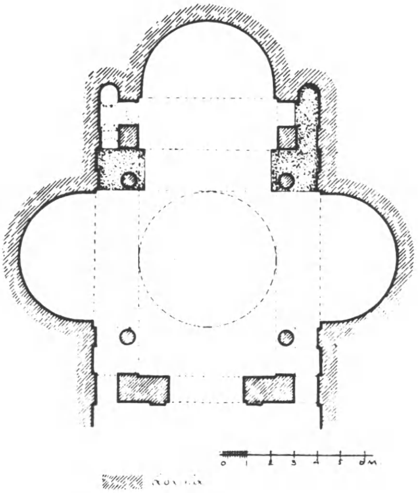

Εἰκ. 2.

Κάτοψις τοῦ ναοῦ τοῦ Προφήτου Ἠλία τῆς Θεσσαλονίκης.

δεικνύει ἡ εἰκὼν 2, β) ὁ κεντρικὸς τροῦλλος τοῦ ναοῦ δὲν ἐγγράφεται εἰς τὸ τετράγωνον τὸ ἔχον πλευρὰν τὴν μεταξὺ τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἀπόστασιν (εἰκ. 1) ἀλλ' εἰς τὸ ἔχον πλευρὰν τὴν ἀπὸ κίονος εἰς κίονα ἀπόστασιν (εἰκ. 2), γ) οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι τοῦ νάρθηκος δὲν πίπτουσιν ἔξω τῆς γραμμῆς τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ (εἰκ. 1) ἀλλ' εἶναι προέκτασις ἐκείνων (εἰκ. 2), ὁπότε ὁ νάρθηξ ἀποβαίνει ἰσοπλατὴς καὶ οὐχὶ εὐρύτερος τοῦ ναοῦ κλπ.

Δὲν εἶναι ἐντούτοις σκοπὸς τοῦ παρόντος σημειώματος ἡ ὑπόδειξις τῶν λαθῶν τῆς δημοσιευθείσης κατόψεως ἀλλ' ἡ ἀναζήτησις τοῦ πραγματικοῦ τύπου, ὃν ἀντιπροσωπεύει ὁ ναὸς τοῦ προφήτου Ἠλία, τύπου ὅστις δὲν ἐγέ-

[1] Παραβάλλων τὰς δύο κατόψεις εὑρίσκω ὅτι ἡ μόνη διαφορά, ἣν παρουσιάζει ἡ νεωτέρα εἶναι ἡ διὰ διακεκομμένων γραμμῶν ἔνδειξις τῶν σταυροθολίων τοῦ νάρθηκος. Κατὰ τἆλλα ἡ κάτοψις τοῦ Texier ἐπανελήφθη ἀμετάβλητος.

νετο ἀντιληπτὸς οὔτε ὑπὸ τῶν τελευταίων ἐκδοτῶν οὔτε ὑπὸ τοῦ τὴν ὀρθοτέραν κάτοψιν δημοσιεύσαντος Kondakov. Τὸν πραγματικὸν τοῦ ναοῦ τύπον διδασκόμεθα ἀπὸ τὴν ὀρθὴν τοῦ μνημείου κάτοψιν (εἰκ. 2) ἐν ᾗ παρατηροῦμεν, ὅτι ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς δύο δυτικοὺς κίονας, οἵτινες στηρίζουσι τὸν τροῦλλον, ὑπάρχουσι πρὸς ἀνατολὰς δύο μεγάλοι, τετράγωνοι ὄγκοι τοιχοποιίας, οἵτινες, ἐξέχοντες πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ ναοῦ, στενεύουσι τόσον τὸ πρὸς ἀνατολὰς σκέλος τοῦ σταυροῦ, ὥστε νὰ καθιστῶσιν αὐτὸ στενώτερον καὶ αὐτῆς τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐν ᾧ τὸ ἀμέσως πρὸ τῆς κόγχης ταύτης τμῆμα εἶναι εὐρύτερον·

Ἡ ἐντελῶς ἀσυνήθης διάταξις αὕτη γεννᾷ εὐθὺς τὴν ὑπόνοιαν ὅτι οἱ εἰρημένοι δύο ὄγκοι τοιχοποιίας δὲν εἶναι ἀρχικοὶ ἀλλ᾿ ὅτι κατεσκευάσθησαν, κατά τινα ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ, εἰς ἀντικατάστασιν ἐξασθενησάντων κιόνων, οἵτινες θὰ ὑπῆρχον εἰς τὰς γωνίας ταύτας ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς ὑπάρχοντας δύο δυτικούς· ὅτι ἑπομένως οἱ δύο τετράγωνοι ὄγκοι τοιχοποιίας περικλείουσιν ἐν τῇ μάζῃ των δύο ραδινοὺς κίονας. Τὴν ὑπόνοιαν ταύτην καθιστάνει βεβαιότητα ἡ κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ ὕπαρξις, εὐθὺς πρὸ τῆς προθέσεως, τμήματος τοῦ στενοῦ βορείου κλίτους, ὅπερ διασώζει οὐ μόνον τοὺς παλαιοὺς αὐτοῦ θόλους ἀλλὰ καὶ λείψανα τῶν παλαιῶν τοιχογραφιῶν των. Τοῦ κλίτους λοιπὸν τούτου φράσσεται ὑπὸ τῶν δύο εἰρημένων ὄγκων ἡ ἔξοδος πρὸς τὸ μικρὸν τετράγωνον διαμέρισμα, ὅπερ ἐσχηματίζετο μεταξὺ τοῦ κίονος, τοῦ βορείου τοίχου καὶ τοῦ μετώπου τοῦ χωρίζοντος τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως τοίχου, διαμέρισμα ἀκριβῶς ἀντίστοιχον πρὸς τὸ κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν ὑφιστάμενον. Κατὰ ταῦτα ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς δὲν ἦτο ἀρχικῶς τρίκογχος δικιόνιος, ὡς ἐθεωρεῖτο μέχρι τοῦδε, ἀλλὰ τρίκογχος τετρακιόνιος ἔχων τοὺς κίονας τοποθετημένους πλησιέστατα πρὸς τοὺς πλευρικοὺς τοίχους ὡς ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλους τετρακιονίους ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης (Ἅγ. Παντελεήμων[1], Ἁγ. Αἰκατερίνη[2]) ἰδίᾳ δὲ εἰς ναοὺς τοῦ Ἁγ. Ὄρους[3] (Βατοπέδι, Χελανδάρι, Γρηγορίου, Ξενοφῶντος κλπ.), ὧν τὴν διάταξιν πιστῶς μιμεῖται ὁ Προφήτης Ἠλίας τῆς Θεσσαλονίκης.

[1] Diehl, Le Tourneau, Saladin, Monum. chrét. de Salonique πίν. LIV.

[2] Diehl, κλπ. ἔ. ἀ. πίν. LVIII. Ὅρα τὴν κάτοψιν καὶ ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημείων τῆς Ἑλλάδ[illegible] σελ. 149 εἰκ. 12.

[3] G. Bals, Notita despre arhitectura Sfantului Munte, Bucuresti 1913 σ. 42 καὶ 43. Millet, École Grecque σελ. 129 εἰκ. 63.

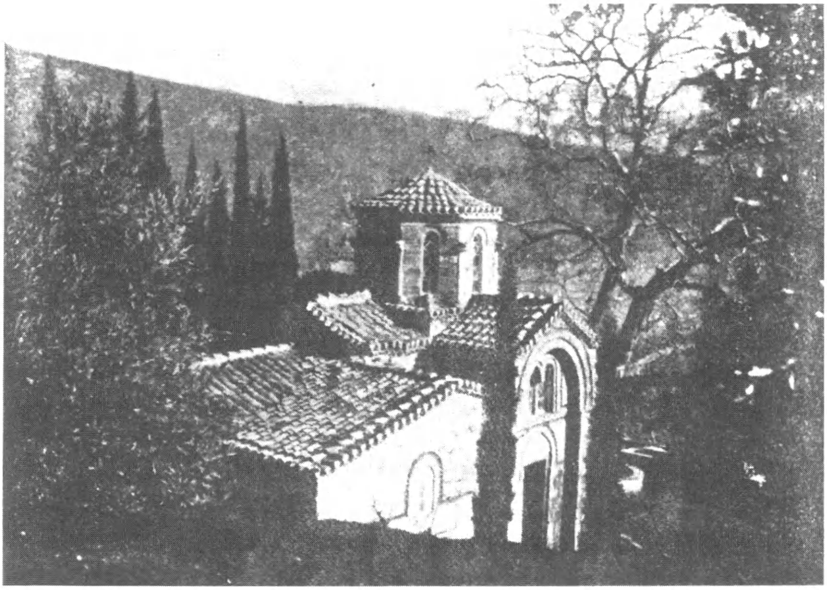

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος ἀπὸ ΒΔ.

Ο ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΑΜΦΙΣΣΑΝ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

Ὁ ἡμίσειαν ὥραν ὕπερθεν τῆς Ἀμφίσσης ἐπὶ βραχώδους καὶ ἀποτόμου κλιτύος εὑρισκόμενος βυζαντινὸς ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τὴν ἐπιστήμην. Μετὰ τὸν Γ. Λαμπάκην, ἐπισκεφθέντα αὐτὸν ἐν ἔτει 1896 [1] καὶ δημοσιεύσαντα φωτογραφικὴν αὐτοῦ ἄποψιν [2], ὁ Struck ἐδημοσίευσε τὴν αὐτὴν εἰκόνα [3], ὁ δὲ G. Millet [4] καὶ ἐσχάτως ὁ H. Megaw [5] ἐδημοσίευσαν λεπτομερείας τῆς σημαντικῆς αὐτοῦ κεραμίνης διακοσμήσεως. Ἔμενον ἐντούτοις ἄγνωστοι μέχρι τοῦδε ἡ κάτοψις καὶ ἡ τομὴ τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ ὁ γλυπτὸς αὐτοῦ διάκοσμος καὶ ἄλλαι τινες ἐνδιαφέρουσαι λεπτομέρειαι, περὶ ὧν πάντων ἔκρινα καλὸν νὰ πραγματευθῶ ἐν εἰδικῷ ἄρθρῳ τοῦ Ἀρχείου,

[1] Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' σ. 39 εἰκ. 8.

[2] Lampakis, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902 σ. 30.

[3] Athenische Mitteilungen 1909 σ. 227 εἰκ. 9.

[4] L'école grecque dans l' architecture byzantine, Paris 1916 σποράδην.

[5] British School Annual XXXII σ. 90 ἑ. πίν. 30.

τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον ὁ ναὸς τοῦ Σωτῆρος ἀποτελεῖ σπουδαῖον καὶ ἄριστα διατηρούμενον βυζαντινὸν μνημεῖον, ὅπερ θὰ ἦτο ἄρτιον ἂν μὴ αἱ ἐσωτερικαὶ αὐτοῦ τοιχογραφίαι ἐκαλύπτοντο δι᾽ ἀσβεστοκονιάματος.

Ὡς πάντες σχεδὸν οἱ μεσοβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἑλλάδος οὕτω καὶ ὁ τοῦ Σωτῆρος ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα τετράγωνον (7.20×7.30), ὅπερ ἀποβαίνει ὀρθογώνιον ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν διὰ τῆς πρὸς ἀνατολὰς ἐξοχῆς τριῶν ἡμιεξαγωνικῶν κογχῶν, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ διὰ τῆς πρὸς δυσμὰς προσθήκης νάρθηκος (εἰκ. 2).

Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει τὸ σχῆμα σταυροῦ ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ δύο κιόνων καὶ δύο τοίχων χωριζόντων τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Εἶναι δηλ. τοῦ τύπου τῶν *δικιονίων*[1], οὓς τόσον ἠγάπα ἡ ἐπαρχία τῆς Ἑλλάδος[2]. Καίτοι δ᾽ ὅμως ἡ κάτοψις τοῦ Σωτῆρος παρουσιάζει εἰς τὴν γενικὴν αὐτῆς διάταξιν τὸν ἐπαρχιακὸν δικιόνιον τύπον, ὅμως εἰς τὰς λεπτομερείας της ἐμφανίζει στοιχεῖα ἀνήκοντα εἰς τὴν σχολὴν τῆς πρωτευούσης. Οὕτω π. χ. τὰ τέσσαρα ἔξω τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ μικρὰ καὶ χαμηλὰ διαμερίσματα ἀντὶ νὰ καλύπτωνται, ὡς συνήθως ἐν Ἑλλάδι, διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, στεγάζονται τὰ μὲν δύο ἀνατολικὰ διὰ σταυροθολίων, τὰ δὲ δύο δυτικὰ δι᾽ ἀσπίδων (χαμηλωμένων φουρνικῶν, calottes), αἵτινες παρουσιάζονται ὡς λίαν χαμηλωμένα σταυροθόλια. Ἀλλὰ καὶ ἄλλο στοιχεῖον, οὐχὶ σύνηθες εἰς σταυροειδεῖς ναούς, ἐμφανίζει ὁ ναὸς τῆς Ἀμφίσσης: τὰς δύο κατὰ τὴν προέκτασιν ἑκατέρας τῶν ἐγκαρσίων, καμαρῶν τοῦ σταυροῦ ἐξεχούσας ἀντηρίδας, αἵτινες συνενοῦνται ἄνω διὰ τόξου. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο, ἀπαρεγκλίτως σχεδὸν ἁπαντῶν εἰς ναοὺς τοῦ ὀκταγωνικοῦ τύπου (Σωτείρα Λυκοδήμου, Ὅσιος Λουκᾶς, Δαφνί, Μονεμβασία) ἐπανευρίσκεται εἰς σταυροειδεῖς ναοὺς μόνον εἰς τὰ ἑξῆς 4 παραδείγματα: Τὴν Παναγίαν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, τὸ καθολικὸν τῆς Καισαριανῆς, εἰς τὸν ναὸν τοῦ νεκροταφείου τῆς αὐτῆς μονῆς[3] καὶ τοὺς Ἁγ. Θεοδώρους Κιθαιρῶνος.

[1] Ὁ ὅρος *δικιόνιος*, ὃν πρῶτοι καὶ ἀνέκαθεν ἐχρησιμοποιήσαμεν, εἶναι ὁ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν προτιμώμενος καὶ οὐχὶ ὁ *δίστυλος*. Ὅτι δὲ τὴν μετὰ τῆς λέξεως κιόνιον (καὶ οὐχὶ στῦλος) σύνθεσιν προετίμων οἱ βυζαντινοί, ἀποδεικνύουσι τὰ ἑξῆς παραδείγματα, ἅτινα ἔχω πρόχειρα: *δικιόνιον* Κ. Πορφυρογέννητος περὶ Βασιλ. τάξεως Ι, 40 (Βόνν.), *ἑξακιόνιον* Κ. Πορφυρογέννητος ἔ. ἀ. Ι 501 (Βόνν.) *κεφαλοκιόνιον* Κωδινὸς 131, 18 (Βόνν.). Καὶ οἱ ἀρχαῖοι δ᾽ ὁμοίως συχνάκις ἔκαμον χρῆσιν τοῦ οὐσιαστικοῦ *κιόνιον* (πρβλ. Ἥρων Ἀλεξ. ἔκδ. Schöne Leipzig 1903 III, 194 Ath. Mitt. 1906 135, BCH 1905, 572 καὶ τῶν συνθέσεων τοῦ κίων ὡς π.χ. *μετακιόνιον* CIA IV 321, 75 καὶ II 1054, 36. Προστεθήτω δ᾽ ὅτι καὶ πολλοὶ τόποι ὑπάρχουσιν ἐν Ἑλλάδι πλησίον ἀρχαίων κτηρίων μετὰ κιόνων ὀνομαζόμενοι Κιόνια (Τῆνος, Στυμφαλία, Λευκάς, Χίος κλπ.). Πρβλ. καὶ ὅσα περὶ τῆς λέξεως *κιόνιον* ἐσημείωσεν ὁ Φ. Κουκουλὲς ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. Η΄ σελ. 148 σημ. 1.

[2] Millet, L'école grecque dans l' architecture byzantine, Paris 1916 σ. 58.

[3] Μαρ. Σωτηρίου Ἀρχ. Ἐφημ. 1931 σ. 135 εἰκ 13, Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον τεῦχ. Γ΄, 1933 σελ. 164 εἰκ. 219.

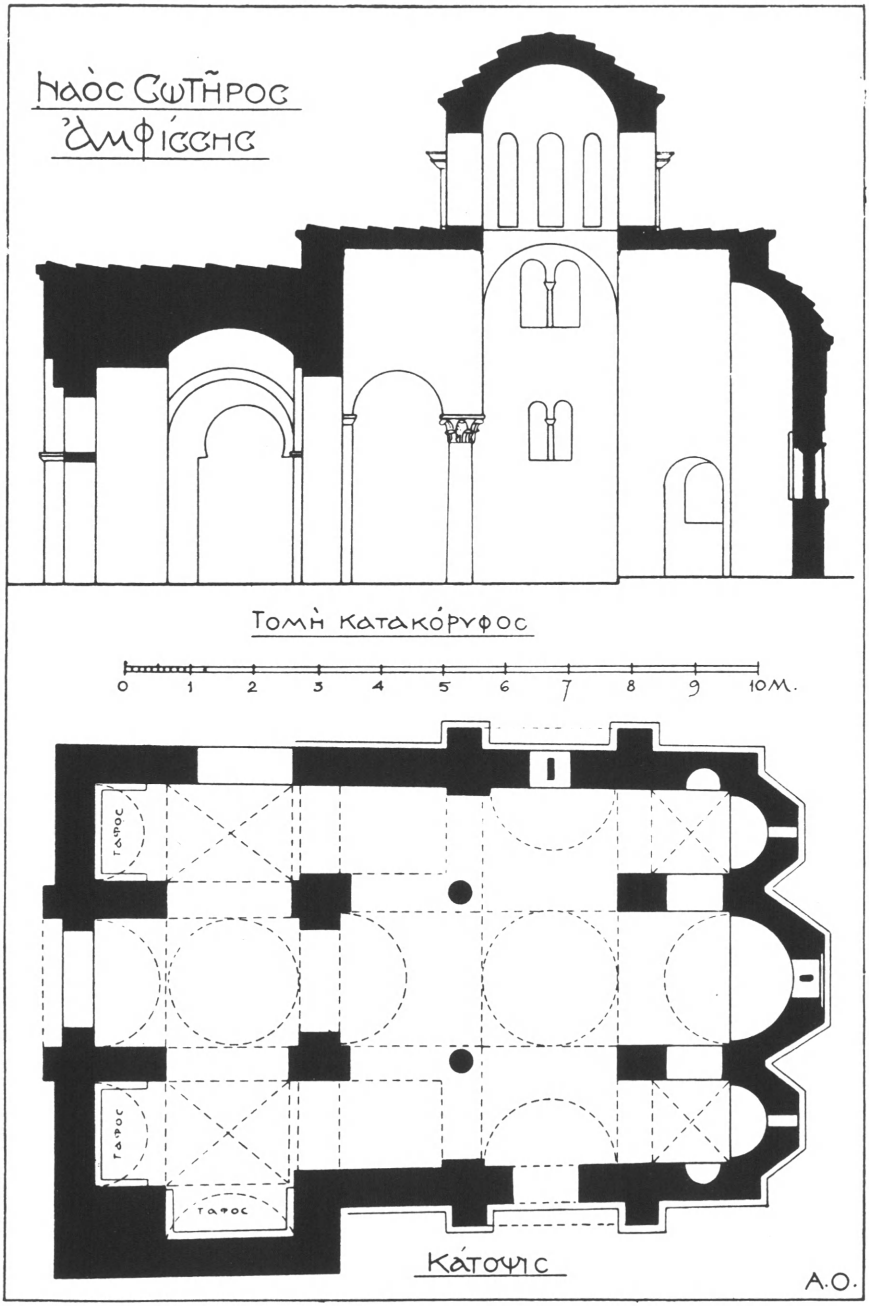

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ κατακόρυφος κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος.

Νάρθηξ. Ὁ ναὸς συγκοινωνεῖ διὰ τριῶν ἀνοιγμάτων πρὸς βαθὺν νάρθηκα ἐκτεινόμενον καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ ἐξέχοντα πρὸς νότον. Ὁ νάρθηξ εἶναι διατεταγμένος, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζῃ παρὰ τὸν δυτικὸν καὶ τὸν νότιον αὐτοῦ τοῖχον τρεῖς ὀρθογωνίους κόγχας καλυπτομένας διὰ κυλινδρικῶν θόλων (εἰκ. 2). Αἱ κόγχαι αὗται ἐχρησίμευον ἀναμφιβόλως ὡς τάφοι· τοῦτο ἀποδεικνύεται οὐ μόνον ἐκ τῆς μορφῆς αὐτῶν, ἥτις εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῶν ἀρκοσολίων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν λοξοτμήτων ἐξεχόντων ρυμῶν, οὓς ἑκάστη κόγχη φέρει εἰς ὕψος 0.80 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, καὶ οἵτινες, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων διδασκόμεθα, ἐχρησίμευον ὡς στηρίγματα τῆς καλυπτηρίου πλακὸς τῶν τάφων ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐλλείπουσι σήμερον αἱ ὀρθαὶ πρόσθιαι πλάκες[1]. Οἱ τάφοι θ' ἀνῆκον βεβαίως εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ κτήτορος τοῦ ναοῦ, περὶ τοῦ ὁποίου ὅμως δυστυχῶς οὐδεμίαν ἔχομεν εἴδησιν.

Εἰς ἑκάστην τῶν τριῶν διαιρέσεων τοῦ κυρίως ναοῦ ἀντιστοιχεῖ καὶ ἀνὰ ἓν διαμέρισμα τοῦ νάρθηκος. Ἐκ τούτων τὰ μὲν δύο ἄκρα καλύπτονται διὰ σταυροθολίων τὸ δὲ μέσον, ὑψηλότερον τῶν λοιπῶν, δι' ἀσπίδος (εἰκ. 2, τομή). Ἡ στέγη τοῦ νάρθηκος κατὰ μὲν τὰ πλάγια ἦτο μονοκλινὴς μὲ ρύσιν πρὸς δυσμὰς καὶ ἄνευ τῆς σήμερον παρουσιαζομένης θλάσεως, ἥτις ὀφείλεται εἰς πρόσφατον ἐπέμβασιν τῶν ἐπιτρόπων τοῦ ναοῦ· κατὰ δὲ τὸ μέσον ἡ στέγη ἦτο δικλινὴς καὶ κατὰ προέκτασιν τῆς στέγης τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ ἀλλ' εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον ἐκείνης.

Τοιχοδομία. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ, ὑψούμενοι ἐπὶ ἐξεχούσης (0.10) εὐθυντηρίας, εἶναι κατεσκευασμένοι κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ κανονικῶν κιτρινωπῶν πωρολίθων ἰσοδομικῶς ἐκτισμένων (εἰκ. 1, 3 καὶ 4) καὶ χωριζομένων ἀπ' ἀλλήλων ὁριζοντίως καὶ κατακορύφως διὰ μονῶν ἐρυθρῶν πλίνθων, πάχους 0.023, παρεμβαλλομένου παχέος ἁρμοῦ ἐκ κονιάματος. Μόνον τὸ δυτικὸν τμῆμα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ὡς καὶ ἡ νοτία καὶ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ νάρθηκος εἶναι ἐκτισμέναι δι' ἀκανονίστων σκληρῶν λίθων, τοποθετημένων καθ' ὁριζοντίας στρώσεις. Τὰ μεταξὺ τῶν λίθων τούτων χάσματα πληροῦνται δι' ἐστιβαγμένων τεμαχίων πλίνθων (εἰκ 3).

Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ ἐμφανίζονται παρὰ τὴν βάσιν τοῦ τοίχου τρεῖς μεγάλοι ὀρθοὶ σταυροὶ (εἰκ. 4) κατεσκευασμένοι διὰ σκληρῶν ὀγκολίθων περιβαλλομένων ἐν μέρει δι' ὀδοντωτῶν ταινιῶν. Τοιοῦτοι διακοσμητικοὶ σταυροὶ εἶναι συνήθεις εἰς ναοὺς τοῦ 11^{ου}, 12^{ου} καὶ 13^{ου} αἰῶνος[2].

[1] Ὅρα ὁμοίαν διάταξιν εἰς τὸ ἀρκοσόλιον τοῦ νοτίου παρεκκλησίου τῆς Παναγίας τοῦ Κιθαιρῶνος Ἀρχεῖον Α' σελ. 172 ὡς καὶ εἰς τὸν μεταγενέστερον νάρθηκα τοῦ αὐτοῦ ναοῦ (ἔ. ἀ. σ. 171).

[2] Πρβλ. Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. τόμ. Α' σελ. 17. Ὅρα σχετικῶς καὶ H. Megaw, British School Annual XXXII σ. 102.

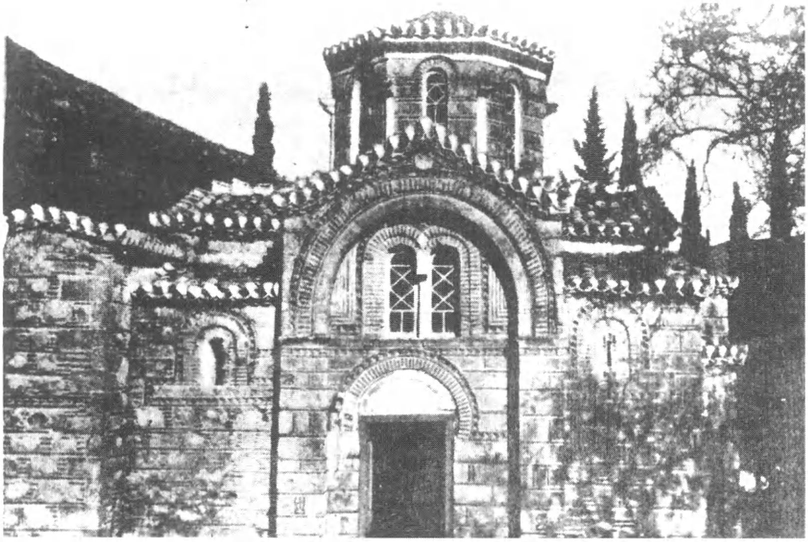

Εἰκ. 3. Νοτία πλευρὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος.

Ὀδοντωταὶ ταινίαι. Ἡ τοιχοποιία διακόπτεται συχνάκις ὑπὸ ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες συνήθως χρησιμοποιοῦνται εἴτε ὡς ὁριζόντιοι ταινίαι εἴτε ὡς ἐξωτερικὰ περιβλήματα τῶν τόξων, θυρῶν καὶ παραθύρων (εἰκ. 3, 4, 5), ὡς ἐπίσης καὶ ἀντὶ γείσου. Ἡ τελευταία αὕτη χρῆσις τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν ἰδιάζει εἰς ναοὺς τοῦ 11ου αἰῶνος, εἰς οὓς δὲν ἔχει εἰσέτι εἰσαχθῆ τὸ πώρινον λοξότμητον γεῖσον.

Θύραι καὶ παράθυρα. Ὁ κυρίως ναὸς φέρει μίαν μόνον θύραν εἰσόδου ἀνοιγομένην ἀσυμμέτρως (εἰκ. 2 καὶ 3) μεταξὺ τῶν ἐξεχουσῶν παραστάδων τῆς ἐγκαρσίας κεραίας τοῦ σταυροῦ. Τοὐναντίον ὁ νάρθηξ φέρει δύο θύρας, ἐξ ὧν μίαν μεγάλην ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ μίαν μικροτέραν κατὰ τὴν βόρειον αὐτοῦ πλευράν. Αἱ θύραι δὲν φέρουσι μαρμάρινα πλαίσια· δύο ἐξ αὐτῶν (ἡ νοτία καὶ βόρειος) ἔχουσιν ὡς ὑπέρθυρα τόξα πεταλόμορφα[1] σχηματιζόμενα ἐσωτερικῶς μὲν διὰ πωρολίθων, πλάτους 0.15, ἐξωτερικῶς δὲ διὰ πλίνθων περιβαλλομένων ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας. Ἡ ὑπερύψωσις τοῦ τόξου εἰς τὴν καλύτερον σωζομένην βόρειον θύραν εἶναι 0,21. Αἱ γεννήσεις τῶν πεταλομόρφων πωρίνων πλαισίων ἐστηρίζοντο ἐπὶ τοῦ ξυλίνου σκελετοῦ τῆς κάτωθεν θύρας.

Τὰ φωτίζοντα τὸν ναὸν καὶ τὸν νάρθηκα παράθυρα εἶναι μονόλοβα δίλοβα ἢ τρίλοβα κατὰ διαφόρους τρόπους ἐκτελεσμένα. Μονόλοβα παράθυρα

[1] Περὶ τῆς χρήσεως τοῦ πεταλομόρφου τόξου ἐν τῇ βυζαντινῇ Ἑλλάδι βλ. Ὀρλάνδον ἐν Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. τόμ. ΙΑ´ σελ. 411 ἑ.

Εἰκ. 4. Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος.

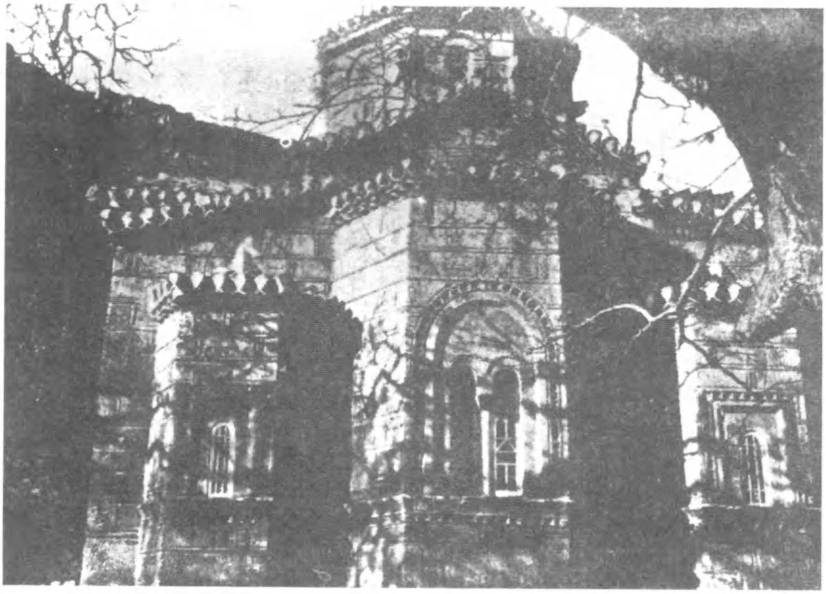

Εἰκ. 5. Τὸ ἱερὸν τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος.

ἀνοίγονται ἀνὰ ἓν εἰς τὰ τέσσαρα ἔξω τοῦ σταυροῦ μικρὰ διαμερίσματα καὶ ἓν εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος. Εἶναι δὲ ταῦτα στενὰ καὶ τοποθετημένα εἰς μέγα ὕψος ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Ἕκαστον αὐτῶν περιβάλλεται ὑπὸ διπλοῦ πλινθίνου πλαισίου καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις ἐγγίζει τὸ γεῖσον. Αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι κατερχόμεναι μέχρι τῆς ποδιᾶς περιβάλλουσι τὸ κατώφλιον τοῦ ἀνοίγματος, ὅπερ ἐξέχει ἑκατέρωθεν. Ἐξαίρεσιν κάμνει τὸ παράθυρον τοῦ ΒΑ τμήματος, ὅπερ ἀντὶ πλινθίνων φέρει πώρινα ὀρθογώνια πλαίσια μετὰ λοξοτμήτου πωρίνης παρυφῆς. Τὸ κατώφλιόν του, ὡς καὶ τὸ τοῦ ΒΔ διαμερίσματος, σχηματίζει κοίλη ἐξέχουσα πωρίνη ζώνη (εἰκ. 4).

Μονόλοβα ὡσαύτως, στενὰ παράθυρα (0.20) ἀνοίγονται καὶ εἰς τὰς κόγχας τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 5). Ταῦτα περιβάλλονται ὑπὸ πωρίνων ὀρθογωνίων πλαισίων, ἅτινα περιθέει ὀδοντωτὴ ταινία. Εἶναι δὲ ἡ χρῆσις ὀρθογωνίου σχήματος πωρίνων πλαισίων μοναδικὴ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀμφίσσης. Τέλος ὁ ὀκτάπλευρος τροῦλλος τοῦ ναοῦ διατρυπᾶται ἐφ᾿ ἑκάστης πλευρᾶς του ὑφ᾿ ἑνὸς ὑψηλοῦ μονολόβου παραθύρου, ὅπερ φέρει ἓν ἁπλοῦν πλίνθινον τοξωτὸν πλαίσιον, ἄνευ ὀδοντωτῆς ταινίας.

Δίλοβα παράθυρα ἀνοίγονται εἰς τὰ τύμπανα τῆς νοτίας καὶ βορείου κεραίας τοῦ σταυροῦ, εὐθὺς ὑπὸ τὸ τόξον. Τὰ παράθυρα ταῦτα, φέροντα μαρμαρίνους διαχωριστικοὺς ἀμφικιονίσκους φέρουσι διπλᾶ κλιμακωτὰ πλίνθινα πλαίσια, ἅτινα εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν περιβάλλονται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας

διηκούσης μέχρι τῆς ποδιᾶς. Κατὰ τὴν συνάντησιν τῶν ἐξωτερικῶν πλαισίων ἐτέθη καὶ ἐνταῦθα ὁ καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς (Ὅσιος Μελέτιος, Ἀφεντικὸ Μυστρᾶ κλπ.) συναντώμενος ρομβόσχημος πωρόλιθος (εἰκ. 3,4 καὶ 7).

Κάτωθεν τοῦ παραθύρου τῆς βορείου πλευρᾶς ἀνοίγεται καὶ δευτέρα δίλοβος θυρὶς μετὰ μαρμαρίνου διαχωριστικοῦ κιονίσκου. Ταύτης ὅμως οἱ λοβοὶ καὶ τὰ περιβάλλοντα πλαίσια εἶναι κατεσκευασμένα ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πώρων περιβαλλομένων ὑπὸ λοξοτμήτου ὀρθογωνίου περιβλήματος καὶ πλινθίνης ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 4). Δίλοβον τέλος παράθυρον ἀνοίγεται καὶ εἰς τὴν μέσην κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Τὸ παράθυρον τοῦτο χωριζόμενον διὰ μαρμαρίνου κιονίσκου φέροντος ἀνάγλυπτον ἐπίθημα, ἔχει τοὺς λοβοὺς πωρίνους ὑπεράνω δ' αὐτῶν ἡμικυκλικόν, πώρινον ὡσαύτως, τύμπανον περιβαλλόμενον ὑπὸ λοξοτμήτου περιθωρίου καὶ πλινθίνης ὀδοντωτῆς ταινίας κατερχομένης μέχρι τῆς ὁριζοντίας πωρίνης ποδιᾶς, ἥτις ἐκτείνεται κατὰ μῆκος καὶ τῶν τριῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 5).

Τρίλοβον παράθυρον φέρει ὁ ναὸς ἓν καὶ μόνον, κάτωθεν τῆς καμάρας, εἰς ἣν καταλήγει πρὸς δυσμὰς τὸ μέσον τμῆμα τοῦ νάρθηκος. Τὸ παράθυρον τοῦτο (εἰκ. 6) δὲν φέρει κιονίσκους ὡς χωρίσματα ἀλλὰ πλινθίνους πεσσούς, ἔχει δὲ τὸν μὲν μέσον λοβὸν ἡμικυκλικὸν τοὺς δὲ ἄκρους εἰς σχῆμα τετάρτου κύκλου καὶ χαμηλοτέρους τοῦ μέσου, ὥστε τὸ ὅλον τρίλοβον νὰ ἐγγράφεται ὁμολόγως ἐντὸς τῆς ἡμικυκλικῆς καμάρας. Ἕκαστος λοβὸς περιβάλλεται ὑπὸ διπλοῦ πλινθίνου πλαισίου, πλάτους 0.14, φέροντος ἐξωτερικῶς συνεχῆ ὀδοντωτὴν ταινίαν. Ὑπεράνω ταύτης τὸ ὑπόλοιπον τοῦ τυμπάνου πληροῦται διὰ καμπύλων πλινθίνων στρώσεων. Παράθυρα τοῦ ἀνωτέρω τύπου σπανίζουσιν ἐν Ἑλλάδι. Ἓν τοιοῦτον, ἀλλὰ τυφλόν, ἀπαντᾶται εἰς τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ὁσίου Λουκᾶ[1], ἓν ἄλλο εἰς τὸν Ἅγ. Νικόλαον 'στὰ Καμπιά[2], ἓν τρίτον εὑρίσκεται ἀργότερον, εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ[3] ἐν συνδυασμῷ πρὸς κιονίσκους. Ἡ μορφὴ ὑφ' ἣν παρουσιάζεται ἐνταῦθα τὸ παράθυρον ἰδιάζει εἰς κτήρια τῆς σχολῆς τῆς Κ/πόλεως[4], εἰς τὰ ὁποῖα ἀντὶ πεσσοῦ διαχωριστικοῦ ἔχομεν συχνὰ καὶ κιονίσκον[5]

Κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ, ἥτις ἐμφανίζεται πλουσιωτέρα κατὰ τὴν

[1] Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 εἰκ. 210.

[2] Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris, London 1905 πίν. 58.

[3] Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris. 1910, πίν. 41, 8.

[4] Ὅρα σχετικὰ παραδείγματα παρὰ Millet, École grecque σ. 208.

[5] Τοιούτου τύπου εἶναι καὶ τὰ παράθυρα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ Ἀφεντικοῦ, ἅτινα ἀναπαρεστάθησαν ἐσφαλμένως ὡς τρίλοβα παρά τε Struck, Mistra εἰκ. 37 καὶ Millet, Monum. byz. de Mistra πίν. 23, 2. Ὅρα τὸ πραγματικὸν σχέδιον τῶν παραθύρων τούτων ἐν σελ. 155 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου.

βόρειον αὐτοῦ πλευράν. Ἑκατέρωθεν τοῦ ἄνω διλόβου παραθύρου τῆς βορείου καμάρας τὸ τύμπανον ἐπληρώθη ἐξ ὁλοκλήρου ἄνω μὲν διὰ πηλίνων ἑλικο-

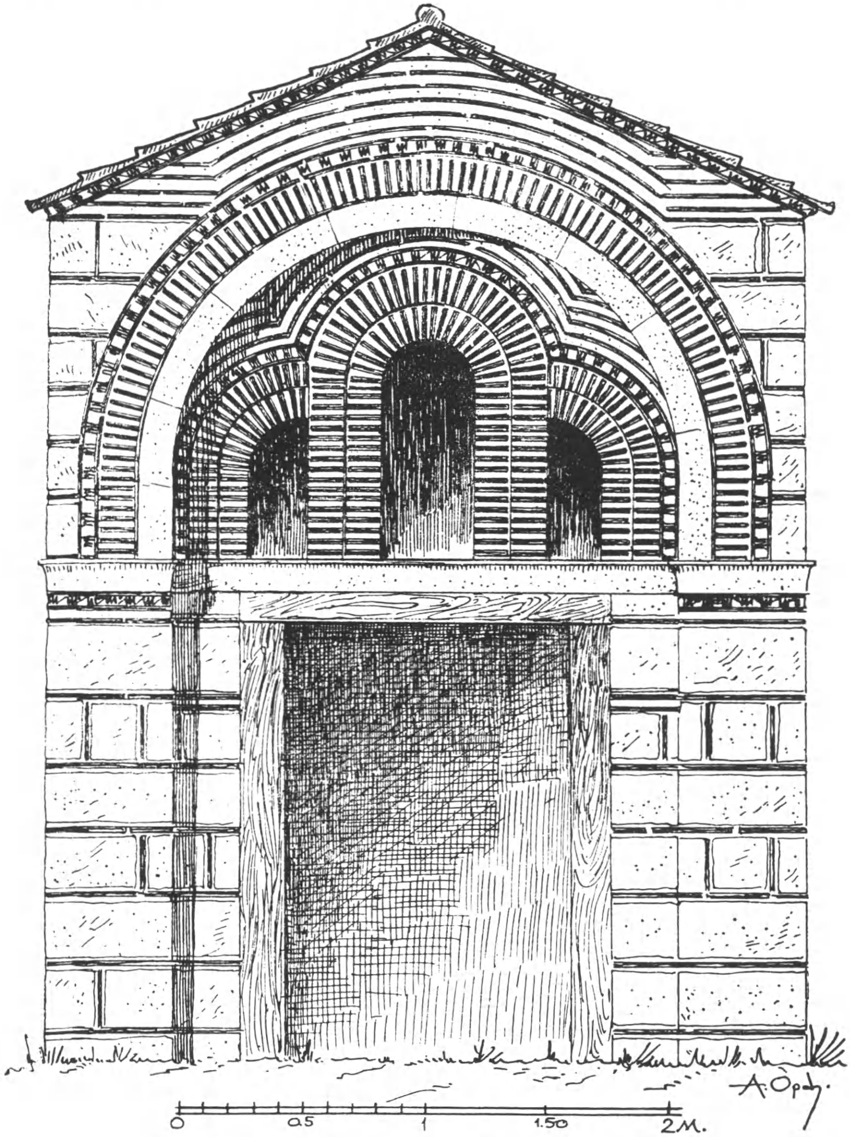

Εἰκ. 6. Τὸ μέσον τμῆμα τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος.

ειδῶν ταινιῶν διαταχθεισῶν κατ' ὀρθὰς γωνίας (εἰκ. 7) ἐν δὲ τῷ μέσῳ διὰ σταυρῶν, ἑκατέρωθεν τῶν ὁποίων ἐτέθη ἀνὰ εἷς μηνίσκος μεθ' ὁριζοντίου

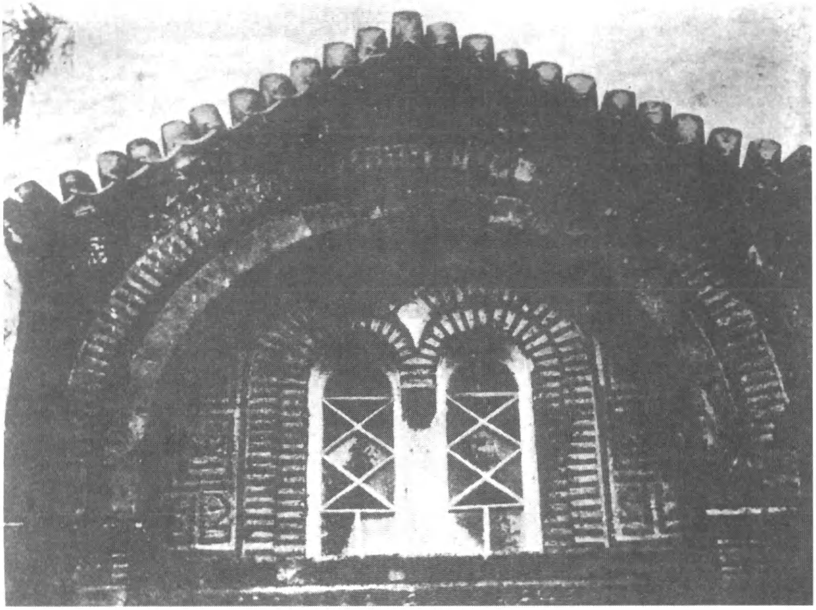

Εἰκ. 7. Τὸ ἄνω μέρος τῆς βορείου τοξωτῆς ἀντηρίδος.

βάσεως, σχηματισθέντος οὕτω ἑνὸς κανονικοῦ καὶ ἑνὸς ἀντινώτου Ἀραβικοῦ δύο (εἰκ. 7). Ἡ σύνθεσις αὕτη περιβάλλεται ὑπὸ πλαισίου ἐξ ἑλικοειδῶν ταινιῶν. Τέλος ἐν τῇ κατωτάτῃ ζώνῃ ἔχομεν δύο βυζαντινὰ ἔψιλον ἀντιμέτωπα βαίνοντα ἐπὶ βάσεων, μεταξὺ δ' αὐτῶν δύο ὀρθὰς ἑλικοειδεῖς ταινίας. Κεραμοπλαστικὸν κόσμημα ὅμοιον πρὸς τὸ ἄνω περιγραφὲν τῆς δευτέρας ζώνης κοσμεῖ καὶ τὴν ὑπεράνω τῶν ὀρθοστατῶν στρῶσιν τῶν ποδαρικῶν τοῦ τε βορείου καὶ τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 3 καὶ 4). Ἄλλα δὲ πάλιν κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα, ὧν τὸ σχέδιον βλέπει τις ἐν εἰκ. 8, παρεντίθενται εἰς κατακορύφους ἁρμοὺς τοῦ κτηρίου μεταξὺ τῶν λίθων τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 5 καὶ 8). Ἓν ἐξ αὐτῶν ἔχει τὸ σχῆμα ψαροκοκκάλου[1] (εἰκ. 8, ἄνω ἀριστερᾷ).

Ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ Millet[2] καὶ ἐσχάτως ὁ εἰδικῶς τὴν κεραμοπλαστικὴν τῶν βυζαντινῶν ναῶν διακόσμησιν μελετήσας H. Megaw[3], τὰ κεράμινα κοσμήματα τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος εἶναι μὲν κουφικὰ ἀλλ' ἐκφυλισμένα,

[1] Ὅμοιον περίπου κόσμημα ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τοῦ παρὰ τὸ Ἄστρος βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Μ. Λουκοῦς, Ὀρλάνδος, Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος 1924 σ. 428 εἰκ. 5.

[2] L'école grecque dans l' architecture byzantine Paris 1916 σ. 256 εἰκ. 115.

[3] British School Annual XXXII σ. 109.

τοῦθ' ὅπερ χρησιμεύει εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ μνημείου, περὶ ἧς θέλομεν εἴπει κατωτέρω.

Πινάκια. Ἡ διακόσμησις τοῦ ναοῦ δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὰς ἀφθόνους ὀδοντωτὰς ταινίας καὶ τὰ κεράμινα κοσμήματα· ἐνισχύεται καὶ διὰ πινακίων ἢ μᾶλλον σκύφων ἐκ φαγεντιανῆς γῆς, ὧν δυστυχῶς σήμερον διατηροῦνται μόνον αἱ κοιλότητες, ἃς ἀφῆκαν ἐπὶ τοῦ κονιάματος δι' οὗ συνεκρατοῦντο ἐπὶ τοῦ τοίχου. Τοιαῦται δὲ κοιλότητες παρατηροῦνται α) εὐθὺς ὑπὸ τὴν κορυφὴν ἑκατέρου τῶν ἀετωμάτων βορείου καὶ νοτίας πλευρᾶς (εἰκ. 3 καὶ 4) καὶ β) ὑπὲρ τὴν συνάντησιν τῶν ἐξωτερικῶν πλινθίνων πλαισίων τῶν ὑπὸ τὰ τόξα διλόβων παραθύρων (εἰκ. 4). Εἶναι λυπηρὸν ὅτι οὐδὲν τεμάχιον τῶν ἀγγείων διετηρήθη οὔτε ἐνταῦθα οὔτε εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναούς· διότι θὰ ἠδυνάμεθα δι' αὐτῶν νὰ χρονολογήσωμεν ἀσφαλέστερον τὰ διάφορα εἴδη καὶ παραλλαγὰς τῆς βυζαντινῆς ἀγγειοπλαστικῆς, βασιζόμενοι ἐπὶ τῆς χρονολογίας τῶν ναῶν ἐφ' ὧν εὑρίσκονται τὰ ἀγγεῖα.

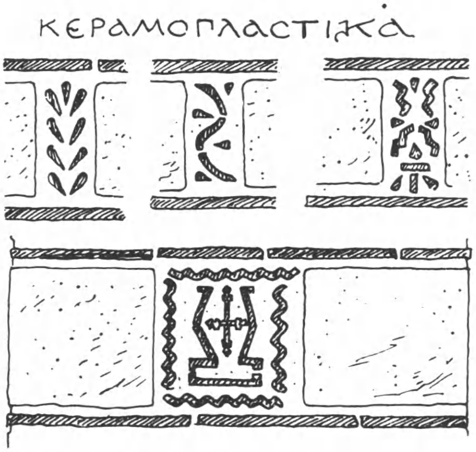

Εἰκ. 8. Κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις.

Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ, ἐκτισμένος ἐξ ὁλοκλήρου διὰ μεγάλων κανονικῶν πωρολίθων, ἔχει σχῆμα ὀκτάπλευρον, φέρει δ' ἐφ' ἑκάστης τῶν ὀκτὼ αὐτοῦ ἀκμῶν ἀνὰ ἕνα μαρμάρινον κιονίσκον μετ' ἐπιθήματος. Ὑπεράνω τῶν ἐπιθημάτων σώζονται ἐξέχουσαι μαρμάριναι ὑδρορρόαι (εἰκ. 1 καὶ 3). Τὸ ὕψος τῶν κιονίσκων μετὰ τῶν ὑδρορροῶν μόλις φθάνει εἰς τὸ ἐπίπεδον τῶν γεννήσεων τῶν τοξωτῶν ὑπερθύρων τῶν ἀνοιγμάτων, ἐν ᾧ θ' ἀνέμενέ τις τὰς ὑδρορρόας νὰ ἀνέρχωνται μέχρι τῶν κεράμων. Προσεκτικὴ παρατήρησις τοῦ ἄνω μέρους τοῦ τρούλλου καθιστᾷ φανερόν, ὅτι ἡ νῦν ὑφισταμένη διάταξις τοῦ τρούλλου δὲν εἶναι ἡ ἀρχική. Ὄντως ὁλόκληρος ἡ ζώνη ἀπὸ τῶν ὑδρορροῶν μέχρι τοῦ γείσου τοῦ τρούλλου εἶναι κατεσκευασμένη διὰ πωρίνων μὲν στρώσεων ἀλλ' ἄνευ παρεμβολῆς πλίνθων. Πρόκειται λοιπὸν πιθανῶς περὶ μεταγενεστέρας μετασκευῆς τῆς ἀρχικῆς διατάξεως, ἥτις θὰ εἶχε πιθανώτατα μαρμάρινα τοξωτὰ γεῖσα στηριζόμενα ἐπὶ τῶν ὑδρορροῶν, ὧν δικαιολογεῖται οὕτω ἡ χαμηλὴ τοποθέτησις. Διὰ τῆς παραδοχῆς δὲ τοξωτῶν γείσων ἐξηγεῖται καὶ διατὶ τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς πάντα τὰ λοιπά, ἔχουσι σήμερον μόνον ἓν πλίνθινον περιθώριον καὶ δὴ ἄνευ ὀδοντωτῆς ταινίας καθ' ὃν χρόνον τόσον ἄφθονος χρῆσις ὀδοντωτῶν ταινιῶν ἐγένετο εἰς τὰ λοιπὰ μέρη τοῦ

ναοῦ. Κατὰ ταῦτα ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι παρουσίαζεν ἀρχικῶς οὐχὶ ὁριζόντιον συνεχὲς γεῖσον, ὡς σήμερον, ἀλλὰ κυματοειδές, ὡς πλεῖστοι ναοὶ τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Λακωνίας.

Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ συνίσταται κυρίως εἰς τὰ κιονόκρανα τῶν δύο μεγάλων ἐσωτερικῶν κιόνων, τὰ ἐπιθήματα τῶν κιονίσκων καὶ εἰς τὰ μέλη τοῦ ἐσχάτως διαλυθέντος μαρμαρίνου τέμπλου.

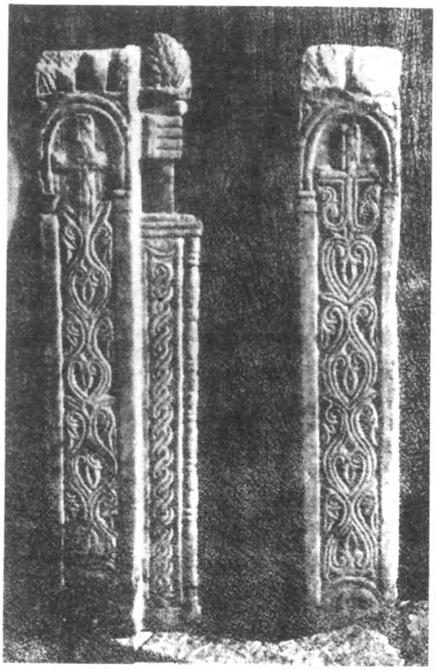

Εἰκ. 9. Πεσσίσκοι τοῦ τέμπλου.

Τὰ κιονόκρανα τῶν μεγάλων κιόνων δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τοὺς κυλινδρικοὺς μαρμαρίνους κορμοὺς ἐφ᾽ ὧν ἐπικάθηνται· διότι ἔχουσι σχῆμα ἐλλειψοειδές, ὅπερ μαρτυρεῖ ὅτι προέρχονται ἐξ ἀμφικιονίσκων παραθύρων μεγάλης χριστιανικῆς βασιλικῆς. Ἄλλως τε δὲ καὶ τὰ φύλλα τῆς ἀκάνθης, δι᾽ ὧν κοσμοῦνται, ἔχουσι τὸ ζωηρὸν ἀνάγλυφον τῶν παλαιοχριστιανικῶν κιονοκράνων. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἐλήφθησαν ἔκ τινος παλαιοχριστιανικοῦ μνημείου τῆς Ἀμφίσσης ἢ πιθανώτερον τῶν Δελφῶν [1].

Τὰ μικρὰ ἐπιθήματα τῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων, φέροντα ἀνάγλυπτα τὰ συνήθη μετ᾽ ἀκάνθης μεσοβυζαντινὰ θέματα, δὲν ἀξίζουσιν ἰδιαιτέρου λόγου. Πολὺ περισσότερον ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ ἀνάγλυπτα τεμάχια, ἅτινα ἀπήρτιζόν ποτε τὸ τέμπλον. Τοῦτο καθ᾽ ἣν ἐποχὴν ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν ὁ μακαρίτης Λαμπάκης (1896) εὑρίσκοντο ἀκόμη εἰς τὴν θέσιν των, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ὑπ᾽ ἀρ. 2316 φωτογραφίας τῆς συλλογῆς Λαμπάκη. Πάντως ὅμως τὸ ἀρχαῖον τέμπλον εἶχε πάθει ἀλλοίωσιν τῆς ἀρχικῆς του μορφῆς, διότι ἡ Ὡραία Πύλη παρουσιάζεται ἐν τῇ εἰρημένῃ φωτογραφίᾳ μετὰ τοξωτοῦ ὑπερθύρου, δὲν ὑπάρχουσι δ᾽ ἑκατέρωθεν αὐτῆς τὰ ἄνω μέρη τῶν κιόνων. Σήμερον τὰ τεμάχια τοῦ ἀρχαίου τέμπλου, ἐκβληθέντα τῆς ἀρχικῆς των θέσεως, εἶναι ἀποθηκευμένα εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ νάρθηκος.

Ἐκ τοῦ παλαιοῦ τέμπλου, ὅπερ καὶ ἐνταῦθα ἦτο ἱδρυμένον μεταξὺ τῶν

[1] Περὶ τῶν χριστιανικῶν γλυπτῶν τῶν Δελφῶν ὅρα τὸ ἄρθρον τοῦ Laurent, Delphes chrétien ἐν Bull. Corr. Hell. 1899 σ. 233. Ἀμφικιονίσκος ἐν σ. 224 εἰκ. 7.

παραστάδων τῶν τοίχων τοῦ ἱεροῦ, σώζονται α) οἱ δύο ἑκατέρωθεν τῆς Ὡραίας Πύλης πεσσίσκοι β) τὸ ἐπιστύλιον τοῦ μέσου κλίτους καὶ γ) τὸ ἐπιστύλιον ἑνὸς τῶν ἄκρων κλιτῶν.

Οἱ πεσσίσκοι (εἰκ. 9) εἶναι τετράγωνοι καὶ φέρουσιν ἐκ τοῦ αὐτοῦ τεμαχίου εἰργασμένους τοὺς σταθμοὺς τῶν βημοθύρων, οἵτινες ἔχουσι καὶ αὐτοὶ τομὴν τετράγωνον. Τὴν πρὸς τὰ ἔξω βλέπουσαν παρειὰν αὐτῶν κοσμεῖ ἁλυσοειδὲς ἀνάγλυπτον πλέγμα μετὰ χονδροῦ ἀστραγάλου κατὰ τὴν ἔξω ἀκμήν. Οἱ σταθμοὶ ἀπολήγουσιν ἄνω εἰς στέλεχος μετὰ λαβῆς, ἥτις εἰς μὲν τὸν ἕνα ἀπομιμεῖται κῶνον πίτυος (εἰκ. 9) εἰς δὲ τὸν ἄλλον βότρυν σταφυλῆς, κάτωθεν τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται χεὶρ σφίγγουσα τὸ στέλεχος (εἰκ. 9). Οἱ δὲ συμφυεῖς πρὸς τοὺς σταθμοὺς πεσσίσκοι, ὕψους 1.04, ἔχουσι καὶ αὐτοὶ μόνον τὴν πρὸς τὰ ἔξω βλέπουσαν ἐπιφάνειαν αὐτῶν κεκοσμημένην διὰ διπλοῦ ἑλικοφύλλου, ὅπερ ἄνω καταλήγει εἰς σταυρὸν σκεπόμενον ὑπὸ τόξου (εἰκ. 9).

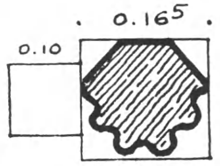

Εἰκ. 10. Τομὴ τοῦ κιονίσκου.

Εὐθὺς ὑπεράνω τῶν πεσσίσκων ἦσαν τεθειμένοι κιονίσκοι, συμφυεῖς πρὸς τοὺς πεσσίσκους, ὡς ἀποδεικνύουσι μικρὰ τμήματα τοῦ κάτω αὐτῶν μέρους εἰργασμένα ἐκ τοῦ αὐτοῦ πρὸς τοὺς πεσσίσκους λίθου. Τῶν κιονίσκων τούτων σώζεται ἐπίσης καὶ ἄλλο κολοβὸν τεμάχιον (μέγ. σωζ. μῆκος 0.37), τοῦ αὐτοῦ σχεδίου ἤτοι φέρον ἐμπρὸς δέσμην ἐκ τεσσάρων στρογγύλων κορμῶν προσκεκολλημένων ἐπὶ πυρῆνος, ὅστις ὄπισθεν διεμορφώθη τρίπλευρος (εἰκ. 10). Τὸ ὁλικὸν ὕψος τῶν κιονίσκων ὡς καὶ τὴν μορφὴν τῶν στεφόντων αὐτοὺς κιονοκράνων δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω, καθόσον οὐδὲν ἄλλο τεμάχιον αὐτῶν ἠδυνήθην νὰ ἀνεύρω. Εἶναι ἐντούτοις πιθανόν, ὅτι λόγῳ τοῦ μικροῦ ἀνοίγματος τοῦ μέσου κλίτους (2.15) ἐχρησιμοποιήθησαν μόνον δύο—οἱ ἑκατέρωθεν τῆς Ὡραίας Πύλης—κιονίσκοι πρὸς στήριξιν τοῦ ἐπιστυλίου, τῶν ἄκρων αὐτοῦ ἐμπηχθέντων ἁπλῶς εἰς τοὺς τοίχους, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλους ναούς. Τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ μέσου κλίτους ἐσώθησαν ἀμφότερα τὰ τεμάχια εἰς ἃ ἐθραύσθη. Ἔχουσι δὲ ταῦτα τομὴν ὀρθογώνιον, πλάτους 0.23 καὶ ὕψους 0.285. Ἡ κάτω αὐτῶν ἐπιφάνεια εἶναι ἀκόσμητος[1], ἡ δὲ προσθία κατακόρυφος φέρει, ὑπεράνω ἀναγλύφου χονδροῦ σχοινίου, διακοσμητικὰ θέματα διατεταγμένα ὡς ἑξῆς: Κατὰ τὰ δύο ἄκρα ἐτέθησαν ἰσοσκελεῖς σταυροί, ὧν αἱ κεραῖαι ἀγκυρούμεναι κατὰ τ' ἄκρα συνενοῦνται ἀνὰ δύο σχηματίζουσαι ἀνθέμια, δι' ὧν πληροῦνται αἱ τέσσαρες γωνίαι τοῦ σταυροῦ. Εὐθὺς μετὰ τοὺς σταυροὺς ἀκολουθεῖ, δίκην μετόπης, ἀνὰ μία παράστασις· καὶ δὴ ἀριστερᾷ μὲν εἰκονίζεται παγώνιον καταβάλλον λαγόν (εἰκ. 11,α), δεξιὰ δὲ δύο ἀντιμέτωπα παγώνια πίνοντα ἀπὸ

[1] Κάτωθεν τοῦ τεμαχίου α (εἰκ. 11) ὑπάρχει ἡ ἑξῆς μεγαλογράμματος ἐπιγραφὴ ...ΤΟΚΡΑΤ (ὕψ. γρ. 0.06) ὅθεν καθίσταται δῆλον ὅτι καὶ τὰ μάρμαρα τοῦ τέμπλου ἐλήφθησαν ἐξ ἀρχαίων κτηρίων.

λεκάνης περιρραντηρίου (εἰκ. 11, β). Αἱ παραστάσεις αὗται εἶναι ἐκτελεσμέναι ἀφελέστατα πλὴν παραστατικώτατα. Ὅλος ὁ πόνος, ὃν αἰσθάνεται ὁ λαγὸς ἀπὸ τὸ ράμφισμα τοῦ παγωνίου, ἐκφράζεται ἄριστα μὲ τὸ ἄνοιγμα τοῦ στόματος καὶ τὴν κρεμάμενην γλῶσσαν. Πληροῦσι δ' ἀμφότερα τὰ θέματα ἐπιτυχέστατα

α

β

γ

Εἰκ. 11. Ἀνάγλυπτα ἐπιστύλια τοῦ τέμπλου.

τὸν χῶρον τῆς μετόπης. Τὰς παραστάσεις ἀκολουθεῖ ἀνὰ ἓν ἐσχηματοποιημένον φύλλον ἀκάνθης, τοῦ ὁποίου τὸ σήμερον τεθραυμένον ἄνω μέρος, καμπτόμενον πρὸς τὰ ἔξω, ἐξεῖχε τῆς λοιπῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου[1]. Τέλος μεταξὺ τῶν φύλλων τῆς ἀκάνθης, ἤτοι ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἀνοίγματος ἦτο γεγλυμμένη σειρὰ ἐκ τεσσάρων ὀρθογωνίων θεμάτων συνενουμένων διὰ κόμβων. Ἐντὸς τῶν ὀρθογωνίων τούτων εἰκονίζοντο σχέδια μὲ βάσιν ἑλικόφυλλα.

Ὁμοίας ἀλλὰ κατά τι μικροτέρας (0.155×0.265) διατομῆς πρὸς τὸ μέσον ἐπιστύλιον εἶναι καὶ τὸ ἄκρον (εἰκ. 11, γ), ὅπερ ἔχει μῆκος 1.40, ὅσον δηλαδὴ

[1] Ὅμοια φύλλα προκρεμάμενα εὑρίσκονται συνήθως ἐπὶ ἐπιστυλίων ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς ὡς π. χ. εἰς Ὄμορφην Ἐκκλησιάν, Παλ. Κόρινθον, Ὅσιον Μελέτιον κλπ.

εἶναι καὶ τὸ ἄνοιγμα τῆς προθέσεως, ἢ τοῦ διακονικοῦ (1.37). Ἐπ' αὐτοῦ (εἰκ. 11, γ) εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ μὲν σταυρὸς κάτωθεν τόξου φερομένου ὑπὸ διδύμων κιονίσκων, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἀνὰ δύο τετράγωνα θέματα συνενούμενα διὰ κόμβου καὶ περιβάλλοντα διάφορα γεωμετρικὰ καὶ φυτικὰ θέματα.

Ἡλιακὰ ὡρολόγια. Ἀναφέρομεν ἐν τέλει ὅτι ἐπὶ τῶν δύο παραστάδων τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ εἰς ὕψος 2.50 ὑπὲρ τὸ ἔδαφος ἐχαράχθησαν ἐπὶ τῶν πωρολίθων ἡλιακὰ ὡρολόγια (εἰκ. 12). Ἔχουσι δὲ ταῦτα τὸ σύνηθες ἡμικυκλικὸν σχῆμα διῃρημένον εἰς δώδεκα τομεῖς, εἰς οὓς εἶναι προσγεγραμμένα κατὰ τὰ ἄκρα τῶν ἀκτίνων τὰ στοιχεῖα Α, Β, Γ, Δ, Ε, ς, Ζ, Η, Θ, ΙΑ, ΙΒ. Ἡλιακὰ ὡρολόγια ἦσαν λίαν συνήθη εἰς βυζαντινοὺς ναούς, κατεσκευάζοντο δὲ ταῦτα ἐπίπεδα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἀρχαῖα, ἅτινα ἦσαν κοῖλα[1]. Παραδείγματα ἡλιακῶν ὡρολογίων, μέχρι τοῦδε γνωστά, ἔχομεν τὸ τῆς Σκριποῦς[2], Θηβῶν[3] (αὐλὴ Μουσείου), Ἁγ. Λαυρεντίου Πηλίου[4], Μέρμπακα[5], Δασκαλειοῦ (Μυσίας)[6] καὶ τὸ ἀνωτέρω δημοσιευθὲν τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τοῦ Κιθαιρῶνος[7], ὅπερ φέρει καὶ ὡραῖον μετ' ἀναγλύπτων κοσμημάτων κυκλικὸν πλαίσιον[8].

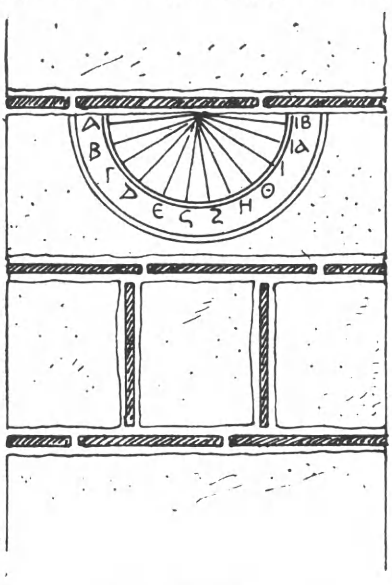

Εἰκ. 12. Ἡλιακὸν ὡρολόγιον.

Χρονολογία κατασκευῆς τοῦ ναοῦ. Τὸν ναὸν τῆς Ἀμφίσσης χρονολογεῖ ὁ μὲν Millet ἀπὸ τοῦ 11ου μ. Χ. αἰῶνος[9], ὁ δὲ Megaw ἀπὸ τοῦ

[1] Κοῖλον ἡλιακὸν ὡρολόγιον εὑρέθη ἐσχάτως ἐν τῇ Μονῇ Ὁσίου Μελετίου ἐντειχισμένον εἰς κατεδαφισθέντα μεταγενέστερα προσκτίσματα· φαίνεται ὅμως ὅτι τοῦτο προέρχεται ἐξ ἀρχαίου κτηρίου.

[2] Strzygowski, Byz. Zeitschr. III (1894) πίν. III. Μαρ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1931 σ. 133 εἰκ. 12.

[3] Strzygowski, Byz. Zeitschrift III (1894) πίν. III, Σπυρ. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων ς', 110.

[4] Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἐπετ. Φιλ. Συλλ. Παρνασσοῦ Ε', 1911, σ. 122. Α. Ἀρβανιτόπουλλος, ΠΑΕ 1901 σ. 213, εἰκ. 7. Ν. Γιαννόπουλος, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΑ', 392.

[5] Struck, Ath. Mitt. 1909 πίν. X, 4.

[6] Wiegand, Athen. Mitteilungen 1904, 259.

[7] Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος Α' σελ. 170 εἰκ. 13.

[8] Ἡλιακὸν ὡρολόγιον ἀναφέρεται καὶ ὑπὸ τοῦ Μ. Γεδεών, Ἔγγραφοι λίθοι καὶ κεράμια, Κωνσταντινούπολις 1892 σ. 46.

[9] L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 7.

1ου τετάρτου τοῦ 12ου [1]. Εἶναι ἀληθές, ὅτι τὸ κτήριον παρουσιάζει στοιχεῖα τινά, ἅτινα εἶναι ἐν χρήσει κυρίως κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα· εἶναι δὲ ταῦτα α) αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι, αἵτινες εἶναι τεθειμέναι ἀντὶ γείσων κάτωθεν τῶν κεράμων τῆς στέγης καὶ β) αἱ κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ κτηρίου κατὰ προέκτασιν τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν τοῦ σταυροῦ τεθειμέναι τοξωταὶ ἀντηρίδες. Αἱ τελευταῖαι αὗται ἀπαντῶσι βεβαίως εἰς κτήρια τοῦ 11ου αἰῶνος, τοῦ τε σταυροειδοῦς καὶ τοῦ ὀκταγωνικοῦ τύπου [2], ἐφηρμόσθησαν ὅμως καὶ κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα εἰς τοὺς τρικλίτους σταυρεπιστέγους τῆς κάτω Παναγιᾶς τῆς Ἄρτης [3] καὶ τῆς Πόρτα Παναγιᾶς τῆς Θεσσαλίας [4] καὶ δὲν δύνανται τούτου ἕνεκα ν' ἀποτελέσωσιν ἀσφαλὲς χρονολογικὸν κριτήριον. Ἀφ' ἑτέρου ὁ ναὸς τοῦ Σωτῆρος παρουσιάζει ἄλλα στοιχεῖα, ἅτινα τάσσουσιν αὐτὸν εἰς τὸν 12ον αἰῶνα. Εἶναι δὲ ταῦτα α) τὰ πώρινα ἀντὶ πλινθίνων πλαίσια τινῶν [5] τῶν παραθύρων τοῦ ναοῦ. Ἡ χρῆσις πωρίνων πλαισίων, ὡς πειστικῶς ὑπεστήριξεν ὁ Megaw [6], ἰδιάζει εἰς ναοὺς τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς. β) Τὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα, ἅτινα ἔχουσι μὲν τὴν ἀνάμνησιν τῶν κουφικῶν χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι γνησίως κουφικοῦ τύπου, ὡς τὰ τοῦ 11ου αἰῶνος. Διὰ ταῦτα πιθανωτέρα εἶναι ἡ γνώμη, καθ' ἣν ὁ ναὸς πρέπει νὰ ταχθῇ μᾶλλον εἰς τὸν 12ον αἰῶνα καὶ δὴ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ ἀφ' οὗ διατηρεῖ εἰσέτι καὶ στοιχεῖα τινὰ τοῦ 11ου

[1] British School Annual XXXII σ. 129.

[2] Ὅρα τὰ ἀνωτέρω (σ. 18) καταλεχθέντα παραδείγματα εἰς ἃ προσθετέα μετὰ πολλῆς πιθανότητος καὶ ἡ Παλιοπαναγιὰ τῆς Μανολάδος καὶ οἱ Ἅγ. Θεόδωροι τοῦ Κιθαιρῶνος (ἀδημοσίευτον παραλαύριον τοῦ Ὁσ. Μελετίου).

[3] Κάτοψις καὶ τομὴ Orlandos, Byz. Zeitschrift XXX σ. 578.

[4] Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τόμ. Α΄ σ. 12 εἰκ. 3 καὶ σελ. 15 εἰκ. 5.

[5] Ὁ Megaw (ἔ. ἀ. σ. 123) γράφει ὅτι μόνον τοῦ ἱεροῦ τὰ παράθυρα ἔχουσι πώρινα πλαίσια, ἐν ᾧ καὶ δύο ἄλλα παράθυρα τῆς βορείου πλευρᾶς εἶναι ὁμοίως ἐσχηματισμένα πρβλ. εἰκ. 4.

[6] British School Annual XXXII σ. 112 ἑ.

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ἡ ἐν τῷ Ὑπουργείῳ Θρησκευμάτων καὶ Παιδείας ἑδρεύουσα καὶ ὑπὸ τὴν διευθυνσίν μου τελοῦσα Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων ἐκτελεῖ ἀπὸ μακροῦ (1917), δαπάναις τοῦ Κράτους, ἐργασίας ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως τῶν κυριωτάτων βυζαντινῶν μνημείων ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος. Περὶ τῶν ἐργασιῶν τούτων βραχείας εἰδήσεις παρέσχον παλαιότερον μὲν ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας[1], ἀργότερον δ' ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν[2]. Λόγῳ ὅμως τοῦ περιωρισμένου χώρου, ὃν διέθετον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τὰ δύο μνημονευθέντα ἔγκριτα περιοδικά, αἱ περὶ ἀναστηλωτικῶν καὶ λοιπῶν ἐργασιῶν παρεχόμεναι ἑκάστοτε πληροφορίαι οὔτε εἰκόνας περιελάμβανον οὔτε σχέδια οὔτε δὲ καὶ παρατηρήσεις τεχνικὰς καὶ ἀρχαιολογικὰς ἐν γένει παρεῖχον, πλὴν τῶν γενικωτάτων. Ἐπειδὴ δέ, ἀφ' ἑνὸς μὲν κατὰ τὰς εἰρημένας ἐργασίας παρουσιάζεται πολλάκις ἡ εὐκαιρία πρὸς ἐπιστημονικὰς παρατηρήσεις, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπέρχονται διὰ τῶν ἀναστηλώσεων καὶ ἐπισκευῶν ἀλλοιώσεις τῆς ὄψεως τῶν μνημείων, αἵτινες ὀρθὸν εἶναι νὰ σημειοῦνται ἑκάστοτε, ἔκρινα σκόπιμον — τυχὼν τῆς πρὸς τοῦτο ἀδείας τοῦ Σ^ου^ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων καὶ Παιδείας — τὴν ἐν τῷ Ἀρχείῳ τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος δημοσίευσιν τῆς κατ' ἔτος εἰς τὸ εἰρημένον Ὑπουργεῖον ὑποβαλλομένης καὶ εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον πανομοιοτύπως δημοσιευομένης ἐκθέσεώς μου περὶ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως Βυζαντινῶν μνημείων.

Αἱ κυριώταται τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1934 καὶ 1935 ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως εἶναι α') ἡ τοῦ Μυστρᾶ β') ἡ τοῦ Ὁσίου Μελετίου γ') ἡ τοῦ

[1] Καθολικὸν Ὁσίου Λουκᾶ καὶ βασιλικὴ Καλαμπάκας Δελτ. Χρισ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Περ. Β' τόμ. Α' (1934) σ. 90-94.

[2] Γ' 380 (Ὅσ. Λουκᾶς, Ἁγ. Σοφία Μυστρᾶ), Δ' 394 (Νέα Μονὴ Χίου, Δαφνί, Κέρτεζη Καλαβρύτων, Κ. Παναγιὰ Ἄρτης, Μέρμπακα), Ε', 420. (Ἑκατονταπυλιανὴ Πάρου, Ἅγ. Νικόλαος Ἄνδρου, Ἅγ. Ἀπόστολοι Πυργίου καὶ Παναγία Κρήνα Χίου), Ϛ' 448 (Φέραι, Φανερωμένη Σαλαμῖνος, Μ. Ἀστέρη, ναοὶ Καστορίας, Μ. Ἁγ. Λαύρας Ν. Μονὴ Χίου). Ζ' 440 (Ναὸς Σκριποῦς, Ἅγ. Τεσσαράκοντα Θεραπνῶν, ναοὶ Καστορίας, Καισαριανή). Η' 413 (Ναοὶ Στεμνίτσης, Ἅγ. Θεόδωρος Μυστρᾶ, Ὅσ. Μελέτιος). Θ' 510 (Ναὸς Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου ἐν Κερκύρᾳ Ι, 532 (Ὅσ. Μελέτιος, Ἅγιος Λαυρέντιος Πηλίου, Μονὴ Ἀστέρη).

Πρωτάτου τοῦ Ἁγ. Ὄρους καὶ δ΄) ἡ τοῦ παρὰ τὸ Κριτσίνι τῆς Θεσσαλίας ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν. Περὶ τῶν δύο πρώτων ἐκ τούτων θὰ γίνῃ ἐνταῦθα εὐρύτερος λόγος, καθόσον αἱ ἐπὶ τῶν δύο τελευταίων ἐκτελούμεναι ἐργασίαι δὲν ἐπερατώθησαν εἰσέτι.

Α΄) ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΕΝ ΜΥΣΤΡΑι

Ὡς γνωστὸν ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας ἐν Μυστρᾷ εἶχεν ἐνεργήσει κατὰ τὰ ἔτη 1906 - 1908 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία διὰ τοῦ τότε ἐφόρου τῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων κ. Ἀδ. Ἀδαμαντίου [1]. Ἔκτοτε οὐδεμία ἐγένετο σοβαρὰ ἐργασία ἀναστηλώσεως ἐκ μέρους ἐπισήμου τινος ἀρχῆς, μόνον δὲ κατόπιν ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας καὶ δαπάνης ἀνεκτίσθη ὁ ὑπὲρ τὴν πύλην τῆς Μονεμβασίας ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου [2]. Ἐν τῷ μεταξὺ τὰ λοιπὰ κτήρια τοῦ ἐρειπιῶνος, ἐγκαταλειφθέντα, κατέρρεον καὶ ἠφανίζοντο μέχρις οὗ, φροντίδι τοῦ φιλομούσου πολιτευτοῦ Σπάρτης κ. Λεων. Τσιριγώτη, παρεσχέθη ὑπὸ τοῦ Κράτους κατὰ μὲν τὸ 1933 μικρὰ κατ᾽ ἀρχὰς πίστωσις δι᾽ ἧς κατωρθώθη ἡ κατασκευὴ τοῦ σφαιρικοῦ θόλου τοῦ Ἁγ. Θεοδώρου, κατὰ δὲ τὸ 1934 ἐνεργείαις τοῦ αὐτοῦ πολιτευτοῦ καὶ βοηθείᾳ τοῦ ἀειμνήστου Σπυρ. Λοβέρδου, Ὑπουργοῦ τότε τῶν Οἰκονομικῶν, ἀνεγράφη εἰς τὸν Προϋπολογισμὸν τοῦ Κράτους εἰδικὸν χάριν τῆς ἀναστηλώσεως τῶν μνημείων τοῦ Μυστρᾶ κονδύλιον, ἐκ δρχ. 500 χιλιάδων, ὅπερ ἐπανεγράφη καὶ τὸ 1935. Διὰ τῶν χρημάτων τούτων κατωρθώθη νὰ γίνωσιν κατὰ μὲν τὸ 1934 α) Ἡ ἀναστήλωσις τοῦ ναοῦ τῆς Ὁδηγητρίας (Ἀφεντικοῦ) β) Ἡ ἀνακατασκευὴ τοῦ ἄνω μέρους τῆς Πύλης τῆς Μονεμβασίας γ) Ἡ συμπλήρωσις μεγάλου τμήματος τοῦ περιβόλου τοῦ Μυστρᾶ καὶ δ) Ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν λιθοστρώτων ἀρτηριῶν τῆς παλαιᾶς πόλεως. Κατὰ δὲ τὸ 1935 ἐξετελέσθησαν α) Ἡ ἀναστήλωσις τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ Ἀφεντικοῦ β) Ἡ μερικὴ συμπλήρωσις τῶν κελλίων καὶ τοῦ περιβόλου τῆς Μονῆς τοῦ Βροντοχίου καὶ γ) Ἡ ἀνακατασκευὴ τοῦ βορείου τμήματος τοῦ παλαιοῦ περιβόλου τῆς Κάτω Χώρας. Ἐκ τῶν ἐργασιῶν τούτων ἐπιστημονικῶς ἐνδιαφέρουσαι ὑπῆρξαν ἡ ἀναστήλωσις τοῦ Ἀφεντικοῦ καὶ τοῦ κωδωνοστασίου του· δι᾽ ὃ καὶ περὶ τούτων μόνων θὰ γίνῃ ἐνταῦθα λόγος.

[1] Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐστερεώθησαν καὶ ἀνεστηλώθησαν τὰ κάτωθι μνημεῖα τοῦ Μυστρᾶ: Ὁ Ἅγ. Ἰωάννης καὶ ὁ πύργος τοῦ ἑστιατορίου τῆς Περιβλέπτου (Π.Α.Ε. 1906, 174), ὁ Ἅγ. Θεόδωρος (πλὴν τοῦ σφαιρικοῦ καλύμματος τοῦ τρούλλου) (Π.Α.Ε. 1907, 130) ἡ Εὐαγγελίστρια καὶ τὸ Ἀφεντικὸ (κεράμωσις τῶν νοτίων παρεκκλησίων) (Π.Α.Ε. 1908, 130)

[2] Τὸ ἔργον τοῦτο ἐγένετο ὑπὸ τῶν εὐσεβεστάτων μοναχῶν Παϊσίας καὶ Εὐσεβίας Γιατράκου, ἀπογόνων τῆς γνωστῆς οἰκογενείας τοῦ Ἀγῶνος, αἵτινες μετὰ περισσοῦ ζήλου καὶ αὐταπαρνήσεως διεφύλαξαν τὰ ἐρείπια τοῦ Μυστρᾶ ἀπὸ παντοίων συλήσεων καὶ καταστροφῶν.

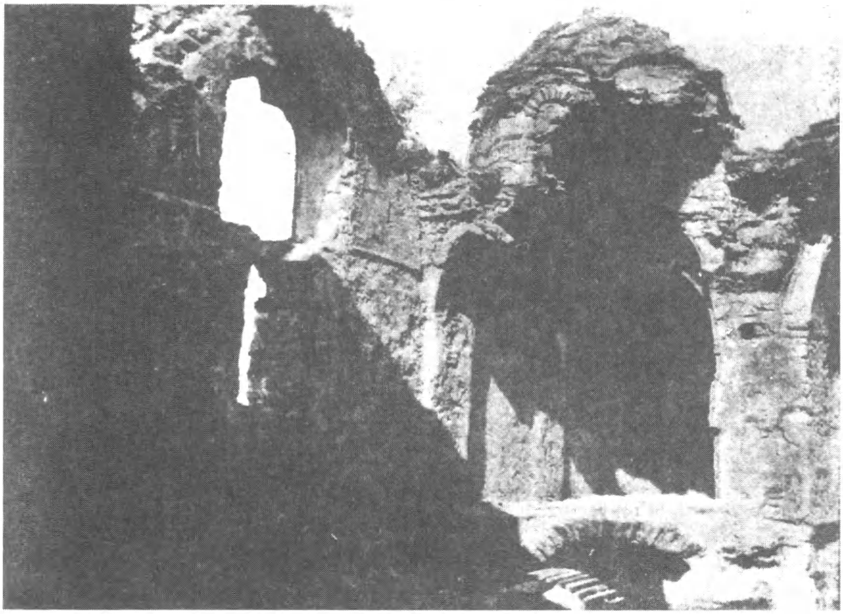

Εἰκ. 1. Ἡ ΝΔ. ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ γυναικωνίτου τοῦ Ἀφεντικοῦ πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

Ὡς γνωστὸν ὁ ναὸς τῆς Ὁδηγητρίας ἐσώζετο σχεδὸν ἀκέραιος μέχρι τοῦ 1863, ὁπότε χάριν τῆς οἰκοδομῆς τοῦ νεωτέρου περιστυλίου τῆς Μητροπόλεως ἐκρίθη σκόπιμον ν' ἀφαιρεθῶσιν οἱ κίονες τοῦ ναοῦ τῆς Ὁδηγητρίας ἵνα μεταφερθῶσιν εἰς τὴν Μητρόπολιν. Ἡ ἀφαίρεσις τῶν κιόνων ἐπήνεγκε φυσικὰ τὴν ἐξασθένισιν τοῦ τρούλλου, ὅστις καὶ κατέπεσε συμπαρασύρων καὶ τοὺς φέροντας αὐτὸν τέσσαρας κυλινδρικοὺς θόλους, οἵτινες πίπτοντες κατέστρεψαν τὰ καλύπτοντα τὰ πλάγια κλίτη φουρνικά. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 1 παρέχει ἰδέαν τῆς καταστάσεως εἰς ἣν εὑρίσκετο τὸ «Ἀφεντικὸ» μέχρι τοῦ 1934.

Ἡ ἀναστήλωσις τοῦ ναοῦ ἤρχισε διὰ τῆς ἀνακατασκευῆς τῶν ἐλλειπόντων πέντε μαρμαρίνων ἐσωτερικῶν κιόνων. Εἷς τούτων, ἀνήκων εἰς τὸ Ἀφεντικό, ἐλήφθη ἐκ τοῦ μεταγενεστέρου περιστυλίου τῆς Μητροπόλεως, ἀντικατασταθεὶς ἐκεῖ δι' ἄλλου ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος. Οἱ δὲ λοιποὶ τέσσαρες κατεσκευάσθησαν νέοι διὰ μαρμάρου Δολιανῶν. Τὰ κιονόκρανά των ἐξετελέσθησαν κατὰ τὸν τύπον τοῦ κατὰ χώραν σωζομένου, ἀλλ' ἄνευ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου, χάριν διακρίσεως (εἰκ. 2).

Ἐπηκολούθησεν ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν τόξων, ἅτινα συνδέουν τοὺς κίονας πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὰς παραστάδας τοῦ τοίχου. Διὰ τὰ μέτωπα τῶν τόξων αὐτῶν ἐχρησιμοποιήθησαν κιτρινωποὶ πωρόλιθοι ἐξαχθέντες ἐκ τῶν παρὰ τὴν Τρύπην λατομείων. Ἐπὶ τῶν τόξων κατεσκευάσθησαν δι' ὀπτοπλίν-

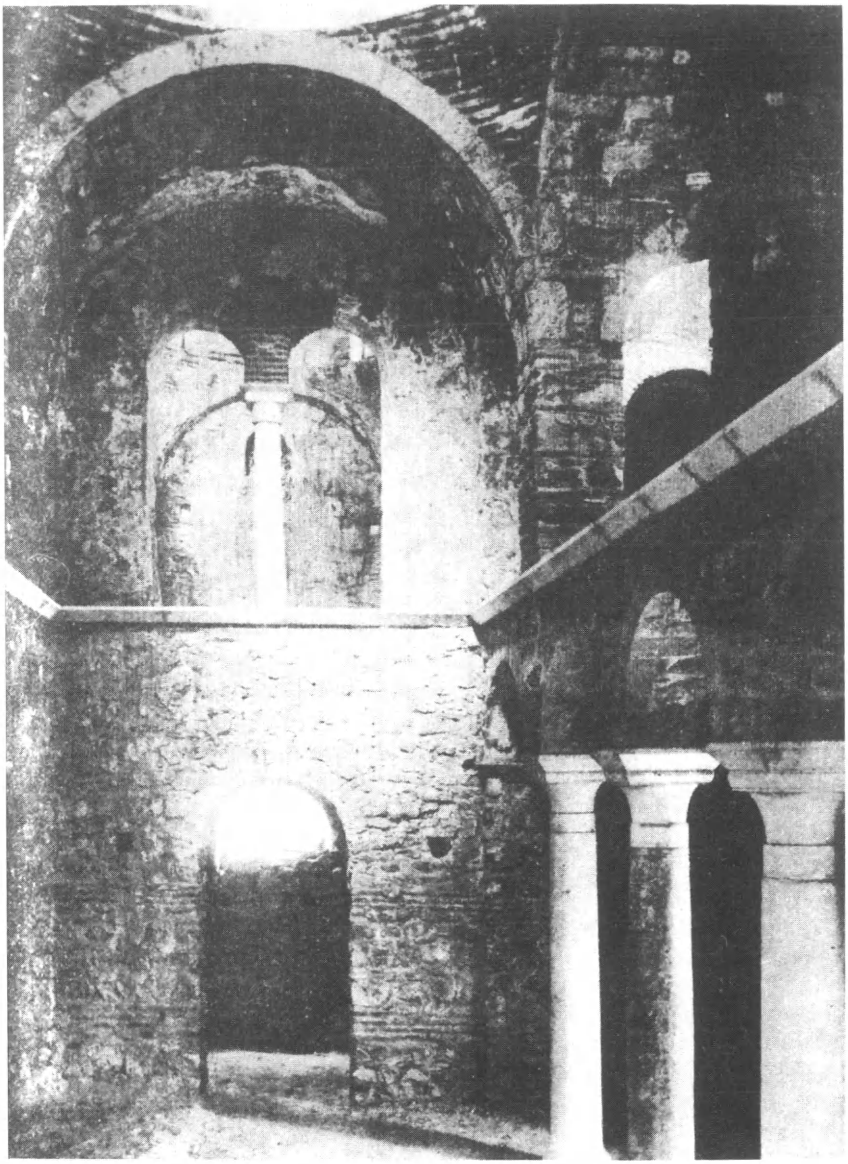

Εἰκ. 2. Ὄψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Ἀφεντικοῦ μετὰ τὴν ἀναστήλουσιν.

θων τὰ ἐλλείποντα χαμηλωμένα σφαιρικὰ τμήματα (φουρνικά, calottes), ἅτινα στεγάζουσι τὰ κλίτη. Ὑπεράνω τῶν θόλων τούτων ἐτέθη στρῶμα ἐκ σκυροκονιάματος, ὅπερ ἐσχημάτισε τὸ δάπεδον τοῦ γυναικωνίτου. Ὡς στέψις τῶν κιονοστοιχιῶν ἐτοποθετήθη λοξότμητος ἀνάγλυπτος ζώνη (κοσμήτης). Ὀλίγα

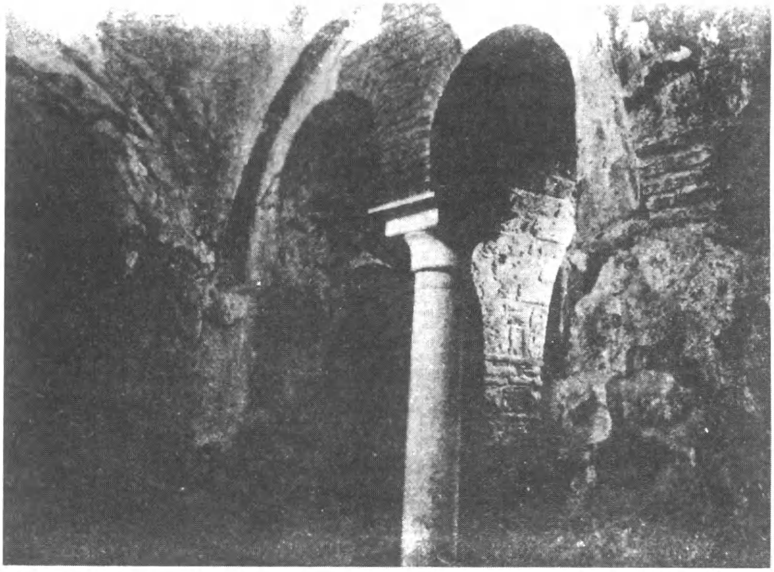

Εἰκ. 3. Τὸ πρὸς τὸν ναὸν δίβηλον παράθυρον τοῦ γυναικωνίτου τοῦ Ἀφεντικοῦ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

παλαιὰ τμήματα τῆς ζώνης ταύτης, σωζόμενα εἰς μέρη ἔνθα ἦτο δύσκολον ν' ἀφαιρεθῶσιν, ἐχρησίμευσαν ὡς δεῖγμα πρὸς ἀνεύρεσιν καὶ ἄλλων παλαιῶν τεμαχίων, ἐξ ὧν ἱκανὰ μὲν ἦσαν ἐντετειχισμένα εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ἐν τῷ νέῳ Μυστρᾷ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ὀλίγα δ' ἐφυλάσσοντο εἰς τὸ Μουσεῖον. Μετὰ τὴν τοποθέτησιν τούτων εἰς τὴν παλαιάν των θέσιν τὸ ὑπόλοιπον τῆς ζώνης συνεπληρώθη διὰ νέων μαρμάρων ἅτινα, χάριν διακρίσεως, ἀφέθησαν ἀκόσμητα (εἰκ 2).

Συγχρόνως πρὸς τὴν θολωτὴν ὀροφὴν τῶν πλαγίων κλιτῶν ἀνεκτίσθη καὶ ἡ θολωτὴ ὀροφὴ τοῦ νάρθηκος, ἧς μέγα τμῆμα εἶχε καταπέσει, ἐκαλύφθη δὲ καὶ αὕτη διὰ στρώσεως ἐκ σκυροκονιάματος. Οὕτω πως κατέστη ἐφικτὴ ἡ προσπέλασις τοῦ βορείου κλίτους τοῦ γυναικωνίτου ὡς καὶ τοῦ νοτίου διὰ τῆς στενῆς κλίμακος, ἥτις ἄρχεται ἀπὸ τοῦ δωματίου τῶν χρυσοβούλλων. Τῆς κλίμακος ταύτης ἐπεσκευάσθησαν αἱ βαθμῖδες καὶ συνεπληρώθη ὁ ἠρειπωμένος ἀνέρπων κυλινδρικὸς θόλος, ὅστις ἐσχημάτιζε τὴν ὀροφήν της.

Περατωθέντος ὁλοκλήρου τοῦ ἰσογείου ἤρξατο ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν ἄνω μερῶν τοῦ ναοῦ ἤτοι τῶν πεσσῶν καὶ τῶν ἐπὶ τούτων βαινόντων τεσσάρων κυλινδρικῶν θόλων, ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν ὁποίων ἵστατο ὁ τροῦλλος. Τὰ μέλη ταῦτα κατεσκευάσθησαν, ὡς τὰ παλαιά, διὰ τοιχοποιίας χρησιμοποιηθέντων εἰδικῶς διὰ τὰ τόξα μετώπου πωρολίθων Τρύπης. Τὰ εἰς τὰ τύμπανα τῆς βορείου καὶ νοτίας καμάρας τρίλοβα παράθυρα ἐστεροῦντο τῶν

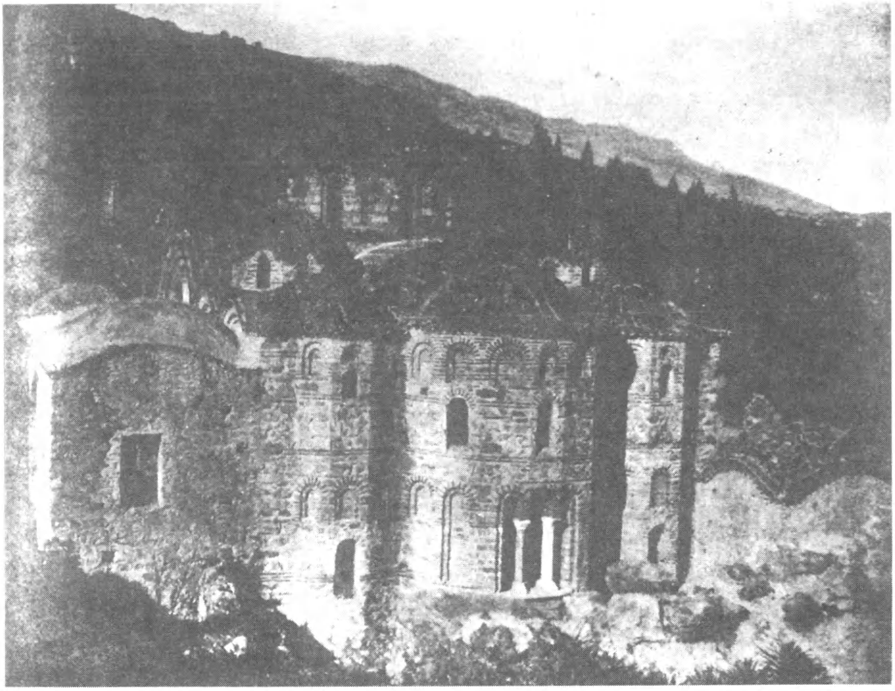

Εἰκ. 4. Ὄψις τοῦ Ἀφεντικοῦ ἀπὸ ΝΑ. μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

διαχωριστικῶν κιονίσκων των, ὡς ὁμοίως ἐστερεῖτο αὐτῶν καὶ τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ· τούτους ἀνεπληρώσαμεν διὰ νέων, πλὴν τοῦ ἑτέρου τῶν κιονίσκων τοῦ ἱεροῦ, οὗτινος τὸν κορμὸν ἀνεύρομεν κατὰ τὴν ἀνακάθαρσιν τοῦ κτηρίου ἀπὸ τῶν παντοίων ἐπιχώσεων αἵτινες τὸν ἐκάλυπτον. Ἐκ τῆς μελέτης δὲ τῶν σωζομένων λειψάνων τῶν λοβῶν τῶν παραθύρων τοῦ βορείου καὶ νοτίου τυμπάνου προέκυψεν ὅτι οἱ δύο ἄκροι λοβοὶ αὐτῶν δὲν ἦσαν ἡμικυκλικοί, ὡς ἀναπαρέστησαν αὐτοὺς ὅ τε Struck[1] καὶ ὁ Millet[2], ἀλλ' εἶχον σχῆμα τετάρτου κύκλου, ὅπερ καὶ ἐδόθη εἰς αὐτοὺς κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν (εἰκ. 5). Πλὴν τῶν παραθύρων καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ ἄνω ὀρόφου τοῦ γυναικωνίτου πρὸς τὸ μέσον κλῖτος βλέπον ἄνοιγμα εἶχε καταστραφῆ ὑπὸ τῶν ἁρπάγων τῶν μαρμάρων του. Ἐδέησε λοιπὸν νὰ ἀνακατασκευασθῇ καὶ ὁ κιονίσκος τοῦ διλόβου τούτου ἀνοίγματος[3] (εἰκ. 3) κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ ὁμοίου κίονος τοῦ γυναικωνίτου τῆς Παντανάσσης.

[1] Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt, Wien und Leipzig 1910 εἰκ. 37.

[2] Monuments byzantins de Mistra πίν. 23, 2.

[3] Τὸ ἄνοιγμα τοῦτο ὁ Struck ἔ. ἀ. εἰκ. 37 παριστάνει ἐν τομῇ ὡς μονόλοβον. Ἐν γένει ἡ τομὴ τοῦ Struck περιέχει καὶ ἄλλα σφάλματα· παραλείπει φέρ' εἰπεῖν νὰ

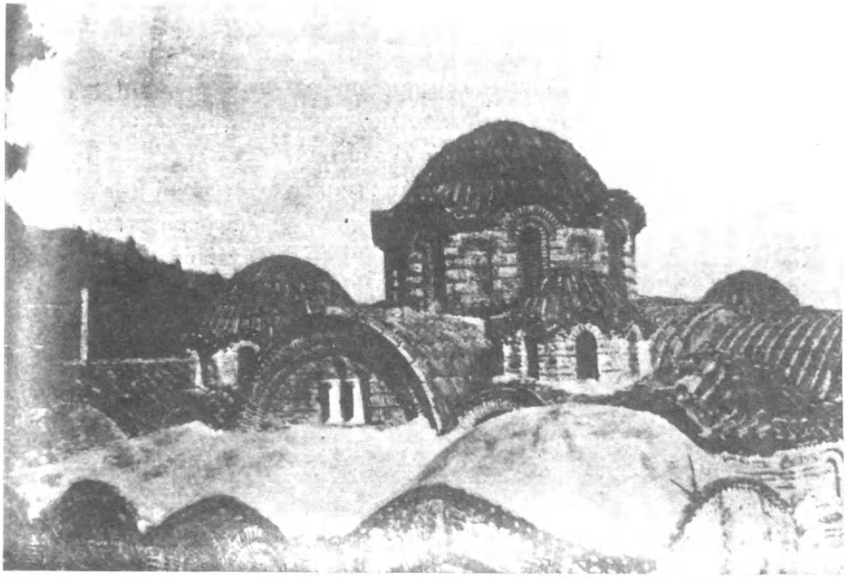

Εἰκ. 5. Οἱ τροῦλλοι τοῦ Ἀφεντικοῦ μετὰ τὴν ἀναστήλωσίν των.

Κατὰ τὴν συνάντησιν τῶν καμαρῶν κατεσκευάσθησαν διὰ πλίνθων τὰ λοφία, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν σωζομένου, εὐθὺς δὲ μετ᾽ αὐτὰ ἐπηκολούθησεν ἡ συμπλήρωσις τῶν τεσσάρων γωνιαίων τρουλλίσκων. Τούτων εὐτυχῶς ἐσώζοντο τὰ ἡμίτομα, κρεμάμενα εἰς τὸ κενὸν ὡς συμπαγεῖς ὄγκοι (εἰκ. 1). Ἐπὶ τῇ βάσει λοιπὸν τῶν σωζομένων τμημάτων τῶν τρουλλίσκων προέβην τοῦτο μὲν εἰς τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ὑπολοίπου ἡμίσεος αὐτῶν, τοῦτο δὲ εἰς τὴν ἐξ ὁλοκλήρου κατασκευὴν τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου, ὅστις μεσολαβήσει μαρμαρίνης λοξοτμήτου στεφάνης, ἧς ἱκανὰ παλαιὰ τεμάχια ἀνεῦρον, ἐτοποθετήθη ἐπὶ τῶν λοφίων. Τὸν κεντρικὸν τοῦτον τροῦλλον προσεπάθησα ὅσον ἠδυνήθην νὰ προσαρμόσω πρὸς τοὺς γωνιαίους (εἰκ. 5), τόσον ὡς πρὸς τὰς ἀναλογίας, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν τοιχοδομίαν καὶ ὡς πρὸς τὸ σχέδιον. Πρὸς τοῦτο κατεσκεύασα αὐτὸν μετὰ ὀκτὼ τοξωτῶν παραθύρων περιβαλλομένων ὑπὸ πλινθίνων πλαισίων καὶ ὀκτὼ κογχῶν παρεμβαλλομένων μεταξὺ τῶν παραθύρων κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ ναοῦ τῆς Εὐαγγελιστρίας. Ἐπίσης διεμόρφωσα τὸ γεῖσον οὕτως ὥστε νὰ καμπυλοῦται ὑπὲρ τὰ παράθυρα ὅπως καὶ εἰς τοὺς μικροὺς τρούλλους. Ὁ σκελετὸς τοῦ κεντρικοῦ

δηλώσῃ τὰς μικρὰς ἐξωτερικὰς διακοσμητικὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, εἰκονίζει τὰ ὑπὸ τὸν κεντρικὸν τροῦλλον σφαιρικὰ τρίγωνα μὲ μίαν ἀνύπαρκτον ἀκμὴν ἐν τῷ μέσῳ κλπ. Ὅρα τὴν ὀρθὴν τομὴν ἐν σελ. 155 τοῦ παρόντος Α΄ τόμου τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος.

τρούλλου κατεσκευάσθη ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροκονιάματος μετὰ ἐσωτερικῶν νευρώσεων κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ τρούλλου τῆς Μητροπόλεως.

Περατωθέντος ὁλοκλήρου τοῦ κτηριακοῦ σκελετοῦ ἐνηργήθη ἡ ὁλοσχερὴς τοῦ μνημείου ἀνακεράμωσις διὰ κοίλων πεπιεσμένων κεράμων βυζαντινοῦ τύπου (εἰκ. 5). Κατὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην εὑρέθη ὅτι τὰ μεταξὺ τῶν γωνιαίων τρουλλίσκων καὶ τῶν καμαρῶν κενὰ εἶχον πληρωθῆ πάλαι, χάριν ἐλαφρότητος, διὰ πηλίνων ἀγγείων τῶν ἐν τῇ παρατιθεμένι εἰκόνι 6 χαρακτηριστικῶν σχημάτων. Ἔχουσι δὲ τὰ ἀγγεῖα σεβαστὸν μέγεθος· διότι τὸ ὕψος των φθάνει μέχρι 0.45 μ.

Εἰκ. 6. Πήλιναι στάμναι χρησιμοποιηθεῖσαι ὡς γεμίσματα τῶν στεγῶν τοῦ Ἀφεντικοῦ

Τὸν ναὸν περιέβαλλον ἄλλοτε κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς αὐτοῦ (νοτίαν, δυτικὴν καὶ βόρειον) ἀνοικταὶ κιονοστήρικτοι στοαί. Ἐκ τούτων ἡ νοτία ἐφράχθη ἀργότερον διὰ τῆς κατασκευῆς τοῦ νοτίου παρανάρθηκος. Τῆς βορείου ἀνευρὼν ἐτοποθέτησα τοὺς κορμοὺς τριῶν κιόνων ἀντιστοίχως πρὸς τὰ ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ σωζόμενα ὑφαψίδια τῶν τόξων, ἐφ᾽ ὧν ἡδράζοντο οἱ θόλοι τῆς στοᾶς.

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ ναοῦ ἐγένετο καὶ ἡ φράξις τῶν κουφωμάτων ἤτοι τῶν μὲν παραθύρων διὰ σιδηρῶν ὑαλοστασίων μετ᾽ ἀδιαφανῶν ὑάλων, τῶν δὲ θυρῶν διὰ δρυίνων θυροφύλλων μεθ᾽ ἡμικυκλικῶν φεγγιτῶν. Τέλος τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποίου οὐδεμία ἐσώζετο πλὰξ τῆς μαρμαρώσεως, ἐστρώθη δ᾽ ἐρυθρῶν τετραγώνων πλακῶν ἐξ ὀπτῆς γῆς.

Ὑπολείπεται ἤδη ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ στερέωσις τῶν τοιχογραφιῶν. Τῶν ἐργασιῶν τούτων ἐγένετο ἤδη ἔναρξις κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1935 κατελθόντων ἐπὶ τούτῳ εἰς Μυστρᾶν τῶν εἰδικῶν περὶ τὰς τοιχογραφίας ζωγράφων Φωτίου Κόντογλου καὶ Γεωργίου Στέρη μετὰ τοῦ ἐφόρου τῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων Ἀνδρ. Ξυγγοπούλου. Ἐλπίζεται ὅτι διὰ τῆς βοηθείας τῆς μετὰ ζήλου εἰς τὸν καθαρισμὸν ἐργαζομένης μοναχῆς Καλῆς Χριστάκου θέλει ἐπιτευχθῆ ἐντὸς τοῦ 1936 ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν θαυμαστῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ ἀπὸ τοῦ καλύπτοντος αὐτὰς πυκνοῦ στρώματος ἅλατος καὶ ἡ διὰ καταλλήλων ἀβλαβῶν μέσων ἐπαναφορὰ τῶν σωζομένων τμημάτων τῶν τοιχογραφιῶν εἰς τὴν παλαιάν των ζωηρότητα καὶ λάμψιν.

Περατωθείσης τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ 1934 ἐξετελέσθη κατὰ τὸ 1935 καὶ ἡ συμπλήρωσις τοῦ κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ ναοῦ ὑψουμένου ἡμιηρειπωμένου κωδωνοστασίου (εἰκ. 7) ἀναμφιβόλως τοῦ ὡραιοτέρου σωζομένου βυζαντινοῦ κωδωνοστασίου. Τοῦ μνημείου τούτου διετηρεῖτο τὸ ἰσόγειον καὶ ὁ σκελετὸς δύο ὑπεράνω ὀρόφων, εἶχον δ' ἐρειπωθῆ, δι' ἀφαιρέσεως τῶν μαρμαρίνων κιονίσκων καὶ τῶν ζωνῶν, τὰ τύμπανα ἅτινα ἔφρασσον τὰ μεταξὺ τῶν γωνιῶν κενά. Καὶ οἱ μὲν κιονίσκοι καὶ αἱ ζῶναι κατεσκευάσθησαν ἐξ ὁλοκλήρου νέα διὰ πεντελησίου μαρμάρου, οἱ δὲ λοβοὶ τῶν ἀνοιγμάτων συνεπληρώθησαν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σωζομένων λειψάνων μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος. Ἐγεννᾶτο ὅμως τὸ πρόβλημα ἂν ὑπεράνω τοῦ ἰσογείου ὑπῆρχον ἀρχικῶς τρεῖς ὄροφοι ἢ δύο. Ἡ ἐν τῷ ΒΔ παρεκκλησίῳ σωζομένη τοιχογραφία, ἥτις παριστᾷ τὸν ἱδρυτὴν τῆς μονῆς τοῦ Βροντοχίου μοναχὸν Παχώμιον προσφέροντα τὸν ναὸν εἰς τὴν Θεοτόκον, εἰκονίζει παρὰ τὸν ναὸν καὶ τὸ κωδωνοστάσιον, φαίνεται δὲ τοῦτο ὡς νὰ ἔχῃ τρεῖς ὀρόφους ἂν καὶ ὁ μέσος τούτων δὲν δηλοῦται σαφῶς Μία ὅμως λεπτομέρεια, ἣν φέρει τὸ σχέδιον ἐν συνδυασμῷ πρὸς σωζόμενον ἐπὶ τοῦ κωδωνοστασίου στοιχεῖον μὲ ἔπεισεν ὅτι ὁ σωζόμενος εἰσέτι ἄνω ὄροφος ἦτο καὶ πάλαι ὁ ἀνώτατος. Πράγματι εἰς τὸν ἀνώτατον ὄροφον τῆς εἰκόνος εἰκονίζεται ὑπεράνω τοῦ μέσου λοβοῦ τοῦ τριλόβου τυμπάνου μία μικρὰ κόγχη καὶ ὑπεράνω αὐτῆς αἱ δύο κεκλιμέναι πλευραὶ τοῦ ἀετώματος. Ἡ κόγχη λοιπὸν αὕτη διετηρήθη εἰς τὰς δύο πλευρὰς (ἀνατολικὴν καὶ βόρειον) τοῦ κωδωνοστασίου ὑπὲρ τὸν μέσον λοβὸν

Εἰκ. 7. Ὄψις τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ Ἀφεντικοῦ πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

(εἰκ. 7) χωρὶς νὰ ἔχῃ παραπλεύρως καὶ ἄλλας, ὡς συμβαίνει ἐν τῇ ζώνῃ τῶν κογχῶν τοῦ πρώτου ὀρόφου, διότι ἐσώθη ἱκανὸν ἑκατέρωθεν αὐτῆς τμῆμα ὡς ἁπλῆ τοιχοποιία καὶ οὐχὶ ὡς πλίνθινον πλαίσιον, οἷον ἔπρεπε νὰ εἶναι ἂν παραπλεύρως ἦτο ἄλλη κόγχη. Θὰ ἦτο ἄλλως τε πολὺ ἐξαιρετικὴ σύμπτωσις ἐὰν καὶ εἰς τὰς δύο πλευρὰς διετηρεῖτο μόνον ἡ μέση κόγχη καὶ οὐδὲν ἴχνος τῶν ἄλλων. Διὰ ταῦτα ὑπεράνω τῶν δύο σωζομένων κογχῶν κατεσκεύασα τὰ κεκλιμένα γεῖσα τοῦ ἀετώματος διὰ διπλῆς σειρᾶς ὀδοντωτῶν ταινιῶν κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν γείσων τῶν τρούλλων (εἰκ. 8). Τὴν στέγην ἐσωτερικῶς κατεσκεύασα ξυλίνην καὶ ἐκάλυψα διὰ κοίλων κεράμων, δὲν ἐθεώρησα ὅμως σκόπιμον νὰ ἐκτελέσω καὶ τὸ ἐν τῇ κτητορικῇ τοιχογραφίᾳ εἰκονιζόμενον ἐν σχήματι ὀξείας πυραμίδος κορύφωμα, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ προστεθῇ καὶ μεταγενεστέρως.

Εἰκ. 8. Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ Ἀφεντικοῦ μετὰ τὴν ἀναστήλωσίν του.

Β) ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΕΝ ΟΣΙΩι ΜΕΛΕΤΙΩι

Ἐν τῇ ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος Μονῇ τοῦ Ὁσ. Μελετίου ἐγένοντο ὑπὸ τῆς Ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως αἱ κάτωθι ἐργασίαι. α) Ἀφῃρέθησαν τὰ καλύπτοντα τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους καὶ τοὺς τρούλλους τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ παρεκκλησίου ἀσβεστοκονιάματα, οὕτως ὥστε ἡ τοιχοποιία ἀνέκτισε τὴν παλαιὰν ὡραίαν αὐτῆς ὄψιν (εἰκ. 9), β) ἠλευθερώθησαν τὰ δύο πρὸς βορρᾶν μετακιόνια τοῦ κιονοστηρίκτου ἐξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ ἀπὸ τῆς φρασσούσηςαὐτὰ τοιχοποιίας, συνεπληρώθησαν τῶν τόξων αἱ ἐλλείπουσαι ὀπτόπλινθοι καὶ κατεσκευάσθη νέον ἐξ ἰόχρου λίθου κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα ἐφ᾽ οὗ ἡδράσθησαν τὰ τόξα. Αἱ παρατιθέμεναι εἰκόνες 10 καὶ 11 παρέχουσι τὴν πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως καὶ τὴν μετ᾽ αὐτὴν ὄψιν τοῦ βορείου τμήματος τοῦ ἐξωνάρθηκος. Δυστυχῶς ἡ ἀπόφραξις τῶν μετακιονίων

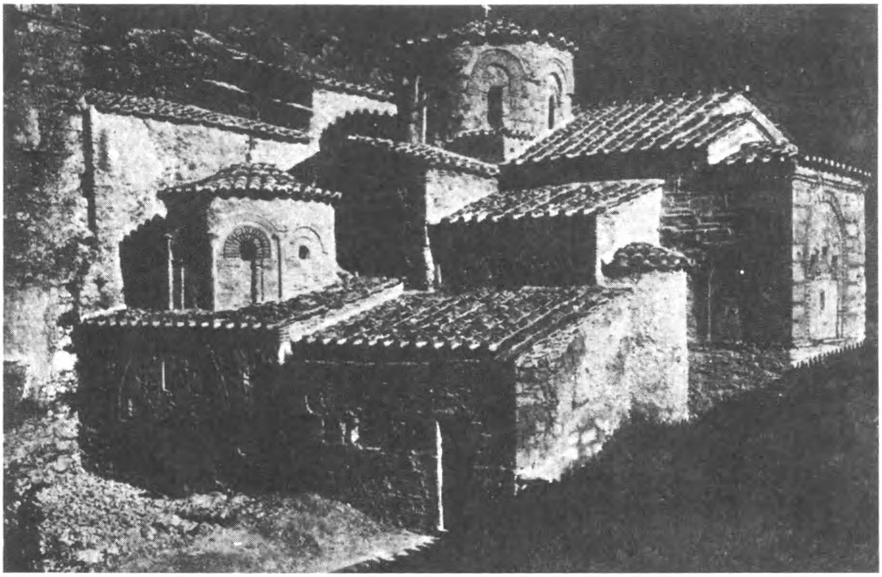

Εἰκ. 9. Ἄποψις τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσ. Μελετίου μετὰ τὴν κάθαρσιν τῶν τοίχων του ἀπὸ τῶν ἀσβεστοκονιαμάτων.

δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐπεκταθῇ καὶ εἰς τὰ πρὸς νότον μετακιόνια λόγῳ τῆς μεγάλης ἐξογκώσεως, ἣν παρουσιάζει ἡ ΝΔ τοῦ ἐξωνάρθηκος γωνία. Διὰ τῆς γενομένης κατεδαφίσεως τῶν δύο βορείων μετακιονίων ἐκερδήθησαν νέα γλυπτὰ τεμάχια ἐκ τέμπλων, παραθύρων κλπ., δι᾽ ὧν ἔτι μᾶλλον ἐπλουτίσθη ἡ ἀξιόλογος συλλογὴ γλυπτῶν τῆς μονῆς.

Τελευταία δ᾽ ἐργασία, γενομένη διὰ τῆς ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως δαπάναις τῆς Μονῆς καὶ μερίμνῃ τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν κ. Χρυσοστόμου ὡς καὶ τοῦ δραστηρίου ἡγουμένου τῆς Μονῆς πανοσιολογιωτάτου Ἀρχιμανδρίτου κ. Χρυσοστόμου Μπόγδη, ἦτο ἡ τῆς στερεώσεως καὶ τοῦ εὐτρεπισμοῦ τῶν τε παλαιῶν θολωτῶν κελλίων τῆς βορείου πλευρᾶς καὶ τοῦ ἑστιατορίου τῆς Μονῆς, ἐν τῷ ὁποίῳ κατεσκευάσθη, κατὰ βυζαντινὸν ὑπόδειγμα, κτιστὴ ἐπιμήκης ἐν τῷ κέντρῳ τράπεζα μετὰ κτιστῶν ἐπίσης θρανίων. Ὑπολείπεται ἤδη ἡ ἀναστήλωσις τοῦ μαρμαρίνου βυζαντινοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς, ἥτις ὅμως ἀπαιτεῖ ἐπισταμένην μελέτην τῶν γλυπτῶν τεμαχίων, καθόσον τὰ ὑπάρχοντα ἐν τῇ συλλογῇ τεμάχια εἶναι βέβαιον ὅτι προέρχονται καὶ ἐξ ἄλλων γειτονικῶν ναῶν (παραλαυρίων) συναχθέντα ἐν Ὁσίῳ Μελετίῳ μετ ὰ τὴν ἐρείπωσιν ἐκείνων. Ἐλπίζομεν ὅτι ἡ ἀναστήλωσις τοῦ εἰρημένου τέμπλου ὡς καὶ τῶν ἐν τῷ νάρθηκι σαρκοφάγων θέλει συντελεσθῇ κατὰ τὸ 1936.

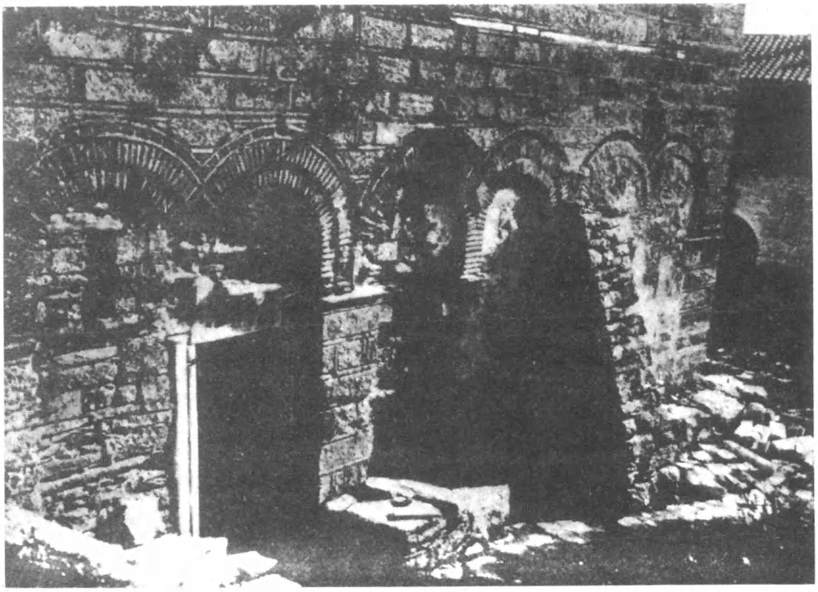

Εἰκ. 10. Ὄψις τοῦ ἐξωνάρθηκος Ὁσ. Μελετίου πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

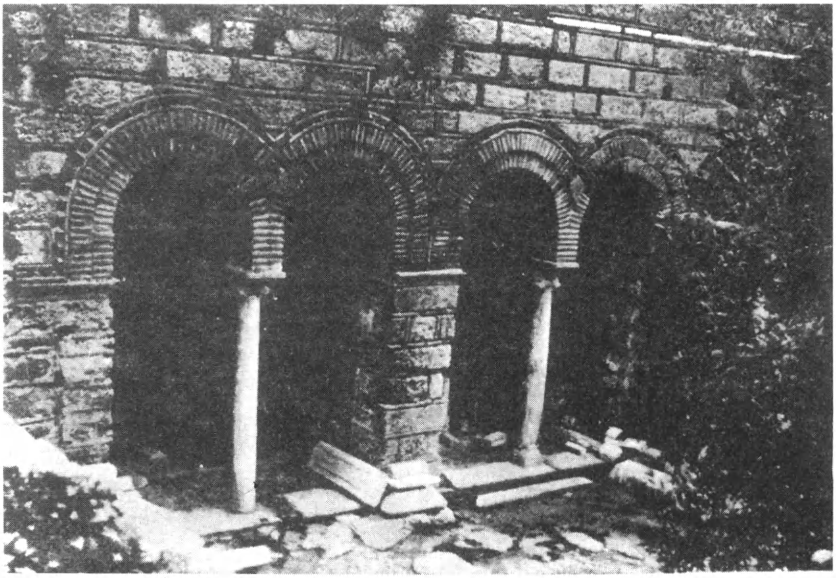

Εἰκ. 11. Ὄψις τοῦ ἐξωνάρθηκος Ὁσ. Μελετίου μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Α΄

	Σελ.
Σημείωμα τοῦ ἐκδότου	ε΄
Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας	η΄
Ἡ Πόρτα Παναγιὰ τῆς Θεσσαλίας	5
Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος	41
Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἀνατολικῆς Κορινθίας	53
Οἱ ναοὶ τῶν Ταρσινῶν καὶ τῆς Λέχοβας	91
Ἡ βυζαντινὴ βασιλικὴ τῆς Μέντζενας	99
Παλαιοχριστιανικὴ θύρα Τεγέας	103
Ὁ Ἅγιος Δημήτριος τῆς Βαράσοβας	105
Ἡ Παναξιώτισσα τῆς Γαυρολίμνης	121
Ἐκ τῶν βυζαντινῶν Ἀπιδεῶν	125
Ἡ Παντάνασσα τῆς Μονεμβασίας	139
Ἡ ὀρθομαρμάρωσις τοῦ ἐν Μυστρᾷ ναοῦ τῆς Ὁδηγητρίας (Ἀφεντικοῦ)	152
Ἡ ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος μονὴ τῆς Παναγίας-Ζωοδόχου Πηγῆς	161
Ἡ κάτοψις τοῦ Προφήτου Ἠλία τῆς Θεσσαλονίκης	178
Ὁ παρὰ τὴν Ἄμφισσαν ναὸς τοῦ Σωτῆρος	181
Ἐργασίαι ἀναστηλώσεως βυζαντινῶν μνημείων [ἐν Μυστρᾷ, Ὁσίῳ Μελετίῳ]	197

ΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΩΝ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ Β΄

1936

ΑΘΗΝΑΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

ΜΑΪΣΝΕΡ & ΚΑΡΓΑΔΟΥΡΗ

Η ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΑΡΤΑΝ ΜΟΝΗ ΤΩΝ ΒΛΑΧΕΡΝΩΝ

Μεταξὺ τῶν πολλῶν καὶ σημαντικῶν βυζαντινῶν μνημείων, δι' ὧν κοσμεῖται ἡ περιοχὴ τῆς Ἄρτης, ἐξέχουσαν θέσιν κατέχει μικρὰ μονὴ τῆς Παναγίας, ἐπικαλουμένης τῶν Βλαχερνῶν,—ὡς ἀπεκλήθησαν καὶ τόσαι ἄλλαι πολλαχοῦ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας[1]—προφανῶς εἰς τιμὴν τῆς ἐν Κωνσταντινου-

[1] Βραχὺν κατάλογον, μονῶν, ναῶν καὶ τοπωνυμίων τῆς Ἑλλάδος φερόντων τὸ ὄνομα τῶν Βλαχερνῶν, αὐτούσιον ἢ παρηλλαγμένον, ἐδημοσίευσα ἐν Ἀρχαιολ. Ἐφημερ. τοῦ 1923 σ. 6 σημ. 2. Ἐπειδὴ δ' ἐν τῷ μεταξὺ συνέλεξα καὶ ἄλλο συναφὲς ὑλικόν, κρίνω σκόπιμον νὰ δημοσιεύσω ἐνταῦθα τὸν πληρέστερον κατάλογον τῶν ἀπὸ τῶν Βλαχερνῶν φερωνυμουμένων μονῶν, ναῶν καὶ τοπωνυμίων, ἔχοντα οὕτω:

α') *Ἀττική:* Μονὴ Βλαχερνῶν μὴ σωζομένη, ἀναφερομένη δ' ἐν τῇ γνωστῇ πρὸς τὸν Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν βούλλᾳ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Γ' (Migne, Patr. Lat. τόμ. 215 σ. 1560). β') *Ἠλεία,* Μονὴ Βλαχερνῶν παρὰ τὴν Κυλλήνην (Γλαρέντζαν) (Ὀρλάνδος, Ἀρχαιολ. Ἐφημερὶς 1923 σ. 5-35). γ') *Μεσσηνία,* ναὸς ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Καλαμῶν, ἡμίσειαν ὥραν ΒΔ τῆς Γιαννίτσης (Δουκάκης, Μεσσηνιακὰ Γ, 1911 σ. 313). δ') *Μάνη,* Ναὸς Βλαχέρνας παρὰ τὸν Μέζαπον (Megaw, British School Annual τομ. XXXIII σ. 150) ε' *Χίος,* Παναγία Βλαχερονίτισσα (Ζολώτα-Σάρρου, Ἱστορία τῆς Χίου τόμ. Α'., ΙΙ σ. 49). ς') *Κύπρος,* ἐν τῷ τυπικῷ Νείλου, κτήτορος τῆς μονῆς Μαχαιράδος (1210) ἀναφέρονται «ἱερεῖς τῆς Βλαχερνίτισσας» (Miklosich-Müller, Acta et Diplomata 5,431) ζ') *Κρήτη,* 1) ναὸς Παναγίας Βλαχερνῶν ἱδρυθεὶς παρὰ τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου Κρήτης (Loparev, Vizant. Vrem. 4 (1897) σ. 346), 2) ναὸς Βλαχερονιτίσσης ἐν τῷ νομῷ Χανίων (Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta τόμ. ΙΙ εἰκ. 223, 224). η') *Αἰτωλία,* ναὸς παρὰ τὸ Ἀγρίνιον (Woodhouse, Aetolia, Oxford 1897 σ. 178 σημ. 2, Κ. Ρωμαῖος, Ἀρχ. Δελτ. 1922-25 παράρτ. σ. 9). θ') *Κεφαλληνία,* Μονὴ Βλαχέρνας παρὰ τὸ Λυξούρειον (Ν. Ἑλληνομνήμων Δ', 115). ι') *Λευκάς,* (J. Papadopoulos, Les palais et les églises des Blachernes, Athènes 1928, σ. 17 σημ. 2). ια) *Κέρκυρα,* ἑπτὰ ναοὶ ὧν εἷς ἐπὶ τῆς παρὰ τὸ Κανόνι χερσονησῖδος (γυναικεία μονὴ) (F. Gregorovius, Korfu, eine ionische Idylle, Leipzig 1884, 70) καὶ ἀνὰ εἷς εἰς Ἀσπιωτάδες, Καμάραν, Καρουσάδες, Κουραμάδες, Ριγγλάδες, Σκριπερὸν (Σπ. Κ. Παπαγεώργιος, Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας, ἐν Κερκύρᾳ 1920 σ. 223, 226, 227, 230. ιβ') *Παξοί,* περιοχὴ Δίσκου (Σπ. Κ. Παπαγεώργιος, ἔ. ἀ. σ. 239). ιγ') *Ἄρτα,* Ἡ ἐνταῦθα δημοσιευομένη μονή. ιδ) *Καστορία,* (Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων ΙΗ', 445). ιε') *Σέρραι,* Ναὸς Παναγίας Βλαχερνῶν (Παπαγεωργίου, Byzantinische Zeitschrift III, 252 Λαμπάκης Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Ε', 63). ις') *Θράκη,* 1) Πανίδο (Kalinka, Oesterreichische Jahreshefte τόμ. 23 Beibl στ. 151) 2) Ἀδριανούπολις. Ἐπὶ κεντητοῦ ἐπιταφίου τοῦ ἐν Ἀθήναις μουσείου τῶν κοσμητικῶν τεχνῶν (ἀριθ. 1767) προερχομένου ἐξ Ἀδριανουπόλεως ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἐπιτάφιος «ἀφιερόθι ἐν τῷ ναῷ τῆς Παμμακαρίστου τῆς ἐπονομαζομένης Βλαχέρνας»

πόλει Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν, περιλαλήτου προσκυνήματος τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου.

Ἡ μονὴ τῶν Βλαχερνῶν, ἣν θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα, εὑρίσκεται πρὸς τὰ βορειοανατολικὰ τῆς Ἄρτης, ἐκεῖθεν τοῦ Ἀράχθου, ἐπὶ τῆς κλιτύος τῆς ἀπέναντι τοῦ φρουρίου χαμηλῆς ῥάχεως. Ἡ ἀπὸ τῆς Ἄρτης ἀπόστασις αὐτῆς εἶναι μόλις τετάρτου τῆς ὥρας, ἐὰν διασχίσῃ τις πεζὸς τὸν Ἄραχθον ἀπὸ τοῦ φρουρίου — πρᾶγμα ὅπερ εἶναι ἐφικτὸν μόνον κατὰ τὸ θέρος· κατὰ δὲ τὸν χειμῶνα, ἐλλείψει γεφύρας παρὰ τὸ φρούριον, ἵνα μεταβῇ τις εἰς τὴν Βλαχέρναν ὀφείλει νὰ διαβῇ τὸ ἡμίσειαν ὥραν πρὸς νότον τοῦ φρουρίου κείμενον θρυλικὸν «γεφύρι τῆς Ἄρτας», ἐκεῖθεν δ' ἀκολουθῶν πρὸς τ' ἀνάντη τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ Ἀράχθου, πρέπει νὰ διανύσῃ ἱκανὰ χιλιόμετρα διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὸ μοναστήριον.

Ὑπὸ τῶν ἐντοπίων ὀνομάζεται σήμερον ἡ μονὴ Βλαχέρενα ἢ Βλαχιόρινα. Καὶ μέχρι μὲν τοῦ 1814 ὁ ἐν αὐτῇ ναὸς ἐτιμᾶτο εἰς μνήμην τῆς Μεταστάσεως τῆς Θεοτόκου, ἔκτοτε δὲ καὶ μέχρι σήμερον τιμᾶται εἰς μνήμην τῆς καταθέσεως τῆς τιμίας ἐσθῆτος τῆς Παρθένου.

Ὡς ἔχει σήμερον τὸ καθολικὸν τῶν Βλαχερνῶν πᾶν ἄλλο ἢ τὴν ὡραίαν παλαιὰν αὐτοῦ ὄψιν παρουσιάζει εἰς τὸν ἐπισκέπτην. Προσθῆκαι, ἐπισκευαὶ ἀπειρόκαλοι, ἐπιχρίσματα διὰ λευκῆς κονίας, ἀντηρίδες κλπ. ἠλλοίωσαν τὴν ἀρχικὴν μορφήν του καὶ ἐξηφάνισαν τὰς παλαιὰς τοιχογραφίας. Πολλὰς ἰδίως βλάβας ὑπέστη ἡ μονὴ κατὰ τὰς ἐπαναστάσεις τοῦ 1821 καὶ 1854, ὁπότε φαίνεται ὅτι ἐφράχθησαν διὰ τοιχοποιίας πάντα σχεδὸν τὰ παράθυρα τοῦ καθολικοῦ, προφανῶς ἵνα χρησιμοποιηθῇ ὡς ἀμυντήριον.

Παλαιαὶ καὶ νεώτεραι μνεῖαι τῆς μονῆς καὶ σχετικαὶ παραδόσεις. Τὴν μόνην ἀρχαίαν μνείαν τῆς μονῆς ἀνεῦρον ἐν τῇ γαλλικῇ παραλλαγῇ τοῦ χρονικοῦ τοῦ Μωρέως, ἔνθα ἐν σελ. 459 λέγεται, ὅτι ὁ νεαρὸς δεσπότης Θωμᾶς ἐγκαταλείψας τὸ φρούριον τῆς Ἄρτης, ὅπερ ἐπολιορκεῖτο ὑπὸ τοῦ στρατοῦ τοῦ βασιλέως τοῦ Τάραντος Καρόλου Β' τοῦ Ἀνδηγαυοῦ κατέφυγε «à une abbaye de Nostre Dame que on dit la Blakerne»[1]. Ἐπειδὴ δὲ ἡ εἰρημένη πολιορκία ἀναφέρεται εἰς τὸ ἔτος 1304[2], ἕπεται ὅτι ἡ μονὴ ὑφίστατο ἤδη κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 13ου αἰῶνος.

Περὶ τῆς κτίσεως τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν διασώζεται εἰσέτι παρὰ τῷ λαῷ καὶ ἡ ἑξῆς παράδοσις, ἣν πρῶτος κατέγραψεν ὁ Λάμπρος[3].

ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Ἁδριανουπόλεως Ἀνθίμου ἐν ἔτει ,ζρις' (=1608). Ναοὶ Βλαχερνῶν ἀναφέρονται ὑπάρξαντες καὶ ἐν Κερασοῦντι (Papadopoulos, ἔ. ἀ.) Ρωσίᾳ (Wulff, Altchr. und byz. Kunst τόμ. II) καὶ Ἰταλίᾳ (Ραβέννα, Ρώμη Gregorovius, Korf , eine ionische Idylle, Leipzig 1884 σ. 70).

[1] Buchon, Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronies. Le livre de la conqueste, Paris 1845 τόμ. I, 459.

[2] I. Ρωμανός, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου ἐν Κερκύρᾳ 1895 σ. 105 καὶ 106.

[3] Νέος Ἑλληνομνήμων τόμ. Β' (1905) σ. 296.

«῾Ο πρωτομάστουρας ῾πῶφκιανε τ᾿ν ἐκκλησιὰ τ᾿ς Παναγίας ᾿ς τὸ Παλιοχώρι[1] εἶχε κτίσει μπροστήτερα τ᾿ Βλαχιόρινα ῾ποὖνι ἀντίκρυα ᾿π᾿ τ᾿ν ῎Αρτα ᾿ς τοῦ Τούρκικου, κι᾿ ἦταν πολὺ καλὴ ἐκκλησία. ᾿Αλλὰ ὁ κάλφας του καταπιάστηκε κι᾿ ἔφκιασι τὴν Παρηγορίτσα ᾿ς τ᾿ν ῎Αρτα, ῾ποὖταν πολὺ καλλίτερη ἀπ᾿ τ᾿ Βλαχιόρινα, καὶ τὤβγαλαν καὶ τραγοῦδι ῾πὤλεγι:

νὰ βγῇ ἡ κυρὰ Βλαχιόρινα νὰ ἰδῇ τὴν Παργορίτσα

῾ποὖταν πολὺ ὀμορφότερη καὶ καλλίτερη. ῾Ο πρωτομάστουρας τότις ἔχτιζε ᾿ς τὴν Παναγιὰ ᾿σ τὸ Παλιοχώρι, καὶ σὰν ἄκουσι τὸ τραγοῦδι τοὖρθι μεγάλο χάλι, γιατὶ νὰ τὸν περάσῃ ᾿στὴν τέχνη ὁ κάλφας του, κι᾿ ἀπ᾿ τὴν μεγάλη του λύπη ἐκεῖ ποῦ ᾿δούλευε τοὖρθι σκουτοῦρα κι᾿ ἔπισι κάτου ἀπ᾿ τὴ σκεπὴ τ᾿ς ἐκκλησίας καὶ σκουτώθηκε»

῾Η παράδοσις αὕτη, ἐπάγεται ὁ Λάμπρος, «συνάγει ἐπὶ τὸ αὐτὸ τρεῖς τῶν κυριωτάτων ναῶν τῶν κτισθέντων ἐν ᾿Ηπείρῳ ἐπὶ τοῦ Δεσποτάτου. ᾿Αλλὰ τὰ καθέκαστα δὲν εἶναι ἀξιόπιστα». ᾿Εννοεῖ δὲ ὁ σοφὸς διδάσκαλος διὰ τῆς τελευταίας ταύτης φράσεως, ὅτι ἡ χρονολογικὴ σειρὰ κατασκευῆς τῶν τριῶν ναῶν—Βλαχιόρινας, Παναγιᾶς ᾿σ τὸ Παλιοχώρι καὶ Παρηγορητίσσης—δὲν εἶναι οἵαν φέρει αὐτὴν ἡ παράδοσις, ἀλλ᾿ ὅτι πρώτη κατεσκευάσθη ἡ Παρηγορήτισσα μεθ᾿ ἣν ἠκολούθησαν ἡ Βλαχιόρινα καὶ ἡ Παναγιά. ῞Οταν ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς χρονολογίας κατασκευῆς τῆς μονῆς τῶν Βλαχερνῶν, θέλομεν ἀποδείξει ὅτι ἡ σειρὰ κατασκευῆς τῶν ναῶν ἔχει ὄντως ὡς φέρει αὐτὴν ἡ παράδοσις, ἥτις πρέπει καὶ κατὰ τοῦτο νὰ θεωρηθῇ ἀξιόπιστος.

᾿Εκ τῶν νεωτέρων πρῶτος παρέσχε περὶ τῆς μονῆς τῶν Βλαχερνῶν πληροφορίας ὁ μητροπολίτης ῎Αρτης Σεραφεὶμ ὁ Βυζάντιος (1884), ὅστις καὶ ἐδημοσίευσε[2] τὴν ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τῶν ἐν τῷ καθολικῷ ἀνιδρυμένων τάφων ἐπιτύμβιον ἐπιγραφήν. Δύο ἔτη ἀργότερον (1886) ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν ὁ Ρῶσος ᾿Αρχιμανδρίτης ᾿Αντωνῖνος, ὅστις περιέγραψεν αὐτὴν διὰ βραχέων παρασχὼν καί τινα ἀφελῆ σκαριφήματα τῆς κατόψεως τοῦ καθολικοῦ, τῆς ὄψεως τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν τοῦ νάρθηκος ἀναγλύφου[3]. Κατὰ τὸ αὐτὸ δ᾿ ἔτος 1886 μετέβη εἰς Βλαχέρνας καὶ ὁ ἀοίδιμος διδάσκαλός μου Σπυρίδων Π. Λάμπρος, ὅστις ἀνέγνωσε πληρέστερον καὶ ὀρθότερον τὴν εἰρημένην ἐπιτύμβιον ἐπιγραφὴν[4] ἀφήσας, ὡς γράφει, «εἰς ἄλλους τὴν συγγραφὴν περὶ τῆς οἰκοδομίας τῆς ἀξίας θέας καὶ μελέτης μονῆς ταύτης».

[1] Πρόκειται περὶ τῆς Κόκκινης ᾿Εκκλησιᾶς ἢ Παναγίας Βελλᾶς, περὶ ἧς ἐδημοσίευσα ἰδίαν μελέτην ἐν τοῖς ᾿Ηπειρωτικοῖς Χρονικοῖς Τόμ. Β΄ σελ. 153-169.

[2] Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς ποτε ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου ᾿Ηπειρωτικῆς πόλεως ῎Αρτης καὶ τῆς ὡσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης. ᾿Εν ᾿Αθήναις 1884 σ. 158 καὶ 367.

[3] Iz Rumelij Πετρούπολις 1886 (ρωσ.) σελ. 479 καὶ πίν. XVIII.

[4] ῾Η δημοσίευσις τῆς ἐπιγραφῆς ἀνηγγέλθη μὲν ὑπὸ τοῦ Λάμπρου ἀπὸ τοῦ 1905 (Ν. ῾Ελληνομν. Β΄, 297 σημ. 2) ἐπραγματοποιήθη ὅμως μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐκ τῶν καταλοίπων του (Ν. ῾Ελληνομν. ΙΕ΄ (1921) σ. 23 ἑ.).

Δώδεκα ἔτη βραδύτερον (1898) ἐπεσκέφθη τὰς Βλαχέρνας ὁ Γεώργιος Λαμπάκης, ὅστις πρῶτος ἐδημοσίευσε[1] φωτογραφικὴν τοῦ ναοῦ ἄποψιν ἀπὸ Β. Α. ὡς καὶ κάτοψιν τοῦ καθολικοῦ, πλὴν ἐν πολλοῖς ἐσφαλμένην. Τέλος μνείαν τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν ἔκαμον ὁ Wulff[2] καὶ ἰδίᾳ ὁ G. Millet[3] χωρὶς ὅμως νὰ παράσχωσι καὶ νέαν αὐτῆς ὀρθὴν κάτοψιν ἢ τομὴν ἢ ἄλλην τινα εἰκόνα πλὴν τῆς τοῦ ἐπὶ τῆς βορείου τοῦ νάρθηκος πύλης ἐντειχισμένου γλυπτοῦ κοσμήματος[4].

Μελετῶν ἀπὸ τοῦ 1917 τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτης περιέλαβον εἰς τὸν κύκλον τῶν ἐρευνῶν μου ἐκ τῶν πρώτων καὶ τὴν μονὴν τῶν Βλαχερνῶν. Ἡ ἀπόμερος καὶ σχεδὸν ἐγκαταλελειμμένη μονὴ αὕτη ὁμολογῶ ὅτι ἤσκει πάντοτε ἐπ' ἐμοῦ ἰδιαιτέραν γοητείαν ὄχι τόσον διὰ τὸ πρωτότυπον σχετικῶς, ἀρχιτεκτονικόν της σχέδιον καὶ τὰ περίφημα αὐτῆς γλυπτά, ὅσον ἕνεκα τῶν τάφων τῶν μεγαλωνύμων δεσποτῶν, οὓς περικλείει. Εἰς τὸ ὑποβλητικὸν ἡμίφως, τὸ ὁποῖον βασιλεύει κάτω ἀπὸ τοὺς θόλους τοῦ ἐρημικοῦ αὐτοῦ ναοῦ, οἱ δύο ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου τάφοι μὲ ἐκράτουν καθ' ἑκάστην μου ἐπίσκεψιν εἰς μίαν εὐλαβῆ προσήλωσιν· διότι παρ' ὅλας τὰς φθορὰς καὶ ἀλλοιώσεις, ἃς ἐπροξένησαν εἰς αὐτοὺς ἡ νεωτέρα περιέργεια καὶ θησαυροθηρία, αἱ δύο ἐπιβλητικαὶ ὀρθογώνιοι σαρκοφάγοι ἐντὸς τῶν ὁποίων οἱ Κομνηνοδουκάδες εὗρον τὴν τελευταίαν των ἀνάπαυσιν, δὲν ἔπαυον νὰ εἶναι δι' ἐμὲ αἱ ἱεραὶ κιβωτοὶ αἱ περικλείουσαι τὰ σεπτὰ σκηνώματα τῶν ἐργατῶν τῆς παλαιᾶς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου δόξης, λείψανα πρὸ τῶν ὁποίων δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀντιπαρέλθῃ τις ἀδιάφορος.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Τὸ μόνον κτήριον τῆς παλαιᾶς μονῆς ὅπερ ἀπέμεινεν ἀκέραιον εἶναι τὸ καθολικόν. Πάντα τὰ πέριξ αὐτοῦ σωζόμενα σήμερον, κελλία, στάβλοι κλπ ἀνήκουσιν εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους

Τὸ καθολικὸν διαιρεῖται εἰς κυρίως ναὸν καὶ εἰς νάρθηκα, ὅστις προσετέθη ἀργότερον, ὡς ἀποδεικνύει ἥ τε διάφορος τοιχοποιία του καὶ ἄλλαι τινες ἐνδείξεις αἰσθητικῆς μᾶλλον φύσεως[5].

Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει ἐν κατόψει—ὡς πλεῖστοι τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν—σχῆμα τετράγωνον (12.90×12.60 μ.) (εἰκ. 1) ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλ-

[1] Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σελ. 93. Κάτοψις ἐν σελ. 95.

[2] Wulff, Die altchristliche und byzantinische Kunst τόμ. II σ. 429.

[3] L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 9, 9_1, 20_3, 101, 120_3, 165, 189, 210_5·

[4] Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919 εἰκ. 153.

[5] Κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὑπάρχει σήμερον καὶ ξύλινον ὑπόστεγον, ὅπερ ἀντικατέστησε πιθανῶς ἀρχαιότερον ξύλινον στέγασμα.

λουν πρὸς ἀνατολὰς τρεῖς κόγχαι, αἵτινες, περιέργως, ἔχουσι διάφορον ἑκάστη σχῆμα· διότι ἡ μὲν μέση εἶναι ἐξωτερικῶς ἡμιεξάγωνος ἡ νοτία ἡμικυκλική, ἡ δὲ βόρειος κάτω μὲν ἡμικυκλικὴ ἄνω δὲ πεντάγωνος (εἰκ. 1).

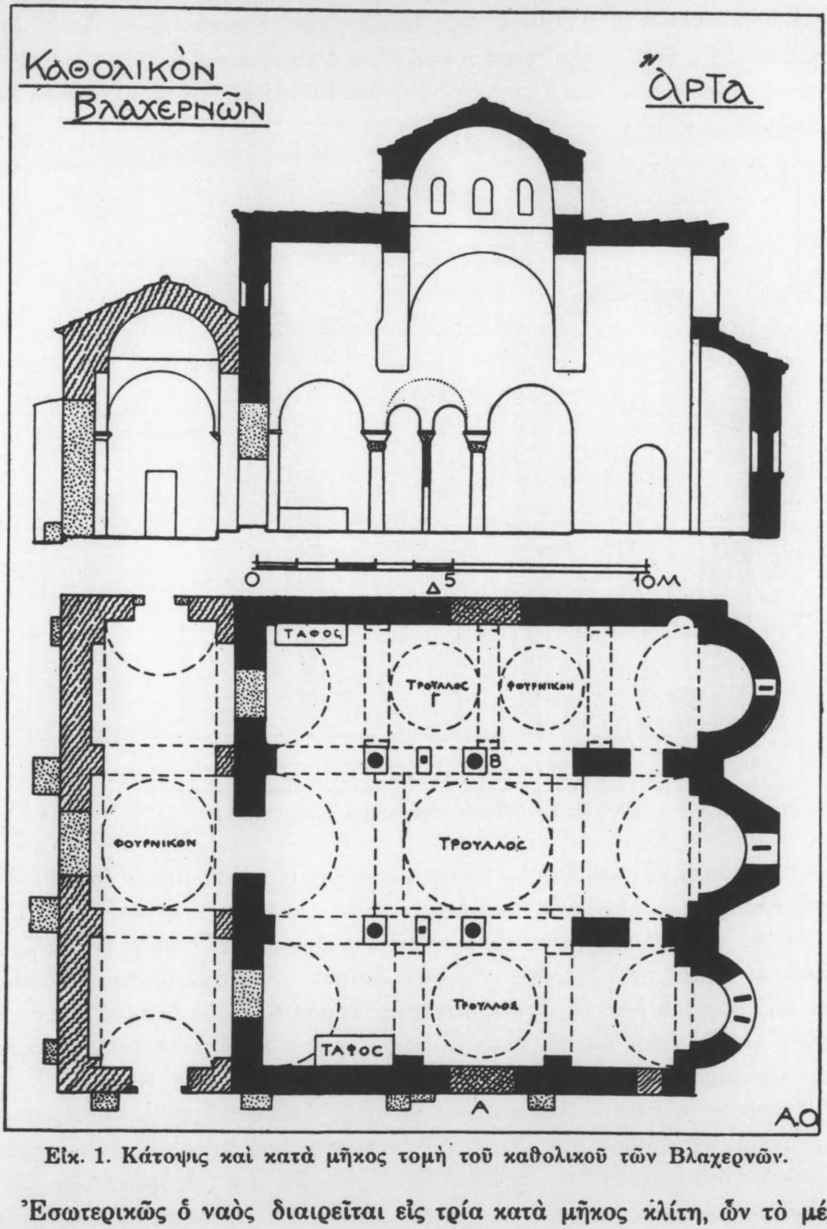

Εἰκ. 1. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν.

Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς διαιρεῖται εἰς τρία κατὰ μῆκος κλίτη, ὧν τὸ μέσον εἶναι κατά τι πλατύτερον τῶν πλαγίων (3.70 – 3.20). Τὰ πλάγια κλίτη χωρί-

ζονται ἀπὸ τοῦ μέσου διὰ τοίχου, ὅστις κατὰ μὲν τὸ ἱερὸν εἶναι ὁλόσωμος, μὲ πάχος 0.65, διατρυπώμενος μόνον ὑπὸ χαμηλῆς τοξωτῆς θύρας, κατὰ δὲ τὸ ὑπόλοιπον αὐτοῦ τμῆμα διαλύεται εἰς κιονοστοιχίας ἐκ δύο μεγάλων ἀραβδώτων κυλινδρικῶν κιόνων καὶ ἑνὸς μεταξὺ αὐτῶν μικροτέρου, ὅστις μέχρι μὲν ὕψους 1.07 ἔχει τομὴν τετράγωνον, ἄνω δ᾽ ἀποβαίνει ὀκτάγωνος (εἰκ. 3). Τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων κενὰ γεφυροῦνται διὰ τόξων, ἐξ ὧν τὰ μὲν ἄκρα εἶναι

Εἰκ. 2. Τομὴ τοῦ καθολικοῦ κατὰ πλάτος.

μεγάλα (χορδὴ 2,23) καὶ ὑψηλὰ (βέλος 1.16), τὰ δὲ μέσα μικρὰ (χορδὴ 0.80) καὶ χαμηλὰ (βέλος 0.62) (εἰκ. 1 τομή).

Ἡ εἰς τὸν κυρίως ναὸν εἴσοδος ἐγίνετο διὰ πέντε θυρῶν, ὧν τρεῖς μὲν ἀνοίγονται κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἑκάστου κλίτους, ἀνὰ μία δὲ εἰς τὸ μέσον τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς. Τόσον αἱ πρὸς δυσμὰς θύραι τῶν πλαγίων κλιτῶν ὅσον καὶ αἱ πλάγιαι ἐφράχθησαν μεταγενεστέρως μεταβληθεῖσαι εἰς παράθυρα.

Ἕκαστον κλῖτος στεγάζεται διὰ κτιστῆς ἡμικυλινδρικῆς καμάρας—ὧν ἡ τοῦ μέσου ὑψηλοτέρα τῶν πλαγίων—διακοπτομένης κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ μήκους τοῦ κλίτους ὑπὸ τρούλλου (εἰκ. 1 καὶ 2). Πρὸς στήριξιν τῶν τρούλλων τούτων κατεσκευάσθησαν εἰς ἕκαστον κλῖτος ἀνὰ τέσσαρα τόξα, ὧν τὰ μὲν δύο ἐστηρίχθησαν ἐπὶ τῶν κατὰ μῆκος τοίχων (διαχωριστικῶν καὶ ἐξωτερικῶν)

ἐξέχοντα αὐτῶν κατὰ 0,20 - 0,30 (εἰκ. 1 τομή), τὰ δὲ λοιπὰ δύο ἐγεφύρωσαν ἐγκαρσίως τὰ κλίτη δίκην ἐνισχυτικῶν ἀντηρίδων στηριζομένων κατὰ τὰς γεννήσεις ἐπὶ κιλλιβάντων (εἰκ. 2). Εἶναι δὲ τὰ τόξα ταῦτα εἰς μὲν τὸν νότιον καὶ τὸν μέσον τροῦλλον ἀσυμμέτρως πρὸς τοὺς κάτωθεν κίονας τοποθετημένα, εἰς δὲ τὸν βόρειον τροῦλλον ὁπωσδήποτε συμμετρικῶς πρὸς τὰ κάτωθεν στηρίγματα τεθειμένοι (εἰκ. 1, κάτοψις) οὕτως ὥστε τὸ βάρος τοῦ ὕπερθεν τρούλλου νὰ μεταδίδεται κατακορύφως εἰς τοὺς δύο μεγάλους κίονας, τοῦθ' ὅπερ δὲν συμβαίνει εἰς τὰ δύο ἄλλα κλίτη. Ἀκριβῶς δὲ ἐπειδὴ τὰ εἰρημένα τόξα τοῦ βορείου κλίτους ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τοὺς κάτωθι κίονας, ἡ διάμετρος τοῦ βορείου τρούλλου εἶναι μικροτέρα τῆς τοῦ νοτίου, ἡ δὲ θέσις αὐτοῦ δυτικωτέρα τῆς τοῦ νοτίου (εἰκ. 1). Σημειωτέον δ' ὅτι παραπλεύρως τοῦ βορείου τρούλλου ἤτοι πρὸς ἀνατολὰς αὐτοῦ κατεσκευάσθη καὶ φουρνικὸν τῇ βοηθείᾳ καὶ ἑτέρου ἐγκαρσίου τόξου [1]. Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι τοῦ μὲν νοτίου καὶ τοῦ μέσου τρούλλου τὸ σχῆμα — μάλιστα τοῦ δευτέρου — εἶναι ἐν ὁριζοντίᾳ τομῇ ἐλλειψοειδές, ἐν ᾧ τὸ τοῦ βορείου τρούλλου καὶ τοῦ παρ' αὐτὸ φουρνικοῦ εἶναι κυκλικόν.

Ἔχομεν κατὰ ταῦτα εἰς τὸ καθολικὸν τῶν Βλαχερνῶν μίαν τρίκλιτον θολωτὴν βασιλικὴν φέρουσαν εἰς τὸ μέσον ἑκάστου κλίτους ἀνὰ ἕνα τροῦλλον, ὧν ὁ μέσος μεγαλύτερος καὶ ὑψηλότερος τῶν δύο πλαγίων.

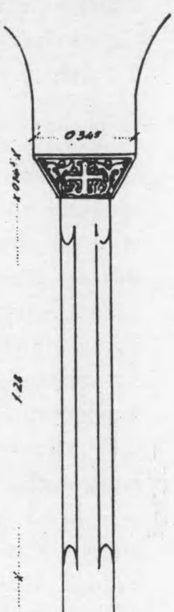

Εἰκ. 3.
Ὁ παρέμβλητος κιονίσκος.

Τρούλλους ἐπὶ θολωτῶν πλαγίων κλιτῶν ἀπαντῶμεν μόνον εἰς δύο ναοὺς τῆς Κύπρου τοῦ 9ου ἢ 10ου πιθανῶς αἰῶνος: τὸν τῶν Ἁγ. Βαρνάβα καὶ Ἱλαρίωνος Περιστερώνας [2] καὶ τὸν τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς Γεροσκήπου [3] (Πάφου) μὲ τὴν διαφορὰν ὅμως ὅτι εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Κύπρου α) τὸ μέσον κλῖτος φέρει τρεῖς κατὰ μῆκος τρούλλους πρὸς τοὺς ὁποίους οἱ τῶν πλαγίων κλιτῶν εἶναι τεθειμένοι οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζεται σταυρός, κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τῆς Ἐφέσου καὶ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁρμηθὲν σύστημα καὶ β) ὅτι οἱ τροῦλλοι τῶν πλαγίων κλιτῶν βαίνουσιν ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν κατὰ μῆκος καμαρῶν καὶ ἐπὶ ἰσοϋψῶν πρὸς αὐτὰς τοξωτῶν βαθύνσεων τῶν διαχωριστικῶν τοίχων, ἄνευ δηλαδὴ τῶν τόξων γεφυρώσεως, ὧν ἐγένετο χρῆσις εἰς τὰς Βλαχέρνας τῆς Ἄρτης. Ἐν ἄλλοις λόγοις εἰς μὲν τοὺς ναοὺς τῆς Κύπρου ἡ τοποθέτησις τῶν τρούλλων εἶναι

[1] Ἀπατηθεὶς ἐκ τῆς κατόψεως τοῦ Λαμπάκη ἐξέλαβεν ὁ Wulff τὸ φουρνικὸν τοῦτο ὡς τροῦλλον (Altchristliche und byzantinische Kunst II σ. 482).

[2] Γ. Α. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, Ἀθῆναι 1936 εἰκ. 10 σ. 15.

[3] Ὁ αὐτός, ἔ. ἀ. εἰκ. 11 σ. 16.

προμελετημένη, ἐν ᾧ εἰς τὰς Βλαχέρνας φαίνεται οἱονεὶ τυχαία καὶ ἀμελέτητος ἀφ᾽ οὗ τόσον ἀνοργάνως ἐν σχέσει πρὸς τοὺς κίονας ἐτέθησαν ὅ τε μέσος καὶ ὁ νότιος τροῦλλος καὶ ἀφ᾽ οὗ τόσον ἀσύμμετρον πρὸς τὸ νότιον εἶναι τὸ βόρειον κλῖτος, ὥστε τὰ κέντρα τῶν τριῶν τρούλλων οὐδὲ κἂν ἐπ᾽ εὐθείας εὑρίσκονται. Ὁ τρόπος δ᾽ αὐτὸς τῆς στηρίξεως τῶν τρούλλων ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου τὸ γεγονὸς ὅτι κάτωθεν τοῦ δυτικοῦ ἐγκαρσίου τόξου τοῦ μέσου τρούλλου ὑπάρχουσι δύο ἀδικαιολογήτως μικρὰ τόξα, τῶν ὁποίων ἐντούτοις τὸ ἄθροισμα μᾶς δίδει ἄνοιγμα ἴσον περίπου πρὸς τὸ ἄνοιγμα τῶν δύο μεγάλων ἄκρων τόξων τῆς κιονοστοιχίας, παρέχει λαβὴν εἰς τὴν ὑπόνοιαν μήπως οἱ τροῦλλοι προσετέθησαν ἀργότερον εἰς προϋπάρχουσαν καμαροσκεπῆ βασιλικήν, μὲ κανονικοῦ τύπου κιονοστοιχίας ἤτοι μὲ μόνον τοὺς δύο μεγάλους κίονας γεφυρουμένους διὰ τόξου ὁμοίου πρὸς τὰ ἄκρα, ὅπερ ὅμως μετὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν ἀνεχόντων τὸν τροῦλλον τόξων ἐδέησε νὰ καταργηθῇ ἀντικατασταθὲν διὰ δύο μικροτέρων τόξων στηριχθέντων ἐπὶ τοῦ ἰσχνοῦ καὶ εἰς τέμπλα μόνον ἰδιάζοντος κιονίσκου (εἰκ. 3). Τὸ μεσαῖον τοῦτο τόξον παρέστησα ἐπὶ τῆς τομῆς διὰ γραμμῆς ἐστιγμένης. Ὁμοίαν διάταξιν ἀλλὰ μὲ τρία κατὰ τὸν κατὰ πλάτος ἄξονα τοῦ ναοῦ φουρνικὰ ἀντὶ τρούλλων, παρουσιάζει καὶ ὁ κατωτέρω δημοσιευόμενος ναὸς τῆς Παναγίας Μπριώνη.

Κατὰ ταῦτα τὸ καθολικὸν τῶν Βλαχερνῶν εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι παρουσίαζεν ἀρχικῶς τὴν μορφὴν τρικλίτου θολωτῆς βασιλικῆς, ἧς ἡ μέση καμάρα ὀλίγον μόνον ἐξεῖχε τῶν πλαγίων [1], οὕτως ὥστε καὶ αἱ τρεῖς καμάραι ἠδύναντο νὰ στεγασθῶσι ὑπὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν δικλινῆ στέγην, τοῦθ᾽ ὅπερ πράγματι συμβαίνει ἐν μέρει καὶ σήμερον τῆς στέγης ἑκάστης καμάρας ἀποχωριζομένης εἰς διακεκριμένον ἀέτωμα μόνον κατὰ τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ ναοῦ (εἰκ. 6).

Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα νέον παράδειγμα ἀνατολιζούσης βασιλικῆς εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα, μετὰ τὴν Ἁγ. Σοφίαν τῆς Ἀχρίδος, μὲ τυφλὴν μέσην καμάραν φερομένην ὅμως ἐπὶ κιόνων ἀντὶ πεσσῶν, ὅπως εἰς τοὺς Ταξιάρχας τῆς Καστοριᾶς [2]. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ὁμοιότης τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν πρὸς τοὺς ναοὺς τῆς Ἀχρίδος καὶ τῆς Καστοριᾶς περιορίζεται μόνον εἰς τὴν στέγασιν καὶ τοὺς κίονας δὲν ἐπεκτείνεται ὅμως καὶ εἰς τὴν διάταξιν τοῦ ἱεροῦ. Διότι ἐν ᾧ εἰς ἐκείνους αἱ πεσσοστοιχίαι ἢ κιονοστοιχίαι προχωροῦν, κατὰ παλαιὰ ἑλληνιστικὰ πρότυπα, μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ, εἰς τὸ καθολικὸν τῶν Βλαχερνῶν συνεχίζονται διὰ παχέων τοίχων, οἵτινες χωρίζουσι τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακο-

[1] Τὸ ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ μέχρι τῆς κλειδὸς ὕψος τῶν καμαρῶν εἶναι: εἰς μὲν τὸ νότιον κλῖτος 5.98, εἰς τὸ μέσον 7.50 καὶ εἰς τὸ βόρειον 6,44.

[2] Ὅρα πρόχειρον κάτοψιν παρὰ Millet, L'École grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 25 εἰκ. 9.

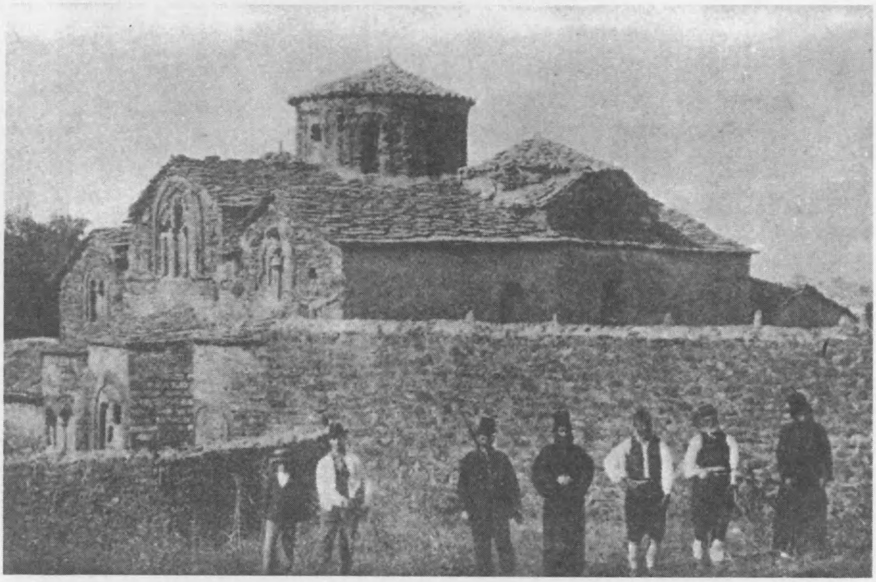

Εἰκ. 4. Ἄποψις τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν ΒΑ.
(Φωτογραφία Λαμπάκη).

νικοῦ· ἀπὸ τῆς ἀπόψεως λοιπὸν ταύτης συγγενεύει τὸ καθολικὸν τῶν Βλαχερνῶν μᾶλλον πρὸς ναοὺς τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 12ου ἢ τοῦ 1ου ἡμίσεος τοῦ 13ου αἰῶνος ὡς εἶναι αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἠλείας[1], ἡ Μητρόπολις τοῦ Μυστρᾶ[2], ἡ βασιλικὴ τῆς Μέντζενας[3] καὶ τέλος ἡ Ἁγ. Θεοδώρα τῆς Ἄρτης[4].

Οἱ πλάγιοι τροῦλλοι ὄντες ἐσωτερικῶς ὀκτάγωνοι κρύπτονται ὄπισθεν τριγωνικῶν ἀετωμάτων ὀρθουμένων ὕπερθεν τῶν μακρῶν τοίχων (εἰκ. 4 καὶ 7). Ἡ τοποθέτησις τῶν εἰρημένων ἀετωμάτων εἶναι ἐνταῦθα παράλογος καὶ ἀνόργανος ἐξηγεῖται δὲ μόνον διὰ τῆς δυνάμεως, ἣν ἀσκεῖ ἑκάστοτε ἡ συνήθεια· διότι τὸ ἀέτωμα ἀντιπροσωπεύει γενικῶς μίαν ἐσωτερικὴν δικλινῆ στέγην ἢ κυλινδρικὴν καμάραν, ἥτις ὅμως ἐνταῦθα δὲν ὑπάρχει ἀφ᾿ οὗ ἀντ᾿ αὐτῆς κατεσκευάσθη τροῦλλος· ὥστε ἡ τοποθέτησις ὑψηλοῦ ἀετώματος παρεῖλκεν. Ἔχουσι δὲ οἱ δύο ἀετωματικοὶ τοῖχοι πλάτος ἴσον πρὸς τὴν διάμετρον τῶν τρούλλων, ὧν ἡ πρὸς τὰ ἔξω πλευρὰ τοῦ ὀκταγώνου ἐφάπτεται τῆς ὀπισθίας παρειᾶς τῶν ἀετωμάτων. Ἡ αὐτὴ ἀκριβῶς διάταξις παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ ἐν Ἄρτῃ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας.

[1] Ὀρλάνδος, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1923 σελ. 8.
[2] Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 17 εἰκ. 1, 3.
[3] Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος τόμ. Α΄ σελ. 100 εἰκ. 1.
[4] Ὅρα ἀκριβῆ κάτοψιν τοῦ ναοῦ τούτου κατωτέρω.

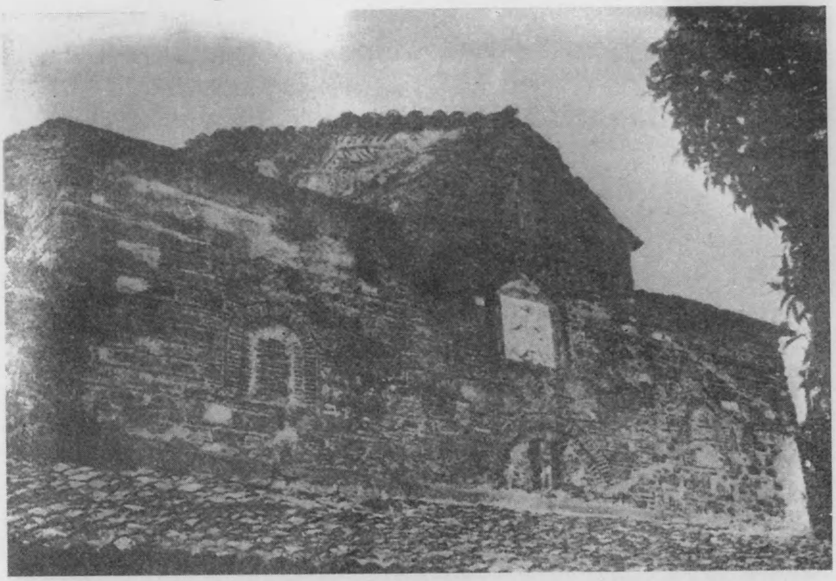

Εἰκ. 5. Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ ὑπὲρ τὸ ξύλινον ὑπόστεγον.

Νάρθηξ. Κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ προσεκολλήθη ἰσοπλατὴς πρὸς τὸν ναὸν νάρθηξ (εἰκ. 1) φέρων ἀνὰ μίαν θύραν ἐν τῷ μέσῳ τῆς μακρᾶς (δυτικῆς) καὶ τῶν δύο στενῶν αὐτοῦ πλευρῶν. Ἐκ τῶν θυρῶν τούτων ἡ μὲν δυτικὴ εἶναι σήμερον φραγμένη, διακρίνεται ὅμως ἐξωτερικῶς τὸ τοξωτὸν αὐτῆς ὑπέρθυρον· αἱ δὲ δύο πλάγιαι ἔχουσι σμικρυνθῆ ἐπὶ Τουρκοκρατίας· διότι ἐν ᾧ ἀρχικῶς ἔφερον ὑψηλὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα σήμερον φέρουσιν εὐθέα, χρησιμοποιηθέντων πρὸς τοῦτο ἱκανῶν τεμαχίων τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου, ἅτινα ἐστηρίχθησαν κάτωθεν διὰ προσθέτων σταθμῶν ὁμοίως ἐκ τοῦ παλαιοῦ τέμπλου προερχομένων. Ἐσωτερικῶς ὁ νάρθηξ διαιρεῖται εἰς τρία τμήματα ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὸ πλάτος τῶν κλιτῶν τοῦ ναοῦ. Καλύπτονται δὲ τὰ τμήματα ταῦτα τὰ μὲν ἄκρα διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, τὸ δὲ μέσον δι' ἐλλειψοειδοῦς φουρνικοῦ. Πάντες δὲ οὗτοι οἱ θόλοι ἐστηρίχθησαν ἐπὶ τυφλῶν τόξων ἀκκουμβώντων ἐπὶ τῶν μακρῶν τοίχων.

Ὁ νάρθηξ εἶναι πάντως μεταγενέστερος τοῦ ναοῦ ὡς ἀποδεικνύει οὐ μόνον ἡ διάφορος τοιχοποιία του ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ δικλινὴς στέγη του ἐμποδίζει τὴν θέαν τῶν παραθύρων, ἅτινα ἀνοίγονται εἰς τὰ τύμπανα εἰς ἃ καταλήγουσι πρὸς δυσμὰς αἱ στέγαι τῶν κλιτῶν τοῦ ναοῦ.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς γενικῆς ἀρχιτεκτονικῆς διατάξεως τοῦ ναοῦ ἐρχόμεθα εἰς τὴν μελέτην τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς ἐξωτερικῆς αὐτοῦ ἐμφανίσεως.

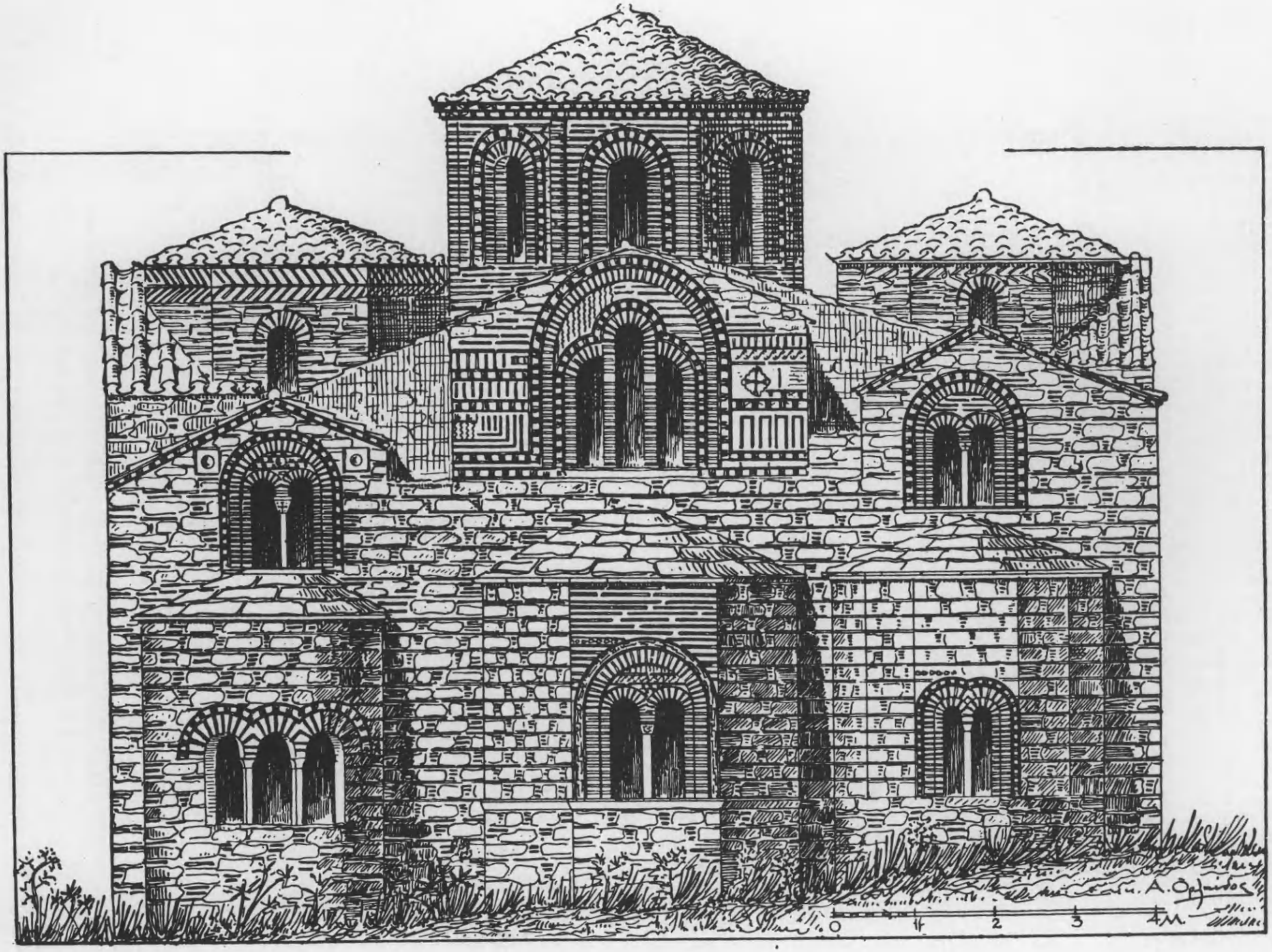

Εἰκ. 6. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν.

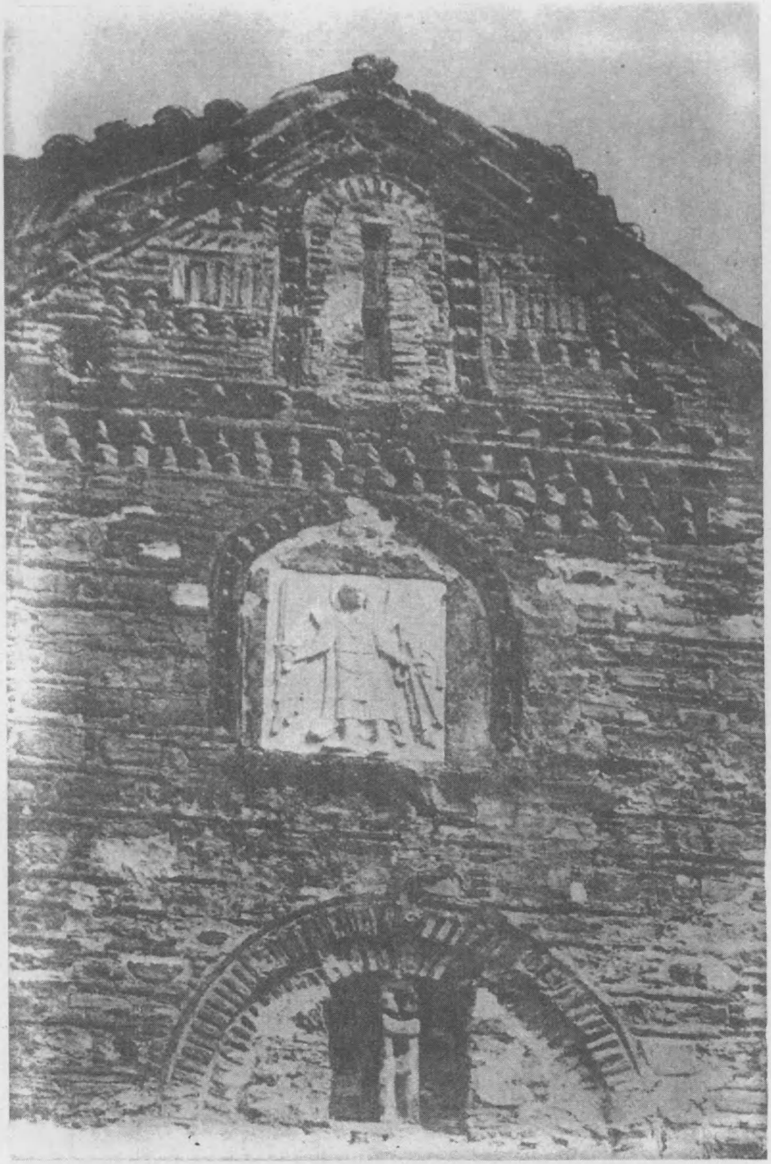

Εἰκ. 7. Τὸ μέσον τμῆμα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ μὲ τὸ ἐντειχισμένον ἀνάγλυφον τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ

Ἡ τοιχοποιία τοῦ καθολικοῦ ἀποτελεῖται ἐκ συνεχῶν ὁριζοντίων στρώσεων (εἰκ. 4) χωριζομένων διὰ μονῆς σειρᾶς πλίνθων πάχους 0.025. Οἱ ἀποτελοῦντες τὰς στρώσεις ταύτας λίθοι—κοινοὶ σκληροὶ ἀσβεστόλιθοι,

οὐχὶ πάντοτε κονονικῶς λαξευμένοι—εἶναι τοποθετημένοι οὕτως, ὥστε νὰ μεσολαβοῦν μεταξύ των κατακόρυφα κενὰ πλάτους 0.08-0,10, ἅτινα συμπληροῦνται δ' ἐπαλλήλων τεμαχίων πλίνθων τιθεμένων ἐντὸς παχέος κονιάματος, ὥς ἡ εἰκὼν 6 δεικνύει. Τὸ σύστημα τοῦτο τῆς τοιχοποιίας, ὅπερ εἶναι γραφικώτερον τοῦ αὐστηροῦ πλινθοπεριβλήτου, ἰδιάζει εἰς ναοὺς τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας, μάλιστα δὲ τῆς Καστορίας, ἔνθα ἐφηρμόσθη ἤδη ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος.

Εἰς τὰς Βλαχέρνας τῆς περιγραφείσης τοιχοδομίας χρῆσις ἐγένετο εἰς τὸ ἱερὸν (εἰκ. 6) καὶ τοὺς κατὰ μῆκος τοίχους (βόρειον καὶ νότιον εἰκ. 5). Εἰς τὰ τριγωνικὰ ὅμως τύμπανα, εἰς ἃ καταλήγουσιν αἱ στέγαι, καθὼς καὶ εἰς τοὺς τρούλλους, ἐγένετο σχεδὸν ἀποκλειστικὴ χρῆσις ὀπτοπλίνθων εἴτε ὡς ὑλικοῦ δομῆς, εἴτε ὡς ὀδοντωτῶν ταινιῶν, εἴτε ὡς διακοσμήσεως διὰ ποικίλης αὐτῶν πλοκῆς τῇ παρεμβολῇ καὶ πηλίνων κοσμημάτων.

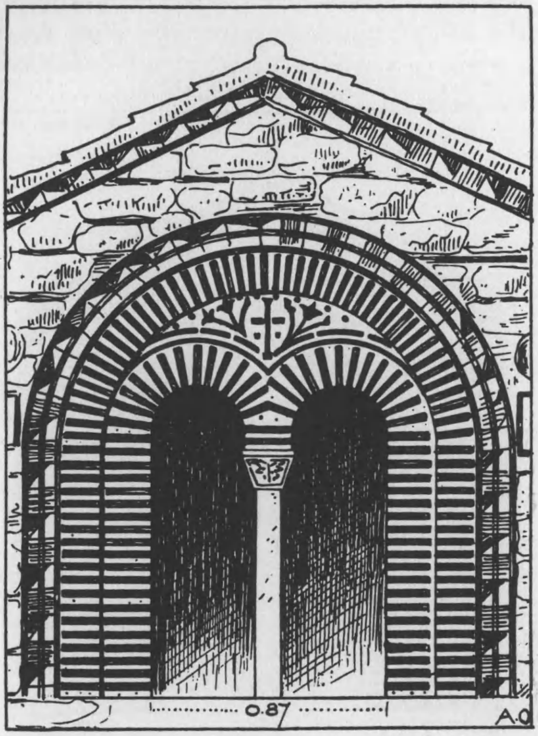

Εἰκ. 8.
Δυτικὸν παράθυρον τοῦ βορείου κλίτους τοῦ ναοῦ.

Παράθυρα. Σήμερον ὁ ναὸς εἶναι σκοτεινὸς διότι τὰ πλεῖστα τῶν παραθύρων του ἐφράχθησαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας διὰ λόγους ἀμύνης. Τὰ ἄλλοτε φωτίζοντα τὸν ναὸν παράθυρα διακρίνονται εἰς μονόλοβα, δίλοβα καὶ τρίλοβα. Καὶ τὰ μὲν μονόλοβα, ἀνοίγονται κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ναοῦ φέρουσι δὲ διπλᾶ πλίνθινα πλαίσια περιβαλλόμενα ἐνίοτε ὑπὸ πριονωτῶν ταινιῶν, αἵτινες διήκουσι μέχρι τῆς ποδιᾶς (εἰκ. 5 καὶ 7). Τὰ δὲ δίλοβα, χωριζόμενα διὰ μαρμαρίνων ἢ λιθίνων κιονίσκων φερόντων ἀνάγλυπτα κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, ἔχουσι τοὺς λοβούς των περιβεβλημένους ὑπὸ ἐξέχοντος πλαισίου, ἐπιπέδου (εἰκ. 8) ἢ λοξοτμήτου (εἰκ. 9), ὅπερ συνήθως μὲν περιθέεται

[1] Περὶ τῶν ἀξιολογωτάτων ναῶν τῆς Καστορίας θέλομεν δημοσιεύσει προσεχῶς ἰδίαν μελέτην ἐν τῷ Ἀρχείῳ.

ὑπὸ πριονωτῆς ταινίας (εἰκ. 8, 9), ἅπαξ ὅμως καὶ διὰ ζωφόρου ἐκ κεραμίνου κοσμήματος (εἰκ. 10). Τὰ μεταξὺ τῶν λοβῶν καὶ τῶν περιβαλλόντων αὐτοὺς πλαισίων τύμπανα πληροῦνται διὰ κεραμίνης ἢ ἄλλης διακοσμήσεως κατὰ ποικίλους τρόπους. Οὕτω π.χ. τοῦ παραθύρου τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 10) τὸ τύμπανον κάτω μὲν φέρει τμῆμα πριονωτῆς ταινίας ὑπεράνω δ' αὐτῆς ζωφόρον ἐκ δισέψιλον, τοῦ ὑπολοίπου κυκλικοῦ τμήματος πληρουμένου ἐν τῷ μέσῳ μὲν διὰ μισχοφόρου φύλλου ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἐτέθησαν ἀνὰ ἓν ὄρθιον δισέψιλον κατὰ τ' ἄκρα δὲ σειρὰ «κουφιζόντων» στοιχείων (εἰκ. 10). Τὰ τύμπανα τῶν παραθύρων, ἅτινα ἀνοίγονται εἰς τὰ τριγωνικὰ ἀετώματα, εἰς ἃ ἀπολήγουσι πρὸς ἀνατολὰς αἱ κατὰ μῆκος στέγαι τῶν πλαγίων κλιτῶν ἔφερον ἐπαλλήλους ὀδοντωτὰς ταινίας ἐν τῷ μέσῳ δ' αὐτῶν ἡμισφαιρικὸν «ρόδιον» πινάκιον, οὗτινος σώζεται σήμερον μόνον ἡ κοιλότης. Τέλος τῶν παραθύρων, ἅτινα ἀνοίγονται εἰς τὰ τριγωνικὰ ἀετώματα τῶν δυτικῶν ἀπολήξεων τῶν στεγῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν ἤτοι τῶν ὑπεράνω τοῦ νάρθηκος, τὰ τύμπανα κοσμοῦνται ἐν τῷ μέσῳ μὲν διὰ σταυροῦ ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ διὰ πηλίνων κρινανθέμων μετὰ μίσχων (εἰκ. 8, 9) κοσμήματος ὅπερ, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, εἰς οὐδὲν ἄλλο βυζαντινὸν μνημεῖον συναντᾶται πήλινον. Εἰς τὰ δύο δὲ τελευταῖα παράθυρα ἐτοποθετήθησαν παρὰ τὴν ἄντυγα καὶ δύο «ρόδια» πινάκια ἐντὸς πλινθίνων τετραγώνων πλαισίων (εἰκ. 8, 9).

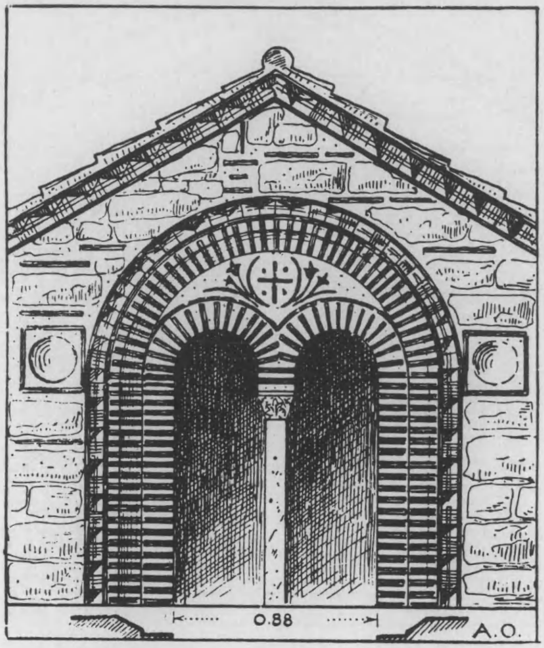

Εἰκ. 9.
Δυτικὸν παράθυρον τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ ναοῦ.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διάταξις καὶ διακόσμησις τῶν παραθύρων εἰς ἃ ἀπολήγει πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς ἡ κεντρικὴ κατὰ μῆκος στέγη τοῦ τοῦ ναοῦ. Τούτων τὸ ἀνατολικὸν (εἰκ. 6) παρουσιάζει τρίλοβον ἄνοιγμα ἔχον πλινθίνους μὲν τοὺς χωρίζοντας κιονίσκους, τοὺς δὲ λοβοὺς μὲ σχῆμα ἡμικυκλικὸν μὲν τὸν μέσον, τεταρτοκυκλίου δὲ τοὺς ἄκρους. Ἐξωτερικῶς τὰ πλαίσια τῶν λοβῶν περιθέει πριονωτὴ ταινία. Τὸ τρίλοβον συγκρότημα εἶναι

ἐγγεγραμμένον ἐντὸς μεγάλου πλινθίνου ἐξέχοντος πλαισίου περιθεομένου ὑπὸ πριονωτῆς ταινίας διηκούσης κάτω μέχρι τῆς ποδιᾶς (εἰκ. 6). Τὸ μεταξὺ τοῦ ἐσωτερικοῦ τριλόβου καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ πλαισίου τύμπανον πληροῦται ἐνταῦθα διὰ παραλλήλων κατακορύφων κυματοειδῶν κοσμημάτων. Οὐ μόνον δὲ τὸ παράθυρον καθ' ἑαυτὸ ἀλλὰ καὶ τὰ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τμήματα τοῦ ἀετώματος φέρουσι πλουσίαν κεραμίνην διακόσμησιν συνισταμένην κάτω μὲν ἐκ μαιάνδρων ἀποτελεσθέντων ἐκ κυματοειδῶν κοσμημάτων, ἀνωτέρω δὲ ὑπὸ πηλίνων σταυρῶν ἐντὸς ρόμβων ἐκ κυματοειδῶν ὁμοίως κοσμημάτων καὶ τέλος ἔτι ἀνωτέρω ἐκ ζωνῶν ἀποτελουμένων ἐκ στοιχείων σχήματος λατινικοῦ σῖγμα (S) ἐναλλασσομένων πρὸς κυκλικὰ κομβία, οὕτως ὥστε νὰ παρέχεται ἡ συνολικὴ ἐντύπωσις ἁλύσου.

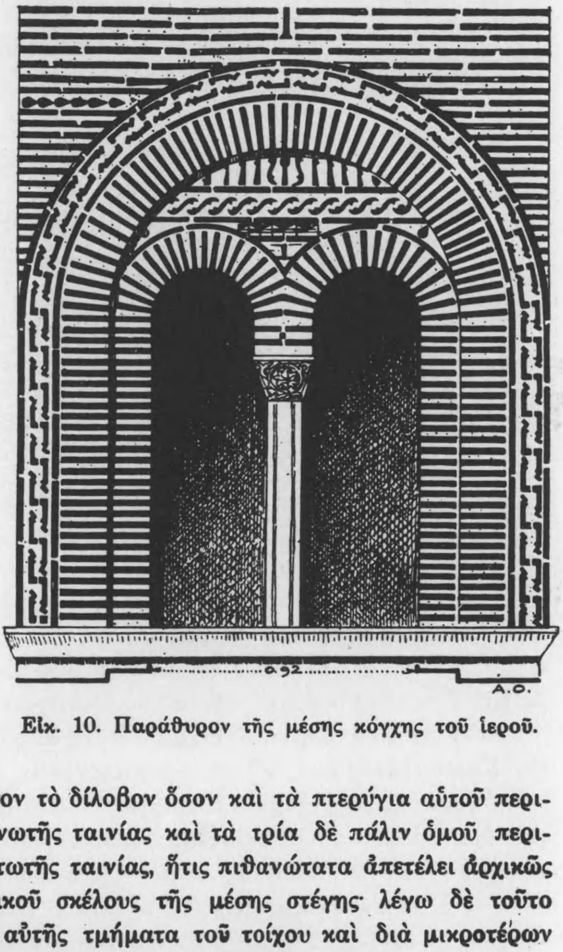

Εἰκ. 10. Παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Τέλος τὸ παράθυρον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 11) εἶναι κυρίως εἰπεῖν ἓν δίλοβον ὅμοιον πρὸς τὰ γειτονικά του, ὅπερ ὅμως φέρει ἑκατέρωθεν, ἀκκουμβισμένα ἐπὶ τῆς ἄντυγος αὐτοῦ, δύο τεταρτοκυκλικὰ πτερύγια. Τόσον τὸ δίλοβον ὅσον καὶ τὰ πτερύγια αὐτοῦ περιθέονται ἐξωτερικῶς ὑπὸ πριονωτῆς ταινίας καὶ τὰ τρία δὲ πάλιν ὁμοῦ περιβάλλονται ὑπὸ κυκλικῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις πιθανώτατα ἀπετέλει ἀρχικῶς τὸ καμπύλον γεῖσον τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς μέσης στέγης· λέγω δὲ τοῦτο διότι τὰ ὕπερθεν τῆς ταινίας αὐτῆς τμήματα τοῦ τοίχου καὶ διὰ μικροτέρων λίθων εἶναι κατεσκευασμένα καὶ ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων εἶναι ἐκτισμένα, ὥστε φαίνεται ὅτι εἶναι μεταγενέστεραι προσθῆκαι (εἰκ. 11).

Τὰ τύμπανα τόσον τοῦ μέσου δίλοβου παραθύρου ὅσον καὶ τῶν τυφλῶν ἑκατέρωθεν πτερυγίων πληροῦνται διὰ διαφόρων κοσμημάτων σχηματιζομένων διὰ πλίνθων, εὐθειῶν ἢ κυματοειδῶν. Εἶναι δὲ ταῦτα σταυροί, ρόμβοι, χιαστά, προσέτι δὲ καὶ πριονωταὶ ταινίαι καὶ δισέψιλον (εἰκ. 11).

Κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις. Κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν παραθύρων τοῦ ναοῦ ἐγένετο ἤδη λόγος περὶ ποικίλων κεραμίνων κοσμημάτων, ἅτινα πληροῦσι τὰ τύμπανα τῶν παραθύρων ἢ περιβάλλουσι τὰ πλαίσια αὐτῶν. Ἐκ τῶν κοσμημάτων τούτων ἄλλα μὲν τίθενται μεμονωμένα ἄλλα δὲ πάλιν, τιθέμενα κατὰ σειράν, σχηματίζουσι ζωφόρους πλαισιουμένας ὁτὲ μὲν δι' εὐθειῶν ὁτὲ δὲ δὲ διὰ κυματοειδῶν πλίνθων (εἰκ. 12, ἄνω δεξιᾷ). Καὶ

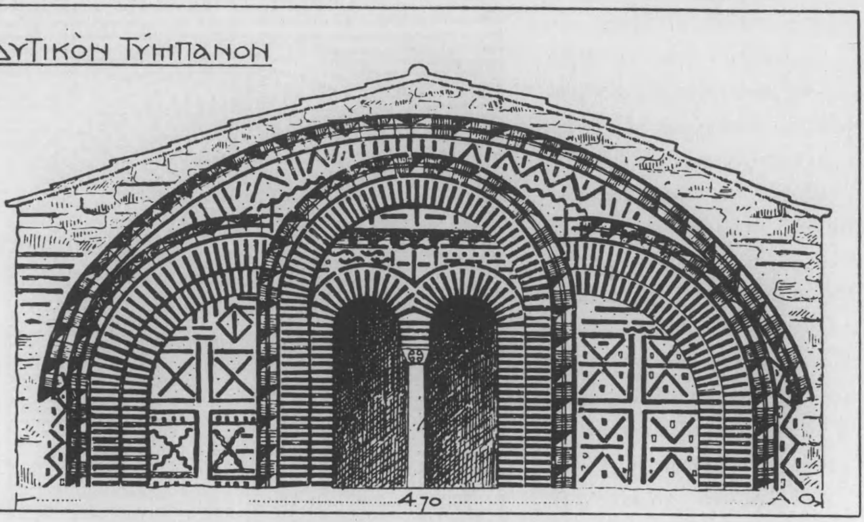

Εἰκ. 11. Δυτικὸν παράθυρον τοῦ μέσου κλίτους τοῦ ναοῦ.

τινὰ μὲν ἐξ αὐτῶν εἶναι συνήθη καὶ γνωστὰ ἐξ ἄλλων μνημείων τοῦ Δεσποτάτου ὡς π.χ. α') τὰ δισέψιλον (εἰκ. 12 ἄνω ἀριστερᾷ), ἅτινα ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν [1], τὴν Κάτω Παναγιὰν [2] καὶ τὴν Πόρτα-Παναγιάν [3], β') τὸ ἐν σχήματι λατινικοῦ σῖγμα (εἰκ. 12 ἄνω δεξιᾷ), ὅπερ εὑρίσκομεν καὶ εἰς τὴν Κάτω Παναγιὰν [4], γ') τὸ πριονωτὸν (εἰκ. 12 ἀριστερᾷ), ὅπερ ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς τὴν Πόρτα-Παναγιάν [5], δ') ἡ ἐκ ρόμβων ἅλυσις, ε') ἡ ταινία τῶν ἀμυγδάλων, ς') ὁ μαίανδρος (εἰκ. 12 κάτω ἀριστερᾷ) καὶ τέλος ζ') οἱ σταυροί. Ἄλλα δὲ πάλιν ἐξ αὐτῶν ἀπαντῶσι μόνον ἐνταῦθα καὶ τοιαῦτα εἶναι. α') τὰ κρινάνθεμα (εἰκ. 12 μέσον), β') τὸ χιαστὸν (εἰκ. 12 δεξιᾷ) γ') τὸ κομβοσχοίνιον (εἰκ. 12), δ) ἡ ταινία τῶν διπλῶν πελέκεων, (εἰκ. 12) ε') τὸ ὀξυγώνιον (εἰκ. 12 δεξιᾷ ἐν τῷ μέσῳ) καὶ τέλος ς') τὸ διχαλωτὸν (εἰκ. 12

[1] Ὀρλάνδος, Ἀρχαιολ. Δελτίον 1919 σελ. 21 εἰκ. 8.
[2] Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σελ. 91 εἰκ. 22.
[3] Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημείων Α', σελ. 20 εἰκ. 9.
[4] Λαμπάκης, ἔ. ἀ.
[5] Ὀρλάνδος. Ἀρχεῖον Α' σελ. 20 εἰκ. 8.

ἀριστερᾷ ἐν τῷ μέσῳ). Πλὴν τοῦ πρώτου πάντα τὰ λοιπὰ κοσμήματα εἶναι κατεσκευασμένα ἐπὶ πλίνθων, ὧν τὸ πάχος ἐτμήθη μετὰ τὴν ὄπτησιν διὰ τοῦ μιστρίου, οὕτως ὥστε νὰ λάβῃ τὰ ἐπιθυμητὰ σχήματα.

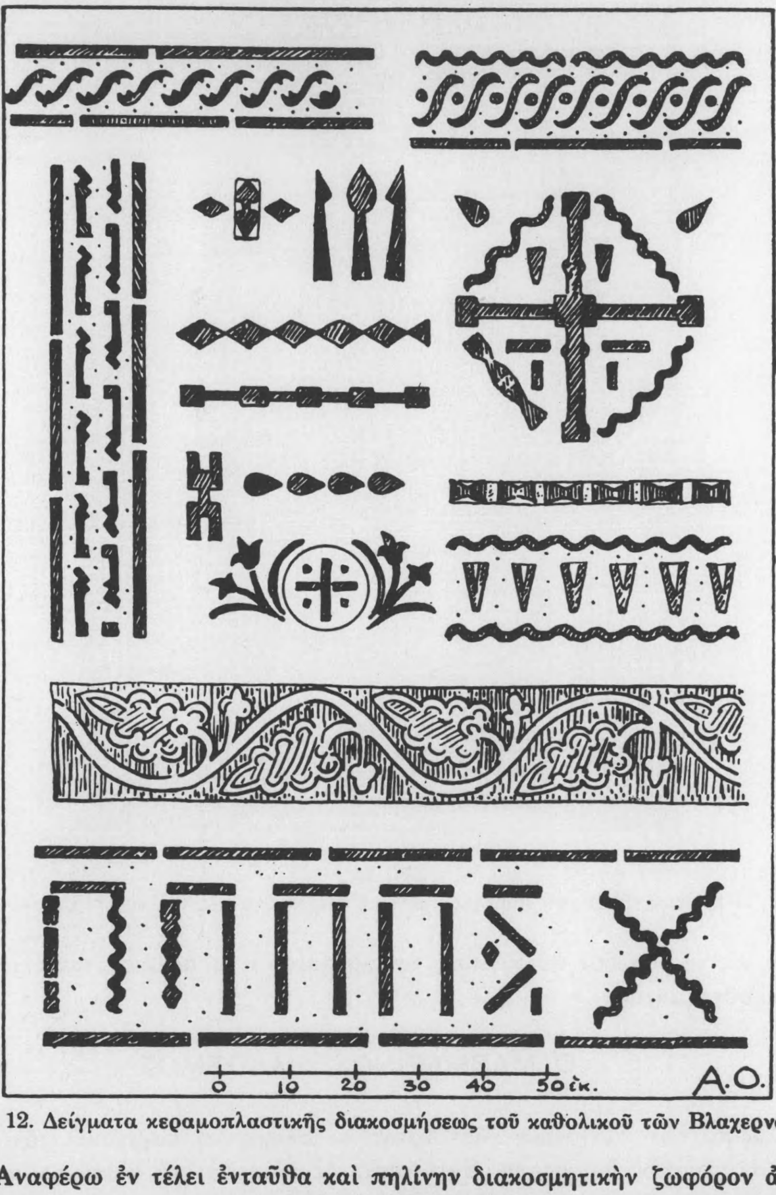

Εἰκ. 12. Δείγματα κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν.

Ἀναφέρω ἐν τέλει ἐνταῦθα καὶ πηλίνην διακοσμητικὴν ζωφόρον ἀπαρτιζομένην ἐξ ὀρθογωνίων τεμαχίων (0,37×0,18) ἐφ' ὧν πλαστικῶς εἰκονίσθη κληματὶς μετὰ βοτρύων (εἰκ. 12). Ἡ ζωφόρος δ' αὕτη, ἥτις ἐνθυμίζει ἀνάλο-

γον ἐντειχισμένην ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν Ἁγ. Θεοδώρων τῶν Ἀθηνῶν, δὲν κοσμεῖ σήμερον τοὺς τοίχους τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν, ἀλλ' ἐχρησιμο-

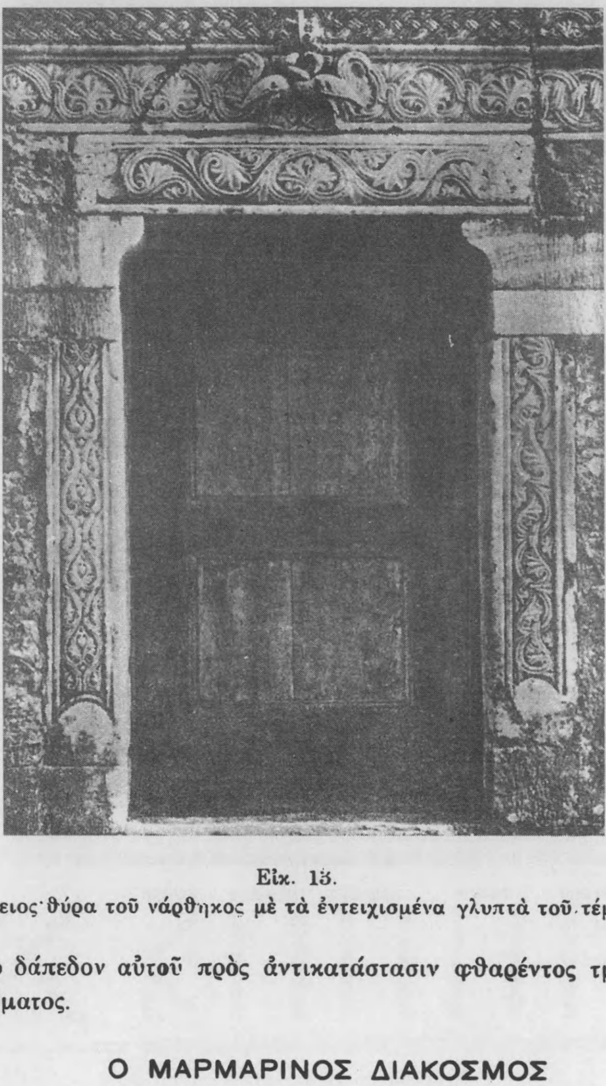

Εἰκ. 15.
Ἡ βόρειος θύρα τοῦ νάρθηκος μὲ τὰ ἐντειχισμένα γλυπτὰ τοῦ τέμπλου.

ποιήθη εἰς τὸ δάπεδον αὐτοῦ πρὸς ἀντικατάστασιν φθαρέντος τμήματος τοῦ μαρμαροθετήματος.

Ο ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Ἐκ πάντων τῶν ναῶν τῆς Ἄρτης, αἱ Βλαχέρναι παρέχουσι τὸν πλουσιώτερον γλυπτὸν διάκοσμον. Συνίσταται δὲ οὗτος α) εἰς κιονόκρανα β) εἰς κιονίσκους καὶ ἐπιστύλια τέμπλων γ) εἰς ἀναγλύφους πλάκας τάφων καὶ δ) εἰς γλυπτὰ ἀγνώστου προορισμοῦ.

Κιονόκρανα. Ταῦτα διακρίνονται εἰς δύο κατηγορίας. 1) εἰς τὰ τῶν κιόνων τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν καὶ 2) εἰς τὰ τῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων. Τὰ κιονόκρανα τῶν κιονοστοιχιῶν εἶναι δύο εἰδῶν: τῶν μεγάλων κιόνων καὶ τῶν μικρῶν. Τὰ τῶν μεγάλων, ὄντα δυστυχῶς ἀλειμένα δι' ἀσβέστου, ἀποτελοῦνται ἢ ἐκ καλάθου περιβαλλομένου ὑπὸ φύλλων ἀκάνθης, ἢ ὑπὸ ἰωνικοῦ μετὰ προσκεφαλαίων κιονοκράνου ὑπεράνω τῶν ὁποίων ἐτέθη κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα. Τὰ κιονόκρανα ταῦτα προέρχονται πιθανῶς ἔκ τινος ἀρχαίου ἢ παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου. Τὰ δὲ τῶν μικρῶν ὀκταγώνων κιονίσκων κιονόκρανα εἶναι ἁπλᾶ, ὑψηλὰ κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, ὧν ἡ πρὸς τὸ μέσον κλῖτος βλέπουσα παρειὰ κοσμεῖται δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου ἢ ἐπιπεδογλύφου κοσμήματος ἐκ σταυροῦ περιβαλλομένου ὑπὸ φυλλωμάτων (εἰκ. 3). Ὁμοίως κολουροπυραμιδοειδῆ κιονόκρανα φέρουσι καὶ πάντες οἱ κιονίσκοι τῶν παραθύρων, ὧν ἡ πρὸς τὰ ἔξω πλευρὰ κοσμεῖται διὰ φύλλου ἢ ἀνθεμίου, ἁπλοῦ ἢ συνθέτου (εἰκ. 9, 10).

Τέμπλον. Ὁ ναὸς ἔφερεν ἄλλοτε πλούσιον μαρμάρινον τέμπλον, ὅπερ καταστραφὲν ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἀντικατεστάθη ἀργότερον δι' ἀκαλαισθήτου ξυλίνου, τῶν τεμαχίων τοῦ παλαιοῦ ἐντειχισθέντων εἰς τὰς σμικρυνθείσας, ὡς εἴπομεν, πλαγίας θύρας τοῦ νάρθηκος ἢ χρησιμοποιηθέντων ἐξ ἀγνοίας εἰς τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν πάλαι συληθέντων τάφων τῶν δεσποτῶν.

Τὸ τέμπλον τῶν Βλαχερνῶν συνίστατο, ὡς πάντα τὰ βυζαντινὰ τέμπλα, ἐκ κιονίσκων βαινόντων ἐπὶ πεσσῶν καὶ ἐξ ἐπιστυλίων, ζευγνυόντων τοὺς κιονίσκους. Θωράκια ἔφρασσον τὰ μεταξὺ τῶν πεσσίσκων κενά, πλὴν τῶν μέσων ἀνοιγμάτων. Τὰς θέσεις τῶν πεσσῶν καθορίζουσι σαφέστατα αἱ ἐπὶ τοῦ δαπέδου καὶ τῶν τριῶν κλιτῶν διατηρηθεῖσαι τετράγωνοι ἐγκοπαὶ πακτώσεως, (εἰκ. 23) ἐκ τῶν διαστάσεων τῶν ὁποίων ταυτίζονται καὶ τὰ σῳζόμενα τεμάχια.

Εἰκ. 14. Πεσσίσκος τοῦ τέμπλου.

Πέντε λοιπὸν τοιοῦτοι πεσσίσκοι ἀνταποκρινόμενοι ἄλλοι μὲν πρὸς τὰς διαστάσεις τῶν ἐγκοπῶν τοῦ μέσου κλίτους ἄλλοι δὲ πρὸς τὰς τῶν ἄκρων κλιτῶν εἶναι ἐντειχισμένοι ὡς σταθμοὶ τῶν πλαγίων θυρῶν τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 13). Ἔχουσι δὲ οὗτοι ὕψος 1.18^5 καὶ κοσμοῦνται κατὰ τὴν ἐμπροσθίαν των ἐπιφάνειαν διὰ λεπτοτάτης ἐργασίας ἑλικοφύλλων ἄλλων μὲν ἀναδιπλουμένων (εἰκ. 13 ὑπέρθυρον) ἄλλων δὲ μετὰ βοτρύων. Εἶναι δὲ τὰ ἑλικόφυλλα εἰς ἄλλους μὲν πεσσίσκους ἁπλᾶ εἰς ἄλλους δὲ σύνθετα καταλήγοντα εἰς τὸ ἄνω μέρος εἰς σταυρὸν [1] (εἰκ. 14). Εἷς μάλιστα τῶν σταυρῶν φέρει ἑκατέρω-

[1] Ὅμοιος σταυρὸς ὑπάρχει καὶ εἰς τοὺς πεσσίσκους τοῦ τέμπλου τοῦ ἐν Ἀμφίσσῃ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τόμ. Α΄ σελ. 192 εἰκ. 9.

θεν τῆς ἄνω κεραίας καὶ τὴν συντετμημένην ἐπιγραφὴν IC XC (εἰκ. 13).

Ὑπεράνω τῶν πεσσίσκων ἐτίθεντο οἱ κιονίσκοι, ὧν διεσώθησαν τρεῖς τύποι. 1) ὁ μετὰ τεσσάρων διὰ κόμβου συνηνωμένων κιονίσκων (εἰκ. 15, Α) 2) ὁ ἐν σχήματι δέσμης ὀκτὼ κιονίσκων (εἰκ. 15, Β) καὶ 3) ὁ ὀκτάγωνος (εἰκ. 15, Γ). Ἐκ τούτων εἰς τὸ κεντρικὸν τμῆμα φαίνεται ὅτι ἀνήκει ὁ πρῶτος· διότι ἔχει διατομὴν κατά τι μεγαλειτέραν τῶν λοιπῶν. Ὁ δεύτερος καὶ ὁ τρίτος ἀνήκουσιν εἰς τὰ κλίτη.

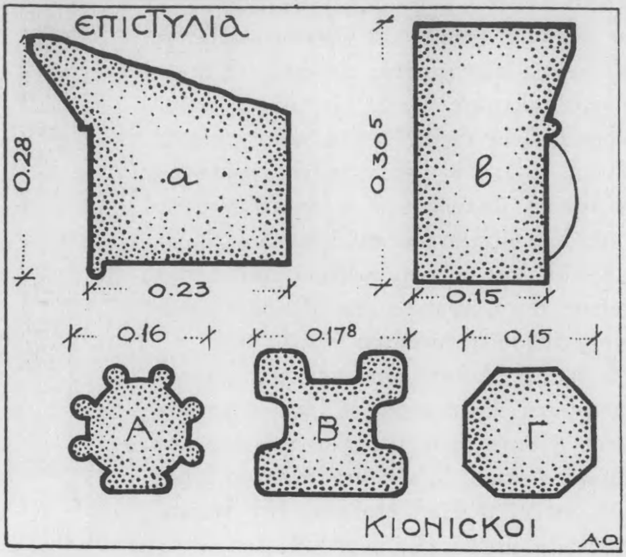

Εἰκ. 15. Τομαὶ κιονίσκων καὶ ἐπιστυλίων τοῦ τέμπλου.

Ἐκ τῶν κιονίσκων τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 16, Α) διετηρήθησαν τρία τεμάχια. Ἓν ἐξ αὐτῶν, φέρον συμφυὲς καὶ τὸ κιονόκρανον, εἶναι ἐντετειχισμένον ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν τοῦ νάρθηκος, ἄλλο χρησιμεύει σήμερον ὡς διαχωριστικὸς κιονίσκος τοῦ εἰς παράθυρον ἐπὶ τουρκοκρατίας μεταβληθέντος τοξωτοῦ τμήματος τῆς νοτίας θύρας τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 5 καὶ 7). Τρίτον τέλος τεμάχιον (εἰκ. 16 Γ) ἦτο ἐντειχισμένον εἰς τὸν νότιον τάφον. Τετραπλοῖ κιονίσκοι, συνδεόμενοι ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὕψους των διὰ κόμβου ἦσαν συνηθέστατοι εἰς τέμπλα· ἀλλὰ καὶ ὡς διακοσμητικὸν στοιχεῖον ἀπαντῶσι συχνὰ εἰς ἀνάγλυφους παρειὰς σαρκοφάγων καὶ εἰς χειρόγραφα. Χρῆσις των ἐγένετο ἀπὸ τοῦ 12ου κυρίως αἰῶνος, ἐνταθεῖσα κατὰ τὸν 13ον καὶ τὸν 14ον αἰῶνα.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων προκύπτει ὅτι ἔχομεν ἀσφαλῆ καὶ τὴν μορφὴν καὶ τὴν θέσιν τῶν κιονίσκων τοῦ τέμπλου· ἀγνοοῦμεν ὅμως μόνον τὸ ἀκριβὲς ὁλικὸν ὕψος των.

Ὑπεράνω τῶν κιονίσκων ἐτίθεντο ἐπιστύλια ἀποτελούμενα ἐκ ταινίας ἐπιπέδου στεφομένης ὑπὸ λοξοτμήτου γείσου. Ἐπιστυλίων διακρίνομεν δύο κατηγορίας, ὧν ἡ τομὴ (εἰκ. 15) καὶ ἡ διακόσμησις διαφέρει. Εἰς τὸ μέσον κλῖτος ἀνήκουσι τὰ ἐπιστύλια τῶν εἰκόνων 17 καὶ 18. Ταῦτα φέρουσιν ἐπὶ μὲν τῆς ταινίας διακόσμησιν ἐκ συριακῶν τροχῶν περιβαλλόντων ῥόδακας ἐπὶ δὲ τοῦ γείσου παρατεθειμένα καὶ διὰ κόμβων συνεχόμενα ἀνθέμια. Τὸ κόσμημα

τῆς ταινίας διεκόπτετο α) ὑπὸ στρογγύλων δίσκων, ἐφ᾽ ὧν πιθανῶς ἦσαν ἄλλοτε γεγλυμμένα μονογραφήματα ἀργότερον ἀπολαξευθέντα (εἰκ. 17) β) ὑπὸ μεγάλων ἀνακαμπτομένων καὶ ἐξεχόντων φύλλων ἀκάνθης, οἷα συνηθίζοντο ἰδίᾳ κατὰ τὸν 12ον καὶ 13ον αἰῶνα (εἰκ. 18) καὶ γ) ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους ὑπὸ τόξου βαίνοντος ἐπὶ διδύμων κιονίσκων καὶ περιβάλλοντος ἀνάγλυπτον διπλοῦν σταυρὸν (Σταυρώσεως) (εἰκ. 18). Ἡ ἐργασία τῶν κοσμημάτων εἶναι λεπτὴ καὶ ἐπιμελημένη, ἡ δὲ κλῖμαξ των σχετικῶς μικρά.

Α Γ Β

Εἰκ. 16 Κιονίσκοι τοῦ τέμπλου.

Τὸ ὁλικὸν μῆκος τοῦ τέμπλου τοῦ μέσου κλίτους ἦτο 3.68. Τὰ διασωθέντα δύο τεμάχια ἀντιπροσωπεύουσι μῆκος περίπου 2.30.

Ἡ δευτέρα κατηγορία τῶν ἐπιστυλίων διακρίνεται, λόγῳ τῶν ἀναγλύφων μορφῶν τῶν Ἀρχαγγέλων καὶ τῆς Παναγίας, ἃς φέρει ζωηρῶς ἐξεχούσας (0,05)

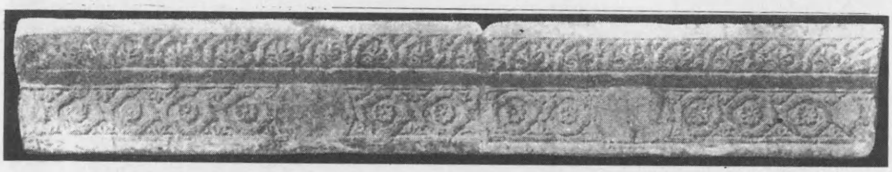

Εἰκ. 17. Ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου τοῦ μέσου κλίτους.

ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῆς ταινίας. Τεμάχια τῶν ἐπιστυλίων τούτων ἐσώθησαν ἐν συνόλῳ τρία, ὧν τὸ μὲν ἀριστερὸν (εἰκ. 19) εἶναι ἐντειχισμένον ὑπεράνω τῆς νοτίας θύρας τοῦ νάρθηκος τὰ δὲ δύο ἄλλα (εἰκ. 20) ἀπόκεινται ἐν τῷ διακονικῷ. Τὸ ὁλικὸν μῆκος τοῦ ἐπιστυλίου ὑπολογίζεται ἀκριβῶς, λόγῳ τῆς συμμετρικότητος, εἰς 2.95. Τόσον ὅμως εἶναι μόνον τοῦ διακονικοῦ τὸ ἄνοιγμα, ὅπερ εἶναι μικρότερον τοῦ τῆς προθέσεως κατὰ 0.26 λόγῳ τῆς κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὑπάρξεως τῆς παραστάδος (εἰκ. 1) ἥτις δὲν ὑφίσταται καὶ εἰς τὸ βόρειον κλῖτος. Κατὰ ταῦτα τὸ ἐξεταζόμενον ἐνταῦθα ἐπιστύλιον

ἀνήκει εἰς τὸ διακονικόν. Ἐπικυροῦται δ' ἡ ἐνταῦθα τοποθέτησίς του καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ κιονίσκοι, οἵτινες τὸ ἐβάσταζον, τοποθετούμενοι εἰς ἃς θέσεις καθορίζουσιν αἱ ἐπὶ τοῦ δαπέδου σωζόμεναι ἐγκοπαὶ πακτώσεως αὐτῶν,

Εἰκ. 18. Τεμάχιον ἐκ τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ μέσου κλίτους.

ἔρχονται ἀκριβῶς κάτωθεν τῶν Ἀρχαγγέλων, ὅπου καὶ ὑπάρχει ὁ σχετικὸς γόμφος. Ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις (εἰκ. 21) δεικνύει τὴν γενικὴν ὄψιν τοῦ τέμπλου.

Ἡ ταινία καὶ τὸ γεῖσον τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι πλουσίως διακεκοσμημένα ἡ μὲν δι' ἁλυσσοειδοῦς κοσμήματος ἐκ διατεμνομένων κύκλων, τὸ δὲ δι' ἑλικο-

Εἰκ. 19. Ἀνάγλυπτον ἐπιστύλιον τέμπλου ἐντειχισμένον ὑπὲρ τὴν νότιον θύραν τοῦ νάρθηκος.

φύλλου πρωτοτύπου μορφῆς. Τὸ κόσμημα τῆς ταινίας καὶ τοῦ γείσου διακόπτουσι· τοῦτο μὲν ζωηρῶς ἐξέχοντα κομβία (εἰκ. 19) τοῦτο δὲ αἱ προτομαὶ τῆς ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους εἰκονιζομένης ἐν στάσει δεήσεως Παναγίας καὶ τῶν ἑκατέρωθεν αὐτῆς παρισταμένων ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ. Ἔχομεν ἑπομένως ἐνταῦθα τὸ ἄνω τμῆμα τῆς παραστάσεως, ἥτις τοποθετεῖται συνήθως εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἤτοι τῆς

Θεοτόκου δεομένης μὲ τοὺς ἑκατέρωθεν αὐτῆς προσκλίνοντας ἀρχαγγέλους· ἐν τῷ ἡμετέρῳ τέμπλῳ ἡ Παναγία τῆς ὁποίας δυστυχῶς ἡ κεφαλὴ εἶναι τελείως κατεστραμμένη, παρίσταται εἰς αὐστηρὰν μετωπικὴν στάσιν δεήσεως, φέρει δὲ τὸν ἐπὶ τοῦ στήθους ἀναδιπλούμενον μανδύαν (εἰκ. 20). Αἱ χεῖρες της δὲν ἐξέχουν λοξῶς ἑκατέρωθεν τοῦ σώματος, ὡς εἰς τὰς ἀναγλύφους «δεομένας» Θεοτόκους, ἀλλ' εἶναι προσκεκολλημέναι κατακορύφως ἐπὶ τοῦ στήθους. Ἀνάλογον στάσιν ἔχει καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ Θεοτόκος τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Χαλκίδος[1], ἥτις προέρχεται ὡσαύτως ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τούτου[2]. Εἶναι πιθανώτατον ὅτι ἡ ἡμετέρα Παναγία ἀντιγράφει τὴν περιώνυμον Βλαχερνίτισσαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως[3].

Εἰκ. 20. Δύο προσαρμοζόμενα τεμάχια τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.

Οἱ δὲ πτερωτοὶ Ἀρχάγγελοι, ὧν τὰ συντετμημένα ὀνόματα ἀναγράφονται ἐπὶ δίσκων παραπλεύρως τῶν φωτοστεφάνων, σεβίζοντες τὴν Θεοτόκον, παρίστανται ἑκατέρωθεν αὐτῆς εἰς τὴν συνήθη στάσιν τῶν τριῶν τετάρτων. Φοροῦσι δὲ οὗτοι τὸν μετὰ διαλίθων παρυφῶν καὶ λώρου ἀναδιπλούμενον περὶ τὸν καρπὸν σφικτὸν χειριδωτὸν πλατύσημον χιτῶνα, στολὴν ἣν φέρουσι καὶ οἱ αὐτοκράτορες ἢ οἱ δεσπόται[4] εἰς τοιχογραφίας ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἡμίτομον παράστασιν ἀναγλύφων μορφῶν, αὕτη ἦτο λίαν συνήθης καθ' ὅλας τὰς περιόδους, ἐγένετο δὲ προφανῶς κατ' ἀπομίμησιν τῶν φορητῶν εἰκόνων. Οἱ ἄγγελοι ἰδίᾳ συχνότατα παρίστανται ἀνάγλυφοι μόνον κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος[5].

[1] Strzygowski, Δ. I. E. E, Β' 723 καὶ Röm. Quartalschrift 1893, 8.

[2] Ξυγγόπουλος, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. τ. Δ' (1927) σ. 67 ἔνθα μνημονεύονται καὶ ἄλλα παραδείγματα τῆς αὐτῆς στάσεως τῆς Παναγίας, ἐν οἷς καὶ τὸ ἀνάγλυφον τῶν Βλαχερνῶν, ὀρθῶς ἔκτοτε θεωρηθὲν ὡς ἐκ τοῦ τέμπλου προερχόμενον.

[3] Ὅρα σχετικῶς J. Ebersolt, Sanctuaires de Byzance 1921, σ. 50, εἰκ. 7.

[4] Σπ. Π. Λάμπρος, Λεύκωμα Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων Ἀθῆναι 1930 πίν. 73-85, Diehl, Manuel² 1927 εἰκ. 432, 433, Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919 προμετωπὶς καὶ εἰκ. 13, 14 καὶ 22.

[5] Κιβώριον Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως Bréhier, N. Archives des Mis-

Ἡ διὰ τῆς γλυπτικῆς ἀπεικόνισις θείων μορφῶν παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς δὲν ἦτο τόσον ἀσυνήθης, ὅσον πρό τινος ἐνομίζετο[1]. Συχνάκις ἀπαντῶνται λατρευτικαὶ εἰκόνες λαξευμέναι ἐπὶ λίθου, αἵτινες ὅμως γενικῶς παρουσιάζουσι

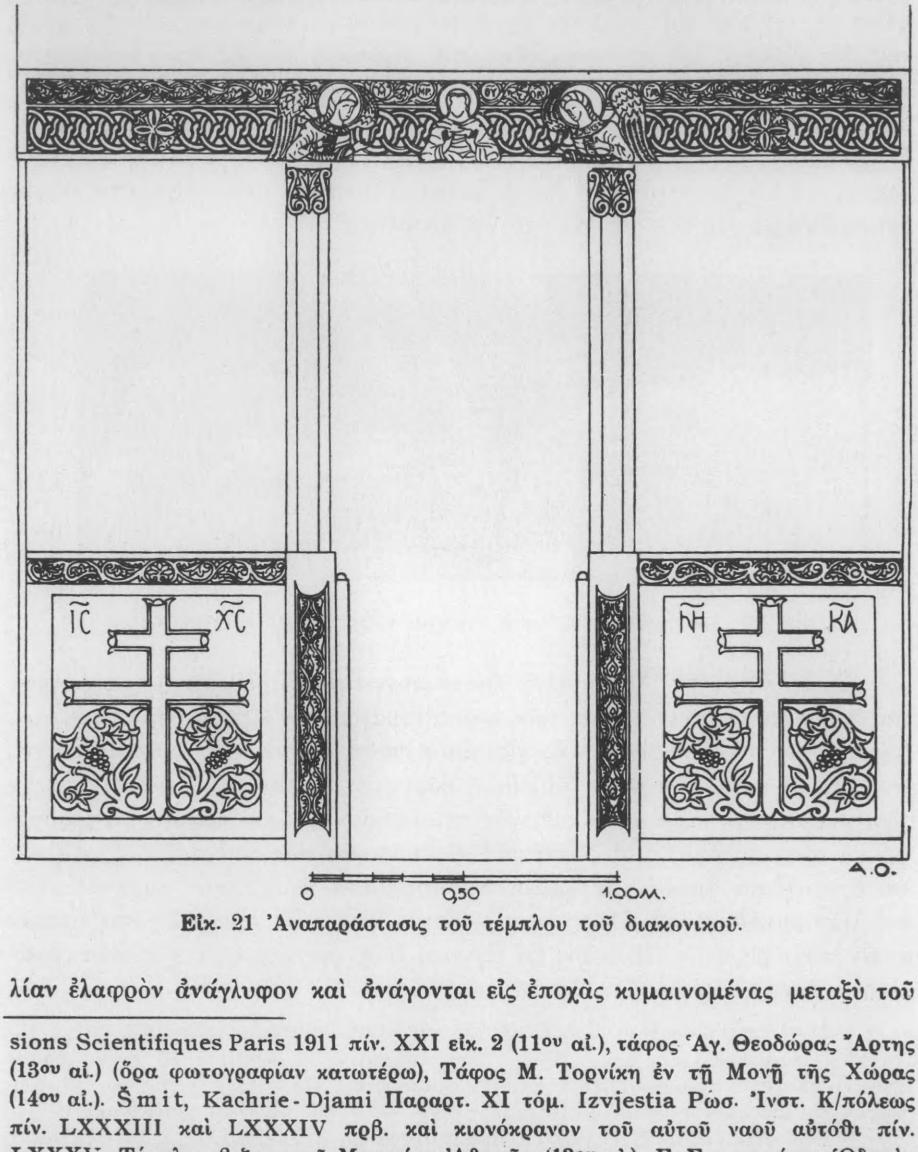

Εἰκ. 21 Ἀναπαράστασις τοῦ τέμπλου τοῦ διακονικοῦ.

λίαν ἐλαφρὸν ἀνάγλυφον καὶ ἀνάγονται εἰς ἐποχὰς κυμαινομένας μεταξὺ τοῦ

sions Scientifiques Paris 1911 πίν. XXI εἰκ. 2 (11ου αἰ.), τάφος Ἁγ. Θεοδώρας Ἄρτης (13ου αἰ.) (ὅρα φωτογραφίαν κατωτέρω), Τάφος Μ. Τορνίκη ἐν τῇ Μονῇ τῆς Χώρας (14ου αἰ.). Šmit, Kachrie-Djami Παραρτ. XI τόμ. Izvjestia Ρωσ. Ἰνστ. Κ/πόλεως πίν. LXXXIII καὶ LXXXIV πρβ. καὶ κιονόκρανον τοῦ αὐτοῦ ναοῦ αὐτόθι πίν. LXXXV. Τέμπλον βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (13ου αἰ.). Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγὸς Βυζαντ. Μουσείου Ἀθηνῶν εἰκ. 24. Bréhier, ἔ.ἀ. 1913 fasc. 9 πίν. VII εἰκ. 13 κλπ. Ἐλεφαντοστοῦν τῆς Συλλογῆς Stroganof (12ου αἰ.). Diehl, Manuel² (1927) εἰκ. 327.

[1] Strzygowski, Röm. Quart. 1893 σ. 6. Choisy, Hist. Arch. II 1903, σ. 31.

9ου καὶ τοῦ 12ου μ. Χ. αἰῶνος[1]. Πολὺ περισσότερον ἔξεργοι καὶ πλαστικαί, σχεδὸν ὁλόγλυφοι, ἀπεδόθησαν αἱ μορφαὶ ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς, ἴσως κατ' ἐπίδρασιν τῆς ἐπιτυμβίου πλαστικῆς τῆς Δύσεως. Τοιαύτην ἰσχυράν, ἑλληνιστικὴν πλαστικότητα παρουσιάζουσι καὶ τὰ ἀνάγλυφα τῶν Βλαχερνῶν, ἅτινα ἐξετελέσθησαν ὄχι μόνον μὲ ἀκρίβειαν ἀλλὰ καὶ μὲ χάριν καὶ φυσικότητα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλα ἔργα παλαιότερα ἢ καὶ σύγχρονα[2], ἅτινα χαρακτηρίζει ἐπιπεδότης καὶ γραμμικὴ ἀπόδοσις τῶν μορφῶν. Σημειωτέον δ' ὅτι οἱ προοπτικῶς εἰκονισθέντες ἀρχάγγελοι παρεστάθησαν ὀρθῶς ἡ δὲ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων καὶ τῶν τριῶν μορφῶν δὲν εἶναι ἁπλῆ, συμβατική, ἀλλ'

Εἰκ. 22. Ἐπιστύλιον τῆς προθέσεως καὶ πεσσίσκος.

ἐξετελέσθη κατὰ φύσιν, ὥστε νὰ ἐνισχύῃ τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ὄγκου. Τέλος ἡ ἐκτέλεσις καὶ τῶν μορφῶν καὶ τῶν κοσμημάτων εἶναι τόσον ἐπιμελημένη, ὅσον δὲν ἀνέμενέ τις νὰ συναντήσῃ εἰς τὴν μακρυνὴν ταύτην ἐπαρχίαν. Ἐκ τούτων λοιπὸν πάντων τῶν γνωρισμάτων, ἅτινα μαρτυροῦσι ἀξιοσημείωτον καλλιτεχνικὴν ὡριμότητα, ἄγομαι νὰ δεχθῶ, ὅτι τὸ γλυπτὸν τέμπλον τῶν Βλαχερνῶν θὰ ἐξετελέσθη παρὰ τεχνιτῶν ἐλθόντων ἐκ τῆς πρωτευούσης καὶ ἐργαζομένων εἰς τὴν αὐλὴν τῶν δεσποτῶν μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως[3].

Τὰ μεταξὺ τῶν πεσσίσκων κενὰ ἐφράσσοντο, πλὴν τοῦ μέσου ὅπερ ἐχρησίμευεν ὡς θύρα, διὰ θωρακίων, ἐξ ὧν ἀνεῦρον δύο πολλαχῶς τεμαχισμένα. Ἐκ τῆς συναρμογῆς τῶν τεμαχίων των ἐξήχθη ὅτι τὸ σχέδιον ἀπηρτίζετο ἐξ

[1] Πβλ. Γ. Σωτηρίου, Recueil Kondakof Πράγα 1926 σ. 125 ἑ.

[2] Πβλ. ἀνάγλυφα τάφου Ἁγ. Θεοδώρας.

[3] Τὸ ἄνωθεν τῆς νοτίας θύρας τοῦ νάρθηκος τεμάχιον τοῦ τέμπλου παρουσιάζει σήμερον ζωηρὸν πορφυροῦν χρωματισμὸν (grenat) εἰς τὴν κόμην καὶ τὰς παρυφὰς τοῦ ἐνδύματος τοῦ ἀγγέλου. Εἶναι τόσον ἐπιτυχὴς ὁ χρωματισμὸς αὐτός, ὥστε δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ παλαιὸς ἀνανεωμένος. Εἶναι ἄλλως τε πιθανώτατον, ὅτι ὅπως οἱ ἀρχαῖοι, οὕτω καὶ βυζαντινοὶ ἀνύψωνον διὰ χρωμάτων τὸ θέλγητρον τῶν πλαστικῶν των ἔργων. Διὰ τὰς ἐξ ἐλεφαντοστοῦ εἰκόνας τουλάχιστον τοῦτο εἶναι βέβαιον.

ἑνὸς σταυροῦ τῆς ἀναστάσεως, οὗτινος τὰ μὲν δύο κάτω τῆς ὁριζοντίας κεραίας διαμερίσματα κοσμοῦνται διὰ κλιματίδος μετὰ βότρυος, τὰ δὲ δύο ἄνω διὰ τῆς γνωστῆς συντετμημένης ἐπιγραφῆς IC XC (εἰκ. 21 ἀριστερᾷ) καὶ NH KA (δεξιᾷ). Τὸ πλάτος τῶν θωρακίων ὑπολογίζεται εἰς 0.68 τὸ δὲ ὕψος εἰς

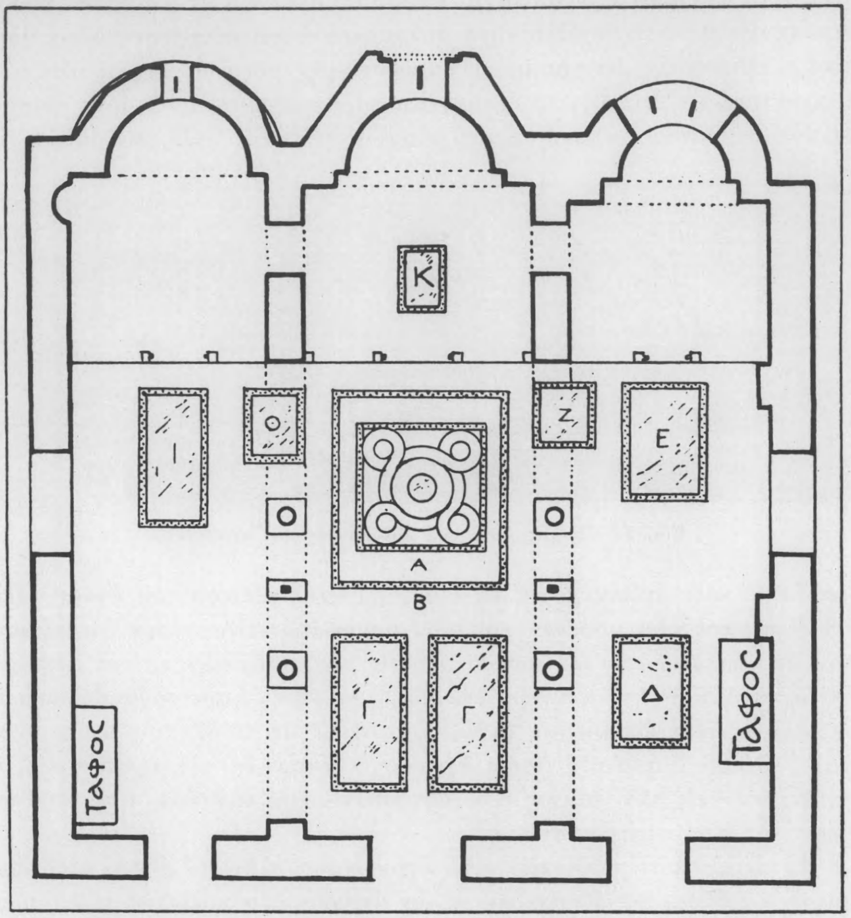

Εἰκ. 23. Γενικὴ διάταξις τῶν μαρμαροθετημάτων τοῦ δαπέδου.

0.85· τὸ πάχος εἶναι 0.06. Ὑπεράνω τῶν θωρακίων θὰ ὑπῆρχεν, ὡς συνήθως, λοξότμητός τις στέψις. Ἐπειδὴ δὲ τοιούτων στέψεων ἀνεῦρον δύο ἢ τρία εἴδη παρεδέχθην ἐν τῇ ἀναπαραστάσει τῆς εἰκ. 21 τὸ ἐξ αὐτῶν συγγενέστερον — ἀπὸ ἀπόψεως κοσμήματος -- πρὸς τὰ λοιπὰ μέλη τοῦ τέμπλου τούτου.

Μετὰ τὸν καθορισμὸν τῆς μορφῆς τῶν τέμπλων τοῦ μέσου κλίτους καὶ τοῦ διακονικοῦ καὶ τὴν ταύτισιν τῶν εἰς αὐτὰ ἀνηκόντων τεμαχίων εἶναι

πρόδηλον ὅτι τὸ ὑπολειπόμενον τεμάχιον ἐπιστυλίου, ὅπερ σήμερον χρησιμεύει ὡς ὑπέρθυρον τῆς βορείου θύρας τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 13), ἀνήκει εἰς τὸ τέμπλον τῆς προθέσεως. Ἡ διατομὴ τοῦ ἐπιστυλίου τούτου (εἰκ. 22) εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ διακονικοῦ, διαφέρει δὲ μόνον ἡ διακόσμησις. Πράγματι ἐνταῦθα ἡ μὲν κατακόρυφος ταινία κοσμεῖται διὰ ζωφόρου ἐκ συγκομβουμένων ἀνθεμίων (εἰκ. 22), ἡ δὲ λοξὴ ἐπιφάνεια τῆς στέψεως δι' ἁλυσοειδοῦς πλέγματος. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς κατακορύφου ταινίας ὑπάρχει λίαν ἔξεργος παράστασις δύο ἀντωπῶν παγωνίων ἐχόντων τοὺς λαιμοὺς συμπεπλεγμένους τὰς δὲ οὐρὰς ἀνωρθωμένας. Τὸ θέμα τοῦτο συνηντήσαμεν εἴδη εἰς τὸ τέμπλον

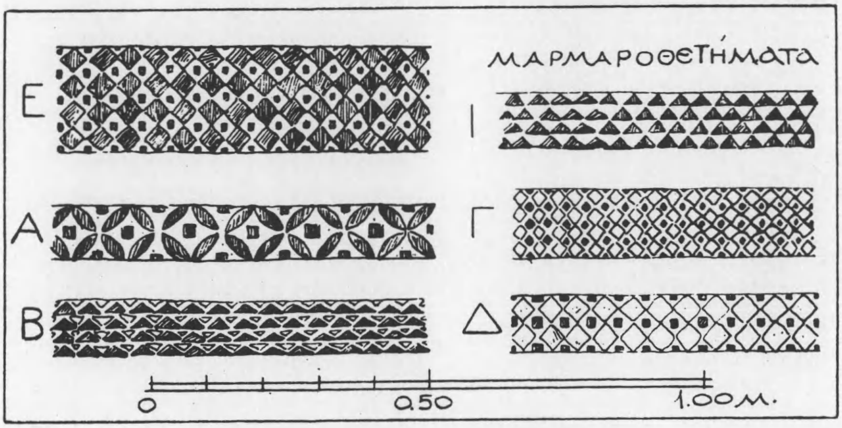

Εἰκ. 24 Δείγματα μαρμαροθετημάτων.

τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς [1], ὅτε καὶ ἀνεφέραμεν καὶ ἄλλα παραδείγματα τῆς χρήσεως αὐτοῦ εἴς τε γλυπτὰ καὶ εἰς χειρόγραφα.

Δάπεδον. Τὸ ἔδαφος τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ μεγάλων ἐκ λευκοῦ μαρμάρου πλακῶν, αἵτινες ἦσαν διατεταγμέναι, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζωσι τὸ ἐσωτερικὸν ἐπιμήκων ὀρθογωνίων ἢ τετραγώνων πλαισίων ἀποτελουμένων ἐκ μικρῶν, ποικιλοχρώμων, φυτευτῶν μαρμάρων. Ἐκ τῶν πλαισίων τούτων ἀκέραια διεσώθησαν μόνα τὰ τοῦ μέσου κλίτους καί τινα τῶν πλαγίων, τὰ δὲ λοιπὰ καταστραφέντα ἀντικατεστάθησαν διὰ κοινῶν λιθίνων πλακῶν. Τὴν γενικὴν τῶν πλαισίων διάταξιν παρέχει ἡ εἰκ. 23, τινὰς δὲ συνδυασμοὺς τῶν περιβαλλουσῶν αὐτὰ ταινιῶν ἡ εἰκ. 24. Ὡραιότερον καὶ συνθετώτερον πάντων τῶν πλαισίων ἦτο ἐσχηματισμένον τὸ ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ μέσου κλίτους εὑρισκόμενον ὀμφάλιον (εἰκ. 25), ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ συνήθους καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων μεσοβυζαντινῶν μαρμαροθετημάτων γνωστοῦ θέματος τῶν πέντε συμπλεκομένων κύκλων («πέντε ἄρτων»). Ἐν ἀντιθέσει

[1] Α. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σελ. 27.

πρὸς τὰ λοιπὰ πλαίσια αἱ ταινίαι τοῦ κεντρικοῦ εἶναι ἐσχηματισμέναι διὰ ψηφίδων ὡς ἁλυσοειδῆ πλέγματα. Ἐν τῷ μέσῳ ἑκάστου τῶν ἄκρων κύκλων, ὑπάρχει ψηφιδωτὸς δίσκος ἐν τῷ ὁποίῳ ἐγγράφονται τετράγωνα ἁπλᾶ ἢ διασταυρούμενα ἢ καὶ διατεμνόμενα τρίγωνα (πεντάλφα) (εἰκ. 25) περιβάλλοντα φύλλον κισσοῦ ἢ ἀμπέλου. Τοῦ δὲ κεντρικοῦ κύκλου τὸ θέμα ἦτο δικέφαλος, πιθανώτατα, ψηφιδωτὸς ἀετός, οὗτινος διακρίνονται μὲν οἱ ἀνοικτοὶ πόδες

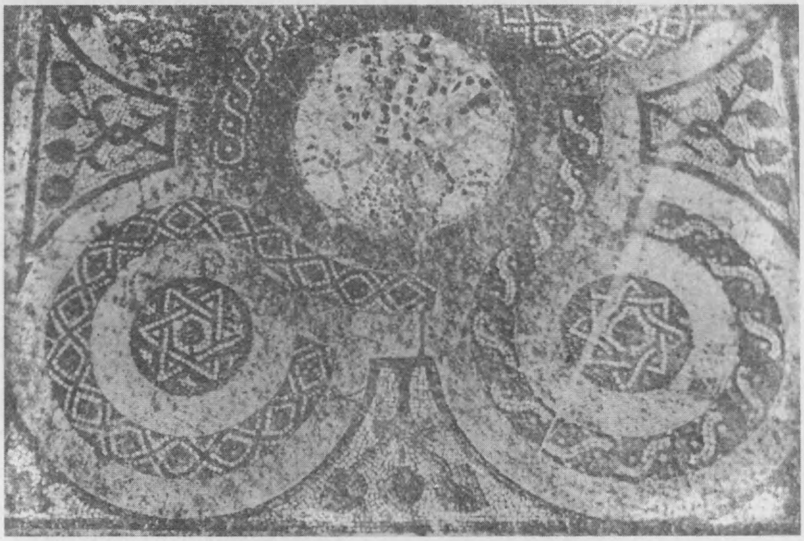

Εἰκ. 25. Τὸ ὀμφάλιον τοῦ δαπέδου.

καὶ ἡ οὐρά, εἶναι ὅμως κατεστραμμένον καὶ ἀτέχνως ἀργότερον ἐπεσκευασμένον τὸ ἄνω μέρος, ὥστε τὸ περίγραμμα τοῦ πτηνοῦ νὰ εἶναι δυσδιάκριτον (εἰκ. 25). Τὰ μεταξὺ τῶν κύκλων καὶ τοῦ περιγεγραμμένου εἰς αὐτοὺς τετραγώνου καμπυλόπλευρα τρίγωνα ἐπληρώθησαν καὶ αὐτὰ διὰ ψηφιδωτῶν παραστάσεων μισχοφόρων καλύκων ἢ καρπῶν, αἱ δὲ γωνίαι διὰ φύλλων (εἰκ. 25). Τὸ μέγεθος τῶν ψηφίδων εἶναι 0.01×0.008 τὰ δὲ χρησιμοποιηθέντα χρώματα: λευκόν, βαθὺ πράσινον, πορφυροῦν (rosso antico) καὶ ὠχροκίτρινον (sienna ὠμή). Ἡ παράθεσις τῶν συμπληρωματικῶν χρωμάτων ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ λευκὸν παρέχει ἐπιτυχεστάτην καὶ σοβαρὰν χρωματικὴν ἁρμονίαν. Ἡ τέχνη τῆς ἐκτελέσεως τῶν ψηφιδωτῶν εἶναι λεπτοτάτη.

Τάφοι. Ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχουσι δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ ἤτοι παρὰ τὸν νότιον καὶ τὸν βόρειον τοῖχον (εἰκ. 1) δύο ὀρθογώνιοι τάφοι. Ἐκ τούτων ὁ μὲν πρὸς βορρᾶν εἶναι κτιστὸν ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον (1.95×0.60×0.70) ὅπερ καλύπτεται ὑπὸ μαρμαρίνης ἐνεπιγράφου πλακός, περὶ ἧς θέλομεν εἴπει κατωτέρω. Ὁ δὲ πρὸς νότον τάφος (εἰκ. 26) εἶναι ὀγκωδέ-

Εἰκ. 26. Ὁ νότιος τάφος ὡς ἀνασυνεκροτήθη τὸ 1897.

στερος τοῦ ἄλλου (2.05×0.81×0.90) καὶ φέρει ἐντετειχισμένην πλουσίαν ἀνάγλυπτον διακόσμησιν κατά τε τὰς τρεῖς κατακορύφους αὐτοῦ παρειὰς καὶ τὴν ἄνω ὁριζοντίαν αὐτοῦ πλευράν. Ἡ διακόσμησις ὅμως αὕτη εἶναι τόσον ἀτάκτως καὶ ἀνοργάνως κατανεμημένη (εἰκ. 26), ὥστε εὐκόλως ἀναγνωρίζει τις ὅτι δὲν εἶναι ἡ ἀρχική, ἀλλὰ προέρχεται ἐκ μεταγενεστέρας ἀνασυνθέσεως τοῦ τάφου παρ᾽ ἀδαῶν τεχνιτῶν. Πράγματι δὲ ὁ τάφος οὗτος ἠνοίχθη τὸ 1896 ἵνα ἐρευνηθῇ τὸ ἐσωτερικόν του παρὰ τοῦ Μητροπολίτου Πρεβέζης Κοσμᾶ[1] ἀνασυνεκροτήθη δ᾽ ἀργότερον χρησιμοποιηθέντων πρὸς ἀνάκτισιν αὐτοῦ καὶ ἱκανῶν ἄλλων γλυπτῶν τεμαχίων, ἀνηκόντων προφανῶς εἰς ἄλλους τάφους ἢ κατασκευάσματα. Οὕτω π.χ. τὸ ἐπιστύλιον τῆς εἰκόνος 17, ὅπερ, ὡς εἴδομεν, ἀνήκει εἰς τὸ τέμπλον τοῦ μέσου κλίτους ἐνεκτίσθη ἀνεστραμμένον εἰς τὸν τάφον (εἰκ. 26), ὁμοίως δὲ καὶ τεμάχια τῶν θωρακίων καὶ τῶν κιονίσκων τοῦ τέμπλου καὶ ποικίλα ἄλλα γλυπτά, περὶ ὧν θέλομεν ὁμιλήσει κατωτέρω. Πρὸς διευκρίνησιν λοιπὸν τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου τοῦ τάφου καὶ διαχωρισμὸν τῶν διαφόρων γλυπτῶν παρέστη ἀνάγκη νέας διαλύσεως τοῦ μνημείου, ἣν καὶ ἐξετέλεσα ἀδείᾳ τοῦ Ὑπουργείου κατὰ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1936. Κατὰ ταύτην εὑρέθησαν καὶ νέα τινα γλυπτὰ καὶ ἐνεπίγραφα τεμάχια ἐνεκτισμένα ἐντὸς τοῦ ἐκ λίθων πυρῆνος τοῦ τάφου. Τὴν διάλυσιν ἠκολούθησεν ἡ μελέτη καὶ κατάταξις τῶν ποικίλων γλυπτῶν τεμαχίων καὶ ἡ πρὸς ἄλληλα συναρμογὴ τῶν διαφόρων κομματίων τῶν γλυπτῶν, ἐξ ἧς προέκυψε καὶ ἡ κατανομὴ αὐτῶν εἰς τὰ οἰκεῖα κατασκευάσματα. Ἀπέδειξε λοιπὸν ἡ ταξινόμησις ὅτι εἰς τὸν

[1] Ν. Ἑλληνομνήμων τ. ΙΘ΄ σ. 299.

Εἰκ. 27. Ἡ ἑτέρα τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς νοτίας σαρκοφάγου.

νότιον τάφον ἀνήκουσι τὰ ἑξῆς γλυπτὰ τεμάχια, ὧν αἱ διαστάσεις συμβιβάζονται πλήρως πρὸς τὴν κατὰ χώραν σωζομένην βάσιν τοῦ μνημείου:

α) Πλὰξ ὀρθογώνιος τεθραυσμένη κατὰ τὴν κάτω πλευρὰν καὶ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν, πλάτους 0.81 καὶ πάχους 0.07. Ἐπ' αὐτῆς (εἰκ. 27) εἰκονίζεται ζωηρῶς ἐξέχον ἡμικυκλικὸν τόξον κοσμούμενον διὰ πρωτοτύπου ἁλυσοειδοῦς κοσμήματος μετὰ παρεμβαλλομένων τριφύλλων καὶ βαῖνον ἐπὶ διδύμων κιονίσκων συνδεομένων κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ ὕψους των διὰ τοῦ γνωστοῦ σχοινίνου κόμβου. Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ ὑπεράνω τῶν κιονίσκων εἰκονίζονται καρποφόρα δένδρα κατὰ τὸν γνωστὸν συμβατικὸν τρόπον[1], κάτωθεν δὲ τοῦ τόξου ὁ διπλοῦς σταυρὸς τῆς Ἀναστάσεως (ἢ Σταυρώσεως) κοσμούμενος διὰ τοῦ αὐτοῦ καὶ τὸ τόξον ἁλυσοειδοῦς κοσμήματος. Ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἄνω μὲν εὕρηται ζωηρῶς χαραγμένη ἡ ἐπιγραφὴ [ΝΙ] - ΚΑ / ΙC - XC κάτω δὲ ἀνὰ εἷς μονοπτέρυγος ἀετὸς στρέφων πρὸς τὰ ἔξω τὴν κεφαλὴν καὶ δάκνων διὰ τοῦ ράμφους τὴν ἀνοικτὴν πτέρυγά του.

β) Πλὰξ ὀρθογώνιος κολοβή, ἀποτελεσθεῖσα ἐκ δύο συνανηκόντων τεμαχίων (εἰκ 28) πλάτους ὁμοίως 0.81 καὶ πάχους 0.07. Εἰκονίζεται καὶ

[1] Πβλ. δένδρον ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου τῆς Γεννήσεως τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν Bréhier, N. Arch. des missions scientif. 1911 Fasc. 3 πίν. XXII εἰκ. 1.

ἐπ' αὐτῆς θέμα ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς προηγουμένης ἤτοι τόξον κοσμούμενον δι' ἀναγλύπτων ἀνθεμίων καὶ στηριζόμενον ἐπὶ διδύμων κιονίσκων κάτωθεν τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ζωηρῶς ἔξεργος ὁ διπλοῦς σταυρὸς τῆς Ἀναστάσεως. Ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ, ἐντὸς δίσκων, ἡ ἐπιγραφὴ IC-XC. Εἰς τὸ ἐλλεῖπον κάτω ἥμισυ θὰ εἰκονίζοντο πάλιν δύο μονοπτέρυγοι ἀετοί.

Αἱ δύο ἀνωτέρω περιγραφεῖσαι πλάκες ἀπετέλουν ἀναμφιβόλως τὰς δύο στενὰς πλευρὰς πλουσίως διακεκοσμημένης σαρκοφάγου, ἧς ὅμως δὲν κατώρθωσα δυστυχῶς ν' ἀνεύρω τὴν ἐμπροσθίαν, μακρὰν πλευράν· διότι οὐδὲν ἐκ τῶν σωζομένων γλυπτῶν τεμαχίων δύναται νὰ ταυτισθῇ τεχνοτροπικῶς καὶ θεματικῶς πρὸς τὰς δύο πλάκας τῶν στενῶν πλευρῶν. Πιθανὸν εἶναι μόνον ὅτι ὡς κάλυμμα καὶ τῆς νοτίας σαρκοφάγου ἐχρησίμευε μεγάλη ἐνεπίγραφος πλάξ, τῆς ὁποίας ἱκανὰ τεμάχια εὑρέθησαν ἐνεκτισμένα εἰς τὸν διαλυθέντα τάφον. Ἀναβάλλοντες τὸν περὶ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης λόγον δι' ἀργότερον θὰ σημειώσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι οἱ ἐπὶ τῆς πλακὸς α εἰκονιζόμενοι ἀετοὶ ἀποτελοῦσι παράστασιν ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ· εἰκονίζουσι δηλαδὴ τοὺς ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων μνημονευομένους διπλοῦς[1] ἢ βασιλικοὺς[2] ἀετούς, οὓς ἀπαντῶμεν ἐπίσης χωριστοὺς καὶ ἐπὶ ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἀναγλύφων τοῦ 4ου π. Χ. αἰῶνος[3], ὡς σύμβολα τῆς ἐκ Διὸς εἴτε ἐκ θεοῦ παραδιδομένης ὑπάτης βασιλικῆς, θείας καὶ κοσμικῆς ἐξουσίας[4]. Πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ ὁ τάφος ἐξ οὗ προέρχεται ἡ ἀετοφόρος πλὰξ θὰ ἀνήκει, ὡς καὶ ὁ βόρειος, εἰς ἐπιφανές τι μέλος τῆς οἰκογενείας τῶν δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου, οἵτινες ὡς καὶ οἱ ἄλλοι δεσπόται καὶ οἱ ἄρχοντες τῶν περιοίκων λαῶν τοῦ Βυζαντίου συγγενῶν ἢ βαρβάρων, οἱ καυχώμενοι ἐπὶ κηδεστίᾳ πρὸς τοὺς βυζαντινοὺς βασιλεῖς καὶ διεκδικοῦντες τὴν κατοχὴν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ἢ τμημάτων αὐτοῦ εἶχον οἰκειοποιηθῆ τὸν δικέφαλον ἀετὸν ὡς ἔμβλημα καὶ σημεῖον

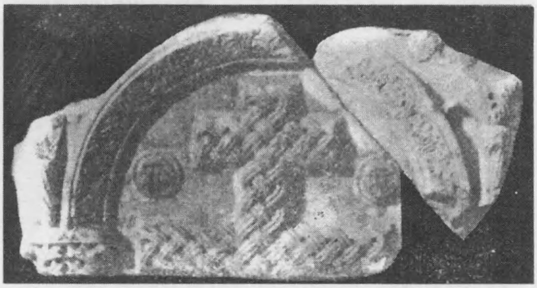

Εἰκ. 28. Τεμάχια ἐκ τῆς ἑτέρας τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς νοτίας σαρκοφάγου.

[1] Acta praesertim graeca Rossici in monte Athos monasterii Κίεβον 1873 σ. 52 πβλ. Βέη ν, Repertorium für Kunstwissenschaft τόμ. XXXV (1932) σ. 329.

[2] Παχυμέρης, Α΄ σ. 108, 9 (Βόννης).

[3] Ι. Ν. Σβορῶνος, Ὁ δικέφαλος ἀετὸς τοῦ Βυζαντίου, Ἀθῆναι 1914 εἰκ. 41, 42 κλπ.

[4] Ὁ αὐτός, ἔ. ἄ. σ. 63.

τῆς βασιλικῆς καταγωγῆς των [1]. Εἰδικῶς δὲ περὶ τῆς χρήσεως τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ ὑπὸ τῶν Κομνηνοδουκάδων τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας μαρτυροῦσι τὰ ἑξῆς μνημεῖα:

α) Τὸ ὑπὲρ τὴν βασίλειον θύραν τοῦ ἐν Ἄρτῃ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσσης κόσμημα, ἐφ' οὗ παρίσταται ἐν ἐπιπεδογλύφῳ τεχνικῇ, δικέφαλος ἀετός [2]. Τὸ εἰρημένον κόσμημα συνοδεύει τὴν ἀναφέρουσαν τὸν δεσπότην τῆς Ἠπείρου Νικηφόρον καὶ τὴν οἰκογένειαν αὐτοῦ ὡς κτήτορας τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσσης ἐπιγραφήν.

β) Ἡ ἀνήκουσα εἰς τὴν Θάμαρ, θυγατέρα τοῦ εἰρημένου δεσπότου

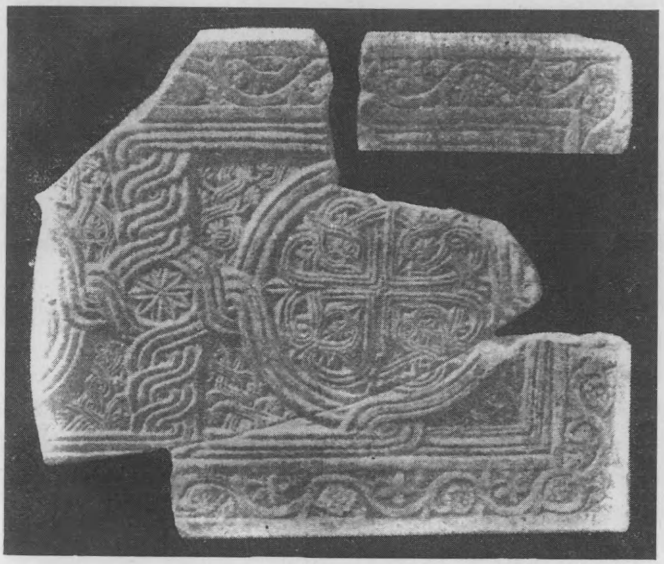

Εἰκ. 29. Τμήματα ἀναγλύφου καλυπτηρίου πλακὸς τάφου.

Νικηφόρου, πυξὶς ἐφ' ἧς εὕρηται διὰ σμάλτου ἡ παράστασις δικεφάλου ἀετοῦ. Ἡ πυξὶς αὕτη ἀπόκειται σήμερον ἐν τῷ θησαυροφυλακίῳ τοῦ Cividale [3].

γ) Τὸ τέμπλον τῆς Πόρτα - Παναγιᾶς, παρὰ τὰ Τρίκκαλα — κτίσματος τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ Δούκα, — ἐφ' οὗ παράστασις ἀνάγλυφος δικεφάλου ἀετοῦ [4].

Πλὴν τῶν μνημονευθέντων δύο τάφων ὑπῆρχεν ἐν τῷ ναῷ τῶν Βλαχερνῶν καὶ τρίτος, ἄγνωστον ποῦ ἀκριβῶς τοποθετημένος. Τεμάχια τοῦ τάφου

[1] Σπ. Π. Λάμπρος, Ὁ δικέφαλος ἀετὸς τοῦ Βυζαντίου Ν. Ἑλληνομν. Ζ' 338, Ϛ' σ. 433 ἑ. Η' 235, Θ' 472, ΙΒ' 241, Gerola, Felix Ravenna 1934 XLIII fasc. 1 σ. 18.

[2] Α. Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 76 εἰκ. 54.

[3] G., Gerola, The Cividale reliquary ἐν The Burlington magazine n. 309 London 1928.

[4] Α. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Τόμ. Α' σελ. 27 εἰκ. 16.

τούτου, διεσκορπισμένα τῇδε κακεῖσε, κατώρθωσα νὰ συναρμολογήσω, ἀπετελέσθη δ' ἐξ αὐτῶν πλὰξ ἐπιμήκης ὀρθογώνιος (εἰκ. 29) περιθεομένη ὑπὸ πλαισίου ἐφ' οὗ ἐπιπεδόγλυφον κόσμημα κλιματίδος μετὰ βοτρύων καὶ φύλ-

Εἰκ. 30. Ἡ ἐν τῷ ναῷ τῆς Μητροπόλεως ἐντειχισμένη ἀνάγλυπτος πλάξ.

λων. Ἐντὸς τοῦ πλαισίου εἰκονίζονται κύκλοι συμπλεκόμενοι διὰ κόμβων μετ' ἐγκαρσίου ἁλυσοειδοῦς ταινίας. Οἱ κύκλοι περιβάλλουσι σταυρούς, ὧν τὰ ἄκρα ἀγκυρούμενα σχηματίζουσιν ἀνάστροφα ἀνθέμια (εἰκ. 29). Ἀλλὰ καὶ ἡ πέριξ τῶν κύκλων ἀπομένουσα χαμηλοτέρα ἐπιφάνεια κοσμεῖται καὶ αὐτὴ διὰ

Εἰκ. 31. Ἀναπαράστασις τῆς τρίτης σαρκοφάγου τῆς Μ. Βλαχερνῶν.

πλοχμῶν μετ' ἀνθεμίων λεπτοτάτης ἐργασίας. Κύκλοι ὑπῆρχον ἐπὶ τῆς πλακὸς πλείονες τῶν δύο· διότι τὰ λοιπὰ σωζόμενα τεμάχια παρουσιάζουσι καὶ ἄλλην ἁλυσοειδῆ ἐγκαρσίαν ταινίαν. Ἐὰν δὲ παραδεχθῶμεν τρεῖς κύκλους, ὅπερ εἶναι

πιθανώτατον, λαμβανομένων ὑπ' ὄψει ὁμοιοτρόπων παραδειγμάτων, ὑπολογίζομεν ὅτι τὸ μῆκος τῆς πλακὸς θὰ ἦτο ἐν ὅλῳ 2.05· ἐπειδὴ δὲ τόσον περίπου (2.00) εἶναι καὶ τὸ μῆκος τῆς σωζομένης βάσεως τοῦ νοτίου μνημείου θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὑπολάβῃ ὅτι ἡ πλάξ αὕτη ἐσχημάτιζε τὴν μακρὰν κατακόρυφον πλευρὰν τῆς νοτίας σαρκοφάγου. Τοῦτο ὅμως ἐλέγχεται ἀδύνατον· διότι δύο συνεχόμεναι πλευραὶ τῆς πλακὸς παρουσιάζουσι κατὰ τὸ πάχος λοξὴν τμῆσιν μετὰ κοσμήματος ἐξ ἀνθεμίων. Ἐντεῦθεν προκύπτει ὅτι ἡ πλὰξ ἦτο καλυπτήριος, τῆς λοξῆς τμήσεως τοῦ πάχους χρησιμευούσης ὡς στέψεως. Ἐπικυροῦται δὲ τοῦτο καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἑτέρα τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς πλακὸς δὲν ἔχει λοξὴν τμῆσιν οὔτε διακόσμησιν, εἶναι δηλ. κατεσκευασμένη ὡς ἀπῃτεῖτο διὰ τὴν ἐφαπτομένην τοῦ τοίχου πλευρὰν τῆς σαρκοφάγου. Ἀλλ' οὐδὲ ὡς κάλυμμα τῆς νοτίας σαρκοφάγου δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ περιγραφομένη πλάξ, οὐ μόνον διότι τὸ ἐπ' αὐτῆς κόσμημα ἔχει λαξευθῆ μὲ ἐντελῶς διάφορον τεχνικὴν καὶ κλίμακα ἀπὸ τὰ ζωηρῶς ἐξέχοντα καὶ μεγάλα κοσμήματα τῶν στενῶν πλευρῶν, ἀλλὰ καὶ διότι τὸ πλάτος αὐτης (0,78) εἶναι μικρότερον τοῦ πλάτους τῶν πλαγίων πλευρῶν τῆς νοτίας σαρκοφάγου, (0.81) ἐν ᾧ ἔπρεπε νὰ εἶναι μεγαλύτερον, ἀφ' οὗ ἡ καλυπτήριος πλὰξ ἐξεῖχε διὰ λοξοτμήτου στέψεως. Ἀνῆκε λοιπὸν ἡ περιγραφεῖσα καλυπτήριος πλὰξ εἰς τρίτην σαρκοφάγον τῆς ὁποίας κατώρθωσα νὰ ταυτίσω τὴνμακρὰν κατακόρυφον πλευρὰν πρὸς μεγάλην ἀνάγλυπτον πλάκα (εἰκ. 30) μὴ εὑρισκομένην ἐν τῇ μονῇ ἀλλ' ἐντειχισμένην ὡς ὑπέρθυρον τοῦ ἐν Ἄρτῃ ναοῦ τῆς Μητροπόλεως, ὅστις εὑρίσκεται ἀκριβῶς ἀπέναντι τῶν Βλαχερνῶν ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Ἀράχθου. Τόσον αἱ διαστάσεις τῆς πλακὸς ταύτης (μῆκος 2,05 ὕψ. 0.685) ὅσον καὶ ἡ τεχνοτροπία καὶ ἡ τεχνικὴ καὶ ἰδίᾳ ἡ κλῖμαξ τῶν ἐπ' αὐτῆς κοσμημάτων συμβιβάζονται τελείως πρὸς τὰς τῆς περιγραφείσης καλυπτηρίου πλακός, ὥστε οὐδεμία ν' ἀπομένῃ ἀμφιβολία ὅτι ἡ πλὰξ τῆς Μητροπόλεως ἀνῆκε ποτὲ εἰς σαρκοφάγον ἀποκειμένην ἐν τῇ Μονῇ τῶν Βλαχερνῶν, ὁπόθεν θὰ μετεφέρθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὅτε ἐκτίσθη ὁ ναὸς τῆς Μητροπόλεως. Ἄλλως τε δὲ καὶ τὸ ἐπὶ τῆς πλακὸς τῆς Μητροπόλεως εἰκονιζόμενον θέμα τῶν τριῶν συνεχῶν τόξων εἶναι συνηθεστάτη διακόσμησις

Εἰκ. 32 Ρωμαϊκὸν κιονόκρανον.

τῶν βυζαντινῶν σαρκοφάγων, ἣν συναντῶμεν ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς[1]. Κάτωθεν ἑκάστου τῶν τριῶν τόξων εἰκονίζονται ἐνταῦθα σταυροὶ — ὧν ὁ μέσος διπλοῦς (Ἀναστάσεως) — ἀπὸ τῆς βάσεως τῶν ὁποίων ἐκφύονται ἀνακαμπτόμενα φυλλώματα, λεπτοτάτης καὶ λίαν ἐπιμελοῦς ἐργασίας, ἐκτελεσμένα εἰς τὴν κλίμακα τῶν κοσμημάτων τοῦ καλύμματος. Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα ὅτι καὶ ἡ τριμερὴς διαίρεσις καὶ τὸ πλαίσιον τῆς πλακὸς τῆς Μητροπόλεως ἀνταποκρίνονται πρὸς ὁμοίαν διάταξιν τῆς καλυπτηρίου πλακὸς τῶν Βλαχερνῶν, οὕτως ὥστε συναρμοζόμεναι αἱ δύο πλάκες νὰ παρέχωσιν ὁμοιογένειαν διακοσμήσεως καὶ κλίμακος. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία περὶ τῆς ἐκ τῆς αὐτῆς σαρκοφάγου προελεύσεως τῶν δύο ἀναγλύπτων πλακῶν. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 31 παρέχει ἀναπαράστασιν τῆς 3ης σαρκοφάγου ἐν ᾗ αἱ στεναὶ πλευραὶ ἐσχεδιάσθησαν φανταστικῶς κατ' ἀναλογίαν τῆς μακρᾶς.

Εἰκ. 33. Πλὰξ μετ' ἐπιπεδογλύφου κοσμήματος.

Γλυπτὰ ἀγνώστου προορισμοῦ. Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν πλὴν τῶν γλυπτῶν, ἅτινα ἀνήκουσιν εἰς τὸ τέμπλον καὶ τοὺς τάφους, ὑπάρχουσιν ἐν τῇ μονῇ τῶν Βλαχερνῶν καὶ ἄλλα, ὧν ἡ θέσις καὶ ἑπομένως ὁ προορισμὸς δὲν δύναται νὰ ἐξακριβωθῇ. Τὰ πλεῖστα τῶν γλυπτῶν τούτων εὑρέθησαν ἐντειχισμένα εἰς τὸν κατὰ τὸ 1897 ἀνασυγκροτηθέντα νότιον τάφον, ἄλλα ἐχρησίμευσαν πρὸς ἀντικατάστασιν πλακῶν τοῦ δαπέδου καὶ ἄλλα εἶναι ἀκόμη ἐντειχισμένα εἰς τὰ φραχθέντα παράθυρα τοῦ ναοῦ. Μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ νοτίου τάφου τὰ γλυπτὰ ταῦτα συνελέγησαν εἰς τὸ σκοτεινὸν διακονικὸν τοῦ ναοῦ· καλὸν ὅμως εἶναι, διὰ λόγους ἀσφαλείας, νὰ μεταφερθῶσιν εἰς Ἄρταν καὶ κατατεθῶσιν εἰς τὴν αὐτόθι συλλογὴν βυζαντινῶν γλυπτῶν.

Εἰς τρεῖς ὁμάδας δυνάμεθα νὰ διαστείλωμεν τὰ σωζόμενα ὑπόλοιπα γλυπτά: α) εἰς τὰ μετὰ γεωμετρικῆς ἢ φυτικῆς διακοσμήσεως, β) εἰς τὰ

[1] Σαρκοφάγοι Sidamara κλπ. Ὡς βυζαντινὰ δὲ παραδείγματα σαρκοφάγων μετὰ τόξων ἀναφέρω προχείρως τὰ ἑξῆς: Τὴν ἐκ Θεσσαλονίκης Miljukof, Izvjestia Ρωσ. Ἰνστ. Κων/πόλεως τ. IV σ. 28 εἰκ. 2, τὴν τοῦ μουσείου Σόφιας τοῦ ἔτους 1067, τὴν τοῦ ἐν Ρόδῳ Φιλερήμου, τὴν εἰκονιζομένην ἐν τῷ μηνολογίῳ τοῦ Βατικανοῦ, Heisenberg, Grabeskirche und Apostelkirche, Leipzig 1908 τόμ. II πίν. III[c] καὶ τέλος τὴν τῆς μονῆς Πεντέλης Ὀρλάνδος, Εὑρετήρ. Μεσ. Μνημ. τεῦχ. Γ' σελ. 190 εἰκ. 254.

φέροντα παραστάσεις ζώων ἢ πτηνῶν καὶ γ) εἰς τὰ εἰκονίζοντα θείας ἢ ἀνθρωπίνους μορφάς.

Εἰς τὴν πρώτην ὁμάδα ἀνήκουσι τὰ ἑξῆς τεμάχια:

1) Κιονόκρανον κορινθιάζον καλῆς διατηρήσεως (εἰκ. 32) προοερχόμενον

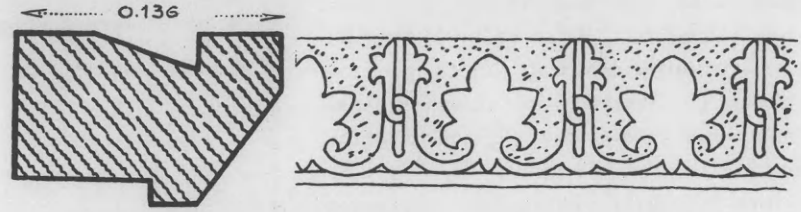

Εἰκ. 34. Γεῖσον μετ' ἐπιπεδογλύφου κουφίζοντος κοσμήματος.

πιθανώτατα ἔκ τινος κτηρίου τῆς Ἀμπρακίας ἥν, ὡς γνωστόν, διεδέχθη ἡ Ἄρτα. Φέρει δύο ζώνας φύλλων ἀκάνθης, κάτω μὲν αἰχμηρᾶς ἄνω δὲ μαλακῆς καὶ τέσσαρας γωνιαίας ἕλικας μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται μέγα κλασσικίζον ἀνθέμιον. Ἐπὶ τοῦ ἄβακος φέρει μέγα ροδακοειδὲς ἄνθος. Τόσον ἡ τεχνικὴ τοῦ κιονοκράνου τούτου ὅσον καὶ ἡ μορφή του ἐνθυμίζουσιν ἀνάλογα ρωμαϊκὰ κιονόκρανα τῆς κάτω Ἰταλίας[1] καὶ ἰδίᾳ τοῦ Τάραντος[2].

Εἰκ. 35. Γρυπολέοντες.

2) Πλὰξ ὀρθογώνιος (0.60 × 0.40) (εἰκ. 33), ἐφ' ἧς εἰκονίζονται ἐν ἐπιπεδογλύφῳ τεχνικῇ διάφορα κοσμήματα γεωμετρικὰ (φολίδες, ἅλυσοι, πριονωτὰ) καὶ φυτικὰ (συμπλεκόμενα ἀνθέμια). Ἡ ἐπιφάνεια τῶν κοσμημάτων εἶναι ἐπίπεδος καὶ ἐστιλβωμένη, τὸ δὲ πεδίον αὐτῶν (fondo) εἶναι βεβαθυσμένον καὶ ἀνωμάλως λαξευμένον χάριν τῆς προσφύσεως πρὸς τὴν χρωματιστὴν κηρομαστίχην, δι' ἧς ἐπληροῦτο καὶ τῆς ὁποίας διατηροῦνται εἰσέτι ἴχνη τινὰ ἐπὶ τοῦ λίθου. Ἡ εἰς τὸ ἄνω μέρος ἑκατέρωθεν δίσκου ὑπάρχουσα συγκεκομμένη ἐπιγραφὴ N̄-K̄ (=νικᾷ) ὑποδηλοῖ τὴν ὕπαρξιν καὶ ἑτέρας συμμετρικῆς πλακὸς μὲ τὴν ἐπιγραφὴν I̅C̅-X̅C̅, ἥτις ὅμως δὲν διεσώθη.

[1] Ronczewski, Variantes de chapiteaux romains σ. 146.

[2] Ὁ αὐτὸς ἐν Jahrb. des d. Arch. Instituts 1927 στ. 279 εἰκ. 9-11.

3) Λοξότμητον γεῖσον, οὗτινος σώζονται δύο τεμάχια συνολικοῦ μήκους 0.60 καὶ ὕψους 0.09. Ὡς βλέπει τις ἐν τῇ παρατιθεμένῃ τομῇ (εἰκ. 34) τὸ γεῖσον τοῦτο φέρει ἐγκοπὴν κατά τε τὴν ἄνω καὶ τὴν κάτω αὐτοῦ ἐπιφάνειαν. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐχρησίμευεν ὡς στέψις θωρακίου τοῦ τέμπλου. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διακόσμησις, ἣν φέρει ἐπὶ τῆς κεκλιμένης παρειᾶς αὐτοῦ καὶ ἥτις συνίσταται ἐξ ἀνθεμίων ἐναλλασσομένων πρὸς κουφικὰ κοσμήματα. Τὸ κόσμημα εἶναι ἐπιπεδόγλυφον διατηρεῖ δὲ εἰς τὸ ἀνώμαλον βάθος του ζωηρὰ ἴχνη ἐρυθροῦ καὶ κυανοῦ χρωματισμοῦ.

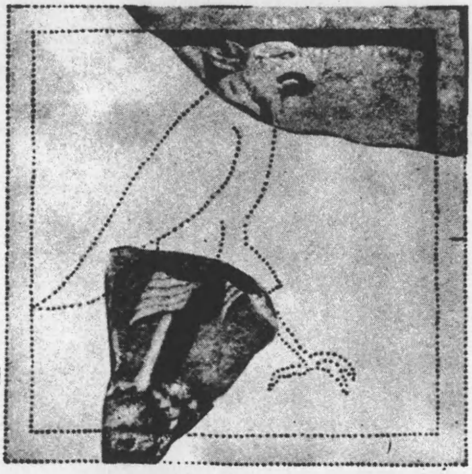

Εἰκ. 36. Ἀνάγλυπτος ἀετός.

Εἰς δὲ τὴν δευτέραν ὁμάδα ὑπάγονται τὰ ἑξῆς τεμάχια:

1) Τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ πλακὸς (ὕψ. 0.53, πλ. 0.42, πάχ. 0.07) ἐφ' ἧς εἰκονίζονται δύο ἐπάλληλοι γρυπολέοντες (εἰκ. 35) κατὰ κρόταφον, στρέφοντες τὰς κεφαλὰς πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ ἔχοντες τὰς οὐρὰς ἀνωρθωμένας. Ἀνατομικαὶ λεπτομέρειαι τοῦ σώματος δὲν ἐδηλώθησαν. Τὸ θέμα τῶν γρυπολεόντων ἦτο προσφιλέστατον εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ἀπαντᾷ δὲ καὶ ἐπὶ ἑνὸς κιονοκράνου τῆς ἐν Ἄρτῃ βυζαντινῆς συλλογῆς[1].

Εἰκ. 37. Λεοντοκεφαλή.

2) Δύο τεμάχια μετόπης περιβαλλομένης ὑπὸ ζωηρῶς ἐξέχοντος πλαισίου, πλάτους, 0.06 (εἰκ. 36). Ἐπὶ τοῦ ἑνὸς τούτων (μήκους, 0.67), ἀνήκοντος εἰς τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν τῆς μετόπης, διεσώθη ἐν ὡραίᾳ ἀναγλύφῳ τεχνικῇ κεφαλὴ ἀετοῦ βλέπουσα πρὸς δεξιά, ἐπὶ δὲ τοῦ ἑτέρου τμήματα τῶν ποδῶν τοῦ πτηνοῦ, ἐξ ὧν ὁ μὲν εἰς πατεῖ ἐπὶ σφαίρας, ὁ δ' ἕτερος ἦτο προτεταμένος. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 36 παρέχει ἀπόπειραν ἀναπαραστάσεως τῆς γενικῆς μορφῆς τοῦ ἀναγλύφου.

3) Μικρὸν τεμάχιον μαρμάρου, ἐφ' οὗ διασώζεται τμῆμα γαμψώνυχος ποδὸς ἀνήκοντος προφανῶς εἰς ἀετὸν οὐχὶ ὅμως εἰς τὸν ἀνωτέρω περιγραφέντα· διότι ἡ κλῖμαξ τῆς ἐκτελέσεως εἶναι ἐνταῦθα μεγαλυτέρα.

[1] Ὀρλάνδος, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τόμ. 10 πίν. 3 εἰκ. 2.

4) Τεμάχιον πλακὸς ἐφ' ἧς διασώζεται τὸ ὀπίσθιον ἥμισυ ζώου βαίνοντος πρὸς τὰ δεξιά. Ἡ ἐργασία του ὁμοιάζει πρὸς τὴν τοῦ ὑπ' ἀρ. 1 ἀναγλύφου.

5) Τεμάχιον μετόπης ἐφ' οὗ εἰκονίζεται κεφαλὴ λέοντος ἀγριωπῶς πρὸς τὰ δεξιὰ στρέφοντος τοὺς ὀφθαλμοὺς (εἰκ. 37). Ἡ τεχνοτροπία της εἶναι παρεμφερὴς πρὸς ἄλλας βυζαντινὰς παραστάσεις ἐν αἷς ἡ κεφαλὴ τοῦ λέοντος ὁμοιάζει ζωηρῶς πρὸς ἀνθρωπίνην. Τοιαύτη π.χ. εὑρίσκεται εἰς τὸ Μουσεῖον Σπάρτης θεωρεῖται δὲ ἔργον μᾶλλον φραγκικόν [1].

Εἰκ. 38. Ἀνάγλυφον τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.

Εἰς τὴν τρίτην τέλος ὁμάδα ὑπάγονται τὰ ἑξῆς γλυπτά :

1) Πλὰξ τετράγωνος, διαστάσεων περίπου 0.80 ×0.80, σωζομένη ἀκεραία φράσσουσα δὲ σήμερον ἓν τῶν παραθύρων τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ (εἰκ. 38). Εἰκονίζει τὸν ἀρχάγγελον Μιχαήλ, προστάτην καὶ φερώνυμον των Κομνηνοδουκάδων [2], κρατοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς ξίφος ἀνεσπασμένον ἐκ τῆς διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατουμένης θήκης του (εἰκ. 38). Ὁ ἄγγελος εἶναι ἐνδεδυμένος πλουσίως πεποικιλμένον χιτῶνα καὶ ἱμάτιον φέρει δὲ καὶ τὸν ἐπὶ τοῦ στήθους πορπούμενον μανδύαν. Εἶναι ὑποδεδεμένος ὑψηλὰ δερμάτινα ὑποδήματα μὲ χιαστοὺς ἱμᾶντας. Κατὰ συμβατικὴν συνήθειαν, ἁπαντῶσαν καὶ εἰς ἄλλων ἐποχῶν λαϊκὰς ἰδίᾳ τέχνας, τὸ μὲν σῶμα καὶ ἡ κεφαλή του παρεστάθησαν κατενώπιον, οἱ δὲ πόδες ἐν πλαγία ὄψει. Ἡ πολὺ μετρία τέχνη τῆς ἀποδόσεως καὶ ἡ πρόχειρος τεχνικὴ τοῦ ἀναγλύφου τούτου μαρτυροῦσιν ὅτι πρόκειται περὶ ἔργου κατωτέρου τινος τεχνίτου τοῦ 16ου ἢ 17ου μ. Χ. αἰῶνος.

2) Τεμάχιον μαρμαρίνης πλακὸς διαστ. 0.40×0.39×0.07 (εἰκ. 39) διασῷζον τὸ μέσον τμῆμα τοῦ σώματος μορφῆς, ἥτις, ὡς συνάγεται ἀπὸ τὴν

[1] Tod-Wace, Sparta museum Catalogue, Oxford 1906 Nο 327.

[2] Ὡς γνωστὸν ἐπὶ τῶν νομισμάτων καὶ μολυβδοβούλλων τῶν δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου συχνάκις εἰκονίζεται ὁ προστάτης ἅμα καὶ λαλοῦν σύμβολον τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων ἀρχάγγελος Μιχαὴλ Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin σ. 425.

κίνησιν τῆς χειρός, παρίσταται δεομένη. Ἡ ἐργασία τοῦ γλυπτοῦ εἶνε ἐπιμελής, ἡ δὲ τεχνοτροπία του πλατεῖα καὶ ἄνετος, παρ᾽ ὅλην τὴν ἐπιπεδότητα τῆς ἀποδόσεως καὶ τὴν γραμμικότητα τῶν πτυχῶν αὐτοῦ. Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τῆς χειρὸς ἐνθυμίζει ἀνάλογα ρωμανικὰ ἔργα. Τὸ ἔργον εἶναι πιθανῶς τῶν μέσων τοῦ 13ου αἰῶνος ἂν μὴ καὶ προγενέστερον.

3) Τεμάχιον πλακὸς διαστ. 0.27×0.27×0.06 (εἰκ. 40) ἐφ᾽ ἧς εἰκονίζεται τὸ ἄνω μέρος ἀνδρικῆς μορφῆς μὲ τὸ σῶμα κατ᾽ ἐνώπιον καὶ τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην πρὸς τ᾽ ἀριστερά. Ὁ νέος εἶναι ἐνδεδυμένος ἐλαφρὸν χειριδωτὸν χιτῶνα ἐπὶ τοῦ ὁποίου φέρει τὸν σιδηρόπλεκτον θώρακα, ὅν ἐφόρουν οἵ τε Φράγκοι καὶ οἱ Βυζαντινοὶ στρατιῶται[1] τὸν καλούμενον *κλίβανον* ἢ *κλιβάνιον*[2] (cote de mailles). Διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διαγωνίως πρὸς τ᾽ ἄνω ἐστραμμένον ξίφος. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τοῦ νεανίου — βραχὺ μέτωπον, ρὶς ἀνάσιμος, μύσταξ ἐξυρημένος — ἄγουσιν εἰς τὴν ὑπόθεσιν μήπως τὸ προκείμενον ἀνάγλυφον εἰκονίζει Φράγκον τινα ἱππότην, ἐξ ἐκείνων, μεθ᾽ ὧν ἦλθον εἰς ἐπιγαμβρείαν οἱ Κομνηνοδουκάδες τῆς Ἠπείρου. Ἡ στάσις ἄλλως τε τοῦ στρατιώτου εἶναι οἵα συνηθίζεται διὰ τὰς ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας φραγκικῶν σαρκοφάγων ἀνακεκλιμένας μορφάς· ἐν τούτοις ἡ κλῖμαξ τοῦ ἀναγλύφου ἀποκλείει τὴν παραδοχὴν καθ᾽ ἣν τὸ ἀνάγλυφον τοῦ στρατιώτου θὰ ἀπετέλει τὴν καλυπτήριον πλάκα σαρκοφάγου· τὸ ἀνάγλυφον δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ εἰκονίζῃ τὸν ἐν τῇ κατωτέρω δημοσιευομένῃ ἐπιγραφῇ (σελ. 48) ἀναφερόμενον Πετραλίφαν, ἕλκοντα τὸ γένος ἐκ Προβηγγίας, (Pierre d'Aulps) καθ᾽ ἃ καὶ Νικήτας ὁ Χωνιάτης[3] ἀναφέρει περὶ τῶν Πετραλιφῶν τοῦ Διδυμοτείχου.

Εἰκ. 39. Μορφὴ δεομένη.

[1] Σημειώνω προχείρως παραστάσεις τινὰς στρατιωτικῶν φερόντων τὸ κλιβάνιον: Ἀνάγλυφον Γεράνας καὶ Πυγμαίου τοῦ βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν, εἰκὼν παρὰ Bréhier, N. Arch. Miss. Scientifiques Paris 1913 Fasc. 9 πίν. VIII εἰκ. 15, Ἅγ. Γεώργιος ἐπὶ στεατίτου τῆς Μ. Βατοπεδίου Diehl, Manuel² (1926) σ. 670 εἰκ. 330, Ἅγ. Ἀρτέμιος Πρωτάτου Millet, Monuments de l'Athos Les peintures πίν. 49,1.

[2] Κ. Πορφυρογέννητος, De admin. Imp. σ. 92, 30 καὶ 237, 12 (Βόννης), Κωδινός, De officiis 37, 14 (Βόννης) Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. 114, 2 (ἔκδ. Λιψίας 1925).

[3] 110. 10 (Βόννης) «*Πετραλεῖφαί τινες ἐκ τοῦ τῶν Φράγγων γένους ὁρμώμενοι*».

ΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

Ὡς ἤδη εἴπομεν, ὁ βόρειος τάφος ἐκαλύπτετο δι᾽ ἐνεπιγράφου μαρμαρίνης πλακός, ἥτις ὅμως δὲν διετηρήθη ἀκεραία. Αἱ σημεριναὶ διαστάσεις αὐτῆς εἶναι: μῆκος ἐμπρὸς μὲν 0.80 ὀπίσω δὲ 0.66, πλάτος 0.52 καὶ πάχος 0.07. Τὸ ἐπ᾽ αὐτῆς ἔμμετρον ἐπίγραμμα, συντεταγμένον εἰς τὴν συνήθη ἀρχαΐζουσαν, πομπώδη γλῶσσαν, ἦτο κεχαραγμένον εἰς δύο στήλας[1], αἵτινες ἀνεγινώσκοντο οὐχὶ ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλην ἀλλ᾽ ἐναλλάξ, ὡς συμβαίνει καὶ δι᾽ ἄλλας βυζαντινὰς ἐπιγραφάς, καθ᾽ ἃ ἐσημείωσεν ἤδη ὁ Λάμπρος[2]. Ἐκ τῶν δύο στηλῶν ἀκεραία διετηρήθη μόνον ἡ πρώτη (ἀριστερά), τῆς δὲ δευτέρας, ἀποκρουσθείσης, διεσώθησαν ὀλίγα μόνον ἀρχικὰ ἐνίων στίχων γράμματα (εἰκ. 41). Τὸ κείμενον τοῦ ἐπιγράμματος ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον (1884) ὑπὸ τοῦ ἄλλοτε μητροπολίτου Ἄρτης Σεραφεὶμ τοῦ Βυζαντίου[3] μετά τινων σφαλμάτων, ὧν ἓν διώρθωσεν ὁ Λαμπάκης[4]. Πολὺ ἀργότερον (1921) ἐδημοσιεύθη ἡ ἐπιγραφὴ ὠρθωμένη ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου ἐν τῷ Ν. Ἑλληνομνήμονι[5] συνοδευθεῖσα καὶ ὑπὸ διαφωτιστικῶν σχολίων τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου. Ἐκ τῆς ὀρθῆς δ᾽ ἀναγνώσεως καὶ ἑρμηνείας τοῦ

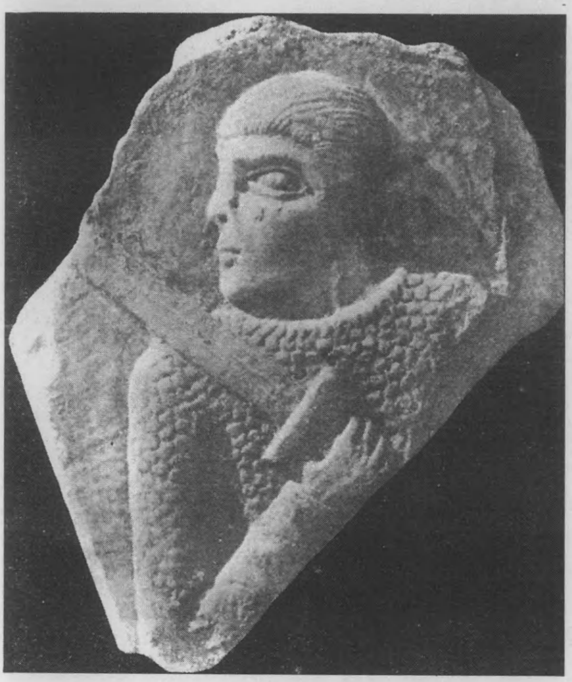

Εἰκ. 40. Ἀνάγλυφον μετὰ παραστάσεως στρατιώτου.

[1] Ὁμοίως κατὰ στήλας γεγραμμένη εἶναι καὶ ἡ ἐν τῇ μονῇ τῆς Χώρας ἐπιτύμβιος ἐπιγραφὴ τοῦ Μιχαὴλ Τορνίκη Šmit, Kachrié Djami λεύκωμα 11ου τόμου τῶν Izvjestia τοῦ Ρωσ. Ἰνστ. Κπόλεως πίν. LXXXV, Millingen, Byzantine churches in C/pel, London 1912 πίν. XCII.

[2] Sp. P. Lambros, Collection de romans grecs, Paris 1880 XLIII.

[3] Δοκίμιον ἱστορικῆς περιλήψεως... τῆς Ἄρτης, Ἐν Ἀθήναις 1884, 367.

[4] Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ´ (1903) σ. 94 σημ. 1.

[5] Τόμ. ΙΕ´ σ. 25.

ἐπιγράμματος ὑπὸ τοῦ Λάμπρου ἐπιστώθη α) ὅτι ἐν τῷ τάφῳ εἶχον συνταφῆ **δύο υἱοὶ τῆς βασιλίσσης** Δούκαινας Θεοδώρας (=Ὁσίας Θεοδώρας) καὶ β) **ὅτι ὁ θάνατος τῶν δύο ἀδελφῶν** ἐπῆλθε πιθανώτατα διὰ κακουργίας (ἀλλη**λοκτονίας ἢ δολοφονίας).** Τῇ βοηθείᾳ δὲ χωρίων τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ **καὶ ἄλλων ἱστορικῶν** δεδομένων ἀπέδειξεν ὁ Λάμπρος α) ὅτι οἱ δύο ἀδελφοὶ **δὲν δύνανται** νὰ εἶναι ἄλλοι ἀπὸ τοὺς γνησίους υἱοὺς τοῦ Μιχαὴλ Β΄ Δούκα,

Εἰκ. 41. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ βορείου τάφου.

Ἰωάννην καὶ Μιχαὴλ καὶ β) ὅτι ὁ θάνατός των ἐπῆλθε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς αὐτῶν Μιχαὴλ Β΄ τοῦ Δούκα ἤτοι μετὰ τὸ 1266 [1].

Τῆς ἐπιγραφῆς δὲν ἐδημοσιεύθη πανομοιότυπον οὔτε ὑπὸ τοῦ Σεραφεὶμ οὔτε ὑπὸ τοῦ Λάμπρου. Διὰ τοῦτο ἐθεώρησα καλὸν νὰ παράσχω ἐνταῦθα φωτογραφικὸν αὐτῆς ἀπότυπον, (εἰκ. 41) εἰς ὃ ἐπισυνάπτω καὶ μεταγραφὴν τοῦ κειμένου κατ' ἐμὴν ἀνάγνωσιν διαφέρουσαν τῆς τοῦ Λάμπρου κατά τινα σημεῖα δηλωθέντα διὰ στοιχείων παχυτέρων.

Ἀδελφεὸν τὸ χρῆμα τοῦτο τοῦ τάφου
. . . .
ἡ ψαλμικὴ κέκραγε τοῦ ΔΑΔ (=Δαυὶδ) λύρα
. . . .
πλὴν οὐκ ἀπεικὸς οὐ[δὲ] τῇ φύσει ξένον

[1] Ν. Ἑλληνομνήμων τόμ. ΙΕ΄, 27.

. . . .
κἂν πικροδακρύφυρτος ἐστὶν αἰτία
. . . .
μήτηρ γὰρ ἡμῖν μία καὶ νηδὺς μία
εἰς φῶς πα[ρῆξε] . . . .
ἡ βασίλισσα Δούκαινα Θεοδώρα
. . . .
ἐν φιλότητι γνησιοστοργουμένη
. . . .
Γῇ καὶ τάφος χωρεῖ με διπλῷ τῷ μόρῳ
. . . .
ἀρχαῖς ἀναλογοῦντος ἡμῖν τοῦ τέλους
. . . .
καὶ κατάλληλον τοῦ Θεανθρώπου φέρω
σ . . . .
ἑνὸς γένους δήλωσις, ἁγνείας μιᾶς
ἡ . . . .
τὸ ψαλμικὸν πρόασμα τοῦ Δα(βὶ)δ μέλος
ὡς. . . . .
ὡς ταυτοκοιτάσαιμι τῇ τάφου κλίνῃ
ζω. . . . .
κατὰ μόνας οἰκήσομεν τῶν πνευμάτων
Σω . . . .
ἀνεσπέρου, γῆς κοιλίᾳ τῆς πανδόχου
Εω . . . .
φαεινόμορφος τῷ πρὸς ἀέρα δρόμῳ
ηξ . . . .

Αἱ δύο μικραὶ διορθώσεις, ἃς ἐπέφερα εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Λάμπρου, εἶναι αἱ ἑξῆς:

α) Ἐν στίχ. 23 ὁ Λάμπρος ἀνέγνωσε: *τὸ ψαλμικὸ πόασμα τοῦ Δα(βὶ)δ μέλος*· ἀλλ᾿ ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς φωτογραφίας τῆς ἐπιγραφῆς (εἰκ. 41) τὸ μὲν τελικὸν νῦ τοῦ *ψαλμικὸν* σώζεται εὐκρινέστατον ἐπὶ τοῦ λίθου· ὡς πρὸς δὲ τὴν λέξιν *πόασμα*, ἥτις οὐδὲν παρέχει νόημα, παρατηρῶ, ὅτι μεταξὺ τῶν γραμμάτων πεῖ καὶ ὀμικρὸν μεσολαβεῖ κενὸν ἑνὸς γράμματος, ὅπερ ἐξηφάνισεν ἡ ἐκ τῆς θραύσεως τοῦ λίθου προελθοῦσα ρωγμὴ (εἰκ. 41). Τὸ ἐλλεῖπον δὲ τοῦτο γράμμα δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ ρῶ· διότι δι᾿ οὐδενὸς ἄλλου γράμματος ἐπιτυγχάνεται γνωστὴ ἑλληνικὴ λέξις, δι᾿ ἧς νὰ εὐοδοῦται τὸ νόημα. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀναγνώσωμεν *πρόασμα*, ὅπερ σημαίνει τὸ προοίμιον τοῦ

ᾄσματος, praeludium ἢ praeambulum[1]. Ἡ λέξις ἄλλως τε αὕτη δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τοὺς βυζαντινούς· διότι ἀπαντᾷ παρά τε Νικήτᾳ τῷ Εὐγενικῷ (σ. 317) καὶ τῷ Κωνστ. Μανασσῇ (Σύνοψις Χρον. στ. 2648 ἐκδ. Βόν. σ. 115).

A B Γ Δ E

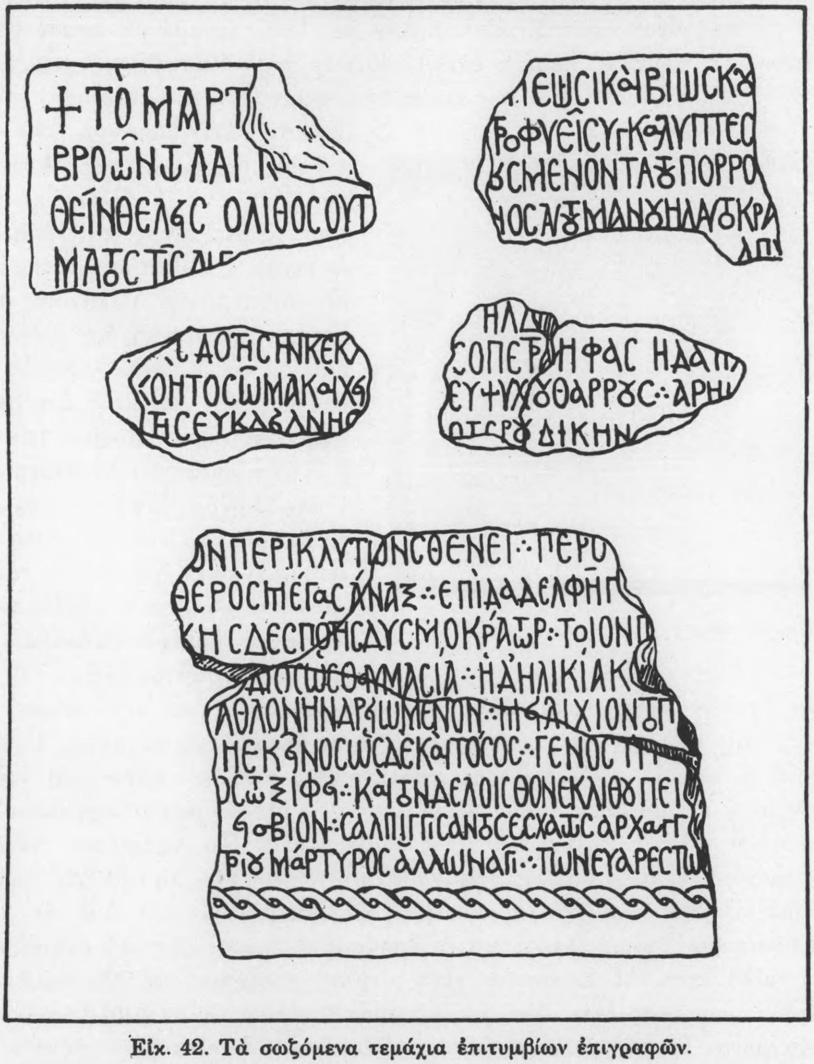

Εἰκ. 42. Τὰ σωζόμενα τεμάχια ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν.

β) Ἐν στίχ. 29. Ἀντὶ *γῇ κοιλία τῆς πανδόχου* ἀναγινώσκω *γῆς κοιλίᾳ τῆς πανδόχου* ἤτοι: ἐν τῇ κοιλίᾳ τῆς πανδόχου γῆς. Ὑπάρχει ἄλλως τε καὶ

[1] Πβλ. Θησαυρὸν Ἑρρ. Στεφάνου ἐν λέξει. Ἡ λέξις δὲν περιλαμβάνεται ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Σοφοκλέους.

ἐνταῦθα μεταξὺ τοῦ ητα καὶ τοῦ κάππα κενὸν ἑνὸς γράμματος, δημιουργηθὲν ἐκ τῆς ρωγμῆς τοῦ λίθου, ὥστε ἡ ἀνάγνωσις γῆς εἶναι ἀσφαλής.

Κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸν βόρειον καὶ ὁ νότιος τάφος ἐκαλύπτετο δι' ἐνεπιγράφου μαρμαρίνης πλακός, ἧς ὅμως ὀλίγα μόνον διετηρήθησαν τεμάχια, ὧν τὰ πλεῖστα εἶχον ἐγκτισθῆ κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1897 γενομένην ἀνασύνθεσιν τοῦ τάφου. Ἡ εἰκὼν 42 παρέχει ἀντίγραφα τῶν ὀκτὼ διασωθέντων τεμαχίων, ὧν τινὰ συναρμόζονται· τρία τῶν τεμαχίων τούτων (εἰκ. 42 κάτω) ἦσαν πάλαι γνωστὰ ἀντιγραφέντα ὑπὸ τοῦ Ρώσου ἀρχιμανδρίτου Ἀντωνίνου [1], ἐκ δύο δ' ἄλλων κομματίων λέξεις τινας καὶ ὀνόματα ἀναφέρει ὁ Millet ἐν ὑποσημειώσει τοῦ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς σχολῆς ἐν τῇ βυζαντινῇ ἀρχιτεκτονικῇ βιβλίου του [2]. Εἶναι λυπηρὸν ὅτι καὶ μετὰ τὴν ὑπ' ἐμοῦ ἀνεύρεσιν τριῶν ἔτι νέων τεμαχίων (εἰκ. 42 Γ, Δ) ἡ ἐπιγραφὴ δὲν δύναται εἰσέτι ν' ἀποδόσῃ σαφὲς νόημα, ἰδίᾳ σχετικῶς πρὸς τὸ πρόσωπον, ὅπερ ἦτο τεθαμμένον ἐν τῷ νοτίῳ τάφῳ. Δὲν εἶναι μάλιστα καὶ βέβαιον ἂν πάντα τὰ τεμάχια ἀνήκουσιν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν πλάκα. Ὁπωσδήποτε ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἄλλα μὲν ἀνήκουσιν εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς πλακός, διότι φέρουσι τὴν ᾤαν πρὸς τὰ ἄνω, ἄλλα δ' εἰς τὸ κάτω. Τὰ ὑπὸ στοιχεῖα Β καὶ Γ παρουσιάζουσι πρὸς τούτοις κατὰ τὸ πάχος καὶ λοξὴν τμῆσιν μετὰ κοσμήματος, τοῦθ' ὅπερ μαρτυρεῖ, ὅτι ἀνήκουσι πράγματι εἰς καλυπτήριον πλάκα πολυτελοῦς τινος σαρκοφάγου. Τὰ γράμματα πάντων τῶν τεμαχίων εἶναι ἐπιμελῶς χαραγμένα μὲ τὸν σύνηθη τῆς ἐποχῆς ὀρθὸν καὶ ἐπιμήκη χαρακτῆρα καὶ τὰς συνθέσεις (ligaturae) (εἰκ 43). Διὰ νὰ εἶναι δὲ περισσότερον ζωηρὰ ἐπληροῦντο δι' ἐρυθρᾶς κηρομαστίχης, ἧς διατηροῦνται εἰσέτι πολλὰ ἴχνη Αἱ ἐπιγραφαὶ εἶναι ὠρθογραφημέναι καὶ εἰς ἰαμβικοὺς τριμέτρους συντεταγμέναι. Ἀντὶ κομμάτων ἐτέθησαν τρεῖς στιγμαὶ τριγωνικῶς διατεταγμέναι. Τὸ πάχος τῶν μαρμαρίνων πλακῶν ἐφ' ὧν εἶναι χαραγμέναι εἶναι 0.06 ἕως 0.07, ἡ δὲ φέρουσα τὰ γράμματα ἐπιφάνεια ἐστιλβωμένη. Ἂς ἴδωμεν ἤδη τί μανθάνομεν ἐξ ἑκάστου τεμαχίου, οὗτινος παραθέτω τὴν μεταγραφήν.

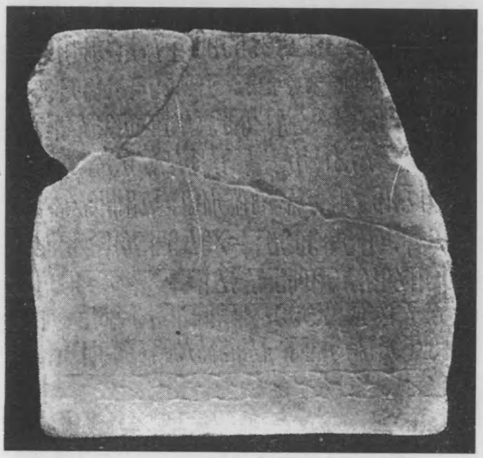

Εἰκ. 43. Φωτογραφία τοῦ τεμαχίου Δ.

[1] Iz Rumelij, Πετρούπολις 1886 πίν. VI. μεθ' ἱκανῶν σφαλμάτων.

[2] L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 9 σημ. 1.

1) Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Α ἀποτελοῦν τὴν ἀρχὴν ἐπιτυμβίου ἐπιγραφῆς λέγει:

† *τὸ μαρτ[ύριον . . . . .*
βροτῶν τῷ λαι κ . . . [μα]
θεῖν θέλεις, ὁ λίθος οὗ[τος . . .
ματος τῆς . . . .

Ἐν τῷ 1ῳ στίχῳ συνεπλήρωσα *μαρτ[ύριον]*, ὅπερ, ὡς γνωστόν, σημαίνει παρὰ Βυζαντινοῖς καὶ τὸν τάφον. Ἐν δὲ τῷ 3ῳ στίχῳ συνεπλήρωσα *[μα]θεῖν θέλεις*, κατ' ἀναλογίαν πρὸς ἄλλα παραδείγματα βυζαντινῶν ἐπιγραφῶν, αἵτινες, ἀποτεινόμεναι πρὸς τὸν διαβάτην, ἐρωτῶσιν ἂν θέλει νὰ μάθῃ τὸ ὄνομα τοῦ ὑπ' αὐτὰς τεθαμμένου νεκροῦ, τὴν αἰτίαν τοῦ θανάτου του κλπ. [1].

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Β τεμάχιον ἀνήκει, ὡς καὶ τὸ Α, εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει δὲ οὕτω:

. . . . . ιέσωσι καὶ βιώσκου[σι . . . .
. . . . . τροφυεῖς συγκαλύπτεσ[θαι . . .
. . . . . ους μένοντα τοῦ πόρρο . . . .
. . . . . νος αὐτοῦ Μανουὴλ αὐτοκρ[άτωρ . .

Ὁ ἐν τῷ τελευταίῳ στίχῳ μνημονευόμενος αὐτοκράτωρ Μανουὴλ εἶναι ἀναμφιβόλως ὁ νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ τολμηροῦ δεσπότου Θεοδώρου Κομνηνοῦ Δούκα, ὅστις, ἀποθανόντος τοῦ πρώτου δεσπότου τῆς Ἠπείρου ἀδελφοῦ του Μιχαὴλ Α΄ τοῦ Δούκα, παρεμέρισε τὸν τότε ἀνήλικον διάδοχον Μιχαὴλ Β΄ καὶ κατέλαβε τὸν θρόνον τοῦ δεσποτάτου ἀνακηρυχθεὶς ἀργότερον (1223) βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Θεσσαλονίκης. Τὸν Θεόδωρον λοιπὸν τοῦτον, αἰχμαλωτισθέντα ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ἐν Κλοκοτνίτσῃ [2] τὸ 1230, διεδέχθη εἰς τὸν θρόνον τῆς Θεσσαλονίκης ὁ Μανουήλ, ὅστις ἔφερε τὸν τίτλον τοῦ δεσπότου [3], ὃν εἶχεν ἀπονείμει αὐτῷ ὁ ἀδελφός του Θεόδωρος. Καίτοι ὅμως ὁ Μανουὴλ δὲν εἶχε χρισθῇ βασιλεύς, ὅμως διεχειρίζετο τὴν ἀρχὴν βασιλικῶς ὑπογράφων καὶ δι' ἐρυθρᾶς μελάνης, ὡς οἱ βασιλεῖς τοῦ Βυζαντίου [4]. Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ πατριάρχης Γερμανὸς ὁ Β΄ ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Μανουὴλ γράφει πρὸς αὐτὸν «*ἡ βασιλεία σου*» [5], τὴν αὐτὴν δὲ ἔκφρασιν μεταχειρίζεται περὶ ἑαυτοῦ καὶ ὁ Μανουὴλ ἐν τῇ πρὸς τὸν πατριάρχην ἐπιστολῇ του [6]. Κατὰ

[1] Κιόνιον Νεοφύτου Κουκουλές, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. τόμ. Η΄ σ. 149, Ἐπιγραφὴ Μ. Ἀσίας, Grégoire, Byzantion I, 702. Πβλ. καὶ ἐπιγραφὴν μονῆς Βαρνάκοβας Α. Ὀρλάνδος, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922 σ. 15.

[2] Γρηγορᾶς, 28 (Βόννης), Ἀκροπολίτης 43 (ἔκδ. Heisenberg).

[3] Ι. Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου σ. 40. Α. Μηλιαράκη, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, σ. 255 καὶ 321.

[4] Μηλιαράκης, ἔ. ἀ. σ. 255.

[5] Miklosich-Müller, Acta et diplomata τ. Γ΄ σ. 59.

[6] Miklosich-Müller, Acta et diplomata τ. Γ΄ σ. 59.

ταῦτα δὲν πρέπει νὰ ξενίσῃ ἡμᾶς ἂν ὁ Μανουὴλ προσφωνεῖται ἐν τῇ ἐξεταζομένῃ ἐπιγραφῇ αὐτοκράτωρ [1].

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Γ τεμάχιον μεταγραφόμενον ὡς κάτωθι, δὲν παρέχει τι τὸ ἐνδιαφέρον.

. . . ζω]οδότης ἦν κέκ[ληκε . . . . . .
. . . . . κοὴ τὸ σῶμα καὶ χεῖ[ρες . . . .
. . . τῆς εὔκλειαν ης . . . .

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Δ τεμάχιον, ἀποτελεσθὲν ἐκ δύο κομματίων λέγει:

. . . Μιχα]ὴλ δ[εσπότης
. . . . ς ὁ Πετραλήφας, ἡ δ' ἀπλ. . . . .
. . . εὐψύχου θάρρους ἀρηί[φιλ . . . .
. . . . . οτέρου δίκην . . . .

Τὰ ἐν τῷ πρώτῳ στίχῳ ἀναγινωσκόμενα δύο γράμματα ...**ηλ** ἀποτελοῦσι προφανῶς τὴν κατάληξιν τοῦ ἑτέρου τῶν ὀνομάτων: Μιχαὴλ ἢ Μανουήλ. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ἀκολουθεῖ τὸ γράμμα δέλτα, ὅπερ εἶναι πιθανώτατα τὸ ἀρχικὸν τοῦ τίτλου—δεσπότης—τοῦ κατονομαζομένου προσώπου, δέχομαι ὅτι τὸ ζητούμενον ὄνομα ἦτο Μιχαήλ, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον ὁ Μανουὴλ τιτλοφορεῖται ἐν τῷ τεμαχίῳ Γ αὐτοκράτωρ. Εὐοδοῦται δ' ἡ συμπλήρωσις αὕτη καὶ ἐκ τοῦ ἐν τῷ 2ῳ στίχῳ ἀναφερομένου ὀνόματος Πετραλίφας, ὅστις ἦτο γυναικάδελφος τοῦ Μιχαὴλ Β΄ Δούκα, ἅτε ἀδελφὸς τῆς ὁσίας Θεοδώρας.

Τέλος τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Ε τεμάχιον, τὸ ἀποτελεσθὲν ἐκ τριῶν κομματίων, μεταγραφόμενον ἔχει ὡς ἑξῆς:

. . . . . . ον περικλυτῶν σθένει, περο . . . .
. . . πεν]θερὸς μέγας ἄναξ, ἐπὶ δ' ἀδελφῇ γ[αμβρὸς . .
. . . κης δεσπότης δυσμοκράτωρ, τοῖον π . . . .
. . . . . διος ὡς θαυμασία, ἡ δ' ἡλικία κ . . . .
. . . ἆθλον ἠνδρειωμένον, μειλίχιον τὸ π . . . . . .
. . . η ἐκεῖνος ὡς δὲ καὶ τόσος, γένος π . . . . . .
. . . ος τῷ ξίφει, καὶ τόνδε λοῖσθον ἐκ λίθου πει . .
. . . ειόβιον, σαλπιγγίσαντος ἐσχάτως ἀρχαγγ[έλου
. . Δημη]τρίου, μάρτυρος ἄλλων ἁγί[ων], τῶν εὐαρέστω[ν.

Ἐν στίχῳ 2ῳ ἀναφέρεταί τις *πεν]θερὸς μέγας ἄναξ ἐπὶ δ' ἀδελφῇ γ[αμβρός*. Διὰ τοῦ τίτλου μέγας ἄναξ ὑπονοεῖται πάντως οὐχὶ ὁ δεσπότης τῆς

[1] Ὁ D. Foschini, Notizie storiche dei despoti di Epiro, Napoli σ. 8 λέγει ὅτι καὶ ὁ Μανουὴλ ἔφερε τὸν τίτλον τοῦ αὐτοκράτορος Θεσσαλονίκης.

Ἠπείρου, ὅστις ἐν τῷ ἀμέσως ἑπομένῳ στίχῳ τιτλοφορεῖται, ὡς καὶ εἰς ἄλλας ἐπιγραφάς[1], *δεσπότης δυσμοκράτωρ*, ἀλλὰ πιθανώτατα αὐτοκράτωρ τις τοῦ Βυζαντίου ἢ τῆς Νικαίας.

Αὐτοκράτορες δὲ τοῦ Βυζαντίου ἢ τῆς Νικαίας ἐγένοντο πενθεροὶ δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου οἱ ἑξῆς: α) ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις, οὗτινος τὴν θυγατέρα Μαρίαν εἶχε νυμφευθῆ εἰς πρῶτον γάμον ὁ υἱὸς τοῦ Μιχαὴλ Β΄ Δούκα Νικηφόρος καὶ β) ὁ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγος, οὗτινος τὴν θυγατέρα Ἄνναν εἶχε λάβει σύζυγον ὁ ἐν τῷ βορείῳ τάφῳ ταφεὶς ἀδελφὸς τοῦ Νικηφόρου Μιχαὴλ ὁ Κουτρούλης. Ἐκ τῶν δύο δὲ εἰρημένων βασιλέων πιθανώτερον εἶναι ὅτι ὑπονοεῖται ἐνταῦθα ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, ὁπότε ὁ ἐν τῷ τελευταίῳ στίχῳ τοῦ τεμαχίου ἐπικαλούμενος μάρτυς Δημήτριος ἔχει πιθανώτατα σχέσιν πρὸς τὸ βαπτιστικὸν ὄνομα τοῦ Κουτρούλη, ὅστις πρὶν μετονομασθῆ εἰς Μιχαήλ, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρός του, ἐλέγετο Δημήτριος[2]. Δὲν δύναται ὅμως τὸ τελευταῖον τοῦτο μέγα τεμάχιον τῆς ἐπιγραφῆς νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν κολοβὴν ἐπιγραφὴν τοῦ βορείου τάφου· διότι φέρει κάτωθεν ἁλυσοειδὲς κόσμημα, ὅπερ δὲν ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ σωζομένου ἀριστεροῦ ἡμίσεος τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ βορείου τάφου.

Ἐν στίχῳ 5 ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφὴ ἀνδρεῖον τι κατόρθωμα – *ἆθλον ἠνδρειωμένον*.

Ἐν συμπεράσματι τὰ σωζόμενα τεμάχια ἐπιγραφῆς εἶναι βέβαιον ὅτι προέρχονται ἐκ δύο χωριστῶν τάφων ἀνηκόντων εἰς μέλη τῆς οἰκογενείας τῶν Κομνηνοδουκάδων, ὧν ὅμως δὲν δυνάμεθα μετ' ἀσφαλείας νὰ ὁρίσωμεν τὰ ὀνόματα. Πιθανῶς ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν εἶναι τοῦ Μιχαήλ Β΄ Δούκα.

Ἡ παρουσία τόσων πολλῶν καὶ τόσον πλουσίων τάφων εἰς τὴν μονὴν τῶν Βλαχερνῶν ἀναδεικνύει τὸ γηραιὸν τοῦτο σεμνεῖον μαυσωλλεῖον τῶν δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου τοῦ 13ου μ. Χ. αἰῶνος.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ἡ ἐν σελ. 11 πιστοποιηθεῖσα ὁμοιότης τῆς διατάξεως τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ τῶν Βλαχερνῶν πρὸς ἑτέρους ναοὺς χρονολογουμένους ἀπὸ τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 12ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνος, ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναὸς τῶν Βλαχερνῶν θ' ἀνηγέρθη κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους θὰ μετεσκευάσθη δ' εἰς τρουλλαῖον περὶ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνος ἐπὶ Μιχαὴλ Β΄ τοῦ Δούκα.

[1] Παχυμέρην, Ι, 30 (Βόννης) «*ὁ ἐν τῇ Δύσει δεσπότης*». Ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Παναγίας Βελλᾶς, παρὰ τὸ Βουργαρέλλι, ὀνομάζονται οἱ δεσπόται *σκηπτροκρατοῦντες τῶν δυτικῶν φρουρίων*, Ὀρλάνδος, Ἠπειρωτ. Χρονικὰ τ. Β΄ σελ. 166.

[2] Ι. Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ἐν Κερκύρᾳ 1895 σ. 77.

Κατὰ ταῦτα δικαίως ἡ παράδοσις[1] θεωρεῖ τὴν Βλαχιόριναν ἀρχαιοτέραν τῆς τε Παναγίας 'στὸ Παλιοχῶρι (1281)[2] καὶ τῆς Παρηγορητίσσης (1282-1289)[3].

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Εἶχεν ἤδη σελιδωθῆ τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ ναοῦ κεφάλαιον τοῦ ἄρθρου τούτου, ὅτε μεταβὰς ἐκ νέου εἰς Βλαχέρναν ἐπελήφθην τῆς ἀφαιρέσεως τῶν καλυπτόντων τὰς ἐσωτερικὰς κισνοστοιχίας κονιαμάτων. Ἐκ τῆς ἀπομακρύνσεως τούτων ἀπεδείχθη ὀρθὴ ἡ εἰκασία τὴν ὁποίαν εἶχον

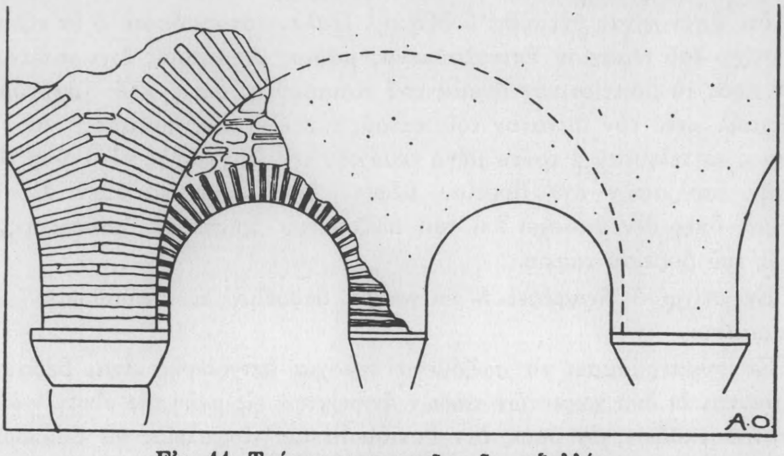

Εἰκ. 44. Τρόπος κατασκευῆς τῶν τοξυλλίων.

σημειώσει (σελ. 10) ὅτι δηλ. τὰ τόξα ἑκατέρας τῶν κιονοστοιχιῶν ἦσαν ἀρχικῶς τρία καὶ ὅμοια πρὸς ἄλληλα, τοῦ μεσαίου γεμισθέντος ἀργότερον διὰ δύο μικροτέρων τοξυλλίων ἑδρασθέντων ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἐπὶ τοῦ μικροῦ παρεμβλήτου κίονος ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ ἐπὶ τῆς μικρᾶς ἐξοχῆς τοῦ ἐπιθήματος τῶν κιονοκράνων (εἰκ. 44). Ἡ ἄντυξ τοῦ μεγάλου τόξου, σαφῶς διακρινομένη, εἶναι ἐκτελεσμένη διὰ μεγάλων ὀπτοπλίνθων, ἐν ᾧ αἱ τῶν τοξυλλίων τοῦ γεμίσματος εἶναι ἐκ μικροτέρων καὶ λεπτοτέρων τεμαχίων κατεσκευασμέναι, ὡς τὸ παρατιθέμενον σχέδιον δεικνύει (εἰκ. 44).

[1] Πβλ. σελ. 5 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου.

[2] Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Β΄ σ. 295 Α. Ὀρλάνδος, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ Β΄, 167.

[3] Α Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 80 καὶ ἰδίᾳ Ἠπειρωτ. Χρονικὰ τ. Β΄ σελ. 167 σημ. 1.

Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΜΠΡΥΩΝΗ

Ὁ πορευόμενος τὴν ἀπὸ Ἄρτης εἰς Ἀμφιλοχίαν (Καρβασσαρᾶν) ἁμαξιτὸν φθάνων εἰς τὸ 6ον ἀπὸ τῆς Ἄρτης χιλιόμετρον θὰ διακρίνῃ εἰς μικρὰν πρὸς ΒΑ ἀπόστασιν ἐπὶ ὑψώματος, παλαιὸν βυζαντινὸν ναὸν στηριζόμενον ἐπὶ ἀντηρίδων καὶ συνοδευόμενον ἀπὸ ἓν πελώριον κυπαρίσσι (εἰκ. 1). Πλησιάζων δ' ἔτι περισσότερον, θέλει ἀντιληφθῆ, ἀπὸ τὰ πενιχρὰ μνήματα ποὺ τὸν περιβάλλουν, ὅτι ὁ ἐρημικὸς αὐτὸς ναὸς ἀποτελεῖ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ νεκροταφείου τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Νιοχωράκι. Ἂν μάλιστα τύχῃ νὰ συναντήσῃ εἰς τὴν μοναξιὰν τοῦ πτωχικοῦ νεκροταφείου τὸν κανδηλανάπτην ἢ ἄλλον χριστιανὸν ἀπὸ τὸ Νιοχωράκι, θὰ μάθῃ παρ' αὐτοῦ καὶ τὴν ἑξῆς ἐνδιαφέρουσαν παράδοσιν ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὡραῖο, μεγάλο κυπαρίσσι ποὺ αἰῶνας τώρα παραστέκει ἄγρυπνος φρουρὸς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

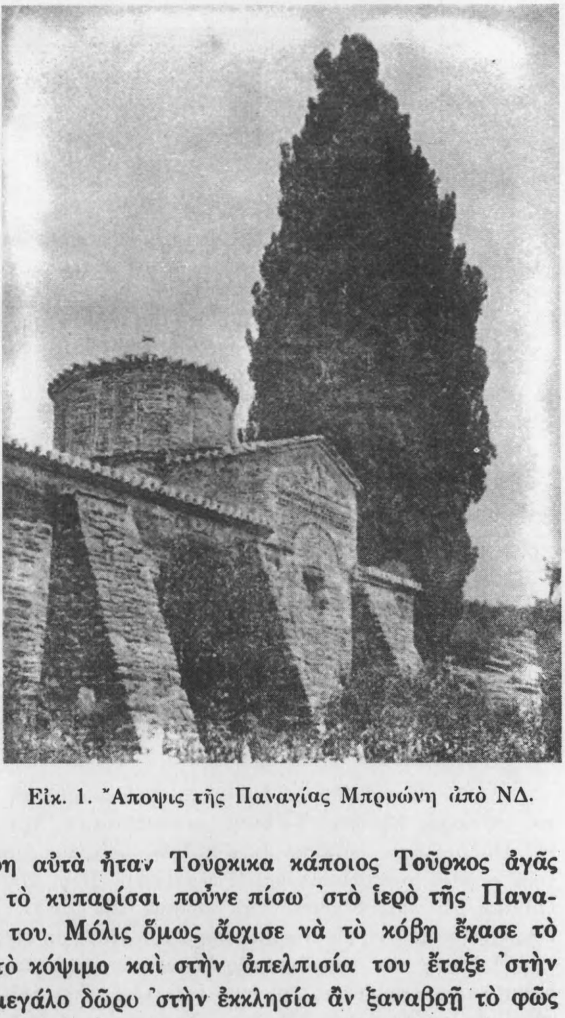

Εἰκ. 1. Ἄποψις τῆς Παναγίας Μπρυώνη ἀπὸ ΝΔ.

«Τὸν καιρὸ ποὺ τὰ μέρη αὐτὰ ἦταν Τούρκικα κάποιος Τοῦρκος ἀγᾶς βάλθηκε νὰ κόψῃ τὸ μεγάλο τὸ κυπαρίσσι ποὖνε πίσω 'στὸ ἱερὸ τῆς Παναγιᾶς γιὰ νὰ πουλήσῃ τὸ ξύλο του. Μόλις ὅμως ἄρχισε νὰ τὸ κόβῃ ἔχασε τὸ φῶς του. Ἐσταμάτησε τότε τὸ κόψιμο καὶ στὴν ἀπελπισία του ἔταξε 'στὴν Παναγιὰ πῶς θὰ κάμῃ ἕνα μεγάλο δῶρο 'στὴν ἐκκλησία ἂν ξαναβρῇ τὸ φῶς του. Ὁ Τοῦρκος ἔκαμε τὸ τάμμα του, ἡ Παναγιὰ τοῦ ξανάδωκε τὸ φῶς καὶ τὄμορφο κυπαρίσσι σώθηκε καὶ φούντωσε ἀκόμη περισσότερο». Ἦτο

ἄρα γε ὁ Τοῦρκος τῆς παραδόσεως ὁ Μπρυώνης ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐπωνομάσθη καὶ ἡ ἐκκλησία; Ἄδηλον[1].

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ. Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 2). σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλει πρὸς ἀνατολὰς μία καὶ μόνη ἡμιεξάγωνος κόγχη ἱεροῦ. Πρὸς δυσμὰς εἰς τὸ σῶμα τοῦ κυρίως ναοῦ προσετέθη ἀργότερον εὐρύχωρος νάρθηξ[2], κατὰ δὲ τὰς μακρὰς πλευρὰς

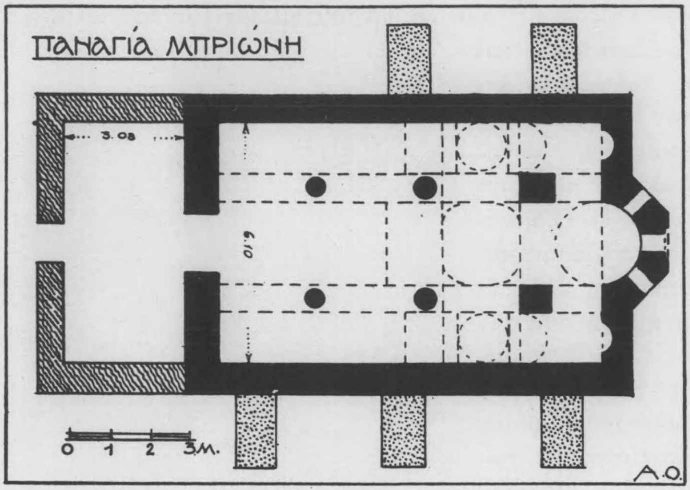

Εἰκ. 2. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

κατεσκευάσθησαν ἐξωτερικῶς ὀγκώδεις κεκλιμέναι ἀντηρίδες (εἰκ. 1 καὶ 2) πρὸς πρόληψιν καταρρεύσεως.

Ὡς ἔχει σήμερον ὁ ναὸς εἶναι μία βασιλικὴ μετὰ τρούλλου φέρουσα, ὥς καὶ ὁ ναὸς τῶν Βλαχερνῶν, δύο φουρνικὰ εἰς τὴν θέσιν τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν (εἰκ. 2).

Ἀρχικῶς καὶ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας, ὅπως καὶ ὁ τῶν Βλαχερνῶν, φαίνεται ὅτι δὲν ἔφερε τροῦλλον ἀλλ' ἦτο μία ξυλόστεγος τρίκλιτος βασιλικὴ ἔχουσα

[1] Δὲν εἶναι ἀπίθανον ἡ ἐκκλησία νὰ ὠνομάσθη ἀπὸ παλαιοτέρου τινος βυζαντινοῦ κτήτορος Βρυώνη. Τὸ ὄνομα συναντᾶται ἐν Ἄρτῃ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα: ὁ Βρυώνης Παλαιολόγος ἐκόμισεν ἐκ Κ/πόλεως πρὸς τὸν δεσπότην Ἠπείρου Ἠσαῦ τὰ διακριτικὰ σημεῖα τοῦ ἀξιώματος. (Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου 163). Πάντως δὲν παραδέχομαι τὴν γνώμην τοῦ Σεραφεὶμ (Δοκίμιον 160) καθ' ἣν τὸ Παναγία Μπρυώνη εἶναι παραφθορὰ τοῦ Παναγία Περιώνυμος.

[2] Κατὰ τὴν ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος ἐντειχισμένην ἐπιγραφὴν ἡ ἐπισκευὴ καὶ ἡ προέκτασις τοῦ ναοῦ ἐγένετο ἐν ἔτει 1870 «ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου ἁγίου Ἄρτης καὶ Πρεβέζης Σεραφεὶμ τοῦ Βυζαντίου» τοῦ γνωστοῦ συγγραφέως τοῦ περὶ Ἄρτης δοκιμίου (πβλ. καὶ Δοκίμιον σ. 132).

μόνον τὸ ἱερὸν θολοσκεπές, ὅπως δηλ. καὶ αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἠλείας[1]. Τοῦτο τοὐλάχιστον ὑποδηλοῖ οὐ μόνον ἡ διάφορος καὶ κακόζηλος κατασκευὴ τοῦ τρούλλου του ἀλλὰ καὶ ἡ ὕπαρξις τριῶν πλατέων ἐνισχυτικῶν τόξων γεφυρούντων ἐγκαρσίως τὰ μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν κιόνων καὶ τῶν τοίχων κενὰ (εἰκ. 2) καὶ χρησιμευόντων εἰς τὴν ὑποβάστασιν τοῦ τρούλλου, τεθέντων δὲ μεταγενεστέρως ἐλλείψει καμαρῶν καλυπτουσῶν τὰ πρὸς δυσμὰς τοῦ τρούλλου τμήματα τῶν κλιτῶν.

Ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ παρουσιάζει ἐξωτερικῶς ἀραιούς τινας ὁριζοντίους δόμους ἐκ κοινῶν, σκληρῶν ἀσβεστολίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ἄλλοτε μὲν μία σειρὰ πλίνθων, ἄλλοτε δὲ ὀδοντωταὶ ἢ τεθλασμέναι ταινίαι (εἰκ. 3 Α) ἄλλοτε δὲ πάλιν μικραὶ ζωφόροι ἐκ παραλλήλων κατακορύφων πλίνθων (εἰκ. 3 Α). Μικρότερα κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα, οἷον δισέψιλον ἢ κλειδόσχημα, ἐλλείπουσι παντελῶς, ἐξαίρεσιν δὲ μόνον κάμνουν δύο πλίνθινα στοιχεῖα (εἰκ. 3 Β, Γ), τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν διακοσμητικὴν πλάσιν τῆς πλίνθου, γενομένην ὅμως πρὸ τῆς ὀπτήσεως καὶ οὐχὶ μετ᾽ αὐτὴν διὰ τοῦ μιστρίου. Τὰ ἐνταῦθα μόνον ἀπαντῶντα κεραμοπλαστικὰ ταῦτα στοιχεῖα παρουσιάζουσι τὴν πριονωτὴν καὶ τεθλασμένην μορφήν, ἣν παρέχουν αἱ εἰκόνες 3 Β, Γ. Πλὴν ὅμως τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν διακοσμήσεων ἐγένετο ἐν τῷ ναῷ χρῆσις καὶ τῶν παραλλήλων ὀρθῶν γωνιῶν (βόρ. καὶ νότ. πλευρὰ (εἰκ. 5)) ἐνιαχοῦ δὲ καὶ τῶν κυματοειδῶν πλίνθων (εἰκ. 4 Α). Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι γενικῶς ὁ χαρακτὴρ τῆς κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως τῆς Παναγίας Μπρυώνη δὲν παρουσιάζει τὴν λεπτότητα τῶν διακοσμήσεων ἄλλων ναῶν τῆς Ἄρτης ἀλλ᾽ ἔχει τι τὸ χονδροειδὲς καὶ ἀγροῖκον.

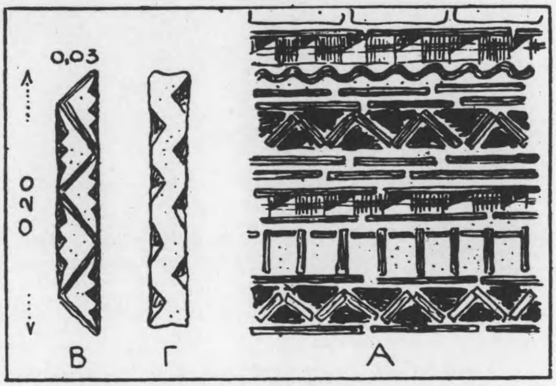

Εἰκ. 3. Κεραμίνη διακόσμησις τοῦ ναοῦ.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς εὐθεῖς τοίχους τοῦ ναοῦ, οἵτινες φέρουσι καί τινας λιθίνους δόμους, ἡ τρίπλευρος ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου διὰ διὰ πλίνθων κατεσκευασμένη (εἰκ. 4). Ἔφερε δ᾽ ἡ ἁψὶς αὕτη ἀρχικῶς τρία πιθανῶς παράθυρα (εἰκ. 1), ἅτινα ἀργότερον ἐτειχίσθησαν. Ἐκ πλίνθων δ᾽ ὡσαύτως εἶναι κατεσκευασμένος καὶ ὁ ὀκτάπλευρος τροῦλλος τοῦ ναοῦ (εἰκ. 1 καὶ 4) ἐξαιρέσει τῶν ἐστρογγυλωμένων γωνιῶν αὐτοῦ, αἵτινες ἐξετελέσθησαν διὰ λίθων.

Ορλάνδος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1923 σελ. 8 εἰκ. 3.

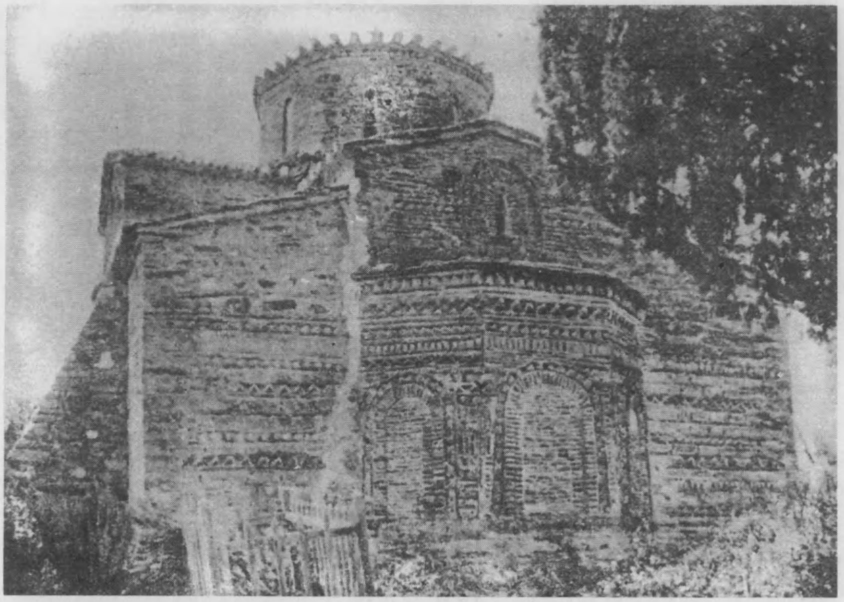

Εἰκ. 4. Ἄποψις τοῦ ἱεροῦ τῆς Παναγίας Μπρυώνη.

Σπουδαῖον στοιχεῖον διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ ἀποτελοῦσιν αἱ κατὰ τὰ τύμπανα τῆς νοτίας (εἰκ. 5) καὶ τῆς βορείου κεραίας τοῦ σταυροῦ μεταξὺ τῆς ἄλλης κεραμίνης διακοσμήσεως παρεμβεβλημέναι πλίνθιναι ἐπιγραφαί, ἐξ ὧν ἡ μὲν νοτία (εἰκ. 6, α) λέγει:

Στα(υ)ρωπίγιο(ν) πατριαρχηκὸν

ἡ δὲ βόρειος (εἰκ. 6, β)

τὸ ἁγι(α)σθὲν παρὰ Γερμανοῦ καὶ οἰκο[υμενικοῦ πατριάρχου].

Μανθάνομεν λοιπὸν ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τούτων α) ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας ἦτο πατριαρχικὸν σταυροπήγιον καὶ β) ὅτι ἡγιάσθη παρὰ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ [1].

Ἐκ τῶν δύο πατριαρχῶν, οἵτινες φέρουσι τὸ ὄνομα Γερμανὸς κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα, ὁ μὲν Γερμανὸς ὁ Γ' ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁ ἁγιάσας τὸν ἐξεταζόμενον ναόν, ἅτε πατριαρχεύσας ὀλίγους μόνον μῆνας [2] (Ἰούν. - Σεπτ. 1267) ὑπολείπεται λοιπὸν Γερμανὸς ὁ Β'. Ἐπειδὴ δὲ οὗτος ἐπατριάρχευσε μεταξὺ

[1] Τὴν ἐπιγραφὴν παρηρμήνευσεν ὁ Σεραφεὶμ (Δοκίμιον 161) ἀναγνοὺς ἀντὶ Γερμανοῦ Ἰωάννου καὶ ἀποδόσας τὸν ναὸν εἰς τὸν «πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννην Θ' τὸν Ἀγαπητόν». Λέγει δ' ἐπίσης ὁ Σεραφεὶμ ἐσφαλμένως, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ εὑρίσκεται εἰς τὸν τροῦλλον.

[2] Γεδεών, Πατριαρχικοὶ πίνακες, ἐν Κωνσταντινουπό... 393.

τῶν ἐτῶν 1222 καὶ 1240, ἕπεται ὅτι ἡ εἰς σταυροειδῆ ναὸν μετασκευὴ τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς τῆς Παναγίας Μπρυώνη -- διότι περὶ τῆς μετασκευῆς ἀσφαλῶς πρόκειται — συνετελέσθη κατὰ τὴν ἀνωτέρω χρονικὴν περίοδον, ἤτοι καθ' οὓς χρόνους ἦρξαν ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ Ἠπείρῳ ὁ Θεόδωρος Κομνηνὸς Δούκας καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Μανουήλ.

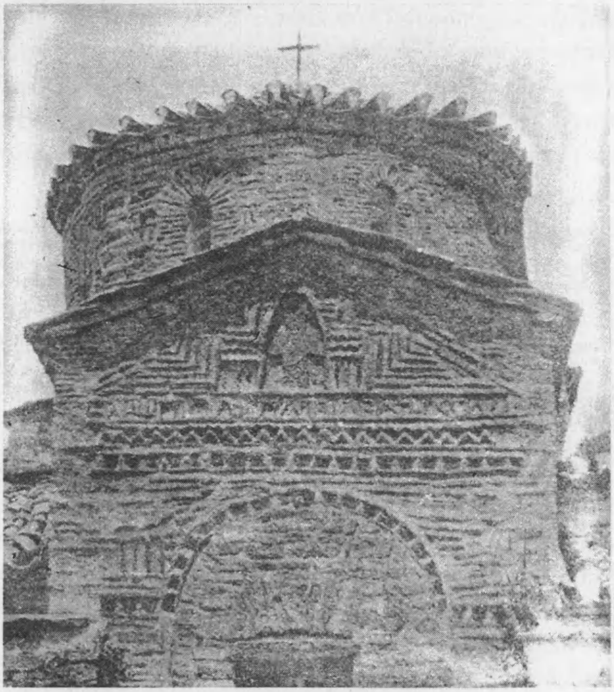

Εἰκ. 5. Ἡ φέρουσα τὴν πλινθίνην ἐπιγραφὴν νότιος πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

Ἀλλ' ὁ τόσον ἐμφαντικὸς διὰ πλινθίνης ἐντοιχίου ἐπιγραφῆς χαρακτηρισμὸς τοῦ ναοῦ ὡς «σταυροπηγίου ἁγιασθέντος παρὰ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ» δύναται νὰ βοηθήσῃ ἡμᾶς εἰς ἀκριβέστερον καθορισμὸν τοῦ χρόνου τῆς μετασκευῆς τοῦ ναοῦ. Πράγματι εὐθὺς ἅμα τῇ ἀναγορεύσει του (1222) ὁ πατριάρχης Γερμανὸς ὁ Β' βλέπων ὅτι ἐκ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας, παρ' ᾧ ἥδρευε, πρὸς τὸν δεσπότην καὶ εἶτα βασιλέα Θεσσαλονίκης ἀνακηρυχθέντα Θεόδωρον Κομνηνὸν Δούκαν, ἐκινδύνευον ν' ἀποσπασθοῦν ἀπὸ τῆς δικαιοδοσίας του αἱ ὑπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ Θεοδώρου τελοῦσαι ἐκκλησίαι, ἤρχισεν ἀγῶνα πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου κατὰ τῶν ὀρθοδόξων ἱεραρχῶν τοῦ δυτικοῦ βασιλείου. Ἔγραψε λοιπόν, ὡς φαίνεται[1], ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς ἁπανταχοῦ ἐπισκόπους, δι' ἧς προσεπάθει ν' ἀποδείξῃ ὡς μόνην νόμιμον τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἐν Νικαίᾳ αὐτοκράτορος ἐπέπληττε δὲ συνάμα τοὺς ἐπισκόπους τῶν ὑποκειμένων εἰς τὸν Κομνηνοδούκαν πόλεων. Εἰς τὴν μὴ διασωθεῖσαν ταύτην ἐγκύκλιον ἀπήντησεν ὁ περίφημος μητροπολίτης Κερκύρας Γεώργιος Βαρδάνης δι' ἀντιγράμματος ἐν τῷ ὁποίῳ, ἐκθειάζων τὰς ἀρετὰς τοῦ Θεοδώρου καὶ φυλάττων

[1] Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, Κέρκυρα 1895 σ. 35.

τὸ προσῆκον πρὸς τὸν πατριάρχην σέβας, ἀποφαίνεται ὅτι ὀρθὸν ἦτο ἡ ἐκλογὴ τῶν ἐπισκόπων τοῦ δυτικοῦ κράτους νὰ γίνεται διὰ προσώπων γνωστῶν καὶ ἀρεστῶν εἰς τοὺς βασιλεῖς τοῦ δυτικοῦ κράτους [1]. Εἶναι λοιπὸν φανερὸν ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τῆς ἔριδος μεταξὺ τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ κράτους δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γραφῇ ἡ ἡμετέρα ἐπιγραφή, ἥτις ἀνακηρύσσουσα τὸν ναὸν τῆς Παναγίας πατριαρχικὸν σταυροπήγιον καὶ ἀναγράφουσα αὐτὸν ὡς ἁγιασθέντα παρ' αὐτοῦ τούτου τοῦ πατριάρχου, οὐ μόνον μαρτυρεῖ ἀγαθὰς σχέσεις τῆς ἐκκλησίας τοῦ δεσποτάτου πρὸς τὸν πατριάρχην Γερμανὸν ἀλλὰ καί, πιθανώτατα, ὅτι ὁ πατριάρχης Γερμανὸς ὁ Β΄ ἐπεδήμησεν αὐτοπροσώπως εἰς Ἄρταν [2], ἔχει δ' ἐπίσης καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς

Εἰκ. 6. Ἡ πλινθίνη ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ.

ἐμπεδώσεως τῆς κυριαρχίας του ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τοῦ δυτικοῦ βασιλείου. Πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ πλινθίνη ἐπιγραφὴ ἐτέθη μετὰ τὴν ἐπελθοῦσαν συμφιλίωσιν τῶν ἐκκλησιῶν ἤτοι περὶ τὸ 1232 ἐπὶ Μανουὴλ Δούκα, ὅστις ἐζήτησε τὴν ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ δεσποτάτου ἐπάνοδον τῆς δικαιοδοσίας τοῦ πατριάρχου [3]. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως καὶ ἡ ἐκδοχὴ καθ' ἣν ὁ ναὸς ἡγιάσθη παρὰ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ δι' ἁγιασμοῦ σταλέντος ἐκ Νικαίας διὰ τοῦ εἰς Ἤπειρον πεμφθέντος πατριαρχικοῦ ἐξάρχου μητροπολίτου Ἀγκύρας Χριστοφόρου· διότι ἐν ἑτέρᾳ ἐπιστολῇ τοῦ δεσπότου Μανουὴλ πρὸς τὸν πατριάρχην Γερμανὸν τὸν Β΄ [4] ἀναγινώσκομεν «*αὐτὸς δὲ πάλιν* (ὁ μητροπολίτης Ἀγκύρας) *μετέδωκεν ἡμῖν τῆς σῆς εὐλογίας καὶ τοῦ ἁγιασμοῦ, ὃν δι' αὐτοῦ ἡ σὴ ἁγιότης ἐξέπεμψεν*».

Ἐπειδὴ δὲ ὁ εἰρημένος ἔξαρχος ἦλθεν εἰς Ἤπειρον περὶ τὰ τέλη τοῦ 1232 [5] ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1233 [6], ἕπεται ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους συνετελέσθη ἡ μετασκευὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

[1] Ἡ ἐπιστολὴ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ A. Moustoxidi, Delle cose Corciresi, Appendice σ. L-LVI.

[2] Ἐν ἐπιστολῇ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Β΄ πρὸς τὸν δεσπότην Μανουὴλ (Miklosich-Müller, Acta et dipl. Γ', 64) γράφει ὁ πατριάρχης, ὅτι ἐλπίζει εἰς εἰς προσεχὲς μέλλον νὰ ἐπισκεφθῇ τὸν Μανουήλ.

[3] Α. Μηλιαράκης, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ἐν Ἀθήναις 1898 σ. 291.

[4] E. Kurtz, Byz. Zeitschrift 16, 133.

[5] Σπ. Ν. Λαγοπάτης, Γερμανὸς ὁ Β΄ πατριάρχης Κων/πόλεως καὶ Νικαίας ἐν Τριπόλει 1913 σ. 59.

[6] E. Kurtz, ἔ. ἀ.

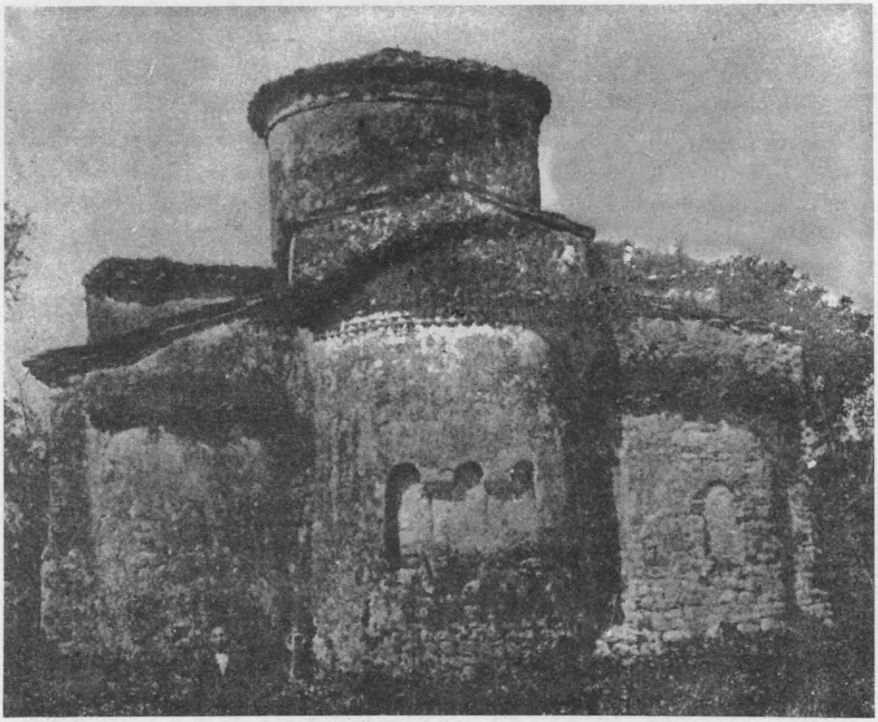

Εἰκ. 1. Τὸ ἱερὸν τοῦ ἁγ. Δημητρίου Κατσούρη.

Ο ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΤΣΟΥΡΗ

Συνεχίζοντες τὴν μελέτην τῶν πρὸ τοῦ 13ου αἰῶνος ἀνεγερθέντων ναῶν τῆς περιοχῆς τῆς Ἄρτης θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα σπουδαῖον τινά βυζαντινὸν ναὸν τιμώμενον εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Δημητρίου[1], εὑρισκόμενον δὲ μίαν περίπου ὥραν πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ τῆς πόλεως Ἄρτης εἰς τὸ τμῆμα τοῦ Κάμπου, ὀλίγον μετὰ τὴν ἔξοδον τοῦ χωρίου Κωστακιῶν εἰς θέσιν Πλισοί[2].

[1] Περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου διέλαβον συντόμως πρὸ 13 ἐτῶν ἐν τῷ 8ῳ τόμῳ τοῦ δελτίου τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας (σ. 312-323). Ἔκτοτε ἐπισκεφθεὶς δὶς τὸ μνημεῖον προέβην εἰς νέας παρατηρήσεις, ἀπεκάλυψα δὲ καὶ τὰς σπουδαιοτάτας ἀρχαιοτέρας αὐτοῦ τοιχογραφίας, ὧν ἕνεκα ἐθεώρησα ἐπιβαλλομένην τὴν ἀναδημοσίευσιν αὐτοῦ ἐν τῇ σειρᾷ τῶν μνημείων τῆς Ἄρτης.

[2] Ἐν τῇ θέσει ταύτῃ τῇ σήμερον σχεδὸν μόνον ὑπὸ ποιμένων συχναζομένῃ, λέγεται ὅτι ὑπῆρχεν ἄλλοτε χωρίον πλούσιον, ἐρημωθὲν ὑστερώτερον λόγῳ «τῆς ἀνευλαβείας καὶ τῆς μυσαρᾶς κερδοσκοπίας τῶν κατοίκων του», οἵτινες ἐπραγματεύοντο νὰ πωλήσωσιν

Ὁ ναὸς (εἰκ. 1), περιβαλλόμενος σήμερον ὑπὸ δρυῶν, ἀπετέλει ἄλλοτε τὸ καθολικὸν σταυροπηγιακῆς μονῆς, διαλυθείσης πιθανώτατα ἀπὸ τοῦ 18ου ἤδη αἰῶνος· διότι σήμερον ἐξαιρέσει τοῦ ναοῦ οὐδὲν ἄλλο λείψανον τῆς παλαιᾶς μονῆς φαίνεται, πιθανῶς λόγῳ τῆς γενομένης πέριξ τοῦ ναοῦ μεγάλης ἐπιχώσεως.

Τὴν ὕπαρξιν τῆς παλαιᾶς μονῆς μανθάνομεν ἐκ συνοδικοῦ ὁρισμοῦ τοῦ ἔτους 1229, δι' οὗ, αἰτήσει τοῦ Ἄρτης Ἰωάννου τοῦ Α', αὐτή τε καὶ ἡ ὥραν πρὸς Δυσμὰς ἀπέχουσα σταυροπηγιακὴ ὁμοίως μονὴ τοῦ Προδρόμου τῆς Ροδιᾶς ἀπελύθησαν τῆς πατριαρχικῆς ἐξουσίας ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Β' (1222 - 1240) καὶ παρεδόθησαν εἰς τὴν κυριότητα τοῦ πανιερωτάτου Ἄρτης· ὁ ὁρισμὸς οὗτος ἐδημοσιεύθη ὑπό τε Ράλλη καὶ Ποτλῆ [1] καὶ ὑπὸ τοῦ Σεραφεὶμ [2] ἔχει δὲ οὕτω:

«*Γερμανός, ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως κλπ. Πανιερώτατε Ἄρτης ἐν κυρίῳ συναδελφέ. Πολλάκις ἐγένετό μοι δι' ὄχλου ἡ ἁγιωσύνη σου περὶ τῆς ἐν Ἄρτῃ μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κατσούρη ὡς συστάσης ἐπὶ σταυροπηγίῳ ἐμῷ καὶ τῆς ἑτέρας μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου, τῆς δομηθείσης παρὰ τοῦ πανιερωτάτου Κομνηνοῦ κυρίου Κωνσταντίνου ἐν τῇ ἀρχοντείᾳ τοῦ Σμοκόβου, χωρίου Βαλτίτσης καὶ τοῖς λοιποῖς· καὶ ἐδόκουν μηδὲν προσπταίειν τοῖς κανόσιν ἐκ τούτου· συνεὶς δὲ κατὰ τὸν ἐνδεχόδενον λόγον, ὅτι σοι ἀνήκουσιν, ὡς ἐπισκόπῳ ἐγχωρίῳ, αἱ τοιαῦται μοναί, ἀπολύω ταύτας τῆς ἐμῆς χειρὸς ἀπ' ἐντεῦθεν· καὶ ἔξεστίν σοι ἐπιλαβέσθαι αὐτῶν ἀπ' ἄρτι καὶ τὰ ἐπισκοπικὰ δίκαια ἐν ταύταις διενεργεῖν καὶ διεξάγειν ταύτας καὶ διοικεῖν κατὰ τὴν κανονικὴν διατύπωσιν. Ὅθεν καὶ ἡ μὲν ἐμὴ ἀναφορὰ σχολάσαι ἀπεντεῦθεν ὀφείλει ἀπὸ τῶν τοιούτων μονῶν· διαγνωσθῆναι δὲ ταύτας ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἑξῆς τῆς σῆς ἱερότητος.*

Μηνὶ ἀπριλίῳ ἐπινεμήσει Β', ,ϛψλζ' (=6737=1229 μ. Χ.).

† *ὁ Βονίτσης Ἰωάννης*	† *ὁ Ἀετοῦ Νικόδημος*
† *ὁ Βελλᾶς Μανουὴλ*	† *ὁ Δρυινουπόλεως Θωμᾶς.*
† *ὁ Βουθρωτοῦ Δημήτριος*	

Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Κατσούρη εἶναι πάντως ἀρχαιότερος τοῦ ἔτους 1229.

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη τὸ ἀρχιτεκτονικὸν αὐτοῦ σχέδιον. Τοῦτο παρουσιάζει ἐν κατόψει σχῆμα τετράγωνον πλευρᾶς 11.00 μ., κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν

εἰς ἑτεροθρήσκους τὰ λείψανα τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος καὶ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας, συζύγου τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου, λείψανα, ἅτινα εἶχε κομίσει μεθ' ἑαυτοῦ ὁ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κ/πόλεως μεταναστεύσας εἰς Πλισοὺς ἱερεὺς Γεώργιος Χαιρέτης ἢ Καλοχαιρέτης. Λεπτομερείας περὶ τῆς περαιτέρω τύχης τοῦ λειψάνου τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος ὅρα παρὰ Σεραφείμ, Δοκίμιον σ. 40 καὶ 326 καὶ ἰδίᾳ παρὰ Ν. Βουλγάρει-Μάνεση, Ἀληθὴς ἔκθεσις κλπ. ἔκδ 1η Κέρκυρα 1857. Ἔκδ. 2α Βενετία 1880.

[1] Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, Ἀθήνησιν 1855 τόμ. Ε' σελ. 106.

[2] Δοκίμιον περὶ Ἄρτης σ. 369.

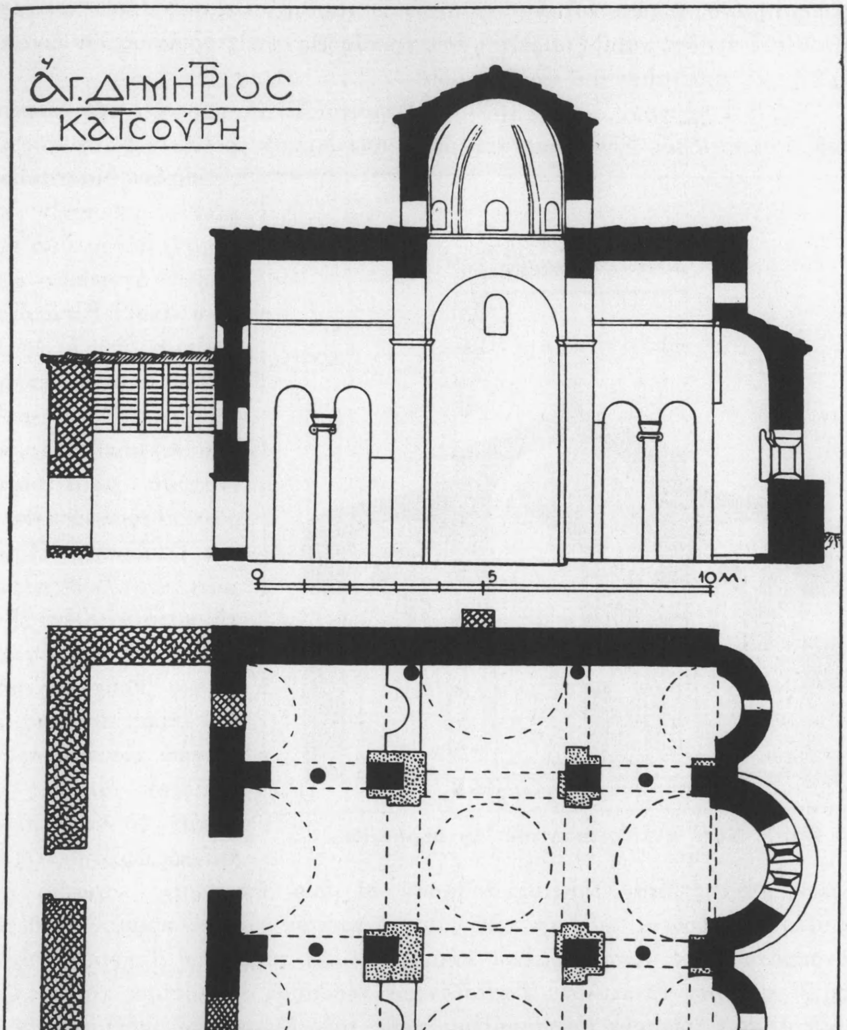

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Κατσούρη.

τοῦ ὁποίου προβάλλουν τρεῖς ἡμικυκλικαὶ ἁψῖδες, κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν εἶναι προσηρτημένος μεταγενέστερος ὀρθογώνιος νάρθηξ πλάτους 2.57. Τὸ τετράγωνον τοῦ κυρίως ναοῦ διαιρεῖται ἐσωτερικῶς εἰς τρεῖς δρόμους, ὧν ἕκαστος ἀντιστοιχεῖ πρὸς μίαν τοῦ ἱεροῦ ἁψῖδα.

Ὡς ἔχει σήμερον ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου παρουσιάζει τὴν μορφὴν ναοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ κυλινδρικοῦ τρούλλου βαίνοντος ἐπὶ τεσσάρων διασταυρουμένων καμαρῶν καὶ στηριζομένου ὑπὸ τεσσάρων ὀγκωδῶν πεσσῶν (εἰκ. 2). Εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι ἡ ἀρχικὴ αὐτοῦ μορφὴ δὲν ἦτο ἡ σημερινή, τοῦ τρούλλου προστεθέντος καὶ ἐνταῦθα μεταγενεστέρως ἐπὶ τρικλίτου θολωτῆς βασιλικῆς. Πράγματι, ὡς βλέπει τις ἐν τῇ κατόψει (εἰκ. 2) τὰ κλίτη τοῦ ναοῦ χωρίζονται πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς διὰ κιόνων, ὧν ὅμοιοι θὰ ὑπῆρχον ἀρχικῶς καὶ κατὰ τὸ κεντρικὸν τμῆμα, ἐκβληθέντες τῆς θέσεως ταύτης ὅταν κατεσκευάσθησαν αἱ δύο ἐγκάρσιαι καμάραι τοῦ τρούλλου. Σώζονται μάλιστα τῶν κιόνων τούτων καὶ οἱ κορμοὶ μετὰ τῶν κιονοκράνων των, τοποθετημένοι σήμερον παρὰ τοὺς δύο μακροὺς τοίχους (εἰκ. 2) κάτωθεν ἐπιστυλίων βασταζόντων τέσσαρας ἐγκαρσίους τοίχους ζευγνύοντας τοὺς πεσσοὺς τοῦ τρούλλου πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους (εἰκ. 2). Οἱ ἐγκάρσιοι δὲ οὗτοι τοῖχοι κατεσκευάσθησαν προφανῶς ὡς ἐσωτερικαὶ ἀντηρίδες κατὰ τῶν ὠθήσεων τοῦ τρούλλου· ἵνα δὲ μὴ ἐμποδίζωσι τὴν κυκλοφορίαν δὲν πατοῦσιν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀλλ' ἵστανται μετέωροι εἰς ὕψος 1.70, οἱ δύο δὲ μάλιστα δυτικοὶ ἐξ αὐτῶν φέρουσι καὶ ἡμικυκλικὰς κόγχας (εἰκ. 3). Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπόν, τῆς ἐρείσεως τοῦ τρούλλου, ἐπενεδύθησαν διὰ τοιχοποιίας καὶ οἱ παρὰ τοὺς κίονας πεσσοὶ τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς προστεθεισῶν κατὰ τὸ σχηματισθὲν τετράγωνον καὶ παραστάδων μετ' ἐνισχυτικῶν ζωνῶν, αἵτινες οὐδέποτε παρουσιάζονται εἰς ναοὺς κτισθέντας ἀρχικῶς ὡς σταυροει-

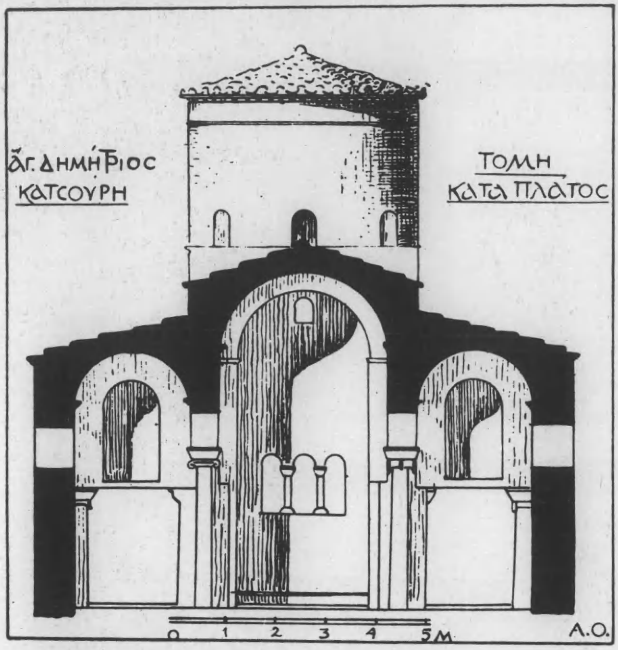

Εἰκ. 3. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

δεῖς μετὰ τρούλλου. Κατὰ ταῦτα εἶναι πλέον ἢ βέβαιον, ὅτι ὁ τροῦλλος τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τοῦ Κατσούρη προσετέθη μεταγενέστερον, τοῦ ναοῦ ὄντος ἀρχικῶς τρικλίτου θολωτῆς βασιλικῆς τοῦθ' ὅπερ ἄλλως τε καὶ πλεῖσται ἄλλαι ἐνδείξεις, ἃς ἐφεξῆς θὰ ἐξετάσωμεν, μαρτυροῦσιν. Καὶ δὴ ἐν πρώτοις ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ παρουσιάζει τὴν ἀκανόνιστον ἐκείνην ἐκ κοινῶν λίθων καὶ κονιάματος σύστασιν, ἥτις συνηθίζεται εἰς κτήρια τῆς πρώτης χιλιετηρίδος. Ἐντὸς τῆς τοιχοποιίας ταύτης διακρίνονται πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς πλίνθινα ἡμικυκλικὰ τόξα (εἰκ. 1), δηλοῦντα ὅτι οἱ κυλινδρικοὶ θόλοι, οἵτινες ἐκάλυπτον τὰ τρία κλίτη τῆς βασιλικῆς ἦσαν κατεσκευασμένοι διὰ πλίνθων τοῦθ' ὅπερ εἶναι ἐπίσης γνώρισμα παλαιότητος. Ὀδοντωτῶν ταινιῶν οὐδαμοῦ τοῦ κτηρίου ἐγένετο χρῆσις, εἰμὴ μόνον εἰς τὸν μεταγενέστερον τροῦλλον. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ μορφὴ τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἥτις παρουσιάζει εὐρύτητα καὶ διαπερᾶται ὑπὸ τριλόβου παραθύρου ἔχοντος τοὺς λοβοὺς ἰσοϋψεῖς, ὅπως εἰς τὰ παλαιοχριστιανικά, βαίνοντας δ' ἐπὶ μαρμαρίνων κιονίσκων μετ' ἐπιθημάτων κοσμουμένων διὰ σταυρῶν (εἰκ. 4).

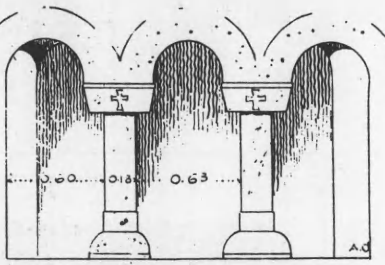

Εἰκ. 4. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐσωτερικοὶ κίονες τοῦ ναοῦ — ὧν εἷς ραβδωτὸς — παρουσιάζουσι παλαιοχριστιανικὰ στοιχεῖα ὡς π.χ. τὰ κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, ἅτινα βαίνουσιν ἐπὶ ἀρχαίων ἰωνικῶν ἢ περγαμηνοειδῶν κιονοκράνων (εἰκ. 2).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν διάταξιν τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν δέχομαι πιθανωτέραν τὴν λύσιν τῆς διαδοχῆς κιόνων καὶ πεσσῶν (τμημάτων τοίχου) καθ' ὃν τρόπον δεικνύει ἡ εἰκ. 5 ἤτοι μὲ ἕνα κίονα πρὸς δυσμάς, ὃν ἀκολουθεῖ ὀρθογώνιος πεσσός, μεθ' ὃν ἕπονται δύο κίονες ἐν τῷ κέντρῳ, οὓς πάλιν ἀκολουθεῖ συμμετρικῶς δεύτερος πεσσὸς καὶ κίων. Θεωρῶ δὲ τὴν λύσιν ταύτην πιθανωτέραν τῆς μετὰ συνεχῶν κιόνων, οὐ μόνον διότι σώζονται οἱ τέσσαρες κορμοὶ τῶν ἐλλειπόντων κιόνων, ἀλλὰ κυρίως διότι ἡ μεταξὺ τῶν ἄκρων σωζομένων κιόνων ἀπόστασις δὲν εἶναι ἀκριβὲς πολλαπλάσιον τοῦ μεταξὺ τῶν κιόνων καὶ τῶν παραστάδων, ἃς ἀντικρύζουν, κενοῦ. Ἡ μετ' ἐναλλασσομένων ἄλλως τε κιόνων καὶ πεσσῶν διάταξις δὲν εἶναι τι ἀσύνηθες εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς βορείου Ἑλλάδος· διότι τὴν ἐπανευρίσκομεν εἴς τε τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης[1] καὶ εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου τῆς Καλαμπάκας[2].

[1] Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918 πίν. XIII.

[2] Lampakis, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902 σ. 31 εἰκ. 44 Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Ϛ' σελ. 295 εἰκ. 4.

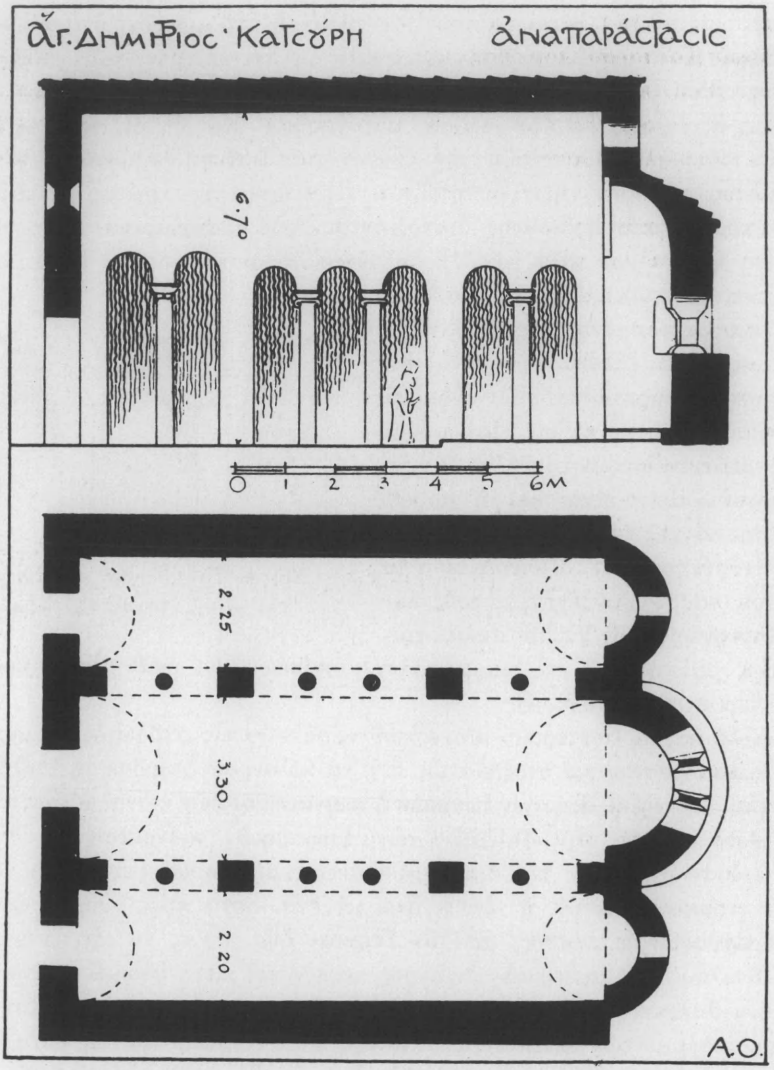

Εἰκ. 5. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ τομῆς τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ.

μάλιστα δὲ εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Βεροίας [1] καὶ τῆς Aboba Pliska [2], πρὸς ἣν τελευταίαν παρουσιάζει ἡ ἡμετέρα βασιλικὴ μεγάλην ὁμοιότητα [3].

[1] Σωτηρίου, Byz. Zeitschr. XXX σ. 569.

[2] Παράρτημα τοῦ 10ου τόμου τῶν Izvjestia τοῦ Ρωσ. Ἰνστ. Κων/πόλεως πίν. XXXIV, Filow, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919 σ. 8 εἰκ. 5.

[3] Ἡ μητρόπολις τῶν Σερρῶν δὲν παρουσιάζει ἐναλλαγὴν κιόνων καὶ πεσσῶν, ὡς ἀναφέρεται ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. ϛ΄ σ. 297.

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς κατόψεως καὶ τῆς κατὰ πλάτος τομῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Κατσούρη προκύπτει ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναὸς παρουσίαζε τὴν μορφὴν τρικλίτου βασιλικῆς σχεδὸν καθαρῶς ἀνατολικοῦ τύπου: 1ον διότι εἶχε πάσας τὰς ὀροφὰς αὐτοῦ θολωτὰς—τὸ μέγα πάχος τῶν τοίχων του ὑποδηλοῖ ὅτι ἀρχῆθεν διὰ θόλου ἐστεγάζετο—2ον διότι εἶχε τὸ μέσον αὐτοῦ κλῖτος τυφλόν, ἅτε ἐλάχιστα ὑπὲρ τὰ πλάγια ἀνυψούμενον (πβλ. τομὴν εἰκ. 3) 3ον διότι ἐστερεῖτο ὑπερῴων καὶ τριβήλου καὶ 4ον διότι κάμνει χρῆσιν πεσσῶν ὀρθογωνίων εἰς τὰς χωριζούσας τὰ κλίτη κιονοστοιχίας. Παρουσιάζει κατὰ ταῦτα ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς ἀπόκλισιν ἀπὸ τὰς λοιπὰς μεσαιωνικὰς βασιλικὰς τῆς βορείου Ἑλλάδος καὶ Μακεδονίας, αἵτινες ἔχουσι τὰ ἑλληνιστικὰ στοιχεῖα κατ᾽ ἴσην πρὸς τ᾽ ἀνατολικὰ ἀναλογίαν[1].

Εἰκ. 6. Θωράκιον ἐντειχισμένον.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα στοιχεῖα μὲ ἄγουσιν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου κατεσκευάσθη πολὺ πρὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ δεσποτάτου—κατὰ τὸν 10ον πιθανῶς αἰῶνα—ὡς τρίκλιτος θολωτὴ βασιλική, μετετράπη δ᾽ ἀργότερον, ἴσως περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰῶνος, εἰς σταυροειδῆ μετὰ τρούλλου. Εἰς τὴν περίοδον δὲ ταύτην ἀνήκουσι καὶ τὰ σωζόμενα ἐν αὐτῷ στοιχεῖα γλυπτοῦ καὶ γραπτοῦ διακόσμου, περὶ ὧν ἀμέσως θὰ ὁμιλήσωμεν.

Ο ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ἐκ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ—ἐξαιρέσει τῶν ἰωνικῶν καὶ περγαμηνῶν κιονοκράνων τῶν κιονοστοιχιῶν, ἅτινα, ὡς εἴπομεν, εἶναι πιθανώτατα ἔκ τινος ῥωμαϊκοῦ κτηρίου τῆς Ἀμπρακίας εἰλημμένα[2]—ὀλίγα μόνον λείψανα διετηρήθησαν, ἐξ ὧν ἄξια προσοχῆς εἶναι τὰ ἑξῆς:

1) Πλὰξ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, προερχομένη πιθανώτατα ἐκ θωρακίου, ἥτις θραυσθεῖσα εἰς δύο τεμάχια ἐνετειχίσθη οὐχὶ πρὸ πολλοῦ εἰς τὸ ὑπὲρ

[1] Γ. Α. Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν Ϛ΄, 298.

[2] Ὅμοιον ἰωνικὸν κιονόκρανον πρὸς τὸ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου ἀπόκειται καὶ ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ ἐν Ἄρτῃ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας.

τὸν ἐξωνάρθηκα ἀνεγερθὲν κωδωνοστάσιον (εἰκ. 6). Ἐπὶ τῆς πλακὸς φερούσης πλούσιον, ἀνάγλυπτον, ἐξ ἐσχηματοποιημένης ἀκάνθης πλαίσιον, εἰκονίζετο πεταλόμορφον τόξον[1] βαῖνον ἐπὶ ἁπλῶν κιονίσκων.

2 καὶ 3) Δύο μαρμάριναι πλάκες (διαστ. 0.90×0.92) ἐντοιχισμέναι εἰς τὸ κτιστὸν μεταγενέστερον εἰκονοστάσιον, ὅπερ ἀντικατέστησε τὸ ἐπὶ τῆς αὐτῆς

Εἰκ. 7. Θωράκιον τοῦ παλαιοῦ τέμπλου.

θέσεως ἀνεγειρόμενον μαρμάρινον παλαιὸν τέμπλον τοῦ ναοῦ. Αἱ πλάκες αὗται ἀπετέλουν ἀναμφιβόλως θωράκια τοῦ παλαιοῦ τέμπλου φέρουσι δὲ τὰς ἑξῆς παραστάσεις: ἡ ἀριστερᾷ τῆς ὡραίας Πύλης (εἰκ. 7) τόξον βαῖνον ἐπὶ ἁπλῶν κιονίσκων καὶ περιβάλλον ἅλυσωτὸν «λατινικὸν» σταυρὸν ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἀναφύονται ἑλικοειδεῖς βλαστοὶ μετ' ἀνθεμίων· εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ σταυροῦ εὕρηται κατανεμημένη ἡ γνωστὴ συντετμημένη ἐπιγραφὴ ΙC | ΧC | Ν | Κ. (=Ἰησοῦς Χριστὸς νικᾷ). Ἑλικοειδεῖς βλαστοὶ ὅμοιοι πρὸς τοὺς ἐσωτερικοὺς πληροῦσι καὶ τὰς ἔξω τοῦ τόξου ἐπιφανείας τοῦ θωρακίου καταλήγοντες εἰς τὰς ἄνω γωνίας εἰς τρίφυλλα. Τὸ ὅλον θέμα τοῦ θωρακίου εἶναι ἐκτελεσμένον κατ' ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον τεχνικὴν τοῦ 13ου πιθανῶς αἰῶνος.

[1] Τὸ παράδειγμα τοῦτο πρέπει νὰ προστεθῇ εἰς ὅσα παραδείγματα πεταλομόρφων τόξων παρέθεσα ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τ. ΙΑ' σελ. 414.

Ὑπεράνω τοῦ θωρακίου ὑπάρχει γεῖσον λοξότμητον, ἐφ' οὗ ἀνάγλυπτον κόσμημα ἐκφυλισμένης ἀκάνθης[1]

Ἐπὶ δὲ τῆς δεξιᾷ τῆς ὡραίας Πύλης πλακὸς (εἰκ. 8) εἰκονίζεται, ἐντὸς πλουσίως πεποικιλμένου πλαισίου, μονοκέφαλος ἀετὸς μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, κρατῶν ἀνηρτημένον ἀπὸ τῶν ποδῶν του λαγωὸν πτήσσοντα καὶ μετὰ δέους

Εἰκ. 8. Θωράκιον τοῦ παλαιοῦ τέμπλου.

στρέφοντα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν ἅρπαγά του — θέμα συνηθέστατον εἴς τε τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν βυζαντινὴν τέχνην —. Ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ στρεφομένη κεφαλὴ τοῦ ἀετοῦ δάκνει βλαστὸν ἀπὸ τοῦ ὁποίου κρέμαται καρπὸς ροιᾶς, ὅμοιος τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται καὶ ἐν τῷ ἀριστερᾷ τῆς κεφαλῆς πεδίῳ. Ἡ παράστασις τοῦ ἀετοῦ περικλείεται ἐντὸς ρόμβου ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τοῦ πλαισίου, οὕτως ὥστε νὰ γεννῶνται μεταξὺ τέσσαρες τριγωνικαὶ ἐπιφάνειαι ἐν αἷς εἰκονίζονται κάτω μὲν ἑλικόφυλλα ἄνω δὲ σφίγγες ἔχουσαι τὸ μὲν σῶμα λέοντος[2] πτε-

[1] Ὅμοιον γεῖσον εἶναι ἐντειχισμένον ὑπὲρ τὴν εἰς παράθυρον μεταβληθεῖσαν θύραν, ἥτις ἦγεν ἀπὸ τοῦ βορείου κλίτους εἰς τὸν νάρθηκα.

[2] Οἱ ὀπίσθιοι πόδες ὁμοιάζουσι πρὸς πόδας ἵππου ἀλλ' ἡ χαρακτηριστικὴ θέσις τῆς οὐρᾶς ἐξερχομένης πρὸς τὰ ἄνω διὰ μέσου τῶν ποδῶν ἀποδεικνύει ὅτι λέοντος ὀπίσθια ἠθέλησεν ὁ τεχνίτης ν' ἀπεικονίσῃ, καθ' ὃν τρόπον βλέπομεν εἰς πολυπληθεῖς παραστάσεις τοῦ ζῴου τούτου ἐν τῇ βυζαντινῇ τέχνῃ.

ρωτοῦ, τὴν δὲ κεφαλὴν γυναικὸς φερούσης πόλον. Αἱ σφίγγες εἶναι λίαν ἀγαπητὸν θέμα τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι τοῦ 12ου αἰῶνος, ὅτε οἱ τεχνῖται ἀρέσκονται εἰς τὴν ἀπεικόνισιν φανταστικῶν ζῴων κατ' ἀνατολικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν. Εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν ἀλλὰ μὲ ἀνάγλυφον τεχνικὴν ἐκτελεσμένον συνταντῶμεν τὴν σφίγγα καὶ εἰς θωράκιον τῆς συλλογῆς Λαρίσης (εἰκ. 9).

Εἰκ. 9.
Τεμάχιον θωρακίου τῆς Συλλογῆς Λαρίσης.

Ἡ παράστασις τοῦ δευτέρου θωρακίου εἶναι ἐκτελεσμένη κατ' ἐπιπεδόγλυφον τεχνικὴν (champlevé) μὲ βάθος ἀνώμαλον χάριν τῆς προσφύσεωςτῆς ἐρυθρᾶς κηρομαστίχης, δι' ἧς ἐπληροῦτο καὶ τῆς ὁποίας ἱκανὰ λείψανα διατηροῦνται μέχρι σήμερον.

Ὑπεράνω τοῦ θωρακίου διετηρήθη καὶ γεῖσον λοξότμητον (εἰκ. 8) κοσμούμενον δι' ἀνθεμίων ὀρθῶν καὶ ἀντεστραμμένων, φέρον δὲ κάτωθεν «σχοινίον» ἐν δὲ τῷ μέσῳ ἐξέχον ἡμισφαιρικὸν κομβίον (cabochon).

Αἱ τοιχογραφίαι. Ὁ ναὸς ἔχει τὰς ἐσωτερικὰς αὐτοῦ ἐπιφανείας κεκαλυμμένας διὰ τοιχογραφιῶν μετρίας τέχνης τοῦ 17ου ἢ 18ου μ. Χ. αἰῶνος[1]. Τμήματα τῶν τοιχογραφιῶν τούτων καταπεσόντα ἀπεκάλυψαν κάτωθεν ἕτερον στρῶμα τοιχογραφίας, ὅπερ ἀνάγεται εἰς πολὺ παλαιοτέρους χρόνους. Εὑρίσκονται δ' αἱ ἀποκαλυφθεῖσαι τοιχογραφίαι ἐν τῷ ἱερῷ[2], θὰ ὑπάρχουσιν ὅμως ἀναμφιβόλως καὶ κάτωθεν τῶν ἄλλων νεωτέρων τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ καὶ θὰ ἦτο εὐχῆς ἔργον ν' ἀπεκαλύπτοντο πᾶσαι, ἰδίᾳ δ' αἱ συνθέσεις· διότι αἱ ὀλίγαι μέχρι τοῦ τοῦδε ἀποκαλυφθεῖσαι τοιχογραφίαι περιορίζονται εἰς μεμονωμένας εἰκόνας ἁγίων. Οὕτω π. χ. ἐν μὲν τῷ νοτίῳ τμήματι τοῦ ἡμικυκλίου τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἀπεκαλύφθησαν τρεῖς ὁλόσωμοι, φυσικοῦ μεγέθους, ἱεράρχαι καταλαμβάνοντες τὴν κατωτάτην ζώνην τῆς ἁψῖδος: ὁ Ἅγ. Βλάσιος (εἰκ. 10 ἀριστερᾷ), ὁ Ἅγ. Μόδεστος (εἰκ. 10 ἐν τῷ μέσῳ) καὶ ὁ Ἅγ. Πολύκαρπος (εἰκ. 10 δεξιᾷ)· ἐν δὲ τῇ ἀνατολικῇ παρειᾷ τοῦ πρώτου ἐξ ἀνατολῶν πεσσοῦ ἄνω μὲν ἡ παράστασις τοῦ Ἁγ. Λουκιανοῦ (εἰκ. 12) κάτω δὲ ἡ τοῦ Ἁγ. Νικήτα τοῦ Μιδηκίου[3].

[1] Κάτωθεν τῆς ἐν τῇ προθέσει παραστάσεως τοῦ ἐπιταφίου θρήνου ὑπάρχει ἡ ἑξῆς γραπτὴ ἐπιγραφή «*Μνιστιτι Κυριε Ραφαηλ ιερομοναχου*».

[2] Τὴν ἀφαίρεσιν τῶν νεωτέρων κονιαμάτων καὶ ἀποκάλυψιν τῶν εἰκόνων τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἐνηργήσαμεν ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ εἰδικῶς εἰς τὴν φωτογράφησιν τῶν βυζαντινῶν μνημείων ἀσχολουμένου φωτογράφου κ. Γ. Τσίμα, ὃν εὐχαριστῶ διὰ τὴν πρόθυμον βοήθειαν.

[3] Ἡ μονὴ τοῦ Μηδικίου εὑρίσκετο παρὰ τὰ σημερινὰ Μουντανιά, ἡ δὲ μνήμη τοῦ ἡγουμένου αὐτῆς Ὁσίου καὶ Ὁμολογητοῦ Νικήτα ἑορτάζεται τὴν 3ην Ἀπριλίου.

Εἰκ. 10. Ἱεράρχαι ἐκ τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ.

Οἱ ἱεράρχαι (εἰκ. 11) εἰκονιζόμενοι ἐπὶ τοῦ βαθέως κυανοῦ *ἀέρος* (fondo) ἐν αὐστηρῶς μετωπικῇ στάσει δὲν προσβλέπουσι τὸν θεατὴν ἀλλὰ στρέφουσι τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τ' ἀριστερά. Εἶναι πάντες ἐνδεδυμένοι τὴν λευκὴν στολὴν μετὰ τοῦ χιαστὶ ἐπὶ τῶν ὤμων τεθειμένου ἐνσταύρου ὠμοφορίου, κρατοῦσι δὲ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς, καλυπτομένης ὑπὸ τοῦ ἱματίου, τὸ εὐαγγέλιον ἐκ τῶν κάτω, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς μόλις ἅπτονται αὐτοῦ εἰς τὸ ἄνω μέρος.

Ἡ τεχνικὴ τῶν εἰκόνων τῶν ἱεραρχῶν (εἰκ. 12) παρουσιάζει ἁδρότητα καὶ ἁπλότητα ἐκτελέσεως, ἡ δὲ τεχνοτροπία των ἰσχυρὰν σχηματοποίησιν. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου — ρίς, ὦτα, κόμη — ἔχουσι καταντήσει ἁγνῶς διακοσμητικὰ στοιχεῖα ὑποτεταγμένα εἰς μίαν ἀφῃρημένην λογικήν: τὸν ρυθμὸν τῆς γραμμῆς καὶ τὴν ἐντύπωσιν τοῦ χρώματος. Αἱ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον συμβατικαὶ μορφαὶ τῶν ἱεραρχῶν παρουσιάζονται γαλήνιαι καὶ ἐπιβλητικαί, ἐστερημέναι πάθους καὶ δραματικότητος. Τὰ ἐνδύματά των ὁμοίως μὲ τὰς παραλλήλους, ἀλιγύστους πτυχώσεις, καταντῶσι σχεδὸν μονότονα καίτοι διαφέρουσιν ἀπὸ εἰκόνος εἰς εἰκόνα. Ἀλλ' ἡ μονοτονία των αὕτη εἶναι συνειδητή· εἶναι ὁμοιομορφία ἐπιβαλλομένη ὑπὸ τοῦ συστήματος, πρὸς ὃ ἔτεινεν ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τοῦ 12ου ἰδίᾳ αἰῶνος: τοῦ συστήματος τῆς σχηματοποιήσεως τῶν φυσικῶν μορφῶν προωθουμένης μέχρι κοσμηματικοῦ μοτίβου,

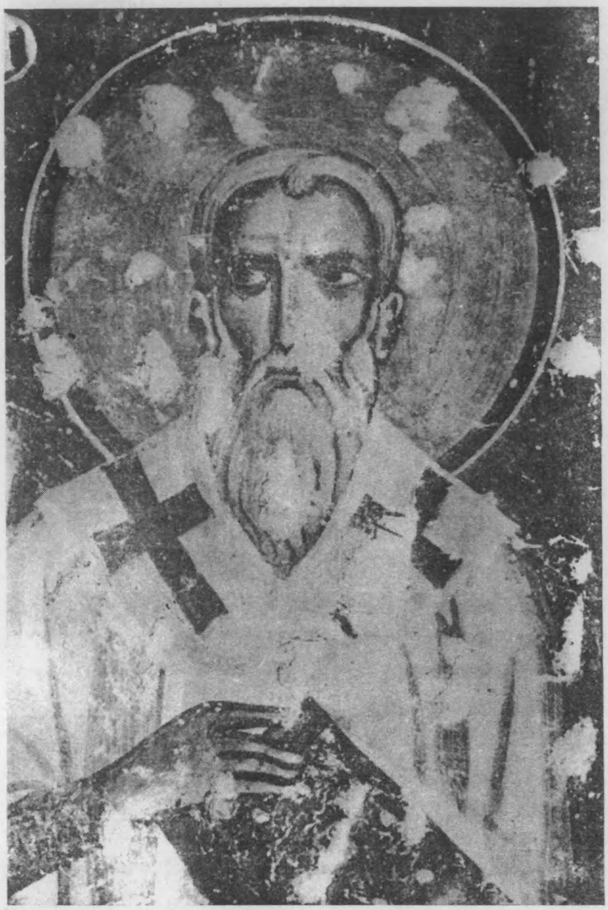

Εἰκ. 11. Ὁ Ἅγ. Μόδεστος. Λεπτομέρεια.

κάτωθεν τοῦ ὁποίου·ἐντούτοις κρύπτεται ὁ βαθὺς συμβολισμὸς τῶν μεγαλυτέρων μυστικῶν τῆς πίστεως.

Τὴν αὐτὴν πλατεῖαν καὶ ἁδρὰν ἐκτέλεσιν καὶ σχηματοποίησιν παρουσιάζει καὶ ἡ μορφὴ τοῦ Ἁγ. Λουκιανοῦ [1] (εἰκ. 12) εἰς τὴν ὁποίαν οὔτε ἐμπρεσιο-

[1] Ἐπὶ τῆς εἰκόνος 12 σαφῶς ἀναγινώσκεται ὁ Ἅγιος Λουλιανός. Τοιοῦτος ὅμως ἅγιος δὲν ἀναγράφεται εἰς τοὺς συναξαριστὰς (Δουκάκη, Νικοδήμου κλπ.) ἀντ' αὐτοῦ εὑρίσκονται οἱ Ἅγιοι Λολλιανὸς καὶ Λουκιανός. Ὑποθέτω λοιπὸν ὅτι ὁ ζωγράφος τῆς ἡμετέρας εἰκόνος μετέτρεψε κατὰ λάθος ἢ τὸ πρῶτον λάμβδα τοῦ Λολλιανὸς εἰς ὑψιλὸν ἤ, ὅπερ πιθανώτερον, τὸ κάππα τοῦ Λουκιανὸς εἰς λάμβδα. Ἐκ τῶν πολλῶν δὲ Λουκιανῶν, ὁσίων καὶ μαρτύρων, πιθανώτερον εἶναι ὅτι εἰκονίζεται ἐνταῦθα ἐκεῖνος οὗ ἡ μνήμη ἑορτάζεται τὴν 25 Ὀκτ. διότι τοῦτον μόνον ἡ ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων περι-

Εἰκ. 12. Ἅγ. Λουλιανός. Λουκιανὸς (;)

νισμὸς οὔτε δραματικότης παρατηρεῖται· εἰς τὴν ἔλλειψιν δ' ἀκριβῶς τῶν στοιχείων τούτων ἀποβλέπων καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν ἰσχυρὰν ἀλλ' οὐχὶ καὶ ξηρὰν σχηματοποίησιν, ἣν παρουσιάζουν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ παλαιοτέρου στρώματος δέχομαι ὅτι ἐξετελέσθησαν κατὰ τὸ 2^{ον} ἥμισυ τοῦ 12^{ου} ἢ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, ἤτοι ἅμα τῇ ἐγκαταστάσει τοῦ δεσποτάτου ἐν Ἠπείρῳ.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Κατσούρη εἶναι αἱ ἀρχαιότεραι μέχρι τοῦδε γνωσταὶ τοιχογραφίαι τῆς περιοχῆς τῆς Ἄρτης καὶ διδάσκουσιν ἡμᾶς ὅτι ἐν τῇ αὐλῇ τῶν δεσποτῶν πλὴν τῶν γλυπτῶν εἰργάζοντο καὶ ζωγράφοι ἐλθόντες πιθανῶς ἐκ Βυζαντίου. Εἶναι δ' ἐπίσης καὶ κατὰ τοῦτο, σπουδαῖαι αἱ τοιχογραφίαι αὗται, διότι πληροφοροῦσιν ἡμᾶς, ὅτι κατὰ τὸν θεωρούμενον σκοτεινὸν 13^{ον} αἰῶνα ἡ τέχνη ἤκμαζεν ἐν Ἠπείρῳ.

γράφει ὡς «νέον ἀγένειον» (Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης ἔκδ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις 1909 σ. 158).

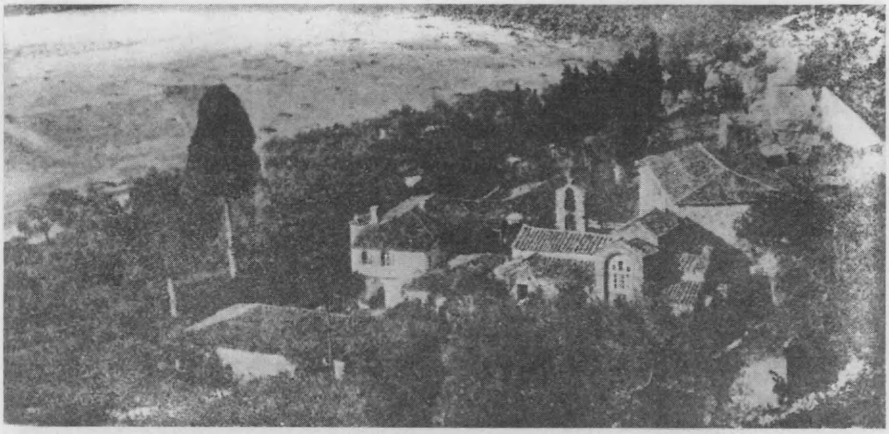

Εἰκ. 1. Ἄποψις τῆς μονῆς Κάτω Παναγιᾶς ἀφ' ὑψηλοῦ.

Η ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΚΑΤΩ ΠΑΝΑΓΙΑΣ

Πρὶν ἢ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐν τῇ πόλει τῆς Ἄρτης βυζαντινῶν μνημείων θὰ ἐξετάσωμεν τὴν 20 λεπτὰ τῆς ὥρας πρὸς νότον τῆς Ἄρτης, παρὰ τὴν ἐσχατιὰν τῆς Περράνθης καὶ τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Ἀράχθου κειμένην μονὴν τῆς Κάτω Παναγιᾶς (εἰκ. 1), ἥτις εὑρίσκεται ἐν ἐνεργείᾳ μέχρι σήμερον.

Συχνάκις εἰς παλαιότερα ἔγγραφα ἀποκαλεῖται ἡ μονὴ αὕτη «τῆς ὁδοῦ Βρύσεως» ἢ «κατὰ τὴν ὁδὸν τῆς Βρύσεως». Τὴν ἀρχαιοτέραν μνείαν τῆς τοιαύτης ἐπικλήσεως εὑρίσκω εἰς τὸ σιγιλλιῶδες ἐκεῖνο γράμμα τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β΄ (1591), δυνάμει τοῦ ὁποίου ἡ μονὴ τῆς Παρηγορητίσσης, ἐλαττωθεῖσα, προσηρτήθη ὡς μετόχιον εἰς τὴν ἀκμάζουσαν τότε «βασιλικὴν καὶ πατριαρχικὴν» μονὴν τῆς Κάτω Παναγιᾶς[1]. Ὡσαύτως εἰς πατριαρχικὸν σιγίλλιον τοῦ 1603 ἀναφέρεται ἀφιέρωσις τοῦ μετοχίου τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων εἰς τὴν «βασιλικὴν μονὴν τῆς Παναγίας τῆς ἐν τῇ ὁδῷ τῆς Βρύσεως ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης»[2]. Ἀργότερον συναντῶμεν τὴν εἰρημένην ὀνομασίαν ὡς τίτλον τῆς εἰκόνος τῆς Κάτω Παναγιᾶς, (εἰκ. 2) ἣν ἐφιλοτέχνησεν ὁ ἑλληνομαθὴς ρῶσος περιηγητὴς μοναχὸς Barskij, ὅστις ἐπε-

[1] Τὸ σιγίλλιον τοῦτο ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Κ. Σάθα, (Βιογραφικὸν σχεδίασμα Ἱερεμίου τοῦ Β΄ 1879 σ. 187), ἀνεδημοσιεύθη δ' ἀργότερον ὑπ' ἐμοῦ ἐν τῇ περὶ τῆς Παρηγορητίσσης μελέτῃ μου (Ἀρχαιολ. Δελτ. 1919 σ. 5).

[2] Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη Γ΄ 551.

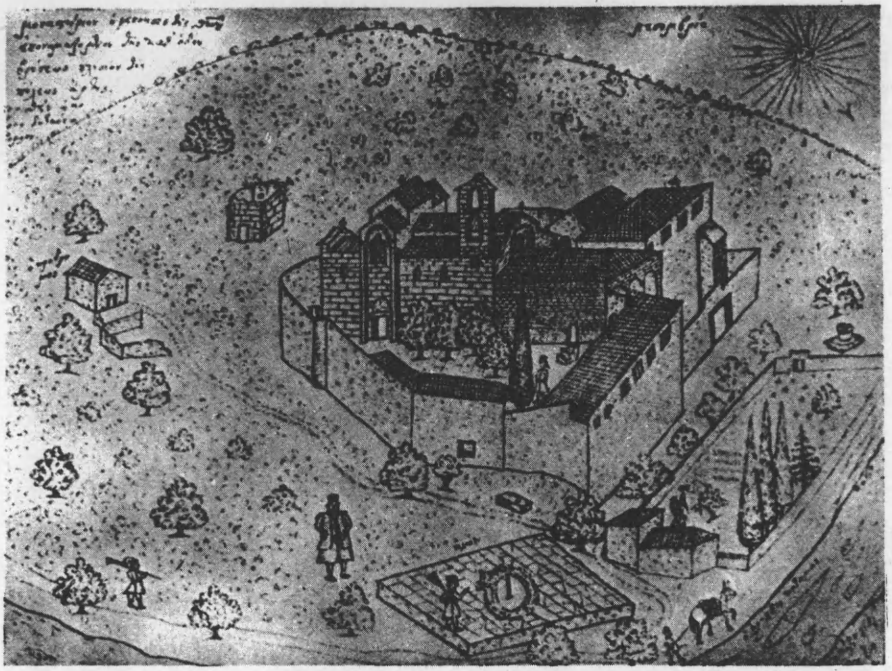

Εἰκ. 2. Ἡ μονὴ τῆς Κάτω Παναγιᾶς κατὰ σχέδιον τοῦ Barskij, Δ', 133.

σκέφθη τὴν Ἄρταν, τὸ 1745. Ὁ τίτλος οὗτος λέγει: «Μοναστήριον ἡ Γέννησις τῆς Θεοτόκου, ἐπονομαζόμενον τῆς καθ' ὁδὸν Βρύσεως πλησίον τῆς πόλεως Ἄρτης».

Τὴν ὀνομασίαν «τῆς Βρύσεως» (ὁδοῦ ἢ τμήματος Βρύσεως) ἔλαβεν ἡ μονὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀπὸ πλησίον ὑπαρχούσης βρύσεως, φαίνεται δ' ὅτι διετήρησεν αὐτὴν μέχρι καὶ πέρα τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνος· διότι τὴν συναντῶμεν καὶ πάλιν εἰς τὴν κατὰ τὸ 1814 τυπωθεῖσαν εἰς δημώδη ἑλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Ἰώβ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα συνταχθέντος βίου τῆς ὁσίας Θεοδώρας, ἔνθα εἰς ὃ μέρος γίνεται μνεία τῶν ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Β΄ Δούκα ἱδρυθεισῶν μονῶν τῆς Παντανάσσης καὶ τῆς Παναγίας ὁ μεταφράστης ἔχει προσθέσει μετὰ τὸ Παναγίας τὴν ἐπεξήγησιν «τῶν ὁδῶν Βρύσεως». Ἀπὸ ἱκανῶν ἐν τούτοις ἐτῶν ἐπεκράτησεν ἡ καὶ σήμερον ἐν χρήσει ἐπίκλησις Κάτω Παναγιά, προφανῶς χάριν διαστολῆς πρὸς τὴν εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον εὑρισκομένην Παναγίαν Παρηγορήτισσαν.

Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν τὴν μονὴν ἀναφέρει, μετὰ τὸν Barskij, ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος [1], ὅστις παραθέτει καὶ κάτοψιν αὐτῆς ὡς καὶ

[1] Iz Rumelij, Πετρούπολις 1886 (ρωσ.) σ. 489 καὶ πίν. VI καὶ XVIII.

τὴν ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ ἐπιγραφήν. Ἀργότερον τὴν Κάτω Παναγιὰν ἐπεσκέφθη ὁ Γ. Λαμπάκης[1], δημοσιεύσας κατόψιν τοῦ ναοῦ καὶ φωτογραφίαν τοῦ ἱεροῦ καὶ τέλος ὁ G. Millet, ὅστις παρέσχεν ἀκριβεστέραν κάτοψιν τοῦ καθολικοῦ καὶ ἐπανειλημμένως ἐμνημόνευσε λεπτομερείας τῆς διατάξεως καὶ τοῦ διακόσμου της[2]. Τέλος τομὴν τοῦ καθολικοῦ ἐδημοσίευσεν ὁ γράφων ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἄλλης μελέτης[3]. Ἔμενον ἐντούτοις ἄγνωστοι πλεῖσται

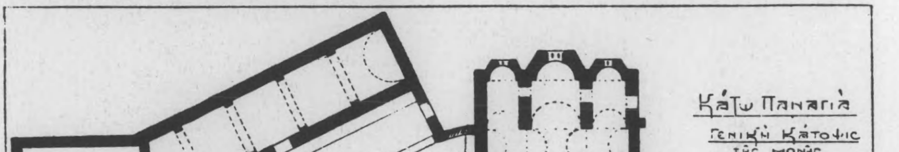

Εἰκ. 3. Γενικὸν διάγραμμα τῆς μονῆς τῆς Κάτω Παναγιᾶς.

καὶ οὐχὶ ἀσήμαντοι λεπτομέρειαι τοῦ μνημείου—ἰδίᾳ δ' ὁ ἀρχαῖος γλυπτὸς καὶ γραπτὸς αὐτοῦ διάκοσμος—χάριν τῶν ὁποίων ἐπεβάλλετο ἡ ὁλοκληρωτικὴ δημοσίευσις αὐτοῦ.

ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΙΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Τὸ γενικὸν διάγραμμα τῆς μονῆς (εἰκ. 3) δὲν παρουσιάζει αὐστηρῶς τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον σχῆμα ἀλλ' ἀκανόνιστον πολύγωνον, ὀφειλόμενον προφανῶς εἰς τὸ ἐπικλινὲς τοῦ ἐδάφους, ἐφ' οὗ εἶναι ἱδρυμένη ἡ μονή. Καὶ

[1] Δελτίον Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σ. 89-92.
[2] L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 ἰδίᾳ σελ. 50.
[3] Byz. Zeitschrift XXX σ. 578 εἰκ. 2

τὰ μὲν βοηθητικὰ τῆς μονῆς κτήρια—κελλία, τράπεζα, ξενῶνες, στάβλοι, ἀποθῆκαι—εἶναι κατεσκευασμένα ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὰς πλευρὰς τοῦ εἰρημένου

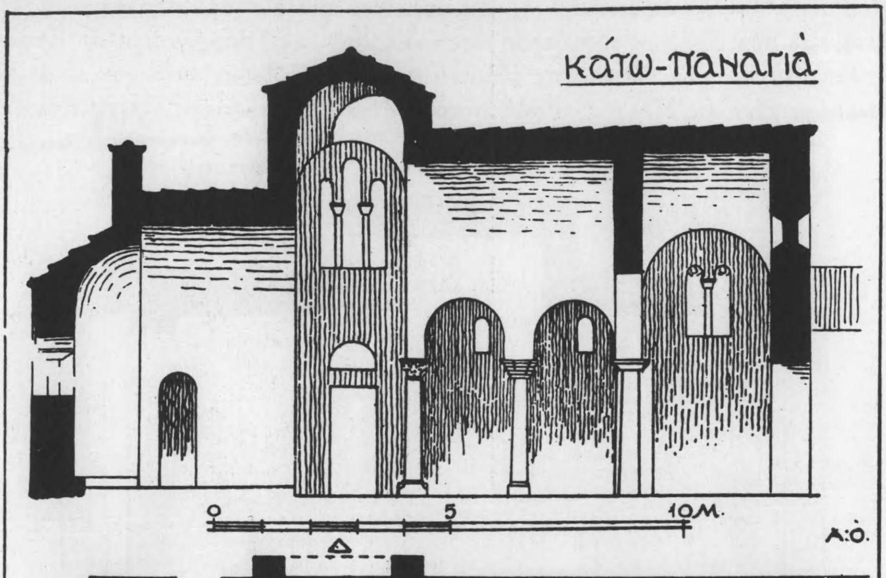

Εἰκ. 4. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Κάτω Παναγιᾶς.

πολυγώνου, βλέποντα, ὥς συνήθως, πρὸς ἐσωτερικὴν αὐλήν, ὅ δὲ ναὸς—τὸ καθολικὸν—ὀρθοῦται ἐλευθέρως ἐν τῷ μέσῳ ἢ μᾶλλον πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς αὐλῆς ἔχων τὸν ἄξονα οὐχὶ ἀκριβῶς πρὸς ἀνατολὰς ἐστραμμένον

ἀλλὰ μὲ 20 μοιρῶν πρὸς βορρᾶν ἀπόκλισιν. Ὄπισθεν τοῦ ναοῦ εἶναι ὁ ἐρυθρωπὸς βράχος τῶν κλιτύων τῆς Περράνθης, δεξιᾷ δὲ καὶ ἀριστερᾷ αὐτοῦ ἀνὰ μία αὐλή, ὧν ἡ πρὸς νότον, χρησιμοποιεῖται σήμερον ὡς λαχανόκηπος. Ἡ μονὴ εἶχε δύο εἰσόδους μίαν πρὸς νότον καὶ μίαν πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 3). Κυρία εἴσοδος ἦτο ἡ πρὸς νότον, ἥτις εὑρίσκεται εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον εἶναι δὲ διαμορφωμένη ὡς δίπατος πυλών, οὗτινος ὁ μὲν ἄνω ὄροφος χρησιμεύει ὡς

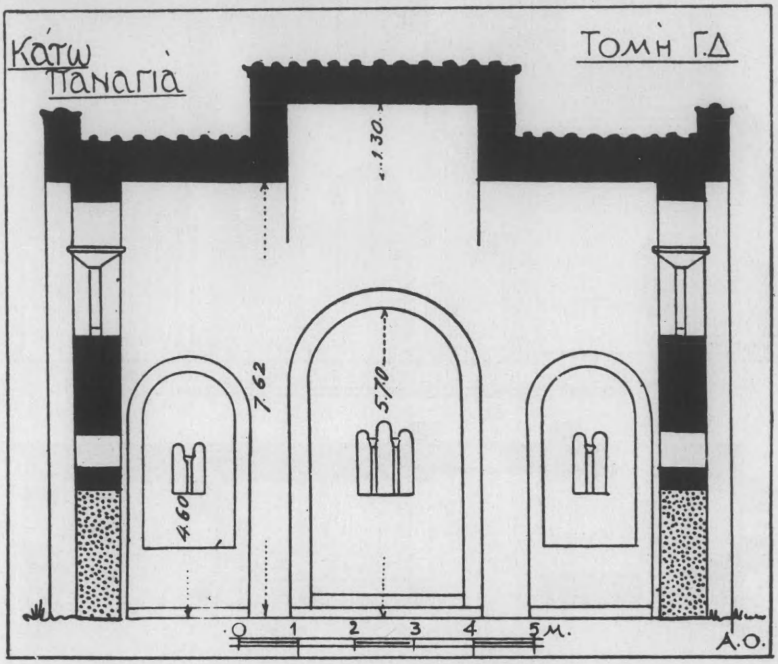

Εἰκ. 5. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Κάτω Παναγιᾶς εἰς τὴν ἐγκαρσίαν καμάραν.

σιταποθήκη, τὸ δὲ ἰσόγειον φέρει τὴν διὰ σιδηρεπενδύτου θύρας φρασσομένην θολωτὴν εἴσοδον. Ἀφ᾽ οὗ διέλθῃ τις τὸ *διαβατικὸν* [1] (θολωτὴν εἴσοδον) ὅπερ καταλήγει ἐσωτερικῶς εἰς περιστύλιον, ὁδηγεῖται διὰ κλιμακωτῆς ἀναβάσεως πρὸς τὴν ὑψηλότερον κειμένην βόρειον αὐλήν, εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τῆς ὁποίας εὑρίσκεται ἡ δευτέρα μικρὰ εἴσοδος (εἰκ. 3). Ἡ αὐλὴ αὕτη περιβάλλεται κατὰ δύο αὐτῆς πλευρὰς ὑπὸ στοῶν κιονοστηρίκτων, ὄπισθεν τῶν ὁποίων ὑπάρχουσι παλαιότερά τινα κελλία. Κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς αὐλῆς ὑπάρχουσι νεώτερα τινὰ κτίσματα, ξενῶνες καὶ ἡγουμενεῖον. Ἐν γένει τόσον ὁ πυλὼν ὅσον καὶ τὰ πέριξ τῆς αὐλῆς κτήρια τῆς μονῆς ἔχουσιν ἐπανειλημμέ-

[1] Περὶ τῶν πυλώνων καὶ λοιπῶν μερῶν τῶν βυζαντινῶν μονῶν ὅρα Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴν ἀρχιτεκτονικήν, Ἀθῆναι 1927.

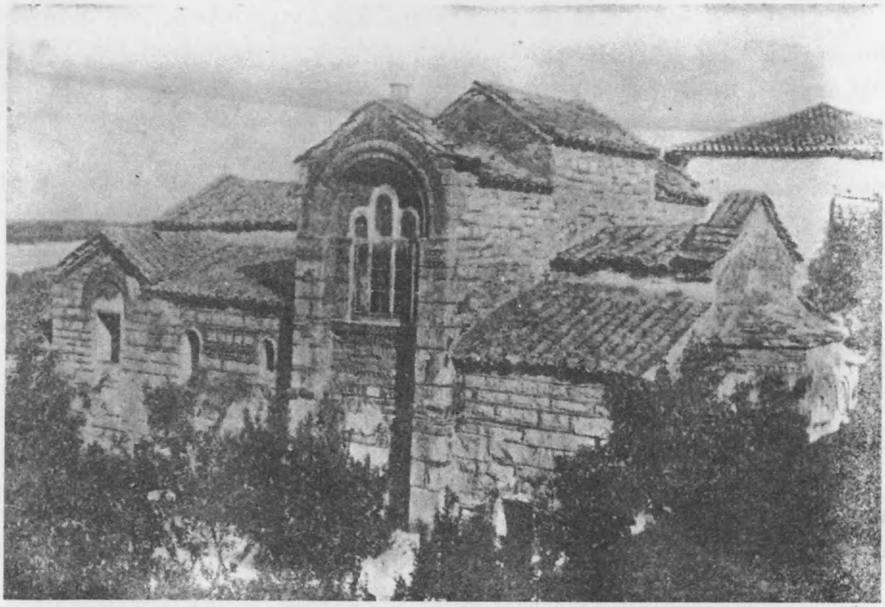

Εἰκ. 6. Ἄποψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Κάτω Παναγιᾶς ἀπὸ ΝΑ.

νως καταστραφῆ καὶ ἀνακτισθῆ ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Νεώτατα πάντων εἶναι τὰ δύο μεγάλα διαμερίσματα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς αὐλῆς, ὡς διδάσκει ἡ ἐπὶ τοῦ πρὸς τὴν αὐλὴν τοίχου των ἐντοιχισμένη ἐπιγραφή, ἥτις λέγει: IC|XC NI|KA *Ἔγιναν οἱ δύο ὀντάδες καὶ ἡ περιοχὴ* (= μάνδρα) *τῶν δύο μπαξέδων τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου παρὰ τοῦ ἡγουμένου Βενεδίκτου 1842.*

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Τὸ καθολικὸν ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον (11.45×15.10) μὲ τρεῖς πρὸς ἀνατολὰς ἡμιεξαγώνους ἀψῖδας, ὧν ἡ μέση μεγαλυτέρα τῶν πλαγίων (εἰκ. 4). Εἰς τὸ ὀρθογώνιον τοῦ κυρίως ναοῦ προσεκολλήθη πολὺ μεταγενεστέρως εὐρύχωρος νάρθηξ. Ἐσωτερικῶς ὁ κυρίως ναὸς διαιρεῖται διὰ δύο κιονοστοιχιῶν εἰς τρία κλίτη, πρὸς ἕκαστον τῶν ὁποίων ἀντιστοιχεῖ ἀνὰ μία ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ. Αἱ κιονοστοιχίαι ἀποβαίνουσιν εἰς τὸ ἱερὸν παχεῖς τοῖχοι, διατρυπώμενοι, ὡς συνήθως, ὑπὸ χαμηλῶν τοξωτῶν θυρῶν (εἰκ. 4). Ἐκ τῶν τριῶν κιόνων ἑκάστης κιονοστοιχίας οἱ δύο δυτικοὶ ἀντικρύζουσι ἐξεχούσας ἀπὸ τῶν μακρῶν τοίχων παραστάδας, συνδέονται δὲ πρὸς ἀλλήλους καὶ δι' ἐγκαρσίου τόξου, οὕτως ὥστε τὸ παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ διαμέρισμα λαμβάνει σαφῆ τὸν χαρακτῆρα νάρθηκος, ὅπως συμβαίνει καὶ ὡς τὴν Πόρτα - Παναγιὰν τῆς Θεσσαλίας [1].

[1] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ., Α' σελ. 12 εἰκ. 3.

Ἀρχικῶς ὁ ναὸς ἔφερε τὰς ἑξῆς θύρας: Τρεῖς κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ ἀνὰ μίαν ἐπὶ τῆς βορείου καὶ νοτίας πλευρᾶς, ἀνοιγομένας μεταξὺ τῶν δύο προβαλλόντων ποδαρικῶν [1] (εἰκ. 4). Ἡ κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ἐσωνάρθηκος ὑπάρχουσα σήμερον εἴσοδος κατεσκευάσθη, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ὕπερθεν ἐπιγραφή, τὸ 1876 ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Ἄρτης Σεραφείμ [2].

Ἐνδιαφέρων διὰ τὴν πρωτοτυπίαν του εἶναι ὁ τρόπος καθ᾿ ὃν ἐστεγάσθη ὁ τόσον ἁπλοῦς ἐν κατόψει φαινόμενος ναός: Τὸ μέσον κλῖτος, ὑψούμενον ὑπὲρ τὰ πλάγια, καλύπτεται δι᾿ ἐπιμήκους κυλινδρικῆς καμάρας (βαγενοκαμάρας) διακοπτομένης εὐθὺς πρὸ τοῦ ἱεροῦ ὑπὸ ὑψηλοτέρας [3] ἐγκαρσίας καμάρας, ὡς εἰς τοὺς σταυρεπιστέγους, εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ὁποίων ἀνήκει ὁ ἐξεταζόμενος ναός [4]. Κατὰ περίεργον ὅμως τρόπον ἡ κατὰ μῆκος καμάρα ἔχει κατὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτῆς τμῆμα πολὺ μικρότερον ὕψος (5.70) ἢ κατὰ τὸ δυτικὸν (7.23), τῆς διαφορᾶς ἐξαγοραζομένης ἐξωτερικῶς διὰ ψευδαετώματος ἀνυψουμένου ὑπὲρ τὸν τοῖχον τοῦ ἱεροῦ [5] (εἰκ. 4, τομή). Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐγκαρσία καμάρα (ὕψ. 7,62) δὲν μένει ἄθλαστος· διότι διακόπτεται καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς ὑπὲρ τὴν διασταύρωσίν της πρὸς τὴν κατὰ μῆκος, ἀνυψουμένη κατὰ 1.30. Σχηματίζεται οὕτω ὑπὲρ τὴν εἰρημένην διασταύρωσιν εἶδος τι ὀρθογωνίου τυφλοῦ τρούλλου, περὶ τοῦ ὁποίου μακρότερον λόγον ἔκαμα ἀλλαχοῦ [6].

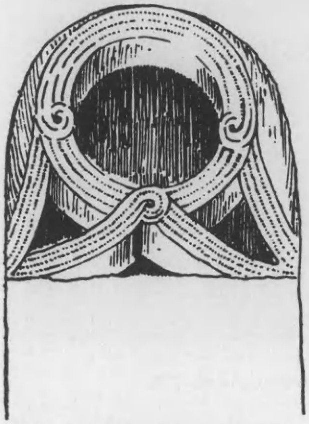

Εἰκ. 7. Διάτρητον φράγμα παραθύρου.

Σημειωτέον δ᾿ ὅτι ἡ αὐτὴ ἐγκαρσία καμάρα προεκτεινομένη καὶ ἔξω τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ἐμφανίζεται εἰς τὸ ἐξωτερικὸν βαίνουσα ἐπὶ τῶν δύο μνημονευθέντων ποδαρικῶν καὶ φέρουσα ὑπεράνω ἀετωματοειδῆ ὑπερύψωσιν (εἰκ. 5), ὅπως δηλ. καὶ εἰς τὴν Πόρτα-Παναγιὰν τῆς Θεσσαλίας.

[1] Αἱ θύραι καὶ τὰ παράθυρα δὲν ἐσημειώθησαν ἐπὶ τῆς βελτιωμένης κατόψεως τοῦ Millet (École grecque σ. 51 εἰκ. 24) ἥτις δὲν εἶναι ἄμοιρος μικρῶν τινων λαθῶν.

[2] Ὅρα τὴν ἐπιγραφὴν παρὰ Λαμπάκῃ, Δελτ. Χριστ. Ἑτ. Γ΄ (1903) σ. 90.

[3] Ὁ Millet, (École grecque 50) γράφει ὅτι ἡ ἐγκαρσία καμάρα εἶναι ἰσοϋψὴς πρὸς τὴν κατὰ μῆκος, ἐν ᾧ εἶναι ὑψηλοτέρα, μὲ διαφορὰν ὕψους 0.40 (ὅρα κατὰ μῆκος τομήν).

[4] Ὅρα τὸ περὶ τῶν σταυρεπιστέγων σχετικὸν ἄρθρον μου ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τόμ. Α΄ σελ. 41-50.

[5] Ὁμοία εἰς χαμηλότερον ὕψος τοποθέτησις τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὰς Βλαχέρνας τῆς Ἠλείας Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1923 σ. 8 εἰκ. 3, εἰς τὸν Ἁγ. Στέφανον καὶ τοὺς Ἁγ. Ἀναργύρους τῆς Καστοριᾶς καὶ εἰς τὴν Μητρόπολιν τοῦ Μυστρᾶ Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν.

[6] Orlandos, Eine unbeachtete Kuppelform, Byz. Zeitschr. XXX σ. 577-582.

Τὰ πλάγια κλίτη τοῦ ναοῦ στεγάζονται εἰς μὲν τὸ ἱερὸν διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, πρὸς δυσμὰς δὲ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας δι' ἀσπίδων (calottes), ὧν ἑκάστη ἀντιστοιχεῖ εἰς ἓν μετακιόνιον. Τέλος ὁ ἐσωνάρθηξ καλύπτεται κατὰ μὲν τὸ μέσον αὐτοῦ τμῆμα διὰ ὑψηλῆς κατὰ μῆκος κυλινδρικῆς καμάρας, κατὰ δὲ τὰ ἄκρα διὰ χαμηλοτέρων ἐγκαρσίων καμαρῶν ἐμφανιζομένων ἐξωτερικῶς ὡς ἀετωμάτων (εἰκ. 6). Διὰ τῶν ποικίλων τούτων τρόπων στεγάσεως εἰς ποικίλα ὕψη γενομένων ἐπετεύχθη εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ ναοῦ μία ἐξαιρετικὴ πλαστικότης καὶ κίνησις.

Φῶς ὁ ναὸς ἐλάμβανε κυρίως μὲν ἐκ τῶν δύο μεγάλων τριλόβων παραθύρων, ἅτινα ἀνοίγονται κάτωθεν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον ἐκ τοῦ διλόβου παραθύρου, ὅπερ ἠνοίγετο εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ἐσωνάρθηκος καὶ τέλος διὰ τῶν μικρῶν μονολόβων κουφωμάτων, ἅτινα ἀνοίγονται εἰς τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ νοτίου κλίτους [1]. Τὸ δὲ ἱερὸν ἐφωτίζετο διὰ παραθύρων ἀνοιγομένων εἰς τὰς κόγχας, ἐξ ὧν τὸ μὲν τῆς μέσης κόγχης ἦτο τρίλοβον, μετὰ πωρίνων διπλῶν πλαισίων (εἰκ. 9), τὰ δὲ τῶν πλαγίων δίλοβα.

Τὰ κενὰ τῶν παραθύρων ἐφράσσοντο διὰ διατρήτων πωρίνων φραγμάτων, πάχους 0.10, ὧν τμήματα διετηρήθησαν εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν λοβῶν τοῦ διλόβου παραθύρου τοῦ ἐσωνάρθηκος. Σχέδιον τοῦ σωζομένου τμήματος φράγματος παρέχει ἡ εἰκὼν 7.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΩΝ ΤΟΙΧΩΝ

Τὸ καθολικὸν τῆς Κάτω Παναγιᾶς ἔχει τοὺς τοίχους του κατεσκευασμένους ἐσωτερικῶς μὲν διὰ κοινῶν ἀκανονίστων λίθων, ἐξωτερικῶς δ' ἐκ κανονικῶν ἀσβεστολίθων, χρώματος ὑπομέλανος, εἰλημμένων πιθανώτατα ἐξ ἀρχαίου τινὸς κτηρίου τῆς 'Αμπρακίας [2]. Εἰκάζω δὲ τοῦτο οὐ μόνον ἐκ τῆς ὕλης ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ μεγέθους των, ὅπερ φθάνει ἐνίοτε τὸ 1.80 μ. Πλὴν ὅμως τῶν σκληρῶν τούτων λίθων ἐγένετο χρῆσις ἐν τῷ ναῷ καὶ μαλακῶν πωρολίθων, ἰδίᾳ εἰς τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ καὶ τὰ κατὰ τὴν νοτίαν καὶ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὀρθούμενα ποδαρικὰ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας (εἰκ. 6).

Οἱ λίθοι εἶναι διατεταγμένοι καθ' ὁριζοντίας στρώσεις χωριζομένας διὰ μιᾶς σειρᾶς ὀπτοπλίνθων τῇ παρεμβολῇ παχέος ἁρμοῦ ἐκ κονιάματος. Κατὰ

[1] Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν δὲν ἠνοίχθησαν παράθυρα εἰς τὰ κλίτη, πιθανώτατα πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ δριμέος ψύχους κατὰ τὸν χειμῶνα.

[2] 'Επὶ ἑνὸς τῶν λίθων εὕρηται ἡ ἑξῆς ἀρχαία ἐπιτύμβιος ἐπιγραφή: ΜΙΚΙΝΑΣ ΜΙΚΙΩΝΟΣ (Διαστάσεις 0,58×0,29×0,05 ὕψος γραμμάτων 0,02). 'Επίσης ὀλίγον ὑπεράνω τῆς μονῆς σώζονται εἰσέτι τὰ λείψανα ἀρχαίου τείχους. Εἰς μικρὰν δὲ σχετικῶς ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς Μονῆς ἀπεκαλύφθησαν πρό τινων ἐτῶν, ὑποδείξει τοῦ ἐνθουσιώδους φιλαρχαίου κ. Κ. Κατσάνου, σπουδαῖοι ἑλληνιστικῶν χρόνων τάφοι. Μηλιάδης, 'Αρχ. Δελτ. 1926 σ. 63 ἑ.

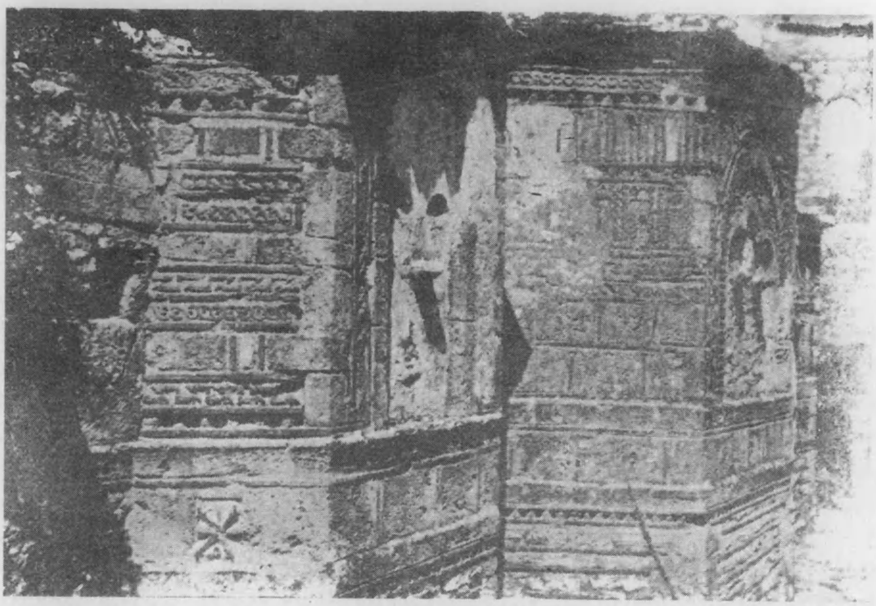

Εἰκ. 8. Ἄποψις κογχῶν τοῦ ἱεροῦ. (Φωτογρ. Λαμπάκη)

δὲ τοὺς κατακορύφους ἁρμοὺς χωρίζονται οἱ λίθοι ἄλλοτε μὲν διὰ μιᾶς μόνης πλίνθου, ἄλλοτε δὲ δι' ἐστιβαγμένων πλινθίων (εἰκ. 6).

Κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις. Ἰδιαιτέρως πλουσία εἶναι ἐν τῷ ναῷ τούτῳ ἡ διὰ πλινθίνων κοσμημάτων διακόσμησις τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων. Πλὴν τῶν συνήθων ὀδοντωτῶν ἢ πριονωτῶν ταινιῶν (εἰκ. 8) ἐγένετο μεγάλη χρῆσις κεραμίνων κοσμημάτων, ἁπλῶν ἢ συνθέτων, μάλιστα ἐν τῇ μέσῃ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ (εἰκ 9). Ἐνταῦθα κάτωθεν τοῦ ἐλαφρῶς κοίλου πωρίνου γείσου, ὅπερ στέφει τὴν κόγχην, ἐτέθησαν ἀλλεπάλληλοι ζῶναι ἐκ μαιάνδρων, ἑλικοειδῶν κοσμημάτων (εἰκ. 10, 1, 2), δισέψιλον (εἰκ. 10, 3), κλειδοσχήμων (εἰκ. 10, 4, 5, 6), κυματοειδῶν (εἰκ. 10, 12, 13), αἵτινες πληροῦσι πᾶσαν τὴν μέχρι τῶν γεννήσεων τοῦ περιβάλλοντος τὸ παράθυρον τόξου ἐπιφάνειαν τῆς τριπλεύρου κόγχης. Πλὴν δὲ τῶν ζωνῶν συναντῶμεν ἐπὶ τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ ἄλλα μεμονωμένα πήλινα κοσμήματα, οἷον δίσκους ἀπαρτιζομένους ἐκ τριγωνικῶν τεμαχίων (εἰκ. 10, 10), «ἡλίους» (εἰκ. 10, 11) καὶ τέλος, ἐντὸς ὀρθογωνίων πλαισίων, μικρὰς συνθέσεις εἰκονιζούσας φυλλοφόρους κλάδους (εἰκ. 10, 9, 12) ἢ καὶ μεμονωμένα φύλλα (εἰκ. 10, 7, 8). Αἱ τελευταῖαι δ' αὗται συνθέσεις εὑρίσκονται εἰς τὰς μικρὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, ἀπὸ τῶν ὁποίων δὲν λείπουσι καὶ αἱ ἐν τῇ μεσαία κόγχῃ μνημονευθεῖσαι ταινίαι πηλίνων κοσμημάτων, ἃς συναντῶμεν ἐπίσης καὶ εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ποδαρικῶν τύμπανα κάτωθεν τῶν τριλόβων παραθύρων (εἰκ. 11). Εἰς τὸ

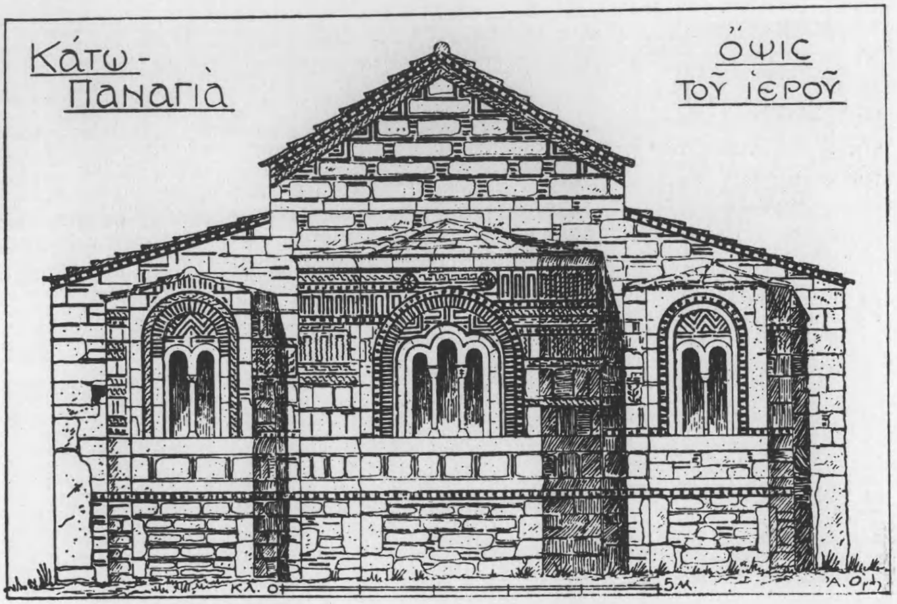

Εἰκ. 9. Τὸ ἱερὸν τοῦ καθολικοῦ τῆς Κάτω Παναγιᾶς.

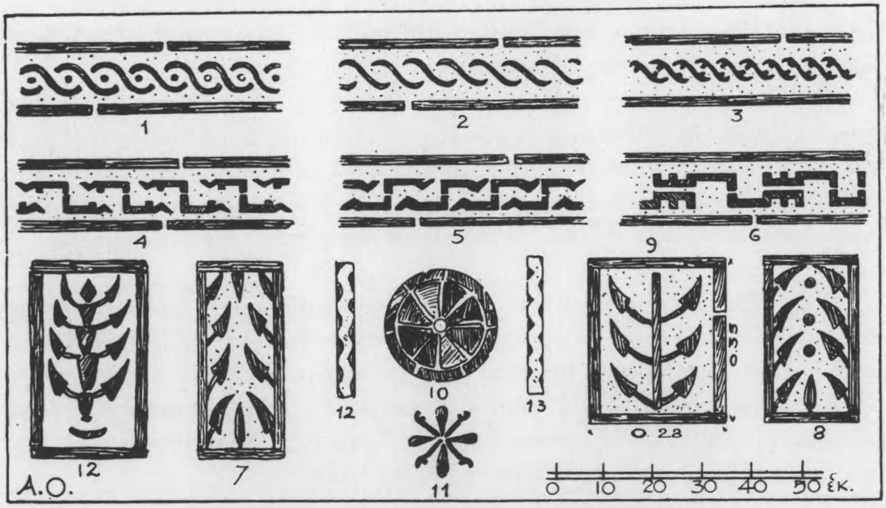

Εἰκ. 10. Κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τῆς Κάτω Παναγιᾶς.

νότιον δὲ μάλιστα τύμπανον ὑπάρχουσι πλὴν τῶν κοσμημάτων καὶ τὰ ἑξῆς ἐνδιαφέροντα πήλινα στοιχεῖα:

α) Πλίνθινον συμπίλημα ἀναγινωσκόμενον σταυροειδῶς Μ(ιχαὴ)λ Δ(ού)κ(α)c (εἰκ. 11) ἐξ οὗ ἀριδήλως ἀποδεικνύεται, ὅτι τὸ καθολικὸν τῆς κάτω

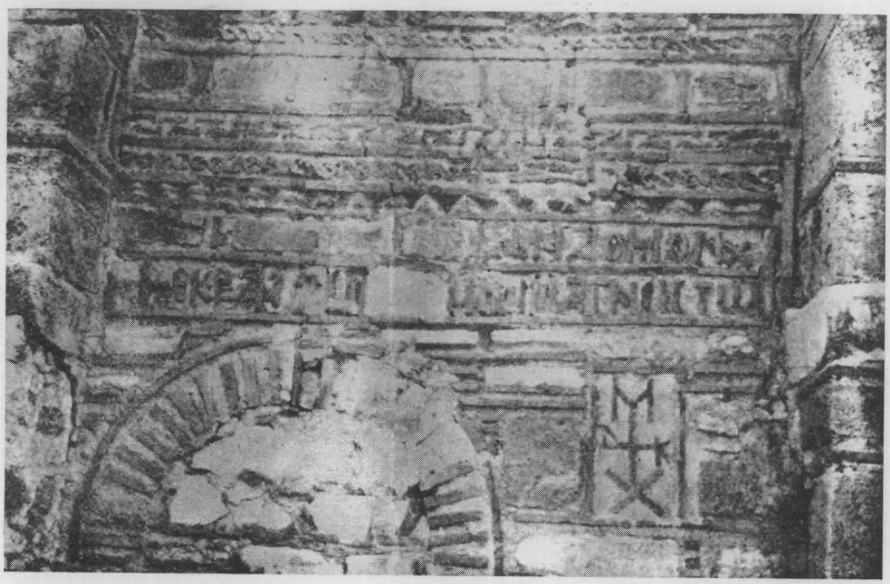

Εἰκ. 11. Τμῆμα τοῦ νοτίου τυμπάνου τῆς Κάτω Παναγιᾶς.

Παναγιᾶς εἶναι κτίσμα τοῦ δεσπότου Μιχαὴλ Β΄ Δούκα, καθ' ἃ καὶ ἐκ τοῦ βίου τῆς ὁσίας Θεοδώρας διδασκόμεθα[1].

β) Ἐπιγραφὴ πλινθίνη, καταστᾶσα δυστυχῶς, λόγῳ ἐπισκευῆς, δυσανάγνωστος. Ἀρχικῶς ἀπετελεῖτο ἐκ δύο στίχων, ἐξ ὧν σχεδὸν ἀκέραιος διετηρήθη μόνον ὁ δεύτερος, τοῦ πρώτου ἐκπεσόντος κατὰ τὸ δεξιὸν ἥμισυ, ὅπερ ἀντικατεστάθη ἀργότερον διὰ πωρολίθων (εἰκ. 11). Καὶ ἐν μὲν τῷ πρώτῳ στίχῳ ἀναγινώσκω τὴν λέξιν *δόμον*[2], ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ τὰς λέξεις *κρατ(ό)ρων*.... *ἡμῶν* καὶ *ἁγν(ώ)στῳ*.

Τῆς λέξεως *κράτωρ* γίνεται παρὰ Βυζαντινοῖς συχνὴ χρῆσις ἀντὶ τοῦ *αὐτοκράτωρ*. Ἀναφέρω προχείρως δύο παραδείγματα: α) ἐπιστολὴν τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, ἐν ᾗ ἀναγνώσκομεν «τοῦ τῶν ἡμετέρων κράτορος καὶ νικητοῦ Κομνηνοῦ[3]» καὶ β) ἔμμετρον χρονικὸν τοῦ μεγάλου λογοθέτου Ἱέρακος (μέσα 16ου αἰῶνος), ἔνθα λέγεται: «ὁ Κωνσταντῖνος, κράτωρ δὲ ὁ Δράγασης τοὐπίκλην[4] κλπ.

[1] Μοναχοῦ Ἰώβ, Βίος ὁσίας Θεοδώρας παρὰ Ἀνδρέᾳ Μουστοξύδῃ Ἑλληνομνήμων 1845 σ. 41 ἑ.

[2] Τὴν λέξιν *δόμον* συναντῶμεν καὶ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ βορείου τυμπάνου τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς τῶν Τρικκάλων πρβλ. Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τόμ. Α΄ σελ. 39.

[3] Vassilievski, Viz. Vrem. III (1896) σ. 271.

[4] Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, ἐν Βενετίᾳ 1872 τόμ. Α΄ σ. 266 ἑ. Dethier, Monumenta Hungariae historica τόμ. ΚΑ΄ σ. 669-677.

Ἀναφέρεται λοιπὸν ἡ πλινθίνη ἐπιγραφὴ προφανῶς εἰς τοὺς δεσπότας τῆς Ἠπείρου, λόγῳ ὅμως τῆς κακῆς της διατηρήσεως δὲν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐξ αὐτῆς περισσότερα πορίσματα.

Ο ΓΛΥΠΤΟΣ ΚΑΙ Ο ΓΡΑΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κεραμοπλαστικὸν ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τῆς μονῆς εἶναι λίαν πτωχός. Αὐτοὶ οὗτοι οἱ ἐσωτερικοὶ κίονες φέρουσι βάσεις (εἰκ. 17)

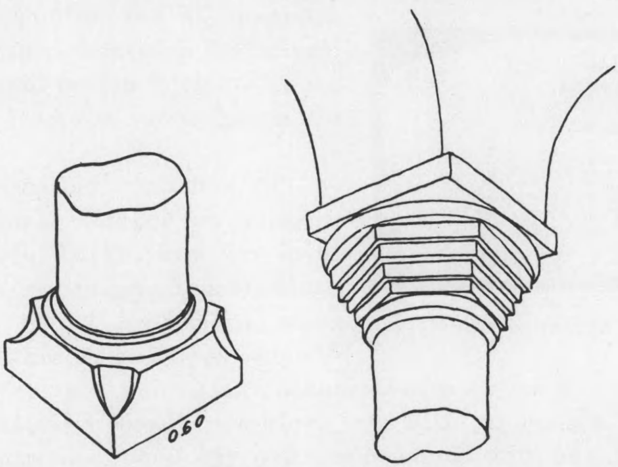

Εἰκ. 12. Κιονόκρανον καὶ βάσις τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων τοῦ καθολικοῦ,

ἢ κιονόκρανα (εἰκ. 12) εἰλημμένα ἐξ ὑστερορωμαϊκῶν κτηρίων τῆς Ἀμπρακίας· συχνάκις δὲ μάλιστα εἶναι τὰ ἀρχαῖα μέλη τοποθετημένα ἀντιστρόφως (εἰκ. 12).

Ἐνδιαφέρον εἶναι μαρμάρινον γλυπτὸν τεμάχιον, ὅπερ εἶναι σήμερον ἐντειχισμένον ὑπὲρ τὴν θύραν τοῦ νοτίου πυλῶνος. Εἰκονίζονται ἐπ᾽ αὐτοῦ

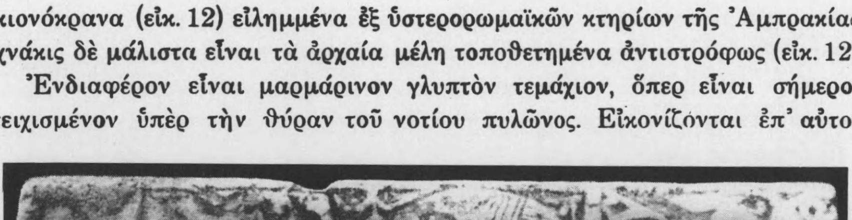

Εἰκ. 13. Ἀνάγλυφον ἐπιστύλιον.

(εἰκ. 13) ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ τρία πτηνὰ κατὰ σειρὰν (πέρδικες), ὧν ἡ τρίτη ραμφίζει τὴν δευτέραν. Ἐπὶ τῆς ἑκατέρωθεν ἐπιφανείας τοῦ ἀναγλύφου παρίστανται σταυροί. Τὸ ἀνάγλυφον δυνατὸν νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ παλαιοῦ

μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, ὅπερ σήμερον ἔχει ἀντικατασταθῆ δι᾽ ἀκαλαισθήτου ξυλίνου ἐπιχρυσωμένου.

Ἕτερον γλυπτόν, ὅπερ ἐξετείχισα ἔκ τινος κελλίου τῆς βορείου πλευρᾶς καὶ μετεκόμισα εἰς τὸ μουσεῖον εἶναι κιονόκρανον κυβόσχημον, ὅπερ εἰκονίζει ἐπὶ δύο συνεχομένων αὐτοῦ πλευρῶν ἀνὰ ἓν πτηνὸν (παγώνιον) πῖνον ἀπὸ τοῦ ἐν τῇ γωνίᾳ εἰκονιζομένου περιρραντηρίου (εἰκ. 14). Ἡ στέψις του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓν ζωηρῶς κοῖλον κυμάτιον. Καὶ αἱ μὲν διαστάσεις τοῦ γλυπτοῦ δικαιολογοῦσι τὴν ὑπόθεσιν καθ᾽ ἣν καὶ τὸ κιονόκρανον τοῦτο δυνατὸν νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, συμφωνεῖ δὲ πρὸς τὸν χρόνον (13ος αἰ.) τὸ ζωηρῶς ἔξεργον τῶν εἰκονιζομένων πτηνῶν.

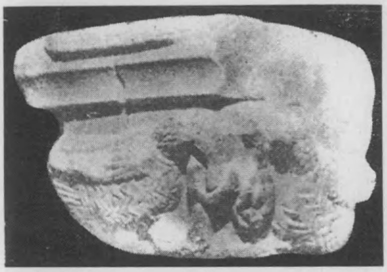
Εἰκ. 14. Κιονόκρανον.

Τὸ καθολικὸν διατηρεῖ ἐσωτερικῶς ἀκέραιον τὸν γραπτὸν αὐτοῦ διάκοσμον, ἔργον τοῦ ἔτους 1715[1], μὲ ἑνότητα καὶ ὁμοιογένειαν διατηροῦν καὶ τὸ καλὸν παλαιὸν σχέδιον καὶ ἱκανὴν ὁπωσδήποτε δύναμιν ἐκφράσεως εἰς τὰς μορφάς. Ἀξία προσοχῆς εἶναι ἡ ἐπὶ τῆς τρουλλοκαμάρας παράστασις οὐχὶ τοῦ Παντοκράτορος, ὡς θ᾽ ἀνέμενέ τις, ἀλλὰ τῆς Ἀναλήψεως. Ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς φωτοστεφάνου (mandorla) πλαισιουμένου ὑπὸ τῆς ἴριδος καὶ φερομένου ὑπὸ τεσσάρων ὁρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων, εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς σοβαρὸς μελάνθριξ, ἄνευ τῆς τυπικῆς χωρίστρας. Εἰς τὸ πρόσωπόν του ζωηροὶ πρασινωποὶ χρωματισμοὶ ἐπὶ κοκκίνου προπλασμοῦ σχηματίζουσι τὰς σκιάς. Πράσινος ἐπίσης εἶναι ὁ χιτὼν καὶ ῥόδινον τὸ ἱμάτιον τοῦ Κυρίου. Κάτωθεν τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται ἡ Θεοτόκος δεομένη, εἷς ἄγγελος δεικνύων τὸν Χριστὸν καὶ οἱ Ἀπόστολοι, φέροντες ἕκαστος προσγεγραμμένον τὸ ἀρχικὸν γράμμα τοῦ ὀνόματός των.

Ἑκατέρωθεν τῆς τρουλλοκαμμάρας, ἤτοι ἐπὶ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, εἰκονίζεται βορείως μὲν ὁ Χριστὸς ὡς Ἐμμανουὴλ περιστοιχιζόμενος ὑπὸ πτερωτῶν κεφαλῶν ἀγγέλων, νοτίως δὲ καὶ πάλιν ὁ Ἰησοῦς ὡς μεγάλης βουλῆς Ἄγγελος. Κάτωθεν, ἤτοι κατὰ τὰς γεννήσεις τῶν καμαρῶν, εἰκονίζεται κατὰ μὲν τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τὸ χαῖρε τῶν Μυροφόρων, ἡ Μεσοπεντηκοστὴ καὶ ἡ Γέννησις μὲ τὸν αὐλοῦντα ποιμένα

[1] Τοῦτο διδασκόμεθα ἐξ ἐπιγραφῆς γεγραμμένης διὰ μικρῶν γραμμάτων ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ ἐσωνάρθηκος, ἥτις λέγει: *Ἱστορήθη τὸ β´ ὁ ἱερὸς τῆς Θεοτόκου ναὸς τὸ σωτήριον ἔτος 1715 ἡγουμενεύοντος ἐν τῇ ἱερᾷ ταύτῃ μονῇ τοῦ ἐν Ἱερομονάχοις κ. Ἰωάσαφ, τὸ δὲ 1875 ἐμεγαλύνθη ἡ θύρα αὕτη ἡγουμενεύοντος κ. Κωνσταντίου.*

(flûtiste), κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν πλευρὰν βορείως μὲν ἡ ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ νοτίως δὲ ἡ Βάπτισις. Παραλείποντες τὴν περιγραφὴν τῶν λοιπῶν παραστάσεων, αἵτινες δὲν παρέχουσι ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, σημειοῦμεν ὡς ἀξίας ἰδιαιτέρας μνείας τὰς μορφὰς τῶν ἀσκητῶν ὁσίων, οἵτινες εἰκονίζονται κατὰ σειρὰν ὁλόσωμοι μετ' ἐξέργων φωτοστεφάνων, σχηματίζοντες τὴν πρώτην ἐκ τῶν κάτω ζώνην τῆς διακοσμήσεως. Μεταξὺ τῶν κεφαλῶν τούτων προέχουσιν ὄχι τόσον διὰ τὴν δύναμιν τῆς ἐκφράσεως ὅσον διὰ τὴν πρωτοτυπίαν τῆς ἀποδόσεως, αἱ τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου καὶ Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου μὲ τὸ χαλκοπράσινον πρόσωπον πλαισιούμενον ἀπὸ τὴν χαρακτηριστικὴν συριακὴν καλύπτραν (εἰκ. 15). Πολλὰ τμήματα ἐντούτοις ἔχουσιν ὑποστῆ νεωτέρας ἐπισκευὰς ἢ ἀνακατασκευάς, περὶ ὧν πληροφοροῦσιν ἡμᾶς ἐπιγραφαὶ προσγεγραμμέναι[1]. Μία ἐν τούτοις τῶν ἐπιγραφῶν τούτων ἀναφέρει παραδόξως, ὅτι ἡ ἐν τῷ ἱερῷ εἰκονιζομένη «μετάδοσις τοῦ δεσποτικοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ» ἱστορήθη τὸ 1857. Ἀλλ' ὡς

Εἰκ. 15. Ὁ Ἅγιος Ἐφραὶμ ὁ Σῦρος.

[1] Οὕτω π. χ. κάτωθεν τῆς ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ Πλατυτέρας εὕρηται ἡ ἐπιγραφή: *Ἡστορίθη ἡ Πλατητέρα καὶ ἡ ἱερὰ μετάδοσις τοῦ δεσποτικοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ οἱ ἅγιοι Ἱεράρχαι ἡγουμένων τοῦ πανοσιωτάτου κυρίου Κωνσταντίου 1857 Μαρτίου Δ'*. Ὑπεράνω δὲ τῆς θύρας τῆς προθέσεως τοῦ τέμπλου εὕρηται ἡ ἐπιγραφή: *Ἱστορήθη τὸ παρὸν τέμπλον καὶ ἐδιωρθώθησαν οἱ ἅγιοι ἡγουμενεύοντος τοῦ πανοσιωτάτου κυρίου κὺρ Βενεδίκτου 1831. Φεβρουαρίου 27 διὰ χειρὸς Θεοδοσίου καὶ Κωνσταντίου τοῦ υἱοῦ ἐκ τοῦ τῶν Ἰωαννιτῶν*. Τέλος κάτωθεν τῆς ἐν τῷ τέμπλῳ εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ εὕρηται ἡ ἐπιγραφή: «*Δι' ἐξόδων τοὺ πανοσιωτάτου καθηγουμένου Κατωπαναγίτου κυρίου Διονυσίου τοῦ ἐξ Ἄρτης Αὐγ. 5. Ὁ ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης πρωτοψάλτης τῆς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων*».

Εἰκ. 16. Ἡ ἐν τῷ ἱερῷ Μετάληψις τῶν Ἀποστόλων.

βλέπει τις ἐκ τῆς ὄπισθεν εἰκόνος τῆς Μεταλήψεως, τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι πολὺ ἀρχαιότερον τοῦ 19ου αἰῶνος. Ὁ πρὸς τ' ἀριστερᾷ μετὰ πολυσταυρίου φελονίου εἰκονιζόμενος Χριστὸς μὲ τὴν αὐστηρὰν και γλυκεῖαν συριακὴν μορφήν, οἱ πρὸς μετάληψιν μετὰ δέους καὶ κατανύξεως προσερχόμενοι Ἀπόστολοι μὲ τὰς ἐκφραστικὰς μορφάς, τὰς ζωηρὰς κινήσεις καὶ τὴν ἐπιτυχῆ πτύχωσιν τῶν φορεμάτων, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐποιήθησαν τὸν 19ον αἰῶνα ἀλλὰ πολὺ προγενέστερον, πιθανώτατα δὲ τὸ 1715 ὁπότε μαρτυρεῖται ὅτι «ἱστορήθη τὸ β΄ ὁ ἱερὸς τῆς Θεοτόκου ναός». Φαίνεται λοιπὸν ὅτι κατὰ τὸ 1857 θὰ ἔγινε μόνον ἐπισκευή τις ἢ καθαρισμὸς τῆς εἰκόνος, τοῦθ' ὅπερ ἐχαρακτηρίσθη ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ὡς ἱστόρησις, ὅπως πολλάκις ἁπλῆ ἐπισκευὴ ἢ μετασκευὴ κτηρίου χαρακτηρίζεται ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς τῆς τουρκοκρατίας ὡς «ἐκ βάθρων ἀνέγερσις».

Κάτωθεν τοῦ νεωτέρου στρώματος ἀπεκαλύψαμεν τμήματα τῶν παλαιοτέρων τοιχογραφιῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ δὴ ἐν τῷ διακονικῷ ἀνεύρομεν τὰς ὁλοσώμους εἰκόνας δύο ἐπισκόπων τοῦ Ἁγ. Οἰκουμενίου [1] (εἰκ. 17), καὶ τοῦ Ἁγ. Ἀνθίμου (;) [2] (εἰκ. 18) καὶ ἑνὸς μάρτυρος, τοῦ Ἁγ. Ἀκεψιμᾶ. Οἱ δύο σεβάσμιοι ἐπίσκοποι παρεστάθησαν κατὰ μέτωπον προσβλέποντες τὸν θεατήν. Περιβεβλημένοι λευκὰ φελόνια καὶ ὠμοφόρια μὲ μεγάλους σταυρούς, προ-

[1] Ὁ ἅγιος Οἰκουμένιος, ἐπίσκοπος Τρίκκης, παρ' ὅλον τὸν φωτοστέφανον τοῦ ἁγίου, ὃν φέρει, δὲν περιλαμβάνεται ἐν τούτοις εἰς τοὺς πίνακας τῶν ἁγίων διὸ καὶ δὲν ἀναγράφεται ὑπὸ τῶν Συναξαριστῶν.

[2] Τὴν ἐπιγραφὴν ἀναγινώσκω Ἄνθυμος. Ἐπίσκοπον Ἄνθιμον ἔχομεν μόνον τὸν Νικομηδείας, ὅστις ὅμως εἰς ἄλλας σωζομένας παραστάσεις του οὐδέποτε εἰκονίζεται ὡς ἐν τῇ ἡμετέρᾳ εἰκόνι· τούτου ἕνεκα προσέθεσα τὸ ἐρωτηματικόν.

βάλλουσιν ἀπὸ τοῦ σκοτεινοῦ ἀέρος κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ εὐαγγέλιον διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦντες.

Καὶ τὰ μὲν ἄμφια τῶν εἰκόνων τούτων εἶναι ἁδρὰ δουλευμένα, μὲ σχέδιον ἄρτιον καὶ αὐστηρόν· τοὐναντίον αἱ κεφαλαὶ παρουσιάζουν μίαν

Εἰκ. 17. Ὁ Ἅγ. Οἰκουμένιος.

μικρολόγον σχηματοποίησιν εἰς τὴν παράστασιν τῶν τριχῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξετελέσθησαν μὲ λεπτάς, λευκὰς πινελλιάς, παραλλήλους μὲν καὶ εὐθείας εἰς τὸν Ἅγ. Οἰκουμένιον (εἰκ. 17), κυκλικὰς δὲ εἰς τὸν Ἅγ. Ἄνθιμον (εἰκ. 18). Οἱ χρωματισμοὶ εἶναι λιτώτατοι.

Περίεργον εἶναι τὸ μικρόν, λευκόν, κυκλικὸν κάλυμμα (calotte), ὅπερ φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς δεδεμένον διὰ ταινιῶν κάτωθεν τῆς σιαγόνος ὁ Ἅγ.

Ἄνθιμος (;) Τοιοῦτο κάλυμμα οὐδεὶς ἄλλος ἐπίσκοπος ἅγιος φέρει, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω.

Αἱ παλαιότεραι αὗται τοιχογραφίαι τῆς Κάτω-Παναγιᾶς, αἵτινες εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο ν' ἀπεκαλύπτοντο ἐξ ὁλοκλήρου, εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα

Εἰκ. 18. Ὁ Ἅγ. Ἄνθιμος (;)

σύγχρονοι πρὸς τὴν κατασκευὴν τοῦ ναοῦ ἤτοι πρὸς τὰ μέσα τοῦ 13ου μ. Χ. αἰῶνος.

ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Πλὴν τῆς διὰ πλίνθων ἐπιγραφῆς τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, περὶ ἧς ὡμιλήσαμεν ἤδη (σελ. 80), ὑπάρχει ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ μνημείου

καὶ ἄλλη ἐπιγραφὴ βυζαντινῶν χρόνων. Εἶναι δ' αὕτη ἔμμετρος καὶ εὑρίσκεται οὐχὶ λίαν βαθέως χαραγμένη ἐπί τινος πωρολίθου τοῦ δυτικοῦ ποδαρικοῦ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, εἰς ὕψος 3 περίπου μέτρων ὑπὲρ τὸ ἔδαφος[1]. Τὸ κείμενον αὐτῆς, οὗτινος παρέχω καὶ πανομοιότυπον (εἰκ. 19), ἔχει ὡς ἑξῆς:

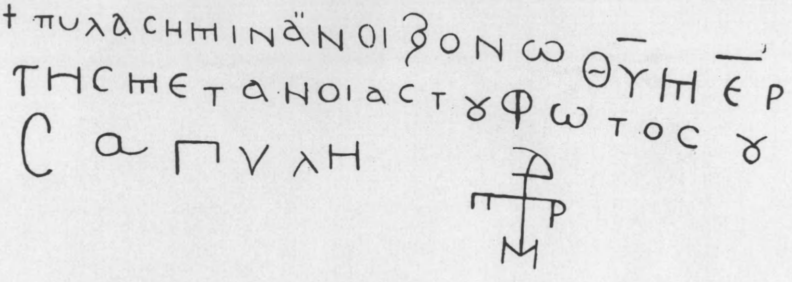

Εἰκ. 19.

† Πύλας ἡμῖν ἄνοιξον, ὦ θ(ε)οῦ μ(ῆτ)ερ,
τῆς μετανοίας, τοῦ φωτὸς οὖσα πύλη.

Ὀλίγον περαιτέρω τῆς τελευταίας λέξεως τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι χαραγμένον τὸ ἑξῆς σταυροειδὲς συμπίλημα Π$\overset{Δ}{\underset{Μ}{+}}$Ρ, ὅπερ ἀναγινώσκεται πιθανῶς: Δ(εσπότῃ) Μ(ιχαὴλ) π(αράσχου) ῥ(ύσιν) ἁμαρτημάτων.

Ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφή, ὡς καὶ ἡ πλινθίνη, εἶναι ἀναμφιβόλως σύγχρονος πρὸς τὴν κατασκευὴν τοῦ ναοῦ.

[1] Ὁμοίως εἰς μέγα ὕψος χαραγμένην καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ βορείου τυμπάνου τῆς ἐγκαρσίας καμάρας του φέρει ἐπιγραφὴν καὶ ὁ ναὸς τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς, ὅστις, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ ἐγράψαμεν, μιμεῖται σχεδὸν καθ' ὅλα τὸ καθολικὸν τῆς Κάτω-Παναγιᾶς. Πβλ. Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλ. τ. Α΄ σ. 39.

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας μετὰ τὰς προσφάτους ἐπισκευάς.

Η ΑΓΙΑ ΘΕΟΔΩΡΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Ἐκ τῶν ἐντὸς τῆς πόλεως Ἄρτης βυζαντινῶν ναῶν σπουδαιότερος, μετὰ τὴν Παρηγορήτισσαν, τυγχάνει ὁ κατὰ τὸ δυτικὸν τμῆμα τῆς πόλεως οὐ μακρὰν τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Ἀράχθου ὀρθούμενος ναὸς τῆς Ἁγ. Θεοδώρας. Ὁ ναὸς οὗτος εἶναι σήμερον ἐνοριακός, ἀπετέλει ὅμως καὶ αὐτὸς ἄλλοτε τὸ καθολικὸν μονῆς, τιμωμένης εἰς μνήμην τοῦ μεγαλομάρτυρος Ἁγ. Γεωργίου. Μανθάνομεν δὲ τοῦτο παρά τινος κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα ζήσαντος μοναχοῦ Ἰώβ, ὅστις συνέγραψε τὸν βίον τῆς ὁσίας Θεοδώρας[1]. Διηγεῖται λοιπὸν ὁ Ἰὼβ ὅτι ἡ ἐνάρετος καὶ εὐσεβὴς Θεοδώρα, θυγάτηρ τοῦ Σεβαστοκράτορος Ἰωάννου Πετραλίφα καὶ σύζυγος τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Β΄ τοῦ Δούκα, ἀφ᾿ οὗ ἐγκατελείφθη κατ᾿ ἀρχὰς ὑπὸ τοῦ συζύγου

[1] Ὁ ὑπὸ τοῦ Ἰὼβ συνταχθεὶς βίος τῆς Ὁσ. Θεοδώρας ἐδημοσιεύθη μέχρι τοῦδε ἐπανειλημμένως, κατ᾿ ἀρχὰς μὲν ὑπὸ τοῦ Μουστοξύδη (Ἑλληνομνήμων 1843 σ. 42-47) καὶ τοῦ Buchon, Nouvelles recherches Β΄, 401 καὶ εἶτα ὑπὸ τοῦ Migne, Patrol. Graeca τ. CXXVII στ. 98 Β΄. Εὑρίσκεται ἐπίσης μετὰ παραλλαγῶν καὶ ἐν τῇ τὸ 1841 ἐκδοθείσῃ ὑπὸ Κ(ωνσταντίνου) Σ(ακελλαροπούλου) ἐν Ἀθήναις ἀκολουθίᾳ τῆς Ὁσίας Θεοδώρας, ἧς προγενέστεραι ἐκδόσεις, εἰς δημώδη ἑλληνικὴν γεγραμμέναι, ἐγένοντο δύο ἐν Βενετίᾳ, μία δαπάνῃ τοῦ ἐξ Ἄρτης Σεκλησιτινοῦ καὶ ἑτέρα (1812) δαπάνῃ τοῦ ἐξ Ἄρτης Γ. Μόστρα.

της χάριν παλλακῆς τινὸς ὀνόματι Γαγγρηνῆς, ἐγένετο καὶ πάλιν δεκτὴ ὑπ᾽ αὐτοῦ πικρῶς μετανοήσαντος. Εἰς ἔνδειξιν δὲ τῆς μετανοίας του, προσθέτει ὁ βιογράφος, συνέστησεν ὁ Μιχαὴλ δύο «περικαλλεῖς καὶ εὐαγεῖς μονάς, τὴν τῆς Παντανάσσης καὶ τὴν τῆς Παναγίας[1]». Τὸν σύζυγον δ᾽ αὐτῆς μιμηθεῖσα καὶ ἡ Θεοδώρα ἀνήγειρε καὶ αὐτὴ ἐν τῇ πόλει τῆς Ἄρτης «θεῖον σεμνεῖον τῷ μεγαλομάρτυρι Ἁγ. Γεωργίῳ καὶ εἰς γυναικεῖον τοῦτο κατεστήσατο». Ἐν ταύτῃ δὲ τῇ μονῇ καὶ ἐμόνασεν ἡ Θεοδώρα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της περιβληθεῖσα τὸ μοναχικὸν σχῆμα, «καὶ τὸν ναὸν παντοίως κατεκόσμει καὶ ἀναθήμασι καὶ σκεύεσι καὶ πέπλοις κατεκάλλυνε». Θανούσης δὲ καὶ τῆς Θεοδώρας καὶ ταφείσης ἐν τῇ ὑπ᾽αὐτῆς ἱδρυθείσῃ μονῇ, ἐτιμήθη ἐφεξῆς τὸ σεμνεῖον εἰς ὄνομα τῆς ὁσίας Θεοδώρας.

Εἰκ. 2. Ὁ πυλὼν τῆς Μ. Ἁγ. Θεοδώρας.

Ἐκ τῆς παλαιᾶς ταύτης μονῆς διατηρεῖται σήμερον μόνον τὸ καθολικὸν καὶ ὁ πυλών, τῶν λοιπῶν κτισμάτων ὁλοσχερῶς ἐξαφανισθέντων διὰ τῆς ἀνεγέρσεως τῶν πέριξ οἰκιῶν.

Ὁ πυλὼν (εἰκ. 2) εἶναι μέγα τοξωτὸν ἄνοιγμα πλάτους 3,15 καὶ

[1] Ἡ μονὴ τῆς Παντανάσσης, σήμερον ἐγκαταλελειμμένη καὶ ἠρειπωμένη, εὑρίσκεται δύο περίπου ὥρας πρὸς τὰ ΒΔ τῆς Ἄρτης παρὰ τὴν Φιλιππιάδα (ὅρα κάτωψιν αὐτῆς ἐν Byz. Zeitschr. XXX σ. 571) ἡ δὲ τῆς Παναγίας εἶναι ἡ ἐνταῦθα ἐξετασθεῖσα μονὴ τῆς Κάτω-Παναγιᾶς, ὡς ἀποδεικνύεται ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἐκ τοῦ μονογραφήματος τοῦ Μιχαὴλ (ὅρα σελ. 80) ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ ἐκ τῆς ἐπεξηγήσεως «τῶν ὁδῶν Βρύσεως», ἣν προσθέτει ὁ εἰς γλῶσσαν δημώδη ἐκδεδόμενος μετὰ τῆς ἀκολουθίας τῆς ὁσίας βίος. Κατὰ τ᾽ ἀνωτέρω οὐχὶ ὀρθῶς ὁ Millet (École σ. 9 σημ. 1) εἰκάζει ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παντανάσσης εἶναι ὁ τῶν Βλαχερνῶν.

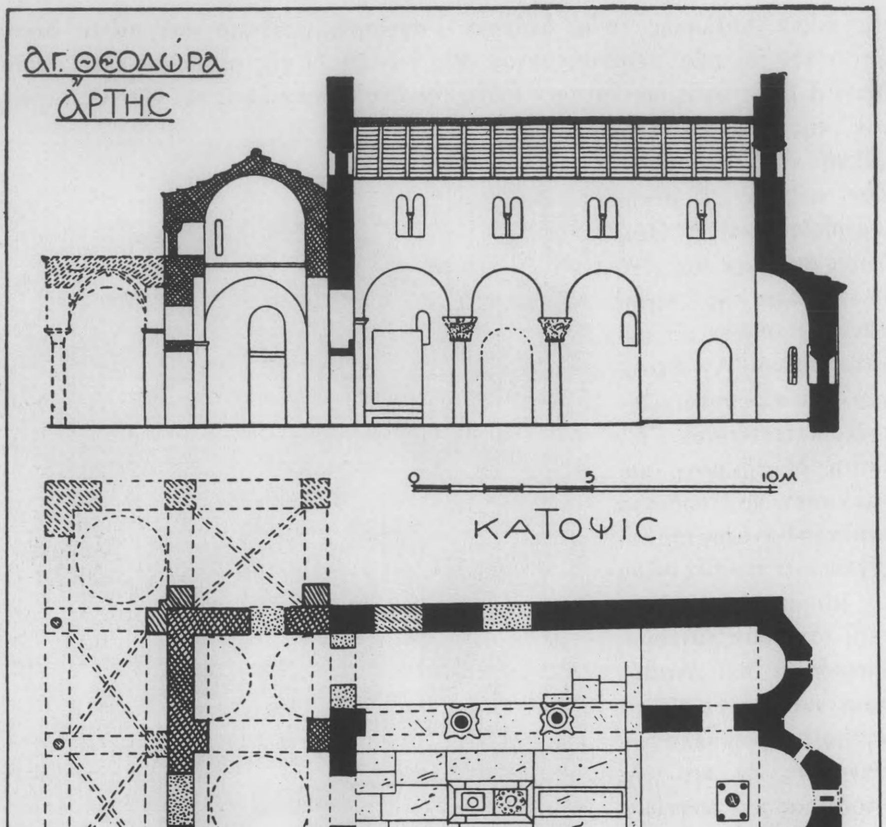

Εἰκ. 3. Κατόψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας.

ὕψους 4.10 μέχρι τῆς κλείδὸς τοῦ τόξου, κατεσκευασμένον κατὰ μὲν τὰ ποδαρικὰ διὰ μεγάλων κανονικῶν πωρολίθων καὶ πλίνθων κατὰ δὲ τὸ τοξωτὸν μέρος ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλίνθων. Ἡ ἄνω ἀπόληξις εἶναι τριγωνική, ἀετωματοειδής, ἔχουσα τὸ μὲν τύμπανον κεκοσμημένον διὰ μαιάνδρου, τὸ δὲ γεῖσον

ἐσχηματισμένον διὰ διπλῆς ὀδοντωτῆς ταινίας. Ὄπισθεν τῆς πύλης ταύτης, ἤτοι πρὸς τὴν αὐλὴν τῆς μονῆς, ὑπῆρχε θολωτόν τι τμῆμα (διαβατικόν)[1], οὗτινος σώζονται μὲν οἱ τοῖχοι μέχρι μήκους 3.50, ἀλλ᾽ οὐχὶ καὶ ἡ καμάρα.

Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν πρῶτος περὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς διέλαβε δι᾽ ὀλίγων ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος, ὅστις παρέσχε καὶ κάτοψιν αὐτοῦ ὡς καὶ ἄτεχνόν τι σκαρίφημα τῆς πλευρᾶς τοῦ ἱεροῦ[2]. Μετὰ τοῦτον ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν καὶ ἐδημοσίευσε κάτοψιν αὐτοῦ καὶ φωτογραφικὰς ἀπόψεις ὁ Γ. Λαμπάκης[3]. Τῶν φωτογραφιῶν τούτων εὗρεῖαν χρῆσιν ἔκαμεν ἀργότερον ὁ G. Millet, ὅστις ἐμνημόνευσε τῆς Ἁγ. Θεοδώρας ἐν τῷ περὶ βασιλικῶν κεφαλαίῳ τοῦ βιβλίου του[4]. Ὑπελείποντο ἐν τούτοις ἄγνωστα πλεῖστα ὅσα σημεῖα τοῦ μνημείου. Ἔλλειπον κυρίως ἡ ἀκριβὴς κάτοψις καὶ αἱ τομαὶ τοῦ ναοῦ, ἔμενεν ἀνεξέταστον τὸ ζήτημα τῶν χρονικῶν περιόδων κατασκευῆς τῶν ἀπαρτιζόντων τῶν ναῶν μερῶν, διετέλει κατὰ τὸ πλεῖστον ἄγνωστος ὁ γλυπτὸς διάκοσμος καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ὧν ἡ διευκρίνησις ἐπέβαλλε τὴν ἐκ νέου ἔρευναν καὶ δημοσίευσιν τοῦ μνημείου, ἣν θὰ ἐπιχειρήσομεν ἐνταῦθα.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Τὸ καθολικὸν ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν διακεκριμένων μερῶν, ἅτινα κατεσκευάσθησαν κατὰ διαδοχικὰς περιόδους. Τὸν ἀρχικὸν πυρῆνα τοῦ ναοῦ ἀπετέλεσε ἡ πρὸς ἀνατολὰς τρίκλιτος βασιλικὴ (εἰκ. 3). Εἰς ταύτην προσετέθη ἀργότερον, δυτικῶς κατὰ προέκτασιν, θυλωτὸς νάρθηξ, πέριξ τοῦ ὁποίου ἔτι ἀργότερον κατεσκευάσθη ἀνοικτὸς κιονοστήρικτος ἐξωνάρθηξ μετὰ πλαγίων πεσσοστηρίκτων παραναρθήκων (εἰκ. 3). Τὰ κτίσματα ἑκάστης τῶν τριῶν τούτων περιόδων ἐδηλώθησαν ἐν τῇ παρατιθεμένῃ κατόψει (εἰκ. 3) διαφορο-τρόπως, ἤτοι διὰ μέλανος μὲν χρώματος τὰ τῆς πρώτης, σταυρωτῆς διαγραμμίσεως τὰ τῆς δευτέρας καὶ ἁπλῆς διαγραμμίσεως τὰ τῆς τρίτης.

Ὁ *κυρίως ναὸς* ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἀποκλῖνον ἐλαφρῶς πρὸς τὸ τραπέζιον· διότι ἐν ᾧ ἡ δυτικὴ αὐτοῦ πλευρὰ ἔχει πλάτος 11.10 ἡ ἀνατολικὴ διαπλατύνεται εἰς 11.60. Τὸ εἰρημένον τραπέζιον διαιρεῖται ἐσωτερικῶς διὰ δύο κατὰ μῆκος κιονοστοιχιῶν εἰς τρία κλίτη ἢ δρόμους, ὧν

[1] Ὅρα τὰ σχετικὰ περὶ τῶν πυλώνων τῶν μονῶν ἐν Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927 σ. 10-16.

[2] Iz. Rumelij, Πετρούπολις 1886 (ρωσ.) πίν. XIII.

[3] Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ΄ (1903) σ. 82-83 ὄψεις, σ. 85 κάτοψις. Lampakis, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902 σ. 48 καὶ 50 εἰκ. 90, 93.

[4] L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 9, 20[4], 29, 35, 146, 204[2], 210[5], 260[1], 282.

ὁ μὲν μέσος ἔχει πλάτος 3.98[1], οἱ δὲ πλάγιοι 2.15. Ἑκάστη κιονοστοιχία ἀποτελεῖται ἐκ δύο κιόνων, οἵτινες ἀντικρύζουσι πρὸς δυσμὰς μὲν παραστάδας, ἐξεχούσας τοῦ δυτικοῦ τοίχου κατὰ 0.23, πρὸς ἀνατολὰς δὲ τοίχους ἐπιμήκεις πάχους 0.73, χωρίζοντας τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ διατρυπωμένους δὲ μόνον ὑπὸ τοξωτῶν θυρῶν ἀνοίγματος 0,93

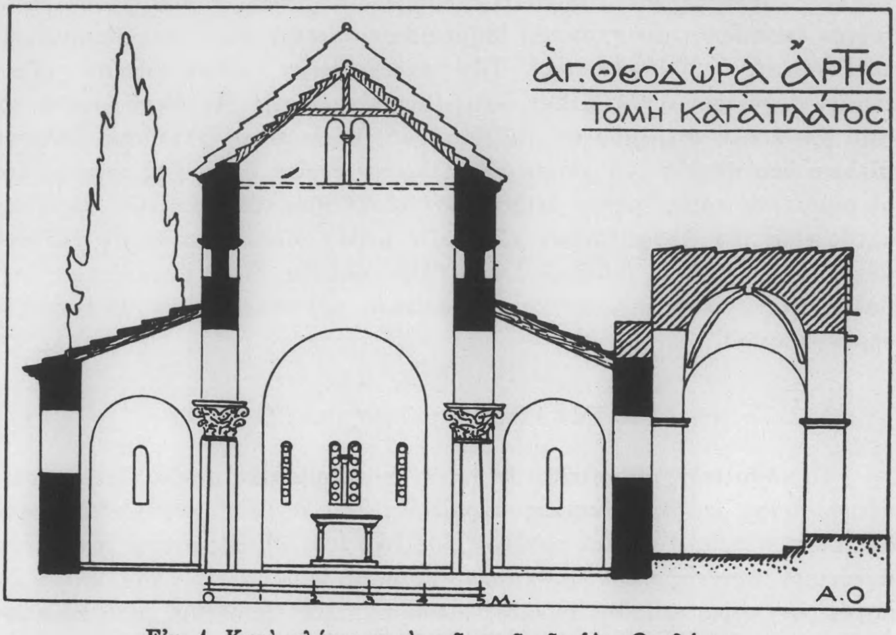

Εἰκ. 4. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας.

(εἰκ. 1, τομή). Τὰ μεταξὺ τῶν παραστάδων, κιόνων καὶ τοίχων κενὰ γεφυροῦνται δι᾽ ἡμικυκλικῶν, τόξων ἐφ᾽ ὧν ἐπικάθηνται, τοῖχοι πάχους 0.70, διήκοντες ἄνω μέχρι τῆς ξυλίνης στέγης. Οἱ τοῖχοι οὗτοι διατρυπῶνται εἰς τὸ ἄνω αὐτῶν μέρος ὑπὸ τεσσάρων ἕκαστος διλόβων παραθύρων ἀνοιγομένων ὑπεράνω τῶν στεγῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἅτινα ἐστεγάζοντο χαμηλότερον διὰ μονορρύτων στεγῶν, (ὅρα κατὰ πλάτος τομὴν εἰκ. 4).

Εἰς ἕκαστον κλῖτος τοῦ ναοῦ ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἀνατολὰς ἀνὰ μία ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς καὶ ἡμιεξάγωνος ἐξωτερικῶς κόγχη ἱεροῦ, καλυπτομένη ὑπὸ τεταρτοσφαιρίου. Ἐκ τῶν κογχῶν δὲ τούτων ἡ μὲν μέση, οὖσα μεγαλυτέρα τῶν λοιπῶν, φέρει καὶ κατὰ τὰς τρεῖς αὐτῆς πλευρᾶς ἀνὰ ἓν παράθυρον, ὧν τὸ μὲν τῆς μέσης πλευρᾶς εἶναι δίλοβον, τὰ δὲ τῶν ἄλλων μονόλοβα. Αἱ δὲ πλάγιαι μικρότεραι κόγχαι φέρουσι μόνον ἓν μονόλοβον παράθυρον ἐν τῇ μέσῃ αὐτῶν πλευρᾷ.

[1] Ἡ μέτρησις μεταξὺ τῶν ὑπεράνω τοίχων.

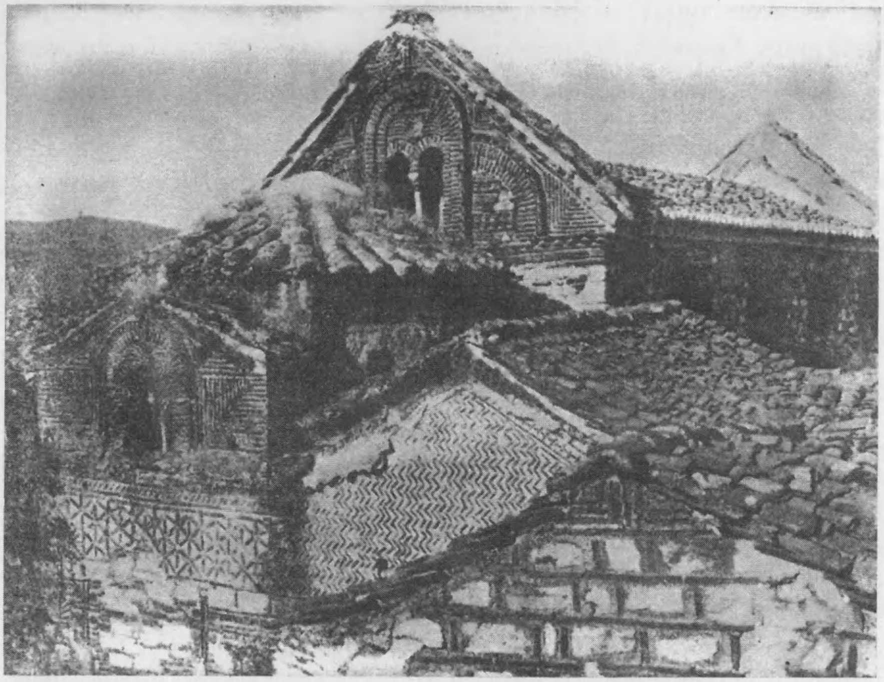

Εἰκ. 5. Ἄποψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας μετὰ τοῦ νάρθηκος ἀπὸ ΝΔ.

Ὑπὲρ τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν δυτικὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ κτηρίου ὑψοῦνται παχεῖς τοῖχοι καταλήγοντες ἄνω εἰς ὀξυκόρυφα ἀετώματα, ὧν ἕκαστον διατρυπᾶται ὑπὸ διλόβου παραθύρου εὑρισκομένου εἰς ὕψος μεγαλύτερον τῶν πλαγίων διλόβων παραθύρων τοῦ φωταγωγοῦ, ἐξ οὗ γίνεται φανερὸν ὅτι ἀρχικῶς δὲν ὑπῆρχε ξυλίνη ὁριζοντία ὀροφὴ—ὡς ὑφίσταται σήμερον—ἀλλ' ἡ ξυλίνη στέγη ἦτο ἐσωτερικῶς ὁρατή, ὡς συνέβαινε καὶ εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς.

Ὁ φωτισμὸς τοῦ ναοῦ συνεπληροῦτο διὰ μικρῶν μονολόβων παραθύρων ἀνοιγομένων κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τῶν πλαγίων κλιτῶν. Τὰ παράθυρα ταῦτα, πεφραγμένα μέχρι πρό τινος καὶ κεκαλυμμένα διὰ κονιάματος, ἀπεκάλυψα κατὰ τὰς ἐσχάτως γενομένας ἐργασίας ἐπισκευῆς καὶ συντηρήσεως τοῦ ναοῦ. Κατὰ τὰς αὐτὰς δ' ἐργασίας εὑρέθη ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναὸς ἔφερε πλὴν τῶν τριῶν κατὰ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευρὰν θυρῶν καὶ ἀνὰ μίαν ἐν τῷ μέσῳ τῆς τε βορείου καὶ τῆς νοτίας αὐτοῦ πλευρᾶς (εἰκ. 3), αἵτινες ἀργότερον ἐτειχίσθησαν, ἀνοιχθεισῶν ἀντ' αὐτῶν δύο ἄλλων θυρῶν παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον (εἰκ. 3).

Κατὰ τ' ἀνωτέρω ὁ ἀρχικὸς ναὸς τῆς μονῆς—ὁ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου—

εἶχε τὸν τύπον τρικλίτου, ξυλοστέγου[1] βασιλικῆς (εἰκ. 5) μετὰ ὑπερυψωμένου φωταγωγοῦ καὶ στέγης ἐκτεινομένης μέχρι τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ ἄνευ παρεμβολῆς κτιστῆς καμάρας. Παρουσιάζει ἑπομένως ὁ ναὸς πολλὰ καθαρῶς ἑλληνιστικὰ στοιχεῖα.

Ἡ μορφὴ αὕτη τοῦ καθολικοῦ ἐμφανίζει μέν τινας ὁμοιότητας πρὸς τοὺς ναοὺς τῆς Καστοριᾶς, ὡς ὑπέδειξεν ἤδη ὁ Millet, ἀλλὰ καὶ ἱκανὰς διαφοράς. Διότι 1) ἐκεῖνοι μὲν ἔχουσι τὴν στέγην θολωτήν, ἐν ᾧ οὗτος εἶναι ξυλόστεγος[1]. 2) Ἐκεῖνοι ἔχουσι τὰ παράθυρα ἀραιὰ τοποθετημένα ἐν ᾧ οὗτος σχετικῶς πυκνά. 3) Ἐκ τῶν ναῶν τῆς Καστοριᾶς μόνον τῶν Ταξιαρχῶν ἡ θολωτὴ στέγη διήκει μέχρι τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ, οὐχὶ δὲ καὶ ἡ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, ὡς λέγει ὁ Millet[2], διότι εἰς τούτους παρεμβάλλεται, ὡς καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Στέφανον, μικρὰ καμάρα πρὸ τοῦ ἱεροῦ.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΤΩΝ ΤΟΙΧΩΝ

Ἡ τοιχοποιία τοῦ κυρίως ναοῦ ἀποτελεῖται ἐξ οὐχὶ ἐντελῶς κανονικῶν σκληρῶν λίθων, μικρῶν μᾶλλον διαστάσεων, διατεταγμένων καθ' ὁριζοντίας στρώσεις, αἵτινες ὅμως δὲν εἶναι πάντοτε συνεχεῖς. Μεταξὺ τῶν λίθων παρεμβάλλονται ὁριζοντίως καὶ πλίνθοι μὴ ἀποτελοῦσαι συνεχεῖς σειράς, πολλάκις δὲ μάλιστα τεθειμέναι ἐπ' ἀλλήλων, ὅπου ὑπῆρχεν ἀνάγκη γεμίσματος.

Ἐκ τῶν παραθύρων τὰ μὲν μονόλοβα τῶν πλαγίων κλιτῶν ἔφερον πλίνθινον πλαίσιον μόνον κατὰ τὰ τοξωτὰ αὐτῶν ὑπέρθυρα (εἰκ. 1 καὶ 5). Τοὐναντίον τὰ δίλοβα τοῦ φωταγωγοῦ φέρουσι διπλᾶ πλίνθινα πλαίσια παρακολουθοῦντα τὴν καμπύλην τῶν λοβῶν (εἰκ. 1 καὶ 5) καὶ κατερχόμενα μέχρι τῆς ποδιᾶς. Ἐντελῶς διάφορον διαμόρφωσιν ἔχουσι τὰ παράθυρα τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν δύο ἀετωμάτων, εἰς ἃ καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς τὸ κτήριον τοῦ ναοῦ. Τούτων οἱ λοβοὶ εἶναι ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς διπλοῦ τοξωτοῦ πλινθίνου πλαισίου, περιθεομένου καὶ ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις, σημειωτέον, ἐλλείπει παντελῶς ἀπὸ τῶν λοιπῶν παραθύρων καὶ τῆς τοιχοποιίας ἐν γένει τοῦ ναοῦ.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐξ ὁλοκλήρου διὰ ζωηρῶν ἐρυθρῶν πλίνθων διαμόρφωσις τῶν ἀετωμάτων. Ταῦτα ἔχοντα λίαν ἀπότομον κλίσιν[3] (45°) φέρουσι δίκην γείσου ἐξέχουσαν ὀδοντωτὴν ταινίαν κατά τε τὰς κεκλιμένας καὶ τὴν ὁριζοντίαν πλευράν. Τῆς τελευταίας δὲ ταύτης ἡ ταινία συνεχίζεται ὁριζοντίως καὶ κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ κτηρίου, σχηματίζουσα τὸ γεῖσον τοῦ φωταγωγοῦ (εἰκ. 6).

[1] Ὁ Millet ὑποθέτει, διὰ τῶν ἐν σελ. 35 λεγομένων του, ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἁγ. Θεοδώρας ἦτο θολοσκεπής.

[2] École grecque σ. 28.

[3] Ἀποτόμους κλίσεις ἀετωμάτων παρουσιάζουσι καὶ οἱ ναοὶ τῆς Καστοριᾶς.

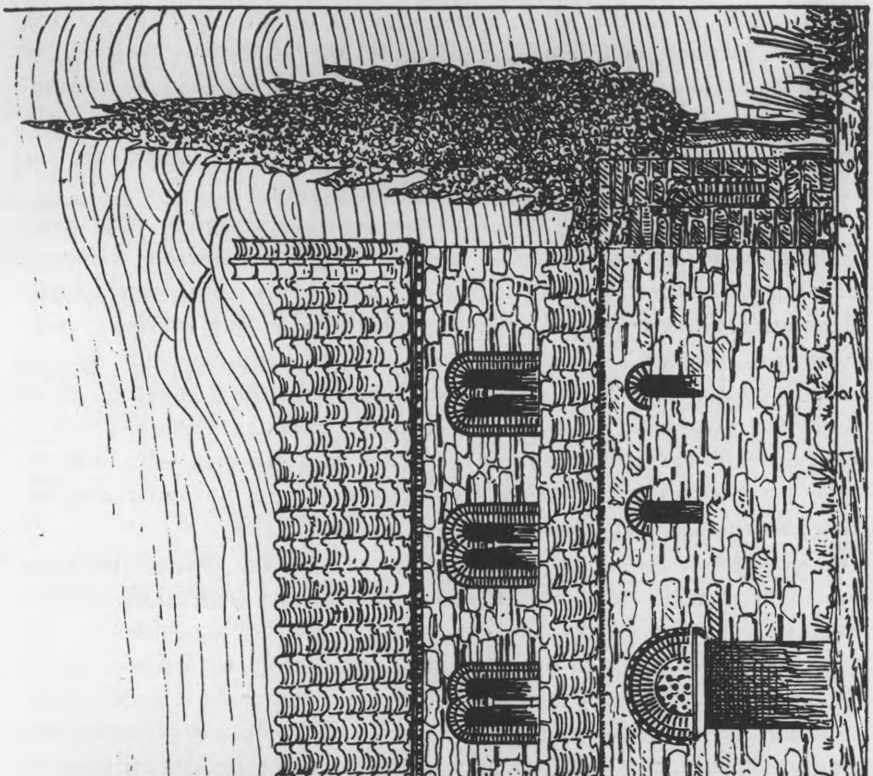

Εἰκ. 6. Ἀναπαράστασις τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας μετὰ τοῦ νάρθηκος αὐτοῦ.

Ἐντὸς τοῦ ἀετώματος εἶναι ἐγγεγραμμένον δίλοβον παράθυρον μετὰ μαρμαρίνου διαχωριστικοῦ κιονίσκου, (εἰκ 5) περιβαλλόμενον ὑπὸ διπλοῦ πλινθίνου πλαισίου καὶ ἐξεχούσης ὀδοντωτῆς ταινίας, μὴ εὑρισκομένης δηλαδὴ ὡς συνήθως εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ πλαισίου ἀλλ᾿ ἐχούσης τὴν ἐξωτερικὴν πλίνθον ἐξέχουσαν. Τοιούτου εἴδους ὀδοντωτὰς ταινίας ἐπανευρίσκομεν εἰς τὸν Ἅγ. Στέφανον τῆς Καστοριᾶς.

Ἑκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ παραθύρου κατεσκευάσθησαν δύο τυφλὰ πτερύγια, σχήματος τετάρτου κύκλου, φέροντα καὶ αὐτὰ διπλοῦν πλίνθινον πλαίσιον καὶ ἐξέχουσαν ὀδοντωτὴν ταινίαν. Τὰ μεταξὺ τῶν κεκλιμένων πλευρῶν τοῦ ἀετώματος καὶ τῶν πτερυγίων κενὰ ἐπληρώθησαν διὰ πλίνθων διαταχθεισῶν κατὰ παραλλήλους ὀρθὰς γωνίας. Εἰς τὸ τύμπανον τοῦ διλόβου παραθύρου, ὅπερ ἐπληρώθη δι᾿ ὁμοκέντρων καμπύλων πλίνθων ὡς καὶ εἰς τὸ τύμπανον τῶν πτερυγίων ἐτέθη ἀνὰ ἓν «ρόδιον» πινάκιον (διαμ. 0.18). Τῶν πινακίων τούτων διατηροῦνται σήμερον μόνον αἱ κοιλότητες, (εἰκ. 5) ἐν αἷς ποὺ καί που σώζεται καὶ τμῆμα τι πινακίου παρουσιάζοντος κίτρινον στιλπνὸν γάνωμα καὶ ἐγχαράκτους μελαίνας γραμμάς.

Τὰ ἀετώματα ἐξεῖχον, χάριν ἐμφάσεως, τῆς ὄπισθεν στέγης, ἥτις ὅμως δὲν ἦτο τόσον χαμηλὴ ὅσον εἶναι σήμερον, ἀλλ᾿ ἔφθανε μέχρι 0.60 κάτωθεν τῆς κορυφῆς τοῦ ἀετώματος, ὡς ἀποδεικνύει μικρὰ βαθμὶς πλάτους 0.30 σωζομένη ὄπισθεν τοῦ τοίχου τοῦ ἀετώματος (ὅρα τομὴν κατὰ μῆκος εἰκ. 3).

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ παντελὴς ἀπουσία κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων, ἥτις συνδυαζομένη καὶ πρὸς τὴν λιτότητα τῆς τοιχοποιίας, ἐμβάλλει τὴν ὑπόνοιαν μήπως ὁ κυρίως ναὸς δὲν εἶναι κτίσμα τῆς Ἁγ. Θεοδώρας—τοῦθ᾿ ὅπερ ἄλλως τε μόνον ἐκ πηγῆς τοῦ 17ου αἰῶνος μανθάνομεν—ἀλλὰ κατεσκευάσθη εἰς χρόνους πολὺ ἀρχαιοτέρους τοῦ 13ου αἰῶνος.

Ο ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΥ

Οἱ τέσσαρες κίονες, οὓς φέρει ἐσωτερικῶς ὁ κυρίως ναὸς ἔχουσι κορμοὺς γρανιτικούς, ἀρραβδώτους καὶ ἐπ᾿ αὐτῶν θαυμάσια κορινθιάζοντα κιονόκρανα (εἰκ. 7 καὶ 8). Εἶναι ὅμως τὰ κιονόκρανα ταῦτα δυσαναλόγως μεγάλα πρὸς τοὺς κορμούς, ἐφ᾿ ὧν ἐπικάθηνται, ἐντεῦθεν δὲ καθίσταται φανερὸν ὅτι ἔχουσι ληφθῆ ἐξ ἀρχαιοτέρου τινὸς ὑστερορρωμαϊκοῦ ἢ παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου, ὅπερ, ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ μεγέθους των (ὕψ. 0,68 πλευρὰ ἄβακος 0.965) πρέπει νὰ ἦτο μέγα. Ἐπειδὴ δὲ τοιοῦτο μέγα κτίσμα δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρξε ποτε ἐν Ἀμπρακίᾳ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν, ὅτε ἡ πόλις ἦτο ἀσήμαντος, εἶναι πιθανὸν ὅτι τόσον οἱ γρανιτικοὶ κορμοὶ ὅσον καὶ τὰ κιονόκρανα προέρχονται ἐκ τῆς ὀλίγας ὥρας ἀπὸ τῆς Ἄρτης πρὸς τὰ Ν.Δ. κειμένης Νικοπόλεως, ἣν ἐρημωθεῖσαν ἀπὸ τοῦ 10ου ἤδη αἰῶνος, πολλαχῶς ἐλεηλάτησαν αἱ γείτονες πόλεις.

Ἐξετάζοντες ἤδη ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰ κιονόκρανα παρατηροῦμεν, ὅτι ταῦτα κοσμοῦνται διὰ δύο ἐπαλλήλων σειρῶν φύλλων ἀκάνθης, ἐξ ὧν τὰ μὲν τῆς κάτω σειρᾶς εἶναι προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ καλάθου (εἰκ. 7), ἐν ᾧ τὰ τῆς ἄνω ἄλλα μὲν ὑποστηρίζουσι τὰς ὑπὸ τὰς τέσσαρας ἐξεχούσας γωνίας τοῦ ἄβακος ἐκφυομένας ἕλικας, ἄλλα δὲ πάλιν, τεθειμένα κατὰ ζεύγη ἐν τῷ μέσῳ τῶν πλευρῶν, εἰκονίζονται διωγκωμένα ἅμα καὶ ἐστραμμένα ἀντιθέτως ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος, ὡσεὶ καμπτόμενα ὑπὸ τοῦ ἀνέμου. Τὰ τελευταῖα δὲ ταῦτα φύλλα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ λοιπά, ἅτινα εἶναι εἰργασμένα κατὰ τὸν συνήθη ρωμαϊκὸν τρόπον, παρουσιάζουσι τὰ ἄκρα των πριονωτά, καθ' ὃν τρόπον δηλαδὴ τὰ συναντῶμεν εἰς κοπτικὰ ἰδίως καὶ ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ γλυπτά.

Εἰκ. 7. Κιονόκρανον καθολικοῦ Ἁγ. Θεοδώρας.

Ὡς πρὸς τὸν τύπον τὰ κιονόκρανα τῆς Ἁγ. Θεοδώρας δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς μεῖγμα τῶν συνήθων ὑστερορρωμαϊκῶν καὶ τῶν μετ' ἀνεμιζομένων φύλλων κιονοκράνων, ἅτινα, ὡς γνωστόν, ἦσαν ἐν χρήσει ἤδη ἀπὸ τοῦ 5ου μ. Χ. αἰῶνος[1], ἰδιαιτέρως ὅμως ἐφηρμόσθησαν κατὰ τὸν 6ον εἰς κτίσματα κυρίως Ἰουστινιάνεια[2].

[1] Παναγία ἀχειροποίητος καὶ Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918 πίν. XXV.

[2] Ὅρα κιονόκρανα Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, W. von Alten, Geschichte des altchristlichen Kapitells, München-Leipzig πίν. II εἰκ. 3, Ραβέννας Wulff, Altchristliche und byzant. Kunst I σ. 276 εἰκ. 261. Ἁγ. Μάρκου Βενετίας Ricci-Colasanti. L'arte bizantina in Italia πίν. 60, Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν

Ὁ στέφων τὸ κιονόκρανον καμπυλόγραμμος ἄβαξ κοσμεῖται δι᾽ ἀναγλύπτου πλὴν χαλαροῦ κανόνος ᾠῶν, φέρει δ᾽ ἐν τῷ μέσῳ ἑκάστης πλευρᾶς τὸ ἀντικαταστῆσαν τὸ ἐν τῇ θέσει ταύτῃ τιθέμενον κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους ἀνθέμιον ἐξόγκωμα. Κεκοσμημένη ὡσαύτως εἶναι διὰ φύλλων δάφνης καὶ ἡ κατὰ τὴν βάσιν τοῦ κιονοκράνου ἐξέχουσα μικρὰ σπεῖρα (εἰκ. 7 καὶ 8).

Εἰκ. 8.
Κιονόκρανον ΒΔ. κίονος μετ᾽ ἀναγλύφου μορφῆς.

Εἰς τὰ δύο κιονόκρανα τῆς βορείου κιονοστοιχίας τὰ μεσαῖα ὠγκωμένα φύλλα μιᾶς πλευρᾶς ἀντικατεστάθησαν δι᾽ ἐξέργων μορφῶν ἀποσπωμένων ἀπὸ ὀρθογωνίων πινάκων. Καὶ τὸ μὲν ἓν τῶν ἀναγλύφων τούτων (Β Δ. κίων εἰκ. 8) εἰκονίζει ἄνδρα ὄρθιον ἱματιοφόρον ἐν στάσει ῥήτορος. Ἡ ἐργασία του εἶναι ἀμελὴς ἡ δὲ κεφαλὴ ἀποκεκρουμένη. Τὸ δὲ ἄλλο εἰκονίζει ὁμοίως ἀνδρικὴν μορφὴν ἱματιοφόρον (εἰκ. 9) ἔχουσαν προβεβλημένον τὸν δεξιὸν πόδα κρατοῦσαν δ᾽ ἐν χερσὶ βιβλίον. Ἡ μορφὴ εἶναι ἐξυρημένη, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἰκονίζει τὸν Χριστὸν κρατοῦντα τὸ Εὐαγγέλιον. ἀφοῦ καὶ δὲν φέρει, ὡς καὶ ἡ ἄλλη, φωτοστέφανον.

Μορφὰς ἀναγλύπτους παρενειρομένας ἐντὸς κιονοκράνων συναντῶμεν ἤδη ἀπὸ τῆς ἑλληνιστικῆς[1] καὶ τῆς ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς[2], τὴν συνήθειαν δὲ ταύτην ἐκληρονόμησεν ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη καὶ ἀπ᾽ αὐτῆς πάλιν ἡ βυζαντινή. Παραδείγματα δὲ ταύτης ἔστωσαν παλαιοχριστιανικὰ μὲν τὸ τῆς Ραβέννας[3], Βερολίνου[4] καὶ Κωνσταντινουπόλεως[5], βυζαντινὰ δὲ τὸ τῆς ἐν Κων/πόλει μονῆς τῆς Χώρας[6] (Καχριὲ-Τζαμί). κλπ.

Strzygowski, Athen· Mitt. 1889 σ. 286 εἰκ. 5, Ἁγ. Παρασκευῆς Χαλκίδος Strzygowski, Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἑταιρ. Β΄ 720 καὶ Athen. Mitt. 1889 (XIV) σ. 290.

[1] Διδυμαῖον Μιλήτου, Haussoulier-Pontremoli, Didymes, Paris 1904 πίν. XVI.

[2] Θέρμαι τοῦ Καρακάλλα Ginhart, Das altchristliche Kapitell, Wien 1923, πίν. 1 εἰκ. 1, Θήρα Hiller von Gärtringen, Thera I (1899) 266.

[3] Bréhier, N. Archives des Missions scientifiques, N. Série fasc. 3 Paris 1911 πίν. III εἰκ. 3.

[4] Wulff, Altchr. und byz. kunst. II σ. 411 εἰκ. 357.

[5] Wulff, ἔ. ἀ. II σ. 504 εἰκ. 431.

[6] Šmit, Kachrie Djami πίν. LXXXV καὶ LXXXVI.

Εἰκ. 9. Ἀνάγλυπτος μορφὴ κιονοκράνου τῆς ΒΓ. γωνίας.

Ἐκ τῶν μαρμαρίνων κιονίσκων, οἵτινες χωρίζουσι τὰ δίλοβα παράθυρα τοῦ ναοῦ, μόνον ὁ τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ φέρει γλυπτὸν διάκοσμον ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου του. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ λεπτοῦ ἄβακος εἰκονίζονται ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ ἀνθέμια, ἐπὶ δὲ τῆς κεκλιμένης ἐμπροσθίας παρειᾶς τοῦ ἐπιθήματος σταυρὸς φέρων εἰς τὰς ἑκατέρωθεν αὐτοῦ γωνίας ἄνω μὲν τριφυλλοειδῆ ἀνθέμια καὶ τὴν συντετμημένην ἐπιγραφὴν IC-XC, κάτω δὲ πλέγματα (εἰκ. 10). Κεκοσμημένον ἐπίσης δι᾽ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ἐντὸς κύκλου εἶναι καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ (εἰκ. 10).

Εἰκ. 10. Κιονίσκος ἀψῖδος ἱεροῦ.

Σημειωτέον δ᾽ ἐνταῦθα ὅτι εἰς τὰ ἀποτειχισθέντα ἐσχάτως παράθυρα τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ εὑρέθησαν κατὰ χώραν οἱ παλαιοὶ γύψινοι φεγγῖται, δυστυχῶς ἐν οὐχὶ ἀρτίᾳ καταστάσει. Ὡς δ᾽ ἐκ τῶν σωζομένων τεμαχίων συνάγεται οἱ φεγγῖται οὗτοι ἔφερον ἕκαστος πέντε καθ᾽ ὕψος στρογγύλας ὀπάς, διαμέτρου 0,175, φρασσομένας διὰ παρεμβλήτων ὑαλίνων δίσκων, ὧν διετηρήθησαν τεμάχιά τινα ἄλλα μὲν χρώματος ὑποπρασίνου ἄλλα δὲ ἰώδους, πάχους κατά τι μικροτέρου τοῦ ἑνὸς χιλιοστοῦ. Οἱ ὑάλινοι δ᾽ οὗτοι δίσκοι φέρουσι καὶ ἔξεχον πλαίσιον πλάτους 0.007.

Ἐκ τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ οὐδὲν τεμάχιον ὑφίσταται πλέον κατὰ χώραν. Δύο μόνον τμήματα ἐντειχισθέντα ὄρθια κατὰ την θύραν τῆς προθέσεως τοῦ μεταγενεστέρου εἰκονοστασίου κατώρθωσαν νὰ διαφύγουν τὴν καταστροφήν. Παρίστανται δ᾽ ἐπὶ τῆς κεκλιμένης προσθίας ὄψεως αὐτῶν ἐναλλὰξ κύκλοι καὶ τετράγωνα

συνδεόμενα διὰ κόμβων καὶ περιβάλλοντα ῥόδακας ἢ σταυροὺς (εἰκ. 11). Κατὰ τὸ σωζόμενον δὲ δεξιὸν ἄκρον τοῦ ἑνὸς τεμαχίου εἰκονίσθη μετ᾽ ἄλλων κοσμημάτων καὶ πτηνὸν (νῆσσα;). Κεκοσμημένη εἶναι ὡσαύτως καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῶν ἐπιστυλίων κατὰ τὸ μεταξὺ τῶν ὑποστηριζόντων τὸ ἐπιστύλιον κιονίσκων διάστημα διὰ γεωμετρικῶν κοσμημάτων, ἅτινα δεικνύει ἡ εἰκών, 11.

Τόσον τὰ θέματα ὅσον καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τῶν γλυπτῶν τοῦ τέμπλου μαρτυροῦσι περὶ χρόνων προγενεστέρων τοῦ 13ου αἰῶνος. Ἐνισχύε-

Εἰκ. 11. Ἐπιστύλια τοῦ παλαιοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ.

ται ἑπομένως δι᾽ αὐτῶν ἡ ὑπόθεσις, καθ᾽ ἣν ὁ ἀρχικὸς ναὸς δὲν εἶναι κτίσμα τῆς Ἁγ. Θεοδώρας.

Εἰς τὸν μαρμάρινον διάκοσμον τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ καταταχθῇ καὶ τὸ ὡραῖον μαρμάρινον δάπεδον αὐτοῦ, ὅπερ σῴζεται κυρίως ἐν τῷ μέσῳ κλίτει τῆς βασιλικῆς. Τὸ δάπεδον τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων λευκῶν καὶ ὑποκυάνων πλακῶν, αἵτινες περιβάλλουσιν ἐπίμηκες ὀρθογώνιον ὀμφάλιον (εἰκ. 12). Τὸ ὀμφάλιον τοῦτο συνίσταται ἐκ δύο κυκλικῶν κοσμημάτων συντεθειμένων ἐκ ποικιλοχρώμων τεμαχίων μαρμάρων, καθ᾽ ὃν τρόπον δεικνύει ἡ εἰκὼν 13. Εἰς τὸ πρὸς ἀνατολὰς θέμα οἱ περιβάλλοντες τὸν κεντρικὸν μικροὶ κύκλοι ἔχουσι πληρωθῆ διὰ μικρῶν ψηφίδων οὕτως, ὥστε τὸ ὅλον παρουσιάζεται ὡς συνδυασμὸς μαρμαροθετήματος καὶ ψηφιδωτοῦ (εἰκ. 12 δεξιᾷ).

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι ἐν τῷ κέντρῳ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ διασῴζεται ἡ βάσις τῆς παλαιᾶς Ἁγίας Τραπέζης. Συνίσταται δ᾽ αὕτη ἐκ πλακὸς μήκους μὲν 1,15 πλάτους 0,90 καὶ πάχους 0.06, ἥτις φέρει κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτῆς γωνίας ἀνὰ μίαν κυκλικὴν κοιλότητα (εἰκ. 3) προοριζομένην ἀναμφιβόλως διὰ τὴν ἐνσφήνωσιν τῶν κιονίσκων, οἵτινες ἐστήριζον τὴν ἄνω πλάκα τῆς Ἁγ. Τραπέζης. Οὔτε ὅμως τῶν κιονίσκων οὔτε τῆς πλακὸς διεσώθησαν τεμάχια.

ΟΙ ΝΑΡΘΗΚΕΣ

Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν προσετέθησαν ἀργότερον πρὸς δυσμὰς δύο νάρθηκες εἷς κλειστὸς καὶ μετ' αὐτὸν εἷς ἀνοικτὸς (στοά).

Ὁ κλειστὸς νάρθηξ ἔχει τοὺς τοίχους του κατὰ προέκτασιν τῶν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3). Ἔφερε τρεῖς θύρας, μίαν ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς

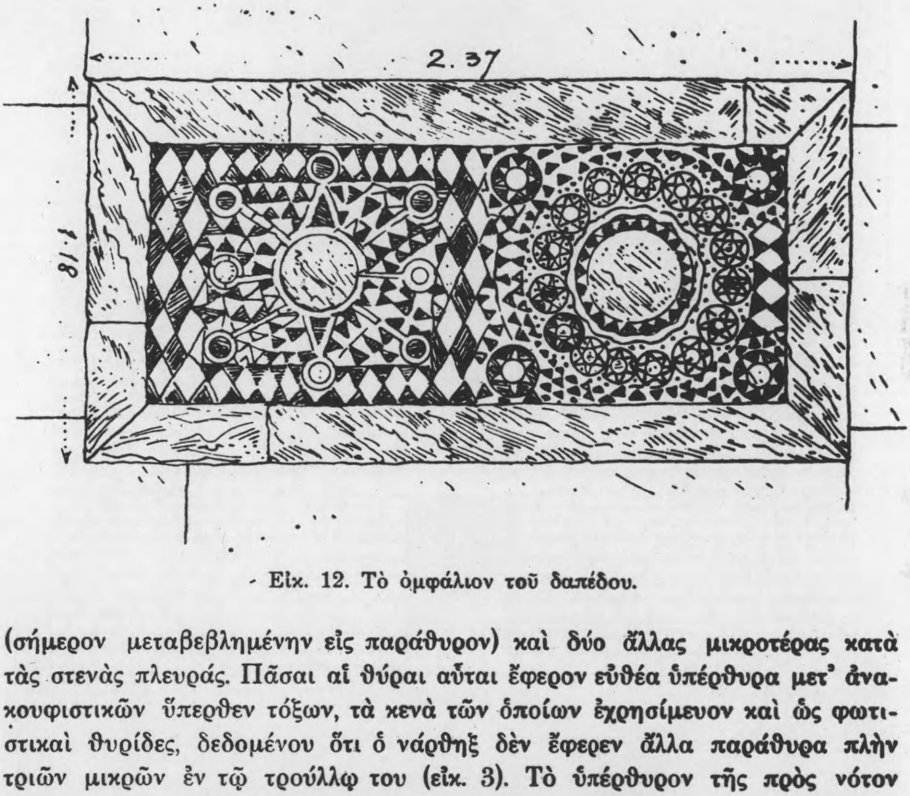

Εἰκ. 12. Τὸ ὀμφάλιον τοῦ δαπέδου.

(σήμερον μεταβεβλημένην εἰς παράθυρον) καὶ δύο ἄλλας μικροτέρας κατὰ τὰς στενὰς πλευράς. Πᾶσαι αἱ θύραι αὗται ἔφερον εὐθέα ὑπέρθυρα μετ' ἀνακουφιστικῶν ὕπερθεν τόξων, τὰ κενὰ τῶν ὁποίων ἐχρησίμευον καὶ ὡς φωτιστικαὶ θυρίδες, δεδομένου ὅτι ὁ νάρθηξ δὲν ἔφερεν ἄλλα παράθυρα πλὴν τριῶν μικρῶν ἐν τῷ τρούλλῳ του (εἰκ. 3). Τὸ ὑπέρθυρον τῆς πρὸς νότον θύρας κοσμεῖται δι' ὡραίου γλυπτοῦ κοσμήματος ἐξ ἀρχαϊζόντων ἀνθεμίων.

Ὁ νάρθηξ διαιρεῖται ἐσωτερικῶς διὰ ζωηρῶς ἐξεχουσῶν παραστάδων εἰς τρία μέρη (εἰκ. 3) ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο ἄκρα καλύπτονται διὰ κατὰ μῆκος βαινόντων κυλινδρικῶν θόλων, τὸ δὲ μέσον διὰ χαμηλοῦ τρούλλου. Τόσον δὲ οἱ δύο ἄκροι θόλοι, ὅσον καὶ ὁ τροῦλλος ἐμφανίζονται πρὸς δυσμὰς ὡς ἀετώματα (εἰκ. 13) ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο ἄκρα εἶναι τυφλά, τὸ δὲ μέσον διατρυπᾶται ὑπὸ διλόβου παραθύρου (εἰκ. 5 καὶ 13). Ὁμοίαν ἀπόκρυψιν τρούλλου δι' ἀετώματος συνηντήσαμεν καὶ εἰς τοὺς πλαγίους τρούλλους τοῦ καθολικοῦ τῶν Βλαχερνῶν. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ νάρθηξ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας εἶναι κτίσμα τοῦ ἰδίου πρωτομαΐστορος καὶ ἑπομένως σύγχρονος πρὸς τὴν μετα-

σκευὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. τῶν Βλαχερνῶν. Ὅτι δὲ πάντως ὁ νάρθηξ δὲν εἶναι σύγχρονος πρὸς τὸν κυρίως ναὸν τῆς Ἁγ. Θεοδώρας μαρτυρεῖ οὐ μόνον τὸ ἀσύνδετον τῶν τοίχων του πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ—ὅπερ ἄλλως τε δὲν θὰ ἤρκει μόνον πρὸς ἀπόδειξιν διαφόρου χρόνου κατασκευῆς, δεδομένου

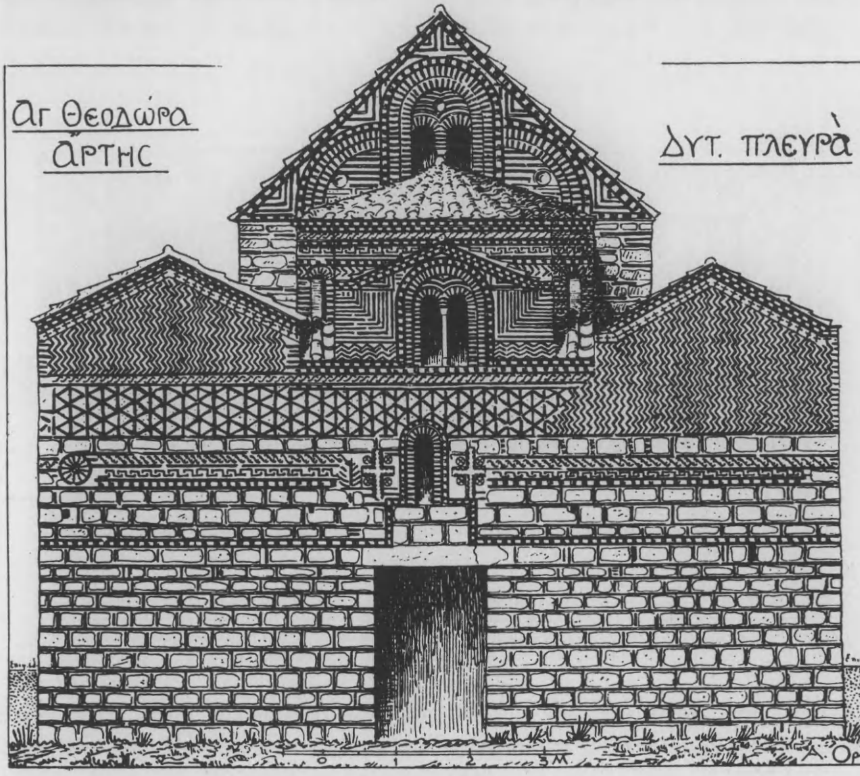

Εἰκ. 13. Ἀποκατάστασις τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ νάρθηκος.

ὅτι πρὸς ἀποφυγὴν διαφόρου καθιζήσεως οἱ βυζαντινοὶ συχνὰ ἔκοπτον τὰ κτήρια αὐτῶν,—ἀλλὰ κυρίως τὸ ἐντελῶς διάφορον σύστημα τοιχοποιίας καὶ διακοσμήσεως, ὅπερ παρουσιάζει ὁ νάρθηξ. Πράγματι οἱ τοῖχοι τοῦ νάρθηκος χωρίζονται ἀπὸ τῶν τοῦ ναοῦ διὰ μιᾶς σαφοῦς καὶ συνεχοῦς κατακορύφου γραμμῆς (εἰκ. 6), ἣν ἀπεκάλυψα ἐσχάτως δι' ἀπομακρύνσεως τῶν μεταγενεστέρων κονιαμάτων, εἶναι δ' ἐκτισμένοι κατὰ τὸ κανονικὸν πλινθοπερίβλητον σύστημα (εἰκ. 6) ἐν ᾧ οἱ τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι μᾶλλον δι' ἀκανονίστων λίθων καὶ πλίνθων ἐκτισμένοι. Ἔπειτα ἡ κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις τοῦ νάρθηκος εἶναι πλουσιωτάτη (εἰκ. 13) ἐν ᾧ ἐλλείπει παντελῶς ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ. Συνίσταται δ' ἡ διακόσμησις αὕτη κάτω μὲν ἐξ ὀδοντωτῶν ταινιῶν ἢ ζωνῶν ἐκ μικρῶν

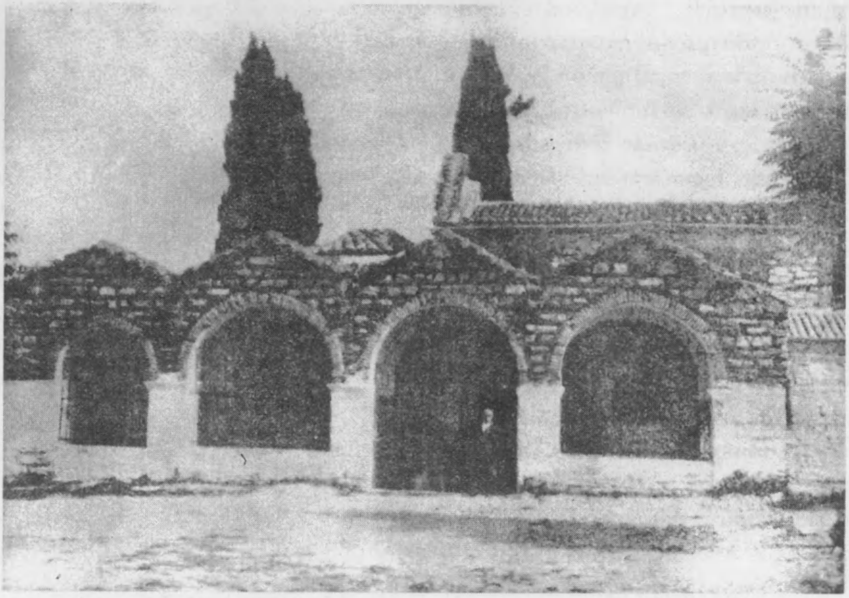

Εἰκ. 11. Ἡ σωζομένη νοτία πλευρὰ τῆς ἐξωτερικῆς στοᾶς τοῦ ναοῦ.

κοσμημάτων: δισέψιλον, κλειδοσχήμων, κυματοειδῶν κλπ., ἄνω δ' ἐκ θεμάτων καλυπτόντων ἐνίοτε μεγάλας ἐπιφανείας. Οὕτω π. χ. τὰ τύμπανα τῶν δύο ἄκρων ἀετωμάτων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς φέρουσι συνεχὲς πλίνθινον κόσμημα συνιστάμενον ἐκ παρατεθειμένων τεθλασμένων γραμμῶν κατακορύφως διατεταγμένων (εἰκ. 13)· ἡ βόρειος πλευρὰ καὶ τμῆμα τῆς δυτικῆς φέρουσι κόσμημα δίκην δικτυωτοῦ πλέγματος (εἰκ. 13), ἡ νοτία πλευρὰ διπλοῦν μαίανδρον (εἰκ. 6) κλπ. Τέλος εἷς «ἥλιος» ὑπάρχει παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν (εἰκ. 13). Γενικῶς δὲ εἰς οὐδένα ἄλλον ναὸν τῆς Ἄρτης παρατηρεῖται τοιαύτη ἀφθονία κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως ὅσον εἰς τὸν νάρθηκα τῆς Ἁγ. Θεοδώρας.

Οἱ τοῖχοι τοῦ νάρθηκος ἐκαλύπτοντο ἐσωτερικῶς διὰ τοιχογραφιῶν, ὧν ἀπεκαλύφθησαν ἐσχάτως ἱκανὰ τμήματα. Δυστυχῶς ὅμως εἶναι αὗται λίαν ἐφθαρμέναι καὶ ἠλλοιωμέναι· διακρίνονται ἐντούτοις κατὰ τὸν νότιον τοῖχον αἱ μορφαὶ τῆς Ἁγ. Μαρίνης καὶ τῆς Ἁγ. Κυριακῆς

Ὁ περιγραφεὶς νάρθηξ εἶναι πιθανώτατα κτίσμα τῆς Ἁγ. Θεοδώρας ἐκ τῆς οἰκοδομῆς δὲ τούτου ἀπεδόθη πιθανώτατα ἡ κτίσις καὶ τοῦ ὅλου ναοῦ εἰς τὴν Ὁσίαν.

Ἐξωτερικῶς τοῦ περιγραφέντος νάρθηκος κατεσκευάσθη στοὰ (εἰκ. 14) δίκην ἀνοικτοῦ νάρθηκος ἐκτεινομένου οὐ μόνον κατὰ τὴν δυτικὴν ἀλλὰ καὶ

κατὰ τμήματα τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ[1] (εἰκ. 3). Σήμερον σώζεται ὀρθία μόνον ἡ νοτία αὐτῆς πλευρά, εἶναι ὅμως ἀσφαλὴς ἡ ὕπαρξις καὶ τῆς δυτικῆς καὶ τῆς βορείου ἐκ τῶν σωζομένων λειψάνων. Ἡ στοὰ αὕτη εἶναι ἐκτισμένη κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίβλητον σύστημα (εἰκ. 14), ἀπετελεῖτο δ' ἐκ σειρᾶς τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ἅτινα κατὰ μὲν τὴν νοτίαν πλευρὰν στηρίζονται ἐπὶ πεσσῶν (εἰκ. 14) κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν ἔβαινον ἐπὶ μαρμαρίνων κιόνων, ὧν διετηρήθη μόνον εἷς παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν (εἰκ. 3). Τὰ γωνιαῖα στηρίγματα εἶχον τὸ σχῆμα γάμμα. Ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς πεσσοὺς καὶ τοὺς κίονας κατεσκευάσθησαν παρὰ τοὺς τοίχους ὀρθογώνιοι παραστάδες (ποδαρικά), ὧν μάλιστα ἓν ἔφραξεν ἐν μέρει ἓν τῶν μικρῶν παραθύρων τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ ναοῦ. Ἡ στοὰ ἐστεγάσθη διὰ σταυροθολίων στηριχθέντων ἐπὶ τῶν πεσσῶν καὶ τῶν παραστάδων, μόνον δὲ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα ἐστεγάσθησαν δι' ἀσπίδων (calottes) (εἰκ. 3). Εἶναι δὲ τὰ σταυροθόλια ταῦτα κατεσκευασμένα ἐπὶ ἰσχυρῶς ἐξεχόντων κυλινδρικῶν βεργίων (nervures) προφανῶς κατὰ φραγκικὴν ἐπίδρασιν[2]. Ἐξωτερικῶς τὰ σταυροθόλια ἐμφανίζονται εἰς σειρὰν ἀετωμάτων, ἐνθυμίζουσαν τὸν νάρθηκα τῆς Καπνικαρέας. Πάντως ἡ προσθήκη τῆς στοᾶς ταύτης προσέδωσεν εἰς τὸ βαρὺ σχετικῶς δυτικὸν ἥμισυ τοῦ καθολικοῦ ἐλαφρότητα καὶ πλοῦτον καὶ χάριν.

Οἱ τοῖχοι τοῦ βάθους τῆς στοᾶς ἐκαλύφθησαν διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες κατ' ἀνάγκην ἀπέκρυψαν καὶ τμήματα τῆς κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 5). Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τούτων διατηροῦνται εἰσέτι ἱκανὰ τεμάχια κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν, ὧν ἡ ἄνω ἀπόληξις εἶναι κυκλοτερής, τὸ δὲ σχῆμα των τοῦτο ἐβοήθησε εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς διατάξεως τῆς κατεστραμμένης στοᾶς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἣν ἐσχεδιάσαμεν ἐν τῇ κατόψει (εἰκ. 3). Ὡς πρὸς δὲ τοὺς χρόνους κατασκευῆς τοῦ ἀνοικτοῦ ἐξωνάρθηκος φρονῶ ὅτι ἡ παρουσία τῶν βεργίων εἰς τὰ σταυροθόλια δύναται νὰ τοὺς ἐντοπίσῃ εἰς τὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος[3]

[1] Ὅμοιος ἀνοικτὸς νάρθηξ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Κάτω Παναγιᾶς, διότι διακρίνεται ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Barskij (σ. 71 εἰκ. 2).

[2] Παραδείγματα ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος ἐχόντων σταυροθόλια μετὰ βεργίων κατέλεξα ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1923 σ. 10 σημ. 1.

[3] Ἀναλόγους φραγκικὰς ἐπιδράσεις παρατηροῦμεν περὶ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα τῆς Ἄρτης ὡς π. χ. εἰς τὰ γλυπτὰ τῶν μεγάλων τόξων τῆς Παρηγορητίσσης Ὀρλάνδος. Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 57, Bréhier, Mélanges Schlumberger, 430. Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1931, 100.

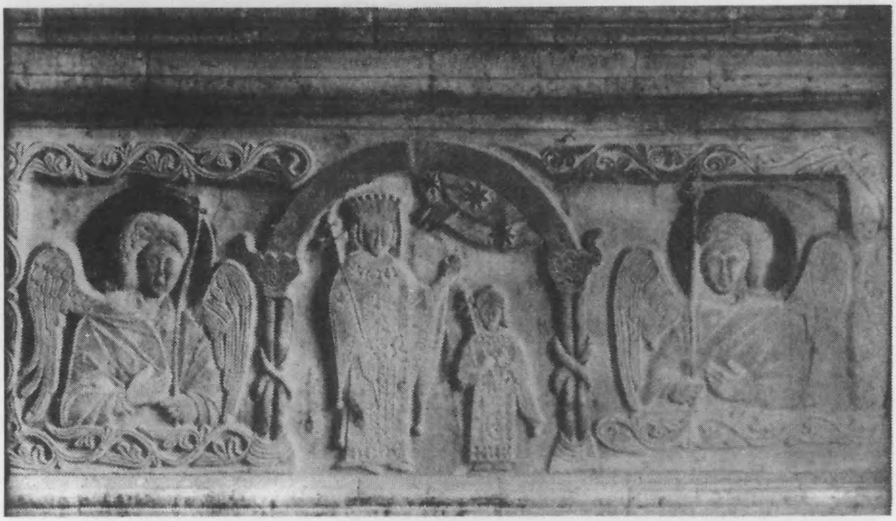

Ο ΤΑΦΟΣ ΤΗΣ ΑΓ. ΘΕΟΔΩΡΑΣ

Ὁ βιογράφος τῆς Ἁγ. Θεοδώρας Ἰὼβ ἀναφέρει ὅτι ἡ Ὁσία, ἱδρύσασα τὴν μονὴν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ἐμόνασεν ἐν αὐτῇ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της, θανοῦσα δὲ ὕστερον καὶ αὐτὴ (μετὰ τὸ 1270) «κατετέθη ἐν τῇ παρ' αὐτῆς ἀνεγερθείσῃ μονῇ»[1]. Καὶ περὶ μὲν τῆς ἀκριβοῦς ἐν τῇ μονῇ θέσεως τοῦ τάφου τῆς Ὁσίας οὐδὲν λέγει ὁ βιογράφος· ἂν ὅμως κρίνωμεν ἐκ τῆς ἀναγλύπτου παραστάσεως βασιλίσσης, ἣν φέρει μαρμάρινος τάφος εὑρισκόμενος ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας (εἰκ. 2), πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ μνημεῖον τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν Ὁσίαν. Ὁ τάφος λοιπὸν οὗτος φράσσει σήμερον τὸ νότιον ἐκ τῶν τριῶν ἀνοιγμάτων, δι' ὧν ὁ νάρθηξ ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸν κυρίως ναόν (ὅρα εἰκ. 3 σελ. 90). Ὡς δ' ἔχει νῦν τὸ μνημεῖον ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν α) ἐξ ἑνὸς ὀγκώδους σώματος, σχήματος ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου, βαίνοντος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ β) ἐξ ἑνὸς ἄνω μέρους ἀπαρτιζομένου ἀπὸ ἓξ κιονίσκους ἀνέχοντας ὁριζόντιον ἐπιστύλιον (εἰκ. 2). Καὶ ἡ μὲν θέσις, ἣν κατέχει σήμερον ὁ τάφος, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἀρχαίαν· δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ αὐτὸ καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφὴν αὐτοῦ. Πράγματι ἐπισταμένη ἐξέτασις τῶν ἀπαρτιζόντων τὸ μνημεῖον μερῶν, πείθει ὅτι ταῦτα εἶναι οὐ μόνον ἐκ διαφόρου ὕλης ἀλλὰ καὶ κατὰ διάφορον τεχνοτροπίαν ἐκτελεσμένα, πρὸς δὲ τούτοις καὶ ὅτι τινὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι καὶ ἀνοργάνως ἐντὸς τοῦ μνημείου τεθειμένα. Οὕτω π.χ. τὰ περιβάλλοντα τὴν πρὸς

[1] Μουστοξύδης, Ἑλληνομνήμων σ. 47.

τὸν νάρθηκα βλέπουσαν μακρὰν πλευρὰν τοῦ μνημείου πλαίσια εἶναι ἐκ σκληροῦ ἐγχωρίου λίθου ἐκτελεσμένα καὶ δεικνύουσιν ἐργασίαν καὶ μορφὴν διάφορον τῶν τῆς μαρμαρίνης πλακός, ἣν περιβάλλουν (εἰκ. 2 καὶ 5). Ὁμοίως οἱ τέσσαρες ἐκ τῶν ἓξ κιονίσκων τοῦ ἄνω μέρους ὡς καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν βαίνοντα ἐπιστύλια (εἰκ. 2) εἶναι ὅλως νέα καὶ μὲ γενικὴν μορφὴν καὶ κυμάτια κλασσικίζοντα κατεσκευασμένα. Τέλος ἡ ἐν τῷ μέσῳ τῆς πρὸς τὸν ναὸν βλεπούσης μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ τάφου ἀνάγλυπτος πλάξ, ἐν ᾧ καταλήγει ἄνω εἰς ἀέτωμα καὶ θὰ ἦτο ἄλλοτε ἐλευθέρα, εἶναι τώρᾳ ἐντειχισμένη ἐντὸς νεωτέρας ἰσοδόμου τοιχοποιΐας ἐκ σκληροῦ ἐγχωρίου τιτανολίθου (εἰκ. 2). Ἐκ τούτων πάντων καθίσταται φανερόν, ὅτι ἡ σημερινὴ μορφὴ τοῦ τάφου δὲν εἶναι ἡ παλαιὰ ἀλλὰ προέρχεται ἐκ μετασκευῆς. Ἐγένετο δ' ἡ μετασκευὴ αὕτη κατὰ τὸ 1873, ἔτος καθ' ὃ ἐτελέσθη καὶ ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τῆς Ἁγίας Θεοδώρας [1], περὶ ἧς διδακτικὰς λεπτομερείας παρέχει τὸ δημοσιευθὲν «πρωτόκολλον» ἀνακομιδῆς. Μανθάνομεν λοιπὸν ἐκ τοῦ πρωτοκόλλου τούτου, συνταχθέντος τῇ 20 Μαρτίου 1873 [2]: 1) ὅτι κάτωθεν τοῦ σημερινοῦ μνημείου ὑπάρχει πλινθόκτιστος τάφος κεκαλυμμένος διὰ μαρμαρίνης πλακός, ἐντὸς τοῦ ὁποίου

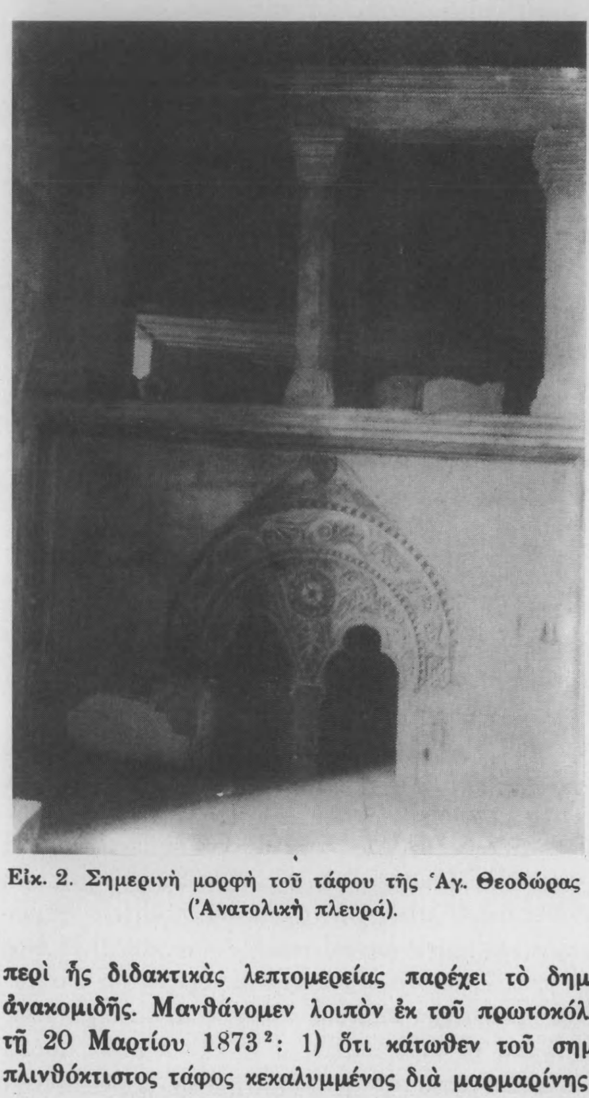

Εἰκ. 2. Σημερινὴ μορφὴ τοῦ τάφου τῆς Ἁγ. Θεοδώρας (Ἀνατολικὴ πλευρά).

[1] Σεραφείμ, Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς Ἄρτης σ. 149.

[2] Βίος καὶ πολιτεία τῆς Ὁσίας μητρὸς ἡμῶν Θεοδώρας τῆς βασιλίσσης καὶ τὸ ἱστορικὸν τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων. Ἔκδ. 5η Ἀθῆναι 1928. Τύποις Α. Ε. Ἐκδόσεων «Νέα Ἑλληνικὴ Ἠώς», σ. 14.

εὑρέθη «λείψανον τηροῦν τὴν φυσικὴν αὐτοῦ κατάστασιν», 2) ὅτι ὅπως ἀνοιχθῇ ὁ εἰρημένος πλινθόκτιστος τάφος ἐδέησε νὰ διαλυθῇ τὸ ὑπεράνω μαρμάρινον μνημεῖον καὶ 3) ὅτι ἐντὸς τοῦ διαλυθέντος μνημείου εὑρέθησαν, πλὴν ἄλλων ἀναμίκτων ὑλῶν, τεθραυσμένα περιστήλαια (sic) δι' ἀναγλύφων πεποικιλμένα συμπλεγμάτων ἐν μέρει ἐπιχρύσων, τῇδε κακεῖσε ἐρριμμένα, ἅτινα φαίνεται ἐπεστέγαζον καὶ ἐκόσμουν ἄλλοτε τὸν τάφον»[1]. Ἐπάγεται δὲ τὸ πρωτόκολλον ὅτι «ἡ ἐσωτερικὴ αὕτη κατάστασις τοῦ μνημείου καὶ ἡ συσσώρευσις πολλῶν ἀναμίκτων ὑλῶν ἐντὸς αὐτοῦ ἀποδεικνύουσιν ὅτι βέβηλοι χεῖρες ἐπέφερον τὴν καταστροφὴν τοῦ μνημείου πειραθεῖσαι ν' ἁρπάσωσι τὸ λείψανον ἀλλ' ἀποτυχοῦσαι· ὅθεν καὶ ἐπεκράτησεν ἴσως ἡ παράδοσις ὅτι ἡρπάγη τὸ λείψανον . . .».

Κατὰ τ' ἀνωτέρω ἡ σημερινὴ μορφὴ τοῦ τάφου ἀποδεικνύεται ὅτι εἶναι τοὐλάχιστον ἡ τρίτη, γενομένη περὶ τὸ ἔτος 1873, ὅτε, μετὰ τὴν ἀνακομιδὴν τῶν λειψάνων τῆς Ἁγ. Θεοδώρας, ὁ τάφος ἀνασυνεκροτήθη παρά τινος Ἀρτινοῦ μαΐστορος[2] κατ' αὐτοσχέδιον συμπλήρωσιν, καθ' ἣν ἐθεωρήθη καλὸν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ τὰ ἐντὸς τοῦ τάφου εὑρεθέντα γλυπτά, ἐπικουρηθέντα καὶ διὰ νέων ἵνα «ἐπιστεγάσουν καὶ κοσμήσουν» τὸ μνημεῖον. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀμέσως πρὸ τοῦ 1873 μορφὴ τοῦ τάφου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἦτο ἡ ἀρχική, ἀφ' οὗ τοῦτο, κατὰ τὸ πρωτόκολλον, περιέκλειεν ἐντὸς αὐτοῦ καὶ ποικίλα ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Εἶχε λοιπὸν συμβῆ καὶ μὲ τὸν τάφον τῆς Ἁγ. Θεοδώρας ὅ,τι συνέβη καὶ μὲ τὸν νότιον τάφον τῶν Βλαχερνῶν κατὰ τὴν ἀνασύνθεσιν τοῦ ὁποίου ἐνεκτίσθησαν καὶ ξένα διακοσμητικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Ἂν ἀφαιρέσωμεν λοιπὸν τὰ ξένα καὶ τὰ νέα ταῦτα μέλη ἤτοι κιονίσκους, πλαίσια καὶ ἐπιστύλια, ὡς μόνα στοιχεῖα, ἅτινα δυνάμεθα νὰ προσνείμωμεν εἰς τὸν τάφον ἀπομένουσιν αἱ δύο μαρμάρινοι ἀνάγλυφοι πλάκες, ἐξ ὧν ἡ μὲν πρὸς τὸν νάρθηκα βλέπουσα ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον καὶ διαστάσεις 2,20 × 0,86, ἡ δὲ πρὸς τὸν ναὸν σχῆμα πεντάπλευρον πλάτους 1,09 καὶ ὕψους 1,20. Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰς δύο εἰρημένας πλάκας ἵνα ἴδωμεν ἂν καὶ αὗται ἀνήκουσιν εἰς τὸ αὐτὸ μνημεῖον.

Ἐπὶ τῆς μεγάλης πλακὸς (εἰκ. 1) εἰκονίζονται δεξιᾷ μὲν καὶ ἀριστερᾷ οἱ προστάται καὶ φερώνυμοι τῶν δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου Ἄγγελοι, ἐν τῷ μέσῳ δέ, κάτωθεν ἁψῖδος στηριζομένης ἐπὶ διδύμων μετὰ πλεγμάτων κιονίσκων, δύο μορφαί: μία μεγάλη γυναικεία ἀριστερᾷ καὶ μία μικροτέρα ἀνδρικὴ δεξιᾷ, ὑπεράνω τῆς ὁποίας ἐξέρχεται διὰ μέσου τόξου κύκλου, φέροντος ἀστέρας, ἡ Θεία χεὶρ εὐλογοῦσα (εἰκ. 1).

Οἱ ἄγγελοι, φέροντες φωτοστεφάνους, εἰκονίζονται ἡμίτομοι μὲ τὴν συνήθη στροφὴν τῶν τριῶν τετάρτων πρὸς τὸ μέσον τῆς παραστάσεως

[1] Βίος καὶ πολιτεία κλπ. σελ. 15.

[2] Καθ' ἃ μὲ πληροφορεῖ ὁ ἀρχαιόφιλος κ. Κ. Κατσάνος, ὁ τεχνίτης οὗτος ὠνομάζετο Μαργαρίτης.

(εἰκ. 3). Περιβεβλημένοι εὐρέα ἱμάτια κρατοῦσι διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς σκῆπτρον καταλῆγον ἄνω εἰς τρίφυλλον, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἄλλης χειρὸς σεβίζουσι. Ἡ τεχνικὴ

Εἰκ. 3. Ὁ πρὸς τ' ἀριστερᾷ Ἄγγελος.

τῆς ἐκτελέσεώς των παρουσιάζει ἐλαφρὰν πλαστικότητα, περίεργος ὅμως κάπως εἶναι ἡ προοπτικὴ διάταξις τῆς κόμης, τῆς ὁποίας ὁ ὄγκος πίπτει πολὺ πρὸς τὰ ὀπίσω [1]. Ἐξ ὅλων τῶν μελῶν αἱ χεῖρες μόνον καὶ τὰ χείλη παρεστάθησαν χονδροειδῶς. Οἱ ἄγγελοι περιβάλλονται κατὰ τὰς δύο αὐτῶν πλευρὰς ὑπὸ ἑλικοφύλλου ζωηρῶς ἐξέργου.

[1] Δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἡ διάταξις αὕτη τῆς κόμης ὅλως ἀσυνήθης εἰς βυζαντινὰ ἔργα· διότι τὴν ἐπανευρίσκομεν, εἰς μικρότερον ὅμως βαθμόν, καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα, ὡς π. χ. εἰς τὴν σταυροθήκην τῆς μητροπόλεως τοῦ Esztergom (Gran) τῆς Οὐγγαρίας (ὅρα εἰκόνα παρὰ Bréhier, La sculpture et les arts mineurs byzantines, Paris 1936 πίν. LXVII). Πρβ. καὶ κόμην θεραπαινίδων ἐν τῇ παραστάσει τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου Δαφνίου Millet, Le monastère de Daphni. Paris 1899 πίν. XVIII.

Αἱ ἐν τῷ μέσῳ μορφαὶ εἰκονίζουσιν ἀναμφιβόλως πρόσωπα τῆς ἐν Ἠπείρῳ βασιλευούσης οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν Ἀγγέλων, ὡς ἀποδεικνύει καὶ ἡ στολὴ καὶ τὰ στέμματα καὶ ἡ ὅλη αὐτῶν ἐμφάνισις, ἥτις, γνωστῆς οὔσης

Εἰκ. 4. Τὸ μέσον τμῆμα τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἁγίας Θεοδώρας.

τῆς σημασίας ἣν ἀπέδιδον οἱ ἰσχυροὶ τοπάρχαι τῶν Βαλκανίων ἀπὸ τοῦ 12ου μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος εἰς τὰ ἐξωτερικὰ σημεῖα τῆς βασιλικῆς ἰσχύος, εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου. Καὶ ἡ μὲν ἀριστερὰ μορφή, (εἰκ. 4) εἰκονιζομένη κατὰ μέτωπον ἐν ἐπιπέδῳ τεχνικῇ, διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χειρὸς κρατεῖ τὸ βασιλικὸν σκῆπτρον, ὅπερ καταλήγει ἄνω εἰς τὸν διπλοῦν σταυρὸν (σταυρώσεως ἢ ἀναστάσεως) διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς, ἣν φέρει πλαγίωςπρὸς τὰ ἄνω, φαίνεται δεομένη. Εἶναι περιβεβλημένη τὴν βασιλικὴν ἁλουργίδα ἤτοι μονοκόμματον ποδήρη σάκκον μετὰ τραχηλέας, ἐνθυμιζούσης τὸν παλαιὸν *μανιάκην*, καὶ πλατειῶν χειρίδων (φαρδομάνικα). Ἀπὸ τῆς τραχηλέας κατέρχεται κατακορύφως ἐν τῷ μέσῳ πλατεῖα διάλιθος ταινία διασταυρουμένη

κατὰ τὴν μέσην πρὸς ἑτέραν ὁμοίαν διάλιθον ταινίαν, ἀπολήγουσα δ' ὁμοίως κάτω εἰς πλατὺ διάκοσμον κράσπεδον. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει ἡ γυνὴ τὸ ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς [1] ἐν χρήσει γυναικεῖον βασιλικὸν στέμμα, ὅπερ ἀνοῖγον κωνικῶς πρὸς τὰ ἄνω καταλήγει εἰς τριγωνικὰς γλώσσας. Ἀντὶ δὲ τῶν συνήθων ἑκατέρωθεν κρεμαμένων *παραπενδουλίων*, φέρει ἡ ἡμετέρα σεμνὴ μορφὴ ὄπισθεν τοῦ στέμματος αὐχένιον ἢ καλύπτραν, οἵαν συνηθίζεται νὰ φορῶσι βασίλισσαι ἢ πριγκίπισσαι μονάσασαι ἢ μαρτυρήσασαι ἢ ὁπωσδήποτε ἁγιάσασαι [2]. Πρόκειται λοιπὸν καὶ ἐνταῦθα περὶ μοναχῆς βασιλίσσης· τοιαύτη δ' ὑπῆρξεν ἡ Θεοδώρα, ἥτις δὲν φέρει ἐνταῦθα φωτοστέφανον, ἅτε ἀργότερον ἀνακηρυχθεῖσα ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας εἰς ὁσίαν.

Δυσκολία ταυτίσεως γεννᾶται ὡς πρὸς τὸν παραπλεύρως τῆς Θεοδώρας ἱστάμενον ἄνδρα, ὅστις εἰκονίζεται εἰς πολὺ μικροτέραν κλίμακα ἐκείνης, προφανῶς ἵνα ἐξαρθῇ τὸ ἠθικὸν ἀνάστημα τῆς ὁσίας. Ὁ ἀνὴρ παριστανόμενος ἐν ἐπιπέδῳ τεχνικῇ κρατεῖ ἐν τῇ χειρὶ σκῆπτρον ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς Θεοδώρας φορεῖ δὲ καὶ στολὴν βασιλέως ὁμοιάζουσαν πρὸς τὴν τῆς Θεοδώρας μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἀντὶ πλατειῶν ἔχει στενὰς τὰς χειρίδας καὶ ὅτι φέρει πρὸς τούτοις τὸν συνεχίζοντα τὴν ζώνην καὶ περὶ τὸν καρπὸν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἀναδιπλούμενον *λῶρον*, χαρακτηριστικὸν βασιλικὸν σημεῖον. Ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς φέρει ὁ ἀνὴρ τὸ ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος ἀντὶ τοῦ ἀνοικτοῦ ἐπικρατῆσαν κλειστὸν ἡμισφαιρικὸν στέμμα [3], ὅπερ φέρουσι γενικῶς οἵ τε βασιλεῖς τοῦ βυζαντίου καὶ οἱ συγγενεῖς αὐτῶν δεσπόται. Πρόκειται ἄρα περὶ βασιλέως-δεσπότου. Τίνος ὅμως; Τοῦ Μιχαὴλ Β', συζύγου τῆς Θεοδώρας, ἢ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Νικηφόρου, ὅστις πιθανώτατα εἶναι καὶ ὁ παραγγείλας τὴν σαρκοφάγον τῆς μητρός του; Ἄδηλον.

[1] Ebersolt, Les arts somptuaires de Byzance Paris, 1923 εἰκ. 23, 31, 41 κλπ.

[2] Τοιαύτην καλύπτραν φέρουσι π. χ. ἡ Ἁγ. Θεοδώρα, ἡ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου (Il menologio di Basilio II, [Cod. vat. gr. 1613.] Torino 1907 πίν. 392), ἡ Ἁγ. Θεοφανὼ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος τοῦ VI τοῦ σοφοῦ (Il menologio di Basilio πίν. 249), ἡ σύζυγος Λέοντος τοῦ Ἀρμενίου Θεοδοσία, ἥτις, ὡς γνωστόν, ἐγένετο μοναχὴ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου της (Μικρογραφία τοῦ Σκυλλίτζη τῆς Μαδρίτης Φωτ. Coll. des Hautes Études C 891), ὡσαύτως ἡ Ἁγία Αἰκατερίνη ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ Βατσκόβου (12ου αἰ.) Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928 πίν. XVIII. Ὁμοίως ἡ Ἁγ. Ἑλένη ἐν μικρογραφίᾳ τοῦ μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ (Cod. Vatic. Graecus 1613 πίν. 249. Λάμπρος, Λεύκωμα βυζ. αὐτοκρ. πίν. 43) καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ ἐν Novgorod ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας (12ου αἰ.) Schweinfurt, Geschichte der russischen Malerei Haag, 1930 σ. 78 εἰκ. 29. Τέλος ὁμοίαν καλύπτραν φέρει καὶ ἡ Ἁγία Κυριακὴ ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ 15ου αἰ. τοῦ ναοῦ Πεδουλᾶ τῆς Κύπρου (Εἰκὼν παρὰ Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου πίν. 102).

[3] Ἄννα ἡ Κομνηνὴ (Ἀλεξιὰς III, 4 σ. 148 Bonn) ἀποκαλεῖ τὸ σφαιρικὸν στέμμα *καμελαύκιον μετ' ἐπισφαιρώματος*. Πρβ. καὶ Du Cange, Gloss. latin. X.

Ἡ ἐπίπεδος τεχνικὴ καὶ ἡ σχεδὸν παιδικὴ ἀφέλεια μεθ' ἧς παρεστάθησαν οἱ δεσπόται γεννᾷ ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν ὑπόνοιαν μήπως τὸ ἔργον εἶναι προϊὸν μεταγενεστέρων χρόνων καὶ δὴ τῆς τουρκοκρατίας, ὅτε ἐπεκράτησε παρομοία τεχνοτροπία ἰδίως εἰς ξυλόγλυπτα, λαϊκῆς μᾶλλον τέχνης ἔργα. Τὸ ἡμέτερον ἐν τούτοις γλυπτὸν πρέπει νὰ θεωρηθῇ μᾶλλον ὡς ἔργον τοῦ 13ου αἰῶνος ἐκτελεσθὲν παρὰ τεχνίτου, ὅστις ἦτο μὲν ὡς φαίνεται ἠσκημένος εἰς τὴν ἀνάγλυπτον ἀπεικόνισιν ἁγίων (ἀγγέλων) οὐχὶ ὅμως καὶ κοσμικῶν προσώπων — τῶν δεσποτῶν — διὰ τοὺς ὁποίους ἔλαβε πιθανῶς ὡς πρότυπα παλαιὰς μικρογραφίας χειρογράφων εὐαγγελίων, εἰς ἃς ὅμως δὲν ἠδυνήθη ἢ δὲν ἠθέλησε νὰ προσδώσῃ πλαστικότητα. Πάντως, ἐξαιρέσει τῆς τεχνικῆς, πάντα τὰ λοιπὰ στοιχεῖα τῆς ἐξετασθείσης εἰκόνος εἶναι ἁγνῶς βυζαντινὰ ἀπὸ εἰκονογραφικῆς ἀπόψεως. Οὕτω π. χ. ἡ εὐλογοῦσα χεὶρ τοῦ Κυρίου εἶναι θέμα, ὅπερ ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων[1] κατὰ δὲ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ εἰς χειρόγραφα εἰκονίζοντα δεσπότας[2]. Αἱ στολαὶ τῶν δεσποτῶν εἶναι, ὡς εἴδομεν, αὐταὶ αἱ τῶν βασιλέων τοῦ Βυζαντίου. Τὸ θέμα ἐπίσης τῆς κάτωθεν ἁψῖδος παραστάσεως βασιλικῶν προσώπων εἶναι ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς ἐν χρήσει[3] καὶ συνηθέστατον κατὰ τὴν βυζαντινὴν[4] ἡ δὲ μορφὴ τῶν φερόντων τὴν ἁψῖδα διδύμων κιονίσκων μετὰ κόμβου συνηθεστάτη. Τέλος τὸ κατὰ γραφικὸν ἐντελῶς τρόπον παρασταθὲν κιονόκρανον καὶ ἰδίᾳ τὸ πρὸς τὰ ἔξω κυματίζον ἡμιανθέμιον ἀπαντῶσιν ὅμοια καὶ εἰς βυζαντινὰ χειρόγραφα[5], τοῦθ' ὅπερ ἀποτελεῖ μίαν ἐπὶ πλέον ἀπόδειξιν τῆς ἐκ χειρογράφων ἐμπνεύσεως τῆς εἰκόνος τῶν δεσποτῶν, περὶ ἧς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν τόσον ἰσχυρὸς λόγος, ὥστε νὰ δεχθῶμεν ὅτι

[1] Πβλ. προχείρως ψηφιδωτὸν τῆς S. Agnese ἐν Ρώμῃ Springer, Kunstgesch. II 1919 πίν. III. Τὸ θέμα τῆς θείας χειρὸς εἰσήχθη εἰς τὴν ἐπίσημον εἰκονογραφίαν ἐπὶ Κωνσταντίνου ἢ Κωνσταντίου τοῦ II. Πβλ. Εὐσέβιον, Ἐκκλ. Ἱστ. X, 4, 6. Ὅρα σχετικῶς A. Grabar, L'empereur byzantin Paris, 1936 σ. 115 σημ. 1. Περὶ τῆς παρὰ Ρωμαίοις ἤδη χρήσεως τοῦ αὐτοῦ θέματος ὅρα Alföldi, Röm. Mitt. 50 (1935) 56.

[2] Bogdan Filov, Les miniatures de l'évangile du roi Jean Alexandre à Londres, Sofia 1934 πίν. 136.

[3] Πβλ. τὰ ἐκ Κηρυνείας τῆς Κύπρου ἀργυρᾶ δοχεῖα παρὰ Dalton, Byzantine Art and archaeology, Oxford, 1911, σ. 102 εἰκ. 60, σ. 104 εἰκ. 61 καὶ σ. 651 εἰκ. 413.

[4] Ὅρα προχείρως τὴν ἐν τῷ Μηνολογίῳ Βασιλείου τοῦ II (Cod. Vat. Gr. 1613) εἰκόνα τοῦ ἁγίου Φιλαδέλφου (Il menologio di Basilio II Torino 1907 πίν. 386) ὡς καὶ τὴν μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὴν ἡμετέραν παράστασιν παρουσιάζουσαν εἰκόνα τοῦ βασιλέως Ἰβὰν Ἀλεξάνδρου τοῦ ἔτους 1356 (B. Filov, Les miniatures de l'évangile du roi Jean Alexandre à Londres, Sofia 1934 πίν. 66).

[5] Π. χ. Ἐν τῷ τετραευαγγέλῳ τοῦ βασιλέως Ἰβὰν Ἀλεξάνδρου (B. Filov, ἔ. ἀ. πίν. 66 καὶ 102), ἐν τῷ Εὐαγγελιαρίῳ ἢ Μηνολογίῳ τῷ περιέχοντι τὴν πρὸς Καρπιανὸν ἐπιστολὴν τοῦ Εὐσεβίου (Βιβλ. Βερολίνου Hamilton 246 fol. 50 Ebersolt, La miniature byzantine, Paris - Bruxelles 1926 πίν. XLIV). Ὅμοιον κυματίζον ἡμιανθέμιον εὕρηται καὶ εἰς τὴν ἐν τῷ καθολικῷ τῆς Μ. τῆς Χώρας ἐν Κ/πόλει ψηφιδωτὴν

τὸ ἔργον εἶναι μεταγενέστερον. Τοῦτο μόνον δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν: ὅτι εἶναι ἀδέξιον μὲν ἀλλὰ πιστὸν ἀντίγραφον τοῦ πιθανῶς θραυσθέντος ἢ ἄλλως πως καταστραφέντος πρωτοτύπου τοῦ 13ου αἰῶνος. Οὐδὲ πρέπει νὰ ξενίσῃ ἡμᾶς τὸ ζωηρῶς ἔξεργον τοῦ περιβάλλοντος ἑλικοφύλλου, διότι ὁμοίαν τεχνικὴν ἐμφανίζουσι καὶ ἄλλα βυζαντινὰ ἀνάγλυφα.

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη τὴν πρὸς τὴν ἀντίθετον τῆς ἐξετασθείσης πλευρᾶς τῆς σαρκοφάγου ἐντετειχισμένην ἀνάγλυπτον πλάκα (εἰκ. 5). Αὕτη, ὡς ἤδη

Εἰκ. 5. Γλυπτὸν ἐν τῇ ἀνατολικῇ πλευρᾷ τῆς σαρκοφάγου.

εἴπομεν, ἔχει σχῆμα πεντάπλευρον καὶ μορφὴν διλόβου ἀνοίγματος περιβαλλομένου ὑπὸ ἄντυγος ἐγγεγραμμένης ἐντὸς τριγωνικοῦ ἀετώματος, ὅπερ κοσμεῖται διὰ δύο ἀντωπῶν φολιδωτῶν δρακόντων, ἀπὸ τοῦ στόματος τῶν ὁποίων ἐκφύεται τὸ ἐν τῷ μέσῳ καὶ ὑπεράνω αὐτῶν ἀνθέμιον. Καὶ τὸ μὲν θέμα τῶν δρακόντων εἶναι βεβαίως βυζαντινὸν ἀλλ᾽ ἡ ἀπὸ τοῦ στόματός των ἔκφυσις τοῦ ἀνθεμίου (εἰκ. 6) ἰδιάζει εἰς ἔργα ρωμανικά [1] ἢ κατὰ φραγκικὴν ἐπίδρασιν ἐκτελεσθέντα [2]. Τὸ δὲ ἐντὸς τοῦ ἀετώματος τόξον φέρει κάτω δύο λοβοὺς διατρήτους ἔχοντας σχῆμα τριφύλλου. Τὸ σχῆμα τοῦτο τοῦ τόξου δὲν ἦτο βεβαίως ἄγνωστον εἰς τοὺς βυζαντινούς, ἐφηρμόζετο ὅμως πολὺ συνηθέστερον εἰς τὴν τέχνην τῆς Δύσεως [3]. Τοὺς λοβοὺς περιβάλλει τόξον ἡμικυκλικὸν μεταξὺ

παράστασιν τῆς Ὑπαπαντῆς (Th. Šmit, Kachriè-Djami Λεύκωμα τοῦ XI τόμου τῶν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἰνστιτούτου Κ/πόλεως 1906 πίν. XXVI).

[1] Bertaux. L'art dans l'Italie méridionale Paris, 1904 σ. 557 εἰκ. 253 πβλ. καὶ σελ. 456 εἰκ. 188. Millet, L'art byzantin chez les Slaves, Recueil Ouspenskij, Paris, 1930, 93.

[2] Ἐσωτερικὰ διακοσμητικὰ τοξύλλια τῆς Παρηγορητίσσης Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 49 εἰκ. 34 καὶ πβλ. σελ. 57.

[3] Περὶ τοῦ τριφύλλου τόξου θέλομεν πραγματευθῆ προσεχῶς ἀλλαχοῦ ἐν ἐκτάσει.

δ' αὐτοῦ καὶ τῶν λοβῶν μεσολαβεῖ τύμπανον, ὅπερ κοσμεῖται ἐν τῷ μέσῳ μὲν διὰ ρόδακος κατὰ δὲ τὴν ὑπόλοιπον ἐπιφάνειαν δι' ἑλικοφύλλων καὶ ἀνθεμίων, ἅτινα παρουσιάζουσι σχέδιον καὶ τεχνοτροπίαν ὁμοίαν πρὸς τὰ Ρωμανικά [1]. Ἡ ἄντυξ φέρει ἑλικόφυλλον, ὅπερ κατὰ μὲν τὴν γενικὴν διάταξιν ὁμοιάζει πρὸς τὸ ἑλικόφυλλον τῆς μακρᾶς πλακός, διαφέρει ὅμως ἐκείνου

Εἰκ. 3. Λεπτομέρεια τοῦ ἀναγλύφου τῆς εἰκ. 3.

κατὰ τὰς λεπτομερείας· διότι ἐν ᾧ ἐκείνου ἕκαστον ἡμιανθέμιον ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν φύλλων τοῦτο φέρει τέσσαρα. Οὐ μόνον δ' ὁ ἀριθμὸς ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος τῆς λαξεύξεως τῶν φύλλων εἶναι διάφορος εἰς τὰς δύο πλάκας, διάφοροι δ' ἐπίσης εἶναι καὶ οἱ καυλοί, ἀφ' ὧν ἐκφύονται τ' ἀνθέμια· διότι εἰς μὲν τὴν πλάκα τῆς Θεοδώρας εἶναι διμερεῖς (εἰκ. 3), ἐν ᾧ ἐνταῦθα πολυμερεῖς, ὡς εἰς τὰ Ρωμανικὰ ἔργα [2]. Διάφορον τέλος εἶναι καὶ τὸ κατὰ τὴν ρίζαν τῶν ἡμιανθεμίων ἐκφυόμενον φύλλον. Ἐκ τούτων πάντων συνάγεται α) ὅτι ἡ δευτέρα πλὰξ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἔργον τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου, ὅστις ἐποίησε τὴν πρώτην καὶ β) ὅτι ὁ τεχνίτης τῆς δευτέρας πλακὸς θὰ ἦτο ξένος, πιθανώτατα δ' Ἰταλός ἢ Βυζαντινὸς ἐκ τῶν πολλῶν ἐν τῇ Κάτω Ἰταλίᾳ ἐγκατεστημένων· διότι καὶ τὰ θέματα, ἅτινα χρησιμοποεῖ καὶ ἡ τεχνική, ἣν ἐφαρμόζει ἰδιάζουσιν εἰς ἔργα τῆς Νοτίου Ἰταλίας. Ἀποδειχθέντος λοιπὸν

[1] Τοιαύτην τεχνοτροπίαν δεικνύουσι π. χ. τὰ ἀνθέμια τοῦ θυρώματος τῶν Ἁγ. Νικολάου καὶ Κατάλδου ἐν Lecce τῆς κάτω Ἰταλίας, Toesca, Storia dell'arte Italiana. Torino 1927 σ. 23. εἰκ. 56, ὁμοίως τὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Benevento Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale Paris 1904 σ. 650 εἰκ. 298.

[2] Ὅρα ὁμοίους καυλοὺς παρὰ P. Léon, L'art roman, Paris (ἄνευ χρονολογίας) προμετωπὶς καὶ πίν. 13 (Aulnay).

ὅτι ἡ μικρὰ πλὰξ — ἥτις θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀποτελοῦσα τὴν στενὴν πλευρὰν σαρκοφάγου μὲ δικλινὲς κάλυμμα — οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν μὲ τὴν πρώτην, ὡς μόνον βέβαιον στοιχεῖον τοῦ τάφου τῆς Ἁγ. Θεοδώρας ἀπομένει ἡ ἐπιμήκης ἀνάγλυπτος πλάξ. Ἐπειδὴ δ' αὕτη ἔχει τόσον μῆκος (2,22) ὅσον περίπου καὶ τὸ κούφωμα τοῦ νοτίου τοξωτοῦ ἀνοίγματος (2,48)[1] τοῦ νάρθηκος, δύναταί τις μετὰ βεβαιότητος νὰ συμπεράνῃ, ὅτι ὁ τάφος τῆς Ὁσίας Θεοδώρας, ἦτο τοποθετημένος ἄλλοτε ἐντὸς τοῦ εἰρημένου νοτίου ἀνοίγματος, ὅπερ ἐφράσσετο πρὸς μὲν τὸν νάρθηκα διὰ τῆς ἐξετασθείσης μακρᾶς ἀναγλύπτου πλακὸς ὄπισθεν δέ, ἤτοι πρὸς τὸν ναόν, διὰ τοίχου διήκοντος ἕως ἄνω, ὅστις ὅμως ἀργότερον κατηδαφίσθη. Ὑπεράνω δὲ τῆς πλακὸς θὰ ὑπῆρχεν ὁριζόντιον κάλυμμα, ὅπερ δὲν διεσώθη. Διὰ τοῦ τοξωτοῦ δ' ἀνοίγματος, ὅπερ ἐκάλυπτε τὸ κούφωμα, ἐσχηματίζετο ὑπεράνω τοῦ τάφου ἀρκοσόλιον. Εἶχεν ἑπομένως ὁ τάφος τῆς κτήτορος τοῦ ναοῦ Ὁσίας τὸ τυπικὸν σχῆμα, ὅπερ συναντῶμεν εἰς βυζαντινοὺς τάφους κτητόρων θαπτομένων γενικῶς ἐν τῷ νάρθηκι τῶν ὑπ' αὐτῶν κτισθέντων ἢ εὐεργετηθέντων ναῶν[2].

Ἄδηλος ὅμως ἀπομένει ὁ σκοπὸς δι' ὃν ἐποιήθη ἡ μικρὰ ἐν εἴδει διλόβου παραθύρου πλάξ, ἥτις δυνατὸν καὶ νὰ μὴ ἀνήκῃ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Θεοδώρας[3].

Πρὸς συμπλήρωσιν τῶν περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας πληροφοριῶν ἀναφέρω, ὅτι διατηρεῖται ἐν αὐτῷ μεγάλη φορητὴ εἰκὼν (0.815×1.18) Κρητικῆς τέχνης, εἰκονίζουσα τὸν Χριστὸν ἔνθρονον, φοροῦντα σάκκον μὲ χρυσοκονδυλίας καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφὴ «*Δεῦτε πρὸς μὲ πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι κἀγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς. Ἄρατε τὸν ζυγόν μου ἐφ' ὑμᾶς καὶ μάθετε ἀπ' ἐμοῦ ὅτι πρᾶος ἐμὶ καὶ ταπεινὸς τῇ καρδίᾳ*» (Ματθ. 11, 28-29). Ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ἐντὸς μικρῶν τετραγώνων εἰκονίζονται κατακορύφως ἀνὰ ἓξ Ἀπόστολοι. Κάτωθεν τοῦ θρόνου ὑπάρχει ἡ ἑξῆς διὰ κεφαλαίων γραμμάτων ἐζωγραφημένη ἐπιγραφή:

Δούλου Θ[εο]ῦ ·δέυσις.
Ρίζω γούναρι[4].

[1] Ἡ μικρὰ διαφορὰ τοῦ μήκους (0.26) εἶναι ἀναγκαία διὰ τὴν ἐξοχὴν τοῦ καλύμματος τῆς σαρκοφάγου.

[2] Πβλ. ὁμοίους τάφους ἐν τῷ παρὰ τὸ Δερβενοσάλεσι ναῷ τῆς Παναγίας Ζωοδόχου Πηγῆς, τῷ ναῷ τοῦ Σωτῆρος παρὰ τὴν Ἄμφισσαν κλπ. ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τόμ. Α' σελ. 172 εἰκ. 16 καὶ 183 εἰκ. 2.

[3] Κατὰ πληροφορίας τοῦ 85τοῦς γέροντος Π. Τζαννέττου τὸ ἐν λόγῳ ἀνάγλυπτον εὑρίσκετο ἄλλοτε ἐντειχισμένον ὑπεράνω τῆς νοτίας θύρας τοῦ νάρθηκος τῆς ἁγ. Θεοδώρας, ἔνθα πράγματι σήμερον παρατηρεῖται εἰς ἀνάλογον ἐπιφάνειαν μεταγενεστέρα διὰ τοιχοποιίας συμπλήρωσις προϋπάρξαντος κενοῦ.

[4] Τὸ γούναρης εἶναι πιθανώτατα ἐνταῦθα δηλωτικὸν τοῦ ἐπαγγέλματος. Ὑπάρχει δ' ὡς γνωστὸν καὶ τίτλος ἀρχιγούναρη, ὃν ἔφερε καὶ ὁ πολὺς Μανολάκης ὁ Καστοριανός, ἀπονεμηθέντα αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Μεχμὲτ τοῦ Δ'.

Ταύτην ὁ Λαμπάκης (ΔΧΑΕ Γ΄. [1903] 84) ἀνέγνωσεν ἐσφαλμένως *Ριζωγούρι*. Ἐπὶ δὲ τῆς κάτω παρυφῆς εὕρηται ἡ χρονολογία τῆς κατασκευῆς τῆς εἰκόνος *Ἔτους ,ΑΧΝΓ΄* (=1653).

Ἐν τέλει προσθέτω ὅτι ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας διατηρεῖται ἔντυπον εὐαγγέλιον φέρον κάλυμμα ἐξ ἐπιχρύσου ἀργύρου, κομψοτέχνημα τορευτικῆς τέχνης, ἐκτελεσμένον ὅμως οὐχὶ κατὰ βυζαντινὴν ἀλλὰ κατὰ βαρόκειον τεχνοτροπίαν. Τὸ κάλυμμα τοῦτο εἶναι πιθανώτατα ἔργον τοῦ ἐκ Καλαρρυτῶν περιφήμου ἀρχιχρυσοχόου τοῦ Ἀλῆ-Πασσᾶ Ἀθανασίου Ν. Τζιμούρη. Ὅμοια ἀκριβῶς καλύμματα τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου διασώζονται, καθ' ἃ ἀναφέρει ὁ Σπ. Λάμπρος, δύο, ὧν ἓν ἐν Καλαρρύταις καὶ ἄλλο ἐν Ρωσίᾳ· τρίτον δὲ εἶδον ἐφέτος ἐν τῷ θησαυροφυλακίῳ τῆς ἐν Κερκύρᾳ μονῆς τῆς Πλατυτέρας.

Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Εἰς μικρὰν πρὸς βορρᾶν τῆς Ἁγ. Θεοδώρας ἀπόστασιν ὀρθοῦται ἐν τῇ συνοικίᾳ τοῦ Τουρκοπάζαρου κομψὸς βυζαντινὸς ναὸς τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Βασιλείου. Περὶ τοῦ μνημείου τούτου οὐδεμίαν ἔχομεν παλαιὰν πληροφορίαν· τοῦτο μόνον γνωρίζομεν, ὅτι ἐντὸς τοῦ περιβόλου του εἶχεν ἐγκατασταθῆ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα ἡ ὑπὸ τοῦ βαθυπλούτου Καστοριανοῦ Μανολάκη ἱδρυθεῖσα ἑλληνικὴ Σχολή.[1] Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν πρῶτος τὸν Ἅγ. Βασίλειον ἀναφέρει ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος[2], ὅστις παρέχει καὶ πρόχειρον ἄποψίν του ἀπὸ Β.Α. Μετὰ δὲ τοῦτον μνείαν τοῦ ναοῦ ἔκαμον ὁ μητροπολίτης Σεραφείμ[3], ὁ Λαμπάκης[4], ὁ Diehl[5], ὁ Millet[6], ὁ Ἀδαμαντίου[7] καὶ τελευταῖον ὁ ζωγράφος Στ. Ξενόπουλος[8], ὅστις ἐπραγματεύθη περὶ

[1] Περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Μανολάκη, ἀρχιγούναρη τοῦ Σουλτάνου Μεχμὲτ Δ', ἱδρύσεως ἀνωτέρας σχολῆς ἐν Ἄρτῃ περὶ τὸ 1662 ὅρα Σεραφείμ, Δοκίμιον σ. 208 καὶ Ν. Α. Βέην ἐν Ἐγκυκλ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη ἐν λ. Μανωλάκης.

[2] Iz Rumelij, Πετρούπολις 1886 (ρωσ.) πίν. XIII.

[3] Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς Ἄρτης, Ἀθῆναι 1884 σ. 139.

[4] Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902 σ. 49 εἰκ. 92 καὶ Δελτ. Χ.Α.Ε.Γ' (1903) σ. 85.

[5] Manuel d'art byzantin² (1925—6) 452, 754, 781-2.

[6] L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 204₂, 210₅, 215₁, 260₂.

[7] Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδεία ἄρθρον Ἄρτα.

[8] Ἐπετηρὶς Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Ϛ' σ. 387-397.

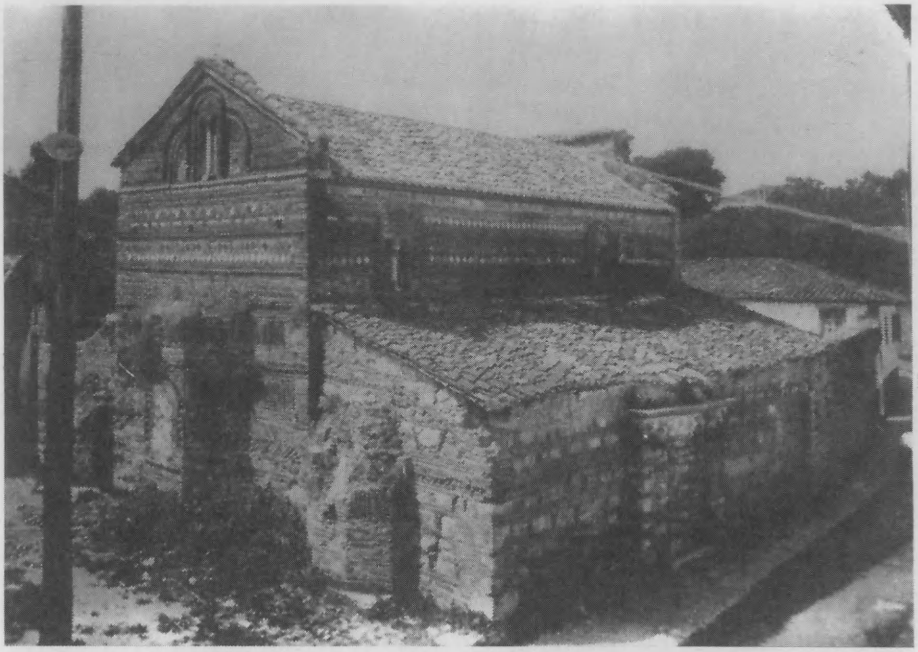

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου ἀπὸ Β.Α.

τῆς ἐξωτερικῆς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου διακοσμήσεως[1]. Θεμελιωδῶς ἐν τούτοις οὐδεὶς τῶν ἄνω ἐρευνητῶν ἔγραψεν περὶ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου οὐδὲ παρέσχε τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτοῦ διαγράμματα κατόψεως καὶ τομῆς· τούτου ἕνεκα ἐθεώρησα καλὸν νὰ περιλάβω καὶ τὸν ναὸν τοῦτον εἰς τὴν σειρὰν τῶν οὐχὶ τελείως γνωστῶν μνημείων τῆς Ἄρτης.

Γενικὴ διάταξις. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου (εἰκ. 1) παρουσιάζει τὴν μορφὴν ὑψηλῆς μονοκλίτου βασιλικῆς, ἐφ᾽ ἧς εἶναι προσκεκολλημέναι πρὸς νότον καὶ πρὸς βορρᾶν δύο χαμηλότεραι καὶ βραχύτεραι πτέρυγες, καταλήγουσαι πρὸς ἀνατολὰς εἰς κογχωτὰ παρεκκλήσια, ἐξ ὧν τὸ μὲν νότιον τιμᾶται εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου, τὸ δὲ βόρειον εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Αἱ εἰρημέναι πτέρυγες, — αἵτινες σημειωτέον εἶναι σήμερον ἡμιηρειπωμέναι — προέρχονται προφανῶς ἐκ μεταγενεστέρας προσθήκης, ὡς ἀποδεικνύει οὐ μόνον ἡ διάφορος τοιχοδομία των ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνόργανος αὐτῶν πρὸς τὸ κεντρικὸν σῶμα σύνδεσις (ὅρα εἰκ. 1) καὶ τέλος τὸ γεγονός, ὅτι συγκοινωνοῦσιν ἑκατέρα πρὸς τὸν κυρίως ναὸν διὰ μιᾶς καὶ μόνης στενῆς

[1] Ὑδατογραφικὰς ὀρθὰς προβολὰς τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ ναοῦ παρέσχε καὶ ὁ P. Guidetti ἐν Salons d'architecture, Paris 1910 σ. 72 καὶ 73.

θύρας[1]. Ἔτι μεταγενέστερον εἶναι καὶ τὸ διὰ δύο τετραγώνων πεσσῶν συνενουμένων διὰ τόξων πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ σχηματιζόμενον ξυλόστεγον προστῷον, ὅπερ εὑρίσκεται πρὸ τῆς δυτικῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ (εἰκ. 2).

Καὶ ὁ μὲν κυρίως ναὸς (εἰκ. 2) ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4.08×9.38, καταλήγει δὲ πρὸς ἀνατολὰς εἰς μίαν μόνον ἡμιεξάπλευρον κόγχην ἱεροῦ, τῆς διὰ τὴν πρόθεσιν ἀναγκαίας κόγχης ἀνοιγομένης εἰς τὸ πάχος τοῦ παραπλεύρως τῆς κυρίας κόγχης βορείου τοιχώματος.

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ κυρίως ναοῦ παχύνεται ἐν τῷ μέσῳ κατὰ 0.48 σχηματίζων μικρὰν προχώρησιν, ἥτις ἄγεται ἄνω μέχρι τῆς στέγης καταλήγουσα ὁριζοντίως (εἰκ. 2), προφανῶς ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς βάσις μὴ σωζομένου σήμερον κωδωνοστασίου.

Ἡ στέγη τοῦ ναοῦ θὰ ἦτο ἐξ ἀρχῆς ξυλίνη, ψαλλιδωτὴ καὶ ὁρατὴ ἐσωτερικῶς[2]. Θὰ ἦτο δ' ἀνέκαθεν, ὡς ἡ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας, χαμηλοτέρα τῶν δύο τριγωνικῶν τοίχων, οἵτινες τὴν φράσσουν πρὸς ἀνατολὰς καὶ δυσμάς.

Φῶς ὁ κυρίως ναὸς λαμβάνει διὰ διλόβων παραθύρων, ὧν ἀνὰ δύο μὲν ἀνοίγονται ὑψηλὰ ἐφ' ἑκάστης τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ παρὰ τὰς γωνίας, (εἰκ. 4) ἀνὰ ἓν δὲ ἐφ' ἑκάστου τῶν τριγωνικῶν τοίχων τῶν στενῶν πλευρῶν (εἰκ. 3 καὶ 6). Τέλος διὰ μικροῦ διλόβου παραθύρου ἀνοιγομένου εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 3) ἐφωτίζετο τὸ πρεσβυτέριον. Πρὸ τῆς κατασκευῆς τῶν παρεκκλησίων δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχον κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς παράθυρα εἰς χαμηλότερον ὕψος ὑπὸ τὰ δίλοβα.

Αἱ δὲ πτέρυγες, χωριζόμεναι δι' ἐγκαρσίων τοίχων εἰς τρία διαμερίσματα συγκοινωνοῦντα διὰ θυρῶν[3] πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὸ ἐξωτερικόν, κατέληγον, ὡς εἴπομεν, πρὸς ἀνατολὰς εἰς κόγχας ἐξωτερικῶς πενταπλεύρους (εἰκ. 2). Ἡ στέγη των ἦτο καὶ αὐτῶν ξυλίνη ἀλλὰ μονοκλινής, ἀρχομένη εὐθὺς κάτωθεν τῆς λιθίνης ζώνης, ἥτις τρέχει κάτωθεν τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ μέσου κλίτους καὶ βαίνουσα μὲ λίαν ἀπότομον κλίσιν, ἥτις πολὺ ἀργότερον ἐγένετο ἐλαφροτέρα (εἰκ. 1). Μόνον δὲ τὰ μέσα διαμερίσματα τῆς νοτίας πτέρυγος ἐκαλύπτοντο δι' ἐγκαρσίως βαινούσης καμάρας (εἰκ. 2).

[1] Μίαν ἐπὶ πλέον ἀπόδειξιν ὅτι δὲν ὑπῆρχον ἀρχικῶς αἱ πτέρυγες παρέχει τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπεράνω τῆς πρὸς τὸ βόρειον παρεκκλήσιον ἀπὸ τοῦ κεντρικοῦ ναοῦ ἀγούσης θύρας ὑπάρχει ἐξωτερικῶς κόγχη περιβαλλομένη ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας καὶ ἀστραγάλου· τοιαῦται δὲ κόγχαι μόνον ὑπεράνω ἐξωτερικῶν θυρῶν τοποθετοῦνται. Ἀντιθέτως ἡ νότιος θύρα τοῦ μέσου κλίτους εἶναι μεταγενεστέρα καὶ διὰ νὰ ἀνοιχθῇ ἐδέησε νὰ καταστραφῇ ἡ ἐσωτερικὴ ἁγιογραφία.

[2] Λόγῳ τοῦ ὑλικοῦ ἐξ οὗ ἦτο κατασκευασμένη ἡ στέγη αὕτη ὑπέστη ἐπανειλημμένας πυρκαϊὰς καὶ ἀνακατασκευάς, περὶ ὧν ὅρα Σ ε ρ α φ ε ί μ, Δοκίμιον 139.

[3] Τὸ πλίνθινον ὑπέρθυρον τῆς πρὸς δυσμὰς θύρας τοῦ νοτίου παρεκκλησίου ἀντὶ νὰ εἶναι ἡμικυκλικὸν παρουσιάζει τὴν χαρακτηριστικὴν διὰ τὰ κτήρια τῆς τουρκοκρατίας θλάσιν, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι τὸ τμῆμα τοῦτο τοῦ παρεκκλησίου καταστραφὲν ἀνεκτίσθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας, διότι πάντως αἱ πτέρυγες δὲν εἶναι νεώτεραι τοῦ 15ου αἰῶνος.

Ἐξωτερικὴ διακόσμησις. Ὅλη ἡ ἀξία τοῦ Ἁγ. Βασιλείου ἔγκειται εἰς τὴν πλουσίαν του κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν, ἥτις προσδίδει

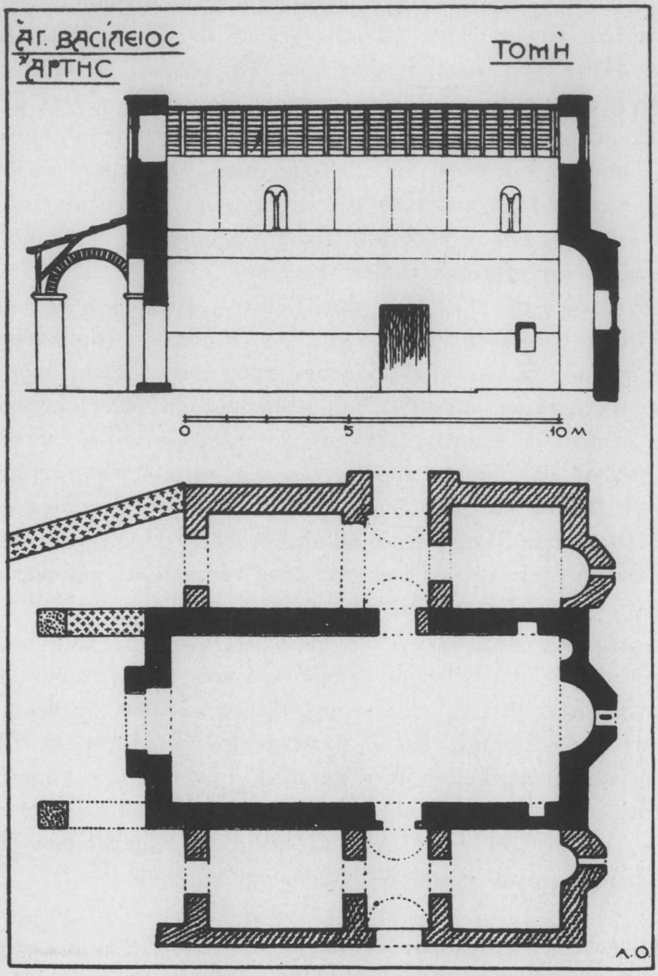

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

μὲν εἰς τὸ μνημεῖον χάριν καὶ γραφικότητα εἰς βάρος ὅμως τῆς μνημειώδους ἐντυπώσεως.

Ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου ἐγένετο ἐξαιρετικὴ χρῆσις πλίνθων — *βησσάλων* ὡς τὰ ἔλεγον οἱ Βυζαντινοὶ[1] — ἰδίᾳ διὰ τὰ ἀνώτερα μέρη τοῦ κτηρίου. Οἱ λίθοι ἔχουσι σχεδὸν καταργηθῆ, ὅπου δὲ ὑπάρχουσιν ὀλίγοι — νότιος καὶ δυτικὴ

[1] Κ. Πορφυρογέννητος De adm. Imp. 118, 11, 260, 16 (Bonn).

πλευρὰ — περιβάλλονται κατά τε τοὺς ὁριζοντίους καὶ τοὺς κατακορύφους των ἁρμοὺς διὰ διπλῆς σειρᾶς βησσάλων. Πλὴν δὲ τῶν ἁπλῶν πλίνθων ὑπάρχουσι

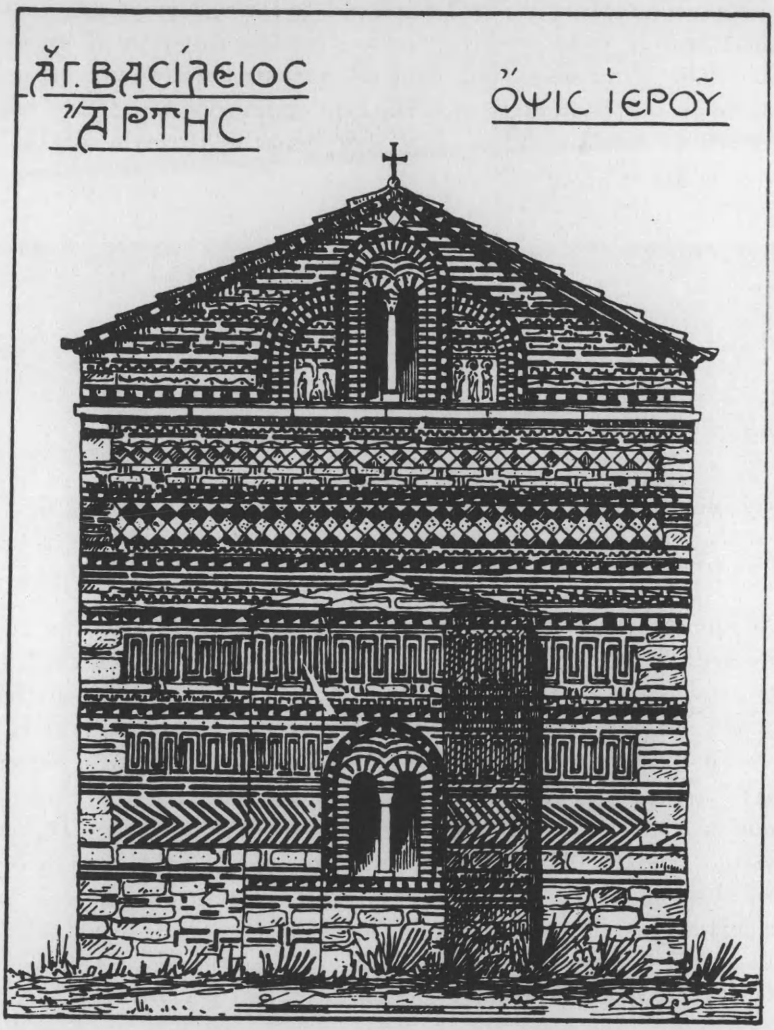

Εἰκ. 3. Ὄψις τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου

καὶ σύνθετα κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα, ἅτινα δὲν εἶναι τόσον ποικίλα εἰς σχέδια, ὡς εἰς ἄλλα μνημεῖα (νάρθηξ Ἁγ. Θεοδώρας), ὅσον εἰς μεγάλην ποσότητα τεθειμένα. Οὕτω κατὰ μὲν τὴν πλευρὰν τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 3) συναντῶμεν πολλὰ μαιανδροειδῆ καὶ ζητοειδῆ στοιχεῖα (εἰκ. 5) κατὰ δὲ τὴν νοτίαν ὀλιγοστὰ δισέψιλον (εἰκ. 5). Τὰ στοιχεῖα δὲ ταῦτα τοποθετοῦνται κατὰ σειρὰς ὁριζοντίας,

ἐναλλασσόμενα ἄλλοτε μὲν πρὸς πριονωτὰς ταινίας, ἄλλοτε δὲ πρὸς ζωφόρους σχηματιζομένας εἴτε διὰ συνθέσεως μεγάλων πλίνθων εἰς σχήματα ψαροκοκκάλου ἢ μαιάνδρου (εἰκ. 3) εἴτε διὰ παραθέσεως τετραγώνων ἐφυαλωμένων ἀβακιδίων (εἰκ. 4)· τὸ τελευταῖον δὲ τοῦτο εἶδος ζωφόρου εἶναι ἄξιον ν' ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς ἰδιαιτέρως, διότι ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα μιᾶς ὁμάδος ναῶν τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου χρονολογουμένων ἀπὸ τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 13ου αἰῶνος. Εἶναι δὲ οἱ ναοὶ οὗτοι: ἡ Παναγία Βελλᾶς [1] καὶ ἡ Παρηγορήτισσα [2].

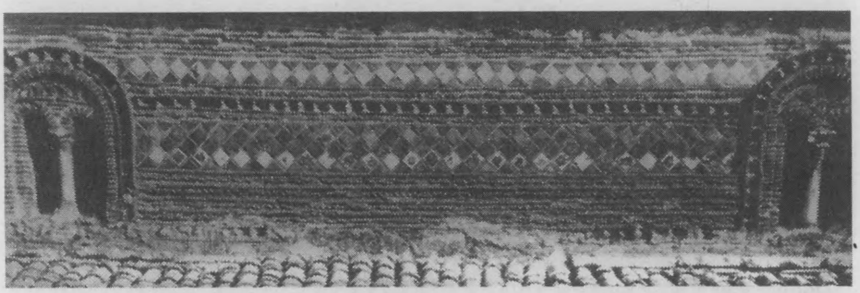

Εἰκ. 4. Ζωφόροι ἐξ ἐφυαλωμένων ἀβακίων. (Βόρειος πλευρά).

Αἱ ἀβακωταὶ ζωφόροι τοῦ Ἁγ. Βασιλείου κοσμοῦσι μόνον τὴν βόρειον καὶ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ. Καὶ αἱ μὲν τῆς βορείου πλευρᾶς ἐκτείνονται μεταξὺ τῶν διλόβων παραθύρων διακοπτόμεναι ὑπ' αὐτῶν, (εἰκ. 4) ὡς εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν [3], αἱ δὲ τῆς ἀνατολικῆς, εὑρισκόμεναι εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην πρὸς τὰς τῆς βορείου, καταλαμβάνουσι τὴν μεταξὺ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ τριγωνικοῦ ἀετώματος ἐπιφάνειαν (εἰκ. 3). Εἶναι δ' αἱ ζωφόροι δύο εἰδῶν: μία πλατεῖα (κάτω) ἀπαρτιζομένη ἐκ τριπλῆς σειρᾶς τετραγώνων ἀβακίων (πλ. 0.35) τοποθετημένων οὕτως, ὥστε ἡ μία των διαγώνιος νὰ εἶναι ὁριζοντία, καὶ μία στενὴ (ἄνω) ἀπαρτιζομένη ἐκ μιᾶς μόνον σειρᾶς ὁμοίως τοποθετημένων καὶ ὁμοίων διαστάσεων ἀβακίων (πλ. 0.175).

Ἡ γενικὴ διάταξις τῶν ζωφόρων ἐνθυμίζει τὸ ρωμαϊκὸν opus reticulatum (Vitruvius, De Arch. Graeca II, 8, 1) ὅπερ συνήθως μὲν ἀπετελεῖτο ἐκ πρισματικῶν λίθων εἰσχωρούντων εἰς τὸν πυρῆνα τοῦ τοίχου [4], σπανιώτερον δὲ καὶ ἐκ τετραγώνων ἀβακίων ἐπικεκολλημένων διακοσμητικῶς ἐπὶ τῆς ὁρατῆς

[1] Ὀρλάνδος, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τ. Β' σ. 153-169.
[2] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 1-82.
[3] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 16 εἰκ. 5 καὶ σ. 19 εἰκ. 6.
[4] Durm, Die Baukunst der Etrusker und Römer (Handb. der Arch. II, II) Stuttgart 1905 σ. 216 εἰκ. 220.

ἐπιφανείας τῶν τοίχων αὐτοκρατορικῶν ἰδίᾳ ἐπαύλεων [1]. Τὴν τελευταίαν δὲ ταύτην μορφὴν παρουσιάζουσι καὶ αἱ ἀβακωταὶ ζωφόροι τοῦ Ἁγ. Βασιλείου· διότι τὰ πλακίδια ἐξ ὧν ἀποτελοῦνται, ἔχοντα πάχος μόνον 0.35 καὶ πλευρὰν 0.10, εἶναι ἐπικεκολλημένα ἐπὶ παχέος ὑδραυλικοῦ κονιάματος καλύπτοντος τὸν πυρῆνα τοῦ τοίχου.

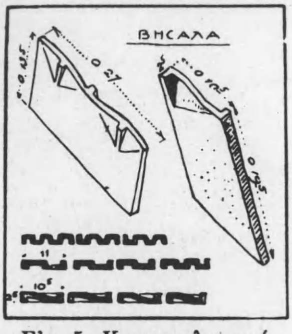

Εἰκ. 5. Κεραμοπλαστικά.

Αἱ ἀβακωταὶ ζωφόροι τῶν Ρωμαίων παρελήφθησαν ἐνωρὶς ὡς διακσμοητικὰ στοιχεῖα ὑπὸ τῶν βορείων λαῶν τῆς Δύσεως [2] καὶ δὴ καὶ τῆς Ἰταλίας [3], ὁπόθεν, ἀπὸ τοῦ 11ου ἤδη αἰῶνος, εἰσεχώρησαν εἰς τὴν Βαλκανικήν, ἔνθα τὰς συναντῶμεν, ἁπλᾶς ἢ πολλαπλᾶς, εἰς ἱκανὰ βυζαντινὰ μνημεῖα ἀπὸ τοῦ Αἵμου μέχρι τοῦ Ταινάρου. Οὕτω εὑρίσκομεν αὐτὰς εἰς τὸν Ἁγ. Νικόλαον τῆς Τρέσκας [4], (Παλαιὰ Σερβία) εἰς τὸν Ἅγιον Κλήμεντα [5] καὶ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τῆς Ἀχρίδος [6], εἰς τὸν Ἅγ. Ἰωάννην Ἀλειτούργητον τῆς Μεσημβρίας [7], εἰς τὸ Tekfur-serai τῆς Κωνσταντινουπόλεως [8] εἰς τὴν Κουμπελίδικην [9] καὶ τοὺς Ταξιάρχας τῆς Καστορίας (ἁπλαῖ) εἰς τὴν Παναγίαν Βελλᾶς [10] τοῦ Βουλγαρελλίου, εἰς τὴν Πάρηγορήτισσαν [11] τῆς Ἄρτης, εἰς τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ

[1] Παραδείγματα: Αὐτοκρατορικὰ ἀνάκτορα Ρώμης Durm ἔνθ' ἀν., Ἔπαυλις Γορδιανοῦ, Ἔπαυλις Ἁδριανοῦ ἐν Tivoli. (Winnefeld, Jahrb. des Inst. Berlin 1895 σ. 27 Ergänzungsheft). Ἔπαυλις «Νέρωνος» ἐν Ὀλυμπίᾳ, Curia ἐν Πομπηίᾳ.

[2] Lorsch, Jackson, Byzantine and romanesque Architecture II σελ. 6 εἰκ. 65. Κολωνία, Essenwein, Die Ausgänge der klass. Baukunst, Darmstadt 1886 H. A. II, 3. Cravant, C. Enlart, Manuel d'archéologie française, Paris 1919 τ. 1 σ. 10 εἰκ. 1 πρβ. καὶ σ. 195 εἰκ. 62. Συχνὸν καὶ εἰς ρωμανικοὺς ναοὺς Ν. Δ. Γαλλίας πρβλ. P. Léon, L'art roman πίν. 8 (Puy), 10 (St Saturnin), 15 (St Jouin de Marne) κλπ.

[3] Πύργος Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe Ραβέννας Holtzinger, Altchr. und byzant. Baukunst 1909 εἰκ. 84. Καθολικὴ Στύλου Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale, Paris 1904 σ. 120 εἰκ. 37. Teodoru, Ephemeris Dacoromana. IV (1926-1927) σ. 159, εἰκ. 10. 169 εἰκ. 12, σ. 164 εἰκ. 16. Τὸ βραδύτερον παράδειγμα (1240) εὕρηται ἐν τῷ ἐν Ἀπουλίᾳ Castel del Monte ὠχυρωμένον ἀνάκτορον κτισθὲν διὰ τὸν Φριδερῖκον II ὑπὸ τοῦ Φιλίππου Κινάρδου.

[4] Millet, L'ancien art serbe Paris 19 εἰκ. 133.

[5] Filow, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, πίν. VII.

[6] Millet, École Grecque εἰκ. 90 σελ. 260.

[7] Rachenov, Les églises de Mésembrie, Sofia 1932 πίν. XIX.

[8] Jackson, Byzantine and romanesque architecture, Cambridge 1913, πίν. XXIII.

[9] Εἰκὼν παρὰ Holdt - Hofmannsthal, Griechenland πίν. 24.

[10] Ὀρλάνδος, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τόμ. Β' σ. 157 εἰκ. 4.

[11] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 16 εἰκ. 5 καὶ σ. 19 εἰκ. 6.

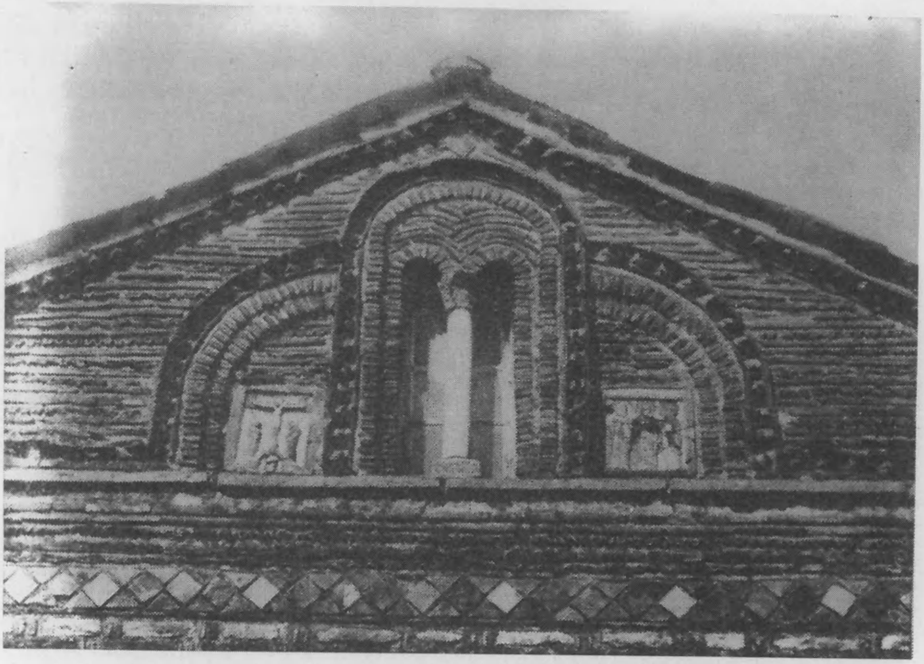

Εἰκ. 6. Τὸ ἀέτωμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

τὸ Ἄστρος μονῆς Λουκοῦς[1]· (ἁπλῆ) εἰς τὴν Παλαιὰν Ἐπισκοπὴν[2] Νικλίου (Τεγέας) καὶ τέλος εἰς τὸν Ἅγ. Σέργιον καὶ Βάκχον Κίττας[3] (Μάνης).

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων παραδειγμάτων μόνον τοῦ Ἁγ. Βασιλείου τῆς Ἄρτης αἱ ζωφόροι παρουσιάζουσιν ἐφυάλωσιν[4] μὲ τέσσαρα μάλιστα διάφορα χρώματα — πράσινον[5], κίτρινον, λευκοκίτρινον (ivoire) καὶ καστανομέλαν — τῶν ὁμοιοχρώμων ἀβακίων τοποθετουμένων πάντοτε κατὰ τὴν αὐτὴν ὁριζόντιον σειράν. Μεταξὺ τῶν ἐφυαλωμένων πλακιδίων παρεμβάλλονται καὶ σειραὶ ἄνευ γανώματος ἤτοι ἀβακίδια χρώματος κεραμίνου. Ἡ ἐφυάλωσις ἣν συναντῶμεν εἰς τὰ ἀβάκια τοῦ Ἁγ. Βασιλείου δεικνύει μίαν πρόοδον· πρέπει λοιπὸν νὰ συναγάγωμεν ὅτι ὁ Ἅγ. Βασίλειος εἶναι μεταγενέστερος καὶ τῆς Παναγίας Βελλᾶς καὶ τῆς Παρηγορητίσσης.

Ἐφυαλωμέναι εἰκόνες. Ἡ κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις τῆς ἀνατολικῆς πλευρας συμπληροῦται διὰ δύο ἐξ ὀπτῆς γῆς ἐφυαλωμένων πινάκων,

[1] Ὀρλάνδος, Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος τ. Γ' σ. 428 εἰκ. 5.

[2] Εἰκὼν παρὰ Σπ. Λάμπρῳ, Ἱστορ. τῆς Ἑλλάδος τόμ. Ϛ' σ. 901.

[3] Traquair, British School Annual 1908-9 σ. 188 καὶ εἰκ. 3.

[4] Ἐν Καστοριᾷ δὲν παρουσιάζεται ἐφυάλωσις, ὡς λέγεται ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. Ϛ', 402.

[5] Οὐχὶ κυανοῦν ὡς ἀναφέρεται ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Ϛ' σ. 402.

ἐντειχισθέντων κατὰ τὴν βάσιν τῶν τυφλῶν πτερυγίων, ἅτινα, ἐν σχήματι τετάρτου κύκλου, εἶναι προσκεκολλημένα ἑκατέρωθεν τοῦ διλόβου παραθύρου τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος (εἰκ. 6). Τὰ εἰκονίδια ταῦτα πάχους 0,025 ἔχουσι σχῆμα περίπου τετράγωνον (0,39×0,42), παρίστανται δ' ἐπὶ μὲν τοῦ δεξιοῦ

Εἰκ. 7. Ἐφυαλωμένη εἰκὼν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν.

ἐξ αὐτῶν οἱ τρεῖς μεγάλοι Ἱεράρχαι τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀριστεροῦ ἡ Σταύρωσις. Ἐκ τῆς παραστάσεως τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ ναὸς θὰ ἐτιμᾶτο ἀρχικῶς εἰς μνήμην τῶν ἁγίων τούτων, ὅταν δ' ἀργότερον προσετέθησαν αἱ πτέρυγες, ὁ μὲν ἀρχικὸς ναὸς ἔμεινεν εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, εἰκονιζομένου ἐν τῷ μέσῳ τῆς εἰκόνος, τὰ δ' ἑκατέρωθεν αὐτοῦ παρεκκλήσια ἐτιμήθησαν εἰς ὄνομα Γρηγορίου τὸ νότιον καὶ Χρυσοστόμου τὸ βόρειον.

Ἂς ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὴν εἰκόνα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν (εἰκ. 7). Αὕτη περιβάλλεται ὑπὸ ἐξέχοντος αὐλακωτοῦ πλαισίου χρώματος πρασίνου, φέρει δὲ κατὰ τὴν ἄνω πλευρὰν πλατεῖαν ζώνην, ἐφ' ἧς εἶναι ἀναγεγραμμένον διὰ χρώματος καστανομέλανος τὸ ὄνομα ἑκάστου τῶν τριῶν ἁγίων ἤτοι ἀριστερᾷ μὲν

ΑΓ(ιος) ΓΡΗΓΟΡΙΟϹ, ἐν τῷ μέσῳ Ο ΑΓ(ιος) ΒΑϹΙΛΙΟϹ καὶ δεξιᾷ ἁπλῶς ΙΩ(αννης) ὁ ΧΡ(υσόστομος). Τὰ γράμματα εἶναι καθαρῶς βυζαντινοῦ τύπου μετὰ τῶν συνήθων συνειρμῶν. Ἑκάστη ὅμως ἐπιγραφὴ χωρίζεται τῆς ἄλλης διὰ ρομβοειδῶν στιγμῶν, αἵτινες, ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ κ. Ξενόπουλος, ἰδιάζουσιν

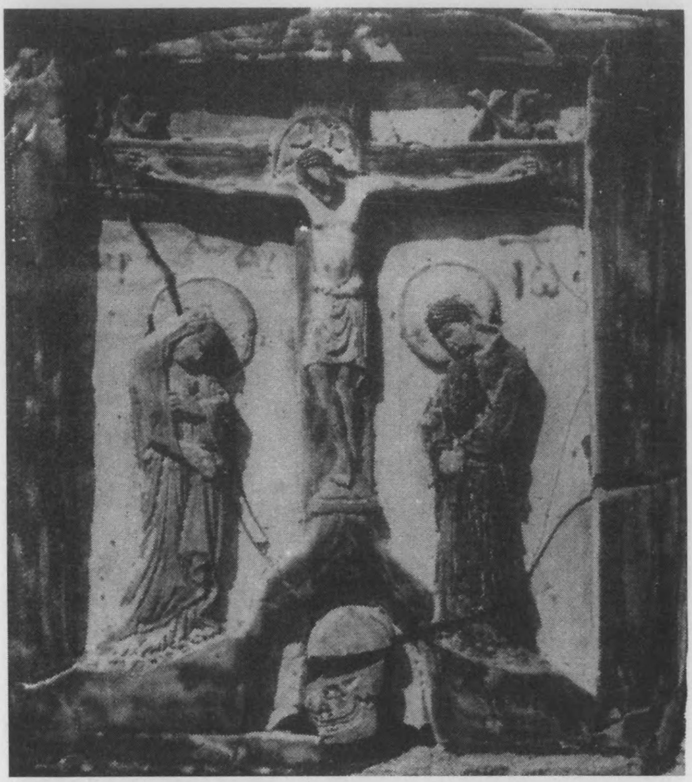

Εἰκ. 8. Ἐφυαλωμένη εἰκὼν τῆς Σταυρώσεως.

εἰς λατινικὰς ἐπιγραφάς[1]. Οἱ ἱεράρχαι παρίστανται πάντες κατ᾽ ἐνώπιον ἀλλ᾽ ἡ πλὰξ ἐφ᾽ ἧς εἰκονίζονται εἶναι τεθραυσμένη, ὡς καὶ ἡ τῆς Σταυρώσεως, πιθανώτατα ἐκ λιθοβολισμοῦ, λόγῳ τοῦ ὁποίου τὰ ἄνω μέρη τῶν δύο δεξιῶν μορφῶν ἔχουσιν ἀποπέσει. Ἡ στάσις καὶ ἡ ἐνδυμασιολογία καὶ τῶν τριῶν ἱεραρχῶν εἶναι ἡ αὐτή. Ἔχοντες καὶ οἱ τρεῖς περὶ τὰς κεφαλὰς πρασίνους φωτοστεφάνους, προβάλλουσιν ἀπὸ τοῦ λευκοκιτρίνου κάμπου (fondo) ἐνδε-

[1] Αἱ στιγμαὶ αὗται δὲν εἶναι τόσον σαφῶς ρομβοειδεῖς, ὅσον ὁ κ. Ξενόπουλος τὰς παρέστησεν ἐπὶ τοῦ σχεδίου του. Τὰς ἀπὸ τοῦ πρωτοτύπου σημαντικὰς ἀποκλίσεις τῶν σχεδίων τοῦ κ. Ξενοπούλου δύναταί τις νὰ ἐκτιμήσῃ παραβάλλων αὐτὰ πρὸς τὰς ἐνταῦθα παρεχομένας φωτογραφικὰς ἀπεικονίσεις τῶν ἐφυαλωμένων πινάκων.

δυμένοι τὴν τυπικὴν ἀρχιερατικὴν στολὴν—φαιλόνιον, ὠμοφόριον, ἐπιγονάτιον κλπ.—κρατοῦσι δὲ καὶ οἱ τρεῖς διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς εὐαγγέλιον μετ' ἐνσταύρου σταχώματος, ἐν ᾧ διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς εὐλογοῦσιν. Ἐκ τῶν τριῶν κεφαλῶν σώζεται μόνον μέρος τῆς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου καὶ ὁλόκληρος ἡ τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου παρουσιάζουσα εὐρὺ τὸ μέτωπον καὶ τετράγωνον τὸν πώγωνα τοῦ ἁγίου. Τὰ σώματα πάντων τῶν ἱεραρχῶν εἶναι μᾶλλον ραδινὰ αἱ δὲ πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων ἔχουσι τὴν τυπικὴν βυζαντινὴν διάταξιν καὶ σχηματοποίησιν. Ἀντιθέτως τὰ πρόσωπα εἰκονίσθησαν μὲ ἀσυνήθη διὰ βυζαντινοὺς ἁβρότητα καὶ γλυκύτητα ἐκφράσεως, ὁ δὲ πώγων καὶ ἡ κόμη μὲ μίαν λεπτολόγον καὶ ἥκιστα «διακοσμητικὴν» ἀκρίβειαν. Τὰ τελευταῖα ὅμως ταῦτα στοιχεῖα παρατηροῦνται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μόνον εἰς ἔργα τῆς Δύσεως. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ἐξεταζομένη εἰκὼν θὰ κατεσκευάσθη μὲν κατὰ βυζαντινόν τι πρότυπον ἀλλ' ὑπὸ δυτικοῦ—Ἰταλοῦ ἢ πιθανώτερον Βυζαντινοῦ ἐν Ἰταλίᾳ διαμένοντος—τεχνίτου, ὅστις θ' ἀντέγραψε τὸ πρότυπον καθ' ὅλα τὰ ἄλλα, ἐτροποποίησεν ὅμως τὰς κεφαλὰς κατὰ τὴν δυτικὴν τεχνοτροπίαν, προσθέσας μεταξὺ τῶν λέξεων τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τὰς χαρακτηριστικὰς ρομβοειδεῖς τελείας. Θὰ ἦτο δ' ὁ τεχνίτης οὗτος ἀναμφιβόλως μαΐστωρ τις τῶν ἐν τῇ μέσῃ Ἰταλίᾳ ὑφισταμένων κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐργαστηρίων κατασκευῆς ἐφυαλωμένων εἰκόνων ὡς π. χ. τὰ τῆς Faenza, τοῦ Urbino, τοῦ Pesaro καὶ ἄλλα.

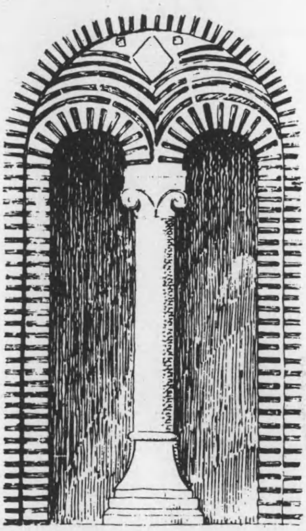

Εἰκ. 9.
Παράθυρον νοτίας πλευρᾶς.

Εἰς ἔτι μεγαλύτερον βαθμὸν παρουσιάζει τὸν φραγκικὸν χαρακτῆρα ὁ εἰκονίζων τὴν Σταύρωσιν ἀριστερὸς πίναξ (εἰκ. 8). Ἐνταῦθα ἐπὶ μεγάλου ζωηρῶς ἀναγλύφου, πρασίνου σταυροῦ προβάλλοντος ἐπὶ κιτρινολεύκου κάμπου καὶ καταλαμβάνοντος ὅλον τὸ πλάτος καὶ τὸ ὕψος τοῦ πίνακος, παρίσταται ἐσταυρωμένος ὁ Ἰησοῦς, γυμνός, φέρων μόνον ἀπὸ τῆς ὀσφύος μέχρι τῶν γονάτων τὸ κολόβιον. Ἡ κεφαλή του — ἀπὸ τῆς ὁποίας ἔχει ἀποπέσει τὸ πρόσθιον ἥμισυ τοῦ προσώπου — περιβαλλομένη ὑπὸ λευκοῦ φωτοστεφάνου κλίνει, ὡς συνήθως, πρὸς τ' ἀριστερά, ἡ δὲ κόμη χρώματος βαθέως καστανοῦ καταπίπτει ἐπὶ τοῦ αὐχένος καὶ τῶν ὤμων. Αἱ χεῖρες εἶναι ὁριζοντίως τεταμμέναι ἄνευ καμπυλότητος, τὸ δὲ σῶμα πίπτει μονοκόμματον ἄνευ συσπάσεως πρὸς τὰ πλάγια. Οἱ κάτω πόδες καθηλωμένοι πατοῦσιν ἐπὶ ὑποποδίου. Ὑπεράνω τοῦ σταυροῦ εἰς τὰς δύο γωνίας εὕρηται ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ IC—XC. Ὁ σταυρὸς εἶναι ἐσφηνωμένος

ἐπὶ ὑψηλοῦ, πρασίνου ἐξογκώματος, εἰκονίζοντος τὸν λόφον τοῦ Γολγοθᾶ ἐντὸς κοιλότητος τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται μέγα τὸ κρανίον τοῦ Ἀδάμ. Ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται ἀριστερᾷ μὲν ἡ Παναγία δεξιὰ δ' ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος· φέροντες ἀμφότεροι φωτοστεφάνους. Ὑπεράνω αὐτῶν ἀντιστοίχως ὑπάρχουσι γεγραμμέναι διὰ πρασίνου χρώματος αἱ συντετμημέναι ἐπιγραφαὶ ΜΡ — ΘΥ καὶ ΙΩ. Ἡ Παναγία φοροῦσα ἱμάτιον πράσινον καὶ τὸ μαφόριον, ὁμοίως πράσινον, παρίσταται εἰς μίαν ἔντονον ἀλλὰ σιωπηλὴν ἀπόγνωσιν, μὲ τὴν κεφαλὴν ἰσχυρῶς πρὸς τὰ κάτω κεκλιμένην καὶ τὰς χεῖρας τὴν μὲν πρὸ τοῦ στήθους ὁριζοντίως τὴν δὲ πρὸς τὰ κάτω δεξιὰ κεκαμμένην καὶ κρατοῦσαν τὸ ἱμάτιον. Ἀνάλογος εἶναι καὶ ἡ στάσις τοῦ Ἰωάννου, ὅστις μὲ τὰς χεῖρας συνηνωμένας κάτω καὶ τὴν κεφαλὴν ἰσχυρῶς πρὸς τὰ κάτω κλίνουσαν ἀποτελεῖ τὴν πάρισον μορφὴν (pendant) τῆς Παναγίας. Αἱ στάσεις αὗται τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἰωάννου εἰς οὐδὲν βυζαντινὸν μνημεῖον ἀπαντῶσιν ἐν ᾧ τοὐναντίον εἶναι συνήθεις εἰς ἔργα ἰταλοβυζαντινῶν σχολῶν τοῦ 14ου καὶ ἰδίᾳ τοῦ 15ου αἰῶνος.

Εἰκ. 10. Ὁ Ἁγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Τοιχογραφία ἐκ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ. τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ εἶναι ἐλάχιστος, ἀποτελούμενος κυρίως ἀπὸ τοὺς μαρμαρίνους κιονίσκους τῶν διλόβων παραθύρων. Οὗτοι ἄλλοτε μὲν φέρουσι τετραγώνους βάσεις ἄλλοτε δὲ πάλιν ἔχουσιν ὑψηλὴν ἀπό-

θεσιν (εἰκ. 9). Οἱ κορμοί των εἶναι ἀρράβδωτοι τὰ δὲ κιονόκρανα παρουσιάζουσι τὸν κορινθιάζοντα τύπον, ὃν συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλους συγχρόνους περίπου ναοὺς τῆς κάτω Ἰταλίας.[1] Πλὴν δὲ τῶν κιονίσκων εὕρηται ἐν Ἁγ. Βασιλείῳ καὶ ἀνάγλυπτον μαρμάρινον κιονόκρανον (εἰκ. 15) ἐντετειχισμένον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ βορείου παρεκκλησίου. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο, σχήματος κολούρου πυραμίδος, κοσμεῖται ἐν τῷ μέσῳ διὰ σταυροῦ, πέριξ τοῦ ὁποίου ὑπάρχουσι τρίφυλλα, προέρχεται δὲ πιθανώτατα ἐξ ἀρχαιοτέρου τινος παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου τῆς Ἀμβρακίας ἢ τῆς Νικοπόλεως.

Εἰκ. 11. Ὁ Ἁγ. Θεόδωρος ὁ Τήρων καὶ ὁ Ἁγ. Μηνᾶς. Τοιχογραφίαι τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

Τοιχογραφίαι. Ὅλοι οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ καλύπτονται ἐσωτερικῶς διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες ὅμως λόγῳ τῆς ἐπὶ μακρὸν σχετικῶς χρόνον παραμονῆς τοῦ κτηρίου ἀσκεποῦς, μετὰ τὴν ἀποτέφρωσιν τῆς στέγης του[2], ἔχουσιν ἱκανῶς ἀποπλυθῆ ὑπὸ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, παρουσιάζουσαι αἱ πλεῖσται μόνον τὸν βῶλον (προπλασμόν).

Ἡ διάταξις τῶν εἰκόνων ἀκολουθεῖ τὸ ἐν τοῖς Μακεδονικοῖς ναοῖς ἐπικρατοῦν σύστημα, καθ' ὃ ἡ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων διαιρεῖται ἀπό τινος ὕψους ἀπὸ τοῦ ἐδάφους καὶ ἄνω εἰς τρεῖς (ἢ πλείονας) καθ' ὕψος ζώνας, ὧν ἡ μὲν κατωτάτη (ὕψ. 1.72) διακοσμεῖται μὲ ὁλοσώμους μορφὰς μεμονωμένων, στρα-

[1] Π. χ. ἐν Ἁγ. Βενεδίκτῳ τοῦ Conversano G r. I o n e s c u, Ephem. Dacoromana VI (1935) σ. 65 εἰκ. 13, ὁμοίως ἐν Lagopesole B e r t a u x, Art. It. mér. εἰκ. 372.

[2] Σ ε ρ α φ ε ί μ, Δοκίμιον 139.

τιωτικῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἁγίων ἢ ἀσκητῶν ὁσίων, ἡ ἀμέσως ὑπὲρ αὐτὴν ἀποτελεῖ στενὴν ζωφόρον (ὕψ. 0.75) ἐκ παρατεθειμένων μεταλλίων, ἐν οἷς εἰκονίζονται στηθάρια ἁγίων (μαρτύρων κλπ.) καὶ τέλος ἡ ἀνωτάτη ἀποτελεῖται ἐκ παρατεθειμένων συνθέσεων εἰκονιζουσῶν τὰς μεγάλας δεσποτικὰς ἢ θεομητορικὰς ἑορτάς. Οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἔχομεν ὅλην τὴν σειρὰν τῶν μεγάλων ἑορτῶν ἀπὸ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (Ν. Α. γωνία) μέχρι τῆς ψηλαφήσεως τοῦ Θωμᾶ (ΒΑ. γωνία). Ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου εἰκονίζεται καὶ ἐνταῦθα ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου καὶ ὑπ' αὐτὴν ἡ Σταύρωσις, ἑκατέρωθεν δὲ ὁ Παχώμιος μὲ τὸν εἰς αὐτὸν ἐμφανιζόμενον Ἄγγελον. Τέλος ἐν τῷ ἱερῷ παρίσταται ἄνω μὲν ἡ Ἀνάληψις καὶ ἡ Πεντηκοστή, ἐν δὲ τῇ κόγχῃ ἡ Πλατυτέρα καὶ κάτω οἱ τυπικοὶ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχαι, ἐξ ὧν προσάγομεν ἐνταῦθα ὡς δεῖγμα τὸν ἐξαιρετικῆς πραότητος περὶ τὴν ἔκφρασιν Ἅγ. Γρηγόριον τὸν Θεολόγον (εἰκ. 10) φέροντα φελόνιον, μετὰ ἐνυφασμένων κοσμημάτων φυτικῶν, ἅτινα ἰδιάζουσιν εἰς ὑφάσματα ἑνετικῆς προελεύσεως.

Εἰκ. 12. Φωτοστέφανος.

Ἡ τέχνη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγ. Βασιλείου εἶναι χαλαρὰ καὶ μετρία. Εἰκάζω ὅτι θὰ ἐποιήθησαν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 17^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18^{ου} αἰῶνος. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ χρῆσις διὰ πάντας τοὺς ἁγίους τῆς κάτω ζώνης ἐξέργων φωτοστεφάνων ἐξ ἀσβεστοκονίας μὲ διακόσμησιν μιμουμένην μεταλλικὰ πρότυπα (εἰκ. 11), οἵαν συνηντήσαμεν ἤδη καὶ εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς κάτω Παναγιᾶς. Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ φωτοστέφανοι οὗτοι εἶναι ἀπομίμησις τῶν μεταλλικῶν φωτοστεφάνων τῶν θαυματουργῶν φορητῶν εἰκόνων. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ ἄλλοι φωτοστέφανοι ἁγίων εἰκονιζομένων ἐν τῷ ἱερῷ, οἵτινες φέρουσιν ὡς διάκοσμον ἄνθη μετὰ φύλλων κατὰ τὰ πρότυπα τῶν Della Robbia (εἰκ. 12). Ἐπίσης ἀξία προσοχῆς εἶναι καὶ ἡ πρὸ τοῦ στήθους τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων (Μηνᾶ καὶ Θεοδώρου Τήρωνος (εἰκ. 11) ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, Δημητρίου καὶ Θεοδώρου Στρατηλάτου ἐπὶ τοῦ βορείου) τοποθέτησις μεγάλου πηλίνου ἐξέργου κομβίου ἀπομιμουμένου μεταλλικὸν ἐγκόλπιον. Τὸ κομβίον τοῦτο ἐν μὲν τῷ μέσῳ κοσμεῖται διὰ ῥόδακος (εἰκ. 13) κατὰ δὲ τὴν περιφέρειαν φέρει τὴν ἐπιγραφήν: *Ἡ Ἁγία Τριάς, Ἰ[ησοῦ]ς Θεὸς τῶν ὅλων.*

Εἰκ. 13. Ἐγκόλπιον.

Πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ περὶ τῶν εἰκόνων λόγου ἀναφέρω καὶ μεγάλον φορητὸν πίνακα κοσμοῦντα τὸ ξύλινον μεταγενέστερον τέμπλον τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὁ πίναξ οὗτος εἰκονίζει τὴν Παναγίαν ἐν προτομῇ κρατοῦσαν τὸν Χριστὸν διὰ τῆς δεξιᾶς, ὅστις διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ ἐν ᾧ διὰ τῆς

ἀριστερᾶς κρατεῖ εἰλητάριον. Ἀμφοτέρων οἱ χρυσοῖ φωτοστέφανοι φέρουσιν ἐγχάρακτα κοσμήματα. Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνος εἶναι κρητικὴ μὲ τὰς χαρακτηριστικὰς πυκνάς, λεπτὰς ψιμμυθίας εἰς τὰ πρόσωπα. Ἀριστερᾷ τῆς Θεοτόκου εὕρηται ἡ ἐπιγραφὴ «*Ἡ περίβλεπτος Δέσποινα*», κάτω δ' ἀριστερᾷ δι' ἐρυθροῦ χρώματος ὑπάρχει ἡ ἑξῆς, ἐφθαρμένη ἐν μέρει, ἀφιέρωσις:

Δέησις τοῦ δούλου [τοῦ θεοῦ....
Ετους αψις΄ (=1716).

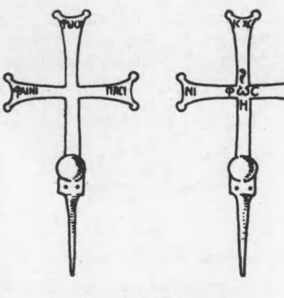

Εἰκ. 14. Σταυρός.

Ἀναφέρω ἐν τέλει ὅτι ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ Ἁγίου Βασιλείου ἀνευρέθη κατὰ τὰς πρό τινων ἐτῶν γενομένας ἐπισκευάς, σταυρὸς ὀρειχάλκινος (εἰκ. 14) ἰσοσκελής, βαίνων ἐπὶ σφαίρας, ἥτις φέρει προσηλωμένην κάτωθεν σιδηρᾶν αἰχμήν, δι' ἧς θὰ εἶχε ποτε ἐμπηχθῇ ὁ σταυρὸς εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ἀετώματος. Πιθανώτατα λοιπὸν ἦτο καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου σταυροπήγιον πατριαρχικόν, ὡς τόσοι ἄλλοι ἐν Ἄρτῃ[1]. Ὁ σταυρός, διαστάσεων 0,30×0,40, ἔχει τύπον παλαιοχριστιανικὸν φέρει δ' ἐπὶ τῶν σκελῶν αὐτοῦ ἐγχαράκτους τὰς συντετμημένας ἐπιγραφάς: ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς ὄψεως ΙC - XC ΝΙ - ΚΑ καὶ ἐν σταυρικῷ συμπλέγματι Φ - $\overset{Z}{\underset{H}{\Omega}}$ - C = Φῶς, Ζωή, ὅπερ εὕρηται συνηθέστατα εἰς παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα, ὡς π.χ. ἐν Νικοπόλει[2], ἐπὶ δὲ τῆς ἑτέρας ΦΩC $\overline{XY}$ ΦΑΙΝ[Ε]Ι ΠΑΣΙ.

Χρονολογία κατασκευῆς. Ὡς χρόνος κατασκευῆς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου ὑπ' ἄλλων μὲν θεωρεῖται τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰῶνος[3], ὑπ' ἄλλων δὲ ὁ 13ος αἰὼν[4] καὶ ὑπ' ἄλλων ὁ 14ος αἰών.[5] Πρὸς ἀκριβῆ καθορισμόν του θὰ βοηθηθῶμεν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς κεραμοπλαστικῆς αὐτοῦ διακοσμήσεως, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τῶν κιονοκράνων τῶν παραθύρων του. Καὶ τὰ μὲν κοσμήματα, ὡς ἤδη εἴδομεν, περιλαμβάνουσι τὰς ἀβακωτὰς ζωφόρους, αἵτινες δὲν ἀπαντῶνται ἐν Ἄρτῃ εἰμὴ μόνον εἰς μνημεῖα τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνος, ὡς π.χ. εἰς τὴν παρὰ τὸ Βουλγαρέλλι Παναγίαν Βελλᾶς (1281) καὶ τὴν Παρηγο-

[1] Πβλ. ἐπιγραφὴν Παναγίας Μπρυώνη Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β΄ σ. 54, Ἅγ. Δημήτριον Κατσούρη (Ράλλη καὶ Ποτλῆ Σύνταγμα τόμ. Ε΄ σ. 106) κλπ.

[2] Φιλαδελφεὺς Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. τ. Δ΄ περ. Β΄ (1927) σ. 51, καὶ Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1926, 192. Ὅμοιος σταυρὸς ὑπάρχει καὶ ἐν τῷ Βυζ. Μουσείῳ Ἀθηνῶν. ΠΑΕ 1926, 126. Τὸ αὐτὸ δὲ σύμπλεγμα καὶ ἐν Δήλῳ Orlandos, BCH, 1936, 82.

[3] Ξενόπουλος, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Ϛ΄, 387.

[4] Diehl, Manuel d'art byzantin (1925-6) 452, Millet, École Grecque, Paris 1916 σ. 210.

[5] Σεραφείμ, Δοκίμιον 139, Diehl, Manuel[2] 754.

ρήτισσαν (1282—1289). Ἐπειδὴ δ' αἱ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου παρουσιάζουσι καὶ ἐφυάλωσιν εἶναι πιθανώτατον, ὅτι ὁ Ἅγ. Βασίλειος εἶναι μεταγενέστερος τῶν δύο ἄλλων παραδειγμάτων, ἤτοι θὰ εἶναι ἔργον τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος. Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα ἄγει ἡμᾶς καὶ ἡ παραβολὴ τῶν κιονοκράνων τῶν παραθύρων πρὸς ὁμοιότροπα ναῶν τῆς Κάτω Ἰταλίας., ἅτινα κατελέξαμεν ἐν σελίδι 127 σημ. 1.

Εἰκ. 15.
Κιονόκρανον ἐντειχισμένον εἰς τὴν Β. πτέρυγα τοῦ ἁγ. Βασιλείου.

Πρὸς τοιαύτην ἐν τούτοις χρονολόγησιν ἀντιτίθεται καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν ἐφυαλωμένων εἰκόνων, ἥτις, ὡς ἤδη εἴπομεν, τάσσει αὐτὰς εἰς τὰ τέλη τοῦ 14ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος, καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐφυαλώσεως αὐτῶν, ἥτις μόνον ἐὰν θεωρηθῇ ὡς mezza majolica[1] δύναται νὰ τεθῇ εἰς τὸν 14ον αἰῶνα[2]. Ἢ πρέπει λοιπὸν νὰ θεωρήσωμεν τὸν Ἅγ. Βασίλειον ὡς κτίσμα τοῦ τέλους τοῦ 14ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰῶνος, ἢ νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὰ ἐφυαλωμένα εἰκονίδια ἐνετειχίσθησαν μεταγενεστέρως, ἴσως ὅταν θὰ προσετέθησαν αἱ πτέρυγες.

[1] Πράγματι ἀντὶ τῆς παχείας ἀλοιφῆς τῶν majolica, ἡ γάνωσις, ἣν παρουσιάζουσι τὰ εἰκονίδια τοῦ Ἁγ. Βασιλείου εἶναι ἰσχνὴ καὶ σχεδὸν διαφανής.

[2] De Mauri, L'amatore di majolica, Milano[3] σ. 330. Σημειωτέον, ὅτι καὶ τὰ κύρια χρώματα, ὧν ἐγένετο χρῆσις εἰς τὰ εἰκονίδια τοῦ Ἁγ. Βασιλείου – πράσινον καὶ καστανομέλαν (=κεκαυμένον πορφυροῦν) - εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνα, ὧν ἐγένετο χρῆσις εἰς τὰς λίαν πρωΐμους majolica ἐν Siena, Orvieto, Faenza κλπ. Πβλ. B. Rackham Italian majolica, London 1933 σ. 16.

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἀπὸ ΒΔ.

Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΗΣ ΡΟΔΙΑΣ

Πλὴν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Κατσούρη ὑπάρχει εἰς τὸ τμῆμα τοῦ Κάμπου, ἐν θέσει Κιρκιζάταις, 10 περίπου λεπτὰ τῆς ὥρας Β. Δ. τοῦ Ἁγ. Δημητρίου καὶ ἄλλος, μικρὸς μὲν ἀλλ' οὐχ ἧττον σημαντικὸς ναός, τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἐπιλεγόμενος δὲ «τῆς Ροδιᾶς». Τὴν ἐπωνυμίαν ταύτην ἔλαβεν ὁ ναός, ὡς ὑπαγόμενος ἄλλοτε εἰς μεγάλην καὶ παλαιὰν μονὴν τῆς Θεοτόκου, εὑρισκομένην πρὸς νότον τῆς Ἄρτης εἰς τὸ τέρμα τοῦ τμήματος Κάμπου μεταξὺ τῶν χωρίων Στρογγυλῆς καὶ Βίγλας [1], ἐπονομαζομένην δὲ Ροδιάν. Ἡ μονὴ αὕτη εἶχε πάλαι πολλὰ καὶ μεγάλα κτήματα καὶ δὴ καὶ μετόχια, ὧν ἓν μὲν ἦτο τὸ τοῦ Τιμίου Προδρόμου [2], ἕτερον δὲ εἶναι ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 1), ὅστις διατηρεῖται εὐτυχῶς σχεδὸν ἀλώβητος· διότι ἐξαιρέσει φράξεως τινῶν τῶν παλαιῶν παραθύρων του καὶ ἀνοίγματος νέων τινῶν κουφωμάτων κατὰ τὴν Β. καὶ τὴν Ν. πλευράν, πάντα τὰ λοιπὰ στοιχεῖα του παρέμειναν ἀναλλοίωτα.

[1] Σεραφείμ, Δοκίμιον 171.

[2] Τὸ μετόχιον τοῦτο φαίνεται ὅτι ἦτό ποτε ἱδρυμένον ἐφ' ἧς θέσεως ἀργότερον ἐκτίσθη τὸ τζαμὶ τοῦ Φαὴκ - Μπέη, ὡς ἐπικυροῖ καὶ ἡ αὐτόθι εὕρεσις μεγάλου ἀναγλύφου εἰκονίζοντος τὸν Πρόδρομον, (ὅρα περὶ αὐτοῦ ἐν τῷ περὶ τῶν βυζαντινῶν γλυπτῶν τῆς Ἄρτης κεφαλαίῳ), ἀποκειμένου δὲ σήμερον ἐν τῷ μουσείῳ Ἄρτης.

Ἀρχιτεκτονική. Ὁ ναός, οὗτινος τὴν κάτοψιν καὶ τὴν κατὰ μῆκος τομὴν παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 2, ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῶν ἐγγεγραμ-

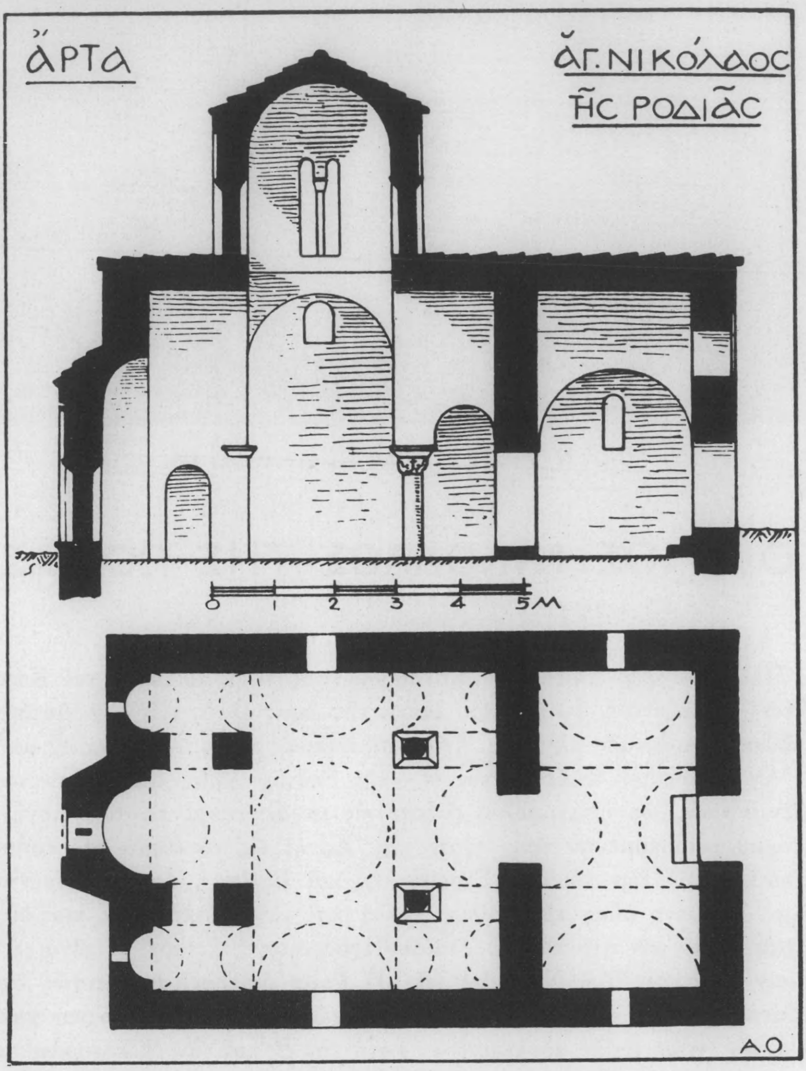

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

μένων σταυροειδῶν μετὰ τρούλλου, ὑπάγεται δ᾽ εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν δικιονίων, ἐκείνων δηλαδή, ὧν ὁ τροῦλλος στηρίζεται ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἐπὶ δύο κιόνων τοποθετημένων παρὰ τὴν ΒΔ καὶ τὴν ΝΔ γωνίαν, ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ ἐπὶ τῶν μετώπων τῶν δύο κατὰ μῆκος τοίχων, οἵτινες χωρίζουσι τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ

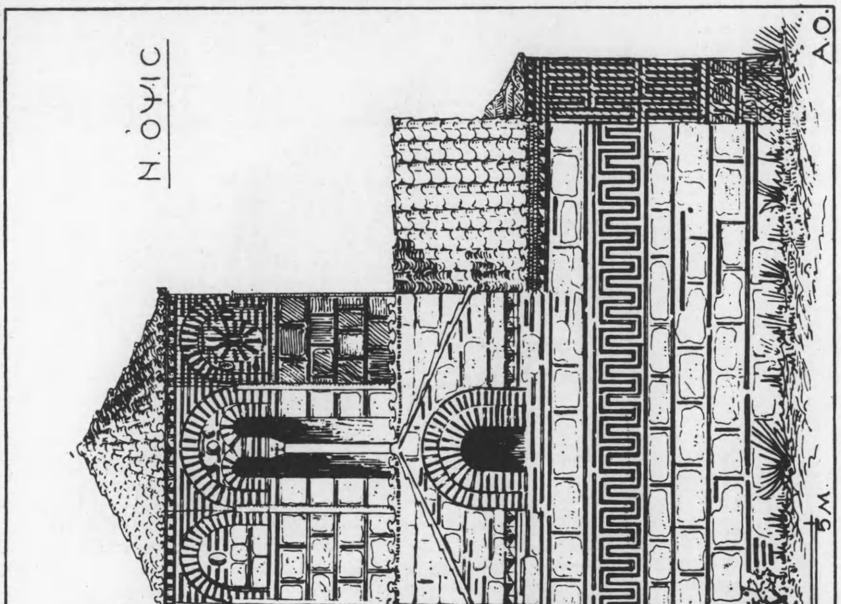

Εἰκ. 3. Νοτία πλευρὰ τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Ροδιᾶς.

τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ὁ σταυρὸς εἶναι ἐνταῦθα ἐγγεγραμμένος εἰς ὀρθογώνιον, ὅπερ προσεγγίζει αἰσθητῶς τὸ τετράγωνον, (ἐσωτερικαὶ δια-

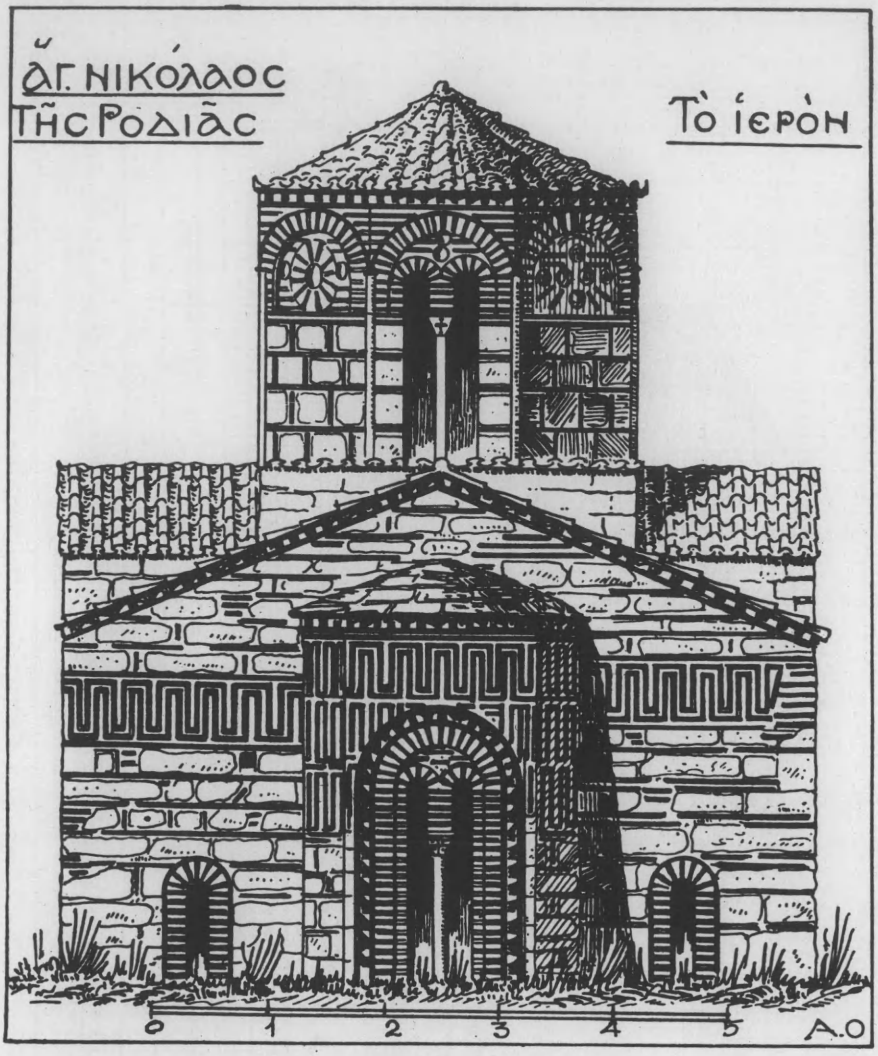

Εἰκ. 4. Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

στάσεις 5.25×5.67 μ.). Εἰς τὸ ὀρθογώνιον δὲ τοῦτο εἶναι προσκεκολλημένη πρὸς ἀνατολὰς μὲν μία καὶ μόνη κόγχη ἡμιεξάγωνος, διάτρυπωμένη ὑπὸ διλόβου παραθύρου, πρὸς δυσμὰς δὲ νάρθηξ ὀρθογώνιος, πλάτους 2.55, καταλαμβάνων ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ (εἰκ. 2).

Πάντα τὰ μέρη τοῦ ναοῦ ἤτοι αἱ τέσσαρες κεραῖαι τοῦ σταυροῦ, οἱ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου καταλειπόμενοι τέσσαρες μικροὶ χῶροι καὶ τέλος τὰ τρία τμήματα, εἰς ἃ χωρίζεται ὁ νάρθηξ, εἶναι κεκαλυμμένα διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν κατὰ τὸ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι κυριαρχοῦν σύστημα[1]. Λόγῳ δὲ τῶν μικρῶν σχετικῶς διαστάσεων τοῦ ναοῦ μόνον ἡ μεσαία κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἐξέχει, αἱ δὲ λοιπαὶ δύο — προθέσεως καὶ διακονικοῦ — διεμορφώθησαν ὡς ἡμικυκλικαὶ βαθύνσεις ἐν τῷ πάχει τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 2).

Διαμόρφωσις τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὁ ναὸς εἶναι ἐκτισμένος κατὰ στρώσεις ὁριζοντίας διὰ κανονικῶν, σκληρῶν ἀσβεστολίθων, κατὰ τοὺς ἁρμοὺς τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται παχεῖαι, ζωηρῶς ἐρυθραί, πλίνθοι (εἰκ. 1 καὶ 3). Κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα, οἷα συναντῶμεν εἰς τοὺς λοιποὺς ναοὺς τῆς Ἄρτης, δὲν φέρει ὁ Ἅγ. Νικόλαος, μόνον δὲ μία πλατεῖα ζωφόρος ἐκ μαιάνδρων κοσμεῖ τὰς τρεῖς πλευρὰς τοῦ ναοῦ καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 3 καὶ 4). Ἰδιαιτέρως πλουσία εἶναι ἡ διὰ τριπλῆς σειρᾶς μαιάνδρων διακόσμησις τῆς τριπλεύρου κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 4). Ὡς γεῖσα ἐχρησιμοποιήθησαν πανταχοῦ τοῦ ναοῦ ὀδοντωταὶ ταινίαι. Ἰσχύει δὲ τοῦτο γενικῶς δι' ὅλους τοὺς ναοὺς τοῦ δεσποτάτου, οἵτινες, καίπερ ὄντες κτίσματα τῶν μετὰ τὸ 1200 χρόνων, δὲν χρησιμοποιοῦσιν, ὡς οἱ τῆς νοτίου Ἑλλάδος, πώρινα γεῖσα ἀλλὰ πλίνθινα, ἀκολουθοῦντες κατὰ τοῦτο τὴν παράδοσιν τῆς πρωτευούσης.

Ὁ ναὸς ἔφερε κατὰ μὲν τὸ κύριον αὐτοῦ σῶμα ὀλίγα μονόλοβα τοξωτὰ παράθυρα: ἓν ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου (εἰκ. 1), ἀνὰ ἓν κατὰ τὰ πλάγια τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 3) καὶ ἀνὰ ἓν κατὰ τὰ τύμπανα τῶν ἐγκαρσίων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, εὐθὺς ὑπὸ τὸ ἀέτωμα (εἰκ. 3). Τέλος αἱ κόγχαι τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ διατρυπῶνται ὑπὸ στενοῦ (0.20) μονολόβου παραθύρου. Καὶ τῆς μὲν προσόψεως καὶ τῶν τυμπάνων τὰ παράθυρα περιβάλλονται ὑπὸ διπλῶν πλαισίων πλίνθων, ἅτινα διήκουσι μέχρι τῆς ποδιᾶς, τὰ δὲ τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ νάρθηκος ἔχουσιν ἁπλᾶ τὰ πλαίσια (εἰκ. 3). Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ διετρυπᾶτο ὑπὸ διλόβου παραθύρου, περιβαλλομένου ὑπὸ πλινθίνου πλαισίου καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 4), ὑπὸ διλόβων δ' ὡσαύτως παραθύρων διετρυπῶντο καὶ αἱ τέσσαρες ἐκ τῶν ὀκτὼ πλευρῶν τοῦ τρούλλου, οὗτινος ἡ σφενδόνη εἶναι ἐκτισμένη διὰ κανονικῶν πλινθοπεριβλήτων λίθων. Σήμερον τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου, ὡς καὶ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, εἶναι πεφραγμένα διὰ τοιχοποιίας, ἥτις ὅμως εἶναι παλαιὰ (εἰκ. 1 καὶ 3) προερχομένη πιθανώτατα ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, ὅτε θὰ ἐτοιχίσθησαν τὰ παράθυρα, χάριν ἀσφαλείας, ἀφαιρεθέντων καί τινων τῶν μαρμαρίνων κιονίσκων, οἵτινες ἐχώριζον τοὺς λοβούς των.

Τὰ τέσσαρα δίλοβα παράθυρα τοῦ τρούλλου περιβάλλονται ὑπὸ ἁπλῶν ἡμικυκλικῶν πλαισίων (εἰκ. 1 καὶ 3), ὧν ὅμοια καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος ὑπάρχουσι,

[1] Millet, L'école Grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 68.

χάριν ὁμοιομορφίας, καὶ εἰς τὰς ὑπολοίπους πλευρὰς τοῦ τρούλλου, δίκην τυφλῶν παραθύρων. Τὰ τελευταῖα δὲ ταῦτα περιβάλλουσι τύμπανον, ὅπερ διακοσμεῖται δι᾿ «ἡλίων» ἤτοι διὰ κυκλοτερῶς διατεταγμένων πλίνθων (εἰκ. 3). Τὴν ὅλην δὲ διακόσμησιν τοῦ ραδινοῦ τρούλλου συνεπλήρουν πολυάριθμα, ἔγχρωμα, σκυφωτὰ πινάκια, ὧν σήμερον σώζονται δυστυχῶς μόνον αἱ ἐπὶ τοῦ κονιάματος, ἐφ᾿ οὗ προσεκολλῶντο, καταλειφθεῖσαι κοιλότητες. Ἦσαν δὲ τὰ εἰρημένα *σκυφία* ἄλλα μὲν τοποθετημένα εἰς τὸ κέντρον τῶν «ἡλίων» (εἰκ. 3) ἄλλα δὲ ἑκατέρωθεν αὐτῶν καὶ τέλος ἄλλα ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ ὕπερθεν τῶν παραθύρων τυμπάνου (εἰκ. 3).

Εἰκ. 6. Κιονόκρανον ΒΔ γωνίας.

Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι καὶ ἡ διάταξις τῆς στέγης τοῦ ναοῦ (εἰκ. 4), καθ᾿ ἣν μία ἑνιαία ἀμφικλινὴς στέγη καλύπτει τὴν ἀνατολικὴν κεραίαν τοῦ σταυροῦ καὶ τὰ παρ᾿ αὐτὴν δύο μικρὰ διαμερίσματα (ΒΑ καὶ ΝΑ), ὡς ἐπίσης ἄλλη ὁμοία ἰσομεγέθης στέγη καλύπτει τὴν δυτικὴν κεραίαν καὶ τὰ παρ᾿ αὐτὴν διαμερίσματα (ΒΔ καὶ ΝΔ). Ἡ τοιαύτη διάταξις, ἐφαρμοσθεῖσα καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ τῆς Μακεδονίας, ἐγένετο προφανῶς χάριν εὐκολίας, πρὸς ἀποφυγὴν δηλ. ἐκτελέσεως πολλῶν μικρῶν στεγῶν, ἀλλ᾿ εἰς βάρος ἐν τούτοις τῆς πλαστικότητος τοῦ μνημείου. Ἐνδιαφέρων τέλος εἶναι καὶ ὁ τρόπος στεγάσεως τοῦ νάρθηκος, ὅστις ἐνθυμίζει τὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Γοργοεπηκόου [1] καὶ ἄλλων μικρῶν ναῶν τῆς Ἀττικῆς [2].

Ἐ σ ω τ ε ρ ι κ ὴ δ ι α κ ό σ μ η σ ι ς. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς πάντας τοὺς ἄλλους ναοὺς τῆς Ἄρτης ὁ Ἅγ. Νικόλαος τῆς Ροδιᾶς διετήρησε τὴν ὡραίαν του ἐσωτερικὴν διακόσμησιν σχεδὸν ἀναλλοίωτον, τόσον τὴν γλυπτικὴν ὅσον καὶ τὴν γραπτήν. Καὶ τὴν μὲν γλυπτικὴν διακόσμησιν βλέπομεν ἐνταῦθα οὐχὶ εἰς τὸ

[1] M i c h e l—S t r u c k, Ath. Mitt. 1906 σ. 296 εἰκ. 4.

[2] Ὄμορφη ἐκκλησιὰ Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἡ ὄμορφη ἐκκλησιά, Ἀθῆναι 1921 σ. 15 εἰκ. 13.

εἰκονοστάσιον, διότι λίθινον τέμπλον οὐδέποτε, ὡς φαίνεται, ἀπέκτησεν ὁ ἐξεταζόμενος ναός, ἀλλ' ἐπὶ τῶν κιονοκράνων τῶν δύο χαμηλῶν κιόνων, οἵτινες στηρίζουσι τὸν τροῦλλον. Οἱ κιόνες οὗτοι, ὕψους μόλις 1.86 μ. μετὰ τοῦ κιονοκράνου, εἶναι μαρμάρινοι ἔχοντες τοὺς κορμοὺς ἀρραβδώτους καὶ πατοῦντας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἄνευ τῆς μεσολαβήσεως βάσεως (εἰκ. 2). Τὰ καθαρῶς τεκτονικὰ κιονόκρανά των ἀποτελοῦνται ἐκ δύο μερῶν ἤτοι τοῦ κυβοειδοῦς σώματος καὶ ἑνὸς ὑπεράνω αὐτοῦ κειμένου κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος. Τόσον τὸ σῶμα ὅσον καὶ τὸ ἐπίθημα ἀμφοτέρων τῶν κιονοκράνων κοσμοῦνται καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτῶν πλευράς, τὸ μὲν διὰ ποικίλων παραστάσεων, τὸ δὲ δι' ὀδόντων καὶ ἀνθεμίων. Καὶ τοῦ μὲν σώματος αἱ παραστάσεις εἶναι πρόστυποι, οἱονεὶ ἐπιπεδόγλυφοι, ἐν ᾧ τοὐναντίον ὁ διάκοσμος τῶν ἐπιθημάτων εἶναι περισσότερον ἀνάγλυφος. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς παραστάσεις ἐπὶ μὲν τοῦ βορείου κίονος παρίσταται κατὰ μὲν τὴν πρὸς Α βλέπουσαν πλευράν, ἐπὶ πεδίου ἐσχηματοποιημένων φύλλων, ἀετὸς μονοκέφαλος, στρέφων πρὸς τὰ δεξιὰ τὴν κεφαλὴν καὶ ἔχων ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας (εἰκ. 5) ἐπὶ δὲ τῆς νοτίας πλευρᾶς ὡραῖος ἰσοσκελής, ἀγκυλωτὸς σταυρὸς περιβαλλόμενος ὑπὸ συμπλέγματος ἀνθεμίων (εἰκ. 6). Ἐπὶ δὲ τῆς Β πλευρᾶς εἰκονίζεται παγώνιον κυρτούμενον εἰς ὡραίαν καμπύλην, ἵνα διὰ τοῦ ράμφους καθαρίσῃ τὸν ὄνυχα αὐτοῦ (εἰκ 7) καὶ τέλος κατὰ τὴν δυτικὴν δύο πτηνὰ πίνοντα ἐκ περιρραντηρίου ὀρθουμένου μεταξύ των [1]. Αἱ δύο τελευταῖαι παρα-

Εἰκ. 7. Κιονόκρανον ΒΔ γωνίας.

Εἰκ. 8. Κιονόκρανον ΒΔ γωνίας.

[1] Περὶ τοῦ θέματος τούτου ὅρα Strzygowski ἐν Röm. Mitt. XVII (1903)

Εἰκ. 9. Κιονόκρανον ΝΔ γωνίας.

στάσεις ἔχουσι σχεδιασθῆ μετὰ περισσῆς χάριτος καὶ ἀφελείας. Ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω τοῦ περιγραφέντος κιονοκράνου ἐπιθήματος εἰκονίζονται ἀνθέμια—ὑπενθυμίζοντα μακρόθεν κλασσικὰ πρότυπα—προσέτι δὲ καὶ σταυρὸς ἐντὸς συμπλέγματος φυλλωμάτων (εἰκ. 6).

Ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου κιόνος εἰκονίζονται ἐφ' ἁπασῶν τῶν πλευρῶν σταυροὶ (εἰκ. 9) καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπιθήματος μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁ διπλοῦς σταυρὸς τῆς σταυρώσεως.

Πλὴν δὲ τῶν κιόνων καὶ οἱ κιονίσκοι τῶν διλόβων παραθύρων τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ τρούλλου φέρουσι κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα (εἰκ. 10), ἐξ ὧν τῆς μὲν κόγχης κοσμοῦνται δι' ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ἀπὸ τῶν κεραιῶν τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἀνθέμια (εἰκ. 10), τοῦ δὲ τρούλλου φέρουσιν ἁπλοῦς ἐκτύπους σταυροὺς ἐπὶ βαθμίδων. Καὶ ὁ μὲν κορμὸς τῶν κιονίσκων τῆς κόγχης παρουσιάζει τὴν ἀμφιοκτάγωνον, γνωστὴν καὶ ἐξ ἄλλων μνημείων μορφὴν (εἰκ. 10), ὁ δὲ τῶν κιονίσκων τοῦ τρούλλου τομὴν ἁπλῆν ὀρθογώνιον.

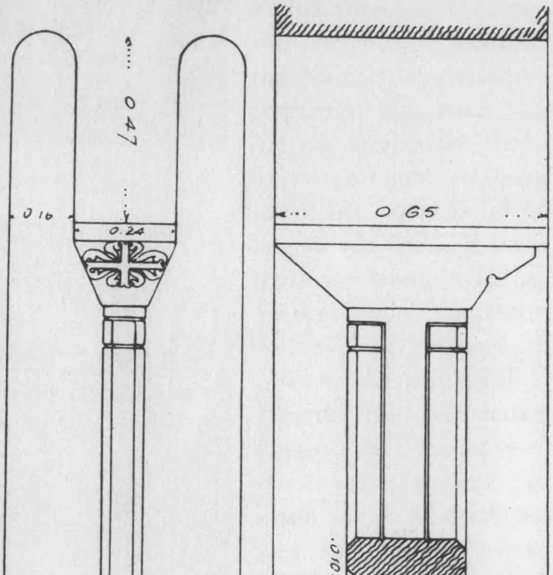

Εἰκ. 10. Παράθυρον τοῦ ἱεροῦ (ὄψις καὶ τομή).

Αἱ τοιχογραφίαι, αἵτινες καλύπτουσι τοὺς τοίχους καὶ τοὺς θόλους τοῦ ναοῦ διατηροῦνται ἐν καλῇ ὁπωσοῦν καταστάσει, πολλαὶ ὅμως ἐξ αὐτῶν ἔχουσι καλυφθῆ δι' ἀλάτων, ἅτινα ἔχουσιν ἀποθέσει ἐπ' αὐτῶν τὰ περιλείχοντα τοὺς τοίχους ὕδατα. Τοῦ τρούλλου μάλιστα αἱ εἰκόνες ἔχουσιν αἱ πλεῖσται καταπέσει.

σ. 185 ἑ. Ἑρμηνείαν δὲ τῆς συμβολικῆς αὐτοῦ παρὰ von Spiess: Die Behälter des Unsterblichkeitstrankes ἐν Mitt. der anthropolog. Gesellschaft in Wien XLIV (1904) σ. 17 ἑ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν εἰκονογραφικὴν διάταξιν, αὕτη ἀκολουθεῖ καὶ ἐνταῦθα τὴν δογματικῶς ὁρισθεῖσαν θέσιν τῶν παραστάσεων. Οὕτω ἐν μὲν τῇ μεσαίᾳ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν φέρουσα ἐπὶ τῶν γονάτων τὸν Ἰησοῦν εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς. Κάτωθεν εἰκονίζοντο

Εἰκ. 11. Τοιχογραφία τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου.

ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες, ὧν σώζονται σήμερον ὀλίγα μόνον τμήματα. Ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ἡ Μετάληψις τῶν Ἀποστόλων, παριστανομένων μὲ ραδινὰς ἀναλογίας καὶ πορφυρᾶ ἱμάτια ἐπὶ ἀέρος ζωηρῶς κυανοῦ χρώματος. Ἐπιγραφαὶ διὰ λευκοῦ χρώματος γεγραμμέναι ἀναγράφουσι τὸ «*λάβετε φάγετε*» καὶ τὸ «*πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες*». Κατὰ δὲ τὴν καμπύλην τοῦ θόλου παρεστάθη καθ' ὅλον τὸ ἀνάπτυγμα τῆς καμάρας ἡ Ἀνάληψις, ἐν ᾗ ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται,

ὡς συνήθως, ἐντὸς μεγάλου κυκλικοῦ δίσκου φερομένου ὑπὸ τεσσάρων ὁρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων. Κάτωθεν τοῦ Χριστοῦ ἵσταται ἡ Παναγία μετὰ τῶν Ἀποστόλων, πρὸς οὓς δύο ἄγγελοι ἀγγέλουν τὸ θαῦμα. Ἐπὶ τῆς πρὸς τὴν πρόθεσιν ἀγούσης θύρας παρίστανται δύο ἅγιοι ἐπίσκοποι, ὧν εἷς ὁ ἅγ. Σπυρίδων (CΠΗΡΙΔΟΝ). Ἐν τῇ κόγχῃ τῆς προθέσεως εἰκονίζεται κάτω μὲν ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ἄνω δὲ τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 11). Ὁ κάτωθεν τοῦ κιβωρίου τῆς ἁγ. Τραπέζης ἱστάμενος ἀρχιερεὺς Ζαχαρίας ὑποδέχεται τὴν εἰς τὸ ἱερὸν ὁδηγουμένην τριετῆ Παναγίαν, ἥτις συνοδεύεται ὑπὸ ὁμίλου πολυτελῶς ἐνδεδυμένων παρθένων, αἵτινες κρατοῦσιν εἰς τὴν χεῖρα λαμπάδα ἀνημμένην. Ὄπισθεν τοῦ ὁμίλου εἰκονίζονται οἱ γονεῖς τῆς Θεοτόκου, Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννα, ὑπεράνω δ' αὐτῶν οἰκοδομήματα μετὰ κουφιζόντων κοσμημάτων. Εἰς τὸ δεξιὸν τῆς αὐτῆς εἰκόνος παρίσταται ἡ μικρὰ Παναγία καθημένη ἐπὶ τοῦ συνθρόνου τοῦ ἱεροῦ, πρὸς ταύτην δὲ ἄγγελος καθιπτάμενος κομίζει τὸν ἄρτον, δι' οὗ ἐτρέφετο κατὰ τὴν ἐν τῷ ναῷ δωδεκαετῆ αὐτῆς παραμονήν, ὡς λεπτομερῶς διαλαμβάνει τὸ ἀπόκρυφον πρωτευαγγέλιον τοῦ Ἰακώβου (*Tischendorf*, Evangelia Apocrypha ἔκδ. 2α Λιψία 1876 σ. 14). Ἡ ἡμετέρα παράστασις παρουσιάζει τοῦτο τὸ ἰδιαίτερον: ὅτι εἰκονίζει τὰς συντρόφους τῆς Θεοτόκου ὁμηλίκους πρὸς ἐκείνην ἤτοι εἰς τὴν αὐτὴν μικρὰν κλίμακα ὑφ' ἣν καὶ τὴν Θεοτόκον καὶ δὴ εὐθὺς ὄπισθεν αὐτῆς ἤτοι παρεμβαλλομένας μεταξὺ τῆς Παναγίας καὶ τῶν γονέων της. Εἰς τὰς μέχρι τοῦδε γνωστὰς παραστάσεις τῶν Εἰσοδίων αἱ σύντροφοι παρθένοι εἰκονίζονται πάντοτε εἰς μεγάλην κλίμακα, ἵστανται δὲ ἄλλοτε μὲν ὄπισθεν τῶν γονέων τῆς Παναγίας[1], ἄλλοτε δὲ πλησίον αὐτῆς[2]. Ὁμήλικες περίπου καὶ εἰς τὴν αὐτὴν σχεδὸν πρὸς τὴν Θεοτόκον κλίμακα παρίστανται αἱ σύντροφοι αὐτῆς παρθένοι μόνον εἰς τοιχογραφίας τῆς Ἀνατολῆς, ὡς π.χ. ἐν Λάτρῳ[3], ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀρχαγγέλου τῆς Καππαδοκίας[4] καὶ ἐν Κούρτ-Μπογκάν[5]. Καὶ εἰς τὰς τρεῖς ὅμως ταύτας περιπτώσεις αἱ σύντροφοι δὲν παρίστανται, ὡς ἐνταῦθα, εὐθὺς παρὰ τὴν Παναγίαν ἀλλ' ὄπισθεν τῶν γονέων αὐτῆς. Ἐντελῶς δὲ εἰς τὴν αὐτὴν πρὸς τὴν Θεοτόκον κλίμακα ἀλλ' ὅμως καὶ πάλιν

[1] Δαφνὶ Millet, Le monastère de Daphni πίν. XIX, 2, Bojana Grabar, L'église de Bojana. Sofia 1924 πίν. XXXIX. Muratoff, Peint. byz. CLXVIII. Λαύρα Millet, Athos. Les peintures πίν. 130, 2, Ξενοφῶντος ἔ. ἀ. 183, 1.

[2] Μ. Χελανδαρίου Millet, Athos. Les peintures πίν. 74, 2. Βατοπέδι Millet, ἔ. ἀ. 86, 1. Δοχειαρίου ἔ. ἀ. πίν. 225.

[3] Der Latmos (Milet III, 1) πίν. VI, 1.

[4] G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, 3me Album πίν 156.

[5] G. Millet-T. Rice, Byzantine painting at Trebizond, London 1936 πίν. 5 καὶ LVII, 2.

ὄπισθεν τῶν γονέων εἰκονίζονται αἱ παρθένοι ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 2 χειρογράφῳ τῆς ἐν Ἄθῳ μονῆς τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος[1].

Ἐπὶ τῆς καλυπτούσης τὴν πρόθεσιν καμάρας εἰκονίζετο ἡ Πεντηκοστή, ἣν δυστυχῶς καλύπτουσι τὰ ἐξανθήματα τῶν ἁλάτων τοῦ τοίχου. Ἐπὶ τοῦ

Εἰκ. 12. Ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν.

νοτίου τοίχου τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ὁ ἀσπασμὸς Ἄννης καὶ Ἐλισσάβετ. Ἐν δὲ τῷ διακονικῷ παρίσταται ἀντιστοίχως ἐν μὲν τῇ κόγχῃ ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριήλ, ὑπεράνω δ' αὐτοῦ ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν (εἰκ. 12) κρατῶν εἰλητάριον ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Ἐγὼ Θ[εὸ]ς πρότος* (Ἡσ. 41,4) *πλὴν ἐμοῦ οὐκ [ἔσονταί σοι θεοὶ ἕτεροι]* (Ἐξ. 20,3). Ἡ λευκή του κόμη πίπτει ἑκατέρωθεν

[1] Lambros, Catalogue of the greek manuscripts of Mount Athos, Oxford 1903 φ. 202 Α. Φωτογραφίαν τῆς σχετικῆς εἰκόνος ἐπέδειξεν ἡμῖν εὐγενῶς ὁ κ. Ξυγγόπουλος.

τοῦ προσώπου χωριζομένη εἰς μικροὺς παραλλήλους βοστρύχους. Ὁ Θεὸς εἰκονιζόμενος ἐν προτομῇ ἐν αὐστηρῶς μετωπικῇ στάσει ἀτενίζει τὸν θεατὴν διὰ διαπεραστικοῦ ἀλλὰ μειλιχίου βλέμματος. Φορεῖ δὲ χιτῶνα λευκοκύανον καὶ ἐρυθρὸν ἱμάτιον.

Ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ ἱερὸν ἀγούσης θύρας τοῦ διακονικοῦ εἰκονίζεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ Ἅγ. Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ Ἅγ. Διονύσιος. Ἐπὶ δὲ τῶν τοίχων τοῦ διακονικοῦ εἰκονίζονται: ἐπὶ μὲν τοῦ βορείου ὁ Ἅγ. Πολύκαρπος Σμύρνης, ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου ὁ Ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θαυματουργὸς καὶ παρ' αὐτὸν οἱ βασιλεῖς Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, περιβεβλημένοι τὰς βασιλικὰς μετὰ μαργαριτῶν στολάς. Ἡ Ἁγ. Ἑλένη μάλιστα, στρέφουσα κατὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ τῶν δύο ἁγίων τίμιον Σταυρόν, φορεῖ καὶ τὰ ἀπὸ τοῦ στέμματος κατερχόμενα *κατάσειστα* ἢ *παραπενδούλια*. Τέλος ἐπὶ τῆς καμάρας, ἥτις καλύπτει τὸ διακονικὸν παρεστάθη κατὰ μὲν τὸ βόρειον ἥμισυ ἡ Προσκύνησις τῶν Μάγων, κατὰ δὲ τὸ νότιον παράστασις δυσδιάκριτος λόγῳ τῶν ἁλάτων, μὲ πύργον εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον καὶ κουφικὰ κοσμήματα.

Ἐπὶ τῆς νοτίας καμάρας, διῃρημένης εἰς δύο, παρίσταται ἀνατολικῶς μὲν ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ, δυτικῶς δὲ ἡ Βαϊοφόρος. Ἡ Γέννησις παρεστάθη μὲ ὅλας τὰς λεπτομερείας· διότι πλὴν τῆς ἀνακεκλιμένης Θεοτόκου, τοῦ παρ' αὐτὴν θείου βρέφους, ὅπερ θερμαίνουσι διὰ τῆς ἀναπνοῆς των ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος, καὶ τοῦ σκεπτικοῦ Ἰωσήφ, παρεστάθησαν οἱ ἄγγελοι, οἱ ποιμένες, οἱ μάγοι καὶ τέλος ἡ σκηνὴ τοῦ λουτροῦ τοῦ παιδίου, μὲ τὴν Σαλώμην χύνουσαν ὕδωρ εἰς τὴν λεκάνην, καὶ τὴν μαῖαν, ἥτις μὲ ἀνασεσυρμένας τὰς λευκὰς χειρίδας πλύνει τὸν ἐν τῷ ὕδατι βυθισμένον Ἰησοῦν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐν τούτοις δὲν λείπει ὁ φωτοστέφανος. Κάθε μικρὰ σκηνὴ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὴν σχετικὴν ἐπιγραφὴν γεγραμμένην διὰ λευκοῦ χρώματος ἐπὶ τοῦ βαθέως κυανοῦ ἀέρος.

Κάτωθεν τῆς Βαϊοφόρου εἰκονίσθη κατ' ἐντελῶς πρωτότυπον διάταξιν, ὑπαγορευθεῖσαν προφανῶς ὑπὸ τῆς ἐλλείψεως χώρου, ὁ Μυστικὸς δεῖπνος καθ' ὃν οἱ μαθηταὶ εἶναι παρατεταγμένοι κατὰ μέτωπον ὄπισθεν εὐθείας τραπέζης.

Ἐπὶ τοῦ παρακειμένου νοτίου τυμπάνου τοῦ τοίχου εἰκονίσθη ὑψηλὰ ἤτοι ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου. Καὶ ἀριστερὰ μὲν τοῦ παραθύρου παρεστάθη ὁ Χριστὸς εὐλογῶν, τοὺς πόδας τοῦ ὁποίου φιλοῦσιν αἱ ἀδελφαὶ τοῦ Λαζάρου Μάρθα καὶ Μαρία, δεξιᾷ δὲ ὁ ἐσπαργανωμένος Λάζαρος.

Ἐπὶ τῆς βορείου καμάρας, διῃρημένης εἰς δύο, εἰκονίσθη πρὸς ἀνατολὰς μὲν ἡ εἰς Ἅδου κάθοδος τοῦ Χριστοῦ κάτωθεν δ' αὐτῆς ἐντὸς σειρᾶς κύκλων (médaillons) ἅγιοι ἐν προτομῇ, πρὸς δυσμὰς δὲ ὁ Ἐπιτάφιος θρῆνος. Τόσον τῆς Ἀναστάσεως ὅσον καὶ τοῦ Θρήνου μικρὰ μόνον τμήματα εἶναι εὐδιάκριτα τῶν ὑπολοίπων καλυπτομένων ὑπὸ παχέος στρώματος ἅλατος. Κάτωθεν τοῦ Θρήνου ἔχομεν πάλιν ζώνην ἐκ στηθαρίων ἁγίων, ὑπεράνω δὲ τοῦ Β.Δ. κίονος ὁλόσωμον τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Ἀρτεμίου.

Ἐπὶ τοῦ παρακειμένου βορείου τυμπάνου εἰκονίζετο, ὡς καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τοῦ 14ου[1] αἰῶνος, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνος διακρίνεται ἡ κεφαλὴ καὶ τὸ ἥμισυ σῶμα τῆς ἐξηπλωμένης νεκρᾶς Θεοτόκου ὡς καὶ τοῦ παρὰ τὴν κεφαλὴν αὐτῆς προσκλίνοντος ἀποστόλου Πέτρου. Ἐκ τοῦ ὀρθίου ὄπισθεν τῆς νεκρᾶς ἱσταμένου Ἰησοῦ διεσώθη μόνον τμῆμα τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸν ἐλλειψοειδοῦς δίσκου ἐπὶ δὲ τοῦ παρ' αὐτὸν κυανοῦ βάθους ἓν Σεραφείμ. Ἄθικτος καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς παραστάσεως διετηρήθη ἡ ἀνωτάτη ζώνη, ἐφ' ἧς εἰκονίσθησαν εἰς δύο σειρὰς καὶ εἰς μικρὰν κλίμακα οἱ δώδεκα Ἀπόστολοι ἐρχόμενοι, συμφώνως πρὸς τὰς ἀποκρύφους διηγήσεις[2] ἵνα παραστῶσιν εἰς τὴν κοίμησιν τῆς Θεοτόκου. Παρίστανται δ' οἱ Ἀπόστολοι ἐνταῦθα οὐχὶ ὡς συνήθως ἐν προτομῇ καὶ κατακορύφως ἀλλὰ μέχρι τῶν γονάτων καὶ ὁριζοντίως καὶ εἶναι χωρισμένοι εἰς δύο ὁμάδας, ἐξ ὧν οἱ μὲν πρὸς τ' ἀριστερὰ διευθύνονται πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ παρεστάθησαν ἀγένειοι, οἱ δὲ πρὸς τὰ δεξιὰ διευθύνονται ἀντιστρόφως καὶ φέρουσι γένεια. Ἡ στάσις τῶν ἡμετέρων Ἀποστόλων πλησιάζει πρὸς τὴν τῶν Ἀποστόλων τοῦ Ἀφεντικοῦ τοῦ Μυστρᾶ, οἵτινες ὅμως συνοδεύονται καὶ ὑπὸ τοῦ σχετικοῦ ἀγγέλου[3].

Ἐπὶ τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ Σταυροῦ διακρίνεται μετὰ δυσκολίας πρὸς νότον μὲν ἡ προσευχὴ ἐν Γεθσημανῇ, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Καθεύδετε τὸ λοιπὸν καὶ ἀναπαύεσθε* (Ματθ. κς' 45) καὶ κάτωθεν αὐτῆς ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα, πρὸς βορρᾶν δὲ ἄνω μὲν ἡ Ἀποκαθήλωσις κάτω δὲ ὁ Ἑλκόμενος, ἔνθα ὁ Ἰησοῦς περιβεβλημένος πορφυροῦν χιτῶνα παρίσταται κατενώπιον μὲ τὰς χεῖρας κάτω δεδεμένας, παρ' αὐτὸν δὲ Σίμων ὁ Κυρηναῖος φέρων τὸν σταυρόν. Δεξιᾷ τῆς παραστάσεως ταύτης παρίσταται πάλιν ὁ Ἰησοῦς περιβαλλόμενος ὑπὸ στρατιωτῶν καὶ ἐμφανιζόμενος πρὸ τοῦ Ἀρχιερέως.

Ἐπὶ τοῦ παρακειμένου δυτικοῦ τυμπάνου θὰ εἰκονίζετο ἀναμφιβόλως ἡ Σταύρωσις, ἧς ὅμως δυστυχῶς οὐδὲν πλέον διακρίνεται. Εἰς τὴν αὐτὴν λυπηρὰν κατάστασιν εὑρίσκονται καὶ αἱ παραστάσεις, αἵτινες ἐκάλυπτον τὰς καμάρας τῶν μικρῶν καὶ χαμηλῶν διαμερισμάτων τοῦ ναοῦ (bas-côtés). Εὐτυχῶς αἱ ἐπὶ τῶν ἀντιστοίχων τυμπάνων τοῦ δυτικοῦ τοίχου διακρίνονται εἰσέτι ἀρκετὰ εὐκρινῶς· διασώζονται δ' ἐπ' αὐτῶν δύο οὐχὶ συνήθεις παρα-

[1] Περίβλεπτος Μυστρᾶ Millet, Monum. byz. de Mistra, Paris 1910 πίν. 116, 4.

[2] Tischendorf, Apocalypses apocryphae Λιψία 1866, 99 «*καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον εἶπεν πρὸς τοὺς ἀποστόλους· πάντες ἅμα διὰ νεφελῶν ἐπιβεβηκότες ἐκ τῶν περάτων τῆς οἰκουμένης συναθροίσθητε εἰς ἁγίαν Βηθλεὲμ διὰ τὴν μητέρα τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν συσσεισμῷ* κλπ. Ὁμοίως ὁ Συναξαριστὴς τῆς 15 Αὐγούστου γράφει ὅτι κατὰ τὴν κοίμησιν τῆς Θεοτόκου «*ἔγινεν αἰφνιδίως ἦχος δυνατῆς βροντῆς καὶ εὐθὺς ἦλθον ἐκεῖ πάμπολλα νέφη, τὰ ὁποῖα ἁρπάσαντα ἀπὸ τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τοὺς ἀποστόλους ἀπέφερον αὐτοὺς εἰς τὴν οἰκίαν τῆς Θεοτόκου*». Πρβ. καὶ τὸ Μηναῖον εἰς τὴν 15ην Αὐγούστου.

[3] Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 101, 1.

στάσεις ἤτοι: πρὸς βορρᾶν μὲν οἱ ἐν τῷ σπηλαίῳ τῆς Ἐφέσου κοιμηθέντες ἅγιοι ἑπτὰ παῖδες, πρὸς νότον δ' οἱ τρεῖς παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ. Ἐν τῇ πρώτῃ παραστάσει (εἰκ. 13) οἱ ἑπτὰ νεαροὶ ἄνδρες εἰκονίζονται ἀσκεπεῖς, ἐνδεδυμένοι βραχεῖς χιτῶνας μετὰ πλουσίως κεκοσμημένων παρυφῶν καὶ τραχηλέας καὶ ὑποδεδεμένοι ὑψηλὰς μεθ' ἱμάντων ἐνδρομίδας· εἶναι δὲ τεταγμένοι εἰς δύο σειρὰς ἤτοι τέσσαρες μὲν ἄνω, τρεῖς δὲ κάτω. Καὶ οἱ μὲν τῆς

Εἰκ. 13. Οἱ ἐν τῷ σπηλαίῳ τῆς Ἐφέσου κοιμηθέντες ἑπτὰ παῖδες.

ἄνω σειρᾶς, τοποθετημένοι συμμετρικῶς ἀνὰ δύο, κοιμῶνται ἀνακαθημένοι, οἱ δὲ τῆς κάτω εἶναι ἀνακεκλιμένοι. Ἡ στάσις ἑκάστου εἶναι διάφορος ἀλλ' ἄνετος καὶ φυσική. Παραπλεύρως δ' ἑκάστου νέου εἶναι κρεμασμένον καὶ τὸ δισάκκιον, ὅπερ ἔφερε τὴν τροφήν του. Παρὰ δὲ τὴν κεφαλὴν ἑκάστου ὑπάρχει διὰ λευκοῦ χρώματος ἀναγεγραμμένον τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ἤτοι ἐξ ἀριστερῶν καὶ ἐκ τῶν ἄνω: *Ἐξακουστουδιανός* [1], *[Μαξιμι]λια[νός]*, *Ἰω[άννης]*, *Μαρτίνος*, *Ἰάμβλιχος*, *Ἀντόνινος* καὶ *[Διονύσιος]*. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν διάταξιν τῆς

[1] Τὸ ὄνομα τοῦτο εἰς μὲν τὰ συναξάρια ἀπαντᾷ ὑπὸ τὸν τύπον Ἐξακουστοδιανὸς Migne, Patr. Gr. τ. 115 στ. 428-48 ἢ Ἐξακουστωδιανός, Νικοδήμου Ἁγιορείτου Συναξαριστὴς Ἀθήνησι 1868 σ. 297, παρὰ δὲ τῷ Φωτίῳ Migne, Patr. Gr. τ. 104 στ. 100 καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ ἐν Καππαδοκίᾳ ναοῦ τῆς Ἁγ. Βαρβάρας ὑπὸ τὸν καὶ ἐνταῦθα ἀπαντῶντα τύπον Ἐξακουστουδιανὸς G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, 3me Album πίν. 190, 191. Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα καὶ νέον ἀνατολικὸν στοιχεῖον, ἐπιγραφικῆς τοῦτο φύσεως.

ἡμετέρας εἰκόνος παρατηροῦμεν ὅτι αὕτη πρὸς οὐδεμίαν τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν ὁμοίων παραστάσεων συμπίπτει ἀκριβῶς, πλησιάζει ὅμως μᾶλλον πρὸς τὴν τοῦ ἐν Ἀδριανουπόλει μητροπολιτικοῦ ναοῦ[1]. Ἡ παράστασις τῶν

Εἰκ. 14. Τμῆμα τῆς παραστάσεως τῶν τριῶν παίδων ἐν τῇ καμίνῳ.

ἑπτὰ παίδων, ἀρκετὰ σπανία, εἰκονίσθη ἐνταῦθα μὲ ἐλευθερίαν, ἀκρίβειαν καὶ ὀρθὴν προοπτικήν. Αἱ μορφαὶ εἶναι ἀραιῶς τοποθετημέναι καὶ οὐχὶ σωρηδόν, ὡς εἰς τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βατικανοῦ καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ τῆς τραπέζης τῆς μονῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὄρους[2].

[1] Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. τεῦχ. I σ. 9 εἰκ. 4.
[2] Millet, Athos Les peintures πίν. 147, 2.

Ἡ δὲ ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τυμπάνου παράστασις (εἰκ. 14) εἰκονίζει τοὺς τρεῖς παῖδας ἐν τῇ καμίνῳ: ἤτοι ἐν τῷ μέσῳ μὲν τὸν Ἀνανίαν[1] ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ τὸν Ἀζαρίαν καὶ τὸν Μισαήλ. Οἱ νέοι φοροῦσι στολὰς πλουσίας καὶ τὸν χαρακτηριστικὸν ἀνατολικὸν μικρὸν πῖλον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, παρεστάθησαν δὲ κατ' ἐνώπιον καὶ μέχρι τῶν γονάτων ἱστάμενοι ὑπεράνω τοξωτῆς καμίνου ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀναδίδονται φλόγες πυρός. Ὑπεράνω τῆς τριάδος τῶν παίδων εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ἄγγελος Κυρίου ἐκτείνων προστατευτικῶς τὰς χεῖρας πρὸς αὐτοὺς καὶ ἀποστέλλων αὐτοῖς τὴν δρόσον. Τέλος εἰς τὰ κατώτατα μέρη τῶν τοίχων εἰκονίζονται κατὰ σειράν, βλέποντες κατενώπιον, ἅγιοι ὁλόσωμοι ἀσκηταὶ ἢ στρατιωτικοί, ὧν τινες σώζονται εἰς καλὴν κατάστασιν.

Τοιχογραφίαι καλύπτουσι καὶ τὰ τοιχώματα τοῦ νάρθηκος. Μεταξὺ τῶν ὑπὸ τῆς αἰθάλης ἀμαυρωθεισῶν εἰκόνων διακρίνει τις στηθάρια ἀσκητῶν ἁγίων ἐντὸς κύκλων, ὡς π.χ. τὸν Ἅγ. Αὐξέντιον. Φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων τοῦ νάρθηκος εἰκονίζοντο τὰ θαύματα τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου Νικολάου· διότι ἐπὶ τοῦ βορείου τυμπάνου διεσώθη καὶ παράστασις εἰκονίζουσα ἓν θαῦμα τοῦ Ἁγ. Νικολάου: Ἐντὸς πλοιαρίου ἔχοντος ἀναπεπταμένον καὶ ὑπὸ τοῦ πνέοντος σφοδροῦ ἀνέμου ἐξωγκωμένον τὸ λευκὸν ἱστίον εἰκονίζεται ἀριστερὰ ὁ Ἅγ. Νικόλαος ὄρθιος προσευχόμενος δεξιὰ δὲ τρεῖς μορφαὶ ἀνδρικαὶ προσβλέπουσαι τὸν Ἅγιον ἐν στάσει δεήσεως. Προσγεγραμμένη ἐπιγραφὴ ἐπεξηγεῖ: *ὁ Ἅγ. Νικόλαος διασώζων τὸ πλ[ο]ῖον ἐκ τοῦ κλείδονος τῆς θαλάσσης*. Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ γνωστοῦ θαύματος τοῦ Ἁγ. Νικολάου, καθ' ὃ ὁ ἅγιος *«θέλων νὰ μεταβῇ εἰς Ἱεροσόλυμα ἵνα μείνῃ κατὰ μόνας εὗρε πλοῖον αἰγυπτιακὸν καὶ εἰσελθὼν εἰς αὐτὸ μετ' ἄλλων χριστιανῶν βλέπει καθ' ὕπνον ὅτι ὁ Διάβολος κόπτει τὰ εἰς τὸ κατάρτιον σχοινία. Ἐξυπνήσας δὲ τὴν νύκτα λέγει εἰς τοὺς ναύτας ὅτι σήμερον μεγάλη τρικυμία θέλει μᾶς εὕρῃ· διότι εἶδον εἰς τὸν ὕπνον μου ὅτι θὰ ὑποφέρωμεν, ἀλλὰ μὴ φοβηθῆτε ἀλλ' ἐλπίζετε εἰς τὸν Θεὸν καὶ αὐτὸς θὰ μᾶς ἐλευθερώσῃ ἐκ τοῦ θανάτου. Ἀφ' οὗ δὲ ἔλεγεν ὁ ἅγιος τοὺς λόγους τούτους παρευθὺς νέφος μέγα καὶ σκοτεινὸν παρουσιασθὲν καὶ μετὰ τὸ νέφος ἄνεμος καὶ ταραχὴ τῆς θαλάσσης μεγάλη, ὥστε ἀπελπισθέντες ἅπαντες περιέμενον τὸν θάνατον καὶ ἅπαντες οἱ ἐν τῷ πλοίῳ ἀτενίζοντες τὸν ἅγιον παρεκάλουν αὐτὸν μετὰ δακρύων, ἵνα δεηθῇ τοῦ Θεοῦ νὰ καταπαύσῃ ὁ ἄνεμος. Σταθεὶς δὲ εἰς προσευχὴν ὁ ἅγιος εὐθὺς ὁ ἄνεμος ἔπαυσεν, ἡ θάλασσα ἡσύχασε καὶ οἱ ἐν τῷ πλοίῳ ἐχάρησαν»*[2]. Ὁμοία

[1] Συνήθως ἐν τῷ μέσῳ εἰκονίζεται ὁ Ἀζαρίας, οὕτω π. χ. ἐν Ἁγ. Ὄρει Millet, Athos Les peintures πίν. 120, 2 (Λαύρα), 157, 1 (Μολυβοκκλησιά), 188, 1 (Ξενοφῶντος), ὁμοίως ἐν Kaienič (Petković-Tatić, Manastir Kalenič 1926 εἰκ. 48). Ὁ Ἀνανίας ἐν τῷ μέσῳ εἰκονίζεται καὶ ἐν τῷ σερβικῷ ψαλτηρίῳ τοῦ Μονάχου Strzygowski, Die Miniaturen des Serbischen Psalters in München, Wien 1916 πίν. XLIX, 111 κειμένου σ. 72.

[2] Δουκάκη, Μ. Συναξαριστὴς τοῦ Δεκεμβρίου σ. 175.

ἀκριβῶς παράστασις τοῦ θαύματος, ὡς ἡ ἡμετέρα, εὕρηται καὶ ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ ναοῦ τῆς Bojana[1] (1259).

Πρὸς χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγ. Νικολάου θὰ βοηθηθῶμεν, ἐλλείψει ἐπιγραφῆς, ἀπὸ εἰκονογραφικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ τεκμήρια. Καὶ εἰκονογραφικῶς μὲν παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ἐκ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἀπουσία τοῦ ἐπεισοδίου τῆς ἀποκοπῆς τῶν χειρῶν τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου εἶναι ὁπωσδήποτε[2] ἐνδεικτική, ὅτι ἡ παράστασις δὲν εἶναι μεταγενεστέρα τοῦ 14ου αἰῶνος[3]. Ἐπίσης ὅτι ἡ εἰς τὴν αὐτὴν παράστασιν τῆς Κοιμήσεως ἀπεικόνισις τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων ἐν νεφέλαις εἶναι θέμα, ὅπερ συνηθίζεται κυρίως ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς[4]. Τεχνοτροπικῶς δὲ παρατηροῦμεν ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγ. Νικολάου τὰς μὲν καθ' ἕκαστον μορφὰς ἐμφανίζουν μὲ χαρακτηριστικὰ ἁβρά, μὲ στάσεις φυσικὰς καὶ πλήρεις χάριτος, μὲ κινήσεις ζωηρὰς καὶ τέλος μὲ ραδινάς, κομψὰς ἀναλογίας (πρβ. Εἰσόδια Θεοτόκου εἰκ. 11, Μετάληψιν ἀποστόλων κλπ.) τὰς δὲ συνθέσεις παρουσιάζουσιν ἐκτελεσμένας εἰς μικρὰν κλίμακα—σύμμετρον πρὸς τὸν διακοσμούμενον χῶρον—προβαλλούσας ἀπὸ κυανοῦ ἀέρος ἢ ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους, μὲ ἄνεσιν καὶ ποικιλίαν διατάξεως (Ἑπτὰ παῖδες εἰκ.13) καὶ λίαν ἱκανοποιητικὴν προοπτικὴν ἀκρίβειαν. Πάντα τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα συνδυαζόμενα καὶ πρὸς τὴν πλατειὰν καὶ δυνατὴν καὶ καθαυτὸ ἐμπρεσσιονιστικὴν ἐκτέλεσιν, ἄγουσιν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ τοιχογράφησις τοῦ Ἁγ. Νικολάου θὰ ἐγένετο πιθανώτατα κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος. Ὁ δὲ ναὸς θὰ ἐκτίσθη ἴσως δεκάδας τινας ἐνωρίτερον ἤτοι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος.

[1] A. Grabar, L'église de Bojana Sofia 1924 πίν. XXXV.

[2] Ὄχι βέβαια ἀπολύτως, ἀφ' οὗ καὶ εἴς τινας μεταγενεστέρας παραστάσεις τῆς Κοιμήσεως τὸ εἰρημένον ἐπεισόδιον δὲν εἰκονίζεται.

[3] Millet, Revue archéologique 1912 σ. 239.

[4] A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Sofia 1928 σ. 276 Πβλ. καὶ E. Weigand ἐν Byz. Zeitschr. 36, 341 ἑ.

Ο ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΓΕΦΥΡΑΝ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ

῾Ο ἐξερχόμενος πρὸς νότον τῆς πόλεως Ἄρτης ἀφ᾽ οὗ διαβῇ τὸ θρυλικὸν «γεφύρι» καὶ λάβῃ δεξιὰ τὴν ἄγουσαν πρὸς τὴν Φιλιππιάδα, θὰ συναντήσῃ μετὰ τετάρτου περίπου τῆς ὥρας πορείαν παλαιόν, ἀπέριττον ναΐσκον, κεχωσμένον κατὰ τὸ ἥμισυ σχεδὸν εἰς τὸ παχὺ καὶ ὑγρὸν ἐκεῖ ἔδαφος, διατρυπῶντα δὲ μὲ τὸν ὑψηλόν του τροῦλλον τὸ πυκνὸν φύλλωμα πελωρίας δρυός, ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς ὁποίας θὰ ἔλεγέ τις ὅτι ἔχει καταφύγει.

Εἰκ. 1. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

῾Ο εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Βασιλείου τιμώμενος μικρὸς αὐτὸς ναός, τυγχάνων σήμερον μετόχιον τοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου τῶν Χαλκιάδων, παρουσιάζει ἐν κατόψει — μόνος αὐτὸς ἐν τῇ ναοβριθεῖ Ἄρτῃ — τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ ἐλεύθερον[1], μὴ ἐγγεγραμμένον δηλονότι, ὡς συνήθως, ἐντὸς ὀρθογωνίου.

῾Ως οἱ ὀλίγοι ὁμοιόσχημοι ναοί, οὓς ἀπαντῶμεν ἐν Ἑλλάδι, οὕτω καὶ ὁ παρὰ τὴν γέφυραν Ἅγ. Βασίλειος ἔχει περιωρισμένας τὰς διαστάσεις. Τὸ μῆκος του κατὰ τὸν μέγαν ἄξονά του, μετρούμενον ἐσωτερικῶς ἀπὸ τῆς κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν του θύρας μέχρι τοῦ παραθύρου τῆς ἡμι-

[1] Ἕτερα παραδείγματα μικρῶν ναῶν ἐν σχήματι σταυροῦ ἐλευθέρου κατέλεξα ἐν τῷ Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας τόμ. Η´ (1923) σ. 312 σημ. 1· εἰς τούτους προσθετέος καὶ ὁ ναὸς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων ἐν Καλάμαις.

κυλινδρικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἥτις εἶναι προσκεκολλημένη κατὰ τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ, εἶναι μόνον 8,65, τὸ δὲ μεγαλύτερόν του πλάτος ἐσωτερικῶς 5.95 μ.

Τὰ σχηματίζοντα τὸν σταυρὸν σκέλη, καλυπτόμενα διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, εἶναι πάντα ἰσομήκη (1.60—1.70) μηδ' αὐτοῦ τοῦ δυτικοῦ ἐξαιρουμένου,

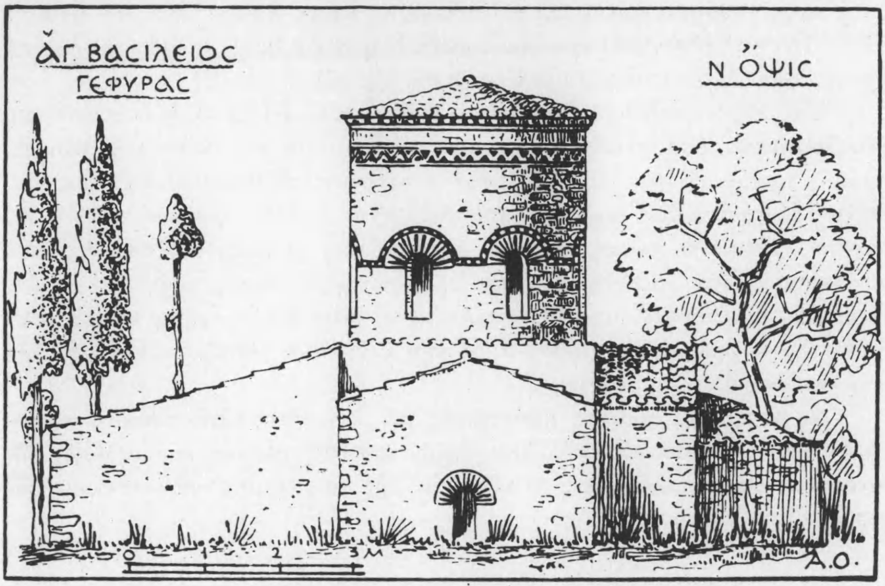

Εἰκ. 2. Νοτία ὄψις τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

ὅπερ φαίνεται ἐν τῇ κατόψει μακρότερον τῶν ἄλλων, ἐπειδὴ φέρει προσκεκολλημένον κατὰ τὴν προέκτασίν του νάρθηκα μήκους 1.90 (εἰκ. 1)[1]. Ὅτι δὲ τὸ πρόσθετον τοῦτο τμῆμα εἶναι αὐτοτελὲς ἀποδεικνύει καὶ ἡ καλύπτουσα αὐτὸ καμάρα, ἥτις εἶναι ἐκτισμένη καθέτως πρὸς τὴν τοῦ δυτικοῦ σκέλους (εἰκ. 1 τομή).

Ὡς πρὸς δὲ τὸ πλάτος αἱ ἐγκάρσιαι κεραῖαι τοῦ σταυροῦ, ἀκολουθοῦσαι τὸν γενικὸν κανόνα, εἶναι κατά τι (0.20) στενώτεραι τῶν λοιπῶν· ἐπειδὴ δὲ καὶ τὰ τέσσαρα σκέλη καλύπτονται, ὡς εἴπομεν, δι' ἡμικυλινδρικῶν θόλων, οἵτινες κατὰ κανόνα ὀφείλουσι νὰ ἔχωσι τὸ αὐτὸ περίπου ἄνοιγμα ἵνα σχηματισθῇ ἡ τετράγωνος τοῦ τρούλλου βάσις, ἡ μνημονευθεῖσα διαφορὰ πλάτους ἐξαγοράζεται δι' ἐγκοπῶν πλάτους 0.10 (εἰκ. 1) ἀνοιγομένων κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου, ἐφ' οὗ στηρίζεται ὁ τροῦλλος.

[1] Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους διακρίνονται σαφῶς τὰ ἴχνη τοῦ τοίχου, ὅστις ἐχώριζεν ἄλλοτε τὸν νάρθηκα ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸν καὶ ὅστις θὰ κατηδαφίσθη μεταγενεστέρως χάριν εὐρυχωρίας.

Οἱ τοῖχοι τοῦ ναΐσκου εἶναι κατεσκευασμένοι δι᾽ ἀργῶν λίθων μετά τινων μικρῶν τεμαχίων πλίνθων ἀτάκτως κατὰ τοὺς ἁρμοὺς παρεμβαλλομένων (εἰκ. 2). Αἱ ἐξωτερικαὶ ὄψεις οὐδεμίαν παρουσιάζουσι διακόσμησιν πλὴν τῶν τοξωτῶν πλαισίων τῶν μικρῶν θυρίδων, αἵτινες ἀνοίγονται κατὰ τὰς πλευρὰς τοῦ νάρθηκος καὶ κατὰ τὸ μέσον τοῦ Β. καὶ Ν. σκέλους. Πλινθίνη διακόσμησις εὕρηται μόνον ἐπὶ τοῦ τρούλλου. Οὗτος βαίνων ἐπὶ λίαν ὑψηλῆς σφενδόνης[1] (ὕψ. 3.05) ἔχει ἐξωτερικὴν διάμετρον 3.50, καλύπτεται δὲ ὑπὸ ἡμισφαιρίου διαμεμορφωμένου ἐξωτερικῶς εἰς κῶνον (εἰκ. 2).

Ἐπὶ τῆς σφενδόνης ἀνοίγονται ὀκτὼ στενὰ (0.32×0.80) παράθυρα, περιβαλλόμενα ὑπὸ πλινθίνου ἡμικυκλικοῦ πλαισίου καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας. Ὁμοία ταινία εὕρηται καὶ κατὰ τὴν συνένωσιν τῆς σφενδόνης πρὸς τὴν στέγην. Κάτωθεν δ᾽ αὐτῆς εἶναι τοποθετημέναι ἐν εἴδει ζωφόρου (ὕψ. 0.30) πλίνθοι τεθειμέναι οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζεται γραμμὴ τεθλασμένη, κατὰ συνδυασμὸν λίαν συνήθη εἰς τοὺς Ἠπειρωτικοὺς ναούς, μεθ᾽ ὧν ὁ Ἅγ. Βασίλειος ἔχει κοινὸν χαρακτηριστικὸν τό τε κυλινδρικὸν σχῆμα καὶ τὸ μέγα ὕψος τῆς σφενδόνης ἐν σχέσει πρὸς τὴν διάμετρον αὐτῆς καὶ τέλος τὴν κωνικὴν μορφὴν τῆς στέγης[2].

Ὡς πρὸς τοὺς χρόνους κατασκευῆς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, τούτους πρέπει νὰ θέσωμεν πιθανῶς εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 15ου αἰῶνος, κυρίως λόγῳ τῆς σχεδὸν παντελοῦς ἐλλείψεως πλίνθων ἐκ τῆς τοιχοποιίας τῶν τοίχων τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ.

[1] Χρησιμοποιῶ τὸν ὅρον, ὃν μεταχειρίζεται ἐν τῇ ἐκφράσει τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων Κωνσταντῖνος ὁ Ῥόδιος, (Revue des études grecques τ. IX σ. 54 στ. 624. πβλ. καὶ Th. R[einach] αὐτόθι σ. 97 σημ. 2) ἂν καὶ ἐκεῖ δὲν πρόκειται εἰμὴ περὶ χαμηλῆς μόνον ζώνης.

[2] Ὅρα Βερσάκην ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1916, 108 ἑ. Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1914, 244.

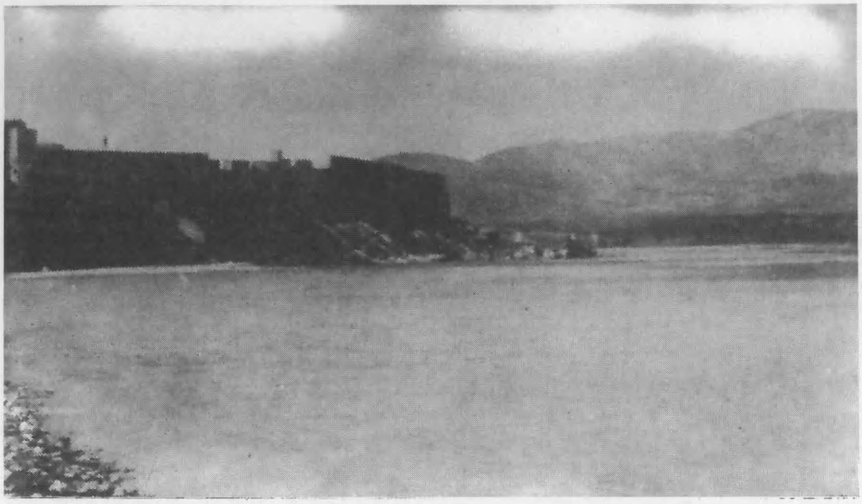

Εἰκ. 1. Ἡ ἐπὶ τῆς ὄχθης τοῦ Ἀράχθου ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ κάστρου τῆς Ἄρτης.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟΝ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον διὰ τὴν μεσαιωνικὴν φυσιογνωμίαν τῆς Ἄρτης ἀποτελεῖ τὸ ἀκέραιον σχεδὸν εἰσέτι διατηρούμενον κάστρον της, ὅπερ ὀρθοῦται κατὰ τὸ ΒΑ ἄκρον τῆς σημερινῆς πόλεως ἐπὶ χθαμαλοῦ ἐξάρματος τοῦ ἐδάφους. Τὸ παλαιὸν αὐτὸ φρούριον πρὸς ἀνατολὰς μὲν περιλείχεται ὑπὸ τοῦ ὁρμητικοῦ ρεύματος τοῦ Ἀράχθου (εἰκ. 1), σχηματίζοντος ἐνταῦθα μίαν ἰσχυρὰν καμπήν, κατὰ δὲ τὰς λοιπὰς πλευρὰς περισφίγγεται ἀπὸ τὰς νεωτέρας τῆς πόλεως οἰκίας, διὰ μέσου τῶν ὁποίων μόλις διαφαίνεται (εἰκ. 2).

Ἡ θέσις ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶναι ἐκτισμένον τὸ κάστρον τῆς Ἄρτης δὲν στερεῖται στρατηγικότητος· πράγματι ἡ παρὰ τὴν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ καὶ εἰς τὸ ἄκρον τῆς πόλεως ἀνίδρυσίς του παρουσιάζει μόνον τὴν ἀπὸ δυσμῶν καὶ νότου εὐκολίαν προσβάσεως, ἐν ᾧ ἀπὸ τῶν λοιπῶν μερῶν τὸ ρεῦμα τοῦ Ἀράχθου, ἀποτελοῦν φυσικὸν ἐμπόδιον, ἀποκλείει τὴν ἔφοδον καὶ ἀπαλλάσσει τὴν ἀπὸ βορρᾶ καὶ ἀνατολῶν συνεχῆ φρούρησιν. Τὴν στρατηγικότητα τῆς θέσεως πρῶτοι εἶχον διίδει οἱ ἀρχαῖοι Ἀμπρακιῶται, οἵτινες πλὴν τοῦ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως Περράνθης φρουρίου, περιέβαλον καὶ τὴν κάτω πόλιν διὰ τείχους, ὅπερ διήρχετο παρὰ τὴν καμπτομένην ὄχθην τοῦ ποταμοῦ[1]. Κατε-

[1] Ὅρα πρόχειρον διάγραμμα τῆς ὀχυρώσεως τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας παρὰ Leake, Travels in northern Greece London 1835 τ. 1 σ. 206. Ὑπεστηρίχθη ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ ἐν Ἄρτῃ καθηγητοῦ κ. Θεοχ. Τσούτσινου, ὅτι ἡ ἀκρόπολις τῆς ἀρχαίας Ἀμβρα-

Εἰκ. 2. Ἄποψις τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κάστρου τῆς Ἄρτης.

σκεύασαν δὲ τὸ κάτω τοῦτο τμῆμα τοῦ τείχους οἱ ἀρχαῖοι Ἀμβρακιῶται ἰσχυρότατον, κτίσαντες αὐτὸ διὰ κολοσσαίων λίθων, οἵτινες δικαίως ἐκίνησαν τὸν θαυμασμὸν Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος[1].

Σώζονται δὲ πράγματι εἰσέτι κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ Κάστρου ἱκανὰ τμήματα τοῦ ἀρχαίου φρουρίου ἐκτισμένα δι' ὑπερμεγέθων ἀληθῶς λίθων, ὧν αἱ διαστάσεις φθάνουσι καὶ μέχρι μήκους 5.35 μ., ὕψους 2.00 μ. καὶ πάχους 0.95! Σημειωτέον δ' ὅτι οἱ λίθοι οὗτοι ἐλατομήθησαν ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ σκληροῦ ἀσβεστολιθικοῦ πετρώματος, ἐφ' οὗ εἶναι ἱδρυμένον τὸ φρούριον· διότι διακρίνονται σαφέστατα ἔξωθεν τοῦ τείχους αἱ χάριν τῆς λατομίας γενόμεναι λαξεύσεις (εἰκ. 3) διατεταγμέναι κατὰ στρώσεις τόσον κανονικάς, ὥστε νὰ δύνανται νὰ ἐκληφθῶσι καὶ ὡς βαθμίδες[2].

κίας δὲν εὑρίσκετο ἐπὶ τῆς Περράνθης ἀλλὰ περιέβαλλεν αὐτὸ τοῦτο τὸ παρόχθιον ἔξαρμα, ἐφ' οὗ ἀργότερον ἐκτίσθη τὸ βυζαντινὸν κάστρον (Ἐφημ. Ἄρτης «Ἐλεύθερος Λόγος» φύλ. 61 τῆς 24 Φεβρ. 1933). Ἡ γνώμη αὕτη ἐστηρίχθη ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τῆς ὑπάρξεως τμημάτων ἀρχαίων τινῶν τειχῶν παρὰ τὸ παλαιὸν Γυμνάσιον καὶ τὸ Καπνεργοστάσιον. Ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ ὅτι τὰ ἐν λόγῳ τείχη, ἐκτισμένα δια μικροτέρων λίθων, ἀνήκουσι προφανῶς εἰς ἄλλα κτήρια τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας, ἔχομεν τὴν ῥητὴν μαρτυρίαν τοῦ Λιβίου, (XXXVIII, 4,2 Ἔκδ. Müller Λιψία 1898) ὅτι ἡ ἀκρόπολις τῆς Ἀμβρακίας ἔκειτο ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Περράνθης. Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν χωρίον: «Ambracia tumulo aspero subjecta est; Perrhantem incolae vocant. Urbs quam murus vergit in campos et flumen occidentem, arx quae im posita tumulo est, orientem spectat».

[1] «Moenia antiquissima urbis Acarnaniae (=Ἄρτης) in quo lapides mirae magnitudinis conspiciuntur πρβ. Ziebart, Ἠπειρωτ. Χρον. 1 (1926) σ. 112.

[2] Θαυμάζων τις τὴν κανονικότητα τῆς λατομίας, ἥτις ἅπαξ ἔτι μαρτυρεῖ περὶ τῆς αἰσθητικῆς πειθαρχίας τῶν ἀρχαίων, ἀναπολεῖ μετὰ θλίψεως τὴν ἐπικρατοῦσαν εἰς τὰς σημερινὰς λατομίας ἀτασθαλίαν, ἥτις ἐπιτρέπει εἰς τοὺς νεωτέρους λατόμους νὰ ὀρύσσουν δυσμόρφους πληγὰς εἰς τὰς κλιτῦς τῶν λόφων, ἀδιαφοροῦντες ἂν δι' αὐτῶν ἀλλοιοῦται καὶ ἀσχημίζει ὁ χαρακτὴρ τοῦ τοπίου.

Τὸ νεώτερον κάστρον ὑψοῦται ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου[1] (εἰκ. 3) ἔχει ὅμως καὶ σχέδιον καὶ ἔκτασιν διάφορον ἐκείνου. Τὸ γενικὸν αὐτοῦ διάγραμμα, ὅπερ παρέχει ἡ παρατιθεμένη κάτοψις (εἰκ. 4) παρουσιάζει σχῆμα ἀκανονίστου ὀρθογωνίου, τοῦ ὁποίου τὸ μὲν μέγιστον μῆκος εἶναι 280 μ. τὸ δὲ μέγιστον πλάτος 175 μ.

Τὰ τείχη τοῦ σημερινοῦ κάστρου βαίνοντα κατὰ τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν

Εἰκ. 3. Αἱ πρὸ τοῦ κάστρου τῆς Ἄρτης ἀρχαῖαι λατομίαι.

βόρειον πλευρὰν ἐπὶ τῶν θεμελίων καὶ τμήματος τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ τείχους τῆς Ἀμβρακίας, εἶναι ἐκτισμένα διὰ μικρῶν σχετικῶς ἀργῶν λίθων τῇ παρεμβολῇ πλίνθων, αἵτινες ὅμως δὲν φαίνονται, διότι καλύπτονται κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου κονιάματος. Ἰδιαιτέρως καλὴ ἰσόδομος πλιθοπερίβλητος βυζαντινὴ τοιχοποιΐα ἐμφανίζεται εἰς τὸ ἄνω τμῆμα τοῦ τείχους κατὰ δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κάστρου (εἰκ. 5).

Τὸ ὕψος τῶν τειχῶν φθάνει μέχρι 10 μέτρων ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, στέφονται δὲ ταῦτα ὑπὸ ἐπάλξεων ὄπισθεν τῶν ὁποίων ὑπάρχει ὁ διὰ τοὺς πολεμιστὰς

[1] Μεγάλα τμήματα τοῦ ἀρχαίου τείχους διατηροῦνται κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ κάστρου, κατὰ δὲ τὴν βόρειον σώζονται μόνον ὀλίγαι στρώσεις ὑπὲρ τὰ θεμέλια. Παρὰ τὸ τεῖχος ὑπάρχει ἐντειχισμένη εἰς προσκυνητάριον ἡ ἑξῆς ἀρχαία ἐπιτύμβιος, κολοβὴ δυστυχῶς, ἑλληνικῶν χρόνων ἐπιγραφὴ ....ΔΩΡΟΣ / ...\ΤΕΟΣ ὕψ. 0.36 πάχ. 0.10 μ. σ. πλ. 0.135 ὕψ. γράμ. 0.025 μ.

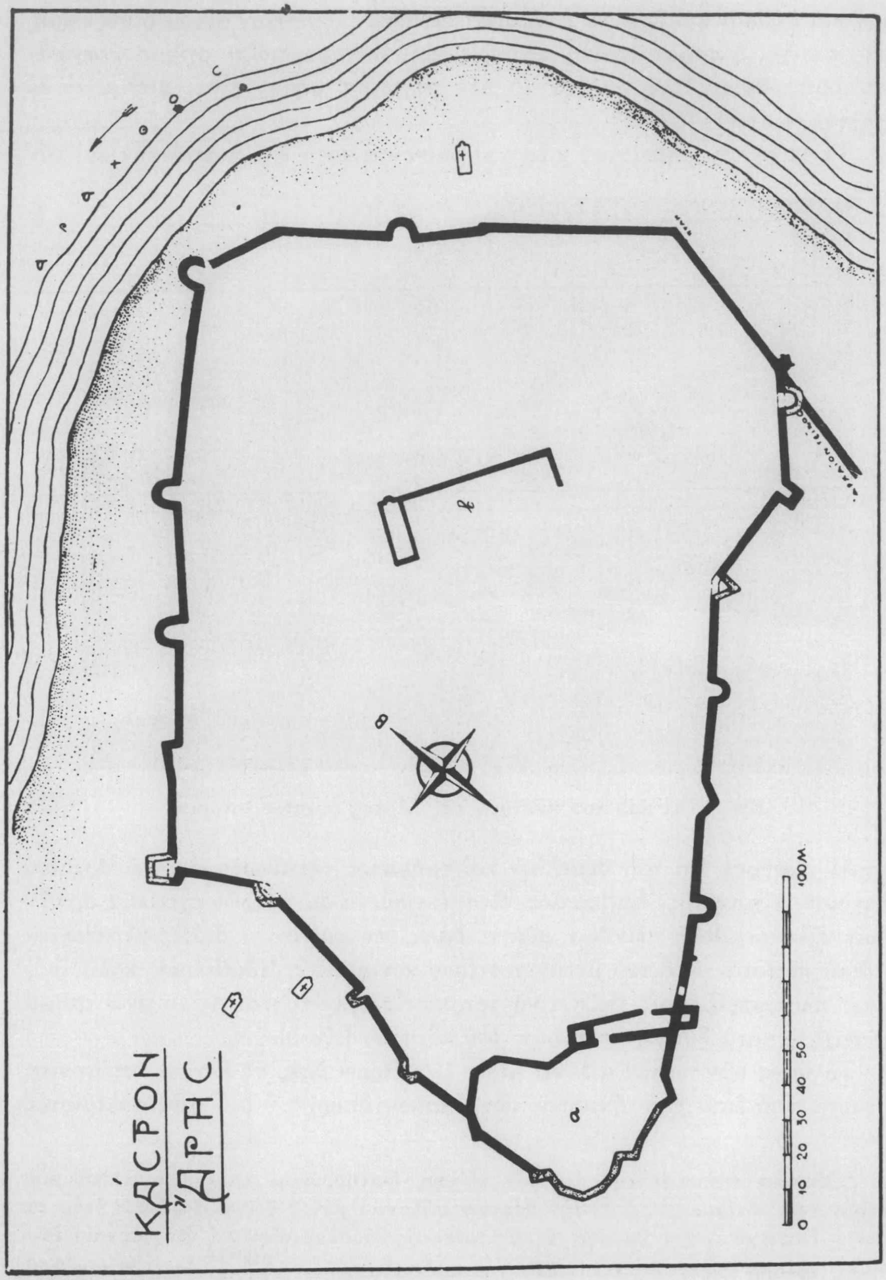

Εἰκ. 4. Σχεδιογράφημα τοῦ Κάστρου τῆς Ἄρτης.

περίδρομος. Τὸ πάχος τοῦ τείχους εἶναι 2.50 μ. ἐνδυναμοῦται δὲ κατ᾽ ἀποστάσεις 25 περίπου μέτρων ὑπὸ πύργων, ὧν ἄλλοι μὲν εἶναι τριγωνικοί, ἄλλοι ἡμικυκλικοὶ καὶ ἄλλοι πολυγωνικοί, (εἰκ. 4) μόνον δὲ εἰς τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ὅπερ στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου τείχους δὲν ὑπάρχουσι πύργοι (εἰκ. 1). Ἐκ τῶν εἰρημένων ὅμως πύργων ἱκανοὶ δὲν εἶναι βυζαντινοὶ ἀλλὰ κατὰ πολλοὺς αἰῶνας μεταγενέστεροι, ὡς ἀποδεικνύει α) τὸ διάφορον ὑλικὸν ἐξ οὗ εἶναι κατεσκευασμένοι β) τὸ διάφορον σχῆμα των (πολυγωνικοὶ ἢ τριγωνικοὶ) γ) ἡ τελεία ἀπουσία πλίνθων ἐκ τῆς τοιχοποιίας των δ) ἡ κλίσις, ἣν μόνοι αὐτοὶ παρουσιάζουσιν, ἐν ᾧ οἱ βυζαντινοὶ ἵστανται κατακόρυφοι ε) ἡ στρογγύλη ζώνη, ἥτις τοὺς περιβάλλει εἰς τὸ ἄνω μέρος καὶ ς) τὰ μεγάλα παραθυροειδῆ ἀνοίγματα, δι᾽ ὧν εἶναι ἐφωδιασμένοι εἰς τὸ ἄνω μέρος καὶ ἅτινα προωρίζοντο βεβαίως διὰ τὴν ἐπ᾽ αὐτῶν τοποθέτησιν τηλεβόλων (λουμπάρδες). Πάντα τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα στοιχεῖα συναντῶμεν οὐχὶ εἰς βυζαντινὰ ἀλλ᾽ εἰς ἐνετικὰ φρούρια τῆς Ἑλλάδος. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι κατὰ τὸν 17 ἢ τὸν 18 αἰῶνα θὰ μετεκλήθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων Ἑνετοὶ μηχανικοὶ ὅπως ἐνισχύσωσι τὸ φρούριον τῆς Ἄρτης, οὗτοι δὲ θὰ προσέθηκαν τοὺς νέους κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν πύργους, οὓς ἐπὶ τῆς κατόψεως ἐσημειώσαμεν διὰ κοκκίδων (εἰκ. 4).

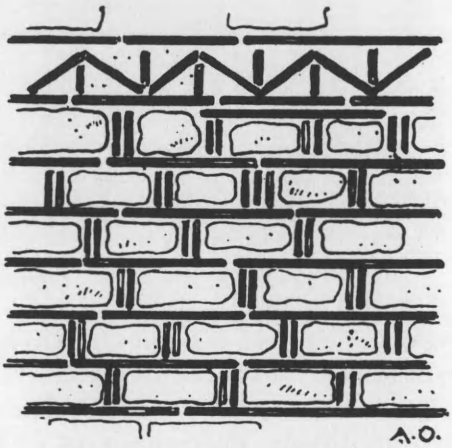

Εἰκ. 5. Τμῆμα ἰσοδόμου τοιχοποιίας κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κάστρου.

Ἡ εἴσοδος τοῦ κάστρου εὑρίσκεται σήμερον κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν, διακρίνεται δὲ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν καὶ μία πύλη τοῦ ἀρχαίου τείχους (εἰκ.). Δευτερεύουσα δέ τις πυλὶς ὑπάρχει καὶ εἰς ἕνα στρογγυλὸν πύργον τῆς βορείου πλευρᾶς.

Ἀπὸ τὴν ὅλην περιοχήν, ἣν περικλείει ὁ ἐξωτερικὸς περίβολος, ἀποτέμνεται ἐξέχον τμῆμα πρὸς τὰ ΝΔ. διὰ τεθλασμένου τινὸς τείχους (εἰκ. 4). Τὸ οὕτω δημιουργούμενον μικρὸν τοῦτο ὀχυρὸν ἀπετέλει πιθανώτατα τὸ ἔσχατον καταφύγιον (réduit). Ὅτι δὲ τὸ τεῖχος τοῦτο εἶναι ἀσφαλῶς βυζαντινὸν μαρτυρεῖ τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας του, ὅπερ, πλὴν τῶν πολλῶν τεμαχίων πλίνθων, ἃς χρησιμοποιεῖ, κοσμεῖται καὶ διὰ τόξων πλινθίνων (εἰκ. 6), ἔφερε δὲ πρὸς τούτοις καὶ ἐξώστας τοξοβολικούς, ὧν σώζονται σήμερον μόνον οἱ λίθινοι κιλλίβαντες (εἰκ. 6).

Ἡ εἰς τὸ καταφύγιον εἴσοδος ἐγίνετο διὰ χαμηλῆς πύλης προστατευομένης πλαγίως μὲν ὑπὸ τετραγώνου πύργου (εἰκ. 4) ὑπεράνω δὲ ὑπὸ ἐξώστου

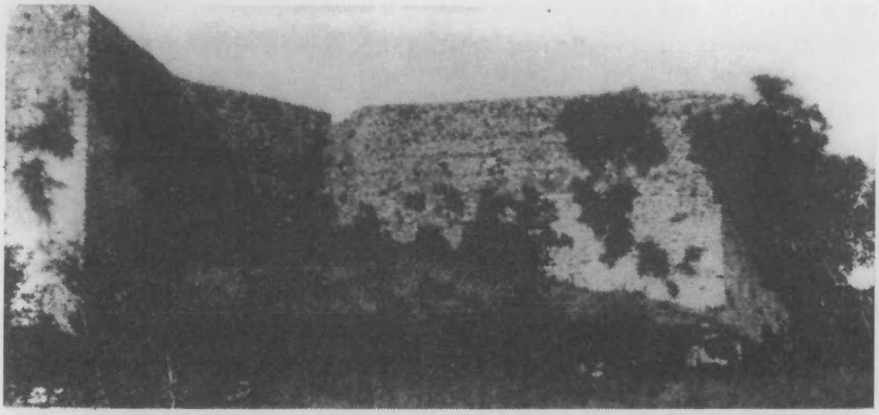

Εἰκ. 6. Ἄποψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τείχους τοῦ ὀχυροῦ.

σκεπαστοῦ ἔχοντος διάτρητον τὸ ἔδαφος, ἵνα δι' αὐτοῦ ρίπτεται κατὰ τοῦ ἐπιχειροῦντος νὰ εἰσέλθῃ ἐχθροῦ ζέον ἔλαιον ἢ τετηκὼς μόλυβδος. Ὡς δὲ τὸ τεῖχος τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου οὕτω καὶ τὸ τεῖχος τοῦ καταφυγίου ἔφερεν ἄνω περίδρομον, εἰς ὃν ἀνήρχετό τις διὰ λιθίνης κλίμακος (εἰκ. 7) ἀγούσης καὶ εἰς τὸν μνημονευθέντα ἐξώστην. Οὗτος φέρει ἐσωτερικῶς δύο ὀκταγώνους ἐκ πορφυροῦ λίθου κίονας ὑποστηρίζοντας καμάραν (εἰκ. 7), ἐφ' ἧς διασώζονται λείψανα τοιχογραφίας εἰκονιζούσης τοὺς δύο ἀρχαγγέλους καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἐν μεταλλίῳ τὴν Παναγίαν.

Ἐν τῷ μέσῳ περίπου τῆς περιοχῆς τοῦ φρουρίου διασώζονται τὰ λείψανα μεγάλου κτηρίου ἐν σχήματι γάμμα ἀγνώστου προορισμοῦ, ἐκτισμένου κατ' ἀκανόνιστον βυζαντινὴν τοιχοποιίαν ἐκ μεγάλων λίθων εἰς τὰ κενὰ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται μικραὶ πλίνθοι ὁριζοντίως ἐπ' ἀλλήλων τεθειμέναι (εἰκ. 8). Τὸ μέγα τοῦτο κτήριον, ὅπερ διατηρεῖται εἰς ὕψος μεγαλύτερον τῶν 4 μέτρων, εἶναι προσκεκολλημένον ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς βυζαντινοῦ ναοῦ, οὗτινος διατηροῦνται τὰ κάτω μέρη τῶν τοίχων (εἰκ. 4) τῶν ἄνω ἀνακτισθέντων ἐσχάτως ὑπὸ τῶν στρατιωτικῶν ἀρχῶν. Ὡς δὲ τὸ τεῖχος οὕτω καὶ ὁ ναὸς δεικνύει βυζαντινὴν δι' ἀκανονίστων μεγάλων λίθων τοιχοποιίαν, ἔχει δὲ σχῆμα ὀρθογώνιον, ὅπερ καταλήγει πρὸς Α εἰς προβάλλουσαν ἡμιεξάγωνον κόγχην. Εἶναι ἆρα γε τὰ δύο μνημονευθέντα κτήρια λείψανα τοῦ παλατίου τῶν δεσποτῶν τὸ πρῶτον καὶ τοῦ βασιλικοῦ παρεκκλησίου τὸ δεύτερον; Ἄδηλον.

Καὶ ἤδη ἐρωτᾶται: πότε ἐκτίσθη τὸ βυζαντινὸν κάστρον; Ὁ βιογράφος τῆς ὁσίας Θεοδώρας Ἰὼβ ἀναφέρει, ὅτι ὅταν ὁ Μιχαὴλ Β' Δούκας συνεζεύχθη τὴν Θεοδώραν ἤτοι περὶ τὸ 1227 ἡ «Ἀκαρνανία» [1] (= ἡ Ἄρτα) ἦτο εἰσέτι

[1] Ὡς γνωστὸν ἡ Ἄρτα ἀνήκουσα κατὰ τὸν μεσαίωνα εἰς τὴν Ἀκαρνανίαν συχνάκις ὠνομάζετο καὶ Ἀκαρνανία πρβ. Miklosich-Müller, Acta et diplomata A', 493,

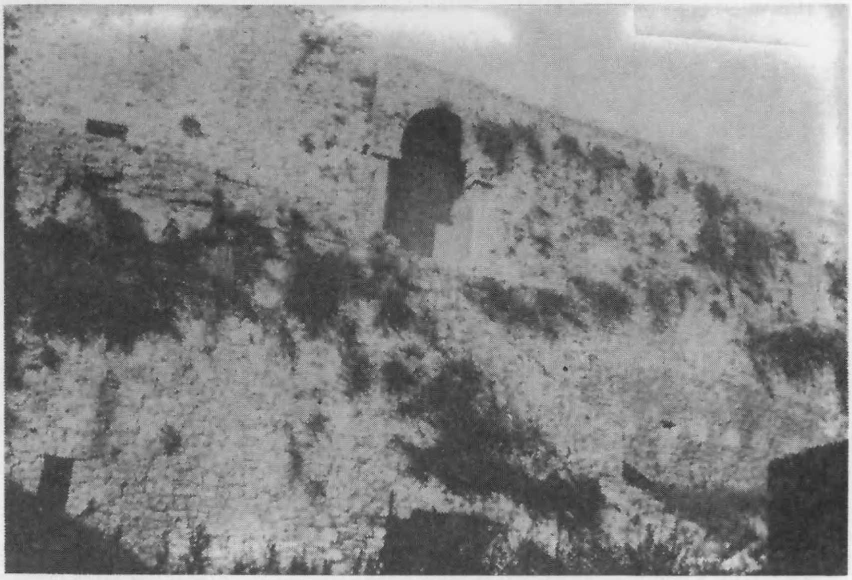

Εἰκ. 7. Ἄποψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τείχους τοῦ καταφυγίου ἐκ τῶν ἔσω.

ἀτείχιστος. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ κάστρον τῆς Ἄρτης ἀναφέρεται ἐν τῷ χρονικῷ τοῦ Μωρέως[1] ὡς ὑφιστάμενον ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ Μιχαὴλ Β΄, Νικηφόρου (περὶ τὸ 1288) εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι θὰ ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ μεγαλεπηβόλου Μιχαὴλ Β΄ Δούκα, ὅστις καὶ ἄλλα φρούρια ᾠκοδόμησεν ἐν τῷ Δεσποτάτῳ. Μνεία τοῦ φρουρίου τῆς Ἄρτης γίνεται ἐπίσης καὶ ἐν τῇ Γαλλικῇ παραλλαγῇ τοῦ χρονικοῦ τοῦ Μωρέως, ἔνθα περιγράφεται ἡ κατὰ τὸ 1303 γενομένη πολιορκία τῆς Ἄρτης ὑπὸ τῶν στρατευμάτων τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως Καρόλου II d'Anjou, διοικουμένων ὑπὸ τοῦ λοχαγοῦ Ραϋμόνδου[3] (Raymondas). Μανθάνομεν λοιπὸν ἐκ τοῦ εἰρημένου χρονικοῦ, ὅτι κατὰ τὴν πολιορκίαν ταύτην οἱ κάτοικοι τῆς Ἄρτης ἐγκαταλείψαντες τὴν πόλιν εἰσῆλθον εἰς τὸ κάστρον. Τόσον δὲ ὀχυρὸν ἦτο τὸ φρούριον αὐτό, ὥστε μετὰ ἑνὸς μηνὸς πολιορκίαν τὰ ὑπὸ τὸν Ραϋμόνδον στρατεύματα ἠναγκάσθησαν ν' ἀποσυρθῶσιν ἄπρακτα ὡς μὴ δυνάμενα νὰ τὸ κυριεύσωσιν· ὅταν δὲ πάλιν ἐπεχείρησε δευτέραν πολιορκίαν ὁ Ραϋμόνδος ἠναγκάσθη καὶ πάλιν ν' ἀναχωρήσῃ ἄπρακτος «κατιδὼν ὅτι κατ' οὐδένα τρόπον ἠδύνατο νὰ βλάψῃ τὸ κάστρον· διότι ἦτο λίαν ἰσχυρὸν» (pour ce que il estoit si fors)[3].

Χαλκοκονδύλης Β΄ δ΄ 112, Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος, Itinerarium, Florentiae MDCCXLII cp. III σ. 63.

[1] Buchon, Recherches historiques Paris 1845 τ. Β΄ σ. 330 στ. 7813, 7646.

[2] Buchon, ἔ. ἀ. τόμ. Α΄ σ. 458.

[3] Buchon. Recherches historiques κλπ. σ. 460.

Εἰκ. 8 Τὸ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κάστρου μέγα βυζαντινῶν κτήριον.

Ὀλίγον μεταγενεστέρα μνεία τοῦ κάστρου τῆς Ἄρτης εὕρηται παρὰ Καντακουζηνῷ[1], ὅστις ἀναφέρει, ὅτι κατὰ τὴν ἀποστασίαν τοῦ Νικολάου Βασιλίτζη καὶ τοῦ Καβάσιλα ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου Ἀνδρόνικος ὁ Γ΄ ὁ Παλαιολόγος (1328 - 1341) «*Ἄρταν ἐπολιόρκει, αὐτὸς παρὼν καὶ τοιχομαχίας τε ἐποιεῖτο καρτερὰς καὶ συνεχεῖς καὶ μηχανήματα πάντα, ἐξ ὧν ᾤετο παραστήσεσθαι προσῆγεν*».

Εἰκ. 9 Τορνέσιον Ὀρσίνη.

Τὸ αὐτὸ κάστρον τῆς Ἄρτης εἰκονίζεται περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους, μὲ τὸ σύνηθες συμβατικὸν σχῆμα, ἐπὶ τῶν τορνεσίων, ἅτινα ἐκόπησαν ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ II Ὀρσίνη (εἰκ. 9). Ταῦτα ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς αὐτῶν ὄψεως φέρουσι τὴν ἐπιγραφὴν Johanes despotus ἐπὶ δὲ τῆς ἑτέρας castri de Arta.

Τελευταία δὲ πρὸ τῆς Τουρκοκρατίας μνεία τοῦ κάστρου τῆς Ἄρτης εὕρηται ἐν ἐγγράφῳ τοῦ Καρόλου II Tocco τῆς 6 Μαρτίου 1441, γραφέντι «in castro civitatis nostr(a)e Art(a)e»[2].

Πολὺ ὀλιγώτερα γνωρίζομεν διὰ τὰς τύχας τοῦ κάστρου ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τοῦτο μόνον εἶναι πιθανώτατον, ὅτι σπουδαίως ἐπεσκευάσθη τὸ κάστρον ἐπὶ Ἀλῆ - πασᾶ[3], ἤτοι περὶ τὰ τέλη τοῦ 18[ου] αἰῶνος. Ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἐν γένει θὰ

[1] Ἱστορ. I, 151, 7 (Βόννης). [2] Gerland, Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras, Leipzig 1903 σ. 227.

[3] Τὴν πληροφορίαν ἀναφέρει ὁ Σεραφείμ (Δοκίμιον σ. 78) κατέχων αὐτὴν πιθανῶς ἐκ παραδόσεως· διότι ὁ Ἀραβαντινὸς (Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ-Πασᾶ Ἀθῆναι 1895) οὐδεμίαν ποιεῖται σχετικὴν μνείαν.

ἐπεσκεύασαν τὸ κάστρον φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ κονιάματος, ὅπερ παρουσιάζουσι σήμερον τὰ τείχη του. Οὐ μόνον δ᾽ ἐπισκευὰς ἀλλὰ καὶ προσθήκας πολλὰς ἔκαμον οἱ Τοῦρκοι κτίσαντες καὶ ἐντὸς τοῦ φρουρίου καὶ παρ᾽ αὐτὸ πρὸς ποικίλους σκοποὺς κτήρια, ὧν ἄλλα μὲν κατηδαφίσθησαν ἄλλα δὲ διατηροῦνται μέχρι σήμερον. Οὕτω ἐντὸς μὲν τοῦ κάστρου ἀνηγέρθη τζαμί, κατεδαφισθὲν πρὸ ὀλίγων μόλις ἐτῶν, ἓν δὲ τῶν πρὸ τῆς πύλης κτηρίων ἦτο ποτε πτωχοτροφεῖον (Ἰμαρὲτ) τοῦ Κιοσὲ Μεχμὲτ πασσιᾶ, μετὰ πολλῶν ἑκατέρωθεν μαγειρείων ἐν εἴδει μοναστηριακῶν ἑστιῶν [1]. Ὄπισθεν δὲ τοῦ πτωχοτροφείου ὑπῆρχε κτήριον μετὰ βαθμίδων—ἰμσαλᾶς—ἔνθα ὁ ἰμάμης προσεκύνει ἐν καιρῷ πολέμου μετὰ τῶν στρατευμάτων του ἤτοι ἔκαμε ναμάζι.

Εἰκ. 10. Ἀνάγλυφον ἐντειχισμένον εἰς μεταγενέστερον ἐσωτερικὸν κτίσμα τοῦ κάστρου.

Ἐντὸς τοῦ φρουρίου καὶ ἄνωθεν ἀκριβῶς τῆς θύρας τῆς πυριτιδαποθήκης ὑπάρχει ἐντειχισμένον ὡραῖον βυζαντινὸν μαρμάρινον ἀνάγλυφον εἰκονίζον λέοντα βαδίζοντα πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ στρέφοντα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἔμπρὸς κατὰ γνωστὸν βυζαντινὸν πρότυπον, ὅπερ ἐπανευρίσκομεν καὶ εἰς μαρμαροθετήματα δαπέδων [2] καὶ εἰς ἄλλα μαρμάρινα θωράκια [3]. Ἄλλο δὲ μικρότερον ἀνάγλυφον ἐκ πωρολίθου (εἰκ. 11) εἶναι σήμερον ἐντειχισμένον εἰς προσκυνητάριον παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ φρουρίου. Εἰκονίζει δὲ τοῦτο ζῷον διευθυνόμενον πρὸς τὰ δεξιὰ

Εἰκ. 11. Ἀνάγλυφον ἐκ πώρου.

[1] Σεραφείμ, Δοκίμιον σ. 334. [2] Μονὴ Βαρνάκοβας Ὀρλάνδος, Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας Ἀθῆναι 1922 σελ. 25 εἰκ. 11 καὶ πίν. 1.

[3] Μουσεῖον Χαλκίδος Γιαννόπουλος, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. περ. Β´ τόμ. Α´ (1924) σ. 106 εἰκ. 15 Κάστρον Πατρῶν κλπ.

καὶ στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἐμπρός. Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεώς του εἶναι ἐπίπεδος ἐστερημένη δηλ. πλαστικότητος τὸ δὲ σχέδιον ἀφελὲς καὶ ἄξεστον· ὁμοιάζει κατὰ τοῦτο πρὸς τὸ ζῷον ἐπιστυλίου τινὸς τοῦ βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν[1]. Τέλος ἐν τῇ ἐσωτερικῇ αὐλῇ τοῦ φρουρίου ὑπάρχει τετράγωνον λαξευτὸν στόμιον φρέατος (προστομιαῖον), διαστάσεων 0.87×0.92×0.42, ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν κατακορύφων πλευρῶν τοῦ ὁποίου εἶναι γεγλυμμένον οἰκόσημον (εἰκ. 12), ἐφ' οὗ δεξιᾷ μὲν παρίσταται ἀετὸς δικέφαλος ἀριστερᾷ δὲ ποικίλα συμβολικὰ κοσμήματα ἤτοι ἄνω μὲν ἑκατέρωθεν διαγωνίου τελαμῶνος ζατρικιοειδὲς κόσμημα (échiquier) καὶ τρίφυλλα, κάτω δὲ σειραὶ γραμμῶν τεθραυσμένων (zig-zag). Τὸ οἰκόσημον τοῦτο εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τῶν Orsini, οἵτινες ὡς νυμφευθέντες Παλαιολογίνας εἶχον προσλάβει καὶ τὸν δικέφαλον ἀετὸν ὡς ἔμβλημά των, ἀφ' οὗ μάλιστα καὶ οὗτοι διετέλεσαν δεσπόται τῆς Ἄρτης[2].

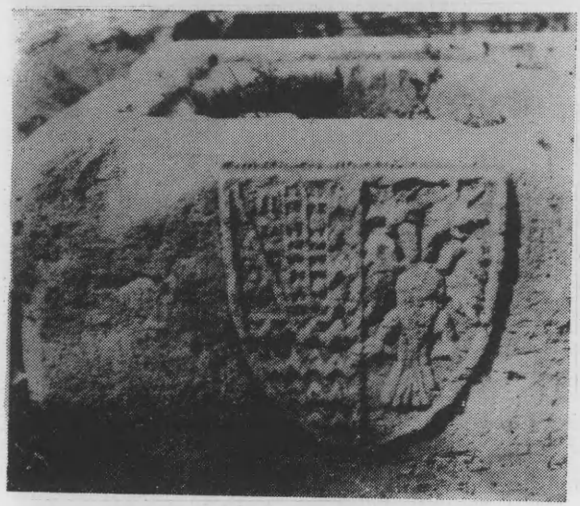
Εἰκ. 12. Ἀνάγλυφον οἰκόσημον.

Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Σεραφεὶμ[3] ἐντὸς τοῦ φρουρίου τῆς Ἄρτης ὑπῆρχον δύο χριστιανικοὶ ναοὶ κατηδαφισμένοι «ὁ μὲν ἐντὸς τοῦ Ἴτς καλέ, (δηλ. τοῦ καταφυγίου) ὅπου ὡς λέγεται ὑπάρχει καὶ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου καὶ φρέαρ ἡδύτατον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐσώζετο καὶ λίθος μαρμάρινος, ἔχων γεγλυμμένην ἐπ' αὐτοῦ τὴν εἰκόνα τοῦ κτίτορος καὶ βασιλέως μετὰ ἑλληνικῶν ἀρχαίων γραμμάτων, δυσαναγνώστων ὅμως· ὁ δὲ ἐντὸς ὀθωμανικῆς τινος οἰκίας, ἐν ᾧ εὑρίσκετο καὶ ἀρχιερατικὸς τάφος... Τίνων δὲ ἁγίων ναοὶ ἦσαν οὗτοι ἄγνωστον, ὥσπερ καὶ τί ἐγένοντο μετὰ τὴν κατάληψιν. Τὸ δὲ μετσίτιον, τὸ ἐκτὸς τοῦ φρουρίου, τιμώμενον ἐπὶ τῷ ὀνόματι τοῦ κτίσαντος αὐτὸ ἐν ἔτει 1482 ἕως 1512 Σουλτὰν Βαγιαζὴτ τοῦ Β', ἦτο ναὸς ἐπ' ὀνόματι τῶν Ταξιαρχῶν Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ».

[1] Bréhier, Nouv. Archives des Missions scientifiques N. S. Paris 1913 πίν. VII εἰκ. 13.

[2] Ἀνάλογον οἰκόσημον μὲ τὰ ἐμβλήματα τῶν οἴκων Καστριώτη καὶ Orsini ὅρα ἐν Ν. Ἑλληνομνήμονι ΙΓ'. 476.

[3] Δοκίμιον σ. 145.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Τὰ κατωτέρω δημοσιευόμενα βυζαντινὰ γλυπτὰ ἀπόκεινται σήμερον ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσσης, ὅστις χρησιμεύει προσωρινῶς ὡς ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον Ἄρτης, περισυνελέγησαν δὲ κατὰ καιροὺς ἐκ διαφόρων σημείων τῆς πόλεως καὶ τῶν πέριξ. Ἐκ τῶν ἐν λόγῳ γλυπτῶν ἄλλα μὲν εἶναι καθ' αὐτὸ βυζαντινά, ἄλλα δὲ δεικνύουσι φραγκικὴν ἐπίδρασιν. Ἀναλόγως δὲ τοῦ προορισμοῦ των δύνανται νὰ ὑπαχθῶσιν εἰς 3 κατηγορίας ἤτοι α) εἰς κιονόκρανα, β) εἰς πλάκας (θωράκια ἢ ἐπιστύλια) καὶ γ) εἰς εἰκόνας.

Α) ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται τὰ ἑξῆς γλυπτά:

1) Μέγα μαρμάρινον κιονόκρανον τῶν λεγομένων πτυχωτῶν (εἰκ. 1) ἐκείνων δηλαδή, ὧν ὁ ἄβαξ καὶ τὸ λεβητοειδὲς σῶμα παρουσιάζουσι πτυχωτὴν ὁριζοντίαν τομήν. Τὰ κιονόκρανα τοῦ τύπου τούτου ἐμφανίζονται μὲν ἀπὸ τοῦ 5ου ἤδη αἰῶνος (Ἅγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης [1]) κυριαρχοῦσιν ὅμως κατὰ τὸν 6ον μ. Χ. αἰῶνα (ναὸς Σεργίου καὶ Βάκχου Κ/πόλεως [2], Ἅγ. Βιτάλιος Ραβεννης [3]). Φέρουσι δὲ ταῦτα διακόσμησιν ἀνάγλυφον διὰ φυλλωμάτων πλαστικῶς δεδηλωμένων ἐπὶ βάθους συχνάκις διατρήτου. Τοῦ ἡμετέρου ὅμως κιονοκράνου ἡ διακόσμησις εἶναι χαλαρὰ καὶ ἐσχηματοποιημένη, τούτου δ' ἕνεκα πρέπει νὰ θεωρήσωμεν αὐτὸ μᾶλλον ὡς ἔργον τοῦ 7ου ἢ 8ου αἰῶνος. Ὁ τύπος ἄλλως τε τοῦ πτυχωτοῦ κιονοκράνου ἐπανευρίσκεται καὶ εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ κιονόκρανα τοῦ καθολικοῦ τῆς ἐν Ἁγ. Ὄρει μονῆς Δοχειαρίου, ἅτινα εἶναι πτυχωτὰ φέροντα τὴν χαρακτηριστικὴν διὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου καὶ τὸν 14ον αἰῶνα μικρογλάφυρον βυζαντινὴν διακόσμησιν [4].

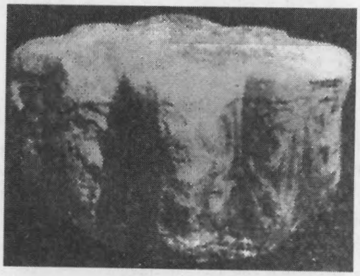

Εἰκ. 1. Πτυχωτὸν κιονόκρανον

[1] Ginhart, Das altchristliche Kapitell, Wien 1923 πίν II εἰκ. 7.
[2] Millingen, Byz. Churches in C/ple, London 1912 πίν. XII.
[3] Colasanti, L'arte bizantina in Italia, Milano, πίν. 48.
[4] Millet, Athos, Les peintures, Paris, πίν. 225, 1.

2) Κιονόκρανον μαρμάρινον «καλαθοειδὲς» (ὕψ. 0.38, πλευρὰ ἄβακος 0.60 εἰκ. 2), φέρον ὑψηλὸν κυματιοφόρον ἄβακα ὑπὸ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὁποίου εἶναι γεγλυμμένοι ὀρθοὶ φυλλοφόροι κλάδοι φοίνικος (;). Κατὰ τὰ μεταξὺ τῶν φύλλων διαστήματα ὑπάρχουσιν ἀνὰ δύο ἀνάγλυφοι σταυροὶ ἐπὶ βαθμίδων καὶ δύο μονογραφήματα τοῦ Χριστοῦ ☧ ἐντὸς κύκλων διαμέτρου 0.11. Ἡ ἄνευ πλαστικότητος, σχεδὸν γραμμικὴ ἐκτέλεσις τῶν φυλλοφόρων κλάδων εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν αἰῶνας. Ὅμοια περίπου φύλλα συναντῶμεν εἰς τὴν μητρόπολιν τοῦ Grado [1] (814-818), τὸν Ἅγιον Σάτυρον τοῦ Μιλάνου [2] (879) καὶ εἰς τὸ μουσεῖον τῆς Βερόνας [3]. Κατὰ ταῦτα εἶναι πιθανόν, ὅτι καὶ τὸ ἡμέτερον κιονόκρανον θ᾽ ἀνήκει εἰς τὸν 8ον ἢ τὸν 9ον αἰῶνα.

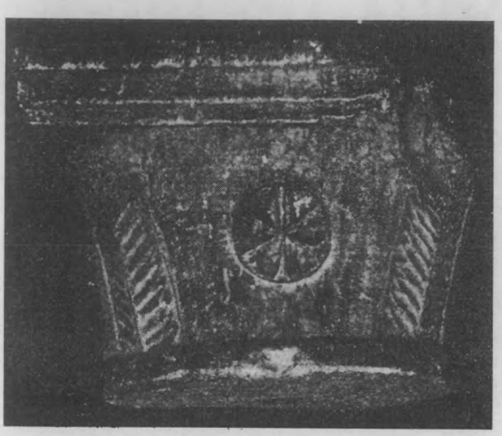

Εἰκ. 2. Κιονόκρανον καλαθοειδές.

3) Κιονόκρανον μαρμάρινον (εἰκ. 3) (ὕψ. 0.42, πλευρᾶς ἄβακος 0.32), προερχόμενον ἐκ τοῦ παρὰ τὴν γέφυραν Ἁγ. Βασιλείου. Ὡς παρατηρεῖ τις ἡ μὲν μορφὴ τοῦ κιονοκράνου εἶναι ἡ ἀρχαία Κορινθιακὴ (καλαθοειδής), τὰ φύλλα, ὅμως ἅτινα ἐπενδύουσι τὸν κάλαθον δὲν εἶναι πλέον φύλλα ἀκάνθης ἀλλὰ κάτωθεν μὲν τῶν ἑλίκων φοινικοειδῆ, κατὰ δὲ τὰ μεταξὺ αὐτῶν διαστήματα ἐπιμήκη ἀνθεμοειδῆ ἐκφυόμενα ἀπὸ παχέων, ἰσχυρῶς ἐξεχόντων ροδάκων. Ἡ μορφὴ αὕτη τῶν φύλλων εἶναι ἁγνῶς συμβατική, ἄνευ πλαστικῆς εὐαισθησίας, ἄκαμπτος καὶ πρωτόγονος. Ἔχει ἑπομένως τὸ κιονόκρανον τοῦτο πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν λεγομένων

Εἰκ. 3. Κιονόκρανον κορινθιάζον.

[1] Cattaneo, L'architecture en Italie, Venise 1890 σ. 261 εἰκ. 137.
[2] Cattaneo, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 235 εἰκ. 126.
[3] Cattaneo, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 113 εἰκ. 47.

ἰταλοβυζαντινῶν καὶ δύναται νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τοῦ 10ου πιθανῶς αἰῶνος.

4) Κιονόκρανον μαρμάρινον κολοβὸν (σωζ. ὕψ. 0.31 καὶ διαμ. 0.28). Εἶναι καὶ αὐτὸ κορινθιάζον φέρον δύο σειρὰς ἐσχηματοποιημένων φύλλων μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται κάτω κομβιόσχημα πλέγματα (εἰκ. 4). Ἡ συμβατικὴ μορφὴ τῶν φύλλων καὶ ἡ ἁδρά, σχεδὸν βάρβαρος τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεώς των ἐνθυμίζουσι ζωηρῶς ἀνάλογα ἔργα τῆς λεγομένης ἰταλοβυζαντινῆς τέχνης ὡς π. χ. τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγ. Μιχαὴλ τῆς Καπύης [1], καὶ τῶν Ἁγ. Felice e Fortunato παρὰ τὴν Βικεντίαν [2], ἀμφότερα πιθανῶς τοῦ 10ου αἰῶνος.

Εἰκ. 4. Κιονόκρανον κορινθιάζον.

5) Κιονόκρανον κυβόσχημον ἐκ μελαψοῦ μαρμάρου ὕψ. 0.215 πλευρᾶς ἄβακος 0.205 (εἰκ. 5). Φέρει ἐπὶ μιᾶς τῶν ὄψεων αὐτοῦ δύο ἀντινώτους γρυπολέοντας στρέφοντας τὰς κεφαλὰς πρὸς τὰ ὀπίσω. Τὸ βάθος καὶ ὁ ἄβαξ εἶναι ἀκόσμητα. Τοιαῦται μορφαὶ φανταστικῶν ζῴων συνηθίζοντο ἰδίᾳ κατὰ τὸν 11ον καὶ 12ον αἰῶνα [3].

Εἰκ. 5. Κιονόκρανον μὲ γρυπολέοντας.

6) Κιονόκρανον λεβητοειδὲς (ὕψ. 0.28 πλευρᾶς ἄβακος 0.24 εἰκ. 6). Εὑρέθη παρὰ τὸ ἀρχαῖον τεῖχος κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ κάστρου. Ἐφ᾽ ἑκάστης τῶν τεσσάρων αὐτοῦ πλευρῶν εἰκονίζονται ἀνὰ δύο ἀντίνωτα ὄρθια πτηνὰ στρέφοντα τὴν κεφαλήν, οὕτως ὥστε τὰ ράμφη των νὰ συναντῶνται. Μεταξὺ τῶν πτηνῶν, ὡς καὶ κάτωθεν αὐτῶν παρεμβάλλονται φύλλα. Ὁ ἐπίπεδος ἄβαξ κοσμεῖται δι᾽ ἁλυσοειδοῦς κοσμήματος. 12ου ἢ 13ου αἰῶνος.

7) Κιονόκρανον κυβόσχημον εὑρεθὲν κατὰ τὴν κατεδάφισιν τῶν κτισμάτων τῆς περιοχῆς τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ. Φέρει ἐπὶ τῆς μιᾶς αὐτοῦ ὄψεως τὴν παράστασιν ἀγγείου (γάστρας) ἀπὸ τοῦ ὁποίου

[1] Toesca, Storia dell'arte italiana, Torino 1927 εἰκ. 230. Cattaneo, εἰκ. 101.

[2] Rivoira, Origini della architettura lombarda, Milano 1908 σ. 220 εἰκ. 202.

[3] Ἕτερα παραδείγματα γρυπολεόντων ἀναφέρω προχείρως: τὰ ἐπὶ τῶν ὑπ᾽ ἀρ. 265 καὶ 287 μαρμαρίνων θωρακίων τοῦ Βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν (Σωτηρίου, Ὁδηγὸς Βυζ. Μουσ. Ἀθῆναι 1931 σ. 56), τοῦ Ὠρωποῦ, Ὀρλάνδος, Δελτ. Χρ. Ἑτ. Δ' (1927) σ. 24 εἰκ. 2, τοῦ Ἡρακλείου Κρήτης, Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 9 (1924-5) σ.18 9 εἰκ. 3 κλπ.

ἐκφύονται δύο βλαστοί, οἵτινες ἑλισσόμενοι καταλήγουσιν εἰς πολλαχῶς ἀνακαμπτόμενα ἀνθέμια, δι' ὧν πληροῦται πᾶσα ἡ προσθία ἐπιφάνεια τοῦ κιονοκράνου. Ὁμοίου τύπου καὶ διακοσμήσεως κιονόκρανα εὑρέθησαν καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Λοκρίδος[1]. $13^{ου}$ αἰῶνος.

Εἰκ. 6. Κιονόκρανον μετὰ πτηνῶν.

Εἰκ. 7. Κυβόσχημον κιονόκρανον

8) Κιονόκρανον κανιστροειδὲς (ὕψ. 0.23 πλ. ἄβακος 5.43 εἰκ. 8) φέρον κάτω συνεχῆ σειρὰν φύλλων καλάμου, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκφύονται, ὡς εἰς τὰ κορινθιακὰ τῆς κάτω Ἰταλίας, ἀνὰ δύο ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς ἕλικες ἐφαπτόμεναι ἀλλήλων κατὰ τὸν ἄξονα. Εἰς τὰς γωνίας ἀντὶ ἑλίκων ἐτέθησαν μικραὶ

Εἰκ. 8. Κανιστροειδὲς κιονόκρανον.

Εἰκ. 9. Ἐπίκρανον παραστάδος.

κεφαλαὶ δρακόντων. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο παρουσιάζει κάποιαν ὁμοιότητα πρὸς τὸ κιονόκρανον τοῦ γυναικωνίτου τῆς Παρηγορητίσσης[2].

9) Ἐπίκρανον παραστάδος φέρον ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς ἀνὰ δύο φύλλα ἀκάνθης ἑκατέρωθεν ἑξαφύλλου ρόδακος (εἰκ. 9).

[1] Ὀρλάνδος, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Ϛ' σ. 361 εἰκ. 12.
[2] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 32 εἰκ. 20.

Β) ΠΛΑΚΕΣ

1) Πλὰξ μαρμαρίνη τεθραυσμένη (σωζ. μῆκος 1.13 ὕψ. 0.86 πάχ. 0.09) προερχομένη πιθανῶς ἐκ σαρκοφάγου (εἰκ. 10). Ἡ ὅλη ἐπιφάνεια θὰ ἦτο διῃρημένη εἰς τρία ὀρθογώνια πεδία. Ἐν τῷ σωζομένῳ ἄκρῳ ἀριστερῷ πεδίῳ εἰκονίζεται σταυρὸς μὲ κεραίας ἰσομήκεις, τοῦ ὁποίου τὰς τέσσαρας γωνίας πληροῦσι: πυροστρόβιλος, ρόδαξ καὶ δίσκοι. Εἰς τὸ μεσαῖον πεδίον, ὅπερ σώζεται κατὰ τὸ ἥμισυ, εἰκονίζετο πάλιν ἰσοσκελὴς σταυρὸς ἔχων τὰς κεραίας κεκοσμημένας δι' ἁλυσοειδοῦς πλέγματος, κατὰ δὲ τὰς γωνίας ρόδαξ καὶ πυροστρόβιλος. Ἡ κάπως χονδροειδὴς τεχνική του καὶ ἡ ἐπίπεδος μορφὴ τῶν κοσμημάτων τάσσουσι τὸ ἀνάγλυφον εἰς τὸν 9ον ἢ 10ον αἰῶνα.

Εἰκ. 10 Τεμάχιον πλακὸς σαρκοφάγου.

2) Πλὰξ μαρμαρίνη ἀνήκουσα εἰς θωράκιον τέμπλου (εἰκ. 11) διατηρουμένη δὲ μόνον κατὰ τὸ ἥμισυ. Μῆκ. 1.40 πάχ. 0.09. Ἐν τῷ μέσῳ εἰκονίζεται

Εἰκ. 11. Πλὰξ ἀναγλύπτου θωρακίου.

πολύφυλλος ρόδαξ ἐντὸς κυκλικοῦ μετὰ κόμβων πλέγματος. Ἡ ὑπόλοιπος ἐπιφάνεια ἐπληροῦτο διὰ φυλλοφόρων βλαστῶν, πυροστροβίλου καὶ ροδάκων. Ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος.

3) Τὸ μέσον τμῆμα πλακὸς θωρακίου τέμπλου (εἰκ. 12) (σωζ. μ. 0.65, ὕψ. 0.78, πάχ. 0.10). Διακρίνεται ἀριστερᾷ ἀνισοσκελὴς σταυρὸς μὲ τὰς κεραίας πεποικιλμένας δι' ἁλυσοειδοῦς κοσμήματος. Ἀπὸ τῶν ἄκρων τῆς κατακορύφου κεραίας τοῦ σταυροῦ ἐκφύονται πλούσια φυλλώματα πληροῦντα τὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενά. Δεξιὰ τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ἐντὸς κύκλου ἀετὸς μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, ὧν διατηρεῖται μόνον ἡ ἀριστερὰ μετὰ τοῦ ἀριστεροῦ ποδὸς καὶ μέρους τοῦ κορμοῦ. Τὸ πτέρωμα ἀπεδόθη ἐσχηματοποιημένον εἰς κοσμήματα. Ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος.

Εἰκ. 12. Τεμάχιον θωρακίου τέμπλου.

4) Τεμάχιον μαρμαρίνου ἐπιστυλίου τέμπλου (;) (μ. σ. μ. 0.75 πλ. κάτω 0.21, ἄνω 0.28, ὕψ. 0.19) (εἰκ. 13 καὶ 14). Ἦτο ἄλλοτε ἐντειχισμένον εἰς τὸν νεώτερον τοῖχον, ὅστις φράσσει τὸ μεταξὺ τοῦ βορείου πεσσοῦ τοῦ προστώου καὶ τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ Ἁγ. Βασιλείου τοξωτὸν ἄνοιγμα (πρβ. κάτοψιν ἐν σελ. 118 εἰκ. 2). Τὸ ἐπιστύλιον ἔχει τὰς τρεῖς τῶν πλευρῶν αὐτοῦ κεκοσμημένας δι' ἀναγλύφου κοσμήματος ἐπιμελοῦς ἐργασίας. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς κάτω αὐτοῦ ἐπιφανείας (εἰκ. 13) εἰκονίζεται ἑλικοειδῶς βαίνων βλαστὸς ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται φύλλα, ὧν αἱ ἄκραι συναντῶνται οὕτως ὥστε, νὰ σχηματίζεται στρόβιλος, ἐναλλὰξ δεξιόστροφος καὶ ἀριστερόστροφος. Τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι σύνηθες ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, κατὰ δὲ τὸν 11ον αἰῶνα τὸ συναντῶμεν εἰς τὸν ὅσιον Λουκᾶν τῆς Φωκίδος. Ἐπὶ δὲ τῶν κατακορύφων πλευρῶν τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι γεγλυμμένον ἓν καὶ τὸ αὐτὸ κόσμημα μὲ ἐλαφρὰν παραλλαγὴν (εἰκ. 14). Συνίσταται δὲ τὸ κόσμημα τοῦτο ἐκ σειρᾶς ἐφαπτομένων ἀνθεμίων ἀπὸ τῶν

Εἰκ. 13. Ἡ κάτω πλευρὰ τοῦ ἐπιστυλίου.

ὁποίων ἐκφύονται κεκλιμένα φύλλα ἀκάνθης πληροῦντα τὸ μεταξὺ τῶν δύο ἀνθεμίων κενόν. Ἡ μόνη οὐσιώδης διαφορά, ἥτις ὑφίσταται μεταξὺ τοῦ κοσμήματος τῶν δύο κατακορύφων πλευρῶν ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι τὸ ἐν τῷ μέσῳ γλωσσοειδὲς φύλλον τοῦ ἀνθεμίου τοῦ ἑνὸς ἀντικατεστάθη εἰς τὸ ἄλλο διὰ τριφύλλου, ὅπερ διέλυσε τὸ ἀνθέμιον. Τὸ τρίφυλλον δὲ τοῦτο παρουσιάζει μορφὴν φραγκικήν, ἀφ᾿ οὗ φέρει τὸν χαρακτηριστικὸν κόμβον, ὅστις συνδέει τὰ τρία φύλλα του καὶ ὅστις σπανιώτατα ἀπαντᾷ εἰς τὰ βυζαντινὰ τρίφυλλα [1]. Ἂν ἐξαιρέσωμεν ὅμως τὸ στοιχεῖον τοῦτο τὸ γλυπτὸν εἶναι κατὰ τὰ λοιπὰ ἁγνῶς βυζαντινὸν καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὸ θέμα καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκτέλεσιν.

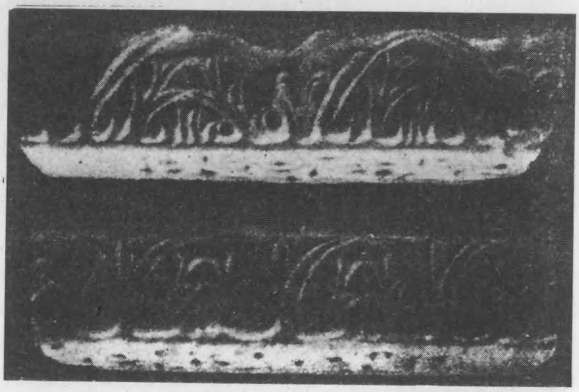

Εἰκ. 14. Ἐπιστύλιον τέμπλου (;)

5) Τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ τριλόβου τόξου, παραθύρου ἢ προσκυνηταρίου (ὕψ. 0.55, σωζ. πλ. 0.47, πάχ. 0.12 εἰκ. 13). Οἱ λοβοὶ πλαισιοῦνται ὑπὸ χονδροῦ σχοινίου, ὅπερ εἰς τὴν συνένωσιν τῶν τόξων διαμορφοῦται εἰς κόμβον. Ἡ ὅλη ἐπιφάνεια τοῦ τυμπάνου πληροῦται δι᾿ ἑλικοειδῶς διατεταγμένων ἀνθεμίων ἐκφυομένων ἀπὸ συστρεφομένου βλαστοῦ. Καὶ τὸ μὲν σχοινίον, εὕρηται συνήθως εἰς τὰ κυρίως βυζαντινὰ μνημεῖα [2], ὁ τρόπος ὅμως τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἀνθεμίων, μαρτυρεῖ ὅτι τὸ γλυπτὸν θὰ ἐποιήθη ὑπὸ ξένου πιθανῶς τεχνίτου κατὰ τὸν 13ον μ. Χ. αἰῶνα.

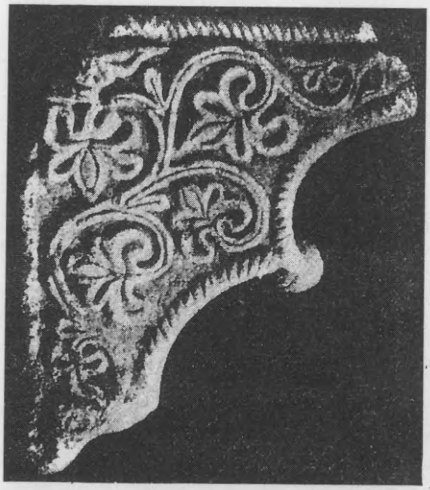

Εἰκ. 15. Ἀνάγλυφον τύμπανον.

[1] Τὸ μετὰ κόμβου τρίφυλλον ἀπαντᾷ ἀνάγλυπτον μὲν εἰς τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Monum. byz. de Mistra, Paris 1910 πίν. 29, 1, γραπτὸν δὲ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Βαπτίσεως τοῦ Ἀφεντικοῦ τοῦ Μυστρᾶ (ἀπόληξις σκήπτρου).

[2] Ὅμοιον σχοινίον εὕρηται καὶ εἰς τὴν βάσιν τοῦ τρούλλου τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ, ἥτις ὅμως παρουσιάζει καὶ ἱκανὰ φραγκίζοντα στοιχεῖα (ἀνάγλυφοι ἐραλδικοὶ

6) Μαρμαρίνη στήλη τομῆς τετραγώνου (διαστ. 0.19×0,21 ὕψ. 138 εἰκ. 16) φέρουσα εἰς τὸ ἄνω αὐτῆς ἄκρον μέγαν τόρμον γόμφου. Ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν κατακορύφων αὐτῆς παρειῶν εἰκονίζεται κυματοειδῶς ἑλισσόμενος βλαστὸς ἀπὸ τοῦ ὁποου ἐκφύονται ἡμιανθέμια καὶ βότρεις. Εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος εἰκονίζεται ζῷον κατὰ κρόταφον πιθανώτατα λέων βαίνων πρὸς τ' ἀριστερὰ μὲ τὴν οὐρὰν ἀνωρθωμένην ἐπὶ τῆς ράχεως. Ἡ τεχνοτροπία τῶν ἐσχηματοποιημένων ἀνθεμίων καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως αὐτῶν διαφέρουσι τῶν βυζαντινῶν, ὁμοιάζουσι δὲ πρὸς τὰς τῶν λεγομένων λογγοβαρδικῶν γλυπτῶν. Ὅτι δὲ πράγματι τὸ γλυπτὸν θὰ ἐποιήθη ὑπὸ φράγκου τινος τεχνίτου ἢ κατὰ μίμησιν φραγκικοῦ προτύπου ἀποδεικνύει καὶ ἡ παράστασις τοῦ λέοντος, ἥτις ἐνθυμίζει ζωηρῶς τοὺς ἐραλδικοὺς λέοντας τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ[1] Ἡ στήλη εἶναι πιθανῶς παραστάτης θυρώματος, ἄγνωστον τίνος μνημείου.

Εἰκ. 16. Πεσσός.

Γ) ΕΙΚΟΝΕΣ

Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται δύο καὶ μόνον γλυπτὰ λίθινα. Ἐκ τούτων τὸ ἓν (εἰκ. 17), εὑρεθὲν τὸ 1905 παρὰ τὸν ναὸν τῆς Μητροπόλεως Ἄρτης, ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον, διαστάσεων 0.25×0.36, ἀλλ' εἶναι ἀποκεκρουμένον κατὰ τὴν κάτω δεξιὰν αὐτοῦ γωνίαν. Εἰκονίζεται δ' ἐπ' αὐτοῦ, ἐν λίαν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ, ἡ Σταύρωσις. Ἐν τῷ μέσῳ, καθηλωμένος ἐπὶ μεγάλου σταυροῦ, εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ, ὄρθιοι καὶ εἰς μικροτέραν τοῦ Κυρίου κλίμακα, παρίστανται ἡ Παναγία καὶ ὁ ἠγαπημένος μαθητὴς Ἰωάννης. Ὁ Χριστός, φέρει πέριξ τῆς κεφαλῆς φωτοστέφανον, ἐφ' οὗ εἶναι χαραγμένη ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ IC XC, ἐν ᾧ ἐπὶ τῆς ὁριζοντίας τοῦ σταυροῦ κεραίας ἐχαράχθη ἡ ἐπιγραφὴ Ο ΒΑϹΙΛΕΥϹ ΤΗϹ ΔΟΞΗϹ. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Σωτῆρος κλίνουσα ἐλαφρῶς πρὸς τ' ἀριστερὰ εἶναι δυστυχῶς ἀποκεκρουμένη. Αἱ βραχεῖαι καὶ ἰσχναὶ χεῖρές Του εἰκονίσθησαν ὁριζόντιαι, τὸ δὲ σῶμα, πίπτον κατακορύφως μὲ ἐλαφρὰν μόνον κυμάτωσιν, εἶναι γυμνόν, πλὴν τοῦ ἀπὸ τῆς

λέοντες, κρινάνθεμον ἀψῖδος ἱεροῦ κλπ.). Εὕρηται ἐπίσης καὶ εἰς γλυπτὰ τῆς μονῆς Δαφνίου, ὡς καὶ ἐπὶ ἀναγλύφου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (ὅρα Σωτηρίου, Εὑρετ. Μεσ. Μνημ. Α' σ. 58 εἰκ. 45).

[1] Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 30, 4.

ὀσφύος μέχρι τῶν γονάτων τμήματος, ὅπερ καλύπτεται διὰ τοῦ κολοβίου. Ὁ ἀριστερὸς ποὺς καλύπτει ὀλίγον τὸν δεξιὸν ἕνεκα τῆς ἡλώσεως. Τέλος κάτωθεν τῶν ποδῶν εἰκονίζεται ἡ ὁριζοντία βάσις τοῦ ὑποποδίου, ὅπερ φθάνει μέχρι τῆς κάτω πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου τῆς εἰκόνος.

Ἀριστερᾷ τοῦ Ἐσταυρωμένου εἰκονίζεται, εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων, ἡ Παναγία, ἧς δυστυχῶς τὸ πρόσωπον εἶναι ἀποκεκρουμένον. Ἡ Θεομήτωρ φέρει ποδήρη πτυχωτὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἱμάτιον. Ἔχει τὰς χεῖρας συνηνωμένας πρὸ τοῦ στήθους εἰς στάσιν σεβασμοῦ ἅμα καὶ δεήσεως. Ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς της, ἐπὶ τοῦ βάθους, ἐχαράχθη ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ ΜΡ ΘΥ (Μήτηρ Θεοῦ).

Εἰκ. 17. Ἀνάγλυφος εἰκὼν Σταυρώσεως.

Συμμετρικῶς πρὸς τὴν Παναγίαν εἰκονίζεται δεξιὰ ὁ Ἰωάννης εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων, στηρίζων μὲ τὴν δεξιὰν χεῖρα τὴν παρειάν του, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς, φερομένης ἐμπρὸς διαγωνίως, κρατεῖ τὸ μακρὸν αὐτοῦ ἱμάτιον. Δεξιᾷ τῆς κεφαλῆς του εἶναι χαραγμένη ἐπὶ τοῦ βάθους ἡ ἐπιγραφὴ Ο ΑΓΙΟϹ ΙΩ (Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης). Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι οὔτε ἡ Παναγία οὔτε ὁ Ἰωάννης φέρουσι περὶ τὴν κεφαλὴν φωτοστέφανον, ὅστις πιθανὸν νὰ ἦτο δεδηλωμένος διὰ χρώματος.

Πρὸς ὁρισμὸν τῆς χρονολογίας κατασκευῆς τῆς εἰκόνος δυνάμεθα νὰ βοηθηθῶμεν ἐκ τῆς στάσεως τῶν ἀπαρτιζόντων αὐτὴν προσώπων. Καὶ δὴ πρῶτον τὸ κατακορύφως μὲ μίαν ἐλαφράν, ἁρμονικὴν κυμάτωσιν καταπίπτον σῶμα τοῦ Χριστοῦ χαρακτηρίζει τὰ παλαιότερα τοῦ 14ου αἰῶνος ἔργα. Πράγματι ὁ Χριστὸς ἐνταῦθα δὲν παρουσιάζει τὰς ρεαλιστικὰς συσπάσεις τοῦ πόνου, ἃς συνηθίζει νὰ παριστάνῃ ὁ 14ος αἰὼν καὶ οἱ ἑπόμενοι, δὲν πάσχει, ἀλλ' ὡς Θεὸς ἤρεμος θριαμβεύει διὰ τοῦ ἑκουσίου Του πάθους. Τὸ αὐτὸ συγκρατημένον αἴσθημα τοῦ πόνου παρουσιάζει μὲ τὴν ἤρεμον στάσιν της καὶ ἡ Παναγία, παρισταμένη εἰς τὸ πάθος τοῦ υἱοῦ της «κοσμίως καὶ οὐκ ἀγεννῶς»[1] μὲ τὰς δύο χεῖρας συνηνωμένας πρὸ τοῦ στήθους εἰς ἔνδειξιν δεήσεως ἅμα καὶ σεβασμοῦ καὶ οὐχὶ διπλωμένας ὑπὸ τὴν σιαγόνα, ὡς εἰς τὰ

[1] Γεωργίου Νικομηδείας Λόγ. VIII, παρὰ Migne, Patr. Gr. τόμ. 100 στήλη 1464.

ἔργα τοῦ 14ου καὶ τῶν ἑξῆς αἰώνων, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ Παναγία παρίσταται ἡττωμένη ὑπὸ τῆς θλίψεως[1].

Μεγαλυτέραν σχετικῶς συγκίνησιν παρουσιάζει ἡ μορφὴ τοῦ Ἰωάννου, ὅστις κλονούμενος στηρίζει διὰ τῆς χειρὸς τὴν κεφαλήν του. Ἀλλὰ καὶ ἡ στάσις αὕτη τοῦ μαθητοῦ δὲν εἶναι ἀσυνήθης εἰς παλαιότερα τοῦ 14ου αἰῶνος ἔργα ὡς π. χ. εἰς τὰ ψαλτήρια Chludov[2] καὶ τῆς Οὐτρέχτης[3]. Ἔχων λοιπὸν ὑπ᾿ ὄψει μου τ᾿ ἀνωτέρω χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα κλίνω νὰ δεχθῶ ὅτι τὸ ἔργον εἶναι πιθανῶς τοῦ τέλους τοῦ 12ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνος, ἐκτελεσθὲν παρὰ βυζαντινοῦ τεχνίτου ἀλλὰ καὶ μέ τινα ἐπίδρασιν τῆς δυτικῆς τέχνης (Ἰταλίας) ὡς ἐμφαίνει ἰδίᾳ τὸ ἰσχυρὸν ἀνάγλυφον τοῦ ἐσταυρωμένου καὶ τὸ πλάσιμον τῆς μορφῆς τοῦ Ἰωάννου. Ἐνισχύει δὲ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην καὶ ἡ ἐπὶ λίθου ἐκτέλεσις λατρευτικῆς εἰκόνος, ἥτις δὲν ἦτο τόσον συνήθης εἰς τοὺς βυζαντινούς, ὅσον εἰς τὴν Δύσιν.

Εἰκ. 18.
Ἀνάγλυπτος παράστασις τοῦ Προδρόμου.

2) Ἀνάγλυφος μαρμαρίνη πλὰξ τεθραυμένη (μ. σ. ὕψ. 0.59, πλ. 0.46, πάχ. 0.18 εἰκ. 18) κομισθεῖσα τὸ 1922 φροντίδι τοῦ ἀρχιτέκτονος Α. Ζάχου ἐκ τοῦ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Ἀράχθου κειμένου τζαμίου τοῦ Ἰμαρέτ, ἔνθα τοποθετεῖται ὑπὸ τοῦ Σεραφεὶμ[4] τὸ εἰς τὴν μονὴν Ροδιᾶς ἀνῆκον μετόχιον τοῦ Τιμίου Προδρόμου. Τὸ γλυπτὸν ἔρχεται εἰς ἐνίσχυσιν τῆς ταυτίσεως ταύτης, διότι εἰκονίζει ἀκριβῶς τὸν Πρόδρομον. Ὁ ἅγιος παρίσταται εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων. Ἡ κεφαλή του εἶναι δυστυχῶς ἀποκεκρουμένη λόγῳ μεταγενεστέρας χρησιμοποιήσεως τοῦ λίθου ὑπὸ τῶν Τούρκων, σώζεται ὅμως μικρὸν τμῆμα τοῦ γενείου ὡς καὶ μέρος τοῦ περιβάλλοντος αὐτὴν φεγγίου. Ὁ Πρόδρομος φορεῖ ἐσωτερικῶς μὲν τὸν τρίχινον σάκκον, ἐπ᾿ αὐτοῦ δὲ εὐρὺ ἱμάτιον καταπίπτον εἰς ὡραίας ἁπαλὰς πτυχάς. Διὰ τῆς

[1] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916 σ. 407.
[2] N. Kondakof, Opis. pamjatnikov drevnosti 1878 πίν. V, 4.
[3] Tikkanen, Psalterillustration im Mittelalter σ. 280 εἰκ. 211.
[4] Δοκίμιον περιλήψεως τῆς ἱστορικῆς πόλεως Ἄρτης Ἀθῆναι 1884 σ. 147.

δεξιᾶς χειρὸς κρατεῖ τὴν μακρὰν αὐτοῦ ράβδον, ἥτις θὰ κατέληγεν ἄνω, ὡς συνήθως, εἰς σταυρόν. Ὁ Πρόδρομος παρίσταται ἐνταῦθα πτερωτὸς δίκην ἀγγέλου, ἡ τοιαύτη δ' αὐτοῦ παράστασις δὲν ἀπαντᾷ μόνον εἰς μνημεῖα τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνων ἀλλὰ καὶ εἰς βυζαντινά[1], ἴσως συμφώνως πρὸς τὴν προφητείαν (Μαλ. γ΄, 1) καὶ τὴν εὐαγγελικὴν ρῆσιν (Ματθ. ια΄ 10, Μάρ. α΄, 2 Λουκ. ζ΄ 27) «*Ἰδοὺ ἐγὼ ἀποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου πρὸ προσώπου σου, ὃς κατασκευάσει τὴν ὁδόν σου ἔμπροσθέν σου*». Ὁ Didron[2] λέγει, ὅτι οἱ Ἕλληνες, βλέποντες ὅτι ὁ Πρόδρομος ἐκαλεῖτο οὐράνιος ἄγγελος, παρέστησαν τὸν Ἰωάννην ὡς ἄγγελον, θέσαντες πτέρυγας εἰς τοὺς ὤμους του, ὡς οἱ πρόγονοί των ἔθεσαν πτέρυγας εἰς τοὺς πόδας καὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἑρμοῦ, ἀγγελιαφόρου τοῦ Ὀλύμπου.

Ὅτι τὸ ἀνάγλυφον εἶναι ἔργον τεχνίτου καταγομένου ἐξ Ἰταλίας ἀποδεικνύει κυρίως ὁ τρόπος τῆς διατάξεως καὶ τῆς ἐκτελέσεως τῶν πτυχῶν του, ὅστις ἰδιάζει εἰς ρωμανικὰ ἔργα καὶ τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Κάτω Ἰταλίας. Ἀνάγλυφον εἰκονίζον τὸν Πρόδρομον πτερωτὸν προερχόμενον δ' ἐκ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ κάστρου Ζακύνθου ὑπάρχει καὶ εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Βυζαντινὸν μουσεῖον (ἀριθ. 250 Σωτηρίου, Ὁδηγ. Βυζ. Μουσείου[2] σ. 48). Τοῦτο ὅμως ἐσφαλμένως ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ Wulff (Altchr. und byz. Kunst II, 606) εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων, ἀφ' οὗ εἶναι προφανῶς ἐνετικὸν ἔργον.

[1] Ὅρα τὰ ὑπὸ Α. Ξυγγοπούλου ἐν Καταλόγῳ τῶν εἰκόνων τοῦ Μουσείου Μπενάκη, Ἀθῆναι 1936 σ. 68 καταλεχθέντα παραδείγματα.

[2] Manuel d'iconographie chrétienne, Introd. XLI.

ΟΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Ἡ πόλις τῆς Ἄρτης παρουσιάζει πλὴν τῶν πολυαρίθμων βυζαντινῶν ναῶν, οὓς ἀνωτέρω ἐμελετήσαμεν, καὶ πληθὺν ἄλλων μικροτέρων κατεσπαρ-

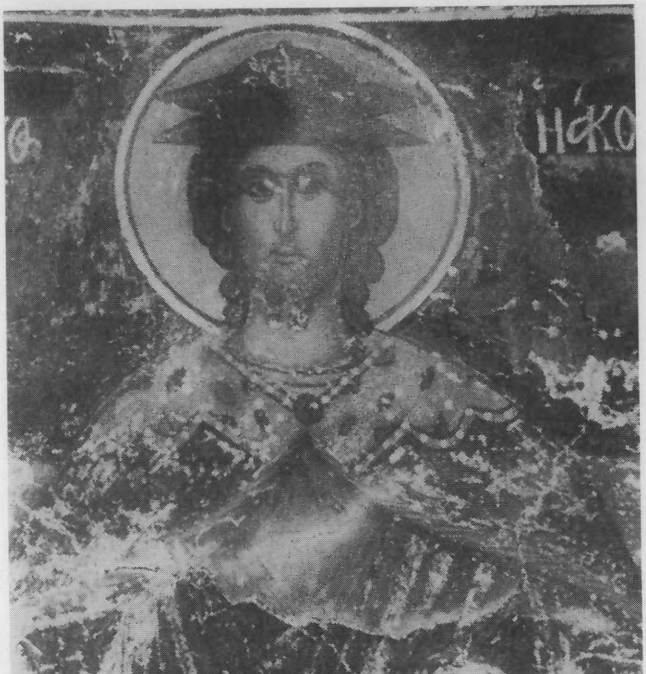

Εἰκ. Ὁ ἅγ. Ἰάκωβος ὁ Πέρσης. Τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως.

μένων μεταξὺ τῶν οἰκιῶν, ἀνεγερθέντων δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, ὁπότε ἤκμαζεν ἡ Ἄρτα διακρινομένη καὶ διὰ τὴν εἰς τὰ γράμματα καὶ διὰ τὴν εἰς τὸ ἐμπόριον ἐπίδοσιν αὐτῆς. Ἐκ τῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀνεγερθέντων

ναῶν ἄλλοι μὲν διατηροῦνται εἰσέτι ἀκέραιοι, ἄλλοι δὲ ἐν ἐρειπιώδει καταστάσει καὶ ἄλλοι πάλιν κατεδαφισθέντες ἔχουσιν οἱ μὲν τελείως ἐξαφανισθῆ οἱ δὲ ἀνανεωθῆ. Λεπτομερῆ κατάλογον αὐτῶν παρέσχεν ἐν τῷ Δοκιμίῳ του (σ. 137-149), ὁ μητροπολίτης Ἄρτης Σεραφείμ. Ἡμεῖς ἐνταῦθα θὰ ἐξετάσωμεν τοὺς σωζομένους καὶ τοὺς ἡμιηρειπωμένους ναοὺς ἀπὸ τῆς τεχνικῆς κυρίως καὶ τῆς ἐπιγραφικῆς αὐτῶν πλευρᾶς.

1. ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

Ὁ μικρὸς οὗτος ναὸς κεῖται εἰς ὀλίγων μόνον μέτρων ἀπόστασιν ἀνατολικῶς τῆς Ἁγ. Θεοδώρας. Εἶναι μία μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλική, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 5.10×8.72, καταλήγουσα πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα ἱεροῦ, ἥτις, καταστραφεῖσα πάλαι, ἀνεκτίσθη ἡμιεξάγωνος. Ὁ ναὸς ἐκτισμένος διὰ κοινῆς τοιχοποιίας οὐδεμίαν φέρει ἐξωτερικῶς κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν, μόνον δὲ μέγα διακοσμητικὸν πινάκιον, Ἰταλικῆς τέχνης τοῦ 16ου αἰῶνος, κοσμεῖ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, ἐντειχισμένον ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ εἰκονίζον θώρακας, ἀσπίδας κλπ. Ὁ ναὸς ἔφερεν ἄλλοτε θύρας καὶ κατὰ τὰ πλάγια, αἵτινες σήμερον εἶναι πεφραγμέναι, τῆς εἰσόδου γινομένης μόνον διὰ τῆς θύρας τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ὑπεράνω τῆς ὁποίας ὑπάρχει κόγχη.

Εἰκ. 2.
Δικέφαλος γραπτὸς ἀετός.

Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως πλὴν τοῦ ὡραίου ξυλογλύπτου τέμπλου, ὅπερ διασώζει, διατηρεῖ ἐπὶ τῶν τοίχων του τὰς παλαιὰς οὐχὶ πολὺ σπουδαίας τέχνης τοιχογραφίας του, ἐξ ὧν προσάγομεν ἐνταῦθα ὡς δεῖγμα τὴν τοῦ Ἁγ. Ἰακώβου τοῦ Πέρσου[1] (εἰκ. 1) φέροντος τὸν γνωστὸν ἰδιόσχημον πῖλον[2]. Νοτίως τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται διὰ καστανομέλανος χρώματος μέγας, δικέφαλος ἀετὸς (ὕψ. 0,68) τὸ τόσον ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀγαπώμενον νὰ εἰκονίζεται εἰς ναοὺς κρυφὸν τοῦτο σύμβολον τῆς μελλούσης ἀναστάσεως τοῦ Γένους (εἰκ. 2).

Τὸν χρόνον τῆς ἐκτελέσεως τῶν τοιχογραφιῶν μᾶς γνωρίζει ἡ ἄνωθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου καὶ κάτωθεν τῆς παραστάσεως τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου γεγραμμένη ἐπιγραφὴ ἔχουσα οὕτω:

† *Ἀνεστωρίθει ἐπιμελῶς καὶ διορθωθεν* (=διωρθώθη) *ὁ ναὸς ουτος τεῖς*

[1] Ἡ ἐπιγραφὴ λέγει: *ὁ Ἅγιος Ἡακοβος ὁ Πέρσος.*

[2] Ὅρα π. χ. τὰς συγχρόνους περίπου εἰκόνας τοῦ αὐτοῦ ἁγίου ἐν ταῖς μοναῖς Λαύρας καὶ Διονυσίου τοῦ ἁγίου Ὄρους Millet, Athos, Les peintures πίν. 137, 2 (1535) καὶ 202, 2 (1615).

Μιταμώρφοσις τοῦ Κ(υρίο)υ καὶ Θ(εο)ῦ / καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰσοῦ ΧΥ ἀναλώμασι τεῖς αὐτοῦ ἐπιμελείᾳ, ἐνετίησιν καὶ ἐξόδου τοῦ πα|νιερωτάτου μητροπωλείτου τῆς ἁγιοτάτης μητροπώλεος Νεπάκτου καὶ Ἄρτης κυρίου Γαβριήλ. Ἔτους ,ΖΡΛΓ΄ Μὴν Μάρτιος Γ΄.

Ἡ χρονολογία τῆς ἱστορήσεως ΖΡΛΓ΄ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος 1625 καὶ οὐχὶ πρὸς τὸ 1622, ὡς γράφει ὁ Σεραφείμ[1]. Ἐπειδὴ δ᾽ ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφέρει, ὅτι ὁ ναὸς διωρθώθη καὶ ἱστορήθη, συνάγεται ὅτι θὰ ἐκτίσθη ἴσως ὀλίγα ἔτη ἐνωρίτερον ἤτοι περὶ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνος.

Τὸ ἐν τῷ 2ῳ στίχῳ *ἐνετίησιν*, ὅπερ, ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ Λάμπρος[2], μετεχειρίσθησαν ἐκ παρανοήσεως οἱ βιβλιογράφοι ἀντὶ τοῦ *ἐν ἔτει*, εἶναι ἐνταῦθα ἔτι μᾶλλον παρανοημένον· διότι εἶναι τεθειμένον προφανῶς μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ *διὰ κόπου*, ἀφ᾽ οὗ κατωτέρω ἀκολουθεῖ τὸ *ἔτους ΖΡΛΓ΄*.

Ἐν τῷ τέμπλῳ ὑπάρχει φορητὴ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου κρατούσης τὸν Χριστὸν κατὰ τὸν τύπον τῆς Ὁδηγητρίας καὶ φερούσης τὸν τίτλον ἡ Μεσίτρια (πβλ. Παρακλητικὸν κανόνα «*Καὶ σὲ μεσίτριαν ἔχω πρὸς τὸν φιλάνθρωπον Θεόν*» κλπ.). Ἡ εἰκὼν εἶναι καλῆς ὁπωσδήποτε τέχνης τοῦ 17ου ἢ 18ου αἰῶνος.

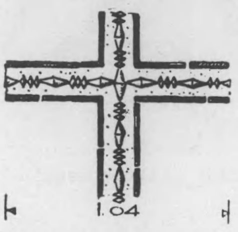

Εἰκ. 3. Σταυρὸς ἐκ μαρμαρίνων ἀστραγάλων.

2. Ο ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΟΥ ΜΠΑΤΖΗ

Ὁ ναΐσκος οὗτος, διαστάσεων 4.80×12.00 μ., εὑρίσκεται εἰς τὴν ὀθωμανικὴν συνοικίαν τοῦ Γεφυρόπουλου, εἶναι δὲ μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλικὴ φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς μίαν μόνην τρίπλευρον ἀψῖδα ἱεροῦ. Μέχρι τοῦ 1821 ἦτο μετόχιον τῆς μονῆς Ροδιᾶς, παραδίδεται δ᾽ ὅτι ἀνηγέρθη διὰ θαύματος τοῦ Ἁγ. Γεωργίου[3], ὑπό τινος ὀθωμανοῦ Μπατζῆ ἐν ἔτει 1717.

Καὶ ἐσωτερικῶς μὲν ἔχει σήμερον ἐξ ὁλοκλήρου ἀσβεστοχρισθῆ, ἐξωτερικῶς δὲ δεικνύει κοινὴν τοιχοποιίαν, ἥτις ὡς μόνην διακόσμησιν φέρει, ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, μέγαν σταυρὸν ἐκ μαρμαρίνων ἀστραγάλων (εἰκ. 3) πλαισιουμένων ἑκατέρωθεν δι᾽ ἐρυθρῶν βησάλων.

3. Ο ΑΓΙΟΣ ΜΑΡΚΟΣ

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Μάρκου, τυγχάνων μετόχιον τῆς μονῆς Μελατῶν, εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς μεγάλης ὁδοῦ κατὰ τὴν εἴσοδον τῆς πόλεως ἀπ᾽ ἀνατολῶν. Εἶναι μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλική, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 5.75×10.60

[1] Δοκίμιον σ. 139.
[2] Νέος Ἑλληνομνήμων Δ 125 καὶ Ε΄ 116.
[3] Σεραφείμ, Δοκίμιον σ. 139.

καταλήγουσα εἰς ἡμιεξάγωνον ἀψῖδα ἱεροῦ. Ἐκτισμένη διὰ μικρῶν ἀργῶν λίθων ἄνευ πλίνθων, διατηρεῖ εἰσέτι ἐσωτερικῶς τὰς παλαιὰς τοιχογραφίας της διατεταγμένας ὡς συνήθως εἰς τοὺς ναοὺς τῆς τουρκοκρατίας, ἤτοι εἰς ζώνας: κάτω μὲν ὁλοσώμων ἁγίων, ἄνω δὲ στηθαρίων ἐντὸς κύκλου καὶ ἀνωτάτω σκηνῶν ἐκ τῶν παθῶν τοῦ Σωτῆρος. Οἱ ἅγιοι φέρουσι καὶ ἐνταῦθα τοὺς γυψίνους, ἐξέργους φωτοστεφάνους, οὓς εἴδομεν καὶ εἰς τὴν Κάτω Παναγιὰν καὶ τὸν Ἅγ. Βασίλειον. Οἱ στέφανοι δ' οὗτοι φέρουσιν ἐνταῦθα ὡς κόσμημα ἐντύπους ῥόδακας. Ἐν τῷ νάρθηκι εὕρηνται καλῆς τέχνης τοιχογραφίαι τοῦ Χριστοῦ εὐλογοῦντος, τῆς Παναγίας δεξιοκρατούσης τὸν παῖδα Ἰησοῦν καὶ τοῦ Προδρόμου πτερωτοῦ, σώζεται δὲ καὶ ὡραία κεφαλὴ τοῦ Ἁγ. Στυλιανοῦ κρατοῦντος βρέφος. Ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ὑπάρχει κόγχη, ἐν ᾗ εἰκονίζεται ὁ ἅγ. Μᾶρκος μέχρι τῶν γονάτων, κάτωθεν δ' αὐτοῦ εὕρηται γραπτὴ ἡ ἐπιγραφή: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Ἰωάννου*. Αἱ ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοιχογραφίαι ἔχουσιν ἀποπλυθῆ τόσον, ὥστε νὰ διακρίνωνται τὰ τυπώματά των δηλ. οἱ βελονιὲς τοῦ σχεδίου των. Ἐν τῷ κυρίως ναῷ ὑπάρχει ὡραία εἰκὼν τοῦ Ἁγ. Δαμιανοῦ. Ὑπεράνω τῆς βορείου θύρας εὕρηται ἡ ἐπιγραφή:

Ἡστορήθει ὁ θεῖος οὗτος καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ἁγίου ἐνδόξου πανευφήμου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου διὰ συνδρομῆς καὶ δαπάνης τῶν εὐσεβῶν καὶ ὀρθωδόξων. Χριστηανῶν καὶ ἐνοριτῶν τοῦ ἁγίου οἴκου τούτου ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου μητροπολήτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης κυρίου [Μακαρίου ἐφημερεύο]ντος δὲ τοῦ εὐλαβεστάτου ἐν ἱερεῦσιν παπᾶ κυρ Στασινοῦ[1] *τοῦ καὶ συνδρομητοῦ καὶ ἐπιστάτου. αψπς' ἐν μηνὶ Ἰουνίου ιε'.*

Τὸ ,αψπς'=1786 μητροπολίτης Ἄρτης ἦτο ὁ Μακάριος ὁ Β'[2], οὗ τὸ ἐφθαρμένον ὄνομα, διὰ τοῦτο, συνεπλήρωσα ἐν τῇ ἐπιγραφῇ. Ὁ Σεραφεὶμ ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Μάρκου εἶχε πυρποληθῆ τὸ 1692[3] ἐπανεκτίσθη δὲ τὸ 1770 ἐπὶ μητροπολίτου Ἰακώβου, ἀγνοῶ ὅμως πόθεν ἠρύσθη τὴν πληροφορίαν ταύτην.

[1] Ὁ Παπᾶ Στασινὸς οὗτος ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸ ἑξῆς ἐνδιαφέρον σημείωμα, ὅπερ ἐγράφη ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐπὶ τοῦ σταχώματος παλαιοῦ εὐαγγελίου ἀνήκοντος εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Ἰδοὺ δὲ πῶς ἔχει τὸ ἐν λόγῳ σημείωμα: *1781 Δεκέβρι 2 † Δέησης τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Στασινοῦ ἱερέος που τόντησε κατιφὲ κὲ τόπλινε τἀσίμη κὲ τὸ χρήσησε.* Τὸ εἰρημένον εὐαγγέλιον, ὅπερ φέρει εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ πρώτου φύλλου τὴν χρονολογίαν ,αχιδ' (=1614), εὑρίσκεται σήμερον εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ ἐν Ἄρτῃ ἐμπόρου κ. Ἀλκ. Μ. Μπανταλούκα, καθόσον ὁ ναὸς τοῦ Θεολόγου (κείμενος ποτὲ ἐν τῇ συνοικίᾳ Πλατάνου) δὲν ὑπάρχει πλέον (πρβ. Σεραφεῖμ, Δοκίμιον 139).

[2] Ὀρλάνδος, Χριστιανικὴ καὶ Θρησκευτικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία ἄρθρον Ἄρτα τόμ. Β' στ. 116.

[3] Δοκίμιον σ. 142.

4. Ο ΑΓΙΟΣ ΜΕΡΚΟΥΡΙΟΣ (ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ)

Ὁ ναὸς οὗτος κεῖται παρὰ τὴν ὄχθην τοῦ Ἀράχθου καὶ παραπλεύρως τοῦ τέως μητροπολιτικοῦ μεγάρου, ὅπερ ἀνηγέρθη τὸ 1726 ἐπὶ προϋπάρχοντος κτηρίου ἐρειπωθέντος, ὡς μανθάνομεν ἐκ τῆς κάτωθι ἐπιγραφῆς, λαξευθείσης ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ἐντειχισμένης ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου.

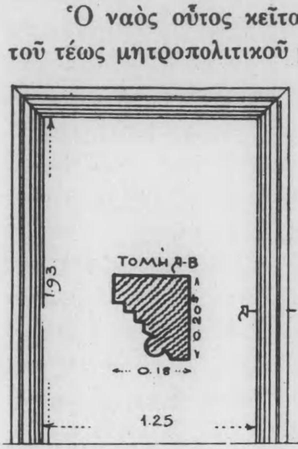

Εἰκ. 4. Θύρωμα τῆς β. εἰσόδου τοῦ ἁγίου Μερκουρίου.

«Ἀνηγέρθησαν ἐκ θεμελίων οἱ οἶκοι οὗτοι πάντες ἀνώμαλοι καὶ σεσαθρωμένοι ὄντες τὸ πρὶν ἐπιστασίᾳ καὶ δαπάνῃ τοῦ νῦν ἐλέει θείῳ πανιερωτάτου καὶ ἐλλογιμωτάτου μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης κυρίου κυρίου Ἰωαννικίου ἐν ἔτει σωτηρίῳ αψκς' Ἰουνίῳ» [1].

Ὡς δὲ τὸ μέγαρον οὕτω καὶ ὁ σημερινὸς ναὸς εἶναι πιθανώτατα ἐκτισμένος ἐπὶ τῆς θέσεως ἀρχαιοτέρου καταστραφέντος, ὡς μαρτυρεῖ κυρίως τὸ μαρμάρινον τῆς βορείου εἰσόδου του θύρωμα (εἰκ. 4) ὅπερ φέρει ὡραῖον πλαίσιον κυματιοφόρον ἐκ τῶν συνηθιζομένων μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος.

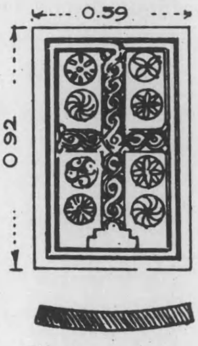

Εἰκ. 5. τεμάχιον μαρμαρίνου ἄμβωνος.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Μερκουρίου, κτίσμα τοῦ 1800 [2], εἶναι βασιλικὴ ξυλόστεγος, χωριζομένη ἐσωτερικῶς διὰ δύο κιονοστοιχιῶν ἐκ 5 ὑψηλῶν κιόνων εἰς τρία κλίτη, καταλήγουσα δὲ εἰς πολύπλευρον ἁψῖδα ἱεροῦ, κοσμουμένην ἄνω διὰ τοξυλλίων. Τὰ κλίτη καλύπτονται δι' ὁριζοντίων ὀροφῶν, ἐφ' ὧν διὰ πήχεων σχηματίζονται ποικίλα γεωμετρικὰ σχέδια ἐκ τοῦ μουσουλμανικοῦ θεματολογίου, τονιζόμενα διὰ ζωηρῶν, λίαν ἁρμονικῶν χρωματισμῶν. Ὁ ναὸς κέκτηται καὶ ὡραῖον ξύλινον ἄμβωνα καὶ δεσποτικὸν θρόνον πεποικιλμένους δι' ἐνθέτου ὀστρέου (σεντέφι) λεπτοτάτης ἐργασίας.

Ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ εἶναι ἐντετειχισμένα ἱκανὰ μαρμάρινα γλυπτά, ὧν ἄλλα μὲν ἔχουσι ληφθῆ ἀπὸ τὴν ἐπὶ τῆς ἀπέναντι ὄχθης τοῦ Ἀράχθου μονὴν τῶν Βλαχερνῶν — δύο πεσσίσκοι καὶ ἡ πλὰξ τῆς σαρκοφάγου περὶ ἧς εἴπομεν ἐν σελ. 35 — ἄλλα

[1] Ὅτι τὸ ἐπισκοπεῖον ὑφίστατο ἤδη κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα, μανθάνομεν ἐκ συνοδικοῦ γράμματος τοῦ μητροπολίτου Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ ἀνακτίσεως αὐτοῦ παρασυρθέντος ἐκ πλημύρας τοῦ Ἀράχθου. Τὸ γράμμα ἐξεδόθη ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἐν Βυζαντίδι, Α' (1909) σ. 24.

[2] Σεραφείμ, Δοκίμιον κλπ. σ. 138.

Εἰκ. 6. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ προπύλου τῆς Μητροπόλεως.

δ' ἐξ ἄλλων κτηρίων—θωράκιον ἄμβωνος (εἰκ. 5) κοσμούμενον δι' ἁλυσοπλέκτου σταυροῦ, τὰς γωνίας τοῦ ὁποίου πληροῦσι ῥόδακες καὶ πυροστρόβιλοι.

Ὁ ναὸς καὶ τὸ ἐπισκοπικὸν μέγαρον περικλείονται ἐντὸς περιβόλου φέροντος πρὸς τὴν ὁδὸν προσπελάσεως ὡραῖον, κιονοστήρικτον πρόπυλον μετὰ λίαν ἐξεχούσης ξυλίνης στέγης (εἰκ. 6). Ἡ διάταξις τοῦ προπύλου τούτου ἀκολουθεῖ τὴν τῶν ἀρχαίων προπύλων· διότι φέρει κίονας καὶ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τοῦ θυραίου τοίχου (εἰκ. 7), ὅστις διεπερᾶται ὑπὸ τοξωτῆς θύρας (εἰκ. 6). Τὸ πρόπυλον κατεσκευάσθη πιθανώτατα μετὰ τοῦ νέου ἐπισκοπείου κατὰ τὸν 17ον αἰ.

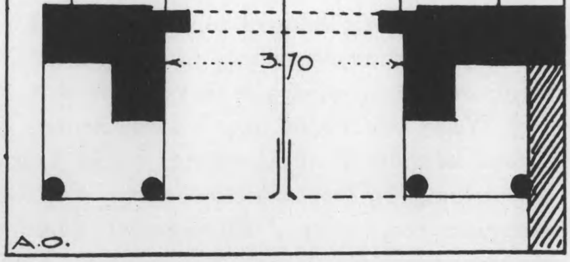

Εἰκ. 7. Κάτοψις τοῦ προπύλου τῆς Μητροπόλεως.

5. ΑΓΙΑ ΕΛΕΟΥΣΑ

Τοῦ ναΐσκου τούτου σῴζεται ὀρθία μόνον ἡ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 8), οἱ δὲ λοιποὶ τοῖχοι, οἵτινες ἀπήρτιζον μίαν μονόκλιτον, ξυλόστεγον βασιλικὴν (4.90×7.40) σώζονται μόνον μέχρις ὕψους 0.80 ὑπὲρ τὸ ἔδαφος. Ἡ τρίπλευρος κόγχη τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζει καλήν, ἰσόδομον τοιχοποιίαν διακοπτομένην ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας. Ὑπεράνω τοῦ διλόβου παραθύρου, ὑφ᾽ οὗ διατρυπᾶται, φέρει ἐντειχισμένον πλίνθινον σταυρὸν (0.45×0.42). Εἰς τὸ ἀέτωμα, ὅπερ εἶναι ἐκτισμένον δι᾽ ἀργολιθοδομῆς παρουσιάζει δὲ καὶ ὑπερύψωσιν ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ Ἁγ. Βασιλείου τῆς πόλεως, ὑπῆρχον ἐντειχισμένα πέντε *σκυφία* σταυροειδῶς διατεταγμένα (εἰκ. 8). Ἐκ τούτων ἀκέραιον σώζεται μόνον ἕν, φέρον κίτρινον γάνωμα καὶ ἐγχάρακτον παράστασιν ἰχθύος. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ναΐσκου τῆς Ἁγ. Ἐλεούσης δύναται ν᾽ ἀνέλθῃ καὶ μέχρι τοῦ 15ου αἰῶνος.

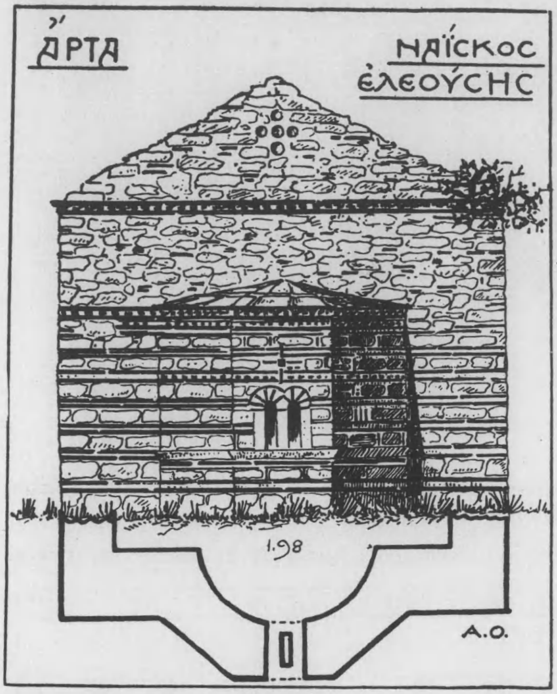

Εἰκ. 8.
Ἡ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναΐσκου τῆς Ἐλεούσης.

6. ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ (ΚΥΠΑΡΙΣΣΙ)

Εὑρίσκεται παρὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ κάστρου. Εἶναι μικρά, μονόκλιτος, ξυλόστεγος βασιλικὴ (5.10×8,00) φέρουσα ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα ἱεροῦ. Διατηρεῖ ἐσωτερικῶς λείψανα τοιχογραφιῶν τοῦ 18ου αἰῶνος, ἰδίᾳ ἐν τῷ ἱερῷ, ἔνθα ἐν μὲν τῇ μεγάλῃ κόγχῃ διασώζεται ἡ Πλατυτέρα καὶ κάτωθεν αὐτῆς ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες, ἐν δὲ τῇ προθέσει ἡ Ἀποκαθήλωσις (ἄκρα ταπείνωσις). Ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς δυτικῆς εἰσόδου εἰκονίζεται ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου κάτωθεν δ᾽ αὐτῆς σώζεται ἡ ἑξῆς ἡμιεσβεσμένη ἐπιγραφή:

«*Ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος οὗτος ναὸς τῆς [ἁγίας, ἐνδόξου καὶ πανευφήμου ὁσιομάρτυρος Παρασκευῆς] παρὰ τοῦ εὐσεβεστάτου ἐν ἱερεῦσιν [καὶ ἡγουμένου τῆς μονῆς Βλα]χιόρενας Ἀνανίου ἀρχιερατεύοντος [τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης κυρίου Ἰακώβου].*

Ὁ Ἀνανίας εἶναι γνωστὸν ὅτι διετέλεσεν ἡγούμενος τῆς μονῆς Βλαχερνῶν τῷ 1771 (Σεραφείμ, Δοκίμιον σ. 159) ἄρα αἱ τοιχογραφίαι εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 18^{ου} αἰῶνος. Κατὰ τοὺς χρόνους δ᾿ ἐκείνους μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης ἦτο ὁ Ἰάκωβος, οὗ τὸ ὄνομα διὰ τοῦτο συνεπλήρωσα ἐν τῇ ἐπιγραφῇ

7. ΠΑΝΑΓΙΑ ΚΑΣΣΩΠΗΤΡΑ

Μικρὰ ξυλόστεγος, μονόκλιτος βασιλικὴ κειμένη παρὰ τὴν κεντρικὴν ὁδὸν τῆς Ἄρτης. Ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς εἶναι ἀσβεστόχριστος. Φέρει κατὰ τὴν

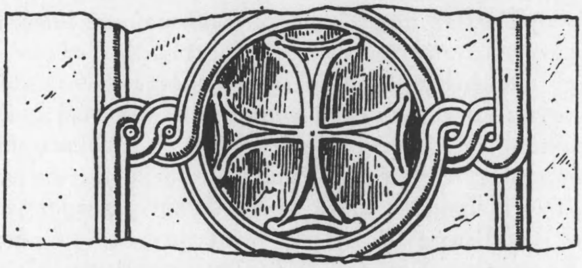

Εἰκ. 9. Μαρμάρινον θωράκιον ἐντειχισμένον εἰς τὸν ναΐσκον τῆς Κασσωπήτρας.

πλευρὰν τῆς εἰσόδου ἐντειχισμένον μαρμάρινον θωράκιον κολοβόν, ἐφ᾿ οὗ ἀνάγλυπτος ἰσοσκελὴς σταυρὸς ἐντὸς κύκλου συνδεομένου διὰ διπλῶν κόμβων πρὸς τὸ περιβάλλον ὀρθογώνιον πλαίσιον (εἰκ. 9). Μέγ. σωζ. μ. 1.17^{5}, ὕψ. 0.48. Τὰ περὶ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ναοῦ ἐκτίθενται λεπτομερῶς παρὰ Σεραφεὶμ (Δοκίμιον σ. 143).

8. ΥΠΑΠΑΝΤΗ

Τοῦ ναΐσκου τούτου, κειμένου ἐν τῇ συνοικίᾳ Καραπάνου, σώζεται ὀρθία μόνον ἡ ἡμιεξάγωνος κόγχη τοῦ ἱεροῦ, φέρουσα δίλοβον παράθυρον καὶ ὀδοντωτὴν ταινίαν. Ἦτο μικρὰ ξυλόστεγος βασιλική, ἧς τὸ μὲν πλάτος ἦτο 5.65, τὸ δὲ μῆκος ἀνώτερον τῶν 6.50 μ.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΩΝ ΒΛΑΧΕΡΝΩΝ

Ἐν σελίδι 4 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου ἀνέγραψα ὡς μόνην ἀρχαίαν περὶ τῆς μονῆς τῶν Βλαχερνῶν μνείαν, τὴν εἰς τὸ ἔτος 1304 ἀναφερομένην καὶ ἐν τῇ Γαλλικῇ παραλλαγῇ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μωρέως περιεχομένην. Εὐθὺς ὅμως μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Α΄ τεύχους ἀνεῦρον ἑτέραν, πολὺ ἀρχαιοτέραν καὶ σπουδαιοτέραν περὶ τῆς εἰρημένης μονῆς εἴδησιν, ἣν καὶ καταχωρίζω ἐνταῦθα. Ἡ εἴδησις αὕτη περιέχεται ἐν συνοδικῇ πράξει τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, δημοσιευθείσῃ ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως[1]. Κατὰ τὸν προτασσόμενον μεταγενέστερον περιληπτικὸν τίτλον ἡ εἰρημένη πρᾶξις ἀφορᾷ εἰς τὴν μετατροπὴν τῆς ἐν Ἄρτῃ ἀνδρῴας μονῆς τῆς Βλαχερνιτίσσης εἰς γυναικείαν, «*τοῦτο οὕτω θελησάσης τῆς κραταιᾶς Κομνηνῆς*». Κατ' ἐμὲ ἡ ἐν λόγῳ περίληψις εἶναι ἐσφαλμένη ὡς πρὸς τὸ δεύτερον αὐτῆς μέρος· διότι ἐν τῷ κειμένῳ τῆς πράξεως οὐδαμοῦ ἀναφέρεται κραταιά τις Κομνηνή, ἀλλ' ἁπλῶς «*ἡ καθ' ἡμᾶς ἐξουσία, ἡ εὐσεβὴς καὶ φιλόθεος*». Ὡς τοιαύτη ὅμως ἐξουσία δύναται ἁπλῶς νὰ νοηθῇ καὶ μόνος ὁ Δεσπότης. Ἀλλὰ καὶ ἂν θελήσωμεν νὰ δεχθῶμεν ὅτι πρόκειται περὶ τῆς συζύγου τοῦ δεσπότου, πάντως αὕτη δὲν δύναται νὰ εἶναι ἡ βασίλισσα Θεοδώρα Δούκαινα Κομνηνή, ὡς ὑπολαμβάνει ὁ Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς (ἔνθ' ἀν. σ. 4), καὶ τοῦτο, διότι ἡ πρᾶξις τοῦ Ἀποκαύκου ἐγράφη πάντως πρὸ τοῦ 1230, ἔτους καθ' ὃ ὁ περίπυστος ἱεράρχης παρῃτήθη τοῦ μητροπολιτικοῦ ἀξιώματος μονάσας ἔκτοτε μέχρι τοῦ περὶ τὸ 1233 ἐπισυμβάντος θανάτου του[2]. Ἐγράφη ἑπομένως ἡ πρᾶξις ἱκανὰ ἔτη πρὸ τῆς εἰς Δεσπότην Ἠπείρου ἀναρρήσεως τοῦ Μιχαὴλ Β΄ Δούκα (1237), συζύγου τῆς βασιλίσσης Θεοδώρας. Ὡς φιλόθεος λοιπὸν καὶ εὐσεβὴς ἐξουσία, ἥτις ἀναφέρεται ἐν τῇ πράξει, πρέπει νὰ νοηθῇ ὁ δεσπότης Θεόδωρος Δούκας· ὡς «κραταιὰν δὲ Κομνηνὴν» τῆς περιλήψεως δυνάμεθα τὸ πολὺ νὰ θεωρήσωμεν τὴν ἐκ τοῦ γένους τῶν Πετραλίφα ὁρμωμένην σύζυγον τοῦ Θεοδώρου[3]

Πάντως σημαντικὸν εἶναι τὸ ἐκ τῆς μνημονευθείσης πράξεως συναγόμενον πόρισμα: ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐν Ἄρτῃ *μονὴ τῆς Βλαχερνιτίσσης* — αὕτη εἶναι ἡ ἀρχαία της ὀνομασία — ὑφίστατο ἤδη ὡς μονὴ ἀνδρῴα πρὸ τοῦ 1230, ὁπότε ἡ «*εὐσεβὴς καὶ φιλόθεος ἐξουσία*» τοὺς ἐνοίκους αὐτῆς μοναχοὺς «*ταῖς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ* (Ἄρτῃ) *ἑτέραις μοναῖς εἰσήγαγε καὶ ἐγκατῴκισε*», «*τὸ δὲ ῥηθὲν* (μοναστήριον) *ἐκ κεκαρμένων γυναικῶν ἀνεπλήρωσεν*». Κατὰ ταῦτα ὀρθῶς συνεπεράναμεν ἐν σ. 49, ὅτι ἡ μονὴ τῶν Βλαχερνῶν θ' ἀνηγέρθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰῶνος.

[1] Βυζαντὶς τ. Α΄ (1909) σ. 14-20. [2] Ὅρα σχετικῶς Ν. Βέην ἐν Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. περ. Γ΄ τόμ. Β΄ σ. 14. [3] Hopf, Chron. Grécor. πίν. XI σ. 529.

Εἰκ. 1. Ἀρτινὴ συνοικία παρὰ τὸν ἅγ. Βασίλειον, ὡς εἶχε τὸ 1917.

ΠΑΛΑΙΑ ΑΣΤΙΚΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Ἡ Ἄρτα ἦτο μέχρι πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν μία ἀπὸ τὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος, αἵ ὁποῖαι εἶχον διατηρήσει τὸν παλαιόν, γραφικόν των χαρακτῆρα. Ὠφείλετο δὲ τοῦτο α) εἰς τὸ σχετικῶς ὄψιμον τῆς ἀπὸ τῶν Τούρκων ἀπελευθερώσεως αὐτῆς (1881), ὅπερ δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νεοκλασσικισμοῦ, ὅστις τόσον ἐπιμόνως ἔδρασεν ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα β) εἰς τὸ δυσπρόσιτον τοῦ τόπου, ὅπερ δὲν ηὐκόλυνε τὴν εἰσαγωγὴν τῶν «νεωτερισμῶν» καὶ γ) εἰς μίαν ἔμφυτον συντηρητικότητα τῶν Ἀρτινῶν, τόσον διὰ τὰ καθ' ἕκαστον οἰκήματα ὅσον καὶ διὰ τὴν γενικὴν ὄψιν τῆς πόλεως. Δυστυχῶς ἤρχισαν ἐσχάτως νὰ ἐπικρατοῦν νεώτεραι ἀντιλήψεις «πρακτικότητος, στερεότητος καὶ οἰκονομίας» εἰς τοσοῦτον βαθμόν, ὥστε ἐντὸς μιᾶς δεκαπενταετίας νὰ κινδυνεύῃ νὰ ἐξαφανισθῇ σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τὸ τοπικὸν χρῶμα. Πράγματι εἰς τοὺς στενοὺς καὶ ἑλικοειδεῖς δρόμους τῆς Ἄρτης σπανίως θ' ἀντικρύσῃ κανεὶς σήμερον τὰς τόσον ἁρμονιζομένας μὲ τὸ βροχερὸν κλῖμα τοῦ τόπου δρυίνας, ζωηρῶς ἐξεχούσας στέγας τῶν παλαιῶν σπιτιῶν τοὺς μεγάλους καμαρωτοὺς πυλῶνας τῶν αὐλογύρων ἀντικατέστησαν ἐσχάτως τὰ εὐθύγραμμα ὑπέρθυρα καὶ τὴν πέτρινην ὁλάνθιστην *αλτάναν*, τῆς ὁποίας

τὰ πολύχρωμα ἄνθη ἅπλωναν τὴν χρωματικήν των ἁρμονίαν καὶ τὴν μεθυστικὴν εὐωδίαν ἐπὶ τῶν παρειῶν τῶν τοίχων, ἀντικατέστησαν τώρα ξηροὶ καὶ ἄκαμπτοι ἐκ σκυροκονίαματος ἐξῶσται! Εἰς ὡρισμένας χαμηλὰς συνοικίας, ὅπου τὰ νερὰ κατὰ τὰς συνεχεῖς βροχερὰς ἡμέρας ἐσωρεύοντο, σχηματίζοντα μικροὺς ποταμούς, τὰ πεζοδρόμια ἦσαν ἄλλοτε ἐπίτηδες ὑψηλὰ (μέχρι 0.60 εἰκ. 1) χάριν δὲ τῆς διαβάσεως τῶν πεζῶν ὑπῆρχον εἰς τὸ μέσον τῆς ὁδοῦ κῦβοι λίθινοι, ὅπως ἀκριβῶς εἰς τὴν ἀρχαίαν Πομπηίαν. Σήμερον πάντα ταῦτα κατηργήθησαν· στρῶμα σκυροκονιάματος ἰσοπέδωσε τὰς τόσον γραφικὰς ἀνωμαλίας καὶ ἔσωσε μὲν ἴσως τοὺς κατοίκους ἀπὸ ἐνδεχόμενον πνιγμόν, κατέστρεψεν ὅμως ἀνεπιστρεπτεὶ τὴν πλαστικότητα, τὸ χρῶμα, ἐν μιᾷ λέξει τὸν χαρακτῆρα τῆς παλαιᾶς συνοικίας.

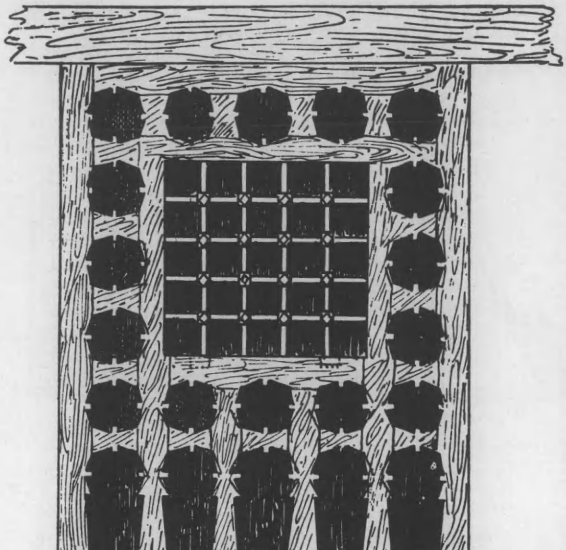

Εἰκ. 2. Ξύλινον φράγμα παραθύρου.

Ἀπὸ τὴν ὁλονὲν ἐξαφανιζομένην παλαιὰν Ἄρταν διεσώθησαν ἀκόμη μερικὰ κομμάτια—ὅσα δὲν κατέστρεψαν ἀκόμη ἡ νεωτεριστικὴ τάσις καὶ αἱ πυρκαϊαί[1]. Ὁ κ. Ἀρ. Ζάχος συνέλεξε μὲ στοργὴν ἀρκετὰ τοιαῦτα λείψανα, εἰς τὰ ὁποῖα ἂς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ προσθέσω καὶ ἐγὼ ἐνταῦθα μερικὰς συμπληρωματικὰς πληροφορίας.

Τὰ ἀστικὰ σπίτια τῆς Ἄρτης τοῦ 19ου αἰῶνος—ἀρχαιότερα δὲν σώζονται λόγῳ τῶν ἐπανειλημμένων πυρκαϊῶν καὶ ἄλλων καταστροφῶν τῆς πολυπαθοῦς πόλεως—ἀποτελοῦνται, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἀπὸ ἓν ἰσόγειον, «*κατώγι*», καὶ ἕνα ὄροφον, «*ἀνώγι*». Ὅπως καὶ εἰς τὰ παλαιότερα βυζαντινὰ σπίτια κατοικήσιμος εἶναι μόνον ὁ ὄροφος, ἐν ᾧ τὸ ἰσόγειον χρησιμοποιεῖται ὡς ἀποθήκη ἢ δι' ἄλλας βοηθητικὰς ὑπηρεσίας. Καὶ τὸ μὲν ἰσόγειον εἶναι πάντοτε στερεὰ καὶ ἐπιμελῶς κτισμένον μὲ μικροὺς κανονικοὺς λίθους τοῦ ἐγχωρίου, κιτρινολεύκου, σκληροῦ ἀσβεστολίθου μετὰ παρεμβαλλομένων ὁριζοντίων δρυίνων δοκῶν, αἵτινες χρησιμεύουσιν ὡς ξυλοδεσιαί. Τουναντίον ὁ ὄροφος ἢ εἶναι ἐξ

[1] Μεταξὺ τῶν καέντων ἐσχάτως σπιτιῶν εἶναι καὶ τὸ παριστάμενον ἐπὶ τῆς εἰκόνος 16.

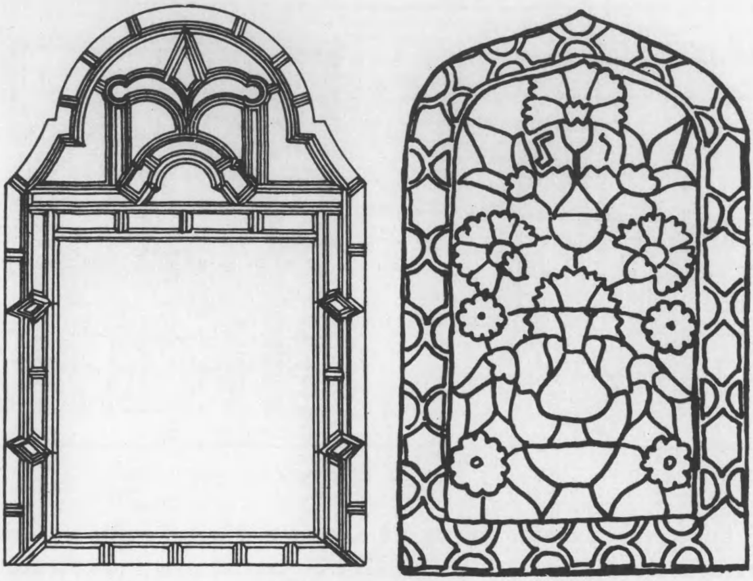

Εἰκ. 3. Φεγγίται.

ὁλοκλήρου ἀπὸ ξύλινον σκελετὸν καὶ πήχεις ἐπιχρισμένας μὲ ἀμμοκονίαν (μπαγδατὶ) ἢ ἔχει τὸ πολὺ μόνον τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους λιθίνους μὲ παρεμβαλλομένας ὁριζοντίους ξυλοδεσιάς. Ὅπως δὲ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ ἀνατο-

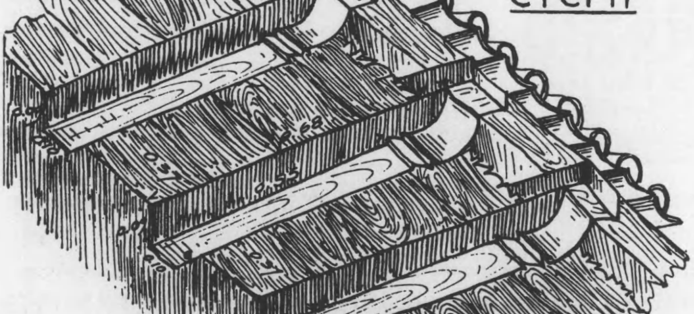

Εἰκ. 4. Ἐξέχον τμῆμα τῆς στέγης.

λίτικα ἐν γένει σπίτια, οὕτω καὶ τὰ Ἀρτινὰ ἐφαρμόζουν τὸ σύστημα τῆς ἀπομονώσεως, τοποθετοῦντα συνήθως τὴν αὐλὴν οὐχὶ πρὸς τὸν δρόμον ἀλλ'

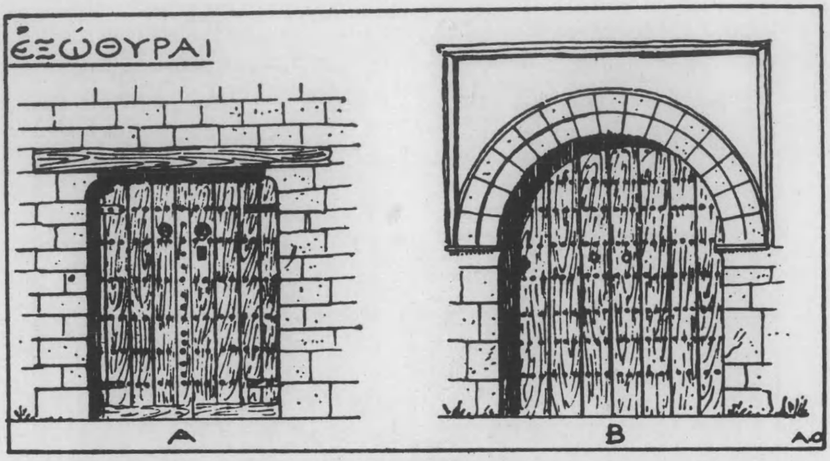

Εἰκ. 5. Ἐξώθυραι.

εἰς τὸ βάθος τοῦ οἰκοπέδου, ὥστε ὁ διαβάτης ἢ ὁ κατακτητὴς νὰ μὴ βλέπῃ τί γίνεται ἐντὸς τῆς οἰκίας. Εἰς τὴν αὐλὴν δέ, τὸν *ὀβορόν*, ὅπως λέγεται, συνεκεντροῦτο ὅλη ἡ ζωὴ καὶ ἡ κίνησις τῆς οἰκογενείας κατὰ τὴν ἡμέραν.

Πρόσοψις. Ἡ πρὸς τὸν δρόμον ὄψις τοῦ παλαιοῦ Ἀρτινοῦ σπιτιοῦ παρουσιάζει τὸ ἰσόγειον μὲ σχεδὸν φρουριακὸν χαρακτῆρα. Πράγματι πλὴν τῆς μεγάλης θύρας τῆς εἰσόδου *(μεσιά)*, συνήθως οὐδὲν ἄλλο ἄνοιγμα ὑπάρχει εἰς τὸ ἰσόγειον, πλὴν ἑνὸς ἢ δύο μικρῶν σιδηροφράκτων παραθύρων, ἅτινα φωτίζουσι τὰς ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου ἀποθήκας. Εἰς τὸν ὄροφον ὅμως ἀνοίγονται ὀρθογώνια παράθυρα κλειόμενα μὲ διάτρητα, δρύινα συνήθως, κιγκλιδώματα, ὧν ἓν δεῖγμα παρέχει ἡ εἰκὼν 2. Εἰς πλουσιώτερα σπίτια ὑπεράνω τῶν παραθύρων ἀνοίγονται μικρότεροι ὀρθογώνιοι φεγγῖται (εἰκ. 3) — αἱ *φωτιστικαὶ θυρίδες* τῶν βυζαντινῶν — αἵτινες φωτίζουσι τὸ ἐσωτερικόν, ὅταν κλείωνται τὰ κάτω παράθυρα. Αἱ θυρίδες δὲ αὐταὶ ἐφράσσοντο μὲ πολυχρώμους ὑαλοπίνακας στερεουμένους ἐντὸς γυψίνου ἢ ξυλίνου σκελετοῦ, διαμορφουμένου κατὰ ποικίλα γεωμετρικὰ σχέδια, εἰλημμένα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τοῦ μουσουλμανικοῦ θεματολογίου (εἰκ. 3). Ὅταν οἱ τοῖχοι τοῦ ὀρόφου εἶναι ξύλινοι ἔχομεν ἐνίοτε καὶ ἐξέχοντας σκεπαστοὺς ἐξώστας — *ἐξώστεγα* [1]

Εἰκ. 6. Κρικέλλα.

[1] Τὰ ἐξώστεγα ἐφήρμοζον συχνότατα καὶ οἱ Βυζαντινοί· πολλὰς εἰκόνας των παρέχει τὸ χειρόγραφον τοῦ Σκυλλίτση τῆς Μαδρίτης (14ου αἰ.) Millet, Coll. des Hautes Études C 1111. 1113, 1136, 1139, 1154 κλπ.

ἢ *ξαπετάγματα* ἢ *ξεπεταχτά* [1], (τουρκ. *σαχνισιά*), ἄλλοτε ὀρθογώνια ἐν ὁριζοντίᾳ τομῇ καὶ ἄλλοτε ἡμιοκτάγωνα ἢ καὶ τριγωνικά, ὑποστηριζόμενα διὰ ξυλίνου ἐπικεχρισμένου πυραμιδοειδοῦς ὑποβάθρου (*καβὰ-ταχτὰ*) (εἰκ. 1).

Ἡ στέγη (*σκεπὴ*) πάντοτε σχεδὸν ἐκ ξύλου δρυός, εἶναι δικλινὴς ἢ τετρακλινὴς προβάλλουσα πρὸς τὴν ὁδὸν τὰ ἄκρα τῶν ζευκτῶν της (*ψαλίδια*) ἐνίοτε καὶ μέχρι 2 μέτρων ἔξω τοῦ τοίχου (εἰκ. 4). Πρὸ δὲ τῶν ἐξεχόντων ζευκτῶν στερεοῦται, δίκην μετώπου, δοκὸς ὁριζοντία διαμορφουμένη εἰς ποικίλα γεωμετρικὰ σχέδια. Καὶ τὸ ἐξέχον δὲ μέρος τῶν ψαλιδίων φέρει κάτωθεν ἐν εἴδει κυματίων διαφόρους γλυφὰς διακοσμητικάς, ὧν δεῖγμα παρέχει ἡ εἰκὼν 4. Ὁσάκις ἡ ἐξοχὴ τῶν ξύλων εἶναι πολὺ μεγάλη τοποθετοῦνται κάτωθεν αὐτῶν λοξαὶ ἀντηρίδες (*ντεστέκια*).

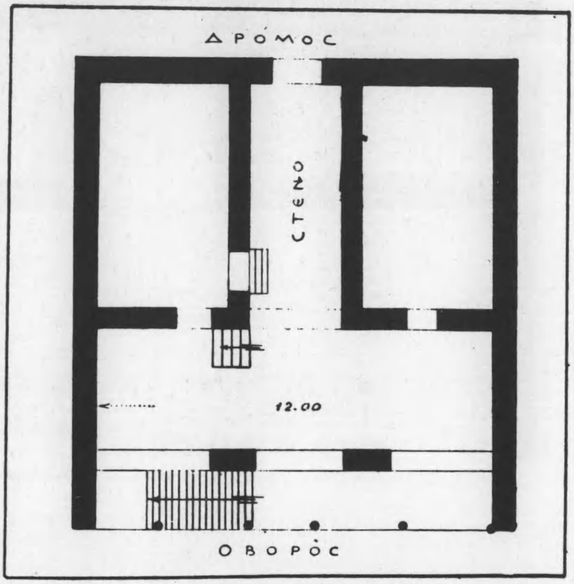

Εἰκ. 7. Κάτοψις ἰσογείου ἀρτινῆς οἰκίας.

Ἡ θύρα τῆς εἰσόδου (*μεσιά*, = μέσαυλος;) ἄλλοτε μὲν διαμορφοῦται μὲ εὐθὺ ὑπέρθυρον φερόμενον ἑκατέρωθεν ὑπὸ ἁπλοῦ κοίλου κυματίου, (εἰκ. 5, Α) ἄλλοτε δὲ εἶναι καμαρωτὴ μὲ λίθινον ἡμικυκλικὸν ὑπέρθυρον, διαρθρούμενον ἐνίοτε εἰς δύο ζώνας ἢ περιβαλλόμενον ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 5, Β). Αἱ καμάρωταὶ ὅμως ἐξώθυραι ἀνοίγονται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐπὶ τοῦ αὐλογύρου καὶ φέρουσιν ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν αὐλήν. Κλείεται δὲ τὸ θύρωμα διὰ ξυλίνων θυροφύλλων ἀπαρτιζομένων ἐκ κατακορύφων ξυλίνων σανίδων προσηλουμένων ἐπὶ ὁριζοντίων, ὄπισθεν τοποθετουμένων, δοκίδων τῇ βοηθείᾳ ρεζέδων καὶ σιδηρῶν, λίαν διακοσμητικῶν, γύφτικων καρφιῶν μὲ μεγάλας στρογγύλας κεφαλὰς (εἰκ. 5).

Περὶ δὲ τὸ κλεῖθρον τοποθετοῦνται δύο μεγάλοι, κυρτοὶ σιδηροῖ ἢ χαλκοῖ διάτρητοι δίσκοι (εἰκ. 6), φέροντες ἐξηρτημένους κρίκους (*κρικέλλες*) ὡς λαβὰς ἢ ἐπισπαστῆρας. Ἐσωτερικῶς ἡ θύρα κλείεται μὲ τὸ *μάνδαλο*, τὸ ὁποῖον

[1] Τὴν ἀρχαιοτέραν μνείαν τῆς λέξεως εὑρίσκομεν ἐν σημειώματι τοῦ 1703 (,ζσιά) «*Ἐκάμαμε καὶ τρεῖς ὀντάδες μὲ τὰ 'ξεπεταχτά των*». Τὸ σημείωμα ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ν. Βέη ἐν Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἑτ. 6, 96.

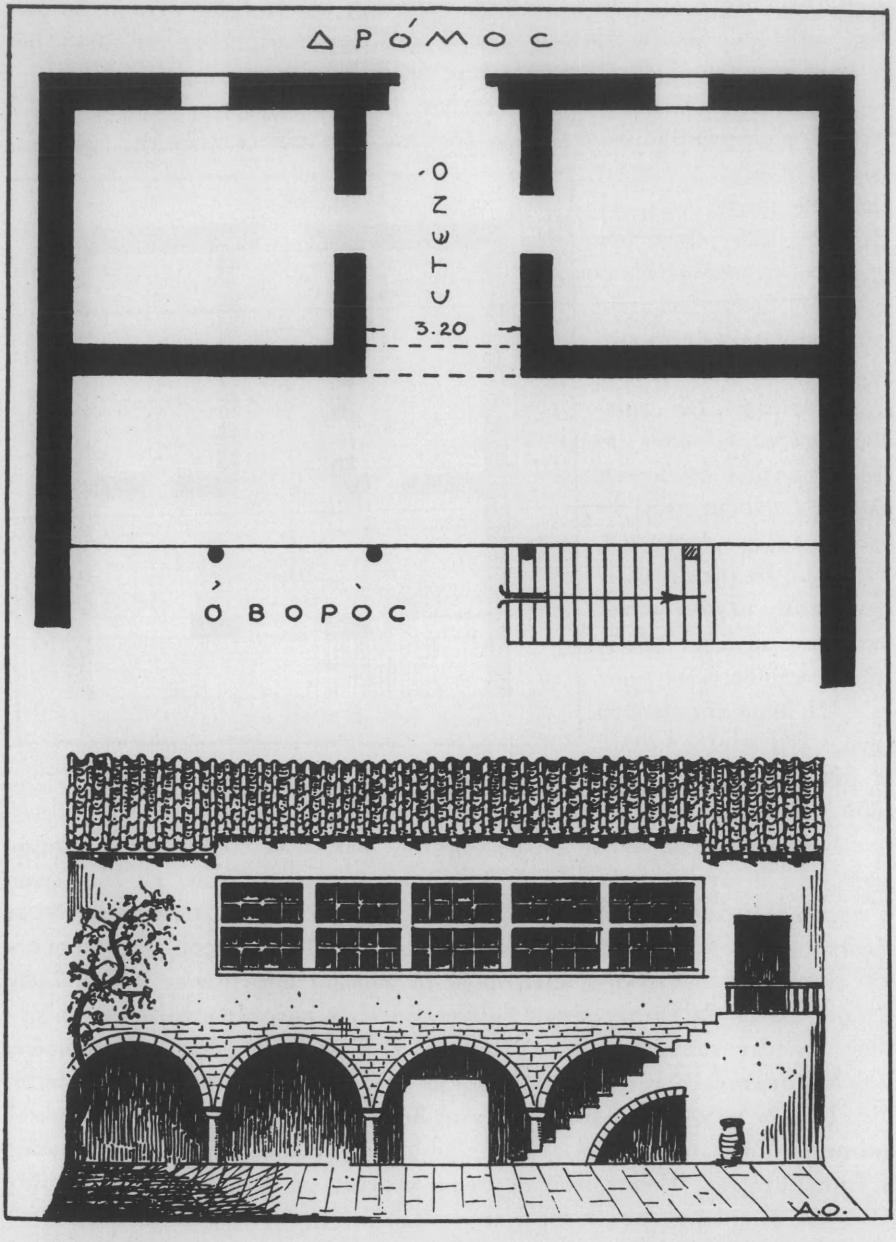

Εἰκ. 8. Κάτοψις ἰσογείου καὶ ὄψις πρὸς τὴν αὐλὴν παλαιᾶς ἀρτινῆς οἰκίας μὲ τὴν κρεββάταν ὑαλόφρακτον.

ἀνοίγει δ' ἐξωτερικῶς ἑλκόμενον ἄνω διὰ λεπτοῦ σχοινίου ἐξερχομένου δι' ὀπῆς. Ὑπάρχει ἐνίοτε καὶ σιδηροῦν γωνιῶδες ρόπτρον.

Διάταξις τοῦ ἰσογείου. Διαβαίνων τις τὴν εἴσοδον ὁδηγεῖται διὰ πλακοστρώτου, σκοτεινοῦ μᾶλλον, διαδρόμου, ὅστις καλεῖται *στενό*, πρὸς τὸν *ὀβορόν*, ἤτοι τὴν εἰς τὸ βάθος εὑρισκομένην αὐλήν. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ στενοῦ ὑπάρχουσι χῶροι φωτιζόμενοι διὰ μικρῶν πρὸς τὸν δρόμον βλεπόντων σιδηροφράκτων παραθύρων, οἵτινες χρησιμεύουσιν ὡς ἀποθῆκαι οὐδέποτε δὲ ὡς δωμάτια ὕπνου. Ὡς ὀροφὴ τοῦ ἰσογείου χρησιμεύει τὸ ξύλινον πάτωμα τοῦ ὀρόφου, ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ δοκῶν καὶ σανίδων στηριζομένων ἐπὶ τῶν παχέων τοίχων τοῦ ἰσογείου καὶ τῶν κτιστῶν τόξων, δι' ὧν οὗτοι συνενοῦνται πρὸς ἀλλήλους κατ' ἀποστάσεις (εἰκ. 7). Ὁ πρὸς τὴν αὐλὴν τοῖχος τοῦ ἰσογείου, δηλαδὴ ὁ παράλληλος πρὸς τὴν πρόσοψιν, διαλύεται συνήθως εἰς πεσσοὺς ἢ στρογγύλους κτιστοὺς κίονας (εἰκ. 10) τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ γεφυροῦνται διὰ τόξων (εἰκ. 8, 10, 13 καὶ 15).

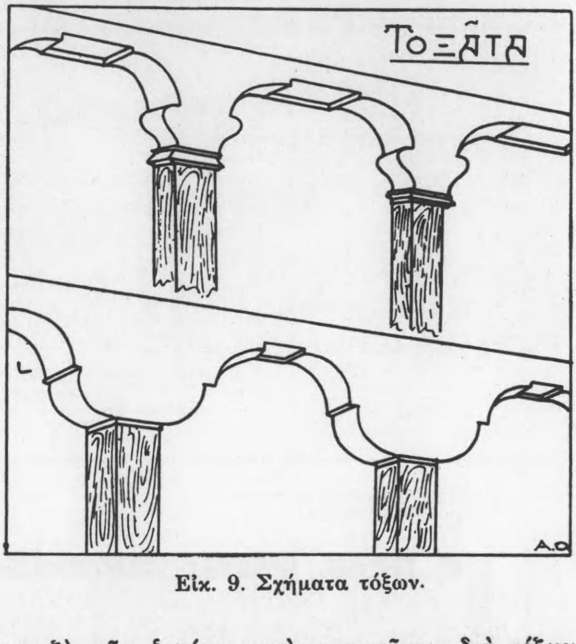

Εἰκ. 9. Σχήματα τόξων.

Πρὶν ἢ ἐξέλθῃ τις εἰς τὴν αὐλὴν συναντᾷ τὴν λιθόκτιστον κλίμακα ἀνόδου εἰς τὸν ὄροφον. Ἡ κλῖμαξ αὕτη εἶναι συνήθως ἐστεγασμένη διὰ προεκτάσεως τῆς στέγης τοῦ ὀρόφου καὶ εἶναι ἄλλοτε μὲν ἁπλῆ (εἰκ. 7 καὶ 8) ἄλλοτε δὲ μὲ δύο ἑκατέρωθεν πτέρυγας (εἰκ. 10). Στηρίζεται πάντοτε ἐπὶ λιθίνων καμαρῶν, μιᾶς κατὰ τὴν ἀρχήν, τομῆς τετάρτου κύκλου ἢ ἐλλείψεως, καὶ μιᾶς ἐν τῷ μέσῳ ἡμικυκλικῆς (εἰκ. 10 καὶ 13).

Ἡ αὐλὴ εἰς τὴν ὁποίαν, ὡς εἴπομεν, ἡ οἰκογένεια διατρίβει τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας, τυγχάνει καὶ ὅλως ἰδιαιτέρων φροντίδων καλλωπισμοῦ. Εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος τῆς ἐπιφανείας της πλακόστρωτος δι' ἀκανονίστων πλακῶν, τῶν ὁποίων οἱ ἁρμοὶ πληροῦνται δι' ἀσβέστου· ὁσάκις δὲ ἡ ἄσβεστος αὕτη φθείρεται ἀντικαθίσταται. Τὰ ἀσβέστινα αὐτὰ περιγράμματα τῶν πλακῶν ὀνομάζονται *γράμματα* — συνήθης εἶναι ἡ φράσις: «θὰ κάμωμεν τὰ γράμματα» μὲ τὴν σημασίαν θὰ ἀσβεστώσωμεν ἐκ νέου τοὺς ἁρμούς.—Εἰς

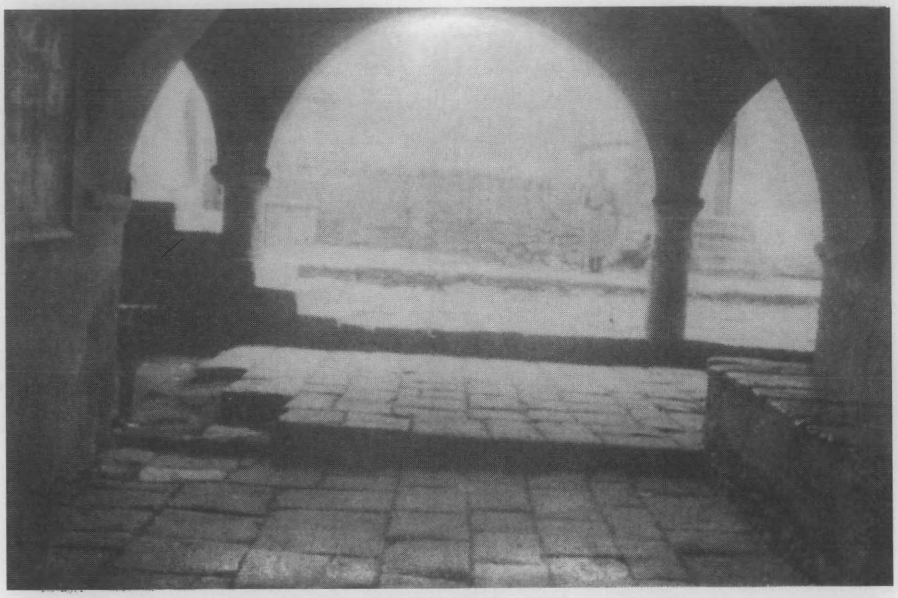

Εἰκ. 10. Ἄποψις τῆς αὐλῆς διὰ τοῦ στενοῦ.

Εἰκ. 11. Κάτοψις ὀρόφου ἀρτινῆς οἰκίας.

τὴν αὐλὴν ὑπάρχει συνήθως τὸ πηγάδι μὲ τὸ κυλινδρικὸν λίθινον προστομιαῖον (εἰκ. 16), ὅπερ ἐνίοτε φέρει καὶ στέγασμα, ὡς κιόσκι, φυτεύονται δὲ εἰς αὐτὴν συχνὰ καὶ ἑσπεριδοειδῆ (λεμονιές, νεραντζιὲς καὶ πορτοκαλιές). Διὰ τὰ ἄνθη κατασκευάζεται γύρω τῆς αὐλῆς ἡ *ἀλτάνα*, εἶδος λιθίνου χαμηλοῦ ἐξώστου φερομένου ὑπὸ κιλλιβάντων (φουρούσια εἰκ. 12) καὶ γεμιζομένου μὲ χῶμα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου φυτεύονται τὰ ἄνθη, ἀποτελοῦντα θαυμάσιον πολύχρωμον καὶ εὐῶδες πλαίσιον τῆς αὐλῆς.

Εἰκ. 12. Ἀλτάνα αὐλῆς.

Διάταξις τοῦ ἀνωγείου (εἰκ. 11). Ὁ ὄροφος ἔχει τοὺς χώρους του διατεταγμένους συνήθως εἰς σχῆμα Π ἢ Γ πέριξ ἑνὸς σκεπαστοῦ μὲν ἀλλ᾽ ἐξ ὁλοκλήρου ἀνοικτοῦ πρὸς τὴν αὐλὴν χώρου, ὅστις ὀνομάζεται *κρεββάτα* καὶ

Εἰκ. 13. Κλίμακες καὶ τόξα ἰσογείου κάτωθεν ὑαλοφράκτου κρεββάτας.

ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν βυζαντινὸν *ἡλιακόν*[1]. Ἡ διάταξις αὕτη ἐνθυμίζουσα τὴν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν οἰκιῶν πέριξ τῆς αὐλῆς, συνηθίζεται εἰς ὅλην τὴν Ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, οὐχὶ ὅμως καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἔνθα προτιμᾶται ὁ ἐξώστης, ὅστις ἐκαλεῖτο καὶ αὐτὸς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἡλιακός[2].

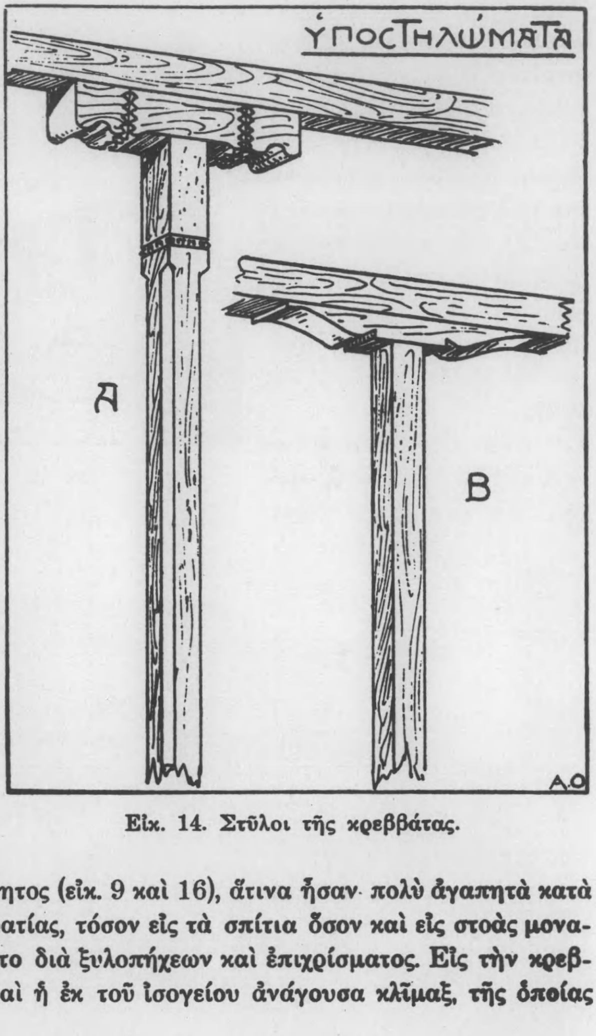

Εἰκ. 14. Στῦλοι τῆς κρεββάτας.

Ἡ πρὸς τὴν αὐλὴν πλευρὰ τῆς οἰκίας (εἰκ. 12) παρουσιάζει πλουσιωτέραν καὶ πλέον εὔχαριν ἀρχιτεκτονικὴν διαμόρφωσιν. Ἡ κρεββάτα φέρει ξυλίνους στύλους τομῆς τετραγωνικῆς ἢ ὀρθογωνίου μεταξὺ τῶν ὁποίων τοποθετοῦνται ξύλινα ἐπίσης δικτυωτὰ κιγκλιδώματα. Οἱ στῦλοι ἄλλοτε διήκουσιν ἄνω μέχρι τῆς στέγης φέροντες σαγματοειδῆ ἐπιθήματα διαφόρων τύπων (εἰκ. 14) ἄλλοτε δὲ συνενοῦνται πρὸς ἀλλήλους διὰ τόξων *(δοξᾶτα)* ἐνίοτε ἡμικυκλικῶν, συνηθέστερον ὅμως διπλῆς καμπυλότητος (εἰκ. 9 καὶ 16), ἅτινα ἦσαν πολὺ ἀγαπητὰ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, τόσον εἰς τὰ σπίτια ὅσον καὶ εἰς στοὰς μοναστηρίων[3] καὶ κατεσκευάζοντο διὰ ξυλοπήχεων καὶ ἐπιχρίσματος. Εἰς τὴν κρεββάταν ἀπολήγει πάντοτε καὶ ἡ ἐκ τοῦ ἰσογείου ἀνάγουσα κλῖμαξ, τῆς ὁποίας

[1] Περὶ τούτου ὅρα Στέφ. Δραγούμην ἐν Ἀθηνᾷ τ. 29 σ. 289, Κ. Ἄμαντον Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. Β', 282, καὶ ἰδίᾳ Φ. Κουκουλέν, ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. ΙΒ' σελ. 113. Περὶ δὲ τῆς γενικῆς διατάξεως τῶν οἰκιῶν τῆς Βορείου Ἑλλάδος Arist. Zachos, Ältere Wohnbauten auf Griechischem Boden ἐν Wasmuths Monatshefte für Baukunst VII σ. 347-350 καὶ ἐν Ἠπειρωτ. Χρον. 3, 295-306.

[2] Miklosich-Müller Acta et Diplomata 5, 298.

[3] Μονὴ Δουσίκου, Ὀρλάνδος, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927 σ. 16 εἰκ. 20.

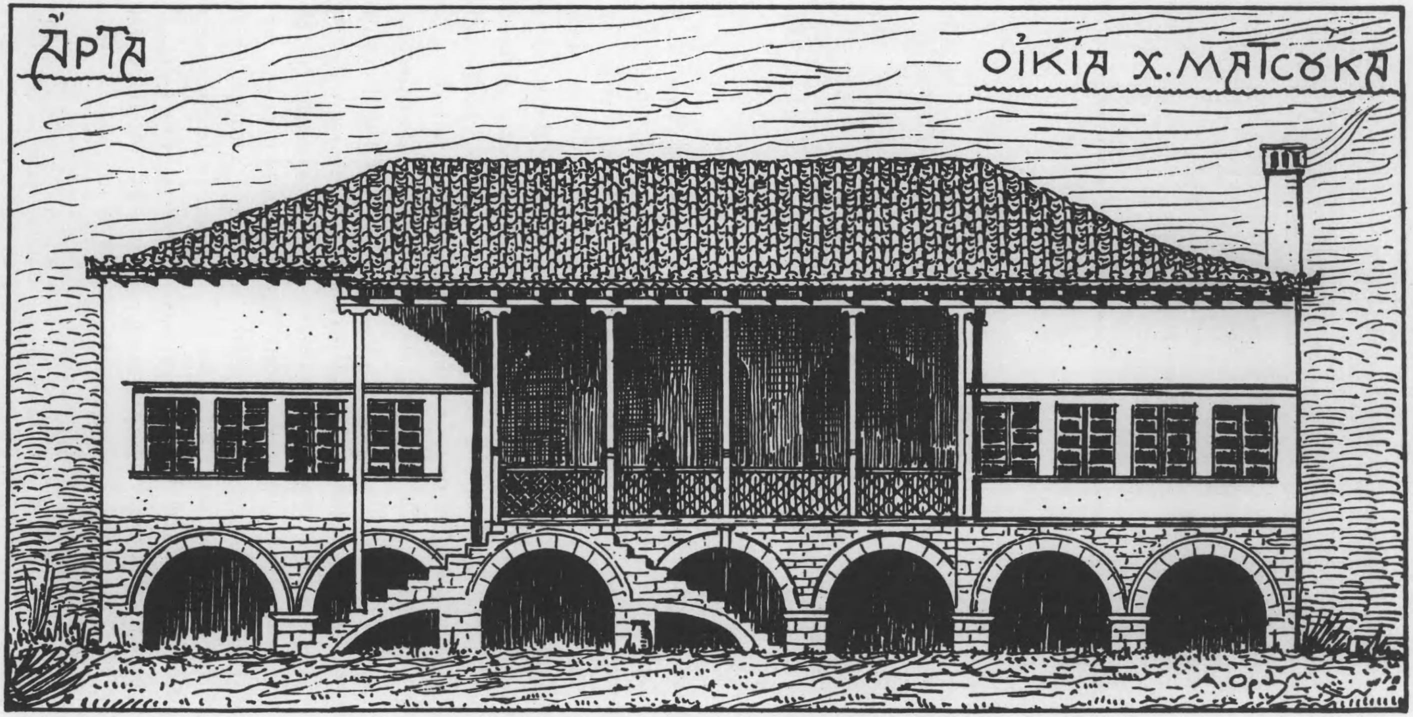

Εἰκ. 15. Ὄψις ἀρτινοῦ σπιτιοῦ πρὸς τὴν αὐλήν.

Εἰκ. 16. Τοξᾶτα.

τὰ λίθινα τόξα ἁρμονίζονται πρὸς τὰ ξύλινα *τοξᾶτα* τοῦ ἄνωθεν ἡλιακοῦ.

Ἐκ τῶν πέριξ τῆς κρεββάτας δωματίων *(ὀντάδες)* τὰ μὲν πρὸς τὴν αὐλὴν χρησιμεύουσιν ὡς δωμάτια ὑποδοχῆς τῶν ξένων *(μουσαφὶρ - ὀντάς)*, τὰ δὲ εἰς τὸ βάθος τῆς κρεββάτας ὡς δωμάτια ὕπνου. Τὰ πρῶτα ἔχουσι συνήθως τὸ δάπεδόν των ὑψωμένον ὑπὲρ τὸ πάτωμα τῆς κρεββάτας καὶ ἀποτελοῦν εἶδος τι ἐξέδρας, ἥτις ἦτο ἡ ἀληθὴς κρεββάτα, ἐξ ἧς κατὰ συνεκδοχὴν ἀπεκλήθη καὶ ὅλος ὁ προθάλαμος κρεββάτα, ὡς ὀρθῶς ἤδη παρετήρησεν ὁ Ζάχος περὶ τῶν οἰκιῶν τῶν Ἰωαννίνων[1]. Φέρουσι δὲ ταῦτα πολλὰ ὑαλωτὰ παράθυρα (εἰκ. 15) καὶ πλουσίαν ἐσωτερικὴν διακόσμησιν τῶν τοίχων καὶ τῶν ὀροφῶν. Ἐκ δὲ τῶν εἰς τὸ βάθος τῆς κρεββάτας χώρων, εἷς, φέρων πολλὰ παράθυρα, εἶναι τὸ *καθιστικὸν* καὶ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἀνατολικὸν *λιβὰν*[2] ἢ τὸν *οἶκον* τῶν ἀρχαίων· διότι εἰς τοῦτον διατρίβει συνήθως ἡ οἰκογένεια. Παραπλεύρως δὲ τοῦ οἴκου ὑπάρχει τὸ *χειμωνιάτικο*, ὅπερ, ὡς θερμότερον, χρησιμοποιεῖται κατὰ τὰς ψυχρὰς τοῦ χειμῶνος ἡμέρας. Εἰς τὸ μέσον τοῦ τοίχου ὑπάρχει πάντοτε τὸ τζάκι, πέριξ δὲ ὑψηλὰ καὶ πλατειὰ *διβάνια* ἢ *μεντέρια*, τὰ ὁποῖα σκεπάζονται μὲ πολύχρωμα χαλιὰ ἢ βελέντζες καὶ χρησιμεύουν καὶ ὡς κασσέλλες. Σημειωτέον ὅτι ἡ βάσις τοῦ τζακιοῦ εὑρίσκεται εἰς τὸ ὕψος τοῦ διβανιοῦ. Οἱ τοῖχοι

[1] Ἠπειρωτ. Χρονικὰ τ. 3 σ. 300.

[2] F. Oelmann, Hilani und Liwanhaus, Bonner Jahrb. 127 (1922) 189 ἑ.

φέρουσιν ἐπένδυσιν ἀπὸ ξύλα διακοσμημένα μὲ διάφορα σχέδια εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς ὁποίας ὑπάρχει ῥάφι. Ἡ ὀροφὴ τῶν δωματίων τῶν ξένων εἶναι ὁριζοντία σχηματιζομένη ἀπὸ δρυίνας σανίδας ἐπὶ τῶν ὁποίων προσηλοῦνται

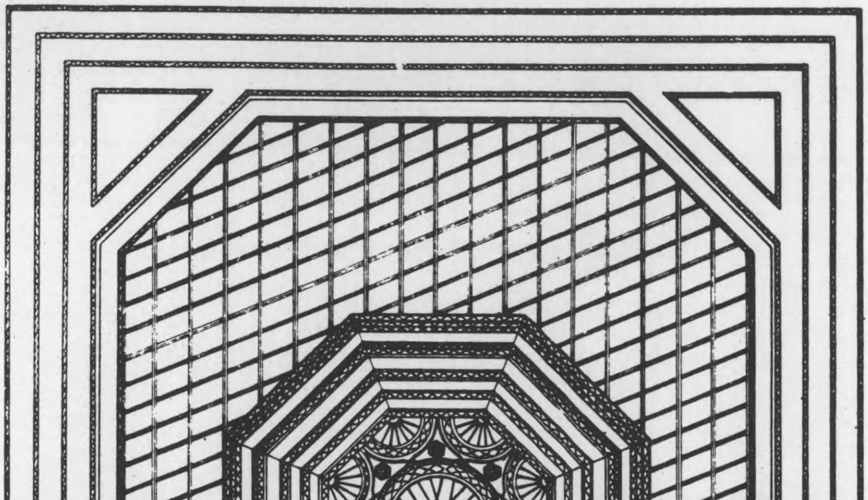

Εἰκ. 17. Ξυλίνη ὀροφὴ μετὰ «κουμπέ», Ἀρτινῆς οἰκίας.

πήχεις σχηματίζοντες ῥομβοειδῆ (εἰκ. 17) ἢ ἄλλα συνθετώτερα σχέδια. Εἰς τὸ μέσον δὲ ὑπάρχει συνήθω, ἢ ῥόδαξ ἢ ὁ *κουμπὲς* ἤτοι μία βάθυνσις ὀκταγωνικοῦ ἢ ἄλλου σχήματος ὅ τομιμουμένη μικρὸν πολύεδρον τροῦλλον (εἰκ. 17).

Αἱ θύραι εἶναι ἐπίσης πλουσίως μὲ ταμπλάδες καὶ ἀνάγλυφα κοσμήματα διακεκοσμημέναι, ὁμοίως δὲ καὶ τὸ ἄνω μέρος τῶν ἀρμαρίων (*κορφοντούλαπο*) διαμορφοῦται ὡς κιγκλίδωμα ἢ διάτρητον τόξον (εἰκ. 18).

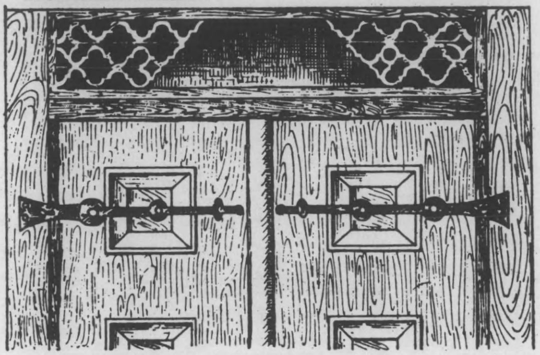

Εἰκ. 18. Κορφοντούλαπο.

Τοιαῦτα ἐν συντομίᾳ τὰ παλαιὰ ἀστικὰ σπίτια τῆς Ἄρτης. Σεμνὰ καὶ ἀνεπίδεικτα ἐξωτερικῶς, ἐπιφυλάσσουν διὰ τὸ ἐσωτερικὸν ὅλην τὴν ἄνεσιν τῆς διατάξεως καὶ τὸν ξυλόγλυπτον διακοσμητικὸν πλοῦτον, ἀντανακλῶντα κατὰ τοῦτο πιστῶς τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν ψυχοσύνθεσιν τῶν ἐνοίκων των, οἵτινες, ἀποφεύγοντες τὴν ματαιόδοξον καὶ ἐπικίνδυνον ἐξωτερικὴν ἐπίδειξιν, ἔστρεφον τὰ μάτια τῆς ψυχῆς των πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν ἄνθρωπον μὲ τὸν πλούσιον συναισθηματικὸν κόσμον ποὺ ἐκαλλιέργει τὴν ἀπολύτρωσιν.

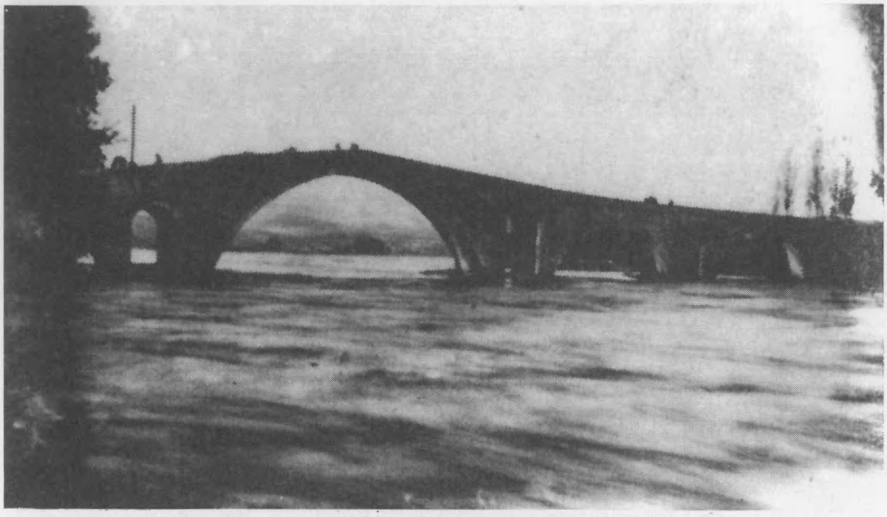

Εἰκ. 1. Ἄποψις τῆς γεφύρας τῆς Ἄρτης ἀπὸ ΝΑ.

Η ΓΕΦΥΡΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Ὡς τελευταῖον μνημεῖον τῆς Ἀρτινῆς περιοχῆς θὰ ἐξετάσωμεν τὸ θρυλικὸν «γιοφῦρι». Τοῦτο κείμενον εἰς ἑνὸς περίπου χιλιομέτρου ἀπόστασιν πρὸς νότον τῆς πόλεως, ζευγνύει τὰς δύο πορτοκαλεοφύτους ὄχθας τοῦ Ἀράχθου, ἀποκαθιστῶν τὴν συγκοινωνίαν τῆς Ἄρτης μετὰ τοῦ Κάμπου καὶ περαιτέρω τοῦ νομοῦ Πρεβέζης [1].

Ἡ γέφυρα ἔχει ὁλικὸν μῆκος 142 μέτρων καὶ πλάτος 3.75, ἀποτελεῖται δ' ἐκ τεσσάρων μεγάλων καμαρῶν καὶ τριῶν ἄλλων μικροτέρων (εἰκ. 1). Αἱ καμάραι, τομῆς τόξου κύκλου ἢ περίπου ἐλλειψοειδοῦς, στηρίζονται ἐπὶ ποδαρικῶν, ὑπεράνω τῶν ὁποίων ὑπάρχουσι διάτρητα τοξωτὰ ἀνακουφιστικὰ τόξα (εἰκ. 1). Καὶ τὰ μὲν ποδαρικὰ εἶναι ἐκτισμένα διὰ μεγάλων κανονικῶν λίθων μετὰ στέψεως (εἰκ. 2), αἱ δὲ καμάραι καὶ ἐν γένει ἡ λοιπὴ ἀνωδομὴ εἶναι κατεσκευασμέναι διὰ μικρῶν σχετικῶς κανονικῶν λίθων ἄνευ παρεμβολῆς πλίνθων κατὰ τοὺς ἁρμούς.

Ἡ κλῖμαξ τῶν λίθων τούτων, ὁ τρόπος τῆς δομῆς των, καὶ ἰδίᾳ, ἡ ὑπερύψωσις τοῦ ὁδοστρώματος, μάλιστα ὑπὲρ τὴν μεγάλην καμάραν, ἕνεκα τῆς

[1] Ἐπὶ τῆς βορείου ὄχθης τοῦ Ἀράχθου, παρὰ τὴν γέφυραν, ὑπάρχει μέγας πλάτανος, ὁ πλάτανος τοῦ Ἀλῆ πασσᾶ, ὅστις καθήμενος, ὡς λέγεται, ὑπὸ τὴν σκιὰν τοῦ δένδρου, ἔβλεπε κρεμαμένους ἀπὸ τῶν κλάδων του ὅσους κατεδίκαζεν εἰς τὸν δι' ἀγχόνης θάνατον.

Εἰκ. 2. Ἄποψις τῆς γεφύρας τῆς Ἄρτης ἀπ' ἀνατολῶν.

ὁποίας σχηματίζονται δύο ἑκατέρωθεν κεκλιμένα ἐπίπεδα, εἶναι χαρακτηριστικὰ τῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας γενομένων γεφυρῶν. Ἀφ' ἑτέρου τὸ σύστημα τῆς τοιχοποιίας μερικῶν ποδαρικῶν καὶ τεμάχιά τινα διαφόρου κατασκευῆς παρ' αὐτὰ σωζόμενα καὶ μὴ ἀνήκοντα εἰς τὴν σημερινὴν γέφυραν, πείθουσιν ὅτι ἡ σημερινὴ γέφυρα δὲν εἶναι ἡ πρώτη, ἥτις ἐκτίσθη εἰς τὸ μέρος τοῦτο. Καὶ εἶναι φυσικώτατον, ὅτι τὸ κατάλληλον τοῦτο σημεῖον τοῦ Ἀράχθου θὰ εἶχε χρησιμοποιηθῆ ἂν μὴ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τοὐλάχιστον ὑπὸ τῶν Ρωμαίων καὶ ἔπειτα ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν πρὸς ἐξυπηρέτησιν ζωτικωτάτων συγκοινωνιακῶν ἀναγκῶν τῆς Ἄρτης. Δυστυχῶς οὐδεὶς ἀρχαῖος συγγραφεὺς ἀναφέρει τὴν παλαιὰν γέφυραν τῆς Ἄρτης. Περὶ δὲ τῆς νεωτέρας, ἥτις ἀντικατέστησε τὴν παλαιάν, παρασυρθεῖσαν πιθανώτατα κατά τινα τῶν συχνῶν πλημμυρῶν τοῦ Ἀράχθου, ὁ μὲν Ἀναγνώστης Γεροστάθης λέγει αὐτὴν κτισθεῖσαν τὸ 1602, ὁ δὲ μητροπολίτης Σεραφεὶμ τὸ 1606[1]. Ἀναφέρει δ' οὗτος καὶ τὴν παράδοσιν καθ' ἣν ἡ νέα γέφυρα ἐκτίσθη διὰ πολλῶν καὶ ἀρίστων τεχνιτῶν ὑπό τινος Ἀρταίου ὀρθοδόξου παντοπώλου Γιάννη Θιακογιάννη, τοὐπίκλην Γατοφάγου, ὅστις ἄνευ τῆς συνδρομῆς οὐδενὸς ἄλλου ἀνήγειρεν ἐκ νέου, χάριν τῆς συγκοινωνίας τῶν συνεπαρχιωτῶν του καὶ πρὸς ψυχικήν του σωτηρίαν, τὴν μεγάλην ταύτην γέφυραν. Τὰ πρὸς τὴν οἰκοδομὴν δὲ τῆς γεφύρας χρή-

[1] Δοκίμιον σ. 379. Ἐν σημειώματι βιβλίου τοῦ μητροπολίτου Ἄρτης Γενναδίου, ἀναφέρεται ὡς ἔτος κτίσεως τῆς γεφύρας τὸ 1612. Τὸ σημείωμα ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Κ. Καιροφύλλα, ἐν Ἠπειρωτ. Χρονικ. τ. 4, σ. 80.

Εἰκ. 3. Ἡ μεγάλη καμάρα τῆς γεφύρας τῆς Ἄρτης.

ματα εὗρεν, ὡς λέγεται, ὁ Θιακογιάννης ἀγοράσας, παρ' Ἀλγερίνων πειρατῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχον αἰχμαλωτίσει καὶ φονεύσει ἔμπορόν τινα, πίθους περιέχοντας φαινομενικῶς μὲν ἔλαιον πράγματι δὲ πλῆθος ἄπειρον χρυσίου [1].

Ἡ ὁρμὴ τοῦ ρεύματος τοῦ Ἀράχθου ἔφερε φαίνεται μεγάλα προσκόμματα εἰς τὴν θεμελίωσιν τῆς γεφύρας. Ἐγεννήθη δ' ἐντεῦθεν ὁ γνωστὸς θρῦλος καθ' ὅν, ὅπως ἐπιτευχθῇ ἡ στερέωσις αὐτῆς ἐδέησε νὰ θυσιάσῃ ὁ πρωτομάστορας τὴν γυναῖκα του [2] ἐντειχίζων αὐτὴν εἰς τὴν γέφυραν. Ἡ

[1] Τὸν θαυμάσιον τρόπον πλουτισμοῦ τοῦ ἐξ Ἄρτης παντοπώλου, ἐσχέτισεν εὐστόχως ὁ Ν. Γ. Πολίτης (Παραδόσεις τ. 2 σ. 775), πρὸς τὴν παρὰ Πλουτάρχῳ (Κεφ. καταγρ. ἑλλην. 34, 298 e) διήγησιν.

[2] Τὸ σχετικὸν τραγοῦδι «τοῦ γιοφυριοῦ τῆς Ἄρτας» ἐπανειλημμένως δημοσιευθὲν (ὅρα τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν παρὰ Ν. Γ. Πολίτῃ, Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἔκδ. 3η Ἀθῆναι 1932 σ. 179), ἔχει ὡς ἑξῆς:

Σαράντα πέντε μάστοροι κ' ἐξῆντα μαθητᾶδες
γιοφῦρι νὲθεμέλιωναν 'ς τῆς Ἄρτας τὸ ποτάμι
ὁλημερὶς τὸ χτίζανε, τὸ βράδυ ἐγκρεμιζόταν.
Μοιριολογοῦν οἱ μάστοροι καὶ κλαῖν οἱ μαθητᾶδες:
«Ἀλίμονο 'ς τοὺς κόπους μας, κρῖμα 'ς τὶς δούλεψαίς μας,
ὁλημερὶς νὰ χτίζουμε, τὸ βράδυ νὰ γκρεμειέται».
Πουλάκι ἐδιάβη κ' ἔκατσε ἀντίκρυ 'στὸ ποτάμι,
δὲν ἐκελάιδε σὰν πουλί, μηδὲ σὰ χιλιδόνι,
παρὰ ἐκελάιδε κ' ἔλεγε, ἀνθρωπινὴ λαλίτσα:
«Ἂ δὲ στοιχειώσετε ἄνθρωπο, γιοφῦρι δὲ στεριώνει·
καὶ μὴ στοιχειώσετε ὀρφανό, μὴ ξένο, μὴ διαβάτη,

Ἡ δοξασία περὶ τῆς δι᾽ ἀνθρωποθυσίας καὶ στοιχειώσεως κτίσεως ἰδίᾳ γεφυρῶν, αἵτινες, ὡς ἡ τῆς Ἄρτης, προωρίζοντο νὰ ἐξυπηρετήσουν μεγάλας συγκοινωνιακὰς ἀνάγκας, ἐπεκράτησεν εἰς πολλοὺς λαοὺς τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης[1]: Ἕλληνας, Ἀλβανούς, Σέρβους, Βουλγάρους, Ρουμάνους, Ἀρω-

παρὰ τοῦ πρωτομάστορα τὴν ὄμορφη γυναῖκα,
πόρχεται ἀργὰ τ᾽ ἀποταχύ, καὶ πάρωρα τὸ γιόμα -
τ᾽ ἄκουσ᾽ ὁ πρωτομάστορας καὶ τοῦ θανάτου πέφτει.
Πιάνει, μηνάει τῆς λυγερῆς μὲ τὸ πουλὶ τ᾽ ἀηδόνι :
Ἀργὰ ντυθῇ, ἀργὰ ἀλλαχτῇ, ἀργὰ νὰ πάῃ τὸ γιόμα,
ἀργὰ νὰ πάῃ καὶ νὰ διαβῇ τῆς Ἄρτας τὸ γιοφῦρι.
Καὶ τὸ πουλὶ παράκουσε, κι᾽ ἀλλιῶς ἐπῆγε κ᾽ εἶπε :
«Γοργὰ ντύσου, γοργὰ ἄλλαξε, γοργὰ νὰ πᾶς τὸ γιόμα,
γοργὰ νὰ πᾶς καὶ νὰ διαβῇς τῆς Ἄρτας τὸ γιοφῦρι».
Νά τηνε κ᾽ ἐξανάφανεν ἀπὸ τὴν ἄσπρη στράτα.
Τὴν εἶδ᾽ ὁ πρωτομάστορας, ῥαγίζεται ἡ καρδιά του.
Ἀπὸ μακριὰ τοὺς χαιρετᾷ κι᾽ ἀπὸ κοντὰ τοὺς λέει :
«Γειά σας, χαρά σας, μάστοροι καὶ σεῖς οἱ μαθητᾶδες,
μὰ τί ἔχει ὁ πρωτομάστορας κ᾽ εἶναι βαργωμισμένος ;
— Τὸ δαχτυλίδι τὄπεσε ᾽στὴν πρώτη τὴ καμάρα,
καὶ ποιὸς νὰ μπῇ καὶ ποιὸς νὰ βγῇ τὸ δαχτυλίδι νά βρῃ ;
— Μάστορα, μὴν πικραίνεσαι κ᾽ ἐγὼ νὰ πά᾽ σ᾽ τὸ φέρω,
ἐγὼ νὰ μπῶ, κ᾽ ἐγὼ νὰ βγῶ, τὸ δαχτυλίδι νά βρω»
Μηδὲ καλὰ κατέβηκε, μηδὲ ᾽ς τὴ μέσ᾽ ἐπῆγε,
« Τραύα, καλέ μ᾽, τὸν ἅλυσο, τραύα τὴν ἁλυσίδα,
κ᾽ ὅλον τὸν κόσμο ἀνάγειρα καὶ τίποτες δὲν ηὗρα »
Ἕνας πιχάει μὲ τὸ μυστρί, κι᾽ ἄλλος μὲ τὸν ἀσβέστη,
παίρνει κι᾽ ὁ πρωτομάστορας καὶ ῥήχνει μέγα λίθο.
« Ἀλίμονο ᾽ς τὴ μοῖρα μας, κρῖμα ᾽ς τὸ ῥιζικό μας !
Τρεῖς ἀδερφάδες ἤμαστε, κ᾽ οἱ τρεῖς κακογραμμέναις,
ἡ μιὰ χτισε τὸ Δούναβη, κ᾽ ἡ ἄλλη τὸν Ἀφράτη
κ᾽ ἐγὼ ἡ πιλιὸ στερνότερη τῆς Ἄρτας τὸ γιοφῦρι·
Ὡς τρέμει τὸ καρυόφυλλο, νὰ τρέμῃ τὸ γιοφῦρι
κι᾽ ὡς πέφτουν τὰ δεντρόφυλλα νὰ πέφτουν οἱ διαβάταις.
— Κόρη τὸ λόγον ἄλλαξε, κι᾽ ἄλλη κατάρα δῶσε
πὄχεις μονάκριβο ἀδερφό, μὴ λάχῃ καὶ περάσῃ»
Κι᾽ αὐτὴ τὸ λόγον ἄλλαξε, κι᾽ ἄλλη κατάρα δίνει :
«ἂν τρέμουν τ᾽ ἄγρια βουνά, νὰ τρέμῃ τὸ γιοφῦρι,
κι᾽ ἂν πέφτουν τ᾽ ἄγρια πουλιά, νὰ πέφτουν οἱ διαβάταις,
τί ἔχω ἀδερφὸ ᾽ς τὴν ξενιτειά, μὴ λάχῃ καὶ περάσῃ».

[1] L. Sainéan, Les rites de la construction d'après la poésie populaire de l'Europe orientale, Rev. de l'hist. des religions 1902 τ. 45 σ. 359-396.

μούνους[1] καὶ Οὔγγρους. Ὑπετίθετο ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ θύματος, διὰ τῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων τὰς ὁποίας ἔχουν αἱ ἐπὶ γῆς ἀπολελυμέναι τῶν δεσμῶν τοῦ σώματος ψυχαί, εἶχε ρώμην ὑπεράνθρωπον, προωρισμένην νὰ φυλάττῃ τὸ οἰκοδόμημα εἰς τὸ ὁποῖον προσηλώθη. Τὸ θῦμα ἐγίνετο τὸ *στοιχειὸ* τοῦ οἰκοδομήματος, δι' ὃ *στοιχείωσις* ἐλέγετο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἡ διὰ θυσίας οἰκοδομή[2]. Ἐκ τῆς στοιχειώσεως ἐπήγασαν κύκλοι παραδόσεων καὶ ἀσμάτων ἔχοντες ἐν μέρει τὰς ρίζας των, ὡς ὑπεστήριξεν ὁ K. Dieterich[3], εἰς τὴν βυζαντινὴν λαϊκὴν ποίησιν[4].

Ἐπὶ ὁμοίας παραδόσεως βασίζεται καὶ τὸ πανελλήνιον τραγοῦδι τοῦ «γιοφυριοῦ τῆς Ἄρτας», τοῦ ὁποίου παραλλαγαὶ ἀναφέρονται καὶ εἰς ἄλλας γεφύρας τῆς Ἑλλάδος ὡς π. χ. τοῦ Φαναρίου (Ἀνδριτσαίνης) Σπερχειοῦ, Πηνειοῦ, Ἀδάνων, ὡσαύτως δὲ καὶ εἰς βρύσεις (Ἀράχοβας) καὶ ὑδραγωγεῖα (Δέρκων). Σχετίζονται δὲ τὰ τραγούδια αὐτὰ καὶ πρὸς τὰ πρόσωπα τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου, ὡς ὑπέδειξεν ὁ Στίλπων Κυριακίδης καὶ περαιτέρω ἐνίσχυσεν ὁ Ν. Γ. Πολίτης[5].

Τὸ θέμα τοῦ περὶ τῆς γεφύρας τῆς Ἄρτης τραγουδιοῦ ἐδραματοποιήθη ὑπὸ νεωτέρων λογοτεχνῶν[6] καὶ ἐμελοποιήθη.

[1] Kurt Schladebach, Die aromunische Ballade von der Artabrücke. ἐν Jahresbericht des Inst. für rumänische Sprache, Leipzig 1894 σ. 79-121.

[2] Ν. Γ. Πολίτης, Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Ἐκδ. 3η Ἀθῆναι 1932 σ. 131.

[3] Die Volksdichtung der Balkanländer in ihren gemeinsamen Elementen, Zeitschr. des Vereins für Volkskunde in Berlin 1902 σ. 145-155.

[4] Τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν ἑλληνικῶν κειμένων, ἅτινα εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Sainéan καὶ ὁ Dieterich ὑπέδειξεν ὁ Πολίτης (Παραδόσεις Β', 775 πρβλ. Νεοελλ. Μυθολ. Ἀθῆναι 1874 σ. 139).

[5] Λαογραφία τόμ. Α' σ. 198.

[6] Ὅρα τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν παρὰ Ν. Α. Βέη, ἐν Byz. Neugr. Jahrbücher τ. IV σ. 366 σημ. 4.

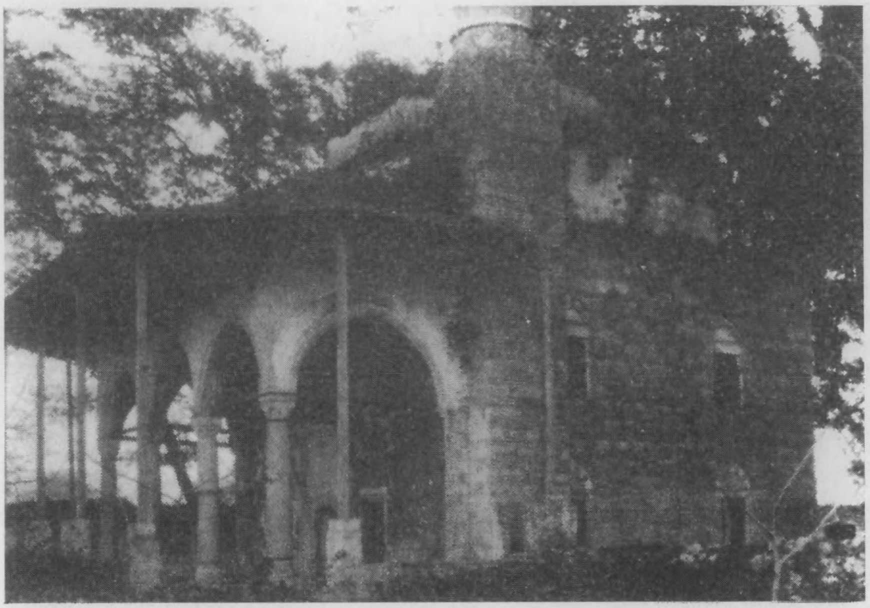

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ τζαμίου τοῦ Φαΐκ - πασσᾶ.

ΤΑ ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΚΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

Ἡ Ἄρτα παραμείνασα ἐπὶ 432 ἔτη ὑπὸ τὴν Τουρκικὴν κυριαρχίαν (1449 - 1881) ἀπέκτησε κατὰ καιροὺς πολλὰ μουσουλμανικὰ κτήρια, θρησκευτικά τε καὶ ἰδιωτικά. Ἐκ τῶν θρησκευτικῶν (τζαμίων, τεκέδων, ἰμαρὲτ κλπ.) τὰ πλεῖστα δυστυχῶς κατεστράφησαν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Εἶναι δὲ ταῦτα α) τὸ ἐντὸς τοῦ κάστρου τζαμὶ τοῦ Σουλτὰν Μεχμέτ, τοῦ ὁποίου σήμερον σώζονται μόνον τὰ θεμέλια, β) τὸ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κάστρου καὶ παρὰ τὸν πύργον τοῦ Ὡρολογίου ὑψούμενον ἄλλοτε τζαμὶ τοῦ Σουλτὰν - Μπαγιαζίδ, γ) τὸ πρὸς ἀνατολὰς τῆς πόλεως, ἐν θέσει Μονοπλειὸ τζαμὶ τοῦ Κιλίτζ - μπέη, δ) τὸ πρὸς δυσμὰς τῆς πόλεως πλησίον τοῦ τεκὲ ἱδρυθὲν τζαμὶ καὶ ε) τὸ πρὸς νότον τῆς Μητροπόλεως, ἔνθα καὶ τὰ σπίτια τῶν μπέηδων [1]. Ἀκέραια δὲ διεσώθησαν τὰ ἑξῆς δύο τζαμία, ἅτινα καὶ θὰ περιγράψωμεν ἐνταῦθα μόνον ἀπὸ τῆς τεχνικῆς πλευρᾶς, παρα-

[1] Πλείονας πληροφορίας περὶ τῶν τζαμίων τούτων ὅρα παρὰ Σεραφείμ, Δοκίμιον σ. 177 - 178.

πέμποντες τὸν ἀναγνώστην διὰ τὰς σχετικὰς παραδόσεις εἰς τὸ περὶ Ἄρτης Δοκίμιον τοῦ μητροπολίτου Σεραφεὶμ (σελ. 177 καὶ 179).

Τὸ πρῶτον τῶν σωζομένων τζαμίων εὑρίσκεται ἐν τῷ Δυτικῷ τῆς Ἄρτης καὶ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Ἀράχθου κειμένῳ χωρίῳ Μαράτι, ὅπερ ὠνομάσθη οὕτω ἐκ τοῦ Ἰμαρὲτ ἤτοι ὀρφανοτροφείου συσταθέντος αὐτόθι ὑπ' αὐτοῦ τοῦ κτίτορος τοῦ τζαμίου Φαΐκ-πασσᾶ. Ὁ πασσᾶς οὗτος ἦτο εἷς ἐκ τῶν πρώτων μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάληψιν τῆς Ἄρτης (1449) διοικητῶν αὐτῆς, ἀποθανών, ὡς ἐξ ἐπιτυμβίου πλακὸς φαίνεται, τὸ 905ον ἔτος τῆς Ἐγίρας, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος 1537 Κατὰ ταῦτα καὶ τὸ τζαμί, ὅπερ θὰ περιγράψωμεν, εἶναι κτίσμα τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰῶνος, ἀφ' οὗ ὁ Φαΐκ-πασσᾶς διετέλεσεν κατὰ τὸ γῆρας του ἰμάμης αὐτοῦ ἐπὶ τεσσαράκοντα ὅλα ἔτη [1].

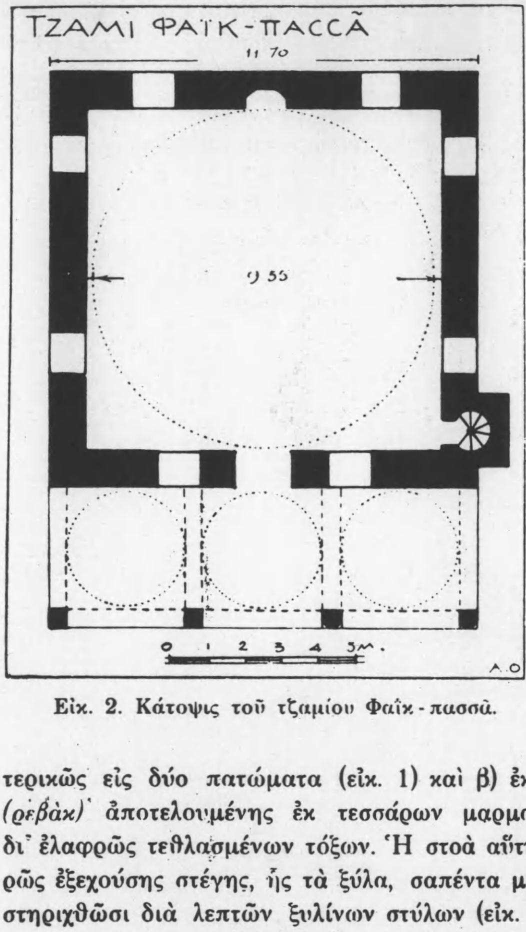

Εἰκ. 2. Κάτοψις τοῦ τζαμίου Φαΐκ-πασσᾶ.

Τὸ τζαμὶ (εἰκ. 1) ἔχει τὴν συνήθη τῶν τεμενῶν κάτοψιν (εἰκ. 2). Ἀποτελεῖται α) ἐκ μιᾶς μεγάλης, τετραγώνου (11.50×11.70) αἰθούσης προσευχῆς, καλυπτομένης ὑπὸ ἡμισφαιρικοῦ θόλου ἐμφανιζομένου ἐξωτερικῶς εἰς δύο πατώματα (εἰκ. 1) καὶ β) ἐκ μιᾶς πρὸ τῆς αἰθούσης στοᾶς *(ρεβάκ)* ἀποτελουμένης ἐκ τεσσάρων μαρμαρίνων κιόνων [2] συνενουμένων δι' ἐλαφρῶς τεθλασμένων τόξων. Ἡ στοὰ αὕτη καλύπτεται ὑπὸ ξυλίνης, ἰσχυρῶς ἐξεχούσης στέγης, ἧς τὰ ξύλα, σαπέντα μεταξύ, παρέστη ἀνάγκη νὰ ὑποστηριχθῶσι διὰ λεπτῶν ξυλίνων στύλων (εἰκ. 1). Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν ὑψοῦτο ἐπὶ τετραγώνου βάσεως κυλινδρικὸς μιναρές. Ἡ τοιχοποιία τοῦ τζαμιοῦ εἶναι λίαν ἐπιμελὴς ἰσόδομος μετὰ διπλῆς σειρᾶς πλίνθων παρεμβαλλομένων

[1] Σεραφείμ, Δοκίμιον 177.

[2] Κατὰ τὴν παράδοσιν, οἱ κίονες οὗτοι προέρχονται ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσσης, (πρβλ. Hobhouse, A journey through Albania κλπ. London 1813 τ. 1 σ. 39), ὁπόθεν ἀπέσπασεν αὐτοὺς δερβίσης τις τιμωρηθεὶς δι' αὐτὸ ὑπὸ τῆς Παναγίας.

κατὰ τοὺς ὁριζοντίους ἁρμοὺς τῶν στρώσεων (εἰκ. 1). Ὡς γεῖσα ἐχρησιμοποιήθησαν διπλαῖ ὀδοντωταὶ ταινίαι ἐκ μεγάλων, ἐρυθρῶν πλίνθων.

Τὸ δὲ δεύτερον σωζόμενον τζαμὶ εὑρίσκεται κατὰ τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Ἀράχθου, παρὰ τὴν αὔλακα τῶν μύλων, οὐχὶ μακρὰν τοῦ ναοῦ τῆς τῆς Ἁγ. Θεοδώρας, ὀνομάζεται δὲ τοῦ Φεϊζούλ, ἀπὸ τοῦ κτίτορος αὐτοῦ. Πότε ἀκριβῶς ἐκτίσθη εἶναι ἄδηλον. Γνωστὸν μόνον εἶναι ὅτι ἐπεσκευάσθη παρά τινος μπέη Ἐλγιάζ. Μέχρι τοῦ 1917, ὅτε κατ᾽ ἀρχὰς τὸ ἐπεσκέφθην, διέσωζεν ἀκόμη τὸν ἐκ πλίνθων κυλινδρικὸν μιναρέν του (εἰκ. 3), ὅστις σήμερον δὲν ὑπάρχει πλέον. Τὸ τζαμὶ τοῦ Φεϊζοὺλ ἔχει τὴν ἁπλουστάτην κάτοψιν τζαμίου· διότι ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς καὶ μόνης τετραγώνου αἰθούσης προσευχῆς καλυπτομένης ὑπὸ ἡμισφαιρικοῦ θόλου.

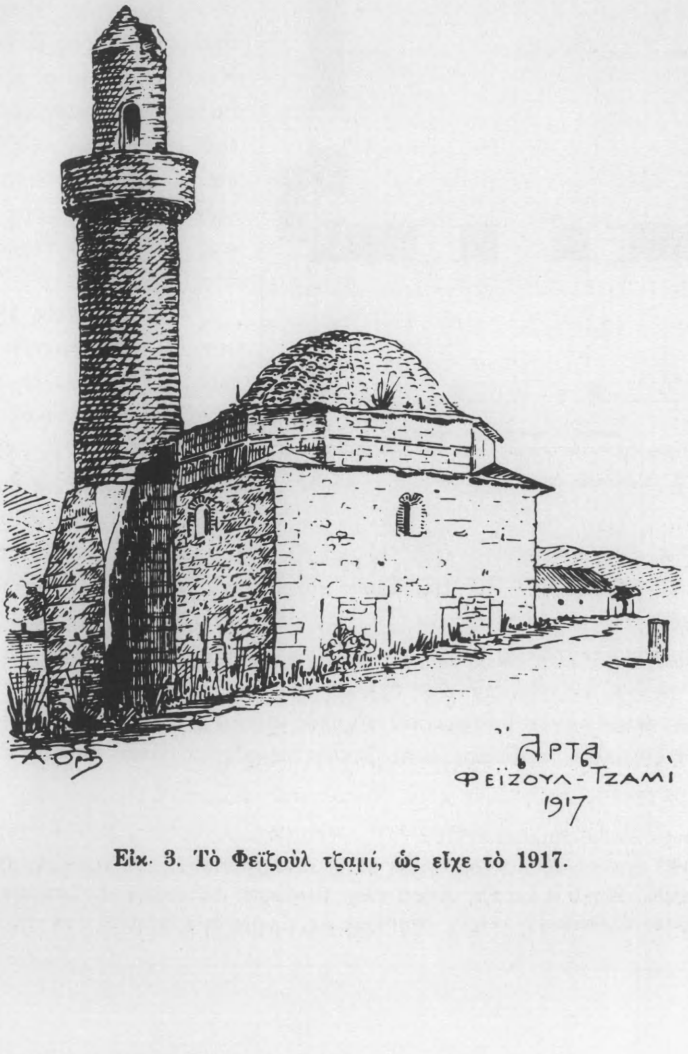

Εἰκ. 3. Τὸ Φεϊζοὺλ τζαμί, ὡς εἶχε τὸ 1917.

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Αἱ ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν μνημείων γενόμεναι κατὰ τὸ ἔτος 1936 ἐργασίαι διὰ τῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

Α') ΕΝ ΑΡΤΗι

Ἀπὸ ἐτῶν ἐξετελοῦντο ἐν Ἄρτῃ σποραδικαὶ ἐργασίαι ἰδίᾳ πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς στεγανότητος τῶν διαρρεουσῶν στεγῶν τῶν ναῶν τῆς Παρηγορητίσσης, Ἁγ. Βασιλείου καὶ Ἁγ. Θεοδώρας. Κατὰ τὸ 1936 ὅμως ἐγένετο σοβαρωτέρα ἐργασία ἀποκαταστάσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν. Καὶ πρῶτον μὲν κατηδαφίσθη τὸ εἰς ρυθμὸν βαροκίζοντα προσκολληθὲν κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα παρὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ κωδωνοστάσιον (εἰκ. 1), εἶτα δ' ἀπεμακρύνθη καὶ τὸ κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν ἤτοι παρὰ τὸ διακονικόν, μεταγενέστερον πρόσκτισμα, ἐλευθερωθέντος οὕτω τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ἀρχικοῦ νοτίου τοίχου τοῦ κλίτους. Γενομένης κατόπιν ἀποξέσεως τῶν ἀσβεστοκονιαμάτων, ὑφ' ὧν ἐκαλύπτετο, καὶ ἀνοιχθέντων τῶν στενῶν μονολόβων ἀρχικῶν παραθύρων, ἀποκατεστάθη πλήρως ἡ ἀρχικὴ αὐτοῦ ὄψις, ὡς ἐμφαίνεται ἔν τε τῇ εἰκόνι 2 καὶ τῇ ἐν τῇ σελ. 95 ἀπεικονισθείσῃ ἀναπαραστάσει τῆς νοτίας ὄψεως τοῦ ναοῦ. Ἠνοίχθησαν ἐπίσης καὶ τὰ παράθυρα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἀποκαλυφθέντος τοῦ κομψοῦ μαρμαρίνου διαχωριστικοῦ κιονίσκου τῆς μέσης πλευρᾶς, ὅστις φέρει τὸ ἐν σελ. 99 εἰκονιζόμενον ὡραῖον ἐπιπεδόγλυφον κόσμημα. Ἡ ἔκφραξις τῶν παραθύρων παρέσχε καὶ τὸ σημαντικὸν εὕρημα τῶν παλαιῶν ὑαλοστασίων, ἅτινα ἀποτελοῦνται ἐκ γυψίνου σκελετοῦ ἐντὸς τοῦ ὁποίου παρενείρονται στρογγύλοι ὑαλοπίνακες ἐξ ἀδιαφανοῦς ὑάλου χρώματος ἰώδους. Τέλος τὰ δίλοβα παράθυρα τοῦ φωταγωγοῦ τοῦ μέσου κλίτους ἐφωδιάσθησαν διὰ ὑαλοστασίων βυζαντινοῦ τύπου, ἅτινα ἀντικατέστησαν τὰ ὑπάρχοντα ἀκαλαίσθητα ὀρθογώνια πλαίσια· ἡ δὲ μεταγενεστέρα στοά, ἀπαλλαγεῖσα τῆς φρασσούσης αὐτὴν τοιχοποιίας (εἰκ. 1), ἐφωδιάσθη διὰ σιδηρῶν κιγκλιδωμάτων.

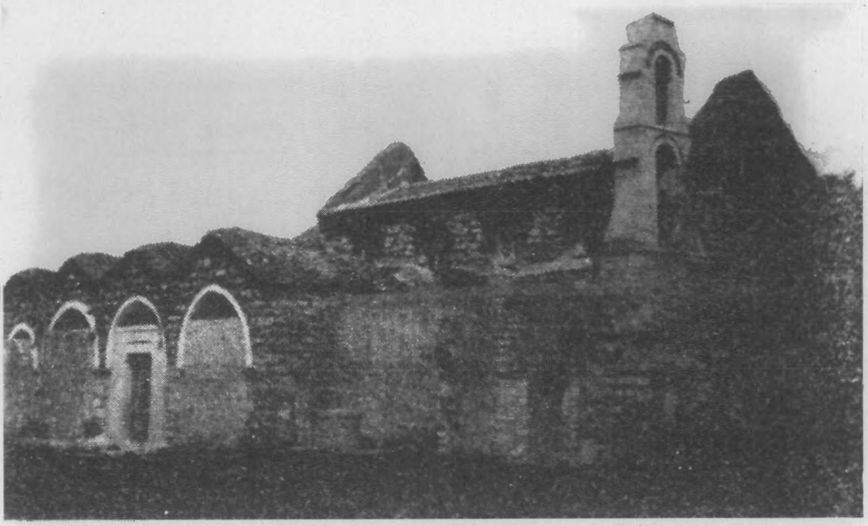

Εἰκ. 1 Ὁ ναὸς τῆς Ἁγ. Θεοδώρας Ἄρτης, ὡς εἶχε τὸ 1900. (Φωτογρ. Λαμπάκη).

Εἰκ. 2. Ὁ ναὸς τῆς Ἁγ. Θεοδώρας Ἄρτης μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ 1936.

Εἰκ. 3. Ἄποψις τῆς Ἁγ. Σοφίας τοῦ Μυστρᾶ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ 1936.

Β') ΕΝ ΜΥΣΤΡΑ

Μετὰ τὴν περάτωσιν τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ Ἀφεντικοῦ[1], προέβημεν ἐφέτος εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἐν τῇ συνοικίᾳ τῶν Παλατίων κειμένου κομψοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας. Τοῦ δικιονίου τούτου ναοῦ ὁ μὲν σφαιρικὸς θόλος εἶχε καταπέσει, ὁ δ' ἕτερος τῶν ὑποβασταζόντων αὐτὸν κιόνων, ἀφαιρεθεὶς πάλαι, εἶχεν ἀντικατασταθῇ τὸ 1897 διὰ κτιστοῦ τετραγώνου πεσσοῦ[2]. Ἐπελήφθην λοιπὸν κατ' ἀρχὰς τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ κτιστοῦ πεσσοῦ, ὅστις δὲν ἦτο ἀνεκτός, διὰ μαρμαρίνου κίονος μετὰ βάσεως καὶ κιονοκράνου καθ' ὅλα ὁμοίων πρὸς τὰ τοῦ σωζομένου κίονος· μεθ' ὃ προέβην εἰς τὴν ἀνακατασκευὴν τοῦ σφαιρικοῦ θόλου τοῦ τρούλλου καὶ τὴν συμπλήρωσιν τῶν ἐκ πλίνθων τοξωτῶν ὀδοντωτῶν στέψεων τῶν πλευρῶν τοῦ τρούλλου (εἰκ. 3) κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν σωζομένων τμημάτων. Ἀκολούθως ἀνακατεσκευάσαμεν τὰ πρὸς βορρᾶν καὶ νότον μέτωπα τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν τοῦ σταυροῦ, ἀνεκτίσαμεν δὲ καὶ τὰ διατρυπῶντα αὐτὰ δίλοβα παράθυρα τοποθετήσαντες νέους μαρμαρίνους διαχωριστικοὺς κιονίσκους εἰς ἀντικατάστασιν τῶν κλαπέντων. Ἀνακατεσκευάσαμεν ἐπίσης καὶ τὸ ἐπὶ τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ ἀνοιγόμενον παράθυρον, κατὰ δὲ τὴν ἀνατολικὴν πλευ-

[1] Πρβλ. Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Α' σ. 205.
[2] Πρακτ. Ἀρχ. Ἑτ. 1897 σ. 29 πβλ. καὶ Πρακτ. 1906 σ. 173.

Εἰκ. 4. Ἄποψις τῆς βορείου στοᾶς τῆς Ἁγ. Σοφίας τοῦ Μυστρᾶ πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

Εἰκ. 5. Ἡ βόρειος πλευρὰ τῆς Ἁγ. Σοφίας τοῦ Μυστρᾶ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ 1936.

ρὰν τοῦ ναοῦ συνεπληρώσαμεν τὴν ἠρειπωμένην γωνίαν τοῦ ΒΑ παρεκκλησίου (εἰκ. 3) καὶ ἠνοίξαμεν τὸ διὰ τοιχοποιίας φραχθὲν παράθυρον τοῦ ἱεροῦ, οὗτινος θὰ τοποθετήσωμεν ἐφέτος τὸν ἐλλείποντα μαρμάρινον διαχωριστικὸν κιονίσκον. Τέλος ἀποκατεστήσαμεν εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῆς μορφὴν τὴν βόρειον στοὰν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 5), ἧς εἶχον ἀφαιρεθῆ οἱ μαρμάρινοι κίονες καὶ εἶχον καταπέσει οἱ ἐπ' αὐτῶν φερόμενοι χθαμαλοὶ σφαιρικοὶ θόλοι (φουρνικά), ὡς καὶ τὰ τόξα, ἐφ' ὧν οὗτοι ἐστηρίζοντο (εἰκ. 6). Καὶ οἱ μὲν κίονες μετὰ τῶν κιονοκράνων των ἀνευρέθησαν ἔν τινι ναΐσκῳ τοῦ πρὸς δυσμὰς τοῦ Μυστρᾶ, ἐκεῖθεν τοῦ «*διάσελου*», κειμένου συνοικισμοῦ καὶ κομισθέντες ἀνεστηλώθησαν εἰς τὰς οἰκειας θέσεις, τὰ δὲ γεφυροῦντα αὐτοὺς τόξα καὶ οἱ ἐπ' αὐτῶν στηριζόμενοι θόλοι ἐκτίσθησαν διὰ νέων ὑλικῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σωζομένων τμημάτων καὶ ἄλλων σχετικῶν ἐνδείξεων. Αἱ παρατιθέμεναι δύο εἰκόνες δεικνύουσι τὴν στοὰν ἡ μὲν ὡς εἶχε πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως, ἡ δὲ ὡς ἀπέβη μετ' αὐτήν. Πρὸς ὁλοκλήρωσιν τοῦ ἔργου ὑπολείπεται ἤδη μόνον ἡ ἀναστήλωσις τοῦ κωδωνοστασίου, ἣν θέλομεν ἐπιχειρήσει κατὰ τὸ 1937.

Γ') ΕΝ ΤΗ ΜΟΝΗι ΟΣΙΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ

Συμπληροῦντες τὰς πέρυσιν γενομένας ἐργασίας (πρβλ. 'Αρχ. Βυζ. Μν. 'Ελλ. Α΄ σελ. 206-208) ἀνεστηλώσαμεν ἐφέτος τὸ παλαιὸν μαρμάρινον τέμπλον τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς, κατεδαφίσαντες τὸ ἐκ σκυροκονιάματος ἀπειρόκαλον κατασκεύασμα, ὅπερ ἐχρησίμευε μέχρι τοῦδε ὡς εἰκονοστάσιον. Ἡ γενομένη ἀνασυγκρότησις τοῦ παλαιοῦ τέμπλου διὰ γλυπτῶν τεμαχίων πλησιάζει ὡς οἷόν τε τὴν παλαιὰν αὐτοῦ μορφήν, δὲν δύναται ὅμως πάντως νὰ θεωρηθῇ καὶ ὡς ἀπολύτως ἀσφαλής, τοῦτο μὲν διότι δὲν εἴχομεν στοιχεῖα ἱκανὰ καὶ ἐνδείξεις περὶ τοῦ παλαιοῦ τέμπλου, τοῦτο δὲ διότι ἐν τῇ μονῇ συνεσωρεύθησαν κατὰ καιροὺς παντοῖα γλυπτὰ προερχόμενα ἐκ τῶν τέμπλων τῶν ἐρειπωθέντων παραλαυρίων τῆς μονῆς, ἅτινα γλυπτὰ ἀναμιχθέντα μετὰ τῶν τῆς μονῆς δὲν ἐπέτρεπον ἀσφαλῆ τὴν κρίσιν περὶ τῆς ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ προελεύσεως τῶν τοποθετηθέντων τεμαχίων. Λεπτομερῆ περὶ τῶν εἰρημένων γλυπτῶν μελέτην θέλομεν δημοσιεύσει ἐν προσεχεῖ τεύχει τοῦ 'Αρχείου.

Δ') ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

'Αποφασισθείσης ὑπὸ τοῦ 'Αρχ. Συμβουλίου τῆς ἀναστηλώσεως τῶν δύο κιόνων τοῦ προνάου τοῦ λεγομένου «Θησείου» λόγῳ τοῦ ἐκ τῆς καθιζήσεως τοῦ ἄνωθεν θριγκοῦ ἀπειληθέντος κινδύνου πτώσεως τῆς ὀροφῆς τοῦ προνάου, προέβην κατὰ 'Ιούνιον τοῦ 1936 εἰς τὰς σχετικὰς ἐργασίας κατεδαφίσεως τῶν μὴ ἀρχαίων τοίχων, δι' ὧν ἐφράσσετο ὁ πρόναος.

Ὡς γνωστὸν τὸ λεγόμενον Θησεῖον μετετράπη εἰς χριστιανικὸν ναὸν μετὰ τὸν θρίαμβον τῆς 'Εκκλησίας καὶ δὴ πιθανώτατα κατὰ τὸ 2^{ον} ἥμισυ τοῦ

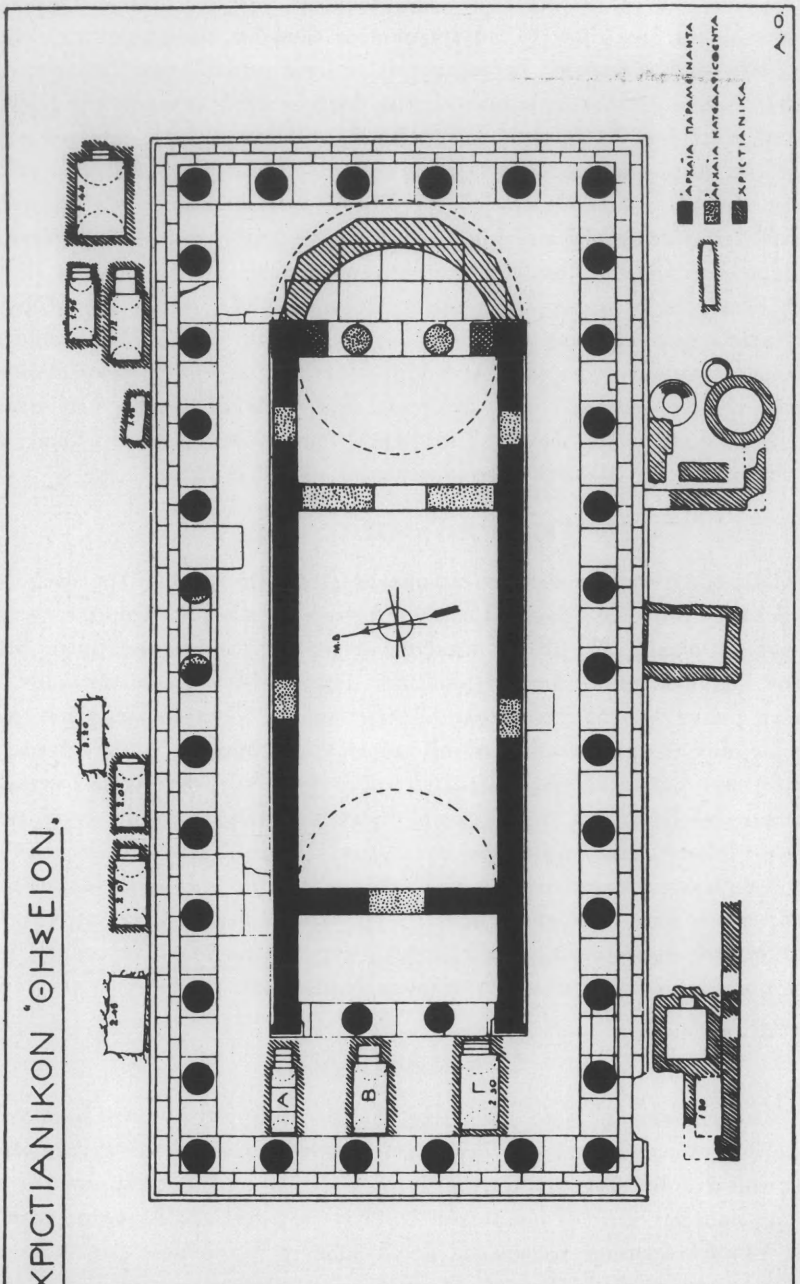

Εἰκ. 6. Κάτοψις τοῦ Χριστιανικοῦ «Θησείου» μετὰ τῶν περὶ αὐτὸ τάφων.

4ου μ. Χ. αἰῶνος[1] ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου[2]. Πρὸς προσαρμογὴν ὅμως τοῦ ἀρχαίου κτηρίου εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς νέας θρησκείας ἀπῃτοῦντο ἀπαραίτητοι τινὲς προσθῆκαι καὶ μετατροπαὶ αὐτοῦ. Συνίσταντο δ' αὗται α) εἰς τὴν κατασκευὴν ἁψῖδος ἱεροῦ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ σηκοῦ καὶ δὴ ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ προνάου (εἰκ. 6). β) Εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν δύο κιόνων τοῦ προνάου, οἵτινες εὑρίσκοντο ἐπὶ τῆς χορδῆς

Εἰκ. 7. Παλαιοχριστιανικὰ ὑφαψίδια ἐκ τοῦ Χριστιανικοῦ «Θησείου».

τῆς κόγχης ἐμποδίζοντες τὴν ἐν τῷ ἡμικυκλίῳ τοῦ ἱεροῦ κίνησιν καὶ τὴν ἀντικατάστασιν αὐτῶν δι' ἡμικυκλικοῦ τόξου, ὅπερ θὰ ἐστήριζε· τὰ ὕπερθεν μαρμάρινα ἐπιστύλια γ) Εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ σηκοπροδομίου θυραίου τοίχου, ὅστις ἠμπόδιζε τὴν πρὸς τὸ ἱερὸν θέαν τῶν ἐκκλησιαζομένων δ) Εἰς τὸ ἄνοιγμα μεγάλης θύρας εἰσόδου ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ ὀπισθοδόμου[3] καὶ ε) εἰς τὸ ἄνοιγμα μικροτέρων πλευρικῶν θυρῶν, ἀνὰ δύο ἐφ' ἑκάστης μακρᾶς πλευρᾶς, ὧν αἱ μὲν πρὸς ἀνατολὰς προωρίζοντο διὰ τὴν κυκλοφορίαν τοῦ πρεσβυτερίου, αἱ δὲ πρὸς δυσμὰς διὰ τὴν κυκλοφορίαν τοῦ ἐκκλησιάσματος. Πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω μεταβολαὶ ἐμφαίνονται ἐν τῷ παρατιθεμένῳ διαγράμματι

[1] Πιττάκης, Ἀρχ. Ἐφημ. 1853 σ. 939 Mommsen, Athenae Christianae, Lipsiae MDCCCLXVIII σ. 99 ἀρ. 116.

[2] Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1920 σ. 51. Ὁ Hopf, ἄγνωστον ποῦ στηριζόμενος, ἀναγράφει τὴν μεταποίησιν τοῦ Θησείου εἰς τὸ ἔτος 534, ὁ δὲ Breton (Athènes, Paris 1862 σ. 193) εἰς τὸ 667.

[3] Τὴν θύραν ταύτην ἐσχεδίασαν ὡς ὑπάρχουσαν ἤδη ἐν τῷ ἀρχαίῳ ναῷ οἱ Stuart καὶ Revett (Antiquities of Athens, London τ. III 1794 κεφ. I πίν. II) καὶ μετ' αὐτοὺς ὁ Penrose (An investigation of the principles of Athenian architecture, London 1851, πίν. 35).

Εἰκ. 8. Ἄποψις τοῦ «Θησείου» μετὰ τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τὸν Dupré (1819).

Εἰκ. 9. Ἄποψις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ «Θησείου» μετὰ τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τὴν Expédition Scientifique de Morée (1829).

κατόψεως τοῦ χριστιανικοῦ Θησείου (εἰκ. 6), ὅπερ συνέταξα ἐσχάτως καὶ δημοσιεύω ἐνταῦθα. Περίεργον εἶναι ὅτι καίτοι ἐγένοντο τόσον σπουδαῖαι μεταβολαί, ὡς ἡ τῆς ἀφαιρέσεως τῶν κιόνων τοῦ προνάου καὶ τοῦ σηκοπροδρομίου τοίχου, οὐδὲν ἠνοίχθη παράθυρον ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν. Ἴσως ὅλος ὁ

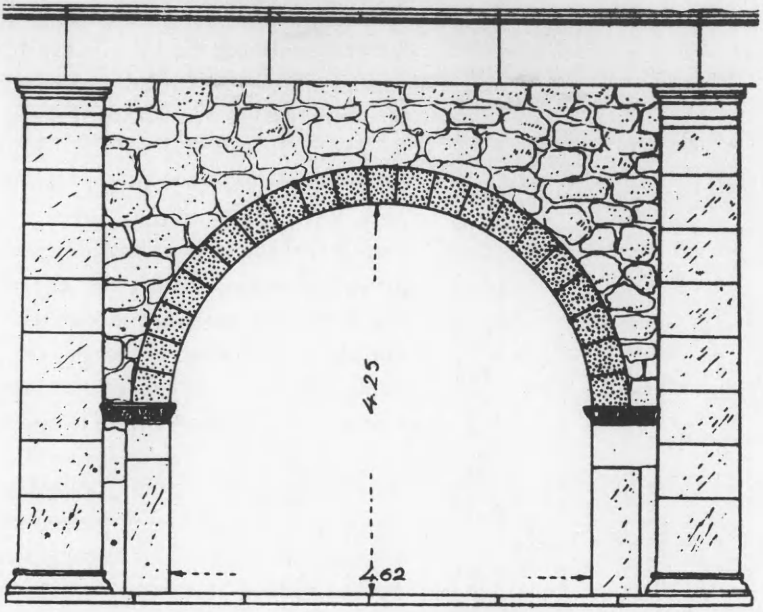

Εἰκ. 10. Ἡ Θριαμβευτικὴ ἁψὶς τοῦ Χριστιανικοῦ ναοῦ.

φωτισμὸς τοῦ ναοῦ θὰ ἐλαμβάνετο κατὰ τὴν πρώτην περίοδον μόνον ἐκ τῶν θυρῶν καὶ ἐκ τῶν παραθύρων τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ.

Καὶ κατὰ μὲν τὴν πρώτην περίοδον, τὴν παλαιοχριστιανικήν, φαίνεται ὅτι ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ θὰ ἦτο μεγάλη καὶ ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικῶς μὲ διάμετρον ἴσην πρὸς τὸ πλάτος τοῦ σηκοῦ, φέρουσα κατὰ τὴν χορδὴν τὴν συνήθη «θριαμβευτικὴν» ἁψῖδα. Τοῦτο τοὐλάχιστον συνάγεται ἐκ τῆς διαμορφώσεως τῶν διασωθέντων εὐθὺς παρὰ τὰς ἀρχαίας παραστάδας ποδαρικῶν τῆς ἁψῖδος, ἅτινα φέρουσι καὶ κατὰ τὰς τρεῖς αὐτῶν πλευρὰς ὑφαψίδια μαρμάρινα μετ' ἀναγλύπτου διακοσμήσεως (εἰκ. 7) ἥτις, καὶ λόγῳ τῶν θεμάτων της— φύλλα ἀκάνθης καὶ καλάμου—καὶ λόγῳ τῆς τεχνικῆς της ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὸν 4ον ἢ τὸν 5ον τὸ πολὺ αἰῶνα. Ἀκριβῶς δὲ ἕνεκα τῆς κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῶν ποδαρικῶν ὑπάρξεως γλυπτοῦ διακόσμου τῶν ὑφαψιδίων, συμπεραίνομεν ὅτι τὸ ἡμικύκλιον τοῦ ἱεροῦ εἶχε χορδὴν ἢ διάμετρον ἴσην πρὸς τὴν ἀπὸ (ἀρχαίας) παραστάδος εἰς παραστάδα ἀπόστασιν. Ἀργότερον ἡ μεγάλη ἁψίς, καταστραφεῖσα, ἀντικατεστάθη δι' ὀλίγον μικροτέρας ἐξωτερικῶς

πενταπλεύρου [1]. Τὴν μεταγενεστέραν δὲ ταύτην ἁψῖδα βλέπομεν εἰκονιζομένην ὑπό τε τοῦ Dupré [2] (1819) (εἰκ. 8), καὶ τῆς Expédition Scientifique de Morée [3] (1829) (εἰκ. 9).

Εἰκ. 11. Τοιχογραφία Ἱεράρχου

Ἐσώζετο δ' ἡ μεταγενεστέρα αὕτη ἁψὶς ἐφ' ὅσον καὶ τὸ «Θησεῖον» ἐξηκολούθει νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν θείαν λατρείαν ἤτοι μέχρι τοῦ 1835 [4]. Χρησιμοποιηθέντος δ' αὐτοῦ ἔκτοτε ὡς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς, ἡ ἁψὶς κατηδαφίσθη ἀντικατασταθεῖσα δι' εὐθέος τοίχου κτισθέντος κατὰ τὴν χορδὴν αὐτῆς. Τοῦτον δὲ τὸν τοῖχον κατεδαφίσαντες ἀνεύρομεν ἐσωτερικῶς τὰ παλαιὰ ποδαρικὰ τῆς ἁψῖδος ἐκτισμένα διὰ μεγάλων κανονικῶν μαρμάρων, στεφόμενα δὲ κατὰ τὰς τρεῖς αὐτῶν πλευρὰς ὑπὸ τῶν μαρμαρίνων γλυπτῶν ὑφαψιδίων, ἅτινα παρίστανται ἐπὶ τῆς εἰκόνος 7 καὶ στηρίζοντα τὴν ἐξ 21 πωρίνων σφηνολίθων θριαμβευτικὴν ἁψῖδα (εἰκ. 10). Ὅλη ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν ποδαρικῶν, ὑφαψιδίων καὶ ἁψῖδος εὑρέθη κεκαλυμμένη ὑπὸ ἀσβεστοκονιάματος, ἐφ' οὗ εἶχον τοιχογραφηθῆ κάτω μὲν εἰκόνες ἱεραρχῶν (εἰκ. 11) ἄνω δέ, ἤτοι ἐπὶ τῆς ἄντυγος τοῦ τόξου, ὁλόσωμοι εἰκόνες τῶν προφητῶν Δαβὶδ πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 12) καὶ Σολομῶντος πρὸς νότον (εἰκ. 13) κρατούντων εἰλητάρια. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ εἰληταρίου τοῦ Δαβὶδ ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφὴ *Ἄκουσον θύγαταιρ [καὶ ἴδε καὶ κλῖνον τὸ οὖς σου]* (Ψαλμ. μδ΄, 11) ἐπὶ δὲ τοῦ τοῦ Σολομῶντος «*Πολαὶ θυγατέρες ἐπύησαν δύναμην, σὺ δὲ ὑπέρκυσε καὶ ὑπερέρις πάσας*» (Παρ. λα΄, 8, 31). Αἱ τοιχογραφίαι, αὗται, ὡς ἐκ τῆς τεχνοτροπίας των ἐμφαίνεται, ἀνήκουσι πιθανώτατα εἰς τὸν

[1] Πεντάπλευρον σχεδιάζουν τὴν ἁψῖδα οἱ Stuart καὶ Revett (ἔ. ἀ.) μετρήσαντες αὐτὴν τὸ 1794, ὅτε ἀκόμη ἐσώζετο, κατ' αὐτοὺς δὲ καὶ ὁ Breton (Athènes σ. 190).

[2] Voyage à Athènes, Paris 1825 πίν. 24.

[3] A. Blouet et Cie Expéd. Scient. de Morée, Paris 1838 τ. 3 πίν. 92

[4] L. Ross, Erinnerungen aus Griechenland, Berlin 1863 σ. 83.

17ον αἰῶνα[1]. Δυστυχῶς παρ' ὅλην τὴν καταβληθεῖσαν προσοχὴν κατὰ τὴν κατεδάφισιν τῆς ἁψῖδος, αἱ εἰρημέναι τοιχογραφίαι δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἀπο-

Εἰκ. 12 καὶ 13 Τοιχογραφίαι τῶν προφητῶν Δαβὶδ καὶ Σολομῶντος.

τοιχισθῶσιν ἀκέραιαι, λόγῳ τῆς κακῆς ποιότητος τοῦ κονιάματος, ἐφ' οὗ εἶναι ἐζωγραφημέναι. Δύνανται ὅμως τὰ τεμάχιά των νὰ ἀνασυντεθῶσι τῇ βοηθείᾳ τῶν ληφθεισῶν πρὸ τῆς ἀποτειχίσεως φωτογραφιῶν (εἰκ. 11, 12 καὶ 13).

[1] Τοιχογραφίας ἐπὶ τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ ἀναφέρουν ὅτι εἶδον οἱ περιηγηταὶ Hobhouse (Journey through Albania κλπ. London 1813 σ. 311) καὶ Williams (1817 ἐν Ἀθήναις, Travels II σ. 312). Ὁ Hobhouse μάλιστα χαρακτηρίζει αὐτὰς ὡς λίαν ἀξιοθρηνήτους (of the most pitiful kind).

Κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας τὸ «Θησεῖον» ἀπετέλεσε τὸ καθολικὸν μονῆς, τῆς ὁποίας οἱ τρόφιμοι ἐχάρασσον κατὰ τὰς ὥρας τῆς σχολῆς των ἐνθυμήματα [1] ἐπὶ τῶν κιόνων καὶ τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἢ καὶ σχέδια πλοίων [2]. Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς ταύτης εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ἦτο ἀφιερωμένον εἰς τὴν μνήμην τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ὡς συνάγομεν ἐκ τοῦ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου [3], ἀναφέροντος «ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἐν τῷ Κεραμεικῷ». Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι ἐπὶ Τουρκοκρατίας ὁ ἐν τῷ «Θησείῳ» ναὸς ἐτιμᾶτο εἰς εἰς ὄνομα τοῦ Ἁγ. Γεωργίου [4], ἐπονομαζομένου τοῦ Ἀκαμάτη [5], κατ' ἄλλους μὲν λόγῳ τῆς εἰς ἐκτάκτους μόνον περιστάσεις λειτουργίας του [6], κατ' ἄλλους δ' ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ κτίτορος τοῦ ναοῦ ἢ τῆς περιοχῆς ἐν ᾗ ἔκειτο [7]. Ἡ ἐν τῇ πρὸς Βεράρδον, λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν, ἐπιστολῇ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Γ΄ (1208) μνημονευομένη ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Γεωργίου [8] εἶναι κατ' ἐμὲ λίαν πιθανὸν ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὸ Θησεῖον.

Κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν τὴν παλαιὰν ξυλίνην στέγην τοῦ ναοῦ καταστραφεῖσαν ἀντικατέστησε κτιστή, κυλινδρικὴ καμάρα, ἐπὶ τῆς ὁποίας μικροί τινες, τετράγωνοι φωταγωγοὶ ἐπέτρεπον τὴν εἴσοδον ὀλίγου φωτός. Λόγῳ τῆς ἐλλείψεως φωτὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ ἦτο σκοτεινόν, τούτου δ' ἕνεκα πιθανῶς δὲν ἐκόσμησαν διὰ τοιχογραφιῶν τοὺς ἐσωτερικοὺς ἀλλὰ μόνον τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ, ἰδίᾳ κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ [9].

Οἱ ἀποθνήσκοντες μοναχοὶ ἐθάπτοντο πέριξ τοῦ ναοῦ ἐντὸς τάφων κτιστῶν, ὧν ἱκανοὶ εὑρέθησαν κατὰ τὴν βόρειον καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν παρὰ

[1] Τὰ ἐνθυμήματα τοῦ «Θησείου» ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Πιττάκη ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1853 ἀρ. 1599, 2449-54 3468-78, τοῦ Ρώσου Ἀρχιμανδρίτου Ἀντωνίνου, Χριστ. ἐπιγραφαὶ ἐν Ἀθήναις, Πετρούπολις 1874 σ. 18 ἑ. καί τινα ἐξ αὐτῶν ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Κ. Ζησίου. Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἑταιρ. Β' (1885) σ. 22-23.

[2] Τὰ σχέδια τῶν πλοίων καὶ ἡ ἑρμηνεία αὐτῶν ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ ναυάρχου Μιχ. Γούδα ἐν Βυζαντίδος τ. Β΄. σ. 129-157.

[3] Σπ. Π. Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σῳζόμενα, Ἀθῆναι 1879-80 Β' σ. 238, 15.

[4] Τοῦτο ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν κατὰ τὸ 1676 ἐπισκεφθέντων τὰς Ἀθήνας Spon καὶ Wheler (Nürnberg 1713 II σ. 36), ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Babin ἀπὸ 8 Ὀκτωβρ. 1672 πρὸς τὸν ἀββᾶν Pécoil παρὰ Laborde, Documents sur Athènes, Paris 1854 σ. 67, ἐν χάρτῃ τῶν Ἀθηνῶν τοῦ Verneda τοῦ ἔτους 1687 παρὰ Laborde, Athènes aux XV-XVII siècles, Paris 1854 τ. 2 σ. 183 κλπ. Πβλ. Καμπούρογλου, Παλ. Ἀθ. 295.

[5] Ἀνώνυμος Παρισίων παρὰ Wachsmuth, Stadt Athen I σ. 743, Καμπούρογλους, Μνημεῖα II, 231. Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων II, 306.

[6] Καμπούρογλους, Ἱστορ. τῶν Ἀθηναίων II, 307 ἑ. Παλαιαὶ Ἀθῆναι σ. 311 Φιλαδελφεύς, Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων Α΄ σ. 174. Γ. Σωτηρίου Εὑρετήριον μεσαιωνικῶν μνημείων σ. 49.

[7] Ξυγγόπουλος, Byz. Neugr. Jahrb. VIII (1931) σ. 149.

[8] Migne, Patr. Latina τ. 215 στήλ. 1561

[9] Περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Θησείου ἔγραψεν ὁ Ἀ. Ξυγγόπουλος ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1920, σ. 51-53 χρονολογήσας αὐτὰς ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος.

τὴν κρηπῖδα τοῦ ναοῦ, κατὰ τὰς ὑπὸ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς κλασσικῶν σπουδῶν ἐνεργουμένας ἀνασκαφὰς τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς. Τρεῖς δὲ ἄλλους τάφους ἀνέσκαψα ἐγὼ ἐν τῷ ὀπισθοδόμῳ, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως. (Ὅρα εἰκ. 6 Α, Β, Γ). Τὴν ἀκριβῆ θέσιν ἑκάστου τῶν τάφων παρέχει τὸ ὑπ' ἐμοῦ συνταχθὲν καὶ ἐνταῦθα τὸ πρῶτον δημοσιευόμενον διάγραμμα τῆς κατόψεως τοῦ χριστιανικοῦ «Θησείου», τῆς πρὸς καταμέτρησιν καὶ σχεδίασιν

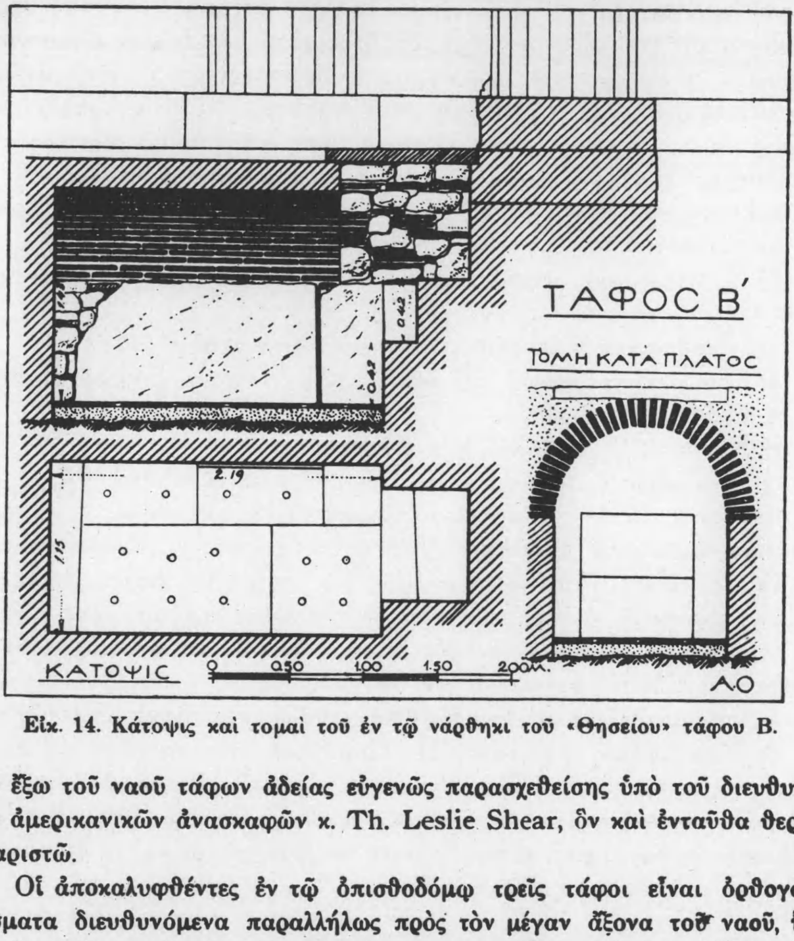

Εἰκ. 14. Κάτοψις καὶ τομαὶ τοῦ ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ «Θησείου» τάφου Β.

τῶν ἔξω τοῦ ναοῦ τάφων ἀδείας εὐγενῶς παρασχεθείσης ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τῶν ἀμερικανικῶν ἀνασκαφῶν κ. Th. Leslie Shear, ὃν καὶ ἐνταῦθα θερμῶς εὐχαριστῶ.

Οἱ ἀποκαλυφθέντες ἐν τῷ ὀπισθοδόμῳ τρεῖς τάφοι εἶναι ὀρθογώνια κτίσματα διευθυνόμενα παραλλήλως πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ ναοῦ, ἤτοι, ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς. Τὸ μῆκος των ποικίλλει ἀπὸ 2.05 (Α) ἕως 2.35 (Γ), τὸ δὲ πλάτος ἀπὸ 0.83 (Α) ἕως 1.25 (Γ). Καλύπτονται πάντες ὑπὸ κυλινδρικῆς καμάρας, ἐκτισμένης δι' ὀπτοπλίνθων, ἥτις ὅμως διακόπτεται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον ἀντικαθισταμένη δι' ἐπιπέδου πλακὸς κινητῆς, ἵνα εὐκολύνεται ἑκάστοτε ἡ εἰς τὸν τάφον εἰσαγωγὴ νέου νεκροῦ ἢ ὀστῶν. Ἡ κάθοδος ἐγίνετο διὰ στενωτέρας κλίμακος ἐκ δύο ἢ τριῶν κτιστῶν βαθμίδων. Τὰ τοι-

χώματα τῶν τάφων ἀπετελοῦντο ἢ ἐξ ἀρχαίων μαρμάρων ἢ ἐκ κοινῶν λίθων ἐπικεχρισμένων δι' ὑδραυλικοῦ κονιάματος (κορασάνι). Τὸ δάπεδον τῶν μὲν δύο τάφων (Α καὶ Γ) ἦτο ἐκ μεγάλων πηλίνων πλακῶν, τοῦ δὲ μέσου Β ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν καλῶς προσηρμοσμένων, φερουσῶν δὲ ὀπὰς (εἰκ. 14) χρησιμευούσας προφανῶς πρὸς ἀποστράγγισιν τῶν τυχὸν εἰς τὸν τάφον εἰσερχομένων ὑδάτων[1]. Εὑρίσκεται δὲ τὸ δάπεδον τῶν τάφων εἰς βάθος 2.08 κάτωθεν τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ ἤτοι φθάνει περίπου μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου.

Κατὰ τὴν γενομένην ἔρευναν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν τάφων εὑρέθησαν τὰ πληροῦντα αὐτοὺς χώματα τεταραγμένα ἐκ προγενεστέρας ἐρεύνης ἀνάμικτα δὲ μετὰ τεμαχίων ὀστῶν. Εὑρέθησαν δ' ὡσαύτως καί τινα τεμάχια χαλκῶν σκευῶν καὶ δὴ καί τινα χαλκᾶ νομίσματα. Κατάλογον τῶν νομισμάτων τούτων, συνταχθέντα φιλοφρόνως ὑπὸ τοῦ κ. Κ. Κωνσταντοπούλου, διευθυντοῦ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, ἔνθα καὶ κατετέθησαν, παρέχω εὐθὺς ἀμέσως.

α) Εἰκοσανούμιον Ἰουστίνου τοῦ Β΄ (565 - 578).

β) Νόμισμα τῶν αὐτοκρατόρων Κωνσταντίνου τοῦ VII καὶ Ζωῆς (913 - 959).

γ) Νόμισμα τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1143 - 1180).

δ) Τρία κέρματα χαλκᾶ τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν Γουίδωνος τοῦ II De la Roche (1287 - 1308).

ε) Νόμισμα Ἑνετικὸν τοῦ 15ου αἰῶνος.

ς) Τρία κέρματα παλαιοτουρκικὰ τοῦ 15ου πιθανῶς αἰῶνος.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τοῦ ἀνωτέρω πίνακος τὰ ἐν τοῖς τάφοις Α, Β, καὶ Γ, εὑρεθέντα νομίσματα ἀνήκουσιν εἰς ἐποχὰς διαφορωτάτας, εἰσπεσόντα πιθανώτατα εἰς αὐτοὺς κατὰ τὰς γενομένας εἰς διαφόρους ἐποχὰς ταφὰς νέων νεκρῶν. Ἔχουσι δὲ οἱ τάφοι τοῦ νάρθηκος τὸ αὐτὸ σχέδιον πρὸς τοὺς ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ἀρχαιολόγων εὑρεθέντας, ἀλλ' εἶναι ἀρτιώτερον ἐκείνων διατηρημένοι· διότι διασῴζουσι καὶ τὴν πλινθόκτιστον καμάραν. Κατὰ τὰς εὐγενῶς παρασχεθείσας μοι ὑπὸ τῆς ἐποπτευσάσης τὴν ἀνασκαφὴν τῶν πέριξ τοῦ Θησείου τάφων κ. Dorothy H. Thompson πληροφορίας, τὰ ἐν τοῖς ἔξω τάφοις γενόμενα, πολὺ ὀλίγα δυστυχῶς, εὑρήματα ὀστράκων ἀγγείων καὶ νομισμάτων χρονολογοῦσι τοὺς πλείστους ἐξ αὐτῶν ἀπὸ τοῦ 12ου μ. Χ. αἰῶνος. Σύγχρονοι λοιπὸν πρὸς αὐτοὺς πρέπει νὰ θεωρηθῶσι καὶ οἱ ὁμοιόσχημοί των τάφοι τοῦ νάρθηκος τοῦ «Θησείου».

[1] Ὁμοίας ὀπὰς φέρει καὶ τάφος τοῦ 14ου αἰῶνος ἐν Ἁγ. Σοφίᾳ τῆς Θεσσαλονίκης (Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 9 (1924-25) Παρ. σ. 66).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Β΄

Μνημεῖα τῆς Ἄρτης

	Σελ.
Ἡ παρὰ τὴν Ἄρταν μονὴ τῶν Βλαχερνῶν	3
Ἡ Παναγία τοῦ Μπρυώνη	51
Ὁ Ἅγιος Δημήτριος Κατσούρη	57
Ἡ μονὴ τῆς Κάτω Παναγιᾶς	70
Ἡ Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτης	88
Ὁ τάφος τῆς ἁγίας Θεοδώρας	105
Ὁ Ἅγιος Βασίλειος τῆς Ἄρτης	115
Ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Ροδιᾶς	131
Ὁ παρὰ τὴν γέφυραν τῆς Ἄρτης Ἅγιος Βασίλειος	148
Τὸ κάστρον τῆς Ἄρτης	151
Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Ἄρτης	161
Οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἄρτης	172
Προσθήκη εἰς τὰ περὶ τῆς μονῆς τῶν Βλαχερνῶν	180
Παλαιὰ ἀστικὰ σπίτια τῆς Ἄρτης	181
Ἡ γέφυρα τῆς Ἄρτης	195
Τὰ τουρκικὰ κτήρια τῆς Ἄρτης	200
Ἐργασίαι ἀναστηλώσεως βυζαντινῶν μνημείων [ἐν Ἄρτῃ, Μυστρᾷ, μονῇ Ὁσίου Μελετίου, Ἀθήναις («Θησεῖον»)]	203

ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ Γ΄

1937

ΑΘΗΝΑΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ,,

ΜΑΪΣΝΕΡ & ΚΑΡΓΑΔΟΥΡΗ

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣ ΤΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΟΡΩΝ

Ἀκρόσκαλον 62.
Ἀρμάριον 71.

Βηλόθυρον 80.

Διαβατικὸν 60.
Διάδρομος 71 4.
Δωματηρὸς 66, 74.

Ἐγχώρηγος 82.
Ἐξέδρα 79.

Ἡλιακὸς 73.

Θυρίδες 56, 67.

Ἱμάντωμα 69.
Ἱστία 77.

Καμάρα 58, 60.
Κατώγεων 55.
Κατώγιν 55.
Κεραμωτὴ 64.
Κεφαλόσκαλο 62.
Κινστέρνα 57.
Κλεῖστρον 70.
Κλουβίον 70.
Κογχάριον 71. 6.
Κουβούκλιον 54, 64.
Κοχλίας 62. 3.

Ματρωνίκιον 64.
Μεσαύλειον 55. 1.
Μέσαυλον 55. 1.
Μεσόπατος 96.

Ξεπεταχτὸ 76.

Οἰκίσκος 79.
Ὀμβροδέκτης 57.

Παρακυπτικὴ 67.
Πάροδος 60.
Πάτος 66.
Πεζούλλιον 70.
Περιαύλιον 55. 1.
Περίαυλον 55. 1.
Περιστομὶς 57. 2.
Πρόαυλον 55, 1.
Πρόσγειος 78, 1.

Ρωμανήσιον 71.

Σαχνισὶ 76.
Σέρα 71.
Σκαλίον 60.
Σκάλωσις 77.
Σταυροθολοκτισμένος 58. 2.
Σπέτλον 69.
Στενοεπιμήκης 75.
Στενόρυμον 89, 1.
Σύγκολλα 54.
Σφάλισμα 70.
Σφέτλον 69.

Ταβλωτὸν 76.
Τοιχαρμάριον 71.
Τοξικὴ 56, 56. 3.
Τοξοβολίστρα 56.
Τρικλινάριν 63.
Τρίκλινος 62.
Τρύπα 56.

Ὑπόθολος 58.
Ὑπόσφαιρος 81.

Φάλσος 64.
Φάλσωμα 64.
Φωτιστικὴ 67.

Χαμώγεων 54.
Χωρὺ 82. 1.
Χωρύγι 82. 1.

ΤΑ ΠΑΛΑΤΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ὅταν ὁμιλοῦμεν σήμερον περὶ βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἢ περὶ βυζαντινῆς ζωγραφικῆς ἔρχεται ἀσυνειδήτως εἰς τὸν νοῦν μας ἡ ἐκκλησιαστικὴ τῆς τέχνης ταύτης ἐκδήλωσις. Συμβαίνει δὲ τοῦτο καὶ διότι βεβαίως ἡ θρησκευτικότης τῶν βυζαντινῶν προγόνων μας ἦτο εἰς τὸν ὕψιστον βαθμὸν ἀνεπτυγμένη, κυρίως ὅμως διότι, ἀποκλειστικῶς σχεδόν, τὰ λείψανα τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ζωγραφικῆς εἶναι ναοὶ καὶ ἁγιογραφίαι. Εἶναι τῷ ὄντι καταπληκτικὴ ἡ ὑπεροχὴ τῶν λειψάνων ἐκκλησιαστικῶν κτηρίων ἔναντι τῶν ἰδιωτικῶν. Καταπληκτική, ἀλλ' ὅμως εὐνόητος, ἂν ἀναλογισθῶμεν ὅτι αἱ οἰκίαι καὶ ἐν γένει τὰ ἰδιωτικὰ κτήρια κατασκευάζονται, συνήθως, πολὺ εὐτελέστερα ἀπὸ τὰ δημόσια, ὡς εἶναι οἱ ναοί, καὶ φθείρονται ἑπομένως ὑπὸ τοῦ χρόνου πολὺ ταχύτερον ἐκείνων. Πλὴν ὅμως τῆς ποιότητος τῆς κατασκευῆς πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τοῦτο: ὅτι αἱ μὲν οἰκίαι συχνάκις ἀνανεόνονται ὑπὸ τῶν ἑκάστοτε κατόχων των—οἵτινες συνήθως νεωτερίζουσιν ἢ ἐπιθυμοῦσι νὰ ἱκανοποιήσωσι νέας ἀνάγκας των—ἐν ᾧ ἀντιθέτως ἡ πρὸς τοὺς ἱεροὺς χώρους εὐλάβεια καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ συντηρητικότης μικρὰς ἐπιτρέπουσι μεταβολὰς εἰς τὸ ἀρχικὸν κτήριον τῶν ναῶν. Ἂν ὅμως γενικῶς σπανιώτατα ἢ ἀνύπαρκτα εἶναι τὰ λείψανα ἰδιωτικῶν οἰκημάτων ὑπάρχει μέρος εἰς ὁποῖον ταῦτα ἀφθονώτατα διετηρήθησαν. Εἶναι δὲ τοῦτο ὁ εἰς τὰς ὑπωρείας τοῦ Ταϋγέτου ὑπερηφάνως ἀκόμη ὀρθούμενος Μυστρᾶς, ἡ ἀνυπολογίστου σημασίας νεκρὰ αὐτὴ πόλις τῶν Καντακουζηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων. Δὲν εἶναι ὁ Μυστρᾶς πολύτιμος μόνον διὰ τὰς ἐκκλησίας του μὲ τὴν κομψὴν ἀρχιτεκτονικήν των καὶ τὰς σπουδαιοτάτας διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ζωγραφικῆς τοιχογραφίας των ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς πολλὰς καὶ ἰδιορρύθμους ἰδιωτικὰς οἰκίας του, διὰ τὰ παλάτιά του, διὰ τὰ ὀχυρωματικά του τείχη καὶ τὸ φρούριον, διὰ τοὺς ἑλικοειδεῖς δρόμους του καὶ τὰς καμαρωτὰς κρήνας, ἅτινα πάντα ἀποτελοῦσι ἓν μοναδικὸν εἰς τὸ εἶδος των σύνολον, μίαν βυζαντινὴν πόλιν ἀπὸ τὴν ὁποίαν μόνον οἱ κάτοικοι λείπουσι, μίαν ἀνεξάντλητον πηγὴν γνώσεων διὰ τὸν στοχαστικὸν μελετητὴν τῶν βυζαντινῶν μνημείων.

Καὶ περὶ μὲν τῶν ναῶν καὶ τῶν τοιχογραφιῶν των ἐδημοσίευσαν ἤδη ἐμβριθεῖς μελέτας ὁ ἐπιφανὴς Γάλλος βυζαντινολόγος Gabriel Millet[1] καὶ μετ᾽ αὐτὸν συνοπτικὴν μελέτην ὁ Γερμανὸς Ad. Struck[2], ἐκθέσεις δὲ περὶ τῶν στερεωτικῶν αὐτόθι ἔργων ὁ καθηγητὴς Ἀδ. Ἀδαμαντίου[3]. Ὅσον ἐν τούτοις ἄφθονοι εἶναι αἱ περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Μυστρᾶ γνώσεις μας τόσον πενιχραὶ καὶ ἀσαφεῖς εἶναι αἱ περὶ τῆς ἀστικῆς αὐτοῦ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς πολεοδομίας γενικῶς πληροφορίαι. Ἡ πλευρὰ αὕτη δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι εἶχε σχεδὸν τελείως παραμεληθῆ μέχρι τοῦδε, ἰδίᾳ ἀπὸ ἀπόψεως σχεδίων κατόψεων, τομῶν καὶ λεπτομερειῶν. Ἐλλείπει πράγματι μέχρι τοῦδε μία λεπτομερὴς συνοπτικὴ μελέτη περὶ τῆς συνθέσεως τῶν βυζαντινῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ τοῦ 14ου καὶ τοῦ 15ου αἰῶνος καὶ περὶ τῆς πολεοδομίας τῆς πρωτευούσης τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μορέως. Ἀποβαίνει δ᾽ ἡ ἔλλειψις αὕτη τοσούτῳ μᾶλλον σπουδαία καθόσον τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ ἀποτελοῦσι τὴν μόνην θετικὴν καὶ αὐθεντικὴν πηγὴν διὰ τὴν γνῶσιν τῶν βυζαντινῶν οἰκιῶν τοῦ 14ου καὶ 15ου μ. Χ. αἰῶνος καὶ τοῦ βυζαντινοῦ οἰκήματος γενικώτερον· διότι ὄχι μόνον κατεσπαρμένα ἀλλὰ καὶ ἀμφιβόλου παλαιότητος εἶναι τὰ προσαγόμενα συνήθως ὡς δείγματα βυζαντινῶν οἰκημάτων κτίσματα τοῦ Μελενίκου[4], τῆς Τραπεζοῦντος[5], τοῦ Ἁγ. Ὄρους καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μελέται περὶ τῆς βυζαντινῆς οἰκίας δὲν λείπουσι βεβαίως ἀλλ᾽ οἱ συγγραφεῖς των ἐστηρίχθησαν ἄλλος μὲν κυρίως εἰς τὰς ἐπὶ χειρογράφων ἢ ἐπὶ τοιχογραφιῶν ἀπεικονίσεις οἰκημάτων (De Beylié), ἄλλος δ᾽ ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς φιλολογικὰς περὶ τῶν οἰκιῶν μαρτυρίας[6]. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ, ὅτι αἱ μὲν ἐπὶ τῶν χειρογράφων καὶ τοιχογραφιῶν ἀπεικονίσεις ἀστικῶν οἰκημάτων εἶναι μᾶλλον φανταστικαὶ καὶ οὐχὶ πισταὶ ἀπομιμήσεις τῶν πραγματικῶν μορφῶν τῶν οἰκιῶν, αἱ δὲ φιλολογικαὶ μαρτυρίαι παρέχουσι μὲν πολυτίμους πληροφορίας περί τε τῆς κατασκευῆς καὶ τῶν ὀνομασιῶν τῶν διαφόρων μερῶν τῶν οἰκιῶν ἀλλ᾽ οὐχὶ καὶ περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῶν συνθέσεως, περὶ τῆς ὁποίας μόνον αἱ σῳζόμεναι ἄφθονοι οἰκίαι τοῦ Μυστρᾶ εἶναι ἱκαναὶ νὰ μᾶς διδάξουν καὶ διαφωτίσουν, τοὐλάχιστον διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν χρονικὴν περίοδον.

[1] Monuments byzantins de Mistra (Λεύκωμα), Paris 1910.—L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916—Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1917.

[2] Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt, Wien und Leipzig 1910.

[3] Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1906 σ. 169, 1907 σ. 129, 1908 σ. 118.

[4] Général L. de Beylié, L'habitation byzantine, Grenoble - Paris 1902 σ. 73. Πβλ. καὶ κριτικὴν αὐτοῦ ὑπὸ Α. Ἀδαμαντίου ἐν Δ.Ι.Ε.Ε. τ. 6 (1901) σ. 304 ἑ.

[5] Ἔ. ἀ. σ. 75.

[6] Φ. Κουκουλές, Περὶ τὴν βυζαντινὴν οἰκίαν, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν τ. ΙΒ΄ σ. 76-138.

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι μνεία τῶν οἰκιῶν τοῦ Μυστρᾶ ἐγένετο ἤδη καὶ ἐν τῷ περὶ βυζαντινοῦ οἰκήματος συγγράμματι τοῦ στρατηγοῦ De Beylié[1], ἀλλ' αὕτη εἶναι λίαν ἀκροθιγής, καθόσον ὁ συγγραφεύς, μὴ ἐπισκεφθεὶς ποτὲ τὸν Μυστρᾶν, ἐστηρίχθη ἐπὶ τῶν φωτογραφιῶν, ἃς ἄνευ οὐδενὸς σχολίου, ἐδημοσίευσεν ὁ Millet ἐν τῷ περὶ τῶν βυζαντινῶν μνημείων τοῦ Μυστρᾶ λευκώματι αὐτοῦ. Περισσοτέρας ἀλλ' ὀλίγας πάντοτε πληροφορίας περὶ τῶν βυζαντινῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ παρέσχεν εἰς τὸ ὡραῖον σύγγραμμά του καὶ ὁ Struck[2], ὅστις ὅμως, περιγράφων γενικῶς τὸν ἐρειπιῶνα, δὲν εἰσῆλθεν εἰς λεπτομερείας τῆς συνθέσεως τῶν οἰκιῶν. Μία τελευταία σχετικὴ πρὸς τὸ βυζαντινὸν οἴκημα μελέτη μὲ παρατηρήσεις ἀναφερομένας εἰς τὰς οἰκίας τοῦ Μυστρᾶ, ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ E. Gerland[3] μὲ ἀπόψεις ὅμως, αἱ ὁποῖαι, ὡς θὰ ἴδωμεν εἰς τὸ σχετικὸν κεφάλαιον, εἶναι κατὰ βάσιν ἐσφαλμέναι. Αὐτὴ εἶναι ὅλη ἡ περὶ τῆς ἀστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Μυστρᾶ βιβλιογραφία[4], εἰς τὴν ὁποίαν, καίτοι πενιχράν, περιέχονται ἐν τούτοις καί τινες ἀνακριβεῖς πληροφορίαι[5]. Ἀποβλέπων εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῶν περὶ ἀστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς πολεοδομίας τοῦ Μυστρᾶ γνώσεων, ἐπεδόθην ἀπὸ μακροῦ εἰς τὴν μελέτην καὶ λεπτομερῆ σχεδίασιν τῶν παλατίων καὶ οἰκιῶν τοῦ ἐρειπιῶνος. Τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν μου ἐκείνων ἀνεκοίνουν ἐνίοτε δημοσίᾳ, παλαιότερον μὲν κατὰ τὰς συνεδριάσεις τῆς Ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν[6] ἐσχάτως δὲ καὶ εἰς τὸ ἐν Σόφιᾳ συγκροτηθὲν IV βυζαντινολογικὸν συνέδριον[7] δὲν ἐδημοσίευσα ὅμως αὐτὰς μέχρι τοῦδε[8] εἰς τὸ σύνολον, οὐδὲ παρέθηκα τὰ λεπτομερῆ διαγράμματα κατόψεων, τομῶν καὶ ἀναπαραστάσεων, ἅτινα ἤδη παραδίδω εἰς τὴν δημοσιότητα διὰ τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων.

[1] Ἔ. ἀ. σ. 76.

[2] Ἔ. ἀ. σ. 112.

[3] Der Burgwart XVI Jahrg. Nr 1 σ. 10-19.

[4] Περὶ τῆς διατάξεως τῆς οἰκίας Α τοῦ Μυστρᾶ ἔκαμε κατὰ τὸ 1923 ἀνακοίνωσιν εἰς τὴν Ἑταιρείαν Βυζαντινῶν Σπουδῶν καὶ ὁ κ. Α. Ξυγγόπουλος. Περίληψις τῆς ἀνακοινώσεως ταύτης ἐδημοσιεύθη ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Α' σ. 343.

[5] Ἀναφέρω δύο ἐξ αὐτῶν σπουδαιοτάτας, ἀναφερομένας εἰς τὰ παλάτια: ὁ de Beylié (ἔ. ἀ. σ. 140), γράφει ὅτι τὸ μῆκος τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου εἶναι 60 μ. ἐν ᾧ εἶναι μόνον 36,30. Ὁ Struck (ἔ. ἀ. σ. 133) λέγει ὅτι ἡ αἴθουσα τοῦ θρόνου ἔφερεν ὑπεράνω καὶ ἄλλον ὄροφον, ἐν ᾧ οὐδαμοῦ οὐδεμία περὶ τούτου ὑπάρχει ἔνδειξις ἀλλὰ τοὐναντίον πλεῖστοι ὅσοι λόγοι συντρέχουν περὶ τῆς παραδοχῆς τοῦ ἐναντίου.

[6] Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν Α' 345, ΙΑ' 535.

[7] Actes du IV Congrès des Études byzantines, Sofia 1936 τόμ. II σ. 168 (τόμ. X τῶν Izvestija τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου). Πβλ. καὶ Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΑ', 576.

[8] Γνῶμαι μου τινὲς περὶ τοῦ συστήματος κατασκευῆς τῶν οἰκιῶν τοῦ Μυστρᾶ ἀνακοινωθεῖσαι παρ' ἐμοῦ προφορικῶς κατά τινα ἐπίσκεψιν τοῦ Μυστρᾶ περιελήφθησαν ἐν γαλλιστὶ ἐκδοθέντι ὁδηγῷ τοῦ Μυστρᾶ (1935) χωρὶς ὅμως περιέργως, νὰ μνημονευθῇ ἡ πατρότης των.

ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

Ἵνα πληρέστερον συλλάβωμεν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ὑπόστασιν τῶν ἰδιωτικῶν κτισμάτων τοῦ Μυστρᾶ εἶναι ἀνάγκη νὰ τοποθετήσωμεν αὐτὰ εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ συνοικισμοῦ εἰς ὃν ἀνῆκον. Πρὸ τῆς ἐπὶ μέρους λοιπὸν ἐξετάσεως τῶν παλατιῶν καὶ σπιτιῶν χρήσιμον εἶναι νὰ προτάξωμεν ὀλίγα περὶ τῆς θέσεως, τῆς μορφῆς καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς πόλεως.

Ἡ ἐπὶ τέως ἀκατοικήτου[1] προβούνου τοῦ Ταϋγέτου συμπηχθεῖσα πόλις τοῦ Μυστρᾶ συνῳκίσθη κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 13ου αἰῶνος ἤτοι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς πάλης τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου πρὸς τοὺς Φράγκους κατακτητὰς τοῦ Μορέως. Μετὰ τὴν ἱστορικὴν μάχην τῆς Πελαγονίας (1259) καὶ τὴν κατ᾽ αὐτὴν αἰχμαλωσίαν τοῦ Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου, οἱ Φράγκοι ἠναγκάσθησαν νὰ παραδώσουν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς τὸ ὀχυρὸν κάστρον, ὅπερ εἶχε κτίσει τὸ 1249 ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου τοῦ Μυστρᾶ ὁ Βιλλαρδουῖνος.

Μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης οἱ Βυζαντινοὶ κατῴκουν τὴν παρὰ τὴν ἀρχαίαν Σπάρτην πόλιν Λακεδαιμονίαν, αὕτη ὅμως, λόγῳ τῆς ἐν τῇ πεδιάδι θέσεώς της δὲν παρεῖχε τὴν ἀπαιτουμένην κατ᾽ ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν φυσικὴν καὶ τεχνητὴν προστασίαν· ὅταν λοιπὸν τὸ δυσπόρθητον κάστρον τοῦ Μυστρᾶ παρεδόθη ἕτοιμον εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ἐκρίθη ὑπ᾽ αὐτῶν σκόπιμον νὰ ἐγκαταλειφθῇ ἡ Λακεδαιμονία[2] νὰ ἱδρυθῇ δὲ νέα πόλις ἐπὶ τοῦ φυσικῶς καὶ τεχνητῶς ὀχυροῦ λόφου τοῦ Μυστρᾶ, κειμένου εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς Λακεδαιμονίας ἀπόστασιν. Ὡς κατάλληλον δὲ μέρος τοῦ λόφου πρὸς ἵδρυσιν τῆς νέας πόλεως ἐξελέγη κατ᾽ ἀρχὰς ἡ εὐθὺς ὑπὸ τὸ κάστρον βορεινὴ κλιτὺς τοῦ λόφου, ἥτις πλὴν τῆς φυσικῆς ὀχυρότητος παρουσίαζε καὶ ἕνα ἀρκετὰ ἐκτεταμμένον ὁριζόντιον χῶρον, ἕν πλάτωμα (εἰκ 1).

Ἡ περιοχὴ ἣν κατέλαβεν ἡ πρώτη πόλις τοῦ Μυστρᾶ περιεκλείσθη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν δι᾽ ἰσχυροῦ τείχους ἀποβᾶσα καὶ αὐτὴ ἀληθὲς φρούριον, ὡς ἔσχατον καταφύγιον τοῦ ὁποίου κατ᾽ ἐνδεχομένης ἐχθρικῆς προσβολῆς θὰ ἐχρησίμευε τὸ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου κάστρον. Ὅτι δὲ πράγματι ὡς

[1] Κυρίως εἰπεῖν ἀκατοίκητος ἦτο μόνον ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου· διότι εἰς τοὺς πρόποδας αὐτοῦ ὑπῆρχεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος ἡ μονὴ τοῦ ἁγ. Δημητρίου (Μητρόπολις).

[2] Τοῦτ᾽ αὐτὸ ἐγένετο ἐπὶ Φραγκοκρατίας, καὶ μὲ τὸ Νύκλι (Ἀμύκλιον), ὅπερ, ὡς κείμενον ἐν τῇ πεδιάδι ἐγκατελείφθη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, κτισθέντων ἀντ᾽ αὐτοῦ τῶν ἐπὶ τῶν γειτονικῶν ὀρέων κάστρων τοῦ Μουχλίου καὶ Κηπιανῶν (Τσηπιανῶν).

φρούριον ἐθεωρεῖτο ἡ νέα πόλις ἀποδεικνύει ἡ διὰ τοῦ ὀνόματος τούτου ἔνδειξις αὐτῆς, ἣν ἀναφέρουν καὶ παλαιοὶ περιηγηταὶ καὶ ἰδιωτικὰ ἀκόμη συμβόλαια[1]

Τὰ περιβάλλοντα τὴν πόλιν ἢ Χώραν, ὡς ἐλέγετο, τείχη σωζόμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέπαφα σήμερον, πρὸς ἀνατολὰς μὲν καὶ βορρᾶν δὲν ἔφερον

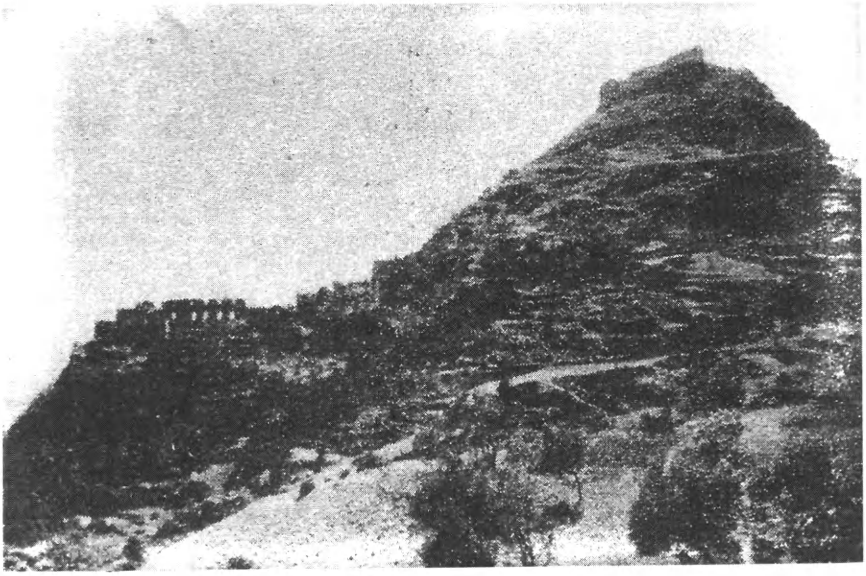

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ Μυστρᾶ ἀπὸ Β. Δ. Ἀριστερὰ εἰς τὸ πλάτωμα τὰ Παλάτια.

πύργους, προφανῶς λόγῳ τῆς φυσικῆς ὀχυρότητος τῶν πλευρῶν τούτων—πρὸς δυσμὰς ὅμως ἐνισχύοντο διὰ πολλῶν καὶ ἰσχυρῶν στρογγύλων καὶ τετραγώνων πύργων (εἰκ. 2) σχηματίζοντα μάλιστα καὶ τὸν λεγόμενον κλωβὸν (Zwinger) ἤτοι μικρὸν ὀχυρὸν περίβολον εὐθὺς ἔξω τῆς βορείου πύλης.

Πύλαι εἰσόδου εἰς τὴν πόλιν ὑπῆρχον ἐπὶ τῶν τειχῶν δύο: μία πρὸς ἀνατολάς, δι᾽ ἧς ἐξήρχοντο οἱ μεταβαίνοντες πρὸς τὴν Μονεμβασίαν (εἰκ. 3) καὶ μία κατὰ τὰ Β Δ, δι᾽ ἧς ἐξήρχοντο οἱ ταξιδεύοντες εἰς Ναύπλιον[2]. ἀμφότεραι αἱ πύλαι αὗται ἦσαν διπλαῖ καὶ ἐπροστατεύοντο ὑπὸ ἰσχυρῶν τετραγώνων πύργων μετὰ πολεμιστρῶν, ἦσαν δ᾽ ἐφωδιασμέναι καὶ μὲ σιδηρᾶς καταρρακτὰς θύρας κλειομένας κατὰ τὴν νύκτα· ὅθεν καὶ *σιδερόπορτα* καλεῖται ὑπὸ τοῦ

[1] Οὕτω ἐν περισωθέντι συμβολαίῳ τοῦ 1710 οἱ σύνδικοι τῆς κοινότητος Μυστρᾶ φέρονται ἐκμισθοῦντες τὰ κρεοπωλεῖα «τοῦ Φρουρίου καὶ τῆς Μεσοχώρας» Σπ. Δὲ Βιάζης, Σπαρτιατικὸν Ἡμερολ. τ. ς' (1905) σ. 38.

[2] Ἡ ὀνομασία τῶν δύο πυλῶν, Μονεμβασίας καὶ Ναυπλίου, ἀπαντᾷ ἤδη εἰς περιηγητὰς τοῦ 17ου αἰῶνος *La Guilletière*, Lacédémone ancienne et nouvelle, Paris 1676 τ. 2 σ. 390, Dapper, Naukeurige beschryving van Morea, t'Amsterdam 1688 σ. 34.

λαοῦ μέχρι σήμερον ἡ πύλη τῆς Μονεμβασίας. Ἡ τελευταία αὕτη πύλη ἦτο λίαν πολυσύχναστος· διότι δι' αὐτῆς, τῇ βοηθείᾳ ἑλικοειδοῦς λιθοστρώτου δρόμου, συνεκοινώνει ἡ Χώρα πρός τε τὰς ἔξω, ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν καὶ νοτίων προπόδων τοῦ λόφου κειμένας μονὰς (Βροντοχίου, Μητροπόλεως, Παντανάσσης

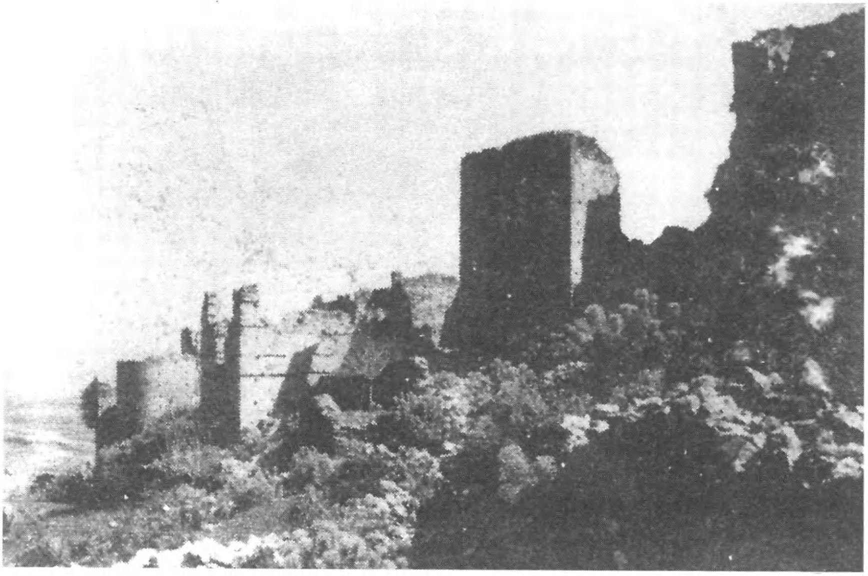

Εἰκ. 2. Πύργοι τοῦ τείχους τοῦ Μυστρᾶ. Δυτικὴ πλευρά.

Περιβλέπτου), καὶ πρὸς τὰ ἀργότερον ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς βορείου κατωτέρας κλιτύος τοῦ λόφου ἱδρυθέντα προάστεια τῆς Μεσοχώρας καὶ Ἐξωχώρας, ὧν τὸ δεύτερον ἐχωρίζετο ἀπὸ τοῦ πρώτου διὰ τοῦ Βασιλοποτάμου[1].

[1] Τὰ ὀνόματα τῶν διαφόρων συνοικιῶν τοῦ Μυστρᾶ ἀναφέρονται ἀπαραλλάκτως ὑπὸ πάντων τῶν μνημονευόντων τὸν Μυστρᾶν συγγραφέων τῆς Ἐνετικῆς κατοχῆς αὐτοῦ (1687-1715). Κατὰ τοὺς συγγραφεῖς τούτους ὁ Μυστρᾶς διῃρεῖτο εἰς 4 ζώνας: 1) τὸ Κάστρον (Castello), 2) τὴν Πόλιν ἢ Χώραν (Terra), 3) τὴν Μεσοχώραν ἢ Μεσοχώριον καὶ 4) τὴν Ἐξωχώραν ἢ Ἐξωχώριον ὀνομαζομένην ἀργότερον καὶ Κατωχώραν ἢ Κατωχώριον. De la Guilletière, Lacédémone ancienne et nouvelle, Paris 1676 τ. 2 σ. 385, O. Dapper, Naukeurige beschryving van Morea κλπ. t'Amsterdam 1688 σ. 34-38. M. V. Coronelli, Memorie istoriografiche del regno della Morea, Venetia 1687 σ. 34, ἔκδ. 1692 σ. 91, Fr. Piacenza, L'Egeo redivio, Modena 1688 σ. 37, X. Scrofani, Viaggio in Grecia fatto nell' anno 1794, 1795 Londra 1799 σ. 178, P. Ant. Pacifico, Breve descrizzione corografica del Peloponneso o Morea, Venetia MDCC (=1700) σ. 59. Αἱ ὀνομασίαι Μεσοχώρα ἢ Μεσοχώριον, Ἐξωχώρα ἢ Ἐξωχώριον καὶ Κάτω Χώρα ἢ Κατωχώριον διετηρήθησαν καὶ πολὺ ἀργότερον· πβλ. Chateaubriand, Itinéraire de Paris à Jérusalem ἔκδ. Garnier σ. 92. W. Gell, Narrative of a journey in the Morea, London 1823 σ. 333, Pouqueville, Voyage de la Grèce τ. 5 (1827) σ. 546. Buchon, La Grèce

Ὁ μνημονευθεὶς ἑλικοειδὴς δρόμος διαπερῶν τὴν πύλην τῆς Μονεμβασίας ἀνήρχετο μετ' ἐλαφρᾶς κατ' ἀρχὰς κλίσεως πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 3) μεθ' ὃ κάμπτων πρὸς δυσμὰς ἔφθανε εἰς μίαν εὐρύχωρον πλατεῖαν κλειομένην κατὰ τὰς δύο αὐτῆς πλευρὰς—τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν—ἀπὸ τὰ κτήρια τῶν

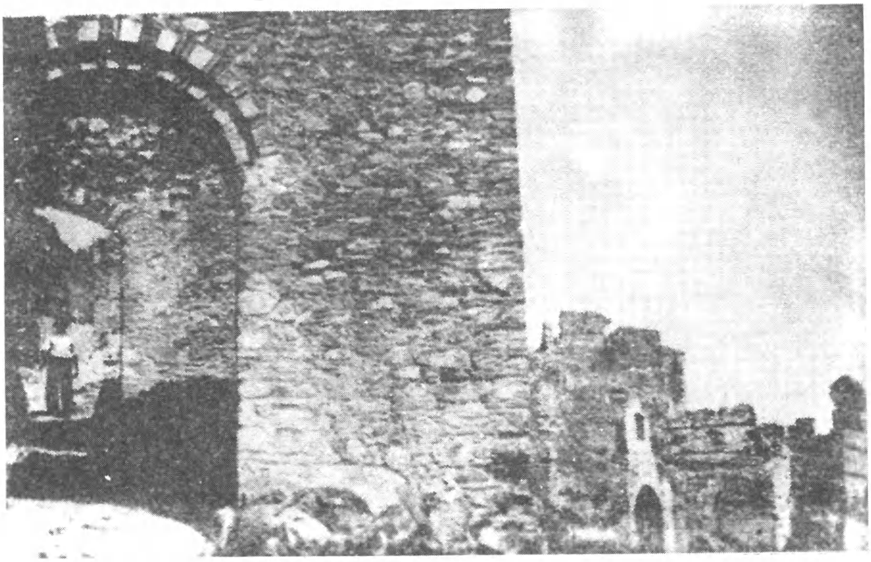

Εἰκ. 3. Ἡ διπλῆ πύλη τῆς Μονεμβασίας, κοινῶς Σιδερόπορτα.

παλατίων. Διασχίζων δὲ τὴν πλατεῖαν καὶ κάμπτων ἐκ νέου πρὸς δυσμὰς κατέληγεν εἰς τὴν Πύλην τοῦ Ναυπλίου.

Ὁ περιγραφεὶς δρόμος, πλάτους μόλις 3 μέτρων, ἀπετέλει τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν τῆς πόλεως τὴν *μέσην*, ὅπως τὴν ἔλεγον οἱ Βυζαντινοί. Διὰ τῆς μέσης δὲ ταύτης διῃρεῖτο ἡ πόλις εἰς δύο σαφῶς διακεκριμένα τμήματα (πίν. 1) 1) τὸ βόρειον, ἐκτισμένον ἐπὶ τοῦ ὁριζοντίου πλατώματος καὶ κατεχόμενον ἀπὸ τὰ παλάτια καὶ τὰ οἰκήματα τῶν αὐλικῶν καὶ 2) τὸ νότιον, ἐκτισμένον ἐπὶ τῆς κλιτύος καὶ κατεχόμενον ἀπὸ τὰ οἰκήματα τῶν ἀστῶν, διατεταγμένα κατὰ μίαν ἐπιβλητικὴν καὶ λίαν γραφικὴν κλιμάκωσιν (εἰκ. 4).

Πρὸς τὰ οἰκήματα ταῦτα ἦγον ἑλικοειδῶς ἀνέρποντες δρομίσκοι, πλάτους τὸ πολὺ μέχρι 2 μέτρων, ἀναχωροῦντες ἀπὸ διαφόρων σημείων τῆς μέσης.

Τὸ κέντρον τῆς ζωῆς καὶ τῆς κινήσεως τῆς πόλεως ἀπετέλει ἡ μνημο-

---

continentale et la Morée Paris 1843 σ. 431. Εἰκόνα τοῦ Μυστρᾶ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας παρέχουσιν οἱ De la Guilletière ἔ.ἀ. σ. 565, Dapper ἔ.ἀ. σ. 33 καὶ ὁ Coronelli ἔ.ἀ. ἔκδ. 1687. Τὸ Βασιλοπόταμον, ὅπερ ἀναφέρουσι πάντες οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες συγγραφεῖς, πρέπει νὰ εἶναι τὸ σημερινὸν Ἑβραιοπόταμον, ἤτοι μικρὸς παραπόταμος συναντῶν καθέτως τὸν χείμαρρον τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος.

νευθεῖσα εὐρύχωρος πλατεῖα—ἥτις εἶναι καὶ ἡ μόνη πλατεῖα τῆς τε ἄνω Χώρας καὶ τῶν προαστείων. Ἡ πλατεῖα αὐτὴ δὲν ἐχρησίμευεν, ὡς αἱ σημεριναί, δι᾿ ἀσκόπους περιπάτους τῶν κατοίκων ἀλλά, κατὰ τὴν κρατοῦσαν

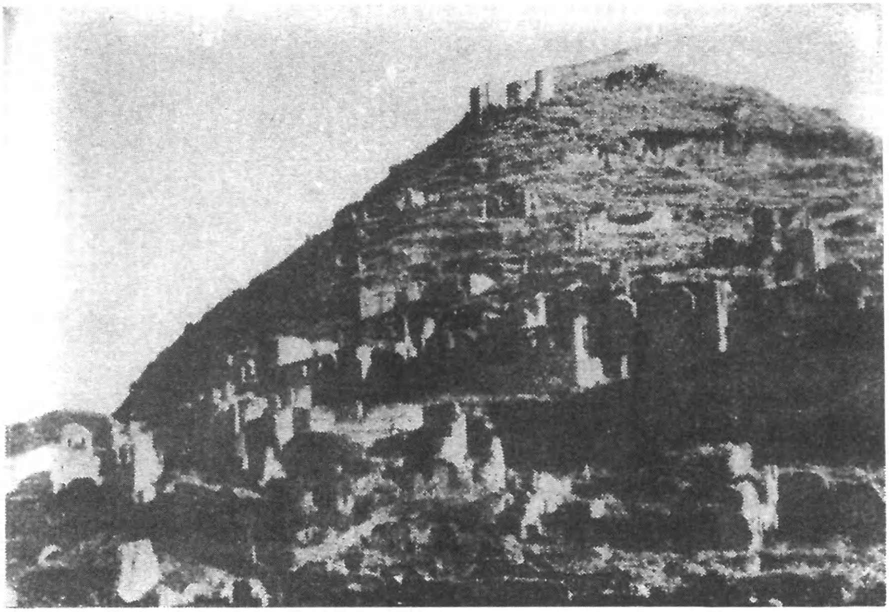

Εἰκ. 4. Ἄποψις τῶν ἐπὶ τῆς βορ. κλιτύος τῆς Ἄνω Χώρας οἰκημάτων ἀπὸ τῶν παλατίων.

μεσαιωνικὴν συνήθειαν, προωρίζετο διὰ σκοποὺς κατ᾿ ἐξοχὴν πρακτικούς: ἐδῶ ἐγίνοντο αἱ συναθροίσεις τοῦ λαοῦ, ἑορταὶ καὶ πανηγύρεις, πιθανῶς καὶ παραστάσεις· ἐνταῦθα δ᾿ εὑρίσκετο καὶ ἡ ἀγορά, ὡς σαφῶς μαρτυρεῖ τοῦτο ὄχι μόνον ἡ ἐπὶ Τουρκοκρατίας χρησιμοποίησις τῆς πλατείας πρὸς τοιοῦτον σκοπὸν (Boyouk bazar) ἀλλὰ καὶ ἡ βυζαντινὴ ὀνομασία *φόρος* (=forum) δι᾿ ἧς ἀναφέρουν περιηγηταὶ τοῦ 17ου αἰῶνος ὅτι ἐκαλεῖτο παρὰ τῶν Ἑλλήνων τὸ μέρος τοῦτο[1]. Πρέπει δὲ νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ πλατεῖα τοῦ Μυστρᾶ οὔτε πλακόστρωτος ἦτο οὔτε κἂν ἰσόπεδος καὶ ὅτι οὐδὲν κτήριον ἢ μνημεῖον ὑψοῦτο κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἰς τὸ κέντρον της[2]—ὡς τόσον ἀτόπως γίνεται σήμερον εἰς τὰς πλατείας μας—διότι μία τοιαύτη τοποθέτησις κτηρίου ὄχι μόνον θὰ ἠμπόδιζε τὰς συγκεντρώσεις ἀλλὰ καὶ τὴν θέαν τῶν ὄπισθεν κειμένων παλατίων θὰ ἀπέκρυπτε. Διὰ τὸν λόγον δ᾿ ἀκριβῶς τοῦτον καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ ἱδρυθεῖσα κρήνη (εἰκ. 6 Η) ἐτοποθετήθη ἐντε-

[1] La Guilletière, ἔ. ἀ. σ. 391, Dapper, ἔ. ἀ. σ. 34.
[2] Τὰ σήμερον ἐν τῇ πλατείᾳ ὑπάρχοντα κτήρια εἶναι πάντα τουρκικά.

λῶς παράμερα, εἰς ἓν νεκρὸν σημεῖον τῆς πλατείας, ἀκριβῶς δηλ. ὅπως—σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς σκοπιμότητος—εἶναι τοποθετημέναι αἱ κρῆναι εἰς τὰς μεσαιωνικὰς πόλεις τῆς Δύσεως [1].

Μία τόσον ἰσχυρῶς ὠχυρωμένη πόλις ἦτο φυσικὸν νὰ ἀπαρτίζεται καὶ ἀπὸ στοιχεῖα ἐκδηλοῦντα εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικήν των τὸν ἀμυντικὸν χαρακτῆρα των· ὁ τοιοῦτος δὲ χαρακτὴρ καταφαίνεται ὄχι τόσον εἰς τὰ ἐπὶ τοῦ πλατώματος ἐκτισμένα σπίτια ὅσον εἰς τὰ ἐπὶ τῆς κλιτύος. Τὸ ἐπὶ κλιτύων κτίσιμον συνοικισμῶν εἶναι κατὰ κανόνα συνδεδεμένον μὲ ποικίλα τεχνικὰ καὶ οἰκιακῆς οἰκονομίας ἐμπόδια· τυπικὸν χαρακτηριστικὸν πάντων τῶν τοιούτων συνοικισμῶν εἶναι ἡ συσσώρευσις ὁμοιορρύθμων οἰκημάτων, ἅτινα φαίνονται μὲν ὡς ἀκανονίστως διατεταγμένα ἀκολουθοῦσιν ὅμως διὰ τῶν κυρίων γραμμῶν των τὰ κράσπεδα τοῦ λόφου, διατασσόμενα συνήθως πέριξ τῆς εἰς πλεονεκτικὴν θέσιν ἱδρυμένης κατοικίας τοῦ ἄρχοντος. Τοῦτο ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς τὸν Μυστρᾶν. Τὰ ἐπὶ τῆς κλιτύος κτισμένα σπίτια, ἀκολουθοῦντα εἰς τὰς μεγάλας των διαστάσεις τὰς ἰσοϋψεῖς καμπύλας τοῦ λόφου, εἶναι διατεταγμένα οὕτως, ὥστε ἡ μακρὰ πλευρὰ τοῦ ὀρθογωνίου των σχήματος νὰ βλέπῃ πρὸς τὰ παλάτια, ἅτινα ἀπετέλουν τρόπον τινὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν «δεσπόζουσαν» (dominante) τοῦ χώρου.

Διὰ τῆς τοιαύτης ὅμως τοποθετήσεως τῶν οἰκιῶν προέκυψε καὶ μία ἁρμονικὴ κλιμακωτὴ διάταξις τῆς μάζης τῶν σπιτιῶν (εἰκ. 4), ἥτις προσδίδει εἰς τὸν Μυστρᾶν τὸ ἰδιάζον ἐκεῖνο θέλγητρον καὶ τὴν γραφικότητα, ἣν ἔχουν αἱ ἐπὶ κλιτύων ἱδρυμέναι μεσαιωνικαὶ πόλεις.

ΜΕΡΟΣ Α΄. - ΤΑ ΠΑΛΑΤΙΑ

Ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν τὰ παλάτια ἀπετέλουν τὸ ἀρχιτεκτονικὸν κέντρον τοῦ συνοικισμοῦ· ὀρθὸν λοιπὸν εἶναι ἡ ἐπὶ μέρους ἐξέτασις τῶν κτηρίων τοῦ Μυστρᾶ νὰ ἀρχίσῃ ἀπὸ τούτων.

Τὰ σπουδαιότερα εἰς πλοῦτον καὶ μέγεθος οἰκήματα εὑρίσκοντο εἰς τὴν Ἄνω χώραν, εἰς τὴν γειτονείαν τῶν παλατίων, ὅπου, φυσικά, ἔκειτο ἡ ἀριστοκρατικὴ συνοικία τοῦ Μυστρᾶ. Ἐδῶ ἀναμφιβόλως θὰ ἤδρευον, συγκεντρωμένοι περὶ τὸν ἀνώτατον ἄρχοντα τῆς χώρας, οἱ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ ὀφφικιοῦχοι, οἱ λόγιοι τῆς πόλεως καὶ οἱ εὐγενεῖς ἀκόλουθοι τῶν δεσποτῶν. Ἐν τῷ μέσῳ δὲ τῶν οἰκιῶν τῶν εὐγενῶν ὠρθοῦντο, μεγαλύτερα εἰς κλίμακα καὶ πλουσιώτερα εἰς ἐμφάνισιν, τὰ παλάτια τῶν δεσποτῶν, ἐκτισμένα ἐξ ὁλοκλήρου ἐπὶ τοῦ ὁριζοντίου πλατώματος εἰς σχῆμα γάμμα περιβάλλον μεγάλην τετράγωνον πλατεῖαν (εἰκ. 5 καὶ 6). Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι τὰ πέριξ τῆς πλατείας ὀρθούμενα κτήρια ἀποτελοῦσι σήμερον ἓν σύμπλεγμα κατασκευῶν ἠρειπωμένων, ἀλλὰ τὸ μέγεθος τῶν διαμερισμάτων, ἐξ ὧν ἀποτελοῦνται, αἱ τοξωταὶ στοαί, δι᾿ ὧν εἶναι ἐφωδιασμένα, καὶ τέλος ἡ προνομιακὴ θέσις ἐφ᾿ ἧς κεῖνται μὲ τὴν πρὸς τὸν Πάρνωνα καὶ τὴν πεδιάδα

[1] Camillo Sitte, L'art de bâtir les villes σ. 31.

τοῦ Εὐρώτα θαυμασίαν θέαν, γεννῶσιν ἀμέσως εἰς τὸν ἀνίδεον ἐπισκέπτην τὴν ἐντύπωσιν ὅτι αὐτὰ πρέπει νὰ ἦσαν τὰ παλάτια τῶν δεσποτῶν· τοῦτο ἄλλως τε ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ καὶ ἡ παράδοσις, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν μὲν πλατεῖαν ὡς «περίοδον» τὰ δὲ πέριξ αὐτῆς μεγάλα κτήρια ὡς «σαράγια τῆς βασιλοπούλλας»[1]. Ποίαν δὲ πριγκίπισσαν ὑπονοεῖ ὁ θρῦλος δὲν εἶναι δύσκολον νὰ εἰκά-

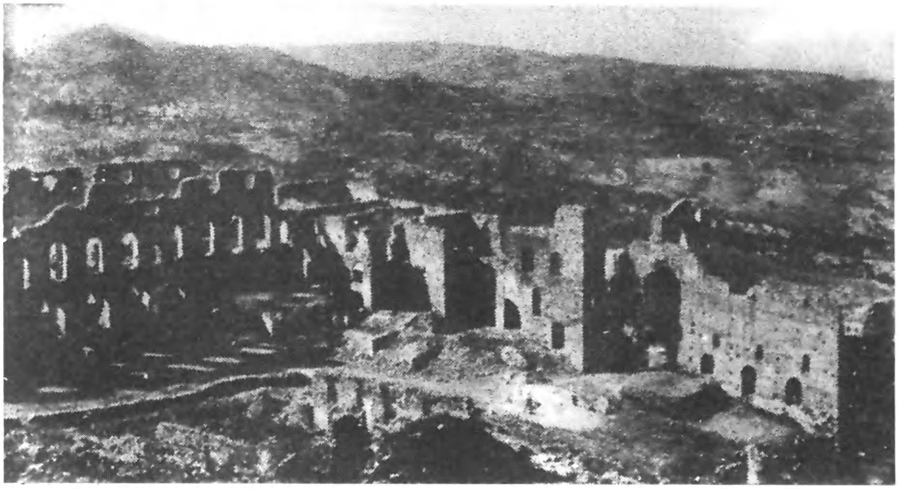

Εἰκ. 5. Γενικὴ ἄποψις τῶν παλατίων καὶ τῆς αὐλῆς, ἣν περιβάλλουν.

σωμεν· ἡ βασιλοπούλλα τῆς παραδόσεως πρέπει ἀναμφιβόλως νὰ εἶναι ἡ τελευταία Ἑλληνὶς πριγκίπισσα ποὺ κατῴκησεν εἰς τὰ παλάτια τοῦ Μυστρᾶ, ἡ ὡραία καὶ εὐπαίδευτος Ἑλένη, μονογενὴς θυγάτηρ τοῦ τελευταίου δεσπότου τοῦ Μυστρᾶ Δημητρίου Παλαιολόγου, τὴν ὁποίαν μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἅλωσιν τοῦ Μυστρᾶ (1460) Μωάμεθ ὁ Β΄ ἔλαβεν ὡς σύζυγον[2] καὶ ὠνόμασε Σουλτάναν.

Γενικὴ διάταξις. Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν τὸ συγκρότημα τῶν παλατίων ἔχει ἐν κατόψει τὸ σχῆμα ἑνὸς μεγάλου γάμμα (εἰκ. 6) τοῦ ὁποίου ὅμως τὰ σκέλη δὲν συναντῶνται κατ' ὀρθὴν ἀλλὰ κατά τι ὀξεῖαν γωνίαν (78° 30΄). Ἐντὸς

[1] Ὁ Bory de St Vincent ἀναφέρει ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ ἔκαυσαν τὸ 1770 «τὸ κάστρον τῆς βασιλοπούλλας» (Le bourg de la princesse). Relation du voyage de la commission scientifique de Morée dans le Peloponnèse, Paris et Strassbourg 1836-38 τόμ. 1 σ. 424. Ὁ δὲ τὸ 1841 ἐπισκεφθεὶς τὸν Μυστρᾶν Buchon (La Grèce continentale et la Morée, Paris 1843 σ. 434) ἀναφέρει ἁπλῶς «τὰ παλάτια τῆς βασιλοπούλλας» (Les palais de la princesse).

[2] Φραντζῆς ἔκδ. Βόννης σ. 395, 17. Περὶ τῆς Ἑλένης διεσώθη καὶ ἐπιτάφιον ποίημα ἐπιγραφόμενον «μονῳδίᾳ ἐπὶ τῇ αὐθεντοπούλᾳ κυρᾷ Ἑλένῃ τῇ Παλαιολογίνῃ θυγατρὶ τοῦ δεσπότου κὺρ Δημητρίου». Τὸ ποίημα ἐδημοσιεύθη κατ' ἀρχὰς ἐν τῇ Ἑλλ. Πατρολογίᾳ τοῦ Migne τ. 160 στ. 952-958, εἶτα δ' ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακὰ τ. IV σ. 221-229. Ὅρα καὶ τὰς σχετικὰς παρατηρήσεις τοῦ S. G. Mercati ἐν Byz. Zeitschr. 24 (1923) σ. 40-42.

τῆς γωνίας ταύτης ἐσχηματίζετο, ὡς εἴπομεν, μία μεγάλη τετράγωνος πλατεῖα ἢ αὐλή, ἥτις ἀρχικῶς μὲν ἦτο ἐλευθέρα, βραδύτερον δὲ κατελήφθη ὑπὸ εὐτελῶν κατασκευῶν (εἰκ. 5) ἀνεγερθεισῶν χάριν τοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας τελουμένου

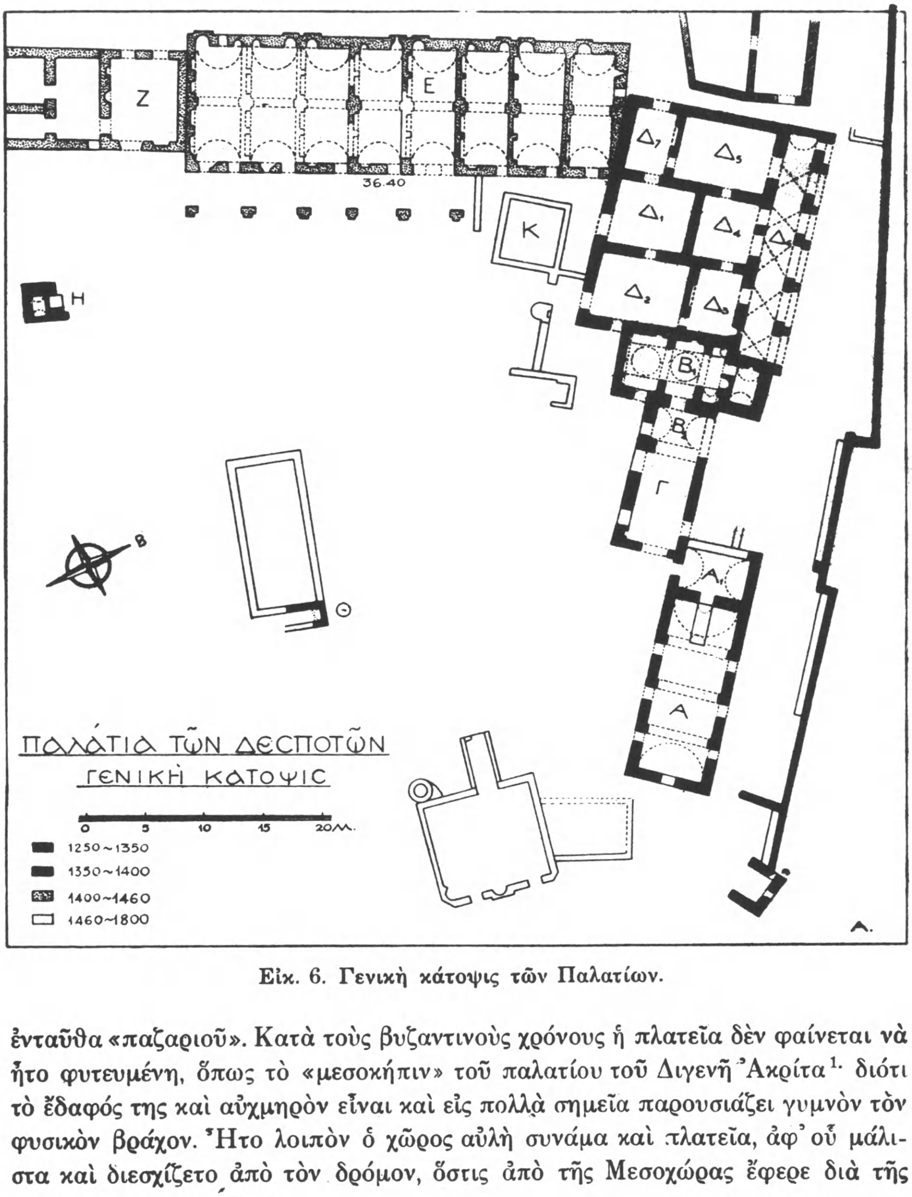

Εἰκ. 6. Γενικὴ κάτοψις τῶν Παλατίων.

ἐνταῦθα «παζαριοῦ». Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἡ πλατεῖα δὲν φαίνεται νὰ ἦτο φυτευμένη, ὅπως τὸ «μεσοκήπιν» τοῦ παλατίου τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα[1]· διότι τὸ ἔδαφός της καὶ αὐχμηρὸν εἶναι καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα παρουσιάζει γυμνὸν τὸν φυσικὸν βράχον. Ἦτο λοιπὸν ὁ χῶρος αὐλὴ συνάμα καὶ πλατεῖα, ἀφ᾽ οὗ μάλιστα καὶ διεσχίζετο ἀπὸ τὸν δρόμον, ὅστις ἀπὸ τῆς Μεσοχώρας ἔφερε διὰ τῆς

[1] Στίχ. 98 τῆς ἐκδ. Μηλιαράκη 1920. Πβλ. καὶ Πορφυρογ. Βασ. τ. ΙΙ, 15 σ. 585.

Σιδερόπορτας πρὸς τὴν συνοικίαν τῆς Ἁγ. Σοφίας καὶ τὴν πύλην τοῦ Ναυπλίου. Ἡ πλατεῖα αὐτή, προσήλιος καὶ ὑπήνεμος, ἦτο κατάλληλος ἰδίᾳ διὰ συναθροίσεις κατὰ τὸν χειμῶνα· ἀναμφιβόλως δὲ θὰ ἐχρησίμευσεν ὡς τόπος διδασκαλίας διὰ τοὺς μεγάλους λογίους οὐμανιστὰς τῆς αὐλῆς τῶν Παλαιολόγων, τὸν Πλήθωνα καὶ τὸν Ἑρμώνυμον καὶ τοὺς ἄλλους.

Ἀπὸ τὸ ἔξω μέρος τοῦ γάμμα τὸ κτήριον ἔφθανε μέχρι σχεδὸν τοῦ διὰ τοῦ τείχους τῆς ἄνω Χώρας ὠχυρωμένου χείλους τοῦ πλατώματος καταλειπο-

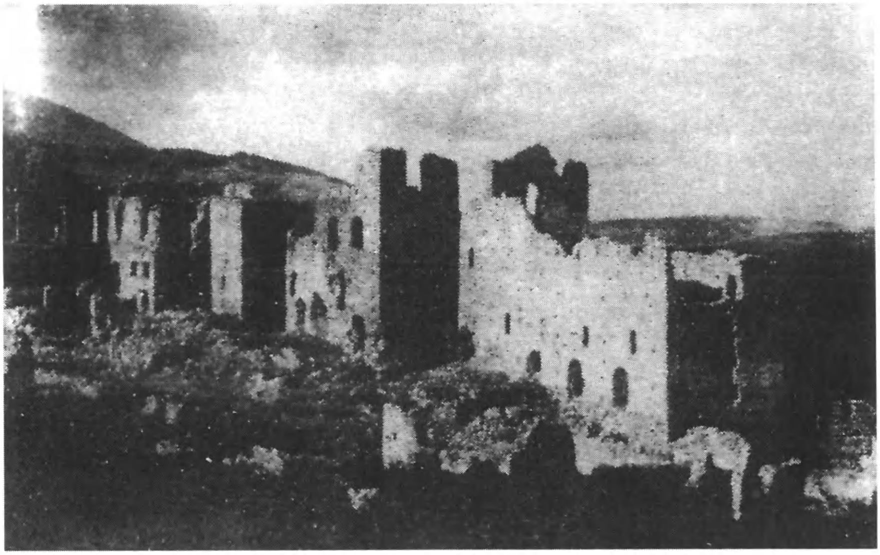

Εἰκ. 7. Ἄποψις τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τῶν παλατίων ἀπὸ νότου.

μένου μεταξὺ τῶν δύο στενοῦ σχετικῶς διαδρόμου (6 ἕως 8 μ.) ἀπὸ τοῦ ὁποίου θαυμασία εἶναι ἡ θέα πρὸς τὸν Πάρνωνα καὶ τὴν πεδιάδα τοῦ Εὐρώτα. Νομίζω διὰ τοῦτο ὅτι ὄχι ἡ ἐσωτερικὴ αὐλὴ ἀλλ' ὁ ἐξωτερικὸς στενὸς διάδρομος πρέπει μᾶλλον νὰ εἶναι ἡ «περίοδος τῆς βασιλοπούλλας», ἣν ἀναφέρει ἡ παράδοσις.

Ἐκ τῶν δύο σκελῶν ἢ πτερύγων τοῦ γαμματοειδοῦς συγκροτήματος θὰ ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὴν ἀνατολικήν[1]. Αὕτη παρουσιάζει ἐν κατόψει μορφὴν πριονοειδῆ ἀκανόνιστον (εἰκ. 6) μὲ ἀλλεπαλλήλους δηλαδὴ ἐξοχὰς (εἰκ. 6, 7) ὀφειλομένας προφανῶς εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τ' ἀποτελοῦντα τὴν πτέρυγα διαμερίσματα δὲν ἐκτίσθησαν ἐξ ἀρχῆς ἐπὶ τῇ βάσει ἑνιαίου τινὸς σχεδίου ἀλλὰ κατὰ τμήματα προστιθέμενα ἑκάστοτε ἀναλόγως τῶν παρουσιαζομένων

[1] Κυρίως εἰπεῖν ἡ πτέρυξ αὕτη εἶναι βορειοανατολικὴ (ὅρα προσανατολισμὸν ἐν τῷ σχεδίῳ τῆς κατόψεως εἰκ. 6). Χάριν ἐν τούτοις εὐκολίας θὰ ὀνομάζωμεν ἐφεξῆς τὸ μὲν ἓν σκέλος ἀνατολικόν, τὸ δὲ ἄλλο νότιον.

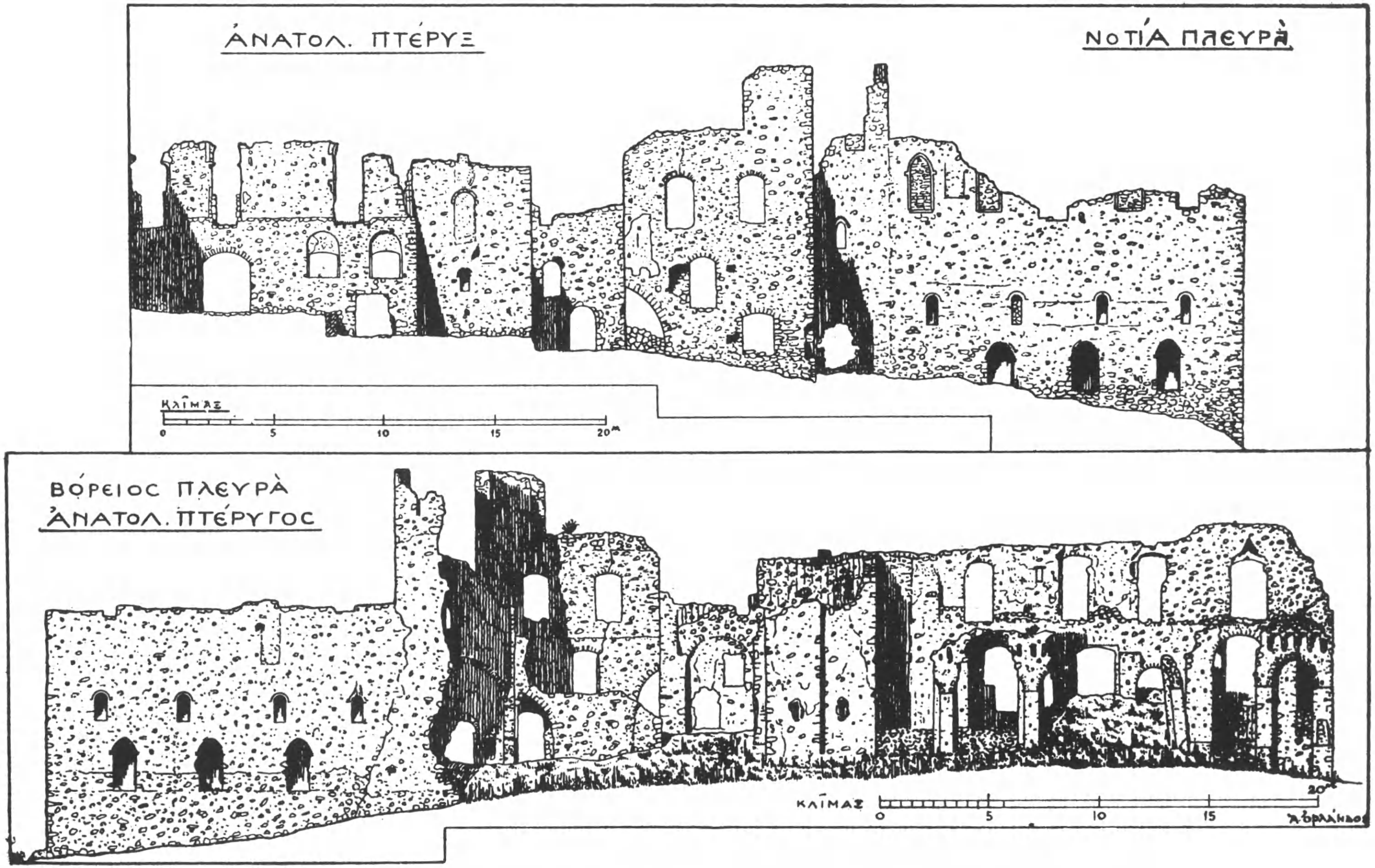

Εἰκ. 8. Γεωμετρικαὶ προβολαὶ τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τῶν παλατίων.

ἀναγκῶν. Τοῦτο ἄλλως τε ἀποδεικνύεται οὐ μόνον ἐκ τῆς συνθέσεως, ἥτις οὐδεμίαν παρουσιάζει ἑνότητα ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἀνοργάνου τρόπου συνδέσεως τῶν ἀπαρτιζόντων τὴν πτέρυγα στοιχείων.

Κτίσματα τῆς α΄ περιόδου (1250-1350). Ἡ ἐξέτασις τῆς σχέσεως

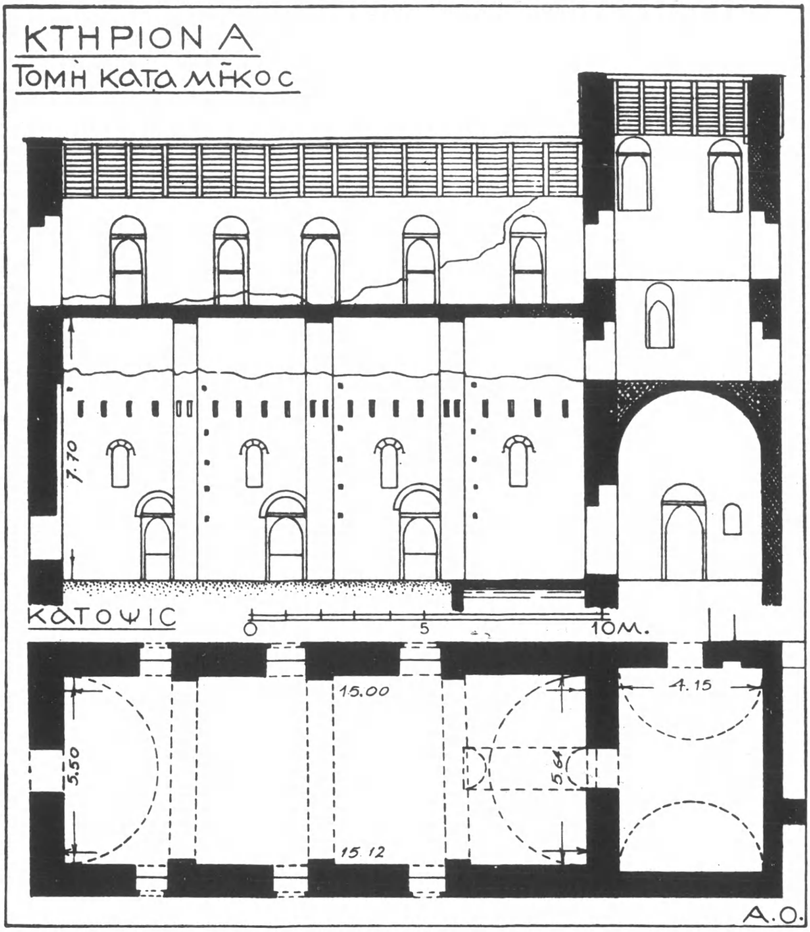

Εἰκ. 9. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ κτηρίου Α.

τῶν διαφόρων τμημάτων τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος ἀποδεικνύει ὅτι πρώτη χρονολογικῶς θὰ κατεσκευάσθη ἡ ἄκρα αἴθουσα Α (εἰκ. 6 καὶ 9). Αὕτη ἔχουσα σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 5,60×15,10, ἐκαλύπτετο ποτὲ διὰ κυλινδρικῆς ἐκ μικρῶν σχετικῶς πωρολίθων καμάρας, βαινούσης ἐπὶ τριῶν πλατειῶν (0,75) ἐνισχυτικῶν ζωνῶν (εἰκ. 10). Ἡ κλεὶς τῆς καμάρας αὐτῆς εὑρίσκετο εἰς ὕψος 7,70 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, διακρίνονται δ᾽ ἐπὶ τῶν μακρῶν

τοίχων αἱ μεγάλαι ὀρθογώνιοι ὀπαὶ εἰς τὰς ὁποίας ἐπακτώθησαν οἱ ὁριζόντιοι στρωτῆρες τῶν διὰ τὴν καμάραν χρησιμοποιηθέντων ξυλοτύπων (εἰκ. 9). Ὑπεράνω τῆς αἰθούσης ὑπῆρχεν ὄροφος ξυλόστεγος, οὗτινος διακρίνονται σαφῶς ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου αἱ κεκλιμέναι γραμμαὶ τοῦ ἀετώματος, μαρτυροῦσαι ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ὑπεράνω ἄλλος ὄροφος. Τοῦτο ἄλλως τε θὰ ἠδύνατό τις νὰ συμπεράνῃ καὶ ἐκ τοῦ μικροῦ πάχους (0,50) τῶν τοίχων τοῦ πρώτου ὀρόφου ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὸ μέγα (0,92) πάχος τῶν τοίχων τοῦ ἰσογείου.

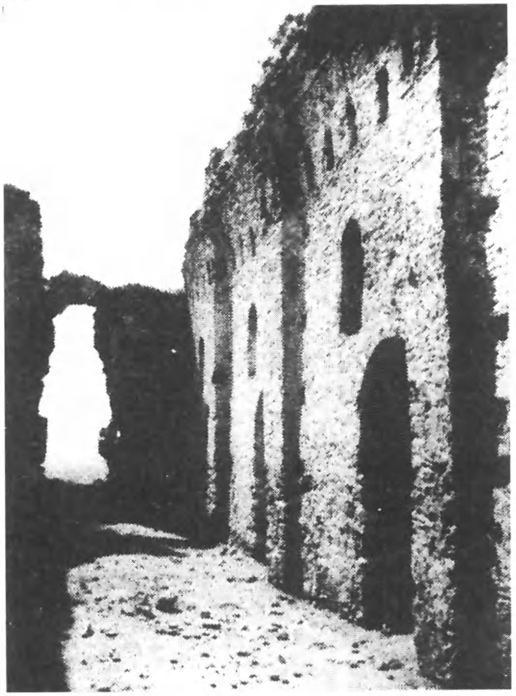

Εἰκ. 10. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς αἰθούσης Α.

Ἡ ἰσόγειος αἴθουσα, ἀποτελοῦσα πιθανώτατα τὸ τόσον συχνὰ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν μνημονευόμενον *τρίκλινον*, ἤτοι αἴθουσαν ὑποδοχῶν, γευμάτων καὶ ἐν γένει συγκεντρώσεως, ἔφερε κατὰ τὰς μακρὰς αὐτῆς πλευρὰς ἀνὰ τρία παράθυρα πλάτους 1,00 - 1,10, ὧν τὰ πώρινα πλαίσια, ἀποσπασθέντα ὑπὸ τῶν κτιστῶν τῆς νέας Σπάρτης ἀναζητούντων ἑτοίμους λαξευτοὺς λίθους χάριν τῆς νέας πόλεως[1], ἦσαν τοξωτά.

Ἔφερον δὲ τὰ παράθυρα ἐξωτερικῶς μὲν ὑπέρθυρα τόξα τεθλασμένα, ὧν σώζονται σήμερον μόνον τὰ ἐκ δύο σειρῶν ἐρυθρῶν πλίνθων περιθώρια (εἰκ. 11 Α), ἐσωτερικῶς δὲ ἀλλ᾽ εἰς ὑψηλοτέραν στάθμην ἡμικυκλικὴν βάθυνσιν (εἰκ. 11 Α τομή). Τὰ ἀνοίγματά των ἐκλείοντο δι᾽ ὑαλοστασίων προσαρμοζομένων ἐπὶ ὀρθογωνίων τετραξύλων, ὧν τὰ μὲν ὁριζόντια ξύλα εἰσέδυον εἰς σωζομένας ἐγκοπὰς τῶν ἑκατέρωθεν τοίχων, τὰ δὲ κατακόρυφα ἐτοποθετοῦντο ὄπισθεν τῶν ἐξεχόντων πωρίνων πλαισίων. Ἔφερον δὲ τὰ παράθυρα εἰς τὸ κάτω μέρος κτιστὰ στηθαῖα πάχους 0,55 καὶ ὕψους 0,60, ὧν διετηρήθη ἓν καὶ μόνον κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τῶν λοιπῶν κατεδαφισθέντων.

[1] Προφανῶς εἰς τὴν ὑπὸ τῶν κτιστῶν τούτων μεγάλην καταστροφὴν τῶν κτηρίων τοῦ παλαιοῦ Μυστρᾶ ἀναφέρεται καὶ ἡ λαϊκὴ μοῦσα ψάλλουσα μὲ πόνον:

«Παρώρι μὲ τὰ κρύα νερὰ κι᾽ Ἁηγιάννη μου μὲ τ᾽ ἄνθη
καὶ σὺ περήφανε Μυστρᾶ σᾶς χάλασε μιὰ Σπάρτη!»

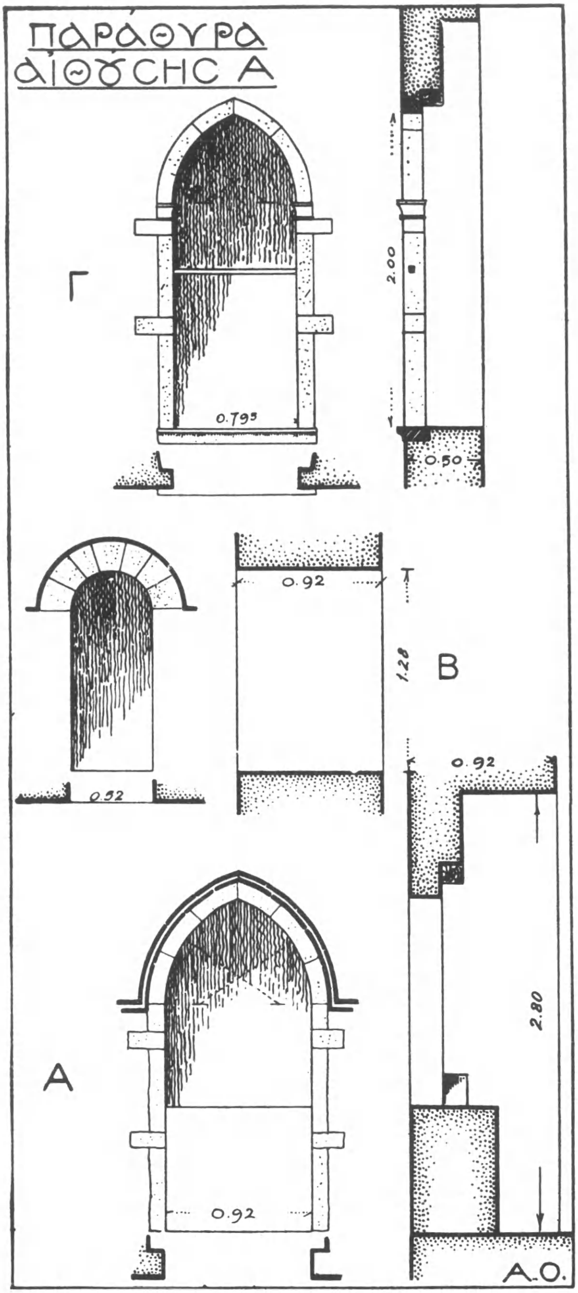

Εἰκ. 11. Παράθυρα τῆς αἰθούσης Α καὶ τοῦ ὕπερθεν αὐτῆς ὀρόφου.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ κάτω παράθυρα αἱ ὀλίγον ὑπεράνω αὐτῶν ἀναγόμεναι στεναὶ φωτιστικαὶ θυρίδες ἔχουσι τὰ πώρινα ὑπέρθυρα αὐτῶν ἡμικυκλικὰ καὶ ἄνευ ἐσωτερικῆς βαθύνσεως (εἰκ. 11, Β). Εἶναι δ' αὗται τέσσαρες τὸν ἀριθμὸν ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς καὶ ἀσυμμέτρως πρὸς τὰ κάτω ἀνοίγματα τοποθετημέναι. Ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς αἰθούσης ὑπῆρχον κατὰ μὲν τὴν ἀνατολικὴν μεγάλη τοξωτὴ βάθυνσις (niche) (εἰκ. 12) κάτωθεν δ' αὐτῆς ἀκαθορίστου σχήματος ἄνοιγμα, κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν θύρα μετὰ μαρμαρίνου κατωφλίου καὶ τοξωτοῦ μετὰ βαθύνσεως ὑπερθύρου.

Πολὺ κομψότερα καὶ πολυτελέστερα ἦσαν τὰ ἐντειχισμένα σήμερον παράθυρα τοῦ ἄνω ὀρόφου. Τινὰ τούτων διασώζουσιν εἰσέτι τὰ πώρινα πλαίσια αὐτῶν (εἰκ. 11, Γ) καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν, μέσῳ κορινθιάζοντος κιονοκράνου, βαίνοντα εἰς σχῆμα τεθλασμένου τόξου ὑπέρθυρα. Ὡς δὲ τὰ κάτω ἀνοίγματα οὕτω καὶ τὰ ἄνω ἔφερον ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικὴν βάθυνσιν καὶ ὑαλοστάσια μετὰ ξυλίνων τετραξύλων (κάσσες), ἀντὶ δὲ στηθαίου ὁριζοντίαν, σιδηρᾶν πιθανῶς, ῥάβδον, ἧς σώ-

ζονται τὰ ἐπὶ τῶν σταθμῶν ἴχνη πακτώσεως. Κατὰ τὴν πρὸς τὴν αὐλὴν βλέπουσαν πλευρὰν διετηρήθησαν ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει τέσσαρα παράθυρα τοῦ ἄνω ὀρόφου διατεταγμένα ἀνὰ δύο ἑκατέρωθεν ἐξώστου, οὗτινος σώζονται μόνον τμήματα τῶν πωρίνων κιλλιβάντων (φουρουσιῶν) ἐφ᾿ ὧν ἐστηρίζετο (εἰκ. 13). Τοιοῦτος ἐξώστης θὰ ὑπῆρχε βεβαίως καὶ κατὰ τὴν πρὸς τὴν πεδιάδα βλέπουσαν πλευράν, ἔνθα διασώζονται εἰσέτι λείψανα τινὰ τῶν ποδιῶν τῶν παραθύρων. Ἐξώστης ὑπῆρχε πιθανώτατα καὶ κατὰ τὴν στενὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ἄνω ὀρόφου, ἥτις σήμερον εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένη. Συνηθίζοντο ἄλλωςτε οἱ ἐξῶσται εἰς τὰ παλάτια ὡς ἀποδεικνύει τὸ λεγόμενον ἀνάκτορον τοῦ Πορφυρογεννήτου (Τεκφοὺρ - Σεράϊ) ἐν Κωνσταντινουπόλει[1].

Ὀλίγον κάτωθεν τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου τοῦ ὀρόφου ὑπάρχουσιν ἐντειχισμένοι ἐγκαρσίως πρὸς τὸ πάχος τοῦ τοίχου πήλινοι πρὸς τὰ ἔξω κεκλιμένοι σωλῆνες (εἰκ.12). Τοιοῦτοι σωλῆνες εὑρίσκονται εἰς τὸ αὐτὸ μέρος καὶ εἰς ἄλλας οἰκίας τοῦ Μυστρᾶ, ἐχρησίμευον δὲ πιθανῶς διὰ τὴν ἀποχέτευσιν τῶν ἐκ τοῦ καθαρισμοῦ τῶν πατωμάτων προερχομένων ἀκαθάρτων ὑδάτων.

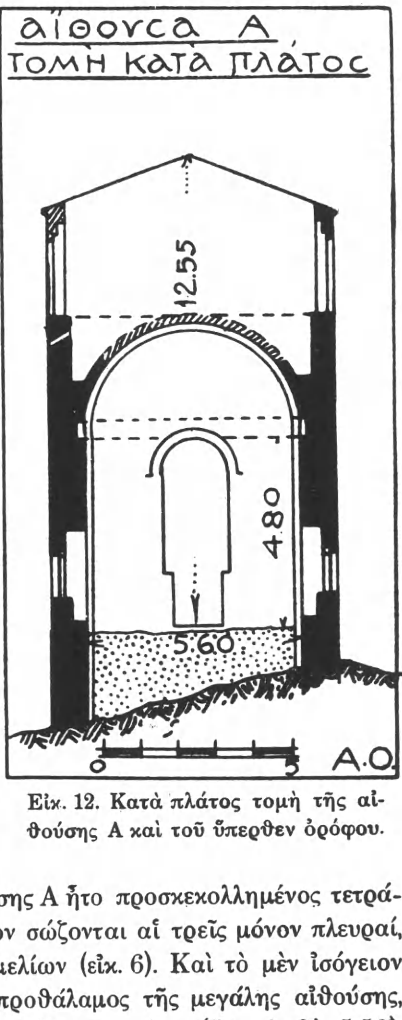

Εἰκ. 12. Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς αἰθούσης Α καὶ τοῦ ὕπερθεν ὀρόφου.

Ἡ τοιχοποιία τῆς αἰθούσης Α ἀποτελεῖται ἐκ κοινῶν ἀκανονίστων λίθων μετ᾿ ἀτάκτως παρεμβαλλομένων τεμαχίων πλίνθων. Ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς δὲν φαίνεται νὰ ἔφερε κονίαμα· τοῦτο τουλάχιστον συνάγεται ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ παχέος καὶ ἐπιμελοῦς μιστρίσματος, ὅπερ φέρουσιν οἱ τοῖχοι.

Κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς αἰθούσης Α ἦτο προσκεκολλημένος τετράγωνος, τετραώροφος πύργος, οὗτινος σήμερον σώζονται αἱ τρεῖς μόνον πλευραί, τῆς τετάρτης καταπεσούσης μέχρι τῶν θεμελίων (εἰκ. 6). Καὶ τὸ μὲν ἰσόγειον τοῦ πύργου τούτου (A_1), χρησιμεῦον ὡς προθάλαμος τῆς μεγάλης αἰθούσης, ἐκαλύπτετο δι᾿ ἐγκαρσίας κυλινδρικῆς ἐκ πωρολίθων καμάρας (ὕψ. κλειδὸς 5.50), οἱ δὲ δύο ἄνω ὄροφοι εἶχον ξύλινα πατώματα (πάτους[2]), ὡς εἰκάζεται ἐκ τῶν

[1] Millingen, Byzantine Constantinople, London 1898 πίναξ ἔναντι σ. 110.
[2] Miklosich - Müller, Acta et diplomata 6,41.

διατηρουμένων ἐπὶ τῶν τοίχων ὀπῶν πακτώσεως τῶν δοκῶν. Τὸ ἰσόγειον διασώζει μίαν θύραν ἐπικοινωνίας πρὸς τὴν αὐλήν, εἴς τινα δὲ τῶν γωνιῶν αὐτοῦ θὰ ἦτο πιθανῶς τοποθετημένη ἡ ἄγουσα εἰς τοὺς ἄνω ὀρόφους ξυλίνη κλῖμαξ, ἧς δυστυχῶς οὐδὲν ἴχνος διετηρήθη. Ὁ πρῶτος ὄροφος τοῦ πύργου ἔφερε πρὸς τὴν αὐλὴν μικρὸν μετὰ τεθλασμένου τοξωτοῦ ὑπερθύρου παράθυ-

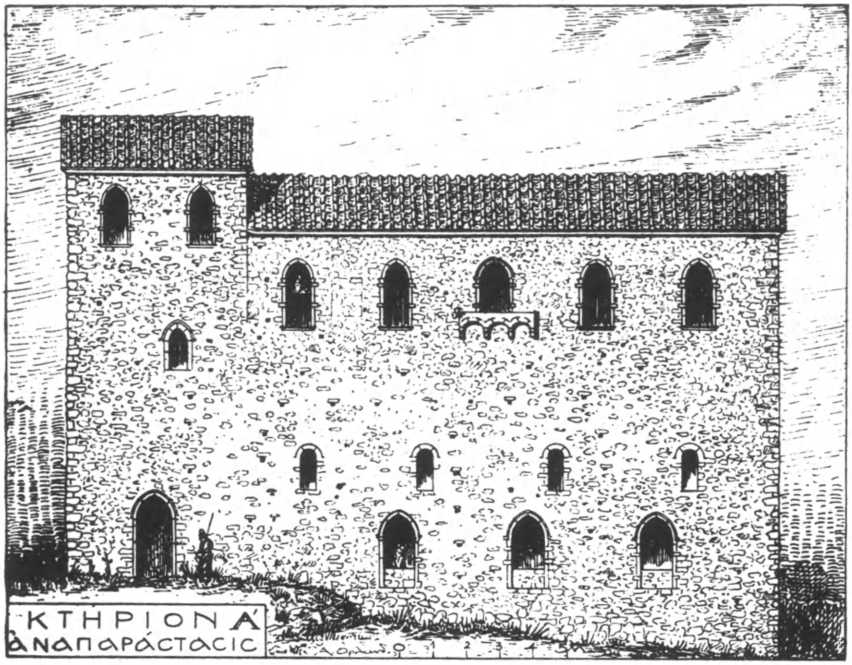

Εἰκ. 13. Ἀναπαράστασις τοῦ κτηρίου Α. Νοτία ὄψις.

ρον καὶ ἕτερον πρὸς τὴν μεγάλην αἴθουσαν. Ὁ δὲ δεύτερος ὄροφος ἔφερε καὶ αὐτὸς μέγα πρὸς τὴν αὐλὴν ἄνοιγμα καὶ θύραν ἐπικοινωνίας πρὸς τὸν ἄνω ὄροφον τῆς μεγάλης αἰθούσης.

Ὁ πύργος εἶναι ἀσφαλῶς σύγχρονος πρὸς τὴν μεγάλην αἴθουσαν, μεθ' ἧς ἀποτελεῖ σύμπλεγμα, ὅπερ συχνάκις ἐφηρμόζετο εἰς ἀρχοντικὰς οἰκίας τοῦ Μυστρᾶ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ τοιχοποιία του χωρίζεται ἀπὸ τὴν τῆς αἰθούσης διὰ κατακορύφου ἁρμοῦ ὁρατοῦ ἰδίᾳ εἰς τὰ ἄνω μέρη (εἰκ. 8)· ἀλλ' ὁ χωριστικὸς οὗτος ἁρμὸς εἶναι ἐπίτηδες ἐνταῦθα κατεσκευασμένος· διότι οἱ Βυζαντινοὶ δὲν συνέδεον ὀργανικῶς τοίχους ἔχοντας διάφορα ὕψη ἤτοι ἀνόμοια βάρη λόγῳ τῶν ὁποίων ἠδύνατο νὰ ἐπέλθῃ ἀνομοιόμορφος καθίζησις τοῦ κτηρίου προκαλοῦσα ρήγματα. Τὸ προληπτικὸν τοῦτο τοῦ χωριστικοῦ ἁρμοῦ μέτρον[1] συνιστᾷ

[1] Ἁρμὸς παρουσιάζεται συχνὰ καὶ εἰς τοὺς νάρθηκας τῶν ναῶν, οἵτινες δὲν πρέπει διὰ τοῦτο νὰ θεωρῶνται πάντοτε ὡς ἀργότερον κατασκευασθέντες.

καὶ Φίλων ὁ Βυζάντιος[1] προκειμένου περὶ τῶν τειχῶν τῶν πόλεων εἰς τὰ ὁποῖα λέγει ὅτι οἱ πύργοι δὲν πρέπει νὰ κτίζωνται μὲ συνεχῆ πρὸς τὰ μεταπύργια τοιχοποιίαν· σημειωτέον δ' ὅτι ὁ Φίλων πολὺ ἐξετιμᾶτο κατὰ τὸν μεσαίωνα· ἀπόδειξις δὲ τούτου εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος εἶχεν ἐπιμεληθῆ νέας ἐκδόσεως τῆς ὀχυρωματικῆς του. Ὄχι δὲ μόνον χωριστικὸν ἁρμὸν ἀλλὰ καὶ τόξα ἀντερείσεως συναντῶμεν μεταξὺ τοῦ πύργου μας καὶ τοῦ γειτονικοῦ μεταγενεστέρου διαμερίσματος Γ, (εἰκ. 8) ἄλλο τοῦτο προφυλακτικὸν μέτρον πρὸς ἀποτροπὴν τῆς ἐπιβαρύνσεως τῶν θεμελίων γειτονικῶν τοίχων, ὅπερ ἐφηρμόσθη καὶ εἰς τὰ τείχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως[2].

Τὸ κτήριον Α παρουσιάζει ὡς πρός τε τὴν διάταξιν καὶ τὸ σύστημα καλύψεως τοῦ τρικλίνου μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰς αἰθούσας τοῦ φραγκικοῦ Κάστρου τοῦ Χλουμουτζίου[3] (Clairmont). Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπίθανον νὰ ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν Φράγκων κατὰ τὰ ὀλίγα ἔτη τῆς ἐν Μυστρᾷ παραμονῆς των νὰ ἐχρησιμοποιήθη δὲ μετὰ τὴν ἀποχώρησίν των ὡς κατοικία τῶν διοικητῶν κατ' ἀρχάς, ὕστερον δὲ ὡς παλάτιον τῶν Καντακουζηνῶν, δεσποτῶν τοῦ Μορέως.

Εἰς ὀλίγων μέτρων ἀπόστασιν πρὸς δυσμὰς τοῦ κτηρίου Α εὑρίσκεται ἕτερον κτήριον Β (εἰκ. 6) ὅπερ, καὶ λόγῳ τῆς ἐπιμελοῦς αὐτοῦ τοιχοποιίας καὶ λόγῳ τῶν θολωτῶν αὐτοῦ κατασκευῶν δύναται νὰ θεωρηθῇ σύγχρονον περίπου πρὸς τὸ Α. Ἀποτελεῖται δὲ τὸ κτήριον Β ἐξ ἑνὸς κυρίου σώματος $Β_1$ καὶ δύο προσαρτημάτων, ἑνὸς πρὸς ἀνατολὰς $Β_2$ καὶ ἑτέρου πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 8).

Τὸ κύριον σῶμα, ἔχον σχῆμα ὀρθογώνιον, (εἰκ. 14) ἀπετελεῖτο ἐξ ἑνὸς ἰσογείου καὶ ἑνὸς ὀρόφου. Τό τε ἰσόγειον καὶ ὁ ὄροφος φέρουσι κατὰ τὰς μακρὰς αὐτῶν πλευρὰς ἀνὰ δύο, λίαν ἐξεχούσας (0,80 - 1.28) παραστάδας, αἵτινες διαιροῦσι τὸν χῶρον εἰς τρία μέρη, ἤτοι, δύο μεγάλα πρὸς νότον καὶ ἓν στενότερον πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 14). Ἑκάστη παραστὰς συνηνοῦτο πρὸς μὲν τὴν ἀπέναντι αὐτῆς δι' ἡμικυκλικοῦ τόξου, πρὸς δὲ τὴν γειτονικὴν ἢ τὸν τοῖχον διὰ κυλινδρικῆς καμάρας. Ἐπὶ τῶν τόξων δὲ τούτων καὶ τῶν καμαρῶν ἔβαινον ἀσπίδες ἤτοι χαμηλωμένοι σφαιρικοὶ θόλοι (calottes), οἵτινες ἐκάλυπτον τὰ δύο μεγάλα τμήματα. Ἐκ τῶν θόλων αὐτῶν σώζεται σήμερον μόνον ὁ τοῦ πρὸς νότον διαμερίσματος τοῦ ἰσογείου, τῶν λοιπῶν πάντων καταπεσόντων.

Διάφορος ἦτο ἡ κάλυψις τοῦ πρὸς βορρᾶν στενοῦ διαμερίσματος, ὅπερ κατὰ μὲν τὸ μεγαλύτερον πρὸς ἀνατολὰς τμῆμα του ἐκαλύπτετο δι' ἐγκαρσίας κυλινδρικῆς ἐκ πωρολίθων καμάρας, ἧς σώζονται αἱ γεννήσεις (εἰκ. 14), κατὰ

[1] Πβλ. De Rochas d'Aiglun, Traité de fortification par Philon de Byzance, Paris 1878 σ. 52.

[2] A. Choisy, L'art de bâtir chez les Byzantins, Paris 1883 σ. 112.

[3] Ὅρα εἰκόνα αὐτῆς καὶ περιγραφὴν παρὰ Traquair, B. S. A. τ. XIII (1906-7) σ. 273 πίν. IX καὶ G. Sotiriou, J. I. A. N. τ. XIX σελ. 274 σημ. 1 πβλ. καὶ Ν. Ἑλληνομνήμονα τ. 13 (1917) σ. 477 ἑ.

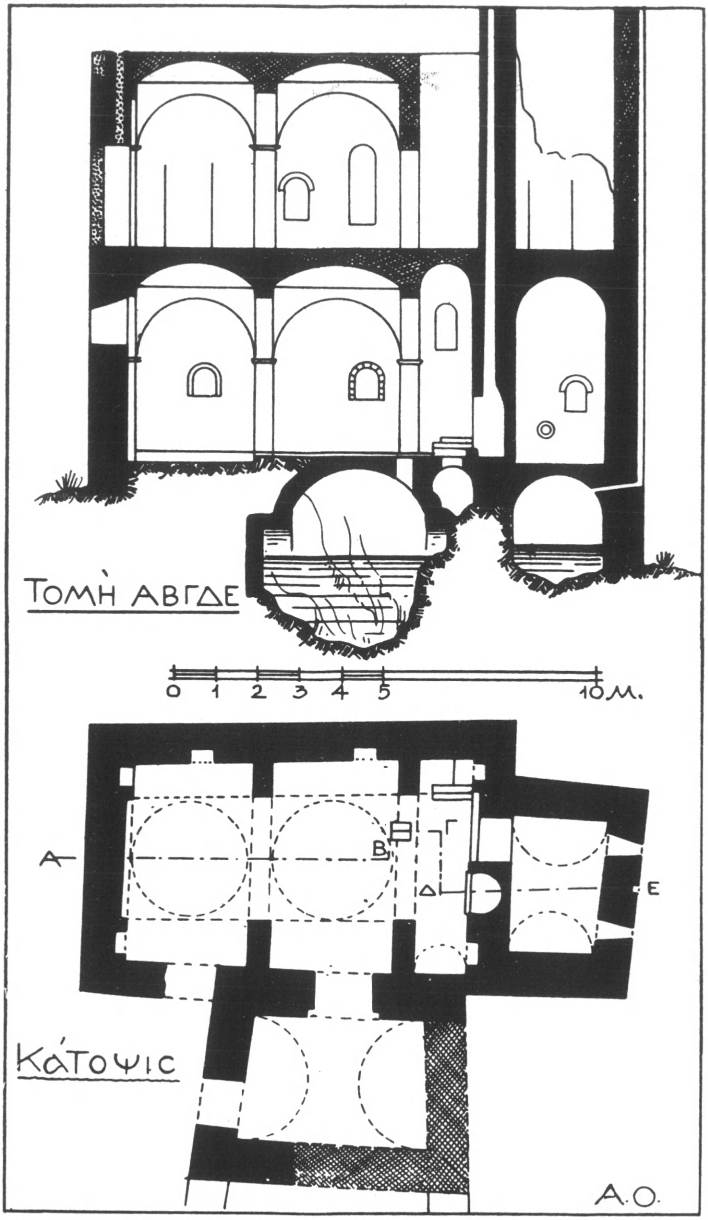

Εἰκ. 14. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ διαμερίσματος Β.

τὴν πρώτην βαινούσης ἀλλ᾽ εἰς ὑψηλοτέραν στάθμην ἐκείνης εὑρισκομένης. Ἡ διάταξις αὕτη τῶν θόλων ὑποδηλοῖ, ὅτι ὑπὸ τὴν ὑψηλοτέραν καμάραν θὰ εὑρίσκετο ἡ εἰς τὸν ἄνω ὄροφον ἄγουσα κλῖμαξ, ἧς καὶ διεσώθησαν πράγματι ἐπὶ τοῦ δαπέδου αἱ πρῶται λίθιναι βαθμίδες (εἰκ. 14). Εἰς δὲ τὸν ὄροφον τὸ ἄνωθεν τῆς χαμηλῆς καμάρας τμῆμα θὰ ἦτο πιθανώτατα ὕπαιθρον, σχηματιζομένου ἐνταῦθα φωταγωγοῦ. Τοῦτο τοὐλάχιστον ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν ἡ εἰς τὸν ὄροφον τοῦ γειτονικοῦ πύργου ὕπαρξις παραθύρου βλέποντος πρὸς τὸν φωταγωγόν, ὅπερ παρουσιάζει ἐπιμελῶς ἐκτελεσμένην πρόσοψιν.
δὲ τὸν πρὸς δυσμὰς μυχὸν δι᾽ ἑτέρας κυλινδρικῆς καμάρας, καθέτως πρὸς

Κατὰ τὸν ἐνεργηθέντα τὸ 1917 καὶ 1937 καθαρισμὸν τοῦ ἰσογείου ἀπὸ τῆς καλυπτούσης αὐτὸ μεγάλης ἐπιχώσεως εὑρέθησαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἱκαναὶ μαρμάριναι πλάκες προερχόμεναι πιθανῶς ἐκ τῆς στρώσεως αὐτοῦ. Ἀπεκαλύφθησαν δ᾽ ἐπίσης καὶ δύο ὀρθογώνιοι ὀπαὶ κείμεναι κατὰ τὸ στενὸν διαμέρισμα (εἰκ. 14), αἵτινες ἐχρησίμευον ὡς στόμιον δύο ὑπογείων δεξαμενῶν, λαξευμένων ἀνωμάλως ἐν τῷ φυσικῷ βράχῳ (εἰκ. 14). Ἡ μία τῶν δεξαμενῶν τούτων, ἡ καὶ μεγαλυτέρα, εὑρίσκεται κάτωθεν τοῦ μέσου διαμερίσματος ἡ δὲ ἄλλη κάτωθεν τοῦ στενοῦ. Ἀμφότεραι καλύπτονται διὰ κτιστῆς ἐγκαρσίας κυλινδρικῆς καμάρας καὶ ἔχουσι τὰ τοιχώματα αὐτῶν ἐπικεχρισμένα διὰ παχέος ἐρυθρωποῦ, ὑδραυλικοῦ κονιάματος. Τὸ ὄμβριον ὕδωρ των ἐπρομηθεύοντο αἱ δεξαμεναὶ αὗται ἀπὸ τῆς στέγης τῇ βοηθείᾳ σωλήνων, ὧν τὰ στόμια διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ τὴν βάσιν τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν.

Κατὰ τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ στενοῦ διαμερίσματος καὶ ἀμέσως πρὸ τοῦ στομίου τῆς μικρᾶς δεξαμενῆς ὑπάρχει ἡμικυλινδρικὴ κόγχη (εἰκ. 14), ἥτις, στενουμένη ἄνω προεκτείνεται εἰς κτιστὸν ἐντὸς τοῦ πυρῆνος τοῦ ἄνωθεν τοίχου ἀγωγὸν (εἰκ. 14). Πρόκειται λοιπὸν προφανῶς περὶ ἑστίας, ἧς ὁ ὁλονὲν πρὸς τὰ ἄνω στενούμενος καὶ δι᾽ ὅλου τοῦ ὕψους τοῦ τοίχου διήκων ἀγωγὸς ἐχρησίμευε πρὸς ἀπαγωγὴν τῶν ἐκ τῆς καύσεως ἀερίων καὶ δημιουργίαν ἑλκύσματος.

Τὸ ἰσόγειον φέρει ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀνὰ δύο ἐπιμελῶς ἐκτισμένας μικράς, τοξωτὰς κόγχας εἰς ὕψος 1,40 ὑπὲρ τὸ δάπεδον (εἰκ. 14). Παράθυρα τὸ ἰσόγειον φέρει μόνον δύο καὶ ταῦτα ὑψηλὰ τοποθετημένα (εἰκ.14), τὸ μὲν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου πρὸς τὴν αὐλήν, τὸ δὲ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ βορείου στενοῦ διαμερίσματος. Ἐκ τῆς ὑπάρξεως δὲ τοῦ τελευταίου τούτου ἐνταῦθα, ὡς καὶ τῶν ἀντιστοίχων τοῦ ὀρόφου, προκύπτει ὅτι ἀρχικῶς τὸ κτήριον Β ἵστατο ἐλεύθερον καὶ εἶναι ἑπομένως προγενέστερον τοῦ γειτονικοῦ Δ. Θύρας ἐξωτερικὰς τὸ ἰσόγειον δὲν ἔφερε, τὸ δὲ κατὰ τὴν πρὸς τὸ προσάρτημα B_2 γωνίαν παρατηρούμενον χάσμα (εἰκ. 6) δὲν εἶναι κανονικὸν ἄνοιγμα ἀλλὰ τυχαῖον χάλασμα τοῦ τοίχου. Φέρει ὅμως τὸ ἰσόγειον δύο ἐσωτερικὰς θύρας ἐπικοινωνίας πρὸς τὰ παραρτήματα αὐτοῦ ἤτοι πρὸς τὸ B_2 καὶ τὸν πύργον.

Ὁ ὄροφος τοῦ κυρίου σώματος ἔφερεν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἰσόγειον μεγάλα τοξωτὰ παράθυρα, ὧν ἕν, βλέπον πρὸς τὴν αὐλήν, ἐφράχθη μεταγενεστέρως μεταβληθὲν εἰς ἑστίαν, χάριν τῆς ὁποίας κατεσκευάσθη ἐντὸς τοῦ ὕπερθεν τοίχου ἀγωγὸς καταλήγων εἰς τὴν σωζομένην εἰσέτι καπνοδόχον (εἰκ. 8).

Ἐκ τῶν προσαρτημάτων τοῦ κυρίου σώματος τὸ μὲν B_2, σχήματος ἐλαφρῶς τραπεζοειδοῦς (εἰκ. 6), ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικῆς ἐκ πωρολίθων καμάρας ἠρειπωμένης μὲν σήμερον πλὴν σαφῶς κατὰ τὰς γεννήσεις της διακρινομένης. Τὸ διαμέρισμα τοῦτο θὰ ἐχρησίμευεν ἀναμφιβόλως ὡς προθάλαμος τοῦ κυρίου σώματος καὶ τοῦ μετ' αὐτοῦ συνεχομένου πρὸς βορρᾶν πύργου. Οὗτος ἀπαρτιζόμενος ἐξ ἰσογείου καὶ ὀρόφου ἔφερεν ὑπὸ τὸ δάπεδον αὐτοῦ θολωτὴν δεξαμενὴν (εἰκ. 14) δεχομένην τὰ ὕδατα τῶν βροχῶν τῇ βοηθείᾳ ἀγωγοῦ κατακορύφου, ἐντοιχισθέντος ἐντὸς ὀρθογωνίου ἐγκοπῆς τοῦ τοιχώματος τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ πύργου (εἰκ. 8 καὶ 14). Ὁ ὀχετὸς οὗτος καμπτόμενος ὀλίγον κάτωθεν τοῦ ἰσογείου δαπέδου ὡδήγει τὰ ὕδατα τῆς στέγης εἰς τὴν δεξαμενήν, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 14. Τὸ ἰσόγειον τοῦ πύργου καλυπτόμενον διὰ κυλινδρικῆς καμάρας ἐφωτίζετο διὰ δύο μικρῶν πολεμιστροειδῶν παραθύρων, τομῆς τραπεζίου, ἀνοιγομένων ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς αὐτοῦ, ἔφερε δ' ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου μίαν τοξωτὴν κόγχην καὶ εἰς ὕψος 1,00 μ., ἀπὸ τοῦ δαπέδου μεγάλην κυκλικὴν ὀπὴν ἀπαγωγοῦ σωλῆνος (εἰκ. 14), ὅστις, διαπερῶν τὸν τοῖχον μὲ κλίσιν πρὸς τὰ ἔξω, ἀπωχέτευε τὰ ἀκάθαρτα ὕδατα. Ἄλλη δὲ πάλιν ὀπὴ ἀποχετεύσεως, τετράγωνος αὐτή, ὑπῆρχεν ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ πύργου εἰς τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου. Ὁ ἄνω ὄροφος τοῦ πύργου ἔφερε μεγάλα τοξωτὰ ἀνοίγματα καὶ θὰ ἦτο κατοικήσιμος.

Καὶ ἤδη ἐρωτᾶται: ποῖος ἦτο ὁ προορισμὸς τοῦ κτηρίου τούτου; Ἂν ἀποβλέψῃ τις εἴς τινα χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τοῦ ἰσογείου ὡς π.χ. τὴν ὕπαρξιν μεγάλης ἑστίας, τὴν παρουσίαν νεροχυτῶν ἐν τῷ γειτονικῷ πύργῳ, τὴν διὰ μαρμαρίνων πλακῶν στρῶσιν του, τὴν παρουσίαν τριῶν δεξαμενῶν καὶ τέλος τὸ σύστημα τῆς καλύψεως αὐτοῦ, τείνει νὰ παραδεχθῇ μετὰ πολλῆς πιθανότητος, ὅτι τὸ μὲν ἰσόγειον θὰ προωρίζετο ὡς μαγειρεῖον[1], ὁ δὲ ὄροφος, ὡς φέρων μεγάλα παράθυρα κλπ., θὰ ἐχρησίμευεν ὡς κατοικία, πρὸς ἣν τὸ μαγειρεῖον συνεκοινώνει ἀπ' εὐθείας διὰ στενῆς ἐσωτερικῆς κλίμακος (εἰκ. 14).

Μὴ ὑπάρχοντος ἐν Μυστρᾷ ὑδραγωγοῦ σωλῆνος κομίζοντος τὸ ὕδωρ πηγῆς τινος εἰς τὰ παλάτια ἐγίνετο διὰ τὸ μαγειρεῖον χρῆσις τοῦ ἐν ταῖς κάτωθεν αὐτοῦ δεξαμεναῖς συλλεγομένου ὀμβρίου ὕδατος, ὅπερ ἀντλούμενον ἐντὸς τοῦ κτηρίου θὰ ἐξυπηρέτει τὰς μαγειρικὰς καὶ ἄλλας οἰκιακὰς ἀνάγκας,

[1] Μαγεῖρεῖα ἐν τῷ ἰσογείῳ συνηθίζοντο καὶ εἰς τὰ μεσαιωνικὰ κτήρια τῆς Δύσεως πβλ. Otto Piper, Abriss der Burgenkunde, Berlin und Leipzig 1914 σ. 89.

μεθ᾽ ὃ θὰ ἀπωχετεύετο διὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχετοῦ (εἰκ. 14). Εἰς τὸ ἰσόγειον τοῦ πύργου θὰ ἦτο πιθανῶς ἐγκατεστημένον τὸ πλυντήριον.

Κτίσματα τῆς β΄ περιόδου (1350-1400). Τὰ κτήρια Α καὶ Β ἅτινα, ὡς εἴδομεν, ἵσταντο μεμονωμένα κατὰ τὴν α΄ περίοδον, συνηνώθησαν ἀργότερον διὰ τοῦ ὑψηλοῦ ὀρθογωνίου κτηρίου Γ (εἰκ. 6). Συγχρόνως δὲ πρὸς τὸ Γ προσεκολλήθη πρὸς δυσμὰς τοῦ Β ἕτερον μέγα οἰκοδόμημα, τὸ Δ, συγκείμενον ἐκ πολλῶν διαμερισμάτων. Ἡ τοιχοποιία τῶν νέων κτηρίων Γ καὶ Δ ἀποτελεῖται μὲν καὶ αὐτὴ ἐξ ἀκανονίστων λίθων καὶ τεμαχίων πλίνθων, ἀλλ᾽ ὁ τρόπος τῆς δομῆς της διαφέρει τῆς τῶν Α καὶ Β· διότι προωρίζετο νὰ φέρῃ καὶ ἐπίχρισμα ἐκ κονιάματος. Ὑπάρχουν ὅμως δύο ἄλλαι οὐσιώδεις διαφοραὶ μεταξὺ τῶν κτηρίων Γ καὶ Δ καὶ τῶν Α καὶ Β, πείθουσαι ὅτι τὰ κτήρια Γ καὶ Δ εἶναι μεταγενέστερα. Ἡ πρώτη τούτων συνίσταται εἰς τὸ ὅτι τὸ ἰσόγειον τῶν νέων κτηρίων δὲν εἶναι θολωτόν, ἡ δὲ δευτέρα, ὅτι τὰ παράθυρά των δὲν ἔχουσιν ἡμικυκλικὰ ἢ τεθλασμένα τόξα ὡς ὑπέρθυρα, ἀλλὰ τόξα χαμηλωμένα καὶ δὴ ἄνευ ἐσωτερικῶν βαθύνσεων. Τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ τόξου (τὸ χαμηλωμένον) φαίνεται ὅτι εἰσήχθη εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰῶνος, καθ᾽ ἣν ἐποχὴν καὶ ἐν τῇ Δύσει ἤρχισαν ἐφαρμοζόμεναι αἱ «ἀσθενεῖς» κατασκευαὶ τῶν τρικέντρων τόξων[1]. Κατὰ ταῦτα τὰ μὲν κτήρια Α καὶ Β πρέπει νὰ ταχθῶσιν εἰς τοὺς μεταξὺ τοῦ 1250 καὶ τοῦ 1350 χρόνους τὰ δὲ Γ καὶ Δ εἰς τοὺς μεταξὺ τοῦ 1350 καὶ τοῦ 1400.

Τὸ κτήριον Γ δὲν παρουσιάζει τι τὸ ἰδιαίτερον. Εἶναι μία τετραώροφος κατασκευή, τῆς ὁποίας ὀρθία διατηρεῖται μόνον ἡ πρὸς τὴν αὐλὴν βλέπουσα πλευρά, ἐν ᾧ ἡ βόρειος σώζεται εἰς μικρὸν μόνον ὕψος ὑπὲρ τὸ ἰσόγειον. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐν τῷ ἰσογείῳ τοῦ κτηρίου τούτου χρῆσις τόξων ἐν σχήματι τετάρτου κύκλου (εἰκ. 8) ἐρειδομένων ἐπὶ τῶν παλαιοτέρων οἰκοδομῶν καὶ προοριζομένων πρὸς μεταφορὰν τῶν βαρῶν ἢ τῶν ὠθήσεων ὑφισταμένων τοίχων πέραν τῆς βάσεως τῶν νέων. Ἐν τῷ ὑπ᾽ ὄψιν κτηρίῳ Γ ὑπάρχουσι δύο τοιαῦτα τόξα: ἓν πρὸς τὴν αὐλὴν ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ κτήριον Β (εἰκ. 8, ἄνω) καὶ ἕτερον πρὸς βορρᾶν ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν πύργον Α. (εἰκ. 8, κάτω).

Τὰ δωμάτια τῶν ὀρόφων, προοριζόμενα πιθανώτατα ὡς *κουβουκλεῖα* ἤτοι ὡς κοιτῶνες πιθανῶς τῶν ὑπασπιστῶν, ἔχουσι τοὺς τοίχους ἐπιπέδους καὶ τὰ πατώματα ξύλινα. Εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ τρίτου καὶ τετάρτου ὀρόφου διακρίνεται εἰσέτι ἡ διαγωνίως τοποθετημένη ἑστία. Ἡ στέγη θὰ ἦτο βεβαίως ξυλίνη καὶ δικλινής.

Τὸ σημαντικώτερον διώροφον κτήριον Δ ὅπερ, θὰ ἐχρησίμευεν ὡς κατοικία τῆς οἰκογενείας τῶν δεσποτῶν, ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον (εἰκ. 15) πρὸ τῆς βορείου μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου ἐξετείνετο ἀνοικτὴ στοὰ

[1] Simpson, A history of architectural development τ. III (1909) σ. 12.

(εἰκ. 15 καὶ εἰκ. 16) $Δ_6$. Τὸ ὀρθογώνιον διαιρεῖται διὰ τριῶν ἐγκαρσίων τοίχων εἰς τρία κατὰ μῆκος διαμερίσματα $Δ_1$, $Δ_2$, $Δ_3$, $Δ_4$, $Δ_5$ καὶ $Δ_7$. (εἰκ. 15). Ἐν τῷ ἰσογείῳ τὰ κατὰ μῆκος διαμερίσματα συγκοινωνοῦσι πρὸς ἄλληλα διὰ μικρῶν ἀνοιγμάτων, τὰ δὲ $Δ_1$ καὶ $Δ_2$ φέρουσι δύο μεγάλας θύρας πρὸς τὴν αὐλήν. Δι' ἄλλων δὲ πάλιν θυρῶν συνεκοινώνουν τὰ δωμάτια $Δ_3$, $Δ_4$ καὶ $Δ_5$ τῇ βοη-

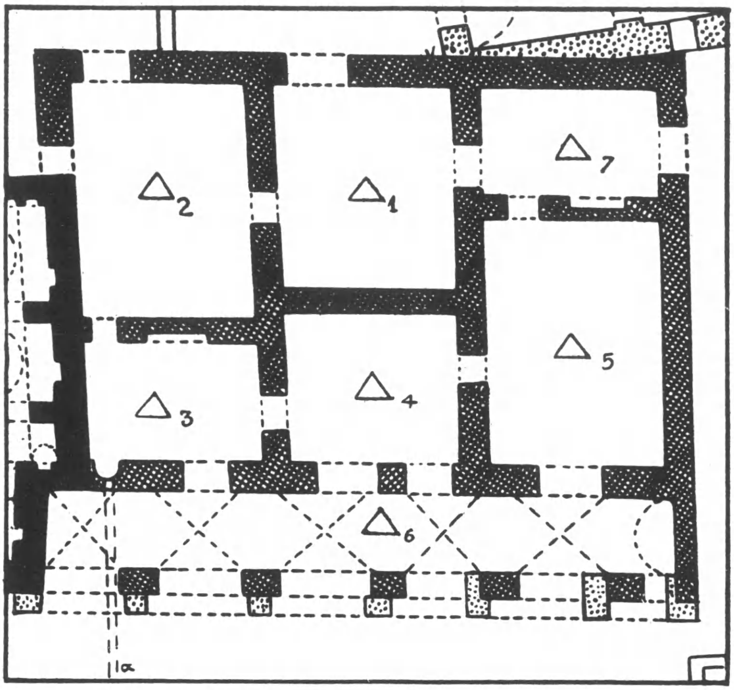

Εἰκ. 15. Κάτοψις τοῦ κτηρίου Δ.

θείᾳ βαθμίδων πρὸς τὴν στοὰν $Δ_6$ καὶ τὸν ἔξω ταύτης πρὸς τὸ τεῖχος δρόμον.

Τὰ δωμάτια τοῦ ἰσογείου παρουσιάζουσι τοίχους εὐθεῖς, δύο δὲ μόνον ἐξ αὐτῶν, τὰ $Δ_3$ καὶ $Δ_7$, καὶ ἀρμαριοειδεῖς βαθύνσεις (εἰκ. 15). Τοῦ $Δ_2$ τὰ παράθυρα, σχεδὸν τετράγωνα ἐξωτερικῶς, φέρουσιν ἰσχυρῶς πρὸς τὰ ἔσω κεκλιμένας ποδιάς, καὶ ὑπεράνω τοῦ ὑπερθύρου ἡμικυκλικὸν τύμπανον (εἰκ. 8, ἄνω). Ἄξιος σημειώσεως εἶναι ὁ κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ διαμερίσματος $Δ_8$ ἔν τε τῷ ἰσογείῳ καὶ τῷ ὀρόφῳ εὑρισκόμενος νιπτὴρ ἢ νεροχύτης (εἰκ. 17) ὅστις ἐσχηματίσθη δι' ἡμικυκλικῆς κόγχης ἀνοιχθείσης ἐν τῷ πάχει τοῦ τοίχου. Ἡ ὀπὴ ἀποχετεύσεως, συνεχιζομένη καθ' ὅλον τὸ ὕψος τοῦ ὀρόφου, καταλήγει κάτω εἰς ὑπόνομον πλακοσκεπῆ διήκουσαν ὁριζοντίως κάτωθεν τοῦ δαπέδου τῆς στοᾶς καὶ προεκτεινομένην ἔξω μέχρι τοῦ τείχους τῆς Ἄνω Χώρας (εἰκ. 15, α).

Εἰκ. 16. Ἄποψις τῆς πρὸ τοῦ κτηρίου Δ στοᾶς ἀπὸ δυσμῶν.

Ἐν τῷ ὀρόφῳ τοῦ κτηρίου ἓν τῶν δωματίων—τὸ $Δ_4$—εἶχε διασκευασθῆ εἰς παρεκκλήσιον. Τοῦτο συνάγομεν ἐκ τῆς κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν του ὑπαρχούσης μικρᾶς ἡμιελλειψοειδοῦς κόγχης, ἥτις ἀπετέλει τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 18 καὶ 19). Ἡ ἁψὶς λοιπὸν αὕτη διατρυπᾶται ὑπὸ μικροῦ παραθύρου ἀκριβῶς πρὸς ἀνατολὰς ἐστραμμένου, φέρει δὲ κάτω καὶ τὴν διὰ τὴν ἔκχυσιν τοῦ ζέοντος προωρισμένην ὀπήν, ἧς τὸ στόμιον καλύπτεται ὑπὸ ἐφυαλωμένου κοίλου, μετὰ φυτικῆς διακοσμήσεως πινακίου. Πρὸς τὸ μέρος τοῦ δωματίου ἡ κόγχη καλύπτεται ὑπὸ χαμηλωμένου θόλου, ἐφ᾽ οὗ διατηροῦνται εἰσέτι λείψανα τοιχογραφίας εἰκονιζούσης, ἐπὶ βάθους κυανοῦ, τὴν Θεοτόκον ἐν προτομῇ (εἰκ. 20) μεταξὺ δύο πετώντων ἀγγέλων, παρασταθέντων κατὰ τὸ ἔμπροσθεν μόνον ἥμισυ καὶ μὲ τὰς χεῖρας τυλιγμένας ἐν τῷ ἱματίῳ, ὡς συνηθίζεται ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν νὰ παριστάνεται ὁ μέγας σεβασμὸς ἀγγέλων καὶ ἀνθρώπων πρὸς τὰ θεῖα πρόσωπα. Τῆς Παναγίας διακρίνεται σαφῶς ὁ χρυσοῦς φωτοστέφανος καὶ τὸ ἐρυθρὸν μαφόριον ὡς καὶ μικρὸν τμῆμα τοῦ προσώπου. Οὐ μόνον δ᾽ ἐπὶ τοῦ θόλου ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων ὑπῆρχον τοιχογραφίαι, ὧν διεσώθησαν ἀμυδρά τινα λείψανα. Εἰκόνιζον δ᾽ αὗται ἱεράρχας ὀρθίους, ὁλοσώμους φοροῦντας πολυσταύρια φαιλόνια καὶ κρατοῦντας τὸ εὐαγγέλιον (εἰκ. 21), ὅπως δηλαδὴ συνηθίζεται καὶ εἰς τὰς ἁψῖδας τῶν μεγάλων ναῶν. Ἡ τέχνη τῶν εἰκόνων τοῦ παρεκκλησίου εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ βασιλικοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας καὶ φαίνεται ὅτι ἐποιήθησαν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου.

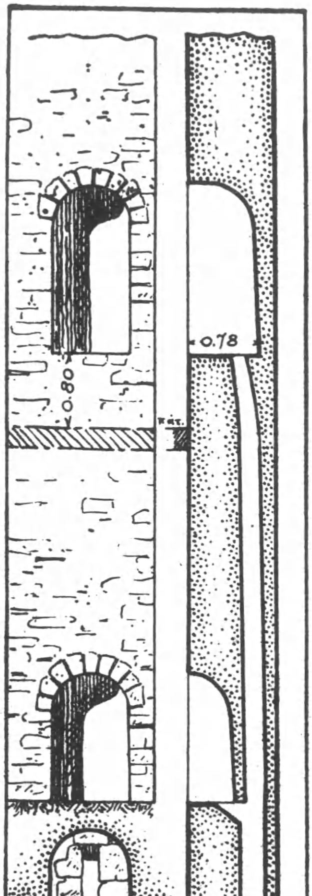

Εἰκ. 17. Πρόσοψις καὶ κατακόρυφος τομὴ τοῦ νιπτῆρος.

Μία ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια τοῦ διαμερίσματος $Δ_5$ συνίσταται εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ὀρόφου του ὕπαρξιν χαραγμάτων ἐπὶ τοῦ κονιάματος, ἀναπαριστώντων τρίς, εἰς διάφορα μεγέθη, τὸ γνωστὸν ἐκ τοιχογραφιῶν τῆς Καππαδοκίας καὶ ἄλλοθεν μαγικὸν ἐκεῖνο τετράγωνον, (εἰκ. 22) οὗτινος τὰ ὀνόματα ἀνταποκρίνονται, κατὰ τὸν εἰδικῶς μελετήσαντα αὐτὰ Πατέρα G. de Jerphanion [1], πρὸς τὰ ὀνόματα τῶν

[1] G. de Jerphanion, Recherches de science religieuse XXV, 1935 σ. 188-255: Ὁ αὐτὸς ἐν Actes du IV Congrès international des Études Byzant., Sofia 1936 σ. 91.

ποιμένων ἐν τῇ παραστάσει τῆς Γεννήσεως: *Σάτωρ, 'Αρέπο, Τένετ, *Όπερα* *Ρώτας*. Ἐκ τῶν ὀνομάτων τούτων τὰ δύο πρῶτα ἀναγινωσκόμενα ἀντιστρόφως σχηματίζουσι τὰ δύο τελευταῖα: Σατωρ - Ρωτας, Αρεπο - Οπερα.

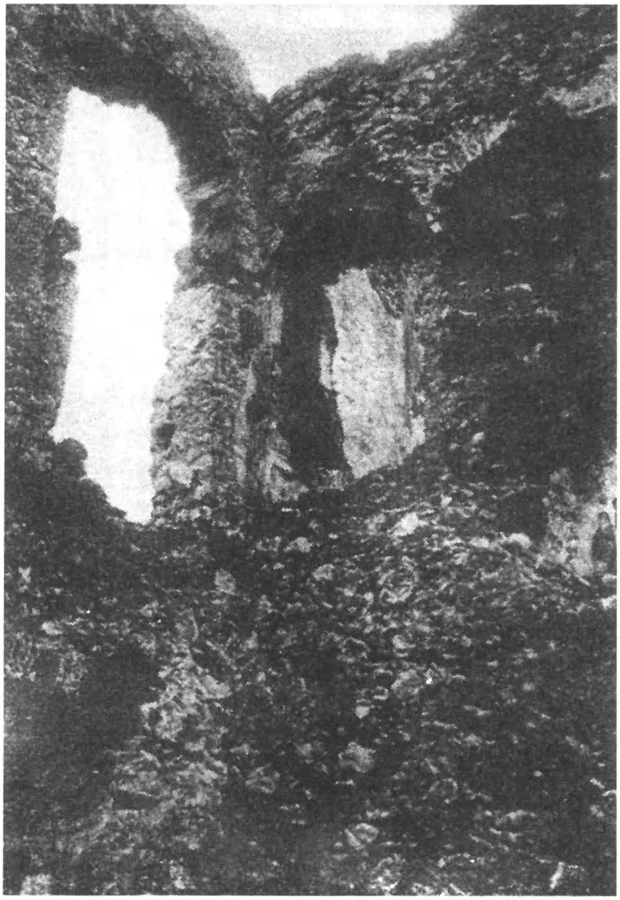

Εἰκ. 18. Ἄποψις τοῦ παρεκκλησίου ἐκ τῶν κάτω.

Ὡς ἤδη ἐλέχθη πρὸ τοῦ συγκροτήματος Δ ἐξετείνετο στοά, βλέπουσα πρὸς βορρᾶν καὶ ἀπαρτιζομένη ἐκ κτιστῶν ὀρθογωνίων πεσσῶν (εἰκ. 15) συνενουμένων δι' ἡμικυκλικῶν τόξων. Πλὴν τοῦ δυτικοῦ τμήματος, ὅπερ ἐκαλύφθη διὰ κυλινδρικοῦ θόλου, ἡ λοιπὴ ὀροφὴ τῆς στοᾶς ἐσχηματίσθη διὰ σταυροθολίων, ὧν τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα ἀπετέλεσαν τὰ μετωπιαῖα τόξα. Ἔχουσι δὲ τὰ σταυροθόλια ταῦτα τοῦτο τὸ χαρακτηριστικόν: ὅτι δὲν χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ ζωνῶν ἐγκαρσίων ἀλλ' ἔχουσι τοὺς κατὰ μῆκος κυλίνδρους συνεχεῖς εἰς τὰ ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τοὺς πεσσοὺς τμήματα (εἰκ. 15).

Εἰς μεταγενεστέρους χρόνους (γ΄ περίοδον) ἡ στοὰ ὑπέστη μεταρρύθμισιν διὰ τῆς προσθήκης πρὸ τῶν ὀρθογωνίων πεσσῶν ἑτέρων τετραγώνων τοιούτων (εἰκ. 15) οἵτινες ὅμως οὔτε συμμετρικῶς πρὸς τοὺς παλαιοὺς ἐτέθησαν οὔτε ὀργανικῶς πρὸς αὐτοὺς συνεδέθησαν· δι᾽ ὃ καὶ εἰς ἓξ

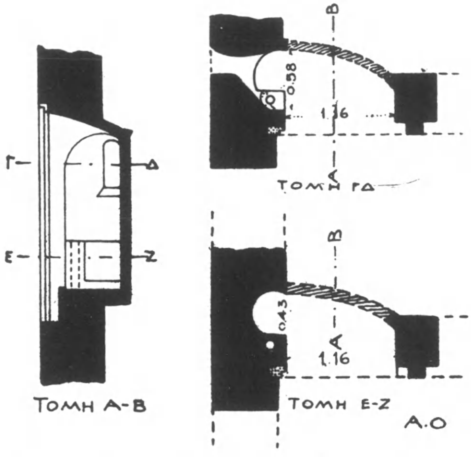

Εἰκ. 19. Κατακόρυφος καὶ ὁριζόντιοι τομαὶ τοῦ παρεκκλησίου.

Εἰκ. 22. Μαγικὸν σταυρόλεξον ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς αἰθούσης $Δ_5$.

Εἰκ. 20. Τοιχογραφία τῆς Θεοτόκου.

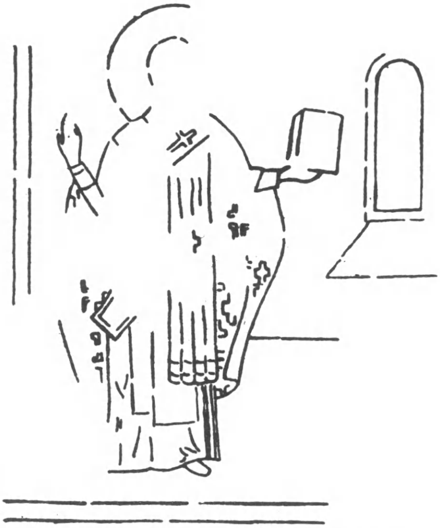

Εἰκ. 21. Τοιχογραφία Ἱεράρχου.

αὐτῶν ἀπεκολλήθη τοῦ παλαιοτέρου παρουσιάζων τὴν κεκλιμένην θέσιν, ἣν δεικνύουσιν αἱ εἰκόνες 8 (κάτω) [1] καὶ 23. Λόγῳ δὲ καὶ τῆς ἀσυμμέτρου πρὸς τοὺς παλαιοὺς πεσσοὺς τοποθετήσεως τῶν νέων δὲν εἶναι κανονικαὶ αἱ μεταξὺ τῶν νέων πεσσῶν ἀποστάσεις, ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὰ γεφυροῦντα αὐτοὺς τόξα

[1] Κατὰ τὴν ἐφέτος γενομένην ἔναρξιν ἀναστηλώσεως τῆς στοᾶς ὁ πεσσὸς οὗτος ἀνέκτησε τὴν κατακόρυφον στάσιν του.

δὲν προκύπτουσι πάντα ἡμικυκλικά, ἀλλὰ τινὰ τούτων παρουσιάζουν μορφὴν ἐλαφρῶς χαμηλωμένου τόξου (εἰκ. 25). Ὀλίγον ὑπεράνω τῆς κλειδὸς τῶν τόξων ὑπῆρχον συνεχῆ τοξύλλια ἀποτελοῦντα στέψιν ἅμα τῆς στοᾶς καὶ στηθαῖον τοῦ ὕπερθεν ἐξώστου. Τὰ τοξύλλια ταῦτα, ὧν διετηρήθησαν τινὰ κατὰ τὸ μέσον

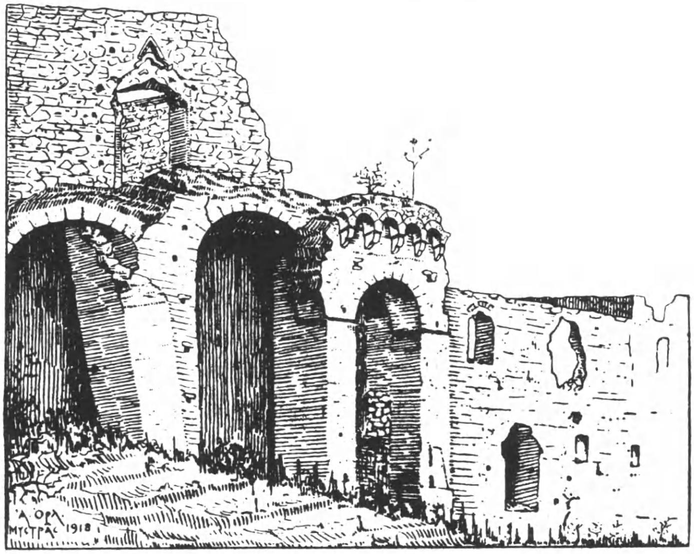

Εἰκ. 23. Ἄποψις τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς πρὸ τοῦ κτηρίου Δ στοᾶς ὡς εἶχε τὸ 1918.

τῆς στοᾶς (εἰκ. 8 κάτω) καὶ τὸ δυτικὸν αὐτῆς ἄκρον (εἰκ. 16 καὶ 23) ἐφέροντο ἐπὶ κιλλιβάντων (φουρουσιῶν) σχηματιζομένων ἐκ δύο ἰσχνῶν, πρασινωπῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν, αἵτινες, ἐξέχουσαι ἡ μία τῆς ἄλλης, εἶχον ἐξωτερικῶς σχῆμα παραβολικόν. Ἐπὶ τῶν κιλλιβάντων τούτων ἐστηρίζοντο οἱ ἀποτελοῦντες τὰ τοξύλλια ἐκ κανονικῶν πωρολίθων θολῖται (εἰκ. 23).

Ἡ ὀροφὴ τῆς στοᾶς ἦτο ἐπίπεδος καὶ ἐσχημάτιζε εὐρύχωρον καὶ μακρὸν ἐξώστην, ὅστις, καὶ λόγῳ τῆς θέσεως καὶ λόγῳ τῆς ἀπ᾽ αὐτοῦ ἐλευθέρας πρὸς βορρᾶν θέας ἰδιαιτέρως θὰ ἐσυχνάζετο κατὰ τοὺς θερμοὺς καλοκαιρινοὺς μῆνας.

Ἡ πρὸς τὸν ἐξώστην τοῦτον προσπέλασις ἐγίνετο ἀπὸ τοῦ α´ ὀρόφου διὰ θυρῶν, αἵτινες ἐκοσμοῦντο μὲ πλούσια πώρινα πλαίσια, ὧν ἓν διετηρήθη ἐν μέρει ὑπεράνω τῆς δυτικωτάτης θύρας (εἰκ. 24).

Τὸ μετὰ λίαν ἐπιμελοῦς ἐργασίας ἐκτελεσμένον ἐξ ἐρυθρωποῦ πώρου πλαίσιον τοῦ θυρώματος τούτου σῴζεται δυστυχῶς μόνον κατὰ τὸ ἀνώτατον αὐτοῦ τμῆμα. Ἀποτελεῖται δὲ τοῦτο ἐξ ἑνὸς ἐσωτερικοῦ τριλόβου (εἰκ. 24) τομῆς κυκλικῆς, καὶ ἑνὸς ὀξυκορύφου περιβλήματος αὐτοῦ φέροντος ὀδοντω-

τὴν λάξευσιν πρὸς τὰ ἔσω, προεκτεινομένου δὲ κατὰ τὰ πλάγια εἰς σκέλη διπλῆς καμπυλότητος (εἰκ. 23). Ποία ἦτο ἡ πρὸς τὰ κάτω συνέχεια τοῦ πλαισίου δὲν δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ εἴπωμεν. Οὐχ ἧττον ἐκ τοῦ περιγράμματος, ὅπερ σχηματίζει ἡ ἐπὶ τοῦ τοίχου βάθυνσις, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἦτο τοποθετημένον τὸ πλαίσιον, φαίνεται λίαν πιθανὸν ὅτι ὑπῆρχεν ἑκατέρωθεν τοῦ τριλόβου ἓν ἀκόμη τόξον, ὅπερ ἡδράζετο κάτω ἐπὶ ἰσχνοῦ κιονίσκου, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 25. Ἐπειδὴ δὲ ἡ κορυφὴ τοῦ πλαισίου εὑρίσκετο πολὺ ὑψηλότερον ἀπὸ τὸ ἐν σχήματι χαμηλωμένου τόξου ὑπέρθυρον τοῦ ἀνοίγματος, ἐγεννᾶτο μεταξὺ τῶν δύο ἓν τύμπανον, ὅπερ φαίνεται ἐπληροῦτο διὰ γεωμετρικῆς διακοσμήσεως, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ δύο κατὰ χώραν εἰσέτι σῳζόμενα γωνιώδη, πώρινα τεμάχια (εἰκ. 24). Ὁ ρυθμὸς τοῦ πλαισίου ἔχει προφανῆ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ὑστερογοτθικοῦ τρόπου [1]. Ἀναπαράστασιν τῆς πρὸς τὸ τεῖχος ὄψεως τοῦ κτηρίου Δ καὶ τῆς πρὸ αὐτοῦ στοᾶς παρέχουσιν αἱ εἰκόνες 25 καὶ 26.

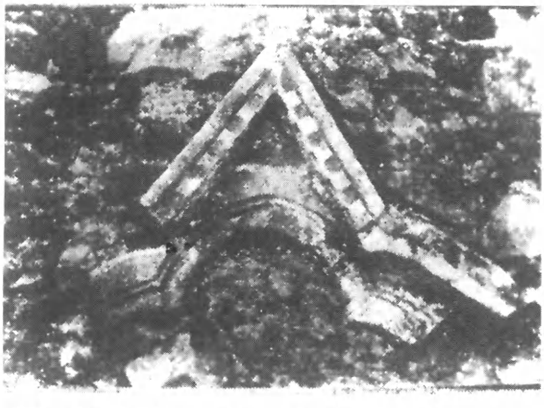

Εἰκ. 24. Τὸ ἄνω τμῆμα τοῦ πλαισίου τὴν τῶν πρὸς τὸν βόρειον ἐξώστην ἀνοιγμάτων.

Κτίσματα τῆς γ΄ περιόδου (1400-1460). Τελευταία ἐξ ὅλων ἐκτίσθη ἡ νοτία πτέρυξ Ε, (εἰκ. 6) αὕτη ὅμως οὐχὶ κατὰ τμήματα, ὡς ἡ ἀνατολική, ἀλλὰ καθ' ἑνιαῖον, προδιαγεγραμμένον σχέδιον. Ὅτι δ' ἡ πτέρυξ Ε εἶναι μεταγενεστέρα τῆς Δ συνάγεται σαφῶς ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἡ Ε προσερείδεται ἐπὶ τῆς Δ. Πράγματι ὡς βλέπει τις ἐκ τῶν κατόψεων (εἰκ. 28) λόγῳ τῆς οὐχὶ καὶ ὀρθὴν γωνίαν συναντήσεως τῶν δύο πτερύγων, ἡ πρὸς βορρᾶν στενὴ πλευρὰ τοῦ Ε πρὸς μὲν τὴν αὐλὴν κατεσκευάσθη μὲ πάχος ἐλάχιστον λόγῳ τῆς προϋπάρξεως τοῦ τοίχου τοῦ Δ πρὸς δυσμὰς ὅμως ἀνακτᾷ ὅλον αὐτῆς τὸ πάχος, καταλειπομένου μεταξὺ τῶν δύο συγκλινόντων τοίχων καὶ μικροῦ σφηνοειδοῦς τμήματος (εἰκ. 6 καὶ 28).

Ἡ πτέρυξ Ε ἀποτελεῖ μέγα ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον κτήριον (εἰκ. 27) μήκους περίπου 38 μ. καὶ πλάτους 12 μ. πανταχόθεν ἐλεύθερον, ἄνευ ἐσοχῶν καὶ ἐξοχῶν, πρὸ τῆς ἀνατολικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου ἐξετείνετο ἄλλοτε

[1] Ὅμοια τοξωτὰ περιβλήματα φέρουσι καὶ τὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ τοῦ Kalenić (ἀρχῶν 15ου αἰ.) Petković - Tatić Manastir Kalenić 1926 εἰκ. 16.

στοὰ (εἰκ. 28). Καθ' ὕψος ἡ πτέρυξ διαιρεῖται εἰς τρεῖς ζώνας: μίαν χαμηλὴν ἡμιυπόγειον, ἕνα χαμηλὸν α΄ ὄροφον καὶ ἕνα ὑψηλὸν β΄ ὄροφον.

Τό τε ἡμιυπόγειον καὶ ὁ πρῶτος ὄροφος διαιροῦνται δι' ἐγκαρσίων χωρισμάτων εἰς 8 στενὰ καὶ ἐπιμήκη διαμερίσματα[1] (εἰκ. 28). Καὶ οἱ μὲν ἐξωτερικοὶ τοῖχοι ἔχουσι τὰ θεμέλια αὐτῶν συνεχῆ, ἐξικνούμενα μέχρι τοῦ στερεοῦ ἐδά-

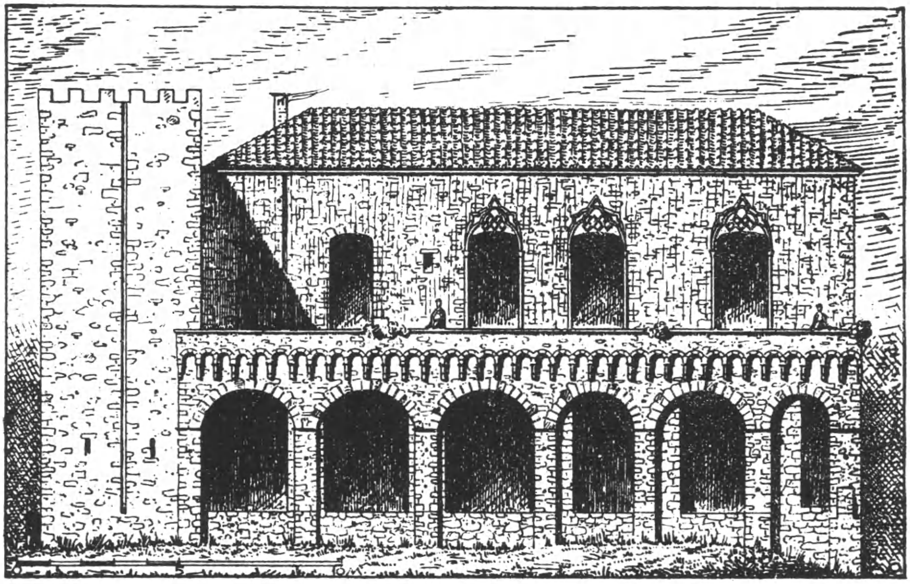

Εἰκ. 25. 'Αναπαράστασις τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κτηρίου Δ. 'Ορθὴ προβολή.

φους, ἐν ᾧ τοὐναντίον οἱ μεσότοιχοι—ἐξαιρέσει τῶν δύο βορειοτάτων, οἵτινες λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους ἑδράζονται ἐπὶ τοῦ βράχου—ἐθεμελιώθησαν ἐπὶ ἀξονικῶν σταυρομόρφων πεσσῶν (εἰκ. 28) τῇ μεσολαβήσει ἐλαφρῶς χαμηλωμένων ἐγκαρσίων καὶ κατὰ μῆκος τόξων. Διὰ τοῦ συστήματος τούτου αἱ πιέσεις κατανέμονται εἰς ὡρισμένα σημεῖα τοῦ ἐδάφους, προέρχεται δ' οὕτω οἰκονομία ὑλικοῦ.

Τὰ διαμερίσματα τοῦ ὑπογείου, συγκοινωνοῦντα πρὸς ἄλληλα διὰ τῶν τόξων, ἔφερον ἕκαστον ἀνὰ μίαν μὲν θύραν πρὸς τὴν στοὰν καὶ ἀνὰ ἓν παράθυρον πρὸς τὴν ὀπισθίαν ὄψιν. Εἶχον δὲ περιέργως τὰ πέντε νοτιώτατα ἐξ αὐτῶν τὴν ὀροφὴν ξυλίνην σχηματιζομένην διὰ δοκῶν τοποθετημένων κατὰ μῆκος ἐπὶ ἐξοχῆς τῶν ἐγκαρσίων τοίχων σχηματιζομένης ἐκ τῆς διαφορᾶς πάχους τῶν ἐγκαρσίων τοίχων τοῦ ὑπογείου καὶ τοῦ ὀρόφου (εἰκ. 29). Χάριν

[1] Τὰ δύο τελευταῖα πρὸς βορρᾶν διαμερίσματα τοῦ ὑπογείου λόγῳ τῆς ἐν αὐτοῖς παρουσίας τοῦ φυσικοῦ βράχου παρέμειναν ἄσκαφα καὶ δὲν ἐχρησιμοποιοῦντο.

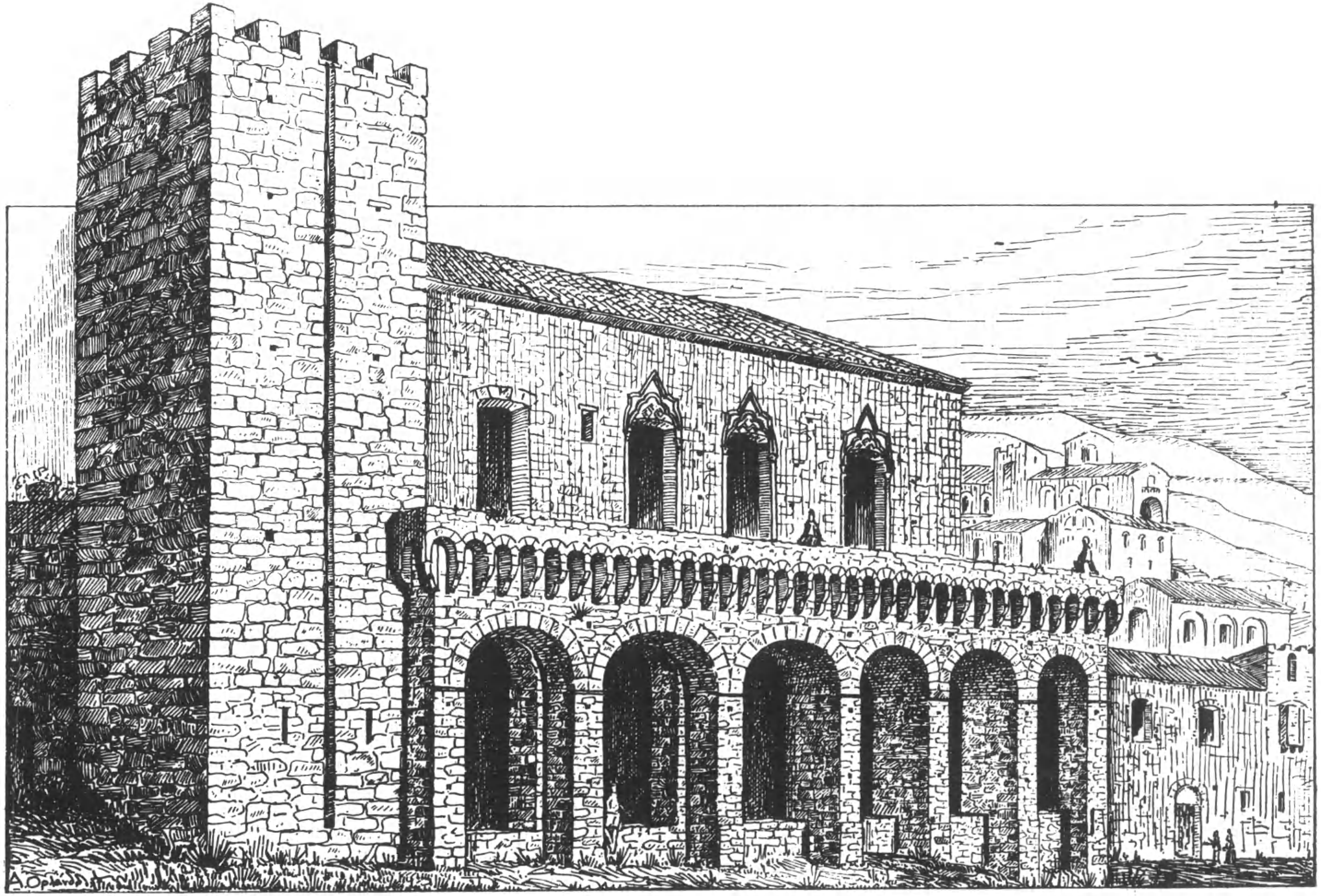

Εἰκ. 26. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις τῆς βορείου πτέρυγος τοῦ κτηρίου Δ.

δὲ ἐπικοινωνίας τῆς αὐλῆς μὲ τὸν ὄπισθεν τοῦ κτηρίου χῶρον κατεσκευάσθη στενὸς θολωτὸς ἐγκάρσιος διάδρομος καταλαβὼν τὸ βόρειον ἥμισυ τοῦ ἕκτου ἀπὸ νότου διαμερίσματος τοῦ ἡμιυπογείου (εἰκ. 28 καὶ 29).

Τοῦ δὲ α΄ ὀρόφου τὰ ὀκτὼ διαμερίσματα, μὴ συγκοινωνοῦντα πρὸς ἄλληλα (εἰκ. 28), ἔφερον πρὸς μὲν τὴν στοὰν ἀνὰ μίαν θύραν καὶ ἓν μικρὸν

Εἰκ. 27. Ἄποψις τῆς νοτίας πτέρυγος (Ε).

παράθυρον — ἀμφότερα μὲ ὑπέρθυρον τοξωτὸν χαμηλωμένον (εἰκ. 29) — πρὸς δὲ τὴν ἑτέραν στενὴν πλευρὰν ἀνὰ ἓν μικρὸν παράθυρον. Ἡ ὀροφὴ τῶν διαμερισμάτων τούτων ἦτο θολωτή, διετηρεῖτο δὲ μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1937 γενομένης ἀναστηλώσεως καὶ τῶν ὑπολοίπων, μόνον ἡ τῶν τριῶν βορείων διαμερισμάτων (εἰκ. 29). Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους ἑκάστη καμάρα ὑπεστηρίζετο ὑπὸ ἐγκαρσίας ἐνισχυτικῆς ζώνης. Τὸ βάρος ἑκάστης κυλινδρικῆς ὀροφῆς μετεδίδετο εἰς τὰ τόξα τοῦ ὑπογείου τῇ μεσολαβήσει τεσσάρων ἡμικυκλικῶν ἀψίδων, αἵτινες, φρασσόμεναι κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ πάχους των διὰ τοίχων, ἐσχημάτιζον κατὰ τὴν νότιον παρειὰν ἑκάστου χωρίσματος ἀνὰ τέσσαρας κόγχας ἢ ἀρμάρια (εἰκ. 28). Ἄλλα δὲ πάλιν μικρότερα ἀρμάρια ἠνοίγοντο ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν ἑκάστου διαμερίσματος. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἑκάστου διαμερίσματος ὕπαρξις ἑστίας (εἰκ. 28), ἧς ὁ ἐντὸς τοῦ ὑπεράνω τοίχου κατεσκευασμένος τετράγωνος ἀεριαπαγωγὸς σωλὴν διῆκεν ἄνω μέχρι τῆς στέγης

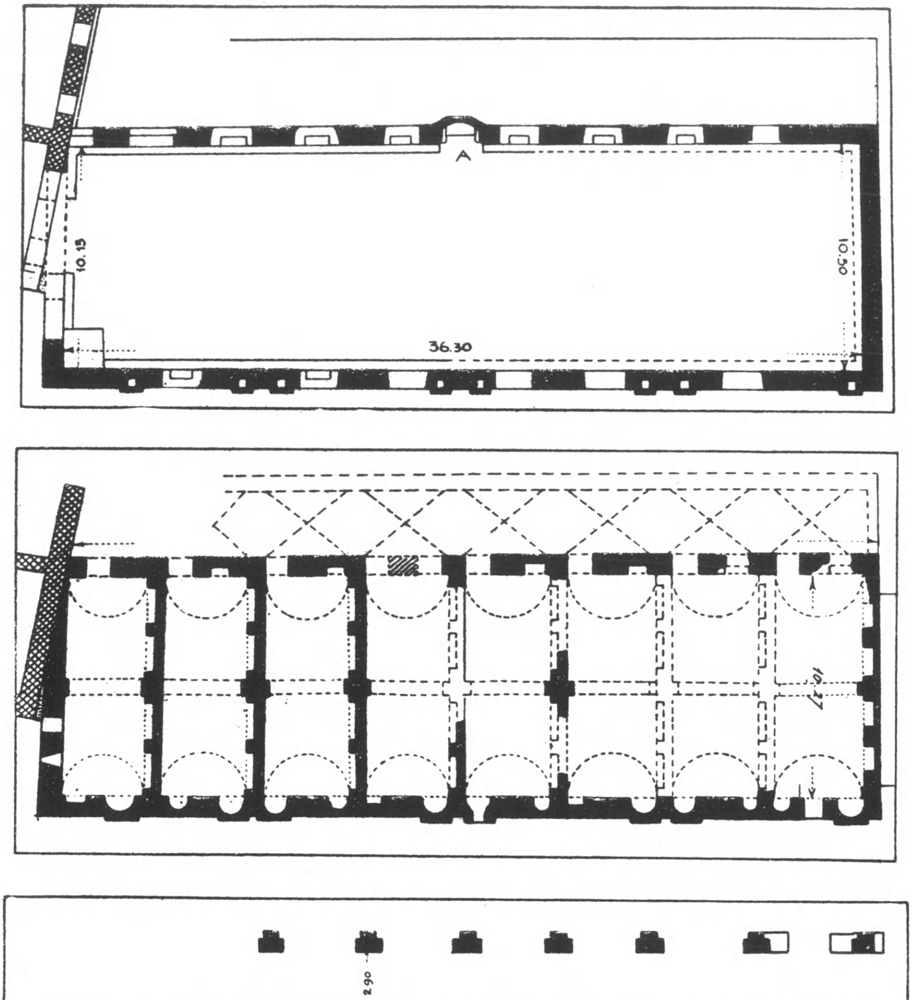

Εἰκ. 28. Κατόψεις ὑπογείων καὶ ὀρόφων τῆς νοτίας πτέρυγος (Ε).

τοῦ κτηρίου. Ἑκάστη ἑστία ἐμφανίζεται ἐξωτερικῶς ἤτοι κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κτηρίου ἐν εἴδει μεγάλης παραστάδος (εἰκ. 31), ἥτις βαίνουσα κάτω ἐπὶ δύο πωρίνων κιλλιβάντων γεφυρουμένων διὰ τόξου εἶχε πλάτος ἀνάλογον, ὅπερ ἐστενοῦτο ἐφ᾽ ὅσον ἔβαινε πρὸς τὰ ἄνω (εἰκ. 37). Σκοπὸς τῶν ἑστιῶν τούτων δὲν ἦτο βεβαίως μόνον ἡ παρασκευὴ τῶν ἐδεσμάτων παρὰ τοῦ ἐν τῷ α´ ὀρόφῳ διαμένοντος ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ ἀλλὰ καὶ ἡ διὰ τοῦ θερμοῦ ἀέρος τῆς καύσεως θέρμανσις τοῦ μακροῦ βορειοδυτικοῦ τοίχου τῆς ὕπερθεν

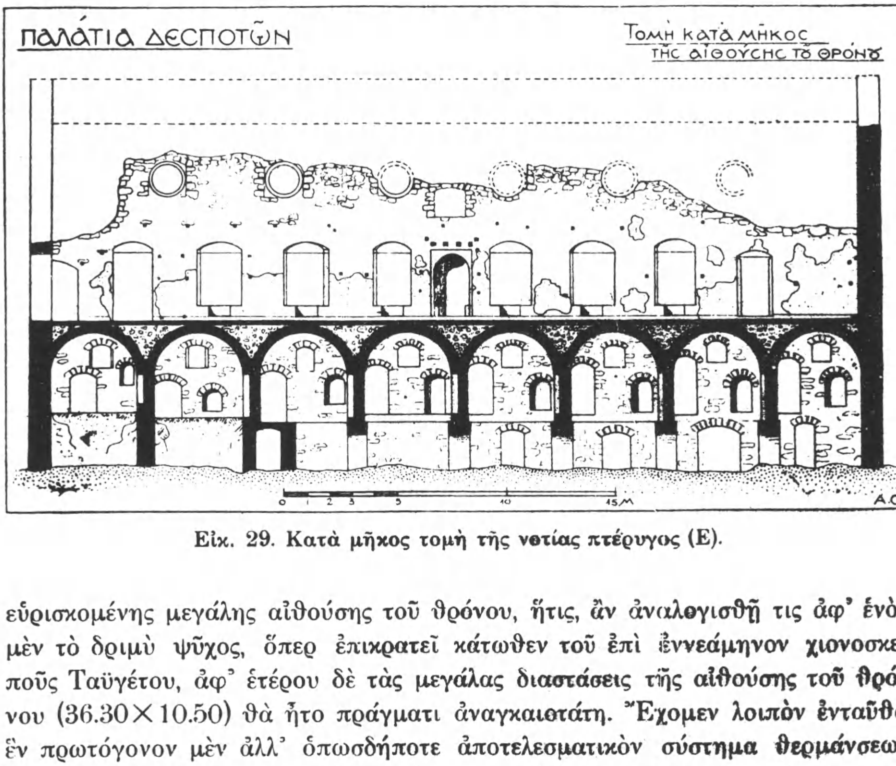

Εἰκ. 29. Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς νοτίας πτέρυγος (Ε).

εὑρισκομένης μεγάλης αἰθούσης τοῦ θρόνου, ἥτις, ἂν ἀναλογισθῇ τις ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τὸ δριμὺ ψῦχος, ὅπερ ἐπικρατεῖ κάτωθεν τοῦ ἐπὶ ἐννεάμηνον χιονοσκεποῦς Ταϋγέτου, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τὰς μεγάλας διαστάσεις τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου (36.30×10.50) θὰ ἦτο πράγματι ἀναγκαιοτάτη. Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα ἓν πρωτόγονον μὲν ἀλλ᾽ ὁπωσδήποτε ἀποτελεσματικὸν σύστημα θερμάνσεως διὰ θερμοῦ ἀέρος, μακρυνὸν ἀπόγονον τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ πρόδρομον τοῦ νεωτέρου.

Πρὸ τοῦ ἡμιυπογείου καὶ τοῦ α´ ὀρόφου ἐξετείνετο κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν *ἔμβολος* ἤτοι στοά, ἥτις δυστυχῶς εἶναι σήμερον ἐντελῶς κατεστραμμένη. Τὴν ὕπαρξίν της ἐν τούτοις ἐτεκμαιρόμεθα μέχρι τοῦδε ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς προσόψεως τῆς πτέρυγος διατηρηθέντων λειψάνων τῶν γεννήσεων τῶν θόλων δι᾽ ὧν ἐκαλύπτετο (εἰκ. 27 καὶ 34). Ἐσχάτως διανοίξας εἴς τινα ἀπὸ τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως ἀπόστασιν (3.80) παράλληλον πρὸς τὴν πρόσοψιν τάφρον ἀνεῦρον τὰ ἐν τῷ σχεδίῳ τῆς κατόψεως σημειούμενα καὶ ἐν τῇ εἰκόνι 30 φαινόμενα θεμέλια ἑπτὰ πεσσῶν. Ταῦτα ἔχοντα τὴν μορφὴν ταῦ

(εἰκ. 28 καὶ 34) εἶναι ἐκτισμένα διὰ κοινῆς τοιχοποιίας ἀντιστοιχοῦσι δέ, μέ τινας ἀποκλίσεις, πρὸς τὰ ἐπὶ τοῦ τοίχου ὑπολείμματα τῶν θόλων. Ἀνήκουσιν ἑπομένως εἰς τὰ ποδαρικὰ μιᾶς κιονοστοιχίας παρεμφεροῦς πρὸς τὴν τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος. Ὡς βλέπει τις ἐπὶ τοῦ σχεδίου τὰ ποδαρικὰ ταῦτα δὲν ὑπάρχουσι κατὰ τὸ βόρειον τμῆμα· δὲν πρέπει ὅμως διὰ τοῦτο νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ στοὰ δὲν ἐξετείνετο καθ᾽ ὅλον τὸ μῆκος τῆς πτέρυγος. Τὰ ἐλλείποντα ποδαρικά της θὰ ἐκαλύφθησαν ὅταν ἡ στοὰ κατεστράφη διὰ νὰ κτισθῶσιν εἰς τὴν θέσιν της μεταγενέστερα τουρκικὰ κτίσματα, (εἰκ. 27) ἅτινα ἦσαν βοηθητικὰ τοῦ ἐν τῇ πλατείᾳ τελουμένου μεγάλου *παζαριοῦ* ἢ *φόρου*, λόγῳ τοῦ ὁποίου καὶ ὁλόκληρος ἡ πλατεῖα ὠνομάζετο ἐπὶ τουρκοκρατίας πλατεῖα τοῦ Boyouk bazar[1].

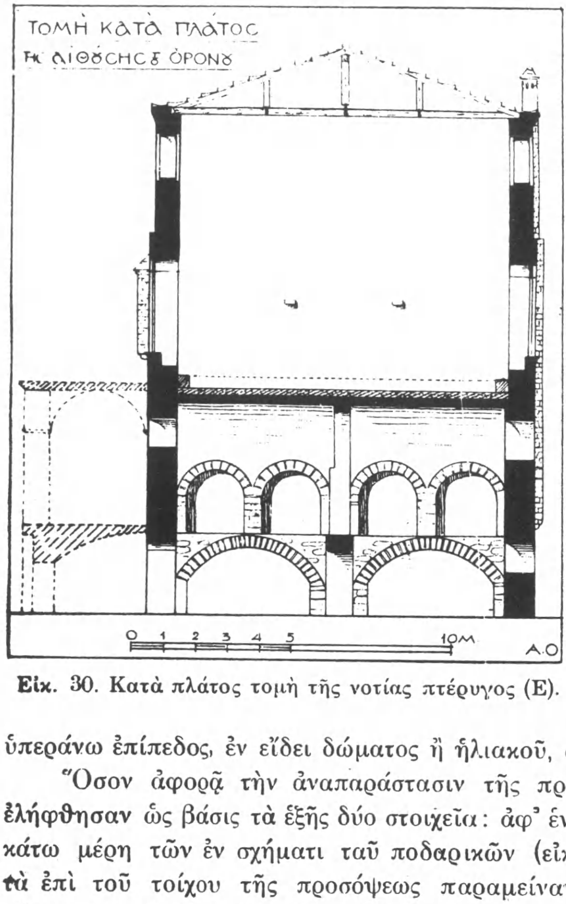

Εἰκ. 30. Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς νοτίας πτέρυγος (Ε).

Τὸ δάπεδον τῆς στοᾶς εὑρίσκετο εἰς τὸ ὕψος τοῦ κατωφλίου τῶν θυρῶν τοῦ α΄ ὀρόφου, ἡ δὲ ὀροφή της σχηματιζομένη διὰ σταυροθολίων συνεχῶν, ὡς τὰ τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος θὰ ἦτο ὑπεράνω ἐπίπεδος, ἐν εἴδει δώματος ἢ ἡλιακοῦ, ὡς καὶ ἡ τῆς ἄλλης πτέρυγος.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀναπαράστασιν τῆς πρὸ τῆς νοτίας πτέρυγος στοᾶς **ἐλήφθησαν** ὡς βάσις τὰ ἑξῆς δύο στοιχεῖα: ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τὰ ἐσχάτως εὑρεθέντα κάτω μέρη τῶν ἐν σχήματι ταῦ ποδαρικῶν (εἰκ. 28 καὶ 34), ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τὰ ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως παραμείναντα λείψανα τῶν γεννήσεων τῶν σταυροθολίων (εἰκ. 27 καὶ 33). Παρουσιάζεται ὅμως ἡ ἑξῆς δυσκολία: ὅτι οἱ ἄξονες τῶν ποδαρικῶν δὲν συμπίπτουν ὅλοι πρὸς τοὺς ἄξονας τῶν γεννήσεων· ὑπάρχουσιν ἀποκλίσεις φθάνουσαι μέχρι 0.30, ἕνεκα τῶν ὁποίων δημιουργοῦνται ἐλαφρῶς ῥομβοειδῆ ἐν κατόψει σταυροθόλια. Τοιαύτην λύσιν ἀντιπροσωπεύει ἡ παρατιθεμένη 1η παραλλαγὴ ἀναπαραστάσεως (εἰκ. 35)

[1] La Guilletière, Lacédémone ancienne et nouvelle, Paris 1676 τ. 2 σ. 391 O. Dapper, Naukeurige beschryving van Morea, t'Amsterdam 1688 σ. 34.

ἐν ᾗ ἡ ἐξέχουσα κεραία τοῦ ταῦ τῶν ποδαρικῶν ἤχθη συνεχὴς μέχρι τῶν γεννήσεων τῶν τόξων, ὅπως καὶ εἰς τὰ ποδαρικὰ τῆς βορείου στοᾶς (εἰκ. 25). Πρὸς ἀποφυγὴν ρομβοειδῶν σταυροθολίων θὰ ἠδύνατό τις ~~νὰ~~ παραδεχθῇ ὅτι ἡ ἐν σχήματι ταῦ διατομὴ τῶν ποδαρικῶν ἐφηρμόσθη μόνον διὰ τὸ ὕψος τοῦ ἡμιυπογείου, ὑπεράνω δ' αὐτῆς ὑπῆρχον ὀρθογώνια ποδαρικὰ ἀντιστοι-

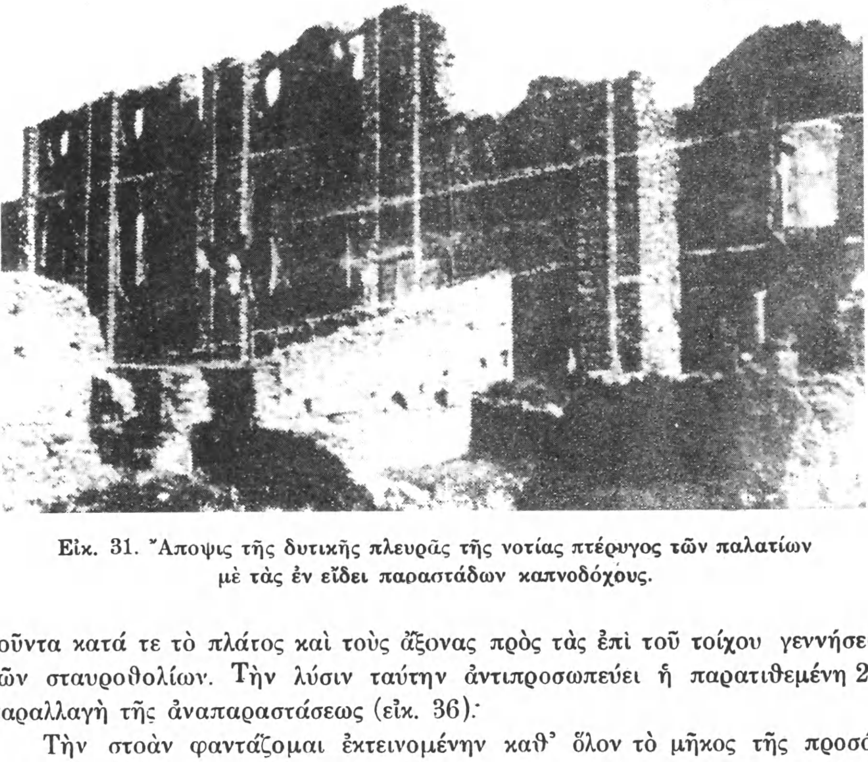

Εἰκ. 31. Ἄποψις τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς νοτίας πτέρυγος τῶν παλατίων μὲ τὰς ἐν εἴδει παραστάδων καπνοδόχους.

χοῦντα κατά τε τὸ πλάτος καὶ τοὺς ἄξονας πρὸς τὰς ἐπὶ τοῦ τοίχου γεννήσεις τῶν σταυροθολίων. Τὴν λύσιν ταύτην ἀντιπροσωπεύει ἡ παρατιθεμένη 2α παραλλαγὴ τῆς ἀναπαραστάσεως (εἰκ. 36).

Τὴν στοὰν φαντάζομαι ἐκτεινομένην καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς προσόψεως· ἐπειδὴ ὅμως ἡ γραμμὴ τῶν ἑπτὰ σῳζομένων ποδαρικῶν προεκτεινομένη συναντᾷ τὴν μεγάλην θύραν εἰσόδου τοῦ κτηρίου Δ (εἰκ. 6) δέχομαι ὅτι τὰ δύο ἐλλείποντα ποδαρικὰ ἦσαν κατὰ ἓν περίπου μέτρον ὀπισθοχωρημένα ἤτοι ὅτι ἡ στοὰ εἶχε κατὰ τὸ βόρειον αὐτῆς ἄκρον μικρότερον πλάτος. Ἐντεῦθεν προκύπτει εἰς τὴν πρόσοψιν μία θλάσις (εἰκ. 35 καὶ 38). Κατ' ἀμφοτέρας τὰς παραλλαγὰς ἐδέχθην ὡς ζεύξεις τῶν ποδαρικῶν διὰ τὸ ἡμιυπόγειον τόξα χαμηλωμένα, ἅτινα ἁρμονίζονται πρὸς τὸ γενικῶς ἐν τῇ νοτίᾳ πτέρυγι ἐφαρμοσθὲν σχῆμα τόξου· διὰ δὲ τὸν ὄροφον παρεδέχθην ὡς σχῆμα τόξου τὸ ἡμικύκλιον κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς βορείου στοᾶς (εἰκ. 25). Κατὰ

τὸ αὐτὸ δὲ ὑπόδειγμα ἐσχεδίασα ὡς στέψιν τῆς στοᾶς καὶ σειρὰν τοξυλλίων βαινόντων ἐπὶ κιλλιβάντων. Τέλος τὴν κλίμακα ἀνόδου εἰς τὸ πάτωμα τῆς στοᾶς ἐτοποθέτησα κατὰ τὸ νότιον στενὸν ἄκρον.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ περιγράψωμεν τὸν ἄνω ὄροφον τῆς νοτίας πτέρυγος. Οὗτος καταλαμβάνεται ὅλος ὑπὸ μιᾶς καὶ μόνης αἰθούσης ἐλαφρῶς τραπεζοειδοῦς σχήματος, λόγῳ τῆς λοξότητος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἥτις δὲν συναντᾶται κατ' ὀρθὴν γωνίαν πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πτέρυγα. Αἱ διαστάσεις τῆς αἰθούσης εἶναι 36,30×10,50 ἤτοι τὸ συνολικὸν αὐτῆς ἐμβαδὸν ἀνέρχεται εἰς μέτρα τετραγωνικὰ περίπου 380. Ἀποτελεῖ λοιπὸν μίαν τῶν μεγαλυτέρων βυζαντινῶν αἰθουσῶν, ἃς γνωρίζομεν.

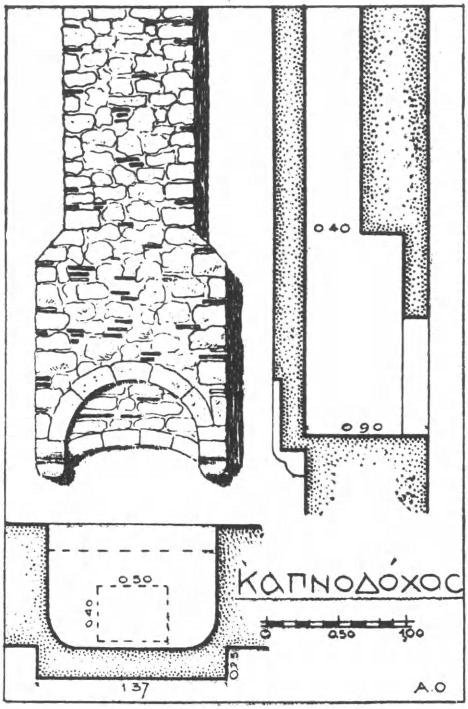

Εἰκ. 32. Λεπτομέρεια τῶν καπνοδόχων τῆς νοτίας πτέρυγος (Ε).

Ἐν κατακορύφῳ τομῇ οἱ τοῖχοι τῆς αἰθούσης παρουσιάζουν εἰς ὕψος 4.60 ἀπὸ τοῦ δαπέδου ἐλάττωσιν τοῦ πάχους των ἀπὸ 0.90 εἰς 0.78 (εἰκ. 30), τοῦθ' ὅπερ ἔχει ὡς ἐπακόλουθον τὴν δημιουργίαν ἐξωτερικῆς ἐσοχῆς καὶ τὴν ἐμφάνισιν ὁριζοντίας ἀκμῆς (εἰκ. 30, 35 καὶ 36). Ἀκριβῶς δ' ἡ ἀκμὴ αὕτη θὰ παρεπλάνησε τὸν Struck (ἔ. ἀ. σ. 133) εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὑπῆρχεν ἄνωθεν τῆς μεγάλης αἰθούσης καὶ ἄλλος ὄροφος. Τοιοῦτος ὅμως ὄροφος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπῆρχε ὄχι μόνον διότι ἐσωτερικῶς οὐδὲν ἴχνος δοκῶν πατώματος ἢ ἄλλου σημείου παρατηρεῖται ἐπὶ τῶν τοίχων ἀλλὰ καὶ διότι αἰσθητικῶς θὰ ἦτο ἀσυμβίβαστον μία τοιούτων διαστάσεων αἴθουσα νὰ ἔχῃ ὀροφὴν εἰς ὕψος μόνον 4.60 μ.

Φῶς ἡ μεγάλη αἴθουσα ἐδέχετο διὰ δύο σειρῶν παραθύρων ἀνοιγομένων ἐπὶ τῶν μακρῶν αὐτῆς πλευρῶν. Ἐκ τῶν παραθύρων τούτων τὰ μὲν τῆς κάτω σειρᾶς ἦσαν ὀρθογώνια, πλατέα καὶ ὑψηλά, τὰ δὲ τῆς ἄνω στρογγύλα καὶ μικρότερα καὶ δή, περιέργως, οὐχὶ πάντοτε συμμετρικῶς πρὸς τὰ κάτω διατεταγμένα (εἰκ. 27 καὶ 33).

Τὰ κάτω παράθυρα ἐσωτερικῶς μὲν παρουσιάζουσιν ὑπέρθυρον ἐν σχήματι χαμηλωμένου τόξου, ἐξωτερικῶς δὲ ἔφερον πλούσιον πρόσθετον πώρινον

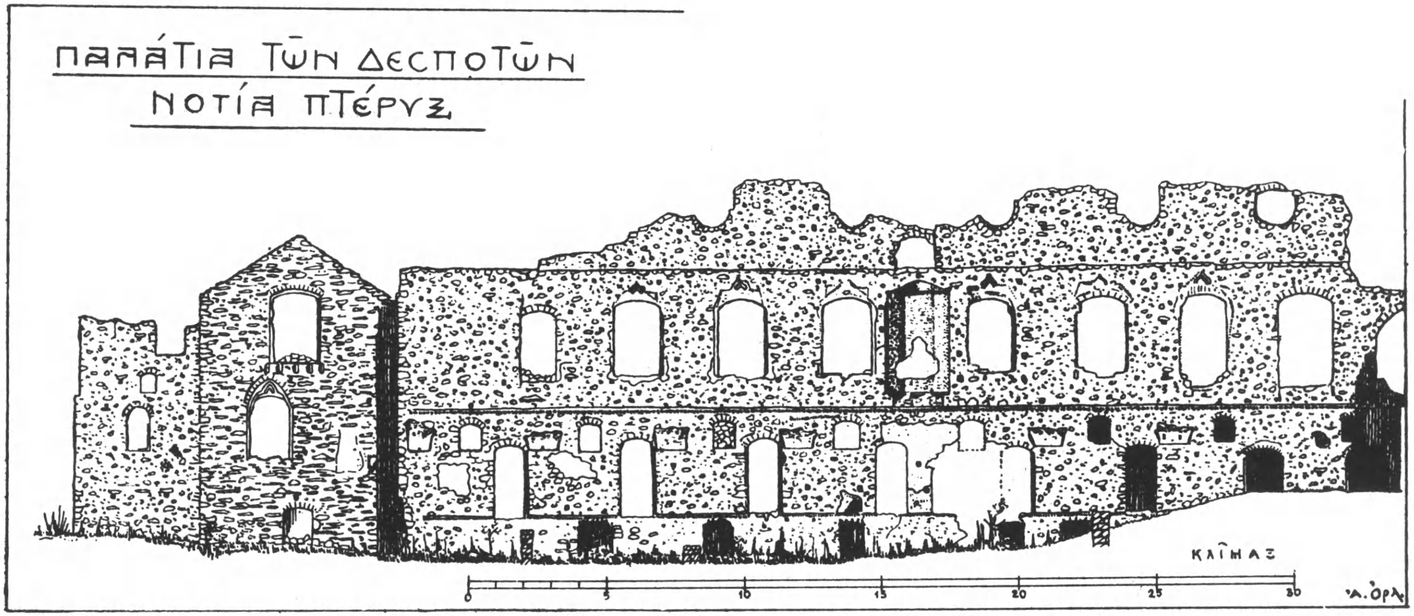

Εἰκ. 33. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς νοτίας πτέρυγος (Ε) μετὰ τῶν παρακειμένων κτισμάτων, πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

πλαίσιον φυτευόμενον κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ πάχους ἐντὸς ἐπίτηδες ἀφειμένης ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας βαθύνσεως τοῦ τοίχου (εἰκ. 38) κατὰ δὲ τὸ ἕτερον ἥμισυ τοῦ πάχους των ἐξέχον τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου. Ἐκ τῶν πωρίνων τούτων πλαισίων ὀλίγα μόνον λείψανα διετηρήθησαν, διὰ τῶν ὁποίων δὲν καθίσταται ἐφικτὴ ἡ πλήρης ἀναπαράστασις τοῦ γενικοῦ σχεδίου ἀλλὰ μόνον ἡ τοῦ ἄνω μέρους. Βέβαιον δηλαδὴ εἶναι ὅτι τὸ ἄνω τμῆμα τοῦ πλαισίου παρουσίαζε τὴν μορφὴν τριλόβου ἐγγεγραμμένου ἐντὸς ὀρθογωνίου περιβλήματος. Ἐκ τοῦ εἰρημένου δὲ τριλόβου τὸ μὲν μέσον τόξον ἦτο τεθλασμένον μὲ διπλῆν καμπυλότητα (εἰκ. 39) τὰ δὲ ἄκρα κυκλικά. Ὡς δ' ἐκ τοῦ περιγράμματος τῆς ἐπὶ τοῦ τοίχου βαθύνσεως δύναταί τις νὰ εἰκάσῃ, πρέπει νὰ ὑπῆρχε κάτωθεν τῶν ἄκρων λοβῶν καὶ ἀνὰ ἓν τόξον «προσαρμογῆς», ὅπερ ἔβαινε ἢ ἐπὶ κιονίσκου — κατ' ἀνάλογον παράδειγμα ἐξ οἰκίας τοῦ Μυστρᾶ — ἢ ἐπὶ πολυγώνων σταθμῶν, ὧν σῴζονταί τινα τεμάχια (εἰκ. 40). Ἔξω δὲ τῶν πωρίνων πλαισίων διεσώθησαν εἴς τινα παράθυρα καὶ λειψανα ἐζωγραφημενων ἐρυθρῶν ταινιῶν ἐπὶ λευκοῦ κονιάματος, αἵτινες φαίνεται ὅτι ἀπεμιμοῦντο τοὺς διατόνους ἐκείνους λίθους, οὓς βλέπομεν ἐπὶ τῶν ἐκ πώρου πλαισίων τῶν παραθύρων τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος (εἰκ. 11,Γ), ὡς καὶ εἰς ἄλλα κτήρια τοῦ Μυστρᾶ. Ἀναπαράστασιν τοῦ σχεδίου τοῦ παραθύρου παρέχει ἡ εἰκὼν 40.

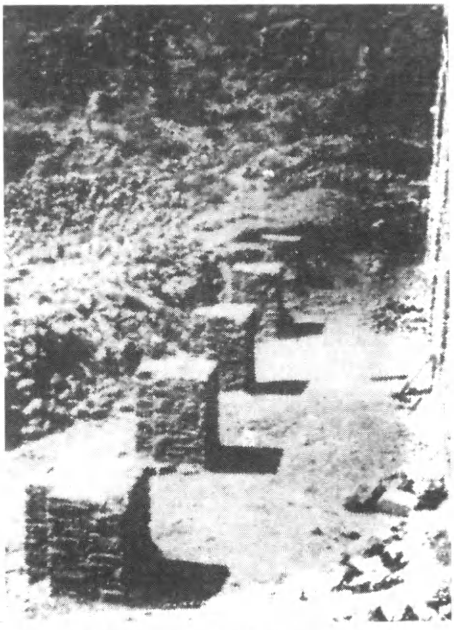

Εἰκ. 34. Τὰ νεωστὶ εὑρεθέντα θεμέλια τῶν πεσσῶν τῆς στοᾶς.

Τό τε σχέδιον καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τῶν πωρίνων πλαισίων τῶν παραθύρων ὁμοιάζουσι πρὸς ἀνάλογα ὑστερογοτθικὰ τῆς Δύσεως, τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος[1]. Τὰ ἐξωτερικὰ πώρινα πλαίσια τῶν παραθύρων εἶναι τοποθετημένα πολὺ ὑψηλότερον τοῦ ἐσωτερικοῦ τοξωτοῦ ἀνωφλίου· δημιουργεῖται οὕτω ἐντὸς τοῦ πλαισίου τύμπανον, ὅπερ προεκτεινόμενον δι' ἰσχνοῦ τοιχώματος κάτω τῆς στάθμης τοῦ ἀνωφλίου ἡδράζετο ἐπὶ τῶν ὁριζοντίων ἄνω ξύλων τῶν ὀρθογωνίων τετραξύλων (κασσῶν) τῶν ὑαλοστασίων, δι' ὧν ἐφράσσοντο τὰ ἀνοίγματα. Τῶν εἰρημένων τετραξύλων διετηρήθησαν εἰς

[1] F. M. Simpson, A history of architectural development II (1909) σ. 44 εἰκ. 27 καὶ εἰκ. 40.

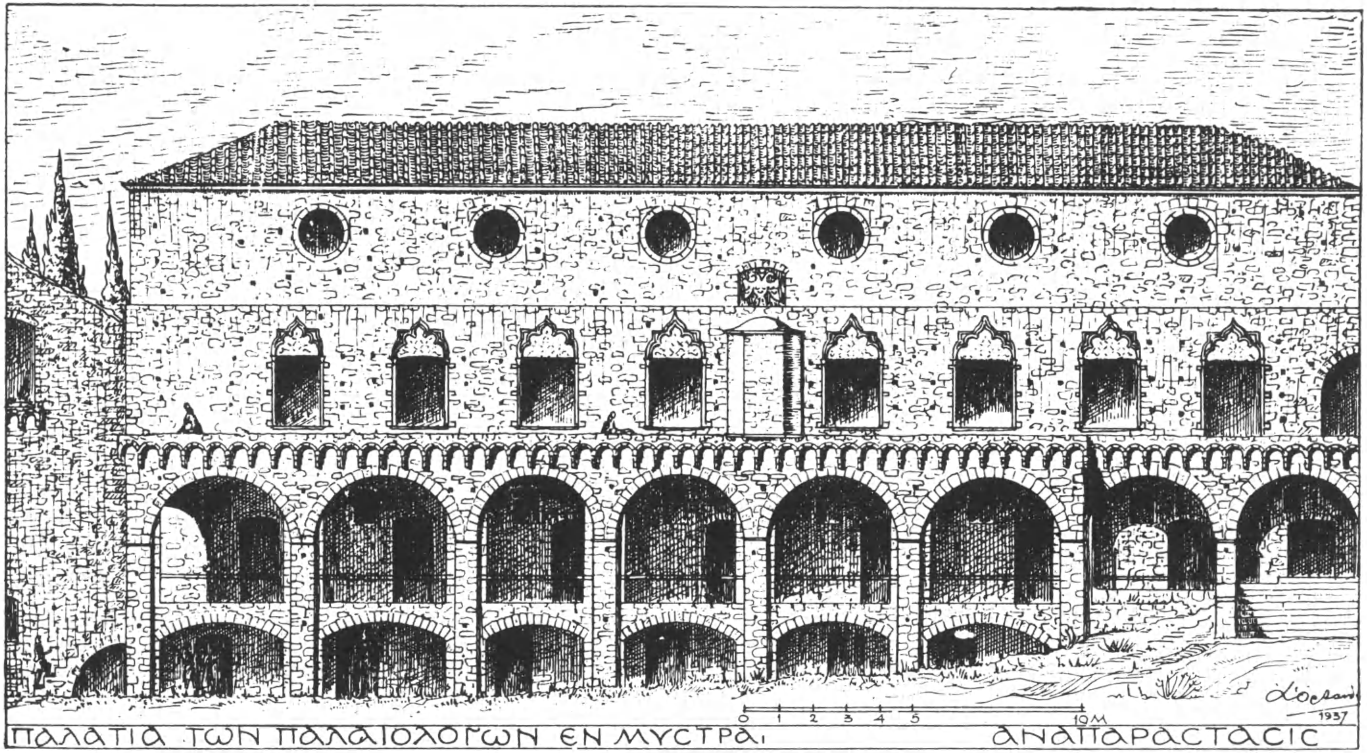

Εἰκ. 35. Ἀναπαράστασις τῆς ἀνατολικῆς ὄψεως τῆς πτέρυγος τῶν Παλαιολόγων. 1η παραλλαγή

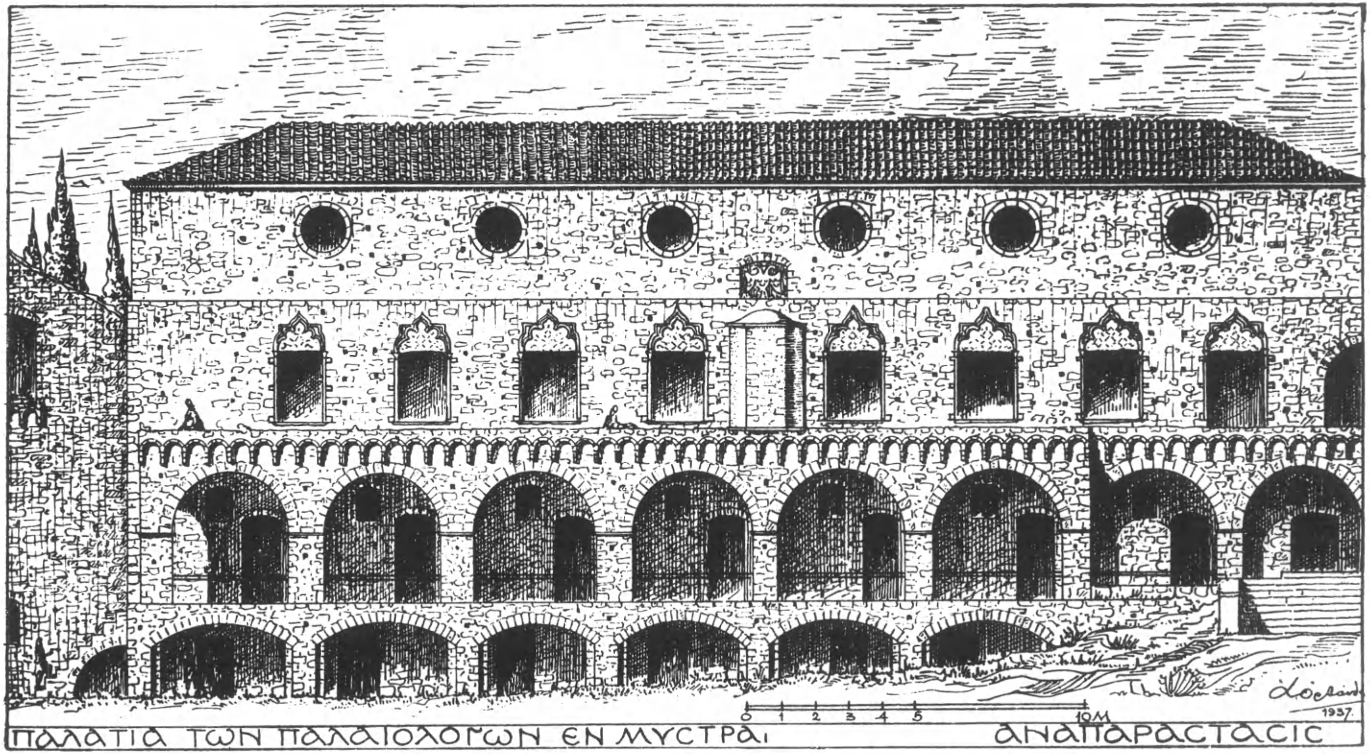

Εἰκ. 36. Ἀναπαράστασις τῆς ἀνατολικῆς ὄψεως τῆς πτέρυγος τῶν Παλαιολόγων. 2α παραλλαγή.

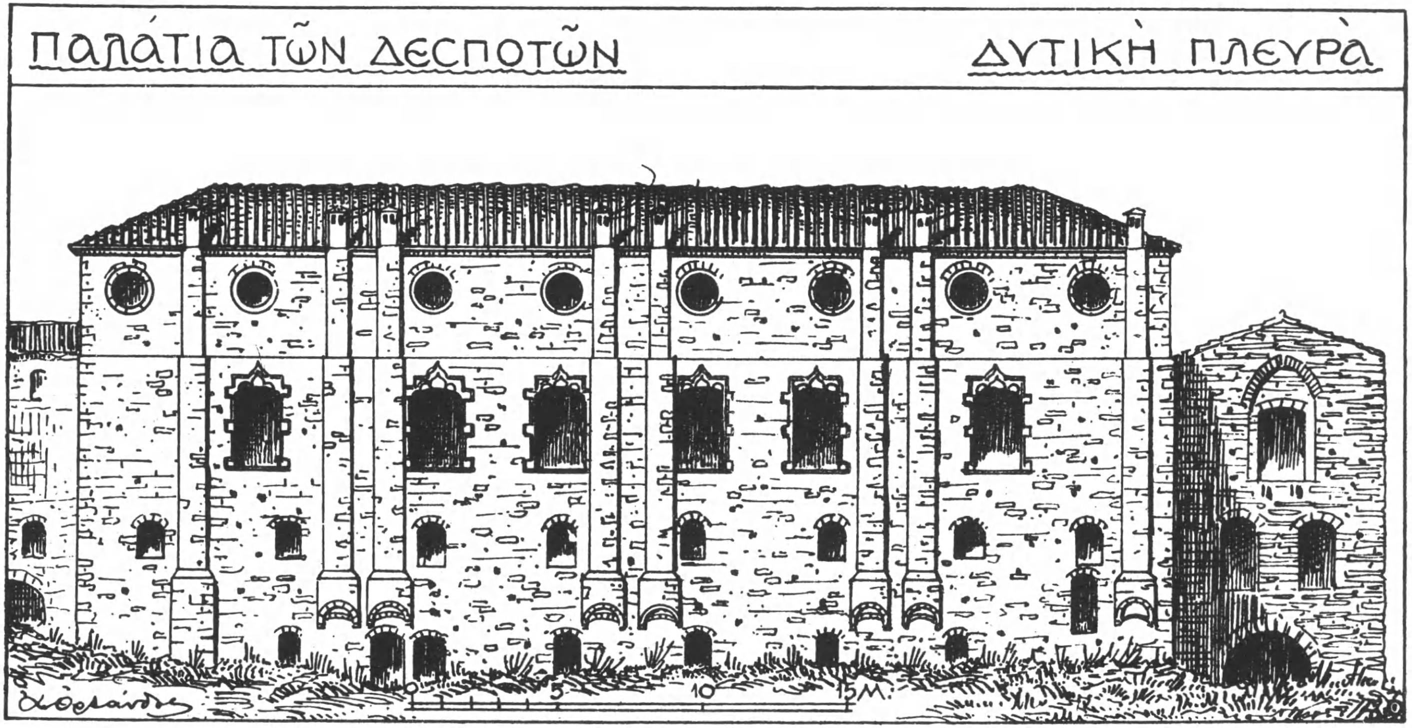

Εἰκ. 37. Ἀναπαράστασις τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς νοτίας πτέρυγος.(Ε).

πάντα τὰ κουφώματα αἱ ὀπαὶ πακτώσεως τῶν ὁριζοντίων ἄνω ξύλων ὡς καὶ τῶν κατακορύφων (εἰκ. 41). Εἰς ἕκαστον παράθυρον ὑπῆρχον εἰς τὸ κάτω μέρος κτιστὰ πεζούλια μὲ βάθυνσιν ὀρθογώνιον, ὡς ἡ εἰκὼν 41 δεικνύει. Τοιαῦτα πεζούλια ἐλλείπουσι μόνον ἀπὸ τὸ ἄκρον ἄνοιγμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ὅπερ (εἰκ. 29), τούτου ἕνεκα, πρέπει νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς θύρα ἐξόδου πρὸς τὴν ὡς δῶμα διαμορφωμένην ὀροφὴν τῆς στοᾶς.

Εἰκ. 38. Ἐξωτερικὴ ὄψις παραθύρου τῆς μεγάλης αἰθούσης.

Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς αἰθούσης ὑπάρχει κόγχη, ἐξέχουσα ἐξωτερικῶς καὶ στηριζομένη ἐπὶ κιλλιβάντων μορφῆς παραβολικῆς καὶ ἔχουσα τομὴν ἐξωτερικῶς μὲν ἡμιεξάγωνον, ἐσωτερικῶς δὲ τόξου κύκλου. Ἄνω ἡ κόγχη αὕτη καλύπτεται ὑπὸ ρηχοῦ τινος σφαιροειδοῦς θόλου (εἰκ. 42). Ἐν προσόψει τὸ κοίλωμα τῆς κόγχης περιβάλλεται ὑπὸ ὀρθογωνίου ἐγκοπῆς (εἰκ. 42), προωρισμένης πιθανῶς νὰ δεχθῇ πώρινόν τι πλαίσιον, οὗτινος ὅμως οὐδὲν λείψανον διετηρήθη. Ὑπεράνω τῆς ἐγκοπῆς ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ τοίχου σειρὰ ὀπῶν σχήματος ὀρθογωνίου (εἰκ. 42) αἵτινες βεβαίως θὰ ἐχρησίμευον πρὸς πάκτωσιν δοκῶν σχηματιζουσῶν προστέγασμα τῆς κόγχης ἐν εἴδει οὐρανίσκου *(καμελαύκιον)*. Τὸ προστέγασμα τοῦτο θὰ ἐστηρίζετο πιθανῶς ἐπὶ ξυλίνων κιονίσκων τοποθετημένων εἰς τὰ ἄκρα, μεταξὺ τῶν ὁποίων θὰ ἐκρέμαντο βῆλα ὡς βλέπομεν εἰς ἀνάλογα παραδείγματα ἐπὶ τοιχογραφιῶν ἢ μικρογραφιῶν χειρογράφων[1]. Μία ὅμως τοιαύτη πλουσία διαμόρφωσις καὶ ἔξαρσις τῆς κόγχης ἄγει εὐλόγως εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐν τῇ κόγχῃ θὰ ἦτο τοποθετημένος ὁ θρόνος τοῦ δεσπότου. Τὴν ὑπόθεσιν ἄλλως τε ταύτην ἐνισχύει τὸ γεγονὸς ὅτι ἀκριβῶς ὑπεράνω τῆς κόγχης ὑπάρχει, ἐξωτερικῶς τε καὶ ἐσωτερικῶς, ὀρθογώνιος βάθυνσις τοῦ τοίχου (εἰκ. 29), ἥτις προφανῶς θὰ ἐχρησίμευεν ὅπως ἐντὸς αὐτῆς τοποθετῆται τὸ ἔμβλημα τῆς ἀρχούσης οἰκογενείας, ἤτοι, ἐνταῦθα,

[1] Ὅρα εἰκόνας θρόνων μετὰ βήλων παρὰ Molinier, Hist. générale des arts appliqués à l'Industrie, Paris 1896 τ. I πίν. V, 3 καὶ De Beylié, Habitation byzantine σ. 186.

ὁ δικέφαλος ἀετὸς τῶν Παλαιολόγων. Περαιτέρω ἡ ἐν τῇ αἰθούσῃ ταύτῃ μὲ τὰς ἐξαιρετικὰς διαστάσεις ὕπαρξις τῆς κόγχης τοῦ θρόνου χαρακτηρίζει αὐτὴν ὡς τὴν αἴθουσαν τοῦ θρόνου, ὡς τὴν αἴθουσαν τῶν μεγάλων ὑποδοχῶν καὶ δεξιώσεων, ἐν ἑνὶ λόγῳ ὡς τὸν χρυσοτρίκλινον τῶν βυζαντινῶν [1].

Καθήμενος ἐν τῷ θρόνῳ του κάτωθεν τοῦ οὐρανίσκου ἐν τῇ κόγχῃ θὰ ἐδέχθη ἐν τῇ αἰθούσῃ ταύτῃ ὁ εἰς αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου ἀνακηρυχθεὶς τὸ 1449 τραγικὸς δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ Κωνσταντῖνος Δραγάσης ὁ Παλαιολόγος, τὰ συγχαρητήρια τῶν αὐλικῶν καὶ τοῦ λαοῦ του, ὀλίγα ἔτη πρὶν πέσῃ μαχόμενος πρὸ τῆς πύλης τοῦ ἁγίου Ῥωμανοῦ.

Εἰκ. 39. Λείψανα τοῦ πωρίνου πλαισίου τῶν παραθύρων τῆς νοτίας πτέρυγος.

Ἐγράφη ὅτι ἐπὶ τῆς κόγχης τοῦ θρόνου διεσῴζοντο κατὰ τὸ 1910 λείψανα τοιχογραφιῶν εἰκονιζουσῶν πιθανῶς δεσπότας τοῦ Μυστρᾶ [2]. Τοιούτων τοιχογραφιῶν οὐδὲν ἴχνος κατώρθωσα ἐγὼ νὰ διακρίνω, ἔχω δὲ τὴν γνώμην ὅτι, ἂν ὑπῆρξάν ποτε ἐνταῦθα τοιχογραφίαι, αὗται, κατὰ τὸ πνεῦμα τῶν Βυζαντίνων, θὰ εἰκόνιζον μᾶλλον τὸν Χριστὸν ἢ τὴν Θεοτόκον, παρὰ βασιλικὰ πρόσωπα [3].

Εἰς τὸ κάτω μέρος καὶ τῶν τεσσάρων τοίχων τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου ὑπῆρχε συνεχὲς χαμηλὸν (0.30) κτιστὸν πεζούλλι προωρισμένον ὡς κάθισμα τῶν ἐπισκεπτῶν κατὰ τὰς συγκεντρώσεις καὶ ὑποδοχάς. Ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ τοίχου σῴζονται μεταξὺ τοῦ 1ου καὶ 2ου ἀπὸ βορρᾶ παραθύρου τέσσαρες μεγάλαι ὀρθογώνιοι ὀπαὶ ὕψους 0.48, πλάτους 0.14 καὶ βάθους 0.40 προωρισμέναι διὰ τὴν πάκτωσιν ἐξέχοντος ἐξώστου, εἰς ὃν θ' ἀνήρχοντο διὰ ξυλίνης κλίμακος. Ὁ προορισμὸς τοῦ ἐξώστου τούτου μοὶ εἶναι ἄδηλος.

[1] Λέων Διάκ. 90, 14, Κ. Πορφυρογέννητος De adm. imp. 231,7 περὶ Βασ. τάξ. 20,12 21,23 κλπ. (Βόννης). Ὁ Λουιτπράνδος (Legat. κεφ. 9) λέγει περὶ τοῦ Χρυσοτρικλίνου: In hoc igitur aureo triclinio, quæ præstantior est pars palatii...

[2] Struck, Mistra σ. 133. M. Sotiriou, Mistra, 1935, σ. 61.

[3] Ὁμοία κόγχη μετὰ θρησκευτικῶν παραστάσεων ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸν Χρυσοτρίκλινον τοῦ ἱεροῦ παλατίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἰδοὺ τί λέγει σχετικῶς ὁ Κωνστ. Πορφυρογέννητος, (περὶ βασιλείου τάξεως 22, 5 Bonn): *Ὑποστρέφουσιν οἱ δεσπόται καὶ τῷ Θεῷ εὐχαριστοῦσιν εὐχὴν ἀποδίδοντες ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ αὐτοῦ χρυσοτρικλίνου, ἐν ᾗ ἱστόρηται ἡ τοῦ Κυρίου ἡμῶν καὶ Θεοῦ θεανδρείκελος ἁγία εἰκὼν ἐπὶ θρόνου καθεζομένη.*

Ἐξωτερικῶς εἶναι πιθανὸν ὅτι οἱ τοῖχοι τῆς νοτίας πτέρυγος ἦσαν ἐπικεχρισμένοι δι' ἀσβεστοκονίας ἀποκρυπτούσης τὴν πρόστυχον καὶ ἀκανόνιστον τοιχοποιίαν. Τοῦτο τοὐλάχιστον συνάγεται ἐξ ὀλίγων τμημάτων λευκῆς κονίας, ἅτινα ὅμως σῴζονται ἐπὶ τῶν τοίχων μόνον πλησίον τῶν πωρίνων πλαισίων τῶν παραθύρων, φέροντα τὰς ἐρυθρὰς ταινίας τὰς ἀπομιμουμένας τὰς πλίν-

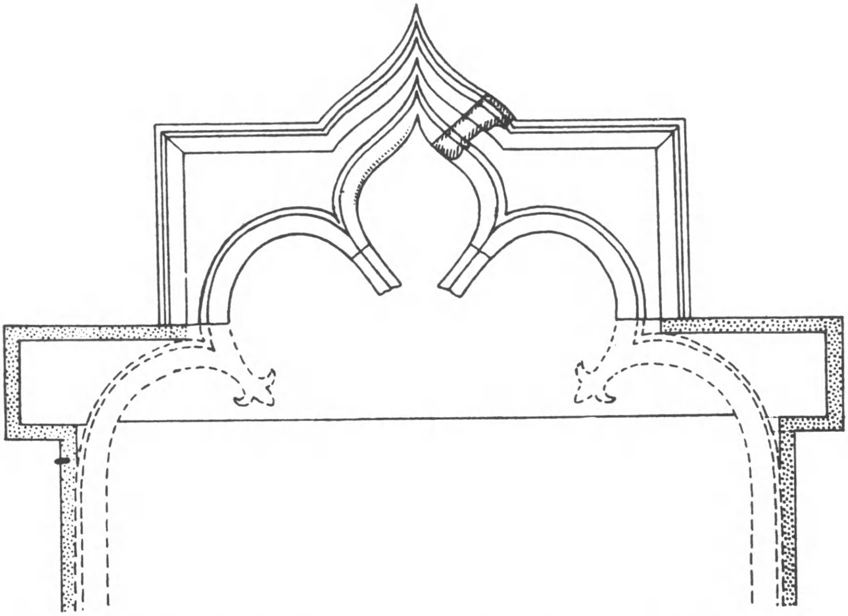

Εἰκ. 40. Ἀναπαράστασις τοῦ πωρίνου πλαισίου τῶν παραθύρων τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου.

θους. Ἐφ' ὅλης ὅμως τῆς ἄλλης ἐπιφανείας οὐδὲν ἴχνος κονίας διετηρήθη διὰ τοῦτο εἰς τὰς ἀναπαραστάσεις τῆς πτέρυγος τῶν Παλαιολόγων (εἰκ. 35, 36 καὶ 37) προετίμησα νὰ σχεδιάσω μόνον πλαίσια ἐξ ἐζωγραφημένης κονίας (πβλ. καὶ εἰκόνα 40) οὐχὶ δὲ καὶ ὁριζοντίας στρώσεις ἰσοδομικοῦ συστήματος[1]. Τὸ στέφον γεῖσον ἀπετελεῖτο ἐκ μεγάλης πωρίνης λοξοτμήτου ταινίας, ὕψους 0.30, ἧς τμῆμα διεσώθη κατὰ τὴν ὀπισθίαν ὄψιν τῆς αἰθούσης.

Οἱ τοῖχοι τῆς αἰθούσης ἐκαλύπτοντο ἐσωτερικῶς διὰ κονιάματος πιθανῶς ἐζωγραφημένου, οὗτινος διετηρήθησαν ἱκανὰ τμήματα κατὰ πάσας τὰς παρειὰς τῆς αἰθούσης (εἰκ. 43). Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἅλωσιν τοῦ Μυστρᾶ

[1] Τὴν διὰ κονιάματος ἐπάλειψιν τῶν ἐξωτερικῶν παρειῶν τῆς νοτίας πτέρυγος ἀναφέρει καὶ ὁ G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 242.

(29 Μαΐου 1460)[1] ἡ αἴθουσα τοῦ θρόνου φαίνεται ὅτι κατῳκήθη ἐπ᾽ ὀλίγον χρησιμεύσασα ὡς σαράγι τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ τῆς πόλεως. Ὀλίγα ὅμως ἔτη βραδύτερον (1464) ἡ ξυλίνη στέγη της θὰ ἐκάη κατὰ τὴν πυρκαϊάν, ἣν ἔθεσεν ὁ Σιγισμόνδος Μαλατέστας[2] πολιορκῶν τοὺς ἐν τῷ κάστρῳ ἐγκεκλεισμένους Τούρκους[3]. Μετὰ δὲ τὴν πυρκαϊὰν τῆς στέγης καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν ἐγκατάλειψιν τῆς μεγάλης αἰθούσης ἀργόσχολοι Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι ἐχάραξαν ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν κονιαμάτων κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἐνθυμήματα, ὧν ἕν, τὸ καὶ σπουδαιότερον, ἀναγράφει καὶ τὸ ἔτος 1465. *Ἔτος ς΄ϡογ΄ ἤρτεν...* Ἄλλα δὲ πάλιν χαράγματα εἰκονίζουσι κυνήγια ἐλάφου ἢ μάχας, πλοῖα παντοίων σχημάτων, ὧν τινα πρωτότυπα[4], ἀνθρώπους, ζῷα, πτηνὰ κλπ. (εἰκ. 44). Τὰ ἀκιδογραφήματα ταῦτα εἶναι λίαν ἐνδιαφέροντα καὶ διὰ τὴν ἐνδυμασιολογίαν τῶν εἰκονιζομένων προσώπων καὶ διὰ τὴν ἀφηγηματικὴν ἀφέλειάν των. Μίαν συλλογὴν ἐξ αὐτῶν παρέχει ἡ εἰκών 44.

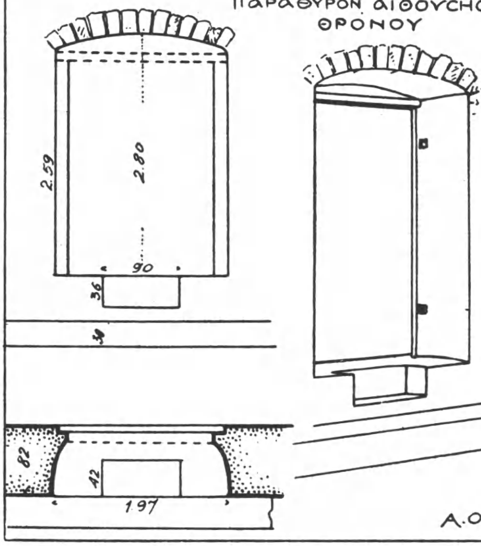

Εἰκ. 41. Ἐσωτερικὴ ὄψις τῶν παραθύρων τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου.

Ὑπολείπεται νὰ εἴπωμεν περὶ τοῦ πόθεν ἐγίνετο ἡ εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ θρόνου ἀνάβασις καὶ εἴσοδος. Τὸ ζήτημα τοῦτο ἐπὶ πολὺ μὲ ἐβασάνισεν χωρὶς νὰ κατορθώσω νὰ εὕρω τὴν ἀπολύτως βεβαίαν λύσιν του. Ἡ μᾶλλον πιθανὴ ἐκδοχή, ἣν προτείνω, εἶναι ὅτι ἡ κλῖμαξ ἀνόδου, πιθανώτατα ξυλίνη[5], θὰ εὑρίσκετο εἰς τὸ δωμάτιον $Δ_7$, (εἰκ. 15) οὗτινος ὁ ἄνω ὄροφος θὰ ἐχρησίμευεν ὡς προθάλαμος τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου. Εἰς τὸ ἄνω πλατύσκαλον τῆς κλίμακος ταύτης θὰ ὑπῆρχε μέγα ἄνοιγμα κλειόμενον διὰ βήλων. Παραπλεύρως δὲ τοῦ ἀνοίγματος τούτου πρὸς δυσμὰς ὑπῆρχε παράθυρον, οὗτινος

[1] Γ. Φραντζῆς, ἔκδ. Βόννης σ. 395,14. Crusius, Turcograecia, Basileae 1584 σ. 59.

[2] La Guilletière, Lacédémone ancienne et nouvelle, Paris 1676 τ. 2 σ. 373.

[3] Κ. Σάθας, Μνημ. Ἑλλ. Ἱστ. VI, 93. Α. Μομφερρᾶτος Σιγ. Μαλατέστας σ. 29.

[4] Σχήματα πλοίων ἐκ χαραγμάτων τοῦ Θησείου ἐμελέτησεν ὁ μακαρίτης ναύαρχος Μ. Γούδας, Βυζαντὶς τ. 2 σ. 129-157.

[5] Σημειωτέον ὅτι πᾶσαι αἱ κλίμακες τῶν παλατίων τῆς 2ας καὶ 3ης περιόδου ἦσαν ἐσωτερικαὶ καὶ ξύλιναι, ὡς καὶ τὰ πατώματα.

ξυλίνων αὐτῶν μερῶν—πατωμάτων, κουφωμάτων, στεγῶν—καὶ τῶν πωρίνων πλαισίων θυρῶν καὶ παραθύρων, ἅτινα μὲ πολλὴν δυστυχῶς ἀναλγησίαν ἀφήρεσαν, κατὰ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, οἱ κτίσται τῆς νέας Σπάρτης.

Νὰ περιγράψῃ τις ἓν πρὸς ἓν τὰ πολυάριθμα τοῦ Μυστρᾶ οἰκήματα καὶ μακρὸν θὰ ἦτο καὶ ἀνιαρόν· διότι κατ᾽ ἀνάγκην θὰ ἐπανελάμβανε τὰ αὐτά, ἀφ᾽ οὗ πολλὰ ἔχουσι τὰ σπίτια τὰ κοινὰ χαρακτηριστικά. Ἔκρινα δι᾽ αὐτὸ καλὸν νὰ προτάξω τὰ κοινὰ γνωρίσματα τῶν σπιτιῶν καὶ ὡς πρὸς τὴν γενικὴν αὐτῶν διάταξιν καὶ ὡς πρὸς τ᾽ ἀπαρτίζοντα αὐτὰ στοιχεῖα, νὰ ὁμιλήσω δ᾽ ἐν τέλει εἰδικώτερον περὶ τεσσάρων ἢ πέντε ἐξ αὐτῶν, ἅτινα διακρίνονται τῶν ἄλλων ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς καθόλου διαπλάσεως ἢ διακοσμήσεως.

ΓΕΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ

Τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ ὀρθούμενα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μεμονωμένα ἐντὸς μικρᾶς αὐλῆς (εἰκ. 46) ἐνίοτε δὲ καὶ *σύγκολλα*[1] (εἰκ. 70), ἔχουσι γενικῶς τὴν μορφὴν ἑνὸς ἐπιμήκους ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου[2], τοῦ ὁποίου ἡ μία τῶν πλευρῶν — συνήθως ἡ μακρὰ — βαίνει παραλλήλως πρὸς τὰς ἰσοϋψεῖς γραμμὰς τῆς κλιτύος. Λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς σχετικῶς κλίσεως τοῦ ἐδάφους, ἐφ᾽ οὗ εἶναι ἐκτισμένα τὰ σπίτια, οὐδέποτε εἶναι ἁπλῶς ἰσόγεια — *(χαμώγεα)* — διότι τότε τὸ ὄπισθεν ἥμισυ αὐτῶν θὰ εὑρίσκετο ἐντὸς τοῦ ἐδάφους καὶ θὰ ἦτο ἐξαιρετικῶς ὑγρόν. Φέρουσι λοιπὸν ὑπεράνω τοῦ ἰσογείου πάντοτε καὶ ἕνα ἢ δύο τὸ πολὺ ὀρόφους[3], οἵτινες, ὅταν μὲν τὸ ὀρθογώνιον εἶναι τοποθετημένον παραλλήλως πρὸς τὴν κλίσιν τοῦ ἐδάφους, ἀντιστοιχοῦσι κατακορύφως καθ᾽ ὅλα πρὸς τὸ ἰσόγειον (εἰκ. 45α), ὅταν ὅμως τὸ κτήριον βαίνει καθέτως πρὸς τὴν κλιτύν, τίθενται ἐν ἐσοχῇ δηλαδὴ οὕτως, ὥστε μόνον τὸ πρὸς τὰ κατάντη ἥμισυ αὐτῶν νὰ ἔχῃ κάτωθεν ἰσόγειον τὸ δὲ ὑπόλοιπον πρὸς τὰ ἀνάντη τμῆμα νὰ ἑδράζεται ἀπ᾽ εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς κλιτύος (εἰκ. 45β).

Εἰς τὰ παλαιότερα καὶ πλουσιώτερα σπίτια προσκολλᾶται εἰς τὸ παραλληλεπίπεδον καὶ εἷς τετράγωνος πύργος, ὅστις ἄλλοτε μὲν τοποθετεῖται κατὰ προέκτασιν τῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου (εἰκ. 45γ) ἄλλοτε δὲ τίθεται καθέτως πρὸς αὐτὴν σχηματίζων μετὰ τοῦ ὀρθογωνίου ἓν γάμμα ἢ ἓν ταῦ (εἰκ. 45δ). Σπανίως τέλος προσαρτᾶται εἰς τὸ κύριον σῶμα καὶ μικρότερος παράπλευρος χῶρος χρησιμεύων ὡς κοιτὼν *(κουβούκλιον)* ἢ μαγειρεῖον (εἰκ. 86).

[1] Ὁ ὅρος ἀπαντᾷ ἐν πωλητηρίῳ ἐγγράφῳ τοῦ 1320 Ἰωακ. Ἰβηρίτης, Γρηγ. Παλαμᾶς 2, 27.

[2] Τὰ σχήματος ἐπιμήκους ὀρθογωνίου οἰκήματα ὠνόμαζον οἱ Βυζαντινοὶ *δρομικὰ* (Miklosich - Müller, Acta et diplomata 6, 38), ὁμοίως δ᾽ ἐχαρακτήριζον καὶ τοὺς στενοεπιμήκεις ὀρθογωνίους ναοὺς (Πορφυρογέννητος Adm. Imp. 139. Miklosich - Müller, Acta 6, 37).

[3] Τὰ τοιαῦτα σπίτια ὀνομάζονται ἐν μεσαιωνικοῖς ἐγγράφοις *δίπατα* ἢ *ἀνωγεωκάτωγα* ἢ *ἀνωγοκάτωγα* (Φ. Κουκουλές, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. 12 σ. 88) ἢ καὶ *ἀνώγεα κατώγεα* (Miklosich-Müller, Acta et diplomata 6, 38, Ἰω. Ἰβηρίτης, Γρηγόρ. Παλαμᾶς 2, 27).

ΤΟ ΙΣΟΓΕΙΟΝ

Τὸ ἰσόγειον—*κατώγεων* ἢ *κατώγιν*—τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο γενικῶς πρὸς κατοικίαν. Συνέβαινε δὲ τοῦτο ὄχι μόνον ἕνεκα τῆς εἰς τὸ ὑγρὸν ἔδαφος εἰσχωρήσεώς του ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους: Κατὰ τὸν μεσαίωνα καὶ μάλιστα εἰς πόλεις περιτετειχισμένας, ἔνθα μικρὸς εἶναι ὁ διαθέ-

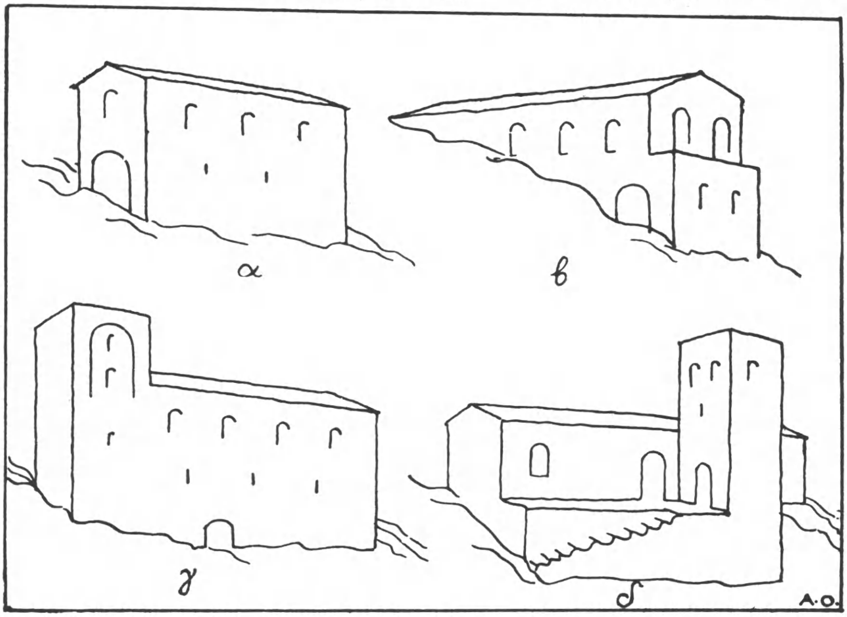

Εἰκ. 45. Τύποι σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ.

σιμος πρὸς οἰκοδομίαν χῶρος, τὸ σύστημα τῆς κατοικίας ἦτο τελείως διάφορον τοῦ ἐν ἐπιπέδῳ ἐλευθέρῳ χώρῳ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀργότερον ἐν Ἀνατολῇ ἐφαρμοζομένου. Ἐν ᾧ δηλαδὴ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας οἱ κατοικήσιμοι χῶροι διετάσσοντο ἀνέτως πέριξ μιᾶς ἐσωτερικῆς αὐλῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ συνεκεντροῦτο ὅλη ἡ ζωὴ καὶ ἡ δρᾶσις τῆς οἰκογενείας, ἀδιαφορούσης διὰ τὰ ἔξω τῆς οἰκίας συμβαίνοντα, κατὰ τὸν μεσαίωνα ἡ παλαιὰ ἀπομόνωσις καὶ ὁ μυστικισμὸς καταργοῦνται, οἱ δὲ χῶροι συγκεντροῦνται εἰς ἓν οἴκημα παραλληλεπίπεδον καὶ ἀνώγειον, βλέπον πρὸς πάσας τὰς διευθύνσεις καὶ μὴ περιβάλλον ἀλλὰ περιβαλλόμενον ὑπὸ αὐλῆς[1].

[1] Χαρακτηριστικοὶ διὰ τὴν θέσιν τῆς αὐλῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν οἰκίαν εἶναι καὶ οἱ ἀντίστοιχοι ὅροι· οὕτω διὰ μὲν τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν χρησιμοποιεῖται συχνὰ ὁ ὅρος *μεσαύλειον* ἢ *μέσαυλον* (Προκόπιος, ὑπὲρ τῶν πολέμων 3. 12. 4, Εὐσέβιος Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 39), ἐν ᾧ κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν συναντῶμεν τὸ *πρόαυλον* ἢ *περίαυλον* ἢ *περιαύλιον* (Νικ. Χωνιάτης 663 13, Miklosich-Müller, Acta 3. 21, 3. 52, 3. 57 Trinchera, Syllabus membranarum, Neapoli 1865 σ. 25).

Ἡ ριζικὴ αὕτη μετατροπὴ ὀφείλεται κυρίως εἰς τὰς κρατούσας κατὰ τὸν μεσαίωνα κοινωνικὰς συνθήκας. Δὲν ἐθεωρεῖτο τώρα πλέον εὐγενὲς τὸ κατοικεῖν ἰσογείως, ἀλλ' οὔτε καὶ ἀσφαλές, λόγῳ τῶν οὐχὶ σπανίων ἐπιδρομῶν τοῦ λαοῦ κατὰ τῶν πλουσίων [1]. Ἐκρίθη διὰ τοῦτο σκόπιμος ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ συγκέντρωσις τῶν χώρων, ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ εἰς τὸν ἄνω ὄροφον μετάθεσις τῆς κατοικίας, τοῦ κατωγίου χρησιμοποιηθέντος ἐφεξῆς μόνον διὰ βοηθητικὰς ὑπηρεσίας ἅμα δὲ καὶ δι' ἀμυντικοὺς σκοπούς. Διὰ τὸν τελευταῖον δ' ἀκριβῶς τοῦτον λόγον τὸ ἰσόγειον τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ ὄχι μόνον μὲ παχεῖς καὶ στερεοὺς τοίχους κατασκευάζεται ἀλλ' οὔτε κἂν παράθυρα συνήθως φέρει πλὴν μικρῶν τινων φεγγιτῶν (εἰκ. 46) ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου συχνότατα εἶναι ἐφωδιασμένον μὲ *τοξικὰς θυρίδας* ἢ *τοξοβολίστρας* [2] ἢ *τοξικὰς τρύπας* [3] (πολεμίστρες) (σπίτι Ζ εἰκ. 46, σπίτι Α εἰκ. 54).

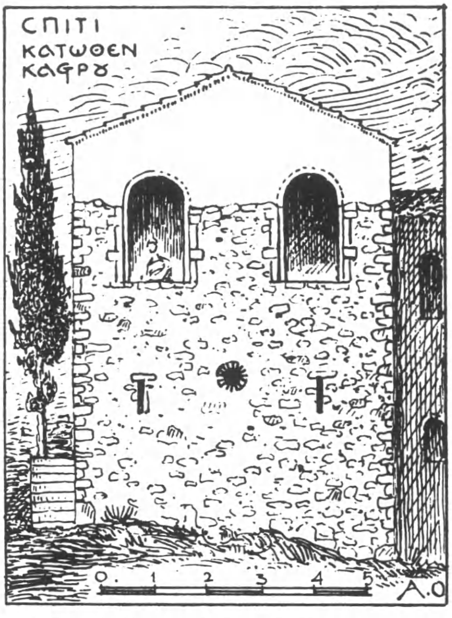

Εἰκ. 46. Σπίτι (Ζ) μὲ τοξικὰς θυρίδας.

Ἐχρησιμοποιεῖτο λοιπὸν καὶ ἐν Μυστρᾷ τὸ ἰσόγειον ἄλλοτε μὲν ὡς στάβλος, ἄλλοτε δὲ ὡς ἀποθήκη σιτηρῶν ἢ ἐλαίου, σπανιώτερον δ' ὡς μαγειρεῖον (παλάτια) καὶ ὡς κατοικία τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ [4].

Ἐνίοτε ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ἰσογείου ὠρύσσετο λάκκος καλυπτόμενος διὰ κυλινδρικοῦ θόλου (Σπίτι Φραγκοπούλου εἰκ. 99, παλάτια εἰκ. 14). Ὁ λάκκος οὗτος ἦτο προωρισμένος νὰ δέχεται ὑγρὸν περιεχόμενον, ὡς ἀποδεικνύει τὸ παχὺ καὶ σκληρὸν ὑδραυλικὸν κονίαμα, διὰ τοῦ ὁποίου καλύπτονται τὰ τοιχώματά του. Τὸ ὑγρὸν δὲ τοῦτο ἠδύνατο νὰ εἶναι καὶ οἶνος, συνηθέστερον ὅμως ἦτο τὸ ἀπὸ τῆς στέγης τοῦ οἰκήματος, τῇ βοηθείᾳ ἀγωγοῦ, συλλεγόμενον ὄμβριον ὕδωρ· ἀπετέλει λοιπὸν

[1] Karl Roth, Sozial-und Kulturgeschichte des byzantinischen Reiches, Berlin und Leipzig 1919 σ. 24.

[2] Θεοφάνης 589, 5 (Βόννης), Δούκας 301, 7.

[3] Οὕτω ἐν τῇ Βακτηρίᾳ τῶν ἀρχιερέων (ἤτοι τὸ ὑπ' ἀρ. 1373 χειρόγραφον βιβλίον τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος) φ. 231α, κεφ. ρζ΄. Λέγονται δ' αὗται αὐτόθι καὶ ἁπλῶς *τοξικαί*.

[4] Ἡ συνήθεια τοῦ νὰ κατοικῆται μόνον τὸ ἀνώγειον, τὸ δὲ κατώγειον νὰ χρησιμεύῃ ὡς στάβλος διατηρεῖται μέχρι τῆς σήμερον πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἰδίᾳ εἰς τὰ ὀρεινὰ μέρη, ὡς π. χ. ἐν Αἰτωλίᾳ. Λουκόπουλος, Αἰτωλικαὶ οἰκήσεις, Ἀθῆναι 1925 σ. 6, 7.

ὁ λάκκος οὗτος τὸν *ὀμβροδέκτην* ἢ τὴν *κινστέρναν* τοῦ σπιτιοῦ[1], ἧς τὸ ὕδωρ ἠντλεῖτο διὰ κάδου ἀπὸ *περιστομίδων*[2], κατασκευαζομένων ἄλλοτε μὲν ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ ἰσογείου (παλάτια δεσποτῶν σελ. 22 εἰκ. 14) ἄλλοτε

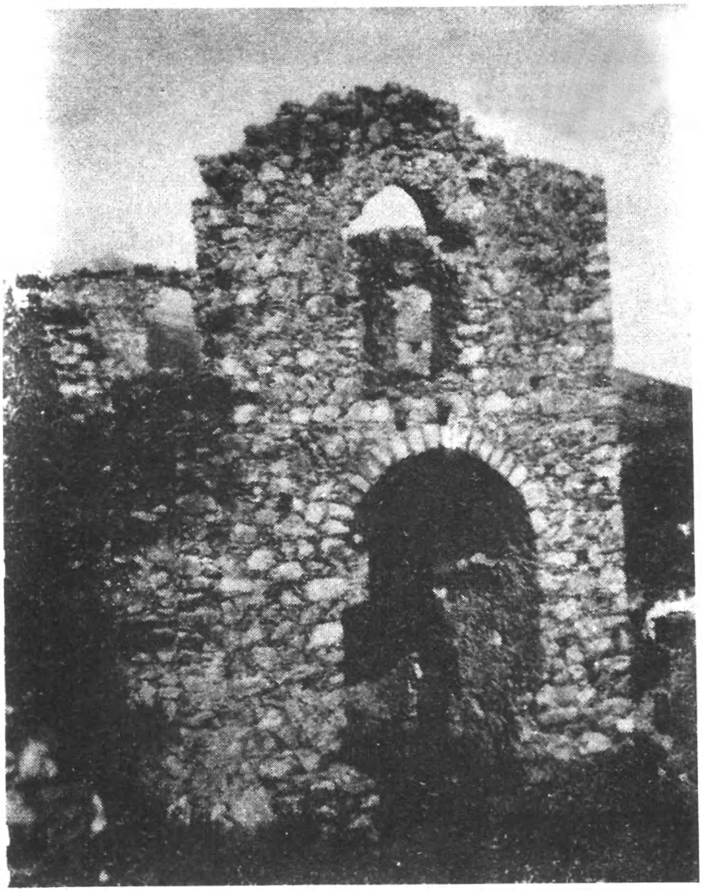

Εἰκ. 47. Σπίτι μετὰ διαβατικοῦ.

δ᾽ ἐκτὸς αὐτοῦ ἐν τῇ αὐλῇ ἀλλὰ παρὰ τὸν τοῖχον τοῦ ἰσογείου (οἰκία Φραγκοπούλου εἰκ. 99).

[1] Ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης ἀναφέρει, ὅτι εἶχεν ἐν τῇ οἰκίᾳ του «ὑπόγειον ταμεῖον ὑδάτων» Guilland, Le palais de Théodore Métochite ἐν Revue des Études Grecques τ. 35 (1922) σ. 90.

[2] Ὁ ὅρος ἀπαντᾷ ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1202: «φρέαρ μετὰ περιστομίδος μαρμαρίνου ἢ πωρίνου» Miklosich - Müller, Acta 3, 51. 3, 57.

Ὁ χῶρος τοῦ ἰσογείου ἦτο πάντοτε ἀδιαίρετος καὶ συνηθέστατα *ὑπόθολος*[1] ἤτοι κεκαλυμμένος διὰ κτιστῶν θόλων, οἵτινες ἄλλοτε μὲν ἦσαν κυλινδρικοί, (*καμάραι*, σπίτι Ρ εἰκ. 50 Ζ) ἄλλοτε δὲ ἦσαν σταυροθολιακοὶ[2] (σπίτια «Θ, Λ»

Εἰκ. 48. Καμπύλον ἰσόγειον μετὰ διαβατικοῦ.

εἰκ. 99, 101). Τῶν πύργων, οἵτινες ἦσαν τετράγωνοι, τὸ ἰσόγειον ἐκαλύπτετο συνήθως διὰ σφαιρικοῦ θόλου σχήματος ἀσπίδος (ἀρχοντικὸν Α, εἰκ. 88). Ἀντὶ δὲ θολωτῶν ὀροφῶν συναντῶμεν ἐνίοτε καὶ ξυλίνας ὀροφὰς τοῦ ἰσογείου

1 Ὁ ὅρος ἀπαντᾷ ἐν μεσαιωνικοῖς ἐγγράφοις Miklosich-Müller, Acta 3,56. 3,57 «κατώγεων ὑπόθολον», «κτίσματα ὑπόθολα».

2 Παρὰ τῷ Ἀνωνύμῳ Banduri ἀπαντᾷ ὁ ὅρος *σταυροθολοκτισμένος* Migne, Patr. Gr. 133, 980.

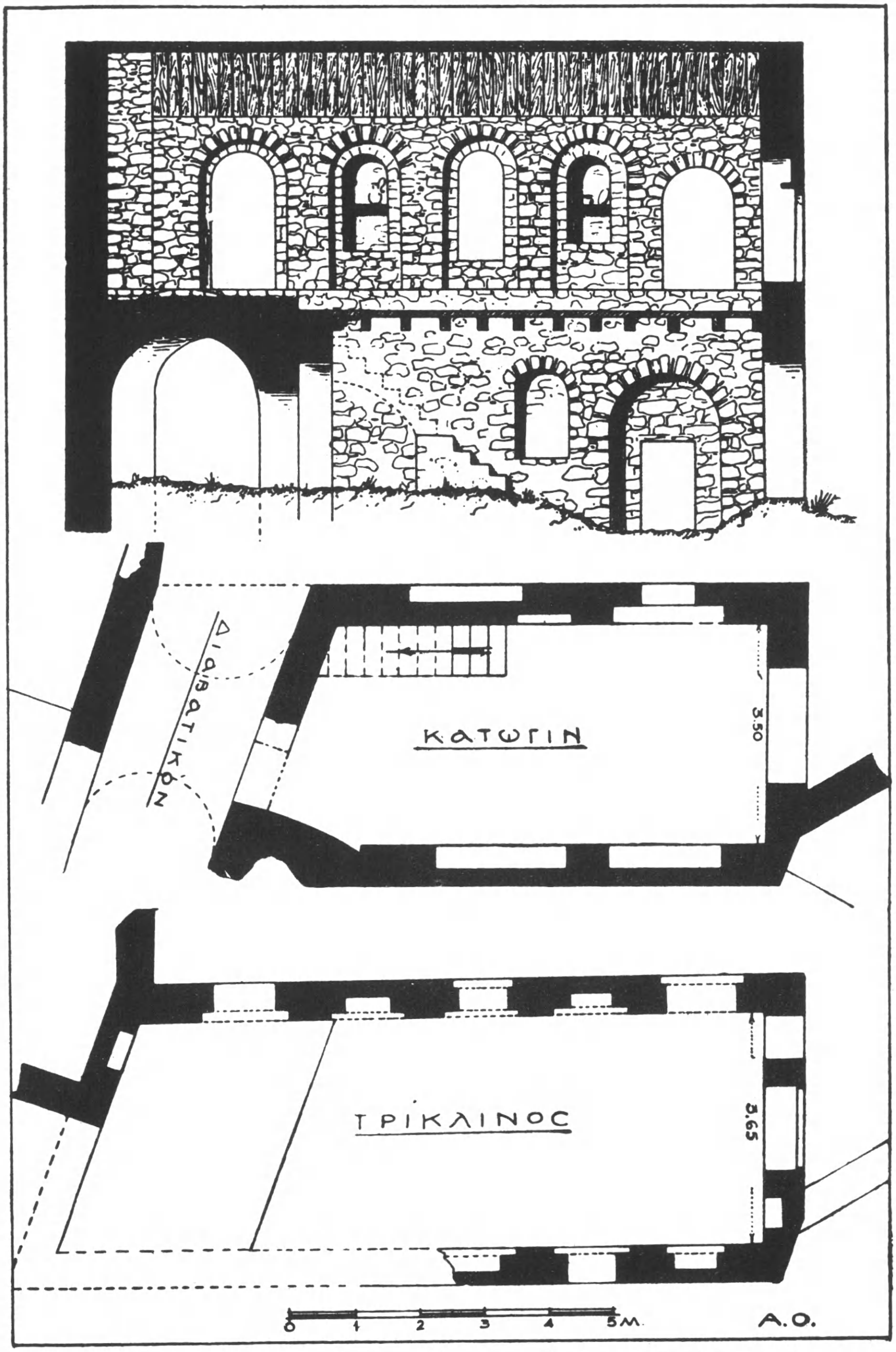

Εἰκ. 49. Σπίτι ἀνωγοκάτωγον (Ε) φέρον κάτωθεν λοξὸν διαβατικόν.

δοσιν. Ἡ κλῖμαξ κατέληγεν ἄνω εἰς πλατύσκαλον, ὅπερ ὑπὸ μὲν τῶν Βυζαντινῶν ἐκαλεῖτο *ἀκρόσκαλον* [1], ὑπὸ δὲ τῶν νεωτέρων ὀνομάζεται *κεφαλόσκαλο* [2].

Εἴς τινας περιπτώσεις κλίμακες ἄλλοτε εὐθεῖαι (ἀρχοντικὸν Α εἰκ. 52) καὶ ἄλλοτε ἑλικοειδεῖς [3] ἢ *γυρισταὶ* [4] κατεσκευάζοντο ἐντὸς τοῦ πάχους τῶν τοίχων ἢ ἐντὸς μιᾶς καμπύλης ἐξοχῆς αὐτοῦ ὡς π.χ. εἰς τὸ ὑπεράνω τῶν Ἁγ. Θεοδώρων σπίτι Φ (εἰκ.52). Ἄλλοτε πάλιν μία κτιστὴ σκάλα παρεμβάλλεται ἐγκαρσίως μεταξὺ δύο γειτονικῶν κτηρίων (εἰκ. 50 Ε).

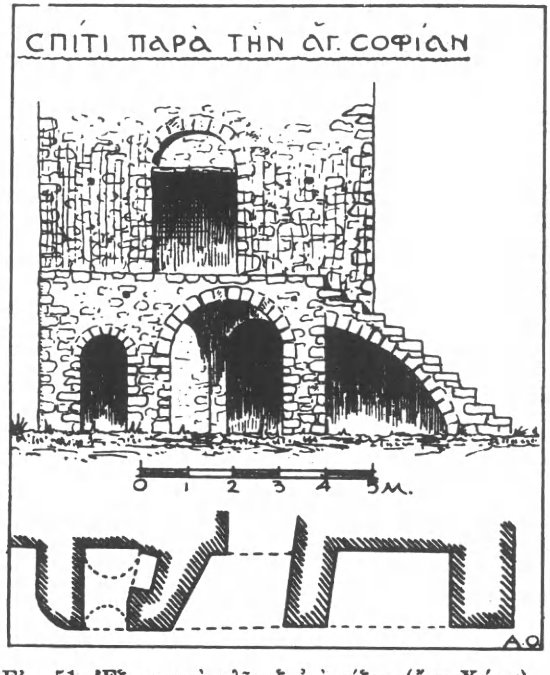

Εἰκ. 51. Ἐξωτερικὴ κλῖμαξ ἐπὶ τόξων (ἄνω Χώρα).

ΑΝΩΓΕΙΟΝ

Τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ εἶχον κατὰ κανόνα ἕνα καὶ μόνον ὄροφον ὑπεράνω τοῦ ἰσογείου, κατ᾽ ἐξαίρεσιν δὲ δύο, (σπίτια Α, Γ, Λ, Τ) ὁπότε ὁ πρῶτος ἦτο χαμηλὸς 1.80 ἕως 2.80 μ. καὶ θὰ ἐχρησίμευεν εἴτε ὡς ἀποθήκη, εἴτε δι᾽ ἀμυντικοὺς σκοπούς, ὅπως συμβαίνει εἰς τὸ ἀρχοντικὸν Α, τοῦ ὁποίου ὁ πρῶτος ὄροφος, ἔχων ὕψος μόλις 1.80 μ., φωτίζεται μόνον ἀπὸ τέσσαρας τοξικὰς θυρίδας (πολεμίστρας) (πβλ. εἰκ. 88).

Ὁ ἄνω ὄροφος κατελαμβάνετο συνήθως ἀπὸ μίαν καὶ μόνην μεγάλην αἴθουσαν [5], σχήματος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὀρθογωνίου σπανιώτερον δὲ καὶ τραπεζοειδοῦς (σπίτι Δ εἰκ. 49) ἥτις ἐνίοτε εἶχε μῆκος φθάνον τὰ 16 μ. (Σπίτι Χ) καὶ 18 μ. (Σπίτι Λ). Ἡ αἴθουσα αὐτὴ ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν *τρίκλινος*

[1] Miklosich-Müller, Acta et diplomata 3, 55.

[2] Φ. Κουκουλές, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 12 σ. 91 σημ. 11.

[3] Αἱ ἑλικοειδεῖς κλίμακες ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν *κοχλίαι* Θεοφάνης 193, 21 197, 20 (Βόννης) Κ. Πορφυρογέννητος Βασιλ. τάξ. I, 17. Πασχάλιον Χρονικὸν 304 α, 313 β.

[4] Ἀκριτικὸν ἔπος, Λαογραφία Θ', 399.

[5] Τοῦτ᾽ αὐτὸ συνέβαινε καὶ ἐν τῇ Δύσει A. Choisy, Histoire de l'architecture 2, 553 ὡς καὶ εἰς τὰ ἀρχοντικὰ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Τρίκερι Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλλην. Λαϊκὴ Τέχνη, Ἀθῆναι 1936 σ. 136.

ἢ *τρικλινάριν*[1], ἀντεστοίχει δέ, ὡς λέγει καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Παρεκβ. 1573, 28) πρὸς τὸν *οἶκον* τῶν ἀρχαίων οἰκημάτων ἢ καὶ τὸν *ἀνδρῶνα*·

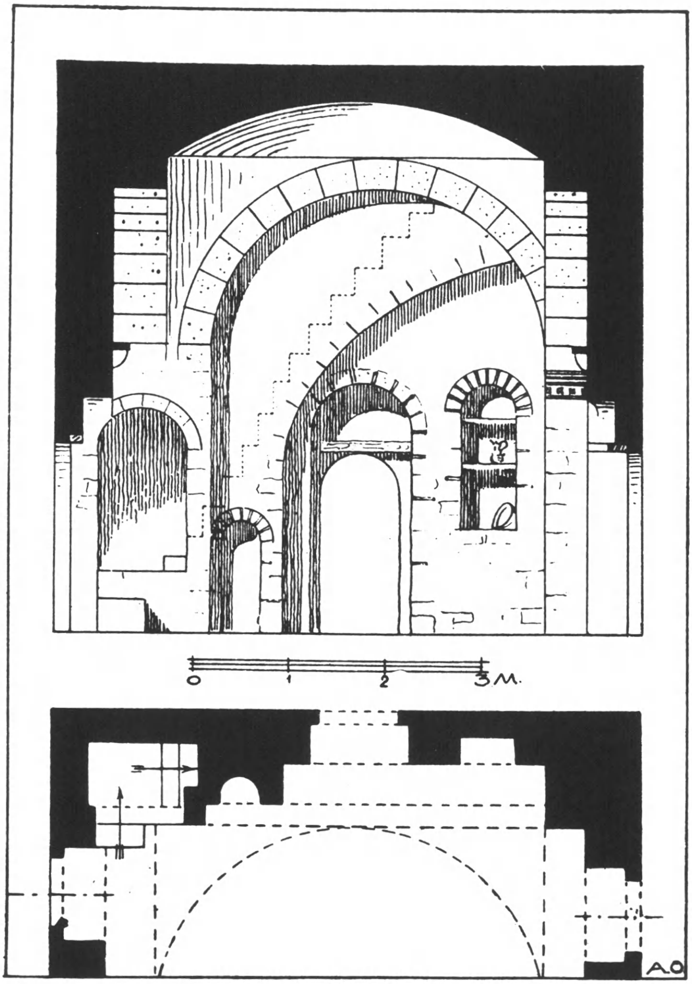

Εἰκ. 52. Κλῖμαξ εὐθεῖα ἐντὸς τοῦ τοίχου τοῦ ἀρχοντικοῦ Α.

διότι ἐν αὐτῇ ἡ οἰκογένεια παρέμενε νυκτός τε καὶ ἡμέρας, ἐδῶ εἰργάζετο, ἔτρωγε, ἐκοιμᾶτο καὶ ἐδέχετο τοὺς ξένους.

Χωρίσματα ὁ τρίκλινος, ὡς εἴπομεν, δὲν ἔφερε· διότι οὐδαμοῦ ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν κονιαμάτων παρατηροῦνται σχετικὰ ἴχνη· ἂν δὲ παρίστατο ἀνάγκη

[1] Ὅρα τὰ παρὰ Φ. Κουκουλὲ κατελεχθέντα χωρία ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. 12 σ. 118.

χωρισμοῦ τμήματός τινος αὐτοῦ—πρὸς σχηματισμὸν *κουβουκλίου* ἢ *ματρωνικίου*, ἅτινα σπανίως κατεσκευάζοντο ἐν Μυστρᾷ ὡς ἰδιαίτερα διαμερίσματα (ἀρχοντικὸν Α εἰκ. 86β)—οὗτος ἐγίνετο εἴτε διὰ καλαμοτοίχων εἴτε διὰ ξυλίνων χωρισμάτων, ἅτινα ὠνομάζοντο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν *φαλσώματα* [1] ἢ *φάλσοι* [2].

Ἡ στέγη τοῦ τρικλίνου τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ ἦτο πάντοτε ξυλίνη, *δίρρυτος* ἤτοι μὲ δύο κλίσεις καὶ ἐστεγασμένη διὰ κεράμων *(κεραμωτή)*. Τοῦτο ἀποδεικνύεται οὐ μόνον ἐκ τοῦ μικροῦ σχετικῶς πάχους τῶν τοίχων, ὅπερ δὲν

Εἰκ. 53. Σπίτι Φ. Καμπύλη ἐξοχὴ πρὸς οἰκονομίαν ἐσωτερικῆς γυριστῆς κλίμακος (ὅρα κάτοψιν ἐν εἰκ. 50 Δ).

θὰ ἠδύνατο νὰ βαστάζῃ θολωτὴν ὀροφήν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς κατὰ τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ ὀρθογωνίου ὑπάρξεως τῶν δύο τριγωνικῶν τοίχων, οἵτινες ἀπήρτιζον τὰ ἀετώματα.

Ἄξιον προσοχῆς εἶναι τὸ σύστημα κατασκευῆς τῶν τοίχων τοῦ τρικλίνου, οἵτινες, καίτοι δὲν προωρίζοντο νὰ βαστάζουν θόλους, ὅμως κατεσκευάζοντο ὡς οἱ τοῦ ἰσογείου. Οἱ τοῖχοι λοιπὸν οὗτοι, ἐκτισμένοι πάντοτε δι᾽ ἀσβέστου, εἶναι λεπτότεροι τῶν τοῦ ἰσογείου (0.60 - 0.70) ἀποτελοῦνται δὲ συνήθως ἀπὸ ἕνα σκελετὸν ἐκ διαδοχικῶν τόξων καλῶς ἐκτισμένων, τῶν ὁποίων τὰ κενὰ γεμίζονται μὲ εὐτελεστέραν καὶ μικροτέρου πάχους τοιχοποιίαν. Λόγῳ δὲ τῆς διαφορᾶς τοῦ πάχους σκελετοῦ καὶ γεμίσματος γεννῶνται, ἀναλόγως τῆς θέσεως ἐν ᾗ τοποθετεῖται τὸ γέμισμα, ἄλλοτε μὲν τυφλαὶ ἁψῖδες ἐξωτερικαὶ (σπίτια Γ, Δ, Ξ εἰκ. 76-78) ἄλλοτε δὲ κόγχαι ἐσωτερικαὶ (σπίτια Α καὶ Ε εἰκ. 55), σπανιώ-

[1] Hesseling - Pernot, Poèmes prodromiques, Amsterdam 1910 IV, 130. Ἀλέξανδρος Βατοπεδινὸς ἐν Γρηγ. Παλαμᾷ 6,282.

[2] Ἰωακεὶμ Ἰβηρίτης, Ἁγιορειτικὰ ἀνάλεκτα Γρηγόρ. Παλαμᾶς 2 σ. 27.

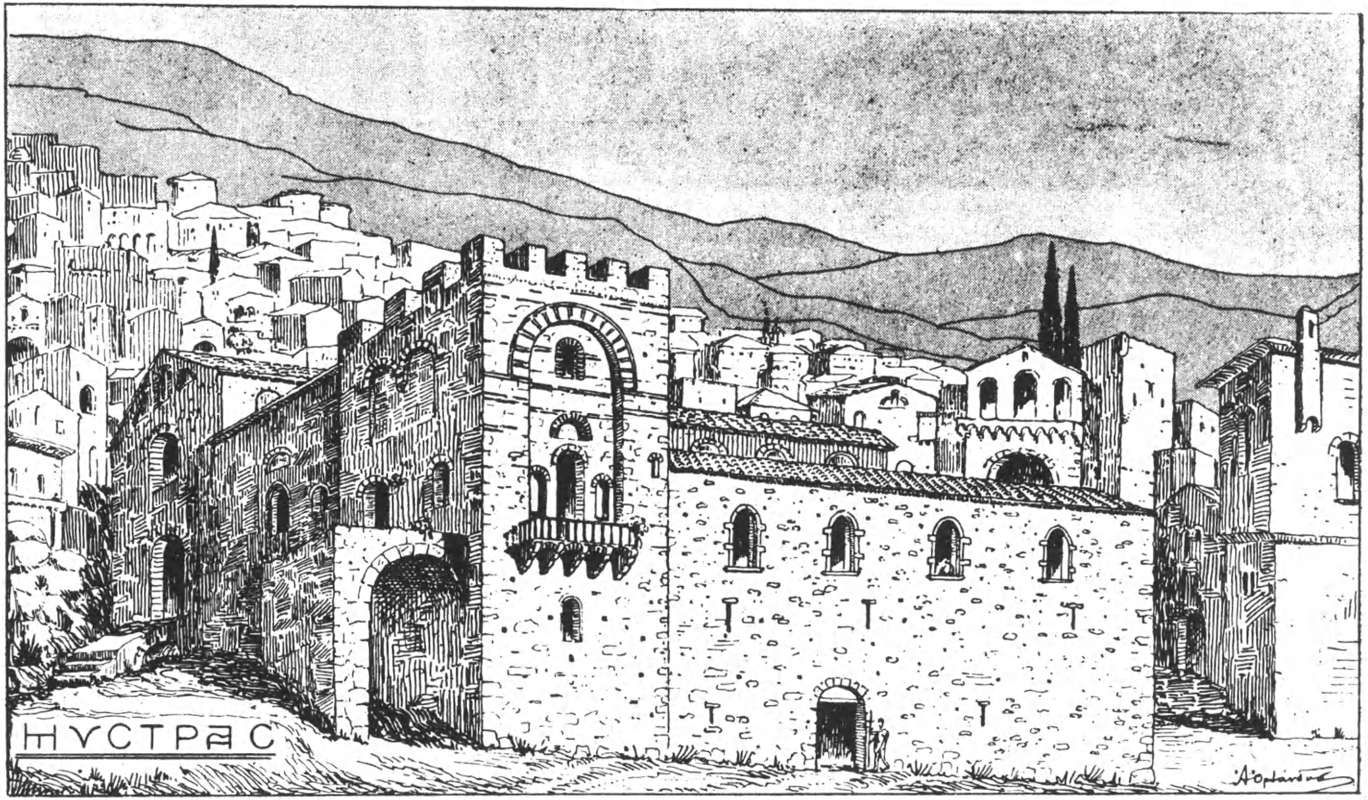

Εἰκ. 54. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις τοῦ ἀρχοντικοῦ Λ.

τατα δὲ ἐσωτερικαὶ ἅμα καὶ ἐξωτερικαί. Διὰ τῶν ἀψίδων δὲ τούτων οὐ μόνον οἰκονομία ὑλικοῦ προκύπτει ἀλλὰ καὶ πλαστικότης ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τοῦ κτηρίου δημιουργεῖται.

Εἰς τὰ γεμίσματα τῶν τόξων ἀνοίγονται ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ κουφώματα τῶν θυρῶν καὶ παραθύρων ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀρμάρια, περὶ ὧν θὰ λεχθῶσι τὰ δέοντα κατωτέρω.

Τὸ δάπεδον τοῦ τρικλίνου ὅταν μὲν ὑπῆρχε κάτωθεν θόλος ἐστρώνετο

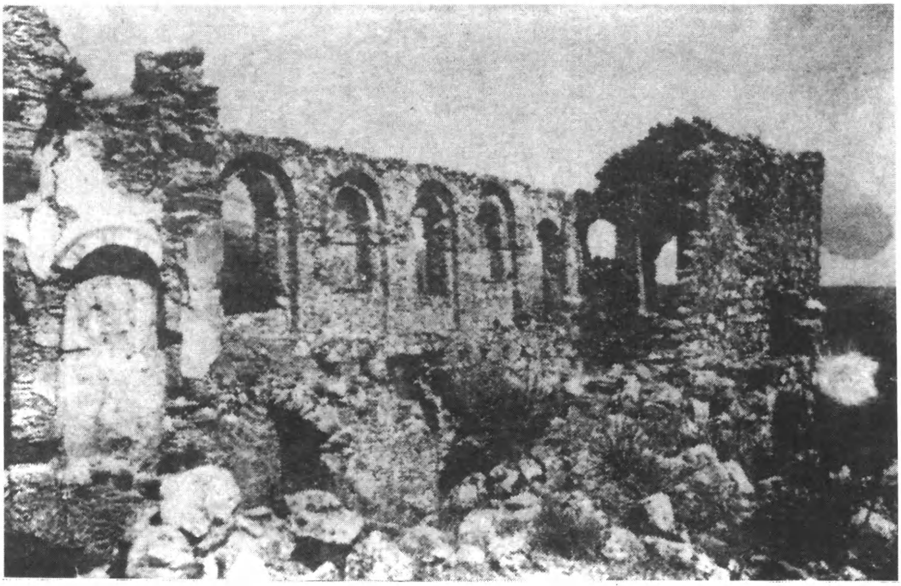

Εἰκ. 55. Ἐσωτερικὸν τῆς οἰκίας Ε. Δεῖγμα τρικλίνου μετὰ τοξωτοῦ σκελετοῦ.

διὰ κονιάματος μεμιγμένου μετὰ τεμαχίων πλίνθων ἢ κεράμων, ὁπότε ἀπετελεῖτο τὸ *δωματηρὸν*[1] ἔδαφος· ὅταν δὲ ἦτο ξύλινον ἐσχηματίζετο πάτωμα διὰ δοκῶν καὶ σανίδων, ὅπερ οἱ Βυζαντινοὶ ὠνόμαζον *πάτον*[2]. Αἱ δοκοὶ (πάτερα) ἦσαν διατομῆς τετραγώνου (0.23×0.25) ἐτίθεντο δὲ κατ' ἀποστάσεις 0.50-0.60 ἀπ' ἄξονος εἰς ἄξονα, πακτούμεναι ἐντὸς τοῦ τοίχου ἢ βαίνουσαι ἐπὶ τῆς ἐξοχῆς, ἥτις προκύπτει ἐκ τῆς διαφορᾶς τοῦ πάχους μεταξὺ τοῦ τοίχου τοῦ ἰσογείου καὶ τοῦ ὀρόφου (εἰκ. 87). Κατὰ τὸν χειμῶνα τὸ ἔδαφος θὰ ἐστρώνετο διὰ ταπήτων ἢ ὑφαντῶν, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ περιφήμου

[1] Miklosich - Müller Acta 6, 41.

[2] Ἐν ἐγγράφοις ἀπαντᾷ *ξυλόπατος τρίκλινος*, Miklosich - Müller Acta 3, 56.

μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν δεσπότην τῆς Ἠπείρου Θεόδωρον Κομνηνὸν τὸν Δούκαν[1].

Ἓν περίεργον στοιχεῖον ἀπαντᾷ εἰς μίαν τῶν οἰκιῶν τῆς Μεσοχώρας (εἰκ. 56). Ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ἄνω ὀρόφου (τρικλίνου) εὑρίσκονται ἐντετειχισμένοι, κατὰ κανονικὰς περίπου ἀποστάσεις καὶ εἰς ὕψος 0.85 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, πήλινοι σωλῆνες διαμέτρου 0.13, βαίνοντες διαμπερῶς πρὸς τὸ πάχος τοῦ τοίχου. Εἰς τί ἐχρησίμευον οἱ κατ' ἀμφότερα τὰ ἄκρα των ἀνοικτοὶ οὗτοι σωλῆνες δὲν δύναμαι εἰσέτι νὰ ἐξηγήσω.

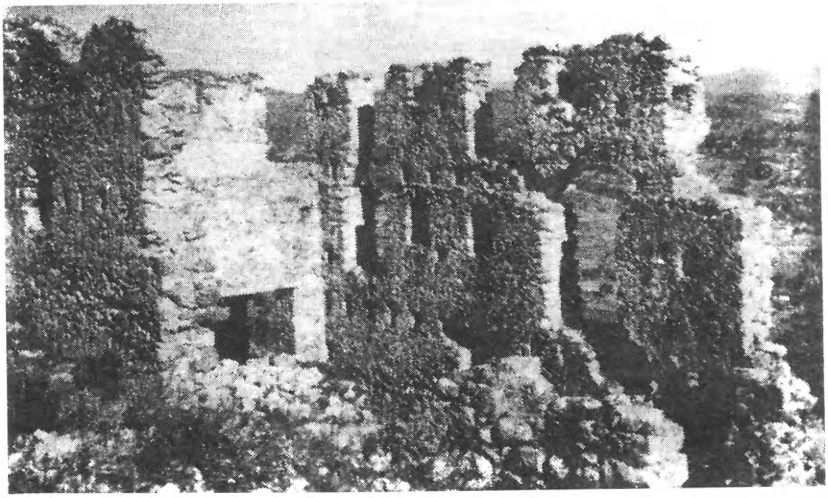

Εἰκ. 56. Σπίτι Τ μετὰ πηλίνων ἐντειχισμένων σωλήνων.

ΠΑΡΑΘΥΡΑ

Τὰ παράθυρα τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ ἦσαν ταὐτοχρόνως *παρακυπτικὰ*[2] καὶ *φωτιστικά*[3]· διότι κατὰ κανόνα δὲν φέρουσιν ὑπεράνω τὰ μικρότερα ἐκεῖνα ἀνοίγματα ἤτοι τοὺς φεγγίτας τοὺς ὁποίους συναντῶμεν εἰς τὰ ἀρχοντικὰ

[1] Ἐν ταύτῃ λέγεται «μήτε γοῦν ἀνώγεων ἐστρωμένον μέγα τῷ ἀποστόλῳ μου δείξῃς, μήτε διωρόφους οἰκίας ἢ τριωρόφους» (Vassilievsky, Viz. Vrem. Γ', 285).

[2] Κ. Πορφυρογέννητος, περὶ βασ. τάξεως 304, 15. 283, 20. Παχυμέρης 2, 496, 6 (Βόννης).

[3] Τὴν διαφορὰν μεταξὺ παρακυπτικῶν καὶ φωτιστικῶν παραθύρων ἐννοεῖ τις πλήρως ἐκ τοῦ ἑξῆς χωρίου τοῦ Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβιβλος II, IV, 55 «μηδενὸς δυναμένου ποιεῖν ψευδοπάτιον ἐν τῷ ἰδίῳ οἴκῳ καὶ διὰ τοῦτο (γράφε τούτου) τὴν φωταγωγὸν θυρίδα παρασκευάζειν παρακυπτικήν».

τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι[1]. Εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν, οἰκίας κάτωθεν τοῦ κάστρου, ὑπάρχει ἀκριβῶς ὑπεράνω τοῦ παρακυπτικοῦ παραθύρου ἀνοικτὸς ἡμικυκλικὸς φεγγίτης.

Τόσον τῶν θυρῶν ὅσον καὶ τῶν παραθύρων τὰ κουφώματα ἦσαν κατὰ κανόνα ὀρθογώνια, μὲ ὑπέρθυρα ὅμως πάντοτε τοξωτὰ καὶ δὴ πρὸς μὲν τὸ ἐσωτερικὸν ὑψηλότερα, πρὸς δὲ τὸ ἐξωτερικὸν χαμηλότερα (εἰκ. 57). Καὶ τὸ μὲν

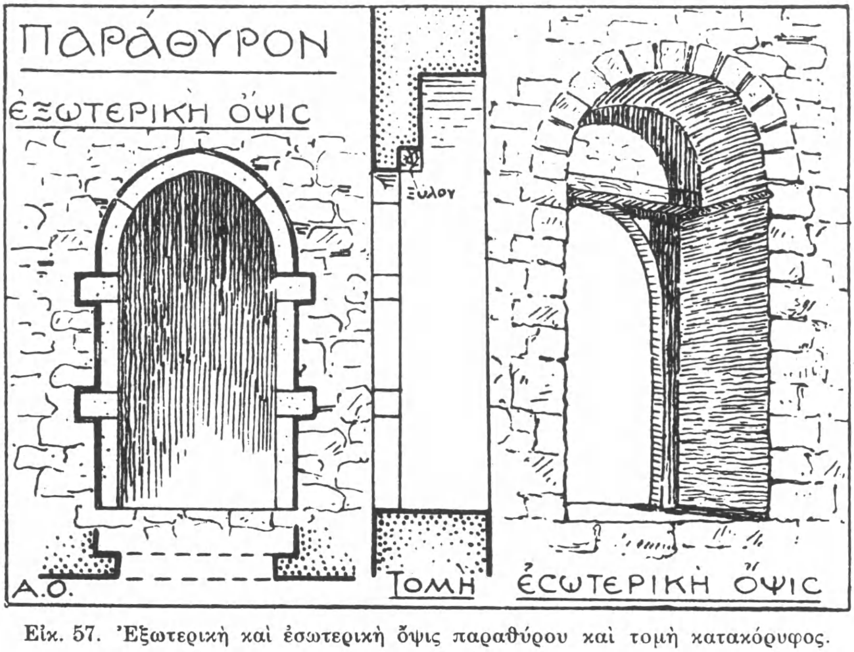

Εἰκ. 57. Ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ὄψις παραθύρου καὶ τομὴ κατακόρυφος.

ἐσωτερικὸν ὑπέρθυρον ἦτο πάντοτε ἡμικυκλικὸν, τοῦ ἐξωτερικοῦ ὅμως τὸ σχῆμα ἐποίκιλλε κατὰ τὰς ἐποχάς· οὕτω εἰς μὲν τὰ παλαιότερα σπίτια (13ου καὶ 14ου αἰῶνος) τὸ τόξον εἶναι τεθλασμένον, κατ᾽ ἐπικρατήσασαν μίμησιν τῶν φραγκικῶν προτύπων (ἀρχοντικὸ Α εἰκ. 54, σπίτι Ξ)· κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα ἔχομεν καὶ τεθλασμένα καὶ ἡμικυκλικὰ ὑπέρθυρα, ἀπὸ δὲ τοῦ 15ου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς τὸ ὑπέρθυρον ἔχει τὸ σχῆμα τόξου κύκλου (χαμηλωμένον). Οὐ μόνον δὲ χαμηλότερον ἀλλὰ καὶ στενότερον ἦτο ἐμπρὸς τὸ παράθυρον· διότι τὸ πώρινον αὐτοῦ πλαίσιον ἐτίθετο ἐντὸς τοῦ κουφώματος, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζῃ μὲ τὰ τοιχώματα γωνίας, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐτοποθετοῦντο τὰ δύο ὄρθια ξύλα τοῦ τετραξύλου (κάσσας) τοῦ σφαλίσματος. Ἦτο δὲ τὸ τετράξυλον τοῦτο, χάριν

[1] Ἐν Μυστρᾷ τοιοῦτοι φεγγίται σχήματος ὀρθογωνίου ὑπάρχουσι μόνον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τῆς οἰκίας Φραγκοπούλου, ὅπερ ἔχει προφανῶς μεταποιηθῆ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὡς σαφῶς δεικνύει ἡ παρατιθεμένη τομὴ κατὰ μῆκος (εἰκ. 99).

εὐκολίας τῆς κατασκευῆς, πάντοτε ὀρθογώνιον τοῦ ἄνω ὁριζοντίου του ξύλου τοποθετουμένου εὐθὺς ὄπισθεν τῆς κλειδὸς τοῦ ἐξωτερικοῦ πλαισίου καὶ πακτουμένου ἐντὸς τῶν ἑκατέρωθεν τοίχων. Σήμερον τὰ ξύλα βεβαίως δὲν σώζονται, διατηροῦνται ὅμως αἱ σχετικαὶ ὀπαὶ τῆς πακτώσεως. Ὑπεράνω δὲ τῶν ξύλων τούτων ἐκτίζετο ἐλαφρὸν τύμπανον (εἰκ. 57) — πάχους ὅσον τὸ τοῦ ξυλίνου ὑπερθύρου — ὅπερ ἔφρασσε τὸ μεταξὺ τῆς κάσσας καὶ τῆς ὑψηλοτέρας ἐσωτερικῆς καμάρας κενὸν (εἰκ. 57). Τὸ τύμπανον τοῦτο εἰς ἄλλα μὲν παράθυρα εἶχε τὴν ἔξω του ἐπιφάνειαν εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον πρὸς τὸν τοῖχον, ἄλλοτε ὅμως εἰσεῖχε κατά τι, σχηματιζομένης ἀβαθοῦς τινος κόγχης (Σπίτι Ψ εἰκ. 58), ἧς τὸ βάθος διεκοσμεῖτο διὰ γεωμετρικῶν κοσμημάτων (ἀρχοντικὸν Α εἰκ. 87).

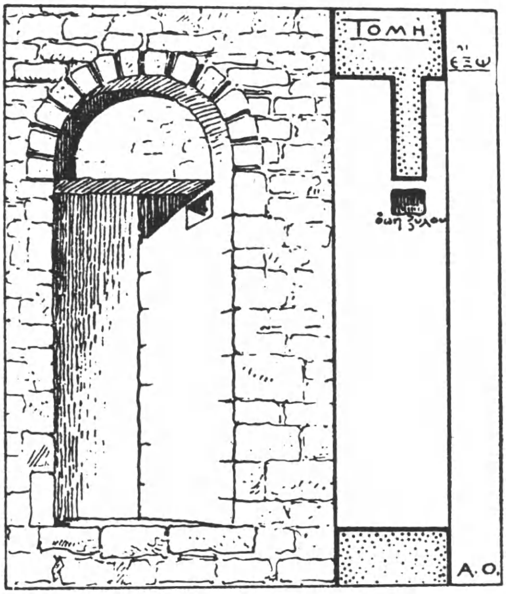

Εἰκ. 58. Πρόσοψις καὶ τομὴ παραθύρου μετὰ εἰσέχοντος τυμπάνου (Σπίτι Ψ).

Ἐνίοτε εἰς τὸ ὕψος τοῦ ξυλίνου ὑπερθύρου παρατηροῦνται ἐσωτερικῶς ἐλαφραὶ ὁριζόντιαι, πάχους 0.04, ἐγκοπαὶ ἐπὶ τῶν ἑκατέρωθεν τοιχωμάτων, διήκουσαι καθ' ὅλον τὸ πάχος τοῦ τοίχου, καὶ μαρτυροῦσαι, ὅτι ὑπῆρχε ποτὲ εἰς τὸ ὕψος αὐτὸ ὁριζόντιος ὀροφὴ τοῦ κουφώματος, ἥτις θὰ εἶναι βεβαίως τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀρμενοπούλου (Ἑξάβιβλος II, IV, 29) ἀναφερόμενον *ἱμάντωμα*. Καὶ αὐτὰ δὲ τὰ πλάγια τοιχώματα τοῦ παραθύρου θὰ ἦσαν συχνὰ ἐπενδεδυμένα διὰ ξύλων, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὰ ἀρχοντικὰ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐν τῇ περιπτώσει ὑπάρξεως ὀροφῆς τὸ ὑπεράνω αὐτῆς καὶ τῆς καμάρας ἡμικυκλικὸν κενὸν δὲν ἐφράσσετο ἀλλ' ἐχρησίμευεν ὡς ἀρμάριον ἀρχοντικὸν Α εἰκ. 88).

Τὰ παράθυρα ἐκλείοντο ἐμπρὸς διὰ ὑαλοπινάκων φυτευομένων ἐντὸς ξυλίνου ἢ γυψίνου σκελετοῦ, ὡς ἐγίνετο καὶ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναούς[1]. Ἐκαλοῦντο δ' οἱ ὑαλοπίνακες οὗτοι *σπέτλα* ἢ *σφέτλα* (specula), ὡς μανθά-

[1] Ὅσιος Λουκᾶς, Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901 πίν. 12, σ. 25 καὶ εἰκ. 17. Κόκκινη Ἐκκλησιὰ παρὰ τὸ Βουλγαρέλλι, Ὀρλάνδος, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τ. Β', 159, Ἁγ. Θεοδώρα Ἄρτης Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος τ. Β' σ 99.

νομεν ἐκ τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου[1] λέγοντος ὅτι εἰς τὴν οἰκίαν του δὲν ἀπέμεινεν «οὐ γύψος οὐδὲ σπέτλον». Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ὕαλος, ἦτο δαπανηρὰ[2] τὰ περισσότερα παράθυρα φαίνεται ὅτι ἐκλείοντο διὰ ξυλίνων φύλλων (*σφαλίσματα, κλεῖστρα*) ἠσφαλίζοντο δ' ἐμπρὸς διὰ δρυφάκτων ἤτοι δικτυώματος ἐκ ράβδων ξυλίνων ἢ σιδηρῶν καθέτως διασταυρουμένων[3]. Τὸ δικτύωμα τοῦτο ὠνομάζετο ἐνίοτε καὶ *κλουβίον*[4].

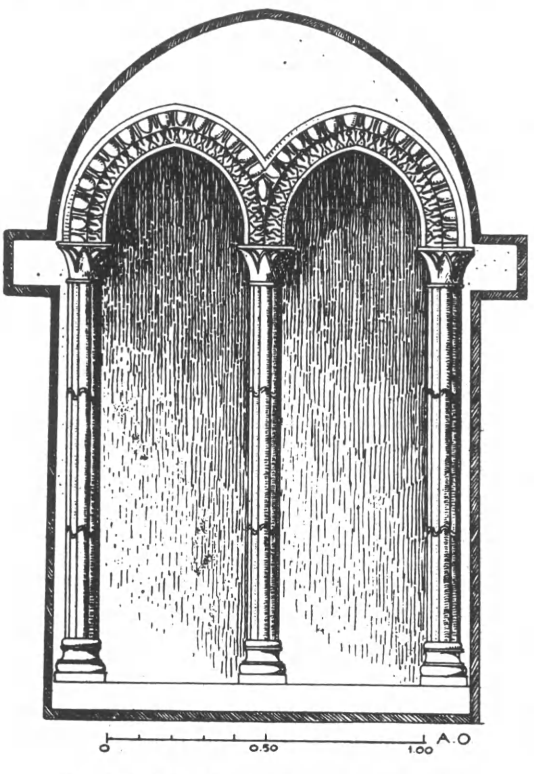

Εἰκ. 59. Δίλοβον παράθυρον οἰκίας Υ.

Εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν παραθύρων ὑπῆρχον ἐνίοτε καὶ κτιστὰ *πεζούλλια*[5], ὅμοια πρὸς τὰ τῶν παραθύρων τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου (εἰκ. 41). Ἐπὶ τῶν πεζουλλίων δὲ τούτων καθήμεναι αἱ δέσποιναι παρηκολούθουν τὰ ἐν τῇ ὁδῷ ἢ τῇ γειτονίᾳ συμβαίνοντα[6].

Τὰ παράθυρα τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ ἦσαν κατὰ κανόνα μονόλοβα. Εἰς μίαν δὲ μόνον περίπτωσιν (σπίτι Υ) ἔχομεν δίλοβον ἄνοιγμα μὲ κιονίσκους εἰς σχῆμα δέσμης καὶ πώρινα τεθλασμένα τόξα, κοσμούμενα μὲ κλασσικίζουσαν διακόσμησιν ἐξ ᾠῶν καὶ λεσβίου κυματίου μετ' ἐκφυλισμένων φυλλωμάτων (εἰκ. 59).

[1] Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques, Amsterdam 1910 I, 79

[2] Καὶ μέχρι τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνος οἱ ὑαλοπίνακες ἐθεωροῦντο εἰς τὰ χωρία, ἰδίως τὰ ὀρεινά, ὡς εἶδος πολυτελείας Λουκόπουλος, Αἰτωλικαὶ οἰκήσεις 31.

[3] Ὁ Παχυμέρης IV, 273 (Βόννης) λέγει περί τινος, ὅτι «ἔβλεπεν ἐκ τῆς ἑαυτοῦ κέλλης, ἧς ἡ θυρὶς κάμαξιν ὁριζοντίοις καὶ καθέτοις περιεδρυφακτοῦτο». Δρύφακτοι καὶ *παρακυπτικὰ κάγκελλα* (Πορφυρογέννητος, Περὶ βασ. τάξεως 287, 10 302, 24) εἰκονίζονται καὶ ἐπὶ παραθύρων τοιχογραφιῶν αὐτοῦ τοῦ Μυστρᾶ De Beylié, Habitation byz. 86, 87.

[4] Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 145,7 (Βόννης). Κ. Πορφυρογέννητος, Περὶ βασ. τάξεως 360, 17. 613, 14. Du Cange Gloss. gr. ἐν λ. κλοβός, Gloss. lat. ἐν λ. clubum.

[5] Συμεὼν Μάγιστρος, 656, 1 Γεώργιος μοναχός, 819, 18 (Βόννης).

[6] Ὅρα σχετικῶς Φ. Κουκουλὲν ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Σπουδῶν 12 σ. 103.

ΘΥΡΑΙ

Αἱ θύραι ἢ *πόρται*[1] τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ διεμορφοῦντο ἀρχιτεκτονικῶς ὅπως καὶ τὰ παράθυρα. Ἦσαν δηλαδὴ καὶ αὗται τοξωταὶ καὶ ἔφερον ἐξωτερικῶς μὲν χαμηλότερον πώρινον πλαίσιον, ἐσωτερικῶς δ' ἐκαλύπτοντο ὑπὸ ὑψηλοτέρου, ἡμικυκλικοῦ πάντοτε, ὑπερθύρου, ὅπερ, ὁσάκις ὑπῆρχεν ἱμάντωμα, ἐσχημάτιζεν ἀρμάριον (εἰκ. 87, 88). Τὰ θυρόφυλλα ἦσαν βεβαίως ξύλινα, καρφωτὰ ἢ περαστά[2], ἐκρεμῶντο δ' ἀπὸ τῶν ξυλίνων, ὀρθογωνίου πάντοτε σχήματος τετραξύλων, ἅτινα ἐτοποθετοῦντο εὐθὺς ὄπισθεν τοῦ πωρίνου ἐξωτερικοῦ πλαισίου.

Αἱ ἐξώθυραι χάριν μείζονος ἀσφαλείας ἐκλείοντο ὄχι μόνον διὰ τοῦ κλείθρου ἀλλὰ καὶ διὰ μεγάλου ξυλίνου μοχλοῦ τιθεμένου ὁριζοντίως περὶ τὸ μέσον τοῦ ὕψους τῆς θύρας καὶ εὐθὺς ὄπισθεν τῶν θυροφύλλων. Ὁ μοχλὸς οὗτος εἰσεχώρει εἰς δύο τετραγώνους ὀπὰς ἀνοιγομένας ἐπι τοῦ σταθμοῦ τῆς θύρας· ἐκ τῶν ὀπῶν δὲ τούτων ἡ μὲν μία εἶχε μικρὸν βάθος (0.20), ἡ ἄλλη ὅμως ἦτο τόσον βαθεῖα, ὥστε νὰ δύναται νὰ περιλάβῃ ὅλον τὸ μῆκος τοῦ μοχλοῦ, ἵνα δύναται νὰ ἀνοίγῃ ἡ θύρα. Οἱ ξύλινοι μοχλοὶ ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν *ρωμανήσια*[3] ἢ *σέραι*. Καὶ μοχλοὶ[4] μὲν δὲν εὑρέθησαν εἰς Μυστρᾶν, διετηρήθη δ' ὅμως εἰς τὸ ὄπισθεν τοῦ ἀρχοντικοῦ Α σπίτι ἡ μακρὰ (1.80) ὀπή, ἥτις τὸν ἐδέχετο (εἰκ. 87).

ΑΡΜΑΡΙΑ

Ὡς εἰς τὰ κτήρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως[5], οὕτω καὶ εἰς τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ, ἠνοίγοντο ἐπὶ τῶν τοίχων εἰς μικρὸν ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὕψος, πολυάριθμα *κογχάρια*[6] καλούμενα καὶ *ἀρμάρια* ἢ καὶ *τοιχαρμάρια*[7], χρησιμοποιού-

[1] Νικήτας Χωνιάτης 758, 25. 759, 23. Δούκας, 52, 6, Μαλάλας 79, 8. 184, 22. 202, 20. 235, 3. Θ. Πρόδρομος, Hesseling-Pernot Poèmes Prodromiques III 126, 268, 326.

[2] Ὅρα διάφορα σχέδια θυροφύλλων παρὰ De Beylié, L'habitation byzantine, Paris - Grenoble 1902 σ. 180.

[3] Du Cange, Glossarium lat. ἐν λ. romanense. Τὸ δὲ ρῆμα ρωμανίζω ἀπαντᾷ συνηθέστατα παρὰ Θεοδ. Προδρόμῳ, Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques III 126, 137, 268, 400.

[4] Σήμερον πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ὁ ξύλινος μοχλὸς τῆς θύρας ὀνομάζεται προσφυῶς *διάδρομος*. Ὅρα τὰς παραλλαγὰς τῆς λέξεως ταύτης παρὰ Φ. Κουκουλέ, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. 12, 109.

[5] Ὅρα εἰκόνα τοῦ Τεκφοὺρ - Σεράϊ παρὰ Millingen, Byzantine Constantinople πίναξ ἔναντι σελ. 110.

[6] Ὁ ὅρος εἶναι βυζαντινὸς πβλ. Miklosich - Müller, Acta et diplomata 3,55.

[7] Hesseling - Pernot, Poèmes Prodromiques I, 203, IV, 27. Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη στ. 572 - 3.

μενα πρὸς ἀποθήκευσιν τροφίμων, μικρῶν οἰκιακῶν σκευῶν κλπ. Εἶχον δὲ ταῦτα σχῆμα ὀρθογώνιον (εἰκ. 49, 88, 89, 95) πλάτους περίπου 0.60, ὕψους 1.20 καὶ βάθους 0.30 - 0.40, καὶ ἀπέληγον ἄνω πάντοτε εἰς ἡμικύκλιον. Καθ' ὕψος τὰ ἀρμάρια διῃροῦντο δι' ὁριζοντίων χωρισμάτων, ἅτινα ὠνομάζοντο *πάτοι*[1] καὶ ἦσαν ἄλλοτε μὲν ξύλινα συνηθέστερον ὅμως ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν.

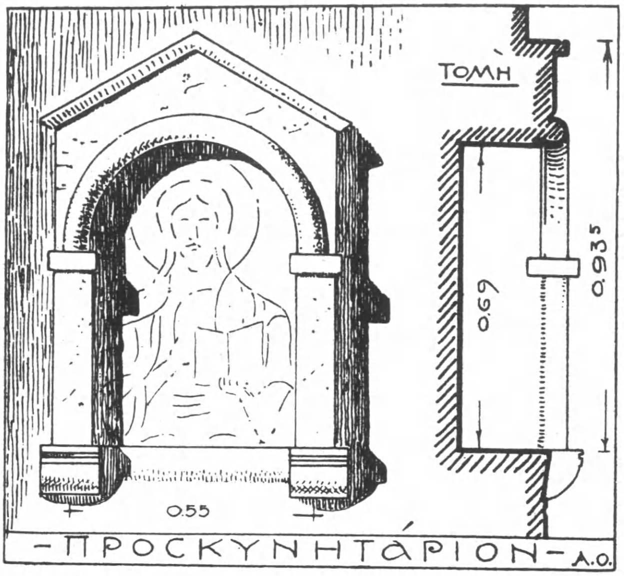

Εἰκ. 60. Προσκυνητάριον τοῦ πύργου τοῦ ἀρχοντικοῦ Α.

Ὅτι δὲ τὰ περισσότερα ἀρμάρια θὰ ἐκλείοντο διὰ ξυλίνων φύλλων συνάγομεν ἐκ τοῦ Πτωχοπροδρόμου, ὅστις συχνὰ ὁμιλεῖ περὶ «κλειδωμένων ἀρμαρίων»[2].

ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΑΡΙΑ

Πλὴν τῶν ἀρμαρίων, ὑπῆρχον εἴς τινα διαμερίσματα ἰδιαίτεραι βαθύνσεις ἐν αἷς ἐτοποθετοῦντο αἱ ἅγιαι εἰκόνες. Αἱ βαθύνσεις αὗται εὑρίσκοντο συνήθως ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν τοίχων ἢ εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἄκραν τῶν βορείων. Ἦσαν καὶ αὗται τοξωταὶ περιεβάλλοντο δ' ἐνίοτε ὑπὸ πλουσίων ἐξεχόντων ἢ μὴ πλαισίων. Δύο τοιαῦτα πλαίσια ναόμορφα, ἀποτελούμενα ἐκ δύο κιονίσκων ἀνεχόντων τριγωνικὸν ἀέτωμα, σώζονται εἰσέτι ἐν τῷ ὀρόφῳ τοῦ πύργου τοῦ ἀρχοντικοῦ Α, τεταγμένα ἑκατέρωθεν τῆς θύρας τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 60). Θὰ περιέβαλλον δὲ ταῦτα βεβαίως τὰς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, ὧν ὅμως δὲν σώζεται δυστυχῶς οὐδὲν ἴχνος[3].

[1] Hesseling - Pernot, Poèmes Prodromiques IV, 29.

[2] Hesseling - Pernot, Poèmes Prodromiques I 203, 216. IV, 26.

[3] Ὅτι ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν ἰδιωτικῶν οἰκημάτων ἐζωγραφοῦντο εἰκόνες ἁγίων μανθάνομεν καὶ ἄλλοθεν καὶ ἐκ τῆς Βακτηρίας τῶν ἀρχιερέων φ. 188α.

ΗΛΙΑΚΟΙ

Οἱ τρίκλινοι ἔφερον συχνάκις ἐξώστας, οὓς οἱ Βυζαντινοὶ ὠνόμαζον *ἡλιακούς*[1]. Εἰς τὸν Μυστρᾶν ἄλλοι μὲν ἡλιακοὶ ἦσαν μετέωροι, ἄλλοι δὲ πάλιν

Εἰκ. 61. Ἡλιακός. (Σπίτι Φραγκοπούλου).

ἐσχηματίζοντο δι' ὀπισθοχωρήσεως τοῦ τοίχου τοῦ τρικλίνου καὶ δημιουργίας μικροῦ δώματος βαίνοντος ἐπὶ τοῦ ἐξέχοντος κατωγείου (εἰκ. 60). Οἱ δεύτεροι

[1] Ὅρα σχετικῶς τὰ ὑπὸ Κ. Ἀμάντου ἐν Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 2, 283, Στ. Δραγούμη ἐν Ἀθηνᾶς 29, 289 καὶ Φ. Κουκουλὲ ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 12 σ. 113 καταλεχθέντα χωρία.

Εἰκ. 62. Σπίτι Ν μετὰ τραπεζοειδοῦς ἡλιακοῦ.

δ' οὗτοι θὰ εἶναι ἀναμφιβόλως οἱ ὑπὸ τῶν ἐγγράφων μνημονευόμενοι *δωματηροὶ* ἡλιακοί.

Οἱ μετέωροι ἡλιακοὶ εἶχον ἐξοχὴν μικράν, 0.50 - 0.60 (ἀρχοντικὸν Α)

τοὐναντίον οἱ δωματηροὶ εἶχον πλάτος φθάνον μέχρι 2.00 μ. (Σπίτι «Λάσκαρη», εἰκ. 10 «Φραγκοπούλου» εἰκ. 99) τὸ δὲ σχῆμα των ἦτο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον *στενοεπίμηκες*[1] καὶ δὴ καὶ τραπεζοειδὲς (Σπίτι Λάσκαρη εἰκ. 67 Χρόνη εἰκ. 60). Ὅπως δὲ οἱ μετέωροι οὕτω καὶ οἱ δωματηροὶ ἡλιακοὶ ἐστήριζον τὸ ἐξέχον αὐτῶν μέρος ἐπὶ τοξυλλίων φερομένων ὑπὸ κιλλιβάντων (εἰκ. 62). Ἦσαν δ' οἱ κιλλίβαντες οὗτοι λίθινοι συνήθως μὲν ἐκ σχιστολίθου ἐνίοτε δ' ἐκ σκληροῦ ἀσβεστολίθου (Σπίτι Φραγκοπούλου) καὶ ἐσχηματίζοντο ἐκ τριῶν καθ' ὕψος τεμαχίων, (εἰκ. 63) ὧν ἕκαστον ὑπερκείμενον ἐξεῖχε τοῦ ὑποκειμένου, ὥστε νὰ δημιουργῆται κρέμασις φθάνουσα κάποτε τὰ 0.55 μ. Τὸ σχῆμα τῶν ἀπαρτιζόντων τοὺς κιλλίβαντας τεμαχίων ἦτο ἄλλοτε μὲν παραβολικὸν ἄλλοτε δὲ τραπεζοειδές. Ἐκοσμοῦντο δ' ἐνίοτε τὰ μέτωπα τῶν λίθων καὶ δ' ἀναγλύφων μορφῶν ἢ κοσμημάτων (Σπίτι Φραγκοπούλου εἰκ. 61). Ἑνὸς ἡλιακοῦ οἱ κιλλίβαντες ὑπεστηρίζοντο δι' ὀρθογωνίων ποδαρικῶν διηκόντων μέχρι τοῦ ἐδάφους (Σπίτι Γ Ἄνω χώρας εἰκ. 64) ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει ἡ συνολικὴ ἐξοχὴ τοῦ κιλλίβαντος φθάνει τὰ 0.65.

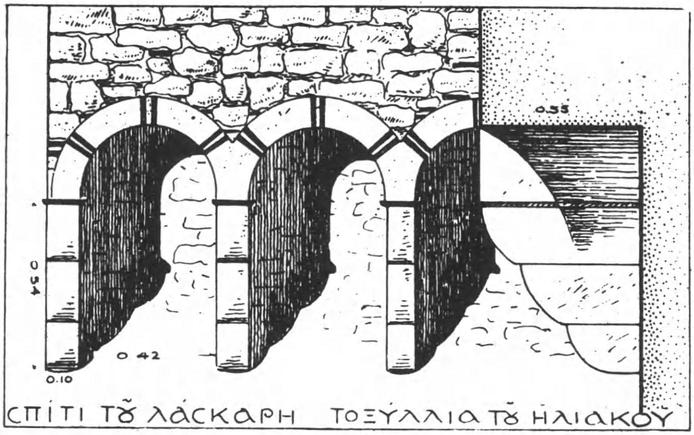

Εἰκ. 63. Τοξύλλια ἡλιακοῦ

Τὰ ἐπὶ τῶν κιλλιβάντων βαίνοντα τοξύλλια εἶχον πάντοτε πωρίνους τοὺς θολίτας, κατὰ τοὺς ἁρμοὺς τῶν ὁποίων περενεβάλλοντο καὶ μία ἢ δύο πλίνθοι. Τέλος τὸ ὕπερθεν τῶν τοξυλλίων στηθαῖον κατεσκευάζετο πάντοτε κτιστόν.

Τὰ τοξύλλια τῶν ἡλιακῶν τοῦ Μυστρᾶ ἐπαραλληλίσθησαν ὑπὸ τοῦ Struck (Mistra 113) πρὸς γενοατικὰ καὶ ἐνετικὰ ἀκροπυργώματα, πρὸς ἃ πράγματι ἔχουσι μεγάλην συγγένειαν. Ὅμοια ἐν τούτοις τοξύλλια ἀπαντῶσιν καὶ εἰς τὸ παλάτιον τοῦ Τεκφοὺρ Σεράϊ τῆς Κωνσταντινουπόλεως[2].

[1] Ὁ ὅρος ἀπαντᾷ ἐν τῇ Διατάξει τοῦ Μιχ. Ἀτταλειάτου, Κ. Σάθα, Μεσαιων. Βιβλιοθήκη 1, 10.

[2] Millingen, Byzantine Constantinople πίναξ ἔναντι σελίδος 110.

Οἵ τε μετέωροι καὶ οἱ δωματηροὶ ἡλιακοὶ τοῦ Μυστρᾶ ἦσαν *ἀσκεπεῖς*[1] ἤτοι οὐχὶ κεκλεισμένοι πέριξ διὰ *ταβλωτοῦ*, δίκην *σαχνισιοῦ* ἢ *ξεπεταχτοῦ*[2], ὡς βλέπομεν εἰς βυζαντινὰς μικρογραφίας[3] καὶ εἰς σπίτια τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Τονίζω δὲ τοῦτο, διότι ἐγράφη[4], ὅτι ἐν Μυστρᾷ ὑπῆρχον καὶ κλειστοὶ

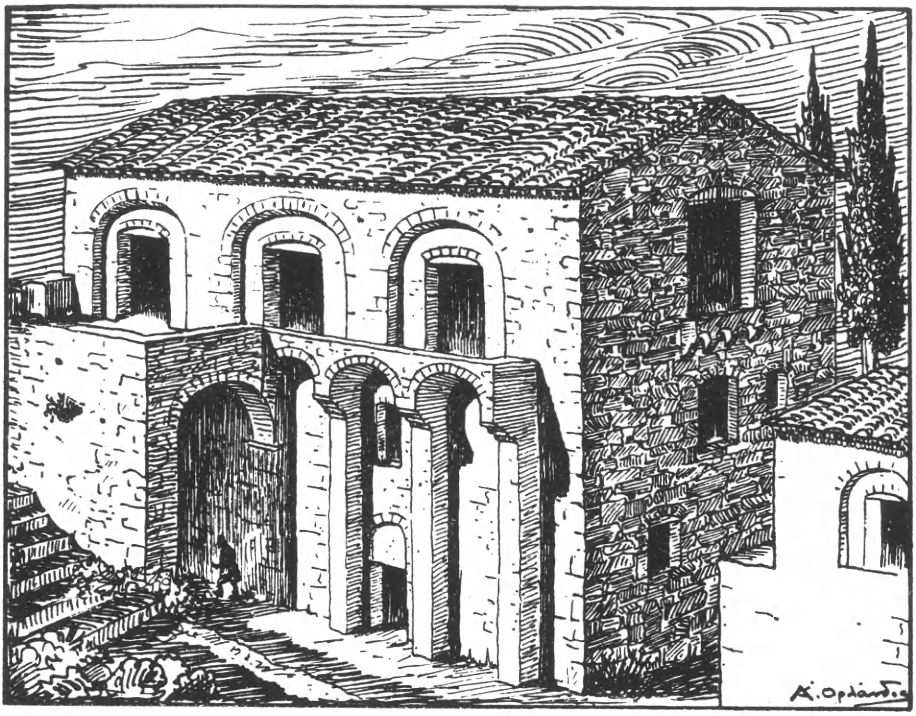

Εἰκ. 64. Σπίτι Γ. Ἀναπαράστασις.

ἐξῶσται. Οἱ δ' ὑποστηρίξαντες τὴν γνώμην ταύτην ἤχθησαν εἰς αὐτὴν ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ ἀρχοντικοῦ Α καὶ τῆς οἰκίας Λάσκαρη ὑπάρξεως ὀπῶν διὰ ξυλίνας δοκούς, αἵτινες ὅμως προφανῶς δὲν ἀνήκουσιν εἰς ξύλινον ἐξώστεγον ἀλλ' εἰς τὰς *σκαλώσεις* (σκαλωσιὲς) τοῦ κτηρίου.

[1] Τὸ ἐπίθετον τοῦτο τοῦ ἡλιακοῦ εὕρηται ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1202 Miklosich-Müller, Acta et diplomata 3, 56.

[2] Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας τ. 6 σελ. 96.

[3] Collection des Hautes Études C 1111, 1113, 1136, 1139, 1154 κλπ.

[4] E. Gerland, Das Wohnhaus der Byzantiner, Der Burgwart XVI σ. 17. De Beylié, Habitation byzantine, ἑρμηνεία πίνακος οἰκίας II.

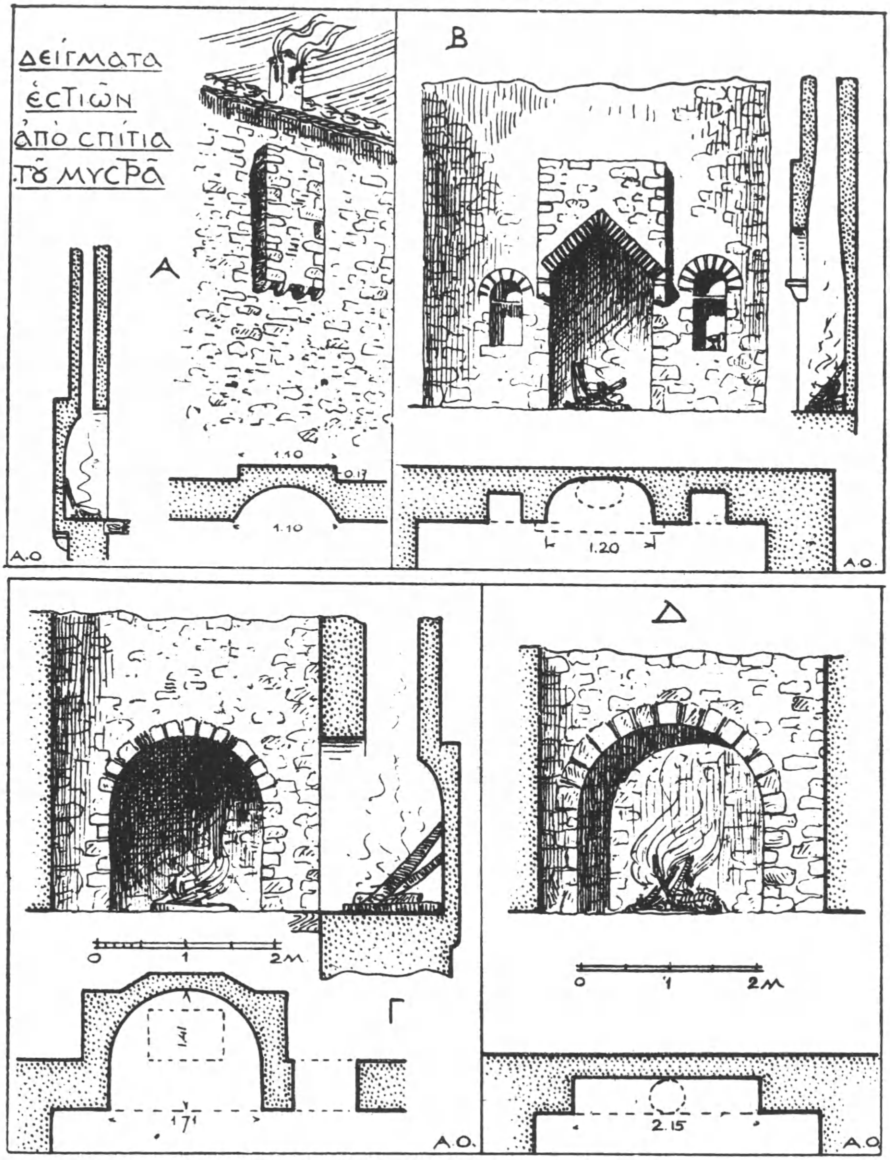

Εἰκ. 65. Ἑστίαι σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ.

ΕΣΤΙΑΙ

Ἡ ἑστία *(ἱστιά* [1]*)* τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ, χρησιμοποιουμένη συνήθως διά τε τὴν θέρμανσιν τῶν ἐνοίκων καὶ τὴν ὄπτησιν τῶν φαγητῶν, δὲν εὑρί-

[1] Οὕτως ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς ἐπυλλίοις Lambros Collection de romans grecs III 218, Θεόδ. Πρόδρομος I, 229, Στ. Σαχλίκης II 261, Τρωικὸς πόλεμος 265.

σκεται ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ τρικλίνου ἀλλὰ τοποθετεῖται εἴτε παρὰ τὴν γωνίαν αὐτοῦ εἴτε ἐν τῷ μέσῳ τῆς στενῆς πλευρᾶς τῆς αἰθούσης, ἥτις συνήθως εἶναι ἡ βόρειος ἢ ἡ δυτική. Αἱ ἑστίαι ἦσαν ἰσόγειοι ἔκαιον δὲ διὰ ξύλων. Ἐν ὁριζοντίᾳ τομῇ ἦσαν ἡμικυκλικαί, μὲ μεγάλην ἐνίοτε διάμετρον 1.71 (εἰκ. 65 Γ), ἕνεκα τῆς ὁποίας ἐξέχουν συχνὰ πρὸς τὰ ἔξω ἄλλοτε μὲ σχῆμα ὀρθογώνιον (εἰκ. 65 Α) καὶ ἄλλοτε μὲ σχῆμα ἡμιεξάγωνον. Τὸ ἐξέχον δὲ τοῦτο τμῆμα τῆς ἑστίας ὑπεστηρίζετο συνήθως διὰ λιθίνων κιλλιβάντων (φουρουσιῶν) παρα-

Εἰκ. 66. Διαμέρισμα μετ' ἀποχωρητηρίου.

βολικῆς μορφῆς (εἰκ. 62 Α). Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἄνοιγμα τῆς ἑστίας παρατηροῦμεν, ὅτι τοῦτο διεμορφοῦτο συνήθως ὡς ἡμικύκλιον, ἄλλοτε μέγα καὶ ὑψηλὸν (εἰκ. 62 Δ), καὶ ἄλλοτε χαμηλότερον, ἐνίοτε δὲ καὶ ὡς τρίγωνον (εἰκ. 62 Β)· ἐκτίζετο δὲ πάντοτε διὰ πλίνθων καὶ ἐξεῖχε πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν οὐχὶ ὅμως καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ὡς συμβαίνει εἰς τὰ μεταγενέστερα σπίτια τῆς Τουρκοκρατίας. Αἱ καπναπαγωγοὶ εἶχον συνήθως τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον διατομήν· δὲν γνωρίζομεν ὅμως πῶς κατέληγον ἄνω, διότι δυστυχῶς οὐδεμία διεσώθη ἀρχαία καπνοδόχος.

ΜΑΓΕΙΡΕΙΑ

Εἰς τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ δὲν ὑπῆρχον ἰδιαίτερα διαμερίσματα χρησιμοποιούμενα ἀποκλειστικῶς ὡς μαγειρεῖα. Τὸ φαγητὸν λοιπὸν θὰ παρεσκευά-

[1] *Προσγείους* τὰς λέγει ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, Παρεκβολαὶ 1575,40.

ζετο πιθανώτατα εἰς τὴν ἑστίαν τοῦ τρικλίνου, ὅστις, κατὰ ταῦτα ἀνῆκεν εἰς τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῶν κατοικιῶν, ὅπερ οἱ Γερμανοὶ ὀνομάζουσι Wohnküche. Ὅπου δὲ δὲν ὑπάρχουσιν ἑστίαι εἰς τὸν τρίκλινον θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ φαγητὸν θὰ ἡτοιμάζετο εἴτε ἐν τῷ ἰσογείῳ[1], εἴτε ἐν τῷ τρικλίνῳ μὲν ἀλλ' ἐπὶ κινητῶν ἑστιῶν (φουβοῦδες).

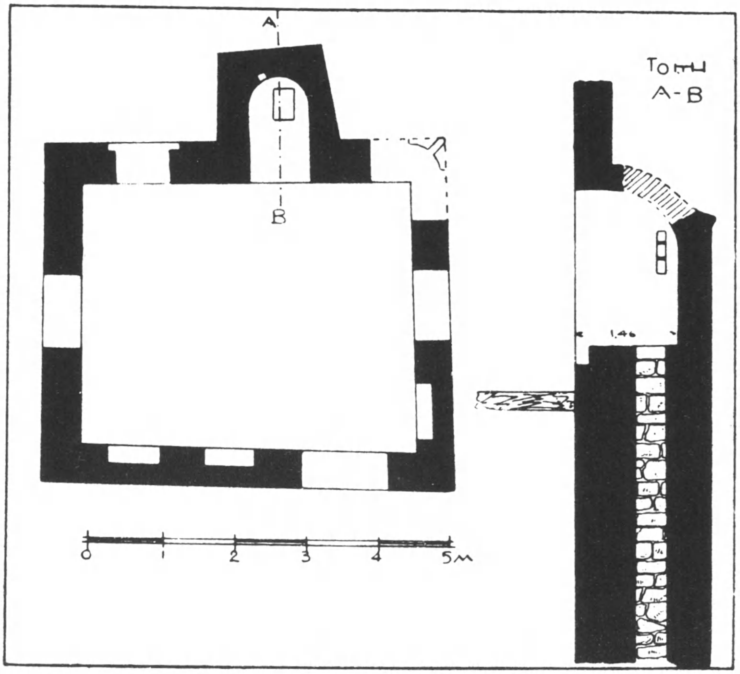

Εἰκ. 67. Αἴθουσα μετ' ἀποχωρητηρίου.

ΑΠΟΧΩΡΗΤΗΡΙΑ

Τὰ ἀποχωρητήρια τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ δὲν ἦσαν εἰς ἀπομεμονωμένους ἢ μακρὰν τῶν οἰκημάτων κειμένους χώρους ἀλλ' εὑρίσκοντο ἐντὸς ἑνὸς μυχοῦ αὐτοῦ τούτου τοῦ τρικλίνου. Ὁ μυχὸς δ' οὗτος κείμενος εἴτε εἰς μίαν τῶν γωνιῶν (εἰκ. 65 καὶ 68), εἴτε εἰς τὸ μέσον μιᾶς τῶν πλευρῶν τῆς αἰθούσης (εἰκ. 67 καὶ 68) εἶχε πάντοτε σχῆμα ὀρθογώνιον ἀπετέλει δηλαδὴ μικρὸν *οἶκον* ἢ *ἐξέδραν* δι' ὃ καὶ *οἰκίσκος*[2] ἢ *ἐξέδρα*[3] ὠνομάζετο ἐνίοτε ὑπὸ

[1] Ὡς εἴδομεν, εἰς τὰ παλάτια τὸ μαγειρεῖον ἦτο πιθανώτατα ἐγκατεστημένον ἐν τῷ ἰσογείῳ (σελ. 24). Ἐν τῷ ἰσογείῳ δ' ὡσαύτως ἀλλ' ἐν παραπλεύρῳ χώρῳ (Δ εἰκ. 86) εὑρίσκετο πιθανῶς καὶ τὸ μαγειρεῖον τοῦ ὄπισθεν τοῦ ἀρχοντικοῦ Α σπιτιοῦ.

[2] Νικηφ. Γρηγορᾶς 462, 21 (Βόννης) «οὐρηδόχος οἰκίσκος».

[3] Βακτηρία ἀρχιερέων φ. 106β.

τῶν Βυζαντινῶν. Ὁ οἰκίσκος τοῦ ἀποχωρητηρίου ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικοῦ θόλου εἶχε δὲ τὸ δάπεδον αὐτοῦ κατὰ μίαν βαθμίδα ὑψηλότερον τοῦ τῆς αἰθούσης. Θύραν πρὸς τὸν τρίκλινον δὲν ἔφερε καὶ φαίνεται ὅτι ἐκλείετο ἁπλῶς διὰ βήλου (*βηλόθυρον* [1]). Μικρὰ τοξικὴ θυρὶς ἐχρησίμευε διὰ τὸν ἀερισμὸν ἢ τὸν φωτισμόν, συνήθως δὲ στενόν τι ἀρμάριον, ἀνοιγόμενον ἐπὶ τοῦ τοίχου (εἰκ. 67), ἐχρησίμευε πρὸς ἀπόθεσιν τῆς λυχνίας ἢ ἄλλου τινος χρειώδους. Ἡ ὀπὴ ἀφοδεύσεως ἦτο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡμικυκλική, περιβαλλομένη ὑπὸ κτιστοῦ θρανίου. Ὁ δὲ συνεχίζων αὐτὴν πρὸς τὰ κάτω ἀγωγὸς ἦτο κτιστὸς καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτοῦ πλευράς, σχηματιζομένου ἐξωτε-

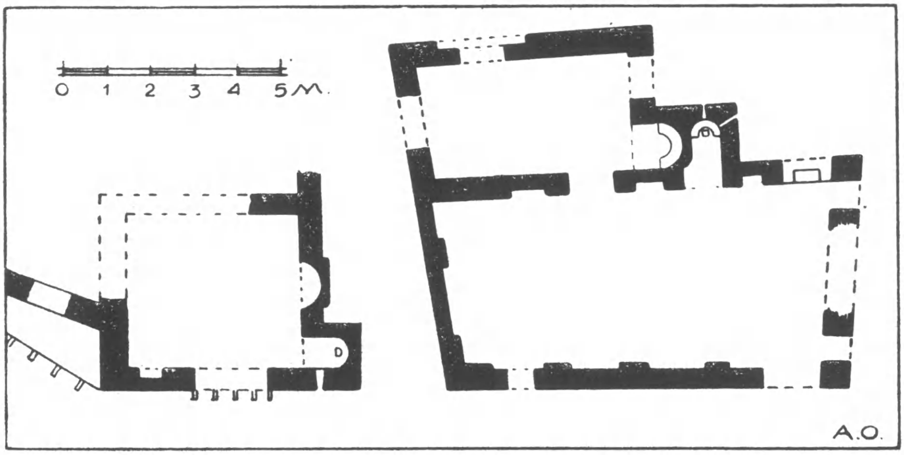

Εἰκ. 68. Αἴθουσαι μετ' ἀποχωρητηρίων.

ρικῶς πύργου, ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐν τῇ παρακειμένῃ εἰκόνι 69. Ἡ διάταξις τοῦ προεξέχοντος πύργου τῶν ἀποχωρητηρίων διετηρήθη καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας εἴς τε τὰς νήσους [2], τὴν Μακεδονίαν, Θεσσαλίαν καὶ τὴν Πελοπόννησον.

ΣΤΕΓΑΙ

Αἱ στέγαι τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ ἦσαν πάντοτε ξύλιναι κεραμωταὶ καὶ δὴ δικλινεῖς ἢ δίρρυτοι. Οὐδέποτε διεμορφοῦντο ὡς δώματα, ὡς ὑπέθεσεν ὁ Struck [3]. Θὰ ἦτο ἄλλως τε παράλογος ἡ δι' ὁριζοντίας στέγης κάλυψις εἰς τὰς κλιτύας τοῦ Ταϋγέτου, τὰς ὁποίας συχνὰ ἐπισκέπτονται αἱ χιόνες, ἔτι δὲ συχνότερον αἱ βροχαί. Ὅτι δ' αἱ στέγαι ἦσαν δικλινεῖς ἀποδεικνύουσι περιτράνως οἱ διασωθέντες τριγωνικοὶ τοῖχοι τῶν στενῶν πλευρῶν τῶν κτηρίων.

[1] Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη Lambros, Collection de romans grecs, Paris 1880 σ. 15 [ψευδο] Κωδινός, De officiis 49, 15. Σχολ. εἰς Ἀριστοφάνους Βατράχους 938.
[2] Ι. Βογιατζίδης, Κίμωλος ἐν Ἀθηνᾶς τ. 35 σελ. 108.
[3] Mistra σελ. 113.

Εἰς τὸ ἀρχοντικὸν Α (εἰκ. 87) ἐκεῖ ὅπου ἡ κεκλιμένη στέγη τοῦ τρικλίνου συναντᾷ τὸν τοῖχον τοῦ πύργου ἐλήφθη πρόνοια ὅπως μὴ εἰσρέωσι τὰ ὕδατα διὰ τοῦ ἁρμοῦ τῆς συναντήσεως. Ἐτοποθετήθη πρὸς τοῦτο ὑπεράνω τῆς διρρύτου στέγης ἐλαφρῶς κεκλιμένον γεῖσον ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν, ὅπερ

Εἰκ. 69. Πύργοι ἀποχωρητηρίων ἐξωτερικῶν. Συνοικία Μητροπόλεως.

ἀπέτρεπε τὰ ἐκ τοῦ πύργου καταρρέοντα ὕδατα νὰ λείχωσι τὸν τοῖχον καὶ εἰσέρχωνται διὰ τοῦ ἁρμοῦ εἰς τὸν τρίκλινον.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ξυλίνας ὀροφὰς τῶν τρικλίνων αἱ ὀροφαὶ τῶν πύργων ἦσαν θολωταὶ ἐν σχήματι ἀσπίδων στηριζομένων διὰ τεσσάρων τόξων ἐπὶ ἰσαρίθμων ποδαρικῶν τοποθετημένων κατὰ τὰς γωνίας (εἰκ. 88, 89). Αἱ αἴθουσαι δ᾽ αὗται θὰ πρέπει ἴσως νὰ ταυτισθῶσι πρὸς τὰς ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς ἐγγράφοις μνημονευομένας «*ὑποσφαίρους*[1]» αἰθούσας.

[1] Miklosich - Müller, Acta et diplomata τ. 3, 52

ΠΡΟΣΟΨΕΙΣ

Οἱ τοῖχοι τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ εἶναι πάντοτε ἐκτισμένοι διὰ λίθων συνδεομένων διὰ κονιάματος ἐξ ἀσβέστου καὶ ἄμμου. Τοιοῦτοι τοῖχοι ὀνομάζονται συχνότατα ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς ἐγγράφοις *ἐγχώρηγοι*[1]. Συχνότατα εἰς

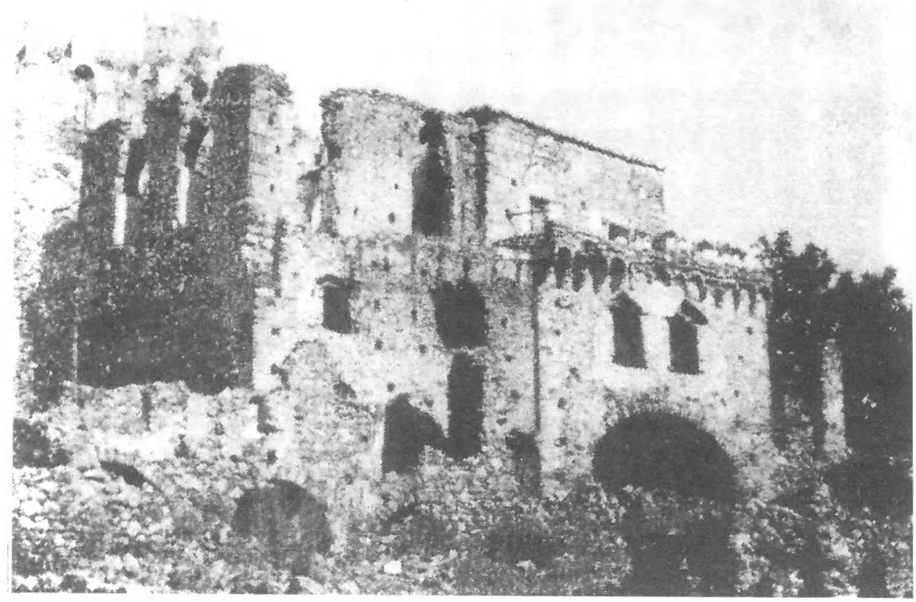

Εἰκ. 70. Σπίτι τοῦ Λάσκαρη, (δεξιὰ) Ὄροφος κατ' ἰσόδομον σύστημα ἄνευ κονιάματος.

τὴν τοιχοποιίαν αὐτὴν παρεμβάλλονται κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν, τὸ *πρόσωπον*, καὶ πλίνθοι *(βήσαλα)* εἴτε ἀκέραιαι καὶ καθ' ὁριζοντίας σειράς, ὅταν τὸ σύστημα εἶναι ἰσόδομον (σπίτι Λάσκαρη εἰκ. 70 πύργος ἀρχοντικοῦ εἰκ. 75) εἴτε λοξαὶ καὶ τεμαχισμέναι, ὅταν τὸ σύστημα ἦτο ἀκανόνιστον, τοῦθ' ὅπερ συμβαίνει εἰς τὰς πλείστας τῶν περιπτώσεων.

Ξυλοδεσιαὶ *(ἱμαντώσεις)* δὲν παρεμβάλλονται εἰς τὴν τοιχοποιίαν τῶν παλαιοτέρων σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ· ἀπαντῶνται ὅμως εἰς τὰ κτήρια τῆς Τουρ-

[1] Ὅρα τὰ σχετικὰ χωρία παρὰ Φ. Κουκουλέ, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 12 σ. 84 *Χωρύγι* ἢ *χωρὺ* (Ξυλόκαστρον, Βασιλικὸ Κορινθίας) ὀνομάζεται καὶ σήμερον πολλαχοῦ τῆς Πελοποννήσου ἡ ἄσβεστος. Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως ὅρα Φάβην ἐν Ἀθηνᾶς τ. 28 σ. 339 καὶ Γ. Χατζιδάκιν ἐν Glotta I, 127.

κοκρατίας, εἰς τὰ ὁποῖα, ἀντιθέτως, παρατηρεῖται ἔλλειψις ἢ παντελὴς ἀπουσία πλίνθων καὶ πωρολίθων.

Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων ὅταν μὲν ἦτο κατ᾽ ἰσόδομον σύστημα καὶ διὰ πωρολίθων ἐκτελεσμένη δὲν ἐπεχρίετο διὰ κονιάματος· (εἰκ. 68) ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀκόμη ἦτο ἀκανόνιστος πολὺ συχνὰ ἐδέχετο ἀντὶ κονιάματος ἕν παχὺ ἁρμολόγημα σαμμαρωτόν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀνεδύοντο οἱ λίθοι. Τὸ σύστημα τοῦτο ἐφηρμόσθη καὶ εἴς τινας τῶν ναῶν τοῦ Μυστρᾶ (Βροντόχιον, Εὐαγγελίστρια) προετιμήθη δ᾽ εἰς τὰς οἰκίας, διότι οὐ μόνον οἰκονομικώτερον εἶναι ἀλλὰ καὶ γραφικώτερον. Πράγματι μὲ τ᾽ ἀκανόνιστα σχήματα τῶν λίθων, τὴν τραχεῖαν των ἐπιφάνειαν καὶ τοὺς κυματοειδεῖς ἁρμοὺς φρασσομένους ἀπὸ μικρὰ τεμάχια πλίνθων, οἱ τοῖχοι δὲν παρουσιάζουν μίαν μονότονον λείαν ἐπιφάνειαν ἀλλὰ κυματίζουν εἰς τὸ φῶς, εὑρισκόμενοι πάντοτε εἰς ἓν γραφικὸν ἡμίφως. Ὑπάρχουσιν ἐν τούτοις καὶ περιπτώσεις καθ᾽ ἃς ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου ἐπιχρίετο διὰ κονιάματος λευκοῦ ἢ λευκοφαίου ἐκ καθαρᾶς ἀσβέστου καὶ ὀλίγης φαιᾶς ἄμμου, ὀρυσσομένης ἐκ τοῦ ἐντοπίου πετρώματος[1]. Ἐπὶ τοῦ κονιάματος δ᾽ αὐτοῦ ἐζωγραφοῦντο συχνὰ ἐρυθραὶ ταινίαι πάχους 0.035. Αἱ ταινίαι αὗται ἀπεμιμοῦντο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὰς ἐρυθρὰς πλίνθους, αἵτινες περιέβαλλον τοὺς ὀρθοὺς καὶ διατόνους πωρολίθους, οἵτινες ἐσχημάτιζον τὰ πλαίσια τῶν παραθύρων (εἰκ. 71). Τὸ περίεργον δὲ εἶναι ὅτι ἐζωγραφοῦντο καὶ ὅταν ἀκόμη ὑπῆρχον πώρινα πλαίσια. (Παλάτια εἰκ. 40, σπίτι Ξ εἰκ. 103). Ἄλλοτε πάλιν ἐζωγραφοῦντο ἐπὶ τοῦ κονιάματος δι᾽ ἐρυθροῦ χρώματος αἱ πλίνθοι αἵτινες παρεμβάλλονται μεταξὺ τῶν πωρίνων θολιτῶν τῶν τοξωτῶν ὑπερθύρων θυρῶν καὶ παραθύρων (εἰκ. 69). Ἐγίνετο δὲ τέλος ἀπομίμησις καὶ αὐτῶν τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες περιέβαλλον τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα (εἰκ. 71). Ἐν τῇ τελευταίᾳ δὲ ταύτῃ περιπτώσει ἵνα προσδοθῇ μεγαλυτέρα πλαστικότης εἰς τὸ ἀπομίμημα ἐγίνετο χρῆσις πλὴν τοῦ ἐρυθροῦ καὶ κιτρίνου ἢ φαιοῦ χρώματος (Σπίτι ἄνωθεν Μητροπόλεως εἰκ. 71)[2].

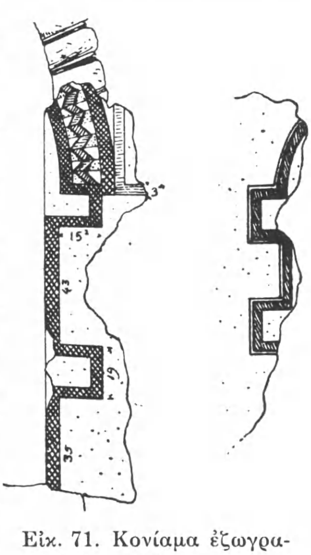

Εἰκ. 71. Κονίαμα ἐζωγραφημένον.

[1] Οἱ Βυζαντινοὶ ὠνόμαζον τὸ τοιοῦτον κονίαμα *ἀλοιφὴν* Νικ. Χωνιάτης παρὰ Κ. Σάθᾳ, Μεσ. Βιβλ. 1, 127, Εὐστάθιος ὁ Θεσσαλονίκης 764, 15.

[2] Ἡ δι᾽ ἐζωγραφημένου κονιάματος ἀπομίμησις τῶν πλαισίων τῶν παραθύρων δὲν περιωρίζετο μόνον εἰς τὰς οἰκίας· ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τοὺς ναούς, ὡς μαρτυρεῖ ἡ Περίβλεπτος καὶ ἡ Εὐαγγελίστρια Millet, Monuments byzantins de Mistra Paris 1910 πίν. 41, 1 6.

ΠΛΙΝΘΙΝΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΕΙΣ

Αἱ ἄνευ ἐπιχρίσματος ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων παρουσιάζουν ἐνίοτε καὶ ὀλίγα πλίνθινα κοσμήματα. Οὕτω π. χ. εἰς ἓν παράθυρον τῆς οἰκίας Β συναντῶμεν ἑκατέρωθεν τοῦ τοξωτοῦ ὑπερθύρου σταυροὺς ἐξ ἐρυθρῶν πλίνθων (εἰκ. 72). Εἰς ἄλλο σπίτι, εὑρισκόμενον νοτίως τῆς οἰκίας Φραγκοπούλου, ἐσωτερική τις κόγχη φέρει ἑκατέρωθεν τοῦ τόξου της δικτυωτὸν

Εἰκ. 72. Παράθυρον οἰκίας Β μετὰ πλινθίνων σταυρῶν.

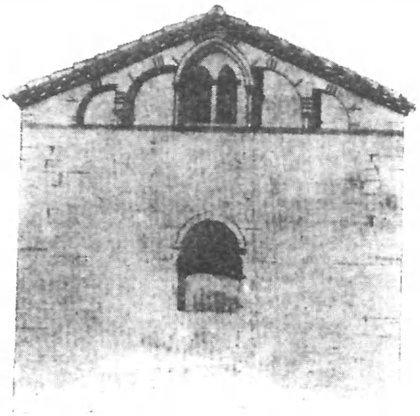

Εἰκ. 73. Νοτία ὄψις τοῦ σπιτιοῦ Υ κατὰ τὸν Couchaud.

πλίθινον κόσμημα (εἰκ. 74, κάτω) οἷον συναντῶμεν καὶ εἰς ναοὺς τοῦ Μυστρᾶ [1]. Εἰς ἄλλην πάλιν οἰκίαν, κειμένην ὀλίγον ὑπεράνω τῆς Γ, ἐν τῇ Ἄνω Χώρᾳ, μία παρειὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου ἐκοσμήθη διὰ συνθέσεως τριῶν πλινθίνων τόξων, ὧν τὸ μὲν μέσον εἶναι ἡμικυκλικόν, τὰ δὲ ἄκρα τέταρτα κύκλου (εἰκ. 74 ἄνω). Εἰς τὸ ἀριστερὸν μάλιστα τόξον σώζεται εἰσέτι καὶ ἡ κοιλότης ἑνὸς ἀποσπασθέντος ροδίου πινακίου [2]. Τέλος ὁλόκληρον τὸ νότιον ἀέτωμα τοῦ σπιτιοῦ Υ τῆς Μεσοχώρας ἐκοσμεῖτο μὲ μίαν πλινθίνην τοξοστοιχίαν, ἀποτελουμένην ἀπὸ ἓν κεντρικὸν τόξον βαῖνον ἐπὶ κιονίσκων καὶ περιβάλλον δίλοβον ἄνοιγμα καὶ ἀπὸ τέσσαρας ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τυφλὰς ἁψίδας, σχήματος τετάρτου κύκλου, ὧν αἱ δύο μεγαλύτεραι ἔβαινον ἐπὶ κιονίσκων. Ἡ διακόσμησις αὕτη διετηρεῖτο ἀκεραία μέχρι τοῦ 1840, ὅτε ἐπεσκέφθη τὸν Μυστρᾶν ὁ Couchaud, ὅστις καὶ τὴν εἰκόνισε εἰς τὸ περὶ βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν

[1] Ἁγ. Παρασκευή, Millet, Monum. byz. de Mistra πίν. 11, 1.

[2] Ὅμοια πλίνθινα διακοσμητικὰ τόξα ἔχουσι καὶ οἱ ναοὶ ἐν Μυστρᾷ ὡς π. χ. ἡ Περίβλεπτος Millet, byz. Mon. de Mistra πίν. 30, 2.

ἔργον του [1] (εἰκ. 73)· ἀργότερον τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ ἀετώματος **κατέπεσε**, τοῦ ὑπολοίπου διατηρηθέντος μέχρι τοῦ 1930, ὅτε καὶ τοῦτο κατεστράφη [2].

ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ

Ἡ ἐξωτερικὴ διάπλασις τῶν τοίχων τῶν σπιτιῶν ποικίλλει. Εἰς μερικὰ παλαιὰ ἀλλὰ καὶ εἰς πολλὰ μεταγενέστερα σπίτια, τῶν ὁποίων οἱ τοῖχοι κατασκευάζονται ὁλόσωμοι, ἡ πρόσοψις μᾶς παρουσιάζεται ὡς μία μονότονος, ἐπίπεδος καὶ βαρεῖα ἐπιφάνεια διατρυπωμένη μόνον ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα τῶν παραθύρων μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ πώρινα πλαίσια (εἰκ. 75). Εἰς ἄλλα ὅμως πάλιν παλαιὰ σπίτια τὸ μὲν ἰσόγειον διατηρεῖ τὸν ἀδιόρθωτον, μαζώδη χαρακτῆρά του, ὁ δὲ ὄροφος ἀναλύεται εἰς μεγάλας τυφλὰς ἀψῖδας, αἵτινες οὐ μόνον τὴν μᾶζαν τοῦ τοίχου ἐλαφρύνουσι ἀλλὰ καὶ σχηματίζουσι μεγαλοπρεπῆ ἐξωτερικὰ πλαίσια τῶν τοξωτῶν παραθύρων (εἰκ. 76 καὶ 77).

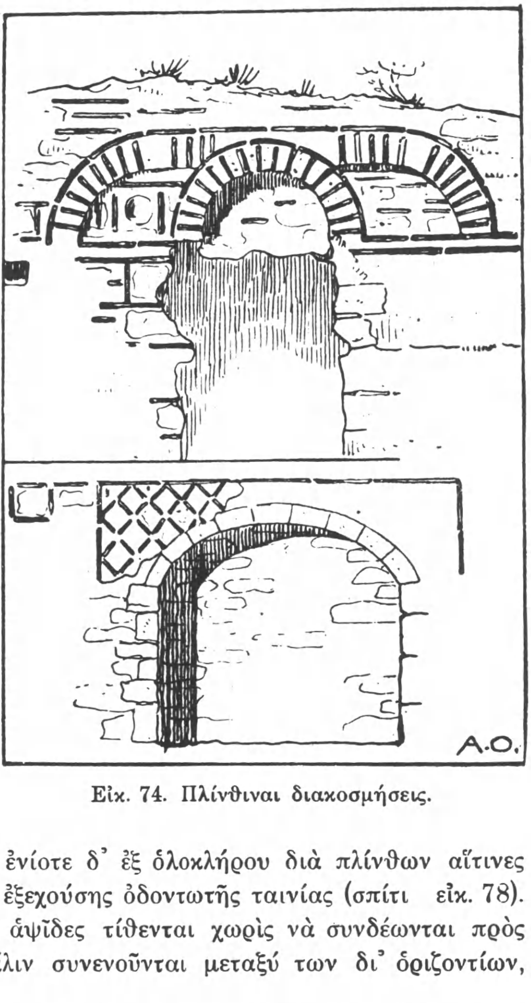

Εἰκ. 74. Πλίνθιναι διακοσμήσεις.

Αἱ τυφλαὶ αὗται ἀψῖδες ἔχουσι συνήθως μικρὰν ἐξοχὴν (0.10 - 0.15) τὰ δὲ τόξα των, πάντοτε ἡμικυκλικά, σχηματίζονται συνήθως μὲν διὰ κοινῶν λίθων καὶ πλίνθων (εἰκ. 76, 77) ἐνίοτε δ' ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλίνθων αἵτινες μάλιστα καὶ περιβάλλονται ὑπὸ ἐξεχούσης ὀδοντωτῆς ταινίας (σπίτι εἰκ. 78).

Καὶ ἄλλοτε μὲν αἱ τυφλαὶ ἀψῖδες τίθενται χωρὶς νὰ συνδέωνται πρὸς ἀλλήλας (εἰκ. 76) ἄλλοτε δὲ πάλιν συνενοῦνται μεταξύ των δι' ὁριζοντίων,

[1] Choix d'églises byzantines en Grèce, Paris 1842 πίν. 30, 1. Τὰ κεντρικὰ τοξύλλια νομίζω ὅτι παρέστησεν ὁ Couchaud ὑπερβολικῶς ὀξυκόρυφα.

[2] Ὅρα εἰκόνα τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος παρὰ Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 13, 4. καὶ παρὰ De Beylié, L'habitation byzantine (πίν. ἄνευ ἀριθμοῦ).

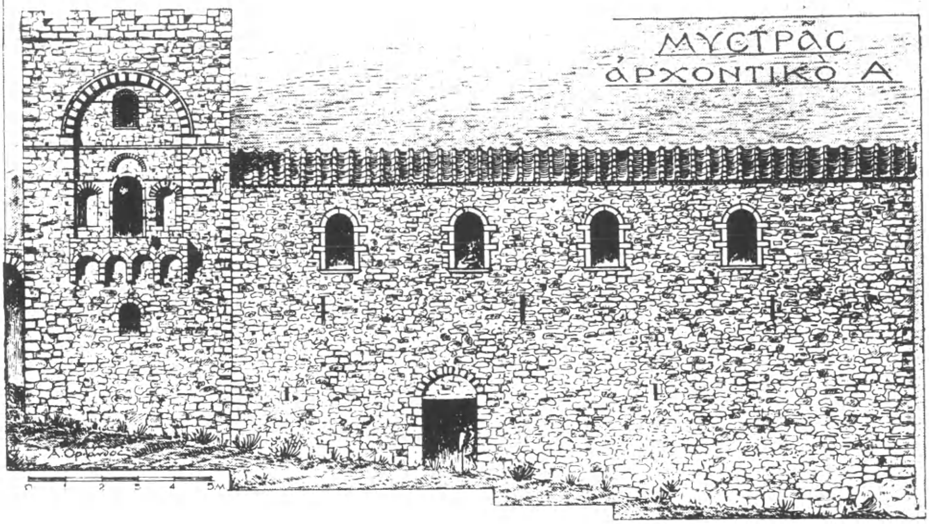

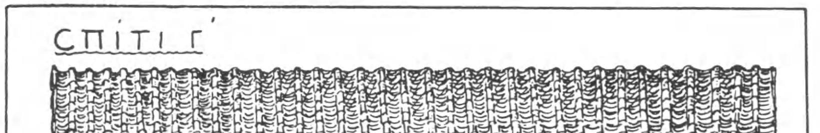

Εἰκ. 75. Βορεία ὄψις τοῦ ἀρχοντικοῦ Α. Εἰκ. 76. Νοτία ὄψις τοῦ σπιτιοῦ Γ.

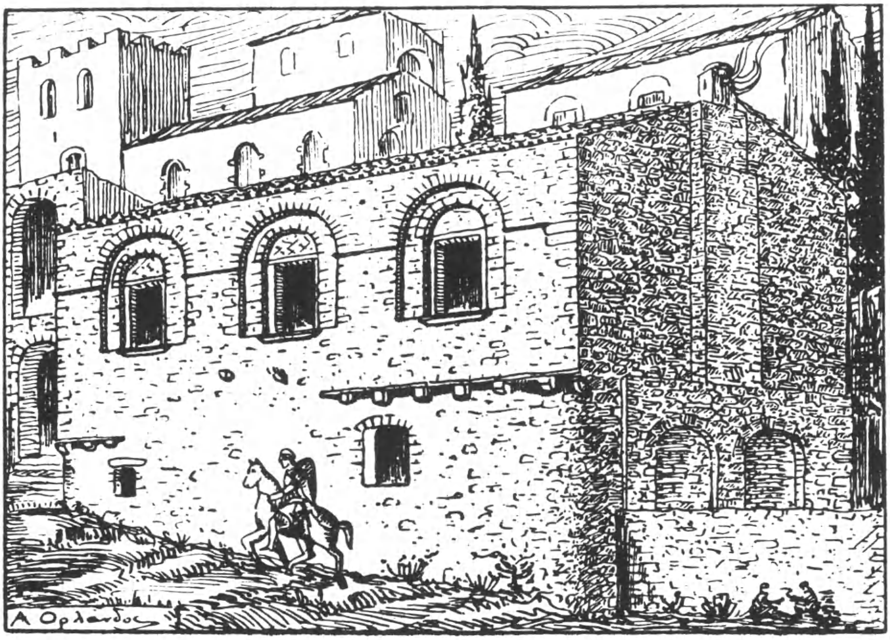

Εἰκ. 77. Ἀναπαράστασις τοῦ παρὰ τὴν ἁγ. Σοφίαν σπιτιοῦ Δ.

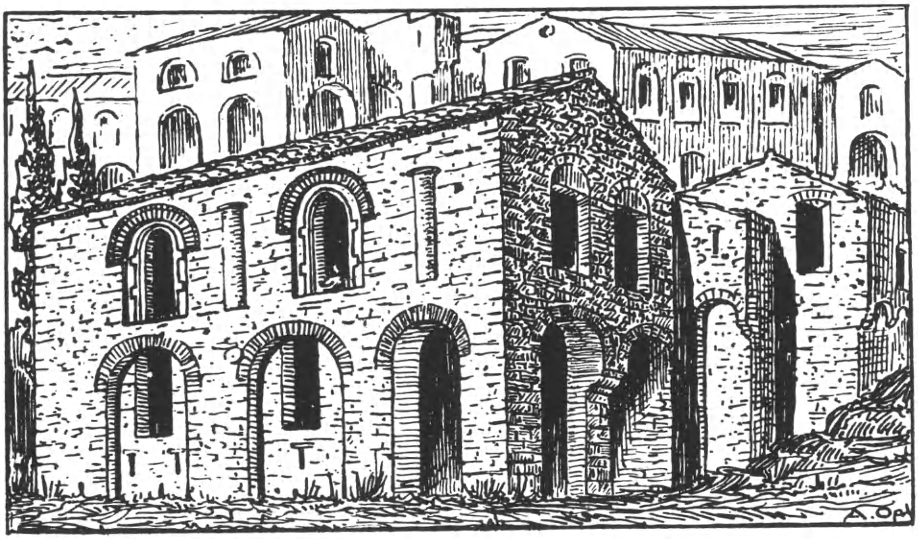

Εἰκ. 78. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐν τῇ συνοικίᾳ Μητροπόλεως σπιτιοῦ Ξ.

πλινθίνων, ζωηρῶς ἐρυθρῶν λοξοτμήτων ταινιῶν, πάχους 0.05, τοποθετουμένων εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τῶν τόξων (εἰκ. 77). Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ ὄροφος παρουσιάζει ἕνα φανταστικὸν μὲν ἀλλ' οὐχ ἧττον ὀργανικὸν ἀρχιτεκτονικὸν σκελετὸν ἐν μορφῇ πεσσοστοιχίας ἀντιστοιχούσης ἐνίοτε πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευὴν τοῦ τοίχου. Παρὰ τὴν μνημονευθεῖσαν ὅμως λογικὴν ταύτην διάταξιν, ἐφηρμόσθη ἐνίοτε καὶ ἄλλη, ἥτις πρέπει νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς παράλογος· διότι τοποθετεῖ εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ἁψίδων διαστήματα κτιστοὺς ἡμικίονας ἐξέχοντας τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου καὶ ἱσταμένους ὅλως ἀνοργάνως ἀφ' οὗ οὐδὲν τόξον ἢ εὐθὺ ἐπιστύλιον βαστάζουσι[1] (εἰκ. 78 καὶ 79).

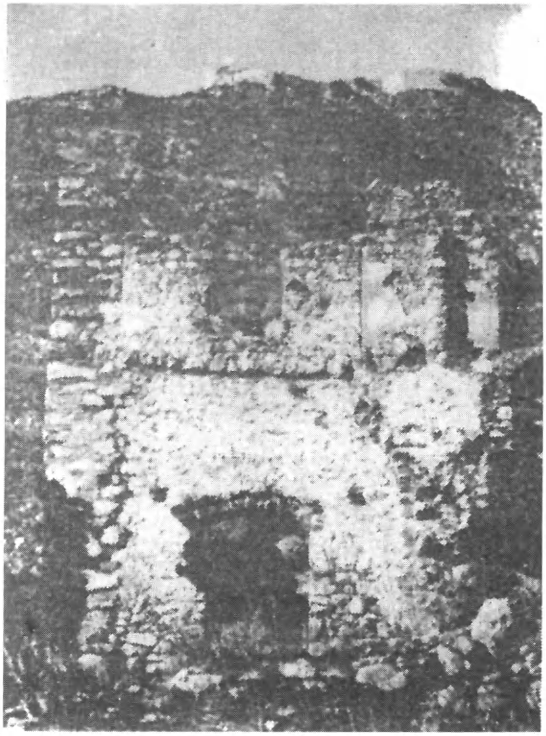

Εἰκ. 79. Πρόσοψις τοῦ μετὰ διακοσμητικῶν ἡμικιόνων ἠρειπωμένου σπιτιοῦ Ι.

Ὅτι ἐλέχθη περὶ τῶν σπιτιῶν ἰσχύει καὶ διὰ τοὺς προσκεκολλημένους εἰς αὐτὰ πύργους, ὧν ἄλλοι μὲν εἶναι βαρεῖς καὶ ἀδιάρθρωτοι μὲ πολεμίστρες καὶ μικρὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα προσδίδοντα εἰς αὐτοὺς φρουριακὸν χαρακτῆρα (εἰκ. 93) ἄλλοι δὲ πάλιν κομψότεροι καὶ ἐλαφρότεροι λόγῳ τῶν τυφλῶν διακοσμητικῶν ἁψίδων, ἃς φέρουσιν εἰς τὸν ὄροφον. Ὡραῖον παράδειγμα τοῦ δευτέρου τούτου, εἴδους παρέχει ὁ πύργος τοῦ ἀρχοντικοῦ Α (εἰκ. 75) τοῦ ὁποίου ἡ πρὸς τὰ παλάτια ὄψις τοῦ ὀρόφου φέρει ἐλαφρῶς ἐξέχουσαν, ὑψηλὴν ἀλλ' ἀπολύτως σύμμετρον πρὸς τὸ ὕψος καὶ τὴν μᾶζαν τοῦ πύργου τυφλὴν ἁψῖδα, ἥτις ἐπιτυχέστατα πλαισιώνει οὐ μόνον τὸ παράθυρον ἀλλὰ καὶ τὴν κάτωθεν αὐτοῦ θύραν καὶ τὰς ἑκατέρωθεν αὐτῆς δύο μικρὰς διακοσμητικὰς κόγχας. Ἡ ἁψὶς αὕτη εἶναι

[1] Παρομοίαν παράλογον χρῆσιν ἡμικιόνων συναντῶμεν καὶ εἰς προσόψεις βυζαντινῶν ναῶν ὡς π. χ. εἰς τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ Παναγίαν τῶν Χαλκέων (Καζαντζιλάρ). Diehl-Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1916 πίν. LII.

ἀπολύτως ὀργανική· διότι ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευήν, οἱ ἀπαρτίζοντες δ' αὐτὴν θολῖται εἶναι πώρινοι ἐπιμελῶς λαξευμένοι χωριζόμενοι ἀπ' ἀλλήλων διὰ διδύμων πλίνθων (εἰκ. 75).

Τὰ περισσότερα σπίτια τοῦ Μυστρᾶ εὑρίσκοντο ἐπάνω εἰς στενοὺς δρομίσκους. Εἰς τὴν ἄνω Χώραν ἰδίως, ἡ ὁποία ἦτο πυκνότερον τῆς Μεσοχώρας κατῳκημένη, ὁ διὰ τὴν διάβασιν τῶν πεζῶν καὶ τῶν ὑποζυγίων ἀφιέμενος ἐλεύθερος χῶρος δὲν ὑπερέβαινε συνήθως τὰ δύο μέτρα [1]. Ἡ στενότης ὅμως αὕτη τῶν δρόμων συνεπήγετο ἕνα σοβαρὸν κίνδυνον: τὸν τῆς καταστροφῆς τῶν γωνιῶν τῶν ἰσογείων ἐκ τοῦ ἐπ' αὐτῶν προσκρούοντος φορτίου τῶν ὑποζυγίων. Πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ κακοῦ τούτου οἱ τοῖχοι τῶν ἰσογείων δὲν κατεσκευάζοντο μὲ ὀξείας ἀκμὰς ἀλλ' ἐκαμπυλοῦντο (εἰκ. 77) ἢ ἐγίνοντο πολυγωνικοὶ διὰ λοξῆς ἀποτμήσεως τῆς γωνίας (σπίτι Ι εἰκ. 79). Ἐπειδὴ ὅμως ἡ εἰρημένη καμπυλότης ἢ λοξὴ τμῆσις περιωρίζετο μόνον εἰς τὸ ἰσόγειον, ὁ δὲ ὄροφος διετήρει τὴν ὀξεῖαν ἀκμὴν τῆς γωνίας του, προέκυπτε κατὰ τὰς γωνίας τοῦ κτηρίου μία κρέμασις τοῦ ὀρόφου ὑπὲρ τὸ ἰσόγειον, ἥτις δὲν ἦτο βέβαια μεγάλη, ἀλλὰ παρουσίαζεν ἐν τούτοις τὸν ὄροφον ἐν ἐξοχῇ κατὰ τὰς γωνίας καὶ προσέδιδεν ἀναμφισβητήτως γραφικότητα εἰς τὴν πρόσοψιν (εἰκ. 77). Οἱ στηρίζοντες τὸ κρεμάμενον τμῆμα κιλλίβαντες ἦσαν λίθινοι, τὸ δὲ ὕψος των ἠλαττοῦτο ἀπὸ τὰς γωνίας πρὸς τὸ μέσον (εἰκ. 77). Τὰ μεταξὺ τῶν κιλλιβάντων κενὰ ἄλλοτε μὲν ἐγεφυροῦντο δι' ὁριζοντίων σχιστολιθικῶν πλακῶν (σπίτι Δ εἰκ. 77) ἄλλοτε δὲ διὰ πωρίνων τοξυλλίων (σπίτι Σ εἰκ. 81).

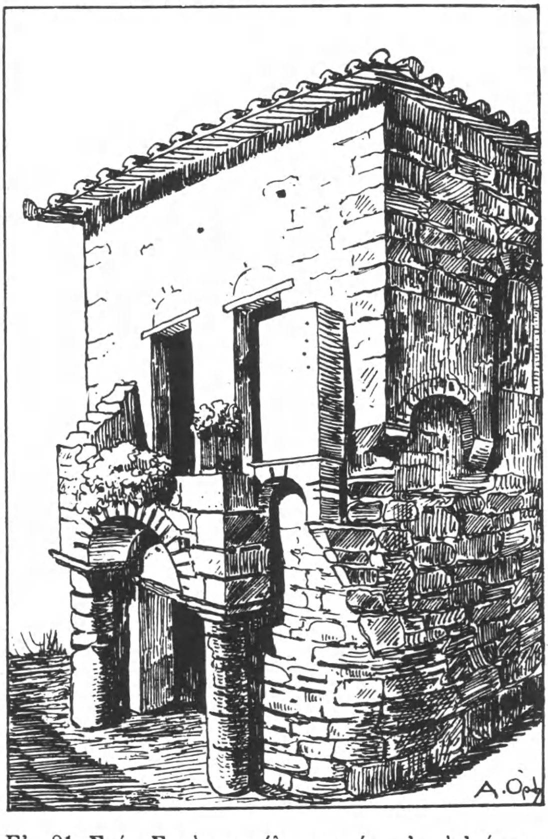

Εἰκ. 81. Σπίτι Σ μὲ καμπύλην γωνίαν εἰς τὸ ἰσόγειον καὶ τοξύλλια εἰς τὸν ὄροφον.

[1] Οἱ στενοὶ οὗτοι δρομίσκοι ὀνομάζονται *στενόρυμοι* ἐν τῇ Βακτηρίᾳ τῶν ἀρχιερέων φ. 231 β.

Εἰς μίαν μάλιστα περίπτωσιν οἰκίας παρὰ τὴν ἁγ. Σοφίαν ἔχομεν διπλῆν ἐξοχὴν τοῦ ὀρόφου τὴν μίαν τριγωνικὴν καὶ τὴν δευτέραν τοξωτὴν (εἰκ. 82).

ΙΔΙΟΡΡΥΘΜΙΑΙ

Ἐλέχθη ἀνωτέρω (σελ. 54) ὅτι τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ ἔχουν κατὰ κανόνα ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον ἢ τραπεζοειδές. Ὁ κανὼν ὅμως οὗτος ἔχει, ὅπως ὅλοι οἱ κανόνες, τὰς ἐξαιρέσεις του. Ὑπάρχουσι πράγματι οἰκήματα ἔχοντα κατὰ τὴν πρόσοψιν τοῦ ἰσογείου των σχῆμα καμπύλον ἢ πολυγωνικὸν (εἰκ. 83 α β γ δ). Ἡ ἀκανονιστία των ὅμως αὕτη, ἐπιβληθεῖσα προφανῶς ἐκ τῶν ἐδαφικῶν συνθηκῶν, περιορίζεται συνήθως μόνον εἰς τὸ ἰσόγειον· διότι ὁ ὄροφός των εἴτε κατασκευάζεται ἐν εὐθυγράμμῳ ἐσοχῇ, καταλείπων πρὸ αὐτοῦ καμπύλον ἢ πολυγωνικὸν ἡλιακόν, στηριζόμενον, ὡς συνήθως, ἐπὶ τοξυλλίων (εἰκ. 48) εἴτε κτίζεται μὲ ὀρθογωνισμένα τμήματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται τριγωνικοὶ ἡλιακοὶ (εἰκ. 83). Παράδειγμα τῆς μὲν πρώτης περιπτώσεως παρέχει οἰκία τῆς Μεσοχώρας ἐν τῇ συνοικίᾳ Μητροπόλεως, ἔχουσα καμπύλην τὴν πρόσοψιν τοῦ ἰσογείου καὶ διατρυπωμένην ὑπὸ τεθλασμένου τόξου (διαβατικοῦ) (εἰκ. 48), τῆς δὲ δευτέρας διώροφον σπίτι, ὀρθούμενον ἀκριβῶς ὑπεράνω τῆς πύλης τῆς Μονεμβασίας ἐπὶ πολυγωνικοῦ ἰσογείου (εἰκ. 83) διαλελυμένου εἰς σειρὰν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων (εἰκ. 84), ὑπεράνω τῶν ὁποίων ἐκτείνεται, καθ᾽ ὅλον τὸ ἀνάπτυγμα τῆς προσόψεως, ἐξώστης, μακρυνὸς πρόδρομος τῆς *ἀλτάνας* τῶν μεταγενεστέρων λαϊκῶν σπιτιῶν τῆς Βορείου Ἑλλάδος [1].

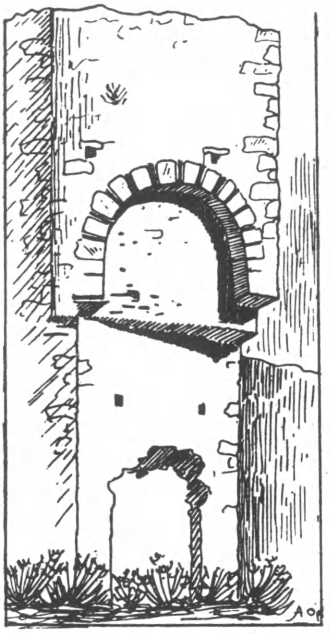

Εἰκ. 82. Διπλῆ κρέμασις ὀρόφου ὑπὲρ τὸ ἰσόγειον.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Συνοψίζοντες τὰ γενικὰ τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι τόσον ἡ συνολικὴ μορφὴ τῶν οἰκιῶν ὅσον καὶ αἱ καθ' ἕκαστον αὐτῶν διατάξεις ἀπέρρευσαν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῶν ἐδαφικῶν καὶ κλιματολογικῶν συνθηκῶν τοῦ τόπου, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τῶν συνθηκῶν ἀσφαλείας τῆς ἐποχῆς. Εἰς ἕνα τόπον μὲ ἔδαφος ἰσχυρῶς κεκλιμένον καὶ

[1] Πβλ. Ὀρλάνδου, Ἀρχ. Βυζαντ. Μνημ. Ἑλλάδος τ. 2 σ. 181 εἰκ. 1 καὶ σ. 189 εἰκ. 12,

βραχῶδες, ὡς εἶναι τὸ τοῦ παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Ταϋγέτου ὑψουμένου προβούνου τοῦ Μυστρᾶ, καὶ δὴ ἐπὶ ἐκτάσεως περιωρισμένης, οἵαν ἐπέβαλλεν ὁ φρουριακὸς χαρακτὴρ τῆς πόλεως, ἡ φυσικωτέρα μορφή, ἥτις ἦτο δυνατὸν νὰ δοθῇ εἰς τὰς οἰκίας ἦτο ἡ ἔχουσα τοὺς χώρους συγκεντρωμένους εἰς ἕνα πολυώροφον παραλληλεπίπεδον κτήριον, οὐχὶ δ' ἁπλωμένους ἰσογείως πέριξ μιᾶς κεντρικῆς αὐλῆς, διάταξις ἥτις προσαρμόζεται εἰς ὁριζοντίους ἐκτάσεις. Τρανὴ ἀπόδειξις ὅτι ἡ ὀρθογώνιος παραλληλεπίπεδος μορφὴ εἶναι ἡ πρακτιτέρα δι' ἐδάφη κεκλιμένα εἶναι ἡ ἐπιβίωσις αὐτῆς· διότι καὶ σήμερον ἀκόμη μὲ παραλληλεπίπεδον ἀκριβῶς μορφὴν κατασκευάζουσι τὰ σπίτια των οἱ χωρικοὶ

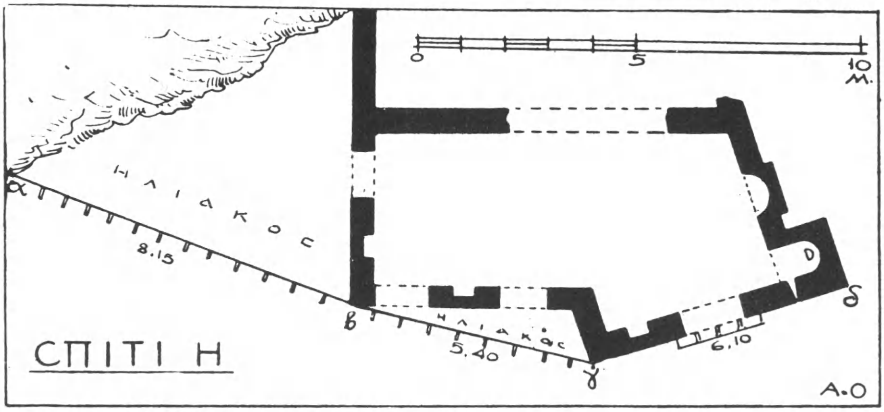

Εἰκ. 83. Κάτοψις τοῦ ὑπὲρ τὴν πύλην τῆς Μονεμβασίας σπιτιοῦ Η.

τῶν ὀρεινῶν μερῶν τῆς Ἑλλάδος. Εὑρίσκω διὰ τοῦτο ἀτυχῆ—τοὐλάχιστον ὡς πρὸς τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ—τὴν γνώμην, ἣν ἐξέφρασεν ὁ Gerland [1], καθ' ἣν τὰ βυζαντινὰ σπίτια γενικῶς—εἶχε δ' ὁ εἰρημένος σοφὸς τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ ὑπ' ὄψιν του κυρίως—εἶχον στενὴν μὲν πρὸς τὰ νεώτερα ἀνατολικὰ συγγένειαν, ἀπωτέραν δὲ πρὸς τὰς παλαιὰς ἑλληνιστικὰς οἰκίας [2]. Εἰς τὸν Μυστρᾶν οὐδεμία οἰκία ἔχει τοὺς χώρους της διατεταγμένους ὅπως ἔχουσιν αὐτοὺς τὰ νεώτερα ἀνατολικὰ σπίτια. Ὁ Βυζαντινὸς ἀστὸς τοῦ Μυστρᾶ δὲν ἔζη ἰσογείως, κατῴκει εἰς τὸν ἄνω ὄροφον· δὲν ἀπέφευγε τὸν ἔξω κόσμον ἀλλὰ τοὐναντίον ἐνδιεφέρετο διὰ τὰ πέριξ του ἢ ἐν τῇ ὁδῷ συμβαίνοντα· ἔκτιζε λοιπὸν τὴν πρόσοψιν τῆς οἰκίας του πρὸς τὴν ὁδόν, ἤνοιγεν εἰς τὸν ὄροφον παράθυρα πρὸς πάσας τὰς διευθύνσεις καὶ κατεσκεύαζε πλατεῖς, ἀσκεπεῖς ἡλιακοὺς βλέποντας πρὸς τὴν ἀπέραντον κοιλάδα τοῦ Εὐρώτα. Δὲν ἐλησμόνει ὅμως ὅτι ἦτο δυνατὸν καὶ νὰ ὑποστῇ ποτὲ ἐπίθεσιν τῶν πτωχῶν στοιχείων καὶ κτίζων τὴν οἰκίαν του ἐλάμβανε σχετικὰ μέτρα προνοίας, ὥστε ἐν δεδομένῃ στιγμῇ νὰ δύναται νὰ ἀμυνθῇ κατὰ τοῦ ἐχθροῦ εἴτε ἀπὸ τοῦ πύργου του εἴτε ἀπὸ τῶν στενῶν

[1] Der Burgwart, Jahrg. XVI σ. 12.
[2] Gerland, ἔ. ἀ. σ. 19.

ἐκείνων τοξικῶν θυρίδων, αἵτινες ἐν καιρῷ γαλήνης ἐφώτιζον μὲ τὸ ἀμυδρόν των φῶς τοὺς ὑποθόλους ἰσογείους χώρους, ἔνθα συνήθως ἐφυλάσσοντο τὰ εἰσοδήματα καὶ οἱ καρποί. Ἔχων ἐπίσης μακρὰν πεῖραν τῶν πυκνῶν βροχῶν καὶ τῶν χιόνων τοῦ Ταϋγέτου οὐδέποτε κατεσκεύαζεν ὁριζοντίαν τὴν στέγην τῆς

Εἰκ. 84. Ἄποψις τοῦ ὑπεράνω τῆς πύλης τῆς Μονεμβασίας σπιτιοῦ Η.

οἰκίας του ἀλλὰ πάντοτε δικλινῆ, κεραμωτήν. Ὅλη ἡ οἰκογένειά του διέτριβεν, ἔτρωγε καὶ ἐκοιμᾶτο εἰς τὸν εὐρύχωρον τρίκλινον τοῦ ὀρόφου συγκεντρουμένη τὸν μὲν χειμῶνα περὶ τὴν ἑστίαν, ἥτις ἔκαιε τὰ ἐκ τῶν πυκνῶν δασῶν τοῦ Ταϋγέτου κομιζόμενα ξύλα, τὸ δὲ θέρος ἐξαπλουμένη κατὰ τὰς θερμὰς νύκτας εἰς τοὺς δροσεροὺς ἀσκεπεῖς ἡλιακοὺς ἢ τὰ περιαύλια. Ἰδιαίτερα δωμάτια διαμονῆς φαγητοῦ ἢ ὕπνου δὲν προέβλεπεν· ἂν δὲ συνέβαινε νὰ ὑπανδρεύσῃ τὸν υἱόν του ἢ τὴν θυγατέρα του ἔκτιζε σύγκολλα πρὸς τὸ σπίτι του τὴν κατοικίαν τοῦ νέου ζεύγους (ἀρχοντικὸν Α, σπίτι «Λάσκαρη» κλπ.).

ΕΙΔΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΤΕΡΩΝ ΣΠΙΤΙΩΝ

Μετὰ τὴν μελέτην τῶν γενικῶν γνωρισμάτων τῶν σπιτιῶν ὑπολείπεται ἡ λεπτομερὴς ἐξέτασις τῶν ἐξ αὐτῶν κυριωτέρων καὶ μᾶλλον ἀντιπροσωπευτικῶν τύπων. Πρῶτον ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω ἔννοιαν ἔρχεται τὸ ἀρχοντικὸν Α,

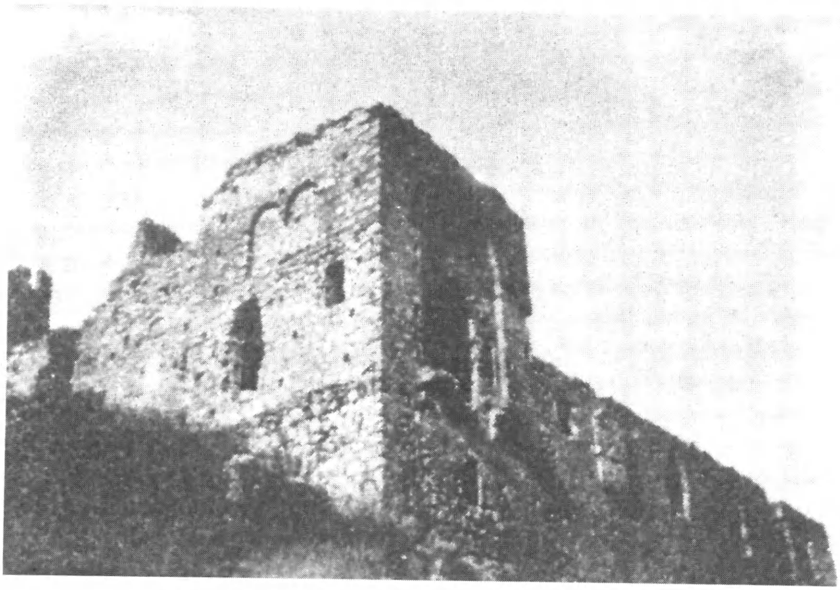

Εἰκ. 85. Ἄποψις τοῦ ἀρχοντικοῦ Α ἀπ' ἀνατολῶν.

ὅπερ καὶ λόγῳ τοῦ μεγέθους του καὶ λόγῳ τῆς σχετικῶς πλουσίας ἐμφανίσεώς του ἀπεκλήθη ὑπὸ τοῦ Millet *μικρὸν παλάτι*.

ΤΟ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΝ Α'

Εἰς τὴν ἀπέναντι τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τῶν παλατίων κλιτὺν τὰ σπίτια εἶναι σχεδὸν ὅλα τοποθετημένα οὕτως, ὥστε ἡ μακρὰ πλευρὰ τοῦ ὀρθογωνίου των ὄγκου νὰ βαίνῃ κατά τινα ἰσοϋψῆ γραμμὴν τοῦ λόφου καὶ ν' ἀντικρύζῃ τὴν κατοικίαν τοῦ δεσπότου (πβλ. σ. 11). Σύμφωνα πρὸς τὸν κανόνα αὐτὸν εἶναι τοποθετημένον καὶ τὸ ἀρχοντικὸν Α ὑψούμενον πρὸς δυσμὰς καὶ ὀλίγον ὑπεράνω τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 4 καὶ 85).

Ὅταν βλέπῃ τις μόνον τὴν κάτοψιν τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ (εἰκ. 86), χωρὶς νὰ τὸ ἐξετάσῃ ἐκ τοῦ σύνεγγυς, ἔχει τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι εἶναι ὅλον συγχρόνως

κατεσκευασμένον καὶ δὴ μὲ τοὺς χώρους του διατεταγμένους πέριξ ἑνὸς ὀρθογωνίου διαμερίσματος ἢ αὐλῆς Ζ (εἰκ. 86). Τοῦτο ἀκριβῶς συνέβη εἰς τὸν μακαρίτην Gerland, ὅστις μελετήσας εἰς τὸ γραφεῖον του μόνον τὴν κάτοψιν τοῦ ἀρχοντικοῦ, ἣν παρέσχεν ὁ Millet[1], ἐζήτησε νὰ ὑπαγάγῃ καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ εἰς τὴν θεωρίαν του, καθ' ἣν τὰ βυζαντινὰ σπίτια γενικῶς ἔχουσι

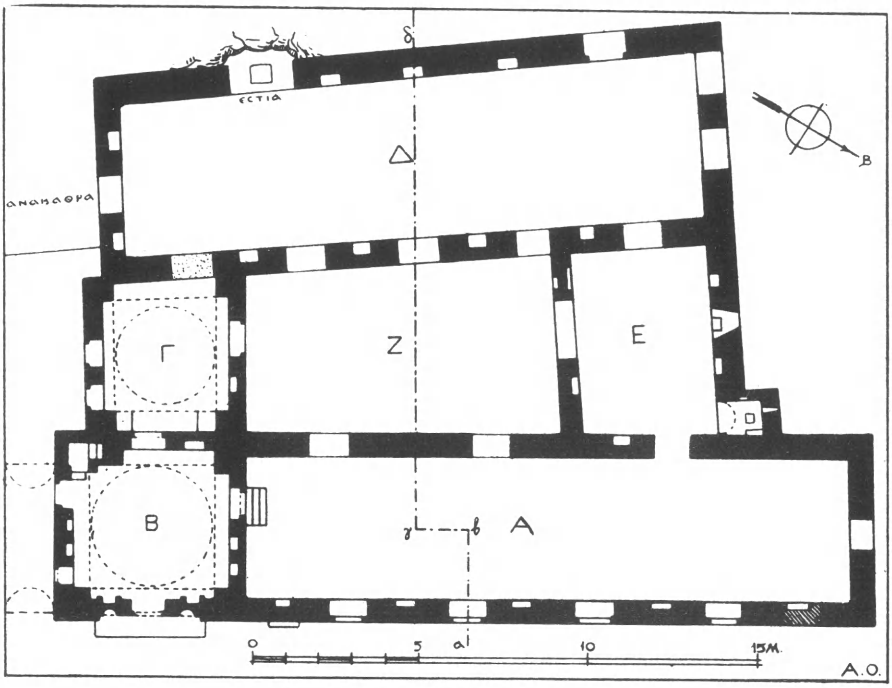

Εἰκ. 86. Κάτοψις ἀρχοντικοῦ Α.

τὴν κλειστὴν διάταξιν τῶν νεωτέρων ἀνατολικῶν σπιτιῶν καὶ τῶν παλαιοτέρων ἑλληνιστικῶν[2]. Ὅπως ὅμως θὰ ἐξηγήσωμεν κατωτέρω τὸ ἀρχοντικὸν Α, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι τὸ μόνον ἐν Μυστρᾷ, ὅπερ παρέχει τὴν περίκεντρον διάταξιν, δὲν κατεσκευάσθη ἐξ ἀρχῆς ὡς ἓν μόνον οἴκημα, ἀλλ' ἀπετελέσθη ἐκ τῆς συνενώσεως δύο σπιτιῶν, ἑκάτερον τῶν ὁποίων εἶχε τὸ σχῆμα γάμμα ἤτοι τοῦ Α-Β-Γ καὶ τοῦ Δ-Ε (εἰκ. 86). Τὰ δύο αὐτὰ σπίτια εἶναι οὕτω πως τοποθετημένα, ὥστε ἡ βραχεῖα κεραία τοῦ ἑνὸς νὰ ἐφάπτεται τῆς μακρᾶς τοῦ ἄλλου, δημιουργουμένης οὕτω συμπτωματικῶς μεταξὺ τῶν δύο μιᾶς μικρᾶς καὶ στενοχώρου αὐλῆς Ζ.

[1] Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 6, 7.

[2] E. Gerland, Der Burgwart ἔτ. XVI σ. 19. Ἡ ἀνωτέρω θεωρία τοῦ Gerland δύναται νὰ ἰσχύῃ μόνον διὰ τὰς παλαιοχριστιανικὰς οἰκίας καὶ δὴ τὰς ἱδρυμένας εἰς μέρη μᾶλλον πεδινά.

Ἂς ἴδωμεν ἤδη διὰ ποίους λόγους τὰ ἀπαρτίζοντα τὸ ἀρχοντικὸν Α διαμερίσματα δὲν δύνανται νὰ ἀνήκουν εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ἐξ ἀρχῆς μὲ περίκεντρον διάταξιν κατασκευασθὲν συγκρότημα.

Ἂν ρίψωμεν ἓν βλέμμα ἐπὶ τῆς κατὰ πλάτος τομῆς τοῦ κτηρίου (εἰκ. 87) θὰ ἴδωμεν ὅτι τὸ ὀπίσθιον ἥμισυ ἤτοι τὸ σπίτι Δ-Ε εὑρίσκεται εἰς πολὺ

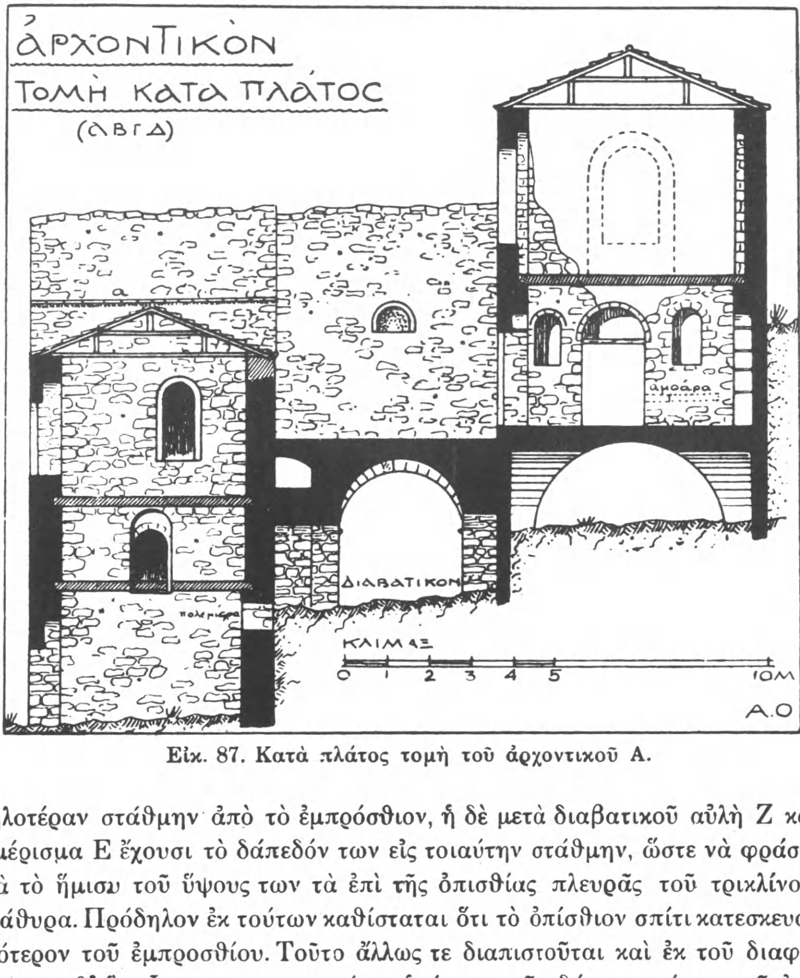

Εἰκ. 87. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ἀρχοντικοῦ Α.

ὑψηλοτέραν στάθμην ἀπὸ τὸ ἐμπρόσθιον, ἡ δὲ μετὰ διαβατικοῦ αὐλὴ Ζ καὶ τὸ διαμέρισμα Ε ἔχουσι τὸ δάπεδόν των εἰς τοιαύτην στάθμην, ὥστε νὰ φράσσωσι κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ ὕψους των τὰ ἐπὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς τοῦ τρικλίνου Α παράθυρα. Πρόδηλον ἐκ τούτων καθίσταται ὅτι τὸ ὀπίσθιον σπίτι κατεσκευάσθη ἀργότερον τοῦ ἐμπροσθίου. Τοῦτο ἄλλως τε διαπιστοῦται καὶ ἐκ τοῦ διαφόρου τρόπου καθ' ὃν εἶναι κατεσκευασμένον ἑκάτερον τῶν δύο τμημάτων τοῦ ἀρχοντικοῦ. Πράγματι τὸ μὲν ἐμπρόσθιον (Α Β Γ), ἀποτελούμενον ἐξ ἑνὸς μακροῦ σώματος (Α) καὶ ἑνὸς πύργου (Β) μετὰ προθαλάμου (Γ) ἔχει τὸ κύριον αὐτοῦ σῶμα διώροφον [1] μετὰ ξυλίνων πάτων καὶ μὲ παράθυρα σχετικῶς μικρὰ ἄνευ τυφλῶν ἁψίδων. Τοὐναντίον τὸ ὀπίσθιον οἴκημα ἔχει τὴν μεγάλην αὐτοῦ

[1] Οὐχὶ μονώροφον ὡς λέγει ὁ Gerland ἔ. ἀ. σ. 17.

αἴθουσαν (Δ) ὑπόθολον καὶ φέρει εἰς τὸν ὄροφον παράθυρα παριβαλλόμενα ὑπὸ τυφλῶν ἀψίδων (εἰκ. 91). Μεταξὺ δὲ τῶν δύο σπιτιῶν ὑπάρχει κοινόχρηστον διαβατικόν, ὅπερ διασχίζει τὸ ἀρχοντικὸν κατὰ μῆκος.

Ἂς ἴδωμεν ἤδη ἐκ τοῦ πλησίον τὸ ἐμπρόσθιον οἴκημα. Τὸ κύριον αὐτοῦ σῶμα ἐξωτερικῶς μὲν παρουσιάζει ἕνα βαρὺν ἀδιάρθρωτον ὄγκον διατρυπώμενον μόνον ἀπὸ τὰ φωτιστικὰ παράθυρα, ἐσωτερικῶς δὲ διαιρεῖται διὰ ξυλίνων

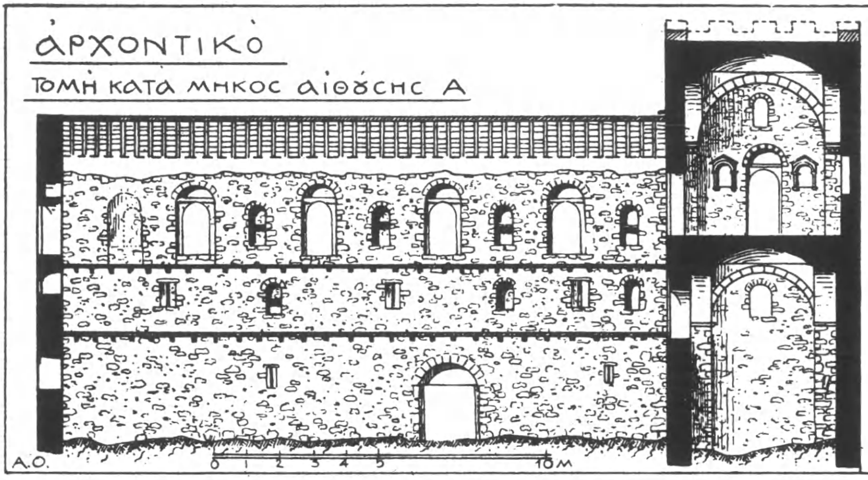

Εἰκ. 88. Τομὴ κατὰ μῆκος τῆς αἰθούσης Α τοῦ ἀρχοντικοῦ.

πάτων εἰς τρία καθ' ὕψος μέρη (εἰκ. 88). Ἐκ τούτων τὸ ἰσόγειον εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλόν, ἐφωτίζετο ὅμως μόνον ἀπὸ ὀλίγας τοξικὰς θυρίδας ἤτοι δύο κατὰ τὴν πρόσοψιν καὶ ἀνὰ μίαν κατὰ τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν πλευράν. Ἡ τελευταία ὅμως αὕτη ἐκλείσθη, ὅταν κατεσκευάσθη ἀργότερον τὸ διαβατικόν. Τὸ ἰσόγειον φέρει πρὸς τὴν στενὴν (2.00 μ.), ἀνωφερῆ ὁδὸν μίαν καὶ μόνην θύραν.

Ὁ ἀμέσως ὑπεράνω τοῦ ἰσογείου ὄροφος, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήρχοντο δι' ἐσωτερικῆς ξυλόσκαλας, εἶχεν ὕψος μόλις 1.80, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἀποστάσεως τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων ὀπῶν τῶν δοκῶν τῶν πατωμάτων (εἰκ. 88). Ἀπετέλει λοιπὸν ἕνα *μεσόπατον*. Ὡς δὲ τὸ ἰσόγειον οὕτω καὶ ὁ μεσόπατος ἐφωτίζετο μόνον διὰ τοξικῶν, ὧν τρεῖς ἀνοίγονται ἐπὶ τῆς προσόψεως καὶ μία κατὰ τὴν στενὴν βόρειον πλευρὰν (εἰκ. 88). Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὸ ἰσόγειον ὁ μεσόπατος ἦτο ἐφωδιασμένος καὶ μὲ τρία τοιχαρμάρια τοξωτά, ἀνοιγόμενα ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τῆς προσόψεως. Τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι ἠδύνατο ἴσως νὰ εἶναι κατοικήσιμος· χρησιμοποιούμενος πιθανῶς ἵνα κοιμᾶται ἐν αὐτῷ ἡ οἰκογένεια κατὰ τὸν χειμῶνα.

Τέλος ὁ ἄνω ὄροφος, ὁ καθ' αὐτὸ τρίκλινος, ἔφερε κατὰ μὲν τὴν πρόσοψιν τέσσαρα μετὰ πωρίνων πλαισίων καὶ ἐλαφρῶς τεθλασμένων τοξωτῶν ὑπερθύ-

ρων παράθυρα, τοῦ τύπου ὃν ἤδη περιεγράψαμεν ἐν σελ. 68. Ἓν ὅμοιον παράθυρον ἠνοίγετο καὶ κατὰ τὴν βόρειον πλευράν. Ἐκ τῶν παραθύρων τῆς προσόψεως τὸ παρὰ τὸν πύργον ἐφράχθη ἀργότερον μετατραπὲν εἰς ἑστίαν (εἰκ. 85), ἧς ἐστερεῖτο ὁ τρίκλινος οὗτος. Μεταξὺ τῶν παραθύρων ἠνοίγοντο τοιχαρμάρια δίπατα, ὧν τὸ μὲν τελευταῖον πρὸς βορρᾶν μετεβλήθη ἀργότερον εἰς νεροχύτην (εἰκ. 88), τὸ δὲ πρὸς τὸν πύργον, διατρυπηθέν, ἀπετέλεσε μικρὸν παράθυρον, εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ εἰς ἑστίαν μεταβληθέντος μεγάλου γειτονικοῦ του (εἰκ. 88).

Ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ τρικλίνου οὐδὲν ἀπολύτως ἴχνος διατηρεῖται ὅπερ νὰ δικαιολογῇ τὴν ποτὲ ὕπαρξιν κτιστῶν χωρισμάτων. Ὁλόκληρος λοιπὸν ὁ στενοεπιμήκης χῶρος τῆς αἰθούσης (17.80×4.10) ἦτο ἀδιαίρετος, θὰ ἐκαλύπτετο δὲ πιθανώτατα ὑπὸ ξυλίνης ὁριζοντίας ὀροφῆς ὑπεράνω τῆς ὁποίας ὑψοῦτο ἡ δικλινὴς κεραμωτὴ στέγη, ὡς μαρτυρεῖ ὁ πρὸς δυσμὰς τριγωνικὸς τοῖχος. Πρὸς πρόληψιν δὲ μάλιστα διαρροῆς τῶν ἐπὶ τῆς στέγης αὐτῆς καταρρεόντων ἀπὸ τοῦ συνεχομένου πύργου ὑδάτων κατεσκευάσθη, ὀλίγον ὑπεράνω τῆς στάθμης τοῦ κορυφαίου ξύλου, προστατευτικόν τι ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν γεισίδιον ἔχον ἐλαφρὰν πρὸς τὸν δρόμον κλίσιν. Σήμερον ἡ μὲν ξυλίνη στέγη δὲν ὑφίσταται βεβαίως, σώζεται ὅμως τὸ ῥηθὲν γεισίδιον, ὅπερ δύναται ν' ἀπατήσῃ τὸν προσβλέποντα, ὅστις δυνατὸν νὰ ἐκλάβῃ αὐτὸ ὡς λείψανον ὁριζοντίου δώματος. (εἰκ. 87) Ἀλλ' ὡς ἤδη εἴπομεν, δώματα αἱ παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ ὑδροχαροῦς Ταϋγέτου οἰκίαι τοῦ Μυστρᾶ δὲν ἔφερον.

Ἄς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ πύργου. Οὗτος ἔχει σχῆμα τετράγωνον ἀποτελεῖται δ' ἐξ ἑνὸς ἰσογείου καὶ ἑνὸς ὀρόφου, ἀμφοτέρων καλυπτομένων δι' ἀσπίδων ἤτοι σφαιρικῶν τμημάτων (calottes) φερομένων τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων πωρίνων τόξων ἐπὶ ἰσαρίθμων ποδαρικῶν (εἰκ. 88 καὶ 89).

Τὸ ἰσόγειον τοῦ πύργου ἦτο ὑψηλόν, ἐφωτίζετο δὲ μόνον ὑφ' ἑνὸς ὑψηλὰ τοποθετημένου μικροῦ παραθύρου βλέποντος πρὸς τὸν δρόμον, ἐν ᾧ δι' ἄλλου μεγαλυτέρου τοξωτοῦ ἀνοίγματος συνεκοινώνει πρὸς τὸν μεσόπατον τοῦ κυρίου σώματος τῇ βοηθείᾳ κινητῆς ξυλίνης κλίμακος· φαίνεται διὰ τοῦτο ὅτι ἐχρησίμευεν ὡς ἀποθήκη. Τοὐναντίον ὁ ὑπεράνω αὐτοῦ ὄροφος ἦτο κατοικήσιμος. Τὸ δάπεδόν του ὅμως εὑρίσκετο κατὰ 1 περίπου μέτρον ὑψηλότερον τοῦ πατώματος τοῦ τρικλίνου· συνάγω τούτου ἕνεκα ὅτι οἱ δύο χῶροι ἐπεκοινώνουν διὰ τῆς ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ πύργου ἀνοιγομένης τοξωτῆς θύρας τῇ βοηθείᾳ ξυλίνης κλίμακος (εἰκ. 86). Τρεῖς ἄλλας ὁμοίας θύρας μὲ ἱμαντώματα[1] ἔφερεν ὁ πύργος ἀνὰ μίαν ἐφ' ἑκάστης τῶν ὑπολοίπων αὐτοῦ πλευρῶν. Ἐκ τούτων ἡ μὲν πρὸς τὴν ὁδὸν βλέπουσα ἔφερεν εἰς κρεμαστὸν ἐξώστην (ἡλιακόν), ἡ δὲ πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἕτερον ἡλιακόν, δωματηρὸν ὅμως αὐτόν, ὅστις σήμερον ἔχει καταπέσει ἀλλὰ τοῦ ὁποίου διατηροῦνται αἱ γεννήσεις τῆς καταπεσούσης καμάρας, ἥτις τὸν ὑπεβάσταζε· (εἰκ. 90) τέλος ἡ πρὸς νότον θύρα ἐπετέλει τὴν μεταξὺ τοῦ πύργου Β καὶ τοῦ γειτονικοῦ διαμερίσματος Γ συγκοινωνίαν.

[1] Ὅρα περὶ τῆς σημασίας τῆς λέξεως τὰ ἐν σελ. 69 εἰρημένα.

Παράθυρα ὁ ὄροφος τοῦ πύργου ἔφερε μόνον δύο· ἓν ἐπὶ τῆς κυρίας προσόψεως, ὑψηλὰ τοποθετημένον (εἰκ. 88), καὶ ἓν στενὸν κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν ὅπερ ἴσως θὰ ἠνοίχθη καὶ ἀργότερον. Ἑκατέρωθεν τῆς πρὸς τὸν ἡλιακὸν θύρας ὑπῆρχεν ἀνὰ ἓν κτιστὸν προσκυνητάριον (εἰκ. 89) σχηματιζό-

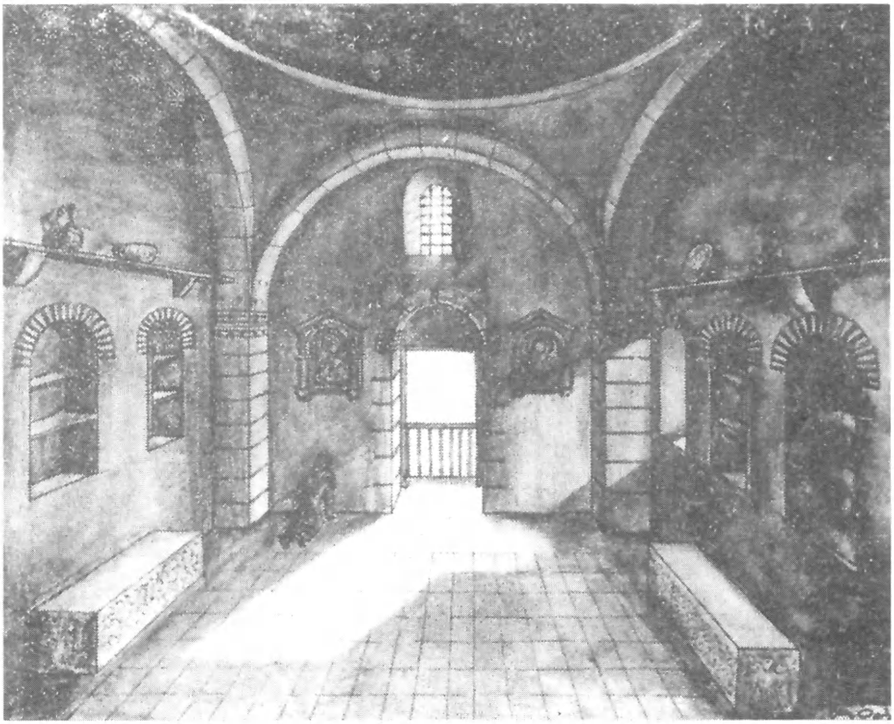

Εἰκ. 89. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ πύργου τοῦ ἀρχοντικοῦ Α.

μενον διὰ δύο κιονίσκων ἀνεχόντων ἡμικυκλικὸν τόξον πλαισιούμενον ὑπὸ ἀετώματος (εἰκ. 60). Ταῦτα, ὡς ἤδη εἴπομεν, θὰ ἐχρησίμευον ὡς πλαίσια λατρευτικῶν εἰκόνων, διὰ τοῦτο δὲ καὶ εἶναι κατεσκευασμένα ἐπὶ τοῦ βορειοανατολικοῦ τοίχου. Ἐπὶ δὲ τῶν δύο συνεχομένων τοίχων ἔφερεν ὁ πύργος ἀρμάρια τοξωτὰ τρίπατα (εἰκ. 89) ὑπεράνω τῶν ὁποίων ὑπῆρχε ράφι, οὗτινος σώζονται ἀκόμη οἱ παραβολικῆς μορφῆς μαρμάρινοι κιλλίβαντες (εἰκ. 89). Τέλος ἐντὸς τοῦ ἀπέναντι πρὸς τὰ προσκυνητάρια τοίχου ὑπῆρχε κρυπτή, στενὴ καὶ ἀπότομος κτιστὴ κλῖμαξ (εἰκ. 52), δι᾽ ἧς ἀνήρχοντο εἰς τὸ δῶμα τοῦ πύργου, ὅπερ θὰ ἐχρησίμευεν εἴτε ὡς σκοπιὰ εἴτε ὡς ὑπνωτήριον κατὰ τὰς θερμὰς θερινὰς νύκτας.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν πρόσοψιν τοῦ κυρίου σώματος ὁ πύργος τοῦ ἀρχοντικοῦ παρεῖχε μίαν πολὺ ἐπιμελημένην ἀρχιτεκτονικὴν ἐμφάνισιν, ἥτις

ὑπερέχει πάσης ἄλλης προσόψεως ἀστικοῦ κτηρίου τοῦ Μυστρᾶ· διότι οὐ μόνον εἶναι κτισμένη κατ' ἰσόδομον περίπου σύστημα (εἰκ. 75) ἀλλὰ καὶ ζωογονεῖται ἀπὸ τὸν παλμὸν μιᾶς τυφλῆς ἡμικυκλικῆς ἁψῖδος ἀνταποκρινομένης πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευήν, ἁρμονικώτατα δὲ πλαισιούσης, μετὰ τοῦ κάτωθεν ὁριζοντίου ἐπὶ τοξυλλίων ἐξώστου, τὸ συγκρότημα τοῦ παραθύρου, τῆς θύρας καὶ τῶν δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς διακοσμητικῶν κογχῶν.

Εἰκ. 90. Ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἀρχοντικοῦ Α

Ὀλιγώτερον πλαστικὴ τῆς ἐμπροσθίας εἶναι ἡ πλαγία πρόσοψις τοῦ πύργου, ἥτις, ἀντὶ μιᾶς μεγάλης τυφλῆς ἁψῖδος, φέρει εἰς τὸ ἄνω μέρος μίαν δίλοβον στηριζομένην εἰς τὸ μέσον ἐπὶ πωρίνου ὑφαψιδίου, ἐφ' οὗ εἰκονίζεται κεφαλὴ ἐξωτικοῦ ζῴου (εἰκ. 90). Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι τόσον τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα τῶν θυρῶν καὶ παραθύρων τοῦ πύργου ὅσον καὶ τὰ τόξα τῶν τυφλῶν αὐτοῦ ἁψίδων εἶναι πάντα ἡμικυκλικὰ ἤτοι διαφέρουσι τῶν τοξωτῶν ὑπερθύρων τῶν παραθύρων τοῦ κυρίου σώματος τοῦ κτηρίου, ἅτινα, ὡς εἴπομεν, εἶναι τόξα ἐλαφρῶς τεθλασμένα (εἰκ. 75). Φέρεταί τις τούτου ἕνεκα πρὸς τὴν βάσιμον ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ πύργος δὲν κατεσκευάσθη συγχρόνως πρὸς τὸ σῶμα ἀλλ' ὅτι θὰ εἶναι πιθανῶς κατά τι προγενέστερος ἐκείνου. Ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται καὶ ἡ διαφορὰ στάθμης, ἣν παρουσιάζει τὸ δάπεδον τοῦ ὀρόφου τοῦ πύργου ἐν σχέσει πρὸς τὸ ξύλινον πάτωμα τοῦ γειτονικοῦ τρικλίνου.

Τὸ συνεχόμενον πρὸς τὸν πύργον Β τετράγωνον περίπου διαμέρισμα Γ (εἰκ. 86), ἐκτισμένον ὑπεράνω τῆς εἰσόδου τοῦ διαβατικοῦ, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὁ σύνδεσμος μεταξὺ τοῦ ἐμπροσθίου καὶ τοῦ ὀπισθίου οἰκήματος·

διότι ἐπεκοινώνει πρὸς ἀμφότερα διὰ τοξωτῶν θυρῶν ἀκόμη δὲ διὰ τρίτης καὶ πρὸς τὴν αὐλὴν Ζ. Ἐκ τῶν θυρῶν τούτων σήμερον αἱ πρὸς τὸ Δ καὶ Ζ εἶναι ἐντειχισμέναι, ἡ δὲ τοιχοποιία τῆς ἐντειχίσεως τῆς πρὸς τὸ Δ θύρας φαίνεται πολὺ παλαιά. Ἐπειδὴ δὲ τὸ διαμέρισμα Γ χρησιμοποιεῖ ὡς νότιόν του τοίχωμα τὸν τοῖχον τοῦ Δ, συμπεραίνω ὅτι θὰ κατεσκευάσθη μετὰ τὸ

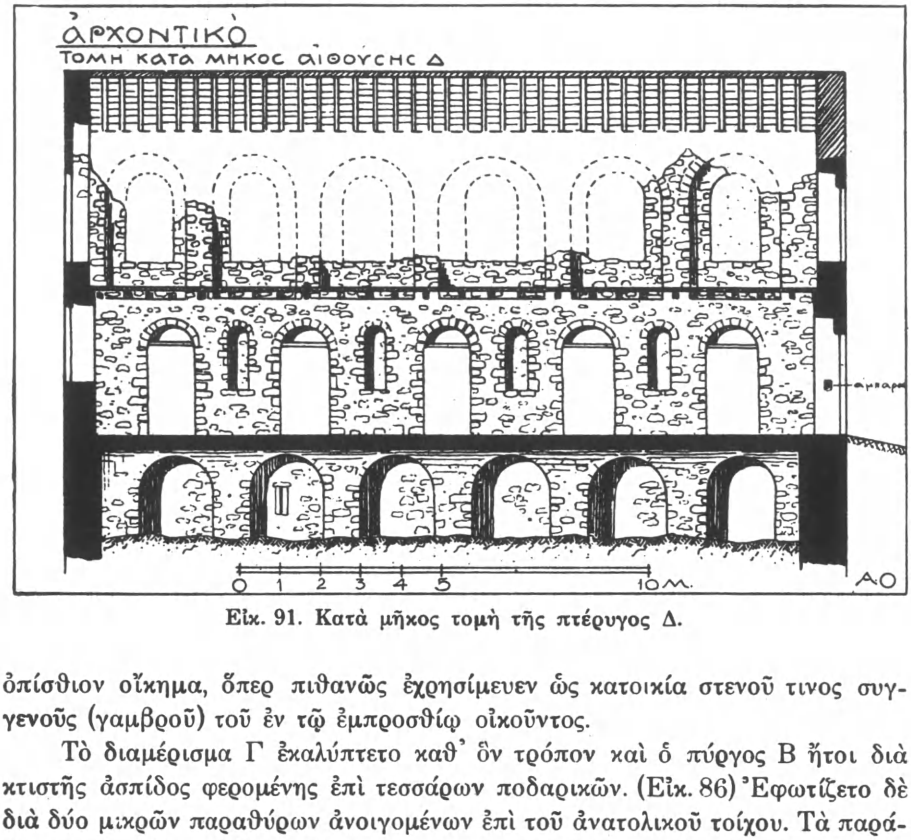

Εἰκ. 91. Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς πτέρυγος Δ.

ὀπίσθιον οἴκημα, ὅπερ πιθανῶς ἐχρησίμευεν ὡς κατοικία στενοῦ τινος συγγενοῦς (γαμβροῦ) τοῦ ἐν τῷ ἐμπροσθίῳ οἰκοῦντος.

Τὸ διαμέρισμα Γ ἐκαλύπτετο καθ᾽ ὃν τρόπον καὶ ὁ πύργος Β ἤτοι διὰ κτιστῆς ἀσπίδος φερομένης ἐπὶ τεσσάρων ποδαρικῶν. (Εἰκ. 86) Ἐφωτίζετο δὲ διὰ δύο μικρῶν παραθύρων ἀνοιγομένων ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Τὰ παράθυρα ταῦτα εἶχον πώρινα πλαίσια καὶ τοξωτὰ ὑπέρθυρα μὲ τεθλασμένα τόξα. Ὑπεράνω τοῦ ἑνὸς ἐξ αὐτῶν σώζεται ἡμικυκλικὴ κόγχη, ὁμοία τῆς ὁποίας εὕρηται καὶ ἐπὶ τοῦ πρὸς τὴν αὐλὴν τοίχου. Ἡ τελευταία δ᾽ αὕτη φέρει ἐν τῷ τυμπάνῳ της ἐζωγραφημένα πολύχρωμα ὁμόκεντρα κοσμήματα, πιθανῶς τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (εἰκ. 87).

Ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ὀπισθίου οἰκήματος, ὅπερ, ὡς εἴπομεν, ἀπετελεῖτο ἐκ τοῦ κυρίου σώματος Δ καὶ τοῦ προσηρτημένου διαμερίσματος Ε. Τὸ Δ ἔχει σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου μήκους 17.40 καὶ πλάτους 5.00 μ. Τὸ ὑπόγειόν του, ὑγρὸν καὶ σκοτεινόν, ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικοῦ θόλου φερομένου ὑπὸ τόξων (εἰκ. 91) ἐφωτίζετο δὲ ὑπὸ ἑνὸς καὶ μόνου

παραθύρου ἀνοιγομένου κατὰ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευρὰν καὶ μιᾶς τοξικῆς βλεπούσης πρὸς τὸ διαβατικὸν (εἰκ. 91)· θὰ ἐχρησίμευε λοιπὸν ὡς ἀποθήκη. Ὁ ὑπεράνω ὅμως αὐτοῦ ἰσόγειος περίπου ὄροφος θὰ κατῳκεῖτο, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ πολλὰ ἐπὶ τῶν τοίχων του ἀρμάρια (εἰκ. 91), ἡ μεγάλη ἑστία καὶ αἱ πολυάριθμοι θύραι ἐπικοινωνίας πρός τε τὴν αὐλὴν καὶ τοὺς ἑκατέρωθεν

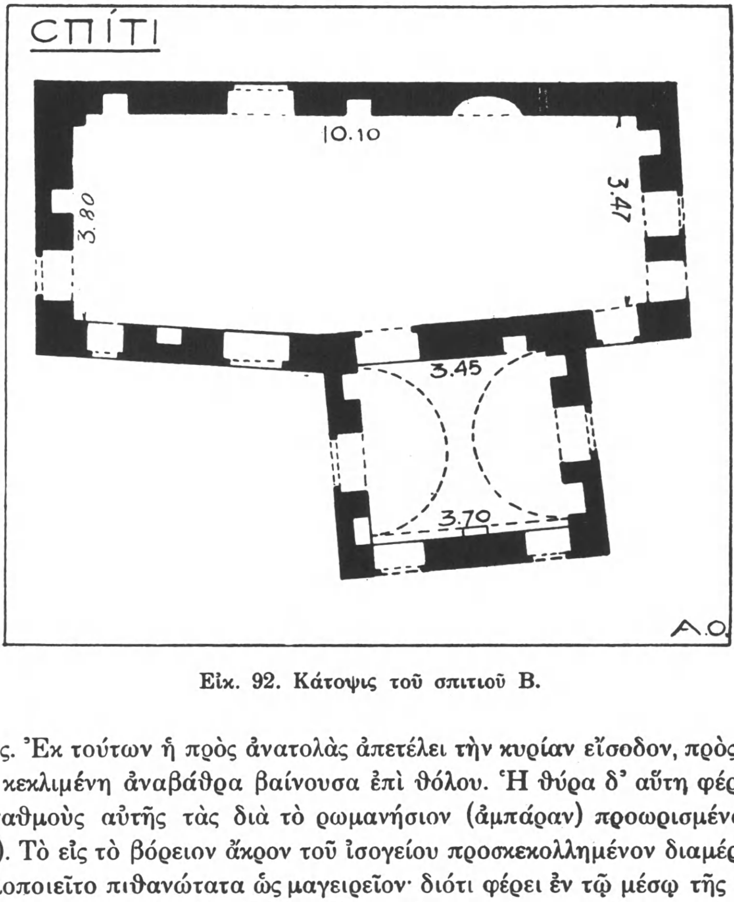

Εἰκ. 92. Κάτοψις τοῦ σπιτιοῦ Β.

δρόμους. Ἐκ τούτων ἡ πρὸς ἀνατολὰς ἀπετέλει τὴν κυρίαν εἴσοδον, πρὸς ἣν ἦγε κτιστὴ κεκλιμένη ἀναβάθρα βαίνουσα ἐπὶ θόλου. Ἡ θύρα δ' αὕτη φέρει κατὰ τοὺς σταθμοὺς αὐτῆς τὰς διὰ τὸ ρωμανήσιον (ἀμπάραν) προωρισμένας ὀπὰς (εἰκ. 91). Τὸ εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ ἰσογείου προσκεκολλημένον διαμέρισμα Ε ἐχρησιμοποιεῖτο πιθανώτατα ὡς μαγειρεῖον· διότι φέρει ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς νεροχύτην. Εἰς τὸ ἄκρον τοῦ δωματίου τούτου ὑπάρχει τὸ ἀποχωρητήριον, οὗτινος λεπτομέρειαν παρέχει ἡ εἰκὼν 66. Τὸ μαγειρεῖον συνεκοινώνει πρὸς τὴν αὐλὴν Ζ διὰ θύρας, ἔφερε δὲ εἰς τοὺς τοίχους του καὶ ἀρμάρια.

Ὁ δὲ ἄνω ὄροφος τοῦ Δ ἀποτελῶν ξυλόπατον τρίκλινον ἦτο ἐκτισμένος μὲ τοξωτὸν σκελετὸν καὶ ἔφερε κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς παράθυρα, ὧν τὰ πρὸς βορρᾶν, ὡς εὑρισκόμενα εἰς στάθμην ὑψηλοτέραν τῆς στέγης τοῦ τρικλίνου Α, (εἰκ. 87) θὰ εἶχον ἐλευθέραν τὴν πρὸς τὴν πεδιάδα θέαν. Ἡ στέγη τοῦ τρικλίνου τούτου ἦτο ξυλίνη δικλινής.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῶν διαφόρων τμημάτων τοῦ ἀρχοντικοῦ Α σημειοῦμεν, ὅτι ὁ μὲν πύργος Β θὰ κατεσκευάσθη πιθανῶς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 13ου αἰῶνος, τὸ δὲ διαμέρισμα Α περὶ τὰ τέλη τοῦ 14ου καὶ τέλος τὸ Δ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος.

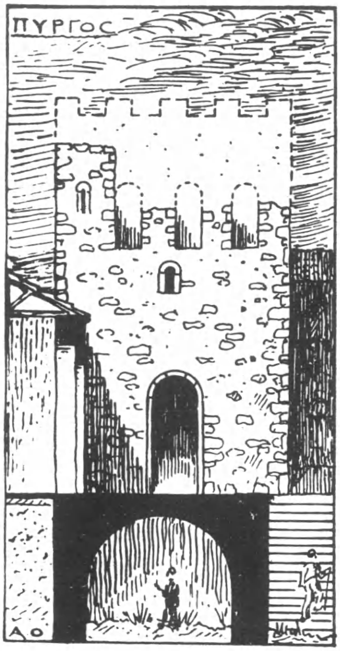

Εἰκ. 93. Ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ πύργου τοῦ σπιτιοῦ Β.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ Β

Εἰς ὀλίγων μέτρων ἀπόστασιν δυτικῶς τοῦ ἀρχοντικοῦ Α εὑρίσκεται, ἀρκετὰ ἠρειπωμένον, τὸ σπίτι Β, ὅπερ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα δρομικὸν σῶμα καὶ ἕνα καθέτως πρὸς αὐτὸ προβάλλοντα πύργον (εἰκ. 92). Τὸ σπίτι Β ἦτο ὑπόθολον, φέρον εἰς τὸν ὄροφον τὸν κάπως ἀκανονίστου ὀρθογωνικοῦ σχήματος τρίκλινον, στεγαζόμενον διὰ ξυλίνης δικλινοῦς στέγης. Ὁ πύργος τοὐναντίον (εἰκ. 93) ἦτο δίπατος εἶχε δὲ τὰς ὀροφάς του θολωτὰς καὶ ἐχρησίμευεν ὡς κατοικία ἅμα καὶ ὡς ἀμυντήριον. Τοῦτο τοὐλάχιστον πιστοποιοῦσι ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τὰ ἐπὶ τῶν τοίχων του ἀρμάρια καὶ τὰ παράθυρα ἀφ᾽ ἑτέρου ὅμως καὶ αἱ εἰς διάφορα ὕψη τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς ἀνοιγόμεναι τοξικαὶ θυρίδες, αἵτινες, εὑρισκόμεναι παραπλεύρως τῶν παραθύρων, δὲν θὰ εἶχον βεβαίως φωτιστικὸν σκοπὸν (εἰκ. 93).

Ἡ μεταξὺ τοῦ τρικλίνου καὶ τοῦ πύργου γωνιώδης ἐπιφάνεια ἀπετέλει ἕνα δωματηρόν, ἀσκεπῆ ἡλιακόν, ὅστις σήμερον ἔχει καταπέσει μετὰ τῆς ὑποβασταζούσης αὐτὸν καμάρας. Ὁ ἡλιακὸς οὗτος προεξετείνετο πρὸς βορρᾶν καὶ ὀλίγον ἔξω τοῦ πύργου, θὰ ἐστηρίζετο δ᾽ ἐπὶ τοξυλλίων, ὡς συνάγομεν ἐκ τῶν κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν σῳζομένων κιλλιβάντων. Μικρὰ τεμάχια μαρμαρίνων πλακῶν διατηρηθέντα κατὰ τὴν βάσιν τοῦ πύργου μαρτυροῦσιν ὅτι ὁ ἡλιακὸς ἦτο μαρμαρόστρωτος. Ἀπετέλει δ᾽ οὗτος τὸ προαύλιον τῆς οἰκίας· διότι συνεκοινώνει διὰ τοξωτῶν θυρῶν πρός τε τὸν τρίκλινον καὶ τὸν πύργον. Ἡ εἰς αὐτὸν ἄνοδος θὰ ἐγίνετο διὰ κλίμακος κατεσκευασμένης κατὰ τὴν βόρειον πλευράν, παραπλεύρως τῆς βασταζούσης τὸν ἡλιακὸν καμάρας (εἰκ. 93). Ἡ οἰκία Β θὰ κατεσκευάσθη πιθανῶς κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ Γ

Εἰς τὸ μέρος ὅπου ἡ κάτωθεν τῆς Ἁγ. Σοφίας κλιτὺς συναντᾷ τὸ πλάτωμα τῶν παλατίων, ἤτοι ὀλίγα μέτρα νοτιοδυτικῶς τῆς πτέρυγος τῶν

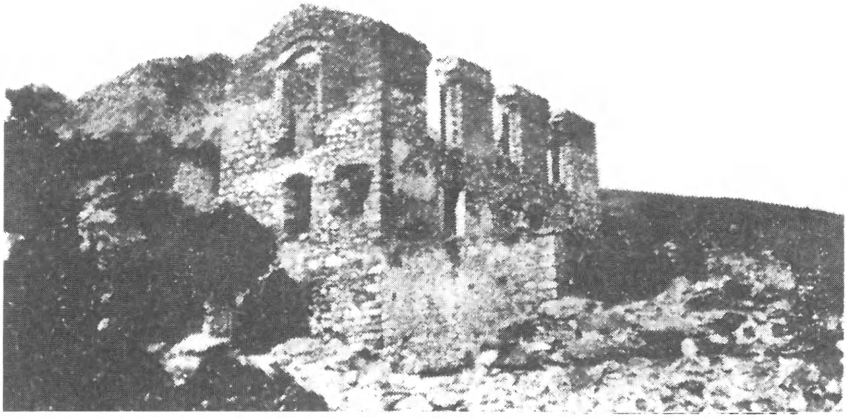

Εἰκ. 94. Σπίτι Γ. Ἄποψις ἀπ' ἀνατολῶν.

Παλαιολόγων, ὀρθοῦται, εἰς καλὴν σχετικῶς κατάστασιν, τὸ σπίτι Γ (εἰκ. 94). Σχήματος ἀκριβῶς ὀρθογωνίου, διαιρεῖται τὸ σπίτι αὐτὸ καθ' ὕψος εἰς τρία· εἶναι δηλονότι δίπατον· (εἰκ. 95) ὡς κείμενον δ' ἐπὶ ἐδάφους σχεδὸν ὁριζοντίου, δὲν εἶχε μόνον τοὺς δύο ξυλοπάτους αὐτοῦ ὀρόφους κατοικησίμους ἀλλὰ καὶ τὸ ἰσόγειον αὐτοῦ. Διδακτικὴ τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς του διὰ τοξωτῶν σκελετῶν εἶναι ἡ παρατιθεμένη κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ κτηρίου (εἰκ. 95), ἐν τῇ ὁποίᾳ διακρίνει τις τὸ τοξωτὸν σύστημα κατὰ διάφορον τρόπον εἰς ἕκαστον ὄροφον ἐφηρμοσμένον.

Τὸ ἰσόγειον ἔχει κυρίως μόνον θύρας, φέρει ὅμως καὶ τοιχαρμάρια. Ὁ μεσόροφος εἶναι ἐνταῦθα ἀρκούντως ὑψηλός, φέρει δὲ παράθυρα ὀλίγα καὶ μικρά, ἀλλὰ μεγάλα τοιχαρμάρια. Τοὐναντίον ὁ ἄνω ὄροφος φέρει μὲν μεγάλα καὶ πολλὰ παράθυρα, ἔχει ὅμως μικρότερα ἀρμάρια (εἰκ. 95). Μεταξὺ τῶν παραθύρων τῶν ὀρόφων οὐδεμία ὑφίσταται ἀντιστοιχία ἀξόνων· ὑπάρχει ὅμως τουλάχιστον ὁμοιότης εἰς τὸ σχέδιον· διότι καὶ τὰ τοῦ μεσορόφου καὶ τὰ τοῦ

ἄνω ὀρόφου ἔφερον ὑπέρθυρα σχήματος χαμηλωμένου τόξου, τὰ πώρινα ὅμως πλαίσια τῶν ἄνω ἔχουσιν ἀφαιρεθῆ ὑπὸ τῶν κτιστῶν τῆς νέας Σπάρτης (εἰκ. 94).

Ἐκ τῶν ὀκτὼ ἀνοιγμάτων τοῦ ἄνω ὀρόφου τὸ μὲν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς

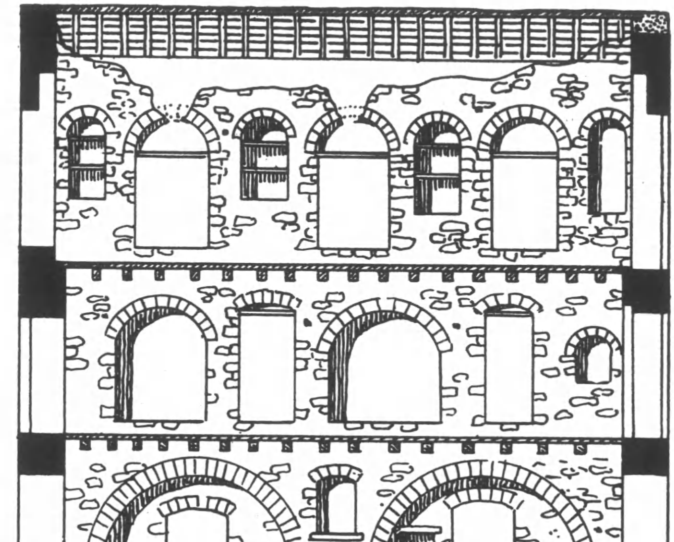

Εἰκ. 95. Σπίτι Γ. Τομὴ κατακόρυφος.

πλευρᾶς εἶχε πρὸ αὐτοῦ μικρὸν κρεμαστὸν ἐξώστην (ἡλιακόν), οὗτινος σώζεται λείψανον ἑνὸς κιλλίβαντος καὶ αἱ ὀπαὶ πακτώσεως τῶν ὑπολοίπων (εἰκ. 94), τὰ δὲ δύο ἀνατολικὰ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἔφερον πρὸς συνεχῆ ἡλιακὸν στηριζόμενον, τῇ μεσολαβήσει κρεμαστῶν τόξων, ἐπὶ ποδαρικῶν διηκόντων μέχρι τοῦ ἐδάφους, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 96 καὶ ἡ σχετικὴ προοπτικὴ ἀναπαράστασις (εἰκ. 76). Τέλος τὸ τρίτον πρὸς δυσμὰς ἄνοιγμα τῆς νοτίας πλευρᾶς ἤνοιγε πρὸς δωματηρὸν ἡλιακὸν ἐκτισμένον ὑπεράνω θολωτοῦ δρόμου (διαβατικοῦ). Ἡ πρὸς τὸν ἄνω ὄροφον ἄγουσα κλῖμαξ θὰ εὑρίσκετο παραπλεύρως τοῦ διαβατικοῦ πρὸς τὰ ἔξω (εἰκ. 76). Τοὐναντίον ἡ εἰς τὸν α΄ ὄροφον ὁδηγοῦσα κλῖμαξ ἦτο ἐσωτερική, ἧς τὸ μὲν κάτω λίθινον ἥμισυ διετηρήθη ἐν τῷ ἰσογείῳ, τὸ δὲ ἄνω θὰ ἦτο ξύλινον. Ὡς πρὸς τὴν διάπλασιν τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων παρατηρῶ, ὅτι ἐν ᾧ πᾶσαι αἱ πλευραὶ τοῦ κτηρίου ἔμειναν ἀδιάρθρωτοι μόνον ἡ νοτία διεμορφώθη μὲ τρεῖς τυφλὰς ἁψῖδας, αἵτινες ἀποτελοῦσι μεγαλοπρεπῆ πλαίσια τῶν ἐν αὐταῖς ἀνοιγομένων παραθύρων.

Εἰκ. 96. Σπίτι Γ. Ποδαρικὰ τοῦ τοξωτοῦ ἡλιακοῦ.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ Δ

Εἰς τὸ ἑλικοειδὲς στενόρυμον, ὅπερ ἀπὸ τοῦ πλατώματος τῶν παλατίων φέρει ἄνω εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν, εὑρίσκετο τὸ ἀνωγοκάτωγον σπίτι Δ (εἰκ. 97). Σχήματος καὶ αὐτὸ ὀρθογωνίου, ἔχει τὴν μακρὰν πλευράν του ἐστραμμένην πρὸς τὰ παλάτια. Τὸ ἰσόγειόν του, βαρὺ καὶ ἀδιάρθρωτον, ἔχει στρογγυλευμένας τὰς γωνίας καὶ φέρει πρὸς τὸν δρόμον δύο μόνον μικρὰ ἀνοίγματα. Ὁ ὄροφός του τοὐναντίον, φέρων τρία μεγάλα ἁψιδώματα κατὰ τὴν πρὸς τὴν ὁδὸν μακρὰν πλευράν, παρουσιάζει τὴν μορφὴν μιᾶς τυφλῆς πεσσοστοιχίας, ἕκαστον ἄνοιγμα τῆς ὁποίας διατρυπᾶται ἀπὸ ἓν τοξωτὸν παράθυρον. Λεπτὴ πλινθίνη, λοξότμητος ταινία, τεθειμένη εἰς τὴν στάθμην τῶν γεννήσεων τῶν ἁψίδων, χρησιμεύει ὡς ἐπίκρανον τῶν παραστάδων.

Ἕνεκα τῶν στρογγυλευμένων γωνιῶν τοῦ ἰσογείου ὁ ὄροφος κρέμαται πρὸς τὰ ἔξω κατὰ τὰς γωνίας, τὸ δὲ ἐξέχον τμῆμά του στηρίζεται ἐπὶ λιθίνων κιλλιβάντων. Εἰς τὴν στενὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ σπιτιοῦ Δ σώζεται παράθυρον μὲ χρωματιστὴν ἀπομίμησιν πωρίνου μετὰ πλινθίνων ταινιῶν πλαισίου (εἰκ. 71, δεξιά).

Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ξυλοπάτου τρικλίνου πλὴν τῶν ἁρμαρίων ὑπάρχει ἐν τῷ μέσῳ τῆς στενῆς δυτικῆς πλευρᾶς πρόσγειος ἑστία, ἐξέχουσα ὀρθογωνίως καὶ στηριζομένη ἐξωτερικῶς κάτωθεν ἐπὶ διδύμου τόξου (εἰκ. 77).

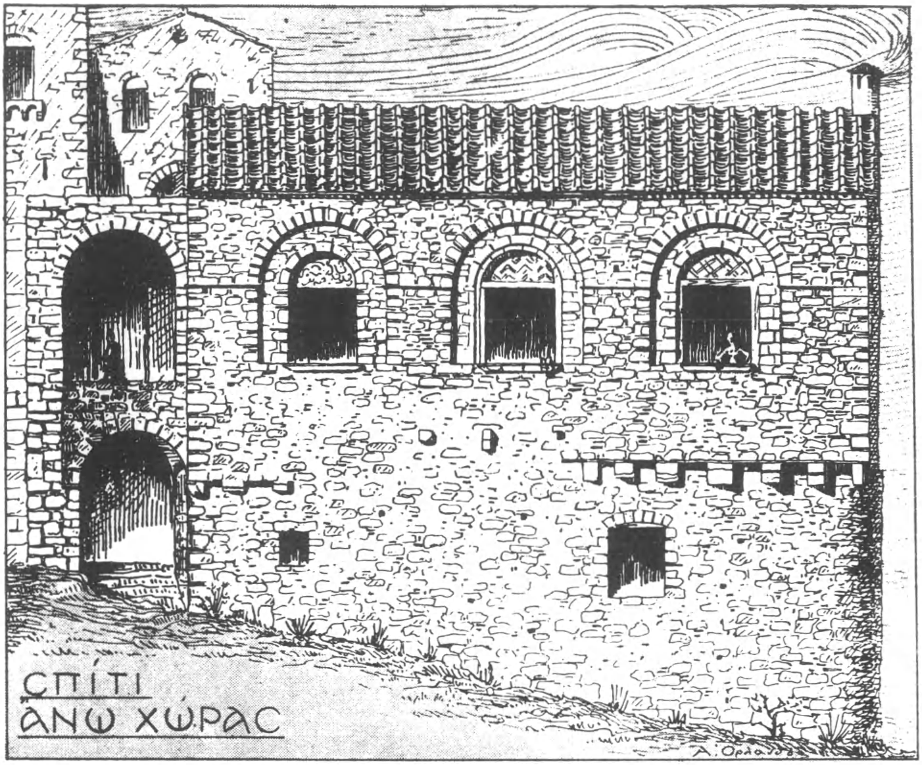

Εἰκ. 97. Σπίτι Δ. Πρόσοψις ἐν προβολῇ.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ "ΤΟΥ ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ„ (Θ)

Ἓν τῶν πλέον χαρακτηριστικῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ εἶναι τὸ σπίτι τὸ κείμενον ὀλίγον ὑπεράνω τῆς Περιβλέπτου, παρὰ τὸν λιθόστρωτον ἑλικοειδῆ δρόμον, ὅστις φέρει εἰς τὴν Παντάνασσαν (εἰκ. 98). Τὸ σπίτι αὐτὸ ὀνομάζεται σήμερον «τοῦ Φραγκοπούλου», ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τοῦ γράμματος Φ, ὅπερ σχηματίζεται διὰ μικρῶν πηλίνων ψηφίδων ἐπὶ ἑνὸς ἀγκωναρίου τῆς βορείου του πλευρᾶς, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ πρωτοστράτωρ τοῦ Κωνστ. Παλαιολόγου Ἰωάννης Φραγκόπουλος εἶχεν ἀνακαινίσει τὴν γειτονικὴν Παντάνασσαν. Τὸ σχῆμά του εἶναι ἓν λίαν ἐπίμηκες ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον, ὅπερ εἶναι τοποθετημένον κατὰ τὴν μεγίστην κλίσιν τῆς κλιτύος, οὕτως ὥστε τὸ ὀπίσθιον αὐτοῦ τμῆμα εἰσδύει ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὸν βράχον (εἰκ. 98). Τὸ ἰσόγειόν του, ἐκτισμένον ὡς τοξωτὸς σκελετὸς μὲ γεμίσματα, καλύπτεται διὰ τριῶν συνεχῶν σταυροθολίων, ἔχει δὲ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου του πρὸς νότον παρὰ τὴν γωνίαν. Παραπλεύρως τῆς θύρας ταύτης ἀνοίγεται παράθυρον

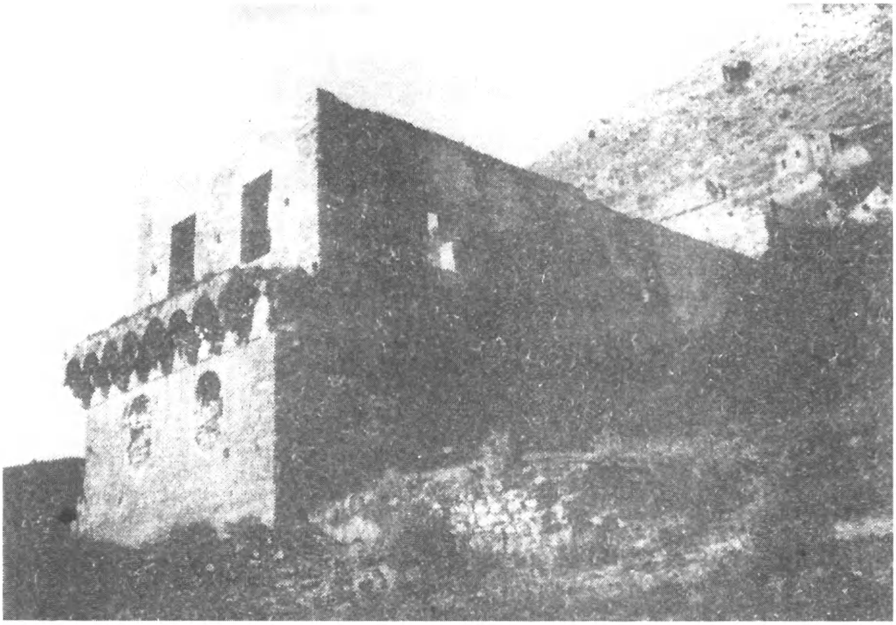

Εἰκ. 98. Τὸ σπίτι τοῦ «Φραγκοπούλου» (Θ).

κάτωθεν τοῦ ὁποίου ὑπάρχει περιστομίς, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἤντλουν τὸ ἐν τῇ κάτωθεν τοῦ ἐμπροσθίου τμήματος τοῦ ἰσογείου δεξαμενῇ συλλεγόμενον ὄμβριον ὕδωρ (εἰκ. 99). Ὁ χῶρος τοῦ ἰσογείου ἦτο μᾶλλον σκοτεινός, φωτιζόμενος ἀρχικῶς ὑπὸ δύο μόνον μικρῶν καὶ ὑψηλὰ τοποθετημένων στρογγύλων φεγγιτῶν (εἰκ. 98), εἰς οὓς ἀργότερον προσετέθησαν δύο μεγαλύτερα παράθυρα ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς καὶ ἀνὰ ἓν κατὰ τὰς μακρὰς παρὰ τὰς γωνίας (εἰκ. 98).

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διαμόρφωσις τοῦ ὀρόφου, ὅστις ἦτο καὶ αὐτὸς ἐκτισμένος μὲ τοξωτὸν σκελετὸν καὶ γεμίσματα, δὲν εἶχεν ὅμως τὰς στενὰς πλευράς του κατὰ κατακόρυφον προέκτασιν τῶν ἀντιστοίχων πλευρῶν τοῦ ἰσογείου ἀλλ᾽ ὀπισθοχωρημένας οὕτως, ὥστε νὰ δημιουργῆται ἐμπρὸς δωματηρὸς ἡλιακός, βλέπων πρὸς τὴν πεδιάδα τοῦ Εὐρώτα. Ὁ ἐξώστης οὗτος φέρει ἐξωτερικῶς 8 πλίνθινα τοξύλλια βαίνοντα ἐπὶ τριμερῶν λιθίνων κιλλιβάντων, ὧν τινὲς κοσμοῦνται δι᾽ ἐξωτικῶν κεφαλῶν καὶ κοσμημάτων (εἰκ. 61).

Ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν παρειῶν τοῦ τρικλίνου ἡ μὲν πρὸς τὸ βάθος ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ τὴν ἑστίαν καὶ ἑκατέρωθεν αὐτῆς ἀνὰ ἓν ἀρμάριον, αἱ δὲ μακραὶ διεμορφοῦντο ὡς σειρὰ τυφλῶν ἁψίδων μὲ γεμίσματα, εἰς τινα τῶν ὁποίων ἠνοίγοντο παράθυρα (εἰκ. 99). Ἐπὶ Τουρκοκρατίας τὸ ἐμπρόσθιον ἥμισυ τοῦ ὀρόφου ἐτροποποιήθη ὑψωθέντος κατά τι τοῦ δαπέδου του καὶ ἀντικατασταθέντων τῶν τόξων τοῦ σκελετοῦ διὰ σειρᾶς ὀρθογωνίων παραθύρων, ὑπεράνω

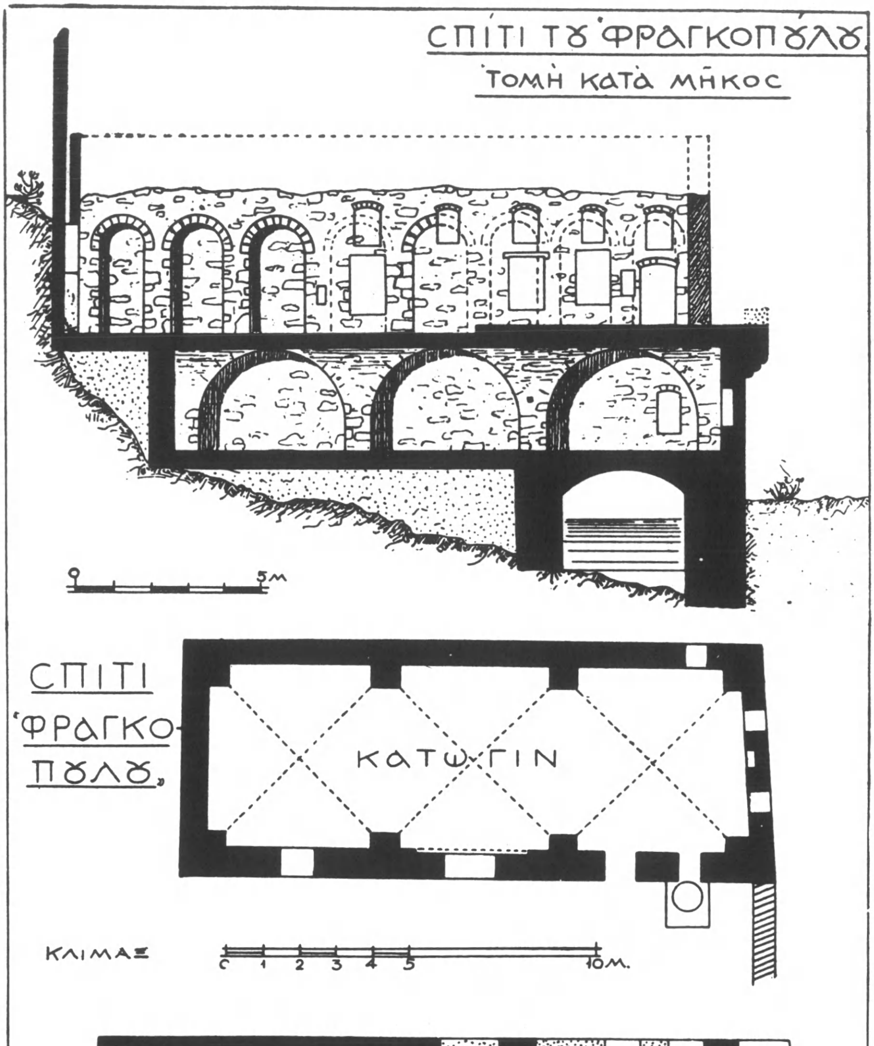

Εἰκ. 99. Κατόψεις καὶ τομὴ τοῦ σπιτιοῦ τοῦ «Φραγκοπούλου».

τῶν ὁποίων ἠνοίχθησαν μικροὶ ὀρθογώνιοι φεγγίται μὲ ὑπέρθυρα μορφῆς χαμηλωμένου τόξου (εἰκ. 99). Τέλος ὁ πρὸς τὸν ἡλιακὸν τοῖχος τοῦ τρικλίνου ἔφερε μέγα τοξωτὸν ἄνοιγμα καὶ παρ᾽ αὐτὸ μικρότερον παράθυρον μὲ χαμηλωμένον τοξωτὸν ὑπέρθυρον (εἰκ. 61). Ὁ τοῖχος οὗτος διετηρεῖτο μέχρι τοῦ 1907, ὡς συνάγομεν ἐκ σχετικοῦ σχεδιάσματος τοῦ Struck[1]. Κατὰ τὴν γενομένην ὅμως τὸ 1908 ἀνοικοδόμησιν αὐτοῦ δὲν ἐτηρήθη δυστυχῶς τὸ παλαιὸν σχέδιον, ἀλλὰ κατεσκευάσθησαν δύο νεωτερικὰ ὀρθογώνια ἀνοίγματα, ἅτινα φαίνονται ἐπὶ τῆς εἰκόνος 98.

Ἡ στέγη τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Φραγκοπούλου ἦτο δικλινής, τοῦ ἐσωτερικοῦ της φωτιζομένου πιθανῶς διὰ στρογγύλου φεγγίτου, οἷον βλέπομεν ὑπάρχοντα εἰσέτι εἰς τὸ γειτονικὸν σπίτι Κ. Τέλος ἡ πρὸς τὸν τρίκλινον ἄγουσα κλῖμαξ, κατεστραμμένη ὁλοσχερῶς σήμερον, θὰ ἦτο τοποθετημένη κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ κτηρίου, ἔνθα παρατηροῦνται εἰσέτι λείψανα λοξῶς τοποθετημένων τοίχων.

Τὸ σπίτι τοῦ Φραγκοπούλου κατεσκευάσθη πιθανῶς κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 15ου αἰῶνος.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ "ΤΟΥ ΛΑΣΚΑΡΗ„ (Λ)

Ὁμοίας περίπου μορφῆς πρὸς τὸ σπίτι τοῦ Φραγκοπούλου εἶναι καὶ τὸ κατὰ τὴν συνοικίαν τῆς Μαρμάρας, ἐπὶ τῆς πρὸς τὴν Μητρόπολιν ὁδοῦ, εὑρισκόμενον σπίτι, ὅπερ ὅλως αὐθαιρέτως ἡ παράδοσις ὀνομάζει σπίτι τοῦ Λάσκαρη ἢ τῶν Λασκάρεων (εἰκ. 100). Τὸ σπίτι αὐτὸ εἶναι διώροφον, κατοικήσιμος ὅμως φαίνεται ὅτι ἦτο μόνον ὁ ἄνω αὐτοῦ ὄροφος. Τὸ ἰσόγειον, χρησιμοποιούμενον πιθανώτατα ὡς στάβλος, ἔχει μικρὸν βάθος ἀλλ᾽ εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλόν, καλυπτόμενον ὑπὸ κυλινδρικοῦ θόλου, ὅστις ἐμφανίζεται εἰς τὴν πρόσοψιν ὡς μία ὡραία καὶ ἰσχυρὰ καμάρα, ἥτις πολὺ ἐλαφρύνει τὴν ὄψιν τοῦ κτηρίου. Μὲ ὁμοίαν καμάραν ἐμφανίζεται εἰς τὴν πρόσοψιν καὶ ὁ θόλος τοῦ χαμηλοῦ πρώτου ὀρόφου (εἰκ. 100, 102). Τῆς καμάρας αὐτῆς τὸ τύμπανον φράσσεται σήμερον ὑπὸ τοίχου διατρυπωμένου ἀπὸ δύο ὀρθογώνια παράθυρα μὲ χαμηλωμένα τόξα (εἰκ. 100)· ἄλλοτε ἀντὶ τοίχου ὑπῆρχεν ἐνταῦθα πιθανῶς κιγκλιδωτόν τι φράγμα, οἷον εἰκονίζει ἡ ἐν προβολῇ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις τῆς προσόψεως (εἰκ. 102). Πάντως ὁ πρῶτος ὄροφος, λόγῳ τοῦ μικροῦ ὕψους του καὶ τοῦ ἀσθενοῦς φωτισμοῦ του. Θὰ ἐχρησίμευε μᾶλλον ὡς ἀποθήκη. Ἡ ὀροφή του ἀποτελεῖται ἀπὸ συνεχῆ σταυροθόλια, τὸ δὲ βάθος του εἶναι πολὺ μεγαλύτερον τοῦ ἰσογείου, τὸ βάθος δὲ τοῦτο περιλαμβάνει καὶ δύο ἀγνώστου προορισμοῦ ὀρθογώνια κτήρια (εἰκ. 101).

Ἔτι περισσότερον εἰσχωρεῖ εἰς τὴν ὄπισθεν κλιτὺν ὁ ἀνώτατος ὄροφος, ὅστις ἀπετέλει τὴν καθ᾽ αὐτὸ κατοικίαν, τὸν τρίκλινον. Οὗτος ὅμως ἔχει τὸν

[1] Mistra σελ. 111 εἰκ. 49.

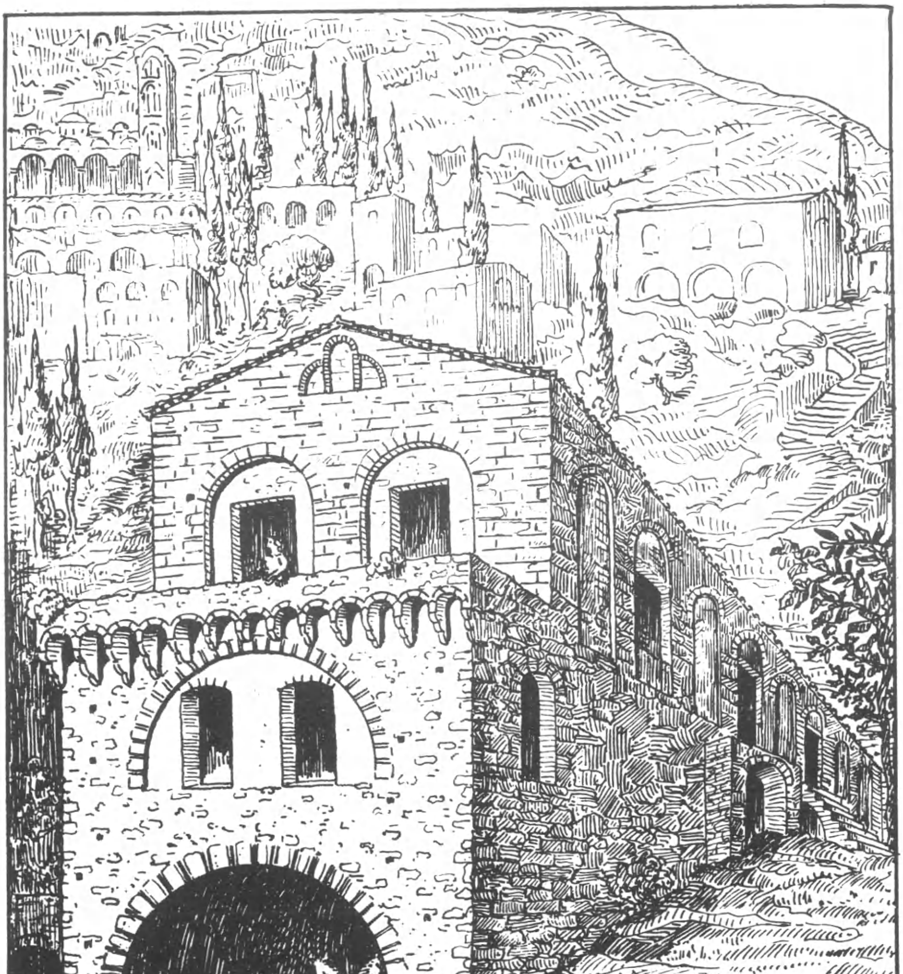

Εἰκ. 100. Τὸ σπίτι τοῦ «Λάσκαρη» προοπτικὴ ἀναπαράστασις.

ἐμπρόσθιον τοῖχόν του ὀπισθοχωρημένον καὶ δὴ οὐχὶ παραλλήλως πρὸς τὸν τοῖχον τῆς προσόψεως τοῦ ἰσογείου ἀλλὰ λοξῶς, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δημιουργῆται ἐμπρὸς εἷς ἀσκεπὴς δωματηρὸς ἡλιακὸς σχήματος τραπεζίου. Ποῖος ὁ λόγος τῆς λοξῆς ταύτης τοποθετήσεως τοῦ ἄνω ὀρόφου; Πιθανῶς ἡ στροφὴ αὕτη νὰ παρουσίαζε μεγαλύτερον μέτωπον πρὸς τὴν ἀπὸ τῆς θαλάσσης τοῦ

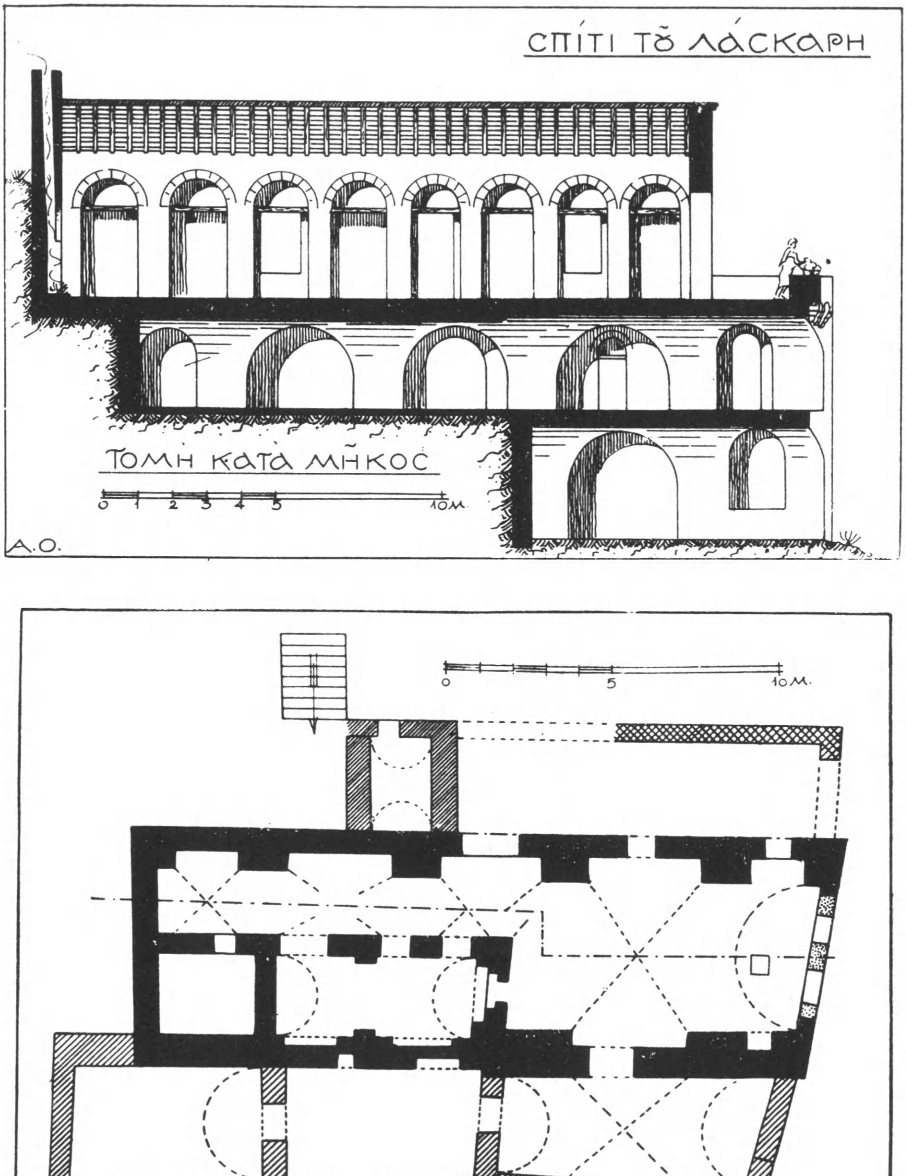

Εἰκ. 101. Τομὴ κατακόρυφος καὶ κάτοψις α' ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ τοῦ «Λάσκαρη».

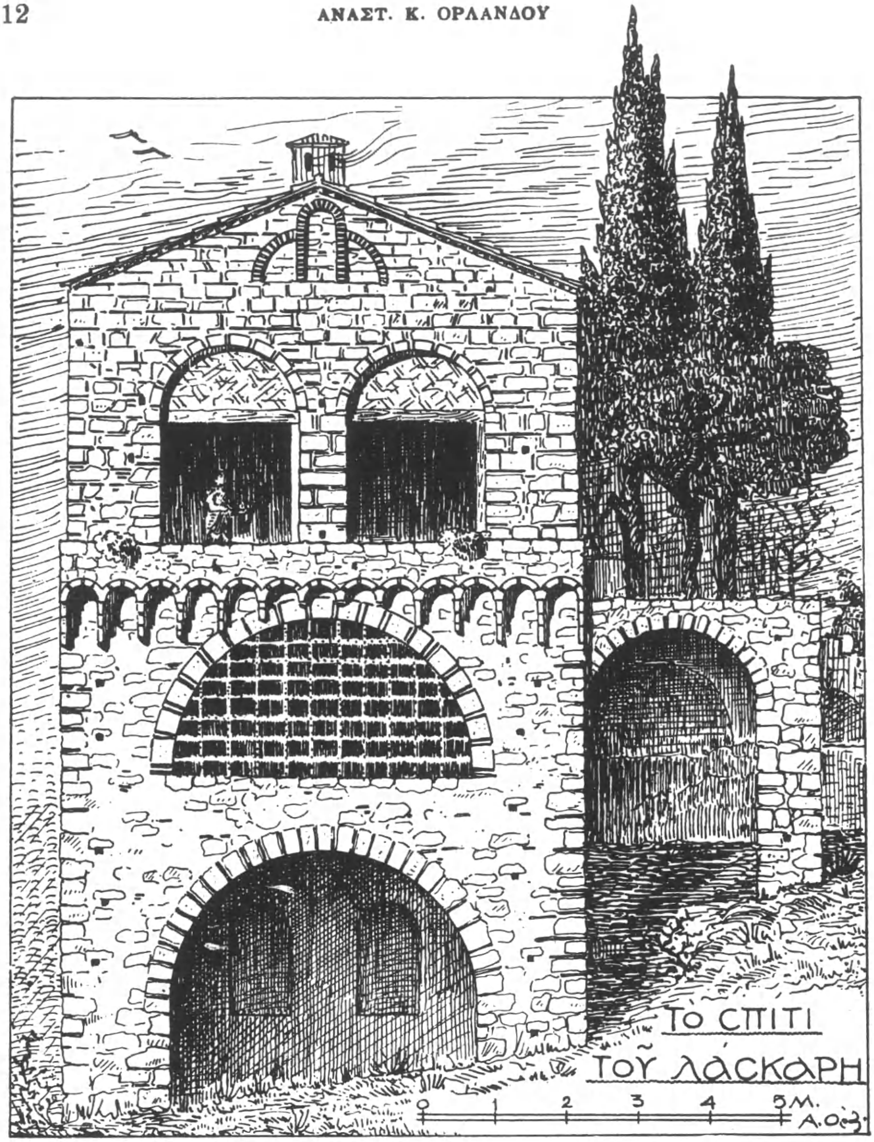

Εἰκ. 102. Τὸ σπίτι τοῦ «Λάσκαρη». Ἀναπαράστασις τῆς προσόψεως ἐν προβολῇ.

Λακωνικοῦ κόλπου ἐρχομένην αὔραν. Πάντως εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι ὁμοίαν στροφὴν παρουσιάζει καὶ ἄλλος ἡλιακὸς γειτονικῆς οἰκίας Ν (εἰκ. 62). Ὁ ἡλιακὸς τῆς οἰκίας Λάσκαρη βαίνει, ὡς οἱ λοιποί, ἐπὶ πωρίνων τοξυλλίων φερομένων ὑπὸ ὑψηλῶν λιθίνων κιλλιβάντων, ὧν τὸ ὕψος εἰς τὸ μέσον τοῦ ἐξώστου ἐλαττοῦται λόγῳ τοποθετήσεως τῆς κλειδὸς τῆς κάτωθεν καμάρας εἰς ὑψηλὴν στάθμην (εἰκ. 102).

Ὁ τρίκλινος εἶναι κατεσκευασμένος ὁμοίως πρὸς τοὺς κάτω ἤτοι μὲ τοξωτὸν σκελετὸν καὶ γεμίσματα, εἴς τινα τῶν ὁποίων θὰ ἠνοίγοντο παράθυρα, ἅτινα σήμερον εἶναι πεφραγμένα. Τὸ μῆκος του (18.40) εἶναι δυσαναλόγως μέγα πρὸς τὸ πλάτος καὶ ἴσως νὰ ἐχωρίζετο εἰς τὸ μέσον. Ἡ στέγη του ἦτο ξυλίνη. Ὁ πρὸς δυσμὰς στενὸς τοῖχος ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ τὴν ἑστίαν, ἑκατέρωθεν δ' αὐτῆς ἀνὰ ἓν ἀρμάριον. Τοὐναντίον ὁ πρὸς τὸν ἡλιακὸν στενὸς τοῖχος διετρυπᾶτο ἀπὸ δύο μεγάλα τοξωτὰ ἀνοίγματα (εἰκ. 100). Ἡ πρόσοψις τοῦ τοίχου τούτου εἶναι ἐκτισμένη ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πωρολίθων κατ' ἰσόδομον περίπου, πλινθοπερίκλειστον σύστημα, ὅπερ δὲν ἐκαλύπτετο διὰ κονιάματος. Ὀπαί τινες παρουσιαζόμεναι ἐπ' αὐτῆς κατὰ κανονικὰς ἀποστάσεις ἐθεωρήθησαν ὑπὸ τοῦ Gerland ὡς προερχόμεναι ἀπὸ τὴν πάκτωσιν τῶν δοκῶν ξυλίνου τοίχου περιβάλλοντος τὸν ἡλιακόν[1]. Ἀλλ' εὐκόλως βλέπει τις, ὅτι αἱ εἰρημέναι ὀπαὶ προέρχονται ἀπὸ τὰς σκαλώσεις. Ἡ εἰς τὸν τρίκλινον ἄνοδος ἐγίνετο διὰ κτιστῆς κλίμακος τοποθετημένης εἰς τὸ ὄπισθεν τμῆμα τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κτηρίου, ἔνθα, λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους, δὲν ἀπητοῦντο ἢ ὀλίγα μόνον σκαλία.

Κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Λάσκαρη προσεκολλήθη ἀργότερον ἄλλο ὀρθογώνιον σπίτι (εἰκ. 70) πιθανώτατα στενοῦ τινος συγγενοῦς. Ἔφερε δὲ καὶ τοῦτο πρὸς ἀνατολὰς ἡλιακὸν στηριζόμενον ἐπὶ κιλλιβάντων, ὧν σώζονταί τινες κατὰ χώραν.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ Ξ

Τὸ σπίτι Ξ εὑρίσκεται εἰς τὴν συνοικίαν Μητροπόλεως εἶναι δὲ μονώροφον καὶ ἐν μέρει ἠρειπωμένον (εἰκ. 103). Ἔχει καὶ αὐτὸ σχῆμα ὀρθογώνιον, ὅπερ ὅμως διευθύνεται ἀντιθέτως πρὸς τὰ δύο προηγουμένως περιγραφέντα ἤτοι μὲ τὴν μακρὰν πλευρὰν βλέπουσαν πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Εὐρώτα. Τὸ ἰσόγειόν του ἐσχηματίζετο διὰ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ὧν τὰ μὲν πρὸς βορρᾶν ἔχουσι τὰ τόξα των ἐστηριγμένα ἐν ἐξοχῇ ἐπὶ παραβολομόρφων προβόλων (εἰκ. 103) τὰ δὲ πρὸς ἀνατολὰς ἐφράχθησαν ἀργότερον διὰ τοίχων, ἐφ' ὧν ἠνοίχθησαν παράθυρα καὶ τοξικαὶ (εἰκ. 103).

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πρόσοψις τοῦ ὀρόφου, ἥτις φέρει κατὰ τὸ διατηρούμενον ἀριστερὸν τμῆμά της δύο τυφλὰς ἡμικυκλικὰς ἁψῖδας ἀσυνδέτους, ἐκτισμένας δι' ὀπτοπλίνθων, αἵτινες ἀργότερον ἐκαλύφθησαν δι' ἀλοιφῆς. Αἱ ἁψῖδες αὗται ἐχρησίμευον ὡς ἐξωτερικὰ πλαίσια παραθύρων μὲ πώρινα περιθώρια καὶ ὑπέρθυρα τοξωτά, σχήματος ἐλαφρῶς τεθλασμένου τόξου. Εἰς τὴν μεταξὺ τῶν δύο ἁψίδων ἐπιφάνειαν παρατηροῦνται τὰ ἴχνη ἡμικίονος, τοποθετημένου ἐντελῶς ἀνοργάνως, ὡς ὁ τῆς οἰκίας Ι.

[1] Der Burgwart XVI σ. 17.

Εἰκ. 103. Τὸ σπίτι Ξ. Ἄποψις ἀπ' ἀνατολῶν.

Εἰς τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου τοῦ ὀρόφου παρατηροῦνται σήμερον ἐπὶ τῆς προσόψεως τετράγωνοι ὀπαὶ πακτώσεως δοκῶν ξυλίνου πατώματος (εἰκ. 103). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἀργότερον προσεκολλήθη εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ σπιτιοῦ καὶ ἄλλη αἴθουσα ξυλόπατος. Ὅταν δ' αὕτη κατεσκευάσθη κατηδαφίσθη καὶ ὁ ἡμικίων τῆς παλαιᾶς προσόψεως καὶ δι' αὐτὸ βλέπομεν σήμερον μόνον τὰ ἴχνη του.

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

Σελ. 29. Εἰς τὰ περὶ τοῦ μαγικοῦ τετραγώνου Σάτωρ κλπ. γραφέντα προσθετέα καὶ ὅσα ἐσχάτως (1937) ἔγραψεν ὁ π. De Jerphanion ἐν Orientalia Christiana periodica III, 614, καθ' ἃ τὸ εἰρημένον τετράγωνον ἔχει μᾶλλον ἰουδαϊκὴν τὴν προέλευσιν.

Σελ. 49. Ἐὰν τὸ ἀκιδογράφημα *ἔτους ςϡογ' ἤρτεν*... ἐγράφη μετὰ τὴν 1ην Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους ςϡογ, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος 1464, ὁπότε δυνατὸν νὰ ἀναφέρεται εἰς τὴν εἰς Μυστρᾶν ἔλευσιν τοῦ Σιγισμούνδου Πανδούλφου Μαλατέστα, ὅστις κατέλαβε τὴν πόλιν πλὴν τοῦ κάστρου. Πβλ. *Ces. Clementini*, Racconto istorico della fondazione di Rimino, Rimino 1616 τ. II σ. 448-451 παρὰ Κ. Σάθα, Μνημ. Ἑλλ. Ἱστορίας VI, 93.

Η ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΧΑΛΙΝΑΔΟΥ ΛΕΣΒΟΥ

Ἐκ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου πελάγους ἡ Λέσβος παρέσχε μέχρι τοῦδε τὰ περισσότερα καὶ πλουσιώτερα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα, μαρτυροῦντα περὶ μιᾶς ἀνθήσεως τῆς τέχνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἐν τῇ νήσῳ κατὰ τὸν 5ον καὶ 6ον μ. Χ. αἰῶνα, ἀνταξίας τῆς μεγάλης ἀκμῆς, εἰς ἣν ἔφθασε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ πατρὶς τῆς Σαπφοῦς καὶ τοῦ Ἀλκαίου. Εἰς τὸν ἤδη ἀρκετὰ μακρὸν κατάλογον τῶν χριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς μεγαλονήσου [1] ἔρχεται νῦν νὰ προστεθῇ καὶ νέον μνημεῖον, ἡ βασιλικὴ τοῦ Χαλινάδου.

Ὁ Χαλινάδος εἶναι μία ἀκατοίκητος, ἐλαιόσπαρτος καὶ ρωμαντικὴ τοποθεσία προστατευομένη ἀπὸ βορρᾶ ὑπὸ μιᾶς μακρᾶς, πετρώδους ράχεως, ἀπέχουσα δὲ μίαν περίπου ὥραν πρὸς ἀνατολὰς τῆς κωμοπόλεως Ἁγ. Παρασκευῆς, ἥτις κεῖται εἰς τὴν καρδίαν τῆς νήσου, ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἐπισκοπῆς Μηθύμνης.

Εἰς τὸ ἔρημον τοῦτο μέρος ὑπῆρχεν ἠρειπωμένον ἐκκλησίδιον, τιμώμενον ὑπὸ τῶν περιοίκων εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, περιβαλλόμενον δὲ ὑπὸ σωροῦ πετρῶν καὶ ἀγρίων θάμνων, μεταξὺ τῶν ὁποίων προέβαλλον οἱ κορμοὶ δύο μεγάλων ἐξ ἐρυθρωποῦ λίθου κιόνων, (εἰκ. 1), μαρτυροῦντες τρανῶς, ὅτι ἐν τῇ θέσει ταύτῃ προϋπῆρξε ναὸς μέγας, ὅν, καταστραφέντα, τὶς οἶδε πῶς καὶ πότε, ἀντικατέστησε τὸ σημερινὸν πενιχρὸν ὕπαιθρον ἐκκλησίδιον. Τὴν εἰς τὸ μέρος τοῦτο προΰπαρξιν χριστιανικοῦ ναοῦ εἶχε πιστοποιήσει πρῶτος ὁ ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων ἀρχιπελάγους κ. Ε. Παρασκευαΐδης, ὅστις, ὁδηγηθεὶς πρὸ τριετίας εἰς Χαλινάδον ὑπὸ εὐλαβῶν κατοίκων τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς, παρέσχεν ἔπειτα εἰς ἐντοπίαν ἐφημερίδα πληροφορίας περὶ τῶν λειψάνων τῆς τε βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου καὶ ἄλλων ἀκόμη μερῶν. Ὁδηγηθεὶς ἐκ τοῦ δημοσιεύματος τούτου, ὅπερ μοὶ ἐπέδειξε φιλοφρόνως, κατά τινα εἰς Λέσβον μετάβασίν μου, ὁ ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων κ. Ἰ. Κοντῆς, ἔσπευσα νὰ ἐπισκεφθῶ, μὲ τὴν πρόθυμον συνοδείαν τοῦ

[1] **Βασιλικαὶ α) δημοσιευθεῖσαι: Ὑψηλομετώπου, Ἐρεσοῦ, Ἀφεντέλλη, Ἀργάλων (Ὀρλάνδος, Πρακτικὰ Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 3, (1928) σ. 322, Ἀρχαιολ. Δελτ. 12 (1929) 1-72, Εὐαγγελίδης, Ἀρχαιολ. Δελτ. 13, (1930-31) 1-40 β) ἐπισημανθεῖσαι: Λουτρῶν, Κλαπάδου, Πολιχνίτου, Λισβορίου, Ἀχλαδερῆς, Κλειοῦς, Γέρας, περιοχῆς Ἀντίσσης κλπ.**

κ. Κοντῆ, τὸν Χαλινάδον ἡ δὲ ἐπίσκεψις μου αὕτη ὄχι μόνον μὲ ἔπεισεν ὅτι ὑπὸ τὸν ἄμορφον σωρὸν πετρῶν καὶ θάμνων ἐκρύπτετο μεγάλη χριστιανικὴ βασιλικὴ ἀλλὰ καὶ μοὶ ἐγέννησεν εὐθὺς μεγάλας ἐλπίδας, ὅτι ὅλοι οἱ κίονες τοῦ ναοῦ, ἀκόμη δὲ καὶ οἱ κιονίσκοι τοῦ τέμπλου, θὰ ἦσαν κεχωσμένοι ἀκέραιοι ὑπὸ τοὺς σωροὺς τῶν λίθων. Καὶ δὲν διεψεύσθησάν αἱ ἐλπίδες μου αὐταὶ

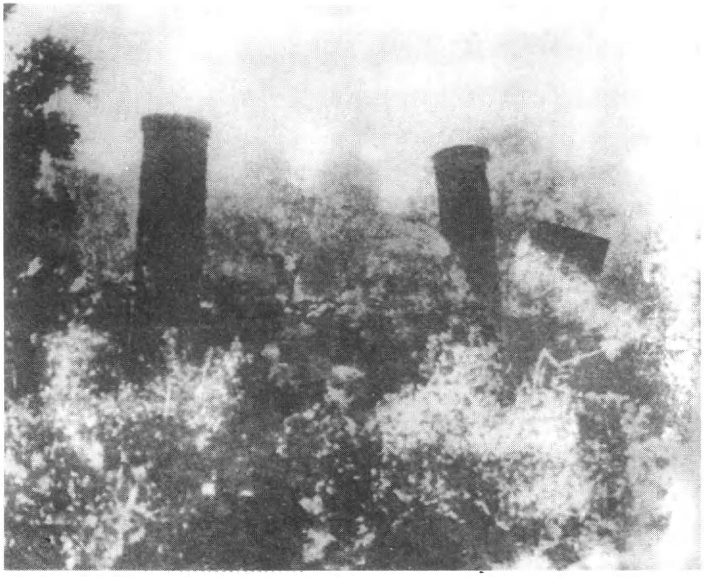

Εἰκ. 1. Δύο κίονες τῆς βασιλικῆς κεκρυμμένοι ἐντὸς ἀγρίων θάμνων

ὅταν ὀλίγους μῆνας ἀργότερον (Ὀκτώβριον τοῦ 1937), ἐπεχείρησα τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ μνημείου, ἣν ἐπηκολούθησε μερικὴ αὐτοῦ ἀναστήλωσις, γενομένη δαπάνῃ τοῦ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς κοινότητος Ἁγ. Παρασκευῆς ἀφ' ἑτέρου[1]. Ταύτης δ' ἀκριβῶς τῆς ἐργασίας τὰ εὑρήματα καὶ τὰ πορίσματα θὰ ἐκθέσω ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ.

[1] Ὀφείλω ἐνταῦθα νὰ ἐκφράσω τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς τὸν φιλάρχαιον σεβασμιώτατον μητροπολίτην Μηθύμνης κύριον Διονύσιον, διὰ τὸ ζωηρὸν ὑπὲρ τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ μνημείου ἐνδιαφέρον, ὅπερ καὶ ἐμπράκτως ἐξεδήλωσε προτείνας εἰς τὴν κοινότητα Ἁγ. Παρασκευῆς τὴν ψήφισιν σχετικοῦ κονδυλίου, ἀφ' ἑτέρου δ' εἰς τὴν κοινότητα Ἁγ. Παρασκευῆς, προθύμως παρασχοῦσαν κονδύλιον, ἐκ δρχ. 10 χιλιάδων χάριν τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ μνημείου καὶ μετὰ στοργῆς διὰ τοῦ ρέκτου αὐτῆς προέδρου ἰατροῦ κ. Κράλη παρακολουθήσασαν τὸ ἡμέτερον ἔργον. Χάριτας ἐπίσης ὁμολογῶ εἴς τε τὸν φίλον ἔφορον ἀρχαιοτήτων κ. Ε. Παρασκευαΐδην καὶ τὸν ἀγαπητόν μου ἐπιμελητὴν κ. Ἰ. Κοντῆν, οἵτινες, οὐ μόνον λίαν φιλοφρόνως μοὶ παρεχώρησαν τὸ δικαίωμα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου, ἀλλὰ καὶ πολλαχῶς ὑπεβοήθησαν τὸ ἔργον μου.

Γενικὴ διάταξις. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Χαλινάδου ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν: τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ προσηρτημένου νάρθηκος (Εἰκ. 2). Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει σχῆμα περίπου τετράγωνον, ὁμοιάζει λοιπὸν κατὰ τοῦτο

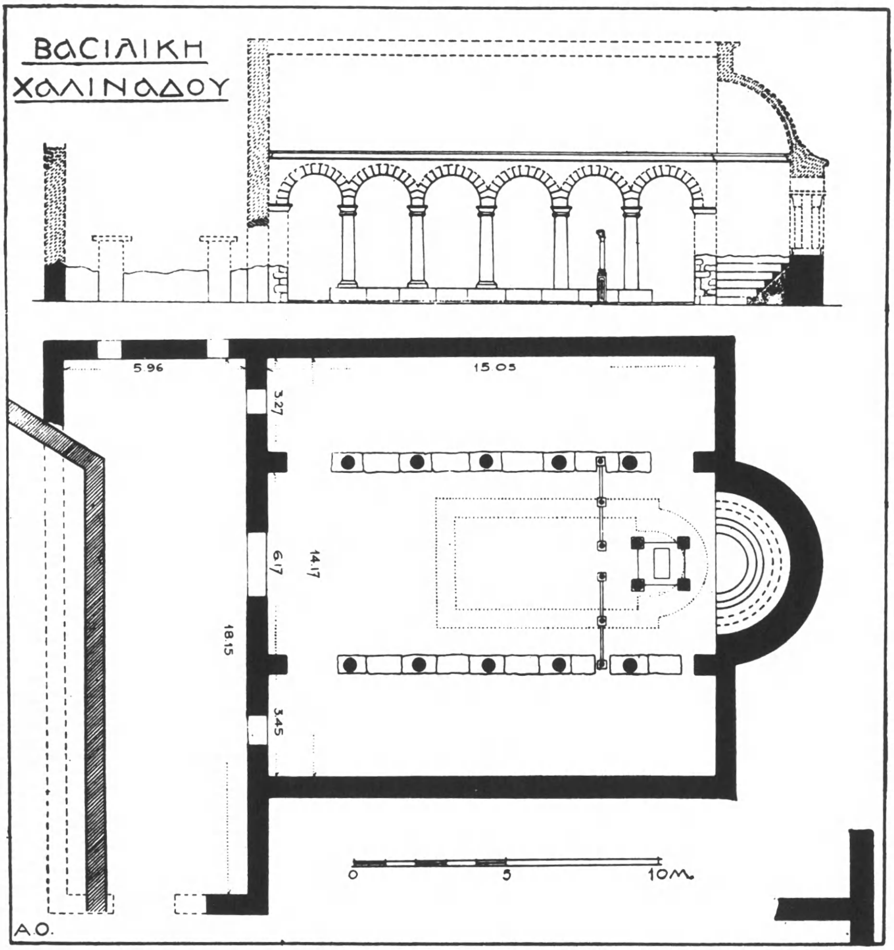

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου

πρός τινας βασιλικὰς τῆς βορείου Συρίας[1] ὡς καὶ πρὸς τὴν τῆς Γλυφάδας[2]. Εἰς τὸ τετράγωνον εἶναι πρὸς ἀνατολὰς προσκεκολλημένη μία καὶ μόνη ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ, ἔχουσα παχὺν τὸν τοῖχον (1.15), ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς τοίχους

[1] H. Glück, Der Breit und Langhausbau in Syrien (Zeitschrift für Geschichte der Architektur Beiheft 14, Heidelberg 1926) πίν. III, 1, 2, 5.

[2] A. Orlandos, La basilique paléochrétienne de Glyphada, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τ. 5 (1930) σ. 259.

τοῦ λοιποῦ κτηρίου, οἵτινες εἶναι ἰσχνοὶ (0.60-0.70). Ἡ διαφορὰ αὕτη τοῦ πάχους μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ μὲν ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ ἐκαλύπτετο διὰ κτιστοῦ θόλου σχήματος τετάρτου σφαίρας, ὁ δὲ ναὸς ἦτο ξυλόστεγος.

Εἰκ. 3. Κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου καὶ τμῆμα καμπύλου θωρακίου τοῦ ἄμβωνος αὐτῆς

Ὁ τετράγωνος χῶρος τοῦ ναοῦ διαιρεῖται ἐσωτερικῶς διὰ δύο κιονοστοιχιῶν εἰς τρεῖς δρόμους ἢ κλίτη, ὧν ἕκαστον συνεκοινώνει διὰ θύρας μετὰ τοῦ νάρθηκος. Ἐκ τῶν κλιτῶν τὸ μέσον ἦτο, ὡς συνήθως, εὐρύτερον τῶν πλαγίων (ἀναλογία εὔρους μέσου κλίτους πρὸς τ' ἄκρα 1 : 1,85).

Ἑκάστη κιονοστοιχία ἀποτελεῖται ἐκ δύο παραστάδων καὶ πέντε κιόνων, οἵτινες βαίνουσιν ἐπὶ ὑψηλοῦ (0.50) στυλοβάτου, ἀπαρτιζομένου ἐκ μεγάλων κανονικῶν λίθων διακοπτομένου δὲ κατὰ τὰ ἄκρα μετακιόνια, ἵνα διευκολυνθῇ ἡ μεταξὺ τῶν κλιτῶν ἐπικοινωνία. Τοιοῦτοι ὑψηλοὶ στυλοβάται μεθ' ὁμοίων διακοπῶν ἀπαντῶσι καὶ εἰς ἄλλας βασιλικὰς τῆς Λέσβου[1]. Οἱ κίονες

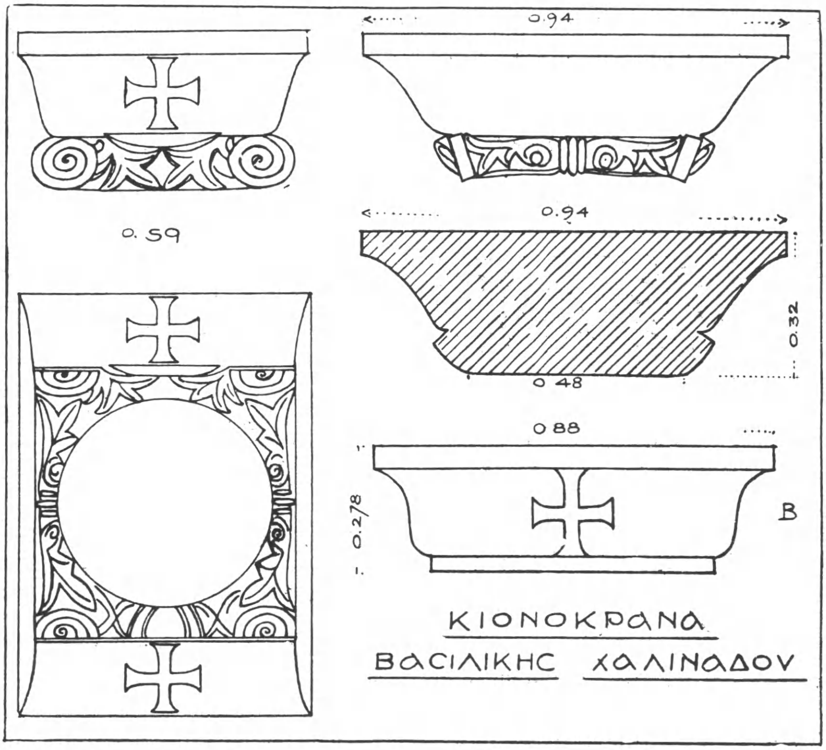

Εἰκ. 4. Λεπτομέρειαι κιονοκράνων τῆς βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου

ἀπετελοῦντο ἐκ βάσεως κορμοῦ καὶ κιονοκράνου· τινὲς ἐξ αὐτῶν στεροῦνται βάσεως, οἱ πλεῖστοι ὅμως ἔχουσι τοιαύτας ἀπαρτιζομένας ἐκ μιᾶς τετραγώνου πλίνθου καὶ ἑνὸς λοξοτμήτου μέλους, ἀντικαθιστῶντος τὴν ἀρχαίαν σπεῖραν[2]. Οἱ κορμοί, κατεσκευασμένοι ἐξ ἐγχωρίου σκληροῦ, ἐρυθρωποῦ ἀσβεστολίθου, εἶναι μονόλιθοι καὶ ἀρράβδωτοι, ἔχουσι δ' ἐλαφρὰν μείωσιν καὶ ἀπολήγουσιν ἄνω εἰς τὴν γνωστὴν κλασσικὴν απόφυσιν. Ἡ κάτω διάμετρός των εἶναι 0.43, τὸ δὲ ὕψος των 2.32. Ἐπὶ τῶν βάσεων προσηλοῦντο διὰ στρογγύλων γόμφων,

[1] Ὑψηλομετώπου Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 12 (1929) σ. 11 εἰκ. 7, Ἀφεντέλλη ἔ.ἀ. σ. 45.

[2] Ὁμοίας βάσεις εἶχον καὶ οἱ κίονες τῆς ἐν Χίῳ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἰσιδώρου Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Ἀθῆναι 1930 II πίν. 2.

δι᾽ ὁμοίων δὲ γόμφων συνεδέοντο καὶ πρὸς τὸ κιονόκρανον. Τοῦτο ἔχει τὴν συνήθη εἰς παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα μορφὴν ἤτοι ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς χαμηλοῦ ἰωνικοῦ συνηνωμένου πρὸς βαρὺ κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα. Αἱ ἕλικες τοῦ ἰωνικοῦ, ἐστραμμέναι πρὸς τὸ μέσον κλῖτος, στεροῦνται τῆς κλασσικῆς ἐλαστικότητος (εἰκ. 3 καὶ 4)· εἶναι ἄτεχνοι καὶ πλαδαραί, ὁ δὲ μεταξὺ αὐτῶν ἐξέχων ἐχῖνος κοσμεῖται διὰ διαφόρων εἰς ἕκαστον κιονόκρανον συνδυασμῶν φύλλων καὶ τριφύλλων (εἰκ. 5) μόνον δ᾽ ἐν μιᾷ περιπτώσει εὑρίσκομεν τὸ κλασσικὸν ᾠὸν

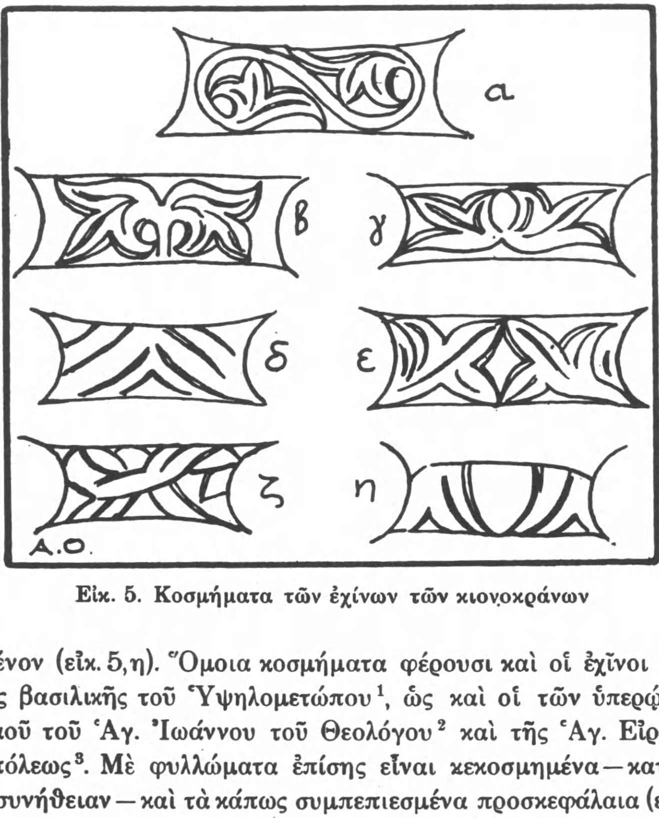

Εἰκ. 5. Κοσμήματα τῶν ἐχίνων τῶν κιονοκράνων

ἐκφυλλισμένον (εἰκ. 5, η). Ὅμοια κοσμήματα φέρουσι καὶ οἱ ἐχῖνοι τῶν κιονοκράνων τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὑψηλομετώπου[1], ὡς καὶ οἱ τῶν ὑπερῴων τοῦ ἐν Ἐφέσῳ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου[2] καὶ τῆς Ἁγ. Εἰρήνης Κωνσταντινουπόλεως[3]. Μὲ φυλλώματα ἐπίσης εἶναι κεκοσμημένα — κατὰ παλαιὰν ρωμαϊκὴν συνήθειαν — καὶ τὰ κάπως συμπεπιεσμένα προσκεφάλαια (εἰκ. 3 καὶ 4). Τοὐναντίον τὰ ὑψηλά, βαρέα ἐπιθήματα οὐδεμίαν διακόσμησιν φέρουσι πλὴν ἁπλοῦ, ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου σταυροῦ ἐν τῷ μέσῳ τῶν πρὸς τὰ κλίτη βλεπουσῶν παρειῶν. Ἡ κατατομὴ τῶν ἐπιθημάτων παρουσιάζει τὴν καὶ εἰς ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα συναντωμένην κοιλόκυρτον μορφὴν (εἰκ. 4), ἣν

[1] Α. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 12 (1929) σ. 13 εἰκ. 9 καὶ σ. 14 εἰκ. 10.

[2] Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτ. 1922 σ. 144 εἰκ. 19.

[3] W. S. George, The church St Eirene at C/pel. London πίν. 12 καὶ 23 Millingen, Byz. Churches in Constantinopel, London 1912 πίν. XXIII.

ἐπανευρίσκομεν καὶ εἰς τὸ ἐπίκρανον τῆς παραστάδος, (εἰκ. 4), ὅπερ, μονόλιθον, ἐπικάθηται ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ κορμοῦ ἄνευ τῆς παρεμβολῆς ἄλλου μέλους.

Ἐπὶ τῶν κιόνων ἔβαινον ἡμικυκλικὰ τόξα ἐκτισμένα διὰ σφηνοειδῶν πωρολίθων, ὧν εὑρέθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἱκανοί, ἐξ ὧν δυνάμεθα

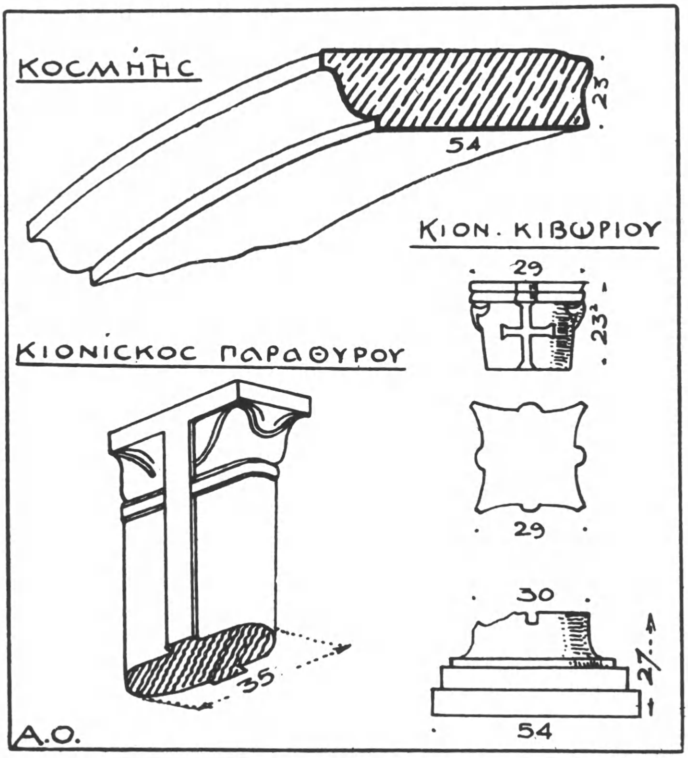

Εἰκ. 6. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου

νὰ ὑπολογίσωμεν τὴν διάμετρον τῶν τόξων εἰς 2 περίπου μέτρα (εἰκ. 2).

Ὑπεράνω τῶν κιόνων ὑπῆρχε λίθινος κοσμήτης, ὅστις περιέθεε καὶ τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὰς γεννήσεις τοῦ τεταρτοσφαιρίου. Τοῦ κοσμήτου τούτου εὑρέθησαν ἀρκετὰ τεμάχια, ἅτινα, λόγῳ τῆς καμπυλότητός των (εἰκ. 6), μαρτυροῦν ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ. Ἡ διατομὴ τοῦ κοσμήτου εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ Ἁγ. Τίτου τῆς Γορτύνης[1] καὶ τοῦ Ὑψηλομετώπου[2].

Ἱερόν. Τὸ ἡμικύκλιον τῆς ἀψῖδος φέρει ἐσωτερικῶς σειρὰν κτιστῶν ὁμοκέντρων ἑδωλίων, ἅτινα ἀπήρτιζον τὸ σύνθρονον (εἰκ. 2). Ἐν τῷ εὐθὺς πρὸ τοῦ ἡμικυκλίου χώρῳ τοῦ μέσου κλίτους εὑρίσκετο ἡ Ἁγία τράπεζα περιβαλ-

[1] Th. Fyfe, The Architectural Review τ. XXII (1907) σ. 66 εἰκ. 8.
[2] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 12 (1929) σ. 15 εἰκ. 12.

λομένη καὶ στεγαζομένη ὑπὸ τοῦ κιβωρίου. Καὶ ἡ μὲν Ἁγία τράπεζα δὲν εὑρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφάς, διότι παρεμερίσθη, ὅταν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ καταστραφέντος, ὑπὸ σεισμῶν πιθανώτατα, ἀρχικοῦ ναοῦ, κατεσκευάσθη ἡ ἁψὶς τοῦ μικροῦ, μονοκλίτου μεταγενεστέρου ναΐσκου (εἰκ. 2)· ἀνευρέθησαν ὅμως τρεῖς ἐκ τῶν βάσεων τοῦ κιβωρίου, — ἀποτελούμεναι ἐκ τετραγώνου πλίνθου μετὰ συμφυοῦς τεμαχίου τοῦ κορμοῦ —, (εἰκ. 6) τεμάχιον κορμοῦ ἀρραβδώτου ἐκ λευκοῦ λίθου καὶ τέλος ἓν τῶν κιονοκράνων, κοσμούμενον κατὰ μὲν τὰς παρειὰς διὰ σταυρῶν, κατὰ δὲ τὰς γωνίας, ὑπὸ τὸν κορινθιακὸν ἄβακα, διὰ ζωηρῶς ἀναγλύφων τριφύλλων (εἰκ. 6).

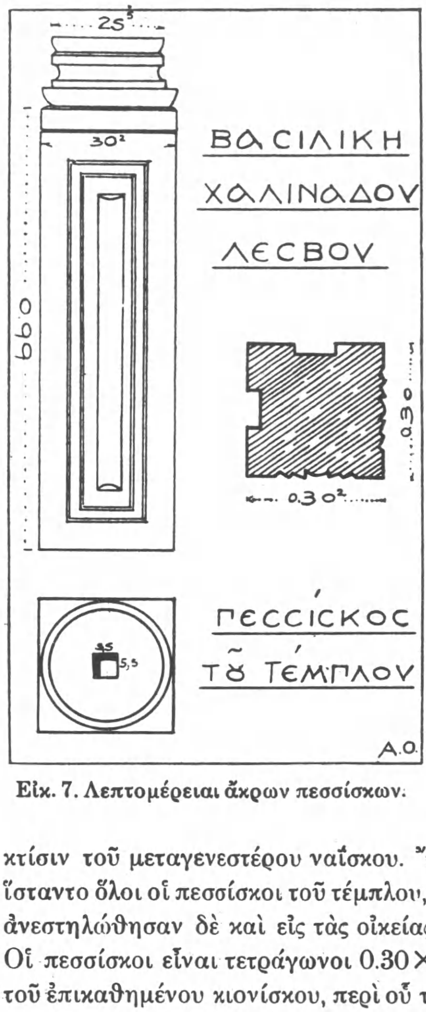

Εἰκ. 7. Λεπτομέρειαι ἄκρων πεσσίσκων.

Μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου ἀπ᾿ ἀνατολῶν κίονος ἀπεκαλύφθη ἐν τῷ μέσῳ κλίτει στυλοβάτης πλάτους 0.44, κατὰ προέκτασιν δ᾿ αὐτοῦ εὑρέθησαν μεταξὺ τῶν κιόνων κατὰ χώραν ἤτοι ὄρθιοι, τετράγωνοι πεσσίσκοι μετὰ συμφυῶν κατὰ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν αὐτῶν ἰωνικῶν βάσεων (εἰκ. 7). Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ εἰρημένοι πεσσίσκοι ἀνῆκον εἰς τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ, ὅπερ ἐξετείνετο ἐγκαρσίως τοῦ μέσου κλίτους, ὅπως καὶ εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικὴν τοῦ Torcello[1]. Ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου διατηροῦνται αἱ στρογγύλαι ὀπαὶ γομφώσεως τῶν λοιπῶν πεσσίσκων, οἵτινες ἀπεμακρύνθησαν μετὰ τὴν κτίσιν τοῦ μεταγενεστέρου ναΐσκου. Ἔχομεν λοιπὸν ἀκριβῶς τὰς θέσεις, ἐφ᾿ ὧν ἵσταντο ὅλοι οἱ πεσσίσκοι τοῦ τέμπλου, οἵτινες καὶ εὑρέθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἀνεστηλώθησαν δὲ καὶ εἰς τὰς οἰκείας θέσεις, ὡς δεικνύουσιν αἱ εἰκόνες 8 καὶ 9. Οἱ πεσσίσκοι εἶναι τετράγωνοι 0.30×0,30 ἔχουν δ᾿ ὕψος 0.99, ἄνευ τῆς βάσεως τοῦ ἐπικαθημένου κιονίσκου, περὶ οὗ τοῦτο μόνον γνωρίζομεν, ὅτι ἦτο ἀρράβδωτος. Ποῖον ὅμως ἦτο τὸ ὕψος του καὶ ποία ἡ μορφὴ τοῦ κιονοκράνου του ἀγνοοῦμεν· διότι δὲν ἀνεύρομεν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς οὐδὲν τοιοῦτον. Ἀγνοοῦμεν ἐπίσης καὶ τὴν μορφὴν τοῦ ἐπιστυλίου, ὅπερ ἐζεύγνυε τοὺς κιονίσκους· τοῦτο δὲ μόνον γνωρίζομεν, ὅτι τὸ ὁλικὸν ὕψος τοῦ τέμπλου ἦτο 2.01· συνάγομεν δ᾿ αὐτὸ

[1] Holtzinger, Die altchristliche Architektur, Stuttgart 1889 σ. 159 εἰκ. 107.

ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ δευτέρου ἀπ᾽ ἀνατολῶν κίονος της βορείου πλευρᾶς διατηρηθείσης ὀπῆς πακτώσεως τοῦ ἐπιστυλίου· διότι τὸ τέμπλον ἐκάμπτετο εἰς τὰ ἄκρα κατ᾽ ὀρθὰς γωνίας καὶ προσέκρουε ἐπὶ τῶν δευτέρων ἀπ᾽ ἀνατολῶν κιόνων, ὡς πιστοποιεῖ καὶ ἡ κατὰ δύο συνεχομένας παρειὰς τῶν ἄκρων πεσσίσκων ὕπαρξις ἐγκοπῆς διὰ θωράκια. (εἰκ. 7).

Τὸ τέμπλον ἀπετελεῖτο ἐξ ἓξ κιονίσκων τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων διαστή-

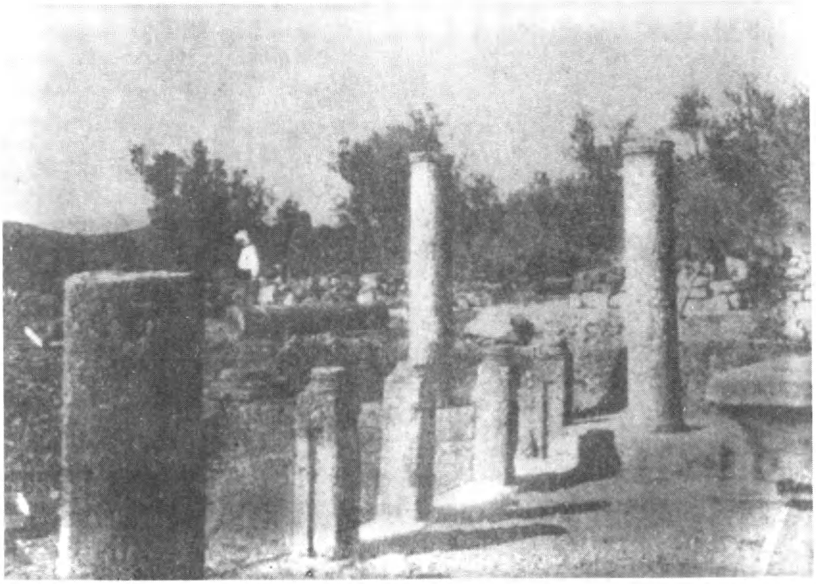

Εἰκ. 8. Πεσσίσκοι τοῦ τέμπλου ἀνεστηλωμένοι. Ὄψις ἀπὸ Ν. Α.

ματα, πλὴν τοῦ μέσου, ἐφράσσοντο διὰ θωρακίων ἤτοι ἀναγλύπτων πλακῶν, ὧν εὑρέθησάν τινες κατὰ τὰς ἀνασκαφάς, εἶναι δὲ πᾶσαι κατεσκευασμέναι ἐκ σκληροῦ λίθου, ἀκαταλλήλου διὰ γλυπτὰ κοσμήματα. Ἐπι μιᾶς ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 10) εἰκονίζεται ἀνάγλυπτος σταυρὸς ἐντὸς ἐλαφρῶς ἐξέχοντος κυκλικοῦ δίσκου περιβαλλομένου ὑπὸ ὀρθογωνίου πλαισίου, ἐπὶ ἄλλης δὲ ρόμβος ἐγγεγραμμένος ἐντὸς τετραγώνου καὶ περιβάλλων ἰσοσκελῆ σταυρόν Τὰ θωράκια ἐστέφοντο διὰ γείσου ἔχοντος τὴν μορφήν, ἣν παριστᾷ ἡ εἰκὼν 12.

Ὁ ἄμβων. Ἄλλα γλυπτὰ τεμάχια εὑρεθέντα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ μεσαίου κλίτους ἀνήκουσιν εἰς τὸν ἄμβωνα. Τούτου δὲν εὑρέθησαν τὰ θεμέλια, παραμερισθέντα προφανῶς λόγῳ τῆς κατασκευῆς τοῦ μεταγενεστέρου ναϋδρίου· ἐκ τοῦ σχήματος ὅμως τῶν εὑρεθέντων τεμαχίων συνάγεται, ὅτι ὁ ἄμβων θὰ εἶχε τὴν συνήθη εἰς παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα μορφήν· θ᾽ ἀπετελεῖτο δηλαδὴ ἐξ ἑνὸς κεντρικοῦ κυκλοτεροῦς σώματος, ὑψωμένου κατὰ ἓν περίπου μέτρον ὑπὲρ τὸ ἔδα-

φος, καὶ ἐκ δύο διαμετρικῶς ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τοποθετημένων κλιμάκων[1]. Ἀμφοτέρων τῶν μερῶν τούτων εὑρέθησαν τεμάχια καὶ δὴ ἐκ μὲν τοῦ κεντρικοῦ ἔχομεν ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τμῆμα τοῦ δαπέδου μετὰ κοίλης σφαιρικῆς ἐπιφανείας κάτωθεν, (εἰκ. 12), οἷα ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλους παλαιοχριστιανικοὺς ἄμβωνας[2], ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ θωράκιον καμπύλον, ὕψους 0.65, ἐφ᾽ οὗ εἰκονίζεται ὑψηλὸς σταυρὸς ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου (εἰκ. 3). Ἐκ δὲ τῶν κλιμάκων εὑρέθησαν

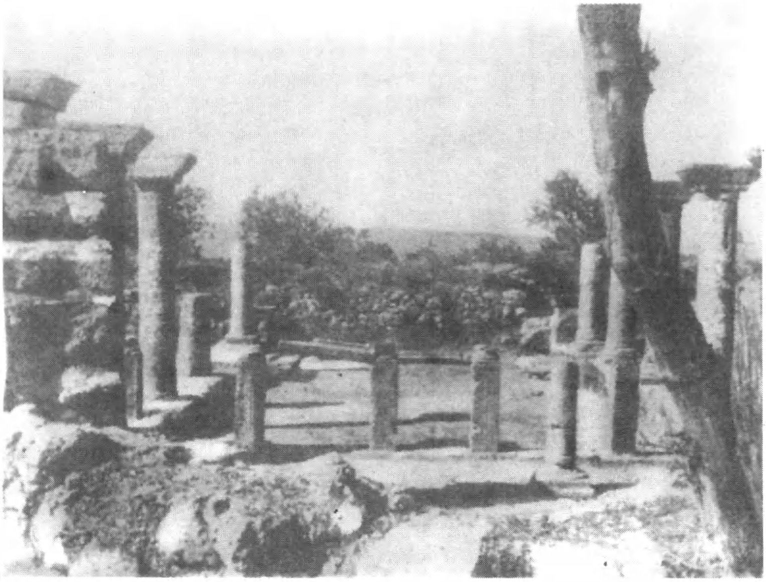

Εἰκ. 9. Οἱ ἀναστηλωθέντες πεσσίσκοι τοῦ τέμπλου. Ἐμπρὸς δύο τῶν κιόνων τοῦ κιβωρίου

τεμάχια τῶν τραπεζιοσχήμων θωρακίων, ἅτινα ἀπήρτιζον τὰς παρειὰς αὐτῶν. Φέρουσι δὲ ταῦτα (εἰκ. 11) πολλαπλᾶ ὁμόλογα πλαίσια περιβάλλοντα κύκλον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἑξάφυλλος ῥόδαξ. Τὰ μεταξὺ τοῦ κύκλου καὶ τῶν πλαισίων δημιουργούμενα κενὰ ἐπληρώθησαν διὰ τριφύλλων καὶ τριγωνικῶν θεμάτων. Ἐκ τῆς ἀκτῖνος καμπυλότητος τοῦ τεμαχίου τῆς βάσεως τοῦ μέσου τμήματος προκύπτει ὅτι τοῦτο εἶχε διάμετρον 1.52 μ.

[1] Ἄμβωνες: ἁγ. Τίτου Γορτύνης Ὀρλάνδος, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. σπουδῶν Γ´ (1926) σ. 313, Νοτίου Macridy-bey, Österr. Jahr. 1912 σ. 38, Δήλου Orlandos, Bull. Corr. Hellénique LX (1936) σ. 14, Μύρων Λυκίας H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908 εἰκ. 123.

[2] Ἄμβωνες: Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ νέου ἐν Ραβέννῃ. Ἁγ. Τίτου Γορτύνης Ὀρλάνδος, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν Γ´ (1926) σ. 312 εἰκ. 8.

Ὡς τελευταῖα εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς ἀναφέρομεν 1) τεμάχιον κιονίσκου διλόβου παραθύρου μετὰ συμφυοῦς κιονοκράνου (εἰκ. 6) καὶ 2) τὸ τεμαχισμένον εἰς δύο ὑπέρθυρον τῆς βασιλείου πύλης, δι᾽ ἧς τὸ μέσον κλῖτος τοῦ ναοῦ συνεκοινώνει πρὸς τὸν νάρθηκα. Εἰς τὰ ἄκρα τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ ὑπερθύρου τούτου, ἔχοντος ὁλικὸν μῆκος 2.21, σώζονται εἰσέτι αἱ διὰ τὰς στρόφιγγας τῶν θυροφύλλων ἀνοιχθεῖσαι βαθεῖαι κυλινδρικαὶ ὀπαί, ἐπὶ δὲ τῆς πρὸς τὸν νάρθηκα ἐμπροσθίας αὐτοῦ ὄψεως εἶναι ἐν τῷ μέσῳ γεγλυμμένος ἀνάγλυπτος σταυρός. Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ μεγάλων πλακῶν, ὧν αἱ τοῦ νοτίου κλίτους διετηρήθησαν πᾶσαι (εἰκ. 14).

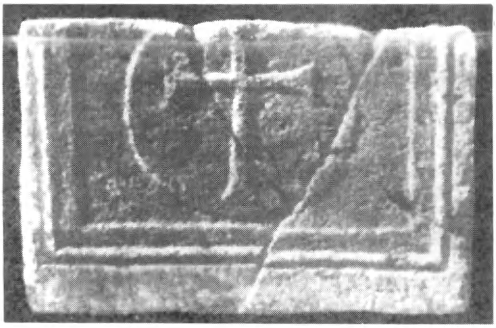

Εἰκ. 10. Θωράκιον τοῦ τέμπλου.

Νάρθηξ. Ὁ εἰς τὸν κυρίως ναὸν προσκεκολλημένος νάρθηξ ἔχει πλάτος 5.96 ἐξέχει δὲ τοῦ κυρίως ναοῦ μόνον πρὸς νότον. Ἐπὶ τῆς κατὰ προέκτασιν τῆς βορείου παρειᾶς τοῦ ναοῦ πλευρᾶς του φέρει δύο ἀνοίγματα, ἓν δὲ ἄλλο ἐπὶ τῆς ἐξεχούσης νοτίας (εἰκ. 2). Ἡ δυτική του πλευρὰ δὲν κατέστη δυνατὸν ν᾽ ἀποκαλυφθῇ ὁλόκληρος· διότι ἐπὶ τμήματος τοῦ νάρθηκος εἶναι κατεσκευασμένος διὰ ξηρολιθιᾶς νεώτερος στάβλος.

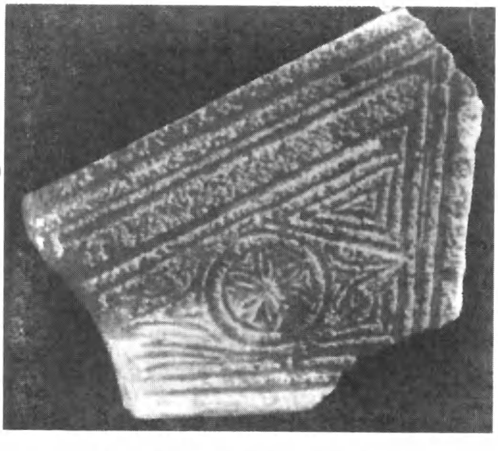

Εἰκ. 11. Τμῆμα θωρακίου τοῦ ἄμβωνος.

Χρονολογία κατασκευῆς. Ἡ βασιλικὴ φαίνεται ὅτι ἀπετέλεσε τὸ καθολικὸν μικρᾶς μονῆς, ἧς διασώζονται, ἰδίᾳ κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν, λείψανα τῶν τοίχων τῶν κελλίων. Πότε ἱδρύθη ἡ μονὴ αὕτη δὲν γνωρίζομεν, ἂν ὅμως κρίνωμεν ἐκ τεχνικῶν τεκμηρίων — ὡς π.χ. τῆς μορφῆς καὶ διακοσμήσεως τῶν κιονοκράνων της[1] — δυνάμεθα μετὰ πιθανότητος νὰ θέσωμεν τὴν κτίσιν αὐτῆς εἰς τὸ 2ον ἥμισυ τοῦ 6ου μ. Χ.

[1] Ταῦτα, ὡς ἤδη εἴπομεν (σ. 120) ὁμοιάζουσι πρὸς τὰ τῶν ὑπερῴων τοῦ Θεολόγου τῆς Ἐφέσου καὶ τὰ τῆς Ἁγ. Εἰρήνης Κωνσταντινουπόλεως, ἅτινα εἶναι ἀμφότερα κτίσματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

αἰῶνος [1]. Πρὸς τοιαύτην δὲ χρονολόγησιν συμφωνεῖ καὶ χαλκοῦν νόμισμα Μαυρικίου Τιβερίου (587 - 8) εὑρεθὲν πρό τινων ἐτῶν ἐν τῷ ναῷ ὑπὸ γείτονος χωρικοῦ (Wroth, Imperial byz. coins London 1908 τ. I. σ. 135 ἀρ. 78).

Παράδοσις. Ἀναγράφομεν ἐν τέλει καὶ τὴν περί τινος κίονος τοῦ παλαιοῦ ναοῦ τοῦ Χαλινάδου κυκλοφοροῦσαν ἐν Λέσβῳ παράδοσιν, ὅπως ἠκούσαμεν αὐτὴν παρὰ κατοίκου τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς.

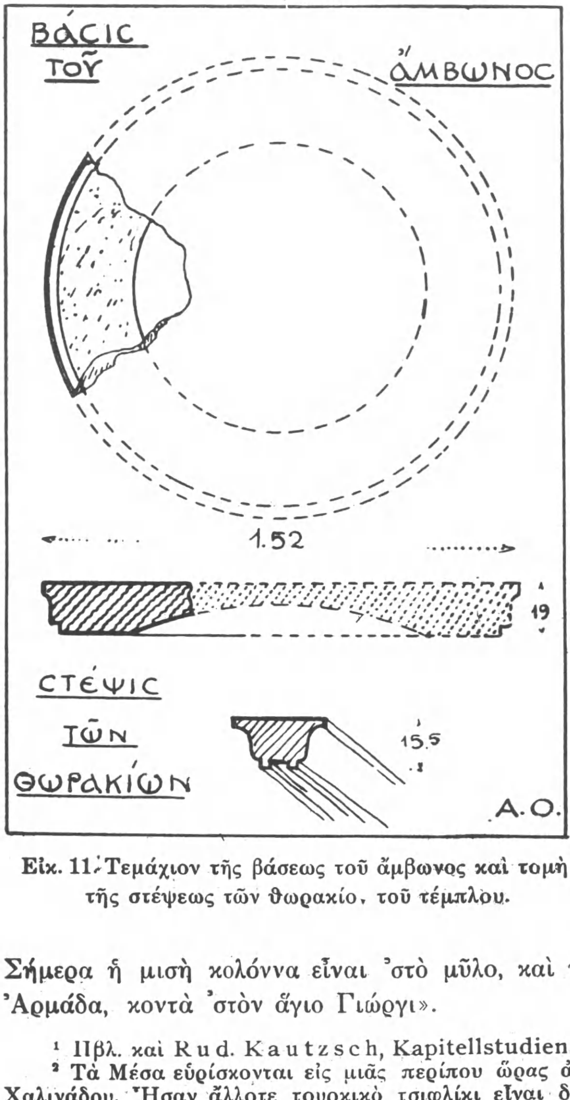

Εἰκ. 11. Τεμάχιον τῆς βάσεως τοῦ ἄμβωνος καὶ τομὴ τῆς στέψεως τῶν θωρακίο. τοῦ τέμπλου.

«Ἐδῶ καὶ κάμποσα χρόνια, ἕνας Τοῦρκος ἀπὸ τὰ Μέσα [2], ὁ Ραχοὺτ μπέης, ἔστειλε ᾽στὸν ἅγιο Γιώργι ἕνα ζευγάρι ταυριὰ γιὰ νὰ πάρῃ μιὰ κολόννα νὰ τὴν κάνῃ μπενιὲκ τασί [3]. Ἔζεψε λοιπὸν τὰ βώδια του σὲ μιὰ κοζάκα [4], ἔβαλε ἀπάνω τὴν κολόννα καὶ τραυοῦσε γιὰ τὸ τσιφλίκι. Τὰ ταυριὰ ὅμως ἔσκασαν ᾽στὸ δρόμο καὶ τὰ δυό· ὁ Ραχοὺτ μπέης τότες φοβήθηκε τὸ θάμα καὶ ἄφησε τὴν πέτρα ἐκεῖ ποὺ ἔσκασαν τὰ βώδια. Τοῦ Σαπουναδέλλη ὁ γυιός, ὁ νερομυλωνᾶς, πῆγε τότες καὶ τὴν ἔκοψε σὲ δυό, γιὰ νὰ τὴν κάνῃ μυλόπετρα. Δὲν ἐπρόφταξε ὅμως νὰ τὴ βάλῃ στὸ μῦλο γιατὶ ἔγινε κατακλυσμὸς καὶ πνίγηκε. Σήμερα ἡ μισὴ κολόννα εἶναι ᾽στὸ μῦλο, καὶ ἡ ἄλλη μισὴ ᾽στὸ κτῆμα τοῦ Ἀρμάδα, κοντὰ ᾽στὸν ἅγιο Γιώργι».

[1] Πβλ. καὶ Rud. Kautzsch, Kapitellstudien, Berlin und Leipzig 1936 σ. 178.

[2] Τὰ Μέσα εὑρίσκονται εἰς μιᾶς περίπου ὥρας ἀπόστασιν πρὸς τ᾽ ἀνατολικὰ τοῦ Χαλινάδου. Ἦσαν ἄλλοτε τουρκικὸ τσιφλίκι εἶναι δὲ γνωστὰ εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον λόγῳ τοῦ ἐν αὐτοῖς ἀρχαίου ἰωνικοῦ ναοῦ, ὃν ἐδημοσίευσεν ὁ Koldewey (Die antiken Baureste der Insel Lesbos. Berlin 1890 σ. 47 - 59. Ὁ εἰρημένος ναὸς μετεσκευάσθη κατὰ τοὺς Χριστιανικοὺς χρόνους εἰς βασιλικὴν καὶ εἰς μικρότερον ναὸν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

[3] Ἀναβατῆρα.

[4] Χονδρὸν τριγωνικὸν ξύλον, χρησιμοποιούμενον εἰς τὴν μεταφορὰν βαρῶν.

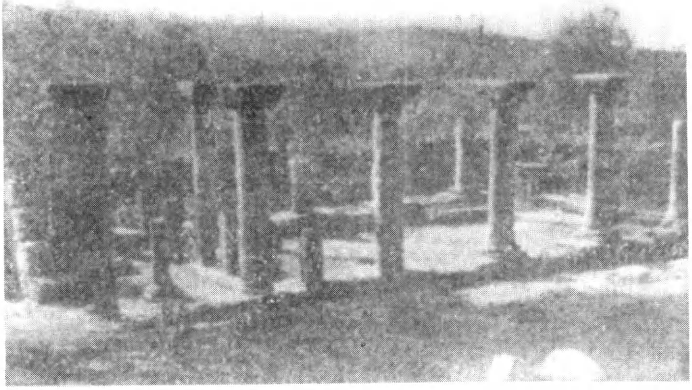

Εἰκ. 13 Ἄποψις τῆς βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τῶν κιόνων.

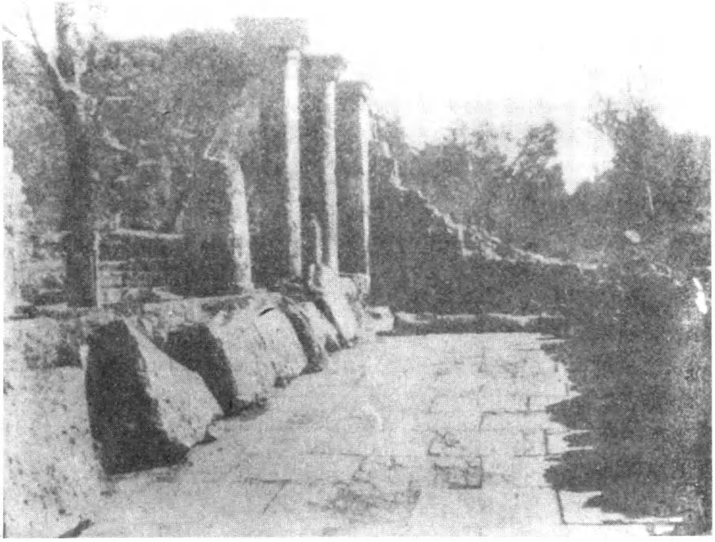

Εἰκ. 14. Ἄποψις τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς Χαλινάδου μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τῶν κιόνων.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΣΜΥΡΝΗΣ

Τὰ κατωτέρω δημοσιευόμενα γλυπτὰ ἀπόκεινται σήμερον ἐν τῇ ἀρχαιολογικῇ συλλογῇ Σμύρνης συνελέγησαν δὲ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἑλληνικῆς κατοχῆς τῆς εἰρημένης πόλεως ὑπὸ τοῦ Α΄ Σώματος Στρατοῦ, τῇ ἀμέσῳ ἐποπτείᾳ τοῦ τότε ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων Μ. Ἀσίας κ. Κ. Κουρουνιώτη[1] καὶ τοῦ μακαρίτου ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων Ν. Λάσκαρη. Προέρχονται ἐκ διαφόρων μερῶν, δὲν εἶναι ὅμως ὅλων γνωστὴ ἡ ἀκριβὴς προέλευσις, διότι, λόγῳ τῆς ἐπελθούσης καταστροφῆς, δὲν διεσώθη ὁ σχετικὸς κατάλογος. Καὶ αἱ δημοσιευόμεναι δ' ἐνταῦθα φωτογραφίαι ὀφείλονται εἰς τὸν ἀργότερον ἐπιμεληθέντα τῆς ταξινομήσεως τοῦ Μουσείου Δ^{ρα} Harland, ὃν θερμῶς καὶ ἐνταῦθα εὐχαριστῶ διὰ τὴν προσφοράν, ὡς ἐπίσης εὐχαριστῶ καὶ τὸν κ. Κουρουνιώτην, προθύμως παρασχόντα μοι τὴν ἄδειαν δημοσιεύσεως τῶν ὑπ' αὐτοῦ συναχθέντων γλυπτῶν.

Τὰ γλυπτὰ εἶναι πάντα μαρμάρινα καὶ διαφόρων ἐποχῶν, δύνανται δὲ νὰ καταταχθῶσιν εἰς τὰς ἑξῆς τέσσαρας κατηγορίας: 1^{ον} κιονόκρανα 2^{ον} πλαίσια θυρῶν 3^{ον} θωράκια καὶ 4^{ον} ἐπιστύλια τέμπλων.

Α΄. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

1. (Εἰκ. 1) Κιονόκρανον ἰωνικὸν μετὰ συμφυοῦς ὀγκώδους ἐπιθήματος. Ἔχει ἀναγλύφους μόνον τὰς κυρίας ὄψεις, τὰς δὲ πλαγίας, ἤτοι τὰ προσκεφάλαια καὶ τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ ἐπιθήματος, ἁδρῶς εἰργασμένας.

Αἱ ἕλικες τοῦ κιονοκράνου εἶναι ἐπίπεδοι καὶ πεπλατυσμέναι, ὁ δὲ μεταξὺ αὐτῶν προέχων ἐχῖνος κοσμεῖται ὄχι, ὡς συνήθως, δι' ᾠοῦ, ἀλλὰ διὰ κλιματίδος ἐκ τριφύλλων. Ὁμοία διακόσμησις ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰ κιονόκρανα τῆς νεωστὶ ἀποκαλυφθείσης βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου ἐν Λέσβῳ[2]. Ἐπὶ τῆς προσθίας ἐπι-

[1] Πλὴν τῶν χριστιανικῶν συνέλεξεν ὁ κ. Κουρουνιώτης καὶ ἀρχαῖα γλυπτὰ ἐκ Φρυγίας, περὶ ὧν ἔγραψεν εἰς τὸ Ἡμερολόγιον τῆς Μ. Ἑλλάδος τοῦ ἔτους 1925 σ. 391-420. Πολλὰ γλυπτὰ ἀρχαῖα μετεκομίσθησαν μετὰ τῶν χριστιανικῶν εἰς Σμύρνην διὰ τοῦ Α΄ Σώματος Στρατοῦ, ὡς δηλοῖ καὶ τὸ ἐπὶ πολλῶν ἐξ αὐτῶν ἀναγραφόμενον διὰ μέλανος χρώματος σῆμα Α. Σ. Σ. (ὅρα εἰκ. 12, 13, 14, 15, 25).

[2] Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ΄ σ. 118 εἰκ. 3.

φανείας τοῦ ἐπιθήματος εἰκονίζεται τὸ λίαν ἀγαπητὸν κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν θέμα τῶν ἀπὸ περιρραντηρίου πινόντων πτηνῶν, διατεταγμένων ἑκατέρωθεν κανθάρου [1], πρὸς ὃν ἐνταῦθα σπεύδουσι καὶ δύο ἄλλα πτηνὰ ὄπισθεν τῶν πρώτων ἱστάμενα. Τέλος ἐν τῷ πεδίῳ εἰκονίζονται καὶ ἱκανὰ τετράφυλλα πληροῦντα τὰ κενὰ τῆς παραστάσεως.

Τὰ ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα ἦσαν ἐν χρήσει μέχρι καὶ τοῦ 9ου ἀκόμη μ. Χ. αἰῶνος. Τοῦ ἐνταῦθα εἰκονιζομένου ἡ ἀμελής πως καὶ χονδρὴ

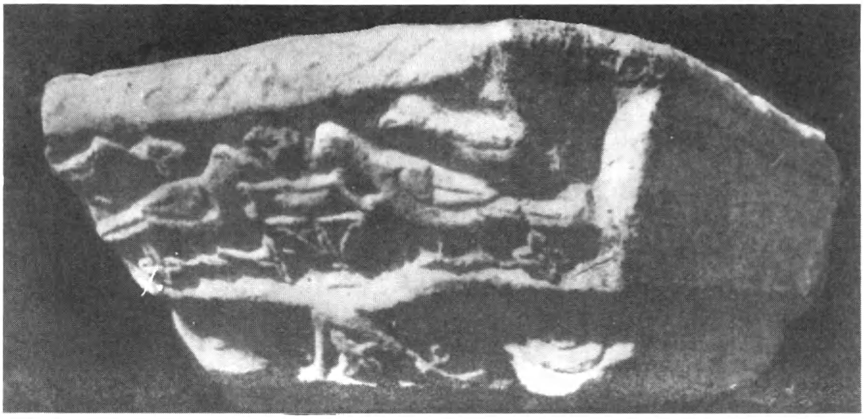

Εἰκ. 1. Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον.

ἀλλ' ἀρκούντως ἀνάγλυφος ἐργασία, τάσσει αὐτὸ εἰς τὰ τέλη τοῦ 6ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου μ. Χ. αἰῶνος. Ὑψηλὸν καὶ βαρὺ ἐπίθημα ἐπὶ μικρῶν ἑλίκων ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὰ ὑπερῶα τῆς Ἁγ. Σοφίας, παγώνια δ' ἑκατέρωθεν περιρραντηρίου ἐπὶ ἐπιθήματος τοῦ ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας [2].

2 καὶ 3. (Εἰκ. 2). Κιονόκρανα ἀποτελούμενα ἐξ ἑνὸς λεβητοειδοῦς σώματος (ἐχίνου) καὶ ἑνὸς παχέος ἄβακος συνισταμένου ἐξ ἐλαφρῶς κοίλου κυματίου καὶ στενῆς κάτωθεν αὐτοῦ ταινίας.

Τοῦ ἄνω κιονοκράνου ὁ λέβης κοσμεῖται διὰ δισχιδῶν ταινιῶν, αἵτινες περιβάλλουσι τὸν λέβητα σχηματίζουσαι ἀντινώτως βαινούσας ἕλικας, ὧν τὰ κενὰ πληροῦνται ἐναλλὰξ διὰ ροδάκων καὶ τριφύλλων. Καὶ οἱ μὲν ρόδακες ἔχουσι τὴν καὶ ἄλλοθεν γνωστὴν κυματοειδῆ διάπλασιν, τὰ δὲ τρίφυλλα ἔχουσι τὰ ἄκρα των φύλλα ζωηρῶς καμπυλωμένα.

Τοῦ κάτω κιονοκράνου ὁ λέβης φέρει ἐπιμελῆ πλεκτὴν διακόσμησιν ἐκ τρισχιδοῦς ταινίας χιαστὶ κατ' ἀτέρμον σχῆμα διατεταγμένης.

[1] Ὁ σχηματισμὸς τῆς κοιλίας τοῦ κανθάρου εἶναι ἀκριβῶς ὅμοιος πρὸς τὸν τοῦ μωσαϊκοῦ τῆς Θεοδώρας ἐν Ἁγ. Βιταλίῳ τῆς Ραβέννας.

[2] A. Colasanti, L'arte bizantina in Italia, Milano, πίν. 48, δεξιὰ κάτω

Κατὰ τὸν Strzygowski ἡ λεβητοειδὴς ἢ κανιστροειδὴς μορφή, κιονοκράνου ἔχει τὴν προέλευσίν της ἐξ Ἰρὰν ἢ Μεσοποταμίας[1], ἔνθα εὑρέθησαν πράγματι τοιούτου τύπου κιονόκρανα (Ἀμίδα[2], Μιαφαρκὶν[3] κλπ.). Ἐπειδὴ δὲ μάλιστα τὸ κιονόκρανον τῆς Ἀμίδης φέρει πλεκτὴν διακόσμησιν μὲ κομβία μεταξὺ τῶν πλοχμῶν, κομβία δ' ὡσαύτως μεταξὺ τετραγώνου πλέγματος φέρει ὡς διακόσμησιν καὶ ὁ ξύλινος δράκων τοῦ πλοίου τοῦ Oseberg (Νορβηγίας),

Εἰκ. 2. Κιονόκρανα κανιστροειδῆ.

συνεπέρανεν ὁ Strzygowski[4], ὅτι ἡ πλεκτὴ μετὰ κομβίων διακόσμησις προέρχεται καὶ ἐκ Βορρᾶ. Νομίζω, ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ καταφύγωμεν εἰς ἓν μεταγενέστερον (8ου αἰ.) μνημεῖον, οἷον εἶναι τὸ πλοῖον τοῦ Oseberg, διὰ νὰ συναγάγωμεν τὴν καταγωγὴν τοῦ μετὰ κομβίων χιαστοῦ πλέγματος, ἀφ' οὗ τὸ σύστημα τοῦτο τῆς διακοσμήσεως ὑπῆρχεν ἐπὶ ἀναλόγου μορφῆς στοιχείων

[1] Mélanges Charles Diehl, Paris 1930 τ. II σ. 203 Παλαιότερον ἐδέχετο αὐτὴν ἐξ Ἀσσυρίας. Ὁ Ginhart, (Das altchristliche Kapitell, Wien 1923 σ. 117) ἀναγράφει ὡς τόπον προελεύσεως τὴν ἀρμενο-μεσοποταμιακο-συριακὴν περιοχήν. Γενικῶς δεκτὴ ἐγένετο ἡ ἐξ Ἀνατολῆς καταγωγὴ τοῦ λεβητοειδοῦς κιονοκράνου πβρ. O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst I σ. 277.

[2] Mélanges Diehl, Paris 1930 σ. 200 εἰκ. 4.

[3] J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1923 εἰκ. 790.

[4] Mélanges Diehl σ. 203.

(σπείρας, ἐχίνου) ἤδη ἀπὸ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς[1] καὶ μάλιστα μὲ χιαστὴν πλοκὴν καὶ οὐχὶ ὀρθογώνιον, ὡς ἡ τοῦ πλοίου τοῦ Oseberg. Εἶναι ἄλλως τε πολὺ φυσικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι μὲ τὴν μορφὴν τοῦ κανίστρου παρελήφθη ὡς διακόσμησίς του αὐτὸς οὗτος ὁ διακοσμητικὸς τρόπος τῆς πλοκῆς του.

Μεγάλην συγγένειαν παρουσιάζουσι τὰ ἐξεταζόμενα κιονόκρανα πρὸς τρία λεβητοειδῆ κοπτικὰ τοῦ ἐν Βερολίνῳ Μουσείου Kaiser Friedrich[2], τὰ ὁποῖα φέρουσι μὲν τὸν κορινθιακὸν ἄβακα ἀλλὰ τοῦτον παχὺν καὶ δὴ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ λέβητος βαίνοντα ἤτοι ἄνευ τῆς παρεμβολῆς τῶν γωνιαίων ἑλίκων. Ἓν τῶν κιονοκράνων τούτων φέρει ἐπὶ τοῦ λέβητος τὴν πλεκτὴν διακόσμησιν, τὰ δὲ λοιπὰ δύο κοσμοῦνται διὰ συμπλεκομένων ἀκανθωτῶν κλάδων. Κοινὸν δὲ χαρακτηριστικὸν πρὸς τὰ τῆς Σμύρνης ἔχουσι τὰ κοπτικὰ κιονόκρανα καὶ τὴν ἀπουσίαν τῆς κατὰ τὴν βάσιν μικρᾶς σπείρας, ἣν παρουσιάζουσι τὰ μεσοποταμιακά.

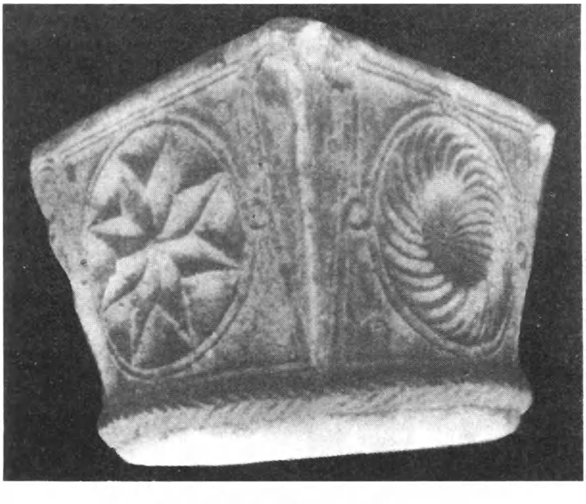

Εἰκ. 3. Τεκτονικὸν κιονόκρανον.

Τὰ κιονόκρανα τῆς Σμύρνης δύνανται νὰ χρονολογηθῶσιν ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 6^{ου} ἢ τὸ πολὺ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7^{ου} μ. Χ. αἰῶνος[3].

4. (Εἰκ. 3). Κιονόκρανον προερχόμενον ἐκ Φωκαίας· ἀνήκει εἰς τὰ λεγόμενα τεκτονικὰ (Kämpferkapitelle). Ἔχει δηλαδὴ τὸ καθαρῶς γεωμετρικὸν σχῆμα μιᾶς ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς ὁποίας ὑπάρχει σπεῖρα φυλλοφόρος τελοῦσα τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς τετραγώνου βάσεως τοῦ κιονοκράνου πρὸς τὸν κυλινδρικὸν κορμὸν τοῦ

[1] Ἐρέχθειον F. Noack, Die Baukunst des Altertums, Berlin πίν. 42, c.

[2] O. Wulff, Altchristliche und mittelalterliche Bildwerke des Kaiser-Friedrich Museums, Berlin 1911 ἀριθ. 194-196 καὶ 205. J. Strzygowski, Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig 1903 εἰκ. 85-87. Von Alten, Geschichte des altchristlichen Kapitells, München - Leipzig (1913) πίν. IV εἰκ. 4.

[3] Τὴν χρονολογίαν ταύτην ἀναγράφει καὶ ὁ R. Kautzsch, Kapitellstudien, Berlin und Leipzig 1936, 231, ὅστις καὶ εἰκονίζει τὰ κιονόκρανα τῆς Σμύρνης ἐν πίν. 47 εἰκ. 818.

κίονος. Ἄβακος τὸ κιονόκρανον στερεῖται· οὗτος θὰ ἦτο πιθανῶς ἐκ χωριστοῦ τεμαχίου κατεσκευασμένος.

Ἑκάστη τῶν παρειῶν τῆς πυραμίδος φέρει ὡς διακόσμησιν μέγαν κύκλον συμπλεκόμενον διὰ κόμβων πρὸς τὸ περιγεγραμμένον εἰς αὐτὸν τραπέζιον. Ἐντὸς δὲ τῶν κύκλων εἰκονίζεται ἐναλλὰξ ὀκτάφυλλος ρόδαξ καὶ πυροστρόβιλος, ἀμφότεροι οὐχὶ ἐν ἐπιπέδῳ ἀλλ᾽ ἐπὶ κυματοειδοῦς ἐπιφανείας. Τὴν μορφὴν τῶν κιονοκράνων τούτων ὁ Strzygowski ἐθεώρει ἄλλοτε προελθοῦσαν ἐκ Περσίας [1], ἐσχάτως ὅμως δέχεται αὐτὴν μᾶλλον Μεσοποταμιακήν [2].

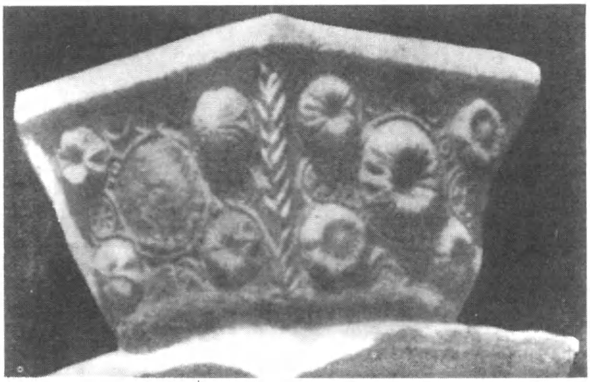

Εἰκ. 4. Κιονόκρανον μετὰ μαστοειδῶν ἀποφύσεων.

Εὑρίσκεται δὲ πράγματι εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ εἰς τὴν μεγάλως ἐξ αὐτῆς ἐπηρεαζομένην Ραβένναν, τὸ Parenzo καὶ ἀλλαχοῦ. Ὁ τύπος του διετηρήθη καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ κιονόκρανα τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων ἐν Θεσσαλονίκῃ [3], τοῦ Μαναστὶρ - τζαμίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως [4], τῆς Βήρας [5] κλπ. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου τῆς Σμύρνης διακοσμητικὰ θέματα εἶναι μᾶλλον παλαιοχριστιανικὰ εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ ὑπ᾽ ὄψει κιονόκρανον θὰ ἀνήκει εἰς τὸν 7ον ἢ τὸν 8ον μ. Χ. αἰῶνα.

5. (Εἰκ. 4). Κιονόκρανον προερχόμενον ἐκ Μαγνησίας τῆς παρὰ τὸν Ἕρμον [6]. Εἶναι ὁμοίου τύπου πρὸς τὸ προηγούμενον, διαφέρει ὅμως ἐκείνου κατὰ τὴν διακόσμησιν, ἥτις ἐνταῦθα συνίσταται εἰς τὴν ἐφ᾽ ἑκάστης

[1] J. Strzygowski, Kleinasien σ. 119, Mschatta σ. 256.

[2] Strzygowski, Altai - Iran uud Völkerwanderung, Leipzig 1917, 197.

[3] Diehl-Le Tourneau-Saladin, Les monuments Chrétiens de Salonique, Paris 1916 πίν. LIII.

[4] Ebersolt, Mission à Constantinople, Nouv. Archives des missions scientifiques Nouv. série, Fasc. 3 Paris 1911 πίν. X εἰκ. 13.

[5] Ὀρλάνδος, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Βήρας, Θρακικά, τ. Δ' (1933) σ. 21 εἰκ. 11.

[6] Strzygowski, Mélanges Diehl, Paris 1930 σ. 202 καὶ πίν. XVI εἰκ. 1.

πλευρᾶς ὕπαρξιν ἀνὰ πέντε μαστοειδῶν ἀποφύσεων (cabochons) καὶ τὴν πλήρωσιν τοῦ μεταξὺ αὐτῶν κενοῦ διὰ πλεγμάτων ἐκ ροδάκων καὶ φυλλωμάτων. Αἱ ζωηρῶς ἐξέχουσαι ἀποφύσεις κοσμοῦνται εἴτε διὰ ροδάκων διαφόρων μορφῶν εἴτε διὰ πλεγμάτων. Καὶ αὐταὶ δ' αἱ ἀκμαὶ τῆς πυραμίδος φέρουσι τὴν ἐκ φύλλων δάφνης διακόσμησιν, ἣν φέρει καὶ ἡ κάτω στρογγύλη σπεῖρα.

Ὅμοια περίπου κατά τε τὴν μορφὴν καὶ τὴν διακόσμησιν κιονόκρανα εὑρίσκονται εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἐν Bari τῆς Κάτω Ἰταλίας[1] ὡς καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ φρουρίου Καρυταίνης[2], ἅτινα ὁ δημοσιεύσας

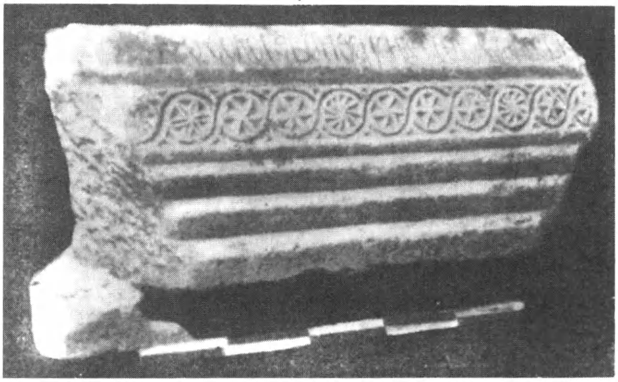

Εἰκ. 5. Ὑπέρθυρον.

τοποθετεῖ, περιέργως, εἰς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος, ἐν ᾧ καὶ τὰ θέματα καὶ ἡ τεχνοτροπία των τάσσουσιν αὐτὰ εἰς τὸ μεταξὺ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος χρονικὸν διάστημα, εἰς ὃ ἀνήκει καὶ τὸ κιονόκρανον τῆς Σμύρνης.

Β'. ΠΛΑΙΣΙΑ ΘΥΡΩΝ

6. (Εἰκ. 5). Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγεται ἓν καὶ μόνον τεμάχιον, ὅπερ προέρχεται ἐξ ὑπερθύρου πλαισίου θύρας, ὡς ἀποδεικνύει ἡ κατὰ 45° μοίρας τμῆσις ἀμφοτέρων τῶν ἄκρων του. Ἡ θύρα αὕτη θὰ ἦτο μικρά· τὸ ἄνοιγμά της ἦτο τόσον, ὅσον εἶναι τὸ φαινόμενον μῆκος τῆς κατωτάτης κατατομῆς. Τὸ πλαίσιον ἦτο σύνθετον ἀπαρτιζόμενον ἐκ μιᾶς ἐξωτερικῆς ταινίας καὶ μιᾶς μετ' αὐτὴν λοξοτμήτου, μεθ' ἣν ἀκολουθοῦσι τρεῖς ὑποτομαί.

Ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης ταινίας εὕρηται ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

† Θεολόγε βοήθει Ἰσηδώρῳ οἰκονόμῳ . . .

[1] Rivoira, Le origini della architettura lombarda, Milano 1908 εἰκ. 257.
[2] Ἀριστ. Ζάχος, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Γορτυνίας, Ἀρχ. Δελτ. 8 σ. 72 εἰκ. 9.

Ἐπὶ δὲ τῆς λοξοτμήτου ταινίας εἰκονίζονται οἱ λεγόμενοι συριακοὶ τροχοὶ ἤτοι σειρὰ ἐφαπτομένων κύκλων, ἐν οἷς εἰκονίζονται τὰ συνήθη παλαιοχριστιανικὰ θέματα: ἑξάφυλλοι ρόδακες καὶ πυροστρόβιλοι.

Τόσον τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων καὶ ἡ ἐπιμελὴς αὐτῶν χάραξις, ὅσον καὶ τὸ διακοσμητικὸν θέμα τῆς λοξοτμήτου ταινίας, τάσσουσι τὸ γλυπτὸν εἰς τὸν 6ον μ. Χ. αἰῶνα, ἡ δὲ μνεία τοῦ Θεολόγου ἐν τῇ ἐπιγραφῇ καθιστᾷ πιθανὴν

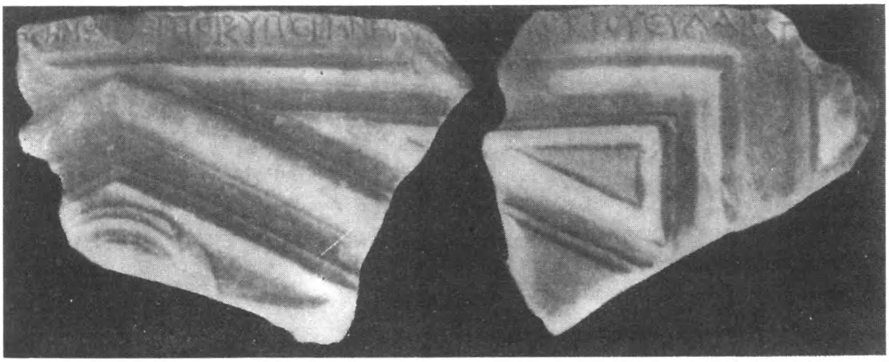

Εἰκ. 6. Θωράκια παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνος.

τὴν ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς γειτονικῆς Ἐφέσου προέλευσιν τοῦ γλυπτοῦ.

Γ'. ΘΩΡΑΚΙΑ

7 - 8. (Εἰκ. 6). Τὰ ὑπ' ἀρ. 7 καὶ 8 τεμάχια θωρακίων προέρχονται πιθανώτατα ἐξ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ κατασκευάσματος, ὅπερ, λόγῳ τῆς καμπυλότητος τοῦ ἑνὸς τεμαχίου ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ τριγωνικοῦ σχήματος τοῦ ἄλλου ἀφ' ἑτέρου, πρέπει νὰ ἦτο ἄμβων τοῦ γνωστοῦ παλαιοχριστιανικοῦ σχεδίου ἤτοι μετὰ κυκλικῆς ἐξέδρας ἑκατέρωθεν τῆς ὁποίας ὑπῆρχον δύο κλίμακες ἀνόδου.

Ἡ διακόσμησις τῶν θωρακίων ἀπετελεῖτο ἐκ ρόμβων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς ὀρθογωνίων καὶ τεσσάρων εἰς τὰς γωνίας τριγώνων. Ἐντὸς τοῦ ρόμβου ὑπῆρχε κόσμημα συντεθειμένον ἐκ τόξων κύκλου. Αἱ γλυφαὶ εἶναι ἁδραὶ καὶ βαθέως εἰργασμέναι, ἐξ ἐκείνων τὰς ὁποίας συχνὰ συναντῶμεν εἰς θωράκια ὁμοίου σχεδίου τοῦ 5ου καὶ 6ου μ. Χ. αἰῶνος. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας δύο ἐκ τῶν τεμαχίων εὑρίσκεται κεχαραγμένη ἡ ἑξῆς κολοβὴ ἐπιγραφή:

. . . ος ἡμῶν ἐπισκό(που) ὑπὲρ μνήμ[ης]
κου τοῦ εὐλαβ(εστάτου) π[ρεσβυτέρου;]

Δυστυχῶς δὲν σώζεται τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου. Ἐπιγραφαὶ μετ' ὀνομά-

των ἐπισκόπων κεχαραγμέναι ἐπὶ ἀμβώνων ὑπάρχουσι καὶ ἄλλαι ὡς π. χ. ἐν Τεγέᾳ [1], Νοτίῳ [2], Στόβοις [3] κλπ.

9. (Εἰκ. 7). Θωράκιον σχήματος ὀρθογωνίου, τεθραυσμένον δεξιά. Εἰς τὸ ἄνω μέρος φέρει ταινίας, εἰς δὲ τὸ κάτω εἶναι ἀκόσμητον καὶ ἀνώμαλον καὶ φαίνεται ὅτι ἦτο ἐντειχισμένον. Εἰς τὸ μέσον, ἐντὸς βαθυσμένου ὀρθογωνίου εἰκονίζονται, δύο ἀντιμέτωπα παγώνια πίνοντα ἀπὸ περιρραντηρίου τὸ ὕδωρ τῆς ἀθανασίας [4]. Τὰ παγώνια ἔχουσι τὰς οὐράς των ἀνωρθωμένας εἰς τοιαύτην δὲ στάσιν τὰ συναντῶμεν κυρίως εἰς σασανιδικὰ ἔργα [5] καὶ εἰς ἄλλας παλαιοχριστιανικὰς παραστάσεις ἐπὶ γλυπτῶν θωρακίων [6], ψηφιδωτῶν δαπέδων [7], χειρογράφων [8] κλπ. Τὰ παγώνια εἶναι ἐκτελεσμένα ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ καὶ μὲ ἐπίπεδον τεχνικὴν τὰ δὲ περιγράμματά των εἶναι κάθετα. Αἱ λεπτομέρειαι τῶν πτερύγων καὶ τῆς οὐρᾶς ἐδηλώθησαν κατ' ἐντελῶς γραμμικὸν τρόπον. Παρ' ὅλην τὴν διακοσμητικὴν ἁπλοποίησιν, ἣν δεικνύει τὸ ἔργον, λόγῳ τοῦ καλοῦ του σχεδίου δύναται ἀκόμη νὰ ταχθῇ εἰς τὸν 6^{ον} μ. Χ. αἰῶνα.

Εἰκ. 7. Θωράκιον μετὰ παγωνίων.

[1] Mendel, Bull. Corr. Hellén. 1901, 281. Ν. Βέης, αὐτόθι 1907 σ. 381.
[2] Macridy-bey, Österr. Jahreshefte 8, 158.
[3] Saria, Österr. Jahreshefte 28, 132.
[4] Ὅρα περὶ τοῦ θέματος τούτου Von Spiess, Die Behälter des Unsterblichkeitstrankes ἐν Mitt. der anthropol. Ges. in Wien, XLIV (1904) σ. 17 ἑ.
[5] Sarre, Die Kunst des alten Persien, Berlin 1925 πίν. 94, 102, 121, 135.
[6] Ἀκυληία (Aquileia) Colasanti, L'arte bizantina in Italia, Milano, πίν. 78.
[7] Ἱερουσαλήμ. Dalton, Byzantine art and archaeology, Oxford 1911 σ. 426 εἰκ. 250.
[8] Soissons, Neuwirth, Frühchristliche Kunst und Mittelalter, Leipzig 1919 σ. 114 εἰκ. 137.

10. (Εἰκ. 8). Θωράκιον σχήματος ἐπιμήκους ὀρθογωνίου. Φέρει τρία πλαίσια, ὧν δύο ἐπίπεδα καὶ ἓν κυματιοφόρον. Εἰκονίζονται ἐπ' αὐτοῦ ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ δύο παγώνια βαίνοντα πρὸς μέγα ἐν τῷ μέσῳ εἰκονιζόμενον ἀγγεῖον (κάνθαρος;). Ἡ τεχνικὴ τοῦ ἀναγλύφου εἶναι ἐπίπεδος, τὰ δὲ διαγράμματα ἐντελῶς κάθετα. Ἐλάχισται λεπτομέρειαι τοῦ πτερώματος ἔχουν δηλωθῆ κατ' ἐντελῶς γραμμικὸν τρόπον. Ἡ σχηματοποίησις, ἣν δεικνύουν τὰ παγώνια καὶ τὸ ἀγγεῖον, διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴν διακοσμητικὴν ἁπλοποίησιν τῶν κυρίως βυζαντινῶν χρόνων. Πρέπει δι' αὐτὸ τὸ ἐξεταζόμενον γλυπτὸν

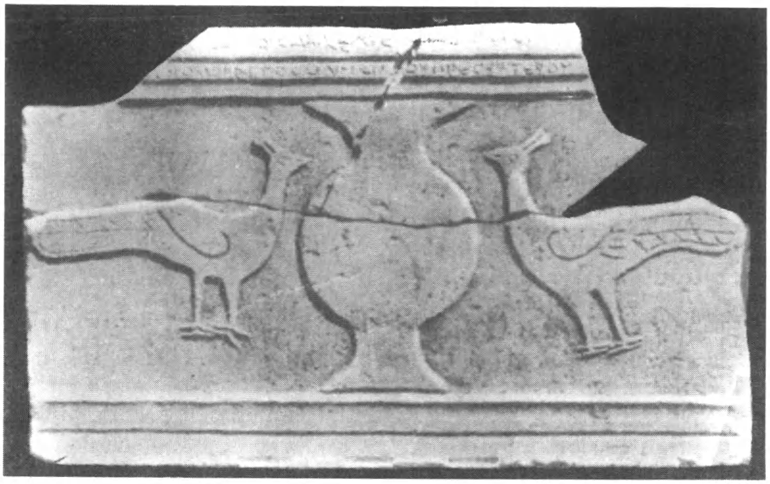

Εἰκ. 8. Παλαιοχριστιανικὸν θωράκιον.

νὰ ταχθῇ εἰς τὰ τέλη τοῦ 6ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰῶνος. Πρὸς τοιαύτην δὲ χρονολόγησιν συμφωνεῖ καὶ ὁ χαρακτὴρ τῶν γραμμάτων τῆς ἐπὶ τῶν ἄνω ὁριζοντίων ταινιῶν κεχαραγμένης ἐπιγραφῆς, ἥτις λέγει:

κατεσκευάσ]θησαν οἱ κάνκελυ ἐπὶ τοῦ ὁσιωτά[του ἐπισκόπου....
οἰ]κονομοῦντος Ὀνησίμου πρεσβυτέρου.

Οἱ ἀναφερόμενοι ἐνταῦθα *κάνκελυ* (=κάγκελλοι) εἶναι τὰ θωράκια τοῦ τέμπλου, ἅτινα ὠνομάζοντο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν *κιγκλίδες*[1] καὶ *κάγκελλοι*[2].

Κατὰ ταῦτα ἡ ἐξετασθεῖσα πλὰξ προέρχεται ἐκ παλαιοχριστιανικοῦ τέμπλου. Τὸ ἐλλεῖπον δεξιὸν τμῆμα τῆς ἐπιγραφῆς θὰ μᾶς ἔδιδε τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου, ἐξ οὗ ἴσως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν ἀσφαλέστερον τὸ ἀνάγλυφον.

[1] Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς Migne, Patr. Gr. 37, 1233. Θεοδώρητος ὁ Κύρου, Migne, Patr. Gr. 82, 1237.

[2] Ephesos III, 148 ἀρ. 65 στ. 12. Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 326, 330.

11 (Εἰκ. 9). Θωράκιον σχήματος ὀρθογωνίου, περιβαλλόμενον ὑπὸ πλαισίου κοσμουμένου δι' ἑλικοειδοῦς πλέγματος ἐκ τρισχιδοῦς ταινίας. Ἐντὸς τοῦ πλαισίου εἰκονίζονται δύο ἀντιμέτωποι πτερωτοὶ γρύπες, διὰ μὲν τῶν ὀπισθίων ποδῶν πατοῦντες ἐπὶ ἀγγείου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύεται ἀνθέμιον, διὰ δὲ τῶν ἀνωρθωμένων ἐμπροσθίων σπεύδοντες πρὸς κλάδον ἀνθοφόρον (χόμ;). Αἱ πρὸς τὰ ἄνω ἀνωρθωμέναι οὐραὶ τῶν γρυπῶν καταλήγουσιν εἰς τρίφυλλον.

Εἰκ. 9. Θωράκιον μὲ γρύπας.

Ἡ τεχνικὴ τοῦ ἀναγλύφου εἶναι ἐπίπεδος. Αἱ λεπτομέρειαι τοῦ λαιμοῦ, τῶν πτερῶν καὶ τοῦ ἀγγείου ἐδηλώθησαν διὰ βαθειῶν γραμμῶν κατ' ἐντελῶς γεωμετρικὸν τρόπον, ἐνθυμίζοντα τὸ κέντημα. Τόσον τὸ κόσμημα τοῦ πλαισίου ὅσον καὶ τὸ ἀδέξιον σχέδιον τῶν γρυπῶν καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ τεχνικὴ ἐνθυμίζουσιν ἀνάλογα ἔργα τῆς λεγομένης λογγοβαρδικῆς τέχνης. Τὸ ἐξεταζόμενον θωράκιον εἶναι πάντως ἔργον τῆς β΄ περιόδου μὲ ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν, ἐκτελεσμένον παρ' ἐπαρχιακοῦ τεχνίτου· ($8^{ου}$ ἢ $9^{ου}$ αἰῶνος). Ἀνάλογον ἔργον εὑρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ ἐν Ἐφέσῳ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου [1]. Τέλος τὸ αὐτὸ θέμα τῶν ἀντιμετώπων γρυπῶν παρίσταται καὶ ἐπὶ θωρακίου νεωστὶ εἰσαχθέντος εἰς τὸ μουσεῖον Κωνσταντινουπόλεως [2].

[1] Γ. Α. Σωτηρίου. Ἀρχαιολ. Δελτ. 1922 σ. 177 εἰκ. 51.
[2] Arif Müfit, Jahrb. des Inst. Anz. 206 εἰκ. 27.

12 (Εἰκ. 10). Τεμάχιον θωρακίου συμφυοῦς πρὸς πεσσίσκον. Ἐπὶ τοῦ θωρακίου εἰκονίζετο ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ ρόμβος ἐκ τρισχιδοῦς ταινίας ἐγγεγραμμένος ἐντὸς ὀρθογωνίου καὶ περιβάλλων κύκλον. Κατὰ τὰς τέσσαρας ἐξωτερικὰς γωνίας συνήπτετο ὁ ρόμβος πρὸς κύκλους ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζετο ρόδαξ, διαφόρου ἑκάστοτε σχεδίου. Τὰ μεταξὺ τοῦ ἐσωτερικοῦ κύκλου καὶ τοῦ ρόμβου κενὰ ἐπληροῦντο διὰ φύλλων κισσοῦ ἐκφυομένων ἐξ ὄρπηκος, τὰ δὲ μεταξὺ τῶν γωνιαίων κύκλων καὶ τοῦ ρόμβου κενὰ ἐκοσμοῦντο δι' ἡμιανθεμίων. Ὁ πεσσίσκος φέρει πλαίσιον περιβάλλον ἁλυσοειδὲς κόσμημα. Τὸ γλυπτὸν διατηρεῖ ἱκανὰ παλαιοχριστιανικὰ στοιχεῖα, ὡς τὸ χαρακτηριστικὸν πλαίσιον τοῦ πεσσίσκου, τὰ ἡμιανθέμια κλπ., λόγῳ δὲ καὶ τῆς παρουσίας τῶν φύλλων τοῦ κισσοῦ θὰ πρέπει νὰ ταχθῇ εἰς τοὺς μεταξὺ τοῦ 6ου καὶ τοῦ 9ου μ. Χ. αἰῶνος χρόνους.

Εἰκ. 10. Ἀνάγλυφον. θωράκιον.

13 (Εἰκ. 11). Τμῆμα θωρακίου μετὰ συμφυοῦς πεσσίσκου. Τὸ θωράκιον φέρει πολλαπλᾶ ὀρθογώνια πλαίσια περιβάλλοντα τέσσαρας ἐκ τρισχιδοῦς ταινίας ρόμβους, συνενουμένους διὰ κόμβων. Ἐντὸς τῶν ρόμβων εἰκονίζονται πολύνευρα φύλλα, μεταξὺ δ' αὐτῶν ἐν τῷ μέσῳ σφίγξ, μὲ τὸ σῶμα τοῦ ζῴου εἰκονιζόμενον προοπτικῶς τὴν δὲ γυναικείαν κεφαλὴν κατ' ἐνώπιον. Εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ρόμβων καὶ τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου γεννώμενα τρίγωνα εἰκονίζονται κατὰ μὲν τὰ πλάγια ἡμιανθέμια, ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 12 ἀναγλύφου, κάτω δὲ πτηνὸν στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὴν ράχιν του. Ἐπὶ τοῦ πεσσίσκου εἶναι γεγλυμμένον τὸ ἐκ συμπλεκομένων κύκλων γνωστὸν ἁλυσοειδὲς κόσμημα. Τὸ ἀνάγλυφον ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὸν 9ον ἢ τὸν 10ον αἰῶνα.

14. (Εἰκ. 12). Τεμάχιον θωρακίου, ἐφ' οὗ εἰκονίζεται σταυρὸς ἐκ τρισχιδοῦς ταινίας μὲ τὰς κεραίας συνενουμένας δι' ἡμικυκλίων, ἅτινα συμπλέκονται διὰ κρίκων πρὸς τὸ περιβάλλον τὸν σταυρὸν πλαίσιον. Εἰς τὸ ἄκρον ἑκάστης κεραίας ὑπάρχουσι κύκλοι συναπτόμενοι πρὸς ἀλλήλους δι' ἁλυσοειδοῦς κοσμήματος. Τὸ σύνολον ἐνθυμίζει μεταλλικὰ πρότυπα. Παρεμφερὲς

κόσμημα εὔρηται ἐπὶ ἀναγλυφου τῆς Φιλαδελφείας [1]. 10ου πιθανῶς αἰῶνος.

15. (Εἰκ. 13). Πλὰξ θωρακίου μετὰ συμφυοῦς πρὸς τ' ἀριστερὰ πεσσίσκου. Ἐπὶ τοῦ θωρακίου εἰκονίζεται κόσμημα ἐκ συμπλεκομένων ὀρθογωνίων καὶ ρόμβου, ἐκτελεσμένων διὰ τριμερῶν ταινιῶν. Ἐν τῷ κέντρῳ μικροτέρας κλίμακος κόσμημα ἐκ ρόμβου καὶ καμπυλογράμμου τετραπλεύρου. Ὅμοιον περίπου θέμα εὔρηται καὶ ἐπὶ ἀναγλύφου τοῦ Μουσείου Kaiser-Friedrich [2]. Ἐπὶ τοῦ πεσσίσκου εἶναι γεγλυμμένη σειρὰ τετραφύλλων σχη-

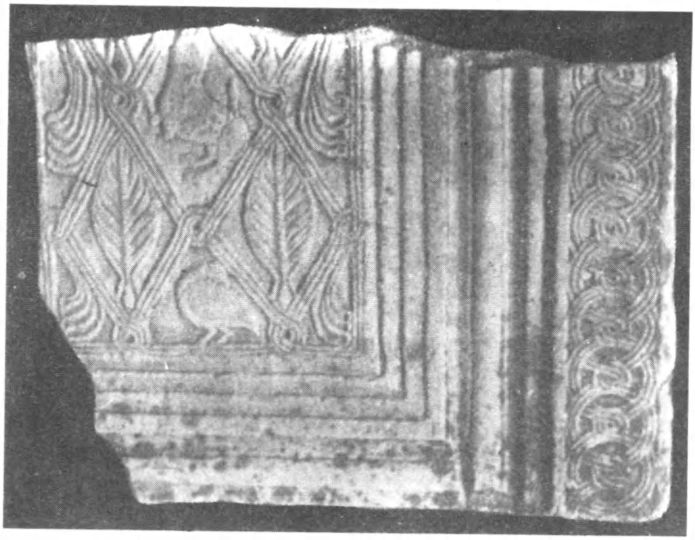

Εἰκ. 11. Θωράκιον μὲ παράστασιν σφιγγός.

ματιζομένων διὰ τεμνομένων κύκλων. Τὸ κόσμημα τοῦτο ἀπαντᾷ ἐν Συρίᾳ ἤδη ἀπὸ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων [3], εἶναι δὲ συνηθέστατον κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ [4] καὶ Ἀρμενίᾳ [5], ἀπαντᾷ ὅμως καὶ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι [6].

[1] Γ. Λαμπάκης, Οἱ ἑπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως, Ἀθῆναι 1909, εἰκ. 223.

[2] Wulff, Altchristliche und mittelalterliche Bildwerke II (1911) ἀρ. 170 σ. 6.

[3] Παλμύρα Durm, Die Baukunst der Etrusker und Römer, Stuttgart 1905 σ. 255 εἰκ. 274.

[4] Πέργαμον: Λαμπάκης, Οἱ ἑπτὰ ἀστέρες τῆς ἀποκαλύψεως Ἀθῆναι 1909 εἰκ. 137. Φιλαδέλφεια: Λαμπάκης, ἔνθ' ἀν. εἰκ. 184, 191, 200, 204, 217. Χίος Orlandos Monum byz. de Chios 1930 II πίν. 36, Μαλακοπαία Rott, Kleinasiatische Denkmäler εἰκ. 108.

[5] Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918.

[6] Μαρία Γ. Σωτηρίου, Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς τῆς Βοιωτίας, Ἀρχ. Ἐφημερὶς 1931 σ. 141 εἰκ. 19.

16. (Εἰκ. 14). Πλὰξ τραπεζιόσχημος τεθραυσμένη κατὰ τὸ ἄνω μέρος. Φέρει κατὰ τὰς παρυφὰς διαδοχικὰς ὁμολόγους ταινίας καὶ γλυφάς. Ἐπὶ μιᾶς τῶν ταινιῶν εἶναι γεγλυμμένον τὸ γνωστὸν ἁλυσοειδὲς κόσμημα. Ἐντὸς τοῦ πλαισίου εἰκονίζεται κάτω μὲν ἐντὸς κύκλου ροδακοειδὲς κόσμημα σχηματιζόμενον διὰ κυκλικῶς συμπλεκομένων κύκλων ἄνω δέ, ἤτοι κατὰ τὸ τριγωνικὸν τμῆμα, ὀρθὸν παγώνιον, οὗτινος διεσώθη μόνον τὸ ἄκρον τῆς οὐρᾶς. Τὰ δύο θέματα χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων δι' ἁλυσοειδοῦς ταινίας.

Εἰκ. 12. Θωράκιον ἐφ' οὗ σταυρός.

Τὸ σχῆμα τῆς περιγραφείσης πλακὸς μαρτυρεῖ, ὅτι αὕτη ἀπετέλει τὴν ἑτέραν τῶν παρειῶν ἐπισκοπικοῦ θρόνου. Ὅμοια πρὸς τὸ περιγραφὲν θωράκια θρόνων, εὑρίσκονται ἐν Torcello [1] καὶ ἐν Σέρραις [2]. Τὸ γλυπτὸν θὰ κατεσκευάσθη κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα.

17. (Εἰκ. 15). Δύο προφανῶς συναρμοζόμενα τεμάχια ἀπαρτίζοντα τὸ ἀριστερὸν τμῆμα ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιμήκους θωρακίου, φέροντος ἄνω καὶ πλαγίως πλατὺ πλαίσιον κάτω δὲ στενότερον. Ἐκ τῶν σωζομένων τριῶν πλευρῶν μόνον ἡ ἄνω κοσμεῖται δι' ἑλικοειδοῦς ἐπιπεδογλύφου κοσμήματος. Ἐν τῷ κυρίῳ πεδίῳ τοῦ θωρακίου παρίστανται, ἐν ἀρκούντως ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ, ἀριστερὰ μὲν ζῷον διευθυνόμενον πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς ἐσχηματοποιημένον δένδρον, ὅπερ εἰκονίζεται ὄπισθεν τοῦ σώματός του, δεξιὰ δὲ δύο πτηνά, πιθανώτατα ἀετοί, οἵτινες ἐπιτίθενται ἐναντίον ὄφεως, συστρεφομένου οὕτως, ὥστε ἡ οὐρά του ὀρθουμένη νὰ φθάνῃ ὄπισθεν μέχρι τῆς ράχεως τοῦ δεξιοῦ πτηνοῦ. Τὸ πτέρωμα τῶν ἀετῶν ἀπεδόθη μὲ ἀρκετὴν λεπτομέρειαν καὶ σχηματοποίησιν.

[1] Dalton, Byzantine art and archaeology Oxford 1911, σ. 705 εἰκ. 450.

[2] Γ. Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Ε' (1905) σ. 65 εἰκ. 4. Ἐπὶ τοῦ τεμαχίου τούτου εἰκονίζεται ἄνω, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ τῆς Σμύρνης, ὀρθὸν παγώνιον.

Ἀμφότερα τὰ εἰκονιζόμενα θέματα ἀπαντῶσι συχνὰ εἰς βυζαντινὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τοῦ 8ου αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν [1], ὥστε δὲν δύνανται αὐτὰ μόνον νὰ μᾶς βοηθήσωσιν εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ γλυπτοῦ. Περισσότερον εἰς τοῦτο θὰ μᾶς εὐκολύνῃ τὸ εἶδος τοῦ κοσμήματος τοῦ πλαισίου καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως αὐτοῦ, ἅτινα ὑποδηλοῦσι ὡς χρόνους κατασκευῆς τὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος [2].

18. (Εἰκ. 16). Τμῆμα τριγωνικοῦ θωρακίου φέροντος πλατύ, ἀκόσμητον πλαίσιον καὶ ἐν τῷ πεδίῳ μακρόουρον πτηνόν. Τὸ πτέρωμα τοῦ πτηνοῦ ἀπε-

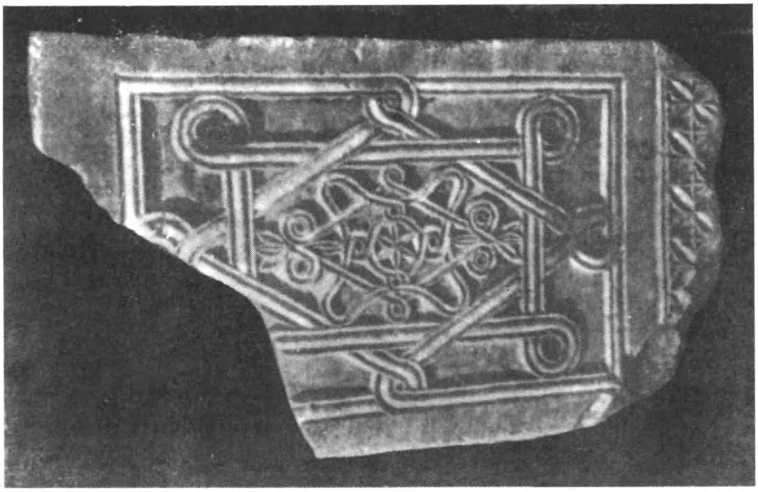

Εἰκ. 13. Θωράκιον μετὰ γεωμετρικῶν κοσμημάτων.

δόθη κατ' ἐντελῶς διακοσμητικὸν γραμμικὸν τρόπον, ἐνθυμίζοντα ὑφαντὰ ἢ κεντήματα. Ἐκ τίνος εἴδους κατασκευάσματος προέρχεται τὸ γλυπτὸν δὲν δύναταί τις ἀσφαλῶς νὰ εἴπῃ· πιθανῶς ἐξ ἐπισκοπικοῦ τινος θρόνου. Εἶναι τοῦ 10ου πιθανῶς αἰῶνος.

19. Πλὰξ ἐπιμήκης μὲ ἡμικυκλικὴν ἄνω ἀπόληξιν εὑρεθεῖσα ἐν Κιουταχίᾳ (ἀρχ. Κοτυάειον). Φέρει πλατὺ πλαίσιον κοσμούμενον διὰ ποικίλων θεμάτων — φοίνικος, δικτυωτοῦ πλέγματος κλπ.— μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται

[1] Ἀετὸς σπαράσσων ὄφιν παρίσταται π.χ. ἐπὶ ἀναγλύφου τοῦ μουσείου Χίου, Orlandos, Monum. byzantins de Chios, Athènes 1930 II πίν. 7, ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ ἐν Ἀχρίδι ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου B. Filow, Altbulgarische Kunst, Bern 1919 πίν. XXXIV. κλπ.

[2] Πβλ. ὅμοιον κόσμημα ἐπὶ σαρκοφάγου Ἀπιδέας Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Α΄ σ. 132 εἰκ. 7, καὶ ἐν τῷ Μουσείῳ Μυστρᾶ Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 51, 3.

μικρᾶς κλίμακος ζῷα (λέοντες καὶ πτηνά). Ὑπὸ τὴν κορυφὴν τῆς πλακὸς εἰκονίζεται μέγας κύκλος μετὰ σταυροῦ καὶ κοσμημάτων, πέριξ δ' αὐτοῦ εἶναι χαραγμένη ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Κύριε βωήθει τῷ
σῷ δούλῳ Δατο μη
τροπολίτη Συνά
δων, τῷ κτησαμ
ένῳ τω ....

Τὰ Σύναδα ἢ Σύνναδα ἦσαν ἀρχαία ἑλληνικὴ πόλις τῆς Φρυγίας κειμένη παρὰ τὰ σύνορα τῆς Γαλατίας [1]. Ἡ πόλις ἀναφέρεται κατὰ τὸν ς´ μ. Χ. αἰῶνα ἐν τῷ Συνεκδήμῳ τοῦ Ἱεροκλέους, εἰς δὲ τὰ ἐκκλησιαστικὰ χρονικὰ ὡς ἕδρα μητροπόλεως ἐχούσης ὑπ' αὐτὴν 22 ἐπισκοπάς. Κατὰ τὰ Τακτικὰ ἡ μητρόπολις Συνάδων κατεῖχε τὸν μὲν Ε´ αἰ. τὴν 23ην τὸν δὲ Η´ αἰ. τὴν 25ην θέσιν [2]. Ἐκ τῶν γνωστῶν τῆς μητροπόλεως ταύτης μητροπολιτῶν [3] οὐδεὶς φέρει τὸ ὄνομα Δᾶτος.

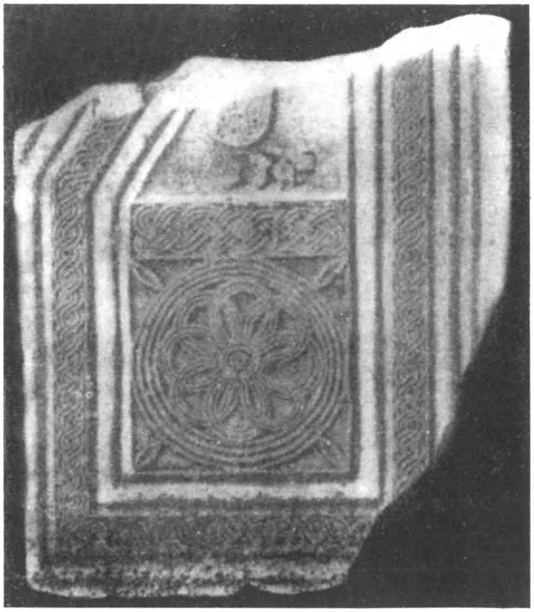

Εἰκ. 14. Θωράκιον ἐπισκοπικοῦ θρόνου.

Τὰ Σύνναδα ἐγειτνίαζον πρὸς λατομεῖα χρωματιστῶν μαρμάρων, ἅτινα ἐξήγοντο κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ ἐστέλλοντο εἰς Ρώμην ὑπὸ τὸ ὄνομα Συνναδικοὶ λίθοι. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους οἱ λίθοι οὗτοι, λόγῳ τῆς παρὰ τὰ λατομεῖα εὑρισκομένης πολίχνης Δοκιμίου, ἐλέγοντο *Δοκιμῖται* ἢ *Δοκιμαῖοι*.

ΕΠΙΣΤΥΛΙΑ ΤΕΜΠΛΩΝ

20. (Εἰκ. 17 καὶ 18). Τμῆμα ἐπιστυλίου τέμπλου ἔχον διακεκοσμημένην τήν τε προσθίαν καὶ τὴν κάτω αὐτοῦ ἐπιφάνειαν. Ἐπὶ τῆς προσθίας ὑπάρχουσι

[1] W. Ramsay, The historical geography of Asia Minor, London 1890 σ. 40.
[2] Γ. Κονιδάρη, Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Ἀθῆναι 1934 πίν. Α ἔναντι σελ. 27.
[3] Le Quien, Oriens christianus, Parisiis 1740 τ. 1 σ. 827.

δεξιὰ μὲν καὶ ἀριστερὰ ἀνὰ δύο κοσμήματα ἀποτελούμενα ἀπὸ τετράγωνα συμπλεκόμενα μετὰ ρόμβων, ἐν δὲ τῷ μέσῳ ἐπιπεδόγλυφος παράστασις εἰκονίζουσα τὸ Τρίμορφον ἢ Δέησιν, ἤτοι ἐν τῷ μέσῳ μὲν καὶ ἄνω, ἐντὸς κυκλικοῦ

Εἰκ. 15. Θωράκιον μετ' ἀναγλύπτων παραστάσεων τετραπόδου καὶ πτηνῶν.

πλαισίου, τὸν Χριστόν, καθήμενον ἐπὶ θρόνου ἔχοντος λυρόσχημον ἐρεισίνωτον [1] καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς εὐαγγέλιον ἐν ᾧ ἡ δεξιά του εὐλογεῖ,

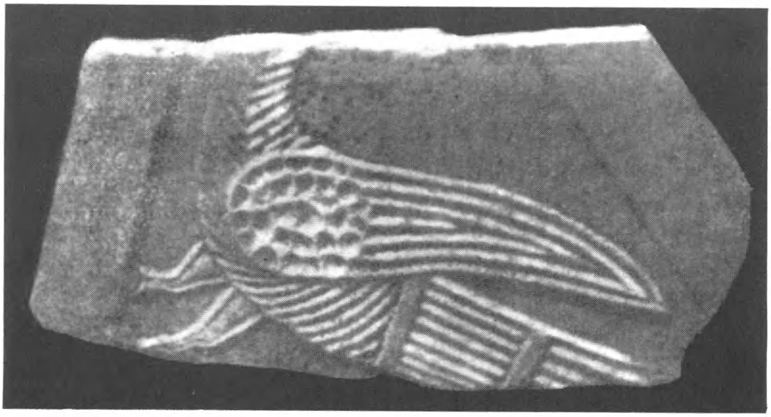

Εἰκ. 16. Θωράκιον μετὰ παραστάσεως πτηνοῦ.

κάτω δὲ καὶ ἑκατέρωθεν, ἐντὸς ὀρθογωνίων πλαισίων, ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν Παναγίαν ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸν Ἅγ. Ἰωάννην, ἀμφοτέρους ὀρθίους, ἐστραμμένους κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν Ἰησοῦν ἐν στάσει δεήσεως. Ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς

[1] Ὁμοίου σχήματος θρόνοι εἰκονίζονται ἐν τῷ ψηφιδωτῷ τοῦ νάρθηκος τῆς Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ τῆς Ἁγ. Λουκίας τοῦ Brindisi Dalton, Byzantine art and archaeology, Oxford 1911 σ. 269 εἰκ. 163 (12ου αἰ.).

ἑκάστης μορφῆς ὑπάρχουσιν αἱ σχετικαὶ συντετμημέναι ἐπιγραφαί: ΗC — XC, ΜΡ — ΘΥ, ΑΓ — ΙΩ. Κάτωθεν τοῦ δίσκου τοῦ Χριστοῦ εἶναι γεγλυμμένον ἡμικυκλικὸν πλαίσιον περιβάλλον ὀρθογώνιον κοιλότητα, ἐν τῇ ὁποίᾳ θὰ ἦτο ποτὲ

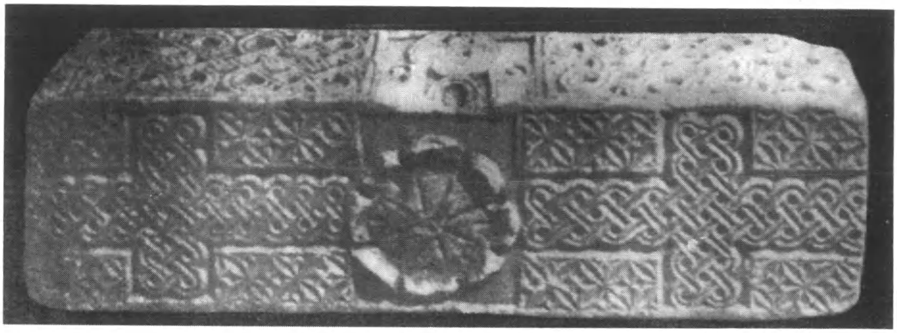

Εἰκ. 17. Ἐπιστύλιον τέμπλου μετ' ἐπιπεδογλύφου παραστάσεως.

Εἰκ. 18. Λεπτομέρεια τῆς ἐπιπεδολγύφου παραστάσεως τοῦ ἐπιστυλίου.

τοποθετημένον κόσμημά τι ἐκ μετάλλου ἢ χρωματιστοῦ λίθου. Ὅμοιαι ἐνθέσεις ἐσχημάτιζον α΄) τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ εἰς τὸν φωτοστέφανον τοῦ Χριστοῦ, β΄) τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ κρατούμενον Εὐαγγέλιον καὶ γ΄) τοὺς φωτοστεφάνους τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου. Αἱ ἐκ ξένης ὕλης ἐνθέσεις συνειθίζοντο ὑπὸ

τῶν Βυζαντινῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς ἔργα τῆς μεταλλοτεχνίας (καλύμματα εὐαγγελίων, σταυροθήκας κλπ.) ἢ τῆς ὑαλουργίας (δισκοπότηρα κλπ.) σπανιώτερον δὲ εἰς λίθινα ἔργα ὡς π. χ. εἰς ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως [1].

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν τέχνην τοῦ ἐπιστυλίου παρατηροῦμεν, ὅτι τὸ μὲν σχέδιον καὶ ἡ ἐργασία τῶν ἀναγλύφων κοσμημάτων εἶναι λίαν ἐπιμελὴς ἐν ᾧ τοὐναντίον ἡ τῶν χαρακτῶν μορφῶν τῆς Δεήσεως εἶναι ἀμελὴς καὶ ἐπιπολαία. Λόγῳ δὲ τοῦ θέματος καὶ τοῦ εἴδους τῆς τεχνικῆς του ὁ Χριστὸς ἀναπολεῖ ἀνάλογον παράστασιν τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ [2].

Ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου, ἥτις ἦτο ὁρατὴ μεταξὺ τῶν κιονίων τοῦ τέμπλου, εἶναι γεγλυμμένος ἐν τῷ μέσῳ μὲν ῥόδαξ, ἑκατέρωθεν

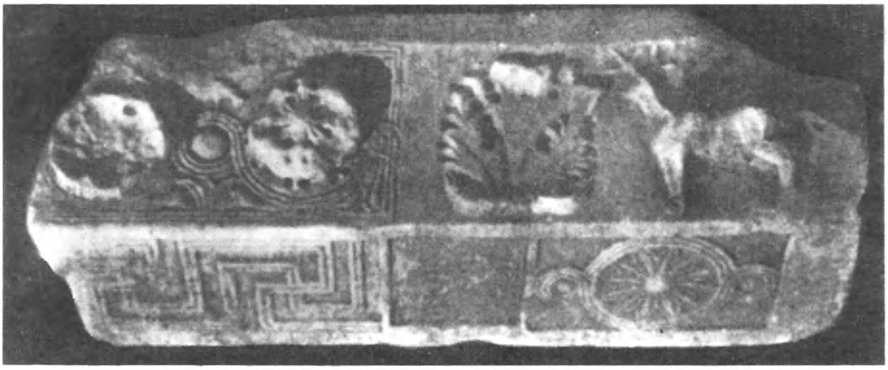

Εἰκ. 19. Ἐπιστύλιον μετὰ παραστάσεως ἐλάφου.

δ' αὐτοῦ ἁλυσοειδεῖς σταυροὶ τὰς γωνίας τῶν ὁποίων πληροῦσι τὰ γνωστὰ «μικρασιατικὰ» τετράφυλλα [3].

21. (Εἰκ. 19). Τμῆμα λοξοτμήτου ἐπιστυλίου. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς κάτω ἐπιφανείας του διασώζει τὸ διὰ τὸ κάτωθεν κιόνιον τετράγωνον λάξευμα. Ἑκατέρωθεν τοῦ λαξεύματος τούτου εἰκονίζονται ἀριστερὰ μὲν ἐλαφρῶς ἀνάγλυφος μαίανδρος ἐκ δισχιδοῦς ταινίας, δεξιὰ δὲ ἄνθος μαργαρίτας ἐντὸς κύκλου φέροντος ἑκατέρωθεν δύο κόμβους. Ἐπὶ δὲ τῆς προσθίας ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι γεγλυμμένοι ἀριστερὰ μὲν συριακοὶ τροχοὶ περιβάλλοντες διάτρητον κομβίον (cabochon) τεθραυσμένον καὶ ζωηρῶς ἀνάγλυπτον ῥόδακα, ἐν τῷ μέσῳ δὲ ὀρθὸν φύλλον ἀκάνθης. Δεξιὰ τοῦ φύλλου εἰκονίζεται ἔλαφος ἱσταμένη μὲ ὄψιν πρὸς τὸ φύλλον.

[1] C. G. Curtis, Broken bits of Byzantium II no 78. Mendel, Catalogue des sculptures des musées impér. Ottomans II 698.

[2] Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 51, 11.

[3] Ὅρα τὰ περὶ τοῦ κοσμήματος τούτου ἀνωτέρω (σ. 139) λεχθέντα.

Τὸ θέμα τῆς ἐλάφου, πινούσης ὅμως συνήθως ἀπὸ ἀγγείου, εἶναι σύνηθες κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἰδίᾳ ἐποχήν [1], ἀναμιμνῆσκον τὸν ψαλμὸν 41,2 «ὃν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων, οὕτως ἐπιποθεῖ ἡ ψυχή μου πρὸς σὲ ὁ θεός». Συμβολίζει λοιπὸν τὴν ψυχὴν διψῶσαν τὴν αἰώνιον ζωήν [2].

Ἐνταῦθα ἡ ἔλαφος δὲν εἰκονίζεται πίνουσα ἀπὸ ἀγγείου ἀλλ' ἁπλῶς ἱσταμένη. Δὲν ἔχει ἑπομένως τὴν παλαιοχριστιανικὴν συμβολικὴν σημασίαν

Εἰκ. 20. Ἐπιστύλιον μετ' ἀναγλύπτου μαιάνδρου καὶ φύλλου ἀκάνθης.

ἀλλὰ μᾶλλον διακοσμητικήν. Διὰ τοῦτο τὸ ἐξεταζόμενον ἐπιστύλιον πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἔργον τοῦ $11^{ου}$ ἢ $12^{ου}$ αἰῶνος.

22. (Εἰκ. 20). Τμῆμα ἐπιστυλίου ἐφ' οὗ εἶναι γεγλυμμένα κάτω μὲν φύλλα ἀκάνθης καὶ διάτρητον κομβίον (τεθραυσμένον) ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου, ἄνω δὲ μαίανδρος.

23 (Εἰκ. 21). Τεμάχιον ἐπιστυλίου προερχόμενον ἐξ Ἐμερτζίκ, ἔνθα ἦτο ἐντετειχισμένον ὡς ἀνώφλιον μεγάλης θύρας [3]. Ἐπὶ τῆς προσθίας αὐτοῦ ὄψεως

[1] Σαρκοφάγος Ραβέννας A. Colasanti, L'arte bizantina in Italia, Milano, πίν. Ψηφιδωτὸν Μιλήτου Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst I σ. 318 εἰκ. 294, Θωράκιον μουσείου Κ/πόλεως Mendel, Catalogue des sculptures des musées imp. Ottomans C/ple 1914 τ. 2 σ. 481 (ἀρ. 683) καὶ 491 (ἀρ. 691), θωράκιον μουσείου Kaiser-Friedrich, Wulff, Altchristliche und Mittelalt. Bildwerke des K. Friedrich Museums Berlin 1909 I ἀρ. 33, κλπ.

[2] Περὶ τοῦ συμβολισμοῦ τῆς ἐλάφου ὅρα F. Hermanin ἐν Atti del II Congresso internazionale di archeologia cristiana 1902 σ. 333 ἑ.

[3] Κ. Κουρουνιώτης, Ἡμερολόγιον Μεγ. Ἑλλάδος 1925 σ. 413.

εἰκονίζεται σειρὰ τόξων στηριζομένων ἐπὶ διδύμων κιονίσκων, ἐχόντων κοινὴν τραπεζοειδῆ βάσιν καὶ κοινὸν κιονόκρανον, ἀμφότερα κοσμούμενα διὰ τετραφύλλων. Οἱ κορμοὶ τῶν κιονίσκων φέρουσιν ἑλικοειδεῖς ραβδώσεις ἐναλλὰξ δεξιοστρόφους καὶ ἀριστεροστρόφους. Τὰ μεταξὺ τῶν τόξων τριγωνικὰ κενὰ πληροῦνται διὰ ποικίλων θεμάτων: τριφύλλων, τετραφύλλων κλπ., διάφορα δ' ἐπίσης θέματα καταλαμβάνουσι καὶ τὰ κενὰ τῆς κιονοστοιχίας, ὡς π. χ. ρόμβοι, κῶνοι πίτυος, σταυροὶ κλπ. Τέλος εἰς τὸ κάτω μέρος εὑρίσκεται χονδρὸν σχοινίον [1].

Εἰκ. 21. Ἐπιστύλιον ἐνεπίγραφον.

Ἐπὶ τῆς ἄνω ταινίας τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφὴ λέγουσα:

Ηουλήτας· σκ(έ)πε· σόζε· φύλαττ(ε) τὴν δ(ού)λη(ν) σ(ου) Ἀρετὴ[ν]

Τὸ περιγραφὲν τεμάχιον ἀπετέλει τὸ δεξιὸν ἥμισυ ἐπιστυλίου, ὅπερ φαίνεται ὅτι ἐθραύσθη κατὰ τὴν εἰς Σμύρνην μεταφοράν· διότι ὁ κ. Κουρουνιώτης (ἔ. ἀ.) ἀνέγνωσεν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ τεμαχίου ἐπιστυλίου καὶ τὸ πρῶτον τμῆμα τῆς ἐπιγραφῆς, ὅπερ ἔλεγε:

τо̄ν ἐνδόξον μαρτύρον Κυρήκο[υ] καὶ

Ἡ ἐπιγραφὴ λοιπὸν μᾶς διδάσκει, ὅτι τὸ ἐξετασθὲν ἐπιστύλιον προέρχεται ἐκ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας τῶν ἁγίων μαρτύρων Κηρύκου καὶ Ἰουλίττης,

[1] Τὸ σχοινίον εἶναι διακοσμητικὸν θέμα, ὅπερ συναντᾶται ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς πβλ. εἰκόνα κιονοκράνου ἐν Jahrb. des Inst. 46 (1931) Arch Anz. σ. 301 εἰκ. 38, τὸ εὑρίσκομεν δ' ἐπίσης καὶ εἰς ἑλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ κτήρια Noack, Die Baukunst des Altertums πίν. 55, α.

ὧν ἡ λατρεία, ὡς ἀλλαχοῦ διὰ μακρῶν ἐγράψαμεν [1], ἦτο λίαν διαδεδομένη εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν Ἀνατολήν.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου διακοσμητικὸν θέμα τῆς τοξοστοιχίας, τοῦτο ὑπῆρξεν ἓν τῶν πλέον συνήθων θεμάτων τῆς διακοσμήσεως βυζαντινῶν τέμπλων ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας. Ὁ Strzygowski, ὅστις πρῶτος ἐπραγματεύθη περὶ αὐτοῦ [2], τὸ συνήντησε εἰς ἐπιστύλιον τέμπλου τῆς Μαγνησίας, χρονολογούμενον ἐκ τῆς ἐπ' αὐτοῦ κεχαραγμένης ἐπιγραφῆς ἀπὸ τοῦ ἔτους 967 μ. Χ. Φαίνεται ἐν τούτοις ὅτι καὶ πρὸ τοῦ 10ου αἰῶνος ἦτο τὸ θέμα τοῦτο ἐν χρήσει, ὡς ἀποδεικνύει τόσον ὁ χαρακτὴρ τῶν γραμμάτων τῆς ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου τεμαχίου χαραγμένης ἐπιγραφῆς, ὅσον καὶ τὰ θέματα καὶ δὴ καὶ ἡ μορφὴ τῶν κιονίσκων μὲ τὰς ἑλικοειδεῖς ραβδώσεις τοῦ κορμοῦ, ἅτινα δύνανται νὰ ἀναχθῶσι καὶ εἰς παλαιοτέρους ἀκόμη αἰῶνας. Πράγματι τὸ διακοσμητικὸν θέμα τῆς τοξοστοιχίας ἐπανευρίσκομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐν μαρμαρίνῳ ἐπιστυλίῳ τοῦ ἐν Zwarthnotz τῆς Ἀρμενίας ἀνακτορικοῦ ναοῦ [3] (μέσων 7ου αἰῶνος) ἀφ' ἑτέρου δὲ — καὶ δὴ μετὰ τῶν αὐτῶν καὶ ἐνταῦθα διδύμων κιονίσκων — εἰς μικρὰν μὲν κλίμακα ἐπὶ τεκτονικῶν σασσανιδικῶν κιονοκράνων [4], εἰς μεγάλην δ' ἐπὶ τῆς προσόψεως τῶν ἀνακτόρων τῆς Κτησιφῶντος [5], ἔνθα ἄφθονος ἐγένετο χρῆσις αὐτοῦ, προφανῶς κατὰ μίμησιν παλαιοτέρων προτύπων ἐξελληνισθεισῶν Συριακῶν πόλεων [6].

24. (Εἰκ. 22). Ἐπιστύλιον κολοβὸν φέρον ἐπὶ τῆς προσθίας του ὄψεως τὸ θέμα τῆς ἐπὶ διδύμων κιόνων βαινούσης τοξοστοιχίας. Τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων κενὰ πληροῦνται ἐνταῦθα δι' ἀνθεμίου, ὅπερ ἀποβαίνει ἀργότερον στερεότυπόν κόσμημα τοῦ θέματος τῆς τοξοστοιχίας. Ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου εἰκονίζονται «συριακοὶ τροχοί» πληρούμενοι διὰ ροδάκων, πυροστροβίλων καὶ ἀγκυρωτῶν σταυρῶν. Ἐπὶ τῆς ἄνω ταινίας τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή, ἣν δὲν δύναμαι νὰ ἀναγνώσω ἐκ τῆς φωτογραφίας.

25. (Εἰκ. 23). Ἐπιστύλιον κολοβὸν εἰκονίζον ἐπὶ μὲν τῆς προσθίας αὐτοῦ ὄψεως τοξοστοιχίαν βαίνουσαν ἐφ' ἁπλῶν κιόνων, τῶν ὁποίων τὰ κενὰ πληροῦνται διὰ ποικίλων γεωμετρικῶν καὶ φυτικῶν θεμάτων, ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ρόδακα περιβαλλόμενον ὑπὸ σταυροσχήμου πλαισίου καὶ δεξιὰ αὐτοῦ τὸ

[1] Orlandos, Délos chrétienne, Bull. Corresp. Hellénique LX, 1936 σ. 83.

[2] Strzygowski, Wiener Studien XXIV (1902) σ. 443-447.

[3] Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, I εἰκ. 115.

[4] Τὰκ-ι-μποστάν: (περὶ τὸ 600 μ. Χ.) Borrmann-Neuwirth, Geschichte der Baukunst, Leipzig 1904 εἰκ. 247 Fr. Sarre, Die Kunst des alten Persien, Berlin 1923 εἰκ. 12 καὶ πίν. 93.

[5] 3ου μ. Χ. αἰῶνος Fr. Sarre, ἔ. ἀ. πίν. 69.

[6] Τοῦ θέματος τῆς τοξοστοιχίας συχνὴ ἐγένετο χρῆσις κατά τε ρωμαϊκήν, τὴν παλαιοχριστιανικὴν καὶ τὴν βυζαντινὴν κυρίως ἐποχὴν καὶ πρὸς διακόσμησιν τῶν παρειῶν σαρκοφάγων. Πβλ. Ὀρλάνδου, ἐν Ἀρχείῳ τῶν Βυζαντ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος τόμ. Β' σ. 37 σημ. 1, ἔνθα ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Εἰκ. 22. Ἐπιστύλιον μὲ τοξοστοιχίαν καὶ συριακοὺς τροχούς.

Εἰκ. 23. Ἐπιστύλιον ἐνεπίγραφον.

συνηθέστατα εἰς βυζαντινὰ ἔργα ἀπαντῶν ἐσχηματοποιημένον καρδιόσχημον φύλλον[1]. Ἐπὶ τῆς ἄνω ταινίας τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή.

[1] Θωράκιον μουσείου Χίου Orlandos, Monum. byzantins de Chios II πίν. 7, σμάλτον μουσείου Βουδαπέστης Dalton, Byzantine art and archaeology, Oxford 1911 σ. 679 εἰκ. 430, θρόνος μητροπόλεως Σερρῶν. Λαμπάκης Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. Ε΄ (1905) σ. 65, κιονόκρανον μονῆς Χελανδαρίου Millet, Ancien art serbe εἰκ. 158, θωράκιον μονῆς Βαρνάκοβας Ὀρλάνδος, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922 σ. 30 εἰκ. 19. κιονόκρανον Βήρας Ὀρλάνδος, Θρακικὰ Δ΄ σ. 21 εἰκ. 11. κλπ.

26
27
28
29

Εἰκ. 24. Τεμάχια ἐπιστυλίων.

26-33. (Εἰκ. 24 καὶ 25). Ὀκτὼ τεμαχισμένα ἐπιστύλια κοσμούμενα κατά τε τὴν προσθίαν καὶ τὴν κάτω αὐτῶν ἐπιφάνειαν διὰ ποικίλων γεωμετρικῶν καὶ φυτικῶν κοσμημάτων. Οὕτω π.χ. τὰ ὑπ' ἀριθ. 26 καὶ 30 τεμάχια ἐμφανίζουσι

30

31

32

33

Εἰκ. 25. Τεμάχια ἐπιστυλίων.

τὸ ἤδη περιγραφὲν θέμα τῆς τοξοστοιχίας, βαινούσης ἐπὶ ἁπλῶν (26) ἢ διπλῶν (30) κιονίσκων μεταξὺ τῶν ὁποίων εἰκονίζεται τὸ τυπικὸν ἐκφυλισμένον ἀνθέμιον, πλὴν ἑνὸς μετακιονίου (26) ἔνθα ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ εἰκονίζεται τὸ γνωστὸν ἀνατολικὸν θέμα τοῦ ἀετοῦ, ὅστις ἔχει συλλάβει διὰ τῶν ὀνύχων του λαγωόν. Τὰ ὑπ᾽ ἀριθ. 27 καὶ 28 ἐπιστύλια φέρουσι γεγλυμμένους συριακοὺς

τροχοὺς περιβάλλοντας ἐξέργους ρόδακας, ἐν δὲ τῇ κάτω ἐπιφανείᾳ, τοῦ μὲν 27 εἰκονίζεται τὸ γνωστὸν μικρασιατικὸν κόσμημα τῶν συνεχομένων τετραφύλλων, τοῦ δὲ 28 ἰσοσκελὴς σταυρὸς καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ μακρόμισχα ἀνθέμια. Ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀρ. 31 τεμαχίου παρίστανται συνεχῆ ἀνθέμια ἐγγεγραμμένα ἐντὸς ᾠοειδοῦς περιβλήματος, καὶ τέλος τὰ ὑπ' ἀρ. 27 καὶ 33 ἐπιστύλια παρουσιάζουσι τὰς γνωστὰς μαστοειδεῖς ἀποφύσεις ἢ κομβία.

Ἡ χρονολογία πάντων τῶν ἐν λόγῳ ἐπιστυλίων κυμαίνεται ἀπὸ τοῦ 10^{ου} μέχρι τοῦ 12^{ου} μ. Χ. αἰῶνος.

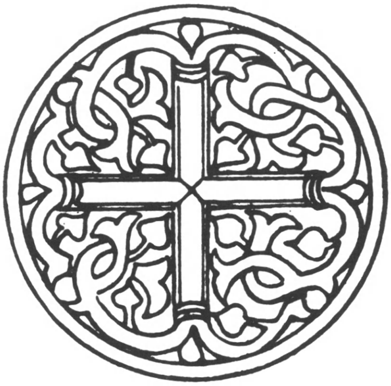

ΔΥΟ ΑΝΕΚΔΟΤΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΡΙΚΚΑΛΩΝ

Ἡ ἑνοῦσα τὰ Τρίκκαλα πρὸς τὴν Λάρισαν ἁμαξιτὴ ὁδὸς διέρχεται κατὰ τὸ 12ον ἀπὸ Τρικκάλων χιλιόμετρον παρὰ τὴν ρίζαν ἑνὸς χαμηλοῦ καὶ ἐρήμου προβούνου τῶν Χασίων, τὴν κορυφὴν τοῦ ὁποίου στέφουν τὰ τείχη ἀρχαίας ἀκροπόλεως καὶ μέγας, ἐν ἡμιερειπιώδει καταστάσει, χριστιανικὸς ναός. Ὁ μνημονευθεὶς λόφος καλεῖται σήμερον ὑπὸ τῶν περιοίκων Παλαιογαρδίκι, τὰ δ' ἐπ' αὐτοῦ σωζόμενα ἀρχαῖα τείχη εἶχον ἤδη ἀπὸ ἑνὸς αἰῶνος ἐπισύρει τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν, ἐξ ὧν πρῶτος ὁ ὀξυνούστατος Leake (1835) καὶ περιγραφὴν αὐτῶν εἶχε παράσχει καὶ τὴν πόλιν, εἰς ἣν ταῦτα ἀνῆκον, εἶχε ταυτίσει πρὸς τὸ Πελινναῖον [1]. Ὀλίγον ἀργότερον (1857) ἐπεσκέφθη τὸν λόφον ὁ Δανὸς ἀρχαιολόγος J. Ussing, ὅστις περιέγραψε λεπτομερέστερον τὰ τείχη [2] δὲν ἐδέχθη ὅμως τὴν περὶ Πελινναίου ἄποψιν τοῦ Leake, ἀλλ' ὑπεστήριξεν ὅτι ἄλλη τις πόλις θὰ ἔκειτο εἰς Γαρδίκι, ἣν ὁ ἡμέτερος Γεωργιάδης, ἀκολουθῶν τὸν Kiepert [3], ἐταύτισεν ἐν τῇ ἀξιολόγῳ περὶ Θεσσαλίας πραγματείᾳ του [4] πρὸς τὸ Λιμναῖον, ἐν ᾧ τοὐναντίον ὁ Β. Δούσμανης [5] ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Leake προταθεῖσαν καὶ ὑπὸ τῶν Bursian [6], Philippson [7], Lolling [8] καὶ Edmonds [9] παραδεκτὴν γενομένην ταύτισιν πρὸς τὸ Πελινναῖον. Τὴν γεννηθεῖσαν διχογνωμίαν ἔλυσεν ὁριστικῶς, διὰ πολλῶν καὶ πειστικῶν ἐπιχειρημάτων, ὁ διεξοδικῶς μελετήσας τὴν ἀρχαίαν Θεσσαλίαν καὶ ἐμβριθὲς περὶ αὐτῆς σύγγραμμα πρό τινων ἐτῶν δημοσιεύσας Friedrich Stählin, ἀποδείξας ὅτι τὸ Παλαιογαρδίκι κατέχει ὄντως τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας Πελίννης [10]. Παρέσχε δὲ μάλιστα ὁ εἰρημένος καθηγητὴς καὶ τοπογραφικὸν διάγραμμα τῶν τειχῶν

[1] William Martin Leake, Travels in northern Greece, IV, London 1835, σ. 288.

[2] Griechische Reisen und Studien, Kopenhagen 1857 σ. 51.

[3] H. Kiepert, Atlas antiquus Berlin πίν. VI.

[4] Ν. Γεωργιάδου, Ἡ Θεσσαλία Ἀθῆναι 1880 σ. 289, βα ἔκδ. ἐν Βόλῳ 1894 σ. 188.

[5] Β. Δούσμανης, Ἱστορία τῆς Θεσσαλίας, Ἀθῆναι 1925 σ. 164.

[6] Conrad Bursian, Geographie von Griechenland I Leipzig 1862 σ. 52.

[7] Alfr. Philippson, Thessalien und Epirus, Berlin 1897 σ. 132.

[8] Hellenische Landeskunde und Topographie σ. 152.

[9] Annual of the British School, V (1898-9) σ. 20.

[10] Fr. Stählin, Das hellenische Thessalien, Stuttgart 1924 σ. 116.

τῆς ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ λόφου ἱδρυμένης πόλεως καὶ τῆς ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτοῦ ἀκροπόλεως, συνοδεύσας αὐτὸ διὰ λεπτομεροῦς περιγραφῆς τῶν ἐρειπίων, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ παραπέμπομεν τὸν ἐνδιαφερόμενον ἀναγνώστην, ἀρκούμενοι νὰ προσαγάγωμεν ἐνταῦθα φωτογραφικὴν ἄποψιν τμήματος τοῦ πολυγωνικοῦ τείχους (εἰκ. 1), οὗτινος οὐδεμίαν δυστυχῶς εἰκόνα παρέσχεν ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ ὁ Stählin.

Ὡς πρὸς δὲ τὸ μεσαιωνικὸν Γαρδίκι, περὶ τοῦ ὁποίου ἡμεῖς ἐνταῦθα

Εἰκ. 1. Τμῆμα τείχους τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Πελινναίου.

θ᾽ ἀσχοληθῶμεν, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν πότε ἀκριβῶς ἐνεφανίσθη. Ἂν ὅμως κρίνωμεν ἀπὸ τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ὅπερ εἶναι ἐκ τῶν μόνων λειψάνων, ἅτινα παρέμειναν ὡς τεκμήρια τῆς διαβάσεως τῶν Σλαύων, πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ μετονομασία τοῦ ἀρχαίου Πελινναίου εἰς Γαρδίκι θὰ ἐγένετο μετὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα, ἴσως δὲ καὶ μετὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Βουλγάρων, κατὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὴν ἀρχαιοτέραν μνείαν τοῦ Γαρδικίου εὑρίσκομεν εἰς τὸ Τακτικὸν τῆς ἐποχῆς Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου[1] (περὶ τὸ 980), ἔνθα ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου ἀναφέρεται ὡς ὑπαγομένη εἰς τὴν μητρόπολιν Λαρίσης καὶ κατέχουσα τὴν ιβ´ θέσιν μεταξὺ τῶν 28 ἐπισκοπῶν τῆς μητροπόλεως ταύτης. Ἕνα δ᾽ αἰῶνα βραδύτερον μνημονεύεται ὡσαύτως ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου καὶ εἰς τὸ Τακτικὸν τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν «Ἡ γεγονυῖα διατύπωσις παρὰ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ κλπ.»[2], ὅπερ συνετάχθη πιθανῶς ὀλίγον μετὰ τὸ 1084[3].

[1] Notitiae Episcopatuum ἔκδ. Parthey Berlin 1866 σ. 121. Περὶ τοῦ χρόνου τοῦ Τακτικοῦ τούτου ὅρα Γ. Ι. Κονιδάρην ἐν λ. Τακτικὰ τῆς Μ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείας σ. 757.

[2] Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων, Ἀθήνησιν 1855 τ. Ε΄, σ. 482.

[3] Γ. Ι. Κονιδάρης ἔ. ἀ.

Εἰς τὸ τακτικὸν δὲ τοῦτο κατέχει ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου καὶ πάλιν τὴν ιβ΄ θέσιν. Περὶ δὲ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰῶνος ἀναφέρεται τὸ Γαρδίκι καὶ ἐν τῷ ὁδοιπορικῷ τοῦ ἐκ Τουδέλης τῆς Ἱσπανίας ραβίνου Βενιαμίν, ὅστις γράφει περὶ αὐτοῦ ὅτι ἦτο «μία πόλις ἐκπεσμένη καὶ ἠρημωμένη, περιέχουσα ὀλίγους μόνον Ἕλληνας καὶ Ἰουδαίους[1]». Κατὰ δὲ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰῶνος μνημονεύεται ἐπανειλημμένως καὶ ἀρχιεπίσκοπος Γαρδικίου α) ἐν πράξει, δι᾽ ἧς ἡ ἐφορεία τῆς ὑπὸ τὸν Ναυπάκτου μονῆς τῆς Ἁγ. Τριάδος ἀνατίθεται εἰς τὸν Γαρδικίου Ἰωάννην[2] β) ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Πατριάρχου Μανουὴλ τοῦ Σαραντηνοῦ πρὸς τὸν περίπυστον μητροπολίτην Ναυπάκτου Ἰωάννην τὸν Ἀπόκαυκον[3] καὶ γ) ἐν τῇ ἀπαντητικῇ ἐπιστολῇ τοῦ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν Πατριάρχην Μανουήλ[4]. Δὲν εἶναι ὅμως βέβαιον ἂν ὁ μνημονευόμενος ἐν τοῖς ἄνω ἐγγράφοις ἀρχιεπίσκοπος εἶναι ὁ τῆς ἐν Θεσσαλίᾳ ἢ ὁ τῆς ἐν Φθιώτιδι ἐπισκοπῆς Γαρδικίου[5]. Τέλος ὑπερμεσοῦντος τοῦ 13ου αἰῶνος ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου μνημονεύεται εἰς τὸ Τακτικὸν τῆς ἐποχῆς Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου ὡς κατέχουσα τὴν ιγ΄ θέσιν μεταξὺ τῶν 16 ἐπισκοπῶν τῶν ὑποτεταγμένων εἰς τὴν μητρόπολιν Λαρίσης. Ἐπιβεβαιοῖ δὲ τοῦτο καὶ σιγιλλιῶδες γράμμα τοῦ 1371 τοῦ Πατριάρχου Φιλοθέου[6].

Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάληψιν τῆς Λαρίσης ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου ἐσχόλαζε, λόγῳ μεταθέσεως τῆς ἕδρας τοῦ Μητροπολίτου Λαρίσης εἰς Τρίκκαλα[7], ὅτε ἐπετράπη εἰς τὸν Λαρίσης νὰ μὴ χειροτονῇ ἐπισκόπους Τρίκκης καὶ Γαρδικίου, ἵνα ζῇ ἐκ τῶν εἰσοδημάτων τῶν δύο τούτων ἐπισκοπῶν. Ἀνασυνεστήθη ὅμως ἀργότερον[8] (1543) καὶ ἐξηκολούθησεν ὑφισταμένη καθ᾽ ὅλους τοὺς μετέπειτα αἰῶνας, μέχρι τοῦ 1899, ὅτε διὰ νόμου συνεχωνεύθη πρὸς τὴν ἐπισκοπὴν Τρίκκης.

Κατάλογον τῶν μετὰ τὴν ἀνασύστασιν τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου διατελεσάντων ἐπισκόπων ἐδημοσίευσεν ὁ κ. Ν. Γιαννόπουλος[9], συνεπλήρωσε δ᾽ αὐτὸν ἀργότερον ὁ κ. Κ. Δυοβουνιώτης[10] ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπ᾽ ἀρ. 1471 καὶ 1472 κωδί-

[1] Itinerarium Beniamini Tudelensis... ex hebraico in latinum factum, Bened. Aria Montano interprete. Antverpiae 1575 σ. 27.

[2] Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἐν Πετρουπόλει 1891 τ. Α΄ σ. 342 ἀρ. 67.

[3] Vassilievskij, ἐν Viz. Vrem. τ. Γ΄ σ. 268.

[4] Vassilievskij, ἔ.ἀ. σ. 271.

[5] Τῆς «ἑτέρας Γαρδικίας» ὡς λέγεται ἐν πολλοῖς ἐγγράφοις.

[6] Miklosich-Müller, Acta et diplomata 1, 588.

[7] Μητροπολίτης Τρίκκης καὶ Σταγῶν Πολύκαρπος ἐν Θεολογίᾳ τόμ. 15 (1937) σελ. 357.

[8] Κ. Δυοβουνιώτης, Ἱερὸς Σύνδεσμος 1916 ἀρ. φ. 279 σ. 13.

[9] Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ ἔτος ΙΑ΄ σ. 175.

[10] Συμβολαὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς μητροπόλεως Λαρίσης, Ἱερὸς Σύνδεσμος 1911 ἀρ. φ. 279 σ. 13.

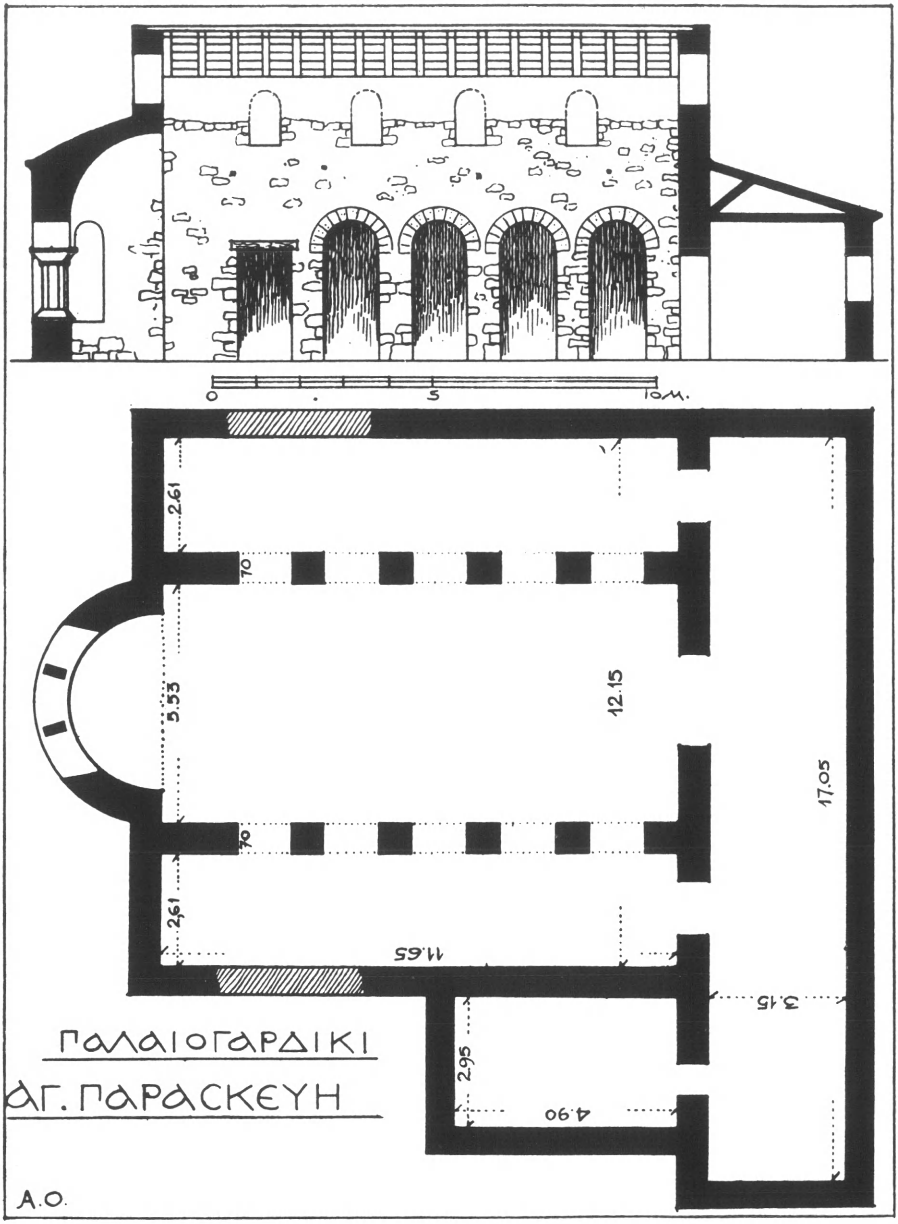

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς.

κων τοῦ Ἐθν. Πανεπιστημίου. Πρὸ ὀλίγων ὅμως ἐτῶν προσέθηκεν ὁ κ. Γιαννόπουλος εἰς τὸν παλαιόν του κατάλογον καὶ τὸν ἐπίσκοπον Σωφρόνιον τὸν Α´ τοποθετήσας αὐτὸν εἰς τὸ ἔτος 1425[1]. Τὸν νέον δὲ τοῦτον ἐπίσκοπον προσέθηκεν ὁ κ. Γιαννόπουλος στηριχθείς, ὡς γράφει, ἐπὶ τῆς γραπτῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐν τῷ γειτονικῷ χωρίῳ Κριτσίνι ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν. Ἡμεῖς ὅμως ἀναγνώσαντες ἐσχάτως τὴν εἰρημένην ἐπιγραφὴν[2] διεπιστώσαμεν, ὅτι ἡ χρονολογία, ἣν ἀναγράφει, δὲν ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 1425, ὡς ὑπέθεσεν ὁ κ. Γιαννόπουλος, ἀλλ' εἰς τὸ 1625. Κατὰ ταῦτα ὁ ἐν αὐτῇ ἀναφερόμενος ἐπίσκοπος Σωφρόνιος εἶναι αὐτὸς οὗτος, ὃν ὁ μὲν κ. Γιαννόπουλος ἀνέγραψεν ἐν τῷ παλαιῷ καταλόγῳ του μὲ τὸ ἔτος 1649[3], ὁ δὲ κ. Δυοβουνιώτης ἐσημείωσεν ὡσαύτως μὲ τὰ ἔτη 1659[4] καὶ 1663[5].

Ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἐξέτασιν τοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου ἡμιηρειπωμένου ναοῦ, ὃν οἱ περίοικοι τιμῶσιν εἰς μνήμην τῆς Ἁγ. Μεγαλομάρτυρος Παρασκευῆς. Ὡς βλέπει τις ἐν τῇ παρατιθεμένῃ κατόψει (εἰκ. 2) τὸ κτήριον ἔχει τὸ σχῆμα βασιλικῆς, ἀποτελουμένης ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ προσηρτημένου νάρθηκος. Ὁ κυρίως ναός, σχήματος περίπου τετραγώνου (ἐσωτ. διαστ. 11.65×12.15), διαιρεῖται διὰ δύο πεσοστοιχιῶν εἰς τρία κατὰ μῆκος κλίτη, ἐξ ὧν τὸ μέσον εἶναι, ὡς συνήθως, εὐρύτερον τῶν ἄκρων (5.53:2.61) καὶ καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς μεγάλην, ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικήν, ἁψῖδα ἱεροῦ. Ἑκάστη πεσσοστοιχία ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων τετραγώνων (0.70×0.70) πεσσῶν καὶ δύο κατὰ τἄκρα παραστάδων. Ὁ δὲ νάρθηξ, διατηρούμενος, ὡς καὶ τὰ πλάγια κλίτη, μόνον ἐν θεμελίοις, ἐκτείνεται καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ καὶ ἔτι πέραν πρὸς βορρᾶν, συγκοινωνῶν διὰ μιᾶς θύρας πρὸς ἕκαστον τῶν κλιτῶν καὶ πρὸς ὀρθογώνιον, κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ ναοῦ κατεσκευασμένον διαμέρισμα, ὅπερ θὰ ἐχρησίμευεν ὡς σκευοφυλάκιον.

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὴν κάτοψιν· ὡς πρὸς δὲ τὴν καθ' ὕψος διάταξιν παρατηροῦμεν, ὅτι οἱ πεσσοὶ ἐγεφυροῦντο ἄνω διὰ τόξων ἐκτισμένων διὰ λαξευτῶν πωρολίθων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν λοιπὴν τοιχοποιΐαν τοῦ ναοῦ, ἥτις εἶναι κατεσκευασμένη δι' ἀκανονίστων, φαιῶν ἀσβεστολίθων μὲ πολὺ ὀλίγα τεμάχια πλίνθων. Ἐξαίρεσιν ποιοῦνται μόνον τὰ ἄκρα ἀνατολικὰ ἀνοίγματα, ἔνθα, ἀντὶ τοξωτῶν, ὑπάρχουσιν εὐθέα ὁριζόντια ὑπέρθυρα ἐκ ξύλου, διατηρούμενα εἰσέτι (εἰκ. 2). Ὑπεράνω τῶν πεσσοστοιχιῶν ὑψοῦτο τοῖχος διατρυπώμενος ὑπὸ τεσσάρων μονολόβων ἀνοιγμάτων (0.80), ὧν διατηροῦνται τὰ κάτω ἡμίση (εἰκ. 2). Πρὸς ἀνατολὰς δὲ καὶ δυσμάς, ἤτοι κατὰ τὰς στενὰς πλευ-

[1] Θεολογία (1933) τ. 11 σ. 332.
[2] Ταύτην δημοσιεύομεν κατωτέρω ὁλόκληρον. Ὅρα σελ. 164.
[3] Ἐπετηρὶς Φιλ. Συλλ. Παρνασσοῦ ἔτος ΙΑ´ (1915) σ. 175.
[4] Ἱερὸς Σύνδεσμος 1916 ἀρ. φ. 279 σ. 15.
[5] Αὐτόθι ἀρ. φ. 279 σ. 15.

ρὰς τοῦ μέσου κλίτους, ὑψοῦντο τριγωνικοὶ τοῖχοι διατρυπώμενοι καὶ αὐτοὶ ὑπὸ μονολόβων, τοξωτῶν ἀνοιγμάτων (εἰκ. 2 καὶ 5). Ἡ ὑπεράνω τῶν τοξοστοιχιῶν ὕπαρξις παραθύρων μαρτυρεῖ, ὅτι τὸ μέσον κλῖτος τοῦ ναοῦ ὑψοῦτο ὑπὲρ τὰ πλάγια, σχηματίζον φωταγωγόν. Τὰ πλάγια λοιπὸν κλίτη εἶχον τὰς στέγας χαμηλοτέρας, ὡς ἄλλως τε διαπιστοῦται καὶ ἐκ τῆς ὑπάρξεως ὀπῶν πακτώσεως δοκῶν ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τῶν ὕπερθεν τῶν πεσσοστοιχιῶν τοίχων.

Εἰκ. 3. Ἄποψις τοῦ ναοῦ ἀπὸ Ν. Α.

Ἐπειδὴ δὲ ὅμοιαι ὀπαὶ πακτώσεως ὑπάρχουσι καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, συνάγομεν ὅτι καὶ ὁ νάρθηξ ἐστεγάζετο διὰ στέγης χαμηλοτέρας τῆς τοῦ μέσου κλίτους καὶ ἰσοϋψοῦς πρὸς τὴν τῶν ἄκρων κλιτῶν. Ὅτι δὲ πᾶσαι αἱ στέγαι τοῦ ναοῦ ἦσαν ξύλιναι συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ μικροῦ σχετικῶς πάχους (0.65) τῶν τοίχων. Τοὐναντίον τὸ μεγαλύτερον πάχος τοῦ τοίχου τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ μαρτυρεῖ, ὅτι αὕτη ἦτο κεκαλυμμένη διὰ κτιστοῦ τεταρτοσφαιρίου. Ἔφερε δ' ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ κάτω καὶ μέγα τρίλοβον παράθυρον, συνολικοῦ ἀνοίγματος 3.57, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν σωζομένων ἄκρων σταθμῶν. Τοῦ παραθύρου τούτου εὑρέθη, ἐρριμένος ἔξω τοῦ ναοῦ, ὁ ἕτερος τῶν κορμῶν τῶν ἐκ φαιοῦ ἀσβεστολίθου διαχωριστικῶν ἀμφικιονίσκων, ὕψους 0.97. Παράθυρα θὰ ὑπῆρχον βεβαίως καὶ εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῶν πλαγίων κλιτῶν, θὰ ἦσαν ὅμως ταῦτα πιθανώτατα μονόλοβα.

Μίαν ἐνδιαφέρουσαν τεχνικὴν λεπτομέρειαν παρουσιάζει ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ μέσου κλίτους, ὅστις ἐμφανίζει σήμερον ἐν τῷ μέσῳ μεγάλην ἡμικυκλικὴν καμάραν (εἰκ. 5). Ἡ καμάρα αὕτη ἐφράσσετο ἄλλοτε διὰ τοιχοποιίας, χρησι-

μεύουσα ἁπλῶς ὡς ἀνακουφιστικὸν τόξον διὰ τὸ ὑπέρθυρον τῆς κάτωθεν βασιλείου πύλης.

Ὁ ναὸς ἐκοσμεῖτο ἐσωτερικῶς μὲ τοιχογραφίας, ὧν ἐλάχιστα τμήματα διατηροῦνται ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ ταῦτα λίαν ἀμυδρά, λόγῳ τῆς ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐκθέσεως αὐτῶν εἰς τὰς ἀτμοσφαιρικὰς ἐπιδράσεις. Διακρίνονται μάλιστα καὶ δύο ἐπάλληλα στρώματα τοιχογραφίας, ἰδίᾳ εἰς τὴν πρὸς νότον παρειὰν τῆς Ν. Α. παραστάδος, ἔνθα παρίσταται ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου καὶ ἐπὶ

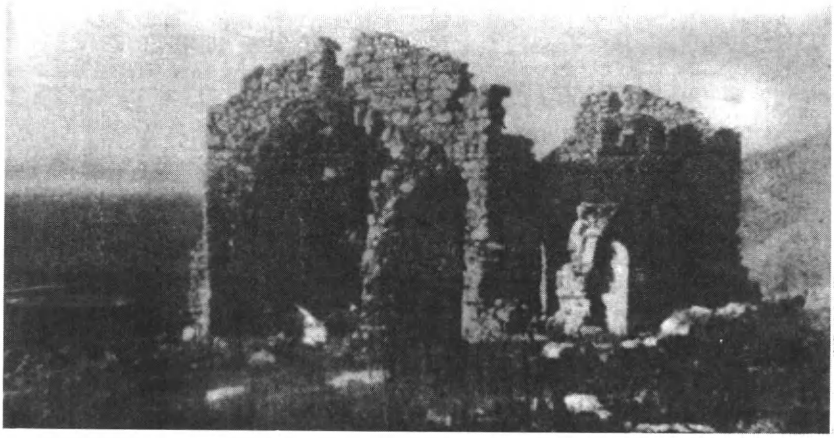

Εἰκ. 4. Ἄποψις τοῦ ναοῦ ἀπὸ Β. Α.

τοῦ δευτέρου ἀπ' ἀνατολῶν πεσσοῦ τῆς βορείου πεσσοστοιχίας, ἔνθα εἰκονίζεται ἡ Παναγία. Ἡ τέχνη τῶν εἰκόνων τοῦ παλαιοτέρου στρώματος δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸν 14ον αἰῶνα, ἡ δὲ τοῦ νεωτέρου πιθανῶς εἰς τὸν 17ον.

Ὁ ἐξετασθεὶς ναὸς ἀνήκει εἰς τὸν τύπον ἐκεῖνον τῶν βασιλικῶν, ὅστις, ἐφαρμοσθεὶς κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ βορείῳ Ἑλλάδι κατὰ τὴν δευτέραν μετὰ Χριστὸν χιλιετηρίδα, παρουσιάζει ἀναμὶξ στοιχεῖα ἑλληνιστικὰ καὶ ἀνατολικά [1]. Πράγματι ἡ βασιλικὴ τοῦ Γαρδικίου εἶναι ἑλληνιστικὴ μὲν λόγῳ τῶν ξυλίνων στεγῶν της καὶ τοῦ ὑπερυψωμένου μέσου κλίτους της, ἀνατολικὴ δὲ διότι στερεῖται ὑπερῴων καὶ χρησιμοποιεῖ κτιστοὺς πεσσοὺς ἀντὶ κιόνων. Μεγάλην ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὴν κάτοψιν παρουσιάζει ἡ ἐξετασθεῖσα βασιλικὴ πρὸς τὴν λεγομένην βασιλικὴν τῶν κατηχουμένων παρὰ τὰ Σέρβια [2], ὡς καὶ πρὸς τὴν τοῦ Ἁγ. Φωκᾶ ἐν Priolo τῆς Σικελίας [3].

[1] G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 15 ἑ. καὶ Γ. Σωτηρίου ἐν Byz. Zeitschr. XXX (1930) σ. 568 ἑ.

[2] Ὅρα εἰκόνα παρὰ Γ. Σωτηρίου ἔ. ἀ. πίν. IX.

[3] Freshfield, Cellae trichorae and other christian antiquities of Sicily, 1913 πίν. 2.

Ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων στοιχείων καὶ ἰδίᾳ τοῦ συστήματος τῆς τοιχοποιίας, πρέπει νὰ χρονολογήσωμεν τὴν βασιλικὴν τοῦ Γαρδικίου ἀπὸ τοῦ $14^{ου}$ μ.Χ. αἰῶνος.

Τοπικὴ παράδοσις. Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ λόφου τοῦ Γαρδικίου χαίνει βαθεῖα κρατηροειδὴς χοάνη, περιβαλλομένη ὑπὸ ἐρυθρωπῶν πετρωμάτων καὶ διατηροῦσα εἰς τὸ βάθος ἄφθονον ἀκινητοῦν ὕδωρ[1] μὲ ἰχθύας[2]. Ἡ χοάνη αὕτη καλεῖται ὑπὸ τῶν περιοίκων Βούλιαγμα[3] καὶ Ζοὺρ-παπᾶ[4] ἢ Ζόρι-παπᾶ[5], προῆλθε δὲ πιθανώτατα ἐκ κατακρημνίσεως τῶν ἄνω στρωμάτων τῆς κλιτύος. Πρὸς ἐξήγησιν τοῦ ἔργου τούτου τῆς φύσεως ἡ λαϊκὴ φαντασία ἔπλασε μῦθον καθ' ὃν ἱερεύς τις τοῦ Παλαιογαρδικίου, ὑπακούσας εἰς εἰσηγήσεις τρίτων, ὅτι ὁ κατέχων ὡραῖον μῆλον δικαιοῦται καὶ νὰ τὸ καρπωθῇ, ἐβίασε, ἡμέραν τινὰ τοῦ Πάσχα, τὴν εὐειδῆ κόρην του. Ἀλλ' ἡ θεία ὀργὴ διὰ τὴν ἀνοσίαν πρᾶξιν δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐκδηλωθῇ· διότι τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς ἡμέραν ὅλον τὸ παλαιὸν Γαρδίκι ἐβυθίσθη, ἀπέμεινε δὲ μόνον ὄρθιος ὁ ναός, ὃν σήμερον βλέπομεν[6]

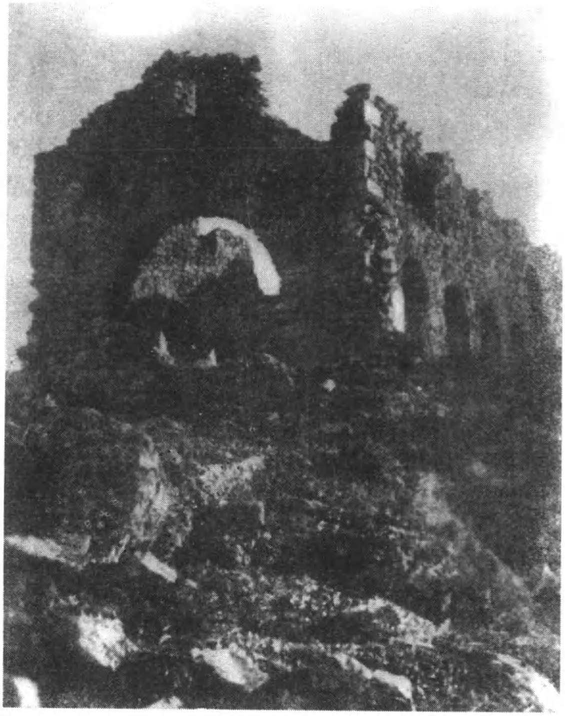

Εἰκ. 5. Ἄποψις τοῦ ναοῦ ἀπὸ δυσμῶν.

1. Ἐν λεπτομερεῖ περιγραφῇ τοῦ Γαρδικίου, ἣν ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν ἐφημερίδα «Θάρρος» τῶν Τρικκάλων (ἀρ. φύλλων 9378 ἕως 9381) ὁ φίλος καθηγητὴς τοῦ Γυμνασίου Τρικκάλων κ. Ι. Β. Παπασωτηρίου, μεθ' οὗ συνεπεσκέφθημεν τὸν ἐρειπιῶνα τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1937, ἀναφέρεται ὅτι τὸ ὕδωρ τοῦ Ζοὺρ-παπᾶ ἔχει καὶ ἰαματικὰς ἰδιότητας (φ. 9378).

2. Leake, ἔ. ἀ. Ι, 431.

3. Γεωργιάδου, Ἡ Θεσσαλία σ. 187.

4. Ὑπὸ τοῦ Ussing, (ἔ. ἀ. σ. 51) καὶ τοῦ Lolling, (ἔ. ἀ. 152) ὀνομάζεται Σὺρ-παπᾶ.

5. Χάρτης Χαρτογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ στρατοῦ καὶ Stählin ἔ. ἀ. σ. 117.

6. Ὁ Leake, ἔ. ἀ. IV 268 καὶ ὁ Ussing, ἔ. ἀ. σ. 51 ἀναφέρουσιν, ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἄλλη μικροτέρα ἐκκλησία εἰς τὴν ῥίζαν τοῦ λόφου, ἥτις σήμερον δὲν ὑφίσταται πλέον.

Ὁ δεύτερος ναὸς περὶ τοῦ ὁποίου θὰ κάμωμεν ἐνταῦθα λόγον, εὑρίσκεται εἰς τὸ χωρίον Κριτσίνι, ὅπερ κεῖται ἡμίσειαν περίπου ὥραν νοτιοδυτικῶς τοῦ Παλαιογαρδικίου ἐν τῇ πεδιάδι. Εἶναι δὲ τὸ Κριτσίνι ἀρκετὰ παλαιὸν πόλισμα· διότι ἀναφέρεται εἰς τὸν πίνακα τῶν ὁρίων τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, ὃν ἀναγράφει τὸ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1542 ἐπικυρωτικὸν γράμμα τοῦ μητροπολίτου Λαρίσης Νεοφύτου [1], ἀντιγραφὲν τὸ 1734 ἐκ τοῦ καταστραφέντος κώδικος τῆς

Εἰκ. 6. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν ἀπὸ Ν. Α.

μονῆς Δουσίκου. Εἰς τὸν πίνακα τοῦτον τὸ Κριτσίνι ἀναφέρεται μὲ τὸ ἐλαφρῶς παρηλλαγμένον ὄνομα Κριτσίνιστα.

Τῆς αὐτῆς περίπου πρὸς τὸ χωρίον ἐποχῆς εἶναι καὶ ὁ ἐν αὐτῷ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων Ταξιαρχῶν, ὅστις σῴζεται εἰσέτι ἀκέραιος καὶ λειτουργεῖται [2] (εἰκ. 6). Ἔχει δ' οὗτος τὸν τύπον θολωτῆς τρουλλαίας βασιλικῆς (εἰκ.), εἰς ἣν ἀργότερον προσετέθη πρὸς δυσμὰς καὶ πρὸς βορρᾶν χαμηλότερος, ξυλόστεγος νάρθηξ. Ὁ κυρίως ναός, ἐκτισμένος διὰ κανονικῶν πωρολίθων, χωρίζεται ἐσωτερικῶς εἰς τρία κλίτη διὰ δύο σειρῶν ἐκ 4 στηριγμάτων, ὧν τὰ μὲν δύο μεσαῖα εἶναι κίονες μαρμάρινοι, φέροντες λεβητοειδῆ, ἀκόσμητα κιονόκρανα, τὰ δὲ δύο ἄκρα

[1] P. Ouspensky, Ἀποδημία εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων (ρωσ.) Πετρούπολις 1896 σ. 356.

[2] Ἐσχάτως ἐγένοντο ἐν τῷ ναῷ τούτῳ στερεωτικαὶ ἐργασίαι ὑπὸ τῆς ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως ἀρχαίων μνημείων. Πρὸς συγκράτησιν τῆς νοτίας αὐτοῦ πλευρᾶς κατεσκευάσθησαν ἀντηρίδες ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος, ὡς δεικνύει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 6. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ προέρχεται καὶ μικρὸν ἀρχαῖον ἀνάγλυφον παριστῶν ἱππέα, ὅπερ ἀπόκειται σήμερον ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Λούβρου. Πβλ. Heuzey-Daumet, Mission archéologique de Macédonie, Paris 1876, πίν. 26,1 σ. 418.

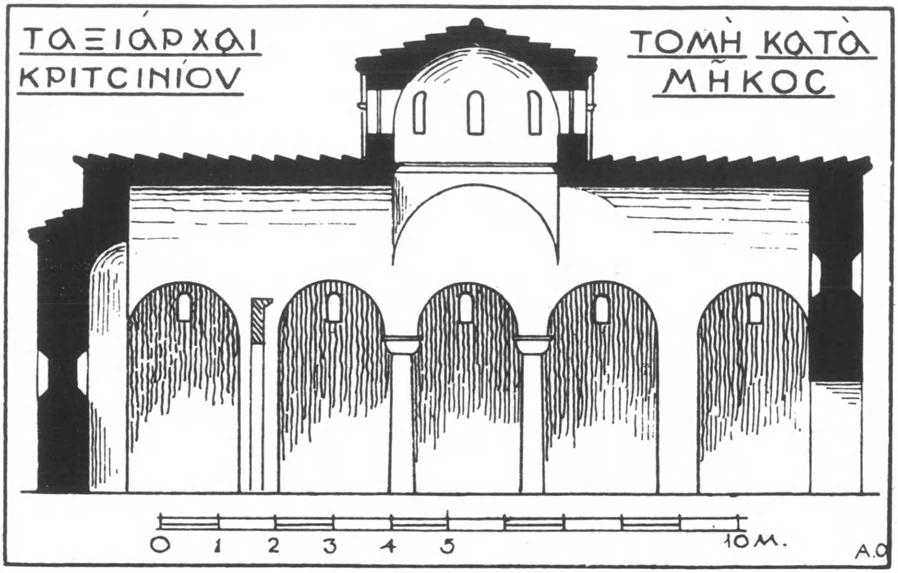

Εἰκ. 7. Τομὴ κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν Κριτσινίου.

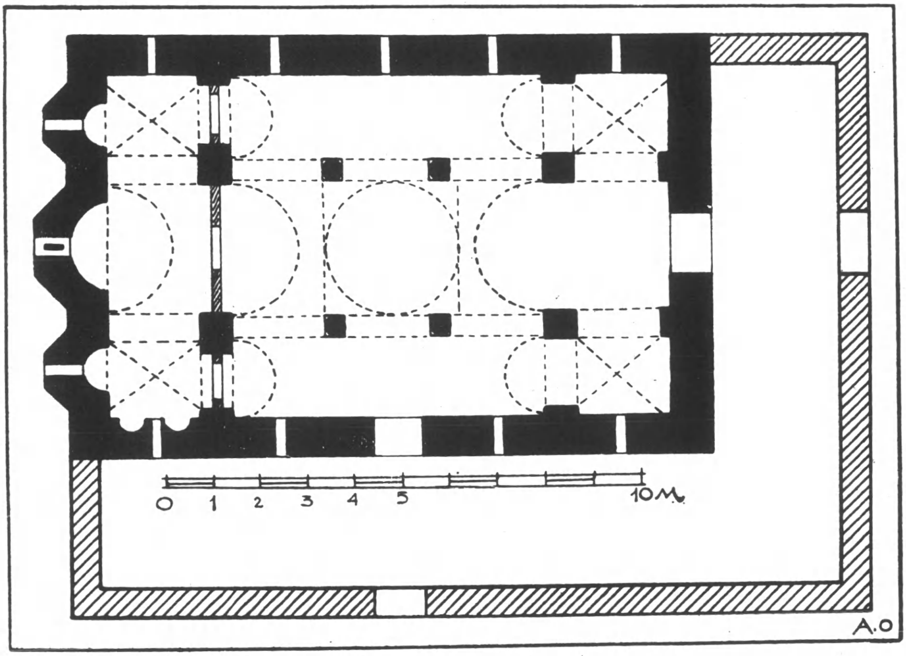

Εἰκ. 8. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν Κριτσινίου.

κτιστοί, τετράγωνοι πεσσοὶ (εἰκ. 7 καὶ 8). Οἱ πεσσοὶ δ' οὗτοι ἀντικρύζουσιν ἐπὶ τῶν τοίχων ἰσοπλατεῖς παραστάδας, πρὸς τὰς ὁποίας καὶ συνενοῦνται διὰ τόξων οὕτως, ὥστε νὰ δημιουργοῦνται κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ναοῦ τετράγωνα διαμερίσματα καλυπτόμενα διὰ σταυροθολίων, ἐν ᾧ τὸ ὑπόλοιπον τμῆμα τῶν πλαγίων κλιτῶν στεγάζεται διὰ κυλινδρικῆς καμάρας. Καὶ τὸ μέσον

Εἰκ. 9. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν Κριτσινίου.

δὲ κλῖτος καλύπτεται ὡσαύτως διὰ κυλινδρικῆς καμάρας ὑψηλοτέρας ἥτις, διακοπτομένη ὑπὲρ τοὺς κίονας, στηρίζει τὸν τροῦλλον.

Τὸ σύστημα τοῦτο τῆς βασιλικῆς συνειθίζεται πολὺ κατὰ τοὺς χρόνους ἰδίᾳ τῆς Τουρκοκρατίας [1], καθ' οὓς ἀντικατέστησε τὸν τύπον τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς ναοῦ, ὃν ἐν τούτοις ἀποπειρᾶται ν' ἀπομιμηθῇ καὶ ἐνταῦθα διὰ κατασκευῆς ψευδῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἑκατέρωθεν τοῦ τρούλλου (εἰκ. 9).

Ἐξωτερικῶς ὁ ναὸς παρουσιάζει λίαν ἐπιμελῆ τοιχοποιίαν (εἰκ. 6) ἰδίᾳ εἰς τὸ ἱερὸν καὶ τὸν τροῦλλον, ἅτινα εἶναι κατεσκευασμένα ἐκ λαξευτῶν λίθων.

[1] Ναὸς Φανερωμένης Σαλαμῖνος (Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν τ. Α' σ. 111 εἰκ. 2), Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου Ὕδρας, Ναὸς Ἁγ. Θεοδώρων Πουλιάνας παρὰ τὰ Τρίκκαλα κλπ.

Αἱ ἀψῖδες τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζουσι τὰ ἀγαπητὰ εἰς τὴν σχολὴν τῆς πρωτευούσης τυφλὰ κλιμακωτὰ τόξα, τεταγμένα εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς ἐφ᾽ ὅλων τῶν πλευρῶν καὶ τῶν μικρῶν εἰσέτι ἀψίδων. Ὁ δὲ τροῦλλος εἶναι ὀκτάπλευρος καὶ φέρει κατὰ τὰς γωνίας κιονίσκους, ἐφ᾽ ὧν στηρίζονται κλιμακωτὰ τόξα ἐνθυμίζοντα τὰς τοξωτὰς ἀπολήξεις τῶν Ἀθηναϊκῶν καὶ ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος. Τὸ γεῖσον ὅμως ἐνταῦθα εἶναι τεθειμένον ὁριζοντίως ὑπεράνω τῶν τόξων τούτων.

Ὁ φωτισμὸς τοῦ ναοῦ εἶναι περιωρισμένος, ὡς συνηθίζετο ἐπὶ Τουρκοκρατίας· γίνεται διὰ στενῶν (0.20) καὶ χαμηλῶν παραθύρων, ὑψηλὰ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων ἀνοιγομένων (εἰκ. 7), ὡς καὶ διὰ τῶν μικρῶν ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλλου εὑρισκομένων ἀνοιγμάτων.

Τοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν τὸν βόρειον καὶ δυτικὸν καλύπτουσι τοιχογραφίαι καταστᾶσαι σὺν τῷ χρόνῳ ἀμαυραὶ ἐκ τῆς αἰθάλης. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐξετελέσθησαν τὸ 1635 καὶ εἶναι καλὰ ὁπωσδήποτε ἔργα τοῦ ἐκ Τρίκκης ζωγράφου Δημητρίου, ὡς μανθάνομεν ἐκ σχετικῆς ἐπιγραφῆς γεγραμμένης ἐσωτερικῶς ὑπεράνω τῆς θύρας, δι᾽ ἧς ὁ κυρίως ναὸς συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν μεταγενέστερον νάρθηκα. Ἰδοὺ δὲ τί λέγει ἡ ἐπιγραφή, ἧς παρέχομεν ἐνταῦθα τὸ πλῆρες [1] κείμενον μετὰ πανομοιοτύπου (εἰκ. 10).

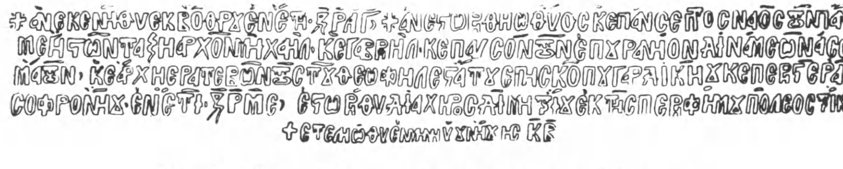

Εἰκ. 10. Γραπτὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν.

† Ἀνεκενῆθυ ἐκ βόθρου ἐν ἔτη ΖΡΛΓ´ † Ἀνεστωρήθη ὠ θύος κὲ πάνσεπτος ναο͂ς τῶν Παν | μεγήστων Ταξηαρχο͂ν Μηχαὴλ κὲ Γαβριὴλ καὶ παυσο͂ν τῶν ἐπουρανήον δινάμεων ἀσω | μάτων, κὲ ἀρχηερατέβωντως τοῦ θεωφηλεστάτου ἐπησκόπου Γαρδικήου καὶ Περηστερᾶς | Σοφρονήου· ἐν ἔτι ΖΡΜΕ´ ἐστωρίθη διὰ χηρός Διμητρίου ἐκ τῆς περηφήμου πόλεος Τρίκις.

† Ἐτελήώθυ ἐν μηνὴ Ἰουνήου ἧς ΚΒ´

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης διδασκόμεθα, ὅτι ὁ μὲν ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων [2] ἐν ἔτει ΖΡΛΓ (=1733) ἤτοι τὸ 1625, αἱ δὲ τοιχο-

[1] Ὁ κ. Ν. Γιαννόπουλος ἐδημοσίευσε μόνον τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου καὶ τὴν χρονολογίαν ἐν Θεολογίᾳ τ. 11 (1933) σ. 332.

[2] Ἡ ἔκφρασις «ἐκ βόθρου», ἥτις ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιγραφῇ ἐτέθη ἀντὶ τοῦ «ἐκ βάθρων», ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλας ἐπιγραφὰς τῆς Τουρκοκρατίας, ἀποτελεῖ δὲ δεῖγμα ἀγραμμάτου λογιωτατισμοῦ.

γραφίαι αὐτοῦ ἐξετελέσθησαν ἐν ἔτει ΖΡΜΕ (=7145) ἤτοι τὸ 1637, ἀρχιερατεύοντος τοῦ Σωφρονίου, ὅστις, ὡς ἀνωτέρω (σ. 157) εἴπομεν, μαρτυρεῖται ὅτι ἀρχιεράτευεν εἰσέτι κατὰ τὸ 1663 ἤτοι διετέλεσεν ἀρχιερεὺς ἐπὶ 36 τοὐλάχιστον συναπτὰ ἔτη. Μανθάνομεν ἐπίσης ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς, ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου ἦτο συγχωνευμένη κατὰ τὸ 1637 πρὸς τὴν ἐπισκοπὴν Περιστερᾶς, ἀφ' οὗ ὁ ἐπίσκοπος Σωφρόνιος φέρει ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τὸν τίτλον «Γαρδικίου καὶ Περιστερᾶς». Περὶ τῆς «πάλαι ποτὲ διαλαμψάσης ἐπισκοπῆς Περιστερᾶς» [1] ἐλάχιστα γνωρίζομεν. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι ἐγειτόνευεν πρὸς τὴν τοῦ Γαρδικίου ὑπήγετο δὲ καὶ αὐτὴ εἰς τὴν μητρόπολιν Λαρίσης κατέχουσα μεταξὺ τῶν ἐπισκοπῶν ταύτης ὁτὲ μὲν τὴν ιε´ θέσιν [2], ὁτὲ δὲ τὴν ις´ [3]. Μετὰ τὴν μετάθεσιν τῆς ἕδρας τοῦ Μητροπολίτου Λαρίσης εἰς Τρίκκαλα ἐσχόλασε καὶ αὐτή, ἀνασυνεστήθη δὲ πολὺ ἀργότερον (1800). Πρῶτος δὲ μετὰ τὴν ἀνασύστασιν αὐτῆς ἐπίσκοπος ἐγένετο ὁ Παΐσιος [4].

[1] Οὕτω ἀναφέρεται ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 1471 κώδικι τοῦ Ἐθν. Πανεπιστημίου, Δυοβουνιώτης Ἱερ. Σύνδεσμος 1917 ἀρ. φύλ. 285 σ. 14.

[2] Τακτικὸν Βουλγαροκτόνου, Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, Ἀθήνησιν 1855 τ. Ε', 482, Notitiae Episcopatunm (Parthey) 3,508.

[3] Τακτικὸν Μιχ. Παλαιολόγου, Notitiae Episcopatuum ἔκδ. Parthey ἐν Βερολίνῳ 1866 σ. 10, 614 καὶ 13,465.

[4] Κ. Δυοβουνιώτης Ἱερ. Σύνδ. 1917 φ. 285 σ. 14.

Ο ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΩΝ ΛΟΥΚΙΣΙΩΝ

Δέκα λεπτὰ τῆς ὥρας ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Λουκίσια, κειμένου ἐπὶ τῆς βορείου ἀκτῆς τῆς Βοιωτίας, παρὰ τὰ ἐρείπια τῆς ἐπὶ τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου ἀρχαίας Ἀνθηδόνος, εὑρίσκεται κομψὸς βυζαντινὸς ναΐσκος (εἰκ. 1), χρησιμεύων σήμερον ὡς ἐξωκκλήσιον τῶν Λουκισίων, τιμώμενον εἰς μνήμην Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου. Ὁ ναΐσκος κεῖται κατὰ τὰς βορείους ὑπωρείας τοῦ ὄρους Κτυπᾶ, ἀρχαίου Μεσσαπίου [1], διατηρεῖται δὲ σχεδὸν ἀκέραιος· διότι μόνον ἡ παλαιὰ αὐτοῦ κεράμωσις καί τινα πλίνθινα γεῖσα του ἔχουσι λεηλατηθῆ ὑπὸ χειρῶν βεβήλων.

Ὁ Ἅγ. Γεώργιος τῶν Λουκισίων ἦτο μέχρι τοῦδε γνωστὸς μόνον ἐκ μιᾶς ἁπλῆς μνείας του ὑπὸ τοῦ Leake [2] καὶ μιᾶς φωτογραφίας τῆς προσόψεως αὐτοῦ, ἥν, ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἄλλης μελέτης του, ἐδημοσίευσεν ὁ Megaw [3].

Ἐνδιαφέρουσα κυρίως εἶναι ἡ κάτοψις τοῦ ναΐσκου (εἰκ. 2)· διότι παρουσιάζει τὸ σχέδιον μονοκλίτου, τετρακόγχου ναοῦ μετὰ τρούλλου, ὅπερ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ τῶν τρικόγχων καὶ σταυρικῶν μονοκλίτων, πρὸς οὓς συγγενεύει, εἶναι σπάνιον διὰ τὴν κυρίως Ἑλλάδα· διότι ὁ μόνος μέχρι τοῦδε γνωστὸς τετράκογχος ναὸς—ὁ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων Σολάκη ἐν Ἀθήναις,—εἶναι τρίκλιτος [4]. Τὸ τετράκογχον ὅμως σχέδιον δὲν εἶναι ἄγνωστον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως· διότι ἀπαντᾷ ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐν αὐτῇ τῇ πρωτευούσῃ —Παναγία Μουχλιώτισσα ἢ τῶν Μογγόλων [5]—ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ τῆς νήσου Χάλκης [6], ἐνταῦθα ὅμως μὲ προσθήκην ἰδιαιτέρας προθέσεως καὶ διακονικοῦ, ὅπως καὶ εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ Καυκάσου [7]. Ἀμφότεροι ἐντούτοις οἱ ναοὶ οὗτοι

[1] Στράβων, Γεωγραφικὰ κεφ. 404, Παυσανίας IX, 22, 5.

[2] Travels in Northern Greece, London 1835 τ. II σ. 271.

[3] Annual of the British School at Athens τ. XXXII πίν. 27.

[4] Ὅρα τὸ σχέδιον αὐτοῦ παρὰ Choisy, Histoire de l'architecture II σ. 34, 55 εἰκ. 17 καὶ L'art de bâtir chez les Byzantins σ. 132, Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918 τ. II σ. 768 εἰκ. 722, Lampakis, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1905 σ. 12 εἰκ. 9, Ξυγγοπούλῳ, Εὑρετήριον τῶν μεσ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος σ. 79 εἰκ. 72.

[5] Van Millingen, Byzantine churches in C/pel, London 1912. σ. 279 εἰκ. 96. Ὅρα τὴν ἀναπαράστασιν τῆς κατόψεως αὐτοῦ παρὰ N. Brunov, ἐν Byz. Neugr. Jahrb. 6 (1927-8) σ. 515.

[6] N. Brunov, ἔ. ἀ. σ. 510.

[7] G. Tschubinaschwilli ἐν Monatshefte für Kunstwissenschaft 15, 221.

εἶναι, ὡς θὰ ἴδωμεν, μεταγενέστεροι τοῦ ἐξεταζομένου. Ἐὰν ὁ ναὸς τῶν Λουκισίων ἦτο γνωστὸς πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἀρμενικῶν ναῶν ἔργου τοῦ Strzygowski, ἀσφαλῶς οὗτος θὰ τὸν κατέτασσεν εἰς τοὺς κατ᾽ ἀρμενικὰ πρότυπα κατασκευασθέντας βυζαντινοὺς ναούς, ὡς ἔπραξε διὰ τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους[1]: διότι ὁ τύπος οὗτος εἶναι πράγματι συνήθης ἐν Ἀρμενίᾳ[2]· θὰ ἠδύνατο δέ πως καὶ νὰ δικαιολογηθῇ εἰς τοῦτο ὁ Strzygowski, διότι ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν ναΐσκος παρουσιάζει καί τινα ἄλλα χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ ἀναφέρωμεν κατὰ τὴν λεπτομερῆ αὐτοῦ ἐξέτασιν, εἰς ἣν ἀμέσως μεταβαίνομεν.

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἀπὸ ΝΔ.

Ὁ Ἅγ. Γεώργιος τῶν Λουκισίων εἶναι, ὡς καὶ ὅλοι οἱ μονόκλιτοι τρίκογχοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος[3], μικρῶν διαστάσεων· ἐγγράφεται εἰς ἓν ὀκτάγωνον διαμέτρου μόλις ἓξ μέτρων, τοῦ ὁποίου αἱ πλευραὶ δὲν εἶναι ἴσαι, ἀλλ᾽ ἐναλλὰξ μικραὶ (2.00μ.) καὶ μεγάλαι (3.00 μ.). Τὸ σχέδιόν του ἔχει ὡς βάσιν ἓν κεντρικὸν τετράγωνον, πλευρᾶς 2.10, καλυπτόμενον δι᾽ ὑψηλοῦ τρούλλου τῇ μεσολαβήσει 4 σφαιρικῶν τριγώνων (λοφίων) (εἰκ. 2). Ἐφ᾽ ἑκάστης πλευρᾶς τοῦ βασικοῦ τετραγώνου ἀνοίγεται ἀνὰ μία ὑπερυψωμένη, ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς, ἡμιεξάγωνος δι᾽ ἐξωτερικῶς κόγχη, καλυπτομένη διὰ τεταρτοσφαιρίου. Ἐφ᾽ ἑκάστης κόγχης ἀνοίγονται, εἰς μικρὸν ἀπὸ τοῦ δαπέδου ὕψος, ἀνὰ δύο κυκλικὰ κογχάρια, ἐνθυμίζοντα ἀνάλογα κογχάρια τῶν ἀρμενικῶν ναῶν· εἶναι δὲ τὰ κογχάρια ταῦτα διατεταγμένα πάντοτε ἑκατέρωθεν ἑνὸς ἀνοίγματος, ὅπερ εἰς μὲν τὰς

[1] Strzygowski, ἔ. ἀ. τ. II σ. 769.

[2] Strzygowski, ἔ. ἀ. τ. I εἰκ. 92 95, 97.

[3] Περὶ τῶν μονοκλίτων τρικόγχων ναῶν τῆς Ἑλλάδος ὅρα Ὀρλάνδου, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Α΄ (1935) σ. 105 ἑ.

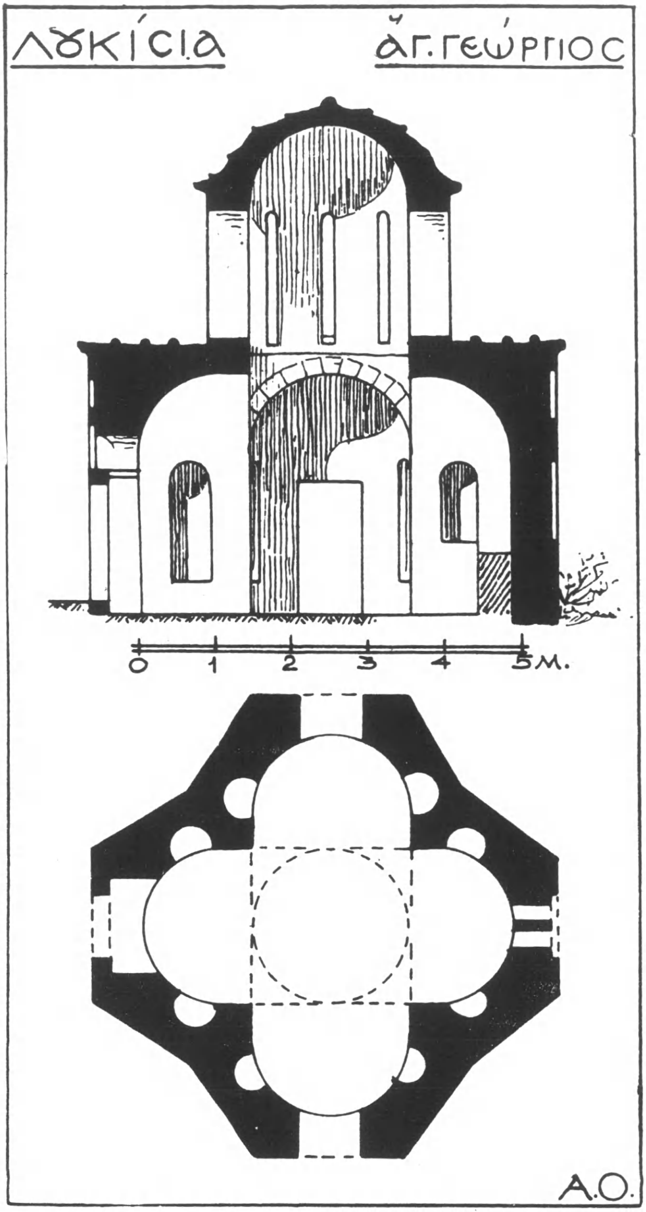

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

τρεῖς κόγχας εἶναι θύρα, πλάτους 0.80-0.90, εἰς δὲ τὴν ἀνατολικήν, ἥτις χρησιμεύει ὡς ἱερόν, δίλοβον παράθυρον (εἰκ. 3).

Ὅπως λοιπὸν μᾶς παρουσιάζεται τὸ σχέδιον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς μία ἁπλῆ παραλλαγὴ τοῦ μονοκλίτου τρικόγχου, ἐν τῷ ὁποίῳ τὸ δυτικὸν σκέλος ἀντὶ νὰ εἶναι ὀρθογώνιον καλυπτόμενον διὰ κυλινδρικῆς καμάρας, εἶναι καὶ αὐτὸ ἡμικυκλικὸν καλυπτόμενον διὰ τεταρτοσφαιρίου. Καὶ δὲν εἶναι νομίζω ἀνάγκη νὰ καταφύγωμεν εἰς τὴν Ἀρμενίαν πρὸς ἐξήγησιν τοῦ σχεδίου του, ὅπερ ἠδύνατο νὰ συλλάβῃ καὶ εἷς βυζαντινὸς πρωτομαΐστωρ, ἔχων ὡς πρότυπα παλαιότερα τοῦ αὐτοῦ τύπου βαπτιστήρια. (Χερσῶνος κλπ.).

Ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ εἶναι λίαν ἐπιμεμελημένη ἰσόδομος κατεσκευασμένη διὰ κανονικῶν πλινθοπεριβλήτων πωρολίθων προερχομένων ἐκ γειτονικοῦ λατομείου. Αἱ πλίνθοι εἶναι κανονικώταται, ἔχουσι πάχος 0.03, καὶ εἶναι τοποθετημέναι κατὰ μὲν τὰς ὁριζοντίας στρώσεις μοναί, κατὰ δὲ τοὺς κατακορύφους ἁρμοὺς ἐνίοτε καὶ

διπλαῖ. Αἱ στρώσεις τῶν πώρων ἔχουσι κανονικῶς ὕψος 0.30, ὑπάρχουσιν ὅμως κατὰ τὰς γωνίας καὶ εἰς τὸν τροῦλλον καὶ ὀγκόλιθοι ὕψους 0.55.

Ἡ μέση πλευρὰ ἑκάστης τῶν τεσσάρων κογχῶν καταλήγει ἄνω εἰς ἀέτωμα μὲ ἰσχυρῶς κεκλιμένας πλευράς, οἵας συναντῶμεν συνήθως εἰς ἀρμενικὰ μνη-

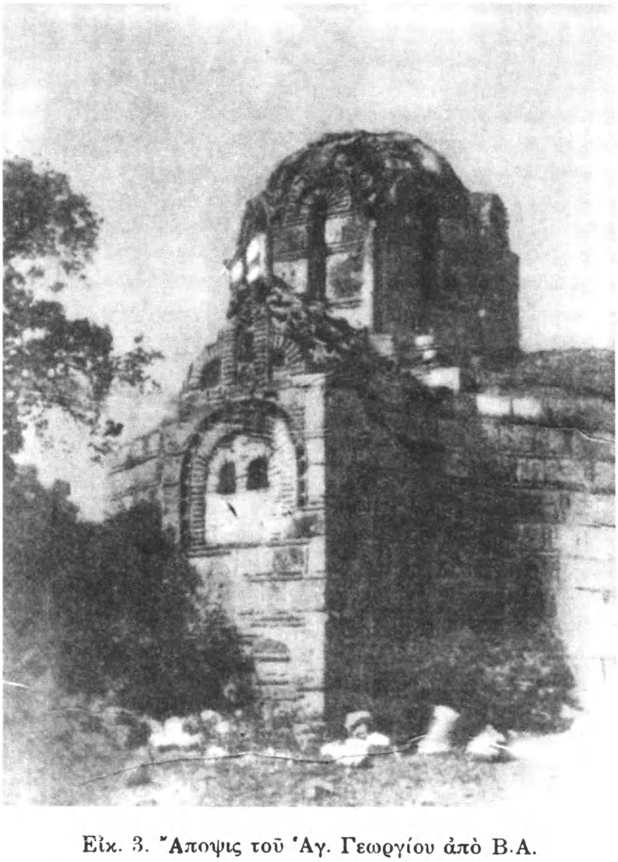

Εἰκ. 3. Ἄποψις τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἀπὸ Β.Α.

μεῖα ἀλλὰ καὶ εἰς βυζαντινὰ δικιόνια προστῷα ὡς π.χ. τῆς Καπνικαρέας [1], τῆς Ἁγίας Μονῆς Ἀργολίδος [2] κλπ.

Ὑπὸ τὰς κεκλιμένας πλευρὰς ἑκάστου ἀετώματος ὑπάρχει πλίνθινον διακοσμητικὸν θέμα ἀπαρτιζόμενον ἐκ τριῶν συνεχῶν τόξων (εἰκ. 3), ὧν τὸ μεσαῖον εἶναι ἄνω ἡμικυκλικὸν καὶ ὑψηλότερον, τὰ δὲ ἄκρα τεταρτοκύκλια. Τὰ τόξα εἶναι τυφλά, ἔφερον δὲ εἰς τὸ βάθος διακοσμητικὰ πινάκια (σκυφία), ὧν

[1] Couchaud, Choix d'églises byzantines en Grèce, Paris 1842, πίν. 14 καὶ 15.

[2] Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, Athen. Mitteilungen 1909 πίν. XI εἰκ. 4 καὶ 6.

σήμερον σώζονται δυστυχῶς μόνον ἐλάχιστα τμήματα ἐντὸς τῶν κοιλοτήτων, ἃς ἀφῆκαν ἐντειχιζόμενα ἐπὶ τοῦ τοίχου. Τὰ τεμάχια δὲ ταῦτα δεικνύουσι κίτρινον γάνωμα μετ' ἐγχαράκτων γραμμῶν. Κάτωθεν τοῦ τριτόξου ὑπάρχει ἐν μὲν τῇ δυτικῇ πλευρᾷ τὸ ἀνακουφιστικὸν τόξον τῆς θύρας, ἐν δὲ τῇ ἀνα-

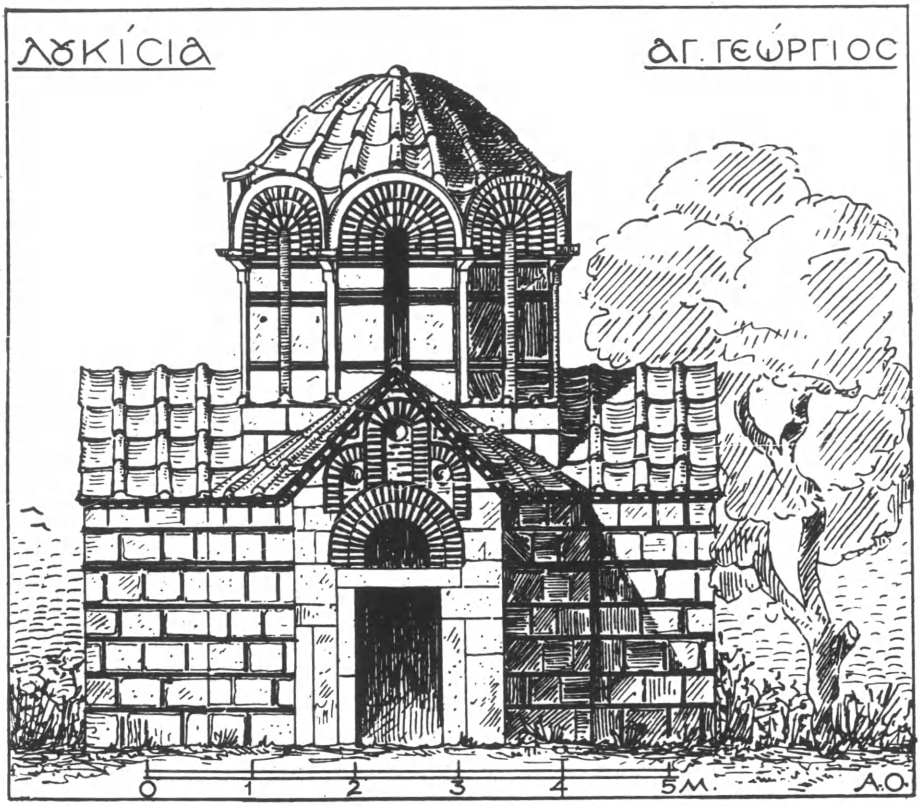

Εἰκ. 4. Ἀναπαράστασις τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Λουκισίων. Δυτικὴ πλευρά.

τολικῇ τὸ δίλοβον παράθυρον τοῦ ἱεροῦ. Τοῦτο ἔχει τὰ πλαίσια τῶν λοβῶν ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλίνθων κατεσκευασμένα, ἐγγεγραμμένα δὲ ἐντὸς ἐξωτερικοῦ τοξωτοῦ πλινθίνου περιβλήματος καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας ἐξωτερικῶς περιβαλλούσης αὐτὸ (εἰκ. 3).

Τὰ γεῖσα τῶν ἀετωμάτων ἦσαν ἐκ πλίνθων μετ' ὀδοντωτῶν ταινιῶν, ὅμοια δὲ θὰ ἦσαν καὶ τὰ ὑπόλοιπα ὁριζόντια τμήματα αὐτῶν, ἅτινα δὲν ὑπάρχουσι πλέον.

Ἐξαιρετικῶς ἐπιμελὴς εἶναι ἡ ἐκτέλεσις τοῦ τρούλλου. Οὗτος εἶναι ὀκτάγωνος, φέρων κατὰ τὰς γωνίας ἀνὰ ἕνα πώρινον ἡμιεξάγωνον κιονίσκον στεφόμενον ὑπὸ λοξοτμήτου κιονοκράνου (εἰκ. 4). Ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς τοῦ

τρούλλου ἀνοίγεται ἀνὰ ἓν στενὸν (0.19), μονόλοβον παράθυρον φέρον πλίνθινα τοξωτὰ περιβλήματα, τῶν ὁποίων αἱ γεννήσεις εὑρίσκονται εἰς τὴν στάθμην τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν κιονοκράνων τῶν κιονίσκων. Τούτου ἕνεκα πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι οἱ κιονίσκοι θὰ ἐγεφυροῦντο μεταξύ των διὰ τοξωτῶν γείσων, ἅτινα δὲν σώζονται, θὰ ἦσαν ὅμως πιθανώτατα πώρινα καὶ λοξότμητα, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἀττικῶν καὶ ἄλλων ναῶν τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος.

Ἡ κεράμωσις τοῦ ναοῦ, σωζομένη ἐν μέρει, ἀπετελεῖτο ἐκ μεγάλων, ἐλαφρῶς κοίλων στρωτήρων καὶ μικροτέρων καλυπτήρων. Στρωτῆρες τινὲς σωζόμενοι παρουσιάζουσι διαστάσεις 0.40×0.60.

Ἡ λίαν ἐπιμελὴς ἐκτέλεσις, τὸ μικρὸν πάχος τῶν πλίνθων, ἡ παρουσία πλινθίνων γείσων, ἡ χρῆσις τοῦ τριτόξου διακοσμητικοῦ θέματος μὲ τὰ ἄκρα τοξύλλια τοποθετημένα χαμηλὰ καὶ τέλος τὸ ἕως κάτω φθάνον πλίνθινον περίβλημα τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ εἶναι στοιχεῖα μαρτυροῦντα, ὅτι ὁ ναὸς τῶν Λουκισίων θὰ εἶναι κτίσμα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος, ἐν ᾧ οἱ ναοὶ τῆς Παναγίας Μουχλιώτισσας καὶ τῆς Παναγίας ἐπὶ τῆς νήσου Χάλκης εἶναι ὁ μὲν τοῦ 13ου, ὁ δὲ τοῦ 14ου αἰῶνος, ἔχοντες ἀμφότεροι οὐχὶ τριπλεύρους, ὡς ὁ Ἅγ. Γεώργιος, ἀλλὰ πολυγωνικὰς τὰς κόγχας.

Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ ὑπάρχουσιν εἰσέτι ὀλίγα λείψανα τοιχογραφιῶν ἰδίως εἰς τὰς μικρὰς κόγχας, ἔνθα εἰκονίζονται ἐν μὲν τῷ ἱερῷ ὁλόσωμοι ἅγιοι διάκονοι, ἐπὶ δὲ τοῦ ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου τυμπάνου ἡ Σταύρωσις. Ἡ τέχνη τῶν τοιχογραφιῶν τούτων δεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ ἔργων ἀρχαιοτέρων τοῦ 14ου μ.Χ. αἰῶνος. Τοὐναντίον ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, ὅπερ εἶναι κατεσκευασμένον κατὰ τὴν χορδὴν τῆς ἀνατολικῆς κόγχης καὶ ἐπὶ τῶν ἑκατέρωθεν παραστάδων ὑπάρχουσι μεταγενέστεραι τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀριστερᾷ καὶ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου δεξιᾷ· αἱ εἰκόνες αὗται εἶναι πιθανῶς τέχνης τοῦ 17ου αἰῶνος.

Ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὑπάρχει ἡ ἑξῆς γραπτὴ ἐπιγραφή: *Δέησις τοῦ] δούλου κ(υρίο)υ Ἀντωνίου.*

Σημειώνομεν ἐν τέλει ὅτι ἐν τῷ ναΐσκῳ τοῦ ἁγ. Γεωργίου ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ δύο ἀρχαῖοι ἐνεπίγραφοι λίθοι, ὁ μὲν ὡς πλὰξ τῆς ἁγ. Τραπέζης, ὁ δὲ ὡς γωνιόλιθος τῆς νοτίας κόγχης. Ὁ πρῶτος εἶναι στήλη ἐπιτύμβιος μετ' ἀετώματος, τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος (ὕψους 0.82, πλάτους 0.375 καὶ πάχους 0.105) φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν ΚΑΦΙΣΟΔΩΡΑ καὶ κάτωθεν αὐτῆς δύο ἀναγλύπτους ῥόδακας· ὁ δὲ δεύτερος, κολοβωθείς, διατηρεῖ ἀναγεγραμμένον τὸ ὄνομα (;) ... ΗΛΕΜΜΟ (ὕψ. γραμ. 0.05). Οὐδεμία τῶν μνημονευθεισῶν ἐπιγραφῶν περιλαμβάνεται ἐν τῇ συναγωγῇ τῶν ἐξ Ἀνθηδόνος ἐπιγραφῶν, ἣν ἐδημοσίευσαν οἱ Buck καὶ Tarbell [1] οὔτε δὲ καὶ ἐν τῷ Corpus τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Βοιωτίας [2].

[1] Papers of the American School of Classical Studies at Athens, Boston 1892, τ. V. σ. 207 - 223.

[2] Ἡ πρώτη μόνον ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Leake, Travels in north. Greece II, 271

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΑΝΘΗΔΟΝΟΣ

Δύο περίπου χιλιόμετρα πρὸς Βορρᾶν τῶν Λουκισίων εὑρίσκονται, παρὰ τὴν θάλασσαν τοῦ Εὐβοϊκοῦ, τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Ἀνθηδόνος, τῆς ὁποίας τὸν μὲν ἀρκούντως σωζόμενον λιμένα ἐσχδίασεν ὁ Ἀθαν. Γεωργιάδης[1], τινὰ δὲ τῶν κτισμάτων ἀνέσκαψαν τὸ 1889 οἱ Ἀμερικανοὶ C. D. Buck καὶ J. C. Rolfe[2]. Ἐκ τῶν παρὰ τὸν λιμένα ἀποκαλυφθέντων κτηρίων τὸ πρὸς νότον ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τοῦ Rolfe ὡς «ρωμαϊκὸν κτήριον φέρον εἰς τὰ δύο καθέτως διασταυρούμενα διαμερίσματα αὐτοῦ ψηφιδωτὸν δάπεδον μὲ πολύχρωμα γεωμετρικὰ σχέδια»[3]. Ἁπλοῦν ἐντούτοις βλέμμα ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ εἰρημένου κτηρίου, οὗτινος τὴν κάτοψιν παρέχει ἡ εἰκὼν 1, ἀρκεῖ διὰ νὰ πείσῃ, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ συνήθους τινὸς ρωμαϊκοῦ κτηρίου ἀλλὰ περὶ τρικλίτου χριστιανικῆς βασιλικῆς. Πράγματι τὸ ἀποκαλυφθὲν ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν τμῆμα τοῦ κτηρίου ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς ἐπιμήκεις τοίχους, m, n καὶ n΄ (εἰκ. 1) διευθυνομένους ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς καὶ δύο ἄλλους καθέτως πρὸς αὐτοὺς βαίνοντας (o, o΄). Ἐκ τῶν τριῶν πρώτων τοίχων οἱ n καὶ η΄ περικλείουσιν ἕνα ἐπιμήκη, ὀρθογώνιον χῶρον, ὅστις περατοῦται πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα, διαμέτρου κατά τι μικροτέρας τῆς μεταξὺ τῶν τοίχων ἀποστάσεως. Λαμβανομένου λοιπὸν ὑπ᾿ ὄψιν τοῦ προσανατολισμοῦ εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ μὲν δύο τοῖχοι n καὶ η΄, σωζόμενοι μόνον ἐν θεμελίοις ἀπετέλουν τὸ ὑπόβαθρον τῶν δύο κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους βασιλικῆς, ὁ δὲ παραλλήλως πρὸς αὐτοὺς βαίνων τοῖχος m, σωζόμενος ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, ἐσχημάτιζε τὸν βόρειον ἐξωτερικὸν τοῖχον τῆς βασιλικῆς, συμμετρικῶς πρὸς τὸν ὁποῖον πρέπει ν᾿ ἀποκαταστήσωμεν, εἰς τὸ ἄσκαφον παραμεῖναν τμῆμα τῆς περιοχῆς, τὸν νότιον ἐξωτερικὸν τοῖχον τῆς ἐκκλησίας.

Ἡ διεύθυνσις τὴν ὁποίαν ἔχει τὸ κτήριον οὐδεμίαν καταλείπει ἀμφιβολίαν, ὅτι πρόκειται περὶ χριστιανικῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας οἱ δύο ἐγκαρσίως τῶν πρώτων βαίνοντες τοῖχοι o καὶ o΄ (εἰκ. 1) περιέκλειον τὸν ἐπιμήκη νάρθηκα, ἐξέχοντα, ὡς συνήθως πρὸς τὰ πλάγια (εἰκ. 1) συγκοινωνοῦντα δὲ διὰ 3 θυρῶν πρὸς τὰ κλίτη τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἐκ τῶν κλιτῶν δὲ τούτων τὸ μὲν

[1] Ath. Georgiades, Les ports de la Grèce dans l'antiquité, Ἀθῆναι 1907 πίν. IV.

[2] Papers of the American School of classical Studies at Athens, Boston 1892 τ. V σ. 201 καὶ American Journal of Archaeology VI (1890) σ. 96.

[3] Ἔ. ἀ. σ. 201 τοῦ Papers καὶ 96 τοῦ Journal.

μέσον ἦτο, ὥς συνήθως, εὐρύτερον τῶν ἄκρων (ἀναλογία εὔρους 1 : 1,60) καὶ ἦτο ἐστρωμένον, ὥς καὶ ὁ νάρθηξ, διὰ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, τοῦ ὁποίου ἀνευρέθησαν ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ἱκανὰ τμήματα (εἰκ. 1), τῶν ὑπολοίπων καταστραφέντων. Τὸ θέμα ὅπερ εἰκονίζετο ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ μέσου κλίτους ἀπετελεῖτο ἐκ μεγάλων συμπλεκομένων ὀκταγώνων (εἰκ. 1) μεταξὺ τῶν ὁποίων παρενεβάλλοντο κύκλοι. Τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ὀκταγώνων διῃρεῖτο εἰς ῥόμβους

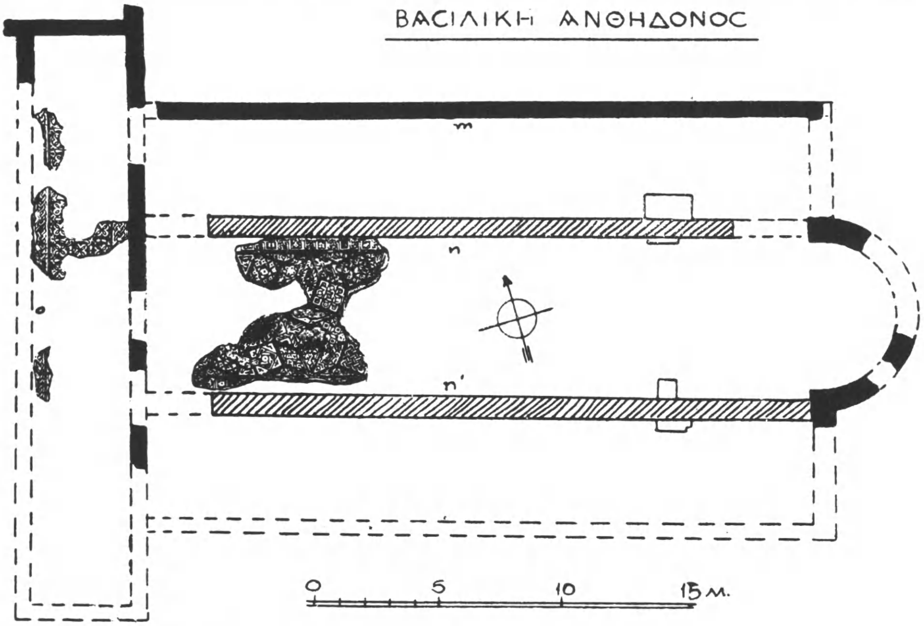

Εἰκ. 1. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀνθηδόνος.

πληρουμένους διὰ ποικίλων σχεδίων. Τὰ πρὸς τοὺς στυλοβάτας τῶν κιονοστοιχιῶν κράσπεδα τοῦ δαπέδου ἐσχημάτιζε ταινία ἐκ συνθέτου μαιάνδρου, θέματος, ὅπερ συχνὰ συναντῶμεν εἰς παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα [1]. Τοῦ δὲ νάρθηκος τὸ δάπεδον ἐκόσμειτο δι᾿ ἐφαπτομένων μικρῶν κύκλων περιβαλλόντων τετράφυλλα. Ὡς παρυφὴ δὲ τοῦ ὅλου θέματος ἐχρησίμευε πλατεῖα ταινία μὲ ἁλυσοειδὲς κόσμημα, οἷον συναντῶμεν καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος [2] καὶ ἀλλαχοῦ.

Μετὰ τὰ λεχθέντα οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι τὸ πάλαι ἀποκαλυφθὲν κτήριον εἶναι τρίκλιτος χριστιανικὴ βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος, τῆς ὁποίας δυστυχῶς ἔχουσιν ἀφαιρεθῆ πάντα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Ἡ βασι-

[1] Βασιλικὴ Ἀφεντέλλῃ ἐν Λέσβῳ Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 65 εἰκ. 72 καὶ πίν. III.

[2] Orlandos, Byzantion τ. V πίν. 36.

λικὴ αὕτη θὰ ἐξυπηρέτει τὴν χριστιανικὴν κοινότητα τῆς Ἀνθηδόνος, πόλεως ἀρχαίας, ἥτις καταστραφεῖσα τὸ 86 π. Χ. ὑπὸ τοῦ Σύλλα[1], διώκοντος τὸν ἐκεῖ καταφυγόντα στρατηγὸν τοῦ Μιθριδάτου Ἀρχέλαον, ἀνεκτίσθη ἀργότερον καὶ ἐξηκολούθει ζῶσα κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, ἀφ᾽ οὗ μὲ τὸ ἀρχαῖον αὐτῆς ὄνομα ἀναφέρεται ἀκόμη εἰς τὸν Συνέκδημον τοῦ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἀκμάσαντος γραμματικοῦ Ἱεροκλέους[2], ὡς μία τῶν ἑβδομήκοντα ἐννέα ὑπὸ ἀνθύπατον πόλεων τῆς ἐπαρχίας «Ἑλλάδος, ἤγουν Ἀχαΐας». Ἕως πότε ἔζησεν ἡ παράλιος Ἀνθηδὼν δὲν γνωρίζομεν. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι κατὰ τοὺς βυζαντιακοὺς χρόνους τὸ παράλιον πόλισμα μετετέθη ἐπὶ τῆς ὕπερθεν κλιτύος τοῦ Μεσσαπίου, παρὰ τὸ Λουκίσι, ὁπότε ἱδρύθη καὶ ὁ ἐν τῷ προηγουμένῳ ἄρθρῳ ἐξετασθεὶς ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

[1] Πλουτάρχου, Σύλλας 26.

[2] Hierocles, Synecdemus ἔκδοσις Parthey, ἐν Βερολίνῳ 1866, 644. 12.

Η ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΕΥΒΟΙΑΣ

Εἴκοσι περίπου χιλιόμετρα βορειοδυτικῶς τῆς Χαλκίδος εὑρίσκεται, ἐπὶ τῆς πρὸς τὸν Εὐβοϊκὸν ἀκτῆς, ἡ εὔφορος πολίχνη Πολιτικά[1]. Ἱδρυμένη ὀλίγον ὑπεράνω μικροῦ κολπίσκου παρὰ τοὺς πρόποδας δασώδους ῥάχεως, ἥτις τὴν προστατεύει ἀπὸ τῶν ῥιπῶν τοῦ βορρᾶ διακρίνεται μακρόθεν διὰ τοῦ ὑψηλοῦ ἑνετικοῦ πύργου της (εἰκ. 1) ὅστις ὑψοῦται ὑπερήφανος καὶ ἐπιβλητικὸς ὑπεράνω τῶν ταπεινῶν σπιτιῶν ποὺ τὸν περιβάλλουν ὡς νὰ ζητοῦν τὴν προστασίαν των[2].

Μία πευκόφυτος χαράδρα διασχίζει τὴν ὕπερθεν ῥάχιν τοῦ Κοτυλαίου, ἐντὸς δ' αὐτῆς, ἀκατόπτευτος ἀπὸ τοὺς παραπλέοντας, ἦτο ἱδρυμένη ἐπὶ ῥωμαντικοῦ τοπίου βυζαντινὴ μονὴ ἀπὸ τὴν ὁποίαν σήμερον διατηρεῖται μόνον τὸ καθολικὸν καὶ τμῆμα τοῦ περιβόλου της.

Ὁ ναὸς ἔχει τὸ σχέδιον σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ τεσσάρων στηριγμάτων, ὧν σήμερον τὰ μὲν δύο πρὸς ἀνατολὰς εἶναι μαρμάρινοι κίονες, τὰ δὲ δύο δυτικὰ εἶναι τὸ μὲν στήλη ἑρμαϊκὴ ἐνεπίγραφος[3] ἀντιστρόφως τοποθετημένη, τὸ δὲ κτιστὸς πεσσὸς (εἰκ. 2). Ἀμφότερα τὰ τελευταῖα ταῦτα στηρίγματα ἐτέθησαν προφανῶς κατὰ τὴν ἐπὶ Τουρκοκρατίας γενομένην ἀνακατασκευὴν τοῦ ἄνω μέρους τοῦ ναοῦ, εἰς ἀντικατάστασιν τῶν φθαρέντων παλαιῶν κιόνων, ὧν τὰ τεμάχια σῴζονται εἰσέτι ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ναοῦ. Τόσον αἱ καμάραι τοῦ σταυροῦ ὅσον καὶ τὰ πλάγια

[1] Τὸ ὄνομα θὰ ἐτυμολογεῖται πιθανῶς ἐκ συνοικισμοῦ τινος Κωνσταντινουπολιτῶν καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ σχέσιν πρὸς τὴν διάδοσιν πολιτικῶν, ἤτοι ὑπὸ τῆς πολιτείας διανεμομένων ἄρτων, ὡς τὸ Πολιτικὸν τῆς Χίου, περὶ οὗ βλ. Κ. Ἄμαντον, ἐν Ἀθηνᾶς τ. 35 σ. 136 σημ. 3.

[2] Ὅμοιοι τετράγωνοι πύργοι κατασκευασθέντες ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν τριτημορίων (Tertieri) τῆς Εὐβοίας ὡς ἀμυντικαὶ βίγλαι κατὰ τῶν διαπλεόντων τὸν Εὐβοϊκὸν κόλπον πειρατῶν εὑρίσκονται καὶ εἰς ἄλλα χωρία τῆς Εὐβοίας κατὰ μῆκος τοῦ Εὐβοϊκοῦ ὡς π.χ. εἰς τὸ Βασιλικὸ καὶ τὰ Φύλλα. Πβλ. A. Buchon, Voyage dans l'Eubée, les îles ioniennes et les Cyclades en 1841 Paris 1911 σ. 29 καὶ W. Miller-Λάμπρου, Ἱστορία καὶ Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, Ἀθῆναι 1911 τ. Α' σ. 201 καὶ Β' 199.

[3] Ἡ ἐπ' αὐτῆς ἐπιγραφὴ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος (IG XII, 9, 1179) ἀνήκει κατὰ τὸν Deissmann (Licht vom Osten, Tübingen 1909 σ. 13 σημ. 2) εἰς τὰ ἀρχαιότατα μνημεῖα, ἅτινα ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν τῆς Βίβλου, διότι αἱ ὑπ' αὐτῆς μνημονευόμεναι ἀραὶ εἶναι εἰλημμέναι ἐκ τοῦ Δευτερονομίου (28, 22 καὶ 28).

κλίτη καλύπτονται σήμερον ὑπὸ κυλινδρικῶν καμαρῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι προφανῶς τοποθετημέναι εἰς ὕψος πολὺ μεγαλύτερον τῶν ἀρχικῶν· τοῦ ἀνατολικοῦ μάλιστα σκέλους ἡ καμάρα ἀνακατεσκευάσθη ἄνευ τῆς τυπικῆς θλάσεως ὑπὲρ τὸ ἱερόν, ἣν δὲν παρουσιάζουν καὶ οἱ τετρακιόνιοι ναοὶ τῆς Ἀττικῆς[1]. Ἄλλο δὲ τεκμήριον τῆς εἰς μεταγενεστέρους χρόνους κατασκευῆς τῶν θόλων παρέχει καὶ τὸ γεγονός, ὅτι καὶ τὰ τρία κλίτη καλύπτονται διὰ μιᾶς καὶ μόνης δικλινοῦς στέγης ἐν ᾧ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τὰ ἄκρα κλίτη στεγάζονται πάντοτε πολὺ χαμηλότερον τοῦ μέσου ἀφίνοντα νὰ διαγράφεται ἀνάγλυφος ὁ σταυρὸς ἐπὶ τῆς στέγης. Μεταγενέστερον δὲ ἠνοίχθη καὶ ἡ πρὸς βορρᾶν θύρα τοῦ ναοῦ.

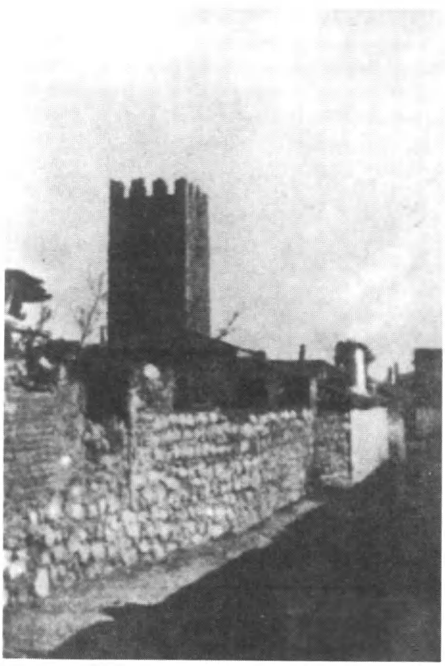

Εἰκ. 1. Ὁ πύργος τῶν Πολιτικῶν.

Ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι τὸ εἰς ἀρκούντως καλὴν κατάστασιν σωζόμενον μαρμαροθετημένον δάπεδον τοῦ ναοῦ, ὅπερ ἔχει συντεθῆ μὲ τὸ καὶ ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων γνωστὸν σχέδιον ἤτοι μετὰ τετραγώνων ἢ ὀρθογωνίων πλαισίων πληρουμένων διὰ γεωμετρικῶν θεμάτων ἀποτελεσθέντων ἐκ μικρῶν κανονικῶν τεμαχίων ποικιλοχρώμων μαρμάρων, διατεταγμένων κατὰ γεωμετρικὰ σχήματα εἰς διαφόρους συνδυασμούς, ὧν τοὺς πλείστους παρέχει ὁ παρατιθέμενος πίναξ (εἰκ. 3). Τὰ χρησιμοποιηθέντα χρώματα εἶναι τὸ πορφυροῦν (grenat), τὸ βαθὺ καὶ ἀνοικτὸν πράσινον, τὸ πορτοκαλλεόχρουν, τὸ λευκὸν καὶ τὸ ὑποκύανον. Τὸ ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ τὸν τροῦλλον τετράγωνον πληροῦται ἐν τῷ κέντρῳ ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ καὶ ἄλλοθεν[2] πεντακύκλου κοσμήματος ὅπερ ἐν ἐγγράφοις[3] ὀνομάζεται *πενταόμφαλον*.

[1] Πβλ. τοὺς ναούς: Καισαριανῆς, (Strzygowski, Ἀρχ. Ἐφημ. 1910 σ. 63 εἰκ 6, Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον Μεσαιων. μνημ. τεῦχ. Γ' σ. 161 εἰκ. 215), Ἀστερίου (Ὀρλάνδος, ἔ. ἀ. σ. 166 εἰκ. 223), Θεολόγου (Ὀρλάνδος, ἔ. ἀ. σ. 168 εἰκ. 227).

[2] Νέα Μονὴ Χίου, Orlandos, Monum. byz. de Chios, 1930 II πίν. 21, Μονὴ Βαρνάκοβας Ὀρλάνδος, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922 πίν. 1. Μονὴ Βλαχερνῶν Ἄρτης Ὀρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' σ. 30 εἰκ. 25.

[3] Miklosich-Müller, Acta et diplomata 3, 56.

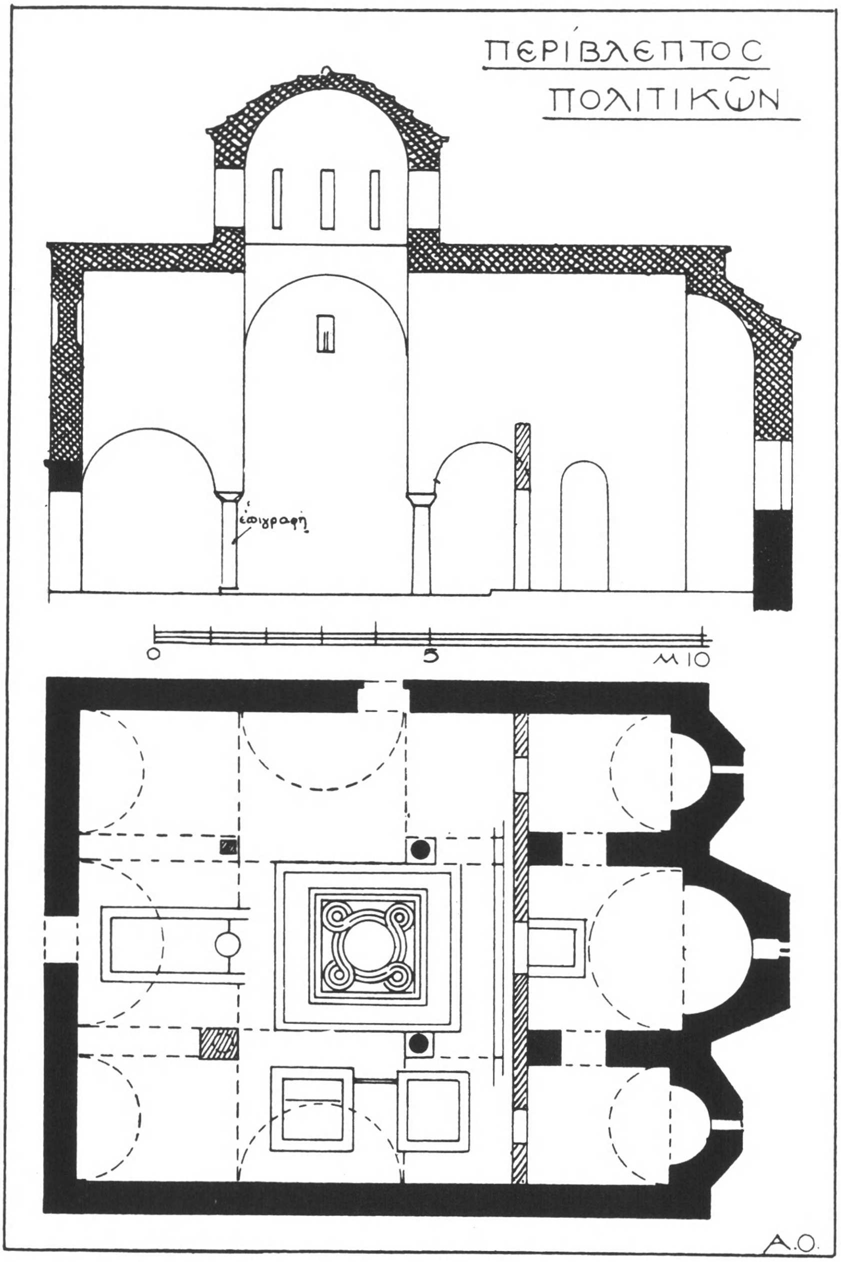

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τῶν Πολιτικῶν.

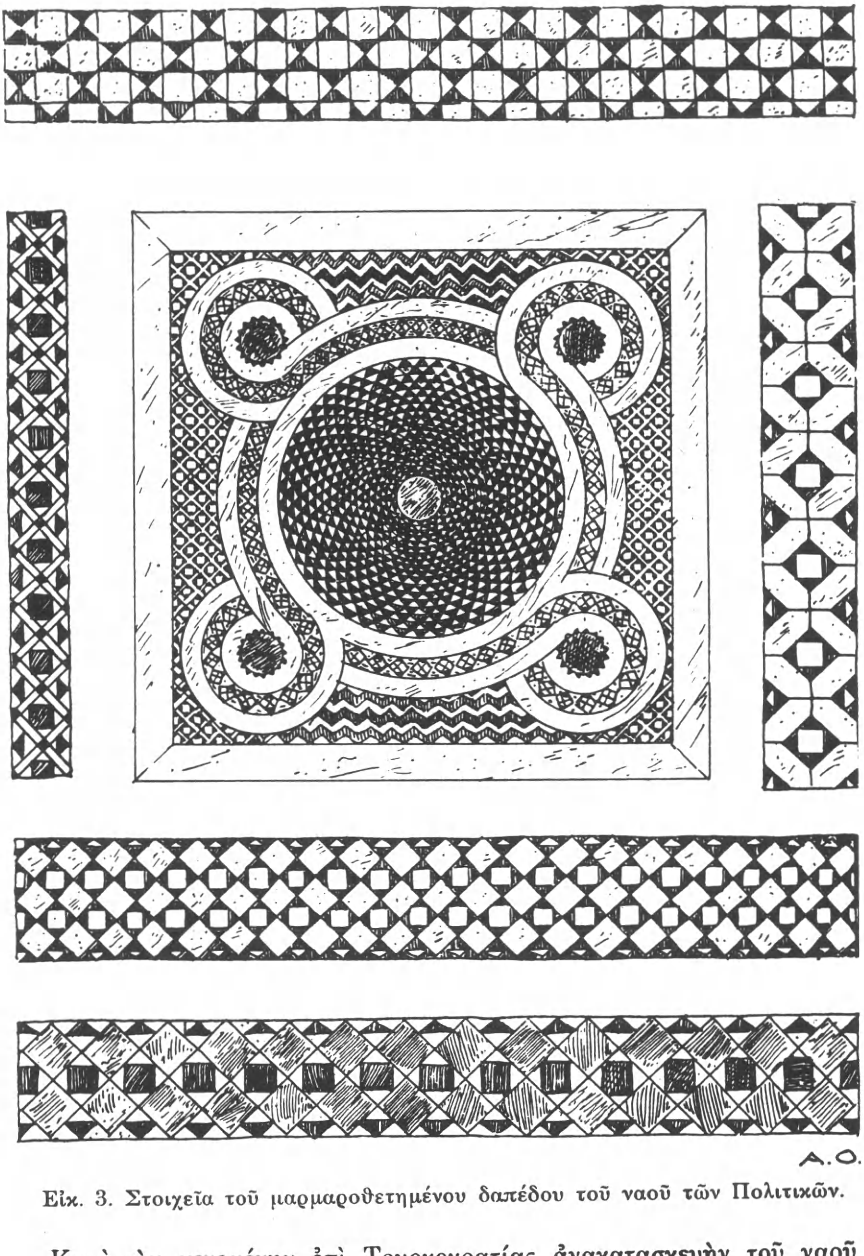

Εἰκ. 3. Στοιχεῖα τοῦ μαρμαροθετημένου δαπέδου τοῦ ναοῦ τῶν Πολιτικῶν.

Κατὰ τὴν γενομένην ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀνακατασκευὴν τοῦ ναοῦ τὸ τέμπλον κατεσκευάσθη κτιστὸν περιελήφθησαν δ' ἐν αὐτῷ αἱ μαρμάριναι πλάκες τῶν θωρακίων τοῦ παλαιοῦ εἰκονοστασίου, αἵτινες σήμερον εἶναι ἐπικεχρισμέναι δι' ἀσβέστου. Τὰ ἐπ' αὐτῶν εἰκονιζόμενα διακοσμητικὰ θέματα

παρέχουσιν αἱ εἰκόνες (4 καὶ 5). Καὶ τὰ μὲν θωράκια Α καὶ Β φέρουσι τὰ λίαν συνήθη κατὰ τὸν 11ον καὶ 12ον αἰῶνα θέματα τῶν διὰ κόμβων συμπλεκομένων

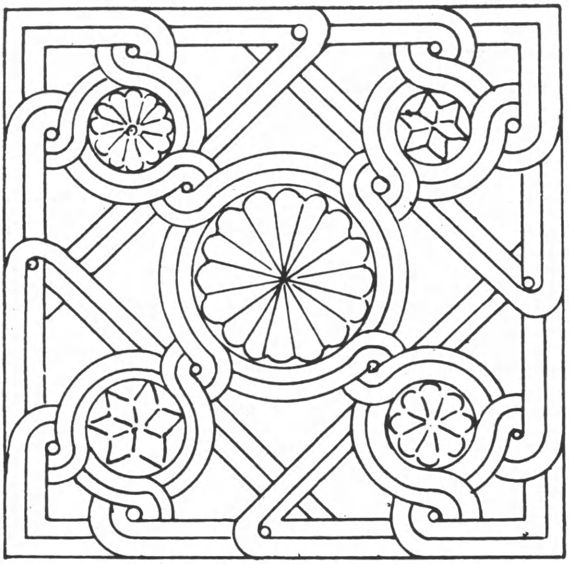

Εἰκ. 4. Μαρμάρινον θωράκιον (Α).

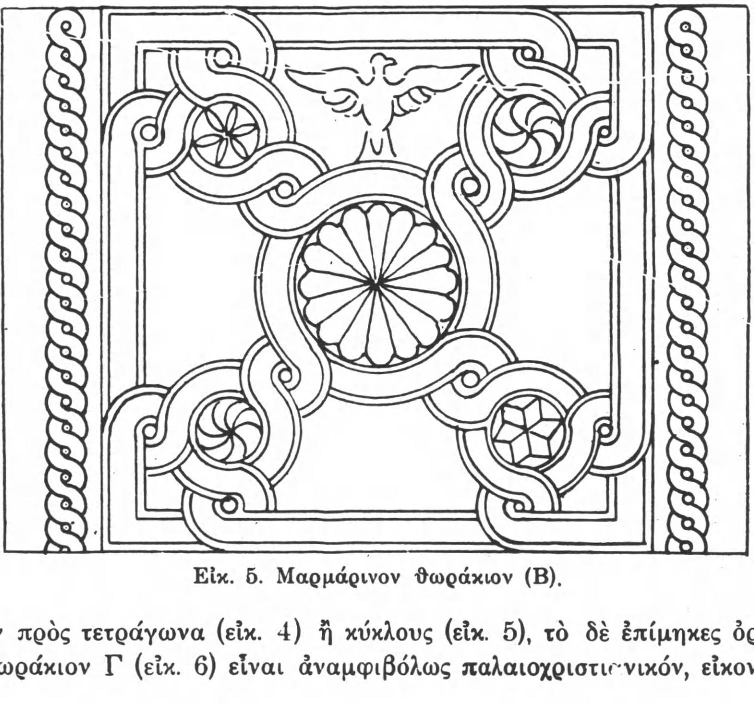

Εἰκ. 5. Μαρμάρινον θωράκιον (Β).

κύκλων πρὸς τετράγωνα (εἰκ. 4) ἢ κύκλους (εἰκ. 5), τὸ δὲ ἐπίμηκες ὀρθογώνιον θωράκιον Γ (εἰκ. 6) εἶναι ἀναμφιβόλως παλαιοχριστιανικόν, εἰκονίζει δὲ

ἐν τῷ μέσῳ μὲν στέφανον δάφνης ἀνηρτημένον ἀπὸ τοῦ ἄνω πλαισίου καὶ περιβάλλοντα τὸ χρῖσμα, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ δύο σταυροὺς ἱσταμένους ἐπὶ τῶν ἄκρων τῶν ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ στεφάνου ἑλικοειδῶς ἐκφυομένων ταινιῶν. Καὶ μέχρι μὲν τοῦ σημείου τούτου τὸ θέμα εἶναι συνηθέστατον κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν, ἀλλ' ἐνταῦθα ἔχομεν καὶ τὸ πρόσθετον στοιχεῖον τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἱσταμένων δένδρων (κυπαρίσσων;) ὧν τὰ παρὰ τὸν στέφανον ἱστάμενα ἔχουσι τὴν κορυφὴν προσκλίνουσαν πρὸς τὸν σταυρὸν (εἰκ. 6) ἐν ᾧ τὰ ἐξωτερικὰ ἵστανται κατακόρυφα. Τὸ θωράκιον Γ προέρχεται

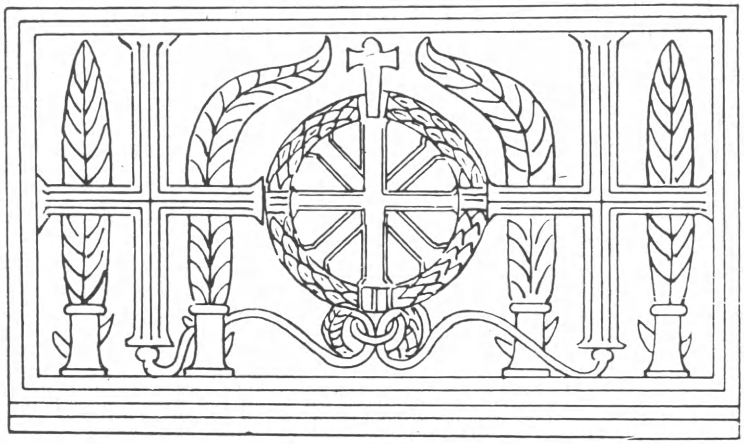

Εἰκ. 6. Παλαιοχριστιανικὸν θωράκιον (Γ).

ἀναμφιβόλως ἐκ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἧς καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ γλυπτὰ μέλη εὑρίσκονται ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ἐντὸς τῶν Πολιτικῶν κειμένου ἠρειπωμένου ναοῦ τοῦ ἁγ. Ἰωάννου. Ἐκ τῶν ἐνταῦθα δ' εὑρισκομένων γλυπτῶν ἓν θωράκιον τεθραυσμένον εἰκονίζει ἐν μέσῳ ὀρθογωνίου πλαισίου ἰσοσκελῆ σταυρὸν ἐντὸς κύκλου, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ δύο ὁμοίως προσκλίνοντα κυπαρίσσσια (εἰκ. 7). Διασώζει δὲ τὸ θωράκιον τοῦτο καὶ τὰ μὴ διακρινόμενα ἐν τῷ ἄλλῳ ἄνω καὶ κάτω πλαίσια, ἐξ ὧν τὸ μὲν κάτω φέρει ἑλικοειδὲς κόσμημα μετὰ φύλλων κισσοῦ, τὸ δὲ ἄνω σειρὰν παρατεθειμένων ρόμβων διατεταγμένων ἑκατέρωθεν σταυροῦ. Τὸ ὁλικὸν αὐτοῦ ὕψος εἶναι 0.945, τὸ δὲ μῆκος 1,02 μ. Τὸ θωράκιον τοῦτο φέρει ὄπισθεν ρωμαϊκὴν ἐπιγραφὴν τιμητικὴν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κλαύδιον (41 - 54 μ.Χ.), ἣν ἐδημοσίευσεν ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων κ. Κ. Καροῦζος, ὅστις πρῶτος ἐσημείωσε τὴν παρουσίαν του[1].

Ἐπανερχόμενοι νῦν εἰς τὸν ναὸν τῶν Πολιτικῶν, σημειώνομεν ὅτι οὗτος μετὰ τὴν ἀνάκτισίν του ἐτοιχογραφήθη σῴζεται δ' ἐκ τῆς τοιχογραφίας σήμερον μόνον τὸ πρὸς τὸ ἱερὸν τμῆμα. Ἐκ γραπτῆς δ' ἐπιγραφῆς εὑρισκο-

[1] Ἀρχαιολ. Δελτ. (1926) τ. 10 παρ. σ. 16.

μένης ἐν τῇ προθέσει ἑκατέρωθεν τῆς εἰκόνος τῆς Ἀποκαθηλώσεως (Ἄκρας ταπεινώσεως), μανθάνομεν ὅτι ἡ τοιχογράφησις ἐγένετο ἐν ἔτει 1668. Ἀναφέρονται δ' ἐν αὐτῇ πιθανώτατα τὰ ὀνόματα τῆς οἰκογενείας τῶν χορηγῶν. Ἰδοὺ πῶς ἔχει ἀκριβῶς τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς, ἥτις εἶναι γεγραμμένη διὰ λευκοῦ χρώματος ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ ἀέρος.

1668 μηνὶ Οκτοβρηου 10

Μελχισεδεκ ιερομονάχου	*Νηκολαου*
Jακοβου ιερομονάχου	*Λασκαρου*
Λεοντίας μοναχῆς	*Ζαχαριου*
καὶ τον γονέον αυτου	*Σταματη Πηγης*
Θομᾶ ιερεος	*Κοστατηνου*
Κασατρας πρεσβητέρας	*Φλυρου*
Σταματηου ορησα	*Σαβατου*
Μαρούλα Σταθι	

Ὁ ἐξετασθεὶς ναὸς ἀναφέρεται τὸ πρῶτον ἐν σιγιλλίῳ τοῦ 1572. Εἶναι ὅμως πολὺ ἀρχαιότερος τοῦ 16ου αἰῶνος, ὡς ἀποδεικνύει τοῦτο μὲν ἡ λαμπρὰ πλινθοπερίκλειστος τοιχοποιία τῶν κάτω αὐτοῦ μερῶν, τοῦτο δὲ τὸ μαρμαροθετημένον αὐτοῦ δάπεδον καὶ τὰ γλυπτὰ θωράκια τοῦ τέμπλου, ἅτινα πάντα μαρτυροῦσιν, ὅτι θὰ κατεσκευάσθη κατὰ τὸν 11ον ἢ 12ον μ. Χ. αἰῶνα.

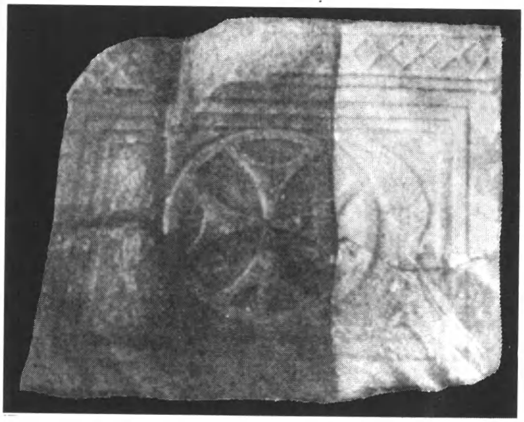

Εἰκ. 7. Παλαιοχριστιανικὸν θωράκιον Ἁγ. Ἰωάννου.

Σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς περιῆλθε εἰς ἐρείπωσιν ἀνακατεσκευάσθη δ' ἐπὶ Τουρκοκρατίας πιθανώτατα ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Εὐρίπου Λαυρεντίου, ὅστις, καθ' ἃ πληροφορεῖ ἡμᾶς τὸ εἰρημένον σιγίλλιον, ἠγόρασεν αὐτὸν παρὰ τῶν Τούρκων καὶ τὸν ἀφιέρωσε εἰς τὴν δίωρον πρὸς βορρᾶν κειμένην σταυροπηγιακὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Νικολάου Γαλατάκη, εἰς ἣν καὶ μέχρι σήμερον ὑπάγεται. Ἡ εἰς τὴν μονὴν ὅμως Γαλατάκη προσήλωσις τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας διήγειρεν ἀργότερον τὴν μῆνιν τῶν μητροπολιτῶν Εὐρίπου, οἵτινες βαρέως ἔφερον τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀπόσπασιν τοῦ ναοῦ καὶ τῶν πλουσίων εἰσοδημάτων τῶν πέριξ αὐτοῦ κτημάτων, ἅτινα ἐνέμετο ἡ εἰς τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ὑπαγομένη μονὴ Γαλατάκη. Εἷς μάλιστα τῶν μητροπολιτῶν Εὐρίπου, ὁ Παΐσιος, καταπατήσας καὶ διαρπάσας πολλὰ

κτήματα τοῦ ναοῦ, περὶ τὸ 1750, διήγειρε τὴν μῆνιν τῶν μοναχῶν, οἵτινες ἐζήτησαν τὴν προστασίαν τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου, ὅστις ἐξέδωκε καὶ ἐπιτίμιον κατὰ τοῦ Παϊσίου σωζόμενον ἐν τῷ ἀρχείῳ τῆς μονῆς Γαλατάκη [1].

Ἡ περὶ κατοχῆς τοῦ μετοχίου τῆς Παναγίας μεταξὺ τῆς μονῆς Γαλατάκη καὶ τῶν Μητροπολιτῶν Εὐρίπου ἔρις διήρκεσεν ἐπὶ αἰῶνας, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ ἐν τῷ ἀρχείῳ τῆς μονῆς σωζόμενα σιγίλλια τῶν Πατριαρχῶν Ἰωαννικίου καὶ Μελετίου, ἅτινα ἐδημοσίευσεν ὁ Διον. Ἀλβανάκης. Ἡμεῖς παραπέμποντες διὰ τὰ λοιπὰ εἰς τὸ εἰρημένον δημοσίευμα θὰ ἀρκεσθῶμεν νὰ παραθέσωμεν ἐνταῦθα τὸ ἀρχαιότερον σιγίλλιον, τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β΄, ὡς περιέχον τὰς πλείστας καὶ σπουδαιοτέρας περὶ τοῦ ἐξετασθέντος ναοῦ πληροφορίας: Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ κείμενον τοῦ σιγιλλίου τούτου:

† Ἱερεμίας, ἐλέῳ Θεοῦ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

«Τὸ φυλάξαι τ᾽ ἀγαθὰ τοῦ κτήσασθαι χαλεπώτερόν ἐστι» σοφός τις εἴρηκεν. Ὅθεν οὐχ᾽ ἥττονος δεόμεθα κόπου πρὸς φύλαξιν τῶν πραγμάτων ἢ αὐτῆς τῆς αὐξήσεως τούτων. Τὰ τοίνυν ἀφιερωθέντα τῷ Θεῷ, ταῦτα καὶ μόνα δήπου εὐσεβῶς διαφυλαττόμενα ἀνεκποίητά εἰσι κατὰ τῶν θείων κανόνων περίληψιν. Ἐπεὶ τοίνυν καὶ ὁ ἱερώτατός μου Μητροπολίτης Εὐρίπου ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Εὐβοίας, κὺρ Λαυρέντιος, ζήλῳ θείῳ κινηθείς, ἐν τῷ καιρῷ τοῦ ἀναγραφέως ἰδίοις ἀναλώμασιν ἠγόρασε τὸν σεβάσμιον καὶ θεῖον ναὸν τὸν ἐπ᾽ ὀνόματι τιμώμενον τῆς Παναγίας τῆς Περιβλέπτου, μετὰ τῶν περὶ αὐτὸν καὶ ἐν αὐτῷ κτημάτων καὶ πραγμάτων, τὸν ἐν τῇ περιφερείᾳ που κείμενον ἐν χωρίῳ τῶν Πολιτικῶν, κινδυνεύοντα ἤδη καταπατηθῆναι ὑπὸ τῶν κατοίκων καὶ παντελῶς ἀφανισθῆναι· δι᾽ ὃ ὁ ῥηθεὶς Μητροπολίτης πρὸς τὴν διαμονὴν καὶ φύλαξιν τοῦ ῥηθέντος μονυδρίου, ἄλλως τε καὶ φοβούμενος μήπως μετὰ τὴν τελευτὴν αὐτοῦ ἢ ξένος ἢ ἐκ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ, ἀναστὰς ἰδιοποιήσῃ τι τῶν πραγμάτων αὐτοῦ, τούτου χάριν οἰκείᾳ αὐτοῦ βουλῇ καὶ γνώμῃ, ἐπιτρεπούσης τῆς ἡμῶν μετριότητος, ἀφιέρωσε τὸ ῥηθὲν θεῖον μονύδριον, αὐτὸ μετὰ πάντων τὸ παρ᾽ αὐτὸ κτημάτων καὶ πραγμάτων ἐν τῷ σεβασμίῳ μοναστηρίῳ τοῦ μεγάλου Νικολάου τοῦ ἐν Γαλατάκῃ, ὥστε εἶναι ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἑξῆς τοῦ αὐτοῦ μοναστηρίου. Ἐπεὶ ὡς ἐπληροφορήθημεν συνοδικῶς διὰ γράμματος τοῦ πρώτου Μητροπολίτου Εὐρίπου κυροῦ Τιμοθέου καὶ πολλῶν ἄλλων, οὐδέποτ᾽ ἐφάνη ὁ ναὸς αὐτὸς εἶναι τῆς Μητροπόλεως, ὡς ὑπέλαβον τινὲς εἶναι, ἀλλὰ ἐκ χρόνων ἀμνημονεύτων τοῦ χωρίου ἦν ἐκκλησία· ὅστις δὲ ἱερωμένος ἢ λαϊκὸς ἢ καὶ αὐτὸς ὁ κατὰ τόπον ἐσόμενος ἀρχιερεὺς Εὐρίπου, τολμήσει ἀνατρέψαι τὴν παροῦσαν ἀφιέρωσιν ἢ καὶ ἀποσπᾶσθαι τι ἐκ τῶν ἀφιερωθέντων τούτων κτημάτων ἱερωμένος ὤν, ἀργὸς

[1] Διον. Ἀλβανάκη, Ἱστορία τῶν Ἱερῶν Μονῶν. Ἱερὰ Μονὴ Γαλατάκη. Ἐν Ἀθήναις 1906 σ. 52.

ἀπὸ πάσης ἱεροπραξίας. Τὰ γὰρ ἅπαξ τῷ Θεῷ ἀφιερωθέντα ἀνεκποίητα δεῖ εἶναι καὶ ἀναφαίρετα καὶ ἀναπόσπατα. Εἰ γὰρ τὰ δωρηθέντα βασιλεῖ ἐπιγείῳ ἀμεταμέλητα δήπου καὶ ἀμετάκλητα εἶναι δέον, πολλῷ μᾶλλον τὰ τῷ Θεῷ ἀφιερωθέντα.

Ὅθεν καὶ εἰς τὴν περὶ τούτου δήλωσιν καὶ διηνεκῆ τὴν ἀσφάλειαν ἐγένετο καὶ τὸ παρὸν σιγγιλιῶδες γράμμα τῆς ἡμῶν μετριότητος καὶ ἐπεδόθη τῷ ῥηθέντι μοναστηρίῳ.

Ἐν ἔτει αφπβʹ ἐν μηνὶ Μαΐῳ βʹ.

† Ὁ Θεσσαλονίκης Φιλόθεος
† Ὁ Ἡρακλείας Βαρθολομαῖος
† Ὁ Θηβῶν Ἡσαΐας
† . . . .
† . . . .

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ἐγγράφου διδασκόμεθα α) ὅτι ὁ ἐξετασθεὶς ναὸς ἀπετέλει τὸ καθολικὸν μικρᾶς μονῆς[1] καὶ β) ὅτι ἐτιμᾶτο ἀρχικῶς ἐπ' ὀνόματι τῆς Παναγίας Περιβλέπτου[2]. Ἡ προσωνυμία αὕτη τοῦ ναοῦ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν ὀνομασίαν ἀφ' ἑνὸς μὲν τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Πολιτικῶν ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὴν τῆς μονῆς Γαλατάκη, ἧς ὁ ναὸς ἐγένετο μετόχιον.

Πράγματι ἐν ἐγγράφοις πατριαρχικοῖς ἡ μονὴ Γαλατάκη καλεῖται ἐπανειλημμένως καὶ μονὴ Γαλατᾶ. Εἴς τινα δὲ ἁπανταχοῦσαν τοῦ 1758 ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Σεραφεὶμ[3] ἐπικαλεῖται τὴν ὑπὲρ τῆς μονῆς Γαλατάκη συνδρομὴν πρωτίστως τῶν κατοίκων τῆς πόλεως Γαλατᾶ, προφανῶς διότι ὁ νεώτερος κτήτωρ τῆς μονῆς αὐτῆς κατήγετο ἐκ Γαλατᾶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι κατὰ τὴν περιοχὴν ταύτην εἶχεν ἐγκατασταθῆ ἤδη ἀπὸ μακροῦ χρόνου παροικία Κωνσταντινουπολιτῶν, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ χωρίου «Πολιτικὰ» καὶ ἡ ἐπωνυμία τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ὡς Περιβλέπτου, ἀπὸ τοῦ φερωνύμου ναοῦ τῆς πρωτευούσης.

Πρὸς συμπλήρωσιν τῶν περὶ τῆς περιοχῆς ταύτης εἰδήσεων παραθέτομεν εἰκόνα ὡραίου λοξοτμήτου ἐπιστυλίου τέμπλου (εἰκ. 8), φέροντος ἐπὶ μὲν τῆς προσθίας αὐτοῦ ἐπιφανείας κουφικὸν κόσμημα, ἐπὶ δὲ τῆς κάτω «συριακοὺς» τροχούς. Τοῦ ἐπιστυλίου τούτου, ὅπερ διατηρεῖται ἀκέραιον ἐν τῷ χωρίῳ τῶν Πολιτικῶν καὶ ἔχει μῆκος 2,10, προέρχεται δ' ἐξ ἐξαφανισθέντος βυζαντινοῦ

[1] Σώζεται μέχρι σήμερον ὄρθιον τμῆμα τοῦ περιβολοτοίχου τῆς μονῆς κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ.

[2] Σήμερον σεμνύνεται ὑπὸ τῶν περιοίκων εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

[3] Διον. Ἀλβανάκη ἔ. ἀ. σ. 61.

ναοῦ τῆς περιοχῆς, ἐδημοσίευσεν εἰκόνα καὶ ὁ κ. Γ. Σωτηρίου ἐν τῇ περὶ τῶν κουφικῶν διακοσμήσεων μελέτῃ του [1] χρονολογήσας αὐτὸ ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος. Ἕτερον δὲ μαρμάρινον γλυπτὸν μετὰ κουφικῆς διακοσμήσεως (εἰκ. 9),

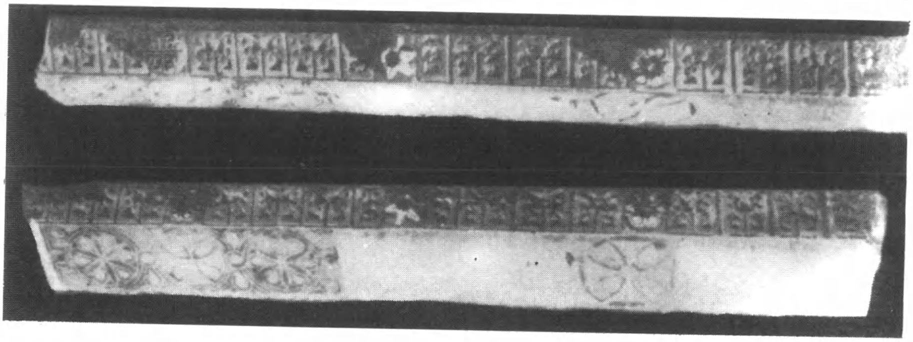

Εἰκ. 8. Ἐπιστύλιον τέμπλου ἐκ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς περιοχῆς τῶν Πολιτικῶν.

μνημονευόμενον καὶ ἀπεικονισθὲν ἐπίσης ὑπὸ τοῦ κ. Σωτηρίου [2], εὕρηται σήμερον ἐντειχισμένον εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἐξετασθέντος ναοῦ, παρα-

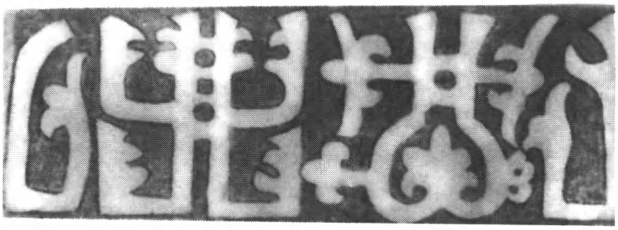

Εἰκ. 9. Κουφικὸν γλυπτὸν κόσμημα ἐντειχισμένον
εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τῆς Περιβλέπτου.

πλεύρως ἄλλων γλυπτῶν ἐντειχισθέντων κατὰ τὴν ἀνακατασκευὴν τοῦ ναοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τὰ τελευταῖα δὲ ταῦτα γλυπτὰ λεπτοτάτης ἐργασίας τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος προέρχονται ἐκ μαρμαρίνων ὑπερθύρων ἢ σταθμῶν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ.

[1] Πρακτικὰ Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας τῶν ἐτῶν 1933/34 σ. 58 εἰκ. 2.
[2] Ἔ. ἀ. σ. 74 εἰκ. 23.

Ο ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΗΣ ΛΟΚΡΙΔΟΣ

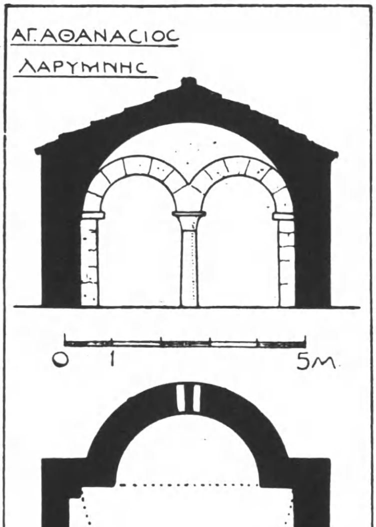

Εἰκ. 1. Κάτοψις καὶ τομὴ ῾Αγ. ᾿Αθαν.

᾿Επί τινος ὑψώματος παρὰ τὸ Λοκρικὸν χωρίον Δεντρά, ὅπερ κατέχει τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας ῾Υηττοῦ, διατηρεῖται εἰσέτι ἐν λειτουργίᾳ μικρὸς δρομικὸς ναΐσκος, τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ ῾Αγ. ᾿Αθανασίου. ῾Ο ναὸς ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 1) τὸ σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου (6.00×12.25), εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι προσκεκολλημένη πρὸς ἀνατολὰς μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἅψὶς ἱεροῦ. ῾Η στέγη του σχηματίζεται δι᾿ ἡμικυλινδρικῆς καμάρας ὑποστηριζομένης κατ᾿ ἀποστάσεις διὰ τυμπάνων ἐχόντων τὴν μορφὴν διβήλου (εἰκ. 1). Οἱ κίονες τῶν δύο διβήλων, εὑρισκόμενοι κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, σχηματίζουσιν ἀξονικὴν κιονοστοιχίαν, ἥτις προσδίδει εἰς τὸν ναὸν τὸν τύπον δικλίτου, ἐν ᾧ κατ᾿ οὐσίαν εἶναι οὗτος μονόκλιτος [1].

Οἱ κίονες τῶν διβήλων στέφονται ὑπὸ κιονοκράνων, ὧν ἓν ἔχει τὴν καλαθοειδῆ κορινθιακὴν μορφήν, τὸ δὲ ἄλλο εἶναι ἀκανόνιστον ὀρθογώνιον. Τὰ ἐπ᾿ αὐτῶν βαίνοντα τόξα τοῦ διβήλου εἶναι ἐπιμελῶς κατεσκευασμένα ἐκ πωρολίθων. Τὸ τέμπλον τοῦ ναΐσκου εἶναι κτιστόν, ἡ δὲ ἁγία τράπεζα ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς τεμαχίου μαρμαρίνου ἀρραβδώτου κίονος, ἐφ᾿ οὗ εἶναι τοποθετημένη μεγάλη (0.91×0.92) τετράγωνος, μαρμαρίνη πλὰξ μετὰ γλυφῶν, προερχομένη ἐκ τῆς στέψεως βάθρου χαλκοῦ ἀνδριάντος τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, ὅν, κατὰ τὴν ἐπὶ τῆς μιᾶς

[1] ᾿Εγκάρσια τύμπανα μὲ μορφὴν οὐχὶ διβήλου ἀλλὰ τριβήλου ἀπαντῶσι καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ ῾Αγ. Γεωργίου τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ ᾿Ορλάνδος, ᾿Αθηνᾶ τόμ. 35 σ. 174 εἰκ. 6.

τῶν πλευρῶν τῆς πλακὸς χαραγμένην ἐπιγραφήν [1], ἀνίδρυσεν ἡ πόλις τῶν Ὑηττίων.

Κατὰ τὸ δεξιὸν κλῖτος τοῦ ναοῦ διατηρεῖται παρὰ τὸ εἰκονοστάσιον τμῆμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου (εἰκ. 2) μετὰ ρωμαϊκῶν ἢ παλαιοχριστιανικῶν διακοσμητικῶν θεμάτων (φολίδων, ἁλυσοειδοῦς πλέγματος κλπ.). Ἡ ἐνταῦθα ὕπαρξις τοῦ ψηφιδωτοῦ, ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὸ μνημονευθὲν βάθρον τοῦ ἀνδριάντος, καθιστᾷ πιθανὴν τὴν ἰδέαν τῆς ἐνταῦθα προϋπάρξεως ρωμαϊκοῦ τινος κτηρίου, τοσούτῳ μᾶλλον, καθόσον ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου εὑρίσκεται ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως τῆς ἀρχαίας Ὑηττοῦ.

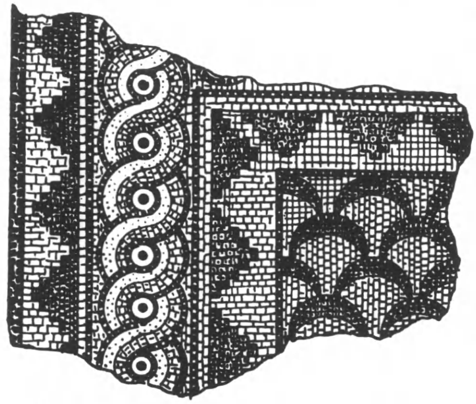
Εἰκ. 2. Τμῆμα παλαιοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

Οἱ τοῖχοι καὶ ἡ καμάρα τοῦ ναοῦ καλύπτονται διὰ τοιχογραφιῶν μετρίας τέχνης, ἐξ ὧν καλῶς ὁπωσδήποτε σῴζονται αἱ ἐν τῷ ἱερῷ, ἔνθα ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος μεταξὺ δύο ἀγγέλων, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ ὁ χορὸς τῶν ὁσίων καὶ ὁ χορὸς τῶν ἱερέων. Ποῖος εἶναι ὁ ζωγράφος τῶν εἰκόνων τοῦ ναοῦ μανθάνομεν ἐκ γραπτῆς ἐπιγραφῆς εὑρισκομένης ὑπεράνω τῆς βορείου θύρας τοῦ τέμπλου, ἥτις λέγει:

Ἀνηστορίθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου .... διὰ κόπου τε καὶ ἐξόδου Μηχάλη ... Πάβλου ... Ιω̅(άννου) Γεωργίου ... καὶ ὑστορίθι ὑπὸ χιρὸς Ιω(άννου) ἐκ χόρας Ταλαντίου τοῦ Πουλήστι ἐπὶ ἔτους ΑΧΠΕ′ (=1685).

Ὥστε ὁ ζωγράφος εἶναι Ἰωάννης ὁ Πουλίτσης ἐξ Ἀταλάντης (Ταλαντίου).

[1] Ἡ ἐπιγραφὴ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Κουμανούδη, Ἀθήναιον IV σ. 102, ἔπειτα δέ, κατ᾽ ἀπόγραφον τοῦ Lolling, ἐν IG VII, 2833.

ΠΑΛΑΙΟΝ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΝ ΤΩΝ ΑΓΡΑΦΩΝ

Εἰς τὴν καρδιὰν τῆς Εὐρυτανίας, ἐν μέσῳ ἀγρίας χώρας διασχιζομένης ἀπὸ δύσβατα καὶ ἄκαρπα βουνὰ[1] καὶ ὁρμητικοὺς χειμάρρους εὑρίσκεται, χωμένον ἐντὸς μικρᾶς κοιλάδος, τὸ χωρίον τῶν Ἀγράφων. Τὸ σήμερον ὀλιγάνθρωπον τοῦτο πόλισμα ἔδρασεν ἐντούτοις ἐπὶ τουρκοκρατίας μετὰ τῆς ὑπολοίπου Εὐρυτανικῆς περιοχῆς καὶ πολεμικῶς μὲ τοὺς ἁρματωλοὺς καὶ κλέφτες του καὶ πνευματικῶς μὲ τὰς ἐκπαιδευτικὰς σχολάς του[2]. Λείψανον δὲ τῆς παλαιᾶς δόξης του εἶναι καὶ τὸ ἀρχοντικὸν τὸ ὁποῖον θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα. Τὸ μέγα τοῦτο κτήριον, κατοικούμενον σήμερον ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν Χρηστίδη, ὀνομάζεται γενικῶς τὸ σπίτι τοῦ Δημάρχου, ἡ δὲ παράδοσις τὸ φέρει κτισμένον κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Κατσαντώνη, ἤτοι περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος. Ἐκ τῶν παλαιοτέρων ἐπισκεπτῶν τὸ ἀναφέρει μόνον ὁ Woodhouse[3], χωρὶς ὅμως νὰ παρέχῃ εἰκόνα του ἢ σχέδιον. Ἡμεῖς τὸ ἐπεσκέφθημεν τὸ 1926 κατεμετρήσαμεν δ᾿ αὐτὸ λεπτομερῶς καὶ ἐσχεδιάσαμεν καὶ ἐφροντίσαμεν νὰ ἀνακηρυχθῇ ἱστορικὸν μνημεῖον.

Τὸ ἀρχοντικὸν τῶν Ἀγράφων ἔχει τὸ σχῆμα μεγάλου ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου, (εἰκ. 1 καὶ 2) ἀποτελουμένου ἀπὸ ὀγκῶδες κτιστὸν βάθρον καὶ ἐλαφρόν, ἐξέχοντα ξύλινον ὄροφον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπικάθηται μία μεγάλη, τετρακλινὴς καὶ πολὺ προεξέχουσα στέγη (εἰκ. 3). Τὸ βάθρον περιλαμβάνει κάτω μὲν τὸ κατώγιον, ὑπεράνω δ᾿ αὐτοῦ χαμηλὸν μεσόροφον (μεσόπατον).

Ἡ εἴσοδος τῆς οἰκίας εὑρίσκεται ἐν τῷ μέσῳ τῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ἰσογείου, εἶναι δὲ τοξωτὴ (εἰκ. 4) καὶ φέρει ἑκατέρωθεν, εἰς ὕψος 1,60 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, ἀνὰ μίαν πολεμίστραν, χάριν ἀμύνης κατ᾿ ἐνδεχομένης ἐπιθέσεως. Τό τε κατώγιον καὶ ὁ μετ᾿ αὐτοῦ διὰ ξυλίνης ἐσωτερικῆς κλίμακος συγκοινωνῶν μεσόπατος, χωρίζονται ἐσωτερικῶς διὰ ξυλίνων χωρισμάτων εἰς πλείονα

[1] Οὕτω χαρακτηρίζεται ἡ χώρα τῶν Ἀγράφων ἐν τῷ βίῳ Ἰωαννουλίου τοῦ Αἰτωλοῦ παρὰ Σπ. Π. Λάμπρῳ, Νέος Ἑλληνομν. Δ´ 75.

[2] Ὅρα σχετικῶς Μ. Παρανίκα, Σχεδίασμα περὶ τῆς καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κ/πόλεως κλπ. Ἀθῆναι 1867 σ. 89. Ἰω. Βορτσέλλα, Ἡ Φθιῶτις, Ἀθῆναι 1907, σ. 386 ἑ. Ν. Σπυρόπουλον, Θεσσ. Χρ. 2, 169.

[3] William Woodhouse, Aetolia, Oxford 1897 σ. 38.

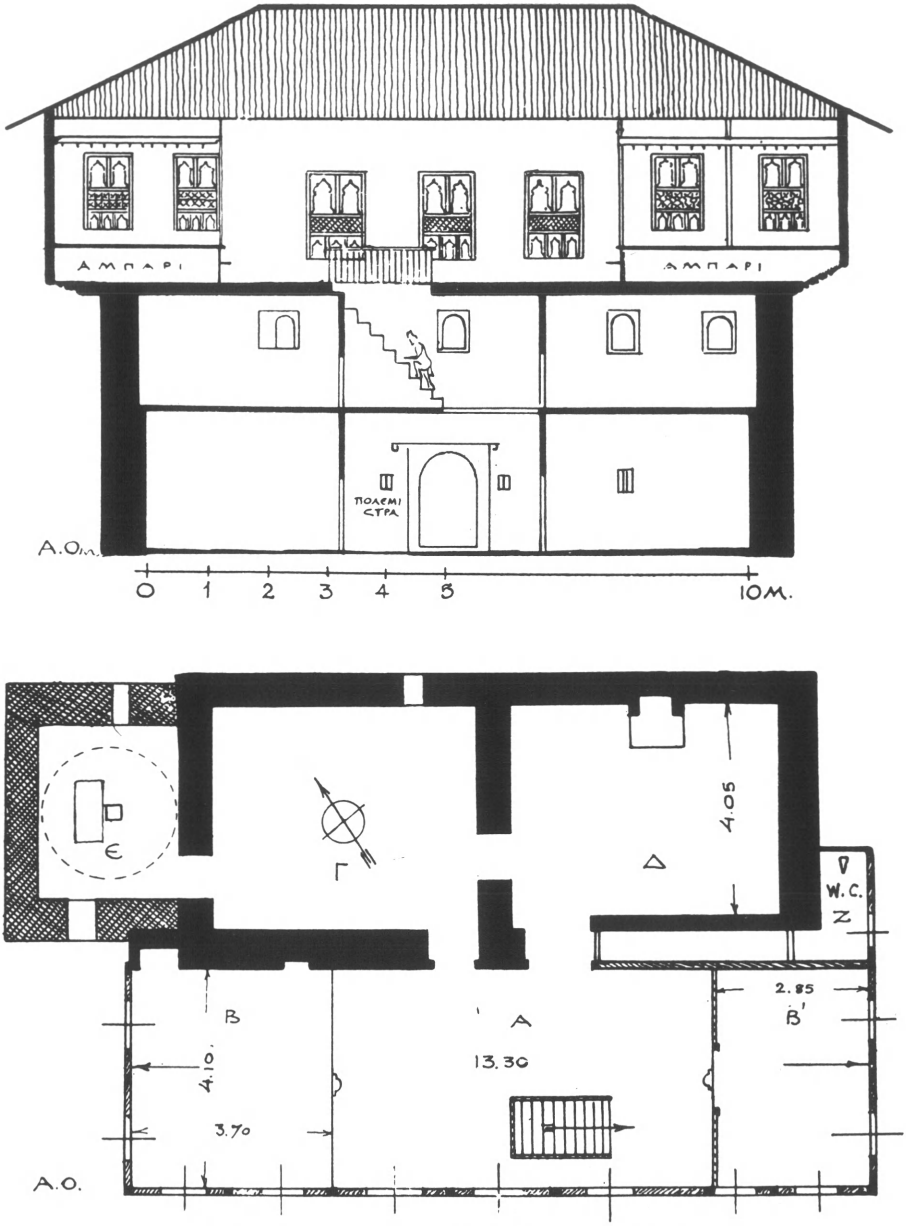

Εἰκ. 1 καὶ 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ἀρχοντικοῦ.

διαμερίσματα, ἐξ ὧν τὰ μὲν τοῦ ἰσογείου εἶναι σκοτεινά, φωτιζόμενα μόνον διὰ τοξικῶν καὶ χρησιμεύοντα ὡς ἀποθῆκαι, τὰ δὲ τοῦ μεσορόφου φωτεινό-

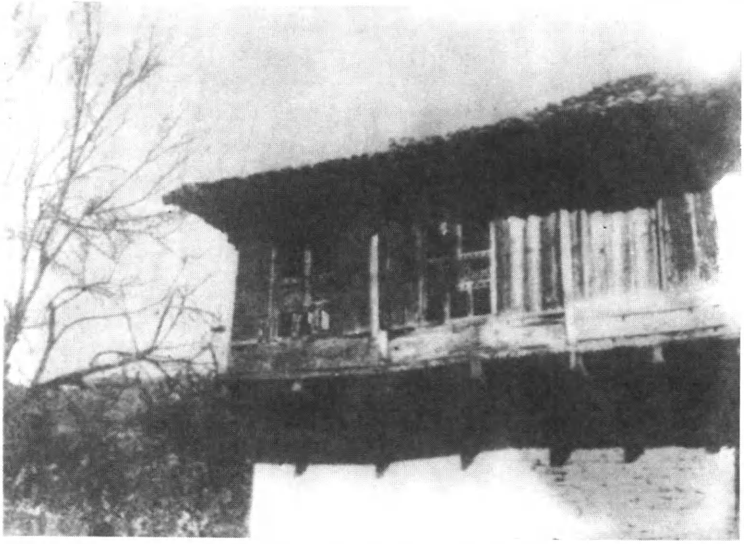

Εἰκ. 3. Πλαγία ὄψις τοῦ ξυλίνου ἀνωγείου τοῦ ἀρχοντικοῦ.

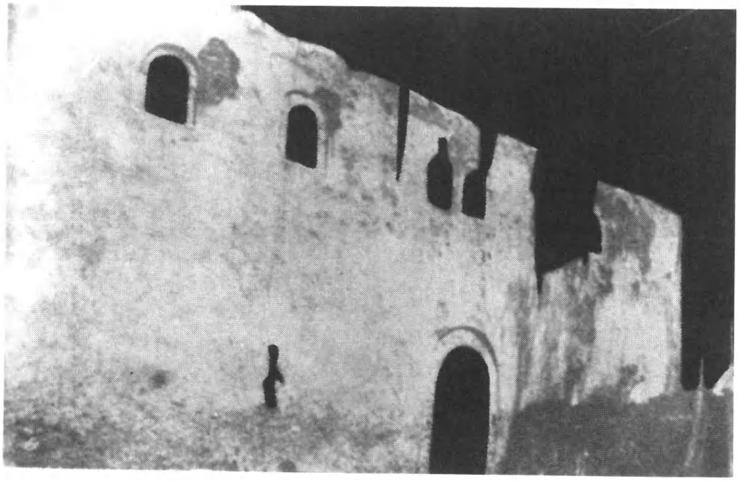

Εἰκ. 4. Τὸ κτιστὸν βάθρον τοῦ ἀρχρντικοῦ.

τερα, ὡς λαμβάνοντα φῶς ἐκ τῶν ἔξω διὰ χαμηλῶν τοξωτῶν παραθύρων (εἰκ. 4). Εἰς τὸν μεσόροφον εὑρίσκονται τὰ γραφεῖα τοῦ οἰκοδεσπότου καὶ ἄλλα κατοικήσιμα δωμάτια.

Ὁ δὲ ἄνω ὄροφος, τὸ ἀνώγι, εἶναι κατὰ μὲν τὸ ἐμπρόσθιον αὐτοῦ ἥμισυ ξύλινος[1] (εἰκ. 3), ἐξέχων ὑπὲρ τὸ βάθρον μόνον κατὰ τὰ πλάγια ἑκατέρωθεν, κατὰ δὲ τὸ ὀπίσθιον ἥμισυ λιθόκτιστος. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως τοῦ ἄνω ὀρόφου (εἰκ. 2) τὸ μὲν ξύλινον τμῆμα αὐτοῦ ἤτοι τὸ πρὸς τὴν αὐλήν, εἶναι ἐσωτερικῶς ἀδιαίρετον, ἐν ᾧ τὸ λιθόκτιστον ὑποδιαιρεῖται εἰς δύο διαμερίσματα Γ, Δ, (εἰκ. 2) φέρει δὲ παραπλεύρως ἐκτισμένον πύργον, τὸν ἄνω ὄροφον τοῦ ὁποίου καταλαμβάνει ἡ ἑστία ἤτοι τὸ μαγειρεῖον, ὅπερ εἶναι κατεσκευασμένον, ὅπως καὶ τὰ μοναστηριακὰ[2] (εἰκ. 5) ἤτοι μὲ τὴν ἄρουλαν ἐν τῷ κέντρῳ καὶ ἄνοιγμα ἐπὶ τῆς ἡμισφαιρικῆς ὀροφῆς, πρὸς ἀπαγωγὴν τῶν ἐκ τῆς καύσεως ἀερίων καὶ τοῦ καπνοῦ. Οἱ δύο λιθόκτιστοι χῶροι Γ καὶ Δ, συγκοινωνοῦντες διὰ θύρας, ἐχρησίμευον ὡς δωμάτια ὕπνου τῶν γυναικῶν ἢ ἐπισήμου τινος ξένου. Ἐξ αὐτῶν ὁ Δ φέρει καὶ ἑστίαν, παραπλεύρως δὲ αὐτοῦ ὑπάρχει στενὸς διάδρομος ὁδηγῶν εἰς τὸ ἀποχωρητήριον (Ζ), (εἰκ. 2) ὅπερ προσλαμβάνει ἐξωτερικῶς τὴν μορφὴν πύργου, δηλαδὴ ὅπως καὶ εἰς τὸν Μυστρᾶν[3]. Ἀπὸ ἀπόψεως καλλιτεχνικῆς ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ πρὸς τὰ νοτιοανατολικὰ βλέπον μέγα διαμέρισμα Α, ὅπερ ἔχει μῆκος 13.30 καὶ πλάτος 4.10. Τοῦτο ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν βυζαντινὸν τρίκλινον ἢ πρὸς τὸν ἀρχαῖον ἀνδρῶνα. Εἰς αὐτὸ φέρει ἐκ τοῦ ἰσογείου καὶ τοῦ μεσοπάτου ξυλίνη ἐσωτερικὴ κλῖμαξ, ἥτις διατρυπᾷ εἰς τὸ μέσον τὸ δάπεδόν του, τοῦ δημιουργουμένου κενοῦ περιβαλλομένου ὑπὸ κιγκλιδώματος πρὸς ἀποφυγὴν ἀτυχημάτων (εἰκ. 1).

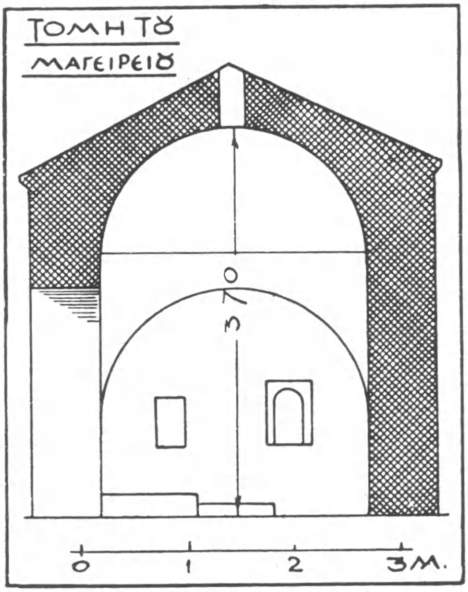

Εἰκ. 5. Τομὴ τοῦ μαγειρείου.

[1] Ξύλινοι εἶναι καὶ οἱ ἄνω ὄροφοι τῶν ἀρχοντικῶν τῆς Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας ὅπως π. χ. τοῦ Τρίκερι (Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη, σ. 135), τῶν Ἀμπελακίων (Ἀγ. Ἀστεριάδη, Τὸ σπίτι τοῦ Σφάρτς 'στ' Ἀμπελάκια, Ἀθῆναι 1928 σ. 7), Σιατίστης, Κοζάνης A. Zachos, Ältere Wohnbauten auf griechischem Boden ἐν Wasmuths Monatshefte für Baukunst VII, 248.

[2] Περὶ μοναστηριακῶν μαγειρείων ὅρα Ὀρλάνδου ἐν Μοναστηριακῇ Ἀρχιτεκτονικῇ, Ἀθῆναι 1927 εἰκ. 66-67.

[3] Ὅρα σχετικῶς Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. Γ' σ. 81 εἰκ. 69.

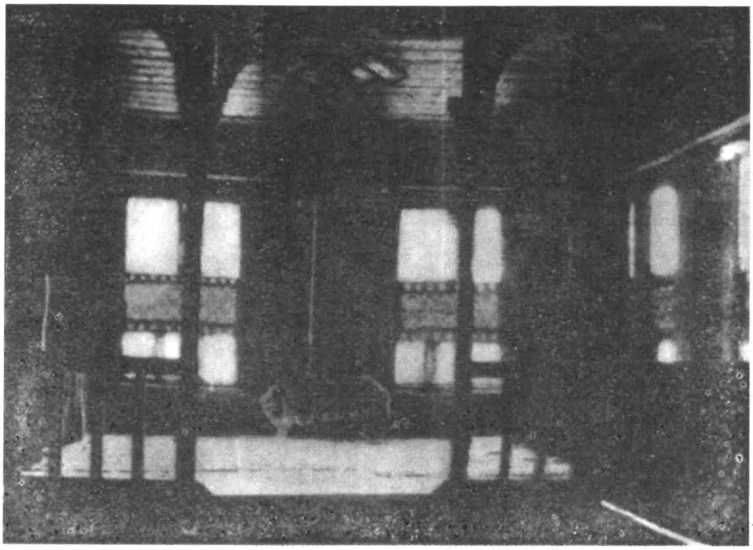

Εἰκ. 6. Ἄποψις τῆς πρὸς ἀνατολὰς κρεββάτας.

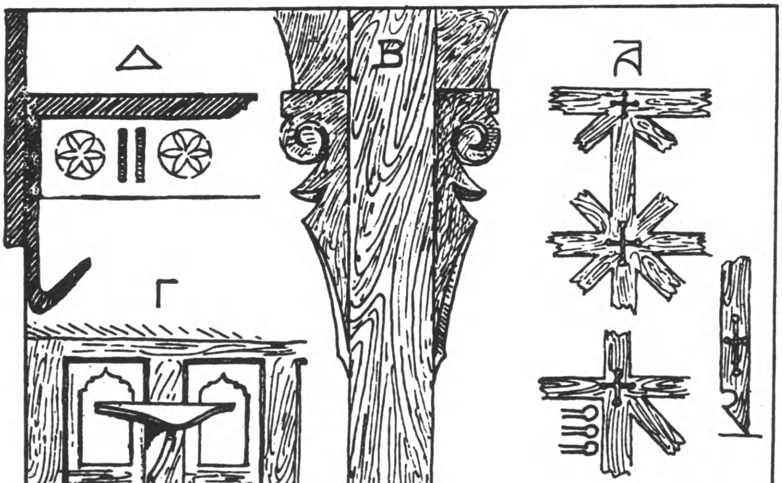

Εἰκ. 7. Λεπτομέρειαι τῶν ξυλίνων κατασκευῶν καὶ διακοσμήσεων.

Τὸ δάπεδον τοῦ τρικλίνου δὲν εὑρίσκεται καθ' ὅλον τὸ μῆκός του εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην, ἀλλ' ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς ἄλλα σπίτια τῆς Τουρκοκρατίας, (Ἠπείρου, Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας) τὰ δύο πρὸς τὰς στενὰς πλευρὰς ἄκρα τῆς αἰθούσης Β, Β΄ εἶναι κατὰ 0,50 περίπου ὑψηλότερα τοῦ μέσου Α (εἰκ. 1)

τῆς ἐπικοινωνίας γινομένης διὰ μιᾶς ἡμικυκλικῆς βαθμίδος, ἥτις ἔχει τὸ ἐν εἰκόνι 7 (Α΄) σχέδιον. Τὰ δύο ὑψωμένα τμήματα καλοῦνται κρεββάται, ἐστρώνοντο δὲ μὲ βελέντζες καὶ κιλίμια καὶ ἐχρησίμευον διὰ νὰ κάθωνται ἐκεῖ οἱ ἐπίσημοι προσκεκλημένοι τοῦ σπιτιοῦ[1]. Τὸ κάτωθεν δὲ τῶν ὑψωμένων δαπέδων κενὸν ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ἐδῶ ὡς ἀποθήκη, ἀμπάρι, εἴτε πρὸς ἐναπό-

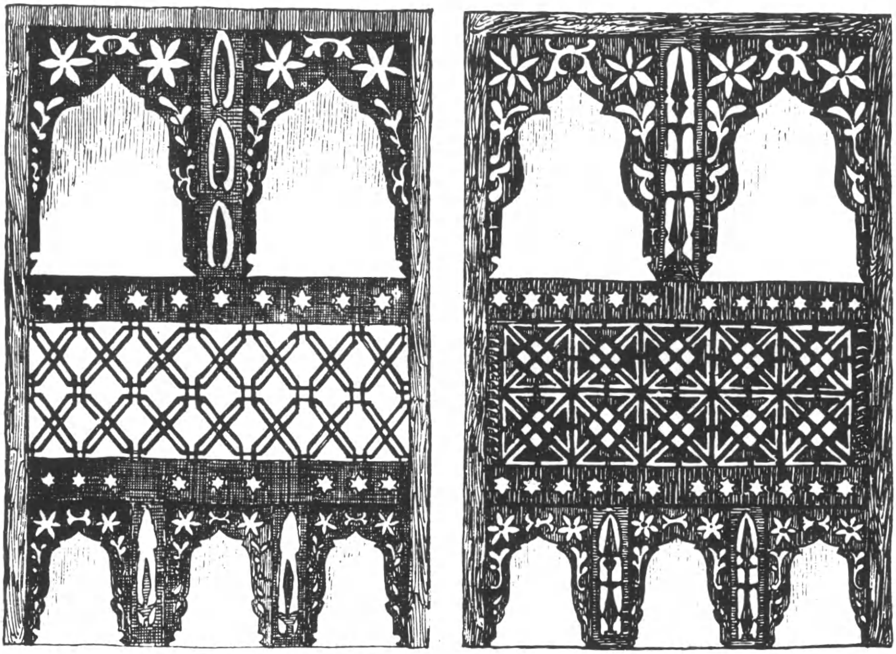

Εἰκ. 8. Ξύλινα διαφράγματα τῶν παραθύρων.

θεσιν σιτηρῶν, εἴτε ἄλλου τινὸς εἴδους. Ἐκ τῶν δύο ὑψωμένων τμημάτων Β καὶ Β΄, τὸ Β΄ εἶναι στενότερον τοῦ Β, φέρει δὲ εἰς τὸ χεῖλος ξύλινον τρίβηλον (εἰκ. 6) δηλαδὴ διακοσμητικόν τι χώρισμα συνιστάμενον ἐκ δύο ξυλίνων κιόνων ὑποβασταζόντων τόξα ἔχοντα τὸ σύνηθες ἐπὶ Τουρκοκρατίας σχῆμα ἤτοι τὸ μετὰ διπλῆς καμπυλότητος (en accolade). Τὸ κιονόκρανον τῶν κιονίσκων αὐτῶν δὲν εἶναι αὐτοτελὲς ἀλλὰ σχηματίζεται μὲ δύο ἑκατέρωθεν τοῦ στύλου κυματιοφόρα ὑφαψίδια, ἅτινα στηρίζουσι τὰ τόξα, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 7. Εἰς τὸ κάτω δὲ μέρος τῶν δύο ἄκρων ἀνοιγμάτων ὑπάρχουσι ξύλινα κάγκελλα (τραμπουζάνια).

Ὁ φωτισμὸς καὶ ὁ ἀερισμὸς τοῦ τρικλίνου εἶναι ἄπλετος. Γίνεται διὰ ἕνδεκα παραθύρων (εἰκ. 2), ὧν ἀνὰ δύο μὲν ἀνοίγονται ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν, τῶν ὑπολοίπων ἑπτὰ εὑρισκομένων ἐπὶ τῆς μακρᾶς προσόψεως τοῦ κτη-

[1] Πβλ. Ἀγγελ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη σ. 136.

ρίου, ὅπου τὰ μὲν τρία μεσαῖα ἐμφανίζονται χαμηλότερα, τὰ δὲ ἄκρα ὑψηλότερον τοποθετημένα, οὕτως ὥστε ὁ θεατὴς μαντεύει ἤδη ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν τῆς αἰθούσης.

Τὰ παράθυρα ἔχουσι σχῆμα ὀρθογώνιον, στεροῦνται ὅμως τῶν φεγγιτῶν ἐκείνων, τοὺς ὁποίους συχνὰ συναντῶμεν ὑπεράνω των εἰς ἀρχοντόσπιτα τῆς βορείου Ἑλλάδος τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας· ἦσαν λοιπὸν ταὐτοχρόνως παρακυπτικὰ καὶ φωτιστικά. Εἰς τὸ ἀρχοντικὸν τῶν Ἀγράφων τὸ κενὸν τῶν παραθύρων φράσσεται δι᾽ ὡραιοτάτων ξυλίνων τρυπητῶν διαφραγμάτων (εἰκ. 8 καὶ 9) ἐκτελεσμένων εἰς διάφορα μὲν σχέδια ἀλλ᾽ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ πάντοτε σκελετοῦ ἤτοι μὲ δύο ἀνοίγματα ἢ φῶτα εἰς τὸ ἄνω μέρος, ἓν δικτυωτὸν μέσον τμῆμα καὶ τρία μικρότερα ἀνοίγματα εἰς τὸ κάτω μέρος. Καὶ τὰ μὲν ἀνοίγματα εἶναι πάντα τοξωτά, σχηματιζόμενα διὰ τῶν συνήθως ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐφαρμοζομένων κοιλοκύρτων καμπυλῶν καὶ μὲ τύμπανα διατρυπώμενα ὑπὸ ροδακοειδῶν καὶ φυλλοειδῶν κοσμημάτων (εἰκ. 8), ἡ δὲ μέση ζώνη φέρει ποικίλα διάτρητα σχέδια εἰλημμένα ἐκ τοῦ παραδεδομένου βυζαντινοῦ καὶ μουσουλμανικοῦ θεματολογίου (ἀστέρες). Οἱ τεχνῖται τῶν διακοσμητικωτάτων τούτων διαφραγμάτων, τὰ ὁποῖα προβάλλονται ἐναργέστατα εἰς τὸ ἐξωτερικὸν φῶς δρώμενα ἐκ τῶν ἔσω, ἦσαν ἀναμφιβόλως χριστιανοὶ ἴσως δὲ Σαρακατσαναῖοι διότι δὲν παρέλειψαν νὰ σχηματίσουν εἰς τὰς συνδέσεις μικροὺς διατρήτους σταυρούς, ὅπως δεικνύει ἡ εἰκὼν 7 (Α).

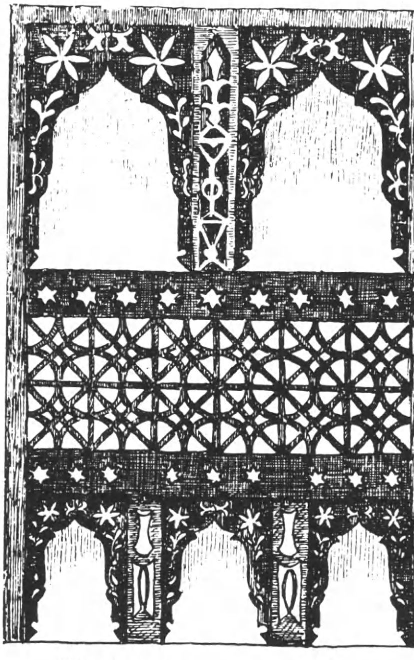
Εἰκ. 9. Διάφραγμα παραθύρου.

Εἰς ὕψος 2 περίπου μέτρων ἀπὸ τὸ πάτωμα τῆς κρεββάτας εὑρίσκεται καὶ ἐδῶ τὸ τυπικὸν ράφι (εἰκ. 7 Δ) κάτωθεν τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ζωφόρος ἐξ ἀναγλύφων ροδάκων καθὼς καὶ ἄγκιστρα διὰ νὰ κρεμῶνται διάφορα ἀντικείμενα.

Ἡ ὀροφὴ τῆς αἰθούσης εἶναι ξυλίνη φέρει δὲ εἰς τὸ μέσον ἑκάστης κρεββάτας ἀνὰ ἓν ἑξάγωνον ἐπίπεδον φάτνωμα (εἰκ. 6).

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Αἱ διὰ τῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου τελούσης ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων τοῦ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας ἐκτελεσθεῖσαι κατὰ τὸ ἔτος 1937 ἐργασίαι στερεώσεως καὶ ἀναστηλώσεως βυζαντινῶν μνημείων εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

1) Ἐν τῇ ἐπὶ τῶν κλιτύων τοῦ Ὑμηττοῦ ἱδρυμένῃ μονῇ Ἀστερίου[1] ἐστερεώθη ἡ τράπεζα, ἡ ἑστία καὶ τὰ κελλία, ἐξασφαλισθέντα ἀπὸ τῆς εἰς αὐτὰ διαρροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων.

2) Ἐν τῇ ἐπὶ τῶν προπόδων τοῦ αὐτοῦ ὄρους κειμένῃ μονῇ Καισαριανῆς[2] ἀνακατεσκευάσθη τὸ πρὸς νότον τμῆμα τοῦ καλύπτοντος τὴν Τράπεζαν κυλινδρικοῦ θόλου, ὅστις ἦτο ἑτοιμόπτωτος, ὑπεστηρίχθη δ' ἐξωτερικῶς τὸ κτήριον καὶ διὰ κτιστῆς ἀντηρίδος.

3) Τῆς ἐπίσης παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Ὑμηττοῦ κειμένης μονῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου[3] ἐπεσκευάσθη ἡ κεράμωσις τοῦ διαρρέοντος τρούλλου τοῦ καθολικοῦ, ἐλπίζεται δ' ἐν προσεχεῖ μέλλοντι νὰ γίνῃ καὶ ἡ ἀνακατασκευὴ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου τῆς κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς μονῆς κειμένης ὡραίας Τραπέζης.

4) Ἐν Μεγάροις ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῆς μορφὴν ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ ἐν τῷ ἐλαιῶνι τετρακιονίου ναοῦ τοῦ Σωτῆρος (εἰκ. 1), ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ὁποίου διατηροῦνται πολύτιμοι καὶ ἰδιότυποι τοιχογραφίαι τοῦ 12ου αἰῶνος.

Ἡ ἐργασία ἀπέβλεψε κυρίως εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ ὀκταγωνικοῦ μετὰ κιονίσκων τρούλλου καὶ τῶν ἐξωτερικῶν παρειῶν τοῦ σώματος τοῦ ναοῦ ἀπὸ τῶν κατὰ καιροὺς παρασίτων προσθηκῶν καὶ ἀσβεστοχρισμάτων (εἰκ. 1). Εἰς τὰ ἀνοιχθέντα παράθυρα τοῦ τρούλλου, ὅστις ἀνέκτησε τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφὴν (εἰκ. 2), ἐτέθησαν σιδηρᾶ ὑαλοστάσια βυζαντινοῦ τύπου. Ἐλπίζεται ὅτι προσεχῶς θέλει καταστῇ δυνατὴ καὶ ἡ ἀπομάκρυνσις τῆς ὀγκώδους καὶ ἀκα-

[1] Ὅρα κάτοψιν τῆς μονῆς ἐν Εὑρετηρίῳ μεσαιων. μνημ. Ἑλλάδος (Τεῦχ. Γ´ ὑπὸ Α. Ὀρλάνδου) σ. 165 εἰκ. 221.

[2] Ὅρα κάτοψιν ἔ. ἀ. σ. 162 εἰκ. 218.

[3] Ὅρα ὄψιν καὶ κάτοψιν ἔ. ἀ. σ. 168 εἰκ. 226 καὶ 227.

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ παρὰ τὰ Μέγαρα ναοῦ τοῦ Σωτῆρος.

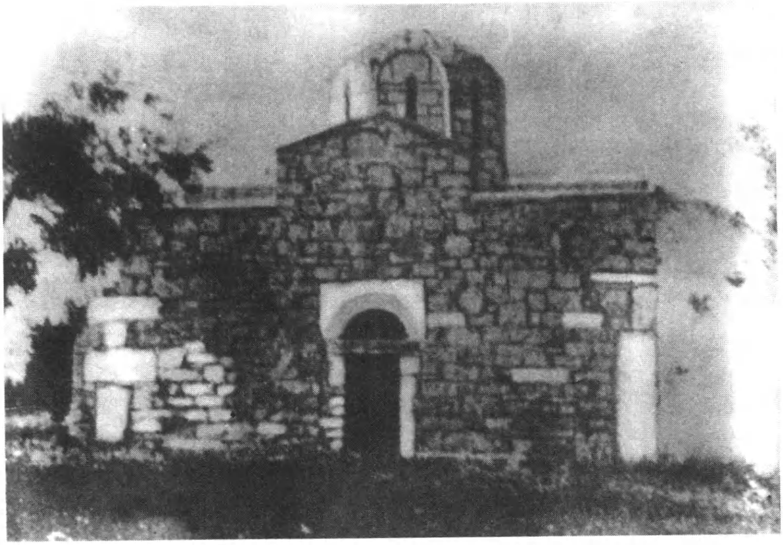

Εἰκ. 2. Νοτία ὄψις τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος μετὰ τὰς γενομένας ἐργασίας.

λαισθήτου ἀντηρίδος, ἥτις κατασκευασθεῖσα πρὸ πολλῶν ἐτῶν ὑπὸ ἀπειροκάλων ἐπιτρόπων χάριν στηρίξεως τοῦ σώματος τοῦ ναοῦ, ἀποκρύπτει ὅλην τὴν ὄψιν τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 1).

5) Ἐν Κορίνθῳ ἐπεσκευάσθησαν καὶ ἐστερεώθησαν αἱ τρεῖς πύλαι τοῦ μεσαιωνικοῦ φρουρίου τοῦ Ἀκροκορίνθου, αἵτινες εἶχον περιέλθει εἰς ἑτοιμόρροπον κατάστασιν.

6) Ἐν τῷ ἐν Μέρμπακᾳ τῆς Ἀργολίδος βυζαντινῷ ναῷ τῆς Κοιμή-

Εἰκ. 3. Ἄποψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου Γερακίου πρὸ τῆς Ἀναστηλώσεως.

σεως[1] (12^{ον} αἰῶνος) ἐπεσκευάσθησαν οἱ πρὸς τὸ ἱερὸν τρεῖς κυλινδρικοὶ θόλοι τοῦ ναοῦ, οἵτινες εἶχον ὑποστῆ παλαμιαῖα ῥήγματα, δι' ὧν εἰσήρχετο τὸ ὕδωρ τῆς βροχῆς. Τῇ βοηθείᾳ μεταλλίνων πλεγμάτων καὶ σιμεντοκονίας ἐπενεδύθησαν ἐξωτερικῶς πᾶσαι αἱ καμάραι, μεθ' ὃ ἐγένετο πλήρης ἀνακεράμωσις τῶν στεγῶν, αἵτινες ἐφεξῆς κατέστησαν ἀπολύτως στεγαναί. Ἐργασίαι ἐγένοντο ἐπίσης καὶ ἐπὶ τοῦ τρούλλου τοῦ ναοῦ, ὅστις παρουσίαζεν εἰς τὸ ἄνω αὐτοῦ μέρος ἀλλοιώσεις καὶ μεταγενέστερα κονιάματα, ὧν ἀφαιρεθέντων ἀπέκτησεν ὁ τροῦλλος τὴν ὡραίαν ἀρχικὴν αὐτοῦ ὄψιν. Εἰς πάντα τὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ ἐτοποθετήθησαν σιδηρᾶ, βυζαντινοῦ τύπου, ὑαλοστάσια, ἀνακατεσκευάσθησαν δὲ καὶ πᾶσαι αἱ σαπεῖσαι ξύλιναι θύραι. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐπισκευῶν εὑρέθη ἐπὶ τῆς βορείου στέγης τοῦ ναοῦ ἐντειχισμένον μικρὸν ἀρχαῖον ἀναθηματικὸν εἰς τὴν ἀργείαν Ἥραν ἀνάγλυφον, ὅπερ παρεδόθη εἰς τὸ ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον Ναυπλίου.

[1] Ὅρα ἀπόψεις αὐτοῦ παρὰ A. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, Athen. Mitt. 34 (1909) πίν. X.

7) Ἐν Γερακίῳ τῆς Λακωνίας ἀνεστηλώθη ὁ ἠρειπωμένος δίκλιτος ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 3), ὅστις περιέχει σημαντικὰς τοιχογραφίας τοῦ 14ου αἰῶνος, χάριν τῆς προστασίας τῶν ὁποίων κατεσκευάσθησαν δύο ἐκ

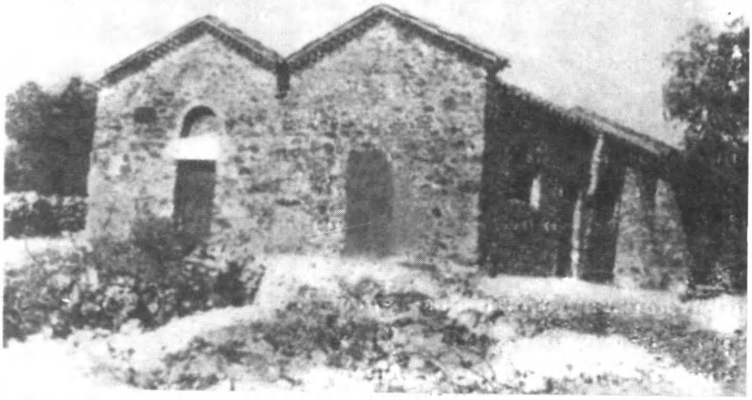

Εἰκ. 4. Ἄποψις τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ Ἁγ. Νικολάου μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

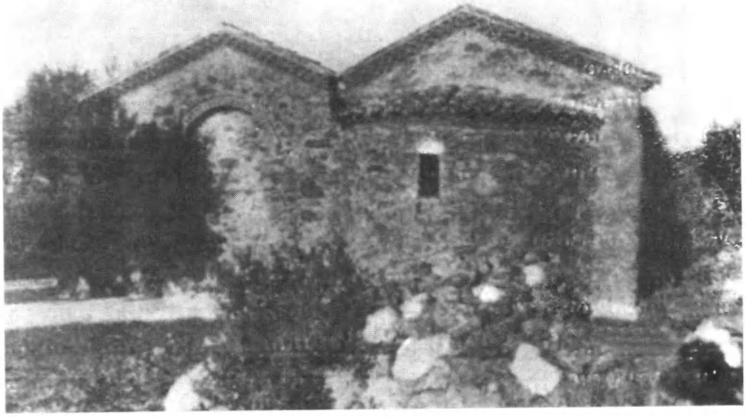

Εἰκ. 5. Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἁγ. Νικολάου Γερακίου μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

σιδηροπαγοῦς σκυροκονιάματος κυλινδρικοὶ θόλοι, συνεπληρώθησαν δὲ καὶ οἱ ἡμικατεστραμμένοι ἐξωτερικοὶ τοῖχοι. Τὰς πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν ὄψεις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου παρέχουσιν αἱ εἰκόνες 3, 4 καὶ 5. Πλὴν δέ,

τῶν τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἐστερεώθησαν καὶ αἱ τοιχογραφίαι τῶν ναῶν τοῦ Χρυσοστόμου, Ταξιαρχῶν ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ κάστρου καὶ ἄλλων.

8) Ἐν Μυστρᾷ ἐγένετο ἐφέτος ἔναρξις τῆς ἀναστηλώσεως τῶν Παλατίων τῶν δεσποτῶν. Ἀρωγῇ καὶ τοῦ Ὑφυπουργείου Τύπου καὶ Τουρισμοῦ ἐπραγματοποιήθη ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν πέντε κατεστραμμένων κυλινδρικῶν θόλων τοῦ ἰσογείου τῆς πτέρυγος τῶν Παλαιολόγων [1]. Διὰ τῆς ἀνακατασκευῆς τούτων κατέστη δυνατὴ ἡ καθ' ὅλον τὸ ἐμβαδὸν αὐτῆς προσπέλασις τῆς

Εἰκ. 6. Αἱ κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ ἐν Κριτσινίῳ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν κατασκευασθεῖσαι ἀντηρίδες.

αἰθούσης τοῦ θρόνου, ἧς ὁ πρὸς δυσμὰς τοῖχος, συμπληρωθεὶς κατὰ τὸ ἄνω ἐλλεῖπον αὐτοῦ μέρος, ἐστερεώθη πλήρως. Διὰ σκαφῆς ἐνεργηθείσης πρὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς πτέρυγος εὑρέθησαν αἱ ἐν σχήματι ταῦ βάσεις [2] τῶν ποδαρικῶν τῆς στοᾶς, ἥτις ἐξετείνετο πρὸ τῆς αἰθούσης πρὸς τὴν αὐλήν. Ἐγένετο ἐπίσης ἐφέτος καὶ ἔναρξις τῆς ἀναστηλώσεως τῆς πρὸς τὴν πεδιάδα βλεπούσης στοᾶς τῆς βορείου πτέρυγος τῶν Παλατίων, ἧς ἔχομεν πάντα τὰ στοιχεῖα [3].

9) Ἐν Κριτσινίῳ τῆς περιοχῆς τῶν Τρικκάλων Θεσσαλίας ἐγένετο ἡ στερέωσις τοῦ μεταβυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν [4]. Τοῦ ναοῦ τούτου

[1] Ὅρα κατόψεις καὶ τομὰς τῆς πτέρυγος ταύτης ἐν τῇ περὶ τῶν Παλατίων εἰδικῇ ἡμῶν μελέτῃ (Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος Γ' (1937) σ. 36, 37, 38 εἰκ. 28, 29, 30).

[2] Ὅρα εἰκόνα των ἐν σελ. 42 τοῦ παρόντος τόμου.

[3] Ὅρα τὴν σχετικὴν ἀναπαράστασιν ἐν σελ. 33 τοῦ παρόντος τόμου.

[4] Ὅρα σχετικὴν περὶ τοῦ ναοῦ τούτου μελέτην ἐν τῷ παρόντι τόμῳ τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντ. Μνημ. σ. 161-165.

ὁλόκληρον τὸ νότιον κλῖτος ἀποκολληθὲν ἔκλινε πρὸς τὰ ἔξω ἀπειλοῦν κατάρρευσιν, ἥτις ἀπεσοβήθη διὰ κατασκευῆς ἀντηρίδων ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὡς ἡ εἰκ. 6 δεικνύει.

10) Σοβαρωτέρα ἐργασία ἀναστηλώσεως ἐγένετο ἐν τῷ κατὰ τὰ Πατήσια ναῷ τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου, μετοχίῳ τῆς ἐν Ἀθήναις μονῆς τῆς Ὁσίας Φιλοθέης.

Περὶ τοῦ μνημείου τούτου εἴχομεν πραγματευθῆ λεπτομερῶς ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν (τόμ. Η΄ σ. 318-328, Ὅρα καὶ Εὑρετήρ. Μεσαιων. μνημ. τεῦχ. Γ΄, σ. 133). Εἶναι τρίκλιτος βασιλικὴ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς ἀποδεικνύουσι πολλὰ στοιχεῖα (τρόπος τοιχοδομίας, τοξικὰ παράθυρα, τεθλασμένα τόξα κλπ.) ἔχει δὲ κυρίως ἱστορικὴν ἀξίαν· διότι ἐν αὐτῷ πιθανώτατα ἐθανατώθη ὑπὸ τῶν Τούρκων ἡ Φιλοθέη Μπενιζέλου κατὰ τὸ 1589.

Εἰκ. 7. Παλαιοχριστ. ἐπιθήματα ναοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.

Ὁ ναὸς ἐγκαταλειφθεὶς ἀπὸ μακροῦ καὶ παραμείνας ἄστεγος ὁλονὲν ἠρειποῦτο, εἶχε δὲ πληρωθῆ χωμάτων καὶ θάμνων ἀγρίων καὶ παντὸς εἴδους ἀκαθαρσιῶν ριπτομένων ἐντὸς αὐτοῦ ὑπὸ τῶν περιοίκων. Διὰ τῶν γενομένων ἐργασιῶν: 1) ἀπεμακρύνθησαν αἱ ἐσωτερικαὶ ἐπιχώσεις 2) συνεπληρώθησαν τὰ ἐξωτερικὰ τοιχώματα τοῦ ναοῦ μέχρι τοῦ ὕψους τῆς ξυλίνης στέγης 3) ἀνεστηλώθη ὁλόκληρος ἡ νοτία κιονοστοιχία, κατασκευασθέντων πάντων τῶν τόξων της 4) ἀνεστηλώθησαν οἱ κορμοὶ τῶν κιόνων τῆς βορείου τοξοστοιχίας.

Κατὰ τὴν γενομένην ἐκσκαφὴν τῆς ἐπιχώσεως ἀνευρέθησαν τὰ στέφοντα τοὺς κίονας ἰωνικά, ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, κιονόκρανα καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν βαίνοντα παλαιοχριστιανικὰ ἐπιθήματα, ὡς καὶ τὸ ἐπίθημα τῆς ἑτέρας τῶν δυτικῶν παραστάδων. Τὰ ἐπιθήματα ταῦτα φέρουσι διακόσμησιν ἐκ καθαρῶς παλαιοχριστιανικῶν θεμάτων, ἤτοι φύλλων καλάμου καὶ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ μὲ τὸ R ἐντὸς κύκλου (εἰκ. 7). Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἄλλα τεμάχια ρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν γλυπτῶν ἦλθον εἰς φῶς ἐνταῦθα, πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ὁ ναὸς κατεσκευάσθη ἐπὶ τῆς θέσεως ἢ ἐγειτνίαζε πρὸς παλαιότερον ρωμαϊκὸν ἢ χριστιανικὸν κτίσμα, ἐξ οὗ ἐλήφθησαν τὰ μαρμάρινα γλυπτὰ τῶν κιονοκράνων καὶ οἱ ὁλόσωμοι κορμοὶ τῶν κιόνων χρησιμοποιηθέντες διὰ τὸν μεταγενέστερον. Πλὴν δὲ τῶν παλαιοχριστιανικῶν εὑρέθη καὶ μέγα βυζαντινὸν

ἐπιστύλιον (μήκους 1.43 ὕψ. 0.36) εἰκονίζον ἐν τῷ μέσῳ τὸ γνωστὸν θέμα τῆς περιβαλλούσης σταυρὸν τοξωτῆς πύλης.

Κατὰ τὴν γενομένην ἀπομάκρυνσιν τῆς ἐπιχώσεως ἀπεκαλύφθη σύστημα τάφων καταλαμβάνον ὁλόκληρον τὸ δυτικὸν ἥμισυ καί τι πλέον τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ (εἰκ. 8). Οἱ τάφοι οὗτοι, σχήματος ὀρθογωνίου, διευθύνονται πάντες ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς, εἶναι δὲ τοῦ γνωστοῦ βυζαντινοῦ τύπου, ὃν

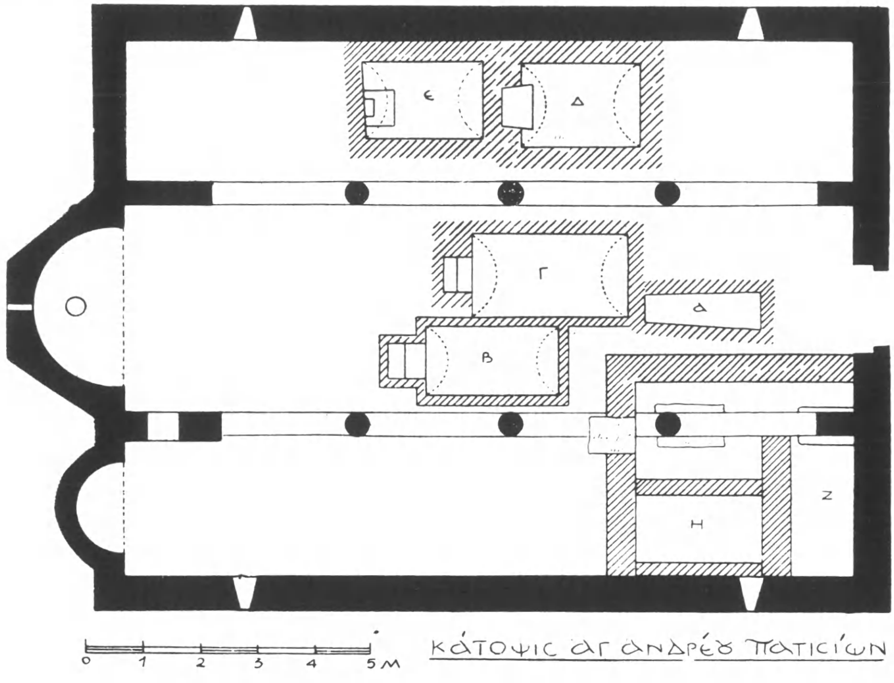

Εἰκ. 8. Κάτοψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου Πατισίων.

συνηντήσαμεν καὶ εἰς τὸ «Θησεῖον» [1]. Καλύπτονται δηλαδὴ - ἐξαιρέσει ἑνὸς (εἰκ. 8, Α) — διὰ καμάρας, ἥτις ὅμως δὲν ἔχει τομὴν ἡμικυκλίου ἀλλὰ τόξου χαμηλωμένου, καὶ φέρουσι κατὰ τὴν στενὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τὴν στενὴν κλίμακα προσπελάσεως. Τοῦ μεγαλυτέρου τάφου (εἰκ. 8, Γ) αἱ διαστάσεις εἶναι: μῆκος 2,65, πλάτος 1,45 καὶ ὕψος εἰς τὴν κλεῖδα ἐσωτερικῶς 1.15. Τὸ δάπεδον τῶν τάφων εἶναι χαμηλότερον τῆς βάσεως τῶν κιόνων τῶν τοξοστοιχιῶν, ἀλλ' ὁ θόλος των ὑπερέχει αὐτῆς κατὰ 0.60 - 0.80, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει, ὅτι οἱ τάφοι κατεσκευάσθησαν ὅτε πλέον ὁ ναὸς εἶχε τελείως ἐγκαταλειφθῆ. Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῶν τάφων εὑρέθησαν ὀστᾶ ἀνθρώπινα κεκινημένα καὶ ἀγγεῖα, τὰ πλεῖστα

[1] Ὅρα σχέδια κατόψεως καὶ τομῆς τῶν τάφων τοῦ «Θησείου» ἐν Ἀρχ. τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' σ. 215 εἰκ. 14.

ἀκέραια. Εἰς ἕκαστον τάφον ὑπῆρχον ἀπὸ 4 ἕως 8 ἀγγεῖα μεγάλα (ὕψ. μέχρι 0.25) ἔχοντα τὸ σχῆμα οἰνοχόης μετὰ τριφύλλου στομίου, ὅπως δηλαδὴ καὶ οἱ Ἠπειρωτικοὶ μαστραπάδες [1]· τὰ ἀγγεῖα θὰ ἐχρησίμευον, ὡς καὶ σήμερον ἀκόμη συνηθίζεται [2], διὰ νὰ προσφέρεται οἶνος εἰς τοὺς κηδεύοντας ἢ πρὸς χοὰς κατὰ τὴν ταφὴν καὶ ὕστερον. Ἡ ἐξωτερική των ἐπιφάνεια ἄλλοτε μὲν εἶναι μονόχρωμος φέρουσα στιλπνὸν γάνωμα χρώματος σαπφείρου, ἄλλοτε δὲ κοσμεῖται διὰ προχείρως ἐκτελεσμένων γεωμετρικῶν κοσμημάτων [3] (εἰκ. 9). Ἐπὶ τῆς κοιλίας ἑνὸς ἀγγείου, ὅπερ εἶναι ἐκ πορσελάνης, εὑρίσκεται διὰ κυανοῦ χρώματος ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους ἡ λατινικὴ λέξις nos διὰ γοτθικῶν χαρακτήρων γεγραμμένη ἐν συμπλέγματι πρὸς σταυρὸν (εἰκ. 9). Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο εἶναι προφανῶς δυτικῆς προελεύσεως, καὶ δὴ ἐκ τοῦ γνωστοῦ καὶ ἐξ ἄλλων δειγμάτων ἐργοστασίου τῆς παρὰ τὴν Γένουαν πόλεως Savona·

Εἰκ. 9. Ἀγγεῖα ἐκ τάφων τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου Πατισίων.

τὰ ὑπόλοιπα ὅμως εἶναι ἀσφαλῶς ἀνατολικῆς προελεύσεως καὶ κατασκευῆς· ἂν κρίνωμεν δ᾽ ἐκ τοῦ σχήματος καὶ τῶν θεμάτων τῆς διακοσμήσεώς των ἀνήκουσιν εἰς τὸν 17ον ἢ τὸν 18ον αἰῶνα.

Κατὰ τὸν καθαρισμόν, ὅστις προηγήθη τῆς ἀνακατασκευῆς τῆς κατεστραμμένης Β.Α. γωνίας τοῦ ναοῦ διεπιστώθη, ὅτι ἡ πρόθεσις δὲν ἦτο εὐθύγραμμος, ὡς τὸ διακονικόν, ἀλλ᾽ ἔφερεν ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν κόγχην (εἰκ. 8). Ἐν δὲ τῷ ἐσωτερικῷ τῆς κόγχης αὐτῆς ἐγένετο, εἰς μικρὸν (0.20) ἀπὸ τοῦ δαπέδου βάθος, σπουδαιότατον εὕρημα: ἀνάγλυφον εἰκονίδιον τῆς Θεοτόκου τεθραυσμένον δυστυχῶς (σωζ. διαστ. 0.04×0.05) ἐκ πρασινωποῦ στεατίτου. Τὸ ἀνάγλυφον εἰκονίζει, εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων πρὸς τὰ δεξιά, τὴν Παναγίαν (εἰκ. 10), ἧς σώζεται μόνον ἡ ὑπὸ τοῦ φεγγίου περιβαλλομένη κεφαλὴ καὶ ἱκανὸν τμῆμα τοῦ ἄνω μέρους τοῦ σώματος. Ἡ Θεοτόκος φορεῖ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ τυπικὸν μαφόριον, τοῦ ὁποίου μετὰ μεγάλης ἀκριβείας δηλοῦνται

[1] Ὅρα περὶ τούτων Μ. Π. Λάμπρον ἐν Παρνασσῷ Ζ΄, 269 καὶ 873.

[2] Ν. Πολίτης, Λαογραφικὰ Σύμμεικτα ΙΙ, 268 ἑ., Λουκόπουλος, Λαογραφία Η΄ (1921) 31 ἑ.

[3] Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα 15 τὸν ἀριθμὸν παρεδόθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον κοσμητικῶν τεχνῶν (Τζαμὶ Μοναστηρακίου).

οὐ μόνον αἱ πτυχαὶ ἀλλὰ καὶ ἡ δι' ἀστέρων καὶ ἄλλων ποικιλμάτων διακόσμησις, ἥτις καὶ ἐτονίζετο διὰ χρυσοῦ, ὡς ἀποδεικνύουσιν ὀλίγα λείψανα αὐτοῦ διατηρούμενα ἐντὸς τῶν χαραγῶν [1].

Τὸ πρόσωπον παρουσιάζει ἁδρὰ χαρακτηριστικά: μεγάλας καμαρωτὰς ὀφρεῖς, μακρὰν κάπως ῥῖνα κλπ. Ἡ τέχνη τοῦ ἀναγλύφου μὲ τὴν ἤρεμον ἀλλ' αὐστηρὰν ἔκφρασιν, τὴν ἐλαφρὰν δήλωσιν τοῦ ὄγκου καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῆς ἐργασίας ἐνθυμίζει ἀνάλογα βυζαντινὰ ἔργα τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος.

Εἰκ. 10. Τεθραυσμένον εἰκονίδιον τῆς Παναγίας.

Εἰς ποῖον εἰκονογραφικὸν θέμα ἀνήκει ἡ εὑρεθεῖσα προτομὴ τῆς Θεοτόκου δὲν εἶναι εὔκολον νὰ εἴπωμεν. Πάντως ἡ στάσις της ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ Παναγία δὲν ἐκράτει εἰς τὰς ἀγκάλας της τὸ παιδίον Ἰησοῦν· διότι τότε θὰ ἔπρεπεν ὁπωσδήποτε νὰ φαίνεται ἐπὶ τοῦ σωζομένου τεμαχίου τμῆμα τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ Παιδίου. Πιθανωτέρα εἶναι ἡ ἐκδοχή, ὅτι προέρχεται ἔκ τινος παραστάσεως τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, καίτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν μὲ πρὸς τ' ἀριστερὰ θέσιν πολὺ σπανιώτερον παρίσταται ἐν τῷ θέματι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἡ Παναγία [2], ἀφ' ἑτέρου δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ φαίνεται τοὐλάχιστον τὸ ἄκρον τῆς πρὸς τὸ στῆθος ἀνυψωμένης χειρός της. Τὸ ἔργον κατετέθη εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον.

Μετὰ τοῦ εἰκονιδίου τῆς Παναγίας εὑρέθησαν καὶ 23 ἀργυρᾶ νομίσματα ἐνετικά, βυζαντινοῦ τύπου (γρόσσα ματαπάνια), ἀνήκοντα εἰς δόγας τοῦ 13ου αἰῶνος ἤτοι: Ἓν τοῦ Rainerio Zeno (1253-1268), τέσσαρα τοῦ Lorenzo Tiepolo (1268-1275), τέσσαρα τοῦ Jac. Contarini (1275-80), τέσσαρα τοῦ Giov. Dandolo (1280-1289) καὶ ἑπτὰ ἄλλα σύγχρονα γρόσσα ματαπάνια [3]

[1] Μερικαὶ ἐπιχρυσώσεις παρατηροῦνται καὶ ἐπὶ ἄλλων στεατιτῶν πβλ. Schlumberger, Monuments Piot IX σ. 230.

[2] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1917 σ. 69.

[3] Ὅρα ἀπεικονίσεις ἀναλόγων πρὸς τ' ἀνωτέρω νομισμάτων παρὰ Papadopoli, Le monete di Venezia Tav. VI 11, VII 3, VII 2, VIII 3. Τὴν ἐκτεθεῖσαν κατάταξιν καὶ διάγνωσιν ὀφείλω εἰς τὴν εὐγενῆ καλωσύνην τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Κ. Κωνσταντοπούλου καὶ τῆς Ἐφόρου τοῦ αὐτοῦ Μουσείου κ. Εἰρήνης Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου.

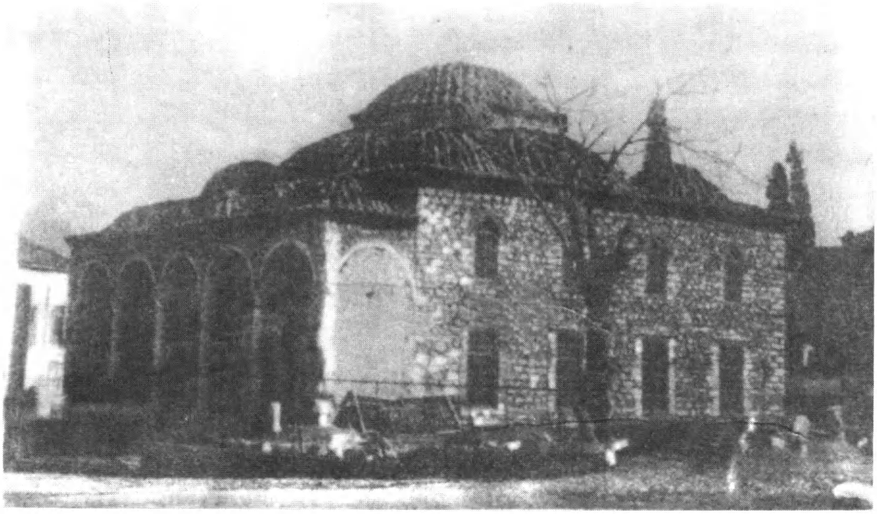

Εἰκ. 11. Ἄποψις τοῦ Φετχιγιὲ τζαμίου ἀπὸ Ν.Δ. μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.

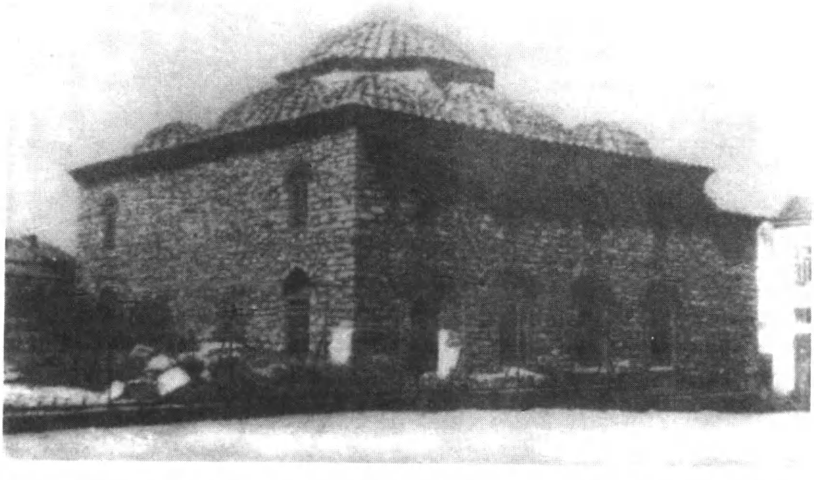

Εἰκ. 12. Ἄποψις τοῦ Φετχιγιὲ τζαμίου ἀπὸ Β.Α. μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.

κακῆς διατηρήσεως, ἀδιάγνωστα. Πλὴν δὲ τῶν ἀνωτέρω ἀργυρῶν εὑρέθη ἐν ἑνὶ τῶν τάφων καὶ νόμισμα χαλκοῦν τουρκικὸν τοῦ Μουσταφᾶ Γ´ (1757-1773).

Τὴν εὕρεσιν τοῦ εἰκονιδίου καὶ τῶν νομισμάτων ἐν τῇ ἐπιχώσει τῆς προθέσεως τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου δὲν δύναμαι νὰ ἐξηγήσω.

11) Ἐν Ἀθήναις συνεπληρώθη ὁλοσχερῶς[1] ἡ εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ

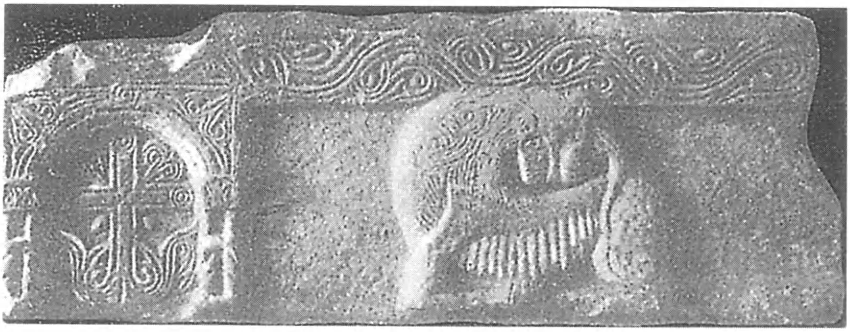

Εἰκ. 13. Βυζαντινὸν ἐπιστύλιον εὑρεθὲν ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ἐπιχώσει τοῦ Φετχιγιὲ τζαμίου.

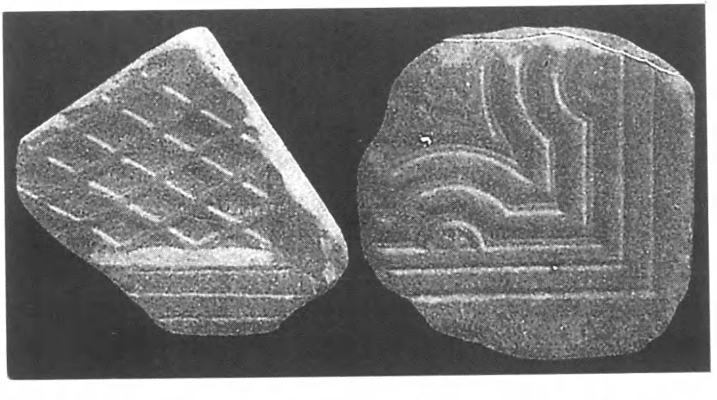

Εἰκ. 14. Θραύσματα παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων εὑρεθέντων ἐν τῇ ἐπιχώσει τοῦ Φετχιγιὲ τζαμίου.

μορφὴν ἀποκατάστασις τοῦ παρὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἀγορὰν τζαμίου τοῦ Σταροπάζαρου ἢ τοῦ Πορθητοῦ (Φετχιγιὲ τζαμί), ὅπερ ἐχρησίμευσεν ἐπὶ μακρὸν ὡς στρατιωτικὸν ἀρτοποιεῖον[2]. Αἱ παρεχόμεναι ἐνταῦθα δύο ἀπόψεις του

[1] Πλὴν τοῦ παρὰ τὴν Ν. Δ. γωνίαν μιναρέ, ὅστις εἶχε κατεδαφισθῇ πολὺ παλαιότερον (πρὸ τοῦ 1846) καὶ δὲν διετηρήθησαν εἰκόνες του.

[2] Ὅρα κάτοψιν καὶ τομὴν αὐτοῦ ἐν Εὑρετηρίῳ τῶν Μεσαιων. Μνημείων (τεῦχ. Γ´ ὑπὸ Ἀ. Ὀρλάνδου) σ. 229 εἰκ. 302, παλαιὰν δ' αὐτοῦ ἄποψιν καὶ σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἐν τεύχει Β´ τοῦ αὐτοῦ Εὑρετηρίου (ὑπὸ Α. Ξυγγοπούλου) σ. 116 καὶ 117.

(εἰκ 11 καὶ 12) δεικνύουσι τὴν πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν ὄψιν του. Ἐκσκαπτομένου τοῦ ἐσωτερικοῦ εὑρέθησαν θραύσματα ἐπιγραφῶν καὶ γλυ-

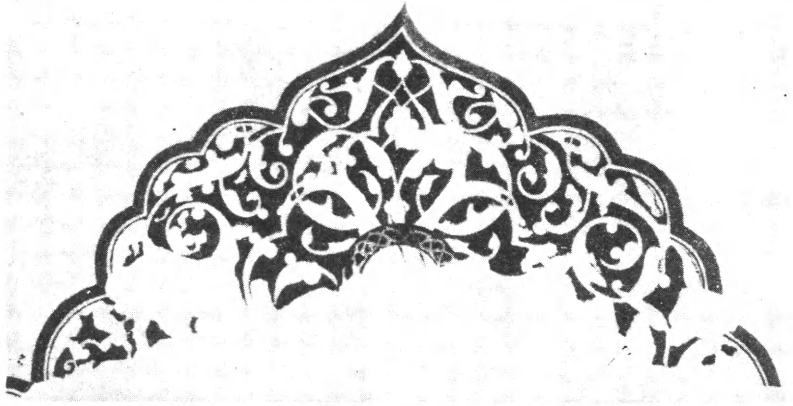

Εἰκ. 15. Λείψανα γραπτῶν ἀραβουργημάτων ὑπεράνω τοῦ μιρὰβ τοῦ Φετχιγιὲ τζαμίου.

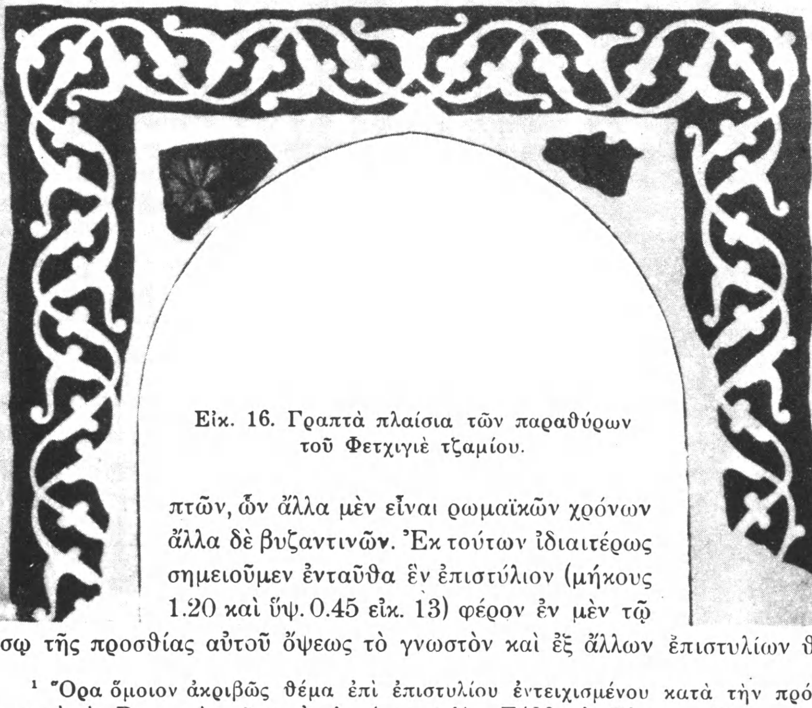

Εἰκ. 16. Γραπτὰ πλαίσια τῶν παραθύρων τοῦ Φετχιγιὲ τζαμίου.

πτῶν, ὧν ἄλλα μὲν εἶναι ρωμαϊκῶν χρόνων ἄλλα δὲ βυζαντινῶν. Ἐκ τούτων ἰδιαιτέρως σημειοῦμεν ἐνταῦθα ἓν ἐπιστύλιον (μήκους 1.20 καὶ ὕψ. 0.45 εἰκ. 13) φέρον ἐν μὲν τῷ μέσῳ τῆς προσθίας αὐτοῦ ὄψεως τὸ γνωστὸν καὶ ἐξ ἄλλων ἐπιστυλίων θέμα[1]

[1] Ὅρα ὅμοιον ἀκριβῶς θέμα ἐπὶ ἐπιστυλίου ἐντειχισμένου κατὰ τὴν πρόσοψιν τῆς παρὰ τὸν Βοτανικὸν κῆπον ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Σάββα ἐν Εὑρετηρ. Μεσαιων. μνημ. τεῦχ. Γ´ σ. 144 εἰκ. 188.

τῆς μὲ διδύμους κιονίσκους τοξωτῆς πύλης περιβαλλούσης σταυρόν, δεξιὰ δὲ τὴν παράστασιν ζῴου (λέοντος) ὀκλάζοντος καὶ ἐπιστρέφοντος τὴν κεφαλὴν ἵνα ξέσῃ τὴν ῥάχιν του (εἰκ. 13). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σχηματοποίησις τῆς χαίτης τοῦ ζῴου, ἥτις ἐνθυμίζει τὴν τῶν λεόντων τοῦ βυζαντινοῦ μουσείου καὶ τῆς μικρᾶς μητροπόλεως. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἐπιστυλίου στέφει λοξότμητος ταινία κοσμουμένη διὰ τῆς γνωστῆς ἑλικοειδοῦς κλιματίδος. Ἡ τέχνη τοῦ γλυπτοῦ τούτου ἀνάγεται εἰς τὸν 10ον ἢ 11ον αἰῶνα.

Εἰκ. 17. Τουρκικὴ ἐπιτύμβιος πλὰξ ἐκ τοῦ πέριξ τοῦ Φετχιγιὲ τζαμίου νεκροταφείου.

Ἄλλα τεμάχια θωρακίων εἰκονίζουσι γνωστὰ ἤδη θέματα ἤτοι τὸ μὲν δικτυωτὸν πλέγμα (εἰκ. 14), τὸ δὲ καμπυλόπλευρα τετράγωνα περιβάλλοντα ἰσοσκελῆ σταυρὸν μετὰ τριφύλλων (εἰκ. 14), ἀμφότερα ἀναμφιβόλως παλαιοχριστιανικῶν χρόνων καὶ λόγῳ τοῦ θέματος καὶ λόγῳ τῆς τεχνικῆς τῆς ἐκτελέσεώς των.

Ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων τοῦ κτηρίου διεσώθησαν ὀλίγα λείψανα ἐγχρώμου δι᾿ ἀραβουργημάτων διακοσμήσεως. Τούτων τινὰ μὲν σώζονται ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ μιρὰβ (εἰκ. 15), ἄλλα δὲ ὑπὲρ τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα τῶν ἄνω παραθύρων τῆς βορείου πλευρᾶς (εἰκ. 16). Τὰ ἀραβουργήματα εἶναι πάντα λευκὰ ἐπὶ ἐρυθροῦ ἢ κυανοῦ βάθους.

Σημειοῦμεν ἐν τέλει ὅτι ἐπὶ τῶν μαρμαρίνων σταθμῶν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ὑπάρχουσιν ἀρκετὰ ἐνθυμήματα γραφέντα παρὰ μουσουλμάνων προσκυνητῶν. Ταῦτα ἀναγινωσκόμενα παρ᾿ εἰδικοῦ τουρκολόγου θὰ ἠδύναντο ἴσως νὰ παράσχωσιν ἐνδιαφερούσας πληροφορίας εἴτε περὶ τοῦ τζαμίου εἴτε περὶ γεγονότων τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἀναγνώσεως ὡσαύτως ἔχουσιν ἀνάγκην καὶ αἱ ἐντὸς τοῦ τζαμίου εὑρεθεῖσαι δύο ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαί, ὧν τὴν μορφὴν παρέχει ἡ εἰκὼν 17.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Γ΄

Σελ.

Ἀλφαβητικὸς πίναξ τῶν σχετικῶν πρὸς τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ὅρων 2

Τὰ παλάτια καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ 3
- Πρόλογος 3
- Γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πόλεως τοῦ Μυστρᾶ 6
- Τὰ παλάτια 11
  - Κτίσματα τῆς α΄ περιόδου (1250-1350) 16
  - Κτίσματα τῆς β΄ περιόδου (1350-1400) 25
  - Κτίσματα τῆς γ΄ περιόδου (1400-1460) 32
- Ἀστικὰ σπίτια 53
  - Γενικὴ μορφὴ 54
  - Ἰσόγειον 55
  - Κλίμακες 60
  - Ἀνώγειον 62
  - Παράθυρα 67
  - Θύραι 71
  - Ἀρμάρια 71
  - Προσκυνητάρια 72
  - Ἡλιακοὶ 73
  - Ἑστίαι 77
  - Μαγειρεῖα 78
  - Ἀποχωρητήρια 79
  - Στέγαι 80
  - Προσόψεις 82
  - Πλίνθιναι διακοσμήσεις 84
  - Πλαστικὴ διαμόρφωσις τοῦ ἐξωτερικοῦ 85
  - Ἰδιορρυθμίαι 90
  - Χαρακτηρισμὸς τοῦ τύπου 90

Εἰδικὴ ἐξέτασις τῶν κυριωτέρων σπιτιῶν 93
Τὸ ἀρχοντικὸν Α 93
Τὸ σπίτι Β 102
Τὸ σπίτι Γ 103
Τὸ σπίτι Δ 105
Τὸ σπίτι τοῦ «Φραγκοπούλου» (Θ) 106
Τὸ σπίτι τοῦ «Λάσκαρη» (Λ) 109
Τὸ σπίτι Ξ 113
Προσθῆκαι 114
Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Χαλινάδου Λέσβου 115
Χριστιανικὰ γλυπτὰ τοῦ μουσείου Σμύρνης 128
Δύο ἀνέκδοτοι ναοὶ τῆς περιοχῆς Τρικκάλων 153
Ὁ Ἅγιος Γεώργιος τῶν Λουκισίων 166
Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀνθηδόνος 172
Ἡ Περίβλεπτος τῶν Πολιτικῶν τῆς Εὐβοίας 175
Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος τῆς Λοκρίδος 185
Παλαιὸν ἀρχοντικὸν τῶν Ἀγράφων 187
Ἐργασίαι ἀναστηλώσεως βυζαντινῶν μνημείων 194

[ἐν ταῖς μοναῖς Ἀστερίου, Καισαριανῆς, Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Μεγάροις, Κορίνθῳ, Μέρμπακᾳ Ἀργολίδος, Γερακίῳ, Μυστρᾶ, Κριτσινίῳ Τρικκάλων Θεσσαλίας, τῷ κατὰ τὰ Πατίσια ναῷ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, Ἀθήναις (ἀποκατάστασις τοῦ τζαμίου τοῦ Σταυροπάζαρου)]

Η ΑΝΑΤΥΠΩΣΙΣ ΤΩΝ ΤΟΜΩΝ Α΄-Γ΄
ΤΟΥ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ
ΣΥΝΤΑΧΘΕΝΤΟΣ ΚΑΙ ΕΚΔΟΘΕΝΤΟΣ
ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠ' ΑΡ. 186 ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΕΙΡΑΝ ΤΗΣ *ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ*
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΓΙΝΕ ΤΟ 1999
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ, ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΙΣ ΤΑΣ «ΕΚΔΟΣΕΙΣ Π. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΥ - Ε. ΠΕΡΠΙΝΙΑ»

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ
ΕΚ ΤΗΣ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΚΑΡΙΑΝΑΚΗ

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΔΡΟΒΙΚ